

9

Irodalom történet

1977 **1**

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1977. LIX. évf. I. szám

★

Új folyam IX. I. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

BÁNYAI GÁBOR
PAÁL RÓZSA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

S. SÁRDI MARGIT: Czvittinger Dávid bizonytsága	3
GYERGYAI ALBERT: A <i>Karthausi</i> . Jegyzetek egy remekműről	18
BARTA JÁNOS: Arany János <i>Toldijáról</i> . (Világkép és stílus)	36
FEHÉR FERENC: A dráma történetfilozófiája, a tragédia metafizikája és a nem-tragikus dráma utópiája. (Válaszuttak a fiatal Lukács drámaelméletében)	58

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon.

Irodalom történet

CZVITTINGER DÁVID BIZONYSÁGA*

„Jól látják nagyságtok, mint akik a dolgokat is jól tudják, hogy ez inkább JÓ IGYEKEZET, MINT KÖNYV”. Ezekkel a szerénykedő szavakkal a tulajdon művét illeti Bod Péter,¹ irodalomtörténet-író utódai azonban, mintha kezdettől fogva az egy mondat alább említett előd, Czvittinger Dávid nevéhez fűzték volna a bírálatot, irodalomtörténet-írásunknak és bibliográfia-történetünknek a szó szoros értelmében korszakos jelentőségű, mert korszaknyitó alkotásában, a *Specimenben*² nem annyira a művet, mint inkább a jószándékú törekvést értékelték. Bod Péter azt állítja a meleg megértéssel kezelt példakép munkájáról, hogy azt „a tudós világ” „nagy kedvességgel is fogadta”.³ Valójában a *Specimen* bírálata már a megjelenés után hamarosan megkezdődött. A *Specimenben* aposztrofált Jacob Friedrich Reimmann vérig sértve vág vissza („... a dikció pallérozatlan, és valami kellemetlen magyarosság van benne. Az írásmű fölepítését tekintve alfabetikus sorrendet követ, ami messze

¹ BOD PÉTER: *Magyar Athenas*. Szeben, 1766. Elöljáró beszéd 5. (Kiemelés az eredetiben.)

² *Davidis Czvittingeri Nob. Hung. Specimen Hungariae Literatae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis. Francofurti et Lipsiae, typis et sumptibus Jod. Guil. Kohlesii. Univ. Altdorf. Typogr. 1711.*

³ I. m. 5–6.

* E tanulmánnyal emlékezünk Czvittinger Dávid születésének 300. évfordulójára.

A Szerk.

elmarad a tudományos rendszertől, ehhez járul az a baj, hogy több író mellőzött, ugyanakkor nem keveset összehordott e katalógusban, akiket csupán egyetlen disszertációcska tett híressé . . . valójában szóról szóra máshonnan van átvéve . . .”)⁴, s az éledő magyar tudományosság is hamar szóvá teszi hibáit.⁵ A 19. századi, öntudatosodó polgári tudományosság különös szigorral kéri számon Czvittinger „gyermetegységeit”; érdemét csupán az elsőségben látja,⁶ úgy tiszteli csak, mint „úttörőt, a magyar irodalomtörténet megalapítóját . . . a fáradhatatlan bűvárt, ki tehetsége hiányát szorgalommal pótolva igyekezett hazájának szolgálni”,⁷ s még ezt az elsőséget sem látja teljesen bizonyítottnak.⁸

Czvittinger 20. századi értékelését is az úttörőnek kijáró köteles tisztelet, valami elnéző mosolygás kíséri, s a nevéhez sokáig kellemetlen mellékszövege tapad.⁹ A vele szemben támasztott vádak azonban sokszor méltánytalanok, s művének nincs szüksége az utókor elnézésére. A *Specimen* nemcsak irodalmunk értékeinek, európai mértékkel mért „nagykorúságának”, hanem

⁴ Idézi TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Czvittinger „*Specimen*”-jének német visszhangja. MNYr. 1930. 140.

⁵ ROTARIDES MIHÁLY: *Historiae Hungariae lineamenta*. Altona, 1745. 62–74. és WALLASZKY Pál: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Pozsony–Lipcse, 1785. 3–4.

⁶ „A Speciment, mint úttörő munkát, mindenesetre becsülnünk kell, s éppen ez oknál fogva elnézhetjük hibáit” (SZINNYEI JÓZSEF, ifj.: *Irodalmunk története. 1711–1772*. Bp. 1876. 123).

⁷ SZINNYEI JÓZSEF, ifj.: Czvittinger Dávid. Figy. 1877. II. 22.

⁸ „ . . . némelyek szerint e mű Moller Dániel Vilmosé, Czvittinger pedig csak kiadója vagy kizsákmányolója . . .” (SZINNYEI JÓZSEF, ifj.: *Irodalmunk története* . . . 123. Jegyzetei szerint HORÁNYI ELEK és BENKŐ JÓZSEF megállapításait tartotta szem előtt.) A nézetet KENYERES IMRE cáfolta (*A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*. Bp. 1934. 11).

⁹ „ . . . az út, amely Czvittinger Specimenjétől a XIX. század igazi irodalomtörténetéhez vezet”, „a Specimen . . . a fejlődésnek arra az útjára vezet, ahol . . . az irodalomtörténetírásnak igazi terméke alakul ki” (KENYERES IMRE: i. m. 3. és 9.).

szerzője tudatos alkotói módszerének, író-mesterségbeli tudásának, emberi tisztességének is bizonyága.

300 évvel ezelőtt született Czvittinger Dávid. Friss nemességű, polgári életet élő családból származott, s egész életútja azzal a protestáns felvidéki polgári értelmiséggel fűzi össze, amely gyakorlati polgári törekvéseivel, sajátos hungarus-hazafiságával és a korszerű polgári vallási-társadalmi mozgalmakhoz, a kegyességi áramlatokhoz való több-kevesebb kötődésével a hazai szellemi élet viszonylag szűk, de dinamikus és haladó nemzeti célok szolgálatában álló bázisát alkotta. Az ifjú Czvittinger szülővárosában, Selmezbányán telítődött ezzel az erős, polgári jellegű öntudattal, állampatriotizmussal, s németországi peregrinációja során, Berlinben, Strassburgban, Tübingában és Altdorfbán szerzett tapasztalatai csak fokozták benne a nemzeti érzést. A protestáns kegyesség történetének legifjabb, legkorszerűbb irányzata, a pietizmus akkorra már megvívta első, győzelmes csatáját az ortodoxiával,¹⁰ és Németország-szerte számottevő befolyásra tett szert. A kor legmagasabb színvonalán álló pedagógiája, a természettudományok és a nemzeti nyelvek, nemzeti történelem művelésére fordított fokozott figyelem — összefonódva a német főiskolák egy részének korábbi, hasonló irányú törekvéseivel — a legtöbb német egyetemen már éreztette hatását. A pietizmus tudományfelfogása iránti rokonszenv már felvidéki iskolaéveiben kialakulhatott Czvittingerben a németországi száműzetésükből a 90-es években visszatérő protestáns prédikátorok működése nyomán, s külföldi tanulmányai, különösen az új iránt fogékony, pietista szellemű altdorfi egyetemen eltöltött évtized (1701–1711) megerősíthették benne az otthonról hozott nemzeti öntudatot, szellemi értékeink becsülését.¹¹

¹⁰ KANTZENBACH, FRIEDRICH WILHELM: *Orthodoxie und Pietismus*. (Evangelische Enzyklopedie 11–12.) 1966. 13. kap.

¹¹ KENYERES: i. m. 10–14.

De a németországi tanulóévek nemcsak az egyenrangúság érzését, hanem egyszersmind elmaradottságunkat is tudatosíthatták benne. A polgári fejlődés magasabb fokát elért nyugati országokban ekkorra már átveszik az uralmat a nemzeti nyelvek, s az irodalom és a tudomány szétválása jelentősen előrehalad. A német polgárság viszonylagos erőtlensége, a társadalmi haladás akadályoztatása folytán Németországban nem bomlott föl a humanizmus literatúra-fogalma, hanem „a XVII. század közepén, Bacon tekintélyének leple alatt második virágkorát kezdte élni, . . . megindult a tengeri historia litteraria-irodalom . . .”,¹² amelyet a francia és olasz historia litteraria-felfogással szemben egyetemesség-igény, latin nyelvűség, az oktatási intézményekhez való kapcsolódás és nyílt pedagógiai célzat jellemez.¹³

Ez a „voltaképpen már anakronisztikus és a Nyugat elmaradottabb felére jellemző európai irodalom”¹⁴ azonban elevenen pezsgő szellemi életet tudott létrehozni. Czvittinger megismerkedhetett az egyetemeken, a szaporodó folyóiratokban és egyéb kiadványokban zajló irodalmi vitákkal, az önnön hivatására ráeszmélő írói-tudósi világ, a res literaria önszemléletének, önértékelésének fölébredésével, amely Európa-szerte kísérőjelensége volt a polgári nacionalizmus kialakulásának. A külföldön tanult magyar diákok legjobbjainak alapvető élménye, a hazai viszonyok fölött érzett keserűség is ott munkált benne a *Specimen* létrejöttékor:

„Amikor tehát látom, hogy akármelyik vad népnek rendelkezésére állhat a saját írója, aki a műveltséggel felruházott híres emberek nevét, írásait, ítéletét és adatait összegyűjtötte, felsorolta és minden

¹² TARNAI ANDOR: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása.* ItK. 1961. 654.

¹³ A pedagógiai szándék CZVITTINGERben is tudatos volt, a műhöz csatolt bibliográfia közzétételét így indokolja: „Azzal a szándékkal teszem ezt, hogy a magyar ifjúság forrásokat és segédeszközöket kapjon, nem kevésbé hazája, mint a külföld történetének tanulmányozásán buzgólkodva . . .” (I. m. Bibliotheca scriptorum 2.)

¹⁴ TARNAI ANDOR: i. m. 654.

egyes kötetet beiktatott, látom, hogy a magyar nemzetnek a mai napig nincs ilyen írója . . .”¹⁵

E munkájában megfelelő indítékot és ösztönzést adhatott neki tanára, Magnus Daniel Ameis, Moller Dániel Vilmos, a pozsonyi születésű polihisztor, az általa is jól ismert, hasonló terveket melengető két Burius-testvér, János és Dániel, mintául pedig előtte állhatott akár az idősebb Burius János egyháztörténete, akár fiainak tervezete, akár a gazdag historia litteraria-irodalom, közte Erdmann Neumeisternek és magának Reimmannak a munkái. Lehet, hogy már ekkor gondolt egy magyar irodalomtörténeti lexikon írására. Lehet, hogy már ekkor megkezdte az anyaggyűjtést, a kezébe került, magyar írókat, tudósokat megemlítő művek kivonatolását, mint Kenyeres Imre föltételezi,¹⁶ arra azonban, hogy gyűjteményét még egyetemi évei alatt, a anyaggyűjtés befejezése előtt kibocsássa, semmiképpen sem gondolt. Czvittinger tisztában van egy ilyen átfogó jellegű s magyar szempontból úgyszólván előzmény nélküli munka kiadásának nehézségeivel és önmaga képességeinek, lehetőségeinek korlátaival:

„ . . . egy ilyen nagy munka előkészítéséhez oly férfi szükségeltetik, aki életkorban tekintélyes, ítélőképessége kicsiszolt, irodalmi segédeszközökkel és támogatással jól ellátott, hosszú gyakorlattal iskolázott, a lehető legtöbb auktor olvasásával sokat foglalkozott, s minden ízében tökéletes . . .”¹⁷

Nemcsak a szerző szokásos maga-mentsége ez, hanem lehetőségeinek reális fölmérése is. Czvittinger tudja, hogy jelen állapotában, adott körülményei között ő maga nem képes e hézagpótló mű megírására. Nem a tudós leszűrt ítélete, a kidolgozott

¹⁵ *Praefatio ad lectorem* 1. (Lapszámozás tőlem — S. M.)

¹⁶ „ . . . a nyilatkozat elhangzása és a *Specimen* megjelenése közti idő (1708–1711) a *Specimen* még ilyen teljességére sem lett volna elegendő.” (I. m. II.) Valójában ez az idő még ennél is rövidebb lehetett, hiszen a lipcsei *Acta Eruditorum* 1711. áprilisi száma már közli JOHANN JACOB MASCOU ismertetését a műről (SZENT-IVÁNYI BÉLA: Czvittinger „*Specimen*”-jének első ismertetője. ItK 1963. 477–478.)

¹⁷ *Praef.* 2.

tudományos álláspont keres megnyilatkozási formát a *Specimen*-ben, hanem az indulat: a vágy, hogy megfelelhessen, visszavághasson Reimmannak.

A vád, amit az a magyaroknak szegzett, valóban lesújtó:

„Ki adhat nekem hírt a magyarok írásairól vagy íróiról? Nem tudok senkit, akit erre ajánlhatnék. Nem is hiszem, hogy valaki valaha is e tárgyról írt volna vagy valami érdemlegeset írni tudna, mert a magyarok természete minden időben olyan volt, hogy többre becsültek egy jó lovat és egy fényes szablyát, mint egy ritka könyvet.”¹⁸

Reimmann azonban csak hangot adott egy a korban nem ritka vélekedésnek, amely a magyarságot évszázadokig, szívósan csak harcra született, kardforgatásra termett, lóháton nevelkedett katonanépnek látta. Ez a vélekedés a hun-magyar azonosságnak az írástudók által megformált, már születésében áltudományos jellegű gondolatától¹⁹ kezdve szakadatlanul jelen van az európai, különösen a német köztudatban, s a történelmi körülmények sajátos alakulása miatt nem hogy helyet adott volna a reális, tapasztalaton alapuló megítélésnek, hanem egyre új és új formát öltött,²⁰ s olyan erősen meggyökerezett, hogy a külföldön is megbecsülést szerzett magyarok életművének tanúsága sem tudta megingatni: a „kultúrbarbarizmus”, az „illiterátusság” vádjának elejtése vagy enyhítése helyett inkább a magyarságukat vitatták el. Közismert, hogy Justus Lipsius nem tartotta magyarnak sem Janus Pannoniust, sem tulajdon barátját, Dudithot,²¹ Beatus Rhenanus pedig Szenci Molnár Albertet

¹⁸ REIMMANN *Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam insgemein*. (Halle, 1708) c. művéből idézi: SZINNYEI JÓZSEF, ifj.: *Czvittinger Dávid*. 21.

¹⁹ ECKHARDT, ALEXANDR: *Das Ungarnbild in Europa*. Ungarische Jahrbücher XXII. B. I. H. 152.

²⁰ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: i. m. 135–137.

²¹ „Inter nostros Poetas Lotichium amo, Janum Pannonium aestimo, Scaligerum patrem admiror” (JANUS LERNUTIUSHOZ írt levelének e részletét közli CZVITTINGER is, i. m. 291–292.); DUDITH haláláról írt levelét idézi VARGHA ANNA: *Justus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942. 39.

ingerelte kifakadásra óvatlan fogalmazásával: „Non germanus erat Janus Pannonius ipse, sed fuit ungarico iure satus genere. Tudtad, inkább hiszem, Rhenane, de bántad, hogy nem német volt.”²² Maga Reimmann is hasonlóan igyekszik a németek közé sorolni Zsámboki Jánost.²³

A 17–18. század fordulóján politikai tényezők is közrejátszottak e viták megélénkülésében (a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok időszakának magyarellenes propagandája — Rákóczi törekvései e propaganda hatástalanítására). Emellett azonban kezdettől fogva hallatszik a német szellemi életben a magyarság ismerőinek, sőt tisztelőinek hangja is: Czvittinger is tud egy másik nagy tekintélyt, Neoburgot szembeállítani Reimmannal: „a magyarok . . . bebizonyították, hogy értelmük által nemcsak a pompakedvelésben, hanem a tudomány minden ágában is ügyesek.”²⁴

Az idegenkedés, a bécsi udvar céljainak megfelelően „manipulált” hírek és ismeretek, meg a humanisták által támasztott vádak szívós hagyománya erősödik tehát föl a századfordulón azzá a lenéző ítéletté, ami Reimmann nyilatkozatában hangot kapott. A jelenség egyáltalán nem ritka, a nemzeti önbecsülés fölébredése úgyszólván mindenütt együtt járt, mintegy gyer-

²² Közli KERECSENYI DEZSŐ: *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei*. Prot. Sz. 1930. 397. A szóban forgó ERASMUS—JANUS PANNONIUS párhuzamot CZVITTINGER is idézi RHENANUSNAK J. STURMIUSHOZ írt epistolájából: „Sunt nonnulli, quibus parum placet, quicquid nostrum vel seculum, vel solum protulerit; a quibus ego dissentio, quippe qui Janum et Erasmum, tametsi hunc Germanum, illum Hungarum, non contemtius lego, quam Politianum et Hermolaum; imo quam Maronem, Tulliumve.” (i. m. 291.) Az általam kiemelt kifejezés („bár ez német, az magyar”) arra mutat, hogy szakirodalmunk legalábbis nem teljes joggal marasztalja el RHENANUST, ha csak nem CZVITTINGER változtatott az epistola szövegén (a GERÉZDI RABÁN által használt, Teleki Janus-kiadásából származó szöveg a szórend apró eltérésétől eltekintve szóról szóra megegyezik a CZVITTINGER által közölt mondattal, kivéve a kritikus részt, amely itt „tametsi Germanos et recentes” alakban szerepel — ItK 1962. 726.)

²³ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: i. m. 137.

²⁴ *Praef.* 2.

mekbetegségként, más nemzetek kulturális értékeinek kisebb-nagyobb fokú lebecsülésével, mintha egy nemzet csak egy másik rovására tudna büszke lenni. A német irodalomtörténetírás kezdeteit is áthatja az apologetikus szándék, előbb az olaszok, majd a franciák, az angolok barbársággal vádoló kritikai megjegyzései sarkallják őket az irodalmi-tudományos múlt összegzésére. Reimmann is a francia bírálatok ellen védekezve írta meg művét.²⁵

„Soha még rosszhiszeműség ilyen termékenynek nem bizonyult”, mint Reimmanné — írja Turóczi-Trostler József —, „a magyar irodalomtörténetírás kerek száz esztendeig állandóan ott érzi maga mögött Reimmann nyilatkozatának ellentmondásra s elhárításra ösztönző erejét.”²⁶

Czvittingert is az ellentmondás vágya, a sértett nemzeti büszkeség vezérli. A friss, éppen ezért nagyon érzékeny nemzeti öntudat tiltakozik benne, az kényszeríti rá, hogy minden erejét megfeszítve, lehetőségeit meghaladó anyagi áldozatot is vállalva, sietve rendezze a számára elérhető anyagot, illetve hogy megszakítsa adatgyűjtését, s közrebocsásson egy *Handbuch der magyar Literatur*-t.

„nem tökéletes, nem minden részében bevégzett művet”, amely még „gyarapítandó művelt személyekkel, megszabadítandó hibáitól, és bármiféle bizonyító anyaggal tökéletesebbé alakítandó, midőn majd kedvezőbb idők fogok tapasztalni, jobb sorsban részesülni, és a hazai szerzők teljesebb ismeretére tudok szert tenni.”²⁷

Mindazokat a fogyatkozásokat, amelyeket az irodalomtörténetíró utódok fölrohtak neki (jelentős írók kihagyása, jelentéktelennek besorolása; a tárgyalás aránytalansága; az önálló kritika hiánya), Czvittinger többé-kevésbé tisztán látta. Legtöbbjüket maga is elismeri bevezetőjében:

„... szabad bevallanom, több eruditus magyar embert hagytam el, mint ahányat bevettem... Hallgatok sok olyan, ma Magyarország határain kívül s belül kiváló érdemű ember nevééről, ... akiket egész

²⁵ MÁTÉ KÁROLY: *Irodalomtörténetünk kialakulása*. Min. 1928. 128.

²⁶ I. m. 137.

²⁷ *Praef.* 2 — 3.

mostanáig lehetetlen volt kinyomozni, ti. megfosztva lévén elérésének minden lehetőségétől . . . Mindazonáltal ezt a fogyatkozást csökkenten mindazoknak a tudós embereknek a nevét is belevettem a jegyzékbe, akikről egy-két adaton vagy értékítéleten kívül semmi bővebb nem állt rendelkezésemre . . .”²⁸

Mulasztásai, hiányosságai egy részére, például a magyar kiadású anyagok szűkösségére, az egykorú magyar irodalom teljes hiányára már Szinnyi József megtalálta a mentséget,²⁹ más részük, mint az irodalom fogalmának tisztázatlansága, a dicsérő jelzők halmozása, a történeti folyamat iránti érzéketlenség — Kenyeres Imre szavaival — „a kort jellemzi, és Czvittingernek külön nem róható föl hibájául.”³⁰

Így is igaz azonban, hogy a *Specimen* mint irodalomtörténeti és bibliográfiai földolgozás a magyar irodalom akkori gazdagságához mérten kétségtelenül sok kívánnivalót hagy maga után még a korban lehetséges irodalomtörténetírói-bibliográfusi gyakorlathoz képest is. A források között — némiképpen német mintáit is követve — nemigen válogat, s szócikkei hosszúságát csak az szabja meg, mennyi anyagot talált. Szent Istvánról több mint tíz oldalt ír, szent Mártonról is kilencet, Eszterházy Miklósról négyet; Balassi már csak jó féloldalt kap, alig többet, mint Rogerius mester; Rimai csak kilenc sort, Hajnal Mátyás hetet, Apácai Csere János pedig mindössze hármat. Hungarus-öntudatával természetesen tűnt számára „belefoglalni a magyarországi királyságba tartozó és odaszámító népeket, beleértve a dalmátokat, horvátokat, szlávokat és erdélyieket, bármilyen vallásúak is”,³¹ belekerültek azonban olyan személyek is, akik

²⁸ *Praef.* 3.

²⁹ „... nagy fáradsággal kellett összegyűjtenie a szétszórót apró adatokat, nem is itthon dolgozott, hanem külföldön, s így sok segédsközt kellett nélkülöznie; a hazájabeli tudósokkal a háborús időkben nem levelezhetett, s így azok nem lehettek segítségére. A segédkönyvek, források beszerzése sok költségébe került, minek folytán pénzzavarba, sőt adósok börtönébe került . . .” (*Magyar írók élete és munkái.* II. Bp. 1893. 557.)

³⁰ I. m. 16.

³¹ *Praef.* 3.

még ilyen kitágított értelmezéssel is aligha tekinthetők magyar-nak (pl. I. Cajus, III. Calixtus pápák; Ranzano, Vergerio, Rubigallus). Az, hogy nem tesz különbséget író, prédikátor, tudós és műpártoló között, természetes, mégis nehezen magyarázható, miért vett föl művébe olyan neveket, amelyek semmilyen megengedő árnyalattal nem vonhatók be az irodalom körébe (pl. Bakócz Tamás, Martinuzzi György, a magyar szentek, köztük szent Albanus, Szent Demetrius, szent Gerhard, szent Günther is). Értékeléseiben még az olyasfajta kritikai felfogás is ritkán kapott teret, mint ami például Janus Pannonius tárgyalásában legalább a válogatás tényében érzékelhető.³² 269 nevet sorol föl; közülük ma még százat sem tart számon az irodalomtörténet.

Ezek a hibák azonban nem Czvittinger képességeinek korlátaiból, hanem a mű megszületésének sajátos körülményeiből fakadtak. Czvittinger látta műve fogyatékoságait, és készült a hibák kijavítására, egy átdolgozott, bővített kiadásra; ennek anyaggyűjtéséhez az olvasók segítségét is kérte:

„fogadd kedvezően, olvasó... és esedezem, hogy ha valami bizonyító anyagot rendeztettem, tökéletesebben és pontosabban birtokolsz, közöld velem...”³³

Nem egy befejezett, lezárt, talán szerény, de képességei szerint kimunkált alkotást bocsát tehát közre, hanem egy félígkész, saját ítélete szerint is tökéletlen művet. „Egy időre azt, hogy szándékomnak eleget tegyek (ti. hogy a Magyarországról származó anyagot bevárja, összeszedje — S. M.), el kellett halasztanom” — írja.³⁴ Meg kellett szakítania az anyaggyűjtést, sebtében lezárni a munkát, hogy az így is tekintélyes mennyiségű adattal minél hamarabb visszavághasson Reimmannak és mindenkinek, aki alábecsüli a magyarországi kultúrát. Ettől a szenvedélytől, válaszolni akarástól az alkotás műfaja tulajdonképpen

³² „Pannoniusról a legjobb szerzőktől iparkodom kedvező véleményeket szélesen felsorakoztatni; valóban több oldal telne meg velük, tehát nagy számukból csak a következőket hozhatom föl...” (i. m. 291.)

³³ *Praef.* 4.

³⁴ *Praef.* 3.

megváltozott: irodalomtudományunk első összegző művét írta meg, de a közvetlen célja nem a tudományos rendszerezés volt, hanem a cáfolat, amelyhez mintegy érvként, bizonyítékként mellékeli Bizonyosságát. A *Specimen* legalább annyira vitairat, mint tudományos munka, és funkciójában, írója szubjektív szándékaiban, de még megvalósulásában is nagyon sokat tartalmaz a publicisztika vonásaiból.³⁵ Erre mutat a *Specimen* szokatlanul erős agitatív hangja, apologetikus írói álláspontja, a belőle lépten-nyomon kiütköző ismeretterjesztő jelleg. Nemcsak az anyagihiány, hanem ez a népszerűsítő, ismeretközlő szándék, saját szerepének valami kultúrmissziószerű fölfogása is közrejátszik abban, hogy igyekszik művében minél több területet átfogni, minél több információt nyújtani. Ezért zsúfol bele látszólag válogatás nélkül minden adalékot: sírfeliratot, gúnyverset (Szenci Molnár Albertnél Sármelléki Benedek verses kirohanását), a szóban forgó személlyel kapcsolatos írást (Moller Dániel Vilmosnál Ebner levelét, Bethlen Jánosnál Keserűi Dajka írását), sőt, ha teheti, magát a művet is (Beythe Istvánnál a botanikai nomenclaturát abiéstől zeáig). Nemcsak tudományos apparátusát kívánja reprezentálni, mikor nagyobb szócikkei végén megadja az odaillő irodalomjegyzéket, s mikor művéhez függelék-ként csatolja a magyar történelem és földrajz bibliográfiáját.

Ez az ismeretterjesztő, tájékoztató szándék különösen jól érezhető nyelvi megfigyeléseiben, megjegyzéseiben. Bethlen Gábor tárgyalásakor NB jel alatt a „Gabriel Bethlen Gábor” név keletkezését, illetve a magyar családi és személynévek szokásos sorrendjét magyarázza meg:

„... írandó lenne Andreas Báthori, magyarosan Báthori Andrásnak írjuk ... így Báthori Gábor Gabriel Báthori helyett, Apafi Mihály Michael Apafi helyett, Rákóczi Ferenc Franciscus Rákóczi helyett ...”³⁶

³⁵ Erre céloz KÓKAY GYÖRGY megállapítása is: CZVITTINGER „nem egyszerű technikai segédeszköznek” szánta művét, „hanem bizonyítéknak a magyar irodalmi műveltség léte mellett”. (Könyvtáros 1960. 427.)

³⁶ I. m. 79

Otrokocsi Fóris Ferenc neve a születési helyből képzett előnév értelmzésére ad neki alkalmat:

„A magyarul Otrokocsnak mondott születési helyéről a családi neve *Otrokocsi* (ugyanis Magyarországon családi szokás a születési helyről nyerni a családnevet: így Kis István vele annyiban egyezik, hogy a családi neve inkább *Szegedi*, mint *Kis*, . . . így van ez *Tótfalusi Kis* Miklósnál, *Újfalvi Katona* Andrásnál is . . .)”³⁷

A kiadvány végéhez két és fél oldalt kitevő helyesírási, jobban mondva kiejtési táblázatot csatol, amelyben a magyar betűk hangértékét adja meg latin értelmezéssel, többnyire német átírásban, sokszor azonban francia szavak segítségével, pl.: *ly* = „effectus veluti Gall. in voce oreglie, Eveillé, la feuille . . .”; *ö* = „pronunciant Hungari, veluti incolae Saxonia inferioris ö, seu ut Galli eu”. Kétféle jelölést használt a *c* (czérna, czékla, czomb — atzél, útza, ortza), és háromfélét a *cs* hang lejegyzésére (chanály — csudálatos — tsomó, tsür, tsilágocska).³⁸ A mű szövegében is meglehetősen gonddal ügyel a nevek helyesírására (Forró, Káldi, Némethi, Ország, Túróczi, Verbőczy stb.). Az a nyelvi öntudat mutatkozik meg ebben, amely a latin nyelvet praktikus kommunikációs eszköznek tartotta, de vele teljesen egyenrangúnak ítélte a vulgáris nyelveket; pl. sokszor beiktat művébe kisebb-nagyobb német szövegeket, s csak „a latinul jobban tudó magyarok számára latinra fordítva” közli ezek latin fordítását. A magyar hangok kiejtéséhez is azért adja meg a szükséges tájékoztatást, mert elvárja a külföldi olvasótól, hogy útmutatásai nyomán ezután helyesen írja és olvassa a magyar neveket:

„E művecske végéhez van csatolva emellett a magyar helyesírás táblázata azok rendelkezésére, akik nem annyira járatosak a magyar nyelvben, ennek segítségével a magyar neveket könnyebben tudják olvasni és kiejteni . . .”³⁹

³⁷ I. m. 147–148.

³⁸ KENYERES IMRE figyelmeztet rá, hogy a magyar fonetikatörténet nem foglalkozik CZVITTINGERREL (i. m. 14.). Amennyire erről meggyőződhettem, ez azóta sem történt meg.

³⁹ *Praef.* 4.

A magyar nyelv értékéről, művelésének fontosságáról és szükségességéről igen határozott nézeteket vallott. Székely Istvánról szóló szócikkében ezeket részletesen ki is fejtette. A római, görög, héber, német, francia és spanyol nyelvek pozitív példái után a magyar nyelv művelés elmaradottságát ecseteli:

„Egyedül a magyar nemzet készleti csodálkozásra a műveltebb nemzetek legtöbb eruditus férfiját; mi az oka, hogy a magyarok szinte rútnak találják nyelvüket, nem azon írják saját történetüket, illetve a latint nem fordítják magyarra?”⁴⁰

A francia és német viszonyokat elemezve kijelenti:

„minden népnek a latin előtt kell ápolnia és csiszolnia az anyanyelvet. Ezért kell helyteleníteni különösen a magyaroknál, hogy elhanyagolva és mintegy lenézve az anyanyelvet mind a törvénykezésben, mind a tudományok és művészetek oktatásában, mind a történelem elbeszélésében és más művekben csak a latin beszéd-módot, a latin ékesszólást látod használni.”⁴¹

Kivezető útként egész kis nyelvművelő programot ad: fel kell lépni a latin nyelv túlburjánzása ellen, idegen nyelveket kell tanítani, előmozdítani terjedésüket, lexikonokkal, nyelvtanokkal, fordításokkal gyarapítani, ékesíteni és propagálni az anyanyelvet. A programot valóságos felhívás zárja:

„... Restség zsibbasztott idáig, rázzák le a magyarok ... a legnagyobb szorgalommal és belső gonddal összegyűjtve, a feledéstől megmentve a Magyarországon történt dolgokat tűzzék ki célul a németek, franciák, angolok, olaszok és belgák utánzását az anyanyelvükön ...”⁴²

De vallanak nyelvészeti jellegű megjegyzései a kor legmodernebb szintjén álló nyelvi műveltségéről is. Otrokocsi Főris Ferencnek a magyarok eredetéről szóló művében foglaltakkal, a hun-magyar azonosság gondolatával Johann Georg Eckhard értekezését állítja szembe:

„a hunok és a magyarok különböző nemzeteket alkottak ... a magyarok a messze szétszóródott finnekkel alkottak egykor egy törzset, ezt a vérrokonságot ismerte, mondja, már Comenius és Stiern-

⁴⁰ I. m. 368.

⁴¹ I. m. 369.

⁴² I. m. 371.

helm is... A mi korunkban is Szibérián át nagy Tatárországba, ahonnan a magyarok származtatják magukat, eljutó kíváncsi utazók rájöttek, hogy még mindig beszélik a finn nyelvvel rokon nyelvet. Ebből következik, hogy a finn nyelv egykor szélteben-hosszában elterjedt volt egy vidéken, Európa és Ázsia távoleső részein...⁴³

Eszerint „ő az egyik első magyar ember, aki a finnugor nyelv-hasonlítás gondolatát tudomásul veszi, sőt terjeszti is” annak nem sokkal korábban, a 17. században történt fölfedezése után.⁴⁴

Czvittinger a humanistáktól örökölt optimizmussal, feltétlenül hisz az írott szó hatalmában. A virtushoz számára hozzátartozik a megörökítés is, s annak döntő szerepet tulajdonít a hírnév megőrződésében. Révai Pétert idézve így sóhajt föl:

„Gyakran szoktam panaszkodni, és szoktam vádolni a mi magyar nemzetünk nyomorúságát, hogy jóllehet eleink tehetségben, hatalomban és fegyveres erőben kitűntek, mégis kevesen akadtak, akik írásba foglalták eleink dolgait, megelégedve talán a virtussal, amelyet dicséretes végrehajtani, de dicséretével nem törődtek, magatartásuk kíváncsias emléke sem maradt az utódokra, egyszerűen nem törődtek a hírnévvel... a hőseket a krónikák örök tiszteletadására, nem rövid és plebejusi dicsőítés díszíti és örökíti meg.”⁴⁵

Ugyanilyen öntudattal bízik műve hatásában is: abban, hogy a magyar ifjúság haszonnal fogja forgatni, s ösztönzést merít belőle; abban, hogy a külföldi olvasó magáévá teszi a benne közölt ismereteket; abban, hogy munkájával követésre serkenti a magyarországi tudósokat:

„nemcsak a szülőföld iránti páratlan szeretetet akartam ezzel bizonyítani, hanem egyszersmind honfitársaimnak és más tudós férfiaknak a buzgalmát mintegy föltüzelné, hogy jobban, nagyobb gondnal és sikerrel adják elő ugyanezt a tárgyat, mint nekem jelenleg módom volt.”⁴⁶

A magyar irodalomtörténetírás azonban nem az ő nyomdokain tette meg következő lépéseit, a hazai historia litteraria-

⁴³ I. m. 151.

⁴⁴ VÉRTES O. ANDRÁS: *Czvittinger a finnugor rokonságról*. NyTK 1962. 223–224.

⁴⁵ Praef. I.

⁴⁶ Praef. 2.

irodalom viszonylag keveset hasznosított a *Specimen* anyagából.⁴⁷ Érthető is, hiszen anyaga nemigen tükrözte a magyarországi irodalom valóságos értékeit, arányait, nem az írók, művek tényleges ismeretén alapult. A külföldi olvasók számára sem az adatai nyújtottak újdonságot vagy éppen élményt, hiszen túlnyomó többségük ismeretes volt a közkezen forgó lexikonokból, írói katalógusokból. Turóczi-Trostler József szerint hatásának kulcsa abban rejlett, hogy „Czvittinger könyve egy részleteiben s véletlenül ismert, de egészében ismeretlen dolgot tár eléjük: a magyarságot mint kultúrfogalmat”.⁴⁸ Ezzel az összességű jellegével, a részleteket egy sajátos, önálló nemzeti irodalom összképébe illesztő koncepciójával, nem utolsósorban személyes indulatával tudta a *Specimen* kifejtteni széles külföldi hatását. Minthogy a tervezett jobbítást Czvittinger maga nem végezte el (vajon valóban azért, mert „az irigy és rágalmazó nyelvek meghátráltak jó igyekezetében”, mint Bod Péter állítja?⁴⁹ Vagy egyszerűen csak azért, mert kiszakadt a német szellemi élet áramköréből, és Selmezbánya tisztos polgáraként már nem fűtötte az az érzelmi motiváció, amely Altdorfban alkotásra kényszerítette?), s egy ilyen átfogó jellegű, a külföld által is használható összefoglalásra még sokáig kellett várni, az európai irodalmi köztudat számára hosszú ideig a *Specimen* szolgáltatta a magyarországi literátusságra vonatkozó törzssanyagot; de része volt abban is, hogy a német szellemi életben megélnékölt az érdeklődés a magyar kultúra termékei iránt, és egy realisabb, tárgylagosabb Magyarország-kép kezdett kialakulni.⁵⁰

Ez a *Specimen* igazi érdeme, és ezzel lett több, mint irodalomtörténet és bibliográfia. Nem a tudományos kollekció, hanem a vitairat bizonyult benne időtállóknak. Bizonyosságot tett Európa szellemi közvéleménye előtt a magyar kultúra egyenrangúságáról, és bizonyosságot itthon tudós szerzője hazafiságáról.

⁴⁷ Pl. BOD PÉTER mindössze 12 helyen nevezi meg forrásául.

⁴⁸ I. m. 138.

⁴⁹ I. m. előjáró beszéd 6.

⁵⁰ VERŐ LEÓ: *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. EPhK 1907. 412–416. — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: i. m. 137–143.

A KARTHAUSI

JEGYZETEK EGY REMEKMŰRŐL

Újabb időben két figyelemre méltó cikk jelent meg a *Karthausiról*, nem szólva Mezei József friss összefoglalásáról a *Magyar regényről*, minthogyha most jelentkezett volna — jobb későn, mint sohasem — a magyar kritika lelkifurdalása a Péterfy-örökség hanyag felülvizsgálása miatt? Az egyik cikket — egy előadást — Sőtér István gazdag tanulmánykötetében (*Werthertől Szilveszterig*) találjuk, a másikat Pándi Pál esszé-gyűjteményében (*Első aranykorunk*). Mindegyik érdekes témákat vet fel, s bármily különbözők a szempontjaik, egyben mégis hasonlóak: egy bizonyos gondolatrendszerbe szorítják Eötvös regényét. Sőtér, mint egész kötete, az európai romantikát repüli át nagy szárnycsapásokkal, Pándi kedves Petőfi-jének korába illeszti ezt a csodálatos regényt. Mivel magát a művet, mint regényt, egyikük sem tárgyalja egymagában, legyen szabad, mint egyszerű olvasónak rámutatni e remekmű regénybeli szépségeire s megtalálni a közvetlen utat egy nem mindennapos olvasmány bejáratához. Mert eddig sokféleképp közeledtek a *Karthausi*hoz: évtizedekig forrásait s mintáit keresték s idézték, Goethe *Wertherét*, Chateaubriand regénykeit, Constant *Adolphe*-jét, Senancour *Obermann*ját, Lamartine *Jocelyn*-költeményét, Sainte-Beuve *Volupté*-jét, majdnem valamennyi romantikus énregényt; voltak, akik a magyar szentimentalizmus fejlődésének csúcsát látták benne, Kármán és Dugonics után; mások a romantika termékeként kezelték, s aszerint értékelték ezt a könyvet; megint mások Eötvös személyes élményeit, barátságait és szerelmeit keresték a *Karthausiban*, s Betty és az ercsi postáskisasszony hasonlóságában, vagy a nyugati útítapasztalásokban vélték lelni Eötvös inspirációját. De talán alig akadt a közelmúltban, aki ezt

a szép regényt mint vonzó olvasmányt nézte volna egyszerűen, s ez volna ezeknek a jegyzeteknek tulajdonképpeni feladatuk.

Pándi joggal figyelmeztet a *Karthausi* „motívumgyűjtő, gondolathalmazozó gazdagságára”, és joggal sajnálatosnak találja, hogy nem értékeli és nem olvassák ma igaz érdeme szerint. Sőtér széles körű felkészültséggel kapcsolja a *Karthausit* a kor szellemi áramlataihoz és a magyar sajátos fejlődéshez, amellet nagy Eötvös-könyve, mind első, mind második átdolgozott kiadásában tárgyilagosan foglalja össze a regény irodalmi utóéletét, de ismétlem, nincsen meg az egész magyar kritikában az a közvetlen s egyszerű olvasmányélmény, amely e regényre vonatkozik, s amely ebben az esetben, minden részbeli s érthető elavultsága mellett, éppoly elevennek mutatja e könyvet, mint akár a régi angol, vagy a múlt századi orosz regényeket, egykorú nyelvük, helyi színezetük s ma már szokatlan módszereik ellenére. Nem mindig az irodalomtörténetnek s nem mindig az olvasónak van igaza. Hiába a legigazabb, a legjogosabb irodalomtörténeti értékelések, ha hiányzik a közvetlen érintkezés, a szépség akármily változatának az emberi érzékenységre való hatása, egyszerűen: „a regényesség”, egy különben érdemes és jelentékeny regény részéről. Viszont hiába az olvasóknak lelkes és tömeges szavazata, ez még nem tesz egy ügyes és érdekes olvasmányból századokra szóló remekművet. A *Karthausi* — ezt szeretnék ezek a sorok ha nem is bizonyítani, de legalább kimondani —, sokkal jobb a hírénél, ma is vonzó, sőt izgalmas és tanulságos olvasmány és nyugodtan állíthatjuk Eötvös másik két remekműve: *A falu jegyzője* és a *Magyarország 1514-ben* mellé.

Kezdjük az általános benyomással. Pátosza, érzelmi áradása és gondolatgazdagsága miatt mintha egyenes ellentéte volna a mai regényekben található s a regényektől főleg ma megkövetelt tényhalmazásnak. Az egész regény alsó áramlása kezdettől végig

nyugtalan és egyben nyugtalanító, sehol alig egy pihenő, egy kitérő, egy mellékcselekmény, cselekménye feltarthatatlan mozgás mindig a vég felé, mint a zeneműveknél. A *Karthusi* olyan, mint egy romantikus opera a múlt század első feléből, négy résszel vagy felvonással, nyitánnyal, szólókkal, duókkal, többszemélyes jelenetekkel, recitativókkal, hatásos kórusokkal. Sehol egy pillanatnyi megállás, gondoljunk Verdi első operáira, Donizetti *Luciájára*, Meyerbeerre, Cherubinire, Rossinira s hasonlókra. Ez a zenei hang és hatás olvaszt össze minden elemet, a lírát és a gondolatokat, az elbeszélést és az elmélkedéseket, az irodalmi hasonlóságokat, a polilikai kitekintéseket, a patetikus futamokat, amelyek mind egy gazdag és érzékeny fiatal lélek nekifutásait fejezik ki, aki szinte megmámorosodik saját végtelen érzelmi és gondolati bőségétől, ezer mondanivalójától, s gyermekkorra divatos irodalmi műfaját, a szentimentális vagy énregényt, ifjúkora legkedveltebb műfajának, az operának kereitei közé szorítja. Az ily műfaji vándorlások gyakoriak a világ-irodalomban: gondoljunk Madame de Lafayette-re, aki *Clèves hercegnő* történetét a racine-i tragédia mintájára formálja, gondoljunk Balzac *César Birotteau*-jára, aki az író bevallása szerint egy beethoveni szimfónia szerkezetét követi, gondoljunk Thomas Mann *Zauberbergjére*, amely, Halász Előd bizonyítja, tisztára zenei alapon nyugszik, Flaubert *Salammbôjára*, amely képekből, élőképekből van összetéve, Mauriacra, regénykrónikákra, hogy ezt a talán szokatlan gondolatot elfogadhatóvá tessük. Mindjárt a *Karthusi* bevezetése olyan, mint egy operác, amely a későbbi motívumokat s főleg az egész könyv hangulatát már előre, ha csak vázlatosan is, jelzi („Egy októberi nap komor reggele borítá el ködös világát . . .”). Vannak önálló áriák (anyjáról, Párizsról, a szerelemről), duettek (Gustave és Julia között több is, Gustave és barátja, Armand között), drámai felépítésű triók (Gustave — Júlia — és Júlia apja között, vagy Gustave — Júlia — és Betty között), az imádság refrénnel („*Oh adj világosságot nekünk . . .*”), a nagy orgia-jelenet valamennyi szereplővel, meglepetéseivel, duettjeivel és gyászos befejezésével. A morális megjegyzések, a gondolatok, az elmélke-

dések valóságos zuhataga mintegy magától, spontánul formálódik legtöbbször zenei, bár olykor, sajnos, csak retorikai remekké (akár természetüknél fogva, akár az író gyakorlatlansága miatt). A próza, a *Karthausi* elbeszélő prózája, mintha fokunkint emelkedne az egyszerű beszédűtől, a parlandótól a recitativóig, onnan pedig sokszor a dallamig, mint a régi operáknál. A történet, a helyzet szerint lesznek belőlük monológok, duók, triók, négyesek, csoportjelenetek: ilyen Júlia apjának átokjelenete, vagy halála, s ilyen főleg az orgia, amely egy képben magában foglalja Júlia történetét Dufey-vel, Betty, Júlia és Gustave hármas összecsapását s Arthur öngyilkosságát, s amely ezzel a hatékony záróakkorddal végződik: — „Gyermek, hát a sír mindent elfed? — szóla Júlia halkan. — Imádkozzunk a szerencsétlenért. — Az asszonyok letérdeltek, s csak az őszi szél, mely az ablakokat verdesé, szakítá félbe a nagy borzasztó hallgatást.”

Nem tudjuk, mennyire terjedt s volt-e zenei érzéke vagy ismerete Eötvösnek, amely, akár otthon, akár utazása közben megfelelő táplálékot is nyert? A nagyvilág látványai közt nem említi az operát, mint Balzac, s nála hiába keresnénk, mint Jókainál, egy egész operai előadás leírását (mint az *Egy magyar nábob*-ban), pedig tudjuk, hogy Jókai csak képzeletével s olvasmányával, nem tapasztalásával formálta ezt a fejezetet.

A *Karthausi* stílusáról külön és részletes tanulmányt kéne írni, hiszen már tárgyánál, szerkezeténél, témakörénél és hangjánál fogva az első európai regény nálunk, s nem csoda, ha a kor ifjúsága s még maga Petőfi is rajongott ezért a könyvért (mint ahogyan Eötvös is szerette Petőfi költészetét), amelyet megjelenésekor annyi versben (sokszor rosszban) magasztaltak. Ez a stílus alig avult el, pedig nem olyan egyszerű, mint Petőfié és nem olyan folyékony, mint Jókaié, már azért is, mivel Eötvös a körmondatos gondolatfűzést kedvelte, s gondolatai bonyolultabbak s árnyalatosabbak voltak, mint ifjabb kortársaié. Gyulai is, szép emlékbeszédében, bár Eötvös nyelvét nem tartja tősgyökeresnek, így szól: „mutathat-e föl költőibb nyelvet a magyar

próza? Minden lapján az ódai lendület és elégiai meghatottság kimeríthetetlen forrása árad el.” Nyelvkinccse már nagyjában legyőzte a nyelvújítás kinövéseit, de azért akadnak szók nála, amelyek ma megmosolyogtatnak, viszont szinte növelik a légkör autentikusságát. Ilyenek, csak úgy találomra: önös (bár önző is előfordul), korány, bájló, virány, éldel, érzemény — de ezek és hasonló szavak inkább ritkák, másrészt mintegy rögzítik a regényt az időben. Mondatai változatosabbak, semhogy csak a körmondatra szorítkoznának. A hármas tagolású rövid mondat kevésbé gyakori Eötvösnél, de előfordul és meglepően hatásos: „Minden bús vala körülöttem / őszileg komor / s elhagyott” — ahol a rövidülő szótagszámok is közrejátszanak az egész hangulatában. A körmondatok egy fajtája különösen művészi, architektikus és zenei egyszerre. Csak a végét idézem egyiknek: „Ki tudja? Még az sem biztos, hogy nyugodni fog, ki minden behatástól megmenekedett”; s a hosszú mondat végén, mint egy zárókő, vagy mint egy végső erős akkord: „tenger a szív, s ha megszűnt a vész, mely árjait felteré, öndagályától emelkedik” . . . Egyetlen mondat, összefoglalása s befejezése egy egész gondolatsornak, szinte pascali tömörségű. Gyakoriak a rövid és hatásos maximák; látszik, hogy Eötvös ismerte az ókori és francia moralistákat. Ilyen mondat például:

„Társaságokban esze csak annak van, ki nem gondolkozik, s beszél, mielőtt tudná mit . . .”

Vagy:

„Mindenki annyival tökéletesebbnek tartja a világot, mennyivel tökéletesebbnek tartatik önmaga által.” . . . „Az emberi szívnek boldogítóbb érzete nincs, mint boldogságot látni, melynek alkotói mi vagyunk.”

Néha a gondolatot egy hasonlat erősíti:

„Miként a rózsza, úgy a szív is, mennyivel inkább nyílik virágzás közt, annyival könnyebben veszi leveleit a legkisebb érintésnél.”

Vagy:

„Mint a hernyó, mely befonja magát s sötét nyugalomban vesztegel, míg órája eljött, s akkor önművét szétrombolva, mint lepke emelkedik: ilyen az emberi nemnek élete . . .”

Vagy:

„Mint a folyondár, bár százszor letépve támaszáról, új hajtásaival ismét felfonja magát, s habár ágai ismét levágatnának, míg gyökerében élet marad, ragaszkodni meg nem szűnik: úgy a szív . . .”

Olykor még halmozza is a hasonlatokat:

„Ingadozva, mint a nád, meg nem változtatva helyét, gyenge még arra is, hogy törjék; önállás nélkül, mint az ág, mely a folyótól elragadva a part bokrain néha megakad s ismét elsodortatik, s majd iszap, majd tiszta habok között lebeg, — én társaságom behatásinak soha ellen nem állhatok . . .”

Vagy:

„Az erős, mint a tölgy a vészben, ellenállva ledöntetik az ellenkező sors csapásai alatt; a gyenge, mint a mag, melyet fergeteg felkapott, csak helyét változtatja: de amaz újra kihajthat tövéből, ez kívül hanyatva elszárad.”

Még egyet idézek, olyan szép:

„Miként a nyugvó tenger egyszerre felforr ok nélkül, egy titkos erő által emelve; miként csendes éjszakákon a lomb csörögve megindul, mintha álom lejtene át az ágakon, s felsekertve hallgatunk, s ismét csendes minden, s nem tudjuk, mi szakítá félbe a nyugalmat: úgy vannak pillanatok, melyekben a szív is mozogni kezd . . .”

S talán a legszebb, egész dallam:

„Mikor az ősz eljött s a daru útnak indul, soká messze gyűrűkben a táj fölött lebegve láthatod a távozót, őt visszahívják múlt nyarának emlékei, s ha végre elszáll, búsan hangzik szava a légen át; virágzóbb tájak várnak rá, de ő nem feledheti a biztos tanyát, melyet elhagy, s bánattal indul gyönyörei felé; éltének is eljöttek őszi napjai . . .”

Az egyes mondatok, mint mondtuk, néha egész recitativókká vagy szinte már külön dallamokká alakulnak. Legszebbek a Gustave—Júlia közti szerelmi duettek, legalább három, ilyen a

Gustave, Júlia és haldokló apja közti trió, ilyen a Gustave kolostori imája („*Óh adj világosságot nékik*”), ilyen, ugyancsak a kolostorban, a karthausiak *De profundis*a és Gustave feleletei minden versre — hogy csak a legfeltűnőbbeket említsem, mert hisz minden téma vagy fordulat csak alkalom Gustave-nak, hogy szinte fürtösen sorakoztassa a hosszabb-rövidebb gondolat sorokat. Legművészebb e tekintetben a regény két nagy jele- nete: az egyik Júlia apjának átka és halálküzdelmé, a másik a nagy orgia több részre tagolt leírása — de ez már nem a regény stílusához, hanem szerkezetéhez tartozik. S hadd idézzem még tán legszebb körmondátát, amely, úgy látszik, Gyulainak is tetszett, s amely egybefoglalni látszik a regény egyik, de nem egyetlen motívumát:

... „Éltemnek emléke őrizze meg önöségtől lelketeket; bús nap- jaitok el fognak múlni; a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, ked- veseitek sértéseit a világ ki fogják pótolni, csak az önösnek nincs vigasz- talása e földön.”

S talán a legárnyalatosabb sorok azok, amelyek Júlia apjának vidéki arcképcsarnokát írják le:

„A gróf szobáinak falain hosszú sorban sötét családképek függtek, vasban öltözött lovagok, egy közöttük a connétable pálcájával, utá- na bírák s kancellárok fekete köntösökben aranyláncokkal, itt-ott egy egyházi méltóságot viselt nagy úr; s közöttük elhalványult arcok- kal a család őssasszonyai, majd színetlen virágot tartva kezökben, majd pásztor ruhában, elhalt mosolygással bárányt cirógatva, s mind oly régiek, hogy már maga a vászon enyészni kezde a festék alatt . . .”

Ez a részlet is mutatja, hogy az érzelmes és patetikus Eötvös gyengédebb színezésekre is képes. Amellett nemcsak *A falu jegyzőjében*, hanem a már-már lenézett *Karthausiban* is több példát találunk az író szatirikus vénájára; ilyenek a felső körök- ről szóló általános megfigyelések, vagy a mai törtető fiatalember arcképe, vagy a dandy jellemzése, vagy a forradalom Avignon- ban, ilyen Roger, az öreg hivatalnok epizodikus szerepe, ilyen Lafard jellemének elemzése, s mindez több megfigyelést és rea- lizmust bizonyít Eötvösnél, mint amennyit általában elismerünk önála: Eötvös itt sem olyan egyhangú, mint a közvélemény

hiszi. Vagy gondoljunk Gustave apjának, ennek a kiábrándult romantikusnak, józan, szinte keserű tanácsaira, Párizsba induló fiának. A regény tónusát nem is egyhangúsága, hanem szinte áradó érzései, elmélkedései, gondolatai jellemzik. Nem elemez, nem ír le részletesen, nem törekszik a valóság utánzására, illetve elsősorban nem a valóság utánzására. Tudja, hogy nem leíró, mint legtöbb regényíró társa: „Rossz leíró voltam egész életemben, minden tárgy vagy közönyösen hagy, vagy oly hatalmasan gerjeszt fel, hogy eltűnte után érzelmeimről még emlékem sem marad . . .” S Arthurral, a festővel mondatja, aki megvallja Gustave-nak, hogy beleunt a méheket is megtévesztő apellesi utánzó-képességbe: „. . . nékem a művészet nem a természet majmolása vala . . . csak ki képébe (a természetébe) önlélkét öntheti át, csak ki benső világának sugarait áraszthatja el műve fölött, hogy, mint Isten a nagy világban, úgy teremtésében ő álljon élénkbe . . .”

Eötvös, legalább is a *Karthausiban*, nem nevezhető tudatos realistának; még leginkább jellemzi a gondolatok zuhataga, amely sokszor zenévé lendül, sokszor a közhelyet súrolja, mivel minden megihleti ily gondolati értelemben, a lét és nemlét ezer változata, a szerelem, a barátság, az önzés, a szeretet, a nagyvárosi proletáré, a nő sorsáé, a vallásé, a házasságé, a művészeté, egyszóval minden jelensége. Leírásai viszont rövidek, inkább elvontak, mint részletezők, akár Velencéről vagy a nimes-i arénáról, akár egy naplementéről vagy egy hegyvidékről van szó. Még ritka párbeszédei is tele vannak zsúfolva eszmékkel; a legtöbb se nem természetes, se nem költői, de egyrészt, talán Petőfi prózáján kívül, alig volt természetes magyar stílus ebben az első félszázadban, másrészt az eszmék gazdagsága kárpótolhat bennünket a természetesség hiányáért.

Mert ennek a regénynek fordulatos cselekménye és jól tagolt szerkezete van, de, hogy Eötvös hasonlat-módszerével éljünk, olyan ez, mint egy jól épített, szilárd és tetszetős udvarház, amelyet eltakar a körötte virító fák, bokrok és virágok tömkelege,

s félre kell hajlítani az ágakat, hogy a ház homlokzatát megcsodálhassuk és mély és íves belépőjét megtaláljuk. A cselekmény Gustave életének, egy Lajos Fülöp-korabeli előkelő és gazdag fiatalembernek pár döntő évét foglalja össze, vidéki, majd párizsi, majd úti és újra párizsi éveit, s tapasztalásainak és csalódásának hosszú sorát, szerelmét Júlia iránt, végzetes kalandját Bettyvel, párbajjal végződő barátságát s újratalálkozását Armand-nal, futóbb, de mély kapcsolatait az öngyilkos Arthurral, s végső menedékét a kolostorban, ahol önéletrajzát írja egy barátjának, s ahol meghal, miután Bettyt és Armand-t újra megtalálja, míg Júlia haláláról a temetésen véletlenül jelenlevő krónikás elbeszéléséből értesülünk. Már ebből a pár mondatból is világosan látható, mennyire romantikus a pusztá történés is. Alakjai és epizódjai nemcsak a híres, hanem a rég feledett romantikus regényekben is megtalálhatók, a magán- és közéletben való sorozatos csalódások, a bűsz apa, a hamis csábító, a hűtlen barát, a nagyúri és a népi származású kedves, a vesztett hit, az utazás, a játék, az öngyilkosság, a falusi idill, az üres és romlott nagyvilág, szemben a szegények boldogságával s a kolostori menedék, ezúttal a Grande Chartreuse, amely ekkoriban került az irodalomba, még Dumas père útleírásaiba is, aki, jó romantikushoz illően, itt is járt utazásai közben, és az útleíráson kívül novellában is felhasználta e motívumot. A négy részre osztott cselekmény számai gondosan vannak megszöve: minden esemény előzményeit kitalálja az olvasó, s ezek az előkészületek és fordulatok a legjobb íróknak se válnának szégyenükre. Egyhangúságról szó sincsen, ami a történetet illeti, inkább az erősen romantikus regények szövevényére hasonlít. A sokat említett elmélkedések a leírást, az elemzést pótolják, s mindig a helyzetek, a hangulatok váltják ki őket, mindig szervesek, legtöbbször szépek, némelykor magvasak, s nem hátráltatják a cselekményt, inkább előrelendítik vagy magasabbra emelik.

Tulajdonképp mi a tárgya, a főtémája, a főmondanivalója ennek a sokoldalú regénynek? Ha csak címét és keretét nézzük,

talán a hit, a kételkedés és a tagadás a múlt század első felében, de ez csak egyik oldala a freiburgi szerzeteseknél nevelkedett s a Grande Chartreuse-be visszavonuló fiatal arisztokratának. A történelmi jogaihoz mereven ragaszkodó arisztokrácia s a pénzéhes, kíméletlen, feltörő polgárság harca? A csalódások tragikus játéka, hol szinte mindenki mindenkiben csalódik, Gustave apja fiában, Júlia apja leányában, ugyancsak Júlia Dufeyben, valamint Armand ugyanebben, Betty Gustave-ban, Gustave mindenkiben. Ha jól olvassuk s jól átgondoljuk a könyvet, Flaubert *Egy fiatalember története* vagy Balzac *Elvesztett illuziókja* merül fel az emlékezetünkben, vagyis a múlt század derekának tipikus fiatalembere, aki a való körülmények hatására kiábrándul romantikus könyvélményeiből. Gustave a romantikus hős mintaképe, de már a kiábrándult hőse, aki lemond a tevékeny életről, küzdelem helyett menedéket keres, és a kegyetlen és „önös” világban a jóságot, a szeretetet, a szívet tartja aránylag a legbiztosabb életkalauznak. A nagy különbség a két regény, a *Karthausi* és az *Éducation* között, egyrészt a korban van, az író és a regény megjelenésének korában, másrészt a kor írói módszereiben, a regényműfaj állandó és időleges követelményei szerint. Eötvös mindent általánosít, Flaubert mindent egyénít; Eötvös maga az elbeszélő, Flaubert a dolgokat hagyja beszélni, Eötvös érez és gondolkodik, Flaubert inkább éreztet és gondolkodásra ösztönzi olvasóját. Frédéric párizsi útja és a főváros felfedezése csupa apró, jellegzetes, kissé gúnyos leírás, Eötvös Párizsa egy hatalmas recitativo, amelynek kitarzott pátosza nem is tűri a részletezést, hanem mindig az általánosra néz, s abba az irányba tereli az olvasót is.

Ha ezt a kimeríthetetlen regényt ebből a szempontból nézzük, Péterfy Eötvös-tanulmányában az *Éducation*ra való utalás nem látszik olyan képtelenségnek, mint napjainkban Aranyinak Baudelaire-rel való összevetési kísérlete. Mikor Péterfy egyébként finom és gondolatkelto, de nagyon is személyes természetű lapjait olvastam először a *Karthausiról*, ösztönösen ellenkeztem vele, haragudtam rá, Eötvös pártján voltam, s elfogultsággal vádoltam magamban a nagy Péterfyt — s most látom, a *Kart-*

hausi újabb s behatóbb olvasása után, hogy nem is oly jogtalan és légből kapott az *Éducationnal* való párhuzam, bár nem úgy, ahogy Péterfy él vele . . .

Nézzük meg közelebbről, mit is hány a *Karthausi* szemére, sokszor Péterfyvel együtt, a regényolvasó.

Először azt állítja, nincs cselekménye, története, meséje a regénynek; egy sor eszme, elmélkedés, gondolat az egész könyv, sovány, alig létező, esetleges vázra feltűzve, úgy hogy ami történik benne, mintha az író csak azért jelezné, hogy bőven termő eszmélkedéseinek némi keretet adjon. Mi pedig, regényolvasók, elsősorban fordulatot, így vagy úgy vonzó, akár való, akár képzelte, de valószínű, valószínű eseménysorra vágyódunk, a hatást, az izgalmat, a sírásra vagy nevetésre alkalmas helyzeteket szeretjük, amikor önkéntelenül felkiálthatunk: Ez így van! vagy: Ez így lehetne! akár Jókai meséit, akár Krúdy hangulatképeit, akár Mikszáth csípős anekdotáit, akár Dumas père kalandjait olvassuk. Mi van ebből, ezekből a *Karthausiban*?

Erre azt felelhetjük, hogy a *Karthausi* zsúfolt, sokszor nagyon is zsúfolt eseményeit mintegy elrejtik az elmélkedések, amelyek még a legmindennapi alkalommal, az újév, egy születésnap révén is elő-előtörnek, akár a fioriturák, amelyek körülfonnak egy dallamot. A *Karthausi* cselekménye a múlt század legszebb regénytémája, amely szinte minden regényírónál feltalálható, Goethe *Wilhelm Meister*-énél, Balzacnál és Jacobsennél, Romain Rolland-nál és Thomas Mann-nál: egy fiatalember fejlődése, a származás, a környezet, a nevelés, a kor, az olvasmányok, a mintaképek, a benső ösztönnel vagy akarattal való erősebb vagy lágyabb összeütközésben. Egyszóval ezt a „regényességet” állandóan érezzük a *Karthausiban*.

A második szemrehányás, amely ezt a regényt éri az, hogy Eötvös, legalább itt, nem tud élő emberalakokat formálni, hogy Gustave és társai puhányok, árnyak, jellegtelenek, egymásba olvadók, betegek s többnyire kényelmes fogasok az író elmélkedései számára, mivel Eötvös, ez a mai olvasók véleménye,

megfigyelni, részletezni, életet adni nem tud vagy nem akar, s elvontságokkal, jobb esetben érzelemmel dolgozik. E szemrehányásokban van némi igazság, de nem úgy és nem azért, ahogy az olvasók gondolják. Eötvös, ebben a regényében, még nem igazi realista, félig-meddig kiábrándult romantikus egyéniség, mint akár legjobb kortársai, s alkotásában sem szakított a romantikus módszerekkel. Amellett forrongó fiatal, aki mindenről elmélkedik, s gondolatainak utat keres, ezért a sok általános-ság, amelyeknek viszont csak tipikus alakok lehetnek a hordozói. Az író, legalább is itt, nem élethűségre törekszik, hanem mondanivalói regénybe foglalt — ez a divatos műfaj — közlésére az olvasóval. A korabeli olvasóknak ezt nem kellett magyarázni, a mainak, legalább is az átlagosnak meg hiába magyarázzuk? mivel egészen mást kér a regénytől, az olvasmánytól, mint a régiek. Az elmélkedések magukban is sok szépséget, bölcsességet, okosságot, sőt józanságot tartalmaznak (gondoljunk Gustave apjának tanácsaira), amellet hídul szolgálnak az egyes és az általános, a személyes és az elvont között, s más regényírók leírását, megfigyeléseit, az elemzést helyettesítik Eötvösnél. Bizonyos tekintetben úgy hatnak az érzékenyebb olvasókra, mint egy állandó kísérőzene.

Ma már egész könyvet írhatnánk, a *Karthausival* a központban, arról a „*furor comparationis*”-ről, amely a század elején a magyar filológiában uralkodott. Mint ma az egymást követő új módszerek mámora, akkor a forráskutatás szinte egyet jelentett magával az irodalomtörténettel, s aki a legcsekélyebb, legfelületesebb és véletlenebb irodalmi egyezéseket kimutatta egy magyar és egy másik magyar vagy idegen mű között, akár egy sorét, ha versről volt szó, akár egy alakét vagy helyzetét, ha regényről, azt mindjárt a tudomány mesterévé avatták, s volt, aki egész életére megdicsőült egy ilyen felfedezésért. A magyar irodalomnak autentikus remekművei közül talán a *Karthausinak* jutott a legtöbb kutató buzgalma, s aki csak írt Eötvösről, elő-

szőr kritikát, életrajzot vagy megemlékezést, később egész diszsertációt, az, a régebbi felfedezések mellett, mindig egy-két-három forrást vagy mintát tett hozzá a megelőzőkhöz. A korabeli kritikák egy része még legfeljebb, azt is nagyjából, a regény idegen, francia légkörét hozta szóba, mások viszont megértették, hogy Eötvös francia keretben, az önző magyar nemességnek akart leckét adni, amely, Erdélyi János szerint, máig pogány maradna a *Karthausi* mély költészete nélkül. Később mind többen jelentkeztek főképp a *Karthausi* mintáinak és forrásainak megállapítására, mert hisz Eötvös mindössze 26 éves volt, mikor ez a könyve megjelent, s egy ily fiatal írónak nem lehetett annyi egyéni tapasztalata és bölcsessége, mint amit a könyv elárul. Csakhogy külföldi utazásán és pár barátján kívül ma sem tud az irodalomtörténet sokkal többet, mint akkor, mert hisz régente nem ismerték, vagy ha igen, csínján bántak vele, legtöbbször meg is vetették, a személyes életkörülmények ma oly korlátlan kitérőjét. Egyik első életrajzírója, Ferenczi Zoltán, még csak Rousseau és Chateaubriand általános hatásáról szólt, de azért a részletkutatók már a francia regények egész garmadáját zúdították a magyar Eötvös fejére, *Paul et Virginie*-től és természetesen Rousseau *Julie*-jétől kezdve, Chateaubriand *René*-je, Constant *Adolphe*-ja, Senancour *Obermann*-ja, Musset *Confessions*-ja, Sand *Léliá*-ja, Sainte-Beuve *Volupté*-je mellett a kis romantikusok, Madame de Souza, Madame de Krudener, Ulric Guttinguer és mások műveit. Arra nem igen gondoltak, hogyha koránál fogva, a fiatal Eötvösnek nem lehetett sok személyes élménye, honnan vehette az időt, ugyancsak fiatalsága miatt, ennyi sok könyv elolvasására? Az egészben az a legsebbebb, hogy a lista távolról sincs kimerítve, s a kutatóknak, úgy látszik, még nem volt annyi idejük (vagy most nem ez a divat), hogy Lamartine *Jocelyn*-jét, vagy Lafontaine (a német) regényeit is belevonják vizsgálataikba, nem szólva a Grande Chartreuse-nak, a magyar regény francia keretének egykori népszerűségéről, mert Eötvös előtt már sorra meglátogatták, a 18. században Rousseau, Ducis, az angol Johnson, a 19-ben Chateaubriand és Lamartine, aki még stanzákat is írt róla, Dumas père meg novel-

lát, melynek magyar fordítása egy évben jelent meg a *Karthausi*val!

A korbeli olvasók egész lapokat kívülről tudtak Eötvös első regényéből, verseket írtak hozzá és róla, rajongtak Gustave történetéért; a korbeli kritika óvatosabb volt, szkepticizmussal, idegen atmoszférával, érzelmességgel, tapasztalatlansággal vádolja Eötvöst, ezzel szemben elismeri, hogy a *Zalán futása* és a *Himfy* óta nem volt nagyobb siker az új magyar irodalomban. A még mindig nem eléggé ismert Erdélyi János, valamint Gyulai és Csengery már melegebben és igazságosabban értékeli a regényt, viszont Péterfy Eötvös-tanulmánya már-már csúfot űz a *Karthausiból*, s egyenesen megbélyegzi Gustave akaratlanságát, Armand hamis pátoszát, a regény tónusának érzélgősségét, amelytől még az olvasót is félti! Úgy látszik, hogy Péterfy önmagát bírálta és ostromozta, a maga érzelmességét és akaratlanságát talán, s ezért volt oly szigorú, sőt oktalanul kegyetlen ezzel a regénnyel szemben? Utána a filológusok szabad prédának tekintették ezt a könyvet, detektívként kutatták a regény mintáit és forrásait, még a neveket is megtalálták ennél vagy annál a franciánál, s motívumok dolgában az egész világ-irodalmat átforgatták. Csak két gyöngyszemet idézek ebből az irodalomból. Az egyik szerint Betty sorsa Szép Ilonkáéhoz hasonló, a másik szerint „a Karthausi törzse a *René*, feje a *Werther*, lába pedig az *Adolphe*” — ami inkább a művészi alkotás akkori felfogására, mint magára a regényre jellemző. A *Karthausi* valóban sok forrásra, mintára, testvérré és unokatestvérré emlékeztet, de ebben az esetben, ez inkább csak gazdagítja, mintegy zengőbbé teszi ennek a regénynek a visszhangját, s Eötvös elmondhatja Babitscsal:

„Kik messze tőlem együtt énekeltek —
Ó, boldog verseny, bátor, büszke, boldog
Költők, kik együtt, értőknek daloltok,
egy fa levéli mind, testvéri lelkek!

Mi a regény alapja? Az író szerint: „kinek lelkét nem veré fel nyugalomból a nagy kérdés: miért élt?” A Vilmosnak írt levélből: „azon milliók egyikének emlékei . . . kik a nagy változásokban csak szenvedőleg vettek részt . . .” — vagy: „a század egy ifjának emlékei . . .” A kritika szerint az önzetlenség leckéje, francia mezben, az uralkodó magyar nemességnek”, mások szerint, versben és prózában, „a társadalom jajkiáltása s századunk életírása” — legáltalánosabban, mint a regény végén Eötvös maga mondja: „Szeressetek!”, vagyis a szívre való egyéni hivatkozás a haszonimádó, a „praktikus” 19. századdal szemben, amelynek jelszava: „számolj s dolgozzál”.

Az egész regény tulajdonképp az egyén és a társadalom szembenállása, az egyén a társadalomban, a kor hatása az egyénre, az egyéni lélek szükségletei szemben a kor követelményeivel. Hiába mondja oly sokszor Gustave, hogy „önbelsejében fekszik az erő, mely őt (a fát) zöldelni készít”, vagy hogy „az élet legnagyobb pillanatai nem a külvilágtól függnék”, vagy hogy „nem a világban, önmagunkban fekszik az ok” — máskor viszont bevallja (ha nem is ő, de regénye egyik alakja), hogy „gondolataid — vagy az emberek is . . . a korszellem szüleményei”. Armand-ról mondja maga Gustave, hogy „ne egészen neki, hanem inkább szerencsétlen helyzetének tulajdonítsd későbbi elmocskulását”, s hogy Armand szerencsétlensége nem más, „mint azon különbség, mely kívánalmaink és a való közt létezik . . .” Ez a két véglet közti hányódás jellemzi leginkább Gustave-ot, aki önmagáról igen jól tudta, hogy „nem tette vala teremtvé”, s hogy: „Én mindig gyenge valék; engedve minden hatásnak . . .”

Éppen ez magyarázza Gustave sorsát s a regény szerkezetét: csak egy gyenge, mindenre hajló, érzékeny fiatal lélek — a szigorúbb kritikusok „puhánynak”, „cselekvénytelennek”, sőt „puffadtnak”, érzelgősnek bélyegzik — képes arra, hogy kora jelenségeit tükrözze, hogy azonnal feleljen a környezet hívására, hogy minden külső inspiráció megmozgassa, különben hogyan válhatna a mi „korunk hőségé”? Utólag igazat kell adnunk Péterfy egykori, első olvasására, szinte meghökkentő párhuzar-

mának, a *Karthausi* és a Flaubert *Éducation*ja között: irodalomtörténeti fogalmak és divatok túlságos tiszteletét láttuk benne. De közelebről vizsgálva, az *Éducation* és a *Karthausi* meglepő egyezéseket mutatnak, a köztük levő több mint negyedszázad ellenére: mind a kettő „egy fiatalember története”, mind a kettő Lajos Fülöp uralma idején játszódik, mind a kettő az akaratlan „hős” bukását meséli el a mindenható társadalommal szemben, de még Armand is hasonlít Frédéric barátjához, Deslauriershez, Gustave első párizsi útja vidékről Frédéric párizsi útjához — holott sem „forrásról”, sem „mintáról” nem lehet szó a két regény között. Akkor hát miről? A századkori romantika hatalmáról, amelynek a magyar regény tipikus, érett, európai terméke, a francia viszont ugyanennek a romantikának ironikus leszámolója, s amit Eötvös, Victor Hugo sokban oly lelkes tanítványa, még komolyan vesz és buzgón követ, azt a kiábrándult romantikus, Flaubert, gyengéden ugyan és meghatottan, de láthatólag kicsúfolja.

Még a biztos ítéletű, nagy műveltségű s finom ízlésű Péterfy is, kora rabjaként, a „realizmust” értékeli főleg az *Éducation*-ban s elveti a tegnapi romantikát (talán a saját magáét?), ma viszont kezdjük belátni, hogy ízlések és jelszavak egyre változékonyabbak s viszonylagosabbak az irodalomban, s ítéleteink egyre árnyalatosabbak s egyre óvatosabbak. Ma például már mosolygunk egy régebbi napilapunk valaha népszerű házibölcshöz, aki megírja, hogy nem bírta végigolvasni a *Karthausit*, s hogy nincs szüksége a regény sokat dicsért reflexióira: „ezeket a magamfajta emberek szükségképpen maguk termelik”! Viszont míg a múlt század kritikussai, sőt még Péterfy is, a regény népszerűségét emlegetik, a mi korunk Pándijának már buzdítani kell, sajnos joggal, e kivételesen nagy regény olvasására. Bizonyos, hogy a *Karthausi* erősen különbözik a mai regényektől, s az is bizonyos, hogy a mai olvasó még inkább különbözik a múlt századitól. Régebben, különböző okokból, kevesen olvastak, talán lassabban, mindenesetre más okból, nemcsak szórákosból. Ma viszont sokan olvasnak, biztosan többet, de talán hanyagul — mindig az átlagról van szó —, s a mai életmód meg-

kívánja a hangsúlyozottan érdekes, sőt „szenzációs” olvasmányt, szenzációsat a téma, a tartalom, a megírás, a külső siker szempontjából, főleg Amerikában, amelynek nem egy divatja vagy értékítélete még hozzánk is el-eljut. Régen az olvasó igazodott az íróhoz, ma inkább — tiszteletet a kivételnek — az író igazodik az olvasóhoz. Régente az olvasás ünnep volt, komoly foglalkozás, ma viszont többnyire mulatság, vagy izgalom, vagy tanulás „könnyek nélkül” (ahogy a franciák mondják), vagy pótszer este, altató helyett, vagy divatos anyag a „vitára”, amelyen részt illik venni, — de szinte sosem, vagy nagyon ritkán lényeges szellemi táplálék, egész életre való kalauz, amely mozgásba hozza szívünket és értelmünket, egyszerűen az egész embert, összekapcsol másokkal és kitágít bennünket földünk és a világ méreteire. A regények átlaga szűkít, Eötvösé egyenesen kitágít, előbb az egyén, majd a közösség, végül a világ méreteire. Eötvös regénye tegnapi, ez igaz, vagyis nem időszerű, nem divatos; de Rembrandt alakjainak ruházata, környezete, néma mondanivalója mai? Alakjai nem mindig „élet” és „valóság” szerintiék; de nem felelnek-e meg teljesen művészi feladatuknak? Tárgya, meséje nem a mi időnknek szól; a múlt század csak az ásatásokon, a múzeumokon és a régiek színpadi átdolgozásán keresztül juthat hozzánk? Témaköre nem elég izgalmas? nincs benne sem üldözés, mint a detektívregényekben, sem tömeges gyilkosság, mint az amerikai bestsellerekben, csak egy párbajsebesülés, csak egyetlen öngyilkosság s néhány természetes halál ágyban — ez pedig kevés izgalmat ad a mai, nemcsak amerikai szerzőktől kényeztetett és elrontott olvasónak. Még a cselekmény nagy vonalait is a reflexiók bozótján át láthatja és élvezheti, ha odáig jut, a mai olvasó, aki nem szeret? vagy nem ér rá? vagy nem nevelték? gondolkodni? A *Karthausi* Goethe-féle gondolati olvasmány, nem pedig Dumas-féle kalandregény. A fejlődésre képes olvasónak, ha nem akar örökké a könnyű olvasmányok rabja lenni, feljebb kell emelkednie, akár a kezdeti nehézségek árán, hogy az igazi irodalom magaslataira jusson, már pedig Eötvös *Karthausi*ja az igazi irodalomhoz s annak is nem a legalsó fokozatához számítható. Nemcsak szép könyv,

amely romantikus meséjével és légkörével vonzhatja az olvasót, hősével és korával, nemes, bár, igaz, egyhangú, de zenei tónusával — hanem jó könyv is egyúttal, olyan, amely száz dologra hívja fel a figyelmünket, amely kiszélesíti elménket, nem szólva arról, hogy szívünket, talán a mai ízlésnek kissé túlzón, a legkevésebbé „önös” érzelmekben fürösztö, s végig olyan hangulatba emeli a kedélyünket, mint a klasszikus vagy romantikus zene, mint az észvilágító filozófia. Hogy idejussunk, némi figyelem, jóakarat és erőfeszítés kell az olvasó részéről, aki minden bizonynyal hálás lesz az írónak és egyben büszke önmagára, ha, talán némi fáradtsággal, a Karthausi magaslatára ér, meredeknek érzett gyalogösvényén. Mint Spinoza mondja egyhelyt, hogy „minden, ami szép, az nehéz” — talán nem is a megértés, mint a megközelítés szempontjából —, s ez nem a ma oly divatos „átdolgozás” eredménye lehet, hanem az egyéni megközelítésé . . .

BARTA JÁNOS

ARANY JÁNOS TOLDIJÁRÓL*

(VILÁGKÉP ÉS STÍLUS)

Aki ma Arany első remekét elemezni akarja, az talán nagyon könnyű, talán nagyon nehéz feladatra vállalkozik. Ha — mint én magam egy előző tanulmányomban megpróbáltam — fölfejtjük azokat a hatóerőket, amelyeknek egyszeri, szerencsés összetalálkozásából a nagy mű megszületett, ennek magának tárgyalásában az első lépéseket már csak úgy tudjuk megtenni, ha számbavesszük a szakirodalom eddigi eredményeit is. A *Toldi* olvasók, költők és irodalmárok nemzedékeinek volt élménye; lehetetlen, hogy ezek az élmények ne befolyásolják azt is, aki új szempontokkal közeledik hozzá. Amit tehát a következőkben nyújtok, az voltaképpen egybeötvözése elődeim és a magam műélményének; az Arany epikájáról kialakult koncepcióm igazolása — nem kis részben elődeim segítségével.

Hadd utalom tehát az érdeklődő olvasót azokra a kiemelkedő elemzésekre, amelyek a magyar irodalomtudományban eddig napvilágot láttak, különösen Voinovichra, Horváth Jánosra és Keresztury Dezsőre. Hozzá kell még vennünk, hogy a részlettanulmányok száma is tekintélyes; az esetleges monдай alapok, a történeti Toldi, a mű népiessége, kompozíciója, emberalakjai,

* E közlemény folytatása egy Arany epikájáról évekkel ezelőtt elkezdett tanulmányorozatnak. Megelőző darabjai: *Arany János és az epikus perspektíva* (1972), — *Arany János eposzírói pályakezdése* (1974) (mindkettő újabban *Klasszikusok nyomában* c. tanulmánykötetemben). — Sajtó alatt van még egy *Bevezetés Arany Toldijához* című fejezet is. Természetesen az immár száz évnél gazdagabb Aranyirodalom ismeretében nem törekedhettem teljes eredetiségre; a már eddig tisztázott eredményeket óhajtottam saját, az előző tanulmányaimban kifejtett koncepcióba beolvasztani.

nyelve, pedagógiai értéke mind találtak tüzetesebb vagy felszínesebb méltatókra; a komparatisztika a műbe beolvasztott irodalmi hatásoknak igyekezett nyomára jutni. Minderről tájékoztatnak Voinovich kommentárjai a *Kritikai Kiadás* II. kötetében. Így számomra az van most előtérben, hogy megéreztessem azt a különleges helyet, amelyet ez a „költői beszély” Arany epikus életművében elfoglal, kiindulásként véve előző tanulmányomat (*Arany János és az epikus perspektíva*, 1972), amely szerint Arany epikus tehetségének egyik fő hatóerejét az úgynevezett dimenzió-alkotásban és dimenzió-váltogatásban látom.

Első feladatom volna tehát azt az egyedi dimenziót körvonalazni, amelyre a *Toldi* világa épül. Itt azonban már tört úton járok: a dimenzió uralkodó hangulatát Horváth János tökéletesen megéreztetette egyetemi előadásaiban. Arról van szó: hogyan formálja át Arany Toldija alakját a maga költői-emberi ihletének erejével; „nagy művészettel, tapintattal folyik ez az egyre bensőbb, családias közelségbe hozó átlelekesítése az alaknak.” „Innen a bizalmas, otthonos légkör, mely olvasásakor körülönt bennünket.” Beszél „az intimség” hangulatáról: „Hőse alakja nem pusztá egyéni elkülönözöttségben áll előttünk, . . . hanem családi függésében, s elejétől végig családi-érzelmi viszonyítottságban marad, mintegy az otthon, a család szempontjából fogva föl.” A szerelmi motívum hangsúlyozott hiánya teszi teljessé a családi függést. (*Tanulmányok*, 401. sk.)

Noha tehát a téma maga és Ilosvai históriája sugallná a szélesebb történeti felfogást, a lovagvilághoz és az udvari élethez való tapadást, Arany ebből csak a legáltalánosabb keretet és a lovagiság és bajvívás minimális kellékeit hagyja meg; a magyarságot „böcsmérő” cseh vitézben éppen csak fölillantja a mesékben és mondákban elengedhetetlen „ellenség-képzet”-et; egyébként a szélesebb történeti szemhatár vagy a korhoz kötött tér helyett egy közeli, leszűkített dimenzióban játszatja le az eseményeket. Voltaképpen csak egy családot, egy udvarházat és közelebbi környezetét látjuk; a szokások, az életmód és a szokások révén virtuálisan jelen van egy Arany-korabeli falusi-határmenti közösség; ennek fogalmai, szokásrendje érződnek a sze-

replők viselkedésén. Az összetartó erő nem formális: azonos az alapvető emberi viszonyulásokkal és magatartásformákkal. A dimenzióknak ez a szűkítése egyúttal elmélyítést, étellel való telítettséget is jelent: Arany e kis világba ömlesztí bele a maga újonnan feltörő meleg emberségét. De nem akarom megismételni azt, amit Horváthnál és Voinovichnál a művet átható közvetlen, meleg, idilli életről oly szép kifejtésben olvashatunk. Az otthonosságot, a maga közeli világa körüli építkezést mi sem érezteti jobban, mint az a vallomás, hogy Toldi Lőrincné alakját saját édesanyjáról mintázta Arany. Hogy ez a dimenzió-élmény mennyire áthatja a *Toldi* egész világát, annak meglepő dokumentumait találjuk a mű nyelvében: olyan eszközöket, amelyeket csak ismételt átéléssel és elemzéssel veszünk észre. Pásztor Emil (*Arany János Toldijának nyelvi gazdagsága*, MNy. 1964) azt figyelte meg: hogyan nevezi vagy jelöli, szólítja meg Arany a kis költői beszély szereplőit, természetesen elsősorban Miklóst és Bencét. A címben, az előhangban és az első énekben 32-szer jelöli vagy nevezi meg Arany Miklóst, s a 32-ben alig van ismétlés: az önálló megjelölések száma 19. A számolgatásnak pozitív tanulsága van: a nagy változatosság a közeli perspektívát, az intimitás, a meghittség légkörét erősíti. (Persze nemcsak a megjelölések száma, hanem jellege is számít.) Tanulmányosan pécézi ki Pásztor a szókincsnek amaz elemeit, amelyek a közeli-paraszti életkörhöz való kötődést példázzák: az „ég” és a „föld” változatos előfordulása mellett megkülönböztetett jelzés-ereje van a „kenyér” és rokon fogalmai gyakori felbukkanásának.

Voinovich szerint a cselekmény a mesék örök jelenében vagy időtlenségében játszódik le; az elbeszélés-idő túlnyomórészt a jelen. („Ha múlt időt használ, az csak ál-múlt, mint a mesében.”) Az idő- és térjelzésekkel ennek megfelelően Arany teljesen nagyvonalúan bánik. Nappal és éjszaka, virradat és alkonyat az időjelzők; a környezet funkcionalitását már Kemény Zsigmond kiemelte:

„Magok a tájképek és természeti jelenségek is nemcsak azon igézetért teremtvék, mellyel kedélyünkre és képzelődésünkre hatnak, de

közvetlen céljok is van; mert vagy szükséges rámái a költő alakjainak (mint a nagyfalusi határ), vagy a cselekmény kimaradhatatlan színhelyei (mint a nádas), vagy motívumok bekövetkezendő tényekre; vagy végre a cselekménybe olvadnak fel s cselekvényekké válnak (a szigeti párbajnál a víz tükre)."

A környezetet néhány markáns, kiemelt mozzanat jelzi:

Pest város utcáin fényes holdvilág van,
Sok kémény fejrlik fenn a holdvilágban;
Barna zindelyetők hunyázkodnak alább,
Megborítva mintegy a ház egész falát.

(Egyébként a folytatásban van az egyetlen utalás arra, hogy Miklós egy hajdankori Pesten jár.) A cselekményhez igazodó környezetjelzésnek jó példája az a bizonyos szegényes csapszék, Toldi mulatozásának színhelye. Tisztában lehetünk Arany módszerével, ha odafigyelünk, hogy a királyi teremből, amelyben Toldi Györgyöt fogadja Lajos, csak a „faragott képek” tűnnek föl jelzésképpen, azok is az ájuldozó György homályos tekintetén át nézve. Térnek és időnek csaknem teljes figyelmen kívül hagyása a mese és a szóbeli epika régi sajátága. Nagyobb távlatot a *Toldiban* csak az elő- és utóhang ad: itt foglalja bele Arany a maga idilli-mesei történetét a múlt és a jövő szélesebb kereteibe: Toldi alakja látomásszerűen bukkan föl kilenc-tíz emberöltő messzeségből, diadala után pedig későbbi pályájának függőnye lebben föl: „Dícső híre-neve fentmaradt örökre.”

A *Toldi* cselekménydimenziója azonban olyan módon egyszerű, mint a nap fehér fénye, amelyet a prizmával hét színre tudunk felbontani. Ilyesféle felbontással az intim népelet, az elsődleges paraszti életszint mögött nem nehéz fölfedezni a mesei-mondai színezetet és az átderengő motívumokat. Ezek kifejtése Voinovichban olvasható, a következőkben én is hozzá igazodom. (I. 107—108.) Szerinte Arany „kiérezte Ilosvaiból a népmondát, amely rokon a mesével”. Az alapvető empirikus dimenzióból folyik, hogy a mágikus elem (csodák, varázslatok) ki vannak zárva; annál bővebben él majd velük a *Rózsa és Ibolyában*. De mesei a családi helyzet: az elnyomott kisebbik fiú

(ez Arany rekonstrukciója); mesei a cselekményképlet: a hős kitör az alacsony viszonyokból egy olyan próba révén, amelyben eddig minden előde csődöt mondott. Ha a farkaskalandot és a bika megfékezését, majd a cseh legyőzését egy fonalra fűzzük, még a mesei hármas próbatétel is megvan. Arany később, az Elegyes-előszóban, a *Toldira* értve, „hős-idilli képek”-ről beszél; a „hős” jelző mintha a mondai jellegre utalna.

Persze, az az irodalmár-olvasó, aki a művet a szakirodalom ismeretében olvassa, ma már mindenképpen módosított perspektívában látja. Azt a széthulló históriát, amelyet a 16. század jámbor énekese előad, az összehasonlító kutatás már annyi nyugati, középkori lovagi mondával hozta kapcsolatba, hogy árnyékuk múlhatatlanul rávetődik Arany egyszerű, félig falusi történetére is, noha ő maga ezeket a mondákat közvetlenül bajosan ismerte. Mindenesetre divináció kellett ahhoz, hogy a száraz krónika olvastán mondai sejtelmek támadjanak benne. A középkori lovagi epika hagyományos témái közt szerepel a „quest”, az ifjú hős kivonulása, első érdemszerző kalandja. Nyomatékosabban lovagi, bár ezen a nyomon a romantikus regényekben is felkapott nagy téma a bűnbeeső és vezeklő, vagy a megrágalmazott és önmagát tisztázó lovag. (Lásd Jósika: *Csehek Magyarországon*.) Erre épül, már világirodalmi példák nyomán, a *Toldi Szerelme* második felének cselekménye. Az Artus-mondakör egyik tagja, Erec, akinek történetét francia minta után a német Hartmann von Aue dolgozta föl, sérelme és saját bűne miatt kétszer is „kivonul”, kalandokra indul, hogy lovagi becsületét visszaszerezze (12. sz. vége, 13. sz. eleje). Ezt Arany, még az első részben, Ilosvaiból rekonstruálhatta, s e néven bevonult a műbe nem elhanyagolható elem gyanánt a lovagi kockázat és a kaland légköre. A szó ősi értelmében vett mondai levegőt nem érzünk a *Toldiban*: nem mérkőznek egymással gigászi hatalmak, mint a valóban mondai *Keveházában* vagy *Buda halálában*; a lovagi-mondai világkép felé mutat az, hogy a lovagban, bármily tompítottan is, belső konfliktus támad, ahogy erre már Voinovich is utalt. Mesehős nem esik bűnbe, de lovagi hős igen, s a lovagi morál értelmében vezekelnie

is kell. Aranyra vall (már Voinovich megmondta), hogy a vezeklésbe lelkiismereti mozzanatot iktat bele.

Nem érdektelen, noha inkább kuriózum, hogy merészebb vagy kritikátlanabb fantáziájú kutatók, ha nem is Arany művében, de magában a mondában még ősi mítoszi nyomokat is éreztek. A germán iskolázottságú Toldy Ferenc:

„Én abban egy, a magyar őskorból, vagy éppen eleink mítoszából fennmaradt töredéket vélek fölismerni, melyben . . . Toldi a testi erő és ügyesség, a bátorság és szívbeli derékség képviselője volt, körülbelől mint a helleneknél (Herakles), föníciaiaknál, indeknél stb tiszteltettek ily magánéleti hősök, kikkel jellemben a mi Toldink meglepőleg egyezik.”

A cáfolatot megadta Kemény Zsigmond (*Arany „Toldi”-ja*, 1854); rámutat arra (hogy csak röviden ismertessem), hogy már Ilosvai *Toldijában* semmi nyoma nincs a fantasztikus-szimbolikus vonásoknak; határozott jellemű történeti személyiségnek érzik. (Érdekes, hogy sok minden egyéb mellett a mitikus hős világjáró vándorlását, a „barang”-ot hiányolja Toldi pályájában.) Egy-egy ősi motívum vándorútján sok átalakuláson eshet át, modernizálódhat, el is vesztheti eredeti jelentését. „A virtus útját szörnyetegek lesik” — ahogy a mi Berzsényink mondja; de nem mernék igennel felelni, ha valaki tudós azt állítaná, hogy Miklósban, farkaskalandjában és a bika megfékezése révén a szörnyetegekkel küzdő mitikus hősök kései leszármazottját kell látnunk. Harc az állatokkal: valóban ősi mesei-mitikus motívum, Arany olvashatta akár a *János vitéz*ben is. De mindkét viadal annyira a múlt századok pusztai-kisvárosi empiriájával hangzik össze, hogy archaikusabb színezet egyáltalán nem érzik rajtuk. Azt nem lehet tagadni, hogy a fiatal Toldi történetének Arany előadásában is van valami diszkrét mondai fényudvara, de „mítoszi csóvjája” nincsen, mint ahogy Toldi Miklós alakját sem lehet a népi, paraszti „őserő” megtestesítőjévé mitizálni.

Ha azonban a *Toldi* világképét a maga teljességében akarjuk felfogni, észre kell vennünk, hogy a szereplők sorsába a családi-asságon és a lovagiságon felülemelkedve, egy magasabb rendű világ is beleszól még. A felsőbb igazságszolgáltatást a cselek-

mény során a király képviseli, de ő voltaképpen csak eszköze egy magasabb erkölcsi rendnek. György sorsa is erkölcsi vétség és elbukás erőjátéka; Miklósnak, aki abban bízik, hogy Isten az árvákat el nem hagyja, a bűntudat és a szenvedés iskoláját kell kijárnia, amíg a megtisztulásig eljut. Noha naiv szinten, de mégis az erkölcsi világrend és eszmeiség ama legfelsőbb szféra, amely a *Toldi* világát körülfogja. A hősök erkölcsi tudata, bűn, engesztelés, bűnhődés: a későbbi nagy Arany-téma dereng itt fel először. Merőben más világ ez, mint a homéroszi *Iliászé*, az emberek konfliktusaiba közvetlenül elegyedő istenekkel. Ha elképzeljük, micsoda műköltői bravúrt űz Arany a dimenzióval, amikor a lovagi-mondai történetet átvetíti a családi-népi idill szintjére, addig a felismerésig is el kell jutnunk, hogy a *Toldi* csak látszólag homerida alkotás; a burkoltan összetett dimenzió nem homéroszi; a kopár szíkre és a nádasra nem Homérosz napja süt le. Az *Iliász* énekesére szoktak utalni Arany emberábrázolásával kapcsolatban is; Zlinszky Aladár szerint Toldi Miklós a „természetes ember” (modern historikusoknak és filozófusoknak vágyálma) —, akit az indulatok nyíltsága, az a bizonyos „thymikus emocionalitás” jellemez, mint mondjuk Achillest. Úgy érzem: ez is csak félig talál; Toldiban a hatalmas fizikum ellenére vagy abba beolvastva Arany a maga új emberideálját alkotja meg. (A mű erkölcsi vonaláról, Miklós lelkiéletéről már Voinovich ilyen értelemben nyilatkozik, I. 105–109, 119.)

Ismerve tehát Arany alkotásmódját: *Toldi* nem jöhetett volna létre a „stúdium”, a világirodalomból jövő impulzusok, a nagy „példányok” tanulmányozása nélkül. Ezt a „stúdiumot” azonban igyekezett annyira elrejtteni, hogy — mint maga tréfálkozik egyik levelében — az átlag-közönség talán nevetségesnek is találja a reá való hivatkozást. Ahogy Horváth János kifejti, ez a művészi rejtőzés-elrejtés jellemző és uralkodik a *Toldi* egészen:

„nem adni többet az elkerülhetetlenül szükségesnél . . . de azt úgy adni, hogy észrevétlen maradjon, irodalmi kvalitásként külön föl ne tűnjék, a közönség felett álló művészt soha ne vétesse észre . . .”

„Jelenti ez: saját műköltői személyének, öntudatbeli fölényének, tárgyhöz való vonzalmának elrejtését . . .”

Minél közelebb jutunk Aranyhoz, annál jobban megértjük, hogy ez nem egyedi eset és nem korlátozódik csak „népies” alkotásaira: művészete tele van ilyen elrejtésekkel és rejtőzködésekkel.

A következőkben — eszmefuttatásom lezárásaként — még egy ilyen rejtőzködést, szinte álcázást szeretnék a *Toldiban* leleplezni. Könnyen megérezzük, hogy tartalomban-stílusban, esztétikai értékekben sűrű szövésű, tömény alkotás. A „sűrű szövés” egyik komponense fölismerhető a családias közegen belül kibontakozó érzelmi energiák gazdagságában, s abban, hogy a költő ezeket az érzelmi energiákat mintegy belülről, a csoport tagjaként éli át és jeleníti meg. Ennek a familiáris-idilli életközösségnek művészileg az a legnagyobb jelentősége, hogy megteremt és hordoz egy homogén ábrázolási és szemléleti szintet, egy bizonyos művészi közeget, amelyből kibontakozik a személyek és a helyszín, cselekvések és kellékek tömény összeszövődése. Nemcsak a szereplők beszélnek egymással e közeghez illő csoportnyelven, de a szerzői közlések is tökéletesen az atmoszférához igazodnak. Hogy a már többször érintett témára visszatérjek: ebben valóban van valami homéroszi vonás, legalábbis az *Iliász* Homéroszáé, aki nemcsak az ihletett énekes, a Múza tolmácsa, hanem az ábrázolt életforma belülről-átélője is. Arany — többszöri kitérések után — majd magasabb szinten a *Buda haldlá*bán találja meg újra lába alatt ezt a szilárd belső pontot.

Most pedig, ezt a „sűrű szövést” elemezve, próbáljunk meg a magunk és az irodalmár-köztudat évtizedes, vagy talán régebbi megszokásának kérgén áttörni. Olvassuk úgy a *Toldit*, mintha ma vennénk először kézbe, nyitott, elfogulatlan ízléssel. Előbb-utóbb észlelnünk kell, hogy hatásának van egy összetevője, amelyet mi már tisztábban érzünk, mint akár a rajongó kortársak, akár a későbbi hódoló kommentátorok. Ez a naivnak és egyszerűnek látszó epikai közlés tele van nyelvi és stílus-energiákkal, a természetesség álcája alatt sűrít és dúsít, el nem koptat-

ható egyedi módon, s most már egyáltalán nem homéroszian. Legyen szabad azt mondanom: addig nem értjük igazán a *Toldit*, amíg ezeknek a nyelvi és stílus-energiáknak nyitjára rá nem jövünk.

Én magam az alábbi próbálkozásban Horváth János stílrealizmus-stílrómantika-fogalompárjából, illetve a magam ábrázolás-kifejezés-dualizmusából indulok ki. Megmaradok persze az objektív műnem keretei között. Az epikus költőnek nem az a feladata, hogy valami művönkívüli valóságdarabot így vagy úgy ábrázoljon, hanem hogy fölépítsen a művészi illúzió közege át egy, a maga lábán megálló világot, amelyet persze megannyi szál fűzhet a művönkívüli valósághoz. A költő célja és a költői nyelv funkciója elvben ennek a világnak élményszerű megjelenítése, érzékiesítése. Ez a „megjelenítés” azonban már a műfajtól és az író-egyéniségtől, de az ábrázolt világtól függően is sokféle lehet; más-más tehát a nyelvi elemek funkciója is. Az írói szándékhoz és a mű atmoszférájához igazodva a művészi megjelenítés megállhat azon a szinten, amelyet (művészi) konstatálásnak lehet nevezni; ilyesféle a Horváth-féle stílrealizmus, és az, amit én ábrázoló stílusnak neveztem valamikor. Horváth 1912-es megfogalmazása szerint (*Forradalom után*, a Magyar Figyelő c. folyóiratban) stílrealizmusról akkor beszélhetek, „ha mondásom minden szépsége, értéke csak tartalmában van, s ha netán kifejezésem is szépnek tetszenék, csak onnan van, mert szépet jelent. Az ilyet nevezem realista stílusnak.” Legyen szabad ezt enyhén, értelemszerűen korrigálnom. Ma inkább így mondanánk: a mű esztétikuma nem elsősorban a nyelvi kifejezésben van, hanem a műnek mint esztétikai alkatnak mélyebb szintjeiben — de magában a műben, nem a kissé mechanikusan elszigetelt jelentésben vagy tartalomban. Horváth e régi alapfogalmaihoz visszatér Arany-előadásában (*Tanulmányok* 404); éppen a *Toldi* jellegzetességét „a tárggyal közvetítő költészet”-ben látja; „a tárgy válik költő és közönsége közt egyetlen közvetítővé, kifejezővé.” A nyelvi különlegesség ennek csak folyománya: „Kifejezésmódját nézve leginkább a szobrászi plasztikával párhuzamosítható, mely szintén magára

hagyja a tárgyat nézőjével.” Előfordul „a tárgy saját szépsége” kifejezés is. Elvi bonyodalmakba tévednénk, ha ezt szó szerint vennénk; ha meg tudnám is mondani, mi is hát a „tárgy”, a „szép tárgy” is csak a műalkotáson belül létezhet; másfelől teljesen esztétikum nélkül való a nyelvi szint sem lehet. A „stílrómantika” Horváth értelmezésében: „Az ilyen stílus, a jelentéssel való kapcsolatán kívül, önmagában is mint külön művészi produktum érvényesül.” (Szemere Pál hasonlata Vörösmarty nyelvéről: olyan, mint a pompás aranyhímzésű szoknya, mely akkor is megáll, ha senki sincs benne.) Az *Aranytól Adyig* fogalmazása szerint: a stíl túluralomra emelése a műhatás tényezői közt (36. lap). Mindannyian elismerjük, hogy a nyelvi kifejezésnek a jelentésen túl is, sőt a mondanivalótól csaknem függetlenül lehet esztétikai értéke, de a műalkotást osztatlan egésznek elképzelve, megint csak azt kell mondanom: ilyenkor a mű „jelentése”, „mondanivalója” van egy tárggyiatlanabb szintre lokalizálva.

Mindezt előrebocsátva azzal a jelenséggel kell számolnunk, hogy nagyon is különböző epikus magatartásból fakadhat a művészi megjelenítés szándéka, intenzitása, hőfoka, esetleg lírai átfűtöttsége, s mindez természetesen kihat a nyelvre is. A költő valóságfelidéző, divinációs képzeletének lehetnek fokozatai; festhet, hogy a hasonlatot rokon művészetből vegyem, halványabb és erősebb ecsetvonásokkal, diszkrétebb és rikítóbb színekkel; minősít, kiemel, hangsúlyoz, mégpedig a közlés, a nyelvi megjelenítés erőivel; a nyelvben rejlő stíluserőket mozgósítja, s ily réven a megjelenített világ túlnő önmagán, megelevenedik, külön színeket kap, árnyaltabb lesz. Ez az, amit szélesebb értelemben expresszivitásnak lehet nevezni: amikor az ábrázolt világ megjelenítésében a nyelv energiáinak fokozott szerep jut.

Az irodalmilag iskolázott, nem naiv olvasó könnyen felfogja, hogy a *Toldi* stílusa tömött, sűrűszövésszerű stílus, s éppen ezért erős az esztétikai hatása is. Viszont — a magam példáján tudom — mindaddig tanácstalanul állunk vele szemben, amíg csak akár népies, akár naiv, akár műköltői realizmust látunk benne, amíg csak az ábrázolás és elmondás puritán realizmusát

vesszük benne észre. Különös, hogy a teljesebb megértéshez éppen Lehr Albertnek olykor erősen csúfolt kommentárja nyújtja az indítást azzal, hogy a *Toldi*nak idiomatikus-népnyelvi szavait és szólásait lefordítja az átlag empiria és nyelvhasználat nyelvére, körülírja a mindennapi köznyelven. Kell-e megmagyarázni, hogy „megpitymallik” annyit jelent, mint „megvirrad”? Lehr magyarázataiból visszafelé kell néznünk, innen ízlelnünk az eredeti szöveget, s akkor megérezzük a *Toldi* nyelvében az expresszív-dúsító, a maga körén belül enyhén műveskedő stílus tendenciáit. Nem kiabálóan, nem Vörösmarty vagy a modernnek módjára, de a határán jár az expresszivitásnak, olykor talán a stílromantikának is. Annyit jelent ez, hogy mozgósítja, kihasználja az átfogott nyelvi készletben mint nyelvben benne-rejlő stílusenergiákat. Nem sima, magától értetődő naiv természetesség ez, tele van rejtett vagy nyílt nyelvi-stiláris energiákkal, különös energiát hordozó igei és névszói elemekkel, hasonlatokkal, szólásokkal. Csak alapszintként van jelen az ábrázoló-megjelenítő közlés; az expresszivitás eszközeit pedig nem a magas irodalomból veszi, hanem a stilizált népnyelvből, a tájnyelv idiomatikus elemeiből, — ha szabad ezzel a paradox kifejezéssel élnem: a folklorizált népnyelvből. (A „sűrű szövés”-sel kapcsolatban vissza kell utalnom Pásztor Emil említett megállapítására: a szereplők megnevezésében-megszólításában uralkodó változatosság — mellékesen: egyáltalán nem homéroszi vonás — az ismétlődések elkerülése, az új megoldások szintén megteszik a magukét, hogy olvasás közben ne érezzünk lazaságot, fakó helyeket.)

Most, amikor az előtt a feladat előtt állok, hogy ezt a különös stílust példákkal és címkékkel jellemezzem, magam mégis této-vázni kezdek. Nem mintha nem volna elég példám — elég kézbevennem a szöveg bármelyik énekét —, hanem a szavam kevés, erőtlén a példák különböző változatainak érzékeltetésére, s a változatok maguk is egybefolynak; ugyanaz a példa többféle lehetőséget is hord magában. El is akarnám kerülni, hogy elméleti magyarázatot vagy kifejtést adjak a nyelvi energiákról; nemcsak a szó vagy a mondat, a szólás hangalakjában és jelen-

téstartalmában rejlenek ezek. A szó maga viszonyul más szavakhoz, ugyanazt mondja és mégis másképp; „udvara” van a rokonjelentésű szavakból, ezért beszéltek egy időben „szómezők”-ről. (Józsa-Nagy Mária: *Vajda János Szerelem átká című dalciklusának stílusa a szóhasználat tükrében*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1970. 27–35. lap. A 32. lapon jegyzetben utal Jost Trier „mezőelméletére”. „A szavak fogalmi tartalmuk rokonsága szerint egységes jelentésmezőbe tömörülnek. Az egyes szavak jelentését a megfelelő jelentésmező többi szavainak a jelentése is befolyásolja . . . A stílus vonatkozásában ilyen alapon jól lehet jelezni a költői képzelet szféráit.”) S pláne költő számára az egyedi szó sem áll lexikális elszigeteltségben: rögtön megjelenít egy alacsonyabb vagy magasabb, szűkebb vagy tágabb nyelvi szintet, annak minden hangulati légkörével, a nyelvnek egy egyedi tartományát. Ilyen módon pusztán mint nyelvi jelenség energiák hordozója lehet — s ehhez még hozzá kell számítanunk azt, hogy a nyelv „intencionális” valami; önmagán túlmutató tudatjelenség, „jel”, amelybe a célbavett mondanivalóból még külön energiák sugározhatnak. Amikor Arany „megvirrad” helyett azt mondja: „megpitymallott”, egyrészt tájnyelvi szót használ, tehát felkelti a népi szemlélet illúzióját; a szómezőnek egy ritkább, el nem koptatott tagját ragadja ki, amelynek van valami üde varázsa, tehát már majdnem tömör és választékos; telítettebben érezteti a természeti jelenséget is, az „intenció” elevenebb. A szó magával hozza egész természeti-hangulati környezetét: a „mezők üde lelkét”; a városban nem szokott „megpitymallani”. „Mint amely madár van elröppenőfélben . . .” nemcsak a különös mozzanatosság, az állapot finom érzékeltetése ragad meg — van az egész kifejezésnek valami leheletnyi gyöngédsége, affektív színeződése. Ily módon el lehetne merülni a *Toldi* valamennyi nyelvi szépségében; segítségül lehetne hívni a nyelvtudományt és a stilisztikát. A továbbiakban — ezt nálamnál hivatottabbakra hagyva — példáimat nem a lingvisztikai, hanem inkább a lélektani aspektushoz igazítom: abból indulok ki, hogy a *Toldi* nyelvi megformálásában Arany bőségesen kihasználja a nyelvben rejlő érzék-

letes (látási, hallási, mozgási) és érzelmi színeződést hordozó, affektív energiákat; szavaiba, szólásaiba, képeibe ezeket az energiákat tömöríti bele. Hadd próbáljak előzetesen nevet is adni ez energiaváltozatoknak: az érzékletesítés, konkretizálás, egyediesítés, dinamizálás, vitalizálás, affektív illetés irányába dolgoznak ezek, nem kiabálóan, nem túlhangsúlyozottan, hozzáidomulva a közvetlen elbeszélés szintjéhez, de mégis érezhetően színezve azt.

Az első bűvös eszköz természetesen maga a szó, egy-két költőnkél külön meditáció vagy éppen kultusz tárgya. „A szó egyúttal dinamikus folyamat is, amely képzetsorok eleven láncolatában halad, s amelynek hatalmas reprodukáló, megvilágító, tudósító, közlő intenzitása van”; az epikus jellegű „szó”-nak is lehetnek lírai és drámai felhangjai. Így foglalja össze a nyelvlelektan álláspontját a finn Koskimies; *Theorie des Romans*, Helsinki 1935, 89–90. lap (Néhány költői nyilatkozatot l. Tamás Attila: *A költői műalkotás fő sajátosságai*, 172. sk.) Valamikor a nyelv ősállapotában a megnevezés maga már bűvös aktus volt, s a költők kezén maradt is ebből valami. Meg lehet ragadni vele az elsődleges empíriát, a tárgyak és folyamatok kendőzetlen arculatát. Nem kell, hogy a költő képiesen beszéljen, elég, ha a megnevezéshez a kellő szót választja, s a megnevezés egyediesítése révén az elsődleges, markáns empíria kerül feszültségbe a szokványos észrevevéssel és megjelöléssel. Ennek a markáns, halmozó energiának jó példáját adja mindjárt az indítás: az első ének első versszaka, amelyet fölöslegesen idézni. Utóbb „farkas” helyett „toportyán”-t mond; Lehr szerint a toportyán „réti farkas, mely a nádasokban tanyáz” — íme, így hozza magával a szó az ősi életnek egy egész darabját. Az egyediesítő, konkretizáló, lirizáló, dinamizáló igei vagy névszói szóválasztás példáinak se szeri, se száma; a köznyelvi kifejezés mindenütt, hogy úgy mondjam, kissé élesítve van; mintha a költő érzékelése fel volna ajzva, rá volna állítva a kifejezésnek telítettebb szintjére. Az ó nádas: „avas”; a karosszék: „rengő” (mint sok helyütt, itt is a kifejezés egésze számít: „Drága karos rengők dagadóra tömve”). „Akaszodik, függeszkedik” helyett „csimpalyog”;

„ténfereg” helyett „ödöng”; „elver” helyett „elpaskol”. A mézszároslegények nem széjjelszaladnak, hanem „széjjel iramodnak”; a szolgálak „feltápáskodnak”. Az egyediesítő konkretizálás szolgálatában külön jelentőségük van az igéknek, egyszerű, képzett vagy igekötős változatban. Engedjenek meg néhány egézsoros idézetet; az ige súlyát többnyire a szituáció is növeli, amelybe be van ágyazva:

Vaskos lábnyomától messze reng a parlag ...

Mert elmenne könnyen, el is bujdokolna ...

Harmadik nap a nád megzörrent mögötte ...

Csak úgy tétovázik keze a kilincsen ...

Még a csecsszopó is álmélkodik rajta ...

Bukdosnak egymásban a széles tornácon ...

Hallott a kapukon kulcsnak csikorgása ...

Buda nagy hegyei visszakurjongatnak ...

Nézi Miklós, nézi s dehogy veszi észre,

Hogy a szeme is fáj az erős nézésbe ...

Aztán csendesség lőn, rideg, embertelen ...

(A könyörtelenség, magány, elhagyottság kifejezése)

Akkor bútt fel a nap az ég karimáján,

Meg is akadt szeme a fiú ruháján ...

A kifejezés dúsító energiáját töményebben érezzük néhány hosszabb lélegzetű példán, amelyeket, a *Toldi*-ról lévén szó, nem szükséges szó szerint idézni – amúgy is szinte szavanként kellene elemezni őket.

Itt van mindjárt az I. ének 12. versszaka: „De ki vína bajt az égi háborúval ... ?” Hogy halmozza a nyomatékosított jelzőket az égiháború és a villám érzékeltetésére: szélvész, zimanós, viharos ború, hosszú, kacskaringós, sistergő istennyila ...

A IV. ének kezdő strófáira még majd visszatérek (a hím-szarvas- és az álom-hasonlat); itt hadd emelek ki csak néhány igei szókapcsolatot: az álom elvetődött, a szűnyog elült, az álom lelopózott Miklós pilláira, de félt a nádas csörtető vadától; az éhség fölverte, ösztökelte, korbácsolta Miklóst.

IV. ének 21–22: Miklós üzenete: „Mondd meg ezt, jó Ben-ce, az édesanyámnak . . .” Csupa lírai felhangú szó, a megemelt hangon érzik a szólások és a mondatépítés affektív energiája, s oda kell figyelni a művészi ékítgetés tendenciájára is.

De még lehet fokozni: vegyük Toldiné néhány szavát fiához a diadal után: „Lelkemből lelkezett gyönyörű magzatom . . .” Ezeket a csodálatos sorokat az epikus érzelemkitörés lírája és a költő leplezetlen ékítgető-szépítgető szó- és szólamválasztása élteti; ebből fakad az affektív nyelvi energiák sűrített megjelenése.

Végül is minden egyre megy ki: a szó, a mondat nem egyszerűen csak jelent valamit, hanem telítve hordozza a maga jelentését, meg van terhelve szemantikai energiákkal, szómező- és stílusréteg-hangulattal, szelíd lírával vagy precíz drámaisággal.

Már megállapították, s megint homéroszi vonásként tartották számon, hogy a *Toldi*ban igen sok a hasonlat; Fónagy Ivánnak a *Világirodalmi Lexikon*ban közölt statisztikája szerint minden 100 sorára 3,1 hasonlat jut; a rangsorban kevesen előzik meg, az epikusok közül voltaképpen csak Dante (IV. 267. lap). Amit közönségesen képes beszédnek nevezünk, annak a stilisztikából ismert valamennyi változatával él; gimnazista koromban a képes beszédnek a *Toldi* volt az elsődleges példatára. Akár leltárba is lehetne szedni a változatokat; minket most azért érdekelnek, mert ők is annak a bizonyos dúsitó-expresszív tendenciának a dokumentumai; mert telítve vannak ilyen jellegű stílus-energiákkal. Valóban, a *Toldi* stílusa csupa képiesség — ezt a jelleget kissé bővebb értelemben fogva. A stilisztikai kategorizálás ezúttal nyugodtan mellőzhető; néhány alapvető tényrt kell előrebocsátanunk. A képes beszéd távoli, ősi, ma már elfeledett, legfeljebb költőkben derengő eredete, forrása a mágikus azonosítás, a mágikus analógia, amelyet persze a gyermeki fantázia ma is még buzgón gyakorol. Azonosítás, analógia, helyettesítés egyremegy. A mai filozófus szemlélő ez alapon a képes beszédnek további aspektusát tárja föl: mindig van benne szintváltás vagy szintkapcsolás, olykor többszörös is (mint József Attilánál); két vagy több más-más valóságjellegű jelenségnek egyet-

len komplexumba való összekapcsolása vagy ötvözése, pl. egésze és része, élővé és élettelené, érzékiesé és szellemié. A konkrét változatok kimeríthetetlenek; de éppen az átváltásban, illetve tömörítésben, az áthidalásban rejlő feszültség adja az energiát, s a lelki aktus, amelyben ezt felfogjuk, már intellektuális színezetű esztétikai élvezetet jelent. Persze a síkváltás lehet nyilvánvalóbb és feszítettebb; kihívás és diszkrécio közt nagy a skála. A képes beszéd halmozása a dúsitás jele: a mű költői világot teszi teltebbé, olykor már vibrálóvá. Egy német stilisztaszerint a metafora közvetlenebb kifejezése a költő lelkének, világképének, mint a direkt beszéd. Olyan, mint a gyorsírás. Én azt mondanám: olyan, mint a képírás. Fónagy nyomán felvetődik Arany hasonlataiban, általában képesbeszédében a „szemantikai távolság” kérdése. Itt különös tényállást találhatunk. A mű világa zárt, kisméretű, nemigen mutat túl önmagán; hasonló és hasonlított ugyanazon ősi életkörből való; abban, aki ezt az életkört ismeri, inkább összhangzás-, mint feszültség-élmény támad. De a kívülálló, városi, „művelt” olvasó éppen e képzettartomány felidézésében érzett valami különös, távolító-közelítő esztétikumot, valami újszerű feszültséget. Ha szabad így mondani, az életkör egésze állt szemantikai feszültségben a korízlással, s különös varázsa egyrészét is ennek köszönhette.

A stilisztikában szokásos kategóriákat mellőzve, a *Toldi* képvilágát jobban megközelíthetjük, ha arra figyelünk, milyen az az energia, amely — többnyire nem kiabálóan — belőlük sugárzik; milyen lelki dinamikát képesek fölidézni. Mivel a lehetőségek eléggé bőveek, a változatok nem mindig különülnek el egymástól, nehéz őket egyedi terminusokkal megjelölni; a differenciáláshoz minél több nevet kellene kitalálni. Talán legkényelmesebb egy rugalmas komplexumba amit lehet belefoglalni: dinamizálás-dramatizálás-aktivizálás-mozzanatosítás. — mindezzel velejár a jelenség súlyának megemelése, a kifejezés energiájának fokozása. Persze halkabb, halkító, és erősebb tendenciák vegyülhetnek; bizonyos affektív tónusok is hordozhatják a képiességet. Néhány példa csak úgy találokra:

Akkor »hopp!«, s mint a szél, aki most szabadúl,
 Vitte Toldit a ló oly kegyetlen vadúl...

S hogy megeredt a könny két öreg szeméből,
 Mint a záporosó Isten fellegéből...

Ilyenforma Toldi Miklós gondolatja,
 Mely sóvárgó lelkét mélyen szántogatja...

Akkor anyám lelke repes a beszéden...

Birkozik nagy lelke fellázadt dühével...

Vesse ki szívéből azt a nagy félelmet...

Mint szilaj csikóé, magas volt a kedve...

Mintha füstokádó nagy kémény szaladna...

Nagy kolonc köszönget a kút méla gémén...

Azt hinné az ember: élő tilalomfa:

Útve általútnál egy csekély halomba...

(Fónagy Ivánnal ellentétben itt nem a konkrét jelenségnek látszattá való degradálását érzeni; ellenkezőleg: Miklós alakja a hasonlítás révén még szilárdabbá, masszívabbá, rendíthetlenebbé válik.)

Már amennyire az elhatárolás lehetséges, a képes beszéd változatai közt tartanám számon azt, amelynek funkciója a vaskos, nyers érzékiesítés, testiesítő-anyagiasító közelítés:

Aztán csak néz, csak néz előrehajolva,

Mintha szíve-lelke a szemében volna...

(Figyeljünk az erős affektív színeződésre is!)

Mint kutyák közé ha nyúlfiat lökének,

Kaptak a beszéden a szilaj legények...

Lelke volt talán a lánc közöttük, aki

Nem kikapcsolódott, tövestül szakadt ki...

Végre a nagy öröm, mely szívüket nyomta,

Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta...

Villogott a szeme és iszonyú pogány

Harag sötétellett a király homlokán...

Gyilkos sziget volt ez, már hetednap olta

Vérrel élt, miként a vérszopó pióca...

Tán veszett nevemet is lemossa vérem...

Nem másolom ki, de említetlenül sem hagyhatom a legpregnansabb példát: a III. ének vadkan-hasonlatát: 7. versszak: „Elvadulsz, elzüllöl az apai háztól...”

Affektív funkciót hordoznak a képes beszéd idillizáló-naivizáló-hangulati változatai. Megint nem írom ki, csak utalásképp említtem a IV. ének álom—pillangó-hasonlatát, a legklasszikusabb példát: „Majd az édes álom pillangó képében Elvetődött arra tarka köntösében...” Ennek a belefeledkezően tarka hasonlatnak a rajta is átcsillanó nyers valóság esztetizálása, nemesítése a fő funkciója; ilyen példákra elfogadható Fónagy Iván észrevétele, hogy a hasonlatnak van irrealizáló, ebben a mi esetünkben éterizáló jellege is. — További utalások:

Mígnem a sötét éj szárnya alá vette
S fekete ponyvából sátort vont felette

Az álom és a sírás jeleneiben teremnek meg ezek a gyöngéden érzelmes szóképek:

„Hasztalan lelkődött ott az édes álom” — s így tovább olvasuk az aggodástól aludni nem tudó Toldi-anyáról; György ágyára „hosszú fejér kendőt terít a hold”. S a búcsújelentben:

Megáradva hulla könnye két szemének
Az ábrázatjára kedves szülőjének,
S mint mikor két hegyről összefut a patak,
A kétféle könnyek egybe szakadtnak...
Fejének párnája a szín ágasa volt,
Lepedőt sugárból terített rá a hold.

S végül Miklós hajnali csónakázásakor:

Fényes apró csöppek hulltak a magasból,
Mintha zápor esnék piros kalárisból...

Üdítően hatnak a játékosan humorizáló átvetítések és megszemélyesítések:

S mint mikor egy fészek lódarázs fellázad,
Olybá képzelhetni most az egész házat...

Ilyesféle hangulatot áraszt a sokat emlegetett kútágas-hasonlat is az I. énekből.

Különös, a *Toldi*ban nem gyakori, egyébként számon tartott költői eszköz: a leértékelő, pejorizáló képátvitel:

Toldi György talán, a róka-lelkű bátya,
Ki Lajos királynál fent a tányért váltja . . .

Nem születtem arra, érzem ezt magamban,
Hogy itt béka módra káka között lakjam . .

Külön figyelmet érdemel egyik klasszikus *Toldi*-emlékünk: a IV. ének nagy világirodalmi háttérű hímszarvas-hasonlata. Arany tudatában volt annak, hogy egy nagymúltú „toposzt” vett a kezébe; művészi ambíciójára vall, hogy vállalkozott az igényes, önálló újraépítésére. A minden sorra és minden szóra kiterjedő megelevenítésnek és átformáltságnak ritka példáját alkotta meg. E hasonlatnak a cselekmény adott mozzanatában nyilvánvaló funkciója van; az akaratlan gyilkossággal a háta mögött menekülő, üldözött Miklós elhagyatottságát, reménytelenségét, lelki sebzettségét és szorongatottságát kell érzékeltetnie; nagy affektív hatásokat kell tehát a költőnek mozgósítania. Meg is találja ehhez a megfelelő nyelvi eszközöket.

Szembetűnően nagy gondot fordít a hasonlat szintaktikai fölépítésére. Szélesen kibontott, szinte belefeledkező hasonlat ez, amelyben a kezdő „Mint”-től a második strófa „Úgy”-áig szépen megszerkesztett mondat-ív feszül, amely előbb sorról sorra fölfelé emelkedik, epedő várakozást kelt, hogy aztán egy emfatisztikus átcsapással (Haj . . .) visszafelé fordítsa az érzelemfolyamatot: a csalódás, az egyre teljesebb cserben hagyottság bontakozik ki; pusztán a mondatok kapcsolásában ott van már az az affektív energia, amely a záró „istenadta” (mindenkitől elhagyott) megjelöléssel az együttérző mély sajnálkozásig jutva összegeződik.

Az energiáknak ezt a formális menetét tölti ki a hasonlat képzet-kincse, amely persze szókinccset is jelent. Arany egy a maga korához képest is ősi, csaknem archaikus történet-szintet aktualizál: a nyíllal való vadászat, a magát ezerjófűvel gyógyító állat, a gyógyító ír és a gyógyító forrás a sötét erdőben: az üldözött vad bujdosása tüskön-bokron által: a jelenet ősi drámaisága

arra van hivatva, hogy Toldival kapcsolatban az elemi veszély és kivetettségek élményét keltse föl. A bujdosás az éren-nádon szintén ősi képzet; mélyről merít itt is Arany fantáziája (Ilosvai nyomán). A következő két kép: a lovas módjára nyakán ülő sarkantyús bú és az égő istállóban tomboló paripa a kor szintjén már inkább nyers-naturális, végletes képek, amelyeknek hivatása a sűrítő dramatizálásban van.

A dústítás hatékony eszközei gyanánt használja Arany a *Toldi* nyelvében a sűrűn feltűnedező, jobbára hagyományos népi jellegű szólásokat; a népies-familiáris nyelv fordulataival megtűzdeli a szereplők beszédét csakúgy, mint a maga szerzői közléseit. Íme néhány példa:

Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette
 Forr epéd, hogy más is márt veled egy tálba,
 Veszténél, ha tudnál, egy vizes kanálba . . .
 Tűvé tettem érted ezt a tenger rétet . . .
 Más pennával írnak, sorsom balra fordult . . .
 Szél sem hoz felétek énrólam újságot . . .
 Mondd meg ezt, jó Bence, az édesanyámnak,
 Gyászba borult mostan csillaga fiának . . .
 Dárius kincsenek még oda se nézne . . .
 Szörnyen hányta a hab a jövőnek tervén . . .

André Jolles, az epikum „egyszerű formái”-ról szóló alapvető könyv szerzője, az ilyesféle szólásokat az epikum „egyszerű formái” gyanánt tartja nyilván, s úgynevezett „nyelvi gesztus”-okat lát bennük, a valóság valamely ismétlődő elemének primér nyelvi rögzítéseit. Ilyenféleképpen a szólások is nyelvi energia hordozói: valamely életbeli szituáció sűrített, képies másai; jelzések és képzeletet megmozgató dramatizálások, amelyek körül széles horizont van, nyilvánvalóan a népi közösség és a múlt felé is. Nos, én ezekben a szólásokban is a stílus expresszivitásának, energiabőségének eszközeit látom. Arany művészi önfegyelmére vall, hogy inkább csak a tendencia jelzéseként használja őket; a szaporításból Dugonics-féle modorosság születne.

Íme, ilyen stíluslelemből van a *Toldi* nyelve sűrűn összeszöve. Az alapszint az elbeszélő közlés, az élményszerű megelevenítés, ezt azonban a nyelvi energiák kihasználásával elviszi az expresszivitás határáig. Nem mozog az előadás állandóan a dúsított-energikus szinten, de a helyenként alkalmazott szintjelzések a kellő irányba terelik az olvasó fantáziáját. Újból hangsúlyoznom kell, hogy a Toldiban nincs szó kifejezett expresszív stílusról, hanem csak annak határán járó, árnyalásában odahajló előadásról és nyelvről, amely ezt a jellegét telítettsége, energiáinak gazdagsága, a dúsítás tónusa révén kapja. A húr, az egyszerűség ellenére is, kissé meg van feszítve — legtalálóbban tárgyias-plasztikus expresszivitásról beszélhetnénk, amely egy stilizált, majdnem fiktív csoport- és rétegnyelv lehetőségeiből épül ki. S megint egyszer a már ismételt fölvetett kérdés: homéroszi-e ez a stílus? Feleljen erre közvetetten maga Arany. Tisza Domokosnak írja 1853. ápr. 25-én, Homéroszról:

„Az a vén zenész jól húzza ám a nótát! Kevés ugyan a trilla, a Läufer [futam] benne, de az alaphang, az teszi meg. Oly egyszerű, hogy ha most, magyarul írna, üresnek, plattnak mondanák. Pedig a plattságnak is megvan érdeme, csak művészi legyen.”

Nos, a hosszú elemzéssel és a példatárral azt akartam elhíhetőt tenni: a *Toldi* stílusára sok minden jelzőt lehet alkalmazni, csak azt az egyet nem, hogy „platt”. Szókinccse „válogatott” szókinccs, nem ösztönösen kínálkozó; gazdag forrásokból válogat, de ezt a folyamatot a dúsítás, az energiák kibontásának igénye irányítja. Igaz, bizonyos értelemben minden nyelvi műalkotás szókinccse „válogatott”, de a méret és a jelleg nagyon sokféle lehet. Arany erősen, igényesen válogat, s művészi alkotásmódjának ez a vonása az, amelyet most legjobban sikerült eltitkolnia.

Mivel a tárgyalt stílusesszék jó része ismert, népi, éppen kollektív eredetű, innen van az, hogy a köztudatban vagy felületes olvasásra ez a stílus a „naiv”, az „egyszerű” benyomását kelti. Valójában mint láttuk, Arany stílus-szándékát a dúsítás jellemzi, az a törekvés, hogy egy-egy nyelvi-szemléleti egységbe minél több stílári energiát fogjon össze.

Lehet-e ebből a stílusból költőjére visszakövetkeztetni? Milyen egyéniség az, aki ezt a nyelvalkotó erőt meg tudja mozgatni? A viszonyításokat teremtő, energiákat fölszabadító lélek értelmi fölényt, szabad, rokonító és kapcsoló fantáziát jelent — és egy adott dimenzióhoz és stílusszinthez való nagyfokú, fegyelmezett viszonyítási készséget. Ha Arany kedélyére, emberi egyéniségének affektív-etikus oldalára következtetünk a *Toldi*-ból — mint ahogy ez jogos is, akkor hozzá kell adnunk mindehhez a teremtő művészegyéniséget, az epikus figyelem elemi-vitalis odatapadását a valóságához, a képekben való gondolkodásnak, a képek és látványok szövevényéből önálló világot teremteni tudó, differenciáló és integráló látásnak a képességét is; meg kell éreznünk a vitalitást és a temperamentumot, amely ezekben a stíluseszközökben éli ki magát, s ha eszközök kellenek neki, van honnan merítenie. Ha igaz az a félig-költői megállapítás, hogy a költői nyelv az emberiség anyanyelve, hogy a képes beszéd ősbib a köznyelvi prózai közlésnél, akkor Arany a *Toldi*-ban visszatárlált a nyelvi kifejezés ősi forrásaihoz és energiáihoz.

FEHÉR FERENC

A DRÁMA TÖRTÉNETFILOZÓFIÁJA, A TRAGÉDIA METAFIZIKÁJA ÉS A NEM-TRAGIKUS DRÁMA UTÓPIÁJA

(VÁLASZUTAK A FIATAL LUKÁCS
DRÁMAELMÉLETÉBEN)

I. A dráma történetfilozófiája : A modern dráma fejlődésének története

Lukács György 1912—1914 között keletkezett *Művészetfilozófiájában* teljes világossággal rögzítette azt az alapvető módszertani problémát („egyetlen gondolatát” a metodika területén), mely egész hosszú életén át kínzó dilemmája maradt, s melynek antitétikus végletein helyezkednek el a dráma jellemzésével folytatott elméleti küzdelmeinek különböző — egymással szembenálló — kísérletei.

„Minden művészettörténet módszertani paradoxona a körül a probléma körül összpontosul tehát, hogy tárgya nem ismerhető meg adekvát módon. Az esztétikai anyag és vele a feladat csak akkor lehet esztétikailag (s ezzel: művészettörténetileg) lényeges, ha a formák elvégezték rajtuk megformáló munkájukat, ha hatásuk — normatívan — inadekváttá, az akart és kellő félreértéssé válik. Ez a viszony a maga általánosságában szerkezetileg felismerhető az esztétika számára, és ezáltal az esztétikai anyag fogalma feldolgozásától függetlenül adva lehet számára; konkrét megismerése, az egyes műalkotásban való elszigetelése, a közvetlenség és az egyértelműség többször elemzett dilemmája s következménye, a félreértés miatt, csak posztulátumként állítható fel, amely azonban a priori nem teljesülhet be. Az esztétikai anyag nem ismerhető meg adekvátan . . . A művész számára, akinek tipológiájában a félreértés megtalálja a maga normatívan előírt helyét, az esztétikai anyag egyszerre minden és semmi; az esztétikai anyaghoz való viszonya az ellentmondás megszüntetve megőrzése, coincidentia oppositorum, paradoxon, nem pedig dilemma. A történész megismerő magatartása számára azonban dilemmáról van szó — és kompromisszumról. Az esztétikai anyag vagy minden számára, és ábrázolása akkor a művelődéstörténet vagy

a művelődéstörténeti történetfilozófia felé hajlik (Burckhardt), *vagy semmi*, és akkor szükségképpen az esztétika felé kell transzcendálnia (Wölfflin). Többször megkísérlik egyesíteni a két tendenciát, így azonban legfeljebb egyéni, kvázi művészi szintézist lehet elérni, nem pedig egységes fogalomalkotást.”¹

Művének ismerői tudják: Lukács itt éppen azt fogalmazta meg dilemmaként, amit hatalmas életművének hol az egyik, hol a másik pólusán vélt leküzdeni, vagy éppen *leküzdöttnek*. A *Történelem és osztálytudat*ban a filozófia azon páratlan, radikális kísérlete által, hogy a történelmire redukált általánosban, egyszersmind és paradox módon minden általánosságnak, mint „racionalista fogalmi mitológiának” az elutasításában találja meg „voltaképpen” problematikáját, amelyből azonban természetesen egy eléggé pontosan rekonstruálható ontológia tárul elénk. A másik póluson áll a *Művészetfilozófia* és a *Heidelbergi Esztétika* tudatos ellenségessége a „csupán empirikus történelmi lefolyás” relevanciája iránt, ami viszont — egy jogos és mélyenszántó Hegel-kritika mellett — nagy visszaesést jelent Hegel voltaképpen esztétikai tettehez: a művészet szociológiai szempontú világtörténelmi tipológiájához képest. Az esztétikum sajátosságának előszavában a felderengő módszertani dilemmára a rejtelmes ígélet felel: az esztétika „dialektikus materialista” kidolgozását majd „kiegészíti” annak „történelmi materialista” kidolgozása (sajátos ígélet annak szájából, aki épp e két „diszciplína” — vagy: megközelítési mód — szétválasztásában és szakosodásában látta az elmélet hanyatlásának biztos jelét); és erre hivatottak felelni azok a betétek, melyeket a szerző maga nevez minduntalan „történelmi kirándulásoknak”. Legfőképpen és pozitív értelemben azonban a *művészet genezisének* megfejtésére irányuló nagyszabású vázlat kísérli meg itt feloldani az antinómiát, mely a mű általános szisztematikáját legalább ezen a ponton egy komoly értelemben vett hisztorizmusmal összekapcsolja. A válaszutak azonban már az ifjúkor első nagyszabású lépéseitől kezdve megfogalmazódnak a filozófusban; mi több,

¹ LUKÁCS GYÖRGY: *A heidelbergi művészetfilozófia*. Művészetfilozófiai rész. Magvető, 1975. 204–205. Kiemelés tőlem — F. F.

már itt eljut a dilemma lehetséges feloldásának számára adott legjobb megfogalmazásáig. Ez így hangzik:

„A művészet történetfilozófusának tárgya ellenben csak a kategóriává vált egyes jelenség. E történetfilozófus egyrészt a stílusok, másrészt a műformák fogalmaiban a valóban kanonikus művek történeti-történelem feletti jellegét ismerte fel. Ha tehát az ilyen elágazások időtlen-történeti rendszere mögött olyan egység válik láthatóvá, amelynek lényege egyszerűségében áll, úgy ezáltal a már elért kanonikus jelleg többé nem húzható le az empirikus-egyszeri szintjére, csak örök érvényében fokozható: a művészet végső — történelmi — alapja még távolabb van az empirikus történelmi kontinuitástól, mint amennyire bármely történeti-történelemfeletti tipológia lehet; ez az egyszerűség még általánosabb, ez az egyszerűség az esztétikai érték legtisztább megvalósulása. Ez az egyszerűség úgy viszonyul a tisztán történelmi egyszerűséghez, mint az eszme a valósághoz; benne fejeződik ki valamely szakasz, valamely korszak történetfilozófiai értelme, és mindabból, amit e korszakok ténylegesen létrehoznak . . . csak az jön számba, amiben ez az eszme megvalósult, és csak annyiban, amennyiben megvalósult.”²

A kanti (teoretikus) regulatív eszme, amelyben egy történetfilozófiai stádium értelme „kifejeződik”, amely rendezi a „csupán empirikus történelmi lefolyás” kategóriáit (jegyezzük meg: olyan regulatív eszme, amelyet Lukács „malgré soi-même” alkalmaz a *Drámatörténet*ben, mintegy a „filozófiai alvajáró” biztonságával találva meg a számára szükséges megoldást, az idézett helyen *mint zsácutca* jelenik meg, mint annak a megoldásnak a kulcsa, mely a műalkotást „a világfolyamat végső metafizikai értelmének jele”-ként, tehát Lukács számára *elfogadhatatlan módon*, értelmezi), itt — és még sokáig — anonim³ marad. Az ok visszafelé szemlélve világos. A *Drámatörténet* szakaszában az általános emberit „pánburzsoá” gondolatnak, a burzsoá össz-történelemre való jogtalan kiterjesztésének tekinti, és a „nem” fogalmát még a *Történelem és osztálytudat* is a fogalmi mitológia körébe utalja. Csak az *Esztétika* és az életút végén az *Ontológia* nevezi meg azt az egyetlen alapot, a polgári társadalomban először konstatálódó magáértvaló emberi nemet, melyen egy Marx-

² U. o. 244 — 245. Kiemelés tőlem — F. F.

ra hivatkozó szisztematika alapulhat. (Arra a Marxra hivatkozó, akinek számára tudvalevően „egyetlen tudomány” létezett, a „történelem tudománya”). De hogy itt végeredményben mégis csak „az emberiség ügyéről” volt eleve szó, a maga különös vargabetűiben és általános dilemmájában, arról akkor bizonyosodhatunk meg, ha a dilemmát *megoldatlanságában*, nyíltan feltárt dualizmusában vesszük szemügyre, annak legpontosabb jellemzésében: (Lukács módszertanát)

„... ezen az egész alkotó perióduson végigkíséri a *metafizikai-egzisztenciális és a történelmi analízis állandó párhuzamossága*... a módszertani párhuzamosság az ifjúkorban mindvégig megoldatlan problémája mögött egy mélyebb világnézeti dilemma is húzódik... vajon a korállapot a kultúra egzisztenciálonológiai tragédiájának vagy történelmi és meghaladható válságának a kifejezése?”³

Nyilván a kutatók nem csekély ellenzésébe fog ütközni az a megállapítás, amely szerint — a történetiség versus szisztematikus általánosság fenti dilemmáját, mint művészetelmélet és művészettörténet alapproblémáját figyelembe véve — Lukács hat évtizedet átfogó, remekművekben nem szűkölködő pályafutásán *egyetlen tökéletes mű* született: az 1907-ben megírott, 1909-ben részlegesen újrafogalmazott *A modern dráma fejlődésének története*. Itt megtalálta a (teoretikus) regulatív eszmét: a *nem-reprezentatív polgári osztályhanyatlás eszméjét*, mely egy kort és egy műnemet a maga különös mivoltában jellemezni és értelmezni tud, fellelte a hanyatlás szociológiai és esztétikai kategóriáit, melyek a folyamat „empíriájából” nőnek ki, és ezzel a művel egyszerre kapcsolta be egy általános történetfilozófiai keretbe (egy olyan koncepcióba, melynek a kapitalizmust túlhaladni akaró pátoszát egy fichtei hevességű és szubjektivitású *Legyen fűtötte*) és *adott formát* magának a műnek. Csak ezen az alapon lehetett (*de ezen az alapon lehetett*) a formát — „a drámát” — a maga általánosságában a könyv elején úgy megfogalmazni,

³ MÁRKUS GYÖRGY: *A lélek és az élet: A fiatal Lukács és a „kultúra” problémája*. Magyar Filozófiai Szemle, 1973/5 – 6. 745.

hogy minden rákövetkező mintegy „levezetésnek” tűnjék, noha a valóságban az összefolyamat tanulságai konstituáltak olyan formaáltaldnosságot, melyet előszóként bocsáthatott „az empirikus lefolyás” elemzése elé.

Maga az általános formatan a könyv nagy bevezető szisztematizáló fejezetében — a fiatal Lukács egész későbbi esztétikájával szöges ellentétben — a művészetet (itt: a drámát) az életből nőttek és egyszersmind az élettel — „kielégületlensége” miatt — vádlóan szembeszegezettnek mutatja: kielégületlen a művészi forma, mert életből nőtt változatait az adott élet nem vagy csak hiányosan realizálja. Tehát először is: nem egyes elszigetelt drámai zsenik vannak, hanem drámai és drámaiatlan korok, és ez a körülmény élet és forma szerves összefüggését mutatja. Másodszor: a „tömegben-lét”, a tömeghatás a dráma „kerete”, egyszersmind formájának magyarázó elve. Innen származik, hogy a dráma mint emberek közötti történés kizárja cselekményéből a természet tárgyait (vagy azokat a kulissza szintjére fokozza le), kizárja ember és istenség, ember és „fátum” harcát, mivel a küzdelemnek valóságosnak kell lennie, ugyancsak kizárja a fogalmi elvontságnak egy bizonyos fokát, amelyen már a szembenálló erők küzdelme igazán érzéki nem lehet. Anélkül, hogy Lukács szociológiai elemzéseiből bármit is előlegeznénk, művének legfelületesebb ismerői is tudják, hogy itt a morfológia — pusztán megfogalmazásának módja által — vádolja az életet: olyan „anyag” követelményei ezek a műnemnek, amelyek beteljesülte nélkül a konkrét forma nem jöhet létre, de amelyeket az adott közeg, a polgári civilizáció „mechanikus” világa csak egyre kevésbé, egyre csökkenő értéktartalommal tud teljesíteni. Harmadszor: a drámát természetesen a világnézet konstituálja. Természetesen, mondtuk, mert a fiatal Lukács élesen l'art pour l'art-ellenes esztétikáját a maga egészében a világnézet konstitutív funkciója uralja; a Művészetfilozófiában az álláspont („nézőpont”), némileg általánosítottabb-elmosódottabb formájában. Amint azonban a dráma világnézet által való konstituálódásának folyamatára kerül sor, a leírás antinómikus jellege mintegy magától tárja fel a vádló szociológiai szándékokat:

„A dráma egyetemességének végső formai követelménye, hogy stilizálásának alapja világnézet legyen, tehát valami a concret drámát fogalmilag megelőző, a dráma szoros értelemben vett világán kívül álló. A közvetlen tömeghatás követelménye viszont kizárja a drámából az elvont fogalmiságot és anyaga . . . nem engedi meg, hogy az meztelenül logikai, dialektikus formában jelenjék meg.”⁴

További ellentmondások, melyeknek együttese tartja dinamikus egységben a drámát:

„Egy character-abstractióból kifelé nézve mindig csak véletlen lehet, hogy éppen ebben és nem egy másik cselekedetben vagy helyzetben nyilvánul meg (a character — F. F.) és az abstract cselekmény szempontjából véletlen tulajdonságokkal kell tele lennie a legmerevebbre stylizált embernek is. Jellem⁵ és cselekedetben így ellenkező irányú erők eredői lévén, irányaik megint ellenkezőek. Ellenkezik egymással tempójuk: a character rajza lassúságot követel; a cselekmény gyorsaságot. Ellenkezik stylizáltságuk iránya: szélesség, részletezettség a characteré; nagy elvont összefoglalás a cselekményé. Ellenkezőek a distantiáik: ez közelséget, intimséget követel; az a távolból láttóság decoratív monumentalitását.”⁵ Ezenfelül: a „drámai ember az akarat abstractioja”. „De mégis a situatio (tehát a cselekményi elem) hozza ki erősebben a drámában a szükségszerűséget. A sorstragédia egész problémája — formailag, technikailag — talán erre a kérdésre vezethető vissza: mennyire uralkodik a drámában a történők felett a situatio. A sors (tehát a legridegebb szükségszerűség) technikai aequivalense a drámában mégis egyedül a situatio lehet.”⁶

A könyv második (nyilván csak az interpretációban elkülöníthető) rétege: a szociológiai megközelítés.⁷ Jellemzése elé oda-

⁴ A modern dráma fejlődésének története, továbbiakban: *Drámatörténet*, Bp. 1911. 29.

⁵ U. o. I. 35.

⁶ U. o. I. 37.

⁷ Szociológiai megközelítésről szólva, egészen pontosan meg kell mutatni, mit értett LUKÁCS u. n. „premarxista” korszakában szociológiai művészetszemléleten, annál is inkább, mivel ez volt közte és a II. Internacionálé tipikus, mondjuk leginkább MEHRINGben kifejeződő, művészetszemlélete közti összeütközés fő területe. A *Drámatörténet* VI. oldalán erről a következőt írja: „A szociológiai művészetlátás legfőbb hibája, hogy a tartalmakat keresi és vizsgálja az alkotásokban s ezek között és a gazdasági viszonyok között keres egyenes kapcsolatot. Az igazán socialis az irodalomban azonos: a forma.” Ha ehhez

kívánczik egy megjegyzés: *Lukács szociológiai kultúrája már első nagy művében, 22 éves korában*, teljes és később alig gyarapodó volt; akik valamiféle „szocialista ideológia felé fejlődő” polgári intellektuel képét rajzolják fel ifjúkoráról szólva, ezen a ponton is tévednek. Igaz, ez a szocialista ideológia nem „tisza marxizmus”. Marx-recepciójában, mely szellemi pubertáskora forrongására tett pontot,⁸ nemcsak az ezerszer kiemelt simmeli elmélet játszott bele döntő módon, hanem Tönnies nagyszabású kontrasztja a „mechanikus társadalom” és az „eleven közösség” világa között, mely a marxi árufetisizmus elméletének nyílt elfogadására épült és Sorel bizonyos „aktivista” elemei. Igaz, hogy noha Lukács a szocializmus egyfajta (a II. Internacionálé szociáldemokráciája által képviselt) modelljét a valószínű emberi jövőnek tekintette, és vele szembeszegzett ellenérvei *nem* a polgári társadalmat védelmezték, abban az értelemben nem volt szocialistának nevezhető, hogy *ezt* a szocializmust (megismételjük: nem „osztálykorlátok” okából és nem a polgári társadalom iránt érzett rokonszenvből) nem „vállalta”, magát azzal

hozzákapcsoljuk LUKÁCS „első” stílus-elméletét, amely a stílust — tehát egy kor uralkodó formajegyeinek „átlagát” — a „gyakorlat megkövesedésének” tartja, akkor látni kell, hogy LUKÁCS és a II. Internacionálé művészetszociológiájának vitájában nem „polgári” és „szocialista” szempontok szembenállásáról, hanem a művészet szociális hatásának különböző szemléletéről volt szó.

⁸ Ennek a MARX-recepciónak legalábbis biográfiai fontosságára SEIDLER IRMA egy megjegyzéséből derül fény: „Azt hiszem, mi mind a ketten nagyon egészséges módon haladtunk meg egy talán nagyon is elméleti stádiumot. Én a természet, — maga meg a pozitív történet és a Marx-studium által.” Levél, 1908. aug. 23. kéziratban. LUKÁCS maga egy korai önéletrajzában (KÖHALMI BÉLA: *Könyvek könyve*, 1918.) ezt írja az egyetemi évekről: „ekkor olvastam szintén elveszthetetlen értéknek Marxot . . .” jegyzetfüzetei közül az ún. „B”-füzetben, mely feltehetően 1909-ből származik, a *Tőke* I. kötetének, valamint a *Zur Kritik der politischen Ökonomienek* — érdekes módon kizárólag csak *történeti* kérdésekre kiterjeszkedő — jegyzeteit találjuk (tőkefelhalmozásra, manufaktúrára vonatkozókat), valamint hasonló jellegű ENGELS-kivonatokat az *Anti-Dühringből*, és bő KAUTSKY-jegyzeteket.

nem azonosította. Mindennek ellenére szociológiai kultúrája asszimilálta és a polgári világgal szembefordította mindazt, ami a szocialista ideológiából ebben az időben asszimilálható volt. A szociológiai elemzés első, legáltalánosabb rétegét Márkus György említett tanulmánya oly részletesen foglalja össze, hogy elégséges annak vezérmotívumait rekapitulálnunk. Tehát: a lukácsi interpretáció „fogalmi keretét és háttérét zárt és organikus társadalmaknak (mindenekelőtt a görög antikvitásnak) a nyitott, de mechanikus polgári társadalommal való történetfilozófiai szembeállításra képezi”. A zárt kultúra „egyetikájú”, térben is körülhatárolt, ennyiben bornírt (kifejezetten a marxi elemzésnek abban az értelmében, amelynek szövegeit Lukács nem ismerhette: ekkor „találta ki” először Marx intencióit), de éppen ezért az életkapcsolatok nem terhek az individuumon, sőt életét ezek töltik meg tartalommal. A polgári társadalom ezeket a személyes viszonyokat áru- és pénzviszonyok személytelen rendszerévé, mechanikus intézménystruktúrák által közvetített kapcsolatokká teszi, s ennyiben új értékeket, a „nyitottság” értékeit teremti, de az individuumot „problematikussá teszi”. „Irracionális eredetű, az emberi értelemről át nem hatott és az emberi értékelésekkel szemben közömbös törvényszerűségek irányítják e világot, amely megszűnt az ember otthona lenni.” A kapcsolatok alapvető elve a *konkurrencia* lesz: a mind szélsőségesebb, mind könyörtelenebb individualizáció egyszerre mind párhuzamos a növekvő uniformizáltság és nivellálódás folyamatával. A folyamat mindkét ágát megalapozzák a *modern munkamegosztás* tendenciái.

„A kultúra válsága e történetileg létrejött világállapot szükségszerű terméke. Mert a polgári világban a szó valóságos értelmében vett kultúra nem lehetséges. Lehetetlen objektíve, mert a »termelési anarchián« nyugvó viszonyok absztrakt és irracionális szükségszerűségében többé nem lehet valamiféle általános célt vagy értelmet mutatni fel; objektív, embertől idegen törvényszerűségeiket nem lehet immár egy egységes világnézetben az emberre visszavonakoztatni. S lehetetlen szubjektíve is, mert a csak önmagukból kiinduló s csak

önmagukat célként elismerő individuumokat nem lehet többé közös világlátásban és világérzésben egyesíteni.”⁹

Nem az új felfedezés pátozával idéztük fel a *Drámatörténet* szociológiai analízisének alapkategóriáit: nem utolsósorban Lukács félévszázados munkásságának eredményeképpen a marxista társadalomkép közhelyei már ezek. Célunk itt kizárólag filológiai volt: annak bizonyítása, hogy a fiatal Lukács kezdő nagy művében — noha róla olyan kultúrájú és érzékenységgű kutatók, mint Asor Rosa is azt állítják, hogy ő a katexochén polgári esztétikus — Mehring, Kautsky, Plehanov elemzési szintjét megszégyenítő együttesben vannak jelen a kor kultúrválságának Marx feltárta (vagy: Marxból következő) alapmeghatározásai, hogy ez a könyv — alkotója említett „elkötelezettsége” ellenére — *voltaképpen a II. Internacionálé korszakának legnagyobb kultúrtörténeti produkciója*, noha szerzője a szociáldemokráciával, s az általa „ortodoxnak” nevezett marxizmussal nyílt oppozícióban állott.¹⁰

A szociológiai elemzés *második rétege* — pontos megegyezésben azzal a korábban idézett módszertani elvvel, mely a művészet-szociológiától a feltételek törvényének tisztázását, s *csakis* azt kívánta meg — részletesen elemzi a *modern színpadot mint a modern dráma „anyagi” feltételét, s ezzel együtt a modern színház-*

⁹ MÁRKUS GYÖRGY: i. m. 756–758.

¹⁰ Ennek az oppozíciónak a *politikai* oldalára, a „soignirozott”, a „polgári” szociáldemokráciának, mint a polgári életből nőtt és ezért elfogadhatatlan áramlatnak (sokszor igazságtalan) bírálatára Lukács György és Balázs Béla szövetsége a forradalomig c. tanulmányomban kitértem. „Ortodox” marxizmuson azt az „ökonimizmust” érti LUKÁCS, amelyet marxista fejlődésének minden szakaszában mint vulgár-marxizmust vet el, ez a szembenállás nem bizonyít intenciói ellen. Ami pedig a tudatosan vallott célokat illeti, LUKÁCS élete utolsó éveiben többször említette e sorok szerzőjének, hogy számára soha meg nem fejthető, őt mindig mélyen deprimáló paradoxon volt, hogy a bírálóbizottság, mely a magyar irodalomtörténeti konzervativizmus vezető alakjaiból állott, egyértelműen neki ítélte a könyvért a díjat, de SZABÓ ERVIN, a magyar forradalmi szocializmus szellemi doyenje, „értetlen maradt a könyv szociológiája iránt”.

látogatót, vagyis a modern individuumot. Itt Lukács számára mindenekelőtt perdöntő a modern drámának *nem-vallásból* nőtt volta: a vallásos eredetnek és megmaradt nyomainak esztétikai nyomatéka van a fiatal Lukács drámakoncepciója számára, amely — a tömeghatás, a „tömegben-lét” kategóriája következtében — a dráma nem-intellektuális, érzéki hatásának óriási jelentőséget tulajdonít. Míg egyrészt — emlékezünk — az ember és istenség küzdelme, mint tárgy, a dráma fogalmánál fogva a színpadról kizárt, másrészt a

„tömegben-létből” eredő „... hatásának mystikus extázisokig való fokozhatósága magyarázza meg a legvilágosabban a drámának vallásos gyökerekből nőtt mivoltát. És azt is, hogy egyrészt el kell hagyni az érzésnek, a világnézetnek a vallás talaját vagy el kell vesztenie naiv biztonságát, hogy dráma jöhessen létre; másrészt azonban sokat kellett még megőriznie lényegileg, ha formailag nem is, az érzés vallásosan erős fanatismusából, hogy még lehetséges legyen a dráma.”¹¹

Ezzel szemben egyszerűen „szociológiai tény” — méghozzá a modern dráma morfológiája szempontjából rendkívül előnytelenül jelentkező tény —, hogy

„A modern dráma az első, eddig egyetlen dráma, mely nem mystikus, vallásos érzésekből nőtt: a mely későbbi fejlődés folyamán válik vallásossá, míg a többi dráma lassan bontakozik a vallásosságból.”¹²

¹¹ *Drámatörténet* I. 33., 73.

¹² *Drámatörténet.* Hogy itt valóban pusztán az új művészet feltételeire vonatkozó szociológiai megállapításokról van szó, igazolja két későbbi idézet: „Az új életnek nincs mythológiája és ez azt jelenti, hogy a tragédia-thémákat mesterségesen kell az élettől distantiában tartania. Mert a mythológiának kettős aesthetikai jelentősége van. Az egyik az, hogy concret mesék concret symbolumaiban vetíti ki az emberek életérzéseit életük legmélyebb problémáiról... A másik, ... hogy az általa kifejezett tragikus esetet erős és természetes distanciában tartja a közönségtől.” (*Drámatörténet*, I. 182.) „A mythologikus eredet vagy a múltnak mythologikussá válása ... elveszi a költészet tárgyainak véletlen, tetszőleges, teljesen egyéni önkénnytől függő és így hatásában is az egyéni ízlés önkényének teljesen kiszolgáltatott voltát...” (Uo. I. 183.)

Ez a megállapítás, amely Lukács ifjúkorának ebben az egyetlen következetesen ateista művében értékelésmentesen szociológiai jellegű, súlyos következményekkel terhes mint a dráma „*saját világa*”, mind a befogadó élménystruktúrája szempontjából.

„Míg tehát minden más fejlődésre vonatkozólag nem volna túlságosan merész állítás azt mondani, hogy előbb volt színház és csak azután dráma, hogy a dráma úgyszólván a színpadból nőtt ki, itt előbb van dráma és csak azután színpad. A színpadot a dráma elméletéből levont követelmények alapján csinálják meg — már a hol megcsinálják.”¹³

„Egyikben sem (sem a drámában, sem a színpad „karakterében” — F. F.) sem volt meg a mit a régi fejlődések mindegyik eleme magával hozott: az ünnepi, a vallásos . . . ”¹⁴ Ebből következett az a tendencia, hogy „. . . a színházak primitív, nem intellektuális, tömegművészet jellegét megszüntessék”; „olyan drámákkal léptek fel, „. . . a melyek számára a hangos, az általános, a mély — pl. egy egész osztályra való — hatás tartalmi és formai okokból eleve ki volt zárva, a melyek számára tehát, ha kellett színpad, . . . az csak egy ilyen, a tömegérzések primitívségét leküzdő színpad lehetett.”¹⁵ Az *intimszínház* követelménye, amely a vallásos-népünnepélyszerű gyökerek hiányából, a polgári színpad „dedukált” jellegéből eléggé logikusan adódó következmény volt, a szociológiai „feltételek” meghatározásán túlmenően most már mélyen belenyúlik a dráma formatanának alapkérdéseibe és — a drámai morfológia oldalán — létrehozza az emberek közti történés mellett a drámai háttér külön problematikáját. Figyeljük az érvelés menetét:

„. . . a háttér különválik az embereknek előtérben játszódó actioitól . . . A háttér csak annak a világérzésnek a talajából sarjadhat, amely a dolgoknak külön, az embertől független, de őt befolyásoló erejét és életét valóságnak tudja.” „A háttér művészi jelentősége egy az életben tapasztalt viszonylatnak megfordítása: mikor az életben döntőnek érzik a dolgok befolyásoló erejét az emberekre, mikor az ember minden-

¹³ *Drámatörténet*, I. 73–74.

¹⁴ Uo. I. 77.

¹⁵ Uo. I. 93.

kább csak a kívülről lévő dolgokra vonatkoztatva, azokkal való viszonyainak összességéként létezik, akkor mindaz, a mi így az életben uralkodó volt, mindaz, a mi az életben az emberrel szemben álló objektív valóság (milieu, stb.) volt, a művészetben háttér lesz.” „A dráma szempontjából ez azt jelenti, hogy a külső körülmények nemcsak symbolumai a lelki megtörténéseknek, hanem éppen ezek csak bennük és általuk, csak az ő külön életüknek rájuk való hatásában kapnak érzéki kifejezést.”¹⁶

Ezzel „materiális” módon megalapozódik *jellem és helyzet* — a modern drámát mindvégig kísérő — dichotómiája. A befogadó szociológiájában sem hiányzik a szakadás: a mindinkább a *könyvdráma* felé hajló elit között egyfelől (melynek már az intimszínház is „hangos”, „közönséges”) és a „*pánvaudevillizmus*” között másfelől, mely egy egész technikát és irányzatot hív életre a maga számára: a „normális” polgári ember drámáját és színpadát — a francia irány-drámát. Lukács, aki láthatóan nem kevésbé szkeptikus a polgári nézővel szemben, mint másfél-két évtized múlva Brecht, ugyanerről a színházlátogatóról adott nagy fenomenológiájában, azt is tudja, hogy a *valóságos kultúrperiodicitás* (a nagy népiünnepélyek, közösségi események stb.) „*Bayreuth-pótlékai*” mit sem érnek.

Ezek az „értékmentesen” szociológiai tényezők azonban visszavisznek a könyv „regulatív (teoretikus) eszméjéhez”, a formában kifejeződő történetfilozófiai gondolathoz, mely most már így fogalmazható meg. A nagy drámai kor, a nagy dráma elsődleges szociológiai „feltétele” mindig a *hanyatlás kora*.

„De ha az eredeti életérzéssel szemben álló okok, szemben állóknak érzékelt tények és összeegyeztethetetlen ellentétbe kerülő más érzések annyira megnöttek már, hogy egyenrangú erővel szegülnek ellene, akkor beállott az igazi hanyatlás. Akkor itt van a hanyatlásnak egy heroikus kora, mikor az erényeket már nem lehet hedonistikusan megítélni, mikor az életet már nem lehet úgy látni, hogy az erény jutalmat és a bűn bűnhődést fog találni benne; a mikor azonban az erényekben még megvan a régi élet végtelen intenzitásának helyzeti energiája, mely nem bír megalkudni a megmásult viszonyokkal és összetörik rajtuk.” „Azok az idők ilyenek, a mikor az

¹⁶ Uo. I. 104 — 105.

életnek teljesen problematikussá válása folytán az ethikus ember számára az életnek meg kell szűnnie centrális életértéknek lenni.” „A drámai koi tehát . . . az osztályhanyatlásnak heroikus kora.”¹⁷

Így fest a tragikus kor „megfogalmazta” posztulátum (a *Művészetfilozófiában* oly nagy szerepet játszó „feladat”). De vajon képes-e hordozni az „anyag”, kialakítható-e belőle a reprezentatív forma? Ha a szociológiai „feltételek törvényei” következtében háttér és történet szakadása megalapozza cselekmény és jellem, helyzet és jellem dichotómiáját (vagy, mint Lukács később mondja: karaktersvonal és sorsvonal szétválását), úgy külön kell a problematikát a *drámai ember* és *sorsa* szempontjából szemügyre vennünk. Mint minden igazán nagyszabású módon szintetikus elemzésnél, itt is csak két *nézőpont* lesz ez, *nem két elkülönült témakör*: a drámai ember elemzésekor mindig sorsával találkozunk majd, s mi más nyilvánulna meg a sorsban, mint az ember? Ember és háttér elkülönüléséből mindenekelőtt a dráma *többdimenziós* volta következik:

„Többdimenziójú a dráma mindenekelőtt sociálisan . . . A polgári dráma az első, a mi tudatos osztályellentétből nőtt; az első, a minnek célja egy a szabadságért és az uralomért küzdő osztály érzés- és gondolkodásmódjának, a más osztályokhoz való viszonyának kifejezést adni.”¹⁸

De itt nem önmagában az osztályhoz tartozás jelenti a problémát (Lukács szerint az Erzsébet-kori dráma, mely „egy osztályon belül” játszódott le, még tökéletesen problémamentes volt), hanem az, hogy a polgári hősnek *bizonyítania kell* — a nemesivel szemben — a *maga hős-mivoltát*: „Mindezzel a drámát mozgó erők közé egy új vonal vonul be: az értékelés. Az új drámában már nemcsak szenvedélyek ütköznek össze, hanem ideológiák, világnézetek.”¹⁹

„Itt (a polgári drámában — F. F.) . . . az emberek nemcsak mint emberek, de mint bizonyos társadalmi helyzetek representansai szere-

¹⁷ Uo. I. 57.

¹⁸ Uo. I. 108.

¹⁹ Uo. I. 114.

pelnek. Ezért minél erősebben csak lelki, csak egyéni, csak jellembeli motívumokból következik cselekvésük és nincs visszavezetve arra, hogy nekik társadalmi és más helyzeteik miatt úgy kell látniok az életet, a hogy látják és ezért úgy kell cselekedniök, ahogy cselekednek, annál kevésbbé általános az eset, annál erősebben csak eset marad, elveszti drámaiságát.”²⁰

A következmények — az elemzés eggyel további lépcsőfokán így festenek:

„Tehát itt tulajdonképpen a drámai karaktereknek többfelől való meghatározottságáról van szó. Arról, hogy mindenféle irányban mindenféle szempontból körül lehet járni őket, hogy complexebbek, mint a régi drámák karakterei voltak, hogy bonyolultabb szálak futnak össze bennük és bonyolultabb kapcsolatok fűzik őket egymáshoz s az egymáshoz való viszonyuk által kifejezett külvilághoz . . . Minél több az embert meghatározó körülmény . . . annnyival inkább úgy látszik . . . hogy az atmosphaera felszív mindent: nincsenek emberek, nincsenek határozott körvonalak, csak levegő van, csak atmosphaera.”²¹ És a végeredmény: „Az új dráma hősei . . . inkább passívek, mint actívek; . . . minél inkább kifelé tolódik a motivatio centruma (vagyis minél nagyobb a meghatározó ereje a külső dolgoknak), annál beljebb kerül a tragikus küzdelem centruma, annál kizárólagosabban lelki lesz a küzdelem.”²²

Az olvasó megfigyelheti, hogy az elemzés ebben a vonatkozásban is hűséges elvileg rögzített módszertanához: az általános itt mintegy abbreviatúrája vagy összefoglalása a történelmi folyamatnak, valóban *történetfilozófiai végeredmény*. A meghatározási sor elején fellépő, még csupán saját *raison d'être*-jét vitató és önálló mozgási lehetőségeit követelő polgári drámai hős végső vonásai már Maeterlinck vagy Csehov alakjairól vannak min-tázva.

Lukács a *Drámatörténetben* oly centrális szükségyszerűségfogalmat mindvégig mint a *dolgok hatalmát az emberek felett, mint ember és dolog szétválását* tárgyalja. Stilárisan néha felette Schopenhauer hatása alatt:

²⁰ Uo. I. 118.

²¹ Uo. I. 127—128.

²² Uo. I. 138.

„Már Schopenhauer azt a tragédiát érezte a legmagasabbrendűnek, a melyben az emberek minden különösebb szenvedély vagy gonoszság nélkül, egymáshoz való helyzetük elkerülhetetlen következményeképp kell, hogy tönkre tegyék egymást . . . Ezáltal a tragikus élmény teljesen az abszolút szükségszerűség világába van felemelve. Elvesz belőle, még megjelenési formájából is, minden csak egyéni, csak empirikus.”²³

E szükségszerűség szinte provokatív „emberközönye”, az érvényre jutó „törvényszerűségek” megvetően közönyös mivolta azok iránt, akik hordozzák, szinte brutális nyíltsággal jelentkezik itt:

„A conflictus elvont volta elvont szükségszerűségek kereszteződéseit jelenti. Azt jelenti, hogy a drámából szinte ki lehetne emelni egy hálóját, egy rendszerét ezeknek az elvont szükségszerűségeknek, a melyek nemcsak messze túlmennek a szereplő egyes embereknek — innen nézve — véletlen karakterein, de szinte csak véletlen, hogy éppen bennük, hogy éppen ilyen emberekben futnak össze . . . A schema lényege: a történet kérelhetetlen szükségszerűsége . . .”²⁴

Hebbel kapcsán — éppen és nagyon következetesen Hebbel kapcsán, akinél a maximumig jut a modern dráma két alaptendenciája: kérelhetetlen szükségszerűség-kultusza és a protagonisták féktelen, nem csillapítható individualizmusa — olyan nyíltan mondja ki e fogalmi mitológia eldologiasodott jellegét, hogy még a természettörvény mint kategória is felmerül az érvelésben:

„Egy ember sorsa sincs így összefüggésben azzal, hogy jó-e vagy rossz. Sőt szinte úgy látszik, mintha egészen schopenhaueri pesszimizmus szólalna meg ezekben a tragédiákban. De ez mégis — mint Hebbel maga is tisztán látta — csak egy része a világnak, nem az egész. Az egész felett uralkodó szükségszerűség csak túl van a mi, jó vagy rossz alapján történő értékelésünk régióján, de éppen ezért nem is helyezkedhetik szembe vele: amorális és nem antimorális. Ez a világnézet etikai relativizmus oly értelemben, hogy minden egyes etika relatív értéke és jelentősége napfényre jut benne, de azért nem tagadja meg egy pillanatra sem az etikát. Sőt az egyes ember cselekvésének

²³ Uo. I. 176.

²⁴ Uo. I. 199–200.

ugyanolyan nagy szükségszerűséget adva, mint az az egész világnak, *természeti törvénnyé teszi az egyes embereket mozgató etikákat*. Az etika nála csak következményeiben problematikus, csak megnyilvánulásában dialecticus, csak tartalmában relativisticus. Mint az emberi élet megnyilvánulásának formája abszolút és örök s mint egyenrangú fél áll szemben a világ szükségszerűségével.”²⁵

„A” szükségszerűség alapos okokból ilyen meghatározatlan: mitológiai hősöknek értelemszerűen nincs pontos topográfiai megjelölése vagy szociológiai besorolása. Ugyanakkor Lukácsnak kétségtelenül igaza van (valamiképpen a legelemibb befogadói elvárás igazolja ezt az esztétikai összefüggést): tragikus alak, tragikus kozmosz az „egyes” fölött uralkodó „világtörvény” nélkül nem elképzelhető. Az antik tragédiában még leplezetlenül *sors* volt a sors, mert az emberek *annak tudták* :

„Ha nincs mythológia . . . karakterből kell mindent megokolni. A pusztán karakterből való motivatio pedig az, hogy a sors kizárólag belülről jön, mindig a pathológia határáig viszi a karaktert. Aischylos Orestese nem volt pathológikus, mert nála kívülről jött, a mi a Goethe-nél belülről; így nála sors volt az, a mi a modern költőnél karakter.”²⁶

De minthogy a „világtörvényt” pusztán „belső” szükségszerűségből levezetni nem lehet, szükség van egy „külső” szükségszerűségre is, s ennek funkcióját tölti be a modern drámában a *történelem*.

„ . . . a történelmi élmény kifejezéséből nőtt meg az, a mit mi modern drámának nevezünk.” „A francia forradalom nagy élményére gondolunk itt, hogy csak a legsymbolikusabb élményt jelezzük.” „Két abstractum örökös szembekerülésének symboluma ez az élmény: egyrészt a concret, irrationalis, rendszerbe nem illeszthető tényeket brutalizálni akaró abstract gondolkodás, ideológia velük való küzdelme; másrészt az egyes ember, a maga szempontjából, concret törekvéseit megakadályozó abstract folyamatok szerepe az életben. Két abstractum lép be az életbe: az abstract világnézet . . . és a történelemben megnyilvánuló abstract, az egyénin és egyéneknek egymással való összefüggésén túlmenő folyamatnak érzékelése, a történelmi folyamata.”²⁷

²⁵ Uo. II. 390.

²⁶ Uo. I. 190.

²⁷ Uo. I. 90—101.

Ezen a helyen kevésbé fontos (bár az állítólag „polgári” beállítottságú fiatal Lukács legendáját erőteljesen cáfoló) tény, hogy az idézet akár a *Történelem és osztálytudat* lapjairól is kerülhetett volna ide. A döntő az a körülmény, hogy a *történelmi dimenziót* egyrészt mint a polgári dráma létrejöttéhez nélkülözhetetlenül szükséges segédkonstrukciót tárgyalja, másrészt mint olyan tényezőt, mely a modern dráma leküzdhetetlenül absztrakt mivoltának alapforrása. A historikum segédkonstrukciós jellegét másutt még élesebben mondja ki. A modern dráma pátosz-talan jellegéről, eleve adott problematikusságáról beszél, amelyben, a költői elem számára végzetszerűen, mindent — hőst, színhelyet, cselekményt — „indokolni” kell.

„Ezért történelmi... a legtöbb modern dráma... A história mythológiát pótló, mesterségesen distantiákat teremtő, monumentalitásokat létrehozó, trivialitásokat eltüntető és új pathost produkáló kell, hogy legyen. Ez a história segítségével elért distantiában-tartás azonban nemcsak tudatosabb a réginél, hanem éppen ezért bátortalanabb, tényekre hivatkozóbb, tényekhez, valóságokhoz erősebben, mert gyávábban tapadó is.”²⁸

A szükségszerűség uralma, a történelmi elem mint „segédkonstrukció” távolról sem mond ellent annak az egész könyvön végigvonuló gondolatnak, hogy a modern dráma (mint a polgárság drámája) az *individualizmus drámája*. Voltaképp a két oly ellentétesnek tűnő meghatározás kiegészíti egymást, amennyiben a pusztán individuálisra, az „individuatiora” törekvő ember számára minden egyéni akaratmegfeszítés a sorshoz, a „szükségszerűséghez” való közeledést jelenti, először az *idealista hős* alakjában. A meghökkentően korai átlátás Posa „jakobinus macchiavellizmusán”, mely akkor is „magát akarja”, mikor tökéletesen felszívódik a szabadságeszme akarásában, ezt a szerkezetet ketős-egységességében mutatja: a „sorsvonal”, a történelmi elem kosztümjében feszengő nagy világtörvény, a szükségszerűség uralkodik a drámán, de ágense, aki mintegy csak benne és általa látszik létezni, voltaképp fanatikus individualista, aki önmagát

²⁸ Uo. I. 185.

és elsősorban önmagát akarja realizálni, bármilyen áron. Így érthetőbbé válik azután az az első pillantásra összefüggéstelennek tűnő, valójában nagyon is koherens sor, amely a német klasszika politikailag eltökélt szabadságfanatikusaitól Hebbel kozmikus egoistáin át Ibsenhez, onnan pedig a naturalista és posztnaturalista dráma azon hőseihez vezet, akik már csak magukat akarják, vagy akarnák, ha még tudnának akarni. A struktúraelemzés egyik fontos — metahisztórikus — általános mozzanata ismét egy történeti sor abbreviatúrájának bizonyul.

A *Drámatörténet* csaknem felét egy nagyszabású *naturalizmuskritika* alkotja, motívumaiban és diagnózisában kísértetiesen emlékeztető a három évtizeddel később megfogalmazottra. S mégis olyan *hanyatláselmélet* ez, mely az ellenlábashoz, Adornohoz áll közel, aki az ellenszegülő anyag esztétikai megformálásának minden kísérletét esztétikailag legitimálni akarja, de aki szintén nem tagadhatja az anyag ellenszegülését, vagyis a kor Marx-konstatálta művészetellenességét, és ezzel összefüggésben a művészi kudarcok szaporodó számát, a mögöttük meghúzódó „szükségyszerűséget”. A naturalizmus-kritika alapelve így hangzik:

„Az az érzés, ami a naturalizmust létrehozta, ami a legnagyobb erővel szólal meg igazi poétáikban, ez volt: valami elviselhetetlen nyomásnak érzése és a kivágyódás ebből a nyomásból; a vágyódás valami után, ami felszabadít és a vágyódás meddő voltának belátása, rezignált átérzése.” „A német naturalizmus drámái a polgári ideálok céltalanságának drámái.” „A fejlődés lényege ez: a külvilág erejének mindig tisztább és tisztább felismerése; a vele szemben felállított a prioritizmus követelések és érzések folytonos gyengülése; vagy egészen befelé fordulásuk vagy a célkeresés görcsös tanácstalanságában egészen vak, korlátolt és kis célokba kapaszkodó doktrinér fanatizmussá való átalakulásuk.”²⁹

Tehát a naturalizmus *lázadás* a polgári dráma egész addigi fejlődésével szemben, mind „tartalmilag” (vagyis a megformált *anyag* kiválasztása tekintetében), mind pedig a *megformálás* szempontjait alapul véve. A naturalista dráma a mesterkéltnek érzett

²⁹ Uo. I. 142.

hőst és cselekményt úgy akarja meghaladni, hogy a „természetesség” egyetlen lehetséges forrásához térne vissza: az *élethez*. *Olyan* akar lenni — kiterjedésben, mélységben, szerkezetben —, mint az élet, ezért elvet minden *értékelő szempontot*, minden *szubjektivitást* vagy *egyéni pátoszt*, minden „teatralitást” a hősből (értsd: mindent, ami valóban tragikus alakká tenné). Nincs ok rá, hogy e naturalizmus-kritika történeti vagy esztétikai részleteire kitérjünk. Csupán azt kell hangsúlyoznunk, hogy Lukács egyrészt a naturalista kísérletek *öncsaló jellegét* bizonyítja (pl. azt, hogy lehetetlen tökéletes értékelésmentesség alapján drámát létrehozni), másrészt a *hanyatlást továbbfokozó* jellegüket (elemzi például, hogy a drámához szükséges „sorsnak” a *milieu*-ből való kifejtése az eredetileg absztrakt konfliktust még absztraktabbá teszi, mint az „ideologikus” drámában, hogy a dráma epizálódik stb.).

Ez a hanyatláselmélet nagyszabásúbb és magasabbrendűbb, mint a harmincas évekkel kezdődő, hiányzik belőle az utóbbi moralizáló jellege. A *Drámatörténet* voltaképp egy nemes tradíció örököse: azé a törekvésé, mely Forster és Friedrich Schlegel modern művészet elleni polémiáiban, Hegelnek az újabb kor „prózaiságáról” szóló megjegyzéseiben, Goethe és Schiller közös meditációiban (arról, hogyan lehet az újabb fejlődés költőitlenségét „barbár avantázsok” igénybevételével leküzdeni) öltött először alakot és amelyet Marx szervesen beépített kultúrfilozófiájába. Az itt leírt folyamat szubjektíve nézve *művésztregédia*, objektív eredménye pedig a „tökéletlen” műalkotás és *nem az „ördögi” mű* (mint évtizedekkel később Thomas Mann és Lukács György együtt vallják).³⁰ A maximális művészi erő-

³⁰ Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a tökéletlen önmagában meglehetősen üres kategória, hogy jelentését (vagy pontosabban: jelentésárnyalatait) csakis meghatározott esztétikákon, tehát meghatározott értékskálákon belül lehet értelmezni. Célunk mindössze a „diabolikus kisugárzású remekmű” romantikus esztétikája elleni polémia volt, mely a század e két nagy — s egyáltalán nem romantikus hajlamú — alkotójában: THOMAS MANNban és LUKÁCSban szinte egyidőben merült fel. Érthető okból: a valóban ördögi szol-

feszítésből, érzékenységből, tehetségből létrejött művészi „tökéletlenség” maga is egyike a nagy „világtörvény” érvényesüléseinek, elégséges vád a kor ellen, nem szükséges ehhez az ördögi alkotás fichte-i fogantatású fikcióját és mítoszát hozzáilleszteni, mely visszafelé tekintve már az alkotót is felelőssé teszi, gyakran egyszerűen megrágalmazza. (Fichte-i fogantatású a mítosz, mondtuk, mivel a „tökéletes bűnösség” antikapitalista mitológiájából ered.) *Ördögi mű nincs*, és utoljára csak a keresztény értékvilág töretlen légkörében létezhetett, ahol bizonyos értékek vállalása önmagában a mefisztóival való azonosulást jelentette: *Tannhäuser* Vénusz-dala a német lovagköltészet klasszikusai számára ugyanolyan objektivitással számíthatott ördöginek, mint amilyen joggal fedez fel az utókor egy korai Cavalcantit, egy német előreneszánst benne. (És azt se feledjük: Mefisztó évszázadokon keresztül bizonyos fajta értékek inkarnációja volt: például a féktelen tudásvágyé.) Amennyiben azonban a jelenkorban értelmet akarunk adni a diabolikusnak, az csakis *minden érték tudatos tagadásával lehet azonos*, ami viszont értelemszerűen transzcendálja az esztétikum körét: *nincs* olyan alkotás, mely bizonyos értékeket ne vállalna, ne rendezne el hierarchikusan önmagában, *tehát nincs ördögi műalkotás*. A maximális művészi tehetség és erőfeszítés egyik oldalon, „tökéletlen” mű mint végeredmény, a másikon — ezen a gyengéd, megértő és végkövetkeztetéseiben mégis kérlelhetetlenül szigorú állásponton áll a *Drámatörténet* hanyatláselmélete, mely éppen ezért sokkal több kaput hagy nyitva — székszise ellenére — a jövőnek, mint a moralizáló dekadencia-koncepció rideg verdiktjei.

Osztályhanyatlás a nagy dráma (tragédia) szociológiai előfeltetele, de hanyatlik maga a dráma (tragédia), helyett, hogy természetes termőtalaján kivirágzana, vagyis: hanyatlás tárul elénk a hanyatlásban. És éppen itt fedi fel a *Drámatörténet* legmélyebb

gálatába állított csillogó intellektus visszataszító látványa okából. (E tanulmány szerzője egyébként kötelességének tartja megjegyezni, hogy korábbi írásainak jó részében maga is a későbbi hanyatláselmélet álláspontján állt.)

szempontjait, itt áll kedve és indulata szerinti bosszút a polgári társadalmon. A kapitalizmus az emberi lealacsonyodás *sui generis*, olyan társadalom, amelynek még reprezentatív hanyatlása sincsen — így hangzik a hideg analízisek mögül felcsendülő gyűlölködés főmotívuma. Ezzel azonban ismét visszakanyarodtunk a morfológia történetfilozófiai értelméhez és rendeltetéséhez, e „tökéletes” könyv „hiánytalan” módszertani megoldásához. Ami a kezdet kezdetén értéktelen formatannak tűnt, most vádlóan fordul szembe a szociológiai feltételek összességének *caput mortuumával*; a történelmi elemzések „adják” — végcredményként — a formát konstituáló elveket és ezek a most már mintegy a priori adottnak tűnő, minden más morfológiai lehetőséget kizáró elvek vádolják a hiánytalan realizációjukra alkalmatlan „történelmi empíriát”.

Természetesen jelen van a hanyatlás megítéléséhez szükséges mértékegység. Zárt kultúrák és „mechanikus”, nyitott kultúrák szembeállítása itt éppoly kevésbé hiányzik, mint majd *A regény elméletében*. Az antikvitás itt is — minden hivatkozás szerint — a „voltaképpen” példakép, de minthogy Lukács az antik drámát nem tartja tulajdon eszméjéhez mért tökéletes megvalósulásnak, annak rejtelmes okokból „messze szakadt” utódát és igazi megvalósítóját, Shakespeare-t állítja oda mintakép gyanánt.

„A Shakespeare világának nem kodifikált, bár rendszerbe valószínűleg nem is olyan nagyon nehezen foglalható morálja soha, egy pillanatra sem válik problematikussá, annak természetesen, akik ellene cselekednek, de ezek vagy gazemberek, olyan emberek, akik tudatos elhatározottsággal szembe helyezik magukat a természetttörvény erejével uralkodó etikával (III. Richard), vagy pedig daemóni szenvedélyektől uraltak; ezeket ez a szenvedély vagy elviszi az egyetlen igazi erkölcs útjáról (Macbeth), vagy pedig egy, magában véve az erkölccsel összhangban álló érzésnek olyan túlságát idézi elő bennük, hogy ezáltal az erkölcs ugyanezen rendszerének más részeivel összeütközésbe kerülniük (Othello, Cordelia).” „Mert az erkölcsi értékelés olyan erősen metaphysikai alapokon nyugodott akkor, olyan kevéssé túrt meg bármi relativitást, általánossága annyira mystikus, nem analysálható érzéseken épült fel, hogy a ki — bármely okokból és

motívumokból is — ellene cselekedett, nem cselekedhetett még subjective sem jogosultan.”³¹

Lukács Shakespeare „egyetikájúságát”, világának azt a homogénen és monumentális módon tragikus jellegét, mely tragédiáit örök példaképekké teszi, mely eltávolít belőlük minden problematikus elemet, a rendiség hanyatlásához köti. A „szociológiai ekvivalens” tisztázása azonban itt is (mint a művészet csaknem valamennyi problémája esetében) másodrendű annak az esztétikai értéknek a felmutatásához képest, amely saját példájának kontraszt-hatásával bizonyítja a modern fejlődés problematikus mivoltát, a „hanyatlást a hanyatlásban”.

A *Drámatörténet* abban egy az ifjú Lukács valamennyi szintézisre törő művével, hogy a „nyitott” kultúra szembenáll benne a „zárt” kultúra világával, de abban egészen egyedülálló, hogy határozott (és nem utópia-jellegű) kitekintést ad egy lehetséges, sőt igen valószínűnek tekintett jövőre: a *szocializmusra*. Mindezekelőtt megsemmisítő kritikát nyújt a naturalisták „kváziszocializmusáról”, amely csupán ellenzéki individualizmus és a nagyvárosi nyomor feletti terméketlen felháborodás. A marxista „látás” valójában a naturalistának éppen az ellentéte.

„... a marxista történelem- és életfelfogásnak talán a legerősebb tendenciája a pusztán egyéni akaratok, meggondolások, érzések jelentőségét, amennyire lehet, leszállítani és mélyebb, objektívebb, az egyes emberrel és emberben közvetlenül történőkn messze túlmenő okokra visszavezetni. Nem volna nagyon nagy túlzás azt mondani, hogy a teljesen kiépített marxista látás semmi egyéb, mint egy végtelen távoli horizont nézése, olyan távolié, hogy a messze távolba elvesző tekintet előtt az egyes részletek különbségei alig jönnek tekintetbe.”³²

Ennek a „marxista látásnak” a katexochén antiindividualizmusát Lukács a következőképpen elemzi:

„A szocializmus rendszere és világnézete, a marxizmus, a szintézis. A legkegyetlenebb és a legszigorúbb szintézis — talán a középkori katolicizmus óta. Kifejezésére, ha majd megjön az ideje, hogy művé-

³¹ *Drámatörténet*, I. 116–117.

³² Uo. I. 155.

szi kifejezést nyerjen, csak egy, az utóbbi igazi művészetéhez (Giotto-ra, Dantera gondolok) hasonló szigorúságú forma lehetne alkalmas, nem a mai idők létrehozta, csak egyéni, az egyéniséget a végletekig árnyalatokba vívő művészet. De hogy egy érzésből forma legyen, sokáig kell az emberekben élnie; . . . Ma még a legtöbb igazi szocialista is csak gondolkodásában, csak politikai és társadalmi meggyőződéseiben stb. az; ezekkel közvetlenül össze nem függő életformáit még egyáltalában nem hathatta át világnézete. A legkevesebben érzik meg közöttük pl. ma még, hogy az ő művészetfelfogásuk csak dogmatikus lehet, csak minden „ízlés dolgá”-nak rideg kiküszöbölése; ha nincs is még megírva ez a dogmatika, ha nincsen is talán — az anyagszerűséget kivéve — semmi köze a régi dogmatikákhoz. Hogy az ő művészetük nem lehet más, mint a nagy rend művészte, a monumentalitása.”³³

Lesz, ki ezeket a sorokat a szocializmus elleni travesztiának tekinti (noha kétséget kizáróan a *szocializmust igenlően megérteni akarás* vezette szerzője tollát), van, aki — pozitív előjellel — jellemzésnek és előrejelzésnek. A sorok íróját ez a kérdés itt kizárólag a tragédia szempontjából foglalkoztatja. E szűkebb kérdés vonatkozásában túlfinomult individualitás versus személyiségmentes kollektivitás antinómiájából az következik a *Drámatörténetben*, hogy az első valóban szocialista kísérletek vagy nem a tragédia műfajában születnek, mint Gorkij híres regénye, mely tudatosan eltávolít magából minden „érdekesen egyénit” (különös módon: a „mozgalom minden” végtelen horizontjával azonosítja Lukács a regényt, nagyobb bölcsességgel, mint első percben gondolhatni), vagy a tragédia *ellen* irányulnak a színpadon, mint Bernard Shaw komédiái. Shaw-t Lukács szemmel láthatóan megveti, egy nagy gondolat udvari bolondjának tartja és „következtesen történelmi materialista módszerében” vagyis minden ember, minden szenvedély, minden konfliktus, *közvetlen érdekre való redukciójában a tragédia eldologiasodott meghaladását látja*, a kapitalizmus olyan fajta leleplezését, amely a kapitalista társadalom szellemének foglya marad. Egy egészen mélyreható történefilozófiai ok zárja ki Lukács szerint a jelenben a szocialista tragédia *lehetőségét* is:

³³ Uo. I. 156–157.

„Drámai csak az önmagában dialectikus lehet és a szocialista társadalomkritika csak a ma fennállónak dialecticáját látja, csak ezt lehet ma látnia. De drámainak ezt csak egy *benne gyökerező érzés érezheti*; csak abban tükröződhetnek metafizikai erővel és mélységgel mindazok a történelmi processzusok, akik ma lejátszódnak; *csak annak érzésében nőhetnek tragikus feloldhatatlanságokig*. Szocialista szemmel nézve ezek a processzusok csak átmenetiek, csak ideiglenesek; szocialista érzésnek azok a konfliktusok nem örökvényűek, nem tragikusak. És nem tragikusak a saját — polgári érzések számára — tragikus sorsaik sem, ugyane miatt az ideiglenesség érzése miatt. Éppen úgy, ahogy nem lett igazán tragikus egy polgári tragikus sors sem a francia forradalom előtt, mielőtt a polgári osztály helyzete belülről dialecticussá vált volna.”³⁴

Négy utat vázol fel a könyv a műfaj (és az „emberiség ügye”) lehetséges folytatásaképpen. Az első: tovább folytatódik a „hanyatlás a hanyatlásban”, egy nagy művészi forma szétfecserlődése a nem-reprezentatív hanyatlás közepette. A második: egy anonim-kollektív szocializmus haladja meg a polgári világot, mely ismét „egyetikájú” lesz, mint a Shakespeare világa, még hajthatatlanabb teoretikus szigorral, de intoleráns a nagy egyéniséggel szemben. Lukács már ekkor sem áll kizáró élességgel szemben az effajta perspektívával (ismerjük várakozását a megszabadító „barbárok” után, akik bizonyára elsöprik a „hazugság katedrálisai” mellett a modern civilizáció individuális embe-
rét is), azonban egy effajta jövő adckvát művészetének az epikát, méghozzá az erősen *az eposz felé hajló új regényformát* tekintti. (Kommunista korszakának esztétikai írásaiban is nemritkán azonosítja a kollektív-demokratikusát az epikai, méghozzá az „őseredeti-törzsökös” epikai világgal, valamiféle új életre kelt Kellerrel, W. Scott klánvilágának epikai költészetével és sokszor felveti egy eljövendő szocialista regény lehetséges struktúrárokonságát az eposzsal.) A harmadik perspektíva: a létrejött szocializmus, „saját dialecticával”, azaz tulajdon fejlődése belső ellentmondásosságával, mely új tragikus költészet — ez alkalommal talán egy *reprezentatív tragikus* költészet — talaja lehet. A negyedik: a *neoklasszikus kultúra*, melynek megtestesítője

³⁴ Uo. I. 160–161.

Lukácsnál például Paul Ernst, aki lázongó individualizmusból csatlakozott a szocializmushoz, és ugyanezért hagyta is ott. E kultúra szociológiai ekvivalense: *elitarisztikus társadalom*, előkelő lelkek olyan közössége, olyan új életre támadt Spárta a csöcselékes Athén, új patrícus Velence a plebejus Firenze ellenében, melynek szociológiáját Nietzschetől Parctoig sokan egyengették, s amely Lukács számára igen jól ismert gondolkísérlet volt. A *Drámatörténet* 22–23 esztendőös szerzője nem jósol, és nem ajánl semmit, hanem hideg céltudatossággal vázol fel *lehetőségeket*, olvasójára bízva köztük a mérlegelést. Mindezt pedig olyan sine ira et studio, oly igazi „au-dessus de la mêlée” módján teszi, hogy aligha állhatna meg tulajdon szenvedélyes és — saját értelmében — „dogmatikus” öregkora tüzes ítélete előtt.

II. A pántragikus „látás”: A tragédia metafizikája

A *Drámatörténet* mind a mai napig ismeretlen az európai olvasóközönség előtt. Lukács ifjúkorának leghíresebb drámával foglalkozó műve, az 1910-ben keletkezett *A tragédia metafizikája* (mely igen nevezetes szerepet játszik a francia kultúrában is, hiszen Lucien Goldmann rá építette *A rejtőző istent*, irodalom-szociológiájának fő művét), viszont *nem folytatása*, hanem *szöges ellentéte* a nagy történeti munkának. Alapkonceptiók ellentétéről van itt szó: láttuk, hogy *A modern dráma fejlődésének története* hűvös fölényrel áll szemben a maga felvázolta különböző perspektívákkal, egyikkel sem azonosul teljesen, bár különböző affinitása van a fejlődés különböző útjaihoz. Azonban már maga az a körülmény, hogy különböző „folytatásokat” lát lehetségesnek szociális értelemben (hisz a dráma problémája mindig a társadalmi lét problémáit feszegeti), hogy — egészen értéktelenesen szólva — elképzelhetőnek tartja az adott világ felváltását olyanval, amely legalább *az adott problematikát* likvidálja, mindez kizárja a pántragikus szemléletet. A tragédia metafizikáját azonban akkor tudjuk megérteni, ha az 1910-ben keletkezett művet *retrospektíve* értelmezzük, a jegyzetek és meditációk formájában

1911-ben megkezdett Művészetfilozófiából mintegy „visszafelé” rekonstruálva annak módszerét. Az egész ifjúkort jellemző, korábban már említett kettősségnek megfelelően, amely Lukácsnál történet tárgyalásmód és metahisztórikus-életfilozófia-egzisztenciálontológiai megközelítés között létrejött, a történeti művet most „váratlanul” egy metahisztórikus esszé követte. Az esszé általános atmoszféráját nem is tudnánk jobban jellemezni, mint azzal a summázással, melyet Márkus György ad egy kéziratot tanulmányában — a *Művészetfilozófiáról*:

„... e mű filozófiai alapkoncepciója, az emberi lét tragikumának megalapozása egy, az életfilozófia és a kantianizmus szintézisét megvalósító rendszer által, tökéletes világossággal rajzolódik ki.”³⁵

Hogy a két mű szerves és intim összefüggését minden kétséget kizáró módon bizonyítsuk, álljon itt egy idézet a *Művészetfilozófiából*, mely nem csupán olyan, „mintha” *A tragédia metafizikájából* lenne véve, hanem egyenesen vissza is utal az esszére, mint szellemi előfutára:

„Így a tragédia „nézőpontja”, a halál, a pusztulás, az élet durva megszakításának értelme. A tragédia csak akkor lehetséges, ha olyan világot teremtenek, amelyben a halál, úgy, ahogy van, transzcendens valóságra való vonatkozás nélkül, tehát mint valóságos vég, nem pedig mint az igazi lét kapuja az élet egyetlen elképzelhető, ujjongva helyeselt megkoronázásává válik; ha mindazok az értékek, amelyek az életből kiemelkednek, a halálra mutatnak mint egyetlen valóságos és lényegszerű beteljesülésükre, és más értékek — ebben a valóságban — egyáltalán el sem képzelhetők; ha olyan világ keletkezik, amelyben az emberek pszichológiája, viszonyaik szerkezete, az őket körülvevő világ törvényei, szociológiájuktól kezdve metafizikájukig, egyértelműen a halálra irányulnak, mint szándékolt célra; ha — e világ értékei szempontjából — a halál elmaradása lefokozásként, megalázásként, szörnyű és elviselhetetlen valamiként jelenne meg.”³⁶

A *Drámatörténet* is azon az állásponton áll, hogy a dráma „volta-képpen” formája a tragédia, hogy a halál ad a „legérzékibb”,

³⁵ MÁRKUS GYÖRGY: *Lukács „első” Esztétikája* (kéziratban) 19.

³⁶ *Heidelbergi esztétika*, idézett kiadás, 135–136. Kiemelés tőlem — F. F.

kifejezést a tragédiának, annak legplasztikusabb lezárását jelenti, és a fenti idézet sem mond a szó szoros értelmében mást, mint hogy a tragikus „látásnak” egy esztétikai világot kell teremtenie (egyet a számos lehetséges közül), amely — szükséges itt ilyen tautológikusnak lenni — mindenestül e tragikus látás által áthatott. A *Drámatörténet*ben azonban annak a hűvös morfológiának mintegy „tudományos” következtetése ez, amelyből a formát konstituáló valamennyi princípium leírása következik: *mivel* létezik életjelenségeknek olyan komplexuma, mely a tragédia művészi formájában kifejezhető (egyéb komplexumok mellett), *tehát* kell a tragédia művészi formája, s mivel ennek legérzékletesebb, legplasztikusabb változata a halállal végződő, életlátásunknak ezt is igenelnie kell. A halál itt csupán *conditio sine qua non*. Minden értékteli törekvés titkos fókuszpontja, misztikus áldozati tüzek lángnyalábjainak találkozási helye és pillanata viszont a *Művészetfilozófiából* kiszakított sorokban, nem a forma rekvizituma többé, hanem az élet célja és értelme.

A *Drámatörténet*nek van egy passzusa, mely fájdalmas-ekszztatikus felajzottságával szinte „kiugrik” a tárgyalásmód egészének szenvtelenségéből, és ahol pontosan lokalizálható a „történet-filozófiai” analízis átcsapási pontja az életfilozófiai metahisztórizmus és haláleksztázis irányába. A tragédia hatásmechanizmusának alapkérdését vizsgálja, azt, hogy miképp válhat a *fájdalom örömréztet forrásává*, miképp válthat ki esztétikai örömréztetet mások pusztulásának látványa. Lipps-et idézi, helyeslően, de mégis egy lényeges korrekcióval:

„Kein Leiden, wie es auch hiessen mag, kann durch sein blosses Dasein erfreuen.” „Sondern das macht hier wie überall den Genuss, dass in dem Leiden ein positiv Wertvolles der Persönlichkeiten zutage kommt.” És ezt felülbírálv, hozzáteszi: „A tragédiában nem ez a primair, ez csak mellékhatás, ha talán a legfontosabb is. A lényeg . . . az, hogy elpusztulásában kap kifejezést egy élet, *hogy az elpusztulás a tipikus élet, hogy az élet maximuma csak a halálban érhető el.*” „A mikor az életben kicsinyesen, csúnyán vagy esetleg rettentő fájdalmak és kegyetlenségek között pusztulnak el a legfőbb életértékek, akkor örömréztetnek kell származnia abból, ha a nagyszerű halál van ábrázolva; . . . A tragédia tudatossá teszi az életprocessusokat és szembe-

nézni velük, megérteni szükségyszerűségüket *mármoros intellectudlis öröm.*”³⁷

A sorok írójának nincsen birtokában a kész válasz az esztétika egy sok évszázados kérdésére, mely így hangzik: mi a tragédia hatásának titka? Úgy képzei azonban, hogy erre koronként és tragédiatípusonként különböző választ kell adni, a „metahisztórikus” elem csak egy lesz benne, az arisztotelianus: *a tragédia (és tragikus hatás) összekapcsolódása a nagyság jelentkezésével.* Itt is ennek az összekapcsolásnak a tanúi lehetünk, mégpedig abban a formában, hogy Lukács — szenvedélyes antikapitalista gyűlöletéhez híven — az élet „kicsinységét”, értékdegradáló jellegét csak egyfajta nagyságban látja leküzdhetőnek, meghaladhatónak: az élet nagyszabású-reprezentatív elhagyásában, a halálra való tudatos készülődés tettének nagyságában. Az élet kicsinyes jellegének tudata Lukácsban ugyan a könyv egész tartama alatt nem változik, mivel azonban az elemzés tárgya az, hogy *maga a forma is* szétporlik, alacsonyrendűvé válik, az „élet” piszkosszürke koloritjával nem lehet szembeállítani a tragikus koturnus pompázó színeit, az eksztatikus kitörés csupán epizód marad.

Miben kereshető a módszerváltás oka? Erre a kérdésre két felelet adható. A perspektívára vonatkozó felelet így hangzik: a történetfilozófiai megközelítés azért omlik össze, azért adja át a helyét a metahisztórikus-metafizikai egzisztenciálonológiának, mivel Lukácsban az adott ponton elvész az élet kapitalista elidegenedése leküzdhetőségének tudata, vagy halványan pislákoló reménye, mivel „pántragikussá” válik „látása” egy ilyen perspektíva híján. Hogy miért éppen az adott, konkrét időpillanatban következik be ez a változás, ez fiatakorának egészen sajátos, nem „evolúciós” jellegű pályaképén belül a történeti érvelés apparátusával megindokolhatatlan, itt időbeli felelet legfeljebb pszichoanalitikus úton lenne adható. Időben elhelyezhető azonban a másik megokolás: a *módszertani*. Nem „dialektikus szofizmiákban” akartunk elveszni, amikor korábban azt mondtuk: a

³⁷ *Drámatörténet*, I. 66–67.

Drámatörténet módszertani tökéletességének elvesztése — feladása egyszersmind új világok meghódítását jelentette Lukács számára. A korérzés—világnézet—művészi forma egymásra következő sora, mint módszertani triád már az 1910-es *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* című tanulmányban felette kétséggé vált. A nehézséget teoretikus szinten így lehet leírni: noha Lukács a szűkebb értelemben vett művészetszociológiát mindig jogos határai közé szorította (ti. a *feltételek* tisztázásának kérdésére), noha a *történelmiből* egy *általánosságot* nyert elvet „vont ki”, a módszer lényegében mégis *szociológiai-historizáló* jellegű maradt; mi más lehetett az a módszer, mely korérzéssel és világnézettel dolgozott? Nyitva maradt azonban ezáltal minden történeti érzékű és szemléletű esztétika örök kérdése: a *műalkotás örökérvényűségének*, korhoz kötött, de korból kinövő, azon túl-növő jellegének problémája. Mivel ennek megoldását Lukács a *Drámatörténetre* visszatekintve — éppen módszertanilag — nem érezte elégségesnek, helyesebben nem tudta elvileg a dilemmát megoldani, olyan új módszertan felé tapogatózott, mely a *Művészetfilozófiában* az álláspont (a „nézőpont”) fogalmában (tehát a világnézet időtlenné, vagy az adott kort transzcendálóvá alakításában) jelentkezik. Ez volt az a módszertani *pont*, ahol a *Drámatörténet* útját fel kellett adnia, és ezzel egyszersmind ebben a nem-evolúciós ifjúkori pályaképben, ha úgy tetszik, a továbbfejlődésnek egy pillanatát is meg tudtuk ragadni. A pántragikus fordulat előfutára, az esztétikai kéziratok módszertani és szemléleti előkészítője, *A tragédia metafizikája* már teljes mértékben *élet és műalkotás szétválásából* indul ki. Ez az *elkülönülés nem divergencia: különmeműség*.

„Az élet a félhomály anarchiája. Semmi sem teljesedik benne egészen, és semmi sem fejeződik be; mindig új hangok, zavarok vegyülnek a már zengő kórusába. Minden folyik, s minden egymásba folyik, gátak nélkül, tisztátalan keveredéssel; minden elpusztul, minden széttörik, igazi életre semmi sem virul. Élni annyit tesz: valamit végigélni tudni; az élet annyit: semmi sem élődik végig teljesen és egészen. Az élet az egész a mindenségben, minden elgondolható lét-

ben a legkevésbé valóságos és eleven. Csak tagadólag lehet leírni, csak így: . . . valami mindig közbejön és megzavarja.”³⁸

Ezzel szemben áll a tragédia légritka atmoszférája:

„Mezítelen lelkeknek dialógusa az mezítelen sorsokkal: mindentől lemeztelenítettek ők, ami nem legbenső lényük. Ki van gyomlálva belőlük az élet minden vonatkozása, hogy helyre lehessen állítani a sors-vonatkozást: eltűnt minden, ami atmoszferikus emberek és dolgok viszonyaiban, hogy ne legyen közöttük immár semmi más, csak a végső kérdések és végső feleletek tiszta, semmit el nem takaró, hegyi levegője. A tragédia ott kezdődik, ahová a véletlen csodája az embert és életét felröpítette, és ezért világában a véletlennek többé nincs helye . . . A tragédiának egyetlen kiterjedése van csak: a magasság. A tragédia abban a pillanatban kezdődik, melyben titokzatos erők felfakasztják az emberben lényegét, őt e lényegbeliségre szorítják, és a tragédia folyama csak egyre nyilvánvalóbbá válása ez egyetlen valódi létnek . . . Íme a dráma és a tragédia paradoxona: hogy válhat a lényeg elevenné? Hogy válhat érzékileg közvetlenül az egyedül valóságossá, a valóban létezővé? Mert csak a dráma „alakít” igazi embereket, de — éppen evvel az alakítással — minden pusztán életszerűtől meg kell fosztani őket . . . Létezésüknek nem lehet semmi tényleges igazsága, csupán valamilyen lelki valódisága . . . Ez a létezés nem ismer teret és időt, eseményei meg vannak váltva minden indoklástól, és embereinek lelke mindattól, ami pszichológiai . . . a tragédia tere és ideje nem gyöngít és nem változtat semmit sem perspektívájában, és a cselekedeteknek és szenvedélyeknek sem belső, sem külső okai azoknak lényegét nem érintik.”³⁹

A tragédia morfológiája most tehát azon az alapelven épül, hogy *a műalkotás nem részesülhet az „élet” anyagából. Ideje voltaképpen a kierkegaardi pillanat, melyről a Der Begriff Angstban ezt olvashatjuk:*

„A pillanat azon kétértelműség, amelyben idő és örökkévalóság egymással érintkeznek, és ezzel tételeződik az *időbeliség* fogalma, ahol az idő mindig elvágya az örökkévalóságot és az örökkévalóság mindig áthatja az időt.”⁴⁰

³⁸ Utam Marxhoz, I. *A tragédia metafizikája*, 55. (BALÁZS BÉLA fordítása)

³⁹ Uo. I. 58–60.

⁴⁰ SÖREN KIERKEGAARD: *Der Begriff Angst*, Werke, Band I. Rowohlt, 1960. S. 82.

Ez a pillanat tehát szintézis, szintézise egyfelől a jelennek, melyet Kierkegaard az *örök* terminusával jelöl, mivel az az idő, a végtelen szukcesszió megállítása, Másfelől magának az időfolyamatnak, a végtelen szukcessziónak, és semmi köze sincsen az „empirikus” (tehát: a valóságos, a mindennapi életben tapasztalható) idő jelen–múlt–jövő hármasságához. A kierkegaardi kategória hiánytalanul alkalmazható a tragédia idejének értelmezésére: abban sem a múlt nem merülhet fel (ez epizálná a színpadi történet; Lukács — kritikailag — ki is mutatja Ibsennél a drámai történet ilyen fajta epizálását), sem a jövő, mert a tragédia hőse nem transzcendálhatja sorsát, „azon túl” számára nincsen semmi. Lukácsnál, aki a fogalmat egyértelműen Kierkegaardtól vette át, az a műnek az élettel való „felelését” szolgálja, a szembenállást mű és empirikus élet között.

„Az élet e nagy pillanatainak lényege az önnönvalóság tiszta átélése. A közönséges életben csak periferikusan éljük át önmagunkat motívumainkat és vonatkozásainkat . . . Kezdet és a vég ez a nagy pillanat, és semmi sem következhet belőle és utána, semmi ezt az élettel össze nem kapcsolhatja. Egyetlen pillanat ez csak; nem jelenti az életet, ő az élet, egy másik élet, a mindennapit kizáró és ezzel ellentétes Ez a dráma időbeli koncentrátságának, az időegység követelményének metafizikai alapja . . . A tragikum csak egy pillanat: ez az időegység értelme. Az a technikai paradoxon pedig, hogy a pillanatnak, amelynek — fogalma szerint — nincsen átélhető időtartama, mégis egy ideig tartania kell, az abból az inadekvációból ered, mely valamely misztikus élmény s ennek mindenfajta nyelvi kifejező eszköze között áll fenn.”⁴¹

Az időkivágás további értelme ezen a morfológián belül: ez alapozza meg a *tragikus szükségszerűség* és a *pragmatikus-drámai okozatiság* radikális szétválasztását. A következő sorokban könnyen felismerhető Schelling hatása:

„Ennek a szükségszerűségnek ez az érzése pedig nem az okoknak oldhatatlan összecsomózottságából eredt; *ok nélkül való ez, és az empirikus élet minden okait dtallépő*. Szükségszerűnek lenni itt annyit jelent, mint a lényeggel lenni benső összefüggésben, más megokolás-

⁴¹ *A tragédia metafizikája*, i. m. I. 61–63.

ra ez nem szorul. Az emlékezet pedig csak ezt a szükségeset őrzi meg, a többit egyszerűen elfelejtette.”⁴²

A tragikus hős (éppúgy, mint a misztika reprezentánsa) elhagyta a közönséges-„empirikus” életet, rá annak kauzalitása többé nem vonatkozik, ezért tartja Lukács mindvégig kicsinyesnek és mit sem magyarázónak a *tragikus vétség* elméletét, egy olyan alacsonyrendűen moralizáló princípiumnak, amely a tragédia „megalapozatlan szükségszerűségét” az empirikus élet okaiból akarja levezetni, és ezzel a tragédiát hozzáalacsonyítani az élet-hez. Ugyanakkor pontos különbséget tesz a tragikus élmény (melyet misztikus-tragikusnak nevez) és a misztikus élmény között: az előbbi aktív princípium, formateremtő, a másik formátlan, sőt a formákat felbomlasztó. Közös viszont mindkettőben: a *világban-való-lét felmondása*.

Jól ismertek az esszé kezdősorai, nemegyszer Lukács ateizmusának bizonygatására citálják őket: „Játék a dráma: játék az emberekről és a sorsról; játék, melynek Isten a nézője. Néző csupán és sohasem vegyül szava vagy mozdulata a szereplők szava vagy mozdulata közé.”⁴³ Noha voltaképpen az életfilozófiailag felfogott tragédia szakrális jellegét bizonyítják: a „rejtőzködő isten”, Deus absconditus látó szemei előtt pereg a játék, ő ugyan nem avatkozhat bele jelenlétével, de ott kell lennie a nézőtéren, hogy a játék megkapja a rangját:

„A színpadra lépnek (a valóság, a történelem istenei — F. F.), s megjelenésük az embert bábbá, s a sorsot gondviseléssé alacsonyítja — a tragédia sulyos tettéből a megváltás tétlenül elért ajándéka lesz. Isten el kell hogy hagyja a színpadot, de nézőül megmarad még: ez a tragikus korszakok történelmi lehetősége.”⁴⁴

A Deus absconditus rejtőzködő jelenlétének kétféle magyarázata lehetséges. Az egyik Lucien Goldmanntól származik: A rejtőzködő isten arra az alapgondolatra épül, hogy isten szinonim a polgári racionalizmus világból eltűnt vagy eltűnőben levő

⁴² Uo. I. 62.

⁴³ Uo. I. 54.

⁴⁴ Uo. I. 57.

közösséggel és ennyiben gát az értékdegradálódás ellen. A tragédiának olyan típusai, melyeket bizonyos Racine-művek esetében a „refus du monde” tragédiáinak nevez, éppen azáltal nyelik el mélyebb kollektív-általános jelentésüket, hogy a depraválódott világ helyett „isten a nézőtéren” garantálja a közösséget és értékeket. A második — éppoly jogos — értelmezés, az ifjúkori művek tanúsága szerint a Lukács szubjektív szándékaira épülő, ellentétes egy effajta kollektivitás eszméjével: ez a kierkegaardi harmadik stádium, a vallási stádium tragédiája, melyben a jelenlevő, mégis rejtőzködő isten, a „szakrális befogadó” éppoly konstruktív eleme a műnek, mint az alkotó és önálló életet élő alakjai. A játék célja pedig: az „abszolút viszony megteremtése az abszolúttal” — a kapcsolat istennel, „aki mindig jelen és távol van egyszerre”.

A kierkegaardi metaetikán alapuló „metadráma” vagy „metatragédia” (az előbbi terminust Lukács maga használja később, Balázs Béla drámáiról írván) *megold* egy, a tragédia műfájának értelmezésében alapvető és Lukács számára mindaddig megoldhatatlan kérdést, ugyanakkor időtlen egzisztenciálonológiájával *eltorlaszolja* azoknak a megoldásoknak az érvényesítését, amelyek a *Drámatörténet* korszakalkotó vívmányai közé tartoztak. Megoldja, vagy pontosabban szólva: *kiküszöböli* a *tragikus etikának* a *Drámatörténet*ben megoldatlanul maradt, sőt a kérdés rangjához méltatlan módon taglalt dilemmáját. „A” tragikus etikára vonatkozóan éppoly kevésbé lehet általános érvényű kijelentéseket tenni, mint a tragédia hatásmechanizmusára vonatkozóan. Bizonyos például, hogy Szophoklész és Shakespeare nézői egyaránt megélték a tragikus szükségszerűségben, a sorsban az ember autonómiájának érvényesülését vagy éppen megvalósulását, de valami egészen mást értettek és éreztek ezen az autonómián, egészen másként érzékelték a távolságot a sors, a „külső” és az autonómia, „önmagam”, tulajdon tetteim között a görög tragédiában, ahol a sors nagyon gyakran egyszerűen a családi származás, az őseket sújtó végzet, vagy olyan előzetes esemény büntető megjelenése, amelynek igazi mivoltáról a hős nem is tudhatott, és egészen másként festett a helyzet a befogadó szá-

mára Shakespeare-nél, ahol az Ego, az én tetteim és a szükség-szerűség, az „én sorsom” közti határvonal gyakran meg sem húzható. A modern drámát viszont éppen Lukács elemzéséből ismerjük meg kifejezetten kanti szerkezetűnek: szükségszerűség és szabadság antinómiájában vergődik a tragikus hős, mindinkább ágensévé kell válnia egy mind elvontabb szükségszerűségnek, de — ezt Lukács ismételten hangsúlyozza — az autonómia megfelelné a Kant-festette képnek: valóban antinomikus, legfeljebb a kanti tökéletesedés végtelen progresszusával ellentétes irányt ír le. Feltűnő azonban, hogy Lukácsot ebből a kérdésből voltaképp kizárólag az antinómia egyik pólusa: *a szükségszerűség kategóriája* és annak történelmi vándorútja érdekli a szabadság csak mint „minimális követelmény a hős létéhez” merül itt fel. Nem véletlenül. Lukács számára (fiatal korában ez a helyzet kizárólagos, később is lényegesen hasonló) *a szabadság nem tartozott a centrális értékek közé, az igazi értékantinómia az élet autentikus és nem-autentikus mivolta között feszült*. Még pontosabban fogalmazva: nem volt centrális érték a szabadság mint *egyenlőke szabadsága*, tehát „szabadság és egyenlőség”. Az *autentikus élet* viszont kifejezetten kiválasztott kevesek része lehetett: egy elvileg *nem egyenlőségen alapuló érték*, elitkultúrák, elittársadalmak központi kategóriája. Ennek oka világos: Lukács megvetése a modern demokrácia iránt, a gyűlöletnek egy olyan fanatizmusa, mely mindig fogékonnyá tette a szabadsággal úzótt szofizmák iránt. *A Tragédia metafizikája* nyíltan, és a „liberté-egalité” frázisai és világtörténeti igazságának egyaránt neki szegzett leplezetlen megvetéssel beszél erről a beállítottságról:

„A legmélyebb ítélet tehát, melyet a tragédia mond, felírás az ő kapuja felett. Felírás, oly kérlelhetetlen és szigorú, mint Dante pokol kapuja felett való, mely tiltva tilt el küszöbétől minden gyengét és alacsonyt. Hiába akart a mi demokratikus időnk valami egyenjogúságot a tragikumra, és hiábavaló volt minden kísérlet, hogy a lelki szegényeknek és mennyország megnyitassék. És azok a demokraták, akik az egyenjogúság követelését világosan végiggondolták, mindig is vitatták a tragédia létjogosultságát.”⁴⁵

⁴⁵ LUKÁCS: *Művészet és társadalom, A tragédia metafizikája*, Bp., 1968. Gondolat, 60. o. BALÁZS BÉLA fordítása.

E sajátos értékválasztás *szociológiai okai* viszonylag könnyen érthetőek: a szabadság-egyenlőség *helyett* az autentikus élet mint központi érték akkor merül fel, ez az antinómia egyáltalában csak akkor fogalmazható meg, ha a szabadság (mint egyenlők szabadsága) *még nem* legitimálta magát világtörténelmileg (ez volt a Pascal–Racine-korszak szituációja, ezért jogosult Goldmann kísérlete, hogy az autentikus életet, illetve „világon belüli” megvalósíthatatlanságát helyezze az elemzés középpontjába), vagy amikor a szabadság *már nem* „szeplőtelen”, amikor — pusztán formális jellegével — kompromittálta tulajdon egyenlőség-princípiumát — ez volt Lukács alapélménye. Az új antinomikus szerkezet megfogalmazásával Lukács kiküszöbölte a saját álláspontja szempontjából oly feszélyező elemeket, és megteremtette teóriájának ellentmondásmentességét: Paul Ernstről, Balázs Béláról szóló esszéi bizonyítják, hogy a kierkegaardizáló metaetika álláspontjáról hiánytalanul lehet védelmezni Nácisszus antitragikus tragédiáját: a metadramát. Ez azonban nem csupán azon az áron történik, hogy félre kell hajítani a modern dráma egész hagyományossá vált problémakörét, egy megkerülhetetlen örökséget, hanem azon az áron is, hogy végbemegy a tragédia önfelszámolása. A metadráma éppen azért „antitragikus tragédia”, mert — mint Kierkegaard Agamemnon–Ábrahám összehasonlításából tudjuk — a metaetika síkján *nincsen már* tragédia, a tragédia — „emberközi”, csupán szabadság–szükség-szerűség kanti antinómiái között értelmezhető. Ehhez az etikához pedig az ontológiai-ismeretelméleti szempontból kantiánus ifjú Lukács mindig ellenségesen vagy legalábbis a kritikus elutasítás attitűdjével viszonyult; a „szabadságértékhez” való — közböbs vagy negatív — viszonyából most már eléggé érthető módon.⁴⁶

⁴⁶ A fiatal LUKÁCSnak a kanti etikához való viszonyát ismételten tárgyalta HELLER ÁGNES: *A lelki szegénységről*. Új Írás, 1972. január és *A kötelességen túl*, Korunk, 1974. Magam is elemeztem ezt Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig c. tanulmányomban, It. 1969/2—3. Csupán a filológiai teljesség kedvéért említem meg azt a helyet, ahol LUKÁCS állításom *egyenes ellentétét* fo-

Egyértelműen negatív az egzisztenciálfilozófiai megközelítés minden következménye a dráma szociológiai problémakörének tárgyalása szempontjából. Ebben a vonatkozásban *A tragédia metafizikája* nem egyszerűen előkészíti a *Művészetfilozófia* tragikus filozófiájának nagy szakadását élményvalóság és mű között, hanem a köztük levő távolságot egyszerűen áthidalhatatlanná teszi. Ha nincs a struktúrának olyan vonatkozása — sem a tragédia ideje, sem tere, sok „okozatisága” — amely akár csak hasonlítható lenne az empirikus élethez, akkor mindenfajta szociológiai vizsgálat a dráma társadalmi előfeltételeiről eo ipso értelmetlen vállalkozás. Éppoly kevésbé lehet szociológiailag különbséget tenni tragikus korszak és nem-tragikus korszak, mint a tragédiához „hozzáméretezett” és arra alkalmatlan hős, vagy a tragédia méltó befogadója és méltatlan nézője között, megsemmisül tehát az a hatalmas kultúrépítmény, amelyet a *Drámatörténet* létrehozott, és amely mindig több volt, mint pusztán szociológia: az elemzés minden szakasza átnyúlt a megformált „anyag” formatanába. A könyörtelen tragédiára-törés értelmezhetetlenné tette a tragikus műfajban született megoldások többségét (legfeljebb néhány olyan magányos alaknak, amilyen

galmazta meg: „A tragédia szüségyszerűsége a lélek szükségyszerűsége, az a tudat, mely minden igazi etikát áthat, és csak legvilágosabb kifejezését találta meg a Kantéban: hogy az élet nem más, mint kifejlése, magakeresése és magamegtalálása a léleknek; hogy a külső élet empirikus kényszerei teljesen kívül maradnak ezen a szférán, ahol az etikai élet kezdődik, és a tragédia ennek csak metafizikai relevanciája, csak végső fokozása, de semmiféle etikai életformától minőségben nem különbözik.” (*Az utolsó nap*; *Magyar irodalom—magyar kultúra*, 87.) Mivel azonban ez éppen BALÁZS azon darabjaival kapcsolatban íródik, melyeket maga nevez, és tökéletes joggal, metadramának, a KANTRA való nagyon kategorikus hivatkozást csupán öncsalásnak tudom tekinteni. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a heidelbergi esztétikai kéziratok ezt a korábban abszolútnak tűnő ellentmondást „általános” kantianizmus és a kanti etikával való szembenállás között relativizálják. Természetesen a kéziratokból nem lehet összefüggő etikai elméletet rekonstruálni, de még a kérdésre irányuló speciális vizsgálatok is nagyobb óvatosságra intenek a korábban feltétlennek tartott ellentmondás tekintetében.

Paul Ernst, Paul Claudel, Balázs Béla, tehát Lukács neoklasszicista kedvenceinek értelmezéséhez szolgált chiffre-ként, akikből azonban a várt új drámai virágkor nem született meg). *A pántragikus szemlélet felfalta a tragédiát.*

E szakrális szertartás vágyva vágyott beteljesedése: a halál. Nagyon kevesen láthatják meg a szertartás végét látó szemekkel, mert keveseké csupán ez a pillanat. Most megy végbe azoknak a „metafizikai jellegű kasztoknak” a felavatási ceremóniája, amelyeknek létét, sőt még létrehozásuk szándékát a filozófus hősnek oly keserűen lobbantja szemére beszélgető társa *A lelki szegénységről* szóló esszében:

„És a tragikus emberek halálmegvetése, vidám nyugalma a halál láttán, avagy lobogó halálmámoruk csak látszólag heroikus, csak az emberi, a pszichológikus szemlélet számára ilyen. A tragédia halálba menő hősei . . . rég nem élnek, már, mielőtt meghalnak.”⁴⁷

Téved, aki ebben a misztikus eksztázisban konzervativizmust keresne, vagy legalábbis az az ambivalencia a pontos igazság, amelyet Lucien Goldmann-nak ma már filozófiatörténeti közhellyé vált felfedezése sugall. A polgári társadalom empirikus-mindennapi életének olyan heves megvetése él itt, mely inspirálta vagy inspirálhatta Heidegger *Sein und Zeit*-jét, a konzervatív szellemű egzisztenciálfilozófia alapművét. De egy másik út is elképzelhető innen: vajon olyan nagy távolságban van a „halálnak szánt élet” „pusztán emberin” felülálló, derűs nyugalommal a halálba, mint igazi otthonába készülődő embere azoktól, akiket a hősies, a felejtethetlen Levine egy, a tragédia metafizikájához illően hiteles pillanatban, ugyancsak derűs nyugalommal, szabadságos halottaknak nevezett?

III. *A nem-tragikus dráma utópiája: „A romance esztétikájához”*

E döbbenetes ellentmondások között mozgó pálya váratlan felvillanása *A romance esztétikájához*. A kéziratos tanulmány olyan esztétikai lehetőségeket vázol fel, amelyek — ellentétben

⁴⁷ Utam Marxhoz, I. *A tragédia metafizikája*, 64–65.

Lukács neoklasszicista álmaival — csakugyan megvalósultak (és nem csupán a szó létezését, hanem hatást, befolyást jelentő értelmében), de amelyeket Lukács esztétikailag értékesíteni sosem tudott.⁴⁸ Már a tanulmány első, a kérdést exponáló mondata olyan esztétikai „űrameggondolásokat” jelent be, amelyek nem csupán *A tragédia metafizikájához*, hanem a *Drámatörténethez* képest is újdonságok:

„A dráma esztétikája, minél mélyebben hatol le a metafizikába, mindig a dráma és a tragédia közti feloldhatatlan összefüggés jegyében áll. *Úgy tűnik, mintha* egyfelől a dráma technikájának legfontosabb posztulátumai éppen a tragédiát hívnák alapukul, menekülésképpen az absztrakt követelés állapotából, mint igazi megvalósításukat, és mintha másfelől a tragédia számára — az esztétikai szférájában — csak egyetlen adekvát megjelenési forma lenne, a drámác.”⁴⁹

Az „úgy tűnik, mintha” azért lett kurzíválva, mert a feltételes mód egy korábban sziklaszilárdnak tűnő meggyőződést rendít meg alapjaiban: a *Drámatörténetben* a dráma forma „anyagi követelménye”, *A tragédia metafizikájában* a tragikus látás metafizikai követelménye volt, s mindkettőben parancsoló, alterna-

⁴⁸ A *Zur Aesthetik der „Romance”* a LUKÁCS halála után előkerült hagyaték egy darabja, melyet kéziratos állapotából MÁRKUS GYÖRGY és e sorok írója rekonstruált, és amely eddig még publikációra nem került. Hogy keletkezéstörténetét és e tanulmányban tárgyalt írásokhoz való időbeli viszonyát láthassuk, a következőket kell elmondani. *A tragédia metafizikája* keletkezését meglehetősen bizonyossággal 1910 nyarára tehetjük, a *Napló* 1910 júliusi bejegyzése az „*Ernst-essay*” írásáról igen valószínűen (de nem tökéletesen biztosan) erre vonatkozik. A szóban forgó tanulmányt (amelynek első kísérlete *Über das untragische Drama* címmel, jóval rövidebb terjedelemben megjelent a *Schaubühne*, VII/11. számában), egy levele említi — még a munka folyamata közben — PAUL ERNSTHEZ. A levél nem datált, de különböző tényezőkből meglehetősen bizonyossággal megállapíthatóan 1911 március-áprilisából származik. Többek között a következőket írja: „*Meine Arbeit über das untragische Drama hat mich sehr auf die Frage der Grenze von Religion und Kunst gewiesen*”. BALÁZS BÉLA is említi — LUKÁCSHOZ ÍRT, 1911 augusztusi levelében — az *Untragisches Drama* című (vagy tárgyú) esszét.

⁴⁹ Kézirat, I. o., kiemelés tőlem — F. F.

tívákat nem ismerő módon, hogy a drámai forma a tragédiában valósuljon meg.⁵⁰ Mármint a „romance”-nak (Lukács így nevezi azt a nem-tragikus, de nem vígjátéki, s a megvetett öszvér-műfajjal, a tragikomédiával semmi rokonságot nem tartó csoportot, amelyhez az indiai dráma, Euripidész bizonyos drámái, egyes Corneille- és Racine-művek, Calderón egész oeuvreje, Shakespeare utolsó darabjai s néhány modern dráma — *Faust*, *Peer Gynt*, Hebbel *Genovevaja*, Hauptmann bizonyos művei — tartoznak) két alapvető morfológiai sajátossága van. Az egyik:

„Kiindulópontunk csak az egyedül közvetlenül és kétségtelenül, adott lehet: a „romance” szükségképp nem-tragikus, „jó” befejezése. A „romance” eseményeit és alakjait tehát egy olyan világrendbe kell beleilleszteni, amelyben azok legmagasabb felszentelésüket és leg-sajátabb lényegi mivoltukat az előre meghatározott, „jó” befejezés által nyerik el.”⁵¹

Mivel az itt kézenfekvő ellenvetés az lehetne: Lukács nem tesz most egyebet, mint kanonizálja a korábban megvetett eljárás-módot, Bernard Shaw technikáját, a tragédia mesterséges „legyengítését”, pontos értelmezést kapunk a „romance” struktúrájáról:

„A ‚romance’ cselekményének leglényegesebb és legáltalánosabb ismertetőjegye irracionalitása és (most már ezt hozzáfűzhetjük: lát-szólagos) értelemnélkülisége. Mert a racionalitásnak, amint valóban mély és következetes, tehát egy költői valóság megteremtése számára alkalmas princípium, mindent a végsőig, a végső határokig, a halálba és a tragédiába kell kergetnie. Minthogy szükségképpen ‚jó’ befejezésünk a tragédia felé való előnyomulás semmiféle legyengítését nem jelenti, semmiféle kiesést a költői-tragikus világból az életempiriába, hogy tehát ez igazi befejezés, megkoronázás és nem holmi legjobb esetben is szellemes poén (itt a világos utalás Shaw-ra és az elhatárolódás tőle — F. F.), ezért a hozzávezető út sosem lehet

⁵⁰ Nyilvánvaló, hogy a kézirat bevezető mondata két korábbi axiómát kérdőjelez meg: azt hogy a) minden dráma tragédia és b) hogy minden tragédia dráma. Az utóbbi kérdőjel, melyet a műfajok szigorú határai mellé tesz ki LUKÁCS, itt azért nem tárgyalható, mert a töredékben maradt kézirat erre nem tér ki.

⁵¹ Kézirat, 3.

az események racionálissá változtatásának útja. A komoly konfliktus, amennyiben az tulajdon dialektikájának van alávetve, mindig a tragédia irányában hajt, a cselekménynek tehát egy másik konstituáló elemet kell tartalmaznia az irracionalitást, a meseszerűt, a véletlent és a csodát.”⁵²

Ebből logikusan következik:

„A ‚romance’ véletlenszerű, értelemnélküli és inkoheregensnek tűnő cselekményeinek principium stilisationisa ellenben a transzcendencia lesz.”⁵³

A struktúra második eleme olyan típusok drámai létének legitimálása, amelyek a korábbi koncepció szerint semmiképpen sem szerepelhettek esztétikai megalapozottsággal a műfajban. A *Drámatörténet* felfogása szerint nem lehet drámai alak a *fejlődő ember*, a *bölcs* és *hívő*, akik számára a tragédia nem az utolsó állomás. Az első típus, mint vérbeli epikai figura, természetesen a „romance”-ban sem léphet fel. Annál inkább a *bölcs*, akit a kézirat tanulóanyag mint a „romance” fenomenológiájának egyik kulcsfiguráját említ és értelemszerűen a vallásos ember. (Értelemszerűen, hiszen itt a transzcendencia a principium stilisationis.)

A transzcendenciának *kettős* jelentése van, s e kettős jelentését a „romance” úgynevezett irracionalitásából kiindulva értelmezhetjük. Ez az irracionalitás annyiban misztikus, amennyiben a fiatal Lukács antikapitalista, eldologiasodás elleni gyűlölete sokszor érintkezik a „dologi rendszerek”, a „világ dologisága” felszámolásának misztikus álmával, tehát voltaképpen értelme: *az uralkodó racionalitásnak mint a polgári társadalom szellemének „felmondása”*. Egy megjegyzés a „romance” epikai ellendarabjáról, a meséről, világosan elárulja azt:

„A ‚jó’ befejezés, mint a forma posztulátuma mindig mesei atmoszférát teremt: a környező élet teljes értelemnélküliségében, a belső és külső hatalmaknak való abszolút kiszolgáltatottságban való legmélyebb bizonyosság, a legnagyobbfokú közelség a lét forrásai-

⁵² Kézirat, 6–7.

⁵³ Kézirat, 8.

hoz, az istenségekhez, ennek az életnek teljes mértékben földi jellege ellenére (vagy annak okából), íme ezek szükségszerű következményei . . .”⁵⁴

Az értelemnélküliség vagy irracionalitás, amely a világban uralkodik (és amely a szoros értelemben vett tragédiában nagyon is „racionálisnak” mutatkozik, tudniillik *sorsnak*, amely *törvényszerűség*, sőt *szükségszerűség* és amelynek interiorizálása a tragikus hős létfeltétele) nem más, mint az *élethatalmaknak való kiszolgáltatottság*, és a „romance” — ahelyett, hogy az élethatalmaknak való önkéntes maga-alávetésben tragédiája csúcsára lendülne — ki akarja tépni magát ebből az alávetettségből, és ezt azért teheti, mivel közel áll az „istenségekhez”. E pontról elindulva lehet a „romance”-ban jelentkező transzcendencia két jelentésárnyalatát megkülönböztetni. Az első jelentésárnyalat a *szó szoros értelmében vett transzcendenciát* tartalmazza, az „emberen túlit”, az istent, amint ez illik is olyan esszéhez, mely bevalottan „művészet és vallás határmezsgyéin” terül el. Azonban — és ez adja egészen sajátos jelentésárnyalatát — ismét a kierkegaardi vallásos szférában vagyunk, melyben a vallásos tett a paradoxon, az abszurd:

„A deus ex machina a legstílusosabb lehetőség arra, hogy a ‚romance’-ban megnyilvánuló szenvedélynek mind a pszichológiai, mind pedig a metafizikai oldalát tisztán megformálják; ezáltal válik azonban a legtisztábban láthatóvá — éppen itt — a ‚romance’ legnagyobb stílusparadoxiája: a földi-irracionálisnak és a transzcendensen szükségszerűnek viszálya és egysége, istenközelgés és életközelség egyesítésének distancia-problémája. Azért, mivel a közvetlen érintkezés istenség és ember között, a transzcendens hatalmak közvetlen beleavatkozása az életbe pszichológiailag (emberi-kauzális értelemben szólva) csak mint abszurd nyilatkozhatnak meg, mint az emberi Én teljes hasadása, mint határainak szétrombolása, mint téboly.”⁵⁵

Ennek az isten és ember közti, közvetítés nélküli érintkezésnek teljes — az abszurd felé tartó — természetrajzát a közvetítő vehikulum, a *szenvedély* értelmezése teszi átláthatóvá:

⁵⁴ Kézirat, 5.

⁵⁵ Kézirat, 14. Kiemelés tőlem F. F.

„... a szenvedélynek itt egy empirikus-szokványos valósága és egyszersmind egy pusztán allegorikus jelentősége van; csak alkalom arra, hogy próbára tegyék.”⁵⁶

Ez a szenvedély *patologikus* :

„Ha az életben olyan folyamatokat patológikusoknak nevezünk, amelyek az általuk sújtott szervezet benső immanens teleológiája ellenében működnek és azt veszélyeztetik, úgy ezt a definíciót ... itt is alkalmazhatjuk.”⁵⁷ „A szenvedélyek eme patológikus jellege itt a határ a ‚romance’ és a tragédia között. A legérthetőbben ez a különbség a szenvedély megjelenésénél és eltűnésénél válik láthatóvá: a ‚romance’ emberét megrohanja ez a szenvedély és ha az munkája végére jutott, minden közvetítés és minden ok nélkül lehullik róla: nem a jellem lényegéből nőtt az ki.”⁵⁸

A szenvedély idegenségét a lélek, a karakter lényegétől még élesebben is kimondja:

„... ezek az emberek többé nem hordozóik szenvedélyeiknek, hanem lelkiük cselekvésüknek pusztá csatatere, az egész embert szenvedélye hordozza, csupán csak színész egy darabban, melynek szövegét neki távoli és idegen hatalmak írják elő. Ez a szenvedély önmagán-átcsapása: a legnagyobb megszállottság hideg és tépelődő lesz, önmagától distanciálódó, színészi.”⁵⁹

A hasonlatosság Walter Benjamin nagy *Szomorújáték*-tanulmánya és *A „romance” esztétikája* között szembeötlő.⁶⁰ A kéziratos Lukács-esszé végeredményben ugyanannak meghirdetője, mint Benjamin korán híressé vált írása: a groteszk drámát jövendőli és „javasolja” az „istentől való elhagyatottság” világában (hiszen az a „súrlódás istenhez”, mely az abszurdal azonos, melynek idegen hatalmak előírta szenvedélye színészi megszállottság — mind-mind az „istentől való elhagyatottság” jele). Ebben a drámában nem „gyengül” a feszültség, hisz van-e

⁵⁶ Kézirat, 11.

⁵⁷ Kézirat, 12.

⁴⁸ Kézirat, 13.

⁵⁹ Kézirat, 16.

⁶⁰ Erre a szembeötlő hasonlatosságra RADNÓTI SÁNDOR tanulmánya (*Walter Benjamin esztétikája Magyar Filozófiai Szemle, 1973, II.*) hívta fel a figyelmemet.

nagyobb tehertétel az emberen, mint az idegen hatalmaktól előírt, beléprogramozott szenvedély, amely mintegy a patológia erejével szállja meg, amelynek küzdelméhez, megszállott tombolásához a tőle lényege szerint idegen lélek a csatatér. Légköre nem kevésbé komor, mint az „igazi” drámáé, a tragédiáé, sőt a világot inkább vádló: nem a *szüükszerűség elfogadása* alkotja kompozíciós gerincét, hanem az „irracionális” szenvedély dühöngése, azaz egy olyan megpróbáltatás, amelynek lényege éppen a sorshatalmak diktálta „szöveg” elleni lázadás, az organizmus görcsös, néha talán méltatlan pózokban kifejeződő ellenállása az „előírt”, a rákényszerített ellen. Ugyanakkor *elvi*leg bekövetkezhet a *happy ending*: a lélek megszabadulhat — az „istenségek” beavatkozása vagy a bölcsesség kegyelme által — bilincseitől, s ha máshová nem, az önmagával való béke állapotába juthat. Épp e második tényező, a *bölcs* és személytelenebb formában: *az ész hatalma „patológiánk” felett*, teremti meg a transzcendencia második értelmét. (Ezt a második értelmet csak az *értelmező* „tudja bele” a szövegbe; maga Lukács semmiféle megkülönböztetéssel nem él.) A színpad itt is nyitott, ellentétben a tragédia zárt kozmoszával, melynek — tudjuk — isten is csak nézője lehet, s oda be nem léphet, de most nem az embe-
rentúli hatalmak, az „istenség”, hanem a *befogadó felé*: rajta, az ő eszes mivoltán múlik, hogy képes-e feloldani a patológiát. Ennek a „nyitottságnak”, ennek a *befogadóra mint a drámához képest transzcendens erőre* való alapozottságnak nagy példája Brecht elidegenítő affektusa, a legplasztikusabban például *A szecsuaní jóemberben*, ahol a szerző-narrátor közvetlenül fordul nézőjéhez: „fejezze be pozitívan” a történetet, amelyet a színpadon csak eldöntetlenül lehetett hagyni. Az ideológiatörténeti fejlődés szomorú ironiája, hogy Lukács később épp azzal állott szemben értetlenül, aminek ifjúkorában elméleti előrejelzője volt: a Brecht-féle „epikus” drámával, ahol az epikus szót most már a fenti értelemben vett „nem-tragikus” jelzővel bízást helyettesíthetjük. És hogy itt a párhuzamba állítás távolról sem önkényes, álljon annak bizonyóságaképpen a Brecht-i műben sokszor és döntő pontokon felmerülő *mesés elem*, minthogy a

mesét Lukács éppen a „nem-tragikus dráma” epikai ikerformájának tartja.

A „romance” esztétikájában azonban (a mártíron és a „mulier salvatrix”-on kívül) elsősorban a *bölcs* alakját teszi a nem-tragikus dráma fenomenológiájának középpontjába. Meghatározásának legfontosabb elemei a következők:

„A bölcs átlát a világ irracionálisán és minden szenvedély értelmetlenségén . . . egyszersmind azonban átlátja tulajdon látásának gyengeségét és viszonylagos mivoltát, és ez a végső rezignáltság mindennel, az örömmel, az étellel és a tudással kapcsolatban benne erővé és hatalommá válik.”⁶¹

Ez a megfogalmazás látszólag reménytelenül rezignált, olyannyira, hogy a bölcs látó szeme mintegy megdelejezi és mozdulatlanságra ítéli a cselekvőket, felszámolja a drámai cselekményt. Nem is hiába utal itt Lukács Maeterlinck mondására („a bölcs megbénítja a sorsot”), ez a paralizáló, mindennek hiábavalóságát átlátó bölcsesség Maeterlinck világának állóképszerűségébe illik. Lukács azonban nagyon pontos értelmezést ad a bölcs *lehetséges* cselekvéséről, arról a magatartási módról, amely az anti-tragikus filozófia számottevő érve volt mindig is, s *amelyben egy tragédiától megváltott ember és emberség utópídjája fejeződik ki*, tehát valami, a *Drámatörténet* szerzője számára esztétikailag irreális, *A tragédia metafizikája* szerzője számára metaetikailag megbotránkoztató: „. . . míg a tragikus ember a sorssal birkózik, a „romance” embere a sors ellen harcol . . .”⁶² És ennek a pusztán stiláris disztinkciónak boldogító, emberközeli, embermegváltó, humanizáló értelmét a következő sorok fejtik meg: „Ez a bölcsesség harc az emberben lakozó teremtményszerűséggel, a tragédiában a teremtményszerű semmivé válik a sors előtt, itt viszont elveti azt a bölcsesség, ott tehát eltűnik az, míg itt csupán tagadják.”⁶³ A teremtményszerű később mint partikularitás jelenik meg Lukács szótárában és ezzel a megjelöléssel a program

⁶¹ Kézirat, 18. Kiemelés tőlem — F. F.

⁶² Kézirat, 11. Kiemelés tőlem — F. F.

⁶³ Kézirat, 21.

érvényben marad: levetkőzni az emberről a pusztán partikulárisat, felemelkedni a „nembelihez”. Azonban: *levetkőzni* kell a partikulárist, *megsemmisíteni csak az emberrel együtt lehet*. És csupán erre, a teremtményszerű elutasításra és *nem* megsemmisítésére lehet alkalmazni Lessing némiképp öncsaló mondatait: az ilyen „tragédia” (Lessing, a tragédia következetes ellenfele itt nem volt hű önmagához: nem-tragikus drámát kellett volna mondania) nevel „erényes készségeket”. A szerző maga teszi világossá, hogy ez az összehasonlítás nem alaptalan:

„Ez a belátás (a bölcsé — F. F.) felismerése volt a valóban ható okoknak és ugyan a rezignáció az életnek szólt, azonban egy inkább nem hiteles értelemben, az életnek tehát, mint a boldogság szimbólumának, mint az illúziókban való megragadás szimbólumának; a a látszatszerű, evilági élet elhajtásával vív ki a bölcs egy másik, egy lényeges, azonban éppannyira evilági életet.”⁶⁴

És Prosperora, Nathanra hivatkozik. Egy másfajta „evilági élet” utópiája (vagy szóljunk Blochhal: reménye, melyben végsőképpen nem csalatkozhatunk) szólal meg itt, hogy aztán bezárva maradjon szerzője agyában, pusztulásra ítélt kéziratai közt.

Aki az utópiát felvázolta, hosszú ideig élt, hol mint a „halál-nak szánt élet” embere, hol mint „szabadságos halott”. De agastyán korában, mikor már éppen eltörni készült a varázspálcát, még egyszer visszatért az ifjúkori utópiához vagy reményhez, testamentumképpen. Joga volt visszatérhetnie, mert hiába szólt sokszor megvető szavakkal a „szabadság üres fétiséről”, mégsem átkodott meg a tragédiára készülődő ember arisztokratizmusában, hanem egyre növekvő nyugtalansággal kereste a *mindenkinek szóló* megoldást, az egyenlők szabadságát. Aligha meglepő, hogy éppen Lessing alakja merült fel képzeletében:

„... tudjuk, hogy magában Lessingben a tragédiával szemben ellentmondásos érzés uralkodott. Egyik legjelentősebb teoretikusa

⁶⁴ Kézirat, 25.

volt; pontosan tudta, hogy korának objektív társadalmi-történelmi életalapja tragédiákkal terhes. Mihelyt közvetlenül efelé fordult, tragédiákat látott és ábrázolt. De mélyebb rétegében úgy érezte — ha elméletileg nem is mondta ki nyíltan —, hogy az emberekben olyan erők működnek, amelyek túlvezetnek e tragédiákon. A *Nathanban* — az élettől és a költészettől búcsúzva — *ilyen szellemi hatalomként a bölcsességet hozta színre*: e darabban, amelynek cselekménye romantikusan valószínűtlen, de gyakorlatilag fölötte veszélyes kollíziók sorozata, ennek kellett a költői bizonyítékot szolgáltatnia arra, hogy az emberi okosság, az igazi bölcsesség mindig le tudja köszörülni az ilyen kollíziók veszélyes éleit, és e kollíziókat erkölcsi kompromisszumok nélkül, a humánus öneszmélés felidőzésnek segítségével a valódi emberség szintjén meg tudja oldani.”⁶⁵

Nem a bölcs arisztokratikus utópiája váltja itt fel csupán az arisztokratikus *Legyent*, az autentikus élet elitjének posztulátumát? Nem, mert az utalás ugyan *Náthánra*, a bölcsre, az emberek fölé magasodóra vonatkozik, de Lukács öregkorának fontos küzdelmei éppen a bölcs sztoikus típusának demokratizálásaért folytak. Így hát *Nathan* csak mellékszereplő lesz abban az értelmezésben, amelynek főhőse *Minna von Barnhelm*, aki „csupán asszony”, de aki „tánc lépésekkel” halad keresztül a nem emberre szabott szigorúságú morál keskeny pallóin, fenyegető élethatalmak szakadékai fölött. *Minna*, aki „csupán asszony”, de eléggé ember ahhoz, hogy az intellektuális átlagot felül nem múló eszessége konfliktushelyzetekben tragédiát feloldó, műformát és utópiát vagy reményt alakító hatalommá növekedjék.

⁶⁵ LUKÁCS, *Világirodalom*, I. 32. Bp., Gondolat, 1969.

VALLOMÁS

A KÉT GRANDPIERRE*

„Egy bizonyos életkorban az embereket hátára kapja egy hullám — az utolsó hullám —, mely éppoly vak, mint a vándormadarak, az ívó halak, a lángba repülő pillangók ösztöne, és elsodorja őket múltjuk egyik-másik helyszínére, életük egyik-másik szereplőjéhez”

— írja egy helyen Kolozsvári Grandpierre Emil. S nem ő az egyetlen, akit a hullám fiatal korának színterére, Kolozsvárra sodor vissza gondolatban. Laczkó Géza a *Királyhágóban* emlékezik vissza a századelő kincses városára, s benne édesanyjára, a drámai színésznőre. De Laczkó Aranka fia menekül innen, ahol mint törvénytelen gyermek nem tudta leküzdeni magában az akkor szükségszerű csökkentségi érzést. Eötvös kollégiumbeli iskolatársa, Szabó Dezső *A bölcsőtől Budapestig* viszi iskolájának, mint Utópia szigetének megszépült emlékét. Kolozsvári Grandpierre Emil ugyanabban a kollégiumban, végzett, ugyanabban a Farkas, ma Kogalniceanu utcában, amelynek a másik végén Passuth László járt iskolába a *Kutató-drok* tanúsága szerint, ahol Passuth előtt Laczkó Géza és Kuncz Aladár is tanult. De Grandpierre Emil a kolozsvári református kollégiumról is csak futólag emlékezik meg és visszaemlékezésének középpontjában egy másik épület, a Monostor út 77. szám alatti családi otthon áll. Viszolyogva gondol vissza reá. Mégis, amikor később Pesten elhatározza, hogy világnak megy, csak két választás jöhet számításba: Kolozsvár és Épinal.

* E két tanulmánnyal köszöntjük Kolozsvári Grandpierre Emilt, lapunk kedves munkatársát 70. születésnapján

A Szerk.

Dédapja, Charles Grandpierre Svájcból vándorol ide s megmaradt francia-német nyelvmesternek, nagyapja minden lázadásban részt vett a 48-as szabadságharctól az olasz szabadságharcig. De Kufsteinből mégis hazaszökött, s három fiára hagyta a Monostor úti házat, kik közül apja váltotta meg azt két testvérétől. Az apát két dolog érdekelte: az orvostudomány és a zene. Ennek ellenére jogot tanult, bírói pályára lépett, a háború végén nem radikalizmusa, hanem tehetsége emelte a főispáni székbe, ahonnan azután egyenes út vezetett a változás után a Magyar Párt ügyvezető alelnöki tisztségéhez. Az elnök csak arisztokrata lehetett. Grandpierre Emil jelkép volt azok számára, akik az első világháború után az „örlő szű” szerepét akarták betölteni az „idegen fában”. Ó, *kedves Kolozsvár!* . . . című meleg hangú karcolataihoz később az idézett Reményik Sándor írt előszót („halkszavú, férfiasan szemérmes, de erős és komoly szerelmi vallomások egy város lelkéhez”). Az idősebb Grandpierre lírai kedély volt, regényt írt *A szamosparti ház* címen, ezt is Nagy Péter álneven. Talán szeméremből, talán mert ez a merengő és lassú járású, versolvasó és zenehallgató ember nem akart teljesen azonosulni alteregójával, aki fogalomként élt az új helyzetben utat kereső romániai magyar közép- és felső rétegek tudatában.

Grandpierre Emil volt az ellensúly, amikor Kis Károlyék a *Kidltó* szóval meghirdették a politikai aktivitás, a megnagyobbodott Románia közéletébe való beilleszkedés parancsát, ő szervezte meg a magyar köztisztviselők hűségeskü-megtagadásának mozgalmát a békekötés előtt, aminek az lett a következménye, hogy elbocsátották őket állásaikból. (Akkor indultak meg a repatriálások Magyarországra, akkor kezdett proletarizálódni az erdélyi magyar középosztály.) Segített átmenteni a kisebbségi politika vezető állásaiba az egész osztrák-magyar monarchiabeli vezetőréteget a magyar főrendiház utolsó elnökétől kérdeve — aki a Magyar Szövetség, majd Párt elnöke lett — egészen Kolozsvár utolsó magyar polgármesteréig — e szervezetek alelnökéig. Velük szemben a hatalomhoz jutott román kis- és nagypolgárság teljes bizalmatlansággal viseltetett.

Új állását Grandpierre Emil, az ügyvezető alelnök annál nagyobb súllyal töltötte be, mivel rá senki sem mondhatta, hogy birtokát menti, bankrészevényeit félti, hiszen középosztálybeli, középszerűen szituált ember volt és talpig becsületes. De adott esetben a magyar középosztály jobban szolgálta a régi rendszert, amelyben neki legfeljebb az asztal végén jutott hely, mint az arisztokrácia vagy a bankokrácia, amely nagyvonalúan tudott egyezkedni többségi sorstársaival; kisajátított birtokaiért Genfben perelt, vagy a határok felett tologatta át forgótőkéjét. Miközben a kisember — az első időben — koplálva várta Horthy fehér lovát. „Kudarc + passzivitás + öncsalás + hazugság + alibi” — így szerkeszti meg Kolozsvári Grandpierre Emil a magyar középosztály életformájának képzetét s „beteg valóságérzék”-nek nevezi azt, amitől neki is fiatal korában szenvednie kellett, amikor apja valami megfoghatatlan tekintélyelvtől, kötelességérzettől és hivatástudattól vezettetve mindennek az ellenkezőjét tette, ami fia számára az adott körülmények között ésszerűnek látszott.

Volt ebben bizonyára az asszimiláció tényének is némi szerepe: az apa nálunk ritka francia névvel és előnév nélkül forgolódott történelmi nevek viselői, rangosok és címeresek között, akiknek az elődei az ő nagyapját házitanítóként befogadták, s akik most őt magukhoz, maguk felé emelték. Tegződni csak 1918 után kezdtek a hasonszőrűekkel. „Politikában éppúgy, mint a családban, demokratikus érzelmei ellenére antidemokratikusan cselekedett” — írja a fiatal Grandpierre apjáról. A jogásznemzet tudata mélyen élt benne s amikor az köddé foszlott, a deákferenci, de az adott esetben önámító passzív ellenállásban talált a maga számára alibit. Szentimrei Jenő epésen írta később *A kisebbségi magyarság elhibázott útja Erdélyben* címen, hogy Grandpierre Emil „munkájának következményei elől a nyugalmasabb magyarországi, közigazgatási bírói székbe elvonult”. S mint a legtöbb emigráns, ő is „gyermekai jövőjét” hangoztatta, miután Emil fia — a későbbi író, a három gyermek közül a legidősebb — a bakkalaureátusi vizsgán megbukott.

Félszázaddal a történetek után mindez csak halványan körvonalazódik ifjabb Grandpierre Emil emlékezetében, aki apjától való megkülönböztetésképpen, de szülővárosára emlékezve vette fel a Kolozsvári előnevet. (Azóta egyébként követőre is talált: egy másik innen elszármazott fiatal író újabban Kolozsvári Papp László néven publikál.) Emlékezetében élesebben rajzolódnak ki a régi barátok a feledhetetlen Kovács Jóska beteg mosolya — és barátnők, akikkel a „fiatal csődör” vadul szeretkezik. Meg a sporttelep, ahol Somodi Pista bácsi fedez fel tehetséget a fiatal Apollóban. Az író a környezettel, a családdal szembehelyezkedve lett azzá, amivé lett. Holtában sem tudja megbocsátani apjának, hogy amikor érettségi előtt lasiba szeretett volna menni nyáron román szóra, ahelyett Málnásra küldte „egy jó emberéhez”. Az ott elvesztett két hónap később megbosszulta magát az érettségi vizsgán, az elhelyezkedésben. Miután a család repatriált, az író — egyetemi hallgató korában — még egyszer visszatért Kolozsvárra, itt töltött tizenöt hónapot, de kellő román nyelvismeret hiányában másodszor sem tudott gyökeret verni. Írt viszont egy regényt.

A *rosta* volt első regénye, az Erdélyi Szépmíves Céh adta ki 1931-ben. Akkor frissiben olvastam s a róla szóló véleményeket is: kritikusan nem tudták megbocsátani a szerzőnek, hogy hősnője a királyi hadsereg tisztjéhez megy férjhez, hőse kiszökik a Szovjetunióba. Nem is kapott meghívást a soron levő marosvécsi találkozóra. S *A rosta* után még harminchat könyve jelent meg! Köztük a fiatal korára visszatekintő, a két háború közti magyar társadalom szervi bajait diagnosztizáló, a történelmet nem alakító, csak elszenvedő középosztályt pellengérező *Tegnap* a háború alatt. És újabban *Az utolsó hullám*. Áttétes formában, újabb változatban tükröződik benne a szerző fiatal korának alapélménye: a család. És a családtalanság.

A *Tegnap* és *Az utolsó hullám* között eltelt három évtized alatt nemcsak Kolozsvári Grandpierre Emil írt sokat, hanem róla is sokat írtak. Ő maga elmondta magáról, hogy „egyéni-

ségét a túlfűtött erotika jellemezte, másfelől az iszonyodás minden függéstől”. Az erotika adja írásainak sex-appeal-jét, a nemi élet leplezetlen leírásával a szerző az épater le bourgeois „sportját űzi” (az ő szavai). De közben fél szemével a burzsoát figyeli, hogy kellőképpen elképed-e (Szerb Antal mondta). Az iszonyodás minden függéstől pedig arra sarkallta az író, hogy tengjen-lengjen az ÁDOB (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága) korszakban képességein aluli állásokban. Csak a háború után vállalt felelős hivatalt a rádiónál, nonkonformizmusa miatt azonban ez is a megszűnt a Rákosi-korszakban. „Veled az a baj, Emilkém, hogy téged nem lehet hova besorolni” — mondta neki már beérkezett író korában egy irodalomtörténész barátja.

Kritikusai elmondták róla, hogy a Nyugat úgynevezett „harmadik nemzedékének” jelentős prózaírója, az „átmeneti próza egyik legkülönösebb karakterű tehetsége”, kinek prózájában „az érzékletesség az intellektualizmussal keveredik”, s ezért „rokonítani bajos bárkivel”. Társadalombírálatának éle saját közege, az egykori középosztály ellen irányul álszentsége, hamis legendái, hazug illúziói miatt. De mindezt valami franciás könnyedséggel és cinizmussal, hitetlenséggel és sztoikus nyugalommal teszi, mint aki jön-rosszon túlról bírál. A jellemzés helyes és találó, különösen ha pályája mai szakaszától tekintünk visszafelé. Ez a pálya azonban nem alakult volna így, ha máshonnan indul, s ő maga is érzi, hogy időnként vissza kell térnie oda és ahhoz, ahonnan és akitől annyi negatív indítást kapott. Akinek az ellenére lett az, aki.

Apjában látta megtestesülve azt az embertípust, amely az egyéni képességek kibontakozásának útjában áll („az életben nem azt tesszük, amihez kedvünk van, az élet célja nem a boldogság”), s igyekezett minél messzebb eltávolodni tiszteletreméltó apjától, bár szenvedéseik közösek voltak.

„Ő zárkózott volt — úgymond —, én közvetlenségre, közlékenységre neveltem magam; ő emberkerülő volt — én társaságkedvelő; ő fukar — én költekező; ő mindig azzal reagált a gazdasági bajokra, hogy, még jobban összehúzzuk magunkat’ — én azzal, hogy új jö-

vedelmi forrásokat kutattam föl; ő igénytelen volt — én kényesen igényes; ő konzervatív volt — én készen álltam minden racionális változtatásra; ő puritán volt — én életművésszé képeztem ki magam; ő nem adott sokat a külsejére — én elegáns voltam, mint egy dandy.”

Megismétlődik az „Apa, fiú: egy Igen s egy Nem” esete? Tegyük hozzá: az egyik feltételezi a másikat, mint Voltaire ateizmusát a jezsuita nevelés.

Kézenfekvő volna apja ismeretében úgy ítélni meg, mint aki a ló másik oldalára esett, aki minden függéstől felszabadultan sehova sem tartozik, semmit sem vesz komolyan. Sőt, konzervatív tanmese számára hálás téma volna a fájától messze esett alma, a derék apjától messze eltávolodott bohém fiú. A dolog azonban nem ilyen fekete-fehéren egyszerű, különösen ha a magatartásról a műre siklik át tekintetünk, amely egy író megítélése szempontjából a döntő. Könyveinek egy polcra már el sem férő sora azt bizonyítja, hogy milyen komolyan veszi az írást. Milyen gátlás nélkül ír „családi titkok”-ról éppen úgy, mint „politikai bálványok”-ról. Akkor pedig az egész tétel a visszájára fordul, mert kiderül, hogy az őszinteségekben, a leleplezésben, a szabad véleménynyilvánításban — mint más a humorban — nem ismer tréfát. Tehát az is áll, hogy komolyan vesz mindent. S viszolyog minden nagyképűségtől, áltekintélytől, tilalomfától.

Az érkezést fontosabbnak szokták tartani az indulásnál, különösen a közéletben. Itt azonban író áll előttünk, aki olyan élményanyaggal indult, amely végigkísérte egész életén, amelyhez vissza-visszatért, amelyre magaválasztotta neve is mindegyre figyelmezteti. Legfrissebb írásaiból is megcsap a kolozsvári „ritkán kellő híves szellő”, feltűnik, ha csak áttételesen is, a Farkas utcai Unter den Linden, a belvárosi Quartier Latin. Tehát az indulás is számít. Annál pedig, hogy hova tartozott akkor és tartozik ma, könnyebb megmondani, hogy hova nem — s ez félszázadra visszatekintve többet árul el egy íróról, mint minden függés kordivatoktól. Így megállni kétségtelenül életművészet, de ez csak az írásművészet birtoában lehetséges, amely ha időnként nem is számít, előbb-

utóbb megnyílik előtte minden ajtó. Pedig sok ajtón kellett kopogtatnia, mióta becsapta maga mögött a Szépmíves Céh ajtaját!

Az életkor, amelyben Kolozsvári Grandpierre Emilt hátára kapta egy utolsónak nevezett hullám és ismét elsodorta múltjának egyik színhelyére, túl van apja életkorán, aki Kolozsvár-nosztalgiával telten Budapesten halt meg közel negyven évvel ezelőtt. Mégis szeretnők hinni, hogy ama bizonyos hullám inkább a végső volt, mint az utolsó.

MIKÓ IMRE

A FIÓKBAN MARADT REGÉNY

Kolozsvári Grandpierre Emil egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb írónk, aki sűrűn jelenteti meg munkáit. A nagyközönség alkalmasint abban a tudatban olvassa műveit, aligha lehet kézirata, mely a fiókban rejtőzne. Mivel az író még pécsi egyetemista korából ismerem, ahol diákkorunkban mindketten a Batsányi Társaság kebelében lábatlankodtunk s barátságunk mind a mai napig töretlenül fennmaradt, történetesen tudója vagyok annak is, hogy az általános közhiedelemmel szemben igenis van egy mű, amely az író minden buzgalma ellenére nem látott napvilágot és ez a sorrendben másodiknak írt, *A nadrágok lázadása* című groteszk szatírája. Két szempontból jelentősnek érzem, hogy jóval túl életünk delelőjén, amikor minden halandó igyekszik „tisztába tenni” múltját, beszéljünk e maga nemében páratlan munkáról. Egyrészt jelentősége miatt, mivel *A nadrágok* jellegzetes és határkő-jellegű alkotás lehetett volna Kolozsvári Grandpierre írói útján; másrészt azért, mert a regény kálváriáját ismerők közül már csak a 70. életévét éppen most ünneplő szerző és jómagam vagyunk az élők sorában. De mondhatnám úgy is,

hogy a regény hányattatásai szempontjából egyedül én vagyok az utolsó mohikán, mivel a szerző, amit akart, elmondta *Az utolsó hullám* című önéletrajzi művében s annak alapján aligha képzelhető, hogy az ügy pikánsabb részeire vissza óhajtana térni. Sokkal szemérmesebb ő, hogy sérelmével minduntalan előhozakodjék. Úgy érzem tehát, pusztán e tény egyenesen kötelességemmé teszi, hogy feltárjam, amit a regény körüli herce-hurcákról tudok.

Előjáróban meg kell említenem, hogy Kolozsvári Grandpierre nem bratyizó típus, pécsi éveink alatt még mi sem melegedtünk össze amúgy igazában. A fővárosba vetődve indult meg közöttünk igazi olvadás, jószérével azért, mert a batsányisták közül ketten kerültünk fel elsőnek Pestre. Ám az olvadás még mindig nem volt teljes, nem jutottunk el például addig, hogy írói terveibe beavatott volna, céljait ismertette volna velem. Pesti fogantatású „haverok” lettünk, ami szeretlen korcsmázást és a versenyig fajuló nő-hajhászást jelentett, néha gátlástalan csereberével. Hogy mennyire elhanyagoltuk a szakmai összebújáást, azt talán legjobban jellemzi, hogy Kolozsvárott már megjelent első regényéről *A rostár*ról szót sem ejtettünk, holott annak egyik főhőse mindkettőnknek legjobb barátja, Kováts József volt. Irodalmilag annyit tudtunk egymásról, hogy ő a Nyugatot szeretné megostromolni, én pedig az akkor csoporttá összeálló népiek irányába vonzódom.

Ilyen előzmények után alaposan meglepett, amikor barátom egy napon, hóna alatt vékony paksamétával jelent meg István út (ma Marek József utca) 7 szám alatti albérletemen, asztalra helyezte az összegöngyölített kéziratot és arra kért, hogy mondjak kíméletlen bírálatot a regényről. Ilyen bizalomra eleddig csak Kováts Jóskát méltatta, még az igazán verzátus Fejtő Ferencet vagy Kardos Tibort sem. Ekkor éreztem először, hogy immár nemcsak „haverok”, hanem barátok is vagyunk.

Távozása után tüstént nekiestem a mintegy 150 sűrűn gépelt flekknek s ahogy mondani szokták, egy ültömben faltam

fel az étket. Addig is tudtam róla, hogy a fejetetejére állított helyzeteket szerfölött kedveli, miként azt már említett munkája, *A rosta* is bizonyította, az a bizarr fogás azonban, hogy az emberek által viselt nadrágokat élőlényi sajátosságokkal ruházta fel és az emberi ostobaság leleplező eszközeivé léptette elő, merőben meglepett és vakmerőséggel felérő kísérletnek hatott. Kerestem helyét az elképesztéssel operáló hazai írók, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Karinthy Frigyes, Tersánszky Józsi Jenő társaságában, ámde nem tudtam sehogysem a kapásból felsorolt és kétségtelenül jeles szerzőkhöz igazítani eredeti látásmódját. Éreztem, hogy a fura történettel, mely a férfi öltözet egyik darabját érző, gondolkodó lénné varázsolja, figuráit olyan oldalról közelíti meg, mint előtte még senki sem s az emberi gyengeségek leleplezésének olyan módozatát teremtette meg, amellyel minden megmutatható, ami határa ingerlő, silány és a teremtés koronáját leráncigálja trónusáról. Éreztem, az író többre vállalkozott, mint a nadrágok viselőinek erkölcsi levetkőztetése; frontot teremtett, amely az egész romlott társadalmat tekinti ellenségének és az ellen vonul fel. Aljasságokról, gonosztettekről, kártevésekről bizonyította be, hogy azok a hatalom birtokosainak uralkodói eszköztárába tartoznak s funkciójuk a kizsákmányolás állandósítása. Igaz, ad abszurdum fokozta a groteszket, de nem öncélból, hanem azért, hogy a jámborság álarcát lerántsa a hamis ábrázatokról s ily módon az osztálytársadalom álnoksága a maga kendőzetlenségében tükröződjék. Mindezt a mesterkélttség vagy erőszakoltság látszata nélkül vitte végbe. Érződött, a groteszk látás csak eszköz, hogy annak segítségével a legkényesebb társadalmi kérdéseket is megközelíthesse és azok romboló hatását feltárja. Érzékeltetni akarta, hogy magunkról, fogyatékoságainkról, nyomorult kicsinységünkéről az a valódi kép, amit a lázadó nadrágok kavargása felvet.

Percig sem volt kétségem, hogy olyan művet tartok a kezemben, amely leleplező erőben, újszerűségével, az emberi esettség könyörtelen felmutatásával egy lépéssel már az európai irodalmi törekvések legmerészebb törekvésein is túlhalad s

újító szándékban, magyar viszonylatban, csak az előző nemzedék képzőművészeti rohamával rokonítható. Olyan a kísérlés, mint Szinnyi Mersé vagy Csontváryé volt a maguk korában. Irodalmi előzményének legfeljebb Karinthy Frigyeset lehetett tekinteni, azzal a hozzáállással, hogy az új szatíráiró groteszk látásmódja sokkal kötetlenebb, többet marcolóbb, csapongóbban visszaverődőbb, mint elődjéé volt. Valami olyant művelt, amit az akkori mértékegységekkel nem is lehetett mérni. Ma már tudom, hogy azon az uton járt, amin később Dürrenmatt, Ionesco, az volt a benyomásom, hogy csoda történt, végre egyszer nem mi vesszük át a divatos új irányzatokat, hanem hozzánk jöhetnek tanulni Európa országaiból. Minden képzeletbeli messzilódulásai ellenére szigorú egységbe fogottnak tartottam Grandpierre vállalkozását, amely ellen semmi kivetnivalót nem lehet felhozni. Ez a megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy a játékos groteszk dürrenmatti vonásait már akkor teljes egészében felismertem volna; nem, persze sem akarok a homályos üvegen is átlátó ítésk hamis pózban tetszelegni. Valójában a mű voltaképpen jelentősége, modernsége fokról fokra tudatosodott bennem s a mai groteszk művelőinek kellett színre lépniök, hogy barátom új csapást vágó igyekezete a maga teljességében kitarulkozzék előttem. Ámde azt nyugodt szívvel vallhatom, hogy a teljesítmény újszerűsége azon nyomban megragadott és csallhatatlanul rátapintottam, hogy regénye megírásával Kolozsvári Grandpierre robbanó kézigránatot dobott volna az egykorú irodalom Zilahy Lajos, Harsányi Zsolt, Földi Mihály által uralt poshadó vizébe. Csallhatatlanul tapintottam, hogy a regénybeli újdonság nem meddő formai pepecselést, hanem tartalmi felfrissülést, ábrázolási módszerben véghez vitt újítást jelent, ami minden új úton járás legfőbb meghatározója.

Benyomásaim összegezése lelkendezés kíséretében történt, s ez szemmelláthatólag növelte Grandpierre megingott önbizalmát. Éppen emiatt később furcsállottam, hogy a kézirat további sorsáról nem akart beszélni s ha kérdeztem, elütötte a szót. Abban a feltevésben voltam, hogy első kiadóját az er-

délyi Szépmíves Céhét tekintti továbbra is megjelenési fórumának s oda adta kéziratát. Az igazat megvallva, magam sem firtattam, mi van írásával. Adminisztratív késedelmeskedésnek tulajdonítottam, hogy múlnak a hónapok és nem történik semmi.

Pedig nem így volt. Hogy nincs minden rendben, arról közvetve értesültem.

1933 tavasza lehetett, amikor barátom telefonon felhívott, hogy aznap este legyenek az Oktogonon levő Abbázia kávéházban. Beharangozólul közölte, hogy az Erdélyi Helikon szerkesztőjének és a Szépmíves Céh egyik vezetőtagjának, Kovács Lászlónak óhajt bemutatni. Éreztem, a hónom alá nyúlási szándék vezérli, szeretné számomra kikövezni az utat, ha netán már volna valamim, amit el akarok sütni.

A kopaszodó, megyei ügyész külsejű, zömök Kovács Lászlót már jó hangulatba lendítette az elfogyasztott bor, amikor a kávéházba beállítottam. Minduntalan azzal a kéréssel állt elő, telepedjünk át valamelyik közeli mulatóba, ahol olcsó, kis konzum-nőkkel lehet hetyegni. Grandpierre azzal csitította, hogy egyelőre korai az idő a bározáshoz, ha Kovácsnak kedve van, később átmehetünk a rézsút átellenes Kék egérbe. A szerkesztőt ez megnyugtatta, ami abból is kitűnt, hogy nyomban a sopánkodásra tért át. Sirámából az világlott ki, hogy Grandpierre nem elég lojális a Céh irányában, mert nem akarja sorrendben harmadiknak elkészült *Dr. Csibráky szerelmei* című regényét a Céhnek adni. Hivatkozott arra, hogy *A rosta* kiadásával először ők biztosítottak az írónak nyilvánosságot, így nem illő, hogy most, Péter András révén a Franklinnal kacérkodjék. Emici barátom azzal vágott vissza, hogy a Céh cserbenhagyta őt s azért próbál magának más lehetőséget teremteni. A „cserbenhagyás” megjelölést pedig tagadta, mondván, a Céh hagyta cserben őt azáltal, hogy *A nadrágok lázadása* kiadását nem vállalta. Kovács töke-elégtelenségükre hivatkozott s a rizikót emlegette. A *Nadrágok*-kal, mint mondta, lehet hatot, de lehet vakot is nyerni, lévén a regény fölöttébb problematikus mű. Anarchista kísérletnek nevezte a munkát, amely a közönség bojkottját válthatja ki s ez

azt eredményezhetné, hogy az egész erdélyi magyar irodalom mentsvára „befuccsol”. „Az olvasókat előbb véglegesen meg kell hódítani az írónak — érvelt szokatlan hévvel —, *A rosta* után a *Csibrákyval* ez megtörténhetne. Utána már jöhetnek az anarchizmussal is.

Menten megállapítottam, hogy a vita nem újkeletű a két ember között és az álláspontok meglehetősen megmerevedtek. Igyekeztem közvetítőként hasznosítani magam. Azt ajánlottam barátomnak, adja a *Csibrákyt* a Szépmíves Céhnek, ha utóbbi kötelezően megígéri, hogy harmadikként a „veszélyes anarchista művet”, a *Nadrágokat* is megjelenteti. Grandpierre észrevehetőleg hajlott volna erre a megoldásra, ám Kovács nem mert egyértelműen nyilatkozni. Mindössze odáig ment a kötelezettség vállalásban, hogyha a *Csibráky* elsőprő sikert arat, jóindulatúan megfontolják a *Nadrágok* kinyomtatását is. Emicit ez a kétes ígélet természetesen nem elégítette ki. Hivatkozott arra, hogy „elsőprő sikereket” legfeljebb az Athenaeum, a Révai tud biztosítani, mert azok táblás hirdetéseket tesznek közzé az összes napi és a kelendőbb hetilapokban, harsogó ajánlásukkal valósággal szuggerálják az olvasókat, milyen könyvre adják ki pénzüket. Neki, Grandpierre-nek tehát jól felfogott önérdeke parancsolja, hogy lehetőleg a felsorolt kiadók valamelyike karolja fel őt, lehetőleg a Révai, mint az utóbbi időben élre tört cég. A Céhnek hálás, hogy első regényének teret adott, de nem kívánhatja tőle senki, hogy pusztán hálából feláldozza magát. Ő az egész magyar nyelvterület írója szeretne lenni.

Így értesültem, hogy *A nadrágok lázadása* még a vállalkozó szellemű Szépmíves Céh illetékeseit is meghököltette, a regényt nem akarják kiadni. Roppant meglepődtem a dolgok ilyenén állásától, de Emici barátomat nem faggattam. Rábíztam, beavat-e gondjaiba vagy nem.

Akadhat persze olvasó, aki tartózkodásomat lagymatagságnak találja s esetleg szememre lobbantja, miért nem álltam ki teljes mellel a *Nadrágok* igaza mellett. Mentségem, hogy Kováccsal friss ismerősök voltunk, nem tudtam, milyen hite-

le van nála véleményemnek, de még inkább lefogott az a körülmény, hogy a munka végső sorsát illetőleg teljesen bizakodó voltam; fogadni mertem volna, hogy a mutatkozó nehézségek átmenetiek s a mű újszerűsége előbb-utóbb megfogja a hozzáértőket. Hittem, hogy akkor, amikor Dunát lehetett volna rekeszteni könyvkiadással foglalkozó cégekkel, egy közülük mindenképpen helyén tartja az eszét és felismeri az írói termék értékét. Nem tudtam, hogy barátom akkor már a legobskurusabb kiadókat is végigházalta, de egyetlen vállalkozó szellemmel sem találkozott. Szemérmes volt, alkalmasint kudarcnak tekintette az értetlenséget, nem akart fiaskójával „eldicsekedni”.

Így magától értetődőleg azt sem árulta el, milyen természetű kifogásokba ütközött. Ha időnkint kérdeztem, legyintett s e kézmuzdulatát sokféleképpen lehetett értelmezni. A kendőzetlen tényállásról igazán csak önéletrajzi ciklusának utolsó kötetéből, *Az utolsó hullámból* értesültem.

„Groteszk játékosság egyfelől, az egyre részletesebben megismert magyar valóság másfelől — írja az író idézett művében —. Ez a két tendencia húzott kétfelé, ez bomlasztotta meg a regény egységét.”

Ennél az önmagát elmarasztaló megállapításnál majd érdekes lesz hosszasan elidőznünk, addig még hadd beszéljek arról a mozzanatról, amikor csak a visszautasítás tényét ismerve, segítő szándékkal belekontárkodtam az ügybe.

A *Csibráky* megjelenését követőleg Grandpierre szűk körű lakásszentelőt rendezett, kihasználva az alkalmat, hogy ifjú nejének bemutasson bennünket. Tolnai Gáborral, valamint az ugyancsak pécsi batsányistával, Patkós Györggyel voltunk hivatalosak vacsorára a frissen birtokba vett Margit körüti lakásban. Étkezés alatt elég sután viselkedtünk, hatása alatt voltunk annak a szokatlanságnak, hogy eladdig legcsapodárabbnak ismert barátunk, mindannyiunkat megelőzve, a házasság révébe evezett s valahogy a megjelent mű sikere is zavarta közérzetünket. A nyakló nélküli, olcsó lelkendezéstől óvott természetünk, évszázadnyi meg nem mertünk, attól tartva, hogy

szellemeskedő ingerkedésünk netán félrebicsaklik s a fiatalasszony félremagyarázza a körünkben dívó ugratás hangját. Inkább letudtuk, mint élveztük a vacsorát. Pedig a szakácsnő ugyancsak remekelt.

Feketére átvonultunk a szomszédos férfiszobába s alighogy belcsüppedtünk a kényelmes fotőjökbe, megérkezett a vacsora utánra hivatalos Szerb Antal és Halász Gábor is. Egy csapásra megváltozott a fagyos hangulat. Szerb Antal átvette a gyep-lőt s pergőn szellemes csipkelődéssel percek alatt feloldott minden belénk tokosodott hallgatagságot. A korabeli magyar irodalmat terítette boncasztalra s mint egy boszorkányos kezű műtősebész metszette fel a hasakat, gondosan elemezve az organizmusban bujkáló rendellenességeket. Volt, akinél megállapította, miként segíthet az illetőn a gyors sebészi beavatkozás, másról meg lemondóan közölte, hogy legjobb érintetlenül visszavarni a sebet, mert a betegség gyógyíthatatlan. Kibuggyant bizony minden, amit ennek vagy annak hibájául lehetett felróni s e tekintetben senki sem kapott kegyelmet. Különösen a falkába tömörülő népi írók akarnokjai kaptak vitriolos értékelést, akikkel szemben akkor előszeretettel hangoztatott elmarasztalás volt, hogy magukon kívül mindenkit ki akarnak rekeszteni a magyar irodalom egyeteméből, akiről nem búzlik messze az istállószag. Szerb Antal Féja Gézát tartotta az elítélendő irányzat főpapjának, ő volt hát az első számú célpont. Valahonnan megszerezte a különösen kifogásolt személynek egy jobboldali évkönyvben megjelent, ifjúkori, valóban spenótzöld vers-zengeményeit, azokat olvasta fel nagy kéjjel, a költemények belső káoszát külön nyomatékosítva. De nem a személyt, hanem a zavaros művet támadta, olyan szúróheggyel, hogy a sebet ejtés helyén vastagon bugygyant ki a nevetségesség. Gyilkos dolgot művelt s én bizony, aki akkortájt a kipécézett bűvöletében éltem, kínos percekét álltam ki. Éreztem, hogy a kaján tombolással, az irodalom rontás gátlástalanságával szembe kellene szállnom, de olyan vértetű bajvívóval, mint amilyennek Szerb Antal akkor mutatkozott, egyszerűen nem mertem tengelyt akasztani. Meg

voltam győződve, hogy nem tudom megvédeni a megtámadottat s csak ártok neki azzal, ha védelmére felsorakozom.

A végén aztán sort kerített Szerb Antal a házigazdára is. Ezzel mintegy érzékeltette, hogy az előzőek során odaszózt fricskákat is jószerével a mókázás számlájára kell írni. Túl a köteles elismerésen, a *Csibrákyt* sem tekintette tabunak s ahol akadt kivesézni való, bőven használta a vitriolt. Azt bizonygatta, hogy az író saját, rejtegetett gyengéit gyúrta bele főhősebe. Patkóst elszörnyülködtették a túlborsos utalások, sűgva dohogta nekem, hogy Szerb Antal visszaél a vendégjoggal s ezt Emicinek nemcsak riposztok, hanem szigorú rendreutasítás formájában is tudtul kellene adnia a túlkötetlen vendégnek. Ekkor már felismertem, hogy Szerb Antal csak a társalgást akarja élénkíteni, azt feleltem hát Patkósnek, hogy a házigazda nem gorombáskodhat, annak kellene mellette kiállni, aki a gúny-nyilatokat sérelmesnek tartja utóbbi szempontjából. Patkós megértette, hogy őt uszítom s egyszerre megszűnt berzenkedni. Alighanem a háta is megborsódzott annak még a gondolatától is, hogy a szavakkal középkori lovag módjára bánó Szerb Antalt megleckéztetni próbálja.

Három óra már elmúlt, amikor távoztunk, hadd tegyem hozzá, enyhén beborozott állapotban. Szerb Antal sziporkázó világiassága végül is szétzilálta kényszeredettséggünket, még az emlékét is elfelejtettük, milyen elkámpicsorodva költöttük el az igazán pompás vacsorát.

Szerb Antal akkor ismert meg engem és Patkóst, nem tudta, van-e kellő érzékünk az ugratás iránt s talán az is felrémlt benne, hogy megbotránkoztunk. Komolyra fogta hát a hangot s értésünkre adta, hogy kötődéseit apró csipkelődésnek kell tekinteni, az igazat Emici regényéről a kezdet kezdetén mondotta el. Remek regény a billiárdfejű Dr. Csibráky históriája, a maga nemében egyedülálló. Emici mestere a torzképfestésnek, hozzá fogható csak egy volt a magyar irodalomban: Tolnai Lajos. Tolnai azonban vaskos és nehézkes, minden során átizzik az elszenvedett bántás miatti törlesztési szándék, mázsás kövekkel dobálózik, amikor gúnyolódni kellene. A

gúny roppant törékeny ábrázolási forma. Használni csak libbenve, a francia Lajosok udvaroncainak leheletkönnyű módorában lehetséges. Erre a példa: Iványi Ödön. Emicinél az biztató, hogy amikor gúnyolódik, simán görögnek a fogaskerekek, a szenvedélynek egyetlen csikorgást okozó porszeme nem zavarja az általa elindított gép munkáját. Hűvös kívülálló marad, közönyösen írja le, amit más öklét rázva adna elő. Sohasem dübörög, csak finoman odapöccint s ezzel frenetikusabb hatást ér el, mintha átkozódna. Új jelenség lesz ő a századközép magyar irodalmában.

Szerb Antal komoly véleménye annyira felvillanyozott, hogy sehogysem akartam abbahagyni a megpendített témát. Rőgtön *A nadrágok lázadása* jutott eszembe: szerettem volna kifürkészni, Szerb Antal tud-e valamit a fiókban szunnyadó regényről s vajon osztja-e lelkesült véleményemet. Úgy véltem, ő az a befolyásos, tekintéllyel rendelkező irodalomtudós, akinek múltba ágyazottsága mellett is van érzéke az újszerű, eredeti iránt; ő az, aki elmozdíthatja Emici művét a zátonyról, amelyen megfeneklett. Megvártam hát, melyik iránynak vág neki és hozzácsapódtam.

Szándékosan *Csibrák*ynál tartottam a beszélgetés tárgyát, így módom volt, hogy egy merész kanyarral átlendüljek az ezt megelőző munkára. Hosszan ecseteltem, milyen tündöklően érvényesülnek a *Nadrágok*ban Emici ironikus képességei, milyen lenyűgöző eleganciával találja a humort a szatirikus társadalomrajz megtámasztására. Bevallottam, engem megragadott a groteszk helyzetek kifogyhatatlansága, az emberi silányságnak az a pőrére vetköztető kipellengérezése, amely azért gyilkos, mert a fejetejére állított mozzanatok elsepernek minden fenntartást. Vakoknak neveztem a kiadók lektora-it, akik visszarettentek a szokatlantól és nem vették észre, hogy mindez a sablontól való eltérés kedvéért történik. Kértem Szerb Antalt, vesse latba erkölcsi tekintélyét, mert ezzel megerősítheti a bizakodásában már megingott szerzőt.

Kiderült, hogy Szerb Antal először hall a regényről. Emici nem mutatta meg neki. Amennyire tőlem tellett, igyekeztem

rávenni őt, hogy maga kérje el Grandpierre-től a kéziratot. A jelekből arra következtettem, sikerült bogarat tennem a kiváló irodalomtudós fülébe. Annak az epizódnak részletes ismertetésénél, amikor a fodrász székében feszítő kegyelmes úrról a legváratlanabb pillanatban szalad le a lázadás szellemétől megmérgezett pantalló és a hatalmával hivalkodó férfiú hiába kapkod, hogy kibuggyanó szemérmét valahogyan elfedje, hangosan tört fel belőle a kacaj. Azzal váltunk el, hogy elkéri Grandpierre-től a kéziratot.

Ez nem történt meg, feltehetőleg azért nem, mert Szerb Antal nem tartozott kiadói kötelékbe s tapogatózására bizonyos fanyar fintorral válaszoltak volna. Jóval később, már a háború derekán, összeköttetésbe kerültem a mindenáron valami újat produkálni akaró Stílus kiadóval, amelynek, mint megtudtam, a zsidótörvény okos kijátszásával Szerb vezető lektora volt. Eszembe jutott barátom elsüllyedt regénye, de hiába. Grandpierre katonai szolgálatot teljesített, nem tudtam előkeríteni.

Felvetődhet a kérdés, hogyha már fogadatlan prókátorként az ügybe ártottam magam, a Margit körúti vacsora után miért nem Halász Gáborra akaszkodtam, akinek több befolyása volt akkor a kiadóknál, mint Szerb Antalnak? Először is ezt nem tudtam, másodszor nagy vonalakban már felvázoltam, miben láttam Szerb Antal szerepét, harmadszor és nem utolsósorban Szerb Antal volt az, aki csodás csevegőként azon az estén mindenkit megbabonázott, következésképp irányában éreztem hatásosabb vonzalmat s mint a kulisszák mögötti helyzettel ismeretlen szürkesség, feltételeztem, hogy egy közisztületnek örvendő irodalomtörténész pozitív állásfoglalása mindennél hathatósabban esik latba. Halász Gábor munkássága, óriási tárgyi tudása később vált világossá számomra, mellesleg vele nem is barátkoztam össze annyira, mint Szerb Antallal. De különben is Halász Gáborhoz hasztalan fordultam volna. Ő már előzőleg véleményt formált s ezt aligha változtatta volna meg az én rábeszélésemre. Sőt. Részben az ő elmarasztaló ítélete akadályozta meg a regény megjelenését,

aminek súlyossága a legbeszédesebben abból a tényből világlik ki, hogy az ő nemleges véleménye alapján a szerző maga is elvetette alkotását, amint az *Az utolsó hullámból* idézett mondatból oly félreérthetetlenül kicsendül. No, nemcsak abban! Amikor ugyanis kérésemre újbóli olvasásra ismét átadta kéziratát, kiábrándultan lebiggyesztette száját és azt mondta: „Mit akarsz vele? Rossz és elhibázott.”

Nos, negyven és néhány év múltán gondosan újraolvastam a számtalan javítgatástól megviselt kéziratot, mely félreérthetetlenül magán viseli a meg-megújuló lektori direktívák szerinti módosítások nyomait. Ezek ösztönzésére a játékos elemek könyörtelenül kigyomláltattak a történesek menetéből, de nem használtak a munkának, ellenkezőleg rontottak azon. Csökkent az ábrázolás belső lendülete, a mese csontvázszerűen elcsenevészsedett, megdönthetetlen bizonyítékát szolgáltatva a két ellentétes tendencia teóriájának tarthatatlanságáról. Nekem, akinek még módomban volt az eredeti művet olvasni valósággal lesújtó megállapítani, milyen kegyetlen kasztrálás történt, amikor a történetet a szerző külső ösztönzésre megszabadította a játékosan groteszk elemektől. Elnyűtten vánszorgóvá tette a módosítással a történesek belső ütemét, emiatt a regény jóformán minden különleges ízét és színét elvesztette. Iskolás filozopteri tévedés a megállapítás, hogy „a két tendencia bontotta meg a regény egységét”, ennek pontosan az ellenkezője igaz. *A nadrágok lázadásában*, és ezt kellett volna kárhoztatóinak észrevenni, a játékos groteszk nem vonta el a figyelmet a magyar valóságtól, ellenkezőleg: motiválta, hangsúlyosabbá tette azt. A játékos elemek kiirtásával kizárólag neve-tőizmainkat tehermentesítették, de szabadjon feltennem a kérdést: ez lenne a cél egy szatíránál? Az elmélet kiagyalói különben magukról mondtak ítéltet, amikor a kívánt kozmetikázás ellenére fenntartották elutasító magatartásukat.

A kis tüsténkedőknél nem érdemes fennakadni, hiszen ők mindig csak azt szajkózzák, amire az egyetemen megtanították őket, sajnos, ezúttal velük egy gyékényen árult Halász Gábor is és ez már mélységesen elszomorító. Elszomorító,

mert lesújtó ráébredni arra a megrázó felismerésre, hogy meszsze világító szellemek is lehetnek hunyoriak, ha göröcsövük alá olyan preparátum kerül, mellyel eladdig nem találkoztak. Elszomorító, hogy még egy oly különleges szellem sem értette meg a merész, avantgardista fogantatású művet, amilyennek az ítéletmondót tiszteljük. Az az érzése az embernek, hogy le ragadt Proustnál, Joyce-nál, Dos Passosnál s nemhogy a Kafkát követő nemzedéket nem tudta volna megérteni, hanem még Fitzgeraldot sem értékelte volna a maga érdeme szerint.

Tisztában vagyok azzal, hogy több mint vakmerőség egy kézirat kapcsán ilyen megállapításokat tenni a magyar kritikai irodalom egyik legfényesebb csillagáról, ez esetben azonban nem egyszerűen egy regény megjelentetéséről, vagy elutasításáról, tehát secunder jelentőségű elnézésről, hanem a merőben új fel-nem-ismeréséről van szó, amiben hibázni már primer jelentőségű botlás. Kivált, hogy olyan tekintélyű kritikus adta le az ügyben nemleges voksát, akinek igazát maga a szerző sem merte kétségbe vonni. Ha akkor Kolozsvári Grandpierre-t csak a törekvésein belül fellelhető hibákért kritizálja meg Halász Gábor, de egyébként értően támogatja, nagyon valószínű, hogy ma nem a hódolattal kezelt nyugati nagyságokat tekintené a világ irodalmi közvéleménye a groteszk atyjának, hanem Kolozsvári Grandpierre-t, ami nemzeti szempontból sem volna közömbös.

Kolozsvári Grandpierre Emil nem merte megfellebbezni oly megfellebbezhetetlen szakteknitély véleményét, mint amilyen Halász Gábor volt. Ez érthető is. Hiszen utolsó kapaszkodóként fordult hozzá s talán bele is fáradt a kilátástalan küzdelembe. Csak a mániákus szerzők olyanok, hogy az igazán hozzáértő elutasítása után is ragaszkodnak a maguk elképzelt igazához. Kolozsvári Grandpierre nem ilyen, ezért adta fel a harcot. A méla csalódottság azonban ott bujkál soraiban, bizonyíték erre, hogy *Az utolsó hullámban* is többet foglalkozik elvetélt művével, mint bármelyik mással. Tudat alatt érzi, nagy lehetőséget szalasztott el: a világirodalomhoz történő felzárkózást. Erre vigasz nincs, bármilyen értékes is a hatalmas élet-

mű, amit kárpotlásul megvalósított. Barátja voltam, barátja vagyok. Engedje meg, hogy először kételkedjem őszinteségében. Fáj neki a csalódás, ha az idő közben elzsongította is. Alighanem azt érzi, amit a pajzán kedvű suhanc érez, aki eget, földet rázó selymaságot forralt ki, de savanyú öregekkel próbálta végrehajtani a kópéságot és ezek nem értették meg a csattanót.

TALPASSY TIBOR

NAGYHATALMI HELYZET VAGY VERSÍRÓGÉP?

Azt szokták mondani, hogy irodalmunk, költészetünk európai szinten áll. Én nem látom, hogy költészetünk fejlettebb lenne, mint — mondjuk — a társadalombiztosításunk, földművelésünk vagy a műtrágyaelosztás, tehát ne rúgjunk be attól, hogy itt már-már kötelezően kivételes, rendkívüli nagy költő tehetségek vannak. De ők se higgyék, hogy már helyben vannak; itt is változatlan erőfeszítésre van szükség; ennek megletét is örömmel látom.

(Illyés Gyula. — Egy interjúból, 1975.)

I.

„Magyarország a költészet hazája! A költészetben *nagyhatalom* vagyunk!” — Ugyan ki tudná megmondani, milyen hosszadalmas és vesződéses — és gyaníthatóan eredménytelen — szólastörténeti nyomozásra kényszerülne az a filológus, aki arra vállalkoznék, hogy ezeknek az egy töről fakadó, öntudatos és büszke kijelentéseknek az eredetét, forrását kikutattja? Nem torkollna-e szükségképpen zsákutcába erőfeszítése, amellyel ezeket a szállóigéket egyetlen személy; költő, gondolkodó, netán irodalomtörténész avagy kritikus nevéhez próbálná odakötni? Hogy kiben, hol és mikor kapott először megfogalmazást ez a meggyőződés, amely bizonyításra sem szoruló, mert magától értetődő (s mert nem is bizonyítható) euklidészi axiomaként él — évtizedek óta? Ősidők óta? — a magyar irodalmi köztudatban.

Amihez nem kell filológiai aprómunka, mert a szemünk előtt zajlik: valahányszor költészetünk erejéről, szerepéről és

helyzetéről értekezik, a hatvanas-hetvenes évek kritikájának és publicisztikájának is ez az átszellemített, és mostanában másodvirágzását élő nagyhatalmi illúzió az uralkodó sloganja. „Magyarországon tízmillió ember ír verset. — Írja például, a magyar költészet öt nyelvű revüje, az *Arion* 1970/3. számában a *Poetry for Everybody* (Költészet — mindenkinek) című cikk szerzője. — Magyarországon minden napra jut egy verskötet-megjelenés, egy költő—versbarát találkozó, egy költői est, egy amatőr versmondófesztivál, egy szavalóverseny. — Magyarország a költészet hazája.” S tényekkel, számokkal teletűzdelt cikke teljes terjedelmében azt bizonygatja, hogy mindez „nemcsak önironikus tréfa és túlzás (bár van okunk öniróniára)”, hanem egyszerre *conditio sine qua non* és végső következtetés is — annak a közírónak a tollából, aki máskülönben ernyedetlen buzgalommal szúrja föl publicisztikai sétapálcája szöges végére a nemzeti illúziókat.

De amit a magyar versnek a társadalom életében való szerepéről ír, abban — úgy tűnik — igaza van, mert nem lehet kétséges, hogy eszmefuttatása valóságos tényekre és számokra épül. Aminthogy nem lehet kétséges az sem, hogy a magyar lírát is a legmagasabb karátértékkel jegyezhetnék a vers goethei értelemben fölfogott világirodalmi gyémánttözsdején, ha elismertetésének nem volnának (a megünásig agyonelemzett) akadályai. — Szolgáljon most egyetlen esztendő verskötettermése a mintavétel alapjául, egyetlen szerény kérdéshez: vajon mennyiben igazolja és indokolja közgondolkodásunknak ezt a szívós hitét az a termés, amit a „Magyar Múzsá” — mondjuk — 1975-ben verseskönyvekben betakarított?

Mit mutat hát ez a termés a tények nyelvén, vagyis a számok tükrében?

A vizsgálódást egy skeptikus megjegyzéssel kell kezdenünk. Annak a tudatosításával, hogy a számok — legalábbis a könyvkiadás területén — már régóta nem beszélnek a tények egyértelmű nyelvét: az évek során kialakult szituáció, amelynek szorításában a verseskönyvek (is) megszületnek, a számok tiszta, abszolút érvényességébe vetett hitet eleve megkér-

dőjelezik a nyomdaipari viszonyokkal, s azok könyvészeti, bibliográfiai következményeivel is számot vetők szemében. A számok ugyanis — évek óta — eleve pontatlanok, mert pontatlanok az évi termést felmérő, rögzítő bibliográfiák. De nem is lehetnek pontosabbak, mert a könyvek nem akkor jelennek meg, amikor tervezték őket, és a viszonyok nem mindig teszik lehetővé a kényszerű változás (minden esetben: késés) nyomdai korrekcióját a kiadványok impresszumában. (Ezért lát napvilágot 1975 februárjában Vas István verseskönyve 1974-es évjelzettel, s 1975 márciusában Solymos Ida verseskönyve ugyancsak 1974-es évjelzettel stb.)

Hány verseskönyv is jelent meg tehát 1975-ben? A kérdezőnek — nem kis utánjárással — hatvanöt kötetet sikerült földerítenie. (Csak az érdekesség kedvéért: ebből egy kötet, két új költő, Benkő Attila és Sebestyén András „társbérlete” a *Magvető Új Termés* sorozatában; egy szerző — Hajdók János — kötete viszont hét hónap leforgásán belül kétszer látott — bővítve, s magánkiadásban — napvilágot, ami szépen példázza, hogy az átlagos nyomdai átfutási időt a felére is képes redukálni az állami nyomdaipar, amikor nem állami, hanem magánmegrendelés teljesítéséről van szó.)

Hatvanöt verseskönyv; ha nem is mindennap, de legalább minden héten egy új kötet a könyvesboltok kirakataiban. Sok ez, vagy kevés?

Érzékletesebb képet kapunk az 1975-ös verskötet-termés arányairól, terjedelmi méreteiről, ha azt mondjuk, hogy ebben a hatvanöt verseskönyvben (megszámoltam!) kb. 220 000 verssor jutott nyomdafestékhez.

Kétszázhuszezer verssor! a világirodalom leghosszabb ismert éposza, a *Mahábhárata* összterjedelme csak kétszázezer sor; amit a Magyar Múza 1975-ben megtermelt, helyesebben, amit a jóval nagyobb termésből („tízmillió magyarnak” az egyszerűség kedvéért versírásnak nevezett tevékenységéből) a magyar könyvkiadás kötetben való megőrkítésre érdemesített, az volumenjében még az ősi szanszkrit éposz lenyűgöző arányait is fölülmúlja. S ennyi újdonságot egyetlen esztendőben —

valóban csak egy költészeti nagyhatalom képes adni a világnak.

Már amennyiben csakugyan újdonságot ad, s tényleg a hetvenes évek közepének költészetét, vagy fogalmazzunk szerényebben; a hatvanas-hetvenes évek fordulójától számított kortársi költészetet rendezte kötetekbe. A belterjesebb vizsgálódás némileg lelohasztja ezt az illúziót: a hatvanöt verseskönyvből legalább húsz utánnyomás, életmű-összegezés, utószüret, másod-, harmadaratás — még hozzá (megszámoltam!) kb. 145 000 sornyi terjedelemben. Az 1975. évi verskötet termés 660/0-a — a virtuális *Mahábhárata* jó kétharmad része tehát nem új, sem formailag, sem tartalmilag nem számítható a hetvenes évek költészetének az anyagához. — Ez azonban semmiképpen sem jelentheti a magyar líra általános kritikáját, hiszen ugyanekkor ebben a hatvanhat százaléban részes mindaz, ami a kortársi magyar költészet életműveiből (többek közt Csanádi Imre, Jékely Zoltán, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János és Weöres Sándor kötete révén) minden bizonnyal a magyar költészet aranyalapjához fog számíthatni a jövő irodalomtörténetírásában.

„A magyar költészet folyamatossága széles, hatalmas folyam, és jól hajózható, akár csak a Duna magyarországi szakasza. — Ezt a pompás metaforát költői hagyomány és újdonság kapcsolódásának hazai természetrajzáról Vas István vetette papírra, fiatal költőkről szóló egyik cikkében, amely 1968-ban, a Népszabadságban jelent meg. Majd, ugyancsak a hagyomány és eredetiség hazai gyakorlatának jellemzéséül, így folytatta: — És, ha valaki egyelőre nem jutott fel valamelyik állandóan közlekedő hajóra, de még egy árva kajakra sem tudott szert tenni, elég, ha ügyesen ráfekszik erre a jó Duna-vízre: amennyiben árral szembe nem akar úszni, tempóznia sem kell, a folyó megtartja hátán, és a sodrás jó darabig baj nélkül viszi magával. Sőt, ha el tudja kapni egy nemrégiben elhaladt nagy hajó hullámaait, és azok emelik magasba, meglehet az az illúziója neki is, a parton állóknak is, hogy derekas küzdelem folyik a háborgó vizen.” — Nos, ezek a számok, egyelőre nem

ennek a lírai küzdelemnek (vagy árnyékbokszolásnak) a strukturalista minőségi mutatói, legfeljebb azt jelzik, hogy az 1975-ös mederszakaszon meghökkentően kevés újdonság folyt bele a régi „jó Duna-vízbe”. (Az új hozam minőségéről, forrásvidékének elemzéséről még nem is szólva.)

Furcsa örvényléssel.

A könyvgyártás képtelenül lelassult folyamata általában automatikusan elrekeszti ugyan a friss vizek útját, az új termés bizonyos hányadát viszont a kialakult műszaki-gazdasági és kiadási feltételrendszerből egyáltalán nem következő gyorsasággal siklatja a magyar költészet folyamába a költők egy része; azok, akiknek esztendőről esztendőre módjuk nyílik hivatalnoki szabályossággal megjelentetni egy-egy új kötetet, mert a mesterséges lírai inszemináció révén költői egzisztenciájukat szerencsésen függetlenítették az ihlet szeszélyeitől. Ez a szabályosság korábban — Ady felléptétől a hatvanas évekig — nem jellemezte a magyar költészet gyakorlatát — kivéve éppen Adyt, aki 1906-tól (*Új versek*) 1914-ig (*Ki látott engem?*), a költői, politikai, történelmi újdonság jelenlétének demonstratív feltételét látta abban, hogy évente kiadjon egy új verseskönyvet. (A költészet publikációs folyamatának irodalomszociológiai elemzése messzire vezetne: a változást azonban érzékeltetheti az a tény is, hogy míg korábban, főleg a két háború közt, a költők a lapokban, folyóiratokban megjelent verseikből állították össze köteteik anyagát, szigorú, s persze gazdaságilag kényszerű szelekcióval mert a kiadás költségeit rendszerint a költők viselték, s ez a magyarázata, hogy még a legnagyobbak összegyűjtött versei is jóval gazdagabb anyagot tartalmaznak, mint amennyit kötetekben megjelenethettek; ez az arány az elmúlt évtizedben a visszájára fordult: általában a lapok, a folyóiratok fölözik le a költői termés — vélt vagy valódi — színe javát, s a kötet az a tutaj, amire minden verset, az elégséges esztétikai indokokkal visszautasítottakat is, rá lehet kötözni.)

Nos, akár így, akár úgy; új kötetet negyvenöt költő publi-

kált; közülük tizennégyen vidéken élnek (tehát a termés nem Budapest-centrikus!) s tizenöten lépnek (az állami könyvkiadás jóvoltából) először könyvalakban a szélesebb nyilvánosság elé. Ami, a számok nyelvén azt jelentené, hogy a fiatalok rohamra 1975-ben győztesen jutott föl a könyvkiadás sáncaira, hiszen majd minden harmadik verseskönyv szerzőjének a szemléjében elsőkötetes költőt üdvözölhetünk. — A számok (e tekintetben is) megszépítik a valóságot, ha nem vesszük figyelembe, hogy 1. formailag ebbe a csoportba tartoznak olyan költők is (Körössényi János, Mészöly Dezső, Orsovai Emil, Pálos Rozita), akik ötvenedik életévükön túl jelentek meg első kötetükkel, s azokban mindjárt több évtizedes költői (mellék) tevékenységük gyűjteményét is átnyújtják az olvasóknak, 2. s hogy az irodalmi közvélemény által „fiatal költőnek” elfogadott szerzők átlagéletkora is éppen harminc esztendő.

A számok (*ugyanazok* a számok), ha nem nézünk mögéjük, megnyugtathatják a szemlélőt. S megdöbbenhetik, ha kizárólag a számok nyelvén szeretne feletet kapni a kérdésre, hogy tényleg olyan gazdagon áradó bőséggel ontotta termését — 1975-ben — a Magyar Múza, mint ahogyan a nagyhatalmi helyzetéről vallott közhiedelem sugallaná?

De nem a költészet jellegének teljes félreértésén alapszik, amikor a publicisztika idevágó eszmefuttatásainak a zsákutcájába tévedve, a líra nagyságának és erejének kétségbevonhatatlan igazolását pusztán a számoktól reméljük? A magyar líra korábbi századaiból merítve a példát: 1813-ban például két verseskönyv látott napvilágot; *Csokonai Vitéz Mihály poétai munkái* (négy kötetben, Bécsben, Márton József kiadásában) és *Berzsenyi Dániel versei* (Helmeczi Mihály gondozásában). Ez a két kiadvány azonban nem egyetlen esztendőt, de egy egész korszakot igazol, amihez hasonlót hiába keresnénk például a múlt század hetvenes éveiből, amikor a biedermeier almanachlíra termését esztendőről esztendőre takaros kötet-rendekbe gereblyézték össze az album-szerkesztők. S ilyen értelemben az 1975-ös esztendőnek — sőt, a hetvenes éveknek, tehát egy szakasznak —

is megtalálhatók a jelentékeny példái, fontos és maradandónak ígérkező kötet-igazolásai. Mindenekelőtt — az „őszikék” lírai élethelyzetében alkotó költők közül — Vas István (*Önarckép a hetvenes évekből*) és Zelk Zoltán (*Ahogy a költéltáncosok*) kötelete, Weöres Sándor *Összegyűjtött írásokjának* új verseket közlő *Áthallások* és *Miscellanea* ciklusai; a középnemzedékekből Kormos István kötete (*N. N. bolyongásai*), Csanádi Imre gyűjteményének új anyaga, az *Írott képek* ciklus, továbbá Csukás István vékony kis könyve (*Ima a vadevezőskért*): a fiatalok közül pedig elsősorban Veress Miklós (*Bádogkirály*) és Szentmihályi Szabó Péter (*A lebírhatatlan*). Érdekes és jellemző, de szívem szerint még inkább úgy mondanám, hogy megnyugtató módon azoknak a költőknek a kötetei, akik a személyiség likvidálásának, másfelől pedig a kollektív éntudat hipertrófiájának az idején — ahogy Kormos István írja: „ülvén vagy állván egy viking-csónakban, szál magamban általában” —, a hetvenes években is változatlanul vállalják az önkifejezés, az önarcképrajzolás klasszikus lírai lehetőségét, értelmező háttérként a világ lírai látványával. S vállalják a költészetükben tükröződő világért, mint saját világukért — hogy úgy mondjam — a személyes felelősséget.

En masse tekintve a termést ugyanis éppen ez hiányzik, szerintem, a mintavétel évének verseskönyveiből úgy általában, melynek összképe egyébként valószínűleg rosszabb, mint a folyóiratokban, hetilapokban és napilapokban megjelent verstermés együttesével kialakítható színekép. (S ennek egyik lényeges oka, énszerintem, hogy a hatvanas évektől kezdődően a verseskönyv mint publikációs lehetőség, jó néhány költő esetében egyre inkább a csúszda szerepét tölti be, amelyen válogatás — költői szerkesztés — nélkül lehet lezúdíítani azokat a verseket is, amelyekre születésük pillanatában a versrovat-szerkesztők egyáltalán nem biztos hogy közmondásos süketségük miatt nem tartottak igényt.)

En masse tekintve az 1975-ös évi termést ugyanis nehéz megszabadulni a gyanútól, hogy a Magyar Múzsza napi gyakorlata mindjobban kezdi megvalósítani, amiről Roald Dahl egyik

sci-fi-novellájában olvashatunk; Mr. Knipe találmányának, a szerkesztőségi ízlésre hangolt szömemória-, és cselekménymemória-állomány elektronikus mozgóztatásával tetszés szerinti mennyiségben regényeket gyártó *fogalmazó gépének* magyar versíró változatát. Nem árt talán idézni az irodalmi ambíciókkal megvert, boldogtalan lelkületű, zseniális kibernetikus, Mr. Knipe találmányának műszaki leírását:

„az első billentyűsor segítségével az író meghatározhatja műve jellegét: történelmi szatirikus, filozofikus, politikus, romantikus, erotikus, humoros vagy — csak úgy. Második billentyűsor kiválasztja a témát: katonaelet, első telepesek, polgárháború, világháború, faji kérdés, vidéki élet, élet a tengeren stb. A harmadik billentyűsor a stílust határozza meg: klasszikus, groteszk, hemingwayes, faulkneres, joyce-os stb. A negyedik a jellemeket, az ötödik a szókészletet. A klaviatúra gombjainak menet közben való benyomogatásával lehet modulálni és keverni olyan hatáselemeket, mint feszültség, humor, pátosz, rejtelem. Végül a szenvedély pedál.”

Gépével Mr. Knipe egy esztendő leforgása alatt megszerzi a piac több mint ötven százalékát oly módon, hogy megvásárolja a (középszerű) írók nevét, s nevük alatt hozza forgalomba a gép gyártmányait. (A gépi kisajátításnak szellemi-erkölcsi luxusból ellenálló jobbakk piaci szempontból amúgy sem számítanak.)

2

A magyar versírógép — köztulajdon.

Nemcsak azok körében használatos, akikre gondolva megjegyezte egyszer Kosztolányi, hogy a költészet királynője nem éppen finnyás hölgy, s válogatás nélkül elfogadja mindenkinek a hódolatát, azokét is, akik nyilvánvaló tévedésből szegődtek alattvalóivá (s akiknél ennek a szívós tévedésnek önálló kötet lett a jutalma 1975-ben).

A Made in Hungary versírógép billentyűsora egy évszázad magyar és világirodalmi verslehetőségeit fogja át, amelyen a témát (például évszakok — 1975-ben az ősz és a tél az uralkodó —, IBUSZ-, és magánutazások — költőink turisztikai akció-

rádusza Tokiótól a Kanári-szigetekig, Montrealtól Brisbane-ig, az Aja Sophia-mecsettől a Parc de la Ciutadella-ig szerencsésen meghosszabbodott —, a kulturális örökséghez tartozó személyiségek emlékére emelt köszobrok talapzatán ágálva tetemre hívni a kincstári közönyt — inkább verssel, mint képnézéssel, tárlatlátogatással hódolni tehát, mondjuk, Kondor Béla zsenijének —, általános elkötelezettség és *comme il faut* borúlátás a végső kérdéseket illetően, a társadalmi és magánközérzet ellentmondást nem tűrő diagnosztizálása, történelmi emlékek és nosztalgiaák megszólaltatása, amelyeket nem terhel a történelem ismerete stb.) úgy lehet kiválasztani, hogy a szókészlet és a stílus ügyes megválasztásával a gép keverni tudja a múlt századi, századvégi, két háború közti, és up to date ultramodern(nek vélt) hatáselemeket.

S akiket egy mostanság egyre jobban elharapódzó félreértés tett csupán „a nem éppen finnyás hölgy” alattvalóivá, legfeljebb abban különböznek a versírógépről lefolyó, de kritikailag nem egyszer meglepő magasan jegyzett kvázi-költészet jónevű képviselőitől, hogy naiv-ügyetlenül játszadoznak a gép billentyűzetén. Emelt homlokkal nyomják be a biedermeier lantzene regiszterét („Harmat hullott már a mezőre, sásliliom újhóldat imád, csak emléked bíbor cipője kopog halkán a kertemen át”): Hazafi Veray János egyszerűségével lelkesülnek a századelő nép-nemzeti irányában („Fúdd el, jó szél, fúdd el, a röpke levelet, virág szép hazámat kerüljék a telek. A nagyvilág fölül hessentsd el a varjat, tépd le a szárnyait bajnak, zivatar-nak”): vagy a századelő Népszava-naturalizmusának, Csizmadia Sándornak hangján harsogják világgá mondandójukat a munkás-sorsról („A sorsuk silány volt Életük satnya A Mamát a nyomor ölte meg Apámat akna”): vagy Mécs László cingulusában és pátoszával kötelezik el magukat — a nép? az Irodalmi Alap? — irányába („S ostyaként veszem ajkamra a szót emberré tisztítom önnön tüzem, s egyenes derékka, tiszta lángú vérrel lépek közétek, hirdetve a törvényt; meteor-izzással szálltam ki körömből: hívott a közösség sugarából font ég, s ember-hitem új térítőjeként immár a föld körébe szállva szólok: Egyetlen

gondért szült újjá a reggel, hogy elszakítsam nyugós ezredévek láncát, s a dolgvégezetlen remény helyett a dolgos értelemmel hintsem be népem szántott életét. Szárnyas mosolyom tenyerükre szálljon, örömmel, bajjal, küzdjek álmukért, s hitem előtt a balsors megjuházzon”).

Található ezen a billentyűzeten, persze, egy „szittyá-attila-bendegúzi oktáv” is: a Kraftausdruck-skála. *Negédes* hangú („A jóindulat hátára fordított cserebogár amit a pacsirta füttye széttapos, mohás szakadékaim szélén mielőtt pallót vernék gerincemből és vállamból egyetértők sudara felé”): oscarwildeien *épatírozó* felhangú (amikor a „költő” Néró maszkjában szól, imígyen: „Fázom te ringyó bár ég a fáklya dolgozik a gyilok s Róma máglya szerelmem paraszán ha vonaglik a szűz meggyalázva elhanyatlik, ahogy te sose tudtál pék-szuka sem a versek sem a kocsiverseny sem kurva anyám akit a versem ölt meg — — céda félsz mi? sejtve hogy kedvelt falluszom is megölhetne emlékszem vele szerettem agyon anyámat is egy fényes hajnalon” vagy amikor — maszk és koturnus nélkül — csak úgy egyszerűen azt mondja, hogy: „Akár felajzott buzi követett a halál A Gestapó folyósóin, a rabbiképző Kínzókamráiban . . .”): ugyanebben a „fekvésben” olyasmi is, persze, aminek a megoldását nem a költészettől, inkább a kerületi tanács lakásügyi osztályától célszerű remélni egy toronyház legfelső emeletére szóló lakáskiutalás formájában („Ez a mese. Ti tá ti tá ti: ablakomhoz vizelni jár a környékbeli ifjúság, s feleségemet megizélni szép idegen és jóbarát”): *diszharmonikus*, amikor a „költő” a Kraftausdruckban rejlő „szépséget” rekeszizom-csiklandozó logikával ad abszurdum viszi („Pörgök, pörgök, fölszúrt szalonnaként rőzszeizzású nyár fölött kezében tart a szerelem forgat tűnődve sülök-e szépen perzselődve csöppennek-e forró kinyajaim mert szeretek szeretek kunkorodva a tűz bögyéhez odabújva átszúrva nyáron”): s a „csizmadia és kéjgáz” ingerületét *hermetizmusig* fokozó („ . . . a legnagyobb lehetetlenségbe léptei röpítenek, percek cövekein pendít a messze kötélzete, szirtek forgásában irányra fagyunk”).

Mindez szót sem érdemelne, ha e néhány példát (sokkal több

van!) valamiféle magyar underground-dilettanciából, pop-dilettanciából, szamizdat-dilettanciából meríthetnénk, vagy a Ligetben vásárolható füzetekből, amelyekben (saját költségükön!) a Szittyá Attila Bendegúzok, Hosszú Kovács Istvánok, Csesztvei Dobos Gyulák, Szirbik Antalok és Misik Jánosok mai utódaiként terjesztenék a versifikátorok „szívük közepébe fészkelte dalaikat”. De ezek a szövegek is ugyanarról a versírógépről jöttek le, csupáncsak egy dilettáns programozás következményeként, s találtak vevőre (közpénzből), amelyik — s ez itt az igazán elgondolkodtató — sokkalta rafináltabb effektusokra is képes. Gépies üzemeltetésének mindannyian tanúi vagyunk, nemcsak 1975-ben, s őszinte nosztalgiával gondolva a húszas évek kisipari módszerekkel dolgozó écriture automatique-jára, Breton mester találmányára, ami ehhez képest valódi alkotó erőfeszítés volt az ihlet, a folyton-teremtő inspiráció felszabadulását célzó örület tisztos lobogásával.

Az ilyen versírógép, s ezt is tudnunk kell, mint minden magafokú verskultúra egyik elkerülhetetlen következménye, igen sok regiszterrel és billentyűvel rendelkezik, s nálunk legalább annyi síppal, mint az 1904. évi vilákiállítás amerikai monsturmorgonája. S mivel a világ minden jelenségében érvényesül azért az elégséges ok elve, ami rendszerint parasztian vaskos ok, ugyan miért képezne kivételt, éppen ebben a vonatkozásban, a versírógép mechanizmusa?

Vegyük szemügyre például egyik jellegzetes regiszterét, amely a központozás kiiktatásával lötytyinti át a beidermeier és a századvégi érzelmesség szirupját a neoavantgard formákba (formátlanságokba). Nem (csak) azért, mert e regiszter működtetői nem tudnak megírni egy tisztességes szonettet, vagy mert hangzás tekintetében nem tudnak megkülönböztetni egy ereszkedő ritmusú aszklepiádeszi sort a pentametertől, hiszen az 1975-ös verstermés kötetbeli része számos/számtalan tökéletes verstani illusztrációval is szolgál — vers helyett. (S persze öntudatosan/öntudatlanul vállalt Vargha Gyula-, Kozma Andor-, Heltai Jenő-hangokkal, Villonnal — Faludi György sípládáján áteresztve, Nadányi trubadúrlírájának, Jékely nosztalgiáinak

utánérzéseivel stb.) De ha valaki, a központosítás elmellőzésével azt veti papírra, hogy „szavaim keményre kalapálták éji kőbalta őszi szél gondolat sűrűsödik a szív is magányos útján parittyakőnek volna jó”, vagy hogy „hallottam valakitől hogy a neurotikus betegeket simogatással gyógyítják hónapokig tart amíg jóllaknak vele nincs annyi kéz amennyi nekem kellene . . .” — akkor mérget vehetünk rá; az illetőt nem Apollinaire gondja foglalkoztatja, „Az ember hogy lehetne Boldog mint egy kis tiszta gyermek” (*La chanson du mal-aimé*). Más történik itt: a negédes-bájos szívhangok álcázása Apollinaire (egyik) formai újdonságával (aminek, mellesleg, Apollinaire-nél még értelmező jelentése, instrukció-értéke is volt, hogy ti. úgy áradjon a vers, egyetlen-édes és megszakíthatatlan szédületben, mint az igazi dal, a chanson).

Egyáltalán: a vizenyős-szirupos, gátlástalanul áradó, s mondjuk ki magyarán: dilettáns érzelmi kulturálatlanságról árulkodó *érzelmesség* a pedálja ennek a Made in Hungary versírógépnek. A kegyetlen-kemény önsajnálát. Akár leplezetlen nyíltsággal jelentkezve, mint amikor egyik költőnk fölteszi a szónoki kérdést: „Itt ülnek nemzedékem jólnevelt hősei, ujjai között tartalék nosztalgiákat morzsolgatva . . . Csak én kiáltoznék a sors ércatlanából?” — majd ilyen sorokban láttatja „zsombék-nótákba, betyár-búvóhelynyi szalmatetőkbé kapaszkodó” sorsképletét:

Feslik sorsom verejték-rongya
üstökös-kutya marcangolja
vérkút fakad torlódó tájon
hogy ostora a csontig fájjon
évek kígyómarása lüktet
örvénylő gallyak visszaütnek

Akár amikor e. e. cummingstól a nonsense-n át Henry Michaux-ig terjedő skálán hangszerelődik át az *Üvöltés*-antológia eredetiben is sírásba csukló érzelmessége, vagy Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Tandori Dezső, Orbán Ottó „kavarog egy szívben”. S ettől már csak féloktávnyira van az a *pseudointellektuális* lírai regiszter, amely a havonta-új filozófiai, természettudo-

mányi, atomfizikai, híradástechnikai, irodalom-, zene-, képzőművészetelméleti forradalmakról/álforradalmakról az érdeklődő polgárságnak enyhén sokkoló fogalmazásban beszámoló nyugati magazinszövegeket tördeli kvázi-versekbe: vagy egy állandó főnév mellett variálja a jelzőt, vagy éppenséggel megfordítva: egy-egy állandó jelző mellett váltogatja a főnevet, igét — csak úgy, ami tetszik. (Ezt egyébként — negyven esztendővel ezelőtt — Márai is megtette már.)

Van aztán persze (hogyne volna?) ennek a pseudointellektuális lírának egy demi-sec változata is, amely hol Vas István (egyébként lenézett) ómódi modernségéből szólít magához egy-egy elemet a Vas István-i lírai személyiség és intellektus kohéziója nélkül — amit a programos dezillúzióval helyettesítve („segesvárnál — így! kisbetűvel, mert így modern! — én is ontottam volna vért hazám” — *akkor*: ugyan miért? *most*: ugyan miért nem?): hol pedig Nemes Nagy Ágnes vagy Pilinszky János magasfeszültségű költészetéből próbál befogni egy-egy kóboráramot.

S ha a *Dimenzionista kiáltvány* szerzőjének a „villanyvers” hazai feltalálójának a tollából — 1975-ben! — ezt olvasom:

A turkok belovagolása:
a „hivatalos honfoglalás”
Európa „gyökeredzése” után
— kétfőszáz évet késelt!

És ezt a késést
a balsors:
tatárdulás
törökvész
rosszkirálýsor
és császár-önkény
— még fokozta.

— — — — —

Így kullogtunk
évszázadokon át
a messzi fény után
s még Ady Endre is
ötven szomorú évet késelt!

De ekkor jött — Kassák Lajos
 a peremekre szorult Európa-ritmus
 és
 átszáguldt a késést!
 Az ő lábnyomaiból ihattuk
 az Európa-mámort!

S az avant-garde-dal rohanó idők
 hősei így lehettünk:
 Kemény, Vasarely, Schöffer
 és annyian még
 az élvonalba robbanó utódok!...

akkor, őszintén megvallva, nem vagyok képes engedelmeskedni a szerző egyik egysorosába foglalt imperatívusznak („Senki sem képzelheti, hogy az avantgarde helybentopogás”), mert a vers dadaista derűjének nem tudom oly gyermeki önfeledtséggel átengedni magam, mert a magyar történelem valósabb menetéről nehezebb 1975-ben megelégedeznem, mint 1925-ben. (Budapesten egyébként 1925-ben sem sikerült volna: lásd az avantgarde-ból indult költők — Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Vas István, Zelk Zoltán és a többiek — „megtérését” vagy ha úgy tetszik „árulását”). Megvallom, én az ilyen szövegek alatt is látni vélem a versírógép vízjelét.

Mint ahogy a nép-nemzeti *pszeudorealizmus*, mágikus realizmus, mitikus realizmus, váteszi realizmus és népi szürrealizmus; hét évszázad magyar lírájának legjelentősebb vonulatát kompromittáló, Illyés, Nagy László vagy Kormos István költői világán élősködő őskultusz, népkultusz, múltkultusz, történelemkultusz, halottkultusz, „elátkozott ifjúság”-tudat, a Jeszenyin-i életsors (és tehetség!) fedezete nélküli mártírtudat szinte áttekinthetetlenül burjánzó szövegeiről is gyanítom, hogy nem a Magyar Múza ihletésére születtek, hanem csak ugyanennek a versírógépnek a termékei. Mert én legalábbis alig hiszem, hogy nyomorúságos konspirációkkal röpké időkre megszerzett nyomorúságos kéglíkben szeretkezéseink örvén történelmi osztályharc, történelmi igazságtevés zajlanék a sokszor kétes tisztaságú lepedőkön, s „a nöstény, ha üzekszik, a kan, ha szeret, Kit húz karóba, milyen ősoket... Vigyázz, hajam vad tábora lehet

neked még tüzes Dózsa korona”. Nem! S azt sem hihetem, hogy „Csak az tudja, milyen egy ország közoktatása, akinek ragyogó szemébe a tanító nem bírt hosszan belenézni, mert első padban ült, de rongyos ingben az ebből-se-lesz-senki sem történelemben”. Nem: ha máshonnét nem, hát egy másik, egy *igazi* költőtől is tudhatjuk, akiről az iskolában is tanulunk, de akinek a szavára sokszor az első padból sem figyelünk, hogy az osztályharc nem ilyen szavakba öltözik, ha éppen *vers* formáját veszi magára . . .

Végül ki tagadhatná, hogy; ha létezik ez a versírógép, amelynek a működését azok is érzékelik, akik egyébként meg akarják őrizni lelkük szabadságát, és éppen ezért nem ugranak fejest abba a versholttengerbe, amit ez a gép produkál, akkor ezen a masinán az elkötelezett költészetnek is van egy regisztere, ami az elkötelezett költészet fogalmát — éppen a masina működése következtében — a *pszseudopolitikai* vers szinonimájává változtatta? Hogy miért? Saját föltevéseim helyett hadd idézzem egy költő *tapasztalatát*; Vas Istvánét, aki a Népszabadságnak adott nyilatkozatában — 1974-ben — azt fejtegette, hogy igazi politikai költészetet tudnak a legkevesebben csinálni. „Pedig a legteljesebb mind között. Nagy tradíciói vannak a magyar és a világirodalomban egyaránt. A politikai, a politikus költészet nagyon nehéz műfaj. Közéletinek lenni jóval könnyebb: ha valaki az épülő házakról, az emelkedő gyárakról ír, akkor költészetét közéletinek nevezzük. De ez nagyon messze van attól a politikai költészettől, amit számomra Heine, Petőfi, Ady, József Attila vagy Radnóti költészete jelent. Van valami szolid, konstruktív jellege a közéleti elnevezésnek.” Ha majd az elkötelezett költő is élni merészel azzal az öt is megillető költői szabadsággal, hogy csak akkor ír közéleti verset, amikor csak versben kifejezhető, valódi politikai mondanivalója van (s nem mindenkinek van!), tehát a költészet eleven gyakorlatában is végbemegy a politikai költészet rehabilitációja, akkor majd eltűnnek az őszintén átértelt versvezércikkek, kísérőjelenségeikkel, a pszeudointernacionalista és az ultrabaloldali versimitációkkal együtt.

Egy *állapot* tűnik el.

Jónéhányunk emlékezete megerősítheti, hogy tíz — tizenöt esztendővel ezelőtt Berda József panaszkodott — mennydörgött! — örökké a kortársi lírában elburjánzó „ipari izzadmányok” ellen. Nem tudhatom, erre gondolt-e — vagy a jövőt látta? — amikor utolsó önálló kötete az *Égni! Elégni!* záró versét (*Elvitte a „huzat”*) ezekkel a sorokkal fejezte be: „... undorodtam a hazudozástól mindenféle értelemben, bármiként fújt is a szél, divatozott a dőre divat. Én már gyógyíthatatlan betege vagyok eme elvi konokságnak. Hazudjanak helyettem az új okosok, akik mindezt csak pénzért teszik, legyenek akár öregek, vagy fiatalok.” — De az biztos, hogy ha ennek a versírógépnek volna önismerete, az egyik költő (1975-ben, kötetben is lenyomtatott) szavaival vallhatná meg önmagát: „Saját hazugságaim hazudom”.

1976

DOMOKOS MÁTYÁS

MARX, FREUD, JÓZSEF ATTILA

KÉT ÚJ JÓZSEF ATTILA KÖNYV TANULSÁGAI

„Csak halálom után jelenhet meg” — írta a szerző, Vágó Márta 1942-ben befejezett kézírata első változatának borítólapjára. S amikor tíz esztendő múltával, engedve a kapacitálásoknak, hozzájárult, hogy még életében kiadják, így ad hangot kételyeinek:

„Nem tudom, hogy ezeknek a naplójegyzeteknek az őszintesége nem megbotránkoztató-e. Öregasszony vagyok, de még nem haltam. Nem tudom, helyes-e kiadni ezt a könyvet. Tíz éve annak, hogy a háború és az első bombázás hatása alatt feltoltultak ezek az emlékek tudatomban. Úgy is írtam le azokat, hebehurgyán, összevissza, nem is tudom hogy. Ma már biztosan higgadtabban, tárgyilagosabban és kevésbé személyes szempontúan írnám, de most meg az emlékezőtehetségem hagy gyakran cserben. Így talán mégis csak az lesz a legjobb, ha úgy hagyom ezt a naplórészletfélét, ahogy van.”

De könyvének még több mint húsz esztendőt kellett várni ezután is a megjelenésre. Ha nem is azonos indítékkal — de nemcsak neki voltak kételyei publikálásának helyessége felől.

Ám amilyen megértéssel — ha nem is egyetértéssel — adózunk Vágó Márta megindító gátlásosságának, amelyet végül is legyőzött felelősségtudata — „Utóvégre kötelességem kiszolgáltatni az egészet úgy, ahogy van” — írja könyve bevezetőjében — annyira nehéz megértenünk ezt a másik aggályoskodást. Különösen annak az ismeretében, hogy mennyire visszavetette, de legalábbis mennyi szükséges inspirációtól fosztotta meg József Attila-kutatásunkat ennek a könyvnek három évtizedes „lap-pangása”. Hiszen József Jolán, a testvér és Németh Andor, az író barát visszaemlékezései mellett (és alapvető vonatkozásokban kiegészítve azokat) Vágó Márta írása a legátfogóbb, a legárnyaltabb és a maga szubjektivitásában és intimitásában a leg-hitelesebb szemtanú vallomás a költőről, illetve életének fontos szakaszairól. Nemcsak irodalmi esemény tehát, izgalmas olvasmány a nagyközönség számára, de sokszorosan kulcsértékű forrásmunka is, olyan lényeges információkkal, amelyek nélkül — mégha mint minden visszaemlékezés adatai és értékelései kritikai rostálásra, felülbírálásra szorulnak is — József Attila-képünk sokkal hézagosabb, homályosabb, kérdőjelesebb lenne (illetve volt is hosszú időn át).

Vágó Márta memoárjának ugyanis éppen az adja meg mind esztétikai, mind dokumentum értékét, amitől a szerző a legjobban ódzkodott: kendőzetlen őszintesége, „halálra szántsága”, amely „kiszolgáltatja az emlékezőt jobban más írásműnél”, s amelyben „a hős rajza is csak a belső, kényszerítő emlékvíziót” követi. Az emlékeknek ez a kíméletlen viviszekciója, amellyel egykori szerelmüknek, szakításuknak, majd hétéves távollét után újraéledő kapcsolatuknak a folytatásban hol felizzó, hol meleg barátsággá csituló történetét — s ezen belül a költő alakját és életét — felidézi. Ez az önfeltárás ha természetszerűen tükrözi is az emlékező szubjektum meghatározott és meghatározó látószögét (így helyenként egyoldalúságait is), mind József Attilát, mind saját magát illetően mentes attól a — gyakran öntu-

datlan — retusáló törekvéstől, amely más visszaemlékezésekben — például Szántó Juditéban — néha bizony fellelhető. Vágó Márta nem emlékszbrot farag, hanem valóban emlékezik. Vívódva, lelkiismeretét vizsgálva, újra meg újra átgondolva a csak egyszer megválaszolható kérdéseket és az irreverzibilis feleleteket rájuk, idézi meg József Attila törékeny alakját, s azokat a szubjektív és objektív körülményeket, amelyeknek homokpadkáin hajdani szerelmük zátonyra futott. Nem ítélezik, nem vádaskodik, nem kíván felmentést adni önmagának, de nem akarja látványosan elmarasztalni sem önmagát, vagy másokra hárítani saját felelősségét — egyszerűen vallomást tesz arról, amit tud, és amit átélt. Belülről fakadó hiteles, töprengő vallomást egy olyan emberi tragédiáról, amelynek ő is szenvedő részese, áldozata volt, s amelynek sebei benne, a túlélőben sem tudnak behegedni. S ez a vergődő őszinteség, ez a „páros kín”, ez a töretlen emberi szolidarizálás a költővel szép és megindító. És szinte egyedülálló színfolt a valamilyen irányban mindig acsarkodó, mindig másokban bűnbakot kereső József Attila-emlékirodalomban. Vágó Márta szempontjai mindig tiszták, emberiek és irodalmiak. Éppen ezért érezzük különösen sajnálatosnak, hogy — mint a *Bevezetésben* írja — könyvének második részét „annyiszor kellett átdolgozni, különféle — nem irodalmi és nem emberi — szempontokból,” hogy végül elkeseredésében eltépte az eredetét. Akkor is veszteség ez, ha később, évtizedek múltával mégis megpróbálta rekonstruálni — nem is sikertelenül — a megsemmisített szöveget. 1967-ben zárta le a kötet végleges formába öntését, amelyet gondos munkával Takács Márta rendezett sajtó alá és Fehér Erzsébet látott el sokoldalú, részletes, elmélyült kutatómunkáról tanúskodó jegyzetmagyarázataival.

A József Attila-kutatás számára Vágó Márta könyve — megírásának erényein, emberi, esztétikai érzékenységén, intelligenciáján túlmenően — legalább négy fontos területen jelent felbecsülhetetlen értékű útbaigazítást. 1. Élete két jelentős korszakának közeli szemtanújaként, bizalmas ismerőjeként nélkülözhetetlen József Attila — vitatott kérdésektől még ma sem men-

tes — életrajza szempontjából. 2. Szinte egyedülálló forrásmunka a szellemi fejlődését érlelő intellektuális hatások (olvasmányai, érdeklődése) tekintetében. 3. József Attila megőrzött szerelmesleveleinek publikálásával s bennük a másutt meg nem jelent versekkel vagy versvázlatokkal a stíluskritikai tanulmányok egyik lényeges fogódzója; s végül negyedikként vehetjük ehhez azt a tanúvallomását, amelyet személyes élményei nyomán József Attila világnézeti orientációjáról tesz, s amelyet azért kell külön témaként tárgyalnunk, mert a József Attila-értelmezés egyik legvitatottabb és legneuralgikusabb pontját — a költő freudizmusát, a freudizmus szerepét életében, költészetében, s ezen túlmenően más huszadik századi gondolkodók hatását is — érinti. Szinte mindegyik témakör önálló tanulmányt igényelne. Hiszen senki sem vizsgálta meg például a szerelmeslevelek lírájának — csekély kivételtől eltekintve József Attila csak Vágó Mártához írt a szó klasszikus értelmében szerelmesleveleket, levélprózája túlnyomó többségére, még a későbbi élettársához intézettekre is az informatív és az értekező jelleg, hangvétel a jellemző — stilisztikai kapcsolatát, szemléleti összefüggéseit, sem szerelmes versei költőiségével, sem általában egyéb — feltételezhető — ihlető forrásaival. De József Attila önképző tanulmányait, olvasmányélményeit sem dolgozták még fel módszeresen, amihez ez a könyv szintén bőséges anyagot szolgáltat. Mégis a másik két tematika — József Attila élete és költészetének gondolati inspiráltsága — az, amivel most foglalkozni szeretnénk, mivel a József Attila körülötte irodalomtörténeti és esztétikai csatározásokban középponti helyet foglalnak el — és mindmáig nem megnyugtatóan megoldottak.

Vágó Márta — Németh Andor mellett — ugyanis a József Attila-irodalomnak az a szerzője, aki — bár egyikőjük sem tagadja a költő marxizmusát és osztályelkötelezettségét — kiemelkedő szerepet tulajdonít a lélektani, a freudista motivációnak is, mind életének és tragikumának, mind költészetének alakulásában és értelmezésében. Ezzel mindketten kihívják maguk ellen József Attila marxista „visszaperlőjének” Révai Józsefnek a polémiáját. A szerencsés véletlen (vagy talán nem is véletlen)

hozta magával, hogy nem sokkal Vágó Márta könyvének publikálása előtt jelent meg a Kossuth Könyvkiadó Esztétikai Kis-könyvtár sorozatában, Erki Edit szerkesztésében, bevezetőjével és jegyzeteivel Révai József Attila tanulmányainak gyűjteménye. Ez a kötet először bocsátotta nyilvánosságra a kitűnő marxista esztéta műhelymunkáit, jegyzeteit is a József Attila visszaemlékezésekhez — amelyekben József Jolán, Szántó Judit, Németh Andor stb. írásai mellett Vágó Márta könyvével is foglalkozik.

A „periratok” tehát teljes egészükben a kezünkben vannak. S így módunkban áll utána nyomozni ennek az izgalmas és tanulságos vitának, amelynek jelentősége nemcsak József Attila szempontjából elsőrendű. Hiszen a költő makacs törekvése a marxizmus és freudizmus összeegyeztetésére köztudottan azóta se került le a napirendről korunk kimagasló gondolkodóinak erőfeszítéseiben (pl.: Sartre, a frankfurti iskola, a modern amerikai szociológia, utóbbi időben a Szovjetunió és a szocialista-országok pszichológusainak egy része stb. stb.) és azóta se oldódott meg megnyugtatóan. Miközben tehát ez a „perújrafelvétel” József Attila élete és költészete mélyebb megismeréséhez segíthet hozzá, némi fényt vethet erre a korproblémára is (mert nyugodtan annak nevezhetjük), éppen azért, hogy a vita felállása a szellemi életnek ezt az általánosabb mozgását, csatározásait is tükrözi.

Maga József Attila egyik előfutára annak a gondolatnak, amely a marxizmus és a freudizmus „összeegyeztetését” elkerülhetetlen feladatnak tartja — éppen a szocializmus szempontjából — és olykor vitatható tanulmányai mellett korszakos költészetével tesz hitet a meggyőződése mellett. Vágó Márta — és Németh Andor — nyíltan nem vitatkozik a költővel. Sőt, talán még rokonszenvezik is ezzel a számukra egyáltalán nem abszurd törekvésével. Azzal a hangsúlyeltolódással azonban, amellyel a saját értelmezéseikben a freudi szempontoknak adják a primátust — olykor a kizárólagosságot —, helyenként és csendesesen mégis megkérdőjelezi azt, módosítják „szintézisének” belső arányait. (Bár itt számba kell vennünk könyveik életrajzi, s nem teoretikus jellegét, a megírás időpontját és a publikációs lehető-

ségeket is, e tekintetben érezhető némi különbség például Németh Andor 1962-ben megjelent könyve és a Csillagban 1948-ban közzétett tanulmány sorozata között.) Révai — marxista oldalról — mindhármójukkal gyökeresen szemben áll. Ideológiailag vitatja József Attila kísérletét (s nemcsak egyes teoretikai következtetéseit), költészetében tagadja a freudizmus értékét, sőt érvényesülését is és kétségbe vonja értelmezőinek minden olyan törekvését, hogy akár verseit, akár életét a freudi pszichológia szempontjaival és módszereivel bármilyen vonatkozásban megvilágíthatják.

II.

Kezdjük a „pert” a „vádoló” Révai József Attila képe kialakulásának „anamnézisével”. Ha Vágó Mártát a szerelem hozza össze a költővel — amelynek mélysége és teherbírása az embert, a férfit illetően változó és vitatható, de egyértelmű és következetes a költészetével kapcsolatban s ez utóbbi Német Andorról is elmondható — Révait a politikai szükségszerűség. A felszabadulást megelőző irodalmi munkásságában — amely pályájának legragyogóbb, a marxista magyar irodalomtörténetírást megalapozó, s az aktuálpolitika pragmatista torzításaitól még többnyire mentes fejezete, s amelyben későbbi nagy témái is gyökerезnek — nem szerepel József Attila neve. (Először 1944-ben találkozunk vele.) Nem említi 1940-es Ady-tanulmányának a népies líra kibontakozását felrajzoló névsorában, sem Ady-könyvének az Ady utáni líra tendenciáit felrajzoló összegezésében. S a későbbiek során is, József Attila az egyetlen a magyar irodalom forradalmi fejlődésvonalának nagyjai közül, akinek átfogó értékelésétől — egészen 1956-os tanulmányáig — tartózkodik, még évfordulók alkalmával is átengedi a Szabad Nép hasábjain mások esetében magának fenntartott feladatot (többnyire Horváth Mártonnak). S ez annál érthetlenebb és feltűnőbb, mivel éppen József Attila, a proletárforradalom, a szocializmus költője lenne az igazolása, a beteljesülése a Révai által felvázolt forradalmi fejlődésvonalnak, az ő „láncszeme” nélkül saját koncep-

ciója — életműve — maradna csonka, befejezetlen. És a szocialista irodalmi közvélemény — akik átérték, emlékezhetnek — várja is tőle, hogy a forradalmi költészet arcképcsarnokát József Attila hiányzó alakjával teljessé tegye. Egy-egy megjegyzéséből kiviláglik, hogy Révai maga is érzi ezt.

„Az igazi demokratikus költészet — írja például a Szabad Nép 1948. újrési számában, amely a centenáriumi ünnepi esztendejét hivatott megnyitni — nem merev ellentéte, holt előzménye a szocialista költészetnek, hanem élő táplálója. József Attila és Petőfi Sándor között nincs kínai fal. A nagy demokratikus költészet is szocialista csírákat, sejtéseket tartalmaz, a szocialista költészet is a demokratikus költészet folytatása, nemcsak a munkásság, hanem az egész nemzet számára szól, lelkéből fakad.”

S máskor is együtt emlegeti a nagy triumvirátust. S mégis ambivalencia érződik magatartásában, s mégis ő az, aki kultúrpolitikájában nemsokára felhúzza ezt a kínai falat közéjük. Révai érvel, politizál József Attilával, az adott helyzetnek megfelelően, okosan használja fel agitációs céljaira —, de azt is érezteti, hogy fenntartásai vannak vele szemben, hogy nem szereti igazán. És ez a hűvösebb hangvétel mindvégig kihallható későbbi írásaiból is — ha igazi szerelmeinek — egy Adynak, de akár Illyésnek vagy Dérynek méltatásával vetjük össze. Hiszen még 1958-as második József Attila tanulmánya — a *József Attila problémák* — zárófejezetében (József Attila és az új klasszicizmus) is csak úgy tud József Attila klasszicitása mellett lándzsát törni, hogy szinte minden mondatában melléje és eléje állítja a „nagy” előd, Ady alakját — akinek klasszicitása, már évtizedek óta nem problematikus a magyar irodalomban, és akinek éppúgy nem szorul támogatására és hitelesítésére József Attila magáért való értéke, mint ahogy Ady sem Petőfiére. Még itt is a nagy szerelem, Ady az igazán fontos Révai számára, s József Attila olykor már szinte ürügyé halványodik.

Nem tudunk szabadulni attól a benyomásunktól, hogy az emigrációból hazatérő Révait váratlanul éri József Attila nagy népszerűsége, az, hogy — amint maga írja később — „a felsza-

badulás óta munkásosztályunk és haladó értelmiségünk már a magyar költészet klasszikusaként érzi és értékeli” — és jó politikai érzékkel alkalmazkodik ehhez a helyzethez. Bár semmi köze sincs a rappista programnyilatkozathoz, és a József Attilát ért többi sérelemhez, de az a hangulat, értékelés, amely József Attilát az emigrációs irodalmi körökben körülveszi — s amelyet alighanem a proletárforradalmi költészetet monopolizálni akaró törekvések is táplálnak — Révait sem hagyhatják érintetlenül. Hazatérte után módomban volt beszélni erről a légkörről, a programnyilatkozatot, már megjelenése után megbíráló, s József Attilát már bécsi tartózkodása során megismerő és megszerető Balázs Bélával, majd 1949-ben a programnyilatkozatban való részvételét őszinte önkritikával megbánó Madarász Emillel is. S ekkor — 1945-ben — még Balázs Béla is értetlenül állt József Attila hazai népszerűsége és értékelése előtt (későbbi megnyilatkozásai arról tanúskodnak, hogy túllépett ezen az álláspontján), Madarász Emil pedig arról számolt be, hogy csak másod- és harmadkézből, pletyka szinten, vagy a József Attilát ért bírálatokból szerzett információk nyomán alkothattak képet róla. (Persze az is nyilvánvaló — a későbbiekből is kitűnik —, hogy Révai ellenérzései semmiképpen sem redukálhatók csak erre a hangulati elemre.)

De ennél a személyes szondázásomnál meggyőzőbbek maguk a tények. József Attila megítélésének a hullámváltozásai kultúrpolitikánkban. A Magyar Kommunista Párt 1945-ben, egyik legelső és iránytmutató kulturális gesztusával ünnepi gyűlésen tesz hitet József Attila mellett: „... a miénk volt, amikor élt, a miénk marad a halhatatlanságban is” — mondja Lukács György. „Petőfi és Ady nemzeti és nemzetközi jelentősége méltón folytatódik József Attilában, a magyar proletárköltészetben” — szögezi le Horváth Márton. Révai József az, aki egy esztendővel később Ady emlékbeszédében visszavonja ezt az állásfoglalást:

„A magyar nép joggal lehet rá büszke, hogy nincs költője, aki így vagy amúgy ne a társadalmi haladást, a nemzeti megújodást

szolgált volna. De a szó igazi értelmében *forradalmi* költője a magyar népnek csak kettő van: Petőfi Sándor és Ady Endre.”

Erki Edit a kötet *Bevezetőjében* (*Révai József József Attila képe*) úgy próbálja enyhíteni és magyarázni e kijelentés kategorikus egyértelműségét, hogy felidézi e tétel korábbi — bizonyos vonatkozásban még bántóbb, mert József Attilát név szerint is említő —, 1944-es megfogalmazását:

„Sok nagy költője volt a magyarságnak Balassitól József Attiláig, de csak kettő van, Petőfi Sándor és Ady Endre, akinek *neve és költésze zászló és program volt életükben* (Kiemelés Erki Edittől) és maradt haláluk után.”

S ebből azt a következtetést vonja le, hogy Révai megjegyzésében „nem az adott mű forradalmisága, hanem annak a társadalmi gyakorlatban való realizálása felől minősít.” Ám az a logikus, hogy a későbbi formula precizírozza a megelőzőt és nem fordítva. Ha Révai csak azt akarta volna mondani, amit Erki tulajdonít neki, hogy tudniillik József Attila forradalmisága nem vált annyira közismertté életében, mint elődjeié, maga végezte volna el a kiemelésnek azt a sarkítását, amit Erki adott a szövegéhez, vagy más módot talált volna arra, hogy kizárja a félreértés lehetőségét. Annál is inkább — és itt ismét a kortársak emlékezetére kell hivatkoznom —, mert ez a tétele meghökkenést keltett a mást váró irodalmi közvéleményben, és Révainak számolnia kellett ezzel, de legalábbis utólag tudomást kellett szereznie róla. Úgy véljük tehát, hogy Révai iránti tiszteletünkhöz is méltóbb, ha 1946-os álláspontja kifejtéseként értelmezzük e kijelentését, ahelyett, hogy Karinthy *A főherceg felel* játékának módszereivel értékeljük át, hiszen Révai József Attila-képének fejlődése-módosulásai — későbbi önkritikus gesztusai — is ennek az indulásnak fényében nyerik el a maguk erkölcsi és intellektuális értékét.

De nem egy nyilatkozat, megjegyzés utal arra (pl. a már idézett 1948-as Petőfi cikk, vagy már Révai 1947-es *A demokratikus nevelés szelleme* című beszéde), hogy az elkövetkező években oldódik Révaiban a magával hozott görcs József Attilával szem-

ben, mindinkább megbarátkozik vele, felmelegszik irányában, tisztábban látja értékeit, vagy legalábbis azok egy részének jelentőségét. Paradox módon abban a felszólalásban a legelismertebb irányában — egy „ide kell sorolni bizonyos fokig még” kiemeléssel és költészetének két részre osztásával Ady elé is helyezi —, amelyet József Attila tisztelői a legtöbbször hánynak a szemére és nem is alaptalanul. 1951 februárjában az MDP II. kongresszusán elhangzott beszédének annyit idézett, korszakot nyitó passzusára gondolok:

„Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula — és ide kell bizonyos fokig sorolni még József Attila művének egy részét is. Hatalmas mű az ő művük, örök kincse a magyar kultúrának. De nem véletlen, hogy például a magyar költészet nem Ady és nem is József Attila útját folytatja, hanem — az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában — visszakanyarodik Petőfi Sándorhoz. Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengéjük, hogy bár gyűlölték a régi világot és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától, vagy nem voltak eléggé összeforrvá. Ebből származnak e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai.”

Nem lehet kétséges előttünk, hogy itt már nem Révai személyes idegenkedéséről van szó, sőt, hogy ez a gesztus fájdalmas és öncsonkító számára. Ha más nem, az kétségtelenné teszi ezt, hogy élete nagy és meghatározó élményét, a valóban kongeniálisan értett és értelmezett Ady Endrét is „kitessékeli” az eleven, a folytatandó hagyományok köréből. Nem Révai az esztéta, hanem Révai a kultúrpolitikus teszi ezt a nyilatkozatot, tükrözve a politikai helyzetnek azt a változását, amely az antifasiszta összefogás népfretpolitikája helyébe a szovjet forma nélküli proletárdiktatúra önmagában helyes, de konkrét elképzelésében a személyi kultusz szektás és dogmatikus, a forradalmi folytonosságot kétségbe vonó vagy formálissá gyöngítő jegyeit is magán viselő koncepcióját és programját állítja. Révai — ha érezhetően hajlamai, múltja, ízlése, műveltsége, marxista felkészültsége ellenére is — vállalja e koncepció kidolgozását és alkal-

mazását a magyar kultúrára. S az esztétának és a kultúrpolitikusnak ez a konfliktusa sajátos kétlelkűséget idéz elő az ő életművében is, ami végül is — Lukács kifejezésével élve — Révai tragikumához vezet. Pályájában kétségkívül ez a váltás okozza a legnagyobb törést, jelenti a legerőteljesebb cezúrát. Hiszen, amíg tevékenységének „népfrontos”, az antifasiszta összefogásra és tömegharcra mozgósító korszaka valósággal szárnyakat ad tehetsége kibontakozásához, ahhoz a „hadjáratához”, amellyel a magyar irodalom legnagyobbjait hódítja meg a marxista esztétika, irodalomtörténet számára (éppen azért és azáltal, mert progresszív eszmei örökségüket, humanizmusukat a nemzet előtt álló feladatok megoldása érdekében mozgósítja), a szektásdogmatikus beszűkülés egysíkúvá teszi, a voluntarizmus és a pragmatizmus elemeit viszi bele gondolkodásába, esztétikai világképét és érzékenységét egyaránt és indokolatlanul korlátok közé szorítja. Ha eddig a nagy példaképekkel politizált, sokoldalúan és szocialista integrálásukra törekedve, ettől kezdve e példaképeket magukat „politizálja át” egy szűk diapazonon mozgó, nem eszmei és nem művészi diszkriminációs törekvés jegyében, amely végül is — bázisként — az egy Petőfit hagyja meg számára irodalomtörténetünk gazdag, színes, sokoldalról inspiráló hagyatékából. Ennek a folyamatnak esik áldozatául József Attila is. Persze ez nem azt jelenti, hogy Révai minden személyes ellenérzése megszűnt a költővel szemben — hiszen a zsdanovi kultúrpolitika bizonyos értelemben fel is erősíti fenntartásait —, és még kevésbé azt, hogy a kollektív elhatárolódás, amely a 20. századi művészek legjelentősebb csoportját, irányzatait, alakjait érinti (és a legkevésbé közülük éppen József Attilát), ne éppen őt sújtaná leginkább, az ő hatása ellen csereszéné le első sorban a sorompót. Hiszen Ady költői vívmányai ebben az időben legfeljebb ha Fodor József verseiben élnek, míg József Attila öröksége most kezd kibontakozni, eleven, a fejlődést meghatározó erővé válni és semmi sem bizonyítaná a Révai által feltételezett „folytathatatlanságát” — ha művi eszközökkel nem zárják el az utat előle.

Am ha érezhetően malgré lui vállalja is Révai a zsdanovi

koncepció hazai alkalmazását, az az erudíció, szenvedélyesség — és tegyük hozzá: egyedülálló tehetség —, amellyel a feladatot végrehajtja, arról tanúskodik, hogy annak voluntarista vonásai sem teljesen idegenek tőle. Kétkelésége abban a paradoxonban nyilvánul meg, hogy egyfelől állandóan küzd a szektás-dogmatikus felfogás legnyilvánvalóbb vadhajtásai ellen, enyhíteni igyekszik azok egyoldalúságát, másfelől viszont túl is teljesíti normáit, elvárásait. Például nem minden népi demokráciában olyan szigorú a haladó polgári (és nem is mindig polgári) hagyományok — Adyk, Bartókok, József Attilák (sőt Babitsok, Tóth Árpádok) múzeumba helyezése, mint nálunk (ebben is a legjobb tanítványok vagyunk), viszont az is igaz, hogy a „sematizmus elleni harc” Révai kultúrpolitikai magánakciója, amelyhez hasonlóval semelyik más szocialista országban nem találkozunk ekkor még. (E kettősség „dialektikájához” tartozik, hogy egyik része kioltja a másikat, s ez a harc éppen azért nem járhat valódi sikerrel, mert a nem sematikus szocialista költészet elől vonja el a lehetőséget az útmutató példák, inspirációk — nem utolsósorban éppen József Attila — kiiktatásával.) Révai ugyanis hisz is abban, hogy a magyar líra fejlődéséből száz évet nyomtalanul ki lehet törölni és az közvetlenül Petőfihez kapcsolható. Vallja is, hogy a fájdalom, a szomorúság, a kétségbeesés, a kedvetlenség — az emberi élet fele — a néptől, de legalább is a szocializmustól idegen, megjelenési formájuktól, társadalmi összefüggéseiktől, pszichológiai indokoltságuktól függetlenül is dekadens, kártékony „életérzések”, amelyeket a szocialista líra emberi teljességéből ki lehet, sőt ki kell küszöbölni. Magáévá is teszi az ideológiai értékeknek, a marxista valóságértelmezésnek, történelemfelfogásnak azt a mitizálódását, amelyet a személyi kultusz szükségképpen magával hoz és amellyel megalapozza önmagát — és kultúrpolitikai orientációjának középpontjába állítja. Az a szocialista realizmus, amelyet Révai — Zsdanov nyomán — először meghirdet, mitizált „realizmus”, nem az épülő szocializmus emberi valóságát, hanem annak mitikus ideálképét kéri számon, így szükségszerűen szembe kell kerülnie a valóban szocialista és valóban realista József Attilával.

S e tekintetben a legtiszteltelemtöbb az a fordulat, az a viszsza-
 szatérés régebbi önmagához, amelyet utolsó írásaiban tesz meg
 — nem véletlenül választva éppen József Attilát „pályakorrek-
 ciója” médiumául. 1956-os és 1958-as József Attila tanulmányai
 (*József Attila költészetéről, József Attila problémák*) és a hozzá-
 juk készített jegyzetanyag arról tanúskodik, hogy radikálisan
 túllépett ezen a felfogáson, s éppen a dogmatizmusnak ezt a
 mesterségesen kreált, kincstári optimizmusát teszi a legélesebb
 kritika tárgyává.

„Tagadhatatlan — írja 1956-os tanulmányában —, hogy József
 Attila utolsó verseinek költészete nemcsak a nagy humanista versek
 egész sorával ajándékozott meg bennünket, hanem a sötét kétség-
 becséssel teli tragikus létkörű, a halál és a meghiusult remények leve-
 gőjét lehelő versekével is.”

Eszerint tehát még most sem tartja nagy humanista költészet-
 nek József Attila tragikus pátoszú verseit. Vagy csak fogalmazá-
 si pontatlanság lenne ez a szembeállítás? Révai ebben a kérdés-
 ben sohasem teljesen egyértelmű. A folytatás mind a két értel-
 mezést lehetővé teszi:

„József Attila költészete szocialista költészet, de nem ennek elle-
 nére, hanem *éppen ezért*: nem a vulgáris liberális demokratikus op-
 timizmusnak, hanem a fejlődés ellentéteit, visszaéléseit, pusztításait
 is számbavevő és kérlelhetetlenül kimondó, de az emberi haladás
 győzelmében a tragikus kanyarok ellenére is hívó ember költészete.”

A következő mondat azonban ismét gyengít ennek az alapvető
 igazságnak a megállapításán, valamiféle hitelesítő rekvizitum-
 má téve költészetének ezt a „másik” oldalát.

„*E vallomás nélkül, kora negatív oldalainak bátor ábrázolása
 nélkül költészete kevésbé lett volna emberi, mert nem tudta volna
 megpendíteni kora embere lelkének valamennyi húrját.*”

Egyszerre kerül itt említésre József Attila költészetének leg-
 nagyobb érdeme, alapvető jelentősége — hogy tudniillik kora
 embere lelkének valamennyi húrját megszólaltatta — és válik ez
 a felismerés mintegy mellékessé, járulékokossá, alárendelt jelentő-
 ségűvé — megpendítéssé — költészete értékelésében. Pedig
 Révai ebben az írásában már József Attilát a szocialista realiz-

mus reprezentatív költőjének is elismeri. Vitatkozva azokkal, akik a szocialista realizmust ki akarják tagadni a magyar irodalomból, veti ellenük: „Nos, József Attila költészetét kellene ehhez kitessekélni a magyar költészetből.” (Feledve, hogy ki volt az, aki 1951-ben ténylegesen ki is tessékelt — ugyancsak a szocialista realizmus jelszavával.)

Mi történt a valóságban? Mi ennek a revíziónak — amelynek sem erkölcsi értékét, sem intellektuális bátorságát, sem teoretikus, esztétikai eredményeit nem becsülhetjük le — a lényege? A hajdani „forradalmi” optimizmusból „vulgáris, liberális, demokratikus optimizmus” lett 1956-os felfogásában; „a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző” vonásokból, „a fejlődés ellentétei, visszaesései, pusztításai” számbavevése és kérlelhetetlen kimondása. De hogyan és miért állhatott az életet és a valóságot ellentmondásaiban tükröző forradalmi optimizmus és realista világlátás helyére ez a „vulgáris, liberális, demokratikus optimizmus” — ha ugyan ez állt — és mi a közös gyökere a marxista Révai egykori optimizmusával — ha ugyan közös gyökere van? Révai sajnos fel sem teszi a kérdést. S az elmulasztott önvizsgálat megbosszulja magát, felemássá, részlegessé teszi József Attila „rehabilitációját” is. Elismeri az emberi tragikum lírai létjogosultságát — s ez elől 1956-ban, amikor a mozgalom tragikus tényei, aspektusai már tagadhatatlanok, nem is lehet kitérni —, de nem ismeri el és nem fogadja el a maga teljességében, vagy legalábbis lényegi összetevőiben azt a József Attila-i interpretációját, amely egy új bölceleti líra, vagy lírai bölcelet zseniális megalkotójává tette. Mert József Attila nemcsak számbaveszi és kimondja korának gyötrelmeit — de magyarázza és értelmezi is. S e kettő együtt adja meg igazi nagyságát. S ezért értékes részeredményei (József Attila népisége, urbanitása, klasszicitása, pártossága stb.), számos kitűnő verselemzése ellenére sem válik Révai József a költő olyan kulcsértékű, lényegyet megragadó értelmezőjévé, mint más hőseinek és támad helyenként olyan érzés bennünk, hogy József Attila 1951-es „átpolitizálását” egy az új helyzetnek megfelelőbb, rugalmasabb és árnyaltabb „átpolitizálásával” váltja fel, amely azonban eszmei

teljességét, ha más módon és mértékben is, de éppúgy megcsonkítja. Révai számára minden szellemi tartalom, amely kívül esik a korabeli „hivatalos” marxizmus-felfogáson, (amin időnként maga Marx, sőt Lenin is kívül esik) — *csak* (a hangsúly ezen a csakon is van) tehertétel, negatívum, visszahúzó erő, marxizmusát kompromittáló idealista kakukkfióka költészetében. Hogy a költő tájékozódásában más égtájak, más irányból érkező kérdésfeltevések, s olykor magyarázatok — freudizmus, Hegel, a fiatal Marx vagy egyéb kortársi gondolkodók — felé valamiféle történelmi és emberi szükségszerűség is munkálkodhat és hogy ezek az inspirációk marxista módon, tehát átértékelve is asszimilálhatóak, világnézeti törés nélkül, sőt világnézetét, humanizmusát, költészetét gazdagítva is érvényesülhetnek! (még ha esetleg nem is mindig így érvényesülnek) —, ezek a lehetőségek eleve abszurdak Révai számára.

III.

S most térjünk vissza ismét Vágó Márta „tanúvallomásához”. S bár ízlésünk, életismeretünk és tiszteletünk az ember elidegeníthetetlen jogai iránt berzenkedik az efféle „szerelmi igazságszolgáltatás” ellen, mégis — a közönség igénynek megfelelően — kezdjük életrajzának azzal a nyárspolgári moralizálással és pletykaéhséggel számtalanszor körülnyálazott és agyoncsámcsogott álproblémájával, amelyet az elkeseredett költő két sora — „Egy jó módú lányt szerettem, osztálya elragadta tőlem” — „váltott ki”. Nevezetesen, ki a „felelős” e szerelem szomorú befejezetlenségéért; valóban egy osztály ragadta-e el a költőtől kedvesét, amelynek ítéletét egy család, s azon belül is egy zord apa konok osztályelfogultsága „hajtotta végre”?

Vágó Márta könyve — hogy röviden azért ezt a kérdést is érintsük — megerősíti azt az előzetes felfogásomat (amelyet más alkalommal már kifejtettem), amely szerint ha érthető is, hogy a költőben ez a magyarázata alakult ki szerelme kudarcának, maga a probléma, tényleges összetevőiben, bonyolultabb ennél a leegyszerűsítésnél. Nem szabad elfelednünk, hogy József

Attila szerelmi kötődései a proletár és kommunista Szántó Judit, vagy a népi orientációjú Flóra esetében sem alakultak — a szó igazi, emberi boldogságot, beteljesülést jelentő értelmében — szerencsésebben. Vajon az ő esetükben is egy osztály rabolta volna el tőle az áhított boldogságot? Felelhetünk igennel is erre a kérdésre — de ugyanarra az osztályra vonatkoztatva és ugyanúgy csak *átvitt* értelemben.

Ami ugyanis a konkrét esetet illeti, hogy Vágó József polgár volt — ez nem valami bravúros irodalomtörténeti felfedezés. De ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy radikális, demokrata polgár, értelmiségi, akinek családjában elevenen élt, mind a két ágon, a plebejusi mélységekből, önerőből való felküzdés öntudata, aki szellemi környezetében a kor leghaladóbb polgári és szocialista köreivel tartott kapcsolatot, akinek köreiből a mélyről jövő tehetségek felkarolása kifejezetten érdemnek — ha úgy tetszik sikknek, divatnak — számított. Ám más dolog egy ember osztályelítéletektől mentes elfogadása, tehetségének elismerése, felkarolása, sőt megszeretése, és megint más az egyén — mint vőjelölt — többszemponutú megítélése. A Vágó családban és baráti körében József Attila költői ambíciói és teljesítményei elismerő és bátorító fogadtatásra találnak. Egzisztenciális problémái segítőkész támogatásra. József Attila — érezhetően — imponál a családnak. (És fordítva.) S ha Vágó József — menetközben — mégis a tervezett házasság ellen fordul, ha félti szeretett leányát ennek a kapcsolatnak perspektíváitól — nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy másfajta megfontolásai is lehetnek. Olyan megfontolások, amilyenekről Németh Andor is ír már, s amelyeket a tapintat és a jóérzés tilt nyíltan kimondani — hogy tudniillik túl e házasság egzisztenciális megalapozatlanságán, felismeri József Attila alkati diszpozícióját, lappangó betegségét, a házasságra való vitatható alkalmasságát. S a könyv tanúsága szerint ebben korántsem áll egyedül. Thomas Mannak például — igaz, egy későbbi időpontban — néhány perces találkozás elegendő ehhez. (E sorok írója — hogy személyes vallomást is tegyen — fenntartás nélkül a század legnagyobb költőjének tartja József Attilát és emberi-erkölcsi nagyságát, elvi követ-

kezetességét is egyedülállónak ítéli a kortársi magyar irodalomban. Mégis, ha szülőként kerülne szembe azzal a lehetőséggel, hogy leánya hozzámegy feleségül — bizony ez benne is nyugtalanságot keltene. S úgy véli, a költő minden ismerőjében, aki nem „a kibicnek semmi sem drága” alapon, vagy hipokrata önműveléssel közeledik a kérdéshez.)

Mindez persze nem zárja ki, hogy az új környezet, a más életforma az annyira érzékeny József Attila számára — akárcsak a makói évek értelmiségi barátai, vagy Hatvany Lajossal való kapcsolata — osztályproblémákat is felvetnek (ha nem is olyan brutálisan kiélezett formában, mint Makai Ödön családja esetében és nemcsak negatív vonatkozásban, hiszen Vágó Márta és szülei „elvárásai” az önképzésre, a biztosított egzisztencia teremtetésére vonatkoznak elsősorban.) S még csak azt sem tartjuk kizártnak, hogy a Vágó család heterogén környezetében — mondjuk Ferenczy Izsó államtitkár részéről — osztályelőítéletekkel is találkozhatott. Csak éppen, ahogy mondani szokták, nem ez volt a tipikus erre a környezetre, és sem a család állásfoglalásának, sem maga Vágó Márta magatartásának — szakításuknak — nem ez volt a motivációja. Ha egy osztály rabolta el Vágó Mártát József Attilától, akkor azt egész életének alakításával, megnyomorításával — az antagonisztikus társadalom fenntartásával, poklainak üzemeltetésével — tette, s nem egy ember, vagy egy család durva önkényével. József Attila részéről ugyanúgy pszichológiai okokkal magyarázható öngazolás e szerelem kudarcának egyszerű osztálykonfliktussá redukálása, mint ahogy Vágó Mártának az a végkövetkeztetése, amellyel — mint erre Péter László is rámutatott már — okká minősítve az okozatot, banális hűtlenséggé fokozza le azt, — a költő állhatatlanságát, a Szántó Judit kapcsolatot teszi felelőssé felbomlásáért.

Érdekesebb és tanulságosabb azonban ennél — maga a szerelem. Különös, nem mindennapos kapcsolat ez. Telve gyöngédséggel, bensőséges intimitással, a másik megismerésére, kisajátítására irányuló törekvéssel (s hogy ez nemcsak „visszaemlékezés” azt a korabeli levelezés tanúsítja, mind a két oldalról), és mindenekelőtt a költészet szerelmével és az egyirányú érdeklő-

dés, a rokon eszmék, útkeresések lobogó szellemi izgalmaival. Hogy József Attilát, a férfit, önáltatás és önszuggesztió nélkül, feltétlen szerelemmel szereti-e Vágó Márta — ezt nehéz lenne eldönteni; hogy a költőt (és az embert) mélyen és őszintén szereti — az kétségtelen. Hisz zsenialitásában, elhivatottságában (mint kevesen, ekkor talán senki), átérzi sorsának tragikus alakulását, esettségét, otthontalanságát — s a tisztelet és az együttérző szájalom — mint alighanem József Attila többi kapcsolataiban is — talán a legfőbb stimuláló ereje anyás vonzalmának, kötődésének hozzá. („... édes kis kölykőm, drága kincsem”, „Édes fiam, drága kis szerelmecském”, — tér vissza ehhez hasonló formula levélzárásaiban, „nem hagynálak bántani Téged, mint ahogy a gyermekemet nem hagynám” — írja egyhelyütt, és törődését vele — például az „öncsodálatával” vagy a kávéházi felületességgel való zsörtölődő vitáját vagy állandó aggodalmát rendszertelen táplálkozása, életmódja, tanulása miatt stb. stb. — egyaránt valamiféle „szülői”-pedagógiai féltés motiválja.)

József Attila kétségkívül határozottabb erotikus vonzalommal is szereti Vágó Mártát — még ha az ő érzésvilágában, házassági törekvésében is helyet kap a mindig hiányzó család utáni vágyakozás; egyszerre kívánna végre „fel nőtte” és végre gyerekké — vállalt, befogadott gyerekké — válni, nemcsak ebben a kapcsolatban, de a Vágó családban is. Ebben önmagában persze még nem lenne semmi rendkívüli. Mégis van ebben a beteljesületlen kapcsolatban a huszonötéves nő és a huszonhároméves férfi között valami időbeli elkészttség, pontosabban a koraérettség és a későérés (vagy éretlenség) valamiféle keveredése. Miközben intellektuálisan messze felülmúlják korukat — a szó mind a két értelmében — szerelmi életük a maga szublimálatlan szexuális tartalmában a kamasz szerelmek, a bakfisrajongások jellegzetességeire emlékeztet inkább, mintsem felnőtt emberek kapcsolatára. Mintha Vágó Márta valóban érettségi korban lenne — s nem hétéves késéssel, egyetemi tanulmányok után tenné le magánúton a vizsgát. Hogy mennyiben múltott ez a pubertás-jelleg Vágó Márta gátlásosságán, mennyiben József Attiláén — ezt nehéz lenne eldönteni. A visszaemlékezés szerint

Vágó Márta az, aki elzárkózik e kapcsolat „felnőttetésé” elől. De József Attila az, aki — ha lázadozva is — beletörődik ebbe. Úgy tűnik, a két gátlásosság eléggé szerencsétlenül egészíti ki egymást, s éppen e kapcsolat felszabadító hatását akadályozza meg, amelyre a költőnek annyira szüksége volna. Hiszen nem szabad elfelednünk, két felvilágosult, modern gondolkodású, a freudizmusba is belekóstolt emberről van szó. S emlékeznünk kell arra is, amit Dr. Varga Ervin állapított meg József Attila patográfiájában az ösztönszféra (faj- és öfenntartási) elmara-dásáról, az aránytalanul óriásira nőtt intellektuális megismerő és produktív képesség mögött. Kétségkívül — ha indirekt módon is — de e szerelem rajza az első adalék József Attila patog-ráfiájához, s ezen belül ahhoz az életrajzírói által olyan mosto-hán (vagy olyan álszeméremmel) kezelt szexuális kisebbségi érzéshez is, amelyről betegségének aktív szakaszában — 1936 októberében — analitikusnő szerelméhez, Gyömrői Edithez intézett, s hangvételésben zaklatottságában, kényszer-képzetes fantazmagóriáiban a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* című feljegyzésére emlékeztető levelében, maga is a már beteg ember leplezetlen őszinteségével és szokimondásával ír. („Edit, nem igaz, hogy nem ismerem a koituszban az orgazmust — már ismerem . . . Én tudok minden nővel koitalni, de ez az, amit kívánni magától vágyom.” *József Attila válogatott levelezése*. 339—340.)

Ez a komplexum is egyik — s nem elhanyagolható — eleme ennek a szerelemnek, érzelmi dinamikáját, felfűtöttségét, ugyanakkor megbéklyózottságát, szublimáltságát illetően egy-aránt. Akkor is, ha ez még egészséges szerelem és nem „szövet-ség” vagy az öngyógyító mechanizmus görcsös védekezése, mint a költő későbbi kapcsolatai. Mégis innen vezet József Attila első útja — egyelőre még csak súlyos neuraszténiával — az ideg-klinikába, s már ennek az összeroppanásnak a megértéséhez is hozzátartozik az a pszichikai többletigény is, amellyel — mint a kisebbségi érzéstől szenvedő férfiak általában — önmaga igazo-lását várja a szerelemtől, férfiúi teljesértékűsége próbájának és tétjének tekinti azt. (S amelynek teljes kielégülését — így vagy

ügy — de mindegyik szerelme megtagadja a költőtől — még gyerek formájában is, noha tudjuk, hogy nem volt magtalan.)

Dokumentálódik ez a „pubertás-jelleg” már azokban a szerelmes levelekben is, amelyeket a húsz-huszonegyéves költő — olykor talán inkább szerepgyakorló játékosággal, mint igazi szenvedéllyel — nem sokkal a Vágó Márta levelezés előtt intéz néhány futó kapcsolatához. Ha érezhető ezekben az írásokban is már annak az áhítatos gyengédségnek és behízelt kedvességnek a mocorgása, amely a Vágó Mártához intézett levelekben bontakozik ki, mégis a biedermeier idill — irodalmi és irodalmiaskodó — romantikája, egy tizennégy–tizenhat esztendőös kamasz ábrándozó képzeletvilágát idézi fel. Kunvári Bellához 1925. február 21-én Szegedről keltezett levele (*Válogatott levelezése*. 71.) például így kezdődik:

„Kedvesem, Olyan szomorú vagyok, hogy csak álmaid érthetik meg beszédem. Ugye, hogy mi megsimogatjuk egymás arcát lefekvés előtt, így a távolról is? Hiszen csak száz még néhány kilométerről van szó és remegő vágyaink összetalálkoznak az esthajnalcsillogon, melynek egyik fele a te szívedből, másik fele az enyémről hajlik az égboltozatra.”

Deák Hajnalkának, Bécsből, 1926. április 24-én így ír:

„Ha még pazarlok valamit magamból, azért teszem, hogy gyönyörű legyek néked, hogy népes tereken kiálthasd fennhangosan:

— Ime az én tékozló férfi-felem, aki hatalmas magában és mégis énrtem hatalmaskodik a hatalmain!” (*Válogatott levelezés* 100.)

És csak a hellyel való takarékoskodás akadályoz, hogy teljes terjedelmükben ne közöljem ezeket a leveleket vagy a Szatmári Rózsikához ugyancsak Bécsből, 1926. március 26-án küldött vallomását (*Válogatott levelezés* 98.), ennek a kamaszosan éteri érzésvilágnak illusztrálására.

A Vágó Mártához írt szerelmes levelei — bár ez a pubertásvonás azokat is végigkíséri — mégis egy új minőségről tanúskodnak. Megemeli őket azoknak a teoretikus betéteknek, eszmefuttatásoknak magas, koraérett — intellektuális értelemben felnőttésgéről tanúskodó — színvonala, amelyek a költő útkere-

sésének, szellemi tájékozódásának sokoldalúságáról és komolyságáról tájékoztatnak és nem utolsósorban kialakulatlanságában, eklekticizmusában, ellentmondásosságában is egyre határozottabb formát öltő marxista orientációjának nyomjelzői. Lírai vonatkozásban pedig az a stílári átlenyegülés, amely — a költői éreőről tanúskodva — a biedermeier magakelletést, valamiféle trubadúros, minesängeres eszményítéssé, rajongássá változtatja át. (Bár nincs adatom rá, denem tudok szabadulni attól az éreőről, hogy József Attila tárgyi perszonifikációiban — „Narancs, fehér városom, versem”, „Szívem, édesem, tündértavam és benne piócaim”, „darabos szántóimon aranyos boronám”, „Földecském, kicsim aranyom”, „Tükröm, szívem, mennyezetem”, „Édösöm, könyvem, kalácsom”, „kis kenyerem”, de még az olyan képek, mint a „bögrém”, „szivarszipkám” is vagy a girhes, bűdös, zöld rügy jelzők is [ironikusan] — a Tóth Árpád fordította Aucassin és Nicolette elbájoló képvilágának a „kiscsészém, borlevesem”-nek hatását tükrözik.)

Ami pedig e korszak szerelmes verseit illeti — azok java termésében a maga tiszta szépségében — mint a romlatlanság esztétikuma bontakozik ki ez a szerelemérzés (hiszen a költő csak később lel „romlott kölkökre”, a pszichoanalízisben és szerelmi éreésében is később fordul betegessé az agresszivitás, a gyűlölködő denunciació). Találób jelzővel nem jellemezhetnénk Vágó Mártáénál: az a „mozarti” hang szólal meg bennük — a Beaudelaire-i, Ady-i sebtépő és önmarcangoló szerelmek után —, amely majd — még kiérleltebben, még áhítatosabb, zengőbb boldogság-euforiával —, a Flóra-versekben tér vissza. Lényegében így ítéli ezt meg Révai József is, amikor jegyzeteiben felfigyel az új szerelmi éreésre (Révai József: *József Attila* 114.), és az *Áldalak búval, vigalommal*hoz a következő megjegyzést fűzi: „gyermeki áhítat, gyengédség — a mindenség sejtése a szerelem révén . . .”

A szakítás után hét esztendőre megszakad Vágó Márta kapcsolata József Attilával. (Ő maga rosszul emlékszik erre, amikor kilenc esztendőről ír, illetve, mint Fehér Erzsébet szóbeli közléséből tudom, kedves asszonyi szubjektivitással nem a szakítást,

hanem megismerkedésüket teszi meg egymástól távollétük kiindulópontjául, a két találkozás közti időt adja meg, s ezzel megtéveszti olvasóit — Révait is.) Hétévi külföldi tartózkodás után, maga mögött egy rosszul sikerült, idegösszeroppanással és válással végződő házasságnak nyomasztó emlékeivel kerülnek ismét össze. József Attila már a Szép Szó szerkesztője, megjelent már a *Külvárosi éj*, és a *Medvetánc* kötete is, túl van a Babits-afféron, a pártból való le hagyáson, a moszkvai írókongresszus mellőzésén, Szántó Judittal való sokéves kapcsolata felbomlásában, hosszabb ideje pszichoanalitikus kezelés alatt áll. A két sokat próbált, megviselt ember egykori vonzódása felizzik, de nem lángol fel. Ujratalálkozásuk — Vágó Márta a Szép Szó szerkesztőségi titkárnője, „mamája” lesz — kapcsolatuk feléledését hozza magával. Ez már „felnőtt” kapcsolat — de már nem szerelem. Intermezzó csupán a két nagy és beteljesületlen szenvedély — a tragikus végű Gyömrői Edit- és az idillé átköltött Flóra-szerelem árnyékában. József Attila maga is inkább az új szövetséget, a megállapodást, a biztonságot keresi benne, és egykori „vereségért” kíván — olykor mohón, konok makacssággal — revansot venni. Vágó Márta is a feledés, a megnyugvás, élete új síneken elindításának a lehetőségét keresi benne — de nem tudja megtalálni. Így vall ennek a kapcsolatnak atmoszférájáról:

„Mindig ott kereste azt a bogot a csomóban, ahol becsúszott valami közénk. Ilyenkor mindig tépően ideges volt. Én is. A weimari republika összeomlása nem volt csekély élmény. Ugyanazt a tragikus gyöngeséget érezni, ami az októbrizmus vesztét is okozta, a demokrácia eszközeinek felhasználásával fojtogatott demokrácia kimúlását látni, végül szökni, megint egy baráti kör széthullását elviselni, és itthon anyám idegösszeomlását, aki a távolból szintén az 1918—19-es események ismétlődéseként élte át az egészet, most pedig Attilával újra átélni azokat a lelki kínokat, amelyeken Londonban már átmentem miatta. *Nem tudni vállalni őt, és mégis azonosítani magam vele érzelmileg akarva-akaratlan . . .*” (Kiemelés: Gy. E.; 269—270.).

De ez az akart-akaratlan érzelmi azonosulás, ez a feltétlen együttérzés, ez az elszakadni nem tudó mély emberi barátság,

olyan őrhelyet biztosított Vágó Mártának József Attila életében, amelyről belátni életének rejtett zugaiba is, s amely koronatanúvá teszi őt élettrajzának pereiben. Az a kép, amelyet felrajzol életének utolsó — költészetének legnagyobb szabású felívelését és betegségének manifesztálódását egyaránt meghozó — szakaszáról, halálának okairól és körülményeiről, hitelesíti és elmélyíti azt a leírását, amelyet a többi szemtanú — József Jolán, Németh Andor, Bak Róbert stb. — vagy Dr. Varga Ervin későbbi orvosi rekonstrukciója — egybehangzóan adott róla. Vágó Márta így vall erről:

„Attila élete rettenetes kisgyermekkori megrázkódtatásokkal kezdődött. A szörnyű nyomor, a korai elszakadás anyjától, az elnyomtatás . . . Attilának kisgyermek korában el kellett már fojtania düheit a hatalmas felnőttekkel szemben, ha nem akart éhen pusztulni — lelencgyerek —, felnőtt korában pedig a társadalom fékezte indulatait körülbelül ugyanezzel az eszközzel . . . Ha nagyon sok harag gyűlik fel az emberben, azzal háromfélet csinálhat: embertársai felé fordíthatja, ölhet, bánthat — vagy önmaga ellen, befelé fordíthatja, ennek legsúlyosabb formája az öngyilkossághoz vezető búskomorság —, vagy szublimálhatja, munkában vezetheti le az indulatokat, legalább részben. Ha nagyon sok, nagyon erős az elfojtott harag, akkor a munka is csak kis mértékben vezetheti le, és annál, aki nem harcos, hanem költő, valószínű, hogy inkább befelé, mint kifelé fordul és roncsol.” (209—210.).

Majd később (a 237. oldalon) így egészíti ki:

„Akármilyen rossz dolga volt, mégsem az éhenhalás formájában fenyegette az elmúlás. A halál belülről dörömbölt. A befelé is dolgozó, romboló ösztön egészséges lélekben ép ötvözetben él a libidóval, az életösztönnel. Ő állandóan érezhette az ötvözet széjjelkeveredésének lehetőségét magában, a búskomorság veszélyének jelzését . . .”

ha majd egész valómmal kancsítok —
ne mutassatok öklöt, úgyse látom.
A semmiből vissza ne rántsatok

— hitelesíti maga a költő, megállapítását, és költészetének ismerői előtt nem kell több versidézzel alátámasztani, hogy ez a látélet mennyire megegyezik a költő öndiagnózisával.

S talán azt sem kell bizonyítani, hogy ez a pszichológiai motiváció — lényegét tekintve — mennyire társadalmi — ha úgy tetszik, politikai — is egyben.

IV.

S ha mégis kiemelten szólottunk erről a problémáról, azért van, mert még napjainkban is vannak, akik vitatják, rosszindulatú rágalomnak, kitalációnak minősítik a költő betegségét. Legutóbb Féja Géza a Kortársban publikált (XIX. évfolyam 5. szám 797.) emelkedett, irodalomtörténeti és esztétikai szempontból szép és meggyőző tanulmányában, amelyben — találó párhuzammal — Hölderlinnel veti össze József Attilát, fakad ki azok ellen, „akik ernyedetlen buzgalommal bizonygatják” József Attila és Hölderlin elméjének felbomlását. (Ő ugyan „őrültséget” ír, de — tudomásom szerint — soha senki sem nevezte József Attilát őrültnek, s még kevésbé állította, hogy mindig is az lett volna.) Számomra, nem az a legmeghökkenőbb ebben, hogy az irodalomtörténeti adatokat illetően annyira igényes és megbízható szerző, minden tárgyi vizsgálódás és bizonyítás nélkül nyilvánítja ki véleményét egy orvosi és orvosok által eldöntött kérdésben, hanem az a — századunkban felfoghatatlannak tűnő — előítélet, amely a tudat zavarait valamiféle diffamáló, szégyenteljes, kikérendő „becsületsértésnek” véli, ahelyett, hogy ugyanolyan, részvétünkre méltó emberi sorscapásnak tekintené, mint bármely más betegséget. Az a — nem egyedülálló — karizmatikus szemlélet készítet elsősorban vitára — hiszen a tények, a dokumentumok sajnos magukért beszélnek —, amely a költőben az esendő, az élet csapásainak más halandókhoz hasonlóan kiszolgáltatott hús-vér ember helyett, a mítosz sebezhetetlen és gáncs nélküli hőjét szeretné láttatni, és teljesítményének emberi heroizmusát (amely éppen ebből a sebezhetőségből és sebezthezségből fakad) emberfeletti tökéletességével magyarázza.

Bár Révai József ilyen messzire nem megy el — de a betegséget kétségbe vonó nézetek forrása mégis nála keresendő. A freu-

dizmussal való pere már ebben a kérdésben megkezdődik. Pedig azzal a fogalmazásával, miszerint: „József Attilát, akit végső soron az ellenforradalmi fasiszta rendszer ellentmondásai és üldözése kergetett halálba (bármilyenek voltak is halálának közvetlen, felületi okai)” (Révai József: *József Attila* 89.) — „végső soron” és a felületi jelző kivételével — egyetérthetünk. Dr. Varga Ervinnel valljuk ugyanis: „Semmilyen örökletes tényező nem determinálta, hogy elmebeteg legyen. Élete, amelyet gyermekkorától másként kellett volna alakítani, előkészítette betegségét.” S így Révaival és Vágó Mártával együtt vitatjuk egykori kezelőorvosának, Dr. Bak Róbertnek — önmagának is ellentmondó — bár nyilván orvosi meggyőződéséből származó — megállapítását:

„Súlyos szociális körülményeinek sem tulajdoníthatunk lényeges szerepet a betegség létrejöttében, bár nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a vele született diszpozíciónak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék.”

Tehát a társadalmi felelősség elsőbbségének kérdésében feltétlenül Révainak adunk igazat.

De Révai tovább megy ennél.

„József Attila freudista volt. 'Freudista lélekelemzéssel' próbálta gyógyítani a forradalmi munkásmozgalomtól való elszakadása után egyre súlyosbodó idegbaját. Öngyilkossága után az akkori ideggyógyosok — nem utolsósorban saját tudatlanságuk leleplezésére — 'gyógyíthatatlan elmebajról', József Attila lelki alkatának eredeti betegségéről' beszéltek, és ennek nyomán bizonyos polgári kritikuskok költészetének utolsó periódusában is fölfedezni vélték a skizofrénia elemeit”

— írja *József Attila költészetéről* című tanulmányában (Révai József: *József Attila* 31.) s ebben a nézetében a helyes megállapítások vitatandó feltételezésekkel keverednek. Tiszteletre méltó igazságérzetéről tanúskodó Révainak az a — többször is megtett — beismerése, hogy a mozgalomtól való elszakadása — a le hagyása — is patogén tényezője volt idegbaja súlyosbodásának, és azt sem vitatjuk, hogy kezelésében — s ez elsősorban Gyömrői Editre vonatkozik — nem érvényesülhettek és érvényesültek — a freudizmus felfogása szerint is — helytelen mód-

szerek. Mégcsak a pszichoanalitikus gyógy mód mellett sem kívánunk — különösen a korabeli formájában — általában lándzsát törni. De gyógyíthatatlan betegségnek azt nevezzük, ami a kor adott tudományos színvonalán — ha úgy tetszik tudatlanságával — még nem gyógyítható. (S az orvosszakértő még abban is óvatos, hogy ma mennyire lenne kezelhető.) S az alkati végzet, determináció tagadása nem zárja ki az alkati diszpozíció, hajlam meglétét, amelyből a társadalmi diszpozíciók előhívhatják, konkretizálhatják a betegséget, a „végzetet”. Ami pedig József Attila költészetét illeti — alkotáslélektani ismereteink még nagyon messze vannak attól, hogy a különböző pszichózisok lehetséges viszonyait, szerepét a mű genesisében — s különösen a lírában és különösen a zsenialitás feltételei közepett — megnyugtatóan felmérhessük. Bár az a feltételezés aligha vitatható, hogy a művészi érzékenység nem mindig és feltétlenül kívánja meg a szó hétköznapi értelmében vett pszichikai „normalitást”.

Révai azonban kielezi ezt a problémát és József Attila életrajzában a marxista és a polgári felfogás vízválasztójául teszi meg. „Ez az 'alkati fátum' egyik alapkérdése életrajzában: ki a felelős a tragédiáért? A betegség vagy a társadalom?” — teszi fel a kérdést Németh Andor egy helytálló verselemzése kapcsán, amelyben a költő idegbetegségének látteleteréről beszél. (Révai József: *József Attila* 138.) és ez a dilemma többször is visszatér nála. Pedig hamis alternatívát állít fel és ok nélkül gyanakszik valamiféle szándékolt és burkolt társadalmi apologetikára. Sem Németh Andor, sem Vágó Márta vagy József Jolán, sőt feltehetően a szakmailag elfoglalt Dr. Bak Róbert sem szerették annyira a Horthy-rendszert, hogy ilyen körmönfont módon, összefogva törekedjenek a felmentésére. Nekik is igazuk van, lévén a társadalom felelőssége és a költő betegsége nem két dolog, hanem egy. A társadalom betegséggel is „ítélkezhet”. Kell-e ezt bizonyítani éppen azzal a költővel kapcsolatban, aki így állította fel a társadalom bűnlajstromát: „Ezernyi fajta *népbetegség*, / *szapora csecsemőhalál*, / *árvaság*, *korai öregség*, / *elmebaj*, egyke és *sivár* / *bűn*, *öngyilkosság* . . .” stb. (Kiemelések: Gy. E.)

V.

Ez az életrajzi vita azonban csak egyik — s talán nem is a legfontosabb — eleme az átfogóbb alapvitának, amelyet már bevezetésül exponáltunk. Hogy a költő freudista volt — nem Vágó Mártától tudjuk. Nyíltan vallanak erről József Attila versei, tanulmányai, és beszámol róla minden életírója. Vágó Márta csak megerősíti ezt, amikor arról ír: „A szociológiai és a pszichoanalitikai látásmódot ő mint magától értetődően összeillő, összevaló világszemléletet szűrte össze, és én is, részben, tőle tanultam.” (210.) És gazdagon illusztrálja, amikor ennek az „összeszűrt” világszemléletnek — szemtanúként átélte, vagy a költő beszámolójából ismert — „funkcionálását” az egyes versek és képi világuk kialakulásában — az élet és a költészet kapcsolatában — nyomunköveti. Találó, szép, informatív és megvilágító verselemzések váltakoznak könyvében, nyilvánvaló freudista túlhajtásokkal — még a költő önértelmezéseiben is —, amelyek indokoltan is kiváltják Révai József — egyébként túlzásoktól, egyoldalúságoktól szintén nem mentes — helyretevéseit. (Oly gazdag és izgalmas anyag ez, mind Vágó Márta, mind Révai viszonylatában, hogy tárgyi nyomunkövetésük egy külön terjedelmes tanulmányt igényelne.) De abban a közlésben nincs okunk kételkedni, mely szerint: „Gyakran említette, hogy a nagy versei sohasem jöttek volna létre, ha az analízisben nem értette volna meg a gyerekkori dolgok összefüggését a későbbiekkel.” (267.) mint ahogy azt a költő tragikumát, a kezelés reménytelenségét (vagy eleve elhibázottságát?) bizonyító megállapítását is elfogadhatjuk:

„Gondolkoztam azon, hogy az analízisben szerzett belátások és ismeretek mért nem jelentettek neki egyebet új spekulációs anyagnál, amelyeket oly különös egykedvűséggel, mintegy megállapító közönyvel használ fel verseiben, és nem hajlandó igazán „feldolgozni” érzelmileg”. (297–298.) hogy „Az analízist csak versei számára használta fel, nem gyógyulásra.” (300.).

Azt hiszem, a szociológiai „látásmód” elégtelensége akadályozta meg, hogy közelebb jusson e kérdés megoldásához.

Ami azonban novum Vágó Márta könyvében, hogy először kapunk hiteles tudósítást, a költőnek olyan szellemi élményeiről, amelyeket eddig — versei alapján — csak hipotetikus formában valószínűsíthettünk, vagy mint a korproblémákra érzékeny költő „véletlen” találkozását bizonyos kortársi gondolkodók kérdésfeltevéseivel. Jaspersnek Vágó Márta egy szemeszteren át vendéghallgatója volt Heidelbergben. Heideggerről, Husserlről közös barátaikkal, a Kecskeméti fiúkkal folytat József Husserlről közös barátaikkal, a Kecskeméti fiúkkal folytat József Attila beható eszmecseréket, Bergson miatt — s ez teljesen új, neve még tudomásom szerint fel sem merült a József Attila irodalomban — Vágó Mártával kapnak hajba, aki nem osztja a költő elismerését irányában. Ez az egzisztencialista filozófiával való „kapcsolata” — noha József Attila sohasem vált teoretikus értelemben egzisztencialistává — kétségkívül adaléku szolgál a „semmi”, a „bűntudat” motívumainak vizsgálatához költészetében, mint ahogy Bergson a József Attila-i időfelfogásra vehet új fényt. Különös tekintettel arra a problémára, hogyan tudta úgy asszimilálni a maga marxista világnézetében ezeket az inspirációkat, hogy a nem marxista hatásokra olyan érzékeny Révai József sem figyelt fel rájuk, és Vágó Mártához készített jegyzeteiben sem tartotta kiemelésre méltónak. Persze meg lehet az is, hogy freudizmusa számlájára írta, bizonyítékának tekintette ezeket az „eltévelyedéseit” is, és — nem akarván tovább terhelni „bűnlajstromát” — ugyanazt a kritikáját vonatkoztatta rájuk is.

S ez a kritika egyértelmű és elmarasztaló:

„Az bizonyos, hogy a freudizmus hatása József Attila gondolkodására romboló volt. És nem arra vezetett, hogy 'összeegyeztesse' avagy kiegészítse a marxizmust a freudizmussal, hanem arra, hogy a marxista materializmus szilárd talajáról a pszichológiai idealizmus lejtőjére kerüljön — írja a József Attila problémákban —. József Attilánál is, mint sok más baloldali és a munkásmozgalomhoz közelálló értelmiséginél az teremtetten meg a kedvező talajt a freudista idealista-reakciós eszmei fertőzés számára, hogy a német eseményekkel, Hitlerék hatalomra jutásával kapcsolatban felvetették a kérdést: 'hol csúszott hiba a számításba', hogyan volt lehetséges az, hogy egy

országban, amelyben az objektív feltételek már régebben megérttek a szocializmusba való átmenet számára és ahol oly erős volt a munkásmozgalom, a szubjektív feltételek elmaradtak, diadalmaskodhatott és széles tömegek támogatását élvezhette a fasizmus.” (Révai József: *József Attila* 75.)

Kétségtelen ez a probléma is erőteljesen foglalkoztatta József Attilát, hiszen maga fejtette ki *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányában, de legfeljebb nyomatékot adhatott freudista orientációjának és nem a talajt teremtette meg — mivel az — Vágó Márta könyvének egyértelmű tanúsága szerint — másban gyökeredzik és régebbi fogantatású. Szubjektíve saját élete, pszichikai problémái, alapvető valóságélménye teremtette meg ezt a talajt, objektíve az a lenini megállapítás, hogy a marxizmus nem semmisíti meg, hanem kritikailag elsajátítja és továbbfejleszti az emberiség egész fejlődését, kultúráját. József Attila mind a freudizmust, mind az említett gondolkodói teljesítményeket az emberiség fejlődése, kultúrája, elsajátításra és továbbfejlesztésre méltó részének tekintette. Nézetünk szerint ugyanis ezzel az összeegyeztetési kísérlettel József Attila egyáltalán nem csúszott a pszichológiai idealizmus lejtőjére és Révainak ez a vitája nem a marxista és a freudista vitája, hanem a marxizmus két felfogásáé, amelyben mindkettőnek megvan a maga erős és gyenge oldala. Révai erős oldala József Attila kísérletének valóban meglevő zavarosságait felfedő logikájában van, gyengesége pedig abban az elzárkózásban, a problémaérzékenységnek abban a hiányában, amellyel a limine elveti az egész problematikát, vakon megy el egy reális szükséglet — tudniillik a marxista pszichológia és ezen belül a marxista ösztönton megteremtésének szükséglete — mellett. József Attila gyengesége a szándék — ködös, nyelvében és gondolatában eklektikus, talán már skizofréniája manifesztálódását is magán viselő — kidolgozása, de igen nagy erőssége — zsenialitása —, hogy meglátja a problémát.

Révai idézi József Attila 1938-as *Hegel, Marx, Freud* című tanulmányának egy részletét:

„Kategoriáit Marx az emberek faji és nemi létéből származtatja. E származtatást az jellemzi, hogy a *nemi tevékenységet gazdaságinak, termelésnek fogja fel, a termelésben, gazdaságban, politikában azonban már csak faji megnyilatkozást lát, és nem veszi észre benne a nemiséget.* Jellemzi az is, hogy a *nemiséget és vele az embert* hogy úgy mondjam fiziológiai és nem biológiai szempontból, *a testi lét szervei és nem ösztönei szempontjából nézi, s a termelési eszközök oldaláról szemléli a társadalmat* . . . Marx szemére veti Feuerbachnak, hogy a nemiséget 'idealizálta'. Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig 'materializálta' a nemiséget.” (József Attila összes művei, III. köt. 266 – 267.)

Kétségtől olyan szöveg ez, amelynek minden mondata úgy zavaros, ahogy van. De mégis van racionális magja, mégis egy valódi probléma húzódik meg mögötte. Az tudniillik, hogy a *Tőke* Marxja — egy közgazdász számára teljesen legitim, sőt elkerülhetetlen módon — az ember ön- és fajfenntartási ösztönkomplexumából az önfenntartást emelte ki (beleértve a családfenntartást is természetesen) — mivel azzal lép be a termelésprocesszusába és azzal játszik tudatos szerepet abban. S ezzel — akaratán kívül — egy egyoldalú hagyományt kanonizált, amely — látszólag — elég lehet a politikus számára, de szükségképpen elégtelen a költőnek. Más kérdés, hogy a filozófus Marx, a teljes Marx ennél jóval sokoldalúbb és írásából (a *Tőkét* is beleértve) éppúgy kigyújtható lenne egy marxista pszichológia kerete, oszloprendszere, mint ahogy egy marxista esztétikát kigyújtottak. (Még ha kevésbé explicit formában is, hiszen nem egy több évezredes studiumról, hanem egy tulajdonképpen még meg sem született tudományról van szó.) S ebből kiderülne, hogy a freudizmus, ha nem is világnézeti megalapozottságában és világmagyarázó intencióiban, mert ilyen összeegyeztetés valóban nem elképzelhető, de empíriájában, feltárt tényanyagában nem is olyan összeférhetetlen a marxizmussal, nem is olyan integrálhatatlan a materialista világkép szempontjából. József Attila e tanulmányának az az alapvető hibája, hogy nem Marx-szal, hanem Marx ellen hadakozott benne Freudért, Freud marxista asszimilációjáért. Pedig például — hogy mást ne említsek — az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* Marxa (akit talán éppen

ezért tekintettek hosszú időn át apokrif marxistának) alapvető segítséget nyújthatna neki ehhez, hiszen éppen az a törekvés munkál benne, amely József Attila Freud felé tapogatózását motiválja és magának Freudnak kutatásait, kérdésfeltevéseit meghatározza. Az nevezetesen, hogy az emberről szóló tudományt a maga természeti alapjaiban is meggyökereztesse; megszüntesse azt az epistemológiai-ontológiai hasadást, amely az ember, mint társadalmi kultúrlény és az ember, mint biológiai lény, mint nemcsak a főemlősök leszármazottja, hanem mint aktív főemlős között fennáll (s amely különösen a Hegel-i idealizmus nyomán mélyül el). S ezzel helyreállítsa valóságos nembeli egységét, visszahódítsa az emberi természet elveszett paradigmáját. Marxnak azok a megállapításai, melyek szerint:

„Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükség-szerű viszonya a férfinak a nőhöz való viszonya. Ebben a természetes nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját természetes meghatározása. Ebben a viszonyban tehát érzékileg, egy szemlélhető tényre redukálva jelenik meg, mennyire lett az emberi lényeg az embernek természetté vagy a természet az ember emberi lényegévé.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok. 1844-ből*, Kossuth. 1970. 68.),

vagy az a megállapítása:

Az ember a természettudomány közvetlen tárgya; mert az ember számára a közvetlen érzéki természet közvetlenül az emberi érzékiség (azonos kifejezés), közvetlenül mint a számára érzékileg meglevő másik ember; mert a saját érzékisége csak a másik ember révén van mint emberi érzékiség önmaga számára. De a természet az emberről szóló tudomány közvetlen tárgya; az ember első tárgya — az ember — természet, érzékiség; és a különös emberi érzéki lényegi erők, mint ahogy csak természetes tárgyokban találhatják meg tárgyi megvalósulásukat, úgy csak egyáltalában a természeti lényeg tudományában találhatják meg önmegismerésüket.” (uo. 74.)

— és folytathatnánk az idézeteket amelyek éppúgy mutatnak Freud felé is, mint József Attila a maga megsejtéseiben zseniális, korát megelőző és napjainkban beérő, megfogalmazásában pontatlan, szórszálhasogatóan túlkomplikált, Hegellel bonyolított

és valóban eklektikus okfejtései. (Különös paradoxon, hogy bár József Attila éppen ebből a Marx-műből idéz, de a számára legkiaknázhatóbb megállapításokon részben vagy egészben átsiklik, s így a bennük rejlő pozitív lehetőségeket vállalkozásához nemcsak, hogy nem használja fel, de kifejezetten a vitalehetőségeket keresve emeli ki idézeteit; a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* szövegeivel tulajdonképpen a későbbi Marxnak a gazdasági elemzések céljaira absztrahált emberfogalmával polemizál, amely itt mint az ember természeti totalitásának aspektusa szerepel.) Amilyen természetes és szükségszerű ugyanis, hogy később Marx mint a termelés társadalmi szerkezetét vizsgáló közgazdász az önfenntartó — s a maga önfenntartásával a leg tudatosabb s a társadalmasodás szempontjából a legfontosabb emberi tevékenységet folytató — embert absztrahálja a maga természeti-társadalmi létének szövevényéből, annyira természetes és szükségszerű az is, hogy az emberi lét teljességének átfogására törekvő, az embert a maga érzületében — örömeiben, fájdalmában, bizakodásaiban, szorongásaiban stb. — vizsgáló költőnek, lírikusnak a maga természeti-társadalmi egységében kell „górcsőbe” alá helyezni. S elmélyíti ezt a szükségszerűséget, hogy az elidegenedettség — korunk egyik fő betegségévé válva — parancsoló erővel kényszeríti ki ezt a komplex vizsgáldást, mivel külön-külön sem az ökonomia, sem a pszichológia nem tud teljes feleletet adni rá, lévén egyszerre társadalmi és pszichikai jelenség. Amennyire igaza van ugyanis Erich Fromm-nak, amikor a modern pszichológiát olyan tudománynak jellemzi, „amelyben elidegenedett kutatók elidegenedett és elidegenítő módszerekkel elidegenedett embereket vizsgálnak”, ugyanúgy — ha más módon is — a tudatos önfenntartó érdekcselekvést absztraháló — és ismételjük a maga tudományában jogos gazdasági vizsgálódási módszer is valamiféle — hatásában jelentőségében ugyan össze nem mérhető — elidegenítő tendenciát hordoz magában az emberi teljességhez viszonyítva. S a két elidegenedettség — csak egymással oldható fel teljes emberi ontológiává, antropológiái világgéppé. József Attila ott téved szerintünk, amikor az „öreg” Marx absztrahált emberfogalmát

akarja összeegyeztetni az öreg Freud egyoldalúvá torzult ösztönfogalmával, amelyben — ugyancsak Fromm találó megállapításával —

„a megítélésnek az a módja, ahogyan Freud a destruktivitáshoz viszonyult, az első világháború élményére vezethető vissza. E háború megrendítette a liberális optimizmusnak azokat a tartópilléreit, amelyek mindeddig Freud egész életét betöltötték.”

(Miként a hitlerizmus győzelme József Attila szocialista optimizmusának tartópilléreit — legalábbis a közeli perspektívát illetően.) A szintézis kulcsa a fiatal — a filozófus — Marx, és a fiatal, a még nem filozófáló, a még csak pszichiáter Freud műveiben keresendő.

Természetesen távol áll tőlünk — és nemcsak területi okokból, hogy itt most valamiféle javaslatot tegyünk a marxizmus és a freudizmus összeegyeztetésére, még kevésbé, hogy megoldjuk ezt a bonyolult problémát, amelybe annyi kiváló gondolkodónak beletört a bicskája. Még csak József Attila kísérletének inspiráló kezdeményezéseit és nyilvánvaló szákutcait sem kívánjuk most kritikai mérlegre tenni. Mindössze azt akarjuk hangsúlyozni — de azt nyomatékosan —, hogy csak a marxizmus egy lezárt, az explicit marxi örökséget, illetve annak is csak egy részét elfogadó koncepciója számára eleve abszurd, „antimarxista”, idealista ez a szintetizáló törekvés, de sem a dialektikus módszer, sem a materialista elmélet szempontjából nem szükségképpen az.

Ám ha e szintézisnek csak a törekvését méltányolhatjuk fenntartás nélkül a költő teoretikai munkáiban — verseit éppen ennek a programnak hibátlan és zseniális megvalósítása teszi marxista költészet korszakteremtő alkotásaivá. *Költőnk és kora* című könyvemben már érintettem ezt a kérdést és Révai ellentmondásos álláspontját, mely szerint: „... van József Attila, a freudizmusba tévedt magánember és tanulmányíró, és van József Attila, a költő, akinek mint versírónak 'semmi köze a freudizmushoz'.” Nem kívánom az ott kifejtetteket megismételni, de Vágó Márta könyvének és Révai jegyzeteinek nyilván-

nosságra kerülése lehetővé teszi, hogy mélyebbre ássunk e problematika megvilágításában és határozottabban fogalmazhassunk.

József Attilának, a költőnek azért volt szüksége a freudizmusra, mert komolyan vette — minden elődjénél komolyabban — az ember teljes felszabadításának marxi programját; mert az emberi elnyomottságot, megnyomorítottságot a maga antropológiai (biológiai-társadalmi-lélektani) egységében szemlélve és élve át — találkoznia kellett az emberi élet kívülről és belülről egyaránt leselkedő démonaival, a termelőerők és ösztönök fojtogató erőivel egyaránt. Marxistaként volt freudista is — tudva és hangoztatva, hogy életünk külső és belső megnyomorodására egyaránt „ott kívül” — a társadalomban — van „a magyarázat” (és nem fordítva), de tudva és hangoztatva azt is, hogy az „idebenti” ösztönök éppúgy materiális tényezők, mint az „oda-kinti” termelőerők. Ezt idealizmusnak értelmezni annyit jelent, mint a materializmus érvényességi köréből, hatósugarából kiiktatni — idealistának bélyegezni — az ember természeti vonatkozásait és csak az így mitizálódó gazdasági-társadalmi viszonyokat fogadni el valóban anyagiaknak. (Nem Marx összeegyeztethetetlen Freud mélylélektani credményeivel, hanem Hegel s éppen „abszolút” idealizmusa következtében.) Révai József ezt így nem mondja ki — de lényegében ezt teszi József Attila értelmezésében. S ezért nem tud költészetének valódi lényegéhez a maga teljességében eljutni, ezért válik számára Ady valamilyen jobb és színvonalasabb epigonjává, ezért parcellázza fel azt az új egyetemességet, amely kora társadalmi problémáinak szinte enciklopédikus teljességét adja (pedig ez Révai kifejezése) — kívülről és belülről, az emberi viszonylatokban és az emberi lélekben (sőt, az emberi testben, lásd „ezer-nyi fajta népbetegség” stb.) egyaránt megragadva azt.

Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy József Attila születése vagy akár eszmélése pillanatától mindig és következetesen materialista, marxista volt. Mint minden gondolkodó fiatalember a Horthy-korszak tájékozódási viszonyai közepette — s erről is Vágó Márta könyve tudósít — többé-kevésbé végigkóstolja azt a világnézeti kínálatot, amelyet a kor szellemi élete nyújt

számára („Minden, mi nem ennivaló, megrágtam és kiköptem” — írja a *Könnyű fehér ruhában* című versében), s amelyben ekkor éppen a marxizmus a „legeldugottabb” és vargabetűkkel, ellentmondásosan, eklektikus átmenetekkel jut el a maga marxista materialista világgépéhez. De ebben a folyamatban „a szociológiai és pszichoanalitikai látásmód összeszűrése” József Attilánál nem az egyik buktató, akadály, kitérő (mint az irredentizmus, az anarchizmus, a tolsztojánus-krisztiánus aktivizmus, a fajvédő koketéria közjátékai), hanem éppen ellenkezőleg, a korszerű materialista világgép célbaérése, amelyben a társadalom marxista interpretációja feltételezi és kiegészíti az emberi lélek, ösztönmechanizmus — a freudizmus — materialista értelmezését, átértékelését és fordítva. Függetlenül attól, hogy ennek a teoretikus kifejtése mennyire sikerült és hogy a pszichoanalízis — mint terápia — milyen szerencsétlen következményekkel is járt a költő életében.

VI.

Hadd idézzünk most a költő Vágó Mártához írt egyik leveléből egy olyan passzust, amely kétségkívül József Attila zavaros okfejtései között is az egyik legzavarosabb, legellentmondásosabb, legnyilvánvalóbban idealista ihletésű, úgy, azokkal a rövidítésekkel, ahogy Révai is kijegyzetelte:

„... a napi politika aljas, sőt minden politika, az viszi csődbe minduntalan az emberiséget, amire pedig te vállalkoztál (tudniillik a fábiánus szociális munka a munkások között — Gy. E.) annak a kölyke. És más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia-metafizika a szellemiekben és a tiszta erkölcsiség a lelkiekben... Gondolkozz a gondolatért, s szeress a szeretetért, költs a költészetért — és egy emberélettől közelebb van a jóság és a szolidaritás teljessége mindenki számára. Mindaddig balgaság az önfeláldozás, amíg az ember saját maga (magát — toldja be Révai szögletes zárójelben, az én olvasatomban önfeláldozását. Gy. E.) Istennél kisebb szempontok szerint irányítja, tehát olyan szempontok szerint, amelyek lehet, hogy az igazság hordozói, de ha kétségkívül azok, akkor — gyakorlatról lévén szó — csak a történeti igazságra vonatkoznak, nem pedig az ezeknél százszor elvontabb örökkévalóra... Édes szerelmem, az

ember egyszerre él az életben és az örökkévalóságban, és ha ezt tudja, akkor könnyen választhat, azaz hogy azonnal rátalál az Ethosra: mindent úgy tegyen, mintha csak egy élete volna, és pedig nem történeti, hanem örökkévalósági, tehát lehetőleg ne fizikai, hanem szellemi, fizikai csupán annyi, amennyi saját egyéni történeti életéhez szükséges. Ezért olyan borzasztó az amerikanizmus és általában a kapitalizmus, mert minél több fizikai tevékenységre kényszerít, értsd ebben az olyanokat is, mint a könyvelés — azonban mindezekből nem az következik, hogy no, most elmegyek proletárgyerekek nevelőjének, hiszen ezt már nem lehet nézni tovább! — mert ezáltal történelmi életemnek nyitok nagyobb és nagyobb tért, mert az a kevés szellemiség és lelkeség, amellyel ez a munka kecsegtet, csupán csalétek a legjobbhíszeműek számára . . . és arra való, hogy a magát erre adó ember örökkévalóságát megölje . . . Ne érts félre, nem azt akarom, hogy 'forradalmár' légy a szó politikai és történelmi értelmében, mert a kettő egykutya. Mindkét esetben megöled belső látásodat a külső káprázat kedvéért . . . Reformizmus és revolucionizmus csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik aszpirintetet a holdkórossal, a másik pedig keserű vizet itat vele. Közben pedig szegény levágódik az Ūristen házatetejéről." (Vágó Márta 159—160—161.; Révai József 117—118.)

A forradalmi ténymegállapításoknak és az ellenforradalmi konklúzióknak — amelyekből Révai, nyilván mint számára magától értődőket a forradalmi ténymegállapítások egy részét pontozza ki — ez a fura, logikátlan egyvelege joggal kelti fel minden marxista ellenvetéseit —, még ha a szerelméért elkeseredetten harcoló fiatalember manőverezését is belekalkulálja ebbe az okfejtésbe. Olyan nyilvánvaló tévedések ezek, annyira antimarxista gondolatok, hogy talán részleteznünk sem kell. De éppen ezért érdekes és reveláns hogy ebből az annyi vitára alkalmat nyújtó gondolatsorból mi az, amit Révai széljegyzetében kiemel és bírálata tárgyává tesz. Ezt fűzi hozzá: „1928 októberében! Párizsból már visszajött! Olvasta Lenint, stb. Mi hiányzott neki? a forradalmiság miért nem elégítette ki? Miért kellett neki az élet az örökkévalóságban ?”

Pedig József Attila — s ezt Révai nem veszi észre — miközben szavakban tagadja a forradalmiságot, valójában csodálatos programját és szinte definícióját is adja; idealista burookban, kiérletlenül, helytelen és később egész életével helyesbített

konklúziók társaságában először fogalmazza meg a „Mindenséggel mérd magad”-nak azt az emberi-költői programját is, amely kitisztulva kezdeti koncepciójának zavarosságaiból, költészetének középponti magvát, összetartó erejét, kisugárzó gócat jelenti. Az az istennél nem kisebb szempontoktól irányított, „örökkévalóságban” is élő emberigény materializálódik, áll fejről a talpára az *Ars poetica* emberi-költői programjában, miként a költő későbbi politikai magatartásában, harcaiban is.

Az idézett levélrészben a költő egyébként *expressis verbis* is megfogalmazza: miért kell neki, mit jelent számára ez az örökkévalóság, — éppen azokban a mondatokban, amelyeket Révai kipontoz feljegyzésében. Azután, a mondat után „Ne érts félre, nem azt akarom, hogy ’forradalmár’ légy . . .” a következőket írja: „Mindkét esetben megölnöd belső látásodat külső káprázat kedvéért, tehát tulajdonképpen nemhogy hozzásegítenéd az embereket örökkévalóságukhoz, tehát az igazsághoz, testvériséghez, egyenlőséghez és szabadsághoz (kiemelés: Gy. E.) hanem föladván a magadét, mindezt hátráltatod.” S hogy az ember belső és külső szabadságának ez a következetesen forradalmi igénye, végül is a társadalmi harc minden formáját elutasító, privatizáló önmegvalósítás durva és kispolgári illúziójába torlik („És akkor segített az ember a legtöbbet, ha mint egyén azt mondhatja, tégy úgy mint én,” „Aki segíteni akar, az ne tegye elvvé a segítséget, annak ilyen tekintetben ne legyen elve és ne válasszon ki magának bizonyos esetsoportot . . .” stb.) az a költő világnézeti fejlődésének azzal a tolsztojánus-krisztiánus epizódjával magyarázható, amely a „jóság” versek aktivizmusát is jellemzi. Kétségkívül vannak József Attilának olyan megnyilatkozásai is már a megelőző időkből — például az 1927. április 25-én Párizsból József Jolánhoz intézett és a bolsevizmus-sal egyértelműen szolidarizáló levele, de a Vágó Márta levelezésben nem egy passzusa is — amelyek érettebb és egyneműbb politikai-világnézeti állásfoglalásról tanúskodnak. Mindez azonban nem bizonyít mást, minthogy egy világnézet elsajátítása sohasem történik egycsapásra, valamiféle hirtelen megvilágosodással, hanem fokozatosan, ellentmondásosan, hangulati hul-

lámzásokkal, visszaesésekkel valósul meg, harcban a régi és az új nézetek között. József Attila — szinte ösztönösen — magáénak vallja az ember felszabadításának marxi programját és gyönyörű megfogalmazását adja — de a hozzá vezető utat még nem ismeri fel. Még nem marxista, de — s erre fel kell figyel-nünk — nem is freudista még. „Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban . . .” — írja, ugyancsak a Révai által kipontozott szövegben. E két komponens — a szociológiai és a pszichológiai látásmód — egyszerre érik meg gondolkodásában és vezeti el ahhoz a felismeréshez, hogy az egyéni önmegvalósítás szabadságához is társadalmi harcra van szükség, s hogy a társadalmi harc az egyén önmegvalósításának is a legfontosabb közege, terrénuma. Maga Vágó Márta is szükségesnek érzi, hogy a reformizmusról és revolucionizmusról tett megjegyzéshez a következő lábjegyzetet fűzze: „Oly nyilvánvaló az óriási változás gondolkodásában később, hogy nincs értelme a kommentálásnak . . .”

De ennek az „óriási változásnak” is az az egyetemesség, az a „mindenséggel” mért emberigény az ihlető ereje, amely már ezekben a sorokban is megfogalmazódik. S ez vezeti el József Attilát egyfelől a lírai utópizmus csodálatos szárnyalásáig — s az utópizmusnak az emberi vágyakat, aspirációkat is magában foglaló lírában más, egyértelműbb és nemesebb szerepe van, mint a valóság diagnosztizálására hivatott teoretikus munkákban —, másfelől ahhoz a pokoljárásig, amelynek során az emberi inferno minden körét végigjárja. S ebben a mindenségben a társadalmi és a lélektani, a marxi és a freudi nem két eklektikusan össze-passzított szempont József Attila költészetében, hanem ugyanannak a valóságélménynek és valóságlátásnak két egymástól elválaszthatatlan dimenziója, paramétere — harmadiknak az etikai dimenzió csatlakozik hozzájuk — amelyből bármelyiket csorbítjuk meg, a másik kettő értéke, funkciója, érvényessége is megcsínnyli.

VII.

Persze igazságtalanok lennénk Révaihoz, ha József Attila körüli csatározásaiban egy nevezőre hoznánk azokat a vitáit, amelyeket a költő freudista értelmezőivel folytat, azzal, amit magával a költővel. Az előbbiekben Révainak van egy alapvető és több részletigazsága. Az alapvető, hogy József Attila valóban és mindenekelőtt a munkásosztály, a marxizmus költője, és Révai érdeme, hogy ezt nyomatékosra teszi, nem engedi elhomályosítani, freudizmusa mögé rendelni, vagy feloldani abban — még ha megítélésünk szerint nem is mindig következetes e szándékában, ha saját maga teszi felemássá és viszonylagossá is ezt a törekvését. Hiszen, hogy József Attila költészete marxista vagy freudista költészet-e, abban nem az a perdöntő, hogy a költő — számos marxistával, hogy hazai példát mondjak, például Nagy Lajossal egyetemben — valóságnak fogja fel az emberi lélek Freud által feltárt betegségeit, torzulásait, komplexumait és besorolja azokat a társadalom embernyomorító szörnyűségei közé — míg Révai „freudista hülyeségnek” (96.), „freudista halandzsának” (106.) stb. minősíti; s még az is a költő „magánügye”, hogy verseiben, képalkotásában mennyit merít analitikus élményeiből. Egyedül és kizárólag az a perdöntő, hogy társadalomszemléletét, történelmi távlatát, politikai programját, az emberről és felszabadulásáról vallott nézeteit mindig a marxizmus eszméi (és csak azok) — az osztályharcok láncolatában kibontakozó emberi fejlődés forradalmi optimizmusa — határozzák meg és sohasem a világnézetté emelt freudizmus ösztöncentrikus kultúrpeszsimizmusa. Hogy a freudizmussal is a tiszta emberi öntudatért, a szocializmusért harcol; hogy a freudi patológia integrálódik marxista világképébe és nem fordítva. Révai azonban nem ismeri el ezt az integrálódást költészetében — tehát József Attila marxizmusát nem tekinti homogén költői világképnek — s így akarva-akaratlan, ebben a vonatkozásban nem József Attilával, hanem freudista magyarázóival kerül egy nevezőre, és ettől József Attila marxizmusáért folyó harca is ellentmondásossá válik. S ez abban is megnyilvánul, hogy egyes

verseinek „visszaperlésében” is osztott arányban van igaza. Pedig e tekintetben még azt sem érezzük mindig perdöntőnek (olykor persze kétségtelenül az), ha a freudista értelmezés, magától a költőtől származik. Tagadhatatlan ugyanis, hogy életének utolsó korszakában emberi tragédiájához — mint ez Vágó Márta könyvéből és más visszaemlékezésekből is kitűnik, Gyömrői Edithez intézett, már idézett levele és egyéb dokumentumok is tanúsítják — hozzájárult a freudizmus egy rögeszmésé váló, kényszerképzetes vonatkoztatási rendszerre torzuló fel fogása, ami visszahathatott a saját verselemzéseire is. Például a *Kidáltozás* e két sora: „Ölelj meg, ne bámulj vakon / a kifent rohamkéstől . . .” esetében, amelyről azt mondta Vágó Mártának, hogy „kifent herélőkést kellett volna írnia . . .”, s amely-hez Vágó Márta hozzáfűzte: „Vajon aki analitikusan nem orientált, megértheti-e a kasztrációs félelemnek ezt a kínosan tökéletes kifejezését?” Révainak itt nyilvánvalóan igaza van, amikor a leírt szöveg alapján a fasizmus rohamkését fogadja el elsődleges mondanivalóként — és nem egy ilyen példát említhetnénk. De már amikor ezt követően a *Tedd a kezed* középső szakaszának négy sorától: „Úgy őrizz, mint / ki gyilkolna, / mintha éltem / élted volna” is elvitat minden freudista hatást, Vágó Mártának kell igazat adnunk, s erre is több példa van. (Révai: *József Attila* 123.)

Révai ugyanis nemcsak a költő értelmezőinek olykor már groteszk túlzásaival vitatkozik, hanem költészetének explicit tartalmaival is. Következétesen érvényesítve azt az alaptételt, hogy „a freudizmus hatása József Attila gondolkodására romboló volt”, — szemben szinte az egész kortársi irodalom, de legalábbis igen jelentős áramlatai tanulságtételével — az esztétikai értékképződés minden lehetőségét elvitatja a freudi mélylélektan eszméitől. Sem a gyerekkori élményvilág feltámadásában, sem az anya-versekben, sem szerelmi költészetében, de még a betegséget oly mesteri hitelességgel diagnosztizáló költeményeiben sem hajlandó elismerni a freudi ismeretek inspiráló hatását, akkor sem, ha az életrajzi elemekre épülő, vagy éppenséggel visszaemlékezésre támaszkodó pszichológiai magyarázat — s

ilyen sok van Vágó Márta könyvében — frappáns, kulcsértékű, cáfolhatatlannak tűnik, valóban megvilágít egy-egy képet, hasonlatot. S így József Attila költői teljesítményének az a világirodalmi értelemben is páratlan oldala, amellyel a saját betegségének költői látletével, az emberi lélek eddig feltáratlan mélyrétegeibe ás le — Révai számára érdektelenné vagy tehertétellé válik. Vágó Márta könyvéhez írt jegyzetében ezt meg is fogalmazza: „József Attila 'pszichoanalitikus' verseinek igazi magyarázatát meg kell találni: látszólag valóban 'analitikus' témájú versek, de mégis másról van szó. Miről?” Majd igazi magyarázatként hozzáteszi: „Mama, Öcsöd, stb. (121.)” De sem a Mama, sem Öcsöd nem cáfolata, hanem inkább lehetséges tudattartalma a pszichoanalízisnek.

Ez a gondolat — mint előfeltevés — azonban meghatározóvá válik Révai okfejtéseiben, amelynek fő céljává válik, hogy kimutassa: József Attila versei „minden freudista magyarázat nélkül” megérthetőek. S ez abban a viszonylagos értelemben, hogy minden mű értelmét — s így érthetőségét — önmagában hordja (még ha a megértésnek mélyebb rétegei is vannak, amelyek már a szellemi kontextusra való kitekintést is igénylik), még igaz is lehet. De ebben az értelemben József Attila nagy marxista versei — a *Hazám*, a *Dunánál*, a *Levegőt!*, a *Külvárosi éj*, a *Téli éjszaka*, de még a *Város peremén* is érthetőek és élvezhetőek önmagukban is, azok számára is, akik semmilyen marxista előképzettséggel nem rendelkeznek, József Attilától kapják első marxista ismereteiket. A kérdés azonban nem az, hogy József Attila versei megérthetőek-e freudizmus nélkül, hanem, hogy létrejöhettek volna-e ebben a formában, ezen a hőfokon nélküle. S Révai ezt már nem vizsgálja. Ha 1951-es polémijában valamilyen marxista—freudista (optimista—pesszimista, közéleti—magánéleti) dualizmus alapján osztotta két részre költészetét, egyes tematikákat, korszakokat, verseket pozitívan, nagy szocialista költészetként értékelve, másokat negatívan, a polgári dekadencia megnyilvánulásaként, öregkori tanulmányaiban és jegyzeteiben nem en bloc iktatja ki a freudista (vagy annak vélt) verseket költészete értékei sorából, hanem az egyes versekből maguk-

ból kísérli meg belülről kioperálni a freudi hatásra utaló jegyeket, vonatkozásokat. S ez a művelet kettős módon megy végbe. Egyrészt a versmagyarázatok önkényével (persze vannak Révainak telibetaláló, nagyszerű verselemzései is, ahol ezt koncepciója megkívánja vagy megengedi), másrészt — mint a pszichoanalízisnek a Mamával és Öcsöddel való szembenállításában már láthattuk — mesterkélt alternatívák felállításával.

Hogy meddig megy el a versmagyarázatok önkényében, arra csak két példát. Ifjúkori, Juhász Gyulához írt versében József Attila ezt írja: „Üzend, hogy nincs isten, ember, / csak magyarok letiport hazája.” S bár Galamb Ödön megírja, hogy József Attila ezidőben irredenta verseket is ír, s Révai hivatkozik is erre (csoda lenne, ha nem így volna), s az Irodalomtörténet 1954-es évfolyamában (347—359.) már megjelent Péter László József Attila textológia című tanulmánya, amelyben arról tudósít, hogy a költő 1923 februárjában *Áldott légy, jó Magyarország* címmel irredenta verset írt az orosz emigráns művészek makói hangversenyére, amit az egyik orosz művész meg is zenésített, s ami a műsorlapban meg is jelent (Péter László közli is), — Révai mégis apodiktikusan jelenti ki: „A 'magyarok letiport hazáján' nem a trianoni Magyarországot kell érteni, hanem a letiport proletárdiktatúrát . . .” (*József Attila problémák.* 55.) Kell-e különösebb stíluskritika ahhoz, hogy ez a „nincs isten, ember” formula — miként a vers egész hangvétele — nem a proletárdiktatúra szellemiségéből fakad, hanem igenis korabeli — à la Végvári — irodalmi közhely (Csonka Magyarország — nem ország stb.), tehát legalábbis — ha nagyon jóindulatúak vagyunk — kettős értelme van-e soroknak? Pedig abban, amit igazolni akart vele, Révainak igaza van: valóban elfogadhatatlan az az állítás, hogy a forradalom eseményei és élményei minden nyom nélkül viharzottak el József Attila feje felett — csak éppen nem ezzel a versével cáfolható. Vagy egy más jellegű példa. A *Lassan, tűnődve* című vershez „A semmi ágán ül szívem” stb. Révai a következő kommentárt fűzi: „Ez is értékelhető à la Illyés; valójában fordítva: a parnasszista természet-idill-anti- vagy ahumanista természetlátás. Még a természet is

embertelen!” (143.) A semmiről Illyés és a parnasszista természetlátás ahumanizálódása jut Révai eszébe, bár, hogy nem csak az, arról, a nagyon is problematikus *értékelhető* tanúskodik . . . És sorolhatnánk a példákat.

Ez az önkényes, előzetes elképzeléshez idomított verselemzés azonban, csak kiegészítése a mesterkelt alternatívák felállításának. Révai úgy próbálja cáfolni József Attila verseinek freudi ihletettségét, hogy kimutatja róluk — amit egyébként senki nem vitat —, hogy „valójában” antifasiszta versek, vagy „szabályos” (?) szerelmi, esetleg egy proletáryanának emléket állító költemények stb. Jóformán a tárgyalt vers minden tartalmi mozzanata alkalmas számára arra, hogy a freudi inspirációval szembeállítsa, annak cáfolatára használja fel, attól kezdve, hogy „saját életéből lesz lírai anyag: de ebben nincs freudizmus” (95.), „minden analízis nélkül eszébe juthatott a gyerekkor” (123.), bár a költő maga azt vallja, több alkalommal is, versben is, hogy az analízisben jutott eszébe — egészen az iróniának, a freudi hatást eszerint lehetetlenné tévő kimutatásáig. (107–109.)

A freudizmus világnézeti aspirációival persze lehet is, kell is vitatkozni, de fasisztának igazán nem minősíthető. A fasiszták Marx és Freud könyveit együtt égették — és nemcsak faji okok miatt. Az, hogy egy vers antifasiszta, éppúgy nem zárja ki a freudi motívumokat és motivációt (sőt, az utóbbi inkább valószínűvé teszi az előbbi), mint az, hogy szerelmes, anyjáról szóló vagy hogy ironikus hangvételű költemény. S hogy ez a görcsös igyekezet Révai jegyzeteinek szinte minden oldalán megnyilvánul — annyira, hogy a részletes lapszám-útbaigazítást sem szükséges megadnunk —, hogy gondolatmenetének fővonalaiban áll, csak arról tanúskodik, hogy más az a freudizmus, ami Révai gondolatvilágában él, és más, amelyik József Attiláéban. Révai számára egy reakciós, a szocialista ideológiával szembenálló, kiirtandó, burzsoá elmélet, József Attila szemében egy a marxizmusába integrálódott, azzal szervesen összefüggő — komplementer — része világlátásának, szocialista humanizmusának, versépítkezésének. Révai azonban saját preconcep-

ciója felől közeledik József Attila freudizmusa felé, ahelyett, hogy verseiből elemezné ki annak valódi helyét és szerepét.

És ennek a prekonceptiózus közelítésnek van egy alapvető esztétikai vonatkozása is. József Attila költészetének művészi újszerűségét, jelentőségét — a többi között — az a sajátos rétegezettség, többszólamúság is megadja, amelyben nemcsak a verssorok rímelnek egymásra, de a gondolati-érzelmi-hangulati közelítések — az empirikus és a teoretikus, a társadalmi és a lélektani, az egyéni és a közösségi életsíkok is. És József Attila zsenialitása, hogy egyszerre, egy mozdulattal — egy költői frazeológiával — képes mindezt megragadni. Más szóval, hogy ugyanarra a szövegre egyszerre és együtt is érvényes lehet a szociológiai, pszichológiai, morális, életrajzi stb. értelmezés — miközben külön-külön és önmagukban is érvényesek. Megcsonkítása ellaposítása költészetének, ha ezt a mesteri is-ist, vagyvagyá változtatva „kiemeljük” belőle azokat az emberi-költői tartalmakat, amelyekhez — ha teoretikus értelemben nem is mindig következetes végiggondoltsággal — a freudizmus is hozzásegítette. Legnagyobb világnézeti verseit — a marxista meggyőződésének ragyogó hitvallásait — is megcsonkítjuk ezzel. Sőt, talán azokat elsősorban.

VIII.

Révai József gazdag és sokszínű, a marxista elméletet és módszert szellemi életünkben legnagyobb hatással meggyökereztető, és nemzeti értékeinket a marxizmus világnézetébe integráló munkásságának, József Attila természetes kiegészülése, lezárása lenne. Különös paradoxon, hogy a polgári vagy félpolgári művészet nagyjait olyan megértéssel „asszimiláló” marxista teoretikusnak, éppen a marxista költő, a szocializmus költője értelmezése a legproblematisabb vállalkozása. Magyarázatát abban leli, hogy — mint más korabeli megnyilatkozásaiban is — Révai ezekben a tanulmányaiban is „két zászlót lobogtat”. Részint leszámol saját tévedéseivel, részint a dogmatikus kultúr-

politika utóvédharcát folytatja s éppen a dogmatizmus elleni harc költő előfutárával szemben. Ha Révai — és nem József Attila — szempontjából vizsgálánk jegyzeteit, rámutathatnánk ennek a kettősségnek, ennek a drámai harcnak megindító, tiszteletet parancsoló emberi vívódásaira is. Az irodalomtörténet szempontjából azonban mégis az a lényeg, hogy Révai József Attila képe, Révai vállalkozása József Attila kritikai elsajátítására — bár vannak ennek a munkájának kimagasló érdemei, maradandó értékei is —, a maga egészében mégis egyoldalú, hiányos: nem megoldása a József Attila „rejtély”-nek, hanem inkább mesterséges leegyszerűsítése annak.

Az a karizmatikus szemlélet azonban, amelyről József Attila betegségével kapcsolatban szóltunk — s amelynek a valóságos értékek megbecsüléséhez és kritikai elsajátításához van a legkevesebb köze — a szellemi életünk egyéb területeire is kiterjed és kitermeli a bálványimádás torz, a nagy életpályákat szentségeként bebalzsamozó tévedhetetlen orákulummá nyilvánító kultuszait. S ez a kultikus rajongás nem tűri el az efféle zavaró diszharmóniát kultúránk kimagasló alakjai között. Révai korának legnagyobb marxista kritikusa, József Attila a kor legnagyobb marxista költője. Egy szillogizmus és egy kis rabulisztika és megszületik a könyv előszóírójának megállapítása — amit némely kritikusa is átvesz — miszerint: „Az adósságot (tudniillik azt az adósságot, hogy József Attilát a párt kultúrpolitikája a negyvenes-ötvenes években nem állította az őt megillető helyre — Gy. E.) *elsősorban Révai József törlesztette, igazságot József Attilának első ízben ő szolgáltatott.*” (7.) Hogy József Attilának „igazságot szolgáltatott” — évtizedekkel Révai 1956-os és 1958-as írásai előtt, anélkül hogy előzőleg igazságtalan lett volna hozzá — Bálint György, Barabás Tibor, Agárdi Ferenc, Gergely Sándor, a másik Pákozdy Ferenc, Forgách Antal, naplójában Radnóti Miklós, nekrológjában Illyés Gyula — kapásból említek neveket — és sokan mások még eszmei korlátokkal és egyoldalúsággal terhelt polgári hívei sorából is? Hogy mindig volt egy baloldali és munkásmozgalmi közvélemény, amely nem fogadta el „leminősítését”? És hogy a „törlesztés” a „teljes

összegre” kiterjedt-e, vagy részben megújította az „adósságot” — ezek a kérdések fel sem merültek ebben a posztumusz idillteremtésben. A lényeg a teljes hepiend, — az, hogy Kossuth Széchenyit a legnagyobb magyarnak nevezte. És ebben a karizmatikus összebékülésben végül is az is elikkadt, ami Révai tényleges és érdemi hozzájárulása mai József Attila képünkhöz (mint például — amint említettük már — a költő urbanitása és népiessége összefüggéseinek kidolgozása, antifaszizmusának megvilágítása, klasszicitása, pártossága stb.)

„Bartókból érthető meg Bach és nem fordítva” — jegyzi fel Révai József Attila tervezett Bartók-tanulmánya vázlatának megállapítását. S alighanem ez az egyik alapvető különbség, amely a dialektikus, a marxista módszert a scientista-pozitivistá szemlélettől elválasztja. József Attila talán az egyetlen Révai nagy témái közül, akit nem önmagából, saját életéből, korából, szellemiségéből, hanem — Bach-hal magyarázva Bartókot — Petőfiből és mindenekelőtt Adyból kíván megérteni. S ezért költészetének csak azokhoz a tudattartalmaihoz van kulcsa, amelyek már a nagy elődökben is megtalálhatók, ami folytatás, kapcsolódás művében. Ez is fontos hozzájárulás József Attila képünkhöz, és irodalomtörténetünk valóságos arculatának, értékrendjének felismeréséhez, — bár az így megrajzolt fejlődésvonalból csak a vonal „érvényes” és a fejlődés sajnos elikkad. József Attila freudista „megcsonkításával”, „kicsontozásával” sem a teljes József Attilát szegezi szembe, hanem költészetének egy másik előjelű, marxista pretenciójú — valójában azt szintén egysikúvá tevő — kilúgozását.

Sem Révai kritikusi-irodalomtörténész, sem József Attila költői nagyságának nincs arra szüksége, hogy mítoszokkal öregbítsük. Voltak ellentétek nézeteikben, a világról vallott felfogásukban és ezek sohasem tűntek el teljesen. Révai eljutott a költő emberi megbecsüléséig, nagyra értékelte képességeit, megszerette számos versét — de a teljes megértéséig és befogadásáig nem jutott el. És így perét a költőért és a költő ellen — ha nem is Vágó Mártával, Németh Andorral, József Jolánnal stb. szemben —, de a valódi alperest, József Attilát magát illetően nem is

nyerhette meg. József Attila szocialista forradalmisága ugyanis — szemben Révai álláspontjával — nem kevesebb lett a freudizmusától, hanem több, átfogóbb, egyetemesebb. Abban a Saint Just-i értelemben, mely szerint forradalmár az, aki nem tud beletörődni az emberi boldogtalanságba. József Attila semmilyen formájába nem tudott belenyugodni. S ezért szólhatott egyszerre múltról, jelenről és jövőről, de profundis és sub specie aeternitatis.

GYERTYÁN ERVIN

SZÉKÁCS JÓZSEF FORDÍTÁSKÖTETÉNEK IRODALOMTÖRTÉNETI HELYÉRŐL*

Székács József tevékenységét általában, a szerb kultúrát tolmácsoló munkáját részleteiben is, Fried István írta le *Székács József és a szerb népköltészet* című alapvető tanulmányában. Ennek zárórészében a következőképpen méltatta a művelődéstörténeti-irodalomtörténeti érdemeit:

„Több mint négy évtizedet fognak át Székács szerb kapcsolatai, melyek Stratimirović metropolitától szerb fejedelmekig, Vuk Stefanović Karadžićtól Teodor Pavlovićon át Jovan Jovanović Zmajig ívelnek. A szerb népköltészet az ő tolmácsolásában lett a magyar irodalom »részévé«, a diadalmasan előrehaladó irodalmi népiesség példatárává. Megjelenése után kötete legalább egy évtizeden át meghatározta a magyarság déli szomszédairól alkotott képét, amelyet híradásaiva! frissített és egészített ki.”

* Szövegünk az MTA Irodalomtudományi Intézete és az újvidéki Hungarológiai Intézet együttműködésének keretében 1976 áprilisában Budapesten megtartott magyar–délsláv kapcsolattörténeti értekezletre készült, s ott is hangzott el. Hivatkozásaink, utalásaink részletesebb dokumentálására ezért nem vállalkoztunk. Ezen a helyen is csak a következőket jelöltük: FRIED ISTVÁN tanulmánya a

Majd megállapította, hogy Székács „tevékeny és hatékony munkája” azért volt ilyen eredményes, mert „sajátos valójában tárta az olvasó elé a szerb irodalom kincseit”.

Legyen szabad tehát éppen Fried István ez utolsó konstatációjából kiindulnunk Székács József kötete (és írói munkássága) irodalomtörténeti helye körüli nyomozásunkban, s Fried István még friss Székács képének néhány vonását részben módosítani, részben erősebben meghúzni. Természetesen vonzóan elsődleges feladat *A szerb népdalok és hősrégék* alkotásaként, megvalósulásként való értelmezése és értékelése, s ilyen módon keresni helyét a magyar műfordítás történetében és a magyar—déli-szláv irodalmi kapcsolatok folyamatában — annak ellenére, hogy tudjuk, Székács fordításai elavultak, s osztoztak e korszak minden olyan alkotásának a sorsában, amely egy nyelvi-költői standard szintjén, ám nem költői ihlettel és nyelvteremtő indulattal készült. De szemlélhető Székács fordításkötete a népköltészet felfedezése és megismerése magyarországi történetének összefüggésében is. Itt Ortutay Gyula szavai az eligazítóak, aki *A magyar népköltészet; kutatás története* című tanulmányában a következőket mondja:

„Sajátos ironiája népköltészetünk történetének, hogy előbb jelent nagyobb gyűjteményben németül a magyar népmese és angolul a magyar népdal, mint idehaza magyarul. Pedig ekkor már valóban egyre nagyobb számmal gyűlik a magyar népköltészet anyaga a kéziratok feljegyzések mellett már a nyomtatott közlésekben is.”

Székács József fordításkötete kapcsán mi még hozzátehetjük: előbb jelent a szerb népköltészet gyűjteménye is magyar nyelven, mint a magyar népköltészeté, következésképpen irodalomtörténetileg értékelhető a szerepe is a magyar népiesség elméletének kialakulásában.

Szomszédság és közösség. Bp. 1972. című kötetben jelent meg, ORTUTAY GYULA szövegét a COCCHIARA: *Az európai folklór története.* Bp. 1962. alapján idézzük. HORVÁTH JÁNOS jellemzését a *Tanulmányok.* Bp. 1956. közölte írásában találtuk, míg a szerb tízes trocheusi sűrűsödéséről ŽARKO RUŽIĆ ír a *Srpski jamb i narodna metrika (A szerb jambus és a népi metrika)* című könyvében. Bg. 1975.

Azt szeretnénk ugyanis kiemelni, hogy Székács József fordításkötetének vízvázasztó szerepe volt a magyar irodalmi közgondolkodásnak a népiesség felé vivő útján. Egyrészt lezárta a „szerbus manier” korát és divatját, másrészt a magyar irodalmi közgondolkodást közelebb vitte a „valóságos” népköltészet megismeréséhez, nemkülönben a népismeret tapasztalati vonatkozása felfedezésének az igényéhez, amelyben természetesen a népköltészeti műfajok és formák gazdagsága az élettel való szoros összefüggése is bennfoglaltatott. A „szerbus manier” elméleti tételét Székács kötetének bevezetője ugyanis mintegy megdöntötte, s ezzel lezárta azoknak a költői kutatásoknak a sorát, amelyek a népies művers lehetőségeit igyekeztek kipróbálni. A bukolikus népiesség után a „szerbus manieré” is alkalmatlannak bizonyult, s ezáltal egyértelműen nyilvánvalóvá vált, hogy az egyetlen járható út a magyar költő számára a népiesség felé a magyar népköltészen át vezet. Székács verstani fejtegetései kétségtelenné tették, hogy a szerb tizes magyar értelmezése félreértésen alapul, s nem tükrözi valójában a szerb tizesnek, a deseteracnak, igazi természetét. Hadd emlékeztessünk ezzel kapcsolatban Horváth János leírására:

„A gondolat- és mondat szerkezet e sajátságaihoz illő kíséretül járul a versforma is: a rímtelen ötös trocheusok szakadatlan sorozata, melyekbe nyugvópontot sem rím, sem versszakokba tömörülés nem hoz, melyek éppúgy egyenként, önálló tagokként sorakoznak egyvégtibe, mint tartalmuk.”

Horváth János is Vuk Karadžić megállapítását fogadja el, aki 1824-ben írta le, mint Székács József idézi, a következőket: „A mi hősdalaink egyiglen tíz szótagúak, vagyis öt trocheus lábúak, úgy, hogy a második láb után caesura következik . . .” Székács ellenben 1836-ban egyértelműen jelenti ki:

„Hogy a hős dalok tíz szótagúak, s hogy a negyedik szótaggal e szónak végződnei kell: az igaz: de hogy a hősdalok trocheusokban vagynak írva, az képtelen állítás. S igen különös, hogy a fordítók, fordításaikban éppen ahhoz ragaszkodnának, mi Vuk úr állításában hamis, azt pedig elmellőzik, mi az állításában helyes . . .”

Természetesen nem pusztán verstani kérdésről van szó, s nem is egy, a 18. század nyolcvanas éveinek prozódiai vitáit idéző probléma felvetéséről, most a szerb költészetben. A deseterac „olvasata” a népköltészethez való viszonyt általában is tükrözi, a népköltészet megismerésének a kérdésévé válik, Székács József interpretációjában pedig eredeti körén túli érvényt kap. Már a magyar népiesség formavilágát érintő kérdésről van szó, hiszen ennek igénye az 1830-as években már jelen volt a magyar irodalmi köztudatban, Petőfivel pedig szinte törvényszerűvé vált a magyar népdal „hallásának” a problémája. A „gondolt” népdal (majd ballada) helyett a valóságos, a maga törvényeinek engedelmeskedő, esztétikai rendszert képező népköltészet létezésének gondolata Székács József fordításkötetében jelt adott magáról — sokkal erőteljesebben, mint azoknak az éveknek a magyar költészetében vagy esztétikai gondolkodásában.

Hogy egy Vuk Karadžić ellenében mert gondolkodni azt nemcsak azzal magyarázhatjuk, hogy Karlócán, a Vuk, reformjait ellenzők főhadiszállásán élt, hanem azzal is, hogy közvetlen tapasztalatai voltak, s nem vezették — mint Vukot — a német irodalomból beszüremkedő eszmék sem. Nem véletlen, hogy Székács egyik szerb bírálója már feltételül szabta a „lehet-e énekelni” kérdését a sokat vitatott és máig meg nem oldott cezúra kapcsán.

„S valóban, ha meggondoljuk — írta —, hogy a szerb dalokat egyig énekelni szokták, s ekkor a cesura pausaul szolgál, melynél az éneklő nyugodni és lélekzetet venni látszik: mind a megjegyzést igaznak, mind a caesura megtartását elkerülhetetlenül szükségesnek kell tartanunk . . .”

Van találó megállapítása a trocheusi vagy nem trocheusi mértékkel kapcsolatban. A szerb hősdal, „ha nincs is mint mondám trocheusokban írva — legalább trocheusokban van dalolva”. Véleményével meglehetősen magános volt, s nemcsak korában. Legfeljebb Pavle Berić 1829-es írására támaszkodhatott, aki Vuk Karadžić verstani fejtegetéseit ugyancsak elvetette — a szótagszámlálás nevében. Csak a modern szerb verstanj

irodalom látszik (részben) igazolni Székács megfigyeléseinek pontosságát, amikor már csupán trocheusi tendenciákról, illetve trocheusi sűrűsödéstről beszél, bár még a „trocheusokban van dalolva” kérdéséhez most sem érkezett el.

Székács József kötetében, s még inkább Székács tudatában a szerb népköltészetnek nem eszményi, a magyar irodalmi köztudatban már heroizált és Vörösmarty verseiben klasszicizálódott képe élt, a „szerbus manier” ugyanis ezen alapult, hanem egy egészen tapasztalati, amiről *A szerb népdalok és hősrégék* jegyzetei is tanúskodnak. Nemcsak Vuk gyűjteményeinek német kiadásai, illetve Vuk szerb nyelvű publikációi alapján tájékozódott. Jelentős szerepet kell tulajdonítanunk fordítónk közvetlen tapasztalatainak is, hiszen karlócai tartózkodásának időszakában a szerb népköltészet egyik akkor legaktívabb területét, a Szerémséget, járhatta be, és közvetlenül is megfigyelhette a népi énekesek előadásmódját, láthatta azt a társadalmi-gazdasági és szellemi közeget is, amely a szerb nép- és hősdalt élte, amelynek a költészet csak része volt. Ezt bizonyítja a „dalolt trocheusról” vallott nézete, jegyzetanyagában például a már Fried István méltatta guszlá címszó:

„A guszlák a szerb tartományban annyira el vannak terjedve, hogy csaknem minden nagyobb családban találhatók. Nálunk Szerém vármegyének Ireg városában legtöbb készül, mert ez központja a slávoniai, bács s bánati rhapsodáknak, kik az iregi vásárok alkalmával tartják gyűléseiket . . .”

a hősdalról szóló jegyzet:

„A szerző, Szerémben, névszerint a gergetegi klostromban látta egy ilyen rhapsodát s körüle figyelő csoportot, nem győzván eléggé bámulni az arcokon s mozdulatokban különféleképp kitörő jeleket, a dal hatásának szüleményeit . . .”,

a nászdalok bevezetője, amelyek ugyan Vuk Karadžić szótárának két címszava alapján írt, de amelyet meg is toldott a maga tapasztalatával („Az esküvőről Vuk úr nem tesz említést . . .” stb.). Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy Székács kortársai színvonalán túl is együtt látta és tudta a „nép és irodalma” kérdését, a fordításkötetével mintegy

megelőzte a magyar kezdeményezéseket. Egy költészeti-népismereti igény öltött formát tehát A szerb népdalok és hősregék című kötetében — még fordításban — de pár esztendő múltán majd a magyar irodalom síkján is. Székács vállalkozásának az 1820-as évek végén még nem a népies ízlés- és gondolatvilág volt maradéktalanul a dajkája, hanem azt megelőző, kötete azonban 1836-ban már többet jelenthetett, szerény példamutatásával.

Megszorításokkal ugyan, de Székács József szemléletének a teljességéről beszélhetünk tehát. Ezt látjuk a népelet és a népköltészet összefüggésének értékelése, a szerb tizes természetének magyarázata, a népköltészeti műfajok változatainak közvetítése síkján is. Ha figyelembe vesszük, hogy a szerbus manier a hősdalra épült, s egy Kölcheyt is a hősdal kérdése foglalkoztatta elsősorban, Székács törekvése, hogy az ún. női dalokat is a figyelem középpontjába állítsa, ugyancsak érdeme. Fordításkötete ugyanis majdnem teljes műfaji repertoárját bemutatta a szerb népköltészetnek (természetesen a prózai szövegek kivételével). Megszólaltatta például a szokások költészetét is.

„Dalok készítésében a szerb nép termékenyebb mintsem képzel-nünk lehetne — írta —, s a kólók, a fonókák, menyegzők, aratás, szvecsárok s egyéb mulatságokban ma is gyakran készülnek újabb és újabb dalok, melyek köteteket töltenének be. Tárgyuk: mint látók — szerelem, enyelgés, gúny, ünnepek, mulatságok, és és föld, tűz, felhő, víz s csaknem minden elemek . . .”

Nem szabad felednünk, hogy a magyar népies irodalmi szemléletet elsősorban a népdal és ballada foglalkoztatta tartósan, ezért Székács törekvése mindenképpen méltánylást érdemlő. Egyrészt árnyalta a szerb népköltészetnek a magyar irodalomban kialakuló képét, másrészt a népköltészet megismerésének bontakozó munkáját is serkentette. Hogy ez a serkentés milyen mértékű és jellegű volt, a magyar népiesség alapos, széles körű, népismerete problémáját is érintő vizsgálata mutathatja csak ki. Ám bizonyos, hogy előtörténetébe belejátszott Székács József (elsősorban az Erdélyi Jánoshoz fűződő

kapcsolatai révén) és fordításkötete, *A szerb népdalok és hősrégék*, éppen ezért munkásságát elsősorban a magyar népiesség történetének a kontextusában szükséges vizsgálni, s ily módon jelölni ki irodalomtörténeti helyét is.

BORI IMRE

A MAGYAR NYELV ARANYBÁNYÁJA

(SZABÓ T. ATTILA: *ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁR. A—C.*)

(Kriterion, 1975)

Óriás-vállalkozás, csoda, nem pótolhatja más szógyűjtemény. Lelkünk anyját az erdélyi magyar nyelv mélyrétegét szólaltatja meg — anyanyelvünknek már-már elnémuló szavait. Bartók és Kodály erőfeszítéséhez mérhető mű.

★

Milyen könnyű lett volna így írni róla, mikor még senki nem olvasta s nem foglalkozott vele írásban. Az ámulat hangján szóló sok ismertetés után (valamennyit átolvastam) úgy tetszik, semmi új dicsérettel nem hozakodhatok elő, s ha gáncsot vetni képtelen vagyok, inkább hallgatok. S ha mégsem, hát az a remény biztat, a megismételt magasztalásokba imittamott tán mégis tudok keverni új, s öregbítő elemet.

★

Az első kötet 1225 lapjáról tanulom az erdélyi magyar nyelvet. A-tól C-ig. Ezt az elsőt még 8—9 kötet követi. Hány szerencsés esztendőbe telik, hogy a z-vel kezdődő szavakat is ízlelgethessem. Megérjük-e? Megérem-e?

★

Az igazi tudós élete legnehezebb próbáltatásait is a maga hasznára fordíthatja. Szabó T. Attila élete igazolja állításomat s nem is igyekszem másokkal igazolni a példát, nála maradok,

az ő élete tanulságánál. A tudósnak ugyan eredményeire vagyunk kíváncsiak, nem életére. Ezúttal, ha egy percre is el kell térnünk ettől a tapasztalattól. A kitérők miatt: amelyekre körülményei kényszerítették példánkat az elemi létjavak megszerzése közben.

De vajon kitérő-e a teológia, hogyha a tétovázó fiatalember számára az egyetlen kínálkozó választás. A pálya végéről visszatekintve még talán szerencsésnek is minősülhet az egyesztendős angliai tanulmányút, a protestáns isten kegyelméből. S kitérő-e az vajon, hogy be is kell fejeznie (becsületből) a hittudományokat — Kolozsvárt — ha ébredt volna is közben másirányú érdeklődése. S bizonyára ébredt, hiszen az ifjú lelkipásztor nyomban tanári oklevélért folyamodik a kolozsvári egyetemen magyar—angol—világtörténelem szakcsoportosítással. Majd Debrecenben Csúry Bálint tanítványaként (hányattatása ismét szerencsét érlel) nyelvjáráskutatónak készül. Doktori értekezéséül irodalomtörténeti munkát nyújt be: kéziratos énekeskönyvekből összeállított bibliográfiája úttörőnek számít ma is.

Úttörőnek igen, de korcsolyának, mellyel beroboghat a sikeres életbe — nem. Az egyetem elvégzése után, tanári diplomával még hosszú ideig csupán óraadó. Mert tanítani is szeretne. Azokban az években azonban a fiatal magyar tanárok számára nemigen akadt kenyér. Próbál tanítani a nagyenyedi kollégiumban, majd kutatni az Országos Levéltárban Budapesten. Onnan nevelőnek szegődik (jellemző!) Kutyfalvára Dégenfeld grófék gyermekei mellé, ezt követőleg a zilahi Ady Endre kollégiumban próbált szerencsét. Valljuk be, az állástalanság keserű évei voltak ezek s a felsorolt „munkahelyek” a kegyelemkenyér, vagy a díjtalan, esetleg óradíjas segédtanár száraz kenyerét jelentették.

Az Erdélyi Múzeum levéltárában lel végre hazát 1936 tavaszán, Kolozsvárt, s itt dolgozik, mígnem 1940-ben egyetemi tanárrá nevezik ki.

Földrajzi helynevek tanulmányozásával, gyűjtésével kezdődött a szenvedély, nagyrészt levéltári munkaként: 1925-ben kapott rá a 19 éves ifjú, s a 27 éves már be is tetőzte máig is érvényes alapvető tanulmányával: *A helynévgyűjtés jelentősége és módszerével*.

Azt mondhatnók, ezzel a munkálkodással el lehet tölteni akár tíz életet is, áldozatosan, ismeretlenül, a szakma belső körének szűk elismerésében. Ez meg is történt: Szabó T. Attila egy egész életet töltött helynévkutatással: munkája eredményeként megjelent néhány kötet, egynéhány tanulmány de a munka egész eredményét őrző 80 kéziratos doboz kiadatlan. — Nem panasza, csupán csendes fájdalma a tudós-nak. Hogy a kalotaszegi helynevekről írott vaskos adattárát jobban értékelték külföldön, mint itthon? Hollandiában is, német nyelvterületen is foglalkoztak vele a szakma jelesei — magyar ismertetés nem jelent meg róla.

Aki tudja, mert tapasztalja, hogy elkezdett élete műve csak a messzi utókornak szolgál majd (mert erről azért le nem mondhat a legfeketébb képzeletében sem) — mit tehet ha marad még ezen felül reménye, képzelete, ereje? Sorompóba küldi többi életét. Szabó T. Attila a süket csöndben, mely helytörténeti gyűjteményeit követte (övezte) nem szűkítette, hanem kiterjesztette kutatásai körét. S fürge szemét, mely a levéltári árkusokon futva, eleinte csak a földrajzi nevekbe botlott, ezután minden új szónál is megállította. Minden ígénél, mely a köznapinál többet állított, s a legkorábbi kéziratokban még az elkoptatott jelentések első előfordulásainál is felfigyelt mindig, s valahányszor egy-egy szó értelmét változóban tapasztalta.

Az ember ritka tulajdonsága, hogy mindennapi tevékenységét, ha értelemmel sugározza be széppé tudja tenni. És ha napról napra átélheti a végzett munka örömét és gyümölcsét — boldog.

A levéltári kutatást sokan robotnak vélik (mert az is lehet), mert unalmas és ritka esetektől eltekintve nagy fölfedezést nem ígér s vajmi kevés változatosságot ad, a levéltárak sápadt csöndje. De akadhatnak kutatók, s íme egy

bizonyosan akadt, aki gyönyörű unalomná változtatta a maga számára a levéltári munkát.

★

Az első szállítmányt napok alatt szétkapkodták. Gondoltam, illetlenség olyan könyvhöz kedvet csinálni, mely nem vásárolható meg. Mire felocsúdtam, tucatszám olvashattam róla a magasztaló méltatásokat. Lám, másokat nem zavart meg a könyv a tár hiánya az üzletekben! S az általános elismerés felgyorsította a Hivatal mozdulatait is, néhány hét, egy-két hónap alig múlt, a Kritérion raktáraiból, a sorompókat áttörve újra kapható Magyarországon Szabó T. Attila (korszakos) munkája, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Így aztán az Irodalomtörténet recenziójának nem marad más feladata, minthogy szűkszavúan mégis ismertesse a Művet, lehetőleg elkerülve és mellőzve, mondom, minden már elhangzott megállapítást, tán még a dicséreteket sem ismételve meg, mégis úgy, hogy képet adjon a könyvről, okát adja a szakma ámulatának. S ha kedvet akar csinálni, most már inkább a további köteteknek, a C betű után következő szavak közléséhez sűrítse az érdeklődőt.

★

Félmillió erdélyi magyar szóra tett ígéretet a szerző (s majdani munkatársai vállára tett kézzel) s a 8–10 kötetre tervezett tár 5–6 év alatt jelennék meg, a következő, a második, mindjárt 1976 év végén, vagy 1977 elején! Bízunk kell benne, hogy a Szerző segítségére siető fiatalabbak időre el készülnek a felhalmozott cédula-százezrek rendre kötetbe szerkesztésével. S reménykednünk kell, hogy a Kiadó, a bukaresti Kritérion sem veszíti kedvét a bizonyára felmerülő sok-sok akadály leküzdésében.

Az előszó tanúsága szerint a kezünkbe került első kötetét A, Á, B és C címbetűs szavai 114 ezer cédula alapján készültek. S a készülő és (remélem) már nyomdában levő második kötet is amennyiben az É betűnek végére tud jutni, további

123 ezer cédulát fog elemészteni. Az összes cédulák száma (megannyi nyelvi adat) meghaladja az egymilliót. Ez jóval kevesebb szóra vonatkozik ugyan, de a szavak kerete: az egymillió mondat kéri felvételét a testes könyvekbe.

A cédulák az erdélyi levéltárak kéziratos anyagából származnak. Az emberöltőnkint végigpusztított erdélyi magyar írásbeliség négyszáz éve: a megmenekült iratok szólása (szólamlása) a talán soha többé kézbe, soha többé kutatószem elé nem kerülő árkusok utolsó üzenete! A tűzzel-vassal és közönnyel) pusztított magyar középkor szegletbe szorult, szélárnyékba, tűzárnyékba menekült reszketeg s nagyon-nagyon romlandó csodaként fennmaradott maradványa. Nem mondhatjuk mégsem, hogy a magyar nyelv (az erdélyi magyar nyelv) teljessége tárul elénk. Maga a szerkesztő óvja olvasóját ilyesféle túlzó illúzióktól. Nemcsak azzal, hogy eleve a kisebbik, a belső Erdélyre korlátozta olvasatainak színhelyét, hanem az irdatlan terjedelem fenyegetése elől farolva. A nyomtatásban valahol már megjelent, tehát gyakorlatilag hozzáférhető, vagyis felfedezett s már könyvbe foglalt iratokat a bennük használt szavakat, fordulatokat csak érintőleg böngészi át, csak futtában markol belőlük: de (s még mindig terjedelmi okokból) a már fel- és kigyűjtött s más tudós ember nem látta szövegek szemelvényeinek egyik feléről is le kellett mondania — a bőség által meg nem zavart célszerűséggel — a gyűjtésnek arról a feléről, amelyben a már elébb szereplő szó újabb előfordulásakor nem mutat más arcot, más értelmet, mint korábban. Sajnálhatjuk? Bizony, ha nem is a már tapasztalt szó ismétlődését, hanem a kavicsot tartó ékszerfogalat mondatokat!

Ha nem is kárpótol viszont minket magyar olvasókat, emeli a tár értékét azzal, hogy minden címszót románul is értelmez, lehetőleg erdélyi román tájszóval s németül is,

olykor szász dialektusban. A majdani nyolc-tíz kötetes mű ily módon román és német nagyszótárként is forgatható, igaz, csupán a magyar szavak betűrendje szerint. Amíg valaki el nem szánja magát, hogy a román szótárat is értelmezze magyarral, némettel vagy a szászt, románnal és magyarral. Ez azonban már más szerkesztők feladata lehetne.

Hadd idézzem szó szerint Szabó T. Attilának egy nyilatkozatát: — olyan érdekes, mélyreható realizmussal, mint amilyen-nel a régi írásokban, főként egykori törvénykezési jegyzőkönyvekben találkozom, csak a legjobb íróknál olvashatok. Egy marosvásárhelyi törvénykezési irattal foglalkoztam például a múltkoriban. 1616-ban kezdődik. Hogy tudtak ezek a vásárhelyi fickók, legények, lányok, férfiak, asszonyok, meg a jobbágyok, zsellérek beszélni! Milyen árnyalatosan, ízesen. De aztán trágár történetek, nyilatkozatok is vannak a régi iratokban: a paráználkodások, lopások leírásában. Mert nevükön nevezték akkor a dolgokat. Nem az volt számukra fontos, hogy malackodjanak, hanem, hát istenem, ezek is hozzátartoztak az életükhöz. Kutatásaim során például kezembe került egy válóperes jegyzőkönyv, a görgényi református egyházmegyéből, a XVIII. század közepe tájáról. Olvasás közben úgy megundorodtam tőle, hogy a felénél abba is hagytam az olvasást és a jegyzetelést. A válóperes felek akkor is az égvilágon mindent kitaláltak, amit a férfi a nőről és nő a férfiről tudott is kitalálhatott.

Korán tisztáznia kellett a Szerkesztőnek, hogy a kijegyzendő iratokból milyen lexikális szövegegységek kerüljenek *cédula-szó*, majd a szerkesztés során szótári *címszó* rangjára, Úgy érezte, tágan kell értelmeznie a fogalomszó körét, mert így kívánta az anyag történetisége s az igény, hogy a szavak életfolyamatukban mutakozzanak meg, még akkor is, ha a szó már elavult. S ezért történt, hogy nemcsak a tőszavak és tulaj-

donképpen összetételeik minősültek címszónak, hanem azok a többé-kevésbé szoros szókapcsolatok is, amelyekből később önálló szóegyetek váltak vagy válhattak volna.

Szabó T. Attila anyaggyűjtése első négy évtizedében úgy gondolta, *szótáron* munkálkodik, szeme előtt a Szamota István által gyűjtött s utóbb Zolnai Gyulától egybeszerkesztett *Oklevéltár* lebegett, hiszen abban is többnyire az irodalmon kívüli nyelvhasználat gazdagsága tükröződik. A fiatal kutató igyekezete az volt, hogy a Zolnaiék által is hézagossá érzett szótörténeti adalékokat erdélyi vonatkozással megszerezze, ilyenformán mintegy kiegészítendő az *Oklevéltárt* egy pótkötettel.

Estendőik során azonban a kiegészülő kötet tízszeresen, sőt hússzorosan túlnőtt a „mindössze” ötvenezer adatot tartalmazó *Oklevéltáron* s már régen nem csupán oklevelekből hízott, hanem a hajdani élet legkülönbözőbb mozzanatait tükröző mindenféle egyéb iratokból.

A készülő munkát az összes magyar történeti szótáraktól erősen megkülönbözteti az a törekvés, hogy az egyes szavakkal kapcsolatban minél terjedelmesebb szövegösszefüggésekben mutassa meg a szavaknak nyelvi nyilatkozatokban való szerepét, mintegy a vonatkozó egész szótártörténeti nyersanyagot villantva meg esetről esetre (céduláról cédulára) s mindig a maguk (dátum szerint időzíthető) aktuális életszerűségében.

Ez a munkaközben bővülő, gazdagodó igyekezet utóbb nemcsak a címben foglalt összetett szó első *oklevél*-tagját, hanem a másodikat a *szótár*-at is ledobta magáról. Az első tagot a sokkal pontosabban illeszkedő *szótörténet*ivel cserélte fel, a szótárat pedig, vállalva, a kissé régies, már-már elavult szót a *tárral*.

Ezzel az avultsággal persze könnyű megbarátkoznunk, elég ha az ugyancsak készülőben levő, Kodályék kezdeményezte, *A magyar népzene tára* hatalmas köteteire pillantunk.

Diákkorunkban, ha kétnyelvű szótárhoz jutottunk (kicsihez vagy nagyhoz) bizony legelsőbb a teljességet kértük számon rajta, s nyomban megvallattuk őket. Szűrőpróbánk alatt legtöbbször a tilalmas szavak meglétével igazolhatták magukat e könyvek. Tudjuk, az oktatás célját szolgáló szótárak az efféle vizsgáztatáson mindig elbuknak. Hiányosságuk miatt. Azt gondolnók, hogy az *a* és *c* betűk közé szorult százezernyi adaton még nem nagyon kérhetjük számon azokat a szavakat, amelyeket a fiatal kutató szem leghamarább megtalál. Nem így van.

A *Tár* számos méltatói közül sokan, tisztos és ősz szakférfiak, a nagy mű dicséretétől hevülten a legközömbösebbnek vélhető címszavak hasábjain is figyelemre méltó obszcenitásokra bukkantak már az erdélyi ábécé első négy betűjének rengetegében is. Példáik megismétlésével (s magamfölfedezett) további példamondatokkal megtoldva daliás kedvet csinálhatnak a tár forgatásához, anélkül, hogy magam illetet bonantanék. Nem ismételtem azonban meg elődeim szemelvényeit s újabbakkal sem szaporítom a könnyű, ingyen álmétkodás alkalmait.

Egyik méltató társam meg is magyarázza a test tiltott tájainak és cselekvéseinek gyakori emlegetését négyszáz év irataiban s nemcsak káromkodásként, hanem mindenütt a szavak és az élet értelmezéséhez szükséges módon. Nem szexuális szabadosságra utalnak — állapítja meg — e nyomok, inkább kitörési kísérletre egy sokféleképpen korlátozott érzelmi világból. A világból.

Egyetlen rosszallást találtam a csupa dicsérő méltatások között, az is burkolt elismerés: egy hosszú mondat, amelyben az arany és acél szavak szerepelnek, kétszer fordul elő: „ilyen esetekben elegendő lenne az egyik cím-szó alatt a szövegnek csak egyik felét közölni, a másikonál csak a másikat.”

Tétován merült fel az óhaj, nem volna-e helyesebb inkább szűkíteni a címszavak szöveggörnyezetét, semmint hogy más mondatokat egészen elhagyni.

Nekem minden megtalált mondat elhagyása fájna, hiányoznék. S ha panaszt emelek Szabó T. Attilánál, olyasmiben tesszem, amire ő tudja s meg is adta a magyarázatot: Nem minden kitépett szövegrészről tudhatom meg, honnan való s ha kíváncsi volnék rá, hol találhatom meg: „Minthogy az adatgyűjtés — írja maga mentségére Sz. T. A. — több mint négy évtizede nagyon sok esetben minden levéltári rendet nélkülöző anyagban folyt és folyik, gyakran közelebbi levéltári jelzést nem adhatok.”

Lehetséges tehát, hogy a 300—400 éves irat, melyből csupán néhány sort olvashatunk, soha többé nem kerül kézbe, méltó kézbe. S a vonatkozó levéltári körülmények idő múltával inkább romlottak, mint javultak.

S noha valószínűsége nincsen, hogy kívánságom teljesüljön, éppen a veszendőbe menő magyar nyelvű régiség siratása közben merül fel bennem a képtelen terv, nem lehetne-e a magyar írásbeliség levéltárakba temetett s még megőrizett összefüggő szövegeit gyűjteményes kötetekben kinyomtatni?

Csak a boszorkányperek aktáit, csak néhány kötetnyi magánlevelet, csak néhány család oklevéltárát őrzik könyvek. Az egykori számadások és periratok anyaga (köztük az a sok orcátlan irat, mely nemegyszer elundorította a szemérmes szemelgetőt), mind por és hamu legyen?

Néhány levéltár egy részének értékeit, íme a *Tár* megőrzi számunkra, de az a több millió hétköznapi mondat, amely megbújt s még az a summa is, amely a szorgos munka közben meddőhányóra került, most már az idő martaléka legyen? Ezek a papírokon a magyar próza előtörténete, gerince, és vastartaléka rejtőzik!

Az írók nyelve (még a leggazdagabbaké is) íme bizonyítja a *Tár*, már első kötetével, összességükben is csak töredéke lehet annak a tudásnak, amit a nép alkotó képzelete tud — tudott valaha. S ha várainkat felrobbantották, lerombolták, udvarházak emberalkotta belsejét felégették a századok, ragadjuk meg azt, amit legillanékonyabb voltában nem fogott sem lőpor, sem tűzláng!

Nem Szabó T. Attila vétke, hogy jámbor, követelődző gondolataim éppen a ő könyve, élete áldozatosan hatalmas monumentuma lapozgatása közben támadnak fel bennem a középkori és koraújkori köznapi elbeszélő szövegek, a magyar próza megmentése és felmutatása érdekében.

CSERES TIBOR

VITA

SCHEDIUS LAJOS POLITIKAI MAGATARTÁSÁNAK ÜRÜGYÉN ...¹

II. József császár birodalmában lement ugyan már a nap, de még mindig akkora földön uralkodott, amely a keleti hosszúság 5°-tól a 35°-ig, az északi szélesség 42°-tól pedig az 52°-ig terjedt. Lakói vallo-nok és (kis számban) flamandok, olaszok, osztrákok, szlovének, hor-vátok, csehek, morvák, magyarok, szlovákok, lengyelek, szászok, szerbek és (ugyancsak kis számban) románok és ruténok voltak. Az államigazgatás apparátusa a 18. századi újítgatások ellenére sem volt korszerű. Világszerte sem volt még semmiféle távközlési eszköz. Az egyetlen szerv, amely uralkodását ezen az óriási területen megkönnyít-hette, a posta volt. A császár pontos és lelkiismeretes ember lévén, számára országai külpolitikai biztonsága és lakóinak közegészségügye egyaránt fontos volt. De hogyan tarthatta volna kezét ennek a roppant élő szervezetnek a pulzusán, ha meg nem teremt egy olyan „készülé-ket”, amivel a tőle sok száz mérföldre történeteket is hamarosan meg-tudja, ha nem alapítja meg titkosrendőrségét? Szándékai tiszták vol-tak, kicsinyes fecsegések nem érdekelték, embereit igyekezett gon-dosan kiválogatni és ellenőrizni.² Utóda, öccse alatt ez az apparátus még tartotta színvonalát, jöllehet az idők változása, a francia forra-dalom eseményei Lipótot már inkább hajlamossá tették arra, hogy lényegtelen ügyekről is informáltassa magát. Amikor pedig Ferenc császár személyében egy tehetségtelen, korlátolt kispolgár lépett kettejük örökébe, akit a kocsmai ivótársaságok szóváltásaitól háló-

¹ Az Irodalomtörténet 1975/4. számában a 894. lapon TAXNER-TÓTH ERNŐ: *Schedius Lajos hatása* c. tanulmányában a következőket írja: „... Schedius besúgó volta, amit Mályuszné Császár Edit állít, nincs kellően bizonyítva”. Ugyanott, a 16. jegyzetben: „... maga is elismeri ..., hogy állítását nem tudja bizonyítani”. — SCHEDIUS konfi-dens volt. Jelentései a Polizeihofstelle iratanyagának 1927-ben, a Justizpalast égésénél történt részleges pusztulásakor megsemmisültek, a korábbi kutatók azonban még hasz-nálták őket. Ilyen értelemben ld. WERTHEIMER EDE: *Az 1811 – 12-i magyar országgyűlés*, Bpest, 1899. 23., 33. — DOMANOVSKY SÁNDOR: *József nádor élete*, 1/2. k., 332., 416. Leg-utóbb R. VÁRKONYI ÁGNES írta meg SCHEDIUS-ról ugyanezt, standard művének, *A pozitívista történelemszemléletnek* II. k. 141. lapján. — Ezt a kort jellemzi egyébként, kissé iskolásan, TAKÁTS SÁNDOR: *Kémvilág Magyarországon* I–II. c. műve. (Bpest, é. n.)

² JÓZSEF titkosrendőrsége: FOURNIER, AUGUST: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress*, Wien, 1913. 1. skk.

szobatitkokon keresztül, a tudóstársaságok összejöveteliig minden érdekelt³ — helyesebben: mindenre kíváncsi volt —, akkor ez a szervezet nemcsak óriási módon felduzzadt, hanem a legkülönbözőbb társadalmi, szellemi, sőt: erkölcsi színvonalon álló férfiakat is egyesítette magában. A titkosrendőrség a húszas években már több évtizedes múltra tekinthetett vissza, kormánysszervvé vált. Nem volt népszerű. De még a ferenci időkben sem volt szükségképpen gaffikó az, aki „jelentett”.

Voltak a konfidensek között előkelő urak, akik feudális hűséggel szolgálták a Domus Austriacat, s „nem állítottak ki nyugtát”. Vagyis: nem pénzért „jelentettek”. Ezek közé tartozik a Fournier-említett gróf, akinek titkosrendőri jele ** volt (nevét nem ismeri), a *** jelű Alvinczy báró, s tegyük fel, hogy Schedius is. Ez az, amit nem tudunk bizonyítani; mivel azonban Schedius valóban az udvar kedves embere volt és József nádor barátságába fogadta, egyetemi tanár volt, fiából pedig a legfelsőbb kegy helytartótanácsost csinált,⁴ jogosan feltételezhetjük, hogy szolgálataiért nem részesült anyagi juttatásban. Schedius német származású volt, ha nemesember is; semmi csodáltnivaló nincs azon, ha a romantikus ifjúság elmúltával a német császár közelebb állt hozzá, mint a Karok és Rendek.

Fizetést kapott (mert miből is élt volna?) a legrátermettebb konfidens, a luxemburgi Leurs, aki a hazáját lerohanó franciák elleni felháborodásában állt a Habsburgok szolgálatába, s ezt aligha vehetjük tőle rossz néven.⁵ Ezek egyike sem bélyegezhető meg. Ők azonban egy kis elit, s alattuk, fokonként egyre mélyebb szellemi és erkölcsi színvonalon, sok százan teljesítettek kémszolgálatot. Íme egy kis ízelítő: Első osztályú konfidensek Ziska és Wenger Pozsonyban, Csefalvy Csefalván, Drevenyák Szomolnokon, Paczovszky Sárvárton, Okolicsányi Eperjesen, Malaspina gróf Kassán, Hofmann és Steinbach Pesten, Burkhart és Paulovics Budán, Kovács és Markovics Temesváron, Csapó Tolnán, Plattner (és Kolb, a plébános, aki itt nincs megemlítve. M.) Bonyhádon, Tröscher Vajszlón, Radiche-

³ Nem pusztult el ugyanekkor az a jelentés-sorozat, amely egy *Csárda* elnevezésű „titkos” főúri kompánia viselt dolgairól számolt be; ez egyébként néhány fiatalember gyerekes csínyje volt. Beszél róla LÁBÁN ANTAL: *Kortörténeti titkos jelentések Bécsből a száz év előtti magyarságról*, Századok, 1921–22. 321. FERENC olyan jelentéseket is kapott — és elolvasott —, amelyek egy-egy országgyűlési követ legbelsőbb magánügyeit illeték (OL., Regnicolaris Ltár, Fond N 119. Takáts Hagyaték, Megbízotti jelentések, 31. csomósám, 3569.) Az Akadémiáról: Uo., 49. cs. sz., 7486.

⁴ FOURNIER, i. m., 16–17. ALVINCZY: OL., Fond I 50. Privatbibliothek S. M. des Kaisers, Fasc. 57. — A SCHEDIUS család nemességét I. LIPÓTTól 1676-ban kapta, a nemességserző ős Pozsony megyei evangélikus lelkész volt. (NAGY IVÁN, X. 85.) A nemesség egyébként abból az egyszerű tényből is nyilvánvaló, hogy SCHEDIUS fia helytartótanácsossáig vitte.

⁵ LEURStól ld. Irodalomtörténet, 1971. i. sz., 177., 20. jegyzet.

vich és Tomasich Zágrábban, Mikes Péterváradon, Wagner Sopronban. Van közöttük földesúr, városi tanácsos és megyei ember, ügyvéd, kamarai hivatalnok, pap. Másodosztályú konfidensek is akadnak minden nagyobb helységben:⁶ ezek is még a Polizeihofstellének, ill. a rendőrfőnöknek — Sumerau, Hager, majd Sedlnitzky — jeleltnek. Mindegyikük megszervezi azonban a maga kisebb körét titkárok, lakájok, szobalányok bevonásával, akik csak nekik számolnak be a megtudott dolgokról.

Külön műfaj a postamesterek: ezek magától értetődően a rendőrség emberei, a leveleket felbontják, leírják, majd ez után küldik tovább. Előfordulhat, hogy a felnyitás nem sikerült, az írás jóvátehetetlenül megsérült. Ilyen esetben a levél — elvész.⁷

Ennek a szépen kiépített besugó-rendszernek Magyarországon volt egy hátulütője: azoknak a száma, akik, akár mint jelentéstétvők, akár mint feljelentettek, szóba kerülhettek, pár ezret tett ki, ezek, közvetve vagy közvetlenül, ismerték egymást, sokat tudtak egymásról. Ritkán őrizhette itt meg valaki a titkait. Desseffy József biztos lehetett benne, hogy hallgatóságából legalább egy valaki találva érzi magát, amikor kitört, s a besugókat „die verabscheuungswürdige, verwerfliche und niedrigste Gattung aller Menschen”-nek nevezte — kijelentését mindenesetre megírták Bécsnek.⁸ Ugyanebben az időben, tehát az 1807. pesti országgyűlésre ajánlotta titkos ügynöknek Ratoliska tanácsos Radichevich zágrábi ügyvédet; mint *ablegatus absentium*, el is foglalta helyét, de sajnálatos módon, a páratlan Leurs már novemberben jelentette, hogy egy fiatal országgyűlési jegyző, hasonlóképpen horvát, több követ barátja előtt a Naphoz címzett kávéházban leleplezte, mondván, hogy kilétét már egész Zágráb tudja. Hogy mindjárt pótlására is indítványt tesz, s egy Szvetics nevű követet ajánl helyette, ez jellemző arra a tájékozottságra, amire a luxemburgi pár hónap alatt — nyáron érkezett Pestre, magyarul nem tudott — szert tett.⁹ Természetesen előfordult olyan eset is, amikor gyanún felül álló személyek „jelentettek”. Lábán beszél el egy esetet: hét úr pezsgőzött együtt a Vadászskürt kávéházában s emlegette a magyar alkotmány sérelmeit . . . Majd tréfásan felvetették: vajjon van-e közöttük besugó? Mivel csak heten voltak, nevetve tértek napirendre a kérdés felett, mert szerintük csak minden tizenkettedik ember spicli. Tévedtek. Egy közülük jelentette a

⁶ A névsor az 1811-12. országgyűlés kapcsán került összeállításra. Ld. Takács Hagyaték, 28. cs. sz., 2902. a.) sz. Titkos ügynöki névsorok a későbbi időkben is maradtak.

⁷ Így SZÉCHENYI ISTVÁN egy levele titkárához. Uo., 48. cs. sz., 7035. a. 7751. Vö.: DOMANOVSKY S.: *József nádor iratai*, III. k., Bpest, 1935. 159.

⁸ Takács Hagyaték, 21. cs. sz., 2229. (1807. szept. 27-i névtelen jelentés.)

⁹ Uo., 25. cs. sz., 2769. (1811. nov. 12., LEURS.)

történeteket a rendőrségnek.¹⁰ (Lábán tévesen írja, h. Metternichnek; a herceg csak a külügyet intézte.)

Bármennyire elítéljük is azonban azt a kicsinyes és aljas buzgalmat, amivel a mindennapok besúgóí a legjelentéktlenebb epizódokat is közölték „felsőbb helyel”, mint történeti forrásokat, óriási haszonnal forgathatjuk mind a császári magánlevéltár Hungaricáit, mind a Polizeihofstelle iratanyagát. Ez utóbbi, mint tudjuk, már a 19. sz. végén megnyílt a kutatás számára, a Privatbibliothek magyar anyaga 1920 után került az Országos Levéltárba. A rendőrségi iratok felhasználásával készült Lábán Antal cikke a Századok 1922. évfolyamában. Lábánnak nagy másolatgyűjteménye is volt az anyagról s ez némiképpen kárpótolt volna az 1927-i pusztulásért. A második világháború során azonban ez is megsemmisült.

Felismerte a jelentések forrásértékét Takáts Sándor is, és ugyancsak még 1927 előtt, sokat másoltatott le belőlük. Ez az Országos Levéltárban őrzött ún. Takáts Hagyaték. Információs értéke felbecsülhetetlen, csak egy hibája van: Takáts az országgyűlésekről küldött jelentésekre specializálta magát, az olyan évek — sőt évtizedek — pedig, amelyekben nem volt diéta, hiányoznak a gyűjteményből. A másolatok jól olvashatók, de némi kritika kell használatukhoz, mert az alkalmi másolók a szép írás erényét nem mindig egyesítették a német nyelv biztos ismeretével.

Maga az eredeti rendőrségi iratanyag sem pusztult el teljesen. E sorok írója is használta a részben elszenesedett, nagy gonddal restaurált lapokat. Megmaradt a sok port felvert Csárda kompánia története, s például a balatonfüredi fürdőélet leírása az 1810–20-as évekből.¹¹

Mindezek summázataként: egy kort, egy várost, de még egy embert sem lehet megismerni tisztán irodalmi forrásokból. Az élet teljessége túlnő a legkorszerűbb esztétika irányelvein is. Kétségtelen azonban, hogy Schedius jelentősége irodalmi munkásságában rejlik, a sajnálatos csak az, hogy kiváló szellemének hatókörét lecsökkentette politikai magatartásának, biztosak lehetünk benne: köztudott, s a magyar értelmiség szemében kifogásolható udvarhú árnyalata.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

¹⁰ LÁBÁN id. cikke, 306–307.

¹¹ Jelenleg a Verwaltungsarchivban őrzik.

HELYREIGAZÍTÁS — ÉRDEMI VITA HELYETT

Az Irodalomtörténet 1976/2. számának vitarovatában megjelent írás¹ az esztétikai objektivitás kérdésében elfoglalt s egy régebbi írásomban kifejtett² álláspontomat bírálja. Örömmel ragadnám meg a tudományos vita lehetőségét — ha ez a lehetőség adva lenne. A szóban forgó írás azonban a valóságnak nem megfelelően idézi, interpretálja a kérdés körüli vitában szerepet játszó nézeteket — közöttük az én felfogásomat —, s így nem tesz eleget a tudományos vita első s elengedhetetlen követelményének. Ezért a következőkben a probléma tisztázását előbbrevívó elméleti polémia helyett, csak a tények egyszerű helyreigazítására szorítkozhatom, ami azonban — mivel elméleti tényekről van szó — nem lehetséges bizonyos elméleti kérdések érintése nélkül.

1. Nem felel meg a valóságnak kritikussomnak az az állítása, miszerint az egyoldalúan kiragadott idézés módszerével eltorzítanám Lukács Györgynek az adott kérdésben elfoglalt álláspontját mégpedig azzal, hogy csak azokat a részeket emelném ki, amelyekben a műalkotás esztétikai minőségeinek létét a szubjektum élményétől teszi függővé, elhallgatnám viszont azokat, amelyekben a műalkotásnak ez élményektől való függetlenségét, objektivitását hangsúlyozza: „Egészen más megvilágítást nyernek viszont Lukács nézetei — írja — akkor, ha művének más helyeit is figyelembe vesszük, s nem szorítkozunk a Barna által kiemelt mondatokra.” (410.) Ezután ugyanezen az oldalon következik egy leleplezésnek szánt Lukács-idézet, amely a lukácsi esztétikának azt az objektivitás-mozzanatot hangsúlyozó vonulatát reprezentálja, amelyet én állítólag agyonhallgatok.

A valóság ezzel szemben az, hogy ezt a második vonulatot is bemutatnom s a két vonulat egymáshoz való viszonyát elemezni (amit melleleg szólva aligha tehetnék meg, ha bármelyiket is elhallgatnám a kettő közül): „Végül harmadszor — idézi maga kritikussom inkriminált írásomból, mindössze egy oldallal (!! az előbbi vádemelés előtt — Lukács György a történelmi valóságnak és a marxizmus szellemének megfelelően a következőket szögezi le: »Az esztétikum objektíve úgy is elválhat a pusztán hasznostól s ezért kellemestől, hogy az alkotóban s a befogadóban nem ébreszt esztétikai élményeket.«” (409.) Napnál világosabb, hogy ezzel ugyanazt — az állítólag elhallgatott — objektív vonulatot dokumentálom, mint az ő „leleplező” idézete, mely szerint a műalkotás „esztétikai-létezése e szubjektumtól teljesen függetlenül érvényben marad.” (410.)

¹ SZERDAHELYI ISTVÁN: Az irodalmi mű objektivitása Lukács György koncepciójában

² BARNA JÓZSEF: A szép és a rút in *Marxista-leninista esztétika*, Kossuth, 1969.

2. Nem felelnek meg továbbá a valóságnak kritikusom állításai, melyek szerint Lukács szóban forgó tételei „kétértelműen félreérthetően megfogalmazott tételek” (411.), hogy ezekkel „alapot adott a félreértésre-félremagyarázásra” (410.). Nem igaz az sem, hogy Lukács elmulasztotta volna „a szubjektum e kétféle értelmének (t. i. a szubjektum mint egyén s mint emberiség B. J.) megkülönböztetését” (410.).

Egyetlen szót sem kívánok vesztegetni jelenleg annak a trivialitásnak a bizonyítására, hogy Lukács — akinek elméletében többek között központi szerepet játszik az egyén és az emberiség kategóriája — ezeknek az alapvető fogalmaknak a megkülönböztetését a szubjektum és objektum ismeretelméleti vonatkozásában sem mulasztotta el.

Az sem lehet vitás senki számára aki *Az esztétikum sajátossága* című művet megérteni s nem átértelmezni akarja, hogy Lukács itt igen pontosan s egyértelműen fogalmaz. Az elképzelhető legpontosabb fogalmazás sem menti meg viszont a művet a félreértéstől-félremagyarázástól, ha a szöveg, a gondolat állítólagos „kétértelműsége” elengedhetetlen feltétele a javasolt megoldásnak, — valamely más állásponttal való „teljes egybevágás” bizonyításának.

Fölöttébb tanulságos szemügyre venni azt a módszert — a vita szempontjából legdöntőbb kategóriának, a „befogadó”-nak az elűntetését a lukácsi szövegek interpretációjából — amelynek segítségével ez a „teljes egybevágás” látszólagos megalapozást nyer: „Valójában azonban — írja kritikusom — egészen másról van szó: arról, hogy ebben a vonatkozásban a szubjektum fogalma kétértelmű, egyfelől jelentheti az emberiség egészét, az emberi társadalmat, másfelől pedig az egyes embert, a konkrét befogadót . . . Ha a Barna által kiragadott szövegrészben az egy szubjektum (Állj! Figyelem! Mint ezt rövidesen bizonyítani is fogjuk, most tűnt el a „szubjektum” szó elől észrevétlenül s végleg a jelen vitában perdöntő szerepet játszó „befogadó” kategóriája B. J.) kifejezés mellett ott állna, hogy „nevezetesen az emberi társadalom”, akkor a gondolatmenet teljesen egyértelműen egybevágna a „társadalmi” iskola — Barna által is elfogadott — felfogásával . . . S ha az utóbbi idézetben szereplő „szubjektum” szó helyén mindenütt „az egyes ember” kifejezés állna, a két idézet közötti — látszólagos — ellentmondás is nyomban megszűnne, hiszen az esztétikai tárgyak, művészi alkotások, minőségei, értékei az emberiség társadalmi gyakorlatától függenek ugyan, de az egyes ember tudatától nem.” (410–411. Az ér. kiemeléseim B. J.)

Láthatjuk, hogy bírálóm a lukácsi tételeket interpretálva következetesen „szubjektumról”, „egy szubjektumról” beszél. Csakhogy Lukács az általam „kiragadott” részben félreérthetetlenül „befogadó szubjektum”-ról ír: „Szerinte — idéztem inkriminált írásomban *Az esztétikum sajátossága* című mű első kötetének 515. oldaláról — a

művészi alkotás »esztétikai sajátossága éppen abban áll, hogy a *befogadó* szubjektumban bizonyos élményeket idéz fel.« (Az én jelenlegi kiemelésem B. J.) Kritikusom ezt ismét idézi tőlem, de ezúttal mindössze két oldallal (!) odébb a „befogadó szubjektumot” már egyszerűen s véglegesen csak „szubjektum”-ként emlegeti!

Szavakon lovagolnánk, vagy csak figyelmetlenségből eredő pontatlansággal állnánk szemben? Egyik is, másik is kizárt dolog! A „befogadó” kategóriájának azért kellett eltűnnie az ezzel valóban „kétértelműnek”, „félremagyarázhatónak” feltüntetett lukácsi szöveg interpretációjából, mert bírálóm egész elképzelése azon alapszik, azon áll vagy bukik, hogy behelyettesítheti-e tetszése szerint e szövegekbe egyszer „az emberiség”, „az emberi társadalom”, másszor „az egyes ember” fogalmait. Ezt a behelyettesítést — felhasználva az észrevétlenül becsúsztatott „szubjektum”-fogalom általánosabb, meghatározatlanabb s ezért „képlékenyebb” voltát —, az interpretáció gyakorlatában nem mindennap tapasztalható önkénnyel, csupa feltételes módban („ha e helyett az állna . . . ha a helyett ez állna . . .”) mint láttuk, meg is valósítja. El lenne zárva viszont előle ez a lehetőség (s ezzel egész megoldási javaslatja összeomlana) ha az eredeti lukácsi szöveghez, gondolathoz hűen „*befogadó* szubjektum”-ról írna, hiszen — mint az előbb tőle idézett részből kiderül — ezt a fogalmat már előzőleg egyértelműen „az egyes ember”-rel azonosította. (Azt már valóban csak mellékesen érdemes most megemlíteni, hogy a szubjektum és a társadalom fogalmát nem is lehet ilyen egyszerűen azonosítani. Marx joggal figyelmeztet arra, hogy a „társadalmat egyetlen szubjektumnak tekinteni azonfelül annyi mint helytelenül tekinteni; spekulatív módon.” MEM 46/I 20–21.)

3. Nem felel meg a valóságnak — objektíve kizárólag a probléma körüli homályosság felkeltését, növelését szolgálja — az az állítása, hogy „a pszichofizikai minőségek kérdésének nagy mértékű tisztázatlansága kétségtelenül alapot is nyújt ahhoz, hogy e rendkívül képlékeny fogalomra való hivatkozással tetszőleges konkluziókhoz jussunk.” (412–413.)

Valójában a pszichofizikai probléma hatalmas problémakomplexum, amelynek számos oldala s ezeket átfogó *szaktudományos*, valamint *filozófiai-ismeretelméleti* aspektusa van. Ez utóbiak közül — s ezt az ismét csak perdöntő körülményt fedi el az előbbi absztraktn általános megállapítása — nem a probléma (valóban még nem minden tekintetben tisztázott) szaktudományos oldaláról, hanem filozófiai-ismeretelméleti vonatkozásáról, sőt még ennek is csak egy közhelyszerű igazságérvénnyel rendelkező mozzanatáról van szó: arról ti., hogy szín- és hangérzeteink külső, fizikai ingerforrását az elektromágneses és lég hullámok meghatározott hosszúságú tartománya képezi, hogy e hullámok csak látó-, illetve hallóapparátusunkban

válnak azzá, amit színeknek és hangoknak nevezünk, hogy tehát a színek s a hangok *pszichofizikai* minőségek s mint ilyenek nem léteznek a rajtuk kívüli dolgok olyan *tisztán fizikai* tulajdonságaként, mint pl. azok térfogata, súlya, de ennek ellenére mégis objektívek, mert mind a külső fizikai ingerek, mind pedig érzékelő apparátusunk biopszichikai berendezése független tudatunktól, akaratunktól, objektívnek kell tehát lennie a közöttük levő viszonyoknak, a színnek és a hangnak is. (Akaratunkkal valóban nem is változtathatjuk meg szín- és hangérzeteinket, nyomban megváltoznak viszont a külső inger hullámhosszúságának, illetve érzékelő apparátusunk szerkezetének [színvakság, szintévesztés stb.] megváltoztatásával.) Lássuk hogyan foglal állást, az állítólag „nagyértékben tisztázatlan” kérdésben a felsorolhatatlan számú, de e kérdésben teljesen egyetértő kézikönyv közül az ismert hazai szerző Kardos Lajos alapfokú tankönyve: „A látás ingere — vagyis az a *fizikai* folyamat, amelynek hatására *látási érzéklet* előáll — a fény. A fény fizikailag elektromágneses hullám...” (*Lélektan*, Tankönyvkiadó 1953. 32.) „A hallás ingere a levegő rezgése, az ún. hanghullám” (uo. 35). „A szaglás ingere: gáznemű anyagok *kémiai* hatása... E gáznemű anyagok a levegővel elkeveredve jutnak be az érzékszervbe és így válnak a szagérzékelés tulajdonképpeni ingerévé.” (Uo. 37.) stb. stb. (Az én kiemeléseim B. J.)

Kritikusom e ponton azt a súlyos elméleti hibát követi el (amitől már Lenin óva intett), hogy hallgatólagosan összemossa a probléma szaktudományos és filozófiai aspektusait s az előbbi szükségszerű, átmeneti nehézségeiből azt az általános érvényű — s így általában a filozófiai-ismeretelméleti oldalra, tehát ezen belül a dialektikus materializmusra is kiterjesztett — következtetést vonja le, hogy a pszichofizikai problémát illetően „tetszőleges konklúzióhoz” juthatunk. A következmény: a materialista megoldás diszkreditálása!

4. Nem felel meg végül a valóságnak az az állítása (részben már a 3. pontban kifejtettek alapján) sem, hogy álláspontomat a szubjektivista polgári esztétikáéval azonosítaná az a tétel, mely szerint „ha a művet éppen senki sem látja, hallja, akkor annak esztétikuma aktuálisan nem is létezik” (ahogyan írja: „Ez az érv jól ismert a szubjektivista polgári esztétikából...” 412.)

Az objektív létnek két, egymásba átmenő formája, az *aktuális* (teljes, befejezett) s a *potenciális* (nem teljes, befejezetlen) létezési mód. Egy kérdés mármost, hogy valami létezik — e s más, noha az előbbivel szorosan összefüggő, hogy milyen (aktuális avagy potenciális) a létezési módja. Bírált írásomban azt az álláspontot képviseltem, hogy a művészi minőségek léte az alkotófolyamattól, létezési módja viszont a befogadófolyamattól is függ. Ez azt jelenti, hogy az előbbi nélkül egyáltalában nem léteznek, ám az utóbbitól sem *abszolúte*

függetlenek (ellentétben kritikusom objektivista álláspontjával), de nem is abszolút módon függők (ellentétben a szubjektivizmus különböző válfajaiban érvényesülő tendenciával): „A műalkotás — írtam akkor — valóban csak a befogadók esztétikai tudatában újraalkotó aktivitása következtében fejeződik be *teljesen*. . . Ebből azonban ismét csak nem következik az, hogy a műalkotás a befogadói aktus nélkül annyira befejezetlen lenne, hogy (a művészi alkotófolyamat eredményeként) ne rendelkezne valóságos művészi minőséggel, értékkel.” (id. mű 316.)

Ez a koncepció a leghatározottabban különbözik mind a polgári szubjektivizmustól, mind az objektivizmustól. Felfogásom módszertani alapja az a marxi dialektika, amely a termelést-terméket-fogyasztást olyan egységes körfolyamatnak tekinti, amelyben elsődleges s döntően meghatározó a termelés és a termék, de amelyben a — mindig *társadalmi dologként, társadalmi kontextusban értelmezett* — termék *a fogyasztástól is függ*; Marx kiemeli, hogy a termék „csak a fogyasztásban kapja meg a végső finisht” (MEM 46/I 18. o.) úgy, hogy „egy ruha csak a viselés aktusával válik valóban ruhává; egy ház, amely lakatlan, in fact nem valóságos ház;” (Ugyanott). Az esztétikum valóságával s ezzel a marxi dialektikával összhangban hangsúlyoztam tehát akkor, hogy „az objektív esztétikai-művészi minőségeknek a befogadó tudattól való függetlenségét sem abszolutizálhatjuk olyan módon, ahogyan erre a „társadalmi” koncepció képviselőinél mutatkoznak bizonyos tendenciák. Ez a függetlenség az esztétikai tudat létrejötte után . . . nem abszolút . . .” (id. mű 317.)

Nyilvánvaló szöges ellentétben áll viszont az esztétikai valósággal, a marxi dialektikával kritikusom álláspontja, aki — figyelmen kívül hagyva az esztétikai tárgy folyamat mozzanatát, a termelés—forgalom—fogyasztás társadalmi körforgásába ágyazottságát, létezési módjának szüntelen átcsapását a potenciálisból az aktuálisba és vissza, a különböző esztétikai tárgyak létmódjának sajátosságait, azt, hogy *éppen az irodalmi mű* befogadása esik egybe a legnyilvánvalóbban a mű létének a szó szoros értelmében vett befejezésével, kiteljesítésével (az írott „kotta” megszólaltatásával, megelevenítésével az olvasó belső szemléletében) — azt állítja, hogy „a költők sosem publikált, kéziratárakban vagy padlásokon heverő, olvasatlan költeményei nem akkor s attól válnak „igazi” költeményekké, hogy felfedezik, ki nyomtatják és olvassák őket . . .” (413)

A rövid, mindössze hat és fél oldalas írásban fellelhető hasonló nagyságrendű — talán ismét „téves információkra” (!) épített — félreértéseknek-félremagyarázásoknak sorát még folytathatnánk. Ez azonban szükségtelen, hiszen már az első kettő is tökéletesen elegendő ahhoz, hogy a szóban forgó írást az elmélet határain kívülre helyezze, vele az érdemi vitát lehetetlenné tegye. Befejezésül ismételten

hangsúlyoznám: attól a meggyőződéstől indítva, hogy a tudomány fejlődésének elengedhetetlen feltétele a különböző nézetek konfrontációja, örömmel folytatnék vitát minden olyan írással, amely valóban az én álláspontomat bírálja s amelynek célja nem egyes személyek nézeteinek mindenáron való védelme vagy cáfolata, hanem a marxista esztétika fejlődésének elősegítése.

BARNA JÓZSEF

GOROMBÁSKODÁS — ÉRDEMI VITA HELYETT

Barna József fenti megnyilatkozásával kapcsolatban — pontjainak sorrendjében haladva — az alábbiakra szeretném felhívni az olvasó figyelmét.

1. Azt állítja, hogy megvádoltam a lukácsi esztétika objektivitás-mozzanatait hangsúlyozó vonulatának „elhallgatásával”, sőt „agyonhallgatásával”. Sehol ilyet nem írtam. Csupán arra mutattam rá, hogy míg az ő idézeteinek fényében valószínűvé válhatott Lukács önellentmondó, „objektivista – szubjektivista” mivolta, a nálam szerepeltetett Lukács-szövegek egy más, önellentmondástól mentes értelmezést támasztanak alá.

2. Megjegyzésemmel, mely szerint az általa citált egyik Lukács-szövegben nincsen rögzítve, hogy a szubjektum két értelme közül melyikre vonatkozik, s ezért félreérthető, Barna azt állítja szembe, hogy ez „nem igaz”, mert Lukács elméletében „központi szerepet játszik az egyén és emberiség kategóriája” stb. Talán felesleges is rámutatnom: attól, hogy Lukács *általában* sokat foglalkozik e kérdéssel, *egy konkrét szövegrésze* még lehet e vonatkozásban elmosódott megfogalmazású.

Felrója továbbá, hogy értelmezésemben „észrevétlenül s végleg eltüntettem” a szubjektum szó mellől a perdöntő szerepet játszó „befogadó” szót. Való igaz, megfontolt célzatossággal tettem ezt, tudniillik stilisztikai célzattal: csúf lett volna egyre ismételtetni a befogadót is, miután az adott szövegösszefüggésben minden olvasni tudó ember számára nyilvánvaló, hogy itt csakis erről, s nem valamiféle más, nem-befogadó szubjektumról van szó.

Ha előző dolgozatomban azt írtam csupán, hogy a tankönyvszerző egy objektíve félreérthető Lukács-szövegrészt magyaráz félre, az itt csattanóként rámolvasott Marx-idézetet viszont nyilvánvaló

szándékossággal kiforgatja eredeti értelméből. Marx az idézett helyen azt írja — bárki ellenőrizheti —, hogy *a termelés és fogyasztás viszonylatában* helytelen a társadalmat egyetlen szubjektumnak tekinteni, nem pedig azt, hogy *mindenféle viszonylatban*.

3. A pszichofizikai problémáról akkor lenne értelme vitatkoznunk, ha a szerző nem egy „alapfokú tankönyvből” merítené ismereteit.

4. Számos polgári esztéta állította, hogy a műalkotás csak a befogadók tudatában fejeződik be teljesen: névsorukat korábbi dolgozatomban prezentáltam. Ennek megfelelően az az állításom, hogy a tankönyvíró érve „jól ismert a szubjektivista polgári esztétikából”, az általa itt nyújtott ellenvetésekkel nem tagadható, s én csupán ennyit állítottam, nem pedig azt, hogy álláspontja egészében azonos a polgári esztétikák álláspontjával. A termékek befejezettségének kérdésében Marx és Lukács álláspontja ellentétes, és hogy melyiküknek van igaza e kérdésben, azt majd egy „érdemi vita” dönti el, s nem egy „helyette” írt „helyreigazítás”. További kérdés lesz persze, hogy a közvetlen gyakorlati célokat szolgáló termékekre vonatkozó tétel változtatás nélkül alkalmazható lesz-e az autonóm művészet alkotásaira is. E kérdések megnyugtató tisztázása előtt pedig engedessék meg nekem az a munkahipotézis, hogy pl. József Attila versei nem esztétikai félkésztermékek, amelyeket nekem kell befejeznem, hanem maradéktalanul befejezettek úgy, ahogyan ő leírta ezeket. Sokan vagyunk, akik e szerényebb attitűd jegyében olvassuk kételkedéssel „az esztétikai tárgy folyamat-mozzanatáról” szóló bölcselekéseket.

Lukács nézeteinek „mindenáron való védelme” nem célom, s erről több — a tankönyvszerző eddig publikált egész munkásságánál több — írásom tanúskodik. Hogy dolgozatom „az elmélet határain” kívül vagy belül marad-e, ezt a szerző kissé önkényesen véli eldönthetőnek. Én még az ő itteni „helyreigazítását” sem zsuppoltatnám át e határokon, jóllehet személyes véleményem az, hogy egy rossz elgondolást gorombáskodással próbál megalapozni.

Legyen szabad ezzel kapcsolatban azt is megemlítenem, hogy előző írásomban mindennemű dehonesztáló kifejezéstől tartózkodva ismerttettem a tankönyvszerző koncepcióit: nem állítottam, hogy „az egyoldalúan kiragadott idézés módszerével eltorzítja” Lukácsot, nem írtam, hogy álláspontja „leleplezendő” stb., sőt, hangsúlyoztam, hogy félreértésének objektív alapjai vannak. Hogy most mégis ilyen stílusis áthangolással ismerteti okfejtésemet, ez arra jó, hogy jogosnak tüntesse fel válaszának ingerült tónusát. E taktika modellje a farkas és a bárány klasszikus meséjétől a „szidta az anyámat” felkiáltással elkezdett mai afférokig terjedően eléggé közismert.

A záróformula — mely szerint a szerző voltaképp hajlamos lenne vitatkozni, ámde nem oly érdemtelen írásokkal, amilyen az enyém — szintén szerepelhetne akár idézőjelben is. Makai Mária ugyanezzel a

gesztussal zárta — előző írásomban hivatkozott — cikkét, melyben ugyancsak Lukács kapcsán gorombáskodott Zoltai Dénessel és szerény személyemmel. Tanácsos lenne most már valami mást kitalálni, hiszen a legtajékoztalanabb olvasó is előbb-utóbb furcsállani fogja, miért minősül eleve, érdemi érvelés nélkül vitaképtelennek minden gondolat, amelyet nem Lukács ellen, hanem mellette hangoztatnak.*

SZERDAHELYI ISTVÁN

MEGJEGYZÉSEK SZIGETHY GÁBOR IGEN ÉS NEM CÍMŰ KÖNYVEM BÍRÁLATÁHOZ

Az Irodalomtörténet 1976. 2. számában Szigethy Gábor bírálta a magyar avantgard színjáték történetét bemutató *Igen és Nem* (Magvető, 1973.) című munkámat. Cikke elején ahogy írja, „a kritikus hitelet erősítendő” négy „típusos példát” hoz fel véleményének az indoklására. Csupán ezekhez a példákhoz fűzök néhány megjegyzést, amelyből az olvasó megítélheti, hogy milyen fokú Szigethy Gábor kritikus hitele.

Az 1. és 3. pontban foglalt állításaival ellentétben ugyanis az igazság az, hogy távolról sem sorolom az avantgard körébe Molnár Ferenc, Bródy Sándor vagy akár a később említett Németh László munkásságát. Velük csupán a magyar dráma főbb irányait ismertető bevezető fejezetben foglalkozom. Itt Molnár mint a „polgári szalon-dráma nagymestere”, Bródy a „naturalizmus”, Németh pedig mint „az intellektuális dráma realista irányának” a képviselője szerepel. (Id. művem. I. Színházkultúránk főbb vonásai [1900–1940], 13., 29., 30.). Az avantgard drámaszemlélet „előzményeit” és a valódi jelenségeket a későbbiek során külön fejezetekben, részletesen elemzem.

Szigethynek az 1. pontban szereplő másik érve, miszerint Molnár Ferenc *Egy, kettő, három* című darabjában „a) nem szerepel munkás; b) a sofőrnek, akiből elnököt faragnak egy óra alatt soha nem voltak forradalmi álmai; c) nem gyógyul ki semmiből, mert nem róla szól a darab” (496.) — szintén nem felel meg a valóságnak. A darab szövegében Antal „sofőrrel” kapcsolatban többször előfordul a „mun-

* BARNA JÓZSEF és SZERDAHELYI ISTVÁN cikkének közlése után lapunkban a vitát nem kívánjuk folytatni.

kás” meghatározás. A gépkocsivezető ugyanis foglalkozása alapján, a munkásosztályhoz tartozik. Ennek a „sofőrnek” igenis voltak „forradalmi eszméi”, tagja is a „Szocialista Pártnak”. (Lásd: Molnár Ferenc: *Egy, kettő, három*. Vígjáték egy felvonásban. Bp. Franklin, 1920. 20.). És akkor gyógyul ki eszméiből, amikor egy óra leforgása alatt „munkásból munkaadóvá” válik. Jóllehet a pártból való kilépési nyilatkozatát és egyéb megnyilatkozásait a szerelem hangolja és a bankelnök diktálja, de Antal „sofőr” az aláírásával és a magatartásával hitelesíti azokat. (Lásd: uo. 38–45).

A 2. pontban Szigethy azt írja, hogy Bisztray Gyula megállapítása kétszer fordul elő könyvében, de „a jegyzetekben nem azonos hivatkozással”. (496.) Az egyikben feltüntettem az alcímet, a másikban pedig a kiadót is. Szerző, cím, kiadási évszám azonban azonos és így nem kétséges, hogy ugyanazon műről van szó. Jegyzeteimben egyébként 731 bibliográfiai adat szerepel.

Szigethy a 3. pontban azt állítja munkámról, hogy: „általában kevés figyelmet szentel a tizenkilencben felbukkanó drámaírói és színjátékos törekvéseknek, pedig az avantgard szempontjából aligha mellőzhetők Gyagyovszky Emil, Antal Sándor, Bacsó Béla, Újvári Erzs, Vitéz Miklós ekkor színpadra jutó drámai jelenetei s azért is figyelmet érdemelnek, mert esztétikai gyengeségeik ellenére e darabok az avantgard eszmeiséggel ölelkező politikai progresszió képviselői voltak, ... nagy színházak műsorrendjébe illeszkedtek ...” (497.).

Szigethy hagyja figyelmen kívül a munkám gerincét alkotó, a forradalom eszmekörének művészi megnyilatkozásait vizsgáló, a Tanácsköztársaság színházpolitikájával, műsorával, dokumentumaival, majd a bukás utáni jelenségekkel foglalkozó elemzéseimet, amelyekre a könyv eszmeiségét jelképező „Igen” szó utal. (Id. művem. 31–32., 147–235., 299–357., 479–482., 489–554.). A Szigethy által hiányolt Vitéz Miklós-színjátékáról egyébként két ízben is beszélek. (322., 358.). Újvári Erzsit viszont azért nem említem, mert a Ma-ban közölt egy-két rövid lélegzetű víziója közelebb áll a lírai költeményhez, mint a színjátéknak felfogható jelenethez. Bacsó Béla egyfelvonásosának a „kézirata elveszett”. (Lásd: *Irod. Lex.* I. Bp. 1963. 76.). Antal Sándornak *A mester* című egyfelvonásosa nem 1919-ben, hanem 1914-ben látott napvilágot, ez évben mutatták be a nagyváradi Szigligeti Színházban is. A jelenet nem képvisel „politikai progressziót”, mert szerelmi háromszög-problémával foglalkozik, formáját tekintve pedig hagyományos társalgási játék. (L. Antal Sándor: *A mester*. Egyfelvonásos. Bp. Dick Manó Bizománya, 1914.). A Népszava-körhöz tartozó Gyagyovszky Emil mint a Munkásdalos Szövetség háziszzerzője elsősorban verseivel és dalaival vált ismertté a munkás kultúrmozgalomban. (L. Rideg Sándor bevezetőjét Gya-

gyovszky Emil *Dércsipe bimbók* című kötetéhez. Bp. Magvető, 1960.). *A polip* (1913) és a *Kékvérűek* (1924) kivételével, Gyagyovszky színpadi kísérletei kéziratban terjedtek, s inkább csak az egykori Munkás-kedvelő Társaságok történetében van jelentőségük. (L. Gyagyovszky Emil és Tiborc Zsigmond: *A magyarországi munkásszínhátság története*. Készült a Magyar Szabad Szakszervezetek Szövetsége pályázatára. Bp. 1957. Gépelt kézirat.). Társadalomkritikai témájú és szatirikus hangvételű darabok naturalista formában, de távol állnak az avantgard szemlélettől. Szigethy állításaival ellentétben arra vonatkozó adat sem található, hogy 19-ben Gyagyovszky színpadi művei közül bármelyiket kisebb vagy „nagyobb” színház, akár egy hivatásosabb jellegű alkalmi társulás is műsorára tűzte volna. Ugyanígy nem szerepel a Szigethy által említett Újvári Erzs, Bacsó Béla és Antal Sándor sem. (L. a Tanácsköztársaság színházi életével foglalkozó adattárakat. Színháztörténeti füzetek, 25., 26., 27. sz. Bp. 1959.).

A 4. pontban Szigethy azt írja Remenyik-értékelésemről, hogy „Remenyik Zsigmond, mint mindenki elődje — ez meglepő elfogultság.” (497.). Ez a meghatározás tőle ered. Értékelésem szerint ugyanis Remenyik Zsigmond a modern magyar dráma „egyik legérdekesebb útkeresője, kísérletezője”, aki „marxista igénnyel bírálta a kapitalizmust”, és dramaturgiájában megtalálható „kora minden nagy újtőjének az eszköztára: a német expresszionistáké, Pirandellóé, stb. . . .” (Id. művem. 380—381.). Szigethy idézett mondatomhoz hozzáfűzi: „E mondat árulkodik a szerzőnek arról a jellegzetes módszerbeli sajátosságáról, hogy nem esztétikai minőségeket elemez, hanem értéktételek nélküli hasonlóságokat fedez fel, világirodalmi párhuzamokat emleget érték-minősítés nélkül” (uo.). A következő sorban pedig azt írja, hogy ezeket a hasonlóságokat „értékelő kategóriaként” használok. Felmerül tehát a kérdés, hogy a szóban forgó párhuzamokat értékelő kategóriaként avagy pedigrén értékítélet nélkül használok-e? Ez az ellentmondás megvilágítja Szigethy kritikai módszerét is, minden áron hibát akar találni még akkor is, ha ezért önmagával kerül ellentmondásba.

Megjegyzéseim után Szigethy Gábor kritikusai módszerének megítélését az olvasóra bízom.

Kocsis Rózsa

DOKUMENTUM

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS ISMERETLEN ELŐSZAVAIRÓL*

Írók, költők, művészek életéről, gondolatvilágáról egy-egy váratlanul felbukkant dokumentum néha többet árul el, mint cikkek, tanulmányok sorozata. Régi irodalmunkban pedig — éppen az időbeli távolság miatt — még nagyobb értéke lehet egy megtalált levélnek, vagy bármilyen szövegnek, mely szerzője gondolatait, életének akár csak egy kisebb szakaszát is új fényben világítja meg, vagy tárgyi bizonyítékot szolgáltat eddig megoldatlan kérdésekhez. Tótfalusi Kis Miklós életművében ilyen szerepe van az előszavaknak és a naptáraiban megfigyelhető szövegváltoztatásoknak.

Eddig tíz Tótfalusi-előszót ismerünk. Közöttük hat olyan üdvözlő vers van, melyeknek létezéséről hivatkozásokból, utalásokból értesültünk: Apáti Miklós *Vita Triumphans*, Dimjén Pál *Disputatio Medica*, Zádorfalvi Márton *Dissertatio Theologica*, Haller János *Hármas Istória*, Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis* és *Pax Aulae* című könyveiben található versek tartoznak ide. A *Hármas Istória* bevezetőjét kivéve Tótfalusi minden előszava után a nevét is odaírta, így az azonosításra csak ennél az egy versnél volt szükség. A bevezető stílusából és tartalmából arra következtethetünk, hogy Kis Miklós tollából származik: ha más valaki írta volna, akkor Tótfalusi közölte volna a szerző nevét, mert ettől a szokástól nem tértek el a kiadók (sértés lett volna egy dicsérő versezet után nem odaírni, kitől származik); szerénységből vagy bármi más okból viszont megtehetette, hogy a saját nevét nem tüntette fel üdvözlő verse után.

A Musnai Mihálynak szóló latin nyelvű üdvözlő sorokat Musnai László közölte az Erdélyi Múzeum 1947-es évfolyamában. Werbőczy István *Decretum Latino-Hungaricum*hoz egy ajánlást és egy előszót írt Tótfalusi. Az ajánlás (Inclyto Gubernio Regio Transsilvaniae...) magyar fordítását Jakó Zsigmond teszi közzé (*Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 162. l.); az előszót — Typographus Candido Lectori S(alutem). — Vásárhelyi Judit fordította magyarra, eddig csak a la-

* Folyóiratunk 1976/4. számában közzétük DUKKON ÁGNES tanulmányát TÓTFALUSI KIS MIKLÓS előszavairól.

tin szöveg fénymásolata jelent meg Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és tipográfus* c. művében (Bp. 1972.) Az Apáti Miklósnak, Dimjén Pálnak és Zádorfalvi Mártonnak szóló latin nyelvű *üdvözlő versek szövegét és fordítását itt közöljük először.* Mindhárom szöveg fordítását Koltay Jenő, a szombathelyi Püspöki Könyvtár könyvtárosa készítette.

Tótfalusi üdvözlő verse Zádorfalvi Márton „*Dissertatio Theologica . . .*” című művéhez RMK III. 3577

Ci. Dno Autori, pietate et Doctrino suspiciendo
 Quid Deus, et qua sit nobis ratione colendus,
 Salvator paucis exponit: Spiritus, inquit,
 Est Deus; haud alio cultu, nisi spirituali
 Est igitur, veraque animi pietate colendus.
 Haec Succinta quidem, sed pondere concio plena,
 Totius ut ferme compendia religionis
 Exhibeat. Quid namque Fides, quid continet ultra
 Debita nostra Deo tota Observantia, verum
 Quam recte congosse Deum? cognoscere, quis sit
 Gratus ei cultus? Procul hinc, procul estis, idolis,
 Ritibus aut cassis quique cumulatibz honores
 Vana quid humani colitis commenta cerebri?
 Externis quid inhaeretis? Deus intima poscit.
 Fusius ut noster Martinus id intimat, isthis.
 E textu dicto sumptis conceptibus. Hunc Tu
 Dirige conantem, Deus optime, talia ! facque,
 Illum prosicuum Sacra Tua in Aede Ministrum.

Nicolaus Kis, Hung. A. Lit. M.
 pauca haec lubens opposuit.

A Zádorfalvi Mártonnak szóló üdvözlő vers fordítása:

A szerző Úrnak, akire jámborsága és tudása miatt fel kell
 tekintenünk

Hogy ki az Isten, és hogy kell nekünk őt imádnunk,
 Az Üdvözítő pár szóval kifejtette: Lélek — úgymond —
 Az Isten. Ezért semmi másképp, csak lelki kultusszal

És a lélek igazi jámborságával kell őt imádnunk.
 Ez a dolog lényege, mégis teljes beszéd készült,
 Hogy a vallásnak majdnem a teljes összefoglalását
 Adja. Hogy ugyanis mi a hit, továbbá mit tartalmaz
 Az Istennek való teljes alávetettségünk, aztán
 Valóban milyen helyesen ismerjük meg az Istent? Tudni,
 mit jelent
 Az őt megillető tisztelet? Távol, távol vagytok ettől,
 Mind, akik bálványoknak vagy hiábavaló rítusoknak az
 előírásait követitek,
 És megtartjátok az emberi ész üres parancsait?
 A külső dolgokhoz miért ragaszkodtok? Isten a belsőt
 kívánja.

Bővebben erről a mi Márton atyánk írt. (Luther)*

E fenti szövegekből vette a szónok a fogalmait.

Te, jóságos Isten, irányítsd őt, és tedd

A te szent egyházadban alkalmas szolgálóddá.

Kis Miklós, magyar, az irodalom-tudományok mestere kissé
 megváltoztatva közreadja.

* A fordító kiegészítése

A Dimjén Pálnak szóló üdvözlő vers fordítása:

A nagyon jeles férfinak,
 Dimjén Pálnak nyújtom,
 midőn komoly munkája nyomán az orvostanból
 kitűnően doktorrá avatták
 KOLOZSVÁRI DIMJÉN PÁL
 Anagramma
 ISTENI FÉNNYEL GYÓGYÍTOD A TESTET.

Amint a zsenikhez illik, Te, Pál magadra vállaltad,
 És nem kisebb értékű módszerrel véghezvitted a nagy művet.
 Ezt bizonyítja a könyved, amelyben a kozmosz rendszerben
 a mikront,

Szemléled az életet, előbb leírod az eredetét,
 Annak fejlődését, majd elmúlását figyeled.

A természet útját kutatod, hogy annál biztosabban haladj,
 És biztosabban gyógyítsd isteni fénnel a testet.
 Gratulálunk! Ily nagy dicsőséggel megszerezted a diplo-
 mádat,
 Díszítsd vele Spártát! Éljen soká és éltes sokakat!

Barátjának az ünnepélyes doktorrá avatásához
 gratulálva írta M. Tótfalusi Kis Miklós L. M.

A Vita Triumphans üdvözlő versének magyar fordítása:

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓSNAK,
 az irodalom-tudományok mesterének
 ÖRVENDEZŐ ÉNEKE

A VITA TRIUMPHANS című írás fölött,
 amely a világról szól, és
 APÁTI MIKLÓS ÚRNAK
 a szorgalmát messze földön dicséri.

Az *Élet* mindenk fölött a legnemesebb aktus,

És a nagy tetteket dicsővé téve, *Diadalmas*.

Mint hogy tárgyalja az *Életet* és az *Élet Diadalát*

Ez a könyv, méltó a címére.

Nagyokat ígér, és a tőle telhető legtöbbet nyújtja.

Az olvasónak bőséges jutalma lesz fáradozásáért.

Ide értél fel! A boldog *életet* mindenki kívánja,

És ezt tartalmazza az élet körforgásának ragyogó pompája.

Vedd, ami felajánlatik, ami által neked oly nagy dicsőség
 készül:

Ez a kis kódex a *Teljes Jót* nyújtja.

Tapasztaljátok meg, mit tudnak elérni erőid a vezetésével,

Amint az új harci módnak fegyvereit viselik.

Győzz, de hogy tudj élni ezzel a győzelemmel, tanuld meg:

Itt lélek, itt erő, itt lelki hatalom van!

Győzd le az ellenségeket (senki sem *Diadalmaskodik* ugyanis,
 hacsak nem győz).

Amik megtámadják az *Életet*, és tönkreteszik a tiedet.

Lásd, micsoda csapat támad mindenünnen, és mindenhonnan

animalium defectum in hoc casu peccare.

§. 78. Atque hæc sunt quæ in præsentiarum dicenda habui de Microcosmi Generatione Augmentatione & Decretione. Quibus inter se ritè collatis, nulli omnino vel in morborum & symptomatum causis cognoscendis & explicandis; vel in Medicamentis ad eadem tollenda tuto & feliciter applicandis aqua hæerere poterit: in qua spe bona quoque finimus. Deum ter O. M. orantes ut qui operatus est in Nobis velle communi hominum saluti consulere; reddat etiam in dies magis & magis idoneos illud ipsum perficere.

F I N I S.

Ad Ingeniosiss. Doctissimæ Virum,

Do: PAULUM DIMIEN,

Cum post strenuam de Micr. Disp. Medicin.

Doct. summo cum applausu crearetur.

PAULUS DIMIEN, COLOSVARINUS

Anagramma.

SALVAS DIVINO LUMINE CORPUS.

Ut decet Ingenium, dignum Te Paule laborem
Suscepis & methodo tractas non inferiore.
Hoc testatur opus, quò *μικρον* in ordine *κοσμου*
Contemplans proprio, primum describis ab ortu,
Ejus progressum, mox decessumque *recenses*.
Naturæ scrutaris iter, quo rectius ires,
Tutius & *Salves Divino lumine corpus*
Euge! recens nactam cum tanta laude, fac ornes
Spartam. Vive diu, facias ut vivere multos.

Solemnib. Cl. D. Doctoris, Amici singularis
honorib. prope sed gratantur cecinit Nicolaus Kis, M. Tótfaluti L.M.

E 2

EI.

CURRUS TRIUMPHALIS,

Per

Samuelem Caposium

*Lugdunò Amstelredamum missus,
Ad redendum per Orbem Eruditionem Li-
bellum in lucem editum sub Titulo*

VITA TRIUMPHANS.

V Ad bonis viribus Fama Quodriga volantis
Præcipites repurata roas, vectura TRIUMPHOS,
Atq; TRIUMPHANTIS (per Odiemate) VITAM,
Ire queat, que Curas non indiget, sola per Orbem
Digna TRIUMPHALI tamen his quæ cuncto
CURSU, Digna rotis creptantibus, addidit Equorum
CURSU, quæ teretem sortitu quatit ungula Currum.
Adspicite hanc VITAM, quos VIRI cura tenere
Norit, & ingenue delectant præmia VIRI.
Distulit auspicite, hanc qui VITAM monstrat, & EJUS
Dignæ quid valeat mens sana in corpore sano.
Quæ valet pectus, multos docuere sagaci
Nunc perferentes diuitem pectore Gemmas.
Quis (perat) pulvis docet hic Labor improbus illos
Perfrangere cecis.
Vadite iam Tauris Equi, Cursuque per Auras
Dactile, nunc per moras felix Auriga : Cœlestis
Accensas perferre Faces : totique Cohorti
Ves, individuas comites adiungite, LAUDES.

*• Alludite ad D. Anthoni Oppoliam, de Principio Martialis
summi cognomen.*

NICOLAI KIS M. TOTFALVSI

Arium Literariorum Magistri

J U B I L U M

Super Pompa Triumphali,

VITÆ TRIUMPHANTIS

*Nominis, in Munda conspectum prædemonstrat Libel-
li, Dixerintatem & industriam Auctoris sui*

DR. NICOLAI APATI

lati deprecantis.

Quandoquidem VITA est supra omnes nobilis
actus,
Atque nobilitatem magna TRIUMPHUS a-
quisitum
Quæstus VITAM, VITÆ tractatque Trium-
phantem

Iste Liber, sermo nobilissimus Titulo.
Istius præsentis, quæ si modo maxima præstat.
Lectum est, ut largum erit hic præteritum.
Hic autem VITÆ quædamque capulo tractat.
Et tamen, quod ostendit, quæ gloria tanta parant
Sunt, ut non tam dat ceteris paribus hanc Epigram.
Esperare, tunc quid possit promittere vices
Hic Dux, militum signa ferre por-
tante.

VITA

Te super *Insulam* podium cum confecta *Æthi*
Alcei, sicili à *Luquas* vindictæ ante nulla.
 Nil exoptat, quod tibi desit, erit.
 Quod vult, ut possit propriâ Virtute beatum
 Reddere, quâ simulâ hæc ratione Deo?
 Sibona tanta cupit, nullum putare Libello,
 Talia querere, quæ tibi monstretur iter.
 Quæ te cumque fluxu natura aut sua locant,
 Hinc erit officii noscitur, inde pericula rei.
 Multa etiam hic iuvenda leges, animique forendi
 Fabula, dum ob gravem etiam sentit onus.
 Ut tua concerneret, quæcumque existeret placendo,
 Vota, & sublimitatem iure cuperet, illi.
 Te porro promissa Libri sæ paratissima erant.
 Dic, Vivat, per quod *Æra Triumphat*, equæ,
 Auctorique proba studium, laudaque probatum,
 Ipsius ut pete tunc *Triumphet* honos.

AMSTELODAMI.

Page 1.

VITA TRIUMPHANS, SIVE Universa Vite Humanae

PERIPHERIA,

Ad Mentem

Illustris Heges & Philosophi;

D. RENATI DES CARTES:

Ex unico Centro deducta.

ætitio 1. De Ætæ Fati brevier corpa.

N Emimi ego F. L. viliſſimum
 quam plurimum mentem,
 Chymaricam quandam cogita-
 tionem à longâ tempeſtate ſub
 Tiulo Fati ſubiſſe: Unde Orbi
 Literatio, nullam reverâ dari Libertatem; ſed
 omnia eſſe Fatalia & neceſſaria expreſſe perſua-
 dere conati ſunt: Quod iplum, non ita pridem
 in ſurſurco & Ipſo ſuo ſcripto Anonymo
 B. S. in lacum & memoriam revocare; immo
 in Thronum & Suggestum collocare ſtudebat.

A

Ve-

[illegible]

Thinc

[illegible]

Ts

Hány ellenséges fegyvert szegeznek a szegény nyomor-
rultra.

Maga a *természet* szorosan hozzátapad a rosszhoz,

És súlyos terhével egészen az alvilági vizekhez lealjasodik.
Magával az élet magjával magában hordozza a halálos mérget

Amely, ha nem gyógyítják, megöli az Életet.

És hogy mennyire lehetnek és valóban gonosztevőkké
válnak a *Zsenik*

Az *Élet* rablóivá, maga a szentírás tanúsítja.

Ugyanis ápolják a rossz kovászát, és a halálnak alávetett
Élet

Határait különböző cselekkel próbálják kinyújtani.

Tisztátalan, amit a *Világ* művel? Miféle elvetemült kor,

Amely az *Életnek* csak hálóit és cselvetéseit termi?

Csalárdságaival és egyúttal példáival törbe ejtve,

Rabságba veti és hajtja az erőset is.

Mindenki megromlott: *érzelmeidből* merítesz,

Bármerre fordulsz is: minden csak hiúság!

Bármilyen ellene mondana is: látván a dolgok végét,

Minden a pusztulásba vezet.

Sokan, akik *ellentétes véleményen vannak*, sietnek a véletlen,

A *Sors* látszatával feldulni *Életedet*.

Fájdalmas dolgokat hoznak a világra, megannyi rossznak az
átkát.

Akik úgy mardosnak, mint a férgek a beleket.

Az elviselhetetlen *jogtalanság* hányszor megharagít,

És a bosszú vágya fegyverre szorítja a kezét?

Hányszor csodálkozik az ész, amikor a dolgoknak a *váratlan*
eseményei

Ráneheznednek, és alig képes eleget tenni feladatának?

A *betegségek* hányféle fajtája űzi ki a testből az életerőt,

És a gond, és a küzdelmek?

Kegyetlen pestis gyötör, és ami sokkal súlyosabb ennél.

A *levert hangulat*, amely eluralkodik rajtad.

Ezek veled s egymás között annyi közös harcot vívnak,

Számtalan kellemetlen óra gyöttri az *Életedet*.

A beteg testben remegve alig rejtőzik a lélek,
 Belülről annyira viszálykodva ellenszenvtől remeg.
 Itt a *gyűlölet*, a *késérűség*, az ádáz harag acsarkodik,
 Ott a *vágy*, az elemésztő tűz éget, a *szerелеm*.
 Itt a *gyász* megaszalja a kiszáradt csontokon át a testet,
 Ott a túlságos *öröm* miatt repes a szív.
 Majd a *vágyaknak* kedvez a gőg: a lelket eltölti
 A *háboríthatatlan kényelmesség*, vagy a tehetetlen *félelem*.
 Az ilyen szerencsétlen állapot mindenképpen beszennyezi

az *Életet* :

Akár a fizikait, akár az *etikait* tekinted is.
 Hogy még milyen egyéb kellemetlen szenvedélyek vannak
 és miket eredményeznek,
 Most hosszú időbe telnék mindezt elsorolni.
 Minden ellenséges, ami jónak lett teremtvé; alig van
 Benned olyan rész, mely érted, javadra küzd.
 Ellenséged az neked, ami csak van kívüléd?
 Láthatod, hogy küzdened kell ezekkel az ellenségekkel.
 Jaj! Jaj! Az *Élet* felőrlődik az ilyen ellenségekkel való
 küzdelmekben:

Ezért használd a művet, amelyet APÁTIUS MIKLÓS ÍRT
 Szorgalmas elmével kutasd át a könyvet, amit ő szerkesztett,
 Ebben életed számára segítséget találsz.
 Amely ellenségekkel szemben győzelmet kell szerezned,
 Arra vonatkozóan minden fegyvert felsorol ez a könyv.
 Együttal sikerrel megadja a küzdésnek a módját,
 És minden stratégiai fogásra kioktat.
 És ebből megkapod a dicsőséges *Életed*
 Összes parancsát, törvényét, szabályát.
 Szabadon tudod irányítani bármelyik cselekedetedet,
 Saját *döntéseddel* felelősséggel élsz.
 Amint az érzelmeidet az ész igájába hajtod,
 A rossztól mindig vissza tudsz lépni a jóhoz.
 Aki tiszta marad a szenny közepette, amelyet ez a világ
 magával hord,

Az jó erényeket terem.

Tiszta utat járjál, az *Erénynek* az útját, csak fel az égis!

És valakinek minél nehezebb út adatik ehhez;

Amely *eszközöket* a világ használ, hiábavalóként

Vesd mind a hátad mögé, és emelkedj azok fölé:

A *sors* vak támadó fegyvereit szórd szét,

És soha ne félj semmiféle fenytől.

A váratlan események nehézségeitől ne ijedj meg,

És ne rettegj a *rossz hír* szennytől.

Téged, a *gyűlölet* fölé helyezkedve, a *jónak* a tudásával

Az ész könnyen megment a gonosz beszédétől.

Így az *erény* fényességétől mindenünnen körülvéve,

semmi sem lesz, amit még kívánnod kellene.

Mi akadály, hogy saját erőddel magadat boldoggá tedd,

Sőt ezúton hasonlóvá válj Istenhez?

Ha e jókat akarod, sokat segít ez a könyv,

Amely a keresőnek megmutatja az utat.

Bárhová helyez a természet vagy a sors,

Hivatásod követendő normái itt vannak.

És sok kedves dolgot is olvasol ebben a könyvben, amelyek
lelkedet legelőként éltetik,

Míg a komoly terhektől lelked visszariad.

Hogy erényeidet megtarthatd: bármely rész tetszik is,

A többi semmiképp se panaszkodj föl!

Aztán a könyv eléggé nyilvánvaló ígéreteit teljesülve
fogod látni.

s mondd: Éljen, aki által a mű: *Diadalmas Élet*, létrejött!

Életeddel bizonyítsd a szerző elgondolását, amit bizonyítottál,
dicséred,

Hogy általad valóban *diadalmaskodjék* a szerző tekintélye!

DUKKON ÁGNES

LEVELEK KISS JÓZSEF ÉLETRAJZÁHOZ

I. Itthon és külföldön

Kiss Józsefet 1876. május 1-én választják meg a temesvári hitközség jegyzőjének.¹ Még ebben az esztendőben jelenik meg verskötete (*Kiss József költeményei*. Bp., 1876.). A kettő összefügg. A hitközség elnöke, buziási Eisenstädter Ignác bankigazgató, segíthette hozzá.² Nemcsak ő. Kezünkben van egy levél, amelyből egy másik mecénás is kiderül. A levelet az azóta elhunyt Brauch Brunótól (Temesvár) kaptuk ajándékba.³ Benne köszönetet mond a költő az ismeretlen címzettnek s rajta keresztül egy „lelkes hölgynek” a 20–25 előfizetőért. A levél alatt ceruzával — idegen kézírással — a dátum: 1876. évben. Pontosabban is megjelölhetjük: Március 5 előtt.

Szövege így hangzik:

Igen tisztelt barátom!

Mondhatlanul jól esett az ön kedves levele. Azt hittem, hogy a lelkesedés már végképp kihalt az egész emberiségből, Ön jön és ellenkezőjéről győző meg. Fogadja ezért is legforróbb köszönetemet. Az előfizetők lassan gyűltek, de mégis gyűltek. A könyv nyomtatását megkezdjük. A nyomtatási költségek felét mindjárt kifizettem és most azon a ponton — kritikus ponton állok, hogy újra pénzt kérnék. Háládatlan világ! Nem elég, hogy a poéta ingyen dolgozik a szűkkeblű szerkesztőknek — még a nyomdászt is a maga zsebéből fizesse?

Mikor kedves sorait végigolvastam, (eszembe jutott)⁴ az a bizonyos parasztimádság: „Adjál esőt uram, de mindjárt!” Bizony, az a 20–25 öt praenumeráns nagyot fogna lendíteni

¹ SCHEIBER SÁNDOR – ZSOLDOS JENŐ: *Ő mért oly későn*. Bp., 1972. 31.

² ZSOLDOS JENŐ: *Korai fejezetek Kiss József életéből*. MIOK Évkönyve. 1971/72. 93. A kötetet a költő — az emancipáció kábulatában — JÓZSEF főhercegnek akarta ajánlani: „... A mély hódolattal aláírott Kiss József, a magyar költészet terén különösen balladái által ismert és hivatottnak elismert író, engedelmet kér, hogy legközelebb megjelenő költeményeit mély hódolata kifejezéséül Cs. Kir. Fenségednek dedicalhassa és megjelenvén, egy példányt személyesen átnyújthasson...” Kiss József magyar író (Budapest, VII. Dob utca 53. II. em. 16.). A lelkesedést lehűtő válasz a kérvény hátán így hangzik: „... Ő császári és királyi fensége ily nemű kérelmekkel való túlhalmozása végett a bentírt kérelmet nem teljesíti” (Antikvár könyvek katalógusa. X. Bp., 1976. 150. No. 450.).

³ SCHEIBER SÁNDOR: *Brauch Bruno*. ÚjÉlet. XXVII. 1972. 15. sz.

⁴ Itt jelölve a kimaradt állítmány helye, de nem pótolta a margón. A pótlást mi eszközöltük.

rajtam, és ön halhatatlanná tenné magát egy poéta szívében. ami, ha nem is sok, de mégis valami. Márczius 15-ikére megjelen kötetem. Szabad kérdezni, hogy mikorra számíthatok a pénzküldeményre? Ön nem fogja sajnálni a fáradságot, úgy-e bár és postafordultával megírja nekem? — Hálából mindjárt egy kis mutatóványt is küldök önnek. Szegény Tóth Edére írtam néhány kis versecskét; a harmadik így hangzik:

III.

Kicsordult könnyünk a kacaj miatt,
S te haláltusát vittál azalatt.

Darabodnál mulattunk szerfelett,
S te számláltad a kínos perczeket.

Felzúgott a taps dörgedelmesen,
Jött a rendező; „Szerző nincs jelen.”

Mikor lesz hát, ah, mikor? — Tudja ég!
Műved egész — csak pályád töredék!

Az egész a „Nefelejts”-ben lesz közölve.⁵ Nem akadt jobb helye. Que faire?

Ennyit magamról és most önről. Fogadja meleg, őszinte részvétem kifejezését azon súlyos veszteség fölött, mely önt sujtotta. Vannak, barátom, sebek, melyeket külsőleg gyorsan beforraszt az idő, de a forradás alatt még igen sokáig sajognak, és olykor-olykor egy-egy kínos pillanatban megújulnak, feltörnek. Az én anyám 15 évvel ezelőtt halt meg és én még mindig gyászolom. Azt hiszem, ha ő életben marad, nem szaporítom azon vague, bizonytalan existenciák számát, melyek korunk végzetes depravatiójára oly jellemzők. Ön pályavégzett ember és csak apát vesztett. Ez kevesebb.

Soraimat bezárva, kérem Önt, legyen szíves hódolatomat és tiszteletemet azon lelkes hölgynek bemutatni, ki érdekem-

⁵ Divat — Nefelejts, II. 1876. 10. sz. március 5; Temesi Lapok. 1876. március 5.

ben a gyűjtés sok ügyel-bajjal és különösen sok szóval járó tisztét annyi önmegtagadással elvállalni kegyeskedett.

Meleg baráti kézszorítással maradtam

Önnek híve:

Kiss József

(Dob utca 53. II. 16.)

Zsoldos Jenő azt írja Szász Károlyról, hogy „a Gyulai–Lévay–Szász-féle népnemzeti irány vezető egyénei közül egyedül ő kíséri figyelemmel a költő tevékenységét.”⁶ Szásznak Lévay Józsefhez írt levelei nem árulkodnak nagy szeretetről.⁷ Íme a Kiss Józsefre vonatkozó részletek:

„Palink költeményei megjelentek . . . Biztosíthatlak, hogy nem csak belyül szebbek a Kiss Józsefénél (a mit ugyan „ő” nem hiszen), hanem külsőleg is; gyönyörű elzevir kiadás” (1881. XII. 16.).

„Nevettem, hogy nem értetted el, miért említtem én Kiss Józsefet Gyulai mellett.

Nem épen tehetségtelen zsidó fiú; de itt oly nagy lármát ütöttek vele a fiatal irodalomban, hogy versei s kivált balladái magasztalása igazán eget vert. Többi közt Rákosi Jenő (–ő) a Csukási Budapesti Hírlapjában egekig magasztalva azt írta róla a többi közt, hogy költői irodalmunkban ily nagybecsű kötet *rég óta* nem jelent meg s *egyhamar* nem is fog megjelenni. Én erre a V. U.-ban (méltányolva K. J. verseit érdemök szerint) azt írtam, hogy ő megfélekedezett arról, hogy Arany Toldi szerelme, Lévay és Vajda kötetei csak nem rég jelentek meg s legközelebről várhatók a Gyulai versei. Erre ő ráduplázott, hogy Arannyal nem akarja összemérni Kiss Józsefet, de Gyulainál több költőnek tartja, Vajdát ugyan jobbnak Gyulainál, de Kissnél alig, Lévay szelíd múzsját pedig ne vegyük ily „erős” társaságba, mert nagyon meg találjuk szegényt lökdösní. Erre én is feleltem még valamit a V. U. mai számában.

⁶ ZSOLDOS JENŐ: I. m. 95.

⁷ Ezek a levelek a Ráday-könyvtárban találhatóak.

Másfelől a Kiss J. verseit a Franklin igen szépen állította ki s ezt is nagyon emlegették a lapok.

Ezekre céloztam én levelemben, különben Kiss Józsefet nem is emlegetném egy nap Gyulaival.

Bocsássa meg Apolló, hogy tettem" (1881. XII. 18.).

„Reclamat csapni, Kiss Józsefként, 1000 előfizetőre: erre mi már öregek vagyunk s nem is elég népszerűek" (1882. VI. 28.).

Ugyanekkor Theodor Gomperz, a klasszikus filozófusok nagynevű történetírója, felfigyel rá. *Az ár ellen* német fordítása olvastán ezeket a sorokat veti papírra Bécsben 1882. június 29-én feleségének Alt-Ausseebe:⁸

„Die scheussliche Affaire von Tisza-Eszlár will mir nicht aus dem Sinn; dahinter scheint eine teuflische Machination zu stecken, und der Himmel weiss, was mit Hilfe boshafter Agitatoren und dummer ungarischen Richter noch daraus werden kann. Neulich kam mir ein Blatt des Pesther Lloyd in die Hand mit dem Gedicht eines Juden (Josef Kiss — aus dem Ungarischen übersetzt), worin die Worte vorkommen:⁹

Du wehrst Dich? Was, Du reizest noch?

Du duldest still? O feiger Wicht!

Du seufzest? Schämst Du Dich denn nicht!

Der Dichter wendet sich dann an sein unschuldiges, sanft schlummerndes Kind und spricht die Furcht aus, dasselbe werde ihm einst dafür fluchen, dass er ihm das Leben gegeben. Und so weiter und so weiter! The affair haunts me like a bad dream, von dem man immer glaubt, er müsse im nächsten

⁸ THEODOR GOMPERZ. *Ein Gelehrtenleben im Bürgertum der Franz-Josefs — Zeit*. Auswahl seiner Briefe und Aufzeichnungen, 1869–1912, erläutert und zu einer Darstellung seines Lebens verknüpft von HEINRICH GOMPERZ. Neubearbeitet und herausgegeben von ROBERT A. KANN. Wien, 1974. 133. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-Hist. Klasse. Sitzungsberichte, 295. Band).

⁹ Pester Lloyd. XXIX. 1882. No. 174. jún. 26. Gegen den Strom. L. még KUBINSZKY JUDIT: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon* (1875–1890). Bp., 1976. 98–99, 251.

Augenblick verschwinden. Aber man erwacht und man schläft ein, und der Spuk will immer nicht von uns weichen.”¹⁰

II. *A Hét szakácskönyve*

Néhány évvel ezelőtt még azt írtuk: „E Kiss József szerkesztette szakácskönyvre nem tudtunk ráakadni. Valószínűleg meg sem jelent.”¹¹

Azóta megkerült egy példánya az OSzK-ban. Címe: „*A Hét szakácskönyve*. A Hét pályázatára beérkezett receptékből. Összeállította Emma asszony. Bp., A Hét kiadása. 1902.”

Ezzel kapcsolatos az alábbi levél, amelyet a költő bizonyára Széchy-né Lorenz Jozefához intézett. Róla ez olvasható a szakácskönyv előszavában (6. l.): „valamennyiök előtt *Széchy-né Lorenz Jozefa* úrnő, az elmés, művelt és finom író, kinek vagy négy tucat jobbnál s érdekesebb receptet köszönhetik s azonkívül e könyv összeállításánál is meghálálhatatlan segítséget.”

Így hangzik a levél, amely a Hét papírján íródott:

Nagyságos Asszonyom!

A jury Önnek ítélte a rózsacsokrot, és én boldog vagyok, hogy ezennel átnyújthatom. Személyesen illett volna, tudom. De én beteg vagyok és a szobából ki nem mehetek. A szakácskönyv, mely pár nap múlva meg jelenik, külön méltatja Nagyságos Asszonyom buzgalmát és konyhaművészetét.

Fogadja gratulációmat és üdvözlésemet.

Igaz tisztelője
Kiss József

Közli: SCHEIBER SÁNDOR

¹⁰ Magyarul így hangzik: „A szörnyűséges tisztaeszlári esetet nem tudom feledni. A háttérben pokoli machináció rejtezhet, s csak az Isten tudja, hogy gonosz agitátorok és ostoba magyar bírák segítségével mivé fejlődhet. Nemrégiben kezembe került a Pester Lloyd egy száma egy zsidónak a versével (Kiss József — magyarból fordítva), amelyben e szavak fordulnak elő:

Ha védekezel — ingerelsz,
Ha szótlán tűröd — gyávaság!
Feljajdulsz: érzékenykedel.

A költő ezután ártatlan, szeliden szenderegő gyermekéhez fordul, s annak a félelmének ad kifejezést, hogy a gyermek egyszer még megátkozta azért, hogy életet adott neki stb. stb. Az eset rossz álmoként kísért, amelyről azt reméljük, hogy a következő pillanatban szertefoszlik. De felébredünk és elalszunk, a kísértet azonban nem tágit mellőlünk.”

¹¹ SCHEIBER SÁNDOR — ZSOLDOS JENŐ: Id. m. 121.

RADNÓTI MIKLÓS KÉT ELFELEJTETT IRÁSA

(VERGŐDÉS [1926], ROMANTIKA [1934])

Nagy példányszámú, jó kiadásokban a Radnóti-életmű zöme már régóta hozzáférhető; a Koczkás Sándor által gondozott (több kiadásban is közkezen forgó) verskötet, ill. a Réz Pál gondozásában megjelent prózakötet, Radnóti szinte valamennyi írását tartalmazza (eltekintve naplójától, amely néhány évig még alighanem kéziratban marad). E kötetek azonban — rendeltetésükből adódóan — nem pótolhatják a Radnóti-írások ún. szövegkritikai kiadását, mivel az életmű egésze fölötti teljes és biztonságos áttekintést, a pontos szövegeket, a variánsokat és töredékeket stb. csak a kritikai kiadásban lehet biztosítani. A következő pár évben a Radnóti-filológia egyik legfontosabb feladata éppen ezért alighanem a szövegkritikai munkálatok megindítása, illetőleg rendszeressé tétele lesz. Az alábbiakban, két elfeledett Radnóti-írás közzétételével ezt a sok időt és fáradságot igénylő textológiai munkát szeretném segíteni.

I

A két világháború között a magyarországi zsidóság ifjúsági folyóirata a Remény volt. A havonta kétszer, illetve néhány évig havonta csak egyszer megjelenő lap a *Egyenlőség* önállósult melléklapjaként látott napvilágot. Miként a kor ifjúsági lapjainak többsége, a Remény is számított olvasói aktivitására, közreműködésére. A szerkesztő(k) nemcsak a „felnőttek” által írott ismeretterjesztő cikkeket, szépirodalmi műveket adták a gyerekolvasók kezébe, hanem ilyenek írására buzdították is őket. Ennek eredményeként az olvasók rendszeresen közreműködtek a lap anyagának kialakításában; Teret a gyerekek próbálkozásainak a lap néhány rovat nyitásával adott; a rejtvényrovat kizárólag a gyerekek által készített rejtvényeket, tréfás feladványokat hozta, a *Bontakozó szárnyak* rovatcím alatt pedig irodalmi kísérleteik (versek, novellák) jelentek meg. A legnagyobb és legrendszeresebb olvasói aktivitás mégis a szerkesztői üzenetekben kapott teret; Molnár Ernő szerkesztő ugyanis rendszeresen válaszolt a gyerekek leveleire, mindenkinek volt egy-egy jó szava, buzdító-nevelő mondata, ráadásul (több-kevesebb rendszerességgel) az olvasók leveleiből, küldeményeiből részleteket is közölt.

Radnóti Miklós — eddigi tudomásunk szerinti — első nyomtatásban megjelent verse is ebben az *Üzenetek* rovatban látott napvilágot. A Remény 1926. június 1–15. (XII. évf. 11–12.) száma ugyanis a következő szerkesztői üzenetet közölte (a 16. lapon):

„*Glatter Miklós*. Ezt a verset, mely igaz hangulatot közvetlenül, szépen fejez ki, itt közöljük:

VERGŐDÉS

Borongós, bús őszi nap ...
 Megvan már a hangulat,
 De a rímek nem gördülnek
 És a témák szétröpülnek ...
 Összefogni őket lüktető agyam
 Már nem bírja sehogyan ...
 Papírt, tollat félrevágom,
 A helyemet nem találom
 S lenézem magamat,
 Tépázom a hajamat ...”

A vers keletkezéséről és megjelenésének közvetlen körülményeiről egyelőre nem sokat, pontosabban: alig valamit tudunk.

A keletkezés idejének megállapításához az ad némi segítséget, hogy a Reménynek a *Vergődés* is közlő száma 1926. június elsején került be a budapesti „kir. ügyészség” sajtórendészeti osztályára,¹ tehát a vers mindenképpen ezen időpont előtt, talán 1926 áprilisában vagy májusában íródott. Ennek, mármint az áprilisi vagy májusi keletkezésnek azonban a vers első sora ellene látszik mondani; ha hinni lehet Radnóti versindításának („bús őszi nap”), akkor a *Vergődés* nem íródhatott 1925 őszénél később. Ez esetben a legelső fennmaradt Radnóti-versek egyike jelent meg a Reményben.

Hogy hogyan került ez a Radnóti-zsenge a Remény hasábjaira, csak találgatni lehet. Valószínű azonban, hogy Radnóti nem véletlenül jelentkezett versével (és levelével?) a szerkesztőségnél. A Remény szerkesztője ugyanis az a Molnár Ernő volt, aki az Izabella utcai fiú felsőkereskedelmi iskolában (az 1923/24-es tanévben) Radnótit is tanította.² Kettejük 1924 utáni (lehetséges) kapcsolatáról nem tudok; Molnár az 1923/24-es tanév befejeztével megvált az iskolától, két év alatt akár el is felejtette tanítványát. Radnótinak a Reményben való jelentkezése azonban arra int, a jövőben e (lehetséges) kapcsolat földerítéséről sem mondhat le a kutatás.

¹ A Remény ún. ügyészségi kötelespéldányait a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi, a szóban forgó számon jól látható az ügyészségi átvételi bélyegző dátuma: 1926. június 1.

² Vö.: Budapest székesfővárosi VI. kerületi (Izabella utcai) 4 évfolyamú fiú felsőkereskedelmi iskola XXXIX. értesítője az 1923/1924. iskolaévről. Összeállította: BANKÓ LAJOS. Bp. 1924. 4. és 7. lap.

2.

Gál István egyik gazdag dokumentációjú tanulmányából tudjuk,³ hogy Radnótinak a „könyvkiadók házatáján” végzett, kb. egy évtizedes munkája irodalmi tevékenységének is egyik igen fontos területe volt. Az egyetemi tanulmányait befejező költő (1934-gyel kezdődően) részt vett a kiadóknál akkor szokásban volt szinte valamennyi munkában; kéziratokat lektorált, korrektorkodott, lexikon-szócikkeket írt, kiadványszerkesztőként dolgozott, műfordításokat készített stb. E sokrétű munka során tucatnyi könyvkiadó jó néhány munkatársával közvetlen kollegiális, ill. baráti kapcsolatba került, s a velük folytatott klubszerű eszmecsere, viták révén közvetlen közelről érzékelhette a szellemi élet legfrissebb problémáit és tendenciáit. E sokrétű és Radnóti pályájának alakulása szempontjából is fontos tevékenységi terület további részleteinek a megismeréséhez szolgál némi segítségül Radnóti alább következő cikke is, amely eredetileg a Könyves című lap 1934. májusi [IV. évf. I.] számában jelent meg, a 13. lapon:⁴

„Romantika

(Bevezető sorok a romantikus költő arcképéhez)

A romantika életérzés, mely a környezettel szemben való sajátos állásfoglalást jelent, az anyagnak ugyancsak sajátos megdolgozásával együtt. Tulajdonképpen határozott alapú és biztonságot nyújtó létezések, életformák, illetve társadalmak felé való törekedés ez, lázadás egy meglévő, de a művészt ki nem elégítő környezet és forma ellen.

Formailag érdekes bizonyítéka e lázadásnak a romantikus irodalom jelzőhasználatának, vagy a romantikus festészet

³ GÁL ISTVÁN: *Radnóti Miklós mint könyvkiadók külső munkatársa* — It, 1969. 2. sz. 423-431. lap. A cikk némileg módosított tartalommal és címmel megjelent GÁL: *Bartókól Radnótiig* című kötetében is.

⁴ Ezt a RADNÓTI-cikket a költőnek legutóbb megjelent s minden eddiginél teljesebb prózakötete, a RÉZ PÁL által gondozott *Próza* nem tartalmazza, s tájékoztató jegyzetében a sajtó alá rendező nem is említi. Véltetőleg elfelejtett RADNÓTI-írásról van tehát szó. E cikk egyébként lényegileg betűhíven kerül újraközlésre; még RADNÓTI neve is a cikk végén, aláírás-szerűen marad, ahogy a Könyvesben volt. Néhány azóta elavult helyesírási formulát, illetőleg: nyilvánvaló sajtóhibát azonban fölösleges lett volna a szövegben hagyni: a költő vezetéknévének hosszú i-vel szedett alakját a közhasználatú rövidre változtattam, s elhagytam a cím, ill. a névaláírás után levő — akkor még szokásos — pontot. Azt is bizonyosnak vettem, hogy írásában a költő „klasszikusnak nevezhető” pontokat említi (s nem: nevezetű-t), s az „osztályöntudat[o]sulással” szóban is bátran pótolható az o betű.

formajegyeinek folytonos fejlődése a pregnáns, mondhatnánk anyagszerű felé.

Minthogy az emberi közösség eddig még a végső társadalmi szintézisig nem jutott el, csak folytonos dialektikus fejlődés látható e szintézis felé, a művészetek jellege romantikus s csak a dialektikus fejlődés egyes hosszabb pihenőállomásain nevezhető klasszikusnak, illetve pontosabban »nem romantikusnak.«

E szemszögön át nézve a magyar fejlődést, tulajdonképpen csak a polgári fejlődés csúcán (impresszionizmus) találjuk ezt a jelenséget aránylag tisztán míg Európában a feudális stb. korok kiteljesedése idején is. A különleges magyar fejlődést kell itt megfigyelnünk, t. i. azt, hogy az európai, előbb említett pihenőpontok üzenete hozzánk, az állandó politikai elnyomás s az ennek következményeként természetszerűleg kifejlődni nem tudó forradalmi tradíció hiánya miatt, később jutnak el és ugyanakkor az Európát figyelő magyar szemeken át már hatnak az előbbjáró külföld nyugtalanító jelenségei, melyek színezik és megbontják ezeket a pihenési pontokat. Ezeket a művészetekben klasszikusnak nevezhető pontokat. Sok vonást csak ez a tény magyaráz néhány költőnk portréján.

A fentiek után világos, hogy a XIX. század romantikája együtt fejlődik a polgári osztályöntudat[ol]sulással és harcos kísérője a polgárság osztályharcának. Ezeket tudva, fölmérhetjük mit jelentenek a század magyar költői irodalmunk és formatörténetünk folytonosságában.

Radnóti Miklós"

A Könyves, mely ezt a Radnóti-írást közölte, a „könyvkereskedő alkalmazottak közlönye” volt, felelős kiadója és szerkesztője pedig Szabados András (1909–1957), aki verseivel – a harmincas évek elejétől – a Fiatall Magyarországnak, majd a Független Szemle hasábjain Radnóti-val is szerepelt együtt. A lap éppen a Radnóti-cikket is közlő számával újult meg, miután a könyvkereskedő alkalmazottak 1934. március 26-i közgyűlése jóváhagyta az újjászerveződés gondola-

tát.⁵ „Mai számunkkal – írja az aláírás nélkül megjelent szerkesztőségi program – új korszak kezdődik a Könyves életében.”⁶ A megújulást bejelentő program, jól láthatólag, igen ambiciózus, egyebek között azt is vallja, hogy „lapunk összekötő orgánus akar lenni a könyvkereskedelemben és a könyvszerető olvasóközönség között”, a „szorosabb értelemben vett szakmai kérdéseken kívül tehát általános érdeklődő, aktuális problémákkal foglalkozó cikkeket, valamint írói riportokat is közlünk”. A folyóirat munkatársi gárdája és anyaga valóban eszerint állott össze; a *Könyves* 1934. májusi számába – Radnóti és a szerkesztő, Szabados András mellett – Komlós Aladár, Benedek Marcell, Dénes Béla, Forgács Antal, Vajda János stb. is írt, és Babitscsal készített interjút, valamint Thomas Mannról és Füst Milánról írott arcképvázlatot is olvashatunk benne. Ez a lapújító ambíció vet némi fényt a *Romantika* keletkezésének, vagy legalábbis megjelenésének körülményeire. Radnóti alighanem Szabados ismerőseként került írásával a *Könyves*be, miként Dénes Béla, Forgács Antal és Vajda János is, s föltehetőleg a korábbi személyes kapcsolat eredményeként íródott a Buday Györgyről közzétett méltatás is. Ha a *Romantikát* Radnóti Szabados fölkérésére írta (márpedig ez nagyon valószínű), akkor a cikk 1934. március vége és április 20. között készült (huszadika volt a lapzárta napja). A *Könyves* májusi száma mindenesetre május 4-én,⁷ tehát pontosan megjelent, s így a *Romantika* április 20-nál később semmi esetre sem íródhatott.

Ezek szerint Radnóti Miklós szellemi fejlődésében a *Romantika* a Kaffka-disszertáció és a *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című írásai mellé tartozik. Nemcsak a keletkezési időpontok fűzik egymáshoz a három írást, hanem a bennük megmutakozó szempontok rokonsága is. Mindháromban Radnótinak a történelmi materializmus alkalmazására tett kísérlete keveredik a korai Lukács György-művek hatásával, valamint egy – jobb szó híján – „lázadó”-esztétika kidolgozására irányuló törekvéssel. A *Romantika* így elsősorban e benső küzdelem teoretikus lenyomataként érdemel figyelmet, bár nem egy gondolata ma is érdekes lehet.

LENGYEL ANDRÁS

⁵ [SZABADOS ANDRÁS] „a jegyző”: *Tisztújító közgyűlés jegyzőkönyve* – *Könyves*, 1934. május [IV. évf. I.] sz. 23.

⁶ [SZABADOS ANDRÁS:] *Egyesületi élet*. – *Könyves*, uo. 21.

⁷ A szegedi Egyetemi Könyvtár ügyészégi kötelespéldányán jól látható az átvételi bélyegző dátuma: 1934. május 4.

HÁROM KIS ADALÉK THOMAS MANN MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAIHOZ

I.

Thomas Mann 1913-ban járt először Budapesten, december 6-án felolvasást tartott a Zeneakadémián; útja során több magyar íróval, művésszel megismerkedett, így Kosztolányi Dezsővel, Ignotusszal, Herczeg Ferencsel, Rippl-Rónai Józseffel. A magyarországi látogatás körülményei, sajtóvisszhangja, úgyszólván minden lépése ismeretes: *Thomas Mann Magyarországon* című könyvében (Akadémiai Kiadó, 1968) Győri Judit alaposan feldolgozta történetét. Elkerülte azonban figyelmét egy apró, de nem érdektelen mozzanat. A Világ – vagyis az a napilap, amelynek munkatársai az íróat meghívták Budapestre – 1913. október 5-i számában hírt tett közzé *Thomas Mann a magyar líráról* címmel:

„Nem régen egy cikkünkben mutattuk be a nagy német író, Thomas Mannt. Thomas Mann a cikkíró előtt úgy nyilatkozott, hogy kíváncsi az újabb magyar irodalomra, és hogy ez a nyilatkozata több volt köteles udvariasságnál, bizonyítja, hogy hamarost érintkezésbe lépett Horváth Henrikkel, a magyar vers leghivatottabb német tolmácsolójával. Horváth Henrik most egy nagyszabású antológián dolgozik, modern magyar verseket fordít németre, amelyek karácsonytájt jelennek meg Oesterheld kiadásában... Horváth Henrik két héttel ezelőtt elküldte Thomas Mannak Bad Tölzbe, az író villájába, az antológiát. A küldeményt csak most kapta vissza... A kéziratokkal együtt Thomas Mann egy hosszabb, nagyon szíves és meleg hangú levelet is küldött Horváth Henriknek, amelyből az alábbi részletet közöljük: »Nagyon köszönöm a szép küldeményt, amelytől most igazán nem szívesen válok meg! Ezek a költemények csak megerősítették, még szilárdabbá tették azt az igazi nagyrabecsülést, amelyet a magyar líra iránt már akkor is éreztem, mikor néhány Öntől fordított vers kezemügyébe csett. Nagyon köszönöm a bizalmát, de még jobban köszönöm azt a rendkívüli élvezetet, amelyet a versekkel szerzett, és üdvözlöm Önt.«

(A cikk, amelyre a közlemény utal, minden bizonnyal Halasi Fischer Ödön interjúja: Világ, 1913. augusztus 31. — Horváth Henrik antológiája nem ekkor, csak 1918-ban jelent meg, *Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen* címmel Münchenben, a *Georg Müller Verlag* kiadásában; a Nyugatban Kosztolányi Dezső ismertette.)

A Világban közölt levélrészlet jórészt általános udvariasságokat tartalmaz csak — de így is figyelemre méltó dokumentuma Thomas Mann érdeklődésének, korai magyar kapcsolatainak; újraközlése talán elősegíti az esetleg valahol fellelhető, lappangó levél előkerülését.

2.

A Nemzetközi Pen Club 1932 tavaszán Budapesten rendezte meg kongresszusát. Mint Thomas Mann 1932. május 18-án Kosztolányihoz intézett leveléből (Réz Pál: *Thomas Mann és Kosztolányi Dezső. Világirodalmi Figyelő, 1959, 3–4. sz.*) kiderül, a magyar költő és a Pen Club egyaránt meghívta Thomas Mannt.

„Remélem, hogy leveleink keresztezték egymást — válaszolta Thomas Mann —, s még idejében megérkeztek soraim, amelyekben kimentettem magam a budapesti Pen Club előtt, hogy nem jelenhettem meg a kongresszuson. Április 28-i kedves magánlevelét ezúton is szívből köszönöm, s őszintén nagyon-nagyon sajnálom, hogy le kellett mondanom a budapesti útról. Már rég nem jártam Önöknél, s e napokat, melyeknek eseményeiről annyit olvasni a lapokban, szívesen töltöttem volna körükben, dehát a Goethe-év sok kötelezettsége teljesen igénybe vett, s a kötelezettségeknek eleget kellett tennem, noha egészségi állapotom még mindig nem kielégítő — ugyanis karácsony táján náthalázon estem át.”

A Nyugat 1932 májusában különszámot, úgynevezett jubileumi kettős számot adott ki, amelyben a Pen kongresszus alkalmából külföldi írók verseit, elbeszéléseit, tanulmányait közölte, köztük Thomas Mann *Goethe, a nevelő* című esszéjét. Nemrég tulajdonomba került egy gépírásos, kézzel aláírt Thomas Mann-levél, mely e közzel kapcsolatos. A levél borítékja elveszett, de tartalmából kideríthető, hogy a Nyugathoz címezte; kelte: 1932. április 15. Szövege:

„Sehr geehrte Herren: Ihren Brief empfang ich und möchte Ihrem Wunsch gern nachkommen. Eine kurze erzählende

Arbeit habe ich zur Zeit nicht in Bereitschaft, aber ich stelle Ihnen gern einen kleinen Aufsatz zur Verfügung, der sich mit Goethe beschäftigt und noch nicht zur Veröffentlichung gelangt ist. Der Abdruck, den ich Ihnen anbei sende, ist eine Privatsache, er erfolgte aus freundschaftlichen Gründen in der nicht öffentlichen Zeitschrift des hiesigen Rotary-Clubs. Mit verbindlichsten Grüßen Ihr sehr ergebener Thomas Mann.” (Igen tisztelt Uraim: megkaptam levelüket, és örömmel szeretnék eleget tenni kérésüknek. Jelenleg nincs kész rövid elbeszélésem, de örömmel rendelkezésükre bocsátom egy Goethével foglalkozó kis tanulmányomat, amely még nem jelent meg. A mellékelt különlenyomat magán-kiadvány, baráti meggondolásokból jelent meg a helyi Rotary Clubnak a nyilvánosság kizárásával publikált folyóiratában. Szívélyes üdvözlettel tisztelő hívük Thomas Mann).

A levél tudomásom szerint kiadatlan, a bibliográfiák nem tartják számon.

3.

Lényegében ismeretes annak a Kosztolányi Dezsőről szóló cikknek története, amely *Az ötvenéves költő* címmel jelent meg a Színházi Életben, Thomas Mann aláírásával, de amelyről hamarosan kiderült, hogy nem az ő munkája. Az esetről Győri Judit is tájékoztat említett könyvében, tisztázza „keletkezéstörténeté”-nek fontosabb körülményeit. Mindeddig homályban maradt azonban az, hogy ki a cikk valódi szerzője, illetve összeállítója.

Thomas Mann 1935-ös budapesti útja egybeesett Kosztolányi ötvenedik születésnapjával: ekkor jelent meg a Színházi Élet 1935. február 3-i számában *Az ötvenéves költő*, Thomas Mann neve alatt. (Thomas Mann egyébként január 26-a és 29-e között tartózkodott Magyarországon.) Néhány tájékozott magyar olvasó felfigyelt arra, hogy a születésnap köszöntés megegyezik részint Thomas Mann ismert Kosztolányi-tanulmányának, vagyis a *Nero, a véres költő* 1923-as német kiadásához írt előszavának szövegével, részint budapesti útján tett nyilatkozataival: mozaik-írás tehát, amelyet Thomas Mann szövegeiből raktak össze. A cikke valaki — talán Hatvany Lajos — felhívta az író figyelmét. Thomas Mann magyarázatot kért a Színházi Élettől, és érdeklődött Hatvany Lajosnál, budapesti barát-

jánál és vendéglátójánál. A. Madl, J. Pischel és J. Győri az *Acta Litteraria Acad. Sci. Hung.* tom. VII. 3–4. számában (Budapest, 1965) közzétette Thomas Mann 1935. február 11-én Hatvany Lajoshoz intézett levelét. Ebből idézünk:

„A Kosztolányi-gratuláció körüli história valóban kissé rejtélyes. Most maga a szerkesztőség írt nekem, és elismerte, hogy nem tudta, mitévő legyen, mi módon szerezhetne tőlem hamarjában egy Kosztolányi-tanulmányt, hát úgy segített magán, hogy kinyomatta *A véres költő*höz írt bevezetőmet. De hiszen ez ellentétben áll Önnek azzal a megállapításával, hogy a cikk nem egyezik azzal a bizonyos előszóval. Akkor hát azt kell feltételeznem, hogy a szerkesztőség ad hoc hozzáfűzött egyet-mást. Nos, ahány ház, annyi szokás. De hadd reméljek legalább annyit, hogy nem írtak bele semmi olyat, ami rám nézve kompromittáló.”

Az ügyet csakhamar a magyar sajtó is szóvá tette: az *Esti Kurir* (1935. február 13.) *Thomas Mann látogatása után . . .* című, aláírás nélküli közleményében utal rá:

„Az egyik hetilapban megjelent egy Thomas Mann cikk egy kiváló magyar íróról ennek ötvenedik születésnapja alkalmából. A cikkről rövidesen kiderült, hogy hamisítvány. A hetilapnak az a munkatársa, aki ezt a cikket szép honorárium ellenében »megszerezte«, felhasználta annak az előszónak szövegét, amelyet Thomas Mann már régebben írt a kitűnő író egyik regényének német fordítása elé: ehhez a szöveghez hozzáragasztott néhány mondatot, amelyet Thomas Mann más munkájából »kölcsonzott ki«, az »átmeneteket« egyéni iniciatívájával hidalta át, s mint eredeti Thomas Mann-művet prezentálta ezt a nagyközönségnek.”

(Az *Esti Kurir* cikkét, mint Hatvany Lajosnak az Akadémiai Könyvtár kéziratárában található kéziratot — és kiadatlan — feljegyzéseiből kiderül, Hatvany sugalmazta, nyilvánvalóan Thomas Mann érdeklődésének, levelének hatására.)

Hatvany Lajos, illetve az *Esti Kurir* csupán a hamisítás tényét leplezi le, de nem nevezi meg az újságíró, aki a cikket „szerezte”. Kideríthető azonban az újságíró személye is. Ugyancsak az Akadémiai

Könyvtár kézirattára őrzi Tábori Pál német nyelvű levelezőlapját, amelyet az 1935. február 15-én Otto Zarekhez, az emigrációban élő osztrák íróhoz intézett. Tábori Pál lényegében beismeri, hogy ő vitte el a cikket a Színházi Élethez, majd diszkréciót kér barátjától; ment-ségére megjegyzi:

„Olyan nyomás alatt, amelyet sajnos nem tudok bizonyítani, óriási ostobaságot követtem el... Kitűnő lecke volt ez nekem.”

— A *Literatúra* 1936. január 15-i számában egyébként Kemény István *Irodalmi beszámoló 1935-ről* című összefoglalójában visszatér az ügyre:

„Sokan vitatják Thomas Mann állítólagos cikkét — írja Kemény —, amely a Színházi Életben jelent meg az ötvenéves Kosztolányi Dezsőről, és amelyről utóbb kiderült, hogy azt Tábori Pál állította össze.”

Bizonyítottnak tekinthető tehát, hogy *Az ötvenéves költőt* Thomas Mann írásainak és nyilatkozatainak szövegéből az író tudta és engedélye nélkül Tábori Pál szerkesztette össze.

RÉZ PÁL

SZEMLE

ILLYÉS GYULA IRÁNYTŰJE

ILLYÉS GYULA: *IRÁNYTŰVEL*

(Szépirodalmi, 1975.)

Hogy merre mutat? Bonyolultan egyszerű a válasz. Persze, hogy Ozorától a Rue Budé, Rácegrestől az Ile Saint-Louis felé. És persze, hogy vissza. A Montparnasse avantgarde-kávéházaitól a puszták népéhez; a Bastille-negyed munkásgyűléseitől a múzsa Czabuk Pálhoz; a barát Aragontól a példakép Petőfihez. Csak oda — szinte sablon. Megtették előtte sokan, nyugatos magyarok. Csak vissza — szinte típus. Megtették előtte többen, hazavágyó patrióták. De ki vitt annyi Dunántúlt Párizsba, és ki hozott annyi Párizst Tolna megyébe? Egyszerű igazságokat tartalmazó álparadoxonait maga fogalmazza. Tudja: Szegedről Nyugatra — a viendő batyu miatt — a Tiszán vezet az út. De magyarul — a hozandó batyu miatt — Jules Renard-tól tanult. Nem az oda, és nem a vissza, hanem ez a mindkét irányba tele szellemi batyuval megtett oda-vissza Illyés egyszeri irodalmi és erkölcsi pozíciója.

Minden jelképes körülötte. Az alig Pestre került, gimnazista népfí, a történelmi kisebbik fiú a *Toldi*ból — nem másból! — tanulja meg és éli át az irodalom emberi küldetését. De a folyosón — már itt! — Babits tanár úr komoly arcával találkozik. Negyedszázad múlva — a kötet legmeggrázóbb írásából tudjuk — ő veszi fel a költő halottas ágyáról a magyar *Oedipus* korrektúráját. A háború közepén, az igazságtalanság árán megőrzött, emberhez méltatlan lét helyett az igazság miatt elszenvedett, emberhez méltó összeomlást választó thébai király üzenetét a cinkossá válni nem akaró Jónás tolmácsolásában. És majdnem ötven év múltán is rágondol, amikor egy kicsi, terhes nővel szemben Szekszárd felé viszi a vonat. Ha Európában el-sütnek egy ágyút, leviszi házáról a tetőt. De a fedetlen házban neki kopácsolják először a történelem új ritmusát a cserepezők. Nem a központban él, hanem központtá válik, ahol él. Tihany tőle lesz nemzeti kilátópont. Mítoszoktól övezett, lekopott hegy a szelíd pannon tenger felett. Ettől az is szimbolikus, amit mond. Mindenre érzékenyen reagál, mint a költők. De kevés tételt szűr le, mint a bölcsek. Ezek viszont az életét-művét kormányzó alaptételek. Távolatuk, mélységélességük van. Számba venni csak ezeket érdemes.

Annál is inkább, mert ha a nemzet kilátópontján fogalmazódnak, halkan szólva is erős a hangsúlyuk, messzire hallatszanak. Márpedig tudatosan ott fogalmazódnak. Méghozzá az utolsó nemzeti váteszköltő maga emelte morális-művészi kilátópontján. Számtalan variációban a higgadtsággá szűrt pátosz logikájával vallja: a nehéz sorsú népek irodalmára óriási erkölcsi pluszt ró a történelem. Ami megoldatlan marad a cselekvésben-politikában, azaz a történelemben, az árnyékmegoldást kap a gondolkodásban-költészetben, azaz a kultúrában. Ez adja az ilyen irodalmak történelmi gyengeség szülte művészi erejét. Az önmegvalósításért küzdő nemzet létfontosságú szerve ez a sorsproblémákat megfogalmazó vátesz-irodalom, amelyben törvényszerűen jön létre a legnagyobbak vátesz-küldetése. Kiindulás ez egy önálló szempontú kelet-európai irodalomtörténethez és csak egy itt érvényes művésztipológiához. Tájékozódási pontok lehetnek hozzá — így vagy úgy — Jaszna Poljana és Szilasbálhás, Weimar és Érmindszent. És persze Rácegres is, meg Tihany. Mert az ő művészetének és magatartásának, művész-magatartásának a kulcsa is ez. Mármint a vátesz-irodalom lényegéből fakadó vátesz-költőlet fenségesen furcsa, kényesen magasztos emberi-művészi pozíciója. Nem született rá. Ráosztottuk. Végiggondolta — valószínűleg végigszenvette — és vállalta. Mert a legnagyobbak mindig vállalták. Természetes gesztussal Ady. Botcsinálta, inkább sorcsinálta prófétaként Babits. Most, mert évtizedek óta mondjuk, hogy a legnagyobb, ő. Így lett a nemzeti kilátópont is. Kényes dolog. Maga is érzi. Mert aki csinálja, annak szerep. Aki rosszul csinálja, annak póz. Aki éli, annak magatartás. Aki szenved, annak kényszer. Ő szenvedve éli. Neki kényszerű magatartás. Hogy megszenvedte, de kialakította és éli, legjobban nyilatkozatai bizonyítják. Az elsőnek, a 60-as évek elejéről a legvívódóbb a hangja, ezért a legközvetlenebb, a legemberibb. Az utolsó, 75-ből, a kőasztal mellett elmondottnak — hadd tegyem ide, a kötet mellé! — a legércesebb a hangja, ezért a legtávolibb, a legünnepélyesebb. Azért ünnepélyes, mert egy művészet adja a hitelét, nem mert patetikus. Pedig mindent megteszünk, hogy az legyen. Figyeljük a válaszok mellett a kérdéseket is! Szándékosan sarkítva: szüntelen odakínáljuk neki a szószéket, szerencse, hogy a kerti székre ül helyette, a maga állította kőasztal mellé. Szüntelen odanyújtjuk a mikrofont, ő megmarad halkszavúnak. Ha a kerti széken mondottakat szószéken hangzottaknak hisszük? Az ő creje ez, és a mi hibánk. Ha a halk szót felerősíti a felforrósodott mikrofon? Miért közvetítünk-veszünk rosszul? Magunkra vessünk érte! Hogy miért jobb a halk szó a mikrofonnál, a kerti szék a szószéknél? Mert emberibb. Hinni lehet neki, gondolkodni lehet rajta, vitatkozni lehet vele. És ez a legfontosabb. Neki is, nekünk is, mindenkinek.

A magatartásból kérdések, mondhatni vitakérdések lesznek. Ilye-

nek a népiesség, a nemzeti sorsproblémák és a magyar irodalom és a világirodalom, pontosabban a magyar irodalom világirodalmisága.

Mindig szinte összefoglal. De ez nem zárja ki a folytatást. A népiesség esetében sem. Amit a népiekről mond, védelem, de nem apológia. Annál szükségesebb, és ezért érdekesebb. Nem a népiek igazát állítja, a kérdés jogosságát tagadja. Azt, hogy megoszlott volna a magyar progresszió népiesekre és urbánusokra, szóhasználatában inkább falusiakra és városiakra. Mert a magyar irodalom, amely létéből és hagyományaiból következően résistance-irodalom is és elkötelezett, és ezért eredendően baloldali, egy volt a nemzeti létkérdések megfogalmazásában a Nyugatban és a Válaszban, a Szép Szóban és a Magyar Csillagban. Így kerül a szellemi életvédelem nemzeti-történelmi feladatainak ellátásában lényegileg egymás mellé — mondjuk — Németh László és Babits, Veres Péter és Kosztolányi. Gyönyörűre álmódott, sosem volt szellemi népfront! Erről szól — ugyancsak már a kötet után — a magyar esszéművészet egyik remeke, az *Egy vita vége* — és eleje. Nehéz vitatni, és nem is igen érdemes. Hiszen tényszerűen evidensen pontatlan, morálisan evidensen támadhatatlan. A múltra vonatkozóan, irodalomtörténetileg vizsgálatra szorul. A jövőre vonatkozóan mint a nemzeti kilátópontról adott program, axióma. Felemelővé nem is tudományosan feltárt igazsága, hanem líraian nyilvánított pátosza teszi. Tisztázó-feloldó szó ez, nem elemző-rögzítő. Nem hüvös-objektív szkeptikus história, inkább szubjektíve fűtött, optimista prognosztika. A hang egyébként mindig ilyen. Először a hűvösséget éli, a hüvösséget óhajtja. Énje forradalmi ihlettel szárnyaló. Eszménye franciás ráción iskolázott. Ezért kezdi, amikor a legelfogódottabb — vallott önfegyelemmel — a legiskolásabban. Mindig fékez, de szerencsére nem mindig sikerül. Az elfogódottság átízítja a gondolatmenetet. A mérséklet pontossá teszi az érvelést. Ezért félelmetes vitatkozó. Józanul szenvedélyes. A józanság zabla a szenvedélyen, a szenvedély szárny a józanságon. Így amikor Kosztolányival vitatkozik vagy Veres Péterrel. Mindig ugyanazt védi. A népi költészet demokratizmusát, plebejus népközelségét. Először a nagy Nyugat-nemzedék ellenérzésével, másodszor önmaga rossz lehetőségeivel szemben. Először a Kosztolányi tényleg arisztokratikus lebecsülésétől, másodszor a Veres tényleg felrémlő népvezérségétől. Először a népi líra színét védi. A valóból kinőtt ihletet, az ehhez tapadó érdes formát, a közösség adta akolmeleget. Másodszor a vátesz-költő visszáját támadja. A parasztértelmiségiben felsejlő vulgárbölcset, a sorsvizsgálóban csíráként mozduló hordószónokot, az egyszerűsége árnyként vetülő modort. Először kemény a hangja és elutasító. Másodszor aggódó és rendreutasító. Itt az erő dominál, ott a fájdalom. De mindig körülhatárol. A szegénységtől ihletett, halk szavú, demokratikus vátesz-eszményt határolja el külső támadástól, belső veszedé-

lemtől. Mert érzi, hogy kényes harmónián nyugszik. Magasság és mélység között egyensúlyoz. Ha a valót tapintó ihlet és a halk szavú józanság visszafogja a váteszt, önmaga eszményeként lendül a magasba, mint Tolsztoj és Németh László. Ha a vátesz gyűri le az ihlet valóságalapját és a józanság halk szavát, önmaga torzképeként zuhan a mélybe, mint Szabó Dezső. És torzkép és eszménykép között nem a tehetség mértéke egyensúlyoz, hanem a tartás. Az arány a szenvedély és a mérséklet, az emberség és a szerep között. Ezt az arányt és egyensúlyt ismeri Illyés. A veszélyeivel együtt. Ezért félti, hogy az eszményképből ne lehessen torzkép. Ezért aggódó is és könnyörtelen is. Aggódó, amikor Veres Péterrel vitázik, és szánakozóan könnyörtelen, amikor Sértő Kálmánra emlékezik.

Nem könnyebbek a sorsproblémák sem. Sehol ilyen szükség az igazság kimondására. De sehol ilyen lehetőség a féligazság, áligazság, vélt igazság, aligigazság kimondására. Sőt, az igaztalanságéra. Itt lesz az igazból legkönnyebben igaztalan. Nemcsak úgy, hogy valaki rosszul mondja. Úgy is, hogy jól vagy majdnem jól mondja, de rosszul hallják. Sehol ennyi bizonytalanság, hibalehetőség az adás-vételben. Sehol ennyi veszély az indulatban. Az indulat itt torzít a legjobban. A kimondásban az igazságot féligazsággá degradálhatja, a meghallásban-megértésben a féligazságot igazságtalansággá ferdítheti. Mert a közvetítő apparátus, a fogalmak és az őket hordozó szavak kényesek. Sok felhang, kétes emlék, mellékjelentés, indulati zörej kapcsolódik hozzájuk. És lehet, hogy a vevőberendezés ezekre hangolt, ezeket hallja, erősíti fel. Sok a pontatlan vevőkészülék. Ilyen maga a sorsprobléma is. Hányfelé kanyarodhat, mi minden rátapadhat, amíg a kimondótól a meghallóig röppen. Elkerülhetetlenül ki kell mondani, de csak egyértelműen, kristálytisztán szabad kimondani. Illyés így teszi. Ezért jó, hogy kimondja, és jó, hogy ő mondja ki. Például a népszaporulat csökkenését, az öngyilkosságok számának emelkedését, a határon túli magyarok gondját, a magyar diaszpóra létkérdéseit. Csak akkor lehet élő nemzettudatról beszélni, ha ezek benne foglaltnak. Úgy, ahogy Illyésnél. Konkrétan és általánosítva. A nacionalizmus és patriotizmus, a népelnyomás és néppártolás dilemmájává emelve. Ahol a baszkok és okcitánok sorsa világítja a hazai problémát, a saját gond értelmezi a baszkokét és okcitánokét.

„Aki jogot véd, patrióta. Aki jogot sért, nacionalista.” Végérvényes a megfogalmazás, márványba véshető. Elvenni nem lehet belőle. De hozzátenni, inkább továbbgondolni igen. Talán nem tiszteltlenség. Ilyen tiszteletet sohasem követelt, sohasem adott. Mert kényes a sértés—védés viszonya. Sértve védeni nem lehet. De védve sérteni, igen. Aki véd, körülhatárolja, amit véd. Ha gazdagon teszi, csak véd, mert mindenki belefér. Ha szűkkeblűen, nemcsak véd, mert kirekeszti, akit nem határolt körül. Akit kirekeszt, azt sérti is.

Vagyis úgy véd, hogy sért. A sértés sohasem csap át védelembe, de a védelem sértésbe igen. Ezért kell ezt a védést-sértést pontosan elhatárolni. A baszkok és okcitánok ügyében egyértelmű. Legyen az a belső, rossz emlékekben, rossz indulatokban élő baszkok és okcitánok dolgában is. Vagy nincsenek? Meg nem jelölt baszkok? Suttogva, kocsmasztalnál megnevezett okcitánok? Lehet tagadni? Szükség van itt is a szóra. Olyanra, amelynek a nemzeti kilátópont, az életmű, a szellemi magatartás adja a hitelét. Az Illyésére. Aki vele akar viszáltyt, kétértelműséget szítani — örült vagy rosszhiszemű. De érte se lehessen, általa se lehessen, miatta se lehessen, az ő ürügyén se lehessen. Mert — még egyszer mondom — sok még a tisztát megzavaró, értelmetes értelmetlenné torzító, rossz vevőkészülék.

Ez a közösségihlette, testmeleg poézis, ez a népet nemzetté emelő, nemzetet emberiséggel összeforrasztó, a nemzetet az emberiséggel mérő, az emberiséget a nemzettel melegítő költői magatartás határozza meg a magyar irodalomról és a világirodalomról, a kettő egységről vallott álláspontját. És ebből következik a vitája Lukács Györggyel. Érdeemes keményen fogalmazni a két álláspontot és élesen szembesíteni.

Lukács a világtörténelmi fejlődés nagy fordulatának művészi megfogalmazását keresi a magyar irodalomban. És mert nem találja, sem a művészi kérdésben, sem a művészi válaszban, provinciálisnak véli. Illyés a nemzeti fejlődés nagy fordulatának művészi megfogalmazását keresi a magyar irodalomban. És mert megtalálja, a művészi kérdésben is, a művészi válaszban is, világirodalminak véli. Lukács a világirodalmiból közelít a nemzetihez, és hiányt érez. Illyés a nemzetiből a világirodalmihoz, és folytonosságot érez. A kulcsfogalom mindkét oldalon a provincializmus. Lukács szerint a magyar irodalom nagy része provinciális. Kitorne belőle, ha a nemzetit-helyit a világtörténelmi felé haladná meg, kérdésben-válaszban. Illyés szerint a magyar irodalom nagy része nem provinciális. Benne ragadna, ha a világtörténelmit a nemzeti-helyi nélkül érné el kérdésben-válaszban. Tehát provinciális, aki a helyit nézve elfelejti a világot, Ozorától nem látja Párizst. Vagy provinciális, aki a világot nézve elfelejti a helyit, Párizstól nem látja Ozorát. Kemény ellentét, és mindkét részen szubjektíve fűtött, de elméletileg elfogulatlan. Mert ki szemlélte úgy az emberiben a nemzetit és a nemzetiben az emberit, mint Lukács? És ki érezte úgy Párizsban Orozát és Ozorában Párizst, mint Illyés?

Tehát világirodalmiság és provincializmus összefügg. A világirodalmiság a provincializmus ellentéte. De két elképzelés a provincializmusról, és ezért két elképzelés a világirodalmiságról. A magyar megkésetttség és ennek szükségszerű következménye, a helyi, nem általános kérdés-megoldás mindkettőben adott. Azonban Lukácsnál ez szükségszerű gyengeség, Illyésnél szükségszerű erő. Csakhogy

Lukács képlete, az elmaradottságból fakadó helyi érvényű művészi gond és abban bennragadó művészi válasz, nem látszik törvényszerűnek. Nem magyarázható vele sem a német klasszika, sem az orosz realizmus. Az első esetben éppen a történelmi-politikai késés szellemi kompenzációjaként született gondolkodásban-költészetben Kantnál és Schillernél, Hegelnél és Goethénél a legmélyebbre irányuló kérdés, a legmagasabban összegező megoldás. Az utóbbiban pedig éppen az elmaradott-helyi kap kísértetiessé növelt művészi analízist Gogolnál és Goncsarovnál, utópikus-messianisztikus választ Dosztojevszkijnél és Tolsztojnál, és ezzel a kérdéssel-válasszal emelkedik a világirodalom csúcsaira. Csakhogy Illyés képlete, a törvényszerűen helyiből való kiindulás és éppen ebből fakadó világszintű formálás nem látszik elegendőnek. Lukácsnál az elmaradottság mint ok, nem világos. Illyésnél a színvonal mint következmény, homályos. A végletekig sarkítva: Lukács abszolutizálja a megkésettséget mint kizáró okot, és nem elemzi az éppen a megkésettségből fakadó különböző lehetőségeket. Illyés abszolutizálja a megkésettséget mint meghatározó okot, és nem elemzi az éppen a megkésettségből fakadó világszintű megoldás hogyanját. Lukács a teoretikus — ebben a nyilatkozatában — nem teljes. Illyés a költő — ebben a nyilatkozatában — nem pontos. Tétele egy lehetőség felvillantásához elég, a lehetőség realizálásának magyarázataként kevés.

Csakhogy egyik esetben sem teóriáról van szó. Lukács nyilatkozata egy kérdésre, az elmaradottságra és felszámolásának szükségességére koncentráló publicisztika. Teljesebbé lehet tenni Illyés költői pályájával. Hiszen, ha nem is törvényszerű, de több a kuriózumnál, hogy a középkort nem ismerő új-zélandiak a *Puszták népéből*, történelmi elmaradottságunk művészi produktumából tanulják — iskolai kötelező olvasmányként — a hűbériséget. Illyés nyilatkozata pedig egy költői pályát igazoló ars poetica. Az ars poetica közege a költői felismerés, a teória közege a tudományos elemzés. Az egyikben született következtetést nem lehet sértetlenül áttenni a másikba. A költőileg meggyőző erejű lehet tudományosan pontatlan. A tudományosan pontos lehet költőileg erőtlen. Illyés hitvallása ars poeticának nagy-szerű, teóriának kiegészítendő. Lukáccsal egészítendő ki. Nem a nyilatkozatával, hanem az életművével. Azzal, hogy minden témát-életanyagot a megformálás tesz művészileg rangossá, világirodalmi rangúvá, vagy művészileg lényegtelenné. Ezért nincs is lényeges vagy lényegtelen téma, csak lényeges és lényegtelen formálás. A formálás pedig a felvillantott és főképpen a szerkezetbe bevont összefüggésszerkezeten múlik. Azon, hogy a mögötte meghúzódó általánosítások hálójá mennyire teszi a szituációt, az alakot, a következtetést reprezentatívá. Az emberiség által elért vagy elérendő tendenciák reprezentációjává, mint sok esetben a 19. századi francia irodalomban vagy az

emberiség által meghaladott vagy meghaladandó tendenciák reprezentációjává, mint sok esetben a 19. századi orosz irodalomban. Az elért vagy meghaladott, elérendő vagy meghaladandó az emberiség ügye. Ha az irodalom erre a szintre emeli a témáját, jöjjön az fejlett talajról vagy elmaradottról, világirodalom. Akkor is, ha nyelvi okokból nem egyformán és nem egyforma gyorsasággal megy át a köztudatba. Lukács nyilatkozata Illyés költői igazságával lesz teljes, aki a történelmi késésben nemcsak szükségszerű gyengeséget, hanem szükségszerű erőt is lát. Illyés ars poeticája Lukács teoretikus igazságával lesz pontos, aki megfejt a téma és kiindulópont, bármely téma és kiindulópont művészileg rangossá formálásának titkát.

Vitáinak az iránya-szándéka meghatározott. Az értéket védi kemény következetességgel. Például amikor Németh Lászlóért vagy Szabó Lőrincért vitatkozik. Hogy mi az érték, biztosan tudja. Itthon is, a világban is. Legyen szó Sárköziről vagy Éluard-ról, Móriczról vagy Racine-ról, Szabó Pálról vagy Molière-ről. De elv is van a viták mögött. A mindig áhitott szellemi népfront és az is, hogy a tehetség a legfőbb érték. Még a tévedéshez is jogot ad. Ez fűti a visszafogott szenvedélyű, védő vitát Szabó Lőrinc ügyében. Tagadottnak vagy legalábbis degradáltnak érzi az életművet. Ezért akarja felemelni, szinte rehabilitálni. És ezért lesz a finoman árnyalt, mindig pontos elemzés baráti vitairattá, tisztázni akaró költői szóvá. A nagy igazsáért vállalja a kis pontatlanságot. Például a *Vezér* esetében. E vers ügyében — úgy vélem — vitapartnerének van igaza. Az egész költészet értékét illetően — biztosan tudom — neki.

Németh László esete más. Itt a hang forróbb, mert egyértelműbb és személyesebb. Először, mert a hosszan hallgató író régen óhajtott, első megszólalásáról van szó. Másodszor, mert a *Petőfi Mezőberényben* tényleg a remekmű határát súrolóan kitűnő. Harmadszor, mert túl a művön az árnyaltabb-igazabb emberábrázolás a tét. Negyedszer, mert ez akkortájt neki is, főként mint drámaírónak, a legmélyebb gondja. Ezért lesz ez a halálba induló Petőfi emberi dilemmáját és az értékek megőrzésének nemzeti felelősségét elemző, pompás indulatú vitacikk, a Kosztolányival és Veres Péterrel vitázó hajdani írások mellett a legkeményebb hangú az egész életműben. Mert hármas értékvédelemről van szó. A Németh Lászlóéról, aki úgy tette hőssé Petőfit, hogy az önmagát a nemzetnek megőrző túlélést és az önmagát a nemzetnek fölláldozó példaadást szembesítette. Petőfiéről, aki ezt a konfliktust átélve — nem enélkül — válik igazán a népi legendák hősévé Segesvárnál. És a költészetéről, amelynek Gilgames óta csak akkor van történelmi értelme, ha a nagy döntések emberi dilemmáit, nem elejti, hanem kimondja.

Hogyne érezné az ösztöneiben az értéket, amikor eredendően klasszikus. Alkatilag az. Annak született. Gyorsan kinőtt az avant-

garde-ból, hogy hamarabb lehessen klasszikus. Csak annyi forrongás, amennyi kell a kiforrottsághoz. Amennyi Sturm und Drang Goethének kellett, amennyi vándorszínészség Aranynak. Minden ebben a klasszicitásban összegeződik. Nemcsak a költői életműben, az esszéistában is. Hogy milyen klasszikus? Természetesen népi. Van egy régi babonánk. Körülbelül így fogalmazható: nálunk, ami népi, klasszikus — ami klasszikus, népi. Vele lehetne a legjobban bizonyítani. Legalábbis a 20. században. De érdemes vigyázni. Az ő érdekében, hogy árnyaltabban lássuk. Van más klasszicitás is, ami nem népi. És ő hogyan népi, és hogyan klasszikus? A legracionálisabban, minden mítosztól mentesen. Úgy, hogy a szépbe az igazat is beleszámítja. Nemcsak a költészetét, a költőét is. Mert morális-emberi-nemzeti tartás nélkül nincs nagy költészet. Úgy, hogy az egyszerűt vallja, amelyben megőrződik a bonyolult. Ha az egyszerű elveszti a bonyolultat, szimplifikál a költészet, és ezért hazudik. Ha a bonyolult legyőzi az egyszerűt, komplikál a költészet, és ezért hazudik. Szimplifikáció és komplikáció rossz végletei között nő magasra ez az európai népi, népi európai poézis, amelyben a földközelséget távlat röpi, a szárnyalást tapintható, érdes valóság kormányozza. Nem hiába született a puszta, és nem hiába járt francia iskolába. Versben-teóriában kézenfogva jár az érzelem és a ráció. Ahol az érzelem fűt, de a ráció fogalmaz, mint a népköltészetben és a francia lírában. Persze, hogy ihletett költészet. Az ihlet szüli és vezérli. De az ihlet a hétköznapiakból bomlik ki, onnan száll magasra. Nemcsak az elhivatását veszi tőle. Az illatát, a tapintását is. Ettől persze nem alacsonyabb röptű, hanem még merészebb az íve. Mindig az egész röppályát felrajzolja, és a végpontban makacsul őrzi a kiindulópontot.

Nincs ellentmondás ebben a népi európaiságban, európai népiségben? Az ihletett rációban, racionalizált ihletben? Csak annyi, amennyi ahhoz kell, hogy a népi klasszikussá emelkedhessen, a klasszikus népi maradjon. Van egy árulkodó mondata Váci Mihályról: „Tehetseges volt és jólnevelt.” Vajon a népiséget akarta közelíteni a hagyományos jólneveltséghez? Inkább a hagyományos jólneveltséget a népiséghez. A *Puszták népe* közösségi kultúrán nőtt, halk szavú cseledeihez, a *Mint a darvak* tiszta beszédű parasztjaihoz. Úgy, hogy a népi és a jólnevelt egyszerre kapjon hangsúlyt. Archaikus-patriarchális műveltségi mélyrétegekből táplálkozó népi klasszikus. De milyen típusú? Az asszociációk két irányba mutatnak, a görög és a latin felé.

Görög korszakunk volt. Igéit Kerényi fogalmazta a *Szigetben* és Németh László a *Magyarság és Európában*. Kísérleti regényét is ő írta a *Gyászban*. Próféta-magatartást hozó tragikus szemlélet. Messze a nemes egyszerűség és csendes nagyság harmóniájától. El Apollóntól, útban Dionüszosz felé. Mert ilyen maga a görögség. Legalábbis ma ilyennek látjuk. Ritkán idilli, gyakran tragikus. Színpadán ember-

szavú istenek és isten küldötte pásztorok szövik az aklok között lakó királyok végzetét.

De Illyés nem ilyen. Tőle tudjuk: a materializmus és a mélylélektan egységéről beszélget Crevellé a meleg pusztai éjszaka távoli ökörbögésében, közeli tücsökciripelésében. Bukolikus szellemi idill a mediterrán éjben. Egyébként is hajlamos az idillre. Persze nem a tisztára, ellentét nélkülire, mert az művészietlen. Hanem a feszültséget megőrzőre, félelemmel körülvettre, tragikummal kontrasztoltra, mert az művészi. De nem az idillt fordítja a tragikusba, mint a nagy görögök. Hanem a tragikust szünetelteti-szelidíti az idillel, mint a nagy latinok. Mondjuk, Vergilius és Horatius. Szinte jó lenne Virgili vagy Horácot mondani, deákos poéták módján. Annyira feltámad vagy inkább újjászületik benne a magyar latin. Ha van értelme a szellem latinitásáról beszélni, ő adja hozzá a példát. Bonyolultat oldóan egyszerű, ködöt oszlatóan világos, diszharmoniót legyőzően harmonikus, torzszágot javítóan arányos. A kihűlt vulkánok megszeli-dült, kerek körvonalai élnek benne és a Balaton lesimult, ezüstös vég-telensége. Pannon magyar. Matrózsapkában sétáló, népbüfében ebé-delő, gyalogjáró latin klasszikus. Nem vátesz. Legálábbis nem szü-letetten az. Csak tényleg ihletett, és tényleg hűséges. Onnan ihletett és ahhoz hűséges, ahonnan elindult. Nehéz korszakokban ez elég a váteszséghez, könnyebbekben nem. Ő megélte ezt a magatartást. Csak a történelem erősíti meg benne, vagy menti fel alóla.

Nem szeretek idézni. Ha igen, csak végérvényeset, változtathatat-lant. Olyat, ami köznapian elmondhatatlan. Tehát verset. Ezt teszem, hogy éreztessem egy költői életmű és költői élet komolyan derűs üzenetét:

„Ide teszem az akácról az illatot,
Ide teszem a Dunáról a fényt,
leányról a mosolyt, fiúról a dacot,
ebből csinálók költeményt,
hogy gazdagodjatok.”

POSZLER GYÖRGY

A MAGYAR VALÓSÁG NYOMÁBAN

(PÁNDI PÁL: *ELSŐ ARANYKORUNK*)

(Szépirodalmi, 1976)

Pándi Pál tanulmánykötete egy korszak irodalmi keresztmetszetét adja, ugyanakkor egy erősen szuggesztív alkatú, harcos, vitázó marxista tudós műhelyébe enged bepillantást, irodalomszemléletének már ismert, legfontosabb szempontjait foglalja össze sűrítetten, nyomatékkkal, szinte tételszerűen. Alig van irodalomtörténészünk, akire ennyire jellemző lenne a témaválasztás és a válaszadás, a bíráló továbbgondolás szenvedélye. Éberén figyel minden hamis hangra és hamis értékre, hogy érvényt szerezzen a valódinak. Pándi nem ismeri az oda nem figyelés kényelmét, szégyenletes mulasztásnak tartaná a szórakozott felülemelkedést nem tiszta, vagy veszedelmesen kétértelmű gondolatok és művek fölött. Nem olyan irodalomtörténész ő, aki csak úgy mellékesen, mintegy pikantériaként politikát vagy szociológiát kever szakmai elemzései közé, és nem politikus, akinek véletlen, vagy választott kifejezési „formája”, elveinek hordozója csupán az irodalomtörténet. Műveiben, írásaiban mindkét aspektus együtt, egyenlő színvonalon, egyforma hozzáértéssel megtalálható. Ritka adottság eredménye ez, de alapos, módszeres felkészülése is. Talán élete és történelmi érzékenysége is közrejátszott ennek a kettős tehetségnek a kibontakozásához.

Ez a tanulmánykötet hű tükörképe a tudós egyéniségének. Témaválasztásában merész, hangneme kemény, következetes, elvi nézetekkel és nem személyekkel vitatkozó, nagyvonalú és engedékeny, amennyiben az ellenfeleknél is rugalmasságot, önkritikus készséget tapasztal. Pándi az a marxista tudománypolitikus és irodalompolitikus, aki nem akarja mindenáron megsemmisíteni az ellenfeleit. Fáradhatatlanul agitál, reménykedik, sőt szilárdan hisz az igaz eszmények törvényszerű győzelmében, és abban is, hogy ezek az eszmék és igazságok előbb-utóbb utat találnak az emberek agyában és lelkében. Ezek a kihívó írások is az állandó készenlétet, a folytonos, újrakezdő meggyőződését, az agitatív türelmet, bölcsességet tükrözik, tele vannak bizakodó, emberekben hívő várakozással, tanító és hitvalló reménnyel, hogy szavainak jobbá tevő, cselekvésre ösztönző hatása támad. Pándi vitaírásaiból és filológiai tanulmányaiból egy erőteljes szellemi alkat és egy megingathatatlanul elkötelezett, meggyőződésért mindenre kész erkölcsi személyiség árad. Talán ez is egyik titkuk, közvéleményt felkavaró és formáló sikerük kulcsa. A meggyőződésnek ekkora hitét, erejét nem lehet kikerülni, érdeklődést kelt még szakmán kívüliekben, vagy a közömböseken is. Intellektuális körökben, az Akadémián belül, vagy a művészi-alkotói életszférákban

szinte kivételnek számít az eszmének és a hűségnek ilyen megszállottsága. Vallja és bizonyítja, hogy a marxista világnézet és módszer nemcsak elérheti a polgári irodalomtudomány eredményeit, de képes azt kritikailag felülvizsgálni és meghaladni. Mestereit és példaképeit követi ezen az uton, a filológus, nagy anyagtudással bíró — talán megjegyezhetem, hogy hajdani közös professzorunkat, — Waldapfel Józsefet, a nemzeti história éles eszű felidézőjét és felhasználóját, Révai Józsefet, és a művészet osztálytartalmának és ideológiai értékelésének legvirtuózabb tudósát, Lukács Györgyöt. Pándi példát is mutat a kritikára és önkritikára. Nincsenek előtte tabuk és szentségek, illetve tudja, hogy a valódi értéket állandóan tökéletesíteni kell, kiegészíteni, gyarapítani, revidálni, hogy igazán társadalmilag hasznosítható, nekünk való „szentséggé” váljék. A vitánál fontosabb a jó érvényesülése, az ellentéténél az egység létrejötte, a tudományos igazság győzelme. Ez emberi, tudósi hitvallása. Ez emberi és tudósi irányítúje és életstílusa. Ezért mondhatjuk el róla, hogy ideális harcostárs, szövetséges, és ideális ellenfél, vitapartner.

Nemzeti tudat és marxista tudat

A magyar valóságnak csaknem kétszáz éve legfontosabb kérdése a nemzet fogalma és lényege, illetve nemzet és világ viszonya, tehát a társadalmi haladás lehetősége, körülményei, nemzeti sajátosságai, az Európába, a világba illeszkedés reális módjainak elemzése és kidolgozása. Ebben a kétszáz évben formálódik ki mindaz, amit ma a nemzetről és a nemzeti ideológiákról, kultúrákról, a nemzet előtt álló feladatokról ismerünk, röviden, a nemzettudat és nemzeti történelemszemlélet. Nagy politikusok, írók, művészek, nagy gondolkodók vállalták az igazi hazafiság eszméjéből rájuk háruló feladatot, segítették megfogalmazni és felépíteni a modern, haladó nemzetet, amely méltón tarthatott igényt önálló államéltre és kultúrára, a európai nagynemzetek között. De a közélet sohasem homogén, a nagy feladatok mindig is vonzották a kicsinyes karrieristákat, önzőket, szerencsevadászokat. A polgári történelemszemlélet szerint ez nem egyéb, mint extrém jelenség, egyedi tudattorzulás, az erkölcsi rossz tolakodása, ami elhanyagolható tényező, ideig-óráig kellemetlenkedik, a haladás feltartóztathatatlan eszméi azonban elsöprik az útból. Itt kapcsolódik bele a nemzet és társadalom önismeretébe a materialista, realista történelemszemlélet, társadalmi és eszmei analízis, amely rámutat az ellentétek valódi okaira, a haladás győzelmének valóságos, ellentmondásokon keresztül történő törvényszerűségeire. Ennek a kritikus, materialista történelemfelfogásnak a legfejlettebb 19. századi formája volt a marxizmus világnézete, társadalomtör-

ténete, és az új jelenségek elemzésének, megértésének dialektikus materialista módszere.

Pándi hívja fel nyomatékosan a figyelmünket arra, hogy nemcsak a marxizmus klasszikusai foglalkoztak kitüntető módon a magyar történelem 19. századi eseményeivel, a 48-as forradalommal és szabadságharccal, hanem a magyar marxisták több nemzedéke is visszatért a forradalmi események értékelésére, és elkerülhetetlennek érezte az azt megelőző félszázad tárgyalását is, a reformmozgalmak elemzését, a magyar polgári átalakulás sajátos jegyeinek meghatározását, osztályviszonyainak leírását. Kiterjedt ez a vizsgálódás minden esetben az irodalom területére is. A marxista társadalomtudomány sohasem tagadta, hogy a magyar valóságban, annak reformkori történeti szakaszán, különös szerepet töltött be az irodalmi felépítmény. A reformer-nemzedék különös történelmi helyzet következtében, a magyar értelmiségi réteg szűkös volta miatt is, sokféle feladatot vállalt magára. Az elvégzendő munka, az országépítés, a polgári reformok megteremtése, a nemzeti nyelv és művészetek megalapozása, sajátos, magyar vonásainak és formáinak kidolgozása reneszánszegyenységeket követelt, s ennek a közösségi misszióknak igyekezett is eleget tenni minden művelt „emberfő”, a magyar művelt társadalom színe-java, arisztokra és középnemes, plebejus értelmiségi vagy falusi származású tanult ember, poéta, vagy pap, ügyvéd vagy mérnök.

Nemzet és haladás, nemzet és irodalom, nemzettudat és marxista világnézet összekapcsolása tehát nem valami erőltetetten aktualizált, történelmietlenül „visszavetített” maiság, vagy modernkedés. Pándi Pál meggyőzően mutat rá arra, hogy a marxista történettudomány és esztétika törvényszerűen tért vissza a magyar polgári fejlődés reformkori „aranykorához”, ahhoz a történelmi cezúrához, amely után ugrásokkal megszakított feltartóztathatatlan fejlődés vezetett el a mai, új nemzeti valóságig, a szocialista nemzettudatig. Ennek az átalakulásnak etapjait követi nyomon, a magyar valóság jelzéseit, tárgyait, életjelenségeit és mozgástendenciáit figyeli, veszi észre a legrejtettebb, finom érzékenységet követelő részletekben is, egy versképleten, egy szóhasználaton, hangsúlyon. Azért olyan tágasak, messzire ható következményűek a látszatra igénytelen, filologizáló mikroanalízisek is e kötetben. Talán nem tévedek, ha Pándi Pál tudományos rendszerét, koncepcióját, tárgykörét és a hozzá szorosan odafűzhető módszerét is a magyar történelem legutóbbi kétszáz évének legfontosabb ideológiai dilemmájából, nemzettudat és marxista tudat, nemzeti történelemszemlélet és marxista történelemszemlélet antinómiájából, illetve egyre jobban kialakuló, fejlődő konvergenciájából vezetem le. Mert összetartó áramlatok ezek, a magyar történelem, a kis nép életküzdeme, valósága létproblémaként fogalmazza már meg ezt az egységesülést.

„Az emberiség mérlegén”

Pándi fő gondolja és témája a magyar valóság. Filozófiai és társadalomelméleti hagyományaink szegényessége miatt, ennek az ideológiájának elsősorban az irodalomban tükröződik. Különösen így van ez — már említettük — a reformkor idején. A kor irodalmában a társadalmi helyzet és a nemzeti törekvés együttesen van jelen. Állapot és tendencia, empirikus valóságleírás és reformista, „szocialista” program. Ez a kettősség jellemzi a Pándi által tárgyalt kor irodalmi műveit, művészi törekvéseit, és a történelem törvényszerű mozgását is. Szigorúan, kristálytisztá világossággal kell különbséget tenni az új, polgári nemzet-eszmény és a régi, feudális nemzet-fogalom között. Pándi írásaiban azt bizonyítja, hogy a reformkor haladó gondolkodói, írói, költői már gondosan, pontosan megtették ezt a distinkciót, csak a későbbi elfogultságok, osztálytudatból eredő torzítások mosták újra egybe ezeket a tartalmakat. Nem politikai pártállás kérdése, ideológiai erőszaktevés a részünkről, amikor élesen szétválasztjuk a fogalmakat, vagy az azonos szavakban rejlő különböző ideológiai tartalmakat. Pándi „adatokat és tényeket” sorakoztat fel minden érveléséhez, eszmei polémijához. Ez az ő fegyvertára. A tények és adatok haderejét állítja csatarendbe. Így lesz az új tárgylagosság, ez a pártos „objektívizmus” a legnagyobb szövetségese, legbiztosabb erőssége.

Több tanulmánya foglalkozik a kor nemzettudatának valódi tartalmaival, differenciálódó jelentésével. A történelem ugyan a haladó gondolkodók felfogását igazolja, mégsem hanyagolható el a reakció jelenléte, hamisító ideológiája, megtévesztő nemzet-kultusza, amely kezdete volt az annyszor zavart keltő, visszahúzó, sovíniszta kalandokba hajszoló nacionalista nézeteknek. Nem lehetünk közömbösek — húzza alá többszörösen is Pándi — a beszűkítő, romboló nacionalizmussal szemben. Pándi Pál eddigi tudományos munkásságán vezérfonalként vonul keresztül a káros nacionalizmussal szembeni és az igazi hazafiságért folytatott polémia, küzdelem. Állást foglal: a felvilágosodás és reformkor művelt, európeer és hazafias, felelős gondolkodói, művészei mellé áll. Meggyőződése, hogy nem szabad megérteni mindenféle nemzeti önérzetet, bármifajta nacionalizmust. Az emberiség mérlegén is mérhető nemzeti valóságot, irodalmi értékeket tart számon, értékeli megillető rangján.

Az „aranykor” mérlege

Az aranykori jelzöt nem is szükséges magyarázni. Minden új jellemzés, találó minősítés a reveláció erejével, természetességével hat. Tudjuk, hogy nem a reformkorral kezdődik a magyar nemzeti

irodalom története, mégis elvitathatatlan a nyelvújítással meginduló kezdeményezés, a klasszikus hagyományokon túljutó nemzeti-népi alapozású irodalom térnyerése és diadala a jelzett korszakban. A polgári történelem kezdete és az új, polgáriasodott irodalom kivirágzása immáron vitathatatlan tény. Pándi esszéisztikus korszak-elnevezése tehát nagyon is valóságos társadalmi eredményekre utal. A kötet tanulmányai és cikkei felölelik a felvilágosodás és a reformkor fontosabb problémáit, szólnak a kor nagy íróiról, új szempontokat, adatokat sorakoztatva fel velük kapcsolatban, és műelemző módszertani eljárásokra is kitérnek, gondolva az itt uralkodó káoszra, a nagyon is világos, egyértelmű, felfelé ívelő korok nagy alkotásainak leegyszerűsítő interpretációinak szükségszerű ellensúlyozásaként. Pándi egyik tanulmánya szintetikus vázlatát is adja a kor irodalomtörténetének, aminek megírására, részletes kidolgozására ő ma a leghivatottabb. Az „aranykor” mérlegét csak a korban igen-igen járatos kutató tudja elkészíteni, ezekkel a kényes és súlyos problémákkal csak nagyon felkészült és világnézetiileg is kiforrott tudós tud megbirkózni. A Pándi-kötet legalább egy nagy kézikönyv, szintézis váza, de a jegyzeteket is tekintve, magában foglal több monográfiát. Pándi árnyaltan, dialektikusan elemez. Nem érhető tetten részrehajlásban, elfogultságban akkor sem, ha kedvelt hőseiről beszél. A legkínosabb irodalomtörténeti problémákat, ellentéteket is tárgyilagosan oldja fel. A marxista dialektika értő, eredményes alkalmazásának tulajdonítható, hogy nála olyan egyértelműen világosnak mutatkozik Petőfi és Kossuth, Petőfi és Vörösmarty ellentétének magyarázata, higgadt elkülönítésük és történelmi-irodalmi szerepük objektív, pozitív értékelése. A botrányszagú helyzetek a történelmi materializmus fényénél emberi és reális méreteket kaptak. Nem dramatizál Pándi szükségtelenül, hanem leír, jellemez, okokat kutat és tár fel. Így rendeződik el nála minden hitelesen a történelmi folyamatban.

Az a tudományos koncepció időtálló és helyes, amelynek részmegállapításait is véglegesnek érezzük. Szerintem Pándi új és végleges választ adott a reformkori irodalmi viták, műfajviták jelentőségére, filozófiát és ideológiát helyettesítő szerepére, ugyanakkor szétoszlatta a közelmúlt, mai irodalmi szereplésekhez fűzött politikai illúziókat. Ez a történelmi érvelés: nemzeti hagyományokon alapuló és történelmi konzekvenciákat is levonó remeklés volt. Emlékezetes értelmezés az eposz és dráma műfaji vitájáról, a Szontágh és Toldy dialógusáról szóló, vagy a magyar egyezményes filozófiát bíráló, a magyar filozófiai gyengeségről adott helyzetképe, és okfejtése. Romantikajegyzeteinek konklúziója objektív, nézeteinek rugalmas változtatásáról, ennek a tudósi magatartásprogramnak a követéséről tesz tanúságot, mondjuk Pándi emberi és világnézeti habitusának is

megfelel, a romantika-értékelésekkel szembeni polemikus bevezető, a téma exponálása során azonban még érezni némi sarkitottságot, sietős leegyszerűsítést. Itt nem látszik eléggé, hogy Pándi feltételezné — amit pedig általában megszoktunk tőle —, hogy a romantikát másképpen értékelők is végiggondolták az irányzat, módszer születésének, értékelésének buktatóit, a forradalmi és szentszövetségi történelmi érintkezés miatti feszélyezettségét. Pándi ideológiai szempontú irodalomtörténetében ez csak mellékes epizód. A kötet súlyát az imponálóan részletes Bánk-tanulmány, a szellemes Csokonai-esszé és az élvezetes szonett-beszélgetés — amire csak a beavatottak képesek, — adják meg, természetesen a már említett nemzet-fogalom, nemzeti valóság tanulmányozása mellett.

A közlésmód személyessége

Ez a könyv műfajában is tükrözi szerzőjének egyéniségét, tudósi és politikusi hitvallását, szerepvállalását. A tanulmányok témája és hangsúlyozott programja ugyan a monográfia körvonalait sejteti, mégis vívódva és viaskodva formálódik a könyv minden egyes problémája, illetve problémaköre, a meggyőzés, tisztázni akarás igényével és szándékával. Ez a gondolkodási mód és forma jellegzetesen agitatív, elkötelezett, harcos. Pándi kisebb írásaiban, műhelymunkáiban, elemzéseiben is használni akar, amennyiben gondolkodásra késztet, nyugtalanít, beavat ideológiai és olvasói dilemmáiba, rávezet bennünket a felelős marxista társadalomtudomány mélyen, adatszerűen is, egzakt módon aktualizáló feladatára, amely nem ellentétes, hanem egybehangzik a napi politika kérdéseivel éppúgy, mint a tudományos alap kutatás problémáival is.

Ha valaki Pándi Pált kritikáiból és cikkeiből ismeri meg először, szigorú, élesen polemizáló, kissé fiatalosan harcias irodalompolitikust látna talán benne. Pedig az a stílus, amit tőle szoktunk meg, egy meggyőződéses népnevelő stílusa, minden tárgyban újrászülető akarat, pedagógiai szenvedélye. Személyiség és tudósi portré vetül rá arra az irodalomtörténeti korra, amit Pándi „aranykor”-köteté tárgyal. Irodalomtudósi arc azért, mert nem véletlen a tárgyválasztás, és a korszak megnevezése sem, hiszen Pándi a magyar valóság, történelem igazán értékes időszakával foglalkozik, ennek legkiválóbb szakértője. És nem véletlen a személyiség önkifejezésének ilyen műfajmegválasztása sem. Csak a tartalomjegyzék címmondatait kell sorra vennünk, hogy lássuk a jellemző indítékokat, az egyes témákat exponáló, vitára, beszélgetésre ösztönző szándékot. Pándi éli, cselekvőn, szinte dialogizálva együttlélegzi olvasóival, vagy elképzelt olvasóival mondanivalóját, a történelmi tematikával felidézett társadalmi, mai kérdéseket, a fő szenvedélyt és elhivatást, a magyar való-

ság követését. Eredeti, legmeggyőzőbb műfajai e cikkek és tanulmányok címeiben szerepelnek. Ezeket Pándi emeli ki a magyar kritikai és tudományos közlés formavilágából, eredményességével bizonyítva, hogy ismeri képességeinek, alkotának természetét, s ami még ennél is fontosabb, írásainak célját, irányát. A vita szó egyszerre jelent életet és gondolatcserét, mozgást. Pándi életformája a „vita”, az együttélés, eszmecsere, munka, küzdelem. Legjellemzőbb műfajainak egyike ez az írásmód. Lefegyverző és megnyerő, amikor „beszélgetést” ajánl, pedig örömet okoz okos, értő szavaival, amelyek nem kívánnak feleletet. Úgynevezett „jegyzetei” pedig könnyedén leszerelők, pazarul szórják az idevonatkozó ismeretek sokaságát. A „jegyzet” Pándi jellemző műfaja. Nem a kiegészítésre figyelmeztet, hanem a „mellékesre”, kevésbé fontosra hívja fel vele a figyelmet.

Pándi könyve a történelmi magyarság könyve. Valóságos aranykorról ír, és nem érdektelenül, nem közömbözen szól a mindannyiunkra kötelező történelmi, hagyományörző felelősségről. Nemcsak konkrét történelmi témáira, de szemléletére is érdemes odafigyelni.

MEZEI JÓZSEF

BÁN IMRE: *ESZMÉK ÉS STÍLUSOK*

(Akadémiai, 1976)

Bán Imre az összehasonlító irodalomtudomány egyik kitűnően alapos művelője. A dicsérő jelzők tartalmát nála elsősorban nem látványos elméletek, átértékelő koncepciók jelentkezésében kell látnunk, hanem az elért eredményeket élesre csiszoló, a részleteket finom érzékenységgel kidolgozó munkálkodásban. Tudósi pályájának kiemelkedő szintézise az Apáczai-nagymonográfia, de munkásságának mennyiségre terjedelmesebb része a tanulmányírás. Ezért is üdvözlhető örömmel *Eszmék és stílusok* című gyűjteménye; a „szigorú rostálással” készült válogatás megmutatja az „életmű” legjellegzetesebb vonásait, s leginkább azt, hogy a szerző a magyar irodalom problémáinak megoldását elképzelhetetlennek tartja a világirodalmi inspirációk, kapcsolatok felderítése nélkül.

Könyvének nyitó dolgozatai a Dante-filológia tárgyköréből valók. Ezekben a szerző többször hivatkozik arra, hogy a Dante-kutatók helyzete egyre nehezebbé válik. Két okból: 1. a szakirodalom terjedelme mindinkább gátolja a teljes áttekintést (ide kívánczik az idézett adat, miszerint a *Deutsches Dante-Jahrbuch* 36–37. kötetében

Schneider 27 lapon sorolta fel a megelőző két év ide tartozó dolgozatait), 2. a hangsúly az aprólékos magyarázatra, részletek értelmezésének megvitatására került. Tulajdonképpen ilyen probléma az is, hogy Joachim apát eszméi hatottak-e Dantére, s ha igen, akkor a *Divina Commedia* részei miként utalnak erre. Az *Eszmék és stílusok* nyitó tanulmányának — *Dante és a joachimizmus* — elsődleges értékét az adja, hogy tájékoztat a kérdéskör lényegi vonásairól. Ki kell emelnünk, hogy Bán Imre módszere — itt és mindegyik dolgozatban — a ténybeli pontosság következetes követelményéből és a sarkalatos, gyakran használt fogalmak lehető legpontosabb körülhatárolásából ötvöződött. Végül is, a joachimizmus tartalmi mibenlétének, majd a dantei műben való jelentkezésének megmutatása és a gazdag hivatkozási anyag pro és kontra véleményeinek ismertetése után, tudós mértéktartással summázta álláspontját: a gondolatok hatásáról „beszélni csak akkor érdemes és hasznos, ha rámutatunk az átvett eszmék funkciójára: Dante nem misztikus elképzeléseiben követte a calabriai apátot, hanem a társadalom bűneinek és tévelygéseinek bírálatában. A joachimizmus nem is foglalt el központi helyet gondolatvilágában” (25.). Ugyanilyen megalapozott és objektíven tárgyilagos az *Inferno* XXVI. énekének hőse, Odysseus által képviselt eszmei tartalom magyarázata; Bán Imre humanista vonásúnak minősíti, ami megerősítően kapcsolódik Kardos Tibor értékeléséhez, aki az ének 118–120. sorait „kétségsbe nem vonhatóan humanista szellemű”-nek tartja (*Isteni színjáték* 1965-ös kiadásának kommentárja. 566.).

A *Divina Commedia* részkérdéseit értékelő két dolgozat jól mutatja a szerző magasfokú problémaérzékenységet és ugyanilyen filológiai jártasságát, amik csaknem önmagukban biztosítják a gondolatmenet helyességét, a megállapítások hitelét. Ebben a viszonylatban is kiemelkedően remek az *Ariosto „Orlando furioso”-ja, a reneszánsz irodalom stílusának mintája* című tanulmány. Legelőbb azért, mert olyan stílusról szól, aminek jellemzői egészében és részeiben vitatottak. A fogalmi alap egyfajta bizonytalansága ellenére a szerző szépen tárja fel a humanista vonásokkal bíró eposzban a boldogság, szépség utópiáját, s azt, hogy látványaival, tablóiival, harmonikus és zenei jegyeivel miként „képviselheti a virágzó reneszánsz olasz irodalmi korstílusát. Az a belőle áradó harmónia, amelyet fő ismertető jegyének tarthatunk, nagy mértékben korának hedonista, utópiák között élő társadalmát fejezi ki, s meg vagyunk győződve arról, hogy a korstílust mindig egy társadalom önkifejezéseként kell magyaráznunk” (69.).

A szóhasználat arra utal, hogy a szerző a „korstílus” fogalmának kétségsbe vonását haszontalannak tartja, értelmezési viták ellenére is lehet vele dolgozni. Úgy, amiként a barokkal, aminek egyfajta kö-

riilírását maga végezte el a különböző irányzatokat bemutató könyvso-rozat első darabjaként összeállított kötetében (*A barokk*. Gondolat, 1962.). Emellett hosszabb-rövidebb cikkekben immár több mint két évtizede a kérdés kérdéskör alapos, tárgyilagos, higgadt megvilágításá-ra törekedett. Az *Eszmék és stílusok* dolgozatai közül e tekintetben külön figyelmet érdemel a „*Fejedelmeknek serkentő órája*”, *A magyar manierista irodalom* és *A magyar barokk próza változatai*. Ismeretes, hogy a manierizmus és a barokk problematikája az irodalomtudomány egyik bonyolult és eléggé összcuszált, ellentmondó nézetekhez tápot adó területe. Ebből az állapotból előbbre lépni csak úgy lehet, ahogyan Bán Imre tanácsolja Rimay János *Balassi-epicediumának* értékelése után: „Vele kezdődik . . . az a minőségileg más, amelyet művészi szempontból Balassi után újnak nevezhetünk. A magyar manierizmust elkövetnek szoktuk tekinteni az olasz és francia jelenségek ismeretében. Nem ártana azonban alaposabb vizsgálat arról, különösen a lengyel irodalom vonatkozásában, nincsen-e dolgunk itt is rokon közép-európai sajátságokkal. A manierizmus kérdései egyébként csak összehasonlító irodalomtörténeti alapon tisztázhatók megnyugtatólag. Ehhez persze számos nemzeti irodalom részjelenségeinek beható vizsgálata szükséges” (185.). Az egyik részterület — a próza — vonatkozásában dolgozata rövid áttekintést ad. Nyilvánvaló, hogy a 17–18. századi magyar irodalomban a költészet jelentősége nagyobb, amint erre a szerző is utal, ugyanakkor Lépes Bálint, Landovics István, Illyés András, Illyés István, Baranyi Pál, Csúzy Zsigmond, Bertalanfi Pál, Padányi Biró Márton és mások munkáit is szükséges elemezni annak érdekében, hogy mi a szerepük az irodalom fejlődésében, a változásokban. A stílusjegyek megmutatása szemléletes példákon át történt, s bizonyítást nyert, hogy a művek „nem jelentéktelen esztétikai értékeket” (202.) hordoznak.

A barokk alkotói — amint a tanulmányok egyik középponti problémájából kiviláglik — gyakran foglalkoztak elméleti kérdésekkel. Ebből indult az a szerzői vizsgálódássor, aminek eredményeként a könyvben megvilágosító adatokat olvashatunk az irodalomtudomány alakulásának kezdeteiről. A kezdő lépéseket *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* című dolgozatában tekintette át. Castelvetro, Pautizio és a többiek teljesítménye — helyesen értékelte Bán Imre — magas értékű. Az időrenden túl nyilván a párhuzam, az összemérés szándéka is szerepel okként abban, hogy ezután magyar poétikakönyvről készült írás következik. Legrégibb poétikakönyvünk (1567) részletes elemzésével arról győző meg, hogy szerzője, Károlyi Péter a latin verskészítés tudnivalóit gyűjtötte egybe. Az *Eszmék és stílusok* bevezetőjében is jelzett összehasonlító célzatnak megfelelően arra is utal, hogy milyen helyet foglal el Károlyi kézikönyve az európai poetika relációjában; „korszerű és színvonalas”, jellemzője a „határtalan” in-

tellekualizmus. Ugyanakkor a költészet a kompendium szerzője számára a szép szó kultusza csupán, „távol minden igazi elmélyedéstől, távol minden korszerű platonizmustól, amely az ihlet (»furor poeticus«) hangsúlyozásával a modern költő fogalma felé tett egy lépést...” (121.). Teljesen egyetértünk Bánnal abban, hogy e hiányokért nem egyedül Károlyi a felelős, legalább annyira a forrásmunkái. S amire Károlyi Péterről szólva nem volt lehetősége, azt Losontzi István *Artis poeticae subsidium* című tankönyvének vizsgálata teremtette meg; nevezetesen, hogy a gyakorlat, a költészet, a versek összefüggéseibe állítsa a gyűjteményt. Losontzi szerkesztése a poetikai rendszerezés évszázados gyakorlata szerint készült, s fő célja a formák alapos gyakoroltatása. Könyve a klasszikusok stílusában kívánt oktatni, de — mint a dolgozat szerzője megállapította — mégis a késői „magyar barokk” költészet „egyik elméleti” támasza lett (222.). Bán érveléséhez bizonyítékot az *Artis poeticae subsidium* a salerno-i orvosi iskola szabályai bemutatására szánt fejezetéből idéz, ahol Losontzi a magyar leoninus gyakorlatát élesztette fel. A hatására keletkezett költészet népszerűsége — Arany János szavaival — „egy Kazinczy homlokát nem engedné méltó babérhoz jutni”. Mi indokolta akkor a tankönyvvvel és hatásával való foglalkozást? Egyfelől a korabeli — ezen elveken alapuló — költői gyakorlat népszerűsége, másrésről pedig az, hogy hatása serkentőleg hatott a klasszikusok iskolájának tevékenységére. Jól példázza ezt Kazinczy ítélete: „Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a’ maga Íróji közt: amazok a’ Tordai Leoninust ’s Mátyási Józsefet mutatják” (228.).

Kazinczy Ferenc klasszicizmusa című tanulmányában alapfeladatnak tekinti a szerző a minősítő jelző tartalmának és jellegének pontos meghatározását. Gondolatmenete abból indul, hogy „általánosságban elfogadott” (229.) szokás Kazinczy klasszicizmusáról szólni. Ez így van, de hozzá kell tenni, hogy a közvetlen utókor nem sorolta a széphalmi mestert a „klasszicisták” közé. Lonkay Antal például „felsőbb tanodák” részére összeállított irodalomtörténeti és olvasókönyvében Kazinczyt nem a „klasszikus iskola” tagjai között említette, hanem az „új iskola” képviselőjét látta benne Vörösmarty, Kölcsey, Petőfi és másokkal együtt (Pesten 1855-ben jelent meg a könyv). Természetesen, ez legfeljebb érdekes adalék Bán tanulmányához, aminek kitűnő alappillérei, hogy Kazinczyt éppen az teszi a klasszicizmus hívévé, amit egyfelől elutasít; a barokk és romantika meg nem értése, másrésről képzőművészeti műveltsége, ízlése. Csokonai rokokójának és népies hangjának bírálata is a szerzőt igazolja. A fiatalabb poéta egyik versét (valószínűleg *A feredés* címűt) kézhezkapva írta: „Undorodások közt olvastam el. Mit akart ő ezzel a fértelmes darabbal? Azt hitte-e hogy a Római példa ezt ki-

mentheti? Poeta, Faragó, Festő meztelenségeket is mutathatnak, de úgy hogy a meztelenség szép legyen. Mit kell arról ítélni, aki a rútát mutatja egyedül azért mert a Régiség is mutatta?" (Kazinczy Ferenc levelei. XIII. Közl.: Somogy, 1875. március 2.).

A Kazinczyról szóló dolgozatban, illetve majdnem mindegyikben fontos szerepet kapott az eszmék és stíluselemek vándorlása, felbukkanása a magyar irodalomban. Ennek egyik eklatáns példája a Balassi Bálint platonizmusa című dolgozat. Itt továbbgondolja, pontosabban a költészet egy részének (Júlia-versek) vizsgálatával konkretizálja azokat az eredményeket, amiket az irodalomtörténetírás felmutatott. Zolnai Béla nagy lélegzetű tanulmánya (*Balassi és a platonizmus*. Minerva Könyvtár XIV. Bp. 1928.) előtt már többen foglalkoztak e kérdéssel, arra helyezve a hangsúlyt, hogy Balassi célja — miként az olasz reneszánsz tudós költőinek — a „vulgáris (nemzeti) nyelvű költészet megteremtése volt” (Zolnai: i. m. 6.). Bán Imre a *Symposion* eredeti és neoplatonista változatait sorra véve, a Szerclém kettős irányultságára építi mondanivalóját; egyfelől a tökéletesség, szépség szinonimája, másrésztől a földi, az evilági boldogság, a gyönyörökhöz. Gazdag anyagot tekint át, számos összevetést végez, kár azonban, hogy munkájának eredményére némi bizonytalansággal tekint („Ha ezek nem bizonyulnának is mind helytállóknak . . .”), ami végül is összecseng Zolnai tanulmányának befejezésével („Lehet, hogy a ‚platonizmus’ nem kizárólagos életérzése . . .”). Annak ellenére, hogy 1921-es tanulmányában már Eckhardt Sándor is végzett konkrét összehasonlításokat a Júlia-énekek és Petrarca canzonéi között, s arra az egyértelmű következtetésre jutott, az említett ciklusban „a költő határozottan szem előtt tartja a petrarcai Daloskönyvet” (*Balassi-tanulmányok*. 265.). Igaz tehát, amit Bán Imre is aláhúz, hogy Balassi Bálint a 16. század petrarkizáló platonizmusának, Olaszországon kívül, „egyik legnagyobb költője” (139.).

Az előbb jelzett bizonytalanság — hangsúlyozni szükséges — nem csökkenti a leírtak értékét. Sőt, annak ellenére, hogy az *Eszmék és stílusok* tanulmányai közül többnek (*Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, *A magyar manierista irodalom*, *Kazinczy Ferenc klasszicizmusa*) a lezárásában előbukkan a kételkedés, a könyv írásai filológiailag lenyűgözően aprólékosak és pontosak. A feltételes mondatokkal a biztos, magas szintű tudás kétségeit olvassuk, olyan irodalomtörténetész véleményeit, aki maga hívja fel a figyelmet arra, hogy adatai, analógiái, összevetései folytathatók lennének, s maga figyelmeztet arra is, hogy más aspektusból az övétől eltérő, esetleg annak ellentmondó kép alakítható. A tanulmányíró dicséretes erénye ez a nyitottság, hogy mindig készen mutatkozik a vitára, nézeteinek felülvizsgálatára és persze — védelmére is (mint a „stílusváltozat” tartalmánál például a 202. lapon).

A pozitív értelmű tudós nyitottság elengedhetetlen feltétele a kritikus szemlélet. Ez legszebben *Mélius Juhász Péter* című tanulmányában nyilatkozik meg. Debrecenről és a „püspök-plébános”-ról rajzolt finom vonalú ünnepi (a várossá alakulás 600. évfordulóján) arcképen világosan elkülöníthető a kettős vonás, haladás és „maradandóság” egysége (természetesen, az utóbbit „bíráló” szemmel nézte). Debrecen irodalmi hagyományainak szerepe, jelentősége több dologzat tárgya. A Julow Viktorral közösen kiadott antológiához (*A debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1964.) írt bevezető tanulmány a 18–19. század fordulója „oskolásainak” poézisét méltatja. Látszólag könnyű volt itt a feladata, hiszen Jókai túlértékelő és Arany János elmarasztaló ítéleteiből elindulva szinte kínálja magát a középút; vagyis a valóságos rang és hely körülhatárolása. Csakhogy, épp így jelentkezik egész sor választ váró kérdés; mely társadalmi rétegből származnak az alkotók, milyen témákat verseltek meg szívesen, milyen eszmék hatották át a kéziratos poézist, mely műfajokat kedveltek stb.? A feleletadáshoz már nem csupán a korábban is hangsúlyozott alaposság szükségeltetett, hanem a választott tárgy iránti szeretet is. Félreértés ne essék, nem szubjektivitásról van szó, ez Bán Imre tanulmányai kapcsán föl sem merülhet, hanem az adatokon is átérződő érzelmi kötődésről. Mert, noha egyik helyen hangsúlyozza, hogy a diákköltészetet nem Csokonai „eszmei tudatosságával” kell mérni, máshol viszont arról ír, hogy ebből a talajból nőtt ki a felvilágosodás korának egyik legnagyobb népies satírja, a *Lúdas Matyi*. Ugyanez a kötődés magyarázza, hogy a szerző Arany János műveiben is kereste a kéziratos poézis hatását, annak ellenére, hogy a költő „nem szerette Debrecen-t.” Jókai tényleg szerette a várost, s Bán fel is sorolja az ilyen jegyeket mutató regényeit. Meg kell azonban jegyezni, hogy a „nagy mesemondó” sokszor azt is debreceninek tudta, amivel Pápán ismerkedett meg. Adalékként megemlíthető, hogy *Eppur si mouve* című regényében a búcsúdalt (Múza, múza, múzsanyáj! kezdetűt) debreceni diákok énekelték, holott az „ősi” pápai diáknóta (L.: *Életünk*, 1975/2. és 6.).

A 18–19. század diákirodalma, s a város literatúrája elválaszthatatlan Csokonai nevétől. Igazat kell adni a szerzőnek abban, hogy „nem lehet írni vagy beszélni Csokonairól Debrecen nélkül” (253.), de mindjárt hozzá kell tenni, hogy a dunántúli, somogyi élmények figyelmen kívül hagyásával sem! Ha a Kollégiumban természetstudományos ismereteket gyűjtött és filozófiai stúdiumokat vett, akkor vándorútja során – főként Csurgón – *alkalmazta* azokat. S ennek sem kevés a jelentősége. Még néhány vonatkozásban ki kell egészíteni a szerző megállapításait. Arra a kérdésre: hol volt még olyan könyvtár, ahol ismereteit gyarapíthatta?, a válasz: Nagybajomban. Két kúriában is, Pálóczi Horváth Ádámnál és Sárközy Istvánnál. Az

előbbinek 400 kötetnyi válogatott bibliothekája volt, az utóbbinál ugyancsak forgathatta Descartes, Newton, Diderot, Voltaire, La Fayette, Herder és Barcalay munkáit. „Olvasták, vitatták és éltek velük” — írja Takáts Gyula (*Egy kertre emlékezve*. 119.). (E cikk szerzőjének szerény véleménye, hogy a költő nagy verse, a *Jöveddélés az első oskoláról a Somogyban*, nem születethetett volna meg a Bajomban újraéledő Rousseau-i hatás nélkül.) Említhető még, hogy Pálóczi 1799-ben *Cosmographie*-át küldött Csokonainak Csurgóra, amit Nürnbergben adtak ki 1724-ben, s amit sajátkezű bejegyzéssel nyugtázott. Mindezzel nem megkérdőjelezni, csupán a sokoldalúság jegyében finomítani igyekszünk a szerző konklúzióját, miszerint Csokonai „hiánytalan és hiteles arcmásának kimunkálásában ma is Debrecennek kell játszania a vezető szerepet, hogy Csokonai csakugyan otthon legyen nemcsak a 20. század Magyarországon, hanem végre az általa oly fájdalmas honvággyal és annyi keserű büszkélkedéssel emlegetett Debrecenben is” (259.).

Végül is; az *Eszmék és stílusok* kötet fél emberöltőnyi idő kutatási eredményeinek összefoglalása, s ebben a minőségében a régi magyar (és olasz) irodalom, illetve különösen a 16. és 19. század közötti irodalom fejlődési folyamatának vizsgálatához nélkülözhetetlen, útmutató és serkentő kézikönyv.

LACZKÓ ANDRÁS

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *PANNÓNIABÓL EURÓPÁBA*

TANULMÁNYOK A RÉGI MAGYAR IRODALOMRÓL
(Gondolat, 1975.)

A könyv témáját az előszó címe tömören így határozza meg: „Búcsú és bujdosás”. *Búcsú* a kedves hazai tájtól, illetve *bujdosás*, vagyis (a szónak 16–17. századi értelmében) vándorlás, utazás, peregrináció. „Az eddig hittnél gazdagabb, a nyugat-európai irodalomfejlődéshez megkésettég nélkül illeszkedő magyar reneszánsz utazási irodalom” alkotásait elemzi Kovács Sándor Iván.

A tanulmányokat egybefűző motívumot igen szerencsés kézzel választotta ki. A búcsú és a bujdosás ugyanis (mint arra az előszó rámutat) Pannónia és Európa kapcsolatát, „a magyar és az európai távlat összehangolását”-t jelenti: vállalt sors és program a reneszánsz idején. Régi irodalmunk e részterületének megismerése tehát az

egésznek a megértését segíti elő. Még akkor is, ha a vizsgálati szempont sajátosságai miatt jóval kevesebb lapon olvashatunk a legnagyobbakról, Janus Pannoniusról vagy Balassiról, mint — mondjuk — Szepsi Csombor Mártonról.

A szerző feladatát külön megnehezítette az a körülmény, hogy gyakran határterületen mozog: vizsgáldásaihoz az átlagosnál jóval nagyobb történeti, helytörténeti és földrajzi adattömeggel kellett dolgoznia. Vállalkozásának sikerét főként a Csombor Mártonról írt tanulmány bizonyítja. Személyes útiélmények, levéltári adatok és az idevágó szakirodalom felhasználásával érzékletes képet fest például a Bódva partján elterülő Szepsi városkáról, annak sorsáról a 16–17. század fordulóján, de mindezt nem öncélú kuriózumként adva elő, hanem azokra a mozzanatokra figyelve, amelyek az *Europica varietas* jobb megértését szolgálják (114–117.). A korabeli politikai eseményeknek és Csombor művének az összefüggéseit is mintaszerűen tárja fel: miképpen hatott Bethlen Gábornak a cseh fölkelőkkel való szövetsége a Csehországról szóló fejezetre (142.), miként próbálja Szepsi Csombor ébren tartani a Habsburg-ellenes Báthori-hagyományt a lengyelországi események előadása révén (148–150.), és hogy a Szent Bertalan-éji vérfürdő érzékletes leírása egy bizonyos értelemben válasz a jezsuita propagandára, amely három kassai katolikus pap, Kőrösi Márk, Pongrácz István és Grodecz Menyhért (a „kassai vértanúk”) felkoncolását protestáns-ellenes érvként használta fel (150–152.).

A kötetbe foglalt nyolc tanulmány egységes szemléletről tanúskodik. A szerző elemzési szempontjai lényegében azonosak maradnak, a későbbi lapokon olvasható írások mintegy „rímelnék” a korábbiakra. Janus Pannonius búcsúversével kapcsolatban például kiemeli a kompozíció reneszánsz jellegét, a térbeli és időbeli egységet (12–13.). A negyedikként közölt dolgozat már ennek a reneszánsz verskompozíciónak a felbomlását mutatja be Rimay János költészetében, többek közt az *Ez világ mint egy kert* . . . esetében (70–71.). A Szepsi Csombor-tanulmány ezután úgy érzékelteti az *Europica varietas* polgári szemléletét, hogy a Balassira jellemző *szép sík mezőnek*, valamint a Rimaynál jelentkező *kertnek* Klaniczay Tibor által kiemelt motívumaival szemben a város fontosságát hangsúlyozza (176.). Ilyen módon sikerül folyamatba állítania a vizsgált jelenségeket. Figyelemre méltó műfajtörténeti észrevételei vannak a napló és az útleírás viszonyáról (106., 163.), illetve a polgári és a nemesi szemlélet kettéválásáról az utazási irodalomban (169–170.). Mindez az *Europica varietas* szövegrétegeinek a feltárásában hozza meg a leglátványosabb eredményt: az útközben vezetett nyers diárium, a különféle forrásmunkák és a tudatosan egybeszerkesztett mű kapcsolatának kimutatásában (163–166.). Az előzmények és a hatások alapos mérlegelése

alapján köti el a szálakat, s határozza meg Szepesi Csombor helyét Szenci Molnárhoz, Apácaihoz és Tótfalusihoz viszonyítva. Nem fogadja el az útleírásnak a „megszülető magyar regény”-nyel, vagy akár az önéletrással való történelmietlen rokonítását (168.). És még egy fontos tulajdonság — amely korántsem általános az egy-egy témába elmerülő kutatók esetében —: óvakodik attól, hogy eltúlozza az általa tárgyalt szerző jelentőségét. Szepesi Csomborról leszögezi, hogy munkája „meg sem közelíti emlékirat-irodalmunk legjobb alkotásait” (164.).

Kovács Sándor Iván a „filológiai esszé” műfajt igyekszik kialakítani, amelyben „a fő tételt bizonyító aprólékoskodást az esszé olvasmányosságával” próbálja „elviselhetővé tenni” (10.). Személyes hangja valóban közel hozza régi irodalmunkat a mai olvasóhoz. „Nem tudom eltitkolni megrendültségemet: mily tökéletes művészi telitalálat ez a kiemelt két sor” — írja Szenci Molnár XXIX. *zsoltáráról* (109.). „Ha Nőgéri János uram netán ezt a nagy alakú *Novus orbis* cipelte haza Wittenbergből, ugyancsak nyöghetett belé” — jegyzi meg egy másik helyen (86.). Kár, hogy mégsem használt ki minden lehetőséget: ezúttal nem közölt tanulmányaiból például átemelhette volna a Schachmannra, illetve a kalandos sorsú Giovanni Bernardino Bonifacióra vonatkozó adatokat. Érdekes lett volna többet olvasni a hollandiai Zuchthausról, hiszen ezzel kapcsolatban 1956–57-ben vita is folyt az ItK lapjain — Kovács Sándor Iván azonban, igen diplomatikusan, kitér az ügy bővebb kommentálása elől (172.).

A *Pannóniából Európába* igen nagy anyagot felölelő kötet. Talán ez az oka annak, hogy a dolgozatok néha túlcsapnak az eredetileg kitűzött téma határain. Janus Pannonius végső búcsúvételének bemutatása például, az életrajzi adatokra történő rövid utalást követően, Simon István költői látomásával folytatódik, de nem esik szó Janus állítólagos utolsó epigrammjáról, az igazi búcsúversről, amelyet Kardos Tibor hitelesnek tekint (20–22.). A József Attiláról szóló tanulmány is elkanyarodik a költő műveiben tükröződő régi magyar irodalom-élménytől, s az ilyen jellegű kutatást „mikrofilológiai exhumálás”-nak minősítve, átsiklik József Attila, Zolnai Béla és Sík Sándor kapcsolatainak (egyébként kétségtelenül izgalmas) elemzésére (264.). A Zolnai Bélával foglalkozó rész különben erősen polemikus jellegű, a hozzáfűzött jegyzet azonban — Szabolcsi Miklós, Tolnai Gábor és Ortutay Gyula hozzászólásaira válaszolva — már „az árnyaltabb ítélkezés jogosságá”-ra utal (312.). Az ügy elbírálására elsősorban a köztünk élő kortársak hivatottak, mégsem mulasztottunk el egy látszólag formai megjegyzést: vajon nem lett volna-e szerencsésebb az értekezés némi átfogalmazásával megszüntetni azt a furcsa „munkamegosztást”, amely a tanulmány szövege és annak jegyzete között létrejött?

A kötet apróbb pontatlanságaival kapcsolatban említsük meg azt, hogy Antoine de Croissy 1645-ben nem II., hanem I. Rákóczi György udvarának követe volt — ez nyilván sajtóhiba (64.). A 313. lapon olvasható képjegyzéket is hozzá lehetett volna igazítani az illusztrációk végleges sorrendjéhez. Ami pedig a jegyzetanyagban említett Anglae — Angelae szójátékot illeti (301–302.), amelyhez hasonló Tótfalusinál is előfordul, annak Csombor Márton korában már éppen ezeréves hagyománya volt. Nagy Szent Gergely pápa egy legenda szerint azért küldött hittérítőket a szigetországba, hogy az addig pogány angolok „angyalok legyenek”: „angeli sint”.

Kisebb-nagyobb észrevételcink azonban nem csökkentik a könyv jelentős érdemeit. Kovács Sándor Iván a Kortárs szerkesztőjeként gyakorlati tettekkel bizonyította, hogy régi irodalmunk fényében élményszerűbbé válik mai értékeink, Illyés vagy Sütő művészetének befogadása. Tanulmánykötete újabb lépés azon az úton, amely a múlt és a jelen dialektikus szemléletének révén egy teljesebb, gazdagabb nemzeti műveltséghez vezet.

VÖRÖS IMRE

LENGYEL DÉNES: *BENEDEK ELEK*

(Gondolat, 1974.)

A „Magyar író tragédiája” — Benedek Marcell apjáról 1929-ben írott tanulmánya óta — vajmi keveset változott. Irodalomtörténet-írásunk számára megmaradt annak, „akit tízezrek, százezrek szerettek, és mégsem látott senki igazán”. Sajnos, az irodalomtörténész unoka, Lengyel Dénes sem. Mivel kismonográfiája a teljes életművet az életrajz alakulását követve, az esszéírói szándék szerint elemző, a sorozat műfaji sajátosságaiból következően pedig elbeszélő igénnyel szeretné áttekinteni, ez a kettősség felemás, meghatározhatatlan műfajú alkotást hoz létre. Pedig a könyv, ha szerzője nem Benedek Elek mesélő kedvével és tehetségével akart volna azonosulni, hézagpótló alkotás lehetett volna a 20. századi magyar irodalom történetében. „Elek nagyapó” regényeit, mesekönyveit, publicisztikai, valamint politikusi munkásságát azonban egy újabb mesekönyv magyarázza tovább, mely épp ott fogyatékos, ahol Lengyel Dénes a legmeggyőzőbb érveket sorolhatta volna fel annak bizonyítására, hogy „Benedek Elek több volt, mint Benedek Elek összes művei.” Épp az újra-elbeszélés helyetti értékelő elemzés bizonyíthatta volna

ezt, hiszen az életút és a mű ez esetben is egymással kölcsönhatásban válnak szerves egésszé. Nemcsak a szülőföld és a család, hanem a korai néprajzi gyűjtőmunka, az épp-hogy elinduló politikusi pályafutás, a harcos hírlapírói és szerkesztői vállalások mind-mind egymás eredőiként válhattak életmű- és életút-formáló erővé. A bizonyító erejű elemzések rövid kinyilatkoztatásokká szűkítése azonban szinte prekoncepcióvá alakítja a kisbaconi indulásnak és Benedek Elek etikai tartásának az egyes művekre gyakorolt hatását is. Az írók — így pl. a *Székelyföldi gyűjtés*, a *Székely tündérország*, a *Magyar mese és mondavilág*, sőt leginkább az *Édes Anyaföldem!*, melynek egyes motívumait az alkotói út mérföldkövei kijelölésére használja fel Lengyel Dénes — ennek ellenére mindennél meggyőzőbben bizonyítják a monográfus azon, szubjektív élményanyagokból eredeztetett tételének alapvető igazságát, mely szerint az író „egész emberi magatartása is alkotás volt, hatásában . . . felmérhetetlen”.

Az alapvető probléma az, hogy a kismonográfia csak indításában szembesíti Benedek Elek életművét a történelmi fejlődés menetével, a későbbiekben, az épp elemzett pályaszakaszok megítélésében felbontja az időrendi egymásutánt, s a művekre „a nép mesemondójának” tudatosan vállalt programja bizonyításaként hivatkozik. Benedek Elek alapvetően közösségi elkötelezettségét választott műfajai — elsősorban publicisztikája és gyűjtő útjai eredményeként kötetbe foglalt meséi — önmagukban is igazolják, felesleges tehát az életművet „még elkötelezettebbé” kozmetikázni oly módon, ahogy azt Lengyel Dénes teszi pl. az *Apa mesél* (1888) és a *Székelyföldi gyűjtés* (1882) c. köteteknek az egyedi emberi élményanyag közösségivé formálódását időrend-felcseréléssel „bizonyítva”. „A nemzet mesemondójának” mítoszát az író egyéb műveire kiterjesztő monográfusi alaptétel is csak akkor lenne meggyőző, ha elemzések bizonyítanak politikai cikkeinek (*Drágul a tudomány*, *Zendülés az Alföldön*, *Halljátok, emberek?*, *Mandátumvigécek*, stb.), regényeinek (*Huszár Anna*, 1894; *Katalin*, 1896; *Uzoni Margit*, 1901; *Zsuzsika könyve*, 1910), novelláinak és színműveinek a mesékkel azonos művészi határfokát.

Az elemző igényű monográfia nemcsak a minden népszerűsége ellenére sem értékelt meseíró, hanem az egyéb műfajokban is jelentős alkotó Benedek Elek irodalomtörténeti helyének meghatározása szempontjából volna igen kíváncsú. Az eddigi összefoglaló kísérletek — Vezér Erzsébet 1937-ben készített, ma már sok szempontból vitatható doktori értekezése, Ortutay Gyula lírai átfűtöttségű emlékmúzeum-avató sorai, valamint Balogh Edgár Lengyel művét megelőző, az elkötelezett politikus Benedek Eleket idéző nagyobb lélegzetű tanulmánya (1956) és kisebb megemlékezései — ugyanis csak az életmű egy-egy szegmentumának áttekintésére vállalkozhattak.

Lengyel Dénesnek tehát minden lehetősége megvolt ahhoz, hogy

úttörő munkát végezzen. Ő azonban kizárólag a mesék legkisebb királyfijának minden akadályt legyőző útját tekinti a Benedek Elek-i életmű szimbolikus értelmű meghatározójának. E koncepcióból következően helyezi előtérbe az író Kisbaconban, majd a legendás híró székelyudvarhelyi Bethlen Kollégiumban eltöltött éveit, s számol be az első emlékező, gyűjtőfüzetes és közvetítők segítségével megvalósított mesegyűjtő-utakról, a soha be nem fejezett, de Greguss Ágost jóvoltából felejthetetlen egyetemi évekről, s az írónak a székelyföldi gyűjtés ügyében Gyulai Pálnál tett, egész életművét meghatározó látogatásáról. „Székely tündérország” Budapesti Hírlap-beli bemutatását, az író országgyűlési képviselői mandátumát és az ifjúsági irodalom helyzetéről tartott szűzbeszédét már mindezek következményének tekinti Lengyel Dénes. A monográfus az etikai tartás bizonyítékeként értékeli Benedek Eleknek a Tiszapártból Apponyihoz való átlépését, majd elzárkózását kora számára sehová nem vezető pártérdekeitől. A monográfia Benedek Elek politikusi pályafutásáról, valamint a Néptanítók Lapjában, az Ország-Világban, a Nemzeti Iskolában, és a Magyar Kritikában, stb. eltöltött éveiről szóló fejezete még adatszerűségében is meggyőző erővel bizonyítja az író haladás iránti elkötelezettségét és továbbjutás-igényét. Kár, hogy mindezt csupán egy felsorolás sejteti az olvasóval. Az ok-okozati összefüggések részletes feltárásának hiányában ugyanis erőltetett az emberfeletti hatalmakkal küzdő mesehősök és a korabeli népelet párhuzamait kijelentő, de nem bizonyító érvelés-sor. Benedek Elek tiszta embersége ugyanis nem viseli el a bagatellizálást, annál is inkább, mivel cselekvő humanizmusa azért sem szorul mentségre, mert a frontok és ellenfrontok korabeli küzdelmeiben pl. csak az ellenforradalom elutasításáig, s nem a forradalom igenléséig jutott el.

Az író alkotói világgképét tulajdonképpen csak az etnográfus Kovács Ágnes *Meséinek nyelve* c., Lengyel monográfiájába ékelt fejezete (117–138.) magyarázza helytállóan, Benedek Elek leglényegesebb művészi erényének a demitizálásból és delokalizálásból eredő emberközelséget tekintve. Ez az alkotói program pedig közvetlenül vezet az életmű külön fejezetének tekinthető gyermekújságok, első-sorban a legendás híró Cimbora szerkesztéséhez.

Lengyel Dénes monográfiájának legnagyobb érdeme, hogy felhívta a figyelmet irodalomtörténetírásunk Benedek Elekkel szembeni súlyos feledékenységére. Az életmű lényeges állomásainak pontos áttekintése eredője lehet egy kutatás és feldolgozás szintézisét létrehozó monográfiának. Ezt várjuk tőle.

ÚJ VÍVMÁNY: A TUDOMÁNYOS GICCS

(ABRAHAM A. MOLES: *A GICCS, A BOLDOGSÁG MŰVÉSZETE*)
(Gondolat, 1975.)

Sok könyvet írtak már a giccsről, de nekem még nem volt szerencsém olyanhoz, amit kielégítőnek, okosnak, eligazítónak találtam volna. Ezért vettem kézbe fokozott érdeklődéssel Moles könyvét: maga a név jó ajánlólevél, hiszen a szerző másfél évtizede írt s pár éve magyarul is olvasható könyve valóban úttörő volt a kibernetika és a művészet kapcsolatának terén (*Információelmélet és esztétikai élmény*. Gondolat 1973.). Igaz, annak a könyvnek van egy sereg olyan fejezete és alfejezete, amelyek szószaporítása és matematikai képletgyűjteménye kissé riasztó a művészettel foglalkozók számára (talán egy hangmérnök hasznát vehette azoknak is), de a kibernetikai alapfogalmaknak a tisztázása és művészeti jelenségekkel kapcsolatos felhasználásának vázolója feltétlen hasznos olvasmánnyá tesz — ha nem is a nagyközönség számára. Vonzó Moles giccsről szóló könyvének képanyaga is: jól válogatott, a jelenséget töménységében illusztráló példatár sorakozik a könyvet lapozgató elé. Táblázatokban és grafikonokban is bővelkedik a könyv; ez is rokonszenves, hiszen egy ügyes ábra tömör szemléletességgel tud megvilágítani bonyolult dolgokat.

Hanem a könyv végigolvasása már nem a várt örömet hozta. A könyvjelzőként mellékelte „fülszöveg” szerint „lenyűgözően szellemes, könnyed hangvételű művében a giccs természetrajzát vázolja fel a szerző”. Ilyesmit kapunk, csak épp a jelzőket kell módosítani.

Moles nem határozza meg a giccset. Az egyetemes fogyasztásnak mint a polgári társadalom újabb fejlődésének a kereteiből indul ki, ebben a keretben vizsgálja az ember és a dolgok viszonyát. Voltaképp lélektani tipológiát használ (ennyiben pontos a mű eredeti címe: *A giccs lélektana*). A környezetében található mozgatható és mesterseges uton készült tárgyakhoz szerinte hét alapvető módon viszonyul az ember: aszketikusan (amikor ellenségnek tekint a dolgokat), hedonistaként (amikor a dolgokat az ember számára valónak tekint), agresszíven (amikor a tönkretétel a birtoklás módja), szerző módon (vagyis harácsolóként), szürrealista módon (amikor a tárgyak vonzóerejét a szokatlanság képezi), funkcionalista vagy kibernetikus módon (racionálisan) s végül giccsmódon (boldog tulajdonosként, esztétikai és funkcionális ürügyekkel, felhalmozóként, de átlagszituációban). Ez a felsorolás kissé ötletszerű, s így tetszés szerint bővíthető s a „giccsmódról” sem árul el sokat.

A giccs tipológiájának a vázolata című fejezet sem mond sokkal többet: valóban vázlat csupán; arról szól, hogy miképpen lehetne tipo-

logizálni a giccset. Mintegy véletlenül, szóba kerül a vallási giccs (kegytárgyak), azután pedig az, hogy meg kell különböztetni giccs-helyzeteket, -cselekedeteket és -tárgyakat. Még ennél is meglepőbb dolgok derülnek ki az elemi formákról: bizonyos görbék, amelyek a szecesszió stílusából származnak (?), leírhatók differenciál-függvényekkel (de minek?). Az anyagok ugyan nem elemi formák, de itt jelenti ki Moles azt a rég tudott dolgot is, hogy a giccstárgy anyaga többnyire nem az, aminek látszik. A tárgycsoportok tipológiája a legkülönbélebb szempontokat keveri: ártalmatlan halmozás, heterogén jelleg (?), antifunkcionalitás és „giccshitelesség” (ami a gyűjtögető felhalmozását jellemzi). Szemléltető példának egy 1890-es és 1960-as lakószoba tárgylistáját hasonlítja össze — összemérhetetlen dolgokat. Ez csak arról győző meg, hogy az akkori és a mai szoba különböző. (De kit kell erről győzködni?) Végül Moles azt állítja, hogy vannak a giccsben alapvető oppozíciók, pl. egzotikum és szülőföld, hagyomány és science fiction (lúdtoll örökíró betéttel és rakéta alakú töltőtoll) stb. Ezt a „stb”-t én teszem hozzá, jelzésére annak, hogy szerzőnknek ez a listája is szabadon folytatható — vagyis ennek is elfelejtette meghúzni határait, megjelölni kritériumait.

A legtanulságosabb fejezet, ahol valóban lényeges szempontok szerepelnek, a giccs alapelveit foglalja össze: a meg nem felelés, a halmozás, a szinesztézia, a középszerűség és a kényelem elvét. Ezzel csak annyi a baj, hogy sok újat nem tudunk meg a giccsről. Amint az sem hangzik újnak, hogy a giccs a tömegekhez való alkalmazkodás jegyében születik és hat — ha csak nem új az olvasónak a Paretótól kölcsönzött szociológiai műszó erre: az ophelimitás.

A giccs fejlődéstörténetéből is csak annyit árul el a könyv, hogy diadala a polgárság felemelkedésével, életstílusa kialakulásával függ össze — bár „fellelhető minden korban és minden művészetben”. Ezt a semmitmondást aztán körökből és nyilakból, lépcsőtornyokból és grafikonokból álló illusztrációk is megkísérlik elmélyíteni — nem sok sikerrel. Okos gondolat egy van itt: a giccs és a 19. század második felében felvirágzó nagyáruház összekapcsolása; sajnos, nem elemzése.

Szó esik aztán a giccs építészeti megjelenéséről, mellékesen, majd az irodalmi giccsről, részletesen. Itt ismét van hasznos leírás: a giccs-regény struktúrájának a receptje (szellemes táblázattal) és ügyes példája. Az ellentéte ennek a zenci giccsről szóló fejezet, ahol a legfőbb problémát az okozza, hogy a szerző számára a szórakoztató zene minden fajtája egyenlő a giccsel; innen van, hogy a giccses zenei hatások tárában olyan eszközök és eljárások szerepelnek, amelyek „a” zenére általában jellemzők, pl. a ritmus, a modulációk, a dinamika kihasználása és kiterjesztése stb.

Moles szerint az antigiccs: a funkcionálisizmus, a Bauhaus és örök-

sége. Ez a funkcionalizmus rövid diadalút után hamarosan válságba kerül, mert megjelenik a nagyáruház új változata: a szupermarket (előzménye a prisunic, az egységáras áruház.) A formatervező ettől fogva kénytelen giccset készíteni. Ennek a neogiccsnek most már a példatára sem meggyőző: német közvéleménykutatások anyagát ismerteti, de úgy tűnik, az abszolút avantgarde termékeken kívül mindent giccsnek tekint. (A bemutatott háztípusok között egy giccses sincsen, a legnagyobb tetszést kiváltó teáskannák egyike sem giccs!) Hogy a funkcionalizmus diadala idején (1930–50) a zenei giccs háborítatlanul virágzik — szerzőnk számára nem téma.

Végül — ismét jó gondolat! — a jelenkori giccs legfőbb általános jellemzőjeként azt jelöli meg, hogy együttesben jelentkezik az áruházban is, a felhasználásban is. A jelenkori giccs fő típusának Moles a gadget-et teszi meg. Pontatlan azonban meghatározása: „leleményes tárgy, melynek rendeltetése az, hogy eleget tegyen a mindennapi élet bizonyos sajátos, apró funkcióinak”, példának a dugóhúzóhoz — ami azonban önmagában semmiképp sem giccs tárgy! De a többfunkciós gadget (hőmérős kezelőgomb, örökíró-zseblámpa-nagyító) már elfogadható tipikus giccs tárgyként.

Moles befejezésül azt hangsúlyozza, amit a gadget példáján is jelzett, hogy ti. a giccs egyetemes jelenség. Beszél még arról is, hogy ennek mi a jelentősége, de őszintén megvallva, nem értem szavait. Vagy tán az olvasó érti ezt: „Elegendő tehát kimutatnunk (a giccs) jelenlétét, s a jelenség máris felhívja magára figyelmünket, felfokozza esztétikai érzékenységünket a modern társadalom iránt.”?

Az utolsó példamondattal már jeleztem, hogy ezt a sok igaz közhellyel megtűzdelt, de vitatható megállapításban, kifogásolható okfejtésben vagy éppen értelmetlen zagyvaságban ugyancsak bővelkedő „eszmefuttatást” fölényes tudálékossággal és henye felületességgel veti oda az olvasónak szerzőnk. Csak egy példát az ezerből: „Más tárgyak is beférkőznek a lakásba, és kénytelenek beilleszkedni a már ott levők közé: a jövevények korlátozzák az eredetileg már ott levők 'zónáját', összenyomják 'életterüket' — ez a 'giccsfeszültség' jele.” (44) „A túlhalmozás tehát dinamikus formát ölt (ti. a prisunic korszakban). A korábban említett 'giccsfeszültség' (P_k), amely az átlagkiterjedéssel fordítottan arányos, ez esetben dinamikus jelenség, amely a mikro-funkciók motiváltságához kapcsolódik:

$$P_k = A/(v/n) = A n/v$$

n : a tárgyak száma; A : lakás (appartement);

v : térfogat (volume)” (133) Ha az első mondatot lefordítom, csak ennyit jelent: ha sok giccset vásárol össze valaki a lakásába, akkor ott fullasztón sok giccs lesz. Azt azonban matematikus sem tudja

megmondani, miképp lehetne ezt a „giccs-feszültséget” kiszámítani, mert nem világos, hogy az „A”-t milyen mértékegységben kell megadni (a tárgyak száma és a térfogat köbmétere még csak elképzelhető); de az sem derül ki, hogy miképp jelentkezik ebben a képletben a „mikro-funkciók motiváltsága”. És főképp: mi értelme lenne ezt a „giccsfeszültséget” precízen kiszámítani és más lakások „giccsfeszültségével” összevetni? Nyilvánvaló, hogy a „giccsfeszültség” lélektani adottságok függvénye — azok szóródása azonban semmiféle tanulságot nem nyújt azon kívül, hogy van ilyen ember is, meg olyan is.

Nos, Moles képletei, hangzatos megállapításainak matematikai „leírásai” pontosan arra valók, amire nagyképp, de alaposabb vizsgálatra teljesen értelmetlennek bizonyuló szakkifejezései (a giccsfeszültségen kívül a legszebbek: felismerés-vektor, adekvációs észlelés, elosztás algoritmus és — ez a legszebb! — neoautentikus), vagyis: tudományosan hitelesítsék a matematikai képletektől, grafikonoktól és idegen kifejezésektől megszédülő vagy éppen tudatlanságára rádöbbenő olvasó előtt hevenyészett, felületes ötletforgácsait.

A bevezetesként említett „fülszöveg” jelzőit tehát én úgy módosítanám, hogy „lenyűgözően szellemeskedő, nyegle hangvételő” könyvről van szó. Joggal kérheti az olvasó, hogy akkor hát érdemes-e neki ekkora feneket keríteni. Magam is azt vélem, hogy rossz művekről inkább hallgatni kell. Ezúttal azonban érdemes szólni érdemben is a „műről”, mert nézetem szerint korjelenségről van szó. Külföldön is elszaporodtak és, sajnos, nálunk is követőkre akadtak az efféle nyegle, áltudományos könyvek. Közös vonásuk, hogy fittyet hánynak a logikának, a korrekt érvelésnek. Moles is így tesz: a definíciót és a logikus, módszeres okfejtést, a racionális rendszerezést, mint korszerűtlen dolgot, elutasítja, és „szemantikai, integratív elemzésnek” minősítve a rendszertelenséget, ezen a jogcímen összehord tücsköt-bogarat témájáról. Kétségtelen, vannak ezek közt jó ötletek, szellemes gondolatok is — elszórtan. Az egész azonban áttekinthetetlen, zavaros szószaporítás. De a definíció (vagy legalább hipotézis) elutasítása is bosszút áll: a giccs számára hol konkrét tárgy, (kézelőgomb), hol zenei hatás, hol magatartás, hol meg éppen egyetemes jelenség. Értékszemlélete szubjektív, önkényes: giccs Mozart *Kis éji zenéje* is, és a dugóhúzó is. A logika negligálása elképesztő: tipológiai sorait kritériumok nélkül rögtönzi — meg is maradnak az ötlet szintjén; de félő, hogy lenyűgözött olvasók hamarosan bibliaként fogják idézni ezeket a taláalomra összehordott „rendszerezéseket”.

S itt a kulcs Moles könyvének jellemzésére — egyben tipológiájának kiegészítésére. A lenyűgözött olvasó, aki bedőlt Moles szemfény-

vesztő áltudományának, pontosan olyan, amilyen a giccstárgyak fogyasztója. De a könyv is olyan, hogy a giccs Moles által felsorolt jellemzői pontosan ráillenek: *nem felel meg* céljának és vállalt feladatának, *halmozza* a tudálékos közhelyeket és idézeteket, neveket, szak kifejezéseket és képleteket, *színesztétikus*, mert lélektani, történelmi, szociológiai hivatkozásokkal éppúgy él, mint (zsurnaliszta) stilisztikai fogásokkal, *középszerűsége* (tömegeknek szól) és *kényelmet* ígérő előadása („könnyed hangvétel”) vitathatatlan.

★

Nos, ennyi „örömet” okozott mindössze: fölfedeztem benne annak prototípusát, ami Moles tipológiájából is hiányzik: a *tudományos giccsét*. Csak azt nem tudom, minek kellett ezt magyarul kiadni. Netán a hazai „tudományos giccsfeszültség” növelése céljára?

MIKLÓS PÁL

STAUD GÉZA: *MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA, I–II.*

(Magyar Színházi Intézet, Bp, 1975–1976.)

Egy-egy szakterület kutatója számára egy megbízható ágazati bibliográfia az igazán és alapvetően nélkülözhetetlen könyv. Staud Géza tudományos munkássága során immár másodízben vállalta, hogy egy viszonylag fiatal diszciplína, a magyar színháztudomány számára elvégi ezt a nem könnyű, néha meg éppen hálátlan feladatot. Először 1938-ban jelentetett meg egy *Magyar Színházi Bibliográfiát*, most pedig egy többszörösére bővített, gazdagított változatot.

A gyarapodás mindenekelőtt mennyiségileg szembeszökő. Míg a szerző az első mű egyetlen kötetébe 1560 tételt vett fel, addig most, a kétkötetes kiadványban 4500 tétel került feldolgozásra. Joggal vetődik fel a kérdés: hogyan és miért nőtt meg ilyen mértékben ez a szakirodalom, illetve, hogyan és miért változtak meg a gyűjtés, a besorolás szempontjai? Még indokoltabbá válik a kérdés, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az első változattal ellentétben ezúttal kimaradt a filmművészet szakirodalma, mert a szerző indokoltnak tekinthető megállapítása szerint „időközben a filmtörténet és a filmesztétika önálló és különálló tudománnyá nőtt fel”, s így a differenciálódás nagy területet szakított le a szélesebben értelmezett teátrális művészetek világából. Az a néhány mű viszont, amely a rádióval és a televízióval foglalkozik, nem emelhetne lényegesen a feldolgozott tételek számát.

Kézenfekvő dolog a gyarapodást a múltó idő számlájára írni. Közel négy évtized könyvkiadása mindenképpen gazdagította ennek a területnek a termését is. Sőt, ha kimutatást készítünk a felszabadulás utáni színházi szakirodalom számszerű emelkedéséről, meglepetéssel és büszkeséggel tapasztalhatjuk, hogy 1953-tól egyre fokozódó iramban nőtt a színházelméleti és -történeti publikációk száma. Önmagában azonban ez sem magyarázná az ugrásszerű mennyiségi növekedést. Nyilvánvaló, hogy a válogatás szempontjaiban is változásnak kellett bekövetkeznie.

Az egyik — igen jelentős, látszólag formális — változás az, hogy míg a szerző 1938-ban csak az „önálló kötetben megjelent, teoretikus vonatkozású színházi szakirodalmat” kívánta felölelni, addig a mostani bibliográfiába „az általános gyakorlattól eltérően . . . mint önálló publikációt, minden fellelhető különlenyomatot” beiktatott. Ezzel az egyébként nehezen hozzáférhető kisebb-nagyobb tanulmányok gazdag tárházát nyitotta meg. Csak örülni lehet annak, hogy ez az eddig szinte teljesen ismeretlen, semmiképpen sem könnyen megközelíthető, mégis nélkülözhetetlen anyag a bibliográfia elvi szempontjainak bővülése nyomán belekerülhetett ebbe az egységes rendszerbe. Sajnos, a dolog természetéből következően, fő forrásaiba, az országos könyvtárak nyilvántartásaiba technikai okokból nem minden különlenyomat adatai kerülnek be. Az elhatározás és a jelentkező eredmény így is fontos lépés előre.

Kétségtelen, hogy a kötet címének bővülése, amelynek során a „színházi” bibliográfiából „színház-történeti” vált, és az a célkitűzésbeli eltérés, melynek értelmében a régi „színházi” megközelítést a „komplex” váltotta fel, szintén hozzájárult az anyag szélesítéséhez. Az az igény ugyanis, hogy a szerző a komplex jelleget kívánta érvényesíteni, arra vezetett, hogy például, többek között, szociológiai, a színházi közönség problematikájával foglalkozó művek is bekerültek a válogatásba. És ugyanez a szemlélet hozta magával azt is, hogy a „kezdet” korábbra került. A legrégebbi olyan nyomtatvány ugyanis, amely magyar színház-történeti vonatkozású, Bessenyei Györgynek *Az Eszterházi vigasságok* című, 1772-ben megjelent, ékes versekben fogalmazott beszámolója azokról a teatrális formákban oly változatos ünnepségekről, amelyeket Rohan herceg látogatása alkalmával rendeztek meg.

A korábbi időpontra tett korszakhatár egyben azt is jelenti, hogy ez a bibliográfia kerek kétszáz esztendő magyar művelődéstörténetében, — és nem csak színház-történetében! — segít eligazodni. Részen, mert feldolgozott anyaga 1772-től 1973 végéig terjed, részben pedig azért, mert komplex szemléletének eredményeképpen a szigorúan vett színház-történeti szempontokon messze túlmenő módon foglalkozik a „résztvevő” művészetek kapcsolódó szakirodalmával is.

Magától értetődik, hogy a legszélesebb fronton a drámatörténettel, s nem csak a magyarral, találkozunk. Hiszen nemcsak egy-egy drámaíró életrajzaira nézve ad útbaigazítást, de általában a legjelentősebb művek monografikus elemzéseire, az egyes művek előadásainak kritikai fogadtatására nézve is. Haszonnal forgathatja lapjait és mutatóját az, akit sajátos zenei problémák, elsősorban az operatörténet kérdései érdekelnek, és széles körű felvilágosítással szolgál a táncművészet magyar nyelvű szakirodalmáról is. Megmaradtak, illetve bővültek a színházépítéssel, technikával, szcenikatörténettel, színészképzéssel, színházi joggal foglalkozó művekre utaló tételek.

Egyszerűsödött az első változathoz képest a mutató rendszere. Míg az 1938-as változatban külön cím, név és tárgymutató volt, addig most minden szempontot egyetlen, alfabetikus rendbe szedett mutató tartalmaz, amely neveket, darabcímeket, és tárgymeghatározást egyaránt a kurrens tételszámmra utalva jelöl. A kutatók pedig csak hálással lehetnek azért, hogy a nagy kritikagyűjtemények tartalmát több oldalról is megközelíthetik: egyszer az alap-bibliográfiai adatokhoz szervesen kapcsolódó analitikus annotációk formájában, majd pedig a mutatóban a szerzők neve, illetve a darabok címe szerint is.

A hazai színháztudomány kialakulásának első pillanataitól kezdve elszakíthatatlan gyökerekkel kapaszkodott a magyar-, illetve a világirodalom elméletébe és történetébe. És már csak azért is érdemes végiglapozni ezt a bibliográfiát, mert tisztán tükrözi (különösen, ha a kronológiai adatokat kísérjük figyelemmel) azt a folyamatot, ahogyan ez az új diszciplína a német nyelvű szakirodalomból kibontakozva szinte hullámokban hódítja meg tárgyát: hogyan nő föl egy, a színházművészet problémái iránt is érzékeny elemző irodalmárnemzedék, hogyan hódítja meg a múlt századvég magas szintű hazai klasszika filológiája a teatrális jelenségek világát is, és hogyan fordítódik egyre nagyobb energia arra, hogy a művészet hazai előzményeit, — a szöveggönyveket, az előadások egyre mélyebben feltárt emlékeit —, megismerjék, és — rendszeres színháztudomány hiányában —, nagy irodalomtörténeti összefüggésekbe állítsák be. De éppen ez a helyzet támasztja azt az igényt, hogy ezen a fronton a jelenleginél teljesebb legyen a tájékozódás lehetősége. Azzal ugyanis, hogy a bibliográfia a színházművészet komplexitásába tartozónak minősítette, teljes joggal, a drámairodalmat is, igen nagy és nem mindig következetesen megoldott feladatot vállalt magára. Félreértés ne essék, óriási idevonatkozó anyagot tartalmaz a munka jelen formájában is. De néhány lehetőség még felhasználatlan maradt. Így például a drámaírói életművek összegező kiadásai elé írott bevezetők egész sora. Madách Imre (akivel kapcsolatban a bibliográfia egyébként 173 művet ismertet) összes műveinek különböző kiadásai elé 1880-tól Gyulai Pállal kezdve Tolnai Vilmos, Alexander Bernát, Voinovich Géza, Halász Gábor, Waldap-

fel József, Sötér István írt minden kutató számára értékes, itt azonban nem szereplő bevezetést, előszót. Szigligeti Ede színműveinek kiadását Bayer József vezette be, és még sorolni lehetne a példákat. További bővítési lehetőség kínálkozott volna olyan művek figyelembevételével, mint mondjuk Erdélyi János *Pályák és pálmák* (1886) című kötete, amelyben többek között Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály pályaképe is megrajzolásra került. Fájdalmas hiánynak kell tekinteni, hogy nem nyer említést Gyulai Pál 1866-tól több kiadásban is megjelent Vörösmarty életrajza; Tóth Dezső 1957-es Vörösmarty-monográfiája pedig csak az Irodalomtörténeti Könyvtár összefoglaló címszava alatt szerepel. Szívesen láttuk volna a kötet rendszerébe beépítve néhány kisebb jelentőségű, de a magyar dráma- és színháztörténethez mégis szervesen hozzátartozó író biográfiáit: például Előd Gézáét Zilahy Károlyról (1935), Schwarcz Hajnalkáét Abonyi Lajosról (1937), Zsigmond Ferencét vagy Vadnay Béláét Lévas Józsefről és kortársairól (1906, ill. 1921), Kramer Mariannét Toldy Istvánról (1931), Rejtő Istvánét Thury Zoltánról (1963), Juhász Gyuláét Tömörkény Istvánról (1941), vagy Kiss Gizelláét Justh Zsigmondról (1932). És ha alapjaiban változott is meg közéleti, sőt irodalmi értékelésünk Rákosi Jenőről és Herczeg Ferencről, színháztörténeti jelentőségük, éppen évtizedeken keresztül elfoglalt központi helyzetük, nagy és nem ritkán káros befolyásuk miatt indokolt lett volna, hogy az előbbi esetében hivatkozás essék az 1930-ban Süle Antal által szerkesztett „élete és művei”-re, annál is inkább, mert benne Schöpflin Aladár írt Rákosi Jenőről a drámaíróról; az utóbbinál pedig, időrendben, Zsigmond Ferenc, Halmi Bódog, Szabó József munkáira. Végezetül itt kell megemlíteni egy bizonyos következtetlenséget az egyik forrásértékű sorozat felhasználásánál. Kár ugyanis, hogy csak az Arcok és vallomások 1966-os kiadványait vette figyelembe a szerző (benne Somlay, Csontos, Sarkadi Imre, Szomory és Németh László-kötetekkel), de nem folytatta az 1971–73-as évek idevágó tételeivel, így Hegedűs Géza: *Heltai Jenő* (1971), Halász László: *Karinthy Frigyes* (1973), illetve Ungvári Tamás: *Déry Tibor* (1973) tanulmányával. Nyilvánvaló, hogy a több ezer tételre mű arányaihoz képest ezek elenyésző esetek s inkább csak azért kerültek megemlítsékre, hogy jelezzék: egy színháztörténeti bibliográfiának a terület sajátos igényei alapján kijelölt határai a teljesség érdekében további felfedező utakat kínálnak.

Staud Géza hatalmas munkája alapvetően fontos és közhasznú mű, nemcsak a szigorúbb értelemben vett színháztörténészek számára. Hazai viszonylatban csak önmagával vethető össze; szerzője a fejlődést is önmagában mérhette föl elsőnek. E bibliográfia szempontjainak gazdagsága, világosan áttekinthető rendszere, a feldolgozott adatok mennyisége, a közlés pontossága megbecsülést, méltány-

lást érdemel. Régóta nélkülözött, mostantól kezdve pedig nélkülözhetetlen segítőtársa lesz mindazoknak, akik a magyar művelődés történetével foglalkoznak, azoknak, akik a közművelődés kapcsolódó területei iránt érdeklődnek és főként azoknak, akik tudományos tevékenységük céljául a magyar színházelmélet és színháztörténet fejlesztését tűzték ki.

SZÉKELY GYÖRGY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett(1976. XI. 17. Terjedelem: 17 (A/5 ív)

77.3838 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

VALLOMÁS

MIKÓ IMRE: A két Grandpierre	104
TALPASSY TIBOR: A fiókban maradt regény	110

FORUM

DOMOKOS MÁTYÁS: Nagyhatalmi helyzet vagy versírógép?	124
GYERTYÁN ERVIN: Marx, Freud, József Attila (Két új József Attila könyv tanulságai)	139
BORI IMRE: Székács József fordításkötetének irodalomtörténeti helyéről	185
CSERES TIBOR: A magyar nyelv aranybányája (Szabó T. Attila: <i>Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. A—C.</i>)	191

VITA

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: Schedius Lajos politikai magatartásának ürügyén	201
BARNA JÓZSEF: Helyreigazítás — érdemi vita helyett	205
SZERDAHELYI ISTVÁN: Gorombáskodás — érdemi vita helyett	210
KOCSIS RÓZSA: Megjegyzések Szigethy Gábor <i>Igen és Nem</i> című könyvem bírálatához	212

DOKUMENTUM

DUKKON ÁGNES: Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen előszavairól	215
SCHEIBER SÁNDOR: Levelek Kiss József életrajzához	222
LENGYEL ANDRÁS: Radnóti Miklós két elfelejtett írása	227
RÉZ PÁL: Három kis adalék Thomas Mann magyarországi kapcsolataihoz	232

SZEMLE

POSZLER GYÖRGY: Illyés irányítúje (Illyés Gyula: <i>Iránytűvel</i>)	237
MEZEI JÓZSEF: A magyar valóság nyomában (Pándi Pál: <i>Első aranykorunk</i>)	246
LACZKÓ ANDRÁS: Bán Imre: <i>Eszmék és stílusok</i>	252
VÖRÖS IMRE: Kovács Sándor Iván: <i>Pannóniából Európába</i>	259
MIKÓ KRISZTINA: Lengyel Dénes: <i>Benedek Elek</i>	261
MIKLÓS PÁL: Új vívmány: a tudományos giccs (Abraham A. Moles: <i>A giccs, a boldogság művészete</i>)	264
SZÉKELY GYÖRGY: Staud Géza: <i>Magyar színháztörténeti bibliográfia, I—II.</i>	268

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

Index: 25440

ISSN 0021—1478

Irodalom történet

1977 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1977. LIX. évf. 2. szám

★

Új folyam IX. 2. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
BÁNYAI GÁBOR · PAÁL RÓZSA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377–819

Kéziratokat nem örzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

TOLNAI GÁBOR: A magyar barokk és a mediterrán világ	273
KATONA ÁDÁM: A csalódások lépcsőfokán egyre lejjebb ...	298
NÉMETH G. BÉLA: Védekező humor — kibékítő belátás (Az értekező Reviczky)	322
ACZÉL GÉZA: „Az ember is csak barátságos vagy ellenes matéria” (Barta Sándor költészetének hazai fejezetéről)	342
KÁRPÁTI BÉLA: Főbb irodalmi hatások Kassák prózájában	368

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon.

A MAGYAR BAROKK ÉS A MEDITERRÁN VILÁG

Szauder Józsefre — a magyar, az olasz
és a spanyol műveltség kiváló kutatójára
— emlékezve

A mediterrán világ! — Erre gondolva, akarva nem akarva színek jelennek meg képzeletemben. Elsőnek az ég színe, ami egyaránt kék közép-európai hazánk fölött, Itáliában és a Hispán félszigeten. És mégis, mennyire más itt, vagy amott a kék ég, a kék szín! A festészet is hű tüköre az eltérésnek. Hűséges tükör, pedig az egyik, vagy a másik ország különböző tájainak, festőiskoláinak kékjei is különféle árnyalásúak. De ki tagadhatná? Van valami közös, külön az olasz, külön a magyar és külön a spanyol ég és festészet kék színe között. Az itáliai kék lilásabb, mélyebb kék és ugyanakkor fényesebb a magyarnál. Magyarországon viszont, a szemünk elé vetülő kék zöldesebb, takartabb és hidegebb is. A spanyol kék pedig komor, szenvedélyes, feszültségekkel telített.

És ezt követően, felrémlenek előttem Hispánia fehér házfalai, együtt a délolasz, valamint a szicíliai falakkal, amelyek minden más színnél ragyogóbban verik vissza a napfényt, nem szívják magukba, hanem visszalökik a sugarakat. García Lorca szavaival: — *Óh, fehér fal, Spanyolország!* — *Oh blanca muro de España!* — És Hispániánál maradva, a fehér színhez kapcsolódik a fekete; Lorcánál, az előbbit követő verssorok szerint: — *Ó, kín fekete bikái!* — *Oh negro toro de Peña!* — A fekete és a fehér nemcsak Lorca versében — aki összefoglalója is a tradíciónak —, hanem az egész spanyol műveltségben, a barokkban is szinte uralkodó szín. A fekete és a fehér, a gyász két alapszíne, amit felold a türelem, a beletörődés, az elfáradás, a megnyugvás színe: a szürke, s a hozzá kapcsolódó színváltozatok. Minden másra ezek telepednek rá, együttesen vagy külön, és meghatározóan uralkodnak.

És szólhatnék arról, hogy a művészetben, az irodalomban a színek nem egy esetben nemcsak a tájnak, a klimatikus viszonyoknak — a képzőművészetre gondolva — az illető vidéken fellelhető építő- és festőanyagának következményei, hanem kifejezhetnek világszemléletet is. A magyarországi barokk építészet szinte extrém módon illusztrál. Példáim főként a 18. századra utalnak, de nem egy esetben vonatkoznak a megelőzőre. A török megszállás következtében három részre szakadt Magyarország Habsburg-uralom alatti nyugati területein katolikus főurak emelnek kastélyokat. És jellegzetes sajátosság; az általuk épített kastélyok külsejét sárgára festik. Ezt a sárgát *Habsburg-sárgának* volt szokás nevezni, majd a 18. században egy építettő nagybirtokos nevéről *Grassalkovich-sárgának*. Ezzel ellentétben, a protestáns Erdélyben emelt kastélyokat — mintegy megkülönböztetésül a *Habsburg-sárgától* — fehérre meszelik. A két színben kifejeződő világnézeti — ha tetszik politikai — antipólusra még egy példa. A török kiűzése után, az ország elpusztult, kifosztott középső részén, a kálvinista településeken is barokk templomokat emelnek, s ezek is kivétel nélkül fehérek. Az utóbb mondottakat elsőnek vetem fel, művészettörténészeink nem elemezték eddig a problémát. A színszimbolikának tekinthető jelenség genezisére így magam következtetek. Az első feltételezésem az volt, hogy a sárga alighanem a vatikáni és a Habsburg-zászlóban egyaránt jelenlevő sárgára megy vissza, a kálvinisták fehér színe pedig, a puritánus mozgalom óta fehérre meszelt belső templomfalaknak kivetítése a templomok és a kastélyok külsejére. Azonban a sárga használatát illetően — a mondottakkal talán valamelyes összefüggésben — más valószínűsítés is szóba kerülhet. Ez pedig a következő: Egészen 1630-ig — amikor Pázmány Péter eltörölte — egy két kiadást is megélt magyarországi egyházi „*Ordinarius*” — néhány „előkelő alkalomra” a papok számára az *aransárga* (color flaveus) öltözcékek használatát írja elő. Ezek az „előkelő alkalmak” részben a magyar szent királyoknak, Szent Istvánnak és Szent Lászlónak ünnepe, ezen kívül Mária Magdalenának, valamint Nagyboldogasszony-

nak a napja.¹ Pázmány eltörölte az *aranysárgát*, a *color flaveust*, de megmaradt a tudatban; a „királyi szín” elveszíti lángolását, de ragyogás nélkül is tovább él a katolikus főurak építtette kastélyok külsején, *Habsburg-sárgának* nevezve, majd teljesen vulgarizálva *Grassalkovich-sárgaként*.

Ha könyvet írnék, s nem rövid tanulmányt, részletesen elemezném a magyar barokk és a mediterrán országok irodalmában megnyilatkozó színárnyalatokat, a rokon vonásokat és az eltéréseket, amelyeknek háttérében a tradíciók és tőle elválaszthatatlanul a nyelvi sajátosságok, s hagyományok természete húzódik meg. Így azonban, a nyelvi sajátosságokból következő eltérésekre is — miként a korábbi kérdésekre — csupán utalásokat teszek. Olasz példát ez esetben nem említek. Hangozzék el azonban két ellentétes mozzanat a magyar és a spanyol irodalommal kapcsolatban. Az egyik egy konkrét, a nyelvi sajátosságokból, s vele a tradícióból a versnemekre is kiható jelenség.

¹ A két kiadást megért magyarországi egyházi *Ordinarius* adatai a következők: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinorum officiorum et horarum canonicarum* ... 4r. a—r^s = 133 levél. Krakkó, 1509. — V. ö. SZABÓ KÁROLY Régi Magyar Könyvtár III. kötet 157. A kiadvány Magyarországon nem található. Szövegét azonban a krakkói unikum példány alapján újra kiadta KANDRA KABOS *Adatok az egri egyházmegye történetéhez* című, általa (1885—1888-ban) szerkesztett sorozat III/3 számában. Innen idézzük a mondottaknak illusztrálására, hogy néhány „előkelő alkalomra” az *Ordinarius* az aranysárga (*color flaveus*) színű ruhák használatát rendeli el. — Íme: „Sancti ladislai regis. Est colendum festum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (157.). — „Sancte marie magdalene. Est festum colendum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (164.) — „Sancte anne matris marie. Est tabulatum festum. Chorum regant sacerdotes in flaveis vestibus.” (166.) — „Sancti stephani regis. Est colendum festum. Et si tabulatum domino preposito tunc chorum regant sacerdotes in flaveis.” (172.) — Az *Ordinarius* második kiadása az elsővel azonos címen jelent meg Velencében, 1514-ben. 8r. a — Qu = 126 szott és I sztan levél. V. ö. RMK III. 197. Az idézett ünnepek a velencei kiadásban azonos szöveggel a 98., 103., 103/b. és a 108. lapon olvashatók. — Az *Ordinarius*ra MEZEY LÁSZLÓ hívta fel figyelmet, akinek ezúton is köszönetet mondok.

Talán nem tévedek, ha általánosságban leírom, hogy az opera a legjellegzetesebb barokk műfaj, ami dekoratív módon vegyíti a művészeteket, a teljes képzelet megragadására törekedve. Formai sajátosságai tekintetében a spanyol dráma nem csekély rokonságot mutat a 16. század végén létrejött, s folyamatosan élő olasz operával. Lope de Vega és társai színpadi alkotásai ugyancsak zenei elemekkel telítettek. — Nem alakult ki itt sajátos drámai versmérték, mint a görög vagy az angol drámában, hanem a régi énekelhető dalformák mentek át a színpadra, még pedig oly módon, hogy az elbeszélő részekben a románcok négyes trocheusait használják, a lírai részekben pedig a színpadi hősök szonettekben, glosszákbán és más, sokszor igen bonyolult lírai versformákban mondják el mondanivalójukat. A nagy monológok, főként Calderón műveiben, szinte zenei felépítésűek, valóságos áriák.²

Kezdjük a konkrétumot azzal, hogy a spanyol drámának középponti, hagyományossá vált versneme — a Cid románcokhoz kapcsolódó — trocheus, a magyaré pedig — jóval később alakult ki, — a jambus. A két nép drámai versnemének eltéréséből következik, hogy magyarra képtelenség trocheusban fordítani Lope de Vegát, Calderónt, vagy Tirso de Molinat; hatásuk ugyanis trocheusban átültetve magyarul, nem lenne drámai hatású. Babits Mihály figyelt fel erre a problémára az arany század drámaíróit elemezve, arról is szólván, hogy Vörösmarty Mihály — aki ismerte a 17. századi spanyolokat —, csak lírai drámában alkalmazta a trocheust.³ És a mondottaktól

² V. Ö. SZERB ANTAL: *A világirodalom története*, Bp. 1941. II. kötet, 40–41.

³ BABITS MIHÁLY: *Az európai irodalom története*, Bp. 1957. 185–186. — BABITS MIHÁLY megfigyelése pontos, a tudós költő megállapítása telitalálat. Szavai azonban további elemzést igényelnek. BABITS latin szakos tanár volt. Latinul tudott. Jól ismert két újlatin nyelvet, az olaszt és a franciát is. De a spanyol nyelvvel sohasem foglalkozott. Latin, olasz és francia nyelvismerete folytán azonban lényegében — olvasóként — értette a spanyol szövegeket. Mivel igazában nem foglalkozott a spanyollal, a szövegeket csupán a „szemével” értette

elválaszthatatlan: a spanyol dráma lírai részeinek szonettjeiben, s más igen bonyolult lírai versformáiban, valamint általában a hispániai költészetet átfonó, bőségesen sorakozó asszonáncokat csak módjával lehet szerepeltetni magyar fordításban, mert a spanyolosan bő asszonánchasználat a mi nyelvünkön szinte nevetségesen hat.

A másik konkrét példánk az előzőnél általánosabb jellegű. A magyar nyelvben minden más nyelvnél nagyobb számú, szinte uralkodó az *e* hang. A spanyolban is — nem kell hangsúlyozni, — szerepelnek *e* hangok. De ezek csaknem eltűnnek a nyelvnek és a költészetnek egymásra kölcsönösen ható ritmusvilágában. A castellanóban inkább a mély magánhangzók uralkodnak, s ezáltal egy Góngora vagy Quevedo-verssor és szakasz úgy hangzik — ellentétként a magyar barokk versnek —, mint a gyász-szövettel bevont dobok zenéje.

A magyar barokk és a mediterrán világ összefüggéseinek és eltéréseinek tárgyalásakor szükségszerűen merülnek fel a közvetlen irodalmi kapcsolatok, a hatások, az inspirációk, valamint a közvetlen összefüggés nélküli, a történelmi, a politikai és az irodalmi fejlődés rokonsága folytán kialakult átfogó

és nem a „fülével”; azaz nem hallotta a nyelv akcentusát, ritmusát. Magam is így vagyok a castellanóval; olvasok miként a latin tanár latinul, de beszédgyakorlatom nincsen, s ugyancsak a „szememmel” olvasom a hispániai és latin-amerikai auktorokat, a fülem így gyakorta félrehallja a vers- és prózasorokat. Ilyen meggondolás alapján kértem meg HORÁNYI MÁTYÁST — aki nemcsak a spanyol és latin-amerikai irodalomnak kiváló kutatója, hanem legjobb hazai értője a spanyol verstannak is —, hogy olvasson fel hangosan 17. századi verset. A fennhangon idézett sorok meggyőztek arról — HORÁNYI is megerősített ebben —, hogy „szemmel olvasva” a magyar és a spanyol trocheus azonos, azonban hangosan olvasva, éppen a spanyol nyelv sajátosságai folytán a hispániai lényegesen eltér a magyartól. Az eltérés azonban nem változtat azon a körülményen, hogy az arany század drámáinak a magyartól eltérően hangzó trocheusát nem lehet nyelvünkre azonos versnemben fordítani. Illetőleg még nem akadt magyar műfordító, aki megtalálta volna a megfelelő megoldást formahű átültetésére!

hasonlóságok és ugyanilyen gyökerű törvényszerű eltérések. További mondanivalóm főtételei az utóbbiakban fognak összpontosulni, azonban megelőzően — miként eddig —, csupán jelzésszerűen foglalkoznom kell irodalmunknak a mediterrán világgal, alkotásaival való konkrét összefüggéseivel, az innen áramló hatásokkal, a magyar barokknak oda nyúló ismereteivel, tájékozottságával.

A legnyugatibb mediterrán országgal, Portugáliával kezdve. Eddigi ismereteink alapján kevés mondható erről a kérdésről. Az olasz és francia befolyás alatti portugál műveltséget Magyarországon aligha ismerték. Összefüggéseink leszűkültek — a spanyolnál és az olasznál sokkalta csekélyebb kapcsolataira — a magyar és a portugál jezsuitáknak. És tudomásunk van arról, — Klaniczay Tibor kutatásai nyomán —, hogy a magyar barokk legnagyobb költője, politikusa és hadvezére, Zrínyi Miklós — aki élénk figyelemmel kísérte az európai eseményeket — tájékozva volt az 1640-ik évi győzelmes portugál szabadságharcról is.⁴ Az ibériai félsziget nyugati országának irodalma iránti érdeklődés Magyarországon csak a 19. század első felében vette kezdetét, legelőször nem is a műfordítás közvetítésével. Kemény Zsigmond *Élet és ábránd* című regénytörredékében Camões életrajzát írja meg patetikus lírai átéléssel; a magyar és a portugál történelem közti rokonvonások ihletése nyomán.⁵

⁴ KLANICZAY TIBOR eddig nem publikált megállapítását tőle nyert felhatalmazás alapján említem meg.

⁵ A KEMÉNY ZSIGMOND-irodalom nem oldotta meg eddig, miként találkozhatott az *Élet és ábránd* témájával az író. PAPP FERENC KEMÉNY monográfiájában (Bp. 1922—23. I. kötet 250.) szól arról, hogy a német romantikusokat nagyon is foglalkoztatta CAMÕES életsorsa. A fiatal KEMÉNY bécsi tartózkodása idején láthatott egy színdarabot is, az osztrák FRIEDRICH HALMnak (1806—1871) a portugál költőről szóló munkáját. Az osztrák HALM színdarabja azonban — PAPP FERENC ír erről — egészen más szemléletű, mint a magyar író regénytörredéke. A monográfusnak csupán az a feltételezése, hogy a Bécsben látott színdarab volt az, ami felhívta figyelmét a témára, s benne

És Spanyolország? A magyar barokk Hispánia-ismerete, kapcsolatai sem elsősorban irodalmi vonatkozásúak. Szólhat-nék a korábbi időszakból olyan adatról, hogy a 16. századi költő, Garcilaso de la Vega (1501–1536) 1532-ben elkísérte V. Károlyt a regensburgi konferenciára, aki itt elveszítette az uralkodó kegyeit, s egy magyarországi szigetre, valószínűleg a Csallóközbe száműzték, majd Alba herceg közbenjárására száműzetésének színhelyét a spanyol uralom alatti Nápolyba helyezték át.⁶ Már a barokk időszakára esik — ismét csak művelődéstörténeti adalék —, hogy a protestáns Erdély európai tekintélyű fejedelmének, Bethlen Gábornak az udvarában más külföldiek mellett spanyol muzikusok, gitárosok működtek, s ugyancsak spanyol volt Gyulafehérvárt az udvari táncmester. Így a protestáns Erdély 17. századi második és harmadik évtizedében bizonyos mértékben meghonosodtak a spanyol

— ez már NAGY MIKLÓS szóbelileg közölt feltevése — a Mohács utáni Magyarországgal rokon vonásokat fedezett fel KEMÉNY a *Lusiadaban* és költőjében. Egyébként CAMÕES művét, az *Os Lusíadas*at minden valószínűség szerint CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY olvasta elsőnek Magyarországon. Lásd a 13. számú jegyzetet.

⁶ GARCILASO DE LA VEGA egy dunai szigeten volt száműzetéséről egyik legszebb versében emlékezik meg. A vers címe: *Canción tercera (Harmadik ének)*. A spanyol szöveget lásd: GARCILASO DE LA VEGA; *Obras*. Prólogo de Antonio Marichalar, Espasa-Calpe, S. A. Octava edición. Colección Austral, No. 63. 121–123. — A vers TIMÁR GYÖRGY készítette magyar fordítása, olvasható: *Hesperidák kertje, Az ibéri világ költészete*. Első kötet, spanyol és katalán nyelvű költészet, válogatta és a jegyzeteket írta ANDRÁS LÁSZLÓ. Európa, 1971. 207–209. — Az idevágó irodalom valószínűsíti, hogy GARCILASO DE LA VEGA száműzetésének a Csallóköznek Pozsony közelében levő részén volt a színtere. De olyan nézettel is találkozunk, mely szerint egy Regensburg közelében fekvő szigetről van szó. Lásd a kérdés irodalmának összefoglalását: GREGORIO MARAÑÓN: *Espanoles fuera de España* (Influencia de Francia en la politica española a través de los emigrados. — El destierro de Garcilaso de la Vega. — Luis Vives: Su patria y su universo.) Madrid, 1961. Espasa-Calpe, S. A. Quinta edición. 83–85. — Ugyancsak foglalkozik a kérdéssel ÁNGEL VALBUENA PRAT: *Historia de la literatura española*, Barcelona, 1937. I. 457.

etikett alapvonásai.⁷ A messzebb mutató, mélyebb kapcsolatok terén elsőnek két korábbi személyiségnek későbbi — már a későreneszánsz, s a barokk idején bekövetkezett — magyarországi befolyására szeretnék utalni. Mindketten még a spanyol barokkot megelőző időszakban alkotnak, de hatásuk hosszantartó Európa-szerte. Az egyik Fray Antonio de Guevara (1480–1545), a másik a „spanyol Erasmus”, Luis Vives (1492–1540). Az előbbinek leghíresebb, s legnagyobb európai hatását munkája a *Libro llamado Relox de Principes*, amelynek két fordítása is napvilágot lát hazánkban, mindkettő a mű latin fordítása (*Horologium principum*) nyomán; az egyik 1610-ben, a másik 1628-ban. A második, Prágay András munkája, a hazai manierista próza jellegzetes darabja, hatása rendkívüli volt, megjelenésének idején messze túl is érdeklődést váltott ki.⁸ Luis Vives első befolyásoló feltűnése ugyancsak a 17.

⁷ BETHLEN GÁBOR udvarában működő spanyol muzikusokról, gitárosokról lásd: TOLNAI GÁBOR; *Régi magyar főúrak*. Életforma és műveltség az újkorban, Magyar Történelmi Társulat kiadása. Bp. 1939. 95. — Az udvari táncmesterről, DON JUAN DE TOLEDORÓL MAKKAI LÁSZLÓ adott hírt, felfedezve Hispániában a táncmester spanyolul írott emlékiratait, ami a közeljövőben magyarul is meg fog jelenni a felfedező gondozásában, a *Bethlen Gábor emlékezete* című gyűjteményben, a Magyar Helikon kiadásában.

⁸ FRAY ANTONIO DE GUEVARA művét, illetőleg annak II. részét elsőnek DRASKOVITH JÁNOS tárnokmester ültette át magyarra, 1610-ben. V. ö. SZABÓ; R. M. K. I. 421. A második fordító PRÁGAY ANDRÁS volt, aki *Fejedelmeknek serkentő órája* címen adta ki DE GUEVARA művét, 1628-ban. V. ö. SZABÓ; R. M. K. I. 566. PRÁGAY ANDRÁS munkája elemzését — mint a hazai manierista próza jellegzetes alkotását — BÁN IMRE nyújtja, *Fejedelmeknek serkentő órája (Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez)* című tanulmányában, It. 1958/3–4. 360–373. — FRAY ANTONIO DE GUEVARA magyarországi elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy DEBRECENI S. JÁNOS egy más szerző művéből készült fordításában is találkozunk — mintegy betéttel — DE GUEVARA egyik művéből származó fejezettel. Lásd ehhez: NÉMETH S. KATALIN: *Debreceni S. János és Guevara*. ItK. 1974/2. 210–213. — DE GUEVARA magyarországi hatása azonban elsősorban PRÁGAY ANDRÁSNAK köszönhető, akit ma már egyéb — mégpedig költői — alkotásaival is nyilvánart irodalomtörténet-

század elejére esik, de csaknem két századra kiterjed. A hatások és befolyások különös példája ő, aki — főként a nőnevelésről szóló dialógusával — egyaránt hatott a későreneszánsz kálvinista költőre és tudósra, Szenci Molnár Albertre, mint a magyar ellenreformáció vezéralakjára, Pázmány Péterre.⁹ De tudunk 1700 körül keletkezett, kéziratban maradt magyar Vives-fordításról is, valamint egyik munkájának a 18. század második felében nyomtatásban kiadott átültetéséről.¹⁰ Mélyebb kapcsolatok voltak természetesen a spanyol és a magyar jezsuiták között, magyar részről az élen kell említeni az első barokk főpapunkat, az érsek Pázmány Pétert. Zrínyi a spanyol történelem és az aktuális hispániai politikai viszonyok terén is tájékozott volt. Műveiben nem egy spanyol uralkodó, s politikai személyiség neve és szerepe kerül szóba. A Habsburgok politikája itt ugyanúgy, mint Itáliában, éppen a hazájabeli

írásunk. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a *Sebes agynak késő sisak* című terjedelmes 17. századi versciklus is az ő munkája. L.: KOMLOVSZKI TIBOR: *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*. ItK. 1966/1 – 2. 85 – 105.

⁹ SZENCI MOLNÁR ALBERT az *Imádságos könyvecske* (1621) ajánlólevelében idézi — az ő szavai — „az Johannes Ludovicus Vivesnek De officio mariti és az keresztyén asszonyi állatnak tanításáról írott könyveit”, s az idézettel maga is állást foglal az asszonyok tanítása mellett. L.: *Szenci Molnár Albert Válogatott művei*, Bp. Magvető, 1976. 336–338. — PÁZMÁNY PÉTER pedig egyik predikációját — a forrásra történő hivatkozás nélkül — VIVESnek ugyanerre a dialógusára építi fel. L.: *Pünköszt-után XXIII. vasárnap*. Első predikáció. *Mint kell a keresztyén leányt nevelni*. Pázmány Péter Összes munkái, VII. kötet, *Predikációk*. Sajtó alá rendezte KANYORSZKY GYÖRGY, Bp. 1905. 614–633.

¹⁰ Az 1700 körül keletkezett, kéziratban maradt fordításra KULIN KATALIN hívta fel a figyelmemet. — A 18. század második felében nyomtatásban is megjelent VIVES-fordítás a következő: SZLÁVY PÁL: *Böltességhez vezető út, melyet Deák nyelven ki-adott régenten Valentziai Vives János Lajos, most pedig azzal Magyar nyelvben édes Hazája nevendék iffjainak kedveskedik Szlávny Pál, Pesten, Nyomtatott Royer Antal betüivel, Urunk születése után 1779. Eszterdöben*.

negatív Habsburg élményei folytán rokonszenvet nem válthatott ki belőle.

A spanyol barokk kor irodalmának magyarországi ismerete, befolyása még nincs kellően feltárva. A kor legtágéközöttabb magyar személyiségéről, Zrínyiről sem tudjuk, volt-é tudomása egyáltalán a vele kortárs hispániai költőkről, drámai és prózaírókról? Következtetésre is egyetlen lehetőségünk van, Klaniczay Tibor Zrínyi monográfiája alapján. Klaniczay szól arról, hogy Zrínyi ismerte „Boccalini könyveit, melyeket a savoiai kormány érdekében írt, spanyolelleses éllel. De itt voltak — folytatódik az idézet —, Valerio Fulvio Savoiano válasza is a savoiai politikával polemizáló spanyol Quevedo-hoz.”¹¹ Az idézet alapján feltételezhető — ha nem is bizonyítható —, hogy Valerio Fulvio Savoiano polémiaja folytán Zrínyi nemcsak a politikai publicista Quevedot ismerte, hanem tudott költői alkotásairól is. Hiszen Francisco de Quevedo — igaz, ellenkező politikai előjellel, de — ugyanúgy, mint Zrínyi, költészetével is politizált.

A *siglo de oronak* egy kiemelkedő írója azonban magyar fordításban is eleven befolyást gyakorolt, igaz hasonlóan egy századnyi késéssel, mint Antonio de Guevara és Luis Vives. Nem más ez, mint Baltasar Gracián y Morales (1601–1658). Későn lel nálunk visszhangra, de ez a jeles spanyol — akinek eszménye ugyan az udvari ember, azonban az általa meg-elevenített magatartásformák nemcsak saját korára és társadalmára, hanem a későbbi időre és szélesebb társadalmi rétegekre is meghatározóak, — Európa-szerre hosszantartó befolyást gyakoroltak. Példát is említve, La Rochefoucauld-tól Schoppenhauerig. Magyarországon a már rokokóba hajló, későbarokk költőre és prózaíróra, Faludi Ferencre volt különleges hatással. A jezsuita szerzetes Faludi, Gracián *Oraculo manualj*át ülteti át magyarra, *Udvari ember* címen, majd a spanyol író *El Criticónj*ából vesz át részleteket, *Nemes úrfi* című

¹¹ KLANICZAY TIBOR: *Zrínyi Miklós*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Bp. 1964. 375–376.

művébe.¹² Faludira, a 18. századi magyar próza és a már népies-ség felé forduló költészet kiemelkedő képviselőjének stílusára nem mindennapi hatással volt Gracián szellemes, fordulatos nyelve. Faludinak a hispániai irodalom iránti vonzalmát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy pályája végén újra találkozik a spanyol irodalommal. Ekkor fordítja magyarra, *Téli éjszakák* című keretes elbeszélés-gyűjteménye első öt darabjául Antonio de Esclava *Noches de invierno*-ját. A felsorolt műveket Faludi nem eredetiből, hanem francia, olasz és német fordításokból plántálja át magyarra. Fordításai azonban így is jelentős állomásai a magyar próza fejlődésének. A stílustörténeti értéken túl is hangsúlyoznunk kell Gracián *Oraculo manual*-ja fordításának fontosságát. Úgy vélem, nem túlzás, ha azt állítom; miként Machiavelli gondolkozása hosszú időre meghatározta a politikai erkölcsöt, a társadalmi erkölcs tekintetében az *Oraculo manual* magyar nyelvű változata hasonlóképpen, megjelenésének idején túl is, jó ideig iránymutató Magyarországon.^{12/b}

A barokk kori magyar–spanyol kapcsolatokhoz még egy adalék. A példa azért is érdekes, mivel illusztrálja azt a gyakori esetet, amikor egy nem nagy képességű költő középszerű alkotása, alkotásai egy nagy költőt inspirálnak remekművek létrehozására. Nálunk, más időszakból jeles példa erre Béranger indítása Petőfi Sándorra, akit eszményképei között tartott számon; a francia néhány versének általa készített fordítása is

¹² FALUDI FERENC irodalomtörténeti jelentőségének alapvonásait elsőnek — és lényegében máig érvényesen — HORVÁTH JÁNOS fogalmazta meg: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* című könyvében, Bp. 1927. — Értékes elemzés olvasható a prózaíró FALUDIRÓL a KLANICZAY—SZAUDER—SZABOLCSI: *Kis magyar irodalomtörténet*-ben, Bp. 1961. — A szövegben említett részkérdésekhez lásd: SZAUDER JÓZSEF: *Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941.

^{12/b} Az *Oraculo manual* magyar fordításának, az *Udvari embernek* hosszantartó hatása filológiaiilag nincs kimutatva. Azonban a fordítás megjelenését (1750–1771) követő évtizedek irodalmának ismerői aligha cáfolhatják állításunkat.

az eredetiekhez viszonyítva, magyar nyelven remekművű. A 18. századi spanyol példa, illetőleg minta, az arcadia költészet mesterkélt világát idéző, későbarokk Melendez Valdés (1754–1817). A magyar, akinek több alkotása számára közvetlen mintául szolgál a spanyol, a mi felvilágosodáskori költészetünk óriása, a közel húsz esztendővel fiatalabb Csokonai Vitéz Mihály. Valahol persze felfedezhető szellemi rokonság a középszerű spanyol és a nagy magyar költő között — mint minden ilyen esetben —, ha másban nem is, mint abban, hogy — bár mindketten benne élnek még valamelyest a barokk világában, de egyértelműen az egyszerűbb költői megoldásokra törekednek. — De míg Melendez Valdés költeményei a lehanyaglott Spanyolországban az elvont, az élet valóságától elszakadt, mesterkélt egyszerűség kifejezői, addig Csokonai alkotásai a felfelé ívelő magyar fejlődés felvilágosodott műveltségű költőjének népi elemekkel telített, étellel lüktető remekai.¹³

¹³ SZAUDER JÓZSEF sok évvel ezelőtt megállapította, hogy CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY olvasott franciául, olaszul, spanyolul és portugálul. Megállapításának publikálására azonban életében nem került sor. De a felismerés híre elterjedt a szakemberek körében. A hír nyomán jutott el HORÁNYI MÁTYÁS a szövegben idézett eredményhez. MELENDEZ VELDÉSnek a magyar költőre gyakorolt hatásához. Tekintettel arra, hogy SZAUDER nem adta közre CSOKONAI spanyol nyelvismeretére vonatkozó megállapítását, HORÁNYI sem publikálta az arra építő fontos eredményét, csupán egy Sevilleben tartott előadásában szólt róla. SZAUDER vizsgálatát ma már az ő pontos szövegében idézhetjük. Ugyanis sajtó alatt van a korán elhunyt kiváló tudósnek egy posztumusz kötete, *Az éj és a csillagok*” (*Tanulmányok Csokonairól*) címen, ami 1977-ben az Akadémiai Kiadónál fog megjelenni, SZAUDER MÁRIA gondozásában. Az idevágó szöveget BIRÓ FERENC a kiadvány lektora bocsátotta rendelkezésemre: „... Pelle Erzsébet (*Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle: Michel Csokonai et la littérature française*, Szeged, 1933. Études Françaises. 42. 1.) lehetségesnek tartja, hogy Csokonai 1790 táján eredetiben is olvasott franciául. Lehetetlen volna különben megmagyarázni azt az érettséget, mellyel 1793–94-es nagy versei, *Az este*, *Az álom*, a *Konstanciánápoly* már egy sor eredetiben megismert francia szerző eszméit asszimilálták saját érzés- és gondolatvilágához. A nagy költészet

Az eddigiek után, szólnom kellene Itália barokk kori irodalmának, műveltségének a magyarra gyakorolt befolyásáról, az összefüggésekről, az indítás és a befogadás sajátosságairól. De még csak vázlatosan is képtelenség e problémáról rövid dolgozatomban beszélni. Hiszen az olasz — magyar kapcsolatok államalapításunktól, illetőleg Szent Gellért magyarországi tevékenységétől szinte folyamatosak; a tanulmányom tárgyát képező időszakban, a 17. és a 18. században is jelentős szerepet töltenek be. A magyarnak az olasz műveltséghez fűződő szálairól kisebb könyvtárat kitevő irodalommal rendelkezünk; s ezen belül, csak az 1967-ben megjelent *Italia ed Ungheria, dieci secoli di rapporti letterari* című terjedelmes tanulmánygyűjteményben is több dolgozat foglalkozik a mi témakörünkkel.¹⁴ Jól ismeretek ezek az összefüggések és így — a terjedelmi okoktól függetlenül is — felesleges róluk írnom. Az általánosítás céljából mégis, hadd idézzek egy közhelyszámba menő irodalom-, s művészetelméleti tételt, az összefüggések természetére vonat-

kialakításához természetesen több idő, bonyolultabb érési folyamat volt szükséges, mint a nyelv megtanulásához. Ezzel kapcsolatban csak utalok arra, hogy jegyzeteinek egyikében (lásd: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában: 4-r. 375 Irodalom), — mely valószínűleg 1795 tájt készült — hibátlanul s vagy 16 sűrű lapon ír ki spanyol nyelvű románcokat, egy részletet a *Lusiad*ából portugálul s d'ERCILLA *Araucanájának* 23. énekét spanyolul, ESCHENBURG *Beispielsammlungja* V. kötetének (1790) szövegét másolva ugyan, de figyelmes hozzáértéssel: ESCHENBURG spanyol sajtóhibáit a maga szövegében kijavítja. Aki pedig 1795 tájt a tudás ily megbízható színvonalán ír le — a német könyv magyarázatai nélkül, tehát saját spanyol nyelvismeretére hagyatkozva! — spanyol és portugál szövegeket, annak már régóta kellett tudnia olaszul és franciául.”

¹⁴ A *Dieci secoli di rapporti letterari* alcímet viselő, HORÁNYI MÁTYÁS és KLANICZAY TIBOR gondozta kiadványban (Akadémiai, Bp. 1967.) a következő tanulmányok foglalkoznak témakörünkkel: KAPOSI, M.: *Le prime tracce dell'influenza di Machiavelli nella letteratura ungherese*. — KLANICZAY, T.: *Un machiavellista ungherese: Miklós Zrínyi*. — KOLTAY-KASTNER, J.: *La fortuna di Vico in Ungheria*. — HORÁNYI, M.: *Teatro italiano del Settecento in Ungheria*. — SZAUDER, J.: *Il rococò all'italiana di Csokonai*.

kozóan, majd egy olyan példát, amely — úgy vélem —, eddig nem nyert megfelelő hangsúlyt. Az elméleti tétel a következő: — A költő, az író, a művész sohasem fejezheti ki azt, ami nincs benne — esetleg csak csírájában van jelen — gondolkodásában; s így az irodalmi hatások sem csupa véletlenek, hanem társadalmi, politikai és pszichikai okokat, eredményeket és célokat árulnak el.¹⁵ — A mi műveltségünk, a mai hazában való letelepedéstől kezdődően latin oltású kultúra, s fejlődése során, a maga közép-európai sajátosságaiban is benne élő csírákhoz, törekvésekhez, célkitűzésekhez a latin és az újlatin műveltségtől, nagy mértékben az olasztól kapott indításokat. E gondolathoz fűzve — ezzel sem mondok valami soha ki nem mondottat — előfordulnak olyan indítások, amelyek a min-tául, a befolyásul szolgáló alkotásokban nincsenek is jelen, de a befogadóban uralkodó csírákat, törekvéseket, tendenciákat különös módon, a személyesség diktálta félreértések folytán mégis erősítik, támogatják.

A mondottakra klasszikus számba menő példát említhetünk Zrínyi Miklós életművéből. A 17. századi Magyarország legnagyobb alakja, hat nyelven beszélt és ezen kívül még két nyelven olvasott. Egyetemes tájékozottság jellemezte, de legközelebb Itália állt hozzá és az Appennini-félsziget műveltsége. Sokrétű életművét már feltárta a kutatás, a feldolgozások csúcán Klaniczay Tibornak — már említett — monográfiájával. Klaniczay vizsgálja és elemzi művében Zrínyi itáliai tanulmányútját, az olasz műveltség iránti érdeklődését, annak reá tett hatását, valamint Velencével való különböző természetű kapcsolatait. Szól arról is — ez az, amit más vonatkozásban már citáltunk —, hogy Zrínyi olvasta és hatott reá az egykorú, spanyolelles olasz publicisztika, köztük Boccacini és Valerio

¹⁵ A költő és tudós mély átélésével BABITS MIHÁLY ír erről a problémáról — fogalmazásának egy részét magunk is átvettük, — DÉZSI LAJOS BALASSI kiadásával kapcsolatos esszéjében; kritikáját adva a pozitivistá értelemben vett, földhöz ragadt hatáskutatásnak. V. ö. BABITS MIHÁLY: *Balassa. Élet és Irodalom* című gyűjteményben, Bp. év nélkül.

Fulvio Savoiano írásai. Ez az a kérdés, amelynek kapcsán szeretném egyrészt kiegészíteni Klaniczayt, másrészt illusztrálni az apercepció gyakorta ellentmondásos kérdésére megfogalmazott szavaimat.

Zrínyit költői és prózai műveiben, de életének minden megnyilvánulásában — Klaniczay szavaival —, „a nagy nemzeti problémák helyes felismerése” jellemezte; a „függetlenség az ő terveiben mindig a társadalom megújulásának az igényével összefonódva jelenik meg”, s az sem közömbös, ő volt az, aki Magyarországon „a nemzeti abszolutizmus programját” kidolgozta.¹⁶ Így Zrínyi gondolatvilágában, terveiben és alkotásában. Ugyanez időben mi a helyzet az Appennini-félszigeten? Az összehasonlítás céljából néhány jelzés. Zrínyi világához hasonló nemzeti problémák ez időben Itáliában nincsenek, nemzeti mozgalmakkal nem találkozunk; az olasz reneszánsz óriásainak, Danténak, Boccacciónak, Petrarcának álma a nemzeti egységről régen szétfoszlott. Macchiavelli volt az utolsó szószólója a szép eszmének, de már kortársa és barátja Francesco Guicciardini is vitázott vele; a hazafiúi érzelmet „dőreség”-nek nevezve, végtelen pesszimizmussal Itália romlása miatt. Ez volt a helyzet már a 15. és a 16. század fordulóján, s fokozottabban ez a következő század elején; Zrínyi idejében. Ebben az országban nem az egységre való törekvés, hanem az egység nem létezése volt a politikai realitás. A Zrínyi által ismert spanyolelles publicistákról, Boccaliniról, Valerio Fulvio Savoianóról és társairól hadd idézzek olasz irodalomtörténészt, Sergio Bertellit, aki L. Firpo kutatásainak felhasználásával a következőket írja: — Ne engedjük magunkat félrevezetni attól a spanyolelles, polemikus irodalomtól, ami ez időben kibontakozott, Sarpitol Traiano Boccaliniig, Tassoni *Filippikáitól* (1615) Fulvio Testi (1615) *Olaszország sirámaiig* (*Pianto d'Italia*), s Valerio Fulvio Savoianóig (1618) nemzeti érzés keresése helyett lássuk inkább ezeket a vitákat minden más helyett a maguk politikai-diplomáciai és katonai össze-

¹⁶ KLANICZAY: i. m. 58. és 468.

függéseiben. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a nemzeti érzés „nagy fellángolása” — „füstölgő hamuvá vált volna, arra rendeltetve, hogy két évszázadon át hamvadjon”, mivel a nemzeti egység és a függetlenség tüze egészen más fahasábokból fog majd lángra lobbanni.¹⁷

Igen, az idézett mondatok jellemzik a spanyolelles olasz publicisztikát. De mivel az Appennini-félsziget oly nagy területét a spanyol Habsburgok uralták, ezek az írások Zrínyiben erősítették a maga Habsburg- és ugyanakkor törökellenes függetlenségi törekvéseit, nemzeti tudatát, még akkor is ha a mintául szolgáló olasz írásokban függetlenségi törekvésnek és nemzeti tudatnak nyoma sem volt.

Itáliának a magyar barokk kultúrával kapcsolatos, eddig nem emlegetett kérdéseire még egy példát említek. A katolikus főúr Zrínyi mellett egy protestáns arisztokratát, a több mint két évtizeddel fiatalabb erdélyi politikust, a kiemelkedő emlékiratírót, Bethlen Miklóst. Ismeretes, hogy Bethlen Miklós ifjú korában bejárta Nyugat-Európát, egyrészt tanulmányokat

¹⁷ Az idézetet lásd: *Storia della letteratura italiana*, Garzanti kiadás, Volume quinto, Il seicento, 400. A SERGIO BERTELLI idézetben citált mondatok L. FIRPO; *Il pensiero politico del Rinascimento* című tanulmányból valók, 392. — VALERIO FULVIO SAVOIANO kilétéről semmit sem tud az olasz irodalomtudomány, illetőleg csupán könyvtári katalógusok nyújtanak további, bizonytalan irányba eligazítást. Így a velencei Biblioteca Nazionale Marciana régi, kéziratos katalógusában művei még VALERIO FULVIO SAVOIANO szerzőnév alatt szerepelnek. Az új modern katalógusban már utalás történik GIACOMO CASTELLANIRA, jelezvén, hogy V. F. SAVOIANO az ő álneve volt. Ugyancsak itteni katalógus utalás szerint GIACOMO CASTELLANINEK álneve volt FRANCESCO BERSABITA is. Azonban az alapvető olasz kézikönyvek GIACOMO CASTELLANIRÓL sem tudnak semmit. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek katalógusában hasonló utalással találkozunk. Miként a velencei Marciana Könyvtárban — a bécsi katalógus is jelzi, hogy VALERIO FULVIO SAVOIANO álnév, még pedig GIACOMO CASTELLANI álneve. A velencei és a bécsi azonos utalás bizonyossá teszi, hogy egy általam nem ismert publikáció megállapítása ez. De ez esetben is még rejtély marad: — ki volt GIACOMO CASTELLANI?!

folytatott, másrészt diplomáciai feladatokat igyekezett ellátni. Így fordult meg Itáliában is. Remekművű *Önéletírás*dban több oldalt szentel Velencének. A kitűnő atmoszférateremtő író puritánus szemléletével, s ugyanakkor politikai érzékkel szól a városról. Ekként kezdi szavait:

„Velence leírása sem tisztemben, sem tehetségemben nincsen; Páris vagy Londinum és talán még Amstelodámnál is kisebb, vagy az utolsóval egy arányú nagy, de mindeniknél szebbnek ítéltm; ekkor bűnnel felette teljes, kivált paráznákkal; de igazság és bölcs igazgatásnak is kell lenni . . ., hogy Isten tizenharmadik száz esztendeig tartja, szabadság és világi boldogságban.”

A továbbiakban szól Velence politikai szervezetéről, nevezetes helyeiről, a komédiajátszásról, az operáról, a muranói üvegről, azonban a maga puritánus szelleme állandóan jelen van, anekdotikusan idézve jeleneteket, vagy anekdota nélkül, mint a következőkben:

„Az ő farsangi sok ezer maszkarájok, bolondságok; mely álorcák alatt mind országos titkos jó és gonosz dolgok, mind privátus embereknek, úr, pap, barát és község paráznaságai mennek végbe, noha ennek egyéb időben is szemérem nélkül való szabadsága van az avval kereskedni szabadított kurvákkal.”

A *Biblián* nevelkedett huszonötéves ifjú Velence-leírásán végigvonul ez a hang. A városból hazaindulva is így kezdi szavait: „No én Sodomából kiindulék. . .”¹⁸

Talán az idézett részletek is megfelelően bizonyítják, amit a művészettörténész Bethlen Miklós Velence leírásának egészéről fogalmazott meg, hogy — a kép, amit a városról rajzolt akár az olasz művésznek, Pozzoserratonak, akár a flamand Vrancxnak, Velencét ábrázoló életkép-festészete terén a „programja” lehetne.¹⁹

¹⁸ BETHLEN MIKLÓS *Önéletírása*, bevezette és sajtó alá rendezte TOLNAI GÁBOR, Bp., Ardói Könyvkiadó, év nélkül. 208—211.

¹⁹ HARASZTINÉ TAKÁCS MARIANNA: *Spanyol életképfestészet a XVII. században*. Tudományok doktora fokozatra benyújtott disszertáció, 1974. I—II. kötet. Kézirat. Lásd: I. kötet 101.

Szeretnék szólni végül — újra csak részletes kifejtés nélkül — egy elvi kérdésről: — *Miként következik be Spanyolországban, Itáliában és Magyarországon a reneszánszból a barokkba való átmenet?* — Előrebocsátom, magaménak vallom azt a fel-fogást, hogy minden stílusirányzat hanyatlása és az új stílus kibontakozásának határán egy-egy átmeneti irányzattal találkozunk. Így a reneszánsz bomlása és a barokk győzelme között a manierizmussal. Nem kell hangsúlyoznom, a manierizmust egyedül ennek az időszaknak történeti jelenségeként kell értelmezni: „örök manierizmus” emlegetése merő képtelenség, még akkor is, ha a különböző stílusáramlatok közötti átmenetek között törvényszerűen vannak rokonvonások. És még képtelenebb a műveltség egész történetét állandó válságnak, manierizmusnak tekinteni! Mondandóm előtt hadd bocsássam még előre azt is, hogy egyes népek irodalmában, művészetében — a társadalmi, a történelmi és politikai fejlődés következtében, attól elválaszthatatlanul — hosszabb, vagy rövidebb ideig tartó manierista periódusról is beszélhetünk, másutt csupán manierista jelenségekkel találkozunk egy-egy késő-reneszánsz, illetőleg korai barokk alkotó pályáján, vagy pályájának egy-egy szakaszában. Ezzel függ össze, hogy más és más országokban miként megy át a reneszánsz a barokkba. És még annyit jegyezzünk meg általánosságban: középponti kérdés az átmenet milyensége terén a nemzeti tudatnak, a függetlenségnek, a nemzeti egységnek, az arra való törekvésnek, megvalósulásának vagy meg nem valósulásának a helyzete.

A spanyol viszonyokat idézem fel részletesebben, s hozzá kapcsolva már utalások is elegendőek lesznek az olasz és a magyar fejlődés magyarázásánál, s bizonyos törvényszerűség levonására.

Hispania az a nyugat-európai ország, ahol a tradíció egészének olyan elevenen élő és ható ereje van, mint egyetlen nyugati nép műveltségében sem. Utaltam már a 20. századi García Lorcára, akinek életművében a középkori költészettől, Góngorán, Lope de Vegán és a népköltészeten át, szinte az egész spanyol műveltség szintézisben egyesül. De maradjunk a régiség-

nél. Alátámasztja a tételt a *siglo de oro* irodalma, amelyet ugyan-csak elszakíthatatlan szálak fűznek a reneszánszot megelőző századokhoz. De maga a reneszánsz és a barokk is szinte összemosisodik ebben az országban. Összemosisodik, ellentmondásokkal telített, más nyugati országokétól sok tekintetben eltérő sajátosságokat mutat. Hispániában manierista korszak nincs, az irodalomban csupán manierista jelenségekkel találkozunk, az itteni műveltségben csupán egy manierista alkotóval számolhatunk, a görög születésű, Itáliában élt és a 16. század végén Toledóban letelepedett El Grecóéval. Ő szinte magával hozta Itáliából a manierizmust! A *siglo de oro* nagy spanyol festőinek sorában egyébként nem jelentkezik a manierizmus. És Luis de Góngora, a költő? — Hangozhatik tüstént a megjegyzés. A kérdésfelvetésre válaszolnunk kell, mivel Góngora életművének magyarázása nem egy félreértésre adott alkalmat a múltban. Félreértés volt már a hajdani megállapítás, amikor a költő egyik korszakát az „érthető”, a másikat az „érthetetlen” jelzővel illették. Hasonlóan félreértés volt az erre építő stílus-történeti megfogalmazás — e téren Helmut Hatzfeld tanulmányait említhetjük —, amelyek szerint az „érthető” periódus a reneszánsz jegyeit viseli, az „érthetetlen” pedig a manierizmusét.²⁰ Ma már mindkét nézetet pontatlannak tekinthetjük. Az kétségtelen, hogy Góngora művében még vannak késő reneszánsz vonások; hisz mondtuk, hogy Hispániában a reneszánsz és a barokk szinte összemosisodik, s manierista korszak nélkül megy át a reneszánsz a barokkba. Azonban az ő életműve — Robert Jammes elemző vizsgálatai bizonyították — egészében a barokk stílus világába tartozik. A kiváló francia hispánista szétoszlatta a „két Góngora” legendáját is, megállapítva, hogy a költőnek nemcsak egy korszakára, hanem egész

²⁰ HELMUT HATZFELDnek több munkáját említhetném. A felvetett kérdéshez a legfontosabbak: *El predominio del espíritu español en las literaturas del siglo XVII*. Revista de Filología Hispanica, 1941. III, pp. 9—23. — *L'Italia, la Spagna e la Francia nello sviluppo del barocco letterario*. Megjelent a *La critica stilistica e il barocco letterario* című gyűjteményben. Firenze, 1957.

művére jellemző a „homályosság”.²¹ Az a homályosság ez, amit a kiváló századunkbeli költő, Pedro Salinas Góngoráról írt szép esszéjében „exaltación de la realidad”-nak nevez.²² Mindehhez kiegészítésül kínálkoznak a magyar manierista- és barokk-kutatónak, Bán Imrének a szavai: „Góngora érett reneszánsza szinte egyik napról a másikra vált át a barokkba.”²³

Az elmondottak természetesen összefüggnek a centralizált spanyol állam létrejöttével, a társadalmi fejlődésnek Amerika felfedezésével bekövetkezett alakulásával, s ugyanakkor a sajátos nemzeti tudat kialakulásával, ami hosszú időn át — a múlt század végén fellépő, úgynevezett 98-as nemzedékig — meghatározója lesz annak, amit úgy szoktunk emlegetni, a „sajátosan spanyol”. Még annyit, hogy a reneszánszból a barokkba történő átmenetnek, s a világirodalmi mértékkel mérve is nagyszerű barokk kori irodalmi és művészeti virágzásnak a csírái visszanyúlnak a 15. századra. Hiszen itt már 1479-ben bekövetkezik a reneszánsz nagy álma, az ország egyesítése; ezt követve egy esztendővel, létrejön az egység támasza, az ellentmondások, s vívódások szülője is az inkvizíció és — ez sem hagyható ki — mivel mindenütt a nemzeti nyelvet igénylő reneszánsz terméke: két évvel később — amikor Magyarországon Ady Endre versszavaival még „Latin ütemben szállt a dal, / Nem magyarul sose magyarul” — elkészült a castellanonak első nyelvtani feldolgozása, Antonio de Nebrija műve, a *Gramatica de lengua castellana* (Salamanca, 1492.).²⁴

²¹ ROBERT JAMMES: *Études sur l'œuvre poétique de Don Luis de Góngora y Aragote*, Bordeaux, 1967.

²² Az idézet PEDRO SALINAS GÓNORÁRÓL szóló esszéjének alcíme. Minden PEDRO SALINAS kiadásban megtalálható.

²³ *A magyar manierista irodalom*. BÁN IMRE: *Eszmék és stílusok, Irodalmi tanulmányok* című gyűjteményes kötetében. Bp. Akadémiai, 1976. 169.

²⁴ ANTONIO DE NEBRIJA 1463-tól 1470-ig Itáliában tanult, ugyanott, ahol korábban JANUS PANNONIUS, Ferrarában. 1473-tól a salamancai egyetemen tanár. 1481-ben adja ki latin nyelvtanát, amelynek rendkívüli sikere volt. A szövegben említett nyelvtanának színvonalát a 15. századi nemzeti grammatikák közül egy sem közelíti meg.

A 15. század végén megvalósult spanyol egység, a vele kicsírázó, s továbbfejlődő nemzeti tudat lesz mozgatója, táplálója a maga ellentmondásaival együtt a műveltség egészének, a spanyol nagyhatalom hanyatlásáig, az egész *siglo de oron* át, a művészetben Murilloig, az irodalomban Calderónig bezárólag. Ez a nemzeti tudat — igaz eltorzulva — tovább él még két századon át, s nem véletlen, hogy a 98-asok valóságra ébredő nemzedékének tagja, Miguel de Unamuno szól erről a problémáról, kitérő Cervantes monográfiájában; Don Quijotében és Sancho Panzában, kettejük ellenpárjában, diszharmóniájában s egységében fedezve fel a spanyol nemzeti sajátosságokat.²⁵ Ha a tétel a fejlődés egészét történetileg nem is

Modern kiadását GONZÁLES LLUBERA rendezte sajtó alá (Oxford, 1926.). V. ö. BALÁZS JÁNOS: *A nyelvtan irodalom alapjai és a magyar nyelvtan irodalom kezdetei*, Bp. 1956. I–II. kötet. Kandidátusi disszertáció, kéziratban. NEBRIJAHoz lásd: I. kötet 400, és az ezt követő lapokat.

²⁵ MIGUEL DE UNAMUNO: *La vida de Don Quijote y Sancho*. Madrid, 1905. — Az a kettősség, amit UNAMUNO CERVANTES alkotásában elemez, felfedezhető az arany század más íróinál, költőinél, sőt ott van már a spanyol reneszánsz alkotásaiban is. A kettősség lényegében a reálisnak és az irreálisnak párhuzamos meglétét jelzi. Ez a kor a spanyol irodalomban a maga ellentmondásaival a realizmus kibontakozása is, ami elválaszthatatlan a népi figurák megjelenésétől. HARASZTINÉ TAKÁCS MARIANNA i. művében részletes vizsgálatát nyújtja a valóságábrázoló, realisztikus „életképfestészet”-nek. A műveltség egészének kormeghatározó jegye a reálisnak és az irreálisnak együttes jelenléte. Talán CERVANTES mellett, a legklasszikusabb példa erre GÓNGORA. Az ő műveiben találkozunk olaszos mintájú, mitológiai utalású alkotásokkal ugyanúgy, mint a pappá szentelt, de „nem egyházi emberhez méltóan” élő férfinál egyszerű embereket bemutató költeményekkel, népies hangvételű, játékos, csipkelődő latrillákkal és románcokkal. A látszat és a valóság ellentéte szövi át alkotásait, a valóság és az illúzió. Nem véletlen, hogy GARCÍA LORCA — aki példaképei közé sorolta GÓNGORÁT — lelkesedve fedezi fel nála, róla készített esszéjében a népi elemeket. GÓNGORA persze csak egy példa. Ugyanez a kettősség, ugyanez az ellentmondás fedezhető fel a kor többi írójánál, költőjénél, valamint a festészet egészében. Csak írókat, költőket említve — CERVANTEST ismételtelen nem idézve —,

fedi, de a 15. és a 16. században kialakulni kezdő, s az arany-században kiteljesedő spanyol műveltség fővonásainak, nemzeti sajátosságainak valóban a Cervantes remekművében megformált két hős szinte az összefoglalója, jelképe, kifejezi mindazt, ami e nagy korszak költőinek, íróinak és művészeinek világát, alkotásait korántsem azonos módon, de mégiscsak átjárja.²⁶

Visszatérve alaptételünkhöz, a kérdésnek most már Itáliabeli változatához. A hatalmas teljesítményeket létrehozó, Európa tekintélyes részét befolyásoló olasz reneszánsz — a firenzei köztársaság megszűnésével, majd Róma kirablásával bomlásnak indul. Bomlásnak indul és szinte egy századnyi manierista korszak következik be. Egy századnyi periódus, politikai és társadalmi válsággal, emberi konfliktusokkal és ugyanakkor irodalomban, művészetben és elméleti jellegű alkotásaiban a reneszánsz teljesítményeinél aligha kisebb jelen-

jelen van QUEVEDÓNÁL, LOPE DE VEGÁNÁL, TIRSO DE MOLINÁNÁL, CALDERÓNÁNÁL és a többieknél. A spanyol klasszikus drámának e kettősségét — az irodalom egészére és a képzőművészetre is fényt derítő — irodalomtudományi mű tárgyalja, JOSÉ ANTONIO MARAVALL közel kétszáz lapos munkája a barokk társadalom színházával és irodalmával kapcsolatban (*Teatro y literatura en la sociedad barroca*, Madrid, 1972.) és NOEL SALOMON közel ezer lapos monográfiája a paraszt témáról LOPE DE VEGA korának színjátékában (*Recherches sur le theme au temps de Lope de Vega*, Bordeaux, 1965.). Még csak annyit, hogy a népi elemek, népi figurák szükségszerűen nemesi szemmel látott népi vonások, népi figurák kivétel nélkül.

²⁶ Korábban, a főszövegben fogalmaztam meg, hogy magaménak valloam azt a felfogást, miszerint minden stílusirányzat hanyatlása és az új stílus kibontakozásának határán egy-egy átmeneti irányzattal találkozunk. Így a reneszánsz bomlása és a barokk győzelme között a manierizmussal. De azt is említettem, hogy Hispániában manierista korszak nincs, EL GRECÓT leszámítva csupán manierista jelenségekkel találkozunk. Meggyőződésem szerint, a tüzetes kutatás Spanyolországban is felismerhet bőven manierista jelenségeket, egy-egy írónak, vagy művésznek egynémely művében, vagy pályájának valamelyik szakaszában. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Hispán-félszigeten manierista korszakról nem beszélhetünk.

tőségű személyiségeket, s műveket hozva létre. A személyiségek és művek ugyancsak európai jelentőségűek, hatásuk, befolyásuk tekintetében is. (Mi magyarok az olasz manierizmus elméleti, esztétikai irodalmát is jól ismerjük, Klaniczay Tibor *A manierizmus* című könyvének kitűnő tanulmánya és az irodalomból készített válogatása folytán.)²⁷ Az itáliai fejlődésnek a spanyollal való homlokegyenest ellentétes voltát az ott voltaképpen nem létező, itt pedig hosszantartó manierista korszak létrejöttét és fennmaradását — amennyiben tételünk helytálló — Guicciardini szavaival, a hazafiúi érzelmet „dőreség”-nek minősítő, a reneszánsz nemzeti tudatát elvesztő kiábrándultságban kell elsősorban keresni. Nem vagyok híve a szimplifikálásnak; jól tudván, hogy az efféle jelenségek komplikált módon jönnek létre, azonban vallom, hogy a kérdés alapjának magyarázata így, a politikai és a társadalmi helyzet változásában keresendő.

Elemzést záró szavaim Magyarországra vonatkoznak. Ná-lunk, a 15. század közepén kibontakozó reneszánsz útján, a 16. század végén ugyancsak a válság jeleivel találkozunk. A politikai és társadalmi válság tükrözése természetesen felismerhető az irodalomban, a manierizmus vonásainak megjelenésével. Jelen vannak már ilyen vonások a késő reneszánsz nagy magyar költője, Balassi Bálint végső időszakának lírájában, s tanítványának, a Justus Lipsius sztoikus elveit valló Rimay Jánosnak már nemcsak verseiben, hanem elméleti tájékozottságában is. A névsort folytathatnám tovább, megemlítve költőket, s prózaírókat, köztük a késő reneszánsz költőtudósna-k, Szenci Molnár Albertnek utolsó alkotását.²⁸ A századfordulóbeli

²⁷ L.: *A manierizmus*. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette KLANICZAY TIBOR. Bp. Gondolat, 1975. KLANICZAY tanulmánya olaszul is megjelent: *La crisi del rinascimento e il manierismo*. Róma, Bulzoni, 1974.

²⁸ A hazai manierista kutatás KLANICZAY TIBORNak köszönhet legtöbbet. Tanulmányai közül úttörő jelentőségű volt az 1959-ben készült: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus)*, KLANICZAY TIBOR: *Reneszánsz és barokk* című kötetében,

— többnyire csak egy-egy periódusukban — manierista stílus-eszközökkel alkotó magyar költők és írók emberi válságának bőségesen meg volt a politikai és társadalmi indítéka. Corvin Mátyás egykori európai tekintélyű, nagyhatalmú Magyarország régen a múlté. Az ország három részre szakadt: a nyugati részeket a Habsburgok tartják uralmuk alatt, az ország középső harmadát a török szállta meg, keleten pedig létrejött az önálló erdélyi fejedelemség. A válságos periódusban egy ideig politikusok, gondolkozók, költők és írók alig láthatnak reális kiutat. A kiúttalanságban katolikusok a protestánsokat, protestánsok a katolikusokat vádolják, teologikus szellemben az ország romlásáért, mások visszahúzódnak a belső körre, a magányba, a tépelődésbe, az egyéni kérdések világába.

A kiúttalanság és ezzel együtt a magyarországi manierizmus nem tart hosszú időn át. Az erdélyi fejedelemség már létrejöttében, majd fokozottabb mértékben Bethlen Gábor idején a magyar nemzeti királyság őrzőjének és folytatójának érzi magát; Corvin Mátyást tekinti elődjének, s ilyen módon a magyar reneszánsz örökösének, továbbvivőjének, politikai és művelődési tekintetben egyaránt. És a nyugati, Habsburg uralom alatti magyarság? Részletezőbb elemzést kívánna ez a kérdés, de elégedjünk meg most azzal; itt is be fog következni a változás, a valósággradöbbség. Kezdetben a legjobbak is bizalommal tekintenek Bécs felé, de éppen ők, a legjobbak, fokozatosan ráébrednek a török veszéllyel egyenértékű Habsburg-veszélyre. Jelképes példa a legnagyobb személyiség, Zrínyi Miklós a maga életével, törekvéseivel, alkotásával. A protestáns erdélyi fejedelmekkel ellentétben mélyen vallásos katolikus. Mégis, gondolkozásának kieresztől, családi hagyományait is követve, a magyar reneszánsz tradíciónak, a Corvin Mátyás örökségének folytatója óhajt lenni; a nemzeti tudatnak szószólója és harcosa. Konccpciója szinte azt lehetne mondani:

Bp., 1961. — Részletes feltárását olvashatjuk a magyarországi manierista jelenségeknek BÁN IMRÉNél: *A magyar manierista irodalom* című tanulmányában. BÁN 23. jegyzetben i. kötetében, 168—185.

reneszánsz koncepció, amelyben már benne foglaltatnak a barokk lehetőségei, s így lesznek írói és költői művei barokk alkotások a maguk teljes értelme szerint. Zrínyi művének nincsenek manierista vonásai, s bár költői mintaképei az olasz manierizmus és a barokk személyiségei, a még nem barokk, de már a barokk lehetőségeit magában hordó Tasso, valamint az új stílusnak olyan reprezentánsa, mint Marino, útja hasonlóan megy át a reneszánszból a barokkba, mint a spanyol műveltség egésze. És magyarázható-é ez másként, mint akként: a magyar reneszánszban csírázó nemzeti tudatnak örököse ő, harcosává válva — bár eredménytelenül — a függetlenségnek, a nemzeti egységnek, s elméleti írójává válva a nemzeti abszolutizmusnak?!²⁹

²⁹ Tanulmányom elkészítésekor konzultációt folytattam a különböző szakterületek képviselőivel. Így BALÁZS JÁNossal, BENYHE JÁNossal, HORÁNYI MÁTYÁSSal és SALLAY GÉZÁval. Megjegyzéseik, tanácsaik segítették koncepcióm kialakítását. Ezúton is köszönettel tartozom nekik.

A CSALÓDÁSOK LÉPCSŐFOKÁN EGYRE LEJEBB...

Az életműnek önmagában, az alkotóművész egyéniségének vonzó vagy taszító jellemvonásaitól elidegenedve kell kiállnia az idő próbáját. A mindenkori olvasó azonban rejtett értékekhez kap olykor kulcsot az alkotó személyiségének megismerése révén. Úgy vélem, Kemény Zsigmond depressziós, kevés derűt kínáló, az emberi lét gyakran tragikus értelmét kutató művészetének jobb megismeréséhez segíthet fontosabb személyiségjegyeinek, ifjúkori lelki portréjának az eddiginél tüzetesebb szemügyre vétele.

„Vadóc gyerek voltam, méla és magamba vonult — emlékezik vissza 1842-ben életének első esztendeire Kemény Zsigmond —. Nem kelle nékem báb s festett kocsi, előtte dacos, vágató falovakkal, benn úri, ékes hölgygel. Gyermektársaim s játéukuk iránt is részvétlen és unatkozó valék. De ha alkonyult, s dajkám azt hívén, hogy a naplementekori szendergés egy egész éj álmát orozza el, magához vont s fáradhatatlan hosszan beszélett mesét és tündérregét: mi gyorsan derült fel a szenvedő sápadt és fájdalmatlan arc, mi kéjjel függöttem kis kezekkel és az ébredő lélek minden kapcsaival a dajka s a mondák karjain . . . Midőn a sors bős kedéllyel, kobold, kísértő lélek, oraculumi százat alakjában az események pitvarában bekopogtatott, s magának igénylő a főszerepet: ereim lassan kikékülének, figyelő lőn a szórakozott arc, minden élet szemeimbe gyűlt . . .”¹

Vadóc és magába zárkózott, a külső világ dolgai iránt szórakozott, ugyanakkor tüzes fantáziájú — mutatja be a lélektani jellemzés majdani nagymestere saját gyermekénjét.

¹ KEMÉNY ZSIGMOND: *A codificatio és a históriai iskola*. Erdélyi Híradó, 1842. 2. szám, 1.

Koros szülők sarjaként bizony nem örökölt különösen előnyös, az élet terheit könnyen viselő pszichológiai alapot: Kemény Sámuel 1814-ben, második házasságából származó legidősebb gyermekének, Zsigmondnak születésekor már 36, az édesanya 34 esztendő volt.²

Apja ritkán mosolygó, származására, bárói rangjára büszke, a vagyonszerzés örömeinek élő kíméletlen oligarcha, édesanyja pedig Hunyad megyei középnemesi család csekély műveltségű leszármazottjaként haláláig az előkelő-gőgös Kemény rokonság csípős megjegyzéseinek céltáblája.

A gyermeklélektan nem győzi hangsúlyozni az első életévek sorsdöntő hatását a maradandó, felnőttkori személyiségjegyek kialakulására. Érdemes tehát az eddiginél nagyobb figyelmet szentelnünk Kemény Zsigmond gyermekora élményvilágának, első sorban az életrajzíróitól mindeddig még ki nem aknázott, előbb idézett, 1842-ben napvilágot látott visszaemlékezése, valamint *Naplójának Jegyzetek múltamból* című, 1846-ban készült följegyzései alapján.

Ismerősei, barátai jellemzéseit fölhasználva a serdülő, majd az ifjú személyiségfejlődésének útját is figyelemmel kísérjük — egyelőre a pályakezdés pillanatáig. Feltételezéseink, gondolatmenetünk helyességének igazolására — a rendelkezé-

² KEMÉNY életrajzi adatainak forrásai:

KÖVÁRY LÁSZLÓ: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854. — BEKSICS GUSZTÁV: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Bp., 1883. — PITROFF PÁL: *Kemény Zsigmond*. Élet és jellemrajz. I. Kolozsvár, 1907. — PAPP FERENC: *Báró Kemény Zsigmond I–II*. Bp., 1922. 1923. — DR. LAJOS JÓZSEF: *Kemény Zsigmond*. [Pécs, 1942.] — BARLA GYULA: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*. Bp., 1970. — NAGY MIKLÓS: *Kemény Zsigmond*. Bp., 1972.

Lexikonok: *Újabbkori Ismeretek Tára*. Pallas. Magyar Irodalmi Lexikon. (1926 és 1963).

Irodalomtörténetek: BEÖTHY, PINTÉR, SZERB, FÉJA, SZAUDER, SÖTÉR. A marxista irodalomtörténetírás KEMÉNY-értékelései közül BAFFY DEZSŐ, BARLA GYULA, BARTA JÁNOS, BENKŐ SAMU, NAGY MIKLÓS, NÉMETH G. BÉLA, SOMOGYI SÁNDOR, SÖTÉR ISTVÁN, SÜKÖSD MIHÁLY folyóiratpublikációi, tanulmányai.

süinkre álló tényanyag szegényessége miatt — a későbbi pályaszakasz epizódjaival is olykor érvelni fogunk. Vizsgálódásunk célja: megfelelő alapot teremteni legnagyobb múltszázadi regényírónk alkotásfolyamatának és sajátos személyiségzavarainak megértéséhez. Nem fogjuk szem elől tévesztetni, hogy az utóbbiak kialakulásában az örökletes tényezők és alkati deformációk mellett a társadalmi körülmények, az interszónális kapcsolatok, a személyiséget létrehozó szocializációs folyamatok is szerepet játszottak.

Eszmélésének első pillanataitól feszültségek közepette adott életie.

Az oly sokszor visszasírt kisgyermekkora sem volt felhőtlenül derűs, noha az erős akarátú családfő nem engedte felszínre törni első házasságából született gyermekeinek ellenérzését féltestvéreik iránt.

Gyermekkorának első esztendei szülőhelyén, a Maros menti Alvincen teltek el, kisiskolás éveit azonban már a szülői háztól elszakítva, Zalatnán töltötte. A mindössze ötesztendő, fejletlen, beteges — ahogyan ma mondanók: súlyosan disztrófiás — kisgyermeket a gyógyulás reményében költöztették lapályon fekvő szülőföldjéről az Erdélyi Érchegeység lábainál települt bányászvároskába, apja rokonaihoz. Ekkor szenvedhette el a családi élet melegétől, édesanyjától, dajkájától elválás miatt első lelki traumáit. Ezek azonban — úgy tűnik — gyorsan gyógyuló sebek voltak, mert évek-évtizedek múltán is, mindenkor, szépirodalmi és publicisztikai műveinek lapjain mindenütt egyformán meleg szeretettel idézi majd föl gyermekora korán elveszett paradicsomának mindkét — alvinci és zalatnai — színhelyét.

Sajátságos módon Alvinc *a történelem képeivel*, az itt meggyilkolt zseniális politikus, Martinuzzi meg a közeli Gyulafehérvár ragyogó múltjának emlékeivel ötvöződik majd képzeletében; Zalatna és környéke pedig néhány a *jelenkorban játszódo* romantikus hangvétellő műve színteréül szolgál.³

³ Az alvinci és zalatnai benyomásokot tükröző szépirói műveket PAPP FERENC vette számba: i. m. I. 14—17. és 20—25.

Két egymással részben ellentétes tényező érdemel zalatnai évei kapcsán figyelmet.

Gyorsan alkalmazkodott új környezetéhez, csakhamar otthon érezhette magát rokona, Barók Dániel bányatörvényszéki elnök családjában. Ismereteink szerint — ekkor még nem került összeütközésbe a felnőttek világával. *Naplójában* olvasuk:

„Alvincen laktam csaknem kivétel nélkül 6 éves koromig. Ekkor, mert beteges valék, légváltoztatás végett Zalatnára vittek. Jární alig tudtam. Türi, egy vén bányatörvényszéki ülnök szoktatott valami zöld asztal körül a szaladástra. Szegény Türi! — Az egész városban tán mi ketten bírtuk legrosszabbul lábainkat, kivéven a bölcsőbelieket.”⁴

A gyermektársadalomba — akárcsak Alvincen és majd Nagyenyeden — Zalatnán sem tudott beilleszkedni:

„Méla gyerek valék és röstelltem az iskolát, El-eltüntem szem elől, s hitték, hogy kútba hullottam. Egyszer félnap keresés után a pincében, hová besuhantam és bezártak, találának meg; máskor egy Bartalics nevű asztalosnak, ki szomszédunk volt, de velünk semmi ösmeretségben nem élt, almafáján. — Szerettem a sötétet és szélzúgást” — vallja majd *Naplójában*.⁵

Idézett, 1842-ben és 1846-ban kelt vallomásaiban ugyanazzal a kifejezéssel — „méla és magamba vonult” illetve, „méla gyerek valék” — jellemzi 20—25 évvel korábbi énjét. Csendes magába zárkózottságának okát *introvertált* típusú lelkialkatával magyarázhatjuk, emellett azonban föltétlenül tekintetbe kell vennünk *gyengén fejlett fizikumát* is. Gondoljuk meg: éppen önmagára eszmélésének időszakában, éntudata kialakulása idején rögzült lelkében satnyaságának tudata. Mégha szeretett volna is résztvenni a hasonló életkorú fiúk játékaiban, nem tehetette. Harminckét éves férfiként büszkélkedve jegyezte naplójába: „Azóta [Zalatna óta] beteg csak magam hibá-

⁴ Kemény Zsigmond *Naplója*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzé teszi BENKŐ SAMU. Bukarest, 1966. 197.

⁵ I. m. 198.

által voltam.”⁶ — Nincs okunk kételkedni e bejegyzés őszinteségében sem. Bizonyosan kigyógyult gyermekkori betegeskedéséből, de testalkatának fogyatékossgai haláláig elkísérték. Élete utolsó két évtizedének megbízható tanúja, Beksics Gusztáv — aki természetesen mit sem tudott az 1842-ben Kolozsvárott megjelent újságcikk, illetve az 1849-ben elajándékozott (a szakemberek szeme elől egészen 1962-ig eltűnt) napló előbb idézett önjellemzéseiről — így mutatja be barátja külsejét egyik fontos forrásunkban, *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* (1883) című könyvében:

„Adonis lelke szorult majdnem egy satyr testébe. Don Quijote lovagias nőimádása egy Sancho Pansába. Ez az ellentét talán inkább kínozte egész életén át, mint lényének bármely más ellentéte.”⁷

Kemény Sámuel váratlanul bekövetkezett elhunytá előtt pár hónappal, 1823 őszén íratta be Zsigmond fiát a nagyenyedi református kollégiumba.

Noha elég sokféle-fajta gyermek látogatta a jóhírű zalatnai clemi iskolát és gimnáziumot a szomszédos Hunyad és Zaránd vármegyeikből is itt-tartózkodása idején, 1819—1823 között, mégis meglephette Erdély legnevezetesebb református középiskolája, a Bethlen Gábor-kollégium ezernyi növendékének nyüzsgésc-kavargása a közékük cseppent kilenc esztendő Kemény Zsigmondot. A társainál fejletlenebb testalkatú kisdíák Enyeden aligha tudta teljesen megőrizni Zalalnán kialakított csöndes életformáját, bár nem a kollégium konviktusában, hanem az Alsó-Fehér megyében népes báró Kemény család nagyenyedi házában, az ún. Burgban talált szállást. A kollégium bejáró tanulójaként került kapcsolatba diáktársaival. Tíz éves kora körül a kollégium alsó osztályaiban sajátságos, egyenesen groteszknek tűnő megaláztatást kellett elszenvednie a diáktársadalom egész Erdélyből verbuválódott plebejusi többségétől.

⁶ I. m. 197.

⁷ BEKSICS, i. m. 17—18.

„Mikor Kemény Zsigó Enyeden tanult még mint kis gyerek, a társai elkezdtek bosszantani, verték, csúfolták: 'báró, bár'. Szegény Zsigó nagyon megharagudott, ő is ütötte őket, s sírva mondta nekik, ne bántsatok, mert még ti is lehettek bárókká” — emlékezik gyermekkorra egyik epizódjára a történetíró Szilágyi Sándor.⁸

Ez a furcsa eset többféle következtetésre csábít. Most csak egyet említek. A múlt század eleji középiskolák diákjai elég ritkán találkozhattak arisztokrata tanulókkal, mert ezek csak vizsgázni jártak az iskolákba, miután otthon, kastélyaikban, palotáikban magántanítóik fölkészítették őket a nyilvánosság előtti tanári számonkérésre. Így végezte el középiskolai tanulmányait Kemény ismert kortársai közül például báró Wesselényi Miklós meg gróf Széchenyi István. A jó gazda hírében álló Kemény Sámuel azonban nem kastély, nem is palota, hanem eléggé egyszerű udvarház birtokosa volt csupán Alvincen, ezért hagyta fiára örökölni a „szegény báró” furcsán hangzó címet.

(Lchetetlennek tűnik ma eldönteni, hogy milyen mértékben befolyásolta a romantikus korízlés Kemény Zsigmond idézett önéletrajzi jegyzeteit. Kétségtelen, hogy az 1842-es vezércikkben olvasható nosztalgikus emlékezés az alkonyati órákban tündérregéket mesélő dajkára és elrévülten figyelő kis hallgatójára éppen annyira romantikus hangvételű mint az, amely négy évvel később *Naplója* függelékében került lejegyzésre a lombsátorban vagy a pincehomályban órákon át ábrándozó zalatnai kisfiúról. Semmiképpen sem szabad elfelednünk azonban, hogy a korízlés nemcsak az írók, művészek szemléletét, alkotásmódját befolyásolta, hanem áthatotta a műveltebb társadalmi rétegek mindennapjait, viselkedésmódját is.

Egyébként, meglepően egyezik a gazdag képzeletű, de szórakozottan méltázgató gyermek, a mindennapok valósága iránt közönyös, magányosan gubbasztó kisdíák lelki portréja azzal,

⁸ BENKŐ SAMU: *Kemény Zsigmond műveltsége*. Utunk, 1975. dec. 12. 4.

amelyet majd barátai, ismerősei fognak festeni a meglett korú és az öregedő íróról!)

Kemény Sámuel, a családfő halálával keserű megpróbáltatás évei köszöntöttek özvegyére, Csóka Rozáliára és három kis-korú gyermekére. Nemcsak a kínosan hosszú nyúló örökösödési per, hanem véget nem érőnek tűnő megaláztatások sorozata is várt rájuk. Az elhunyt családfő idősebb gyermekei végrendelettel, atyai átokkal mit sem törődve, olykor erőszaktól sem tartózkodva üldözték el mostohaanyjukat, féltestvéreiket előbb az alvinci udvarházból, majd a Mezőség egyik félre-eső völgyében meghúzódó Pusztakamarásról is.⁹

Az árva és otthontalanná tett család kálváriája hét esztendőn át, 1830-ig tartott. Amikor is egy igénytelen falucskában, a Maros bal partján, Tövissel átellenben fekvő Magyarkapudon állapodtak meg végül. Zilált gazdasági helyzetükre és a korabeli erdélyi mezőgazdálkodás termelékenységére egyaránt jellemző, hogy bár négy vármegyében többszáz holdnyi földbirtokuk volt, az özvegy bárónénak, Zsigmond és János fia taníttatása érdekében, néha családi ékszereitől kellett megválnia.

A születésétől sérülékeny lelkű Zsigmond a serdülőkor kritikus esztendeiben szenvedte el ezt a méltatlan tortúra-sorozatot, sőt még egy karhatalommal való kilakoltatás, majd egy végrehajtás megaláztatását is. Ennél a korszakra jellemző epizódnál — amelyről Beksics Gusztáv előbb idézett könyvében tudósít —, valamint történelmi-társadalmi előzményeinél érdemes elidőznünk, mert alkalmat nyújt betekintenünk a múlt század első harmadának erdélyi viszonyaiba, s mert kulcsot ad a serdülő Kemény Zsigmond lelki sajátosságainak vizsgálatához.

A Diploma Leopoldinum, I. Lipót kötlevelének kibocsátása (1691), az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűnése óta, bár külön alkotmánnyal és közigazgatással rendelkezett, a politikai gyakorlatban Erdély az osztrák birodalom egyik szélső és

⁹ A történeteket részletesen ismerteti életrajzi monográfiájában PAPP FERENC. A korabeli dokumentumok lelőhelye az RSzK Akadémiaja kolozsvári Történeti (volt Erdélyi Múzeum) Levéltára.

elhanyagolt tartományává süllyedt, miközben korábbi dinamikus gazdasági fejlődése lelassult. Önállóságának maradékát Mária Terézia és II. József félszázados, abszolút monarchiára törő uralkodása idején veszítette el. A Lipót kötlevele szerint évente tartandó országgyűlésekről következetesen „megfeledeztek” a Habsburgok, alkotmányellenesen Bécs jelölte ki a központi hivatalok tisztségviselőit, a teréziánus meg jozefiánus úrbéri rendeletek, a Magyarországon végrehajtott társadalmi-gazdasági reformok bevezetésére, a földesúr—jobbágy kapcsolat korszerűsítésére viszont már nem került sor. A Hora-felkelés félelmet ugyan keltett az uralkodó osztályban, de megoldást nem hozott: a románság jobbágytömegei továbbra is hiába remélték a császártól politikai-társadalmi helyzetük megjavulását. A germanizáló törekvések meg-megújultak, az ellenreformáció is több hullámban támadt. II. József türelmi rendeletéig (1781) még az alkotmány sáncai közé bevett három náción, a magyar, székely és szász protestáns nemessége is részleges jogfosztottságban élt.

Noha a francia felvilágosodás eszméi csupán a nemesség egy vékony rétegére hatottak, a társadalmi életben a bomlás jelei mutatkoztak. A kalapos király, II. József halálát (1790) követő felbolydulások legjelentősebb epizódjai Erdélyben az egymást követő — rendi és sérelmi jellegű — országgyűlések voltak. A tekintetes karok és rendek közigazgatási hibák, visszaélések egész sorának fölszámolását követelték. Sikerral harcoltak a nemesi alkotmányt csorbító központosítás ellen, sőt fölvetették a latin rovására a magyar nyelv szélesebb körű használatának eszméjét is. Erdélyország rendjeinek tanácsa meg a főkormány-szék jóindulatú támogatásával kezdte el tevékenységét a nagyenyedi színházrajongó református ifjak egy kis csoportja a nemzet és az anyanyelv kimívelése érdekében: az első Magyar Jádász-Szín 1792. november 11-én Kolozsvárott, a Rhédeyházbeli nagyszínházban mutatkozott be először.

„Csupán” a legfontosabb társadalmi-gazdasági kérdés, az úrbéri viszonyok megváltoztatása hiányzott mindenik napi-rendről. Viszont nemcsak az ülésről ülésre mindinkább föl-

lazuló ellenzék, hanem a kormánytisztviselők jórésze is támogatta a nagy francia forradalom esztendeiben Aranka György magyar kultúrát ápoló-fejlesztő vállalkozásait meg az ugyan-csak kérész éltű első erdélyi reformer klubot, a mintegy száz tagú Diana vadásztársaságot. A Martinovics-féle összeesküvéssel aztán hirtelen lezárult ez a rövid, de reményteljes korszak.¹⁰

A napóleoni háborúk elsősorban gazdaságilag viselték meg az országot. Ferenc császár négy évtizedes uralkodásának második fele szellemileg is. Kemény Zsigmond egyik tanulságokra ébresztő cikksorozatában a következőket írja a század első-évtizedeiről:

„A rendek eleinte többször hívtak össze tanácskozássra, de a szellem naponként szolgálabbá vált. S Erdély tíz évi alkotmányos lét alatt, míg országgyűlései gyorsan következtek egymásra, annyit hullatott el a különben is árnyék-alkotmányból, hogy ha még tíz évig lett volna rendesen országgyűlése, a végsőnek alig maradhat egyéb teendője, mint egy határozat által bezárni a terem ajtaját, s miután többé tanácskozássra szükség nincs, mint a római színészek, midőn a komédia bevégeztetett, a közönség előtt elkiáltani magát: *plaudite!*”

1811-től egy századnegyed alatt nem gyűltek össze a hon atyái.”¹¹

Ez a politikai-történelmi örökség bénította Erdély közéletét Kemény gyermek- és serdülő éveiben.

Nemcsak a társadalmi elnyomás, hanem a feudális anarchia „hagyománya” is töretlennek látszott. Ne higgyük, hogy csak Kemény Zsigmond féltestvérei éltek az ököljoggal!

Érdemes fölidéznünk két ilyen, középkorra emlékeztető esetet a Wesselényiek családtörténetéből. Idősb Wesselényi

¹⁰ Az erdélyi feudális válságról: *Istoria Romaniei* III. București, 1964. — CONSTANTIN DAICOVICIU, ȘTEFTN PASCU, TIBERIU MORARU, VICTOR CHERESTESIU, IMREH ISTVÁN, ALEXANDRU NEAMȚU: *Erdély története* I. Bukarest, 1964. 296. kk. — KEMÉNY ZSIGMOND: *Tanulmányai*. Kiadja GYULAI PÁL. Bp., 1870. I. kötet: *A két Wesselényi Miklós*. 3–147. — I. m. II. kötet: *Erdély közléte 1791–1848*. 3–110. és 390–415. — *Idősb Szász Károly*. 299–336.

¹¹ KEMÉNY ZSIGMOND: *Erdély közléte 1791–1848*. In: *Tanulmányai* II. 52–53.

Miklós 1781 őszén Zsibóról szökött lovásza miatt mintegy 600 emberével indult „csatába” a szomszéd birtokos, Haller gorbói kastélyára. Éppen hogy tűzharcra nem került sor. A család második kastélyostromában, 1817 tavaszán ők a megtámadottak. Dániel Elek és a kiskorú Imre anyja 100–150 felfegyverzett jobbággyal, gazdatisztjeik vezetésével sikerrel ostromolták meg a tövissövénnyel is megerősített vargyasi kúriát, hiába védekezett ifjabb Wesselényi Miklós gazdatisztje pisztollyal és karddal. Per követte az ostromot, de csak évek múltával, a legfelső fórum helyezte vissza a Wesselényieket birtokukba Vargyason.¹²

A képtelenül bonyolult bíraskodásról is érdemesnek tűnik megjegyeznünk annyit, hogy az örökösödési és birtokpörök olykor emberöltőkön keresztül folytak. Előfordult, hogy az unokáknak hirdettek ítéletet a rég elhunyt nagyapák elkezdte pörösködésben, amely során természetesen nemcsak a föl- meg alperes, hanem a bírák és ügyvédek generációi is váltották egymást. A „birtokon belül-kerülés” tehát esetleg a birtok végleges megszerzését eredményezte. Noha a hatóság hivatalból elítélte a „törvénytelen” erőszakot, érdemes volt néha akár ölre is menni a jussért.

Kemény Zsigmond három féltestvére tehát — szinte azt mondhatnók, hogy — az általános gyakorlat szerint járt el, amikor például az alvinci udvarházat — mostohaanyjuk távollétében — felforgatták, a cselédséget leitatták, s amelyik ló vagy szekér megtetszett nekik, önkényesen elvitték. Vagy egy esztendővel később, 1825 szüretje idején Pusztakamaráson — az egyik panaszos irat szerint — „a juhokat, sertéseket, marhákat eladták, elhajtották s maguk között felosztották, a gabonát elcsepelték, eladogatták”. A következő év nyarán is folytatódtak az atrocitások, mégpedig alispáni karhatalom segédletével. Az özvegyet mostohagyermekai és kurátoruk,

¹² TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós és világa*. Bp. 1970. 11. és 26–27. Vö. még TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965.

a nagytekintélyű Kemény Dénes pazarlással vádolván, „törvénytelen” üldözték ki a szabad ég alá, árváival együtt.¹³

Néhány évvel később kerülhetett sor a sorsdöntő konfliktusra. Beksics előadásában — akinek szavahihetőségében ez esetben sincs okunk kételkedni — idézzük föl a történeteket:

„Tanulmányait végezve, egyszer épp akkor ment haza, midőn szülői házában végrehajtás folyt. A szolgabíró és pandúrjait találta a jól ismert szobákban. Kemény távozásra hívta föl a szolgabíró. Ez megtagadta, mire Kemény arcul ütötte. Erre verekedés támadt. A szolgabíró pandúrjait uszította Keményre, ki osztott, de kapott is ütleget. A brachium Keményt véresre verve hagyta a csata színhelyén. Párbajjal akarta helyrehozni a hevessege következtében fölidéztet jelenetet. A szolgabíró megtagadta az elégtételtadást. Ez esemény kimondhatatlanul elkeserítette Keményt, de okult rajta. Fordulópontja lett életének. Eszének uralma alá helyezte heves természetét.”¹⁴

Igazat adhatunk a visszaemlékező kortársnak: ez a megaláztatás az alkatilag indulatos, szangvinikus temperamentumú Kemény Zsigmond fejlődésének valóban fordulópontjává, kulcsélményévé válhatott.

Felnőtt korának másik tanúja, Pálffy János — akivel Kemény életének egyik különösen nehéz periódusában, két fölötte népszerűtlen „girondista” röpirata, a *Forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* írása közötti időszakban, 1850 végétől 1851 októberéig lakott együtt a pesti „Vadászkürt” vendéglőben — portré-sorozatot hagyott hátra kortársairól. Pálffy jó memóriájú, a részletek megfigyelésében éles szemű, csak éppen súlyosan, halálosan beteg, megkeseredetten ítélkező, s ami a

¹³ PAPP FERENC: i. m. I. 28. kk.

A megözvegyült CSÓKA ROZÁLIÁNAK és gyermekeinek ellenfelei: két mostohafia, mostohalányának férje és gyámjuk, KEMÉNY DÉNES voltak. KEMÉNY SÁMUEL végrendeletét mellőzve, a gyám még 1824-ben rábírta az özvegyet, hogy lemondjon mostohagyermekai javára az áldatlan viszály tárgyát — anyjuk, báró GYÖRFI ÁGNES hozományát — képező birtokrészről. Mégis hat éven keresztül folytatódott a mostohagyermek garázdálkodása.

¹⁴ BEKSICS GUSZTÁV: i. m. 21.

legfontosabb: a lelki élet jelenségei iránt teljességgel érzéketlen ember lehetett. Föltehetően a forradalom utáni, említett védőíratái miatt, szembetűnő ellenséges indulattal mutatja be följegyzéseiben Keményt, sőt még — koruk feudális anarchiáját ugyancsak alaposan kihasználó — őseit is:

„Apja vagy nagyapja (erről már megfelejtkeztem, de a dolgot ő maga beszélte nekem), indulatos, dühöngő, iszákony ember volt, s néha mulatságból egy kis rablást is űzött.”¹⁵

Nyilvánvaló ellenérzés fűtötte Pálffy lakótársával szemben. Följegyzéseinek ítélkezései, következtetései elfogadhatatlanok, de tényanyagát jól használhatjuk Kemény lelki portréjának fölvezetéséhez. Így számol be egy rendkívül heves dühkitöréséről:

„Kemény Zsigmond tökéletes színész az élet színpadán, s annyira jól adja szerepét, hogy mindenkit tévedésbe tud tartani lelkülete felül. Abban tartott engem is sok éveken át, míg az együttlakás (a két szoba egymásba nyíló lévén), tökéletesen leálcázta. Egyszer szobámban ülve, ő le s fel járt előttem. Valamit mondtam neki, de már nem emlékszem mit. Ő félreértette mondásomat, s ki addig szemközt velem mindig birka-jámborságot affektált, hirtelen oly dühbe jött, hogy szeme kidagadt, szája tajtékzott, ökleit összeszorította, visszalépett néhányat s akkor felém rohant, de székem előtt megállott, megint vissza s megint nekem jött, ismételve ezen előre s hátra rohanást nehányszor, mindig csak ezt dadogva, alig érthető állati hangon: 'Te meg akarsz engem bántani.' — Elein azt hittem, hogy megőrült (és ő nagyon hihetőleg így is végzi!), s aggódni kezdettem. De azután kiismerve, hogy intimidáció akar lenni, mulattatott egy darabig. Én egy árva szót sem szóltam, hanem meg kezdve unni, anélkül, hogy ülőhelyemet egy percig is elhagytam volna, igen egykedvűleg azt mondtam nélki: 'Elég már ebből a komédiából.' — Amily hirtelen jött dühe, éppoly hirtelen el is tűnt mondásom hideg zuhanya alatt. Nem szólt, hanem bement szobájába. Néhány perc múlva kijött és — sírt.”¹⁶

Más — serdülőkori meg a most bemutatott, negyedszázaddal későbbi fékevesztett dührohamához — hasonló megnyilván-

¹⁵ *Magyarországi és erdélyi urak — Pálffy János emlékezései* — II. Sajtó alá rendezte SZABÓ T. ATTILA. [Kolozsvár] 1939. 62.

¹⁶ I. m. II. 70.

nulására nincs tanúnk, naplójegyzeteiben, leveleiben sem utal ilyenekre. Ezért sem adhatunk hitelt epilepsziára gyanakvó méltatóinak, mégkevésbé Pálffy rosszhiszemű és naivan ellentmondásos, szerepjátszásra, jámborság affektálására, „intimidációra”, színlelésre vonatkozó megjegyzéseinek, illetve majdani megőrzésére utaló „diagnózisának”.

Mindkét lehangolóan szomorú jelenet lélektani magyarázata egyszerű: szangvinikus lelkialkatú — és *nagyon sokat szenvedett, tépett lelkű férfi volt*. Aki ifjú korától erős akarattal, többnyire sikerrel, *igyekezett megzabolázni önpusztító indulatait*, természetét.

Hogy milyen eszközökkel, biztosan nem tudjuk. Bátran föltehetjük azonban, hogy nem kevés lelki energiára lehetett szüksége könnyen magasbacsapó indulatai megfékezéséhez.

Számos bizonyítékunk van arra, hogy írói pályája minden szakaszában foglalkoztatták, izgatták a bőszenvedélyek, a hatalmas indulatok. Ha nem ismernők a Beksics és Pálffy leírta jeleneteket, esetleg azt hihetnők, hogy csupán a szélsőségeket olyannyira kedvelő romantika sarkított érzésvilágának divatja terelte Kemény érdeklődését a különböző korokban élt hősei lelki viharaira és e viharok lecsillapításának módozataira. Így azonban nem kétséges, hogy ezekről és a megfékezésükre kifejlesztett akaraterőről írván, saját lelki életének megfigyeléséből sokat merített.

Mindössze néhány hónappal a „Vadászkürt”-beli szánalmas jelenet előtt készült el *A két Wesselényi Miklós* című remek esszéje, amelyben foglalkozik az önfegyelmelés különböző lehetőségeivel is. Apa és fia, a két Wesselényi hírhedten szangvinikus emberek voltak, kortársaik családi vonásként tartották számon erősen indulatos természetüket. Némelyik kalandjuk — például az apa gorbói várostroma — emberöltőkön keresztül volt szélteben szóbeszéd tárgya.

A magyar nemesi liberális reformerek nemzedékének legkiválóbbika, az ifjabb Wesselényi Miklós legbelsőbb barátai közé fogadta a pályakezdő író-politikust. Kemény hónapokon át élvezte a zsigódi kastély vendégszeretétét, levelezésük tanú-

sága szerint, későbbben is legszemélyesebb gondjait-bajait Zsibóra írta meg — tehát kitűnően ismerte barátjának az övéhez sokban hasonlító természetét. Közvetlenül és sokat hallhatott az idősb Wesselényi, „a zsidói bölény” viselt dolgairól is.¹⁷

„Az öreg Wesselényi tudván gyöngeségét — olvassuk Kemény esszéjében —, forró vérének mérséklésére külső eszközökhöz folyamodott. Így például otthon állványra több tiszta ing volt téve és néhány üveg jeges víz. Midőn indulata gyorsan hágott a felső fökre, letépte ruháit, itta a hideg vizet, öntöztette fejét, s gyorsan cserélte változóit. E mechanikus csillapítás, bár célszerű lehetett, gyarló pótszere volt az akarat törhetetlen és diadalmas erejének, mely az ifjabb Wesselényinél az embert sokszor bámulatra ragadta. Kik vele ismeretesek valának, láttunk őt néha oly indulatban, hogy térdei reszkettek, míg arca változatlan maradt, és hangján a legkisebb rezgés sem árulta el a belső küzdelmeket . . . Wesselényi keblében, mint az Etnában forrt a láng; de külsője tudott hideg lenni, mint a tűzhányó-hegy tetejét hó takarja.”¹⁸

Akárcsak az ifjabb Wesselényi Miklós, Kemény Zsigmond is „az akarat törhetetlen és diadalmas erejét” állította szembe „gyöngeségével”, indulatai démonjaival. Fiatalkorától „valóságos zsarnokságot gyakorolt önmaga fölött. Szenvedélyeskedése miatt többé soha sem volt kellemetlensége. De az ész rideg uralmának megállapításában túlzott. Nemcsak szenvedélyeit nyomta el, hanem érzelmeit is. Arcvonásai felett korlátlanul tudott uralkodni. Arcának nyugodt, elmélázó kifejezését meg tudta őrizni, habár szívében vulkán forrott — állítja Beksics Gusztáv, aki mintha csak a Wesselényi-esszé parafrazisát írná —. Ha akarta, a legszenvedélyesebb politikai vagy egyéb vitatkozások közepett oly nyugodt, sőt teljesen szótlan maradt, hogy aki nem ismerte, azt hihette felőle, közönyös, érzéketlen, ostoba vagy életűnt. Pedig e melázó arc mögött

¹⁷ PAPP FERENC: i. m. I. 319. kk. A *B. Wesselényi Miklós körében* c. fejezet *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz*. ItK. 1900. 351—366., valamint *B. Wesselényi Miklós levelei b. Kemény Zsigmondhoz*. ItK. 1901. 348. kk. és 468. kk. — mindkettőt FERENCZI ZOLTÁN tette közzé.

¹⁸ KEMÉNY ZSIGMOND: *A két Wesselényi*. In: *Tanulmányai* I. 41—42.

szenvedélyektől izgatott vagy teremtmő fantázia által ébren tartott lélek lakott. — Ily viták alkalmával a figyelmes észlelő rajtakaphatta volna Keményt, hogy bár a legegyszerűsebb jellemű férfi, aki hazudni soha sem tudott, képes az alakoskodásra. Megtartotta nyugalma, tehát fölényét. Egyszerűnek és ostobának akart *látszani*, hogy annál biztosabban észlelhessen.”¹⁹

Kibékíthetetlen — vagy kibékíthetetlennek tűnő — ellentétek pólusai között zajlott élete.

Serdülőkkora a *felnőttek világából kiábrándulás jegyében* telt el. A fejlődésben visszamaradt, beteges kisfiú, az introvertált „méla gyerek”, aki szerette „a sötétet és szélzúgást”, hallgatag, zárkózott, nehezen barátkozó, szangvinikus temperamentumát „diadalmas” akaraterejével mérsékelő, túlfegyelmezett, állandóan önmagára figyelő, gátlásos ifjúvá serdült.²⁰

Csodálkozhatunk-e, hogy a kamasz-szerelem tiszta örömeiben sem lehetett része? S hogy később sem volt szerencséje az asszonyokkal?

„Rajongott a nők után — írja Beksics —, s alakja épp a nőknél nem kelthetett rokonszenvet. Mert mi sem volt meg benne az udvarló tulajdonságából, épouseurnek pedig szegénysége miatt nem tekintették.”²¹

Kemény Póli, Wass Otilia, Lónyay Mária, mindazok, akiknek sokat szenvedett szívét följánlotta, sorra kikosarazták. A többiek, a *Naplójában* említett zsidói szép kovácsné, akár később Margitsziget „tündére”, Tahy Károlyné meg az alkalmi perditák csak fokozták magányérzetét, s megajándékozták végzetes betegségükkel, a vérbajjal, amely a hetvenes években aztán paralysis progressivává és dementiává fejlődött.

A tehetsős mágusok sarjai kisgyermekkoruktól a szülői házában, házitanítók segítségével tanultak meg csevegni németül, franciául, esetleg olaszul és angolul is. Csóka Rozália gyermekeinek nem jutott erre a fényűzésre, ezért a zseniális Zsigmond fia is csak később sajátíthatta el az európai nyelveket, de egyi-

¹⁹ BEKSICS: i. m. 22.

²⁰ Kemény Zsigmond *Naplója*. 198.

²¹ BEKSICS: i. m. 17.

küket sem beszélt folyékonyan. Pedig a rangjabeliek ismerkedési, szórakozási helyein, a szalonokban meg a főúri bálokon az arszlánok és hajadonok, éppúgy mint az idősebbek, magától értetődő természetességgel fordították olykor a szót németre, franciára, s persze, illetet volna, jó lett volna néha táncolni is. De nagyenyedi táncmestere megróttá egyszer ügyetlensége miatt — sohasem tanult meg hát táncolni. . .²²

Családja — ma már tudjuk, indokolatlanul — Kemény János erdélyi fejedelem, a neves emlékirat-szerző egyenesági leszármazottjának tudta magát. A sokra kötelező családi hagyomány, a bárói cím és a szégyellnivaló szegénység kínzó ellentéte elől könyvei, olvasmányai közé menekült.²³ Papp Ferenc, a legrészletesebb Kemény-életrajz írója, aki századunk elején rengeteg hasznos, ma már felkutathatatlan adatot gereblyézett össze Kemény Zsigmondról, az egykori kortársaktól lejegyzett anekdotaszerű történettel jellemzi kiolthatatlan tudás-szomját. A nagyenyedi tanulmányainak befejezése körüli évek valamelyik nyarán édesanyja Magyarkapudon — ispánjuk, gazdatisztjuk, úgy látszik, nem lévén — az aratómunkások felügyeletével bízta meg. Az ifjú báró úgy elmerült olvasmá-

²² I. m. 20.

²³ Társadalmi helyzetéhez méltatlan csaknem állandó anyagi kiszolgáltatottságát öccséhez, FERENCHÉZ intézett pénzkérő levelei egyértelműen bizonyítják. (ItK. 1908. 230. kk. KISS ISTVÁN közlése.)

„Szegény báró” volta kortársai körében szóbeszéd tárgya volt, amint erről BEKSICS és PAPP FERENC több helyen és részletesen beszámolnak idézett munkáikban.

PÁLFFY JÁNOS emlékezéseiben gúnyolódva jegyzi meg, hogy „KEMÉNYnek most vénségire, az arisztokratizmus alkonyán, eszébe jutott, amire addig sohasem gondolt, telivér fejedelem ivadékká tenni magát”. Továbbá: „a forradalom után pedig semmit sem tévén félre azelőtt több évi szép jövedelméből, néhány száz forintból élt nélkülözések között, amit cikkírásból kapott, de adósságot nem csinált.” (I. m. II. 62. és 66.)

BENKŐ SAMU a *Napló* kiadásának előszavában foglalja össze véleményét: „Szegénysége tehát csak osztályán belül érvényes fogalom; a hozzá hasonló jövedelmű kisnemest vagy jobbágyot (ilyen is volt) már módosnak tartották a kortársak. Bárónak valóban szegény volt.” (I. m. 24 – 25.)

nyába, hogy észre sem vette, hogy aratói időközben már a hetedik határban járnak.²⁴

Az iskolai tananyaggal, gyors felfogóképessége, híresen jó memóriája és kitűnő szintetizáló készsége birtokában, ugyan-csak könnyen boldogulhatott, hiszen a Bethlen-kollégiumban ekkortájt (a 18. századból örökölt gyakorlat szerint) az ismeret-közlés alapelve: „keveset, de alaposan”, tárgya: csaknem kizárólag humanisztikus, fő célja: a latin nyelv megtanítása meg egy kevés klasszikus műveltség, teológia és jogi alapismeret elsajátíttatása volt.²⁵ Föltehetően kiváló előmenetele miatt fejezhette be a szokásosnál egy évvel hamarabb tanulmányait Enyeden. Alapítványi helye a Burgban a gondtalan tanulás lehetősége mellett a társaságbeli viselkedési formák átvételét is többé-kevésbé biztosította számára. Igaz, nem zökkenők, nem újabb csalódások nélkül.

Életrajzírói értetlenül ismertetik egyik „afférját”, melynek következtében a könnyen indulatba jövő, de éppoly hamar ki is engesztelődő, „jóindulatú Zsigó” mintegy másfél évtizedig neheztelt unokabátyjára, Kemény Dénes, „valamely modortalanságért egy ízben az asztalnál megfeddette a komor fiút, ki ezt még felnőtt korában sem bocsátotta meg” — írja Bek-sics.²⁶

Vajon a gátlásokban bővelkedő kamasz indokolatlan érzékenykedése, később pedig, férfikorában „kisszerűsége” magyarázza-e a haragtartást? (Amely különben alig egyeztethető össze szangvinikus temperamentumával.)

Semmiképpen sem. Idézzük emlékezetünkbe a rengeteg tortúrát, amelyet „a komor fiúnak” 9–16 esztendőös fejjel kellett édesanyjával, kistestvéreivel együtt elszenvednie. Életének sorsfordító frusztráció- és megaláztatás-sorozata tette — a talán önmagában csakugyan jelentéktelen — újabb sérelem iránt

²⁴ A GYÁRFÁS DOMOKOSTÓL származó anekdotát PAPP FERENC közli, i. m. I. 107–108.

²⁵ P. SZATHMÁRY KÁROLY: *A Bethlen-főtanoda története*. Bp. 1868. 180. kk.

²⁶ BEKSICS: i. m. 21.

„túlérzékeny”. (Elfojtotta ugyan „az akarat törhetetlen és diadalmas ereje” segítségével föllobbanását, de az ilyen elfojtások, szangvinikus temperamentumának kiélhetetlensége miatt vált gátlásossá, alakultak ki, mélyültek el személyiségét kóros irányban meghatározó komplexusai.) Alapos oka volt a neheztelésre: gyermekkorát unokabátyja, Kemény Dénes védenicei, gyámolítottjai tették pokollá. A korai, soha el nem feledhető nagy családok meredek lépcsőfokait ők mérték ki számára.²⁷

(Nagyon valószínű, hogy majd 1842 nyarán, Kolozs megye közgyűlésén, az Erdélyi Híradó szerkesztőjeként ennek az évtizedes bántásnak fájó emléke is hevítette a „csalálmok emberének” titulált Dénes bátyja nézeteit, az idejét múlt, eredményekkel nem kecsegtető sérelmi politikát hatásosan cáfoló beszéde alatt.²⁸

²⁷ Föltehetően a bárói család érzékenységre tekintettel az első KEMÉNY-életrajzok szerzői tartózkodtak a gyám, a jeles közéleti férfiú, KEMÉNY DÉNES hagyaték körüli szerepének tisztázásától. Egyébként forrásaink egyöntetűen, mint feddhetetlen jellemű férfit emlegetik. Maga KEMÉNY ZSIGMOND is „erkölcsi rigorizmusát”-ról ír, „mely mindent, mit jogtalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt”. (*Idősb Szász Károly*. In: *Tanulmányai* II. 316.) CSÓKA ROZÁLIA és gyermekei elleni könyörtelenül szigorú föllépését szerepe s felfogása magyarázza. Gyámként báró GYÖRFI ÁGNES gyermekeinek jogvédelmét kellett ellátnia. A vizályt okozó végrendelet pedig ellentétben állott nemcsak védenicei érdekével, hanem a jogszokással is; ugyanis a végrendelelkező GYÖRFI ÁGNES hozományát együtt rendelte CSÓKA ROZÁLIÁÉVAL! és saját birtokaival szétosztani az özvegy meg az első és második házasságából született gyermekei között. KEMÉNY DÉNES minden bizonnyal „szenvedélyesen gyűlölte” a „törvénytelen” végrendeletet, és a törvényesség érvényesítése jegyében is harcolt gyámolítottjai vagyonának gyarapításáért. Eredményesen harcolt: KEMÉNY ZSIGMOND féltestvérei megkapták jussukat. De 1823–1830 között győzelmének áldozatul esett KEMÉNY ZSIGMOND gyermek- és serdülő korának nyugalma. A Burgbeli „megfeddés” alkalmával tehát alig hegedt sebeket tépett föl KEMÉNY DÉNES.

²⁸ PAPP FERENC az Erdélyi Híradó tudósítása nyomán beszéli el a történeteket. (I. m. I. 202.) — Újabban RIGÓ LÁSZLÓ: *Kemény Zsigmond beszéde Kolozs megye közgyűlésén 1842. július 26-án* (ItK. 1967.

Néhány évvel ezután, 1849-ben azonban, amikor Kemény Dénes halálos ágyához kérette — megbocsátott. Sőt, később, érdemeit méltó módon hangsúlyozva, a gyűlölet legcsekélyebb nyoma nélkül emlékezett meg több írásában róla.)²⁹

Másfél évtizedes pangás után a mozgalmas 1831. esztendő európai változásai és a pozsonyi reform-országgyűlések hatására megpezsdült Erdély közéleté. A politikai nyitást kezdeményező opposíció (ellenzék) az 1791-es példát, az előző, erdélyi országgyűlés-sorozat taktikáját követve, gravaminális (sérelmi) politikát folytatott: a Diploma Leopoldinum meg az erdélyi törvénykönyvek rendelkezéseire hivatkozva tiltakozott az osztrák uralom rengeteg törvénytelenége ellen, és az 1811-től össze nem hívott országgyűlések rendszeresítését, minden bírósági és közigazgatási tisztségviselő tisztújítások útján való megválasztását követelte. A „vérmesebbek” nemcsak az alkotmányos élet visszatérését, a feudális viszonyok korszerűsítését, hanem a Szentszövetség halálosan nyomasztó „rendjének” felforgatását, a nemzeti-nemzetiségi sérelmek orvoslását is remélték. Természetesen a Habsburgokat kiszolgáló maradiak is szervezkedtek: éveken keresztül a megyegyűléseken folyt az ellenfelek összecsapása.

Jórészt Kemény Dénes jóvoltából, Alsó-Fehér megye s Nagyenyed az 1830-as évek elejétől az erdélyi nemesi ellenzéki mozgalom egyik központjává vált, ahol a reformkor szinte minden haladó erdélyi politikusa megfordult. Közéjük, „a hajnal emberei” sorába tartozott a magyar liberalizmus első generációjának legmarkánsabb személyisége, ifjabb Wesselényi

475–477.) és BARLA GYULA (i. m. 74.) ismerteti a körülményeket és KEMÉNY — korában szélsőségesen haladó szabadelvűként ható! — az úrbérrendezést sürgető nézeteit.

²⁹ A Pesti Napló 1851. március 20-i vezércikkében, az *Erdély közéleté 1791–1848. c. tanulmányában* (i. m. II. 4–5. és 60. kk.) meg az *Újabbkori Ismeretek Tárában* (V. 1853. 52–54.) méltatja KEMÉNY DÉNES politikai érdemeit.

Miklós, a ravasz taktikus Bethlen János.³⁰ A kollegisták leggyakrabban a városban élő vezéreket, Kemény Dénest, az 1834-es kolozsvári országgyűlés Alsó-Fehér megyei követét meg a polihisztor Szász Károly professzort, Bolyai János bécsi barátját hallhatták vitatkozni az ellenzéki taktika mikéntjéről. Természetesen a kollégiumban is elkezdődött a politikai háborúskodás — értelmiségi jószokás szerint — személyi síkon.³¹

Joggal hangsúlyozza Kemény Zsigmond mindenik életrajzírója a Nagyenyeden töltött tizenegy esztendő egyéniségét alakító szerepét.

Köteles Sámuel rektor-professzort, a kantiánus-krugiánus erdélyi filozófia jelesét volt szokás mindmáig elsőként szerepeltetni a Keményre nagy hatást tett professzorok sorában. Az Apácai Csere óta legjelentősebb bölcész pedagógusunk azonban — 1831 tavaszán bekövetkezett halála miatt — már nem taníthatta a filozófiai tanulmányokra érett fiatalembert, aki csak 1831 őszén „subscribált”, lépett a felsőbb kollégiumi tanfolyam első classisába, a „suprema humanitatis” osztályba.³²

Az is figyelemre méltó tény, hogy Keménynek, kortársait is bámolatba ejtő széles körű ismeretrendszerében az irodalom, történelem, művészetek, természettudományok és politika, jog, közgazdaságtan, esztétika mellett feltűnően alárendelt szerep jutott Köteles kedvvel és eredménnyel művelt diszciplináinak, a bölcséletnek és erkölcstannak. Másrészt: sehol sem találjuk nyomát Kemény írásaiban, levelezésében *Az erköltsi filozofiának eleji* szerzője egyéni nézeteinek vagy a rá való hivatkozásnak.³³

³⁰ BERDE MÁRIA az erdélyi reformkorról szóló, befejezetlen regényének címe: *A hajnal emberei* (Kolozsvár, 1946.)

³¹ DR. TÖRÖK ISTVÁN: *Kemény Zsigmond, a lázadó diák*. Kolozsvári Lapok, 1899. 15. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*. Bp., 1957. 32.

³² VITA ZSIGMOND: *Kemény Zsigmond tanulmányai a Bethlen Kollégiumban*. Igaz Szó, 1975. december, 497–500.

³³ KÖTELES SÁMUEL: *Az erköltsi filozofiának eleji* I–II. Marosvásárhely, 1817. — Marxista szemléletű pályaképe: HAJÓS JÓZSEF: *Köteles Sámuel*. Bukarest, 1969.

Annál tartósabb és tartalmasabb volt az ifjú Kemény kapcsolata a kollégium másik akadémikusával, a diákok kedvencével, Szász Károly jogászprofesszorral.³⁴ Ez a széles látókörű, nemes lelkű fiatal tanár az alig 17–18 esztendőös diákját barátjául fogadta, megszabadítván ily módon kisgyermekkorától hűség kísérőjétől, magányától. Szász szeretettette meg vele az egyetemes irodalom remekei mellett, a népük lelki sajátosságainak legmélyebb rétegeit föltáró, napvilágra hozó Csokonait, Berzsenyit, és a magyar liberális nemesség törekvéseihez közvetve kapcsolódó Kölcsey meg Vörösmarty romantikáját. Szász ismertette meg vele a felvilágosodás és reformkor eszmé-áramlatait, Montesquieu és Rousseau történelem és jogfilozófiáját, Széchenyi István meg Wesselényi Miklós világot formáló gondolatrendszeit, ő terelte érdeklődését haláláig tartó kettős szerelme: az irodalom és a politika felé. Szász hatására, kortársai többségétől eltérően, nemcsak a magyar politikai irodalomból meg az elődök áthagyományozott eszmevilágából meríthetett, hanem közvetlenül a forrásokból. Ennek az öntudatos székelynek — aki még 1833-ban is büszkén használta „Szemerjai” előnevét — köszönhetette mély és tartós természettudományos meg életreszóló történelmi érdeklődésének kialakulását. Azt, hogy mesteréhez hasonlóan, ifjú fővel „valódi nagybirtokos, igazi oligarcha lehetett — az ismeretek birodalmában”.³⁵

Melegszívű édesanyja után Szász Károly, a diákkori példakép, aki megértette, aki segítette életútján, akit szeretni lehetett, ő az első felnőtt férfi, akire föl lehetett, föl tudott nézni, akinek élete első sikerélményeit köszönhetette, aki tudatosította nagyráhatatosságát.

„Nehéz volna eldönteni, hogy Szász az ifjú nemzedék értelmi vagy erkölcsi fejlődésére hatott-e inkább?” — kérdezi Kemény

³⁴ Újabb igények szerint készült értékelése: *Szász Károly*. Bevezető tanulmányt írt, a szövegeket kiválogatta és jegyzetekkel ellátta KISS GÉZA és TURNOWSKY SÁNDOR. Bukarest, 1955. 5–65.

³⁵ KEMÉNY ZSIGMOND: *Idősb Szász Károly*. In: *Tanulmányai* II. 326.

egy emberöltővel később, néhai tanára fölött mondott akadémiai emlékbeszédében. Aztán ily módon zárja megemlékezését: „Akarom, tehát tudják . . . hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök a legtöbbet.”³⁶

Miután a bécsi udvar eredménytelenül kísérelte meg az erdélyi nyugtalanság megszüntetését egyfajta szükségállapottal, kénytelen-kelletlen meghirdette a 23 éven keresztül elodázott diétát.³⁷ Az opposíció táborán eluralkodott a sikerérzet. Kollégiumi tanulmányait félbehagyva (majd az ülések egyik szünetében fejezi be) a húsz esztendős Kemény Zsigmond is Kolozsvárra, az országgyűlési ifjak körébe sietett. Az Erdély sorsán változtatni hivatott, történelmi fordulatot ígérő országgyűlést többségében az erdélyi vármegyék és székely székek követreiből szerveződő ellenzék uralta; a legnépszerűbb politikus Wesselényi, valamint a középutasságra inkább hajló Bethlen János, Kemény Dénes, Szász Károly voltak a hangadók.

A jobb jövőt formáló progresszív erők reményei végletesen felcsigázódtak: Erdély valamennyi társadalmi-politikai-gazdasági nyomorúságának megszűnését várták a diétától. Nem kevesen saját sorsuk megjavulását is. Az egyre erősödő opposíció soraiban szaporodnak a hivatalra áhítozók, bár nem tudják pontosan, hogy a hatalom kreatúráinak — legalábbis a korrupctehetségtelenekből álló többségüknek — kiebrudalása után mire számíthatnak.

Bécs, a hatalom biztosította előnyöket kihasználó ún. titkos kabinet könyörtelenül céltudatos politikai sakkhúzásai meg az ellenzék fogyatékoságai következményeként az országgyűlés többé-kevésbé viharos tanácskozás-sorozata — amely 1834

³⁶ I. m. 329. és 336.

³⁷ KEMÉNY ZSIGMOND: *Erdély közléte 1791–1848*. In: *Tanulmányai* II. 72–93. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Wesselényi Miklós és világa*. Bp., 1970. 104–138. — KATONA ÁDÁM: „A tények okainak és az események értelmének megtalálása a cél.” *A pályakezdő Kemény Zsigmond eszmerendszere*. Korunk, 1976. január, 57–66.

májusától 1835 februárjáig, 67 ülésen zajlott — semmit sem valósított meg a szép reményekből. Végül hatalmi erőszakkal, Ferenc császár és apostoli király legfelsőbb dorgálásával szétkergették a tekintetes karokat-rendeket. Kolozsvár képe a követek szétszéledése után egyszerre megváltozott, megint csendes, eseménytelen, vidéki várossá vedlett, amelyben csak a hatalom ünnepeztette magát talpnyalóival. A veterán királyi biztos, Estei Ferdinánd főherceg diadalmasan vonult be az éppencsak lezajlott országgyűlési csaták színhelyére, a guberniumba. Ferenc császár elhunyt. (Az erdélyi diéta miatti izgalmak siettették halálát — rebesgették titkon egyesek.) Utóda, V. Ferdinánd, aki trónörökös korában sem eszéről volt híres. Tehát Metternich kormányoz, s majd a hírhedt kamarilla. . .

A diéta kudarcát különösen fájdalmassá tette az ellenzék táborán belüli torzszalkodás. A kortársak többsége ebben látta a bukás fő okát. Talán senki sem ismerte föl azonban, hogy az adott erőviszonyokon kívül a politikai csőd elsősorban a rendi kiváltságokhoz ragaszkodás, a negyedszázaddal azelőttinél alig frissebb sérelmi politika következménye volt. A törvényteleniségek, a rendi sérelmek mégoly rendszeres fölhánytorgatása sem pótolhatta a földbirtokosok gazdasági fejlődését is béklyózó, végzetesen elavult hűbéri viszonyok korszerűsítési programjának végrehajtását, a lakosság — földesúri kizsákmányolása alatt élő — mintegy 60%-át érintő úrbérrendezés és Széchenyi polgári fejlődést célzó reformjainak végrehajtását, valamint egész Erdély minden társadalmi rétegének emberi jogait korlátozó autarktikus osztrák hatalom bilincseinek lerázását, s ezzel egyidőben a román tömegek nemzeti-politikai jogfosztottságának megszüntetését.

A diéta 67 ülésén szóba se került az úrbérrendezés, a követek kockázatosnak vélték az osztrák önkény emlegetését is, s még a román nemzetiségű nemesi résztvevők sem vállalták népük politikai jogvédelmét. A mindenkori uralkodó osztályok farkasvakságával megverten az országgyűlésbeli karok és rendek korábbi kiváltságaik csorbíthatlansága mellett remélték a kívánatos fejlődés útjait egyengetni. Részben a jól átgondolt,

jövőt építő tervek hiányának következménye volt az ellenzéki vezérek személyeskedésektől sem mentes nyílt viszálykodása.

A hűsz esztendő *Kemény Zsigmond*ot mélyen megrázhatta és kiábrándíthatta ez az öngyilkos viszálykodás, amelynek két főszereplőjét nagyon közel érezte magához. Diákkori mestere, aki bevezette a diéta idején Kolozsvárra sereglett erdélyi elit körébe, Szász Károly és Wesselényi Miklós sajnos nem a Bécset szolgáló aulikusokkal, hanem formai kérdések fölött, nyilvánosság előtt és egyre szenvedélyesebben egymás ellen csatáztak.

1835. február 6. — „a bécsi pirongatás” kihirdetése után — Szász Károly nem maradhatott Kolozsvárott, visszatért Enyedre tanárkodni. Sokat ígérő politikai karrierje végetért. Kapcsolata legtöbbször hivatott tanítványával, *Kemény Zsigmond*dal megszakadt.

A pozsonyi és kolozsvári diéta liberális ellenzéki vezérét, a Bécs számára egyre kellemetlenebbé, sőt veszélyesebbé váló Wesselényit, akinek vágyálmai — sajnos csak álmai és nem meghirdetett programja — olykor Petőfiék majdani 12 pontjának követeléseit előlegezték, sajtóvétség (a cenzúra engedélye nélkül Kolozsváron kinyomott és terjesztett országgyűlési tudósításai miatt) és felségsértés vádjával perbefogták majd bebörtönözték.

*Kemény Zsigmond*nak Kolozsvárott az illúzióvesztés, a csalódások országgyűlésével végetért ifjúkora.

VÉDEKEZŐ HUMOR — KIBÉKÍTŐ BELÁTÁS (AZ ÉRTEKEZŐ REVICZKY)

I. *A kívülrekedtek címszereplője ; nemzedéki jelleg és történeti jellemetesség ; Reviczky kedveltsége*

A történetírásban gyakran tapasztalhatjuk, hogy az észlelés egy-egy fontos, összefoglaló kategóriája elszakad az őt szülő társadalmi valóságtól; önálló életet kezd, s magyarázandó okozatból magyarázó okká változik át. Nem utolsó helyet foglalja el e kategóriák között a *nemzedéké*, a *generációé*. Bármennyi balfogás vagy visszaélés történt is azonban e kategóriákkal, a történetírás nehezen tud megenni nélkülük; így a nemzedék kategóriája nélkül is.

Semmiképpen sem szabad azonban e fogalmat egyszerű időbeli gyűjtőnévként fölfognunk. Hogy példákat a tanulmányunkban sorra kerülő korszakból vegyünk, Arany László és Mikszáth, születési dátumuk szerint, majdnem azonos évjárat (1844, 1847); — szemléletükben, irányukban azonban egy világ választja őket el. Hasonlóképpen Endrődi Sándor meg Reviczky is tartozhatnának az anyakönyv szerint együvé is: csupán négy esztendő köztük a különbség. Mégis két erősen eltérő nemzedék reprezentálója mindenik. Az időnek történelemmé kell válnia a historikus kezén; az értékalkotás evolúciója alapján megítélt változásfolyamattá; a csoportjegyeknek pedig egységesen elbírált társadalmi osztálykarakterisztikumká szövődnie, magatartás, eszme, irányzódás tekintetében egyaránt. Azaz a társadalmi csoportjellegnek mindenkor át kell törnie a naptári időhatárokat. A romantizálódó Goethe ennek jegyében mondhatta magát joggal a fiatal romantikusok nemzedéktársának.

Nemzedéki karakterisztikán át egy szakaszt tehát akkor érdemes jellemezni, ha általa tudunk tárgyias fényt vetni a társadalmi vagy a művelődési szerkezet jellegére, értékszülő moz-

gásirányára. A nemzedék fogalmának fölhasználásában a tév-
 ösvényre siklatást többnyire éppen a történeti folyamatokat
 erősen érzékelő, de őket nem eléggé tárgyiasan megragadó
 s nem eléggé tisztázott társadalmi értékszempontok alapján
 megítélő irányok hozták magukkal. A *korszellem* jegyében a
 romantika, a *kor élményében* a szellemtörténet, a *szerveződési*
fázisában a pozitivista szociologizmus.

Ugyanazon évjáratok más-más rétegei egymást követő,
egymás után domináns generációkat alkothatnak. Az 1867-es
 osztrák—magyar kiegyezés után ugyanazon időszaknak, az
 1840—45-től az 1850—55-ig tartó periódusnak a szülöttei négy,
 részint egymást fedő, részint egymást gyorsan váltó nemzedék-
 ben léptek föl az irodalmi, a kritikai gondolkodás területén.

Az első Arany László, Asbóth János, Toldy István nemzedéke
 volt. Az etatizmusé, amelynek tagjai *egy erősen központosító*
nemzeti liberális állam segítségével igyekeztek elérni céljaikat.
 Egy európai szintű, polgárias, de eleve magyar vezetésű, „kor-
 szerűsítetten” azaz az *érdek* jegyében egymásra utalt kárpát-
 medencei, mondhatnánk, hungarus tudatú társadalom kialakí-
 tását. Minden törekvésükkel azon voltak tehát, hogy egy ilyen
 államot és művelődést hozzanak létre. A második nemzedék,
 Endrődi Sándoré és György Aladáré, csak valamivel lépett fel
 később az előbbinél, s a polgári individualizmus első magyar
 nemzedékének tekinthető, amely a *kozmozopolitizmus jelszavával*
 kívánta a nemzeti művelődést a hagyományos felépítésű, patri-
 arkális közösség szolgálatából az egyénekből álló liberális pol-
 gári közösség szolgálatába terelni. A harmadik mindkét előbbi-
 fedte időben, de eszméi határozottá, dominánssá és karakte-
 rizistikussá csak a 75-ös fúzió után képződtek ki. Beöthy Zsolt
 és Rákosi Jenő nemzedéke volt ez, a liberális *ifjú nacionalistáké*,
 akiknek egyik része az expanzív liberális nacionalizmus jelsza-
 vait a dzsentri hangsúlyaival mondta el, a másik a dzsentri ha-
 talomnak magát ugyan még egyelőre alávető, de kompro-
 misszumáért a hatalomból már kellően részesedni óhajtó bur-
 zsoáziáéval. A negyedik nemzedék azoké, akik az egyre ellen-
 állóbbá szilárduló, s egyre homogénebbé telítődő *állam- és tár-*

sadalomszerkezet szélterületein rekedtek; s az irodalmat, s általában az emberi eszmélkedést elszigetelt helyzetük, magára zárult sorsuk megmagyarázására s elviselésére állították be.

Ennek a nemzedéknek egyik címszereplője *Reviczky Gyula*.

A következőben nem a költő Reviczkyről szólunk, hanem az értekezőről. Nem mintha a költő Reviczky nem felelne meg a nemzedéki címszereplő ismérveinek. S emellett: szellemi-lelki arculatát fölötte könnyű is verseiből megrajzolni; az egyedit is, a nemzedékit is. A direkten életrajzi költőnek, a naivan, a szentimentálisan vallomásos embernek szinte üveg-tisztán átlátszó példája. Az a (közhelyszerű) eszmekincs azonban, amely prózájában összehalmozódott, s az a mód, ahogy ez a halmozódás gondolatértékűvé, *gondolkodás funkciójává* változott át *számára*, verseinél közvetlenebbül jellemzi a kor egy történeti pillanatra dominánssá lett rétegének szellemiségét. S a magyar kritikai eszmélkedésnek is egy nem jelentéktelen hatású fázisát és főleg pedig egy hosszú életű *magatartástípusát*.

Reviczky értekezőként is sikeres szerző, — ha sikernek azt tekintjük, hogy értekező írásainak meglehetősen százaléka mindig újra s kedvvel olvasott. Mint versei, értekező írásai is oly ízlésképző grádusai, oly érzelemgyakorló iskolái a magyar irodalom összességében a litteratura szeretetének, az íráshoz való kedvcsinálásnak, az olvasáshoz való szoktatásnak, amit a fiatal lélek, időzzék nála mégoly röviden is, ritkán hagy ki. Évenként ismétlődő megfigyelésem, hogy a rendszeres gondolkodásban még iskolázatlan, de a reflektív megközelítésre már erősen vágyó, érzelmes alkatú egyetemi hallgatók Péterfy prózájával szemben többnyire az övének adják az elsőbbséget. Ha azonban verseiből néhány, a legszigorúbb mércével mérve is, több, mint életkorhoz kötött, s hamar túlhaladott lélektani s ízléskolai lépcsőfok — tanulmányai között alig akad egy is, amely korjellemező, tudattörténeti dokumentumnál többet jelentene, amely saját műfaji lényege révén, a *gondolatalkotásnál* fogva jelentene értéket, keltene érdeket.

Mi lehet hát, ami (fiatal) olvasóját rendszerint mégis erősen megfogja?

A felelethez először Reviczky előadásának, közlésmodorának néhány stílusvonását, s az őket szülő lélektani sajátosságát kell látra vennünk.

II. *A kinyilvánítás gesztusa ; az egyetemes kérdések és a végleges válaszok (naiv) embere ; eszmék és tételek gondolkodás helyett*

Értekezői magatartása mélyen személyes. Személyességének mozgó rugója pedig a sértett elégtételtevés, az elégtételtevő sértettség. Sértettsége szinte egyetemes; mindenre és mindenre vonatkozik. Elégtételét a kívül-, főleg pedig a fölülállás attitűdjével szerzi meg. Így egyszerre indulatos és érzelmes, fölényes és vallomásszerű. Ellenzékisége gyakran majdnem anarchisztikus; a kamaszos vadságig csigázódik; egyben azonban az elnéző bölcsesség öreges pózával is párosul.

Közlési alaphelyzete a *mi* és az *ők* hangsúlyos s állandó szembeállítás. A *mi* (— a tartalmakat végsőkéig egyszerűsítve —) a történelem, a művelődés, az irodalom lángelméit, vagy, ahogy ő szereti mondani, genie-it foglalja magába. Az *ők* viszont mindenekelőtt a közepes tehetségű alkotókat és szerepvivőket. Azokat, akiknek tehetsége, az ő sugallma szerint, főleg az önérvényesítés forsaiban mutatkozik meg és merül ki. Tehetségük igazában gátlóbb a szerény tehetségnél. Fölfuvalkodottá és önmagukba zárkózottá, érdeklődéstelenné és részvétlenné teszi őket, szemben a szerényebb képességűek, a kevésbé öntudatosak és alig iskolázottak egyszerű lelki nyíltságával.

A *mi* és az *ők* póluspárja között a *ti* mezőnye helyezkedik el, mint a közlés irányzódási célja, mint a közlés igazságának befogadó közege, mint az igazság hatékonyvá válásának lehetősége; mint elképzelt szövetséges, mint vélt tábor, mint vágyott párt az *ők* ellen. Ha az *ők*-kel szemben a támadó kihívás, — a *ti*-vel szemben az összefogó apellálás az ő lélektani magatartása.

Grammatikai alapformája a kijelentő mondat. Ami a vázolt lélektani magatartással és közlész helyzetben, a retorika síkján

kinyilvánító karaktert ölt, majd támadó polemikussággal, majd gyöngéd líraisággal, majd messianisztikus jóslatossággal színevezve. Határozottan és egyértelműen fogalmaz. Hajlik az éles sarkításra, s egy-egy szentenciát szinte minden bekezdésében kimunkál. Végleges érvennyel szól; a föltételes módot, a föltételes mellékmondatot alig ismeri.

Ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy gondolatmenete ellentmondás nélküli. Ellenkezőleg. Alig van még egy kritikai szerzőnk, akinek szövegében annyi ellentmondás halmozódna egymásra, mint az övében. Csakhogy ezek az ellentmondások nem egy bonyolult, újra meg újra átvilágított gondolatmenet téves logikájú vakvágányai vagy szembe futó ellenpályái. Nála nincs szó logikai sorról és igazolásról. Megállapításait, tételeit egy intuíciós társítás, egy élményi kapcsolás rendjében adja elő. Szövegét a beszélő személyiségének légköre, tárgyához való modális viszonya, előadásának retorikai karakterisztikája tartja össze. Nem érvelő *gondolatsorok* kifejtéséből áll elő sequentiája, beszédmenete, hanem érzelmi teltséggel egymáshoz hasonított *eszmék* fölsorakoztatásából.

Beszédének lelki hitelét nem közlendőjének tárgyas valóság- vagy igazságHITELE kölcsönzi, hanem őszintesége, meggyőződöttsége, ragaszkodása a kifejtettekhez. A *hitel* szó, róla szólván, mindig őseredeti, szószármaztatási értelemben van jelen: hiszi, amit mond; szövegének modális ereje érzékeltetni bírja: sorsszerűen szüksége van rá, hogy feltétlenül higgye, hogy megingathatatlan meggyőződéssel vallja.

Jellemző s jelentős cikkeiben, minden elfogódottság nélkül, szinte gyermekien feszegeti a lét alapkérdéseit. Írásainak szövege ilyenkor igazán szentenciózus hangzatú s a tételszerű kijelentések garmadájaival van tele.

„A szenvedés az első emberpár bukása óta mindig ugyanaz; örök és általános.” „A fájdalmat minden kor és nép egyformán megérti.” „A könnyek lemosják a világ arcáról azt, ami rajta hazug.” (*Századunk pesszimizmusa*) „A tehetséget az irigység jellemzi, a lángelmét a közöny a tehetség irányában.” „Semmi sem szigeteli úgy el az

embert a világtól, mint a szellem.” „A magas lélek, mint a magas hegy, közellevő társak nélkül áll a világban.” (*Az ambícióról.*) „A boldogok meg vannak fosztva a remény édes érzetétől, a vígasztalás balzsamától, s akiket szánunk mélyebb örömeire képesek, mint akiket irigylünk.” „A világ minden dolga hiú. A szerencsére mindig szerencsétlenség következik. A legvégső s a legnagyobb baj pedig az állhatatlanság. A születés állhatatlan és semmis, mert halálhoz vezet, az ifjúság, mert vénység követi, az egészség, mert betegség szokta felváltani. Minden, ami létezik, el is múlik.” (*Jézus és a boldogság.*)

S ha maga nem tud formálni szentenciát, vagy a magáénál teltebb, érzelmibb lép be emlékezetébe, azt idézi. Senki magyar szerzőnél ily kis terjedelmű értekező életműben ennyi idézetet nem találni. Tökéletesen más szemléletű, korszakú s műfajú írók kerülnek nála így egy társaságba. Citátumai elvesztik eredeti összefüggéseikben hordott jelentésüket, s Reviczky önkifejezésében s érzelmi társításában nyernek újat. Külön kis esszét is szán az idézés művészetének, amelyben szinte naiv bájjal fejti ki a saját szöveggé való áthasonítás jogát, s magasztalja a szentencia-szerzés írói értékét. Hogy műveltsége nagyon egyenetlen és tárcaszerű volt, így vagy úgy szinte valamennyi méltatója szóvateszi. Az akkoriban annyira kedvelt Buch der Bücher-féle gyűjtemények alighanem kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Mégsem az egyenetlenség igazán jellemző olvasói befogadására s nem is a díszítő szándék idézésére. Mérhettelen szubjektivitás kíséri mindkettőt; mindenképp csak arra figyel, amiben élethangulatát véli föllelni.

A citálás e sűrű alkalmazásától szövege három sajátos sugalmat nyer és vet olvasójára. Mivel többnyire — utaltunk rá — habozás nélkül „végső”, „nagy kérdéseket” vet föl, — szövege érzelmi telítettsége mellett erősen intellektuális, sőt, filozófiai színt is ölt. S mivel a maga vagy mások szentenciáival rendszerint rögtön választ is ad, egy folyamatos elmélkedés egymásba kapcsolódó konklúzióinak látszanak feleletei; meg tapasztalt, megélt, megszenvedett élethelyzetek s magas művelődési jártasság konklúzióinak. Van értekező próza, amelyet

a gondolati elemzés egyre emel, s van, amelyet szétporlaszt, pusztán érzelmi megnyilvánulássá fokoz le. Reviczky prózája lényegében s többségében ez utóbbi fajtához tartozik.

Mindezzel azonban csak a *leírás* szintjén maradtunk, s csak *befogadásának* életkorhoz, műveltségi fokhoz, szellemi alkathoz kötöttségeire vetettünk némi nyelvi-lélektani-retorikai megvilágítást. S az irodalomtörténeti kérdés voltaképp az, ezzel az értekezői magatartással *miért s miképp* lehetett egy nemzedék, egy történeti pillanat domináns képviselője Reviczky? (Mert azt — Freud s annyi társa után — aligha szükséges magyarázni, hogy hites kedvelője, a fiatal lélek szinte törvényszerűen megy át a világgal való első érzelmi-szellemi szembesülési idején egy egyetemes sértődés és kihívás fázisán. Mint ahogy azt sem, miként kap ekkor a lélek csupa „általános” és „örök” kérdésem, „egyetemes” és „végleges” válaszon.)

III. *Belátás és eszmélkedés, humor és magatartás; belátás és gondolkodástörténet, humor és művészet*

Reviczky világértelmezésének s életmagatartásának kettős kulcsszava, egymást társító alapkategóriája a *belátás* és a *humor*. Kezdetről, de folyvást mélyülő s egyre egyetemesebb érvénnyel. Legnagyobb igényű tanulmányában, szemlélete legteljesebb összefoglalásában a *Humor és materializmusban*, miután kifejti, hogy vallása a materializmus, s erkölce a humor, ezt írja:

„A túlvilág hite álom volt; a materializmus eszme. A theokratának el kell a földtől fordulnia . . . a materialista szükségképp lent marad a földön, s az élettel, az emberekkel foglalkozik. A pozitív vallású [azaz tételes vallású] hite, — a materialista szíve szerint cselekszik. Minden személyesített vallás másvilági jutalmak ígérete; a természet vallása ellenkezőleg: a belátás által hozza létre a jót . . . A humorista [akinek vallása a „természet vallása”, azaz „a materializmus maga”] nem fenyegetésekkel, nem jutalom-ígéretekkel, hanem szánó szelídséggel csepegteti szíveinkbe a *belátás* balzsamát”.

Másik kiemelten konfessziós tanulmányában, a *Szenvedély és világfájdalomban* is azt mondja, a nagy költő csak „lát”, a zseni, a humorista ellenben „belát”. S mint oly sokszor, ezúttal is Buddhát és Krisztust, Shakespeare-t és Goethét jelöli meg a legnagyobb belátóknak. S mint annyiszor, levonja itt is végső következtetését: „A javulás egyetlen föltétele és lehetősége [ti. az örök emberi sorsot illetően] a belátás” (uo.).

Öt kérdés áll tehát előttünk: 1) minek alapján jut Reviczky a belátás követelményéhez; 2) mi e belátás tartalma; 3) milyen társadalmi, 4) milyen kritikai s irodalmi követelményeket hoz magával e tartalom; 5) és végül: hogyan emelkedik korszakjellemzővé ez a magatartás? E kérdések s a rájuk adott válaszok persze folyvást átszövik egymást; sorrendjük pedig tárgyalásukban, kivált az első és második pont esetében, kikerülhetetlenül egymásra rétegeződik.

III.1. *A tapasztalati s az eszméleti szubjektivizmus egybefonódása a meghatározottság szorításában*

Reviczky sorsáról egy rövid tanulmány keretében aligha kell külön szólni. Annyira példázatos szociálisan ez a rétegek közt morzsolódó *peremsors*, hogy szinte minden megalázó mozzanatát és kevéske örömét ismerjük. S ismerni véljük szellemiségének és sorsának összefüggéseit is. Nyomorúságától menekült Schopenhauer filozófiájához, így hangzik a végső summázat. S ez igaz is; csak hogy ez az odafordulás nem volt ily közvetlen; és sorsát épp *a közvetítő* művelődési-lelki-társadalmi tényezők teszik történetileg példázatossá.

Akit igazán mélyen ismert és átélt, az valóban a frankfurti bölcs volt. Szemléletét azonban éppoly mélyen áthatotta a kor pozitivista műveltsége, amelynek populáris alapszólamai laponként, bekezdésként térnek nála vissza, mint vállalat, sarkalatos igazságok. Kései polemikus hitvallásában, a *Századunk pesszimizmusában* pl. ezt írja: „Az, ami a világot fenntartja: a nemi ösztön és a létért való harc.” S egyre új változatban ismétli a létharc kardinális tételét. „. . bizony csak. . . az éhség

és szerelem harca a létért a világ” (uo.). Említett nagy összefoglaló tanulmányában pedig így ír: „A természet az isten, s az ember a természet képmása”; s „a természet a mi dajkánk és hóhéruk”, „a természet örök harc a létért”.

S mint a létharc tétele, ugyanúgy mint alapidea kerül nála elő minduntalan a kiválasztódás tana, a klimatológiai jellemten, az érdek és haszon vezető szerepe, az egoista altruizmus hite, de mindenekelőtt a biológiai és miliő-meghatározottság elmélete.

„Tetteink, ha tekintetbe vesszük azok motívumait és a körülményeket, szükségesek. Az erény és bűn csíráit magunkkal hozzuk a világra. A nevelés csak addig akadályozhatja meg a rosszat, míg a körülmények s valamely erős motívum nem kényszerítenek az ellenkezőre... Sokszor elítéljük magunkat, s mégsem teszünk, mert nem is tehetünk másképp” (*Humor és materializmus*).

S mint a napi élet tényeiből, ezt olvassa ki Turgenyevből, Goethéből, Feuerbachból, Shakespeare-ből, Schillerből s annyi társukból; Heinéből pl. így: „Úgy hoztam ezt a nyomort magammal a világra. Már bölcsőmben velem feküdt, s ha anyám ringatott, őt is ringatta velem” (uo.).

Tudata, gyermekkorának emlékvilága szerint ahhoz a réteghez tartozott, amely a vezetést, társadalomban és társaságban, kezében tartotta. De naponta élte át, hogy ő menthetetlenül kizárult ebből a rétegből, s máshoz utat nem talált. S e mellett eredeti odatartozásának tudata is a folytonos kétség súlya alá került, házasságon kívül született voltának s nem törvényesített névviselésének ismeretével. A determináció tanába menekülni: magától kínáló út volt számára; megmagyarázott mindent, s fölmentett minden sorsalakítási kötelezettségtől. De egyben börtöne is lett, mely akkor is elszigetelte és béklyóba verte, midőn áttörő aktivitásra látszott ereje, kedve lehetősége. Reviczky tehát szinte mindenkinél inkább érezte kortársai közt a mozdulatlan, a megszilárduló társadalmi hierarchia lekötő hatalmát, s ez mindenekelőtt a biológiai s miliő-determináció kényszerének képzetében tudatosult benne. Schopenhauer viszont megszabadítását jelentette e determiná-

ciótól, nyomorra szánt sorsának egyedi érzetétől (vagy szégyenétől): a világ, a lét *önmagában* nyomorúságos, s aki ezt nem tudja, nem érzékeli, lehet szerencsésebb determinációjú ember, de alacsonyabb szellem, de kevésbé összetett és kevésbé kifinomult lélek.

A történeti pesszimizmus atyja ötvözve a pozitivista determináció tanával, — a pozitivista determináció tana átszűrve Schopenhauer metafizikáján. Természetesen, nem Schopenhauer személye a fontos s nem is egyik vagy másik pozitivistáé ebben az ötvöződésben. Egy fontos fázist ragadhatunk meg itt az európai s a hazai polgári gondolkodás történetében egyaránt. A szubjektív idealizmus messze széthajolt empirikus és spekulatív válfájának egymásra találását, egymásba fonódását. Többé-kevésbé minden európai típusú művelődésben végbe ment ez az 1850-es, főleg pedig az 1870-es évektől. De mindegyikben másként. Reviczky, aki oly jól érezte meg Baudelaire e tekintetben való jelentőségét az elsők között, e kapcsolódás, ez ötvöződés magyar címszereplője. Gondolkodástörténetileg s szorosabban vett társadalomtörténetileg egyaránt fontos folyamat ez. Egy társadalmi magatartás jut el itt elavulásához, s egy másik teszi meg induló lépéseit. A polgári liberalizmusnak tárgyias, érzéki-tapasztalati elvű, a társadalmi szerveződésre koncentráló fajtája az egyik, a liberalizmusnak alanyi, eszmélő, s élményi elvű, s az egyénre (a kiválasztott egyénre) összpontosító fajtája a másik.

Ennek jobb megértésére azonban rövid kitekintő kitérést tanácsos tennünk.

III. 1.a. *A determináció szorítása s a kitérés kísérlete az alanyiség, a személyesség s az egyéniség irányában*

Az 1850-es, 70-es évek a pozitívizmus európai egyeduralmának évei. Spencer alapozó főműveinek időszaka. Valójában persze, mint semminő delelőn, itt sem állt meg a nap. A ragyogástól nem lehetett ugyan látni, de íve már lefelé hajolt. A költők, a művészek, mindenesetre, már az 50-es évek közepétől-

végétől rossz közérzetnek adnak hangot. De új elrendező szemléletre szert tenni nem tudtak. Schopenhauer ekkor kezdett hatni. A 70-es évektől aztán az irányzat képviselői maguk is megínogtak biztonságérzetükben. Az öregedő Mill, szilárd erkölcsi alapozás után vágyva, már 1870 előtt Kant felé fordult. Taine is, az *Origines*-ban, értékszempontok után kutatva, közel került hozzá, s közel az egyre rezignáltabb (bár rezignációját élvező) Renan is. S még Spencer is — 1910-es *Önéletrajzából* tudjuk —, ezidőre teszi első kétségeit, s erősödő nosztalgiáit a megélő, a művészi, az intuitív megismerés iránt. A gondolkodás felső régióiban érzékelhető lett a tisztán érzéki empirizmus szubjektivizmusa, e szubjektivizmus relativizmusa s ennek meg viszont indifferentizmusa éppúgy, mint a természeti determináció szabadság- és erkölcsvesztő fatalizmusa is. A tapasztalati igazság elvesztette belső igazság-hitelét s egyetemes értékérvényét; a cselekvés döntés nélküli mechanizmussá gépiesült, melyben az értelemnek, a gondolkodásnak, az érzületnek csak eszköz szerepe van. Sem külső tapasztalati, sem belső élményi hitel nem állott a leírt tételek és követelmények mögött.

Pedig az irányzat válságának igazi érzékelői, a polgári gondolkodáson belül azok voltak, akiket ez az irányzat s (látszólag) legyőzött (látszólagos) ellenfele, a spekulatív idealizmus együtt dajkált föl. Két mű s két név különösen fontos. *A tragédia születése* (1872) Nietzsche-től az egyik, *A mintha filozófiája* (1876–78) Vaihingertől a másik. S bármennyire jelentősebb (kivált szerzője későbbi műveinél fogva) az előbbi, számunkra most az utóbbi az érdekesebb, a revelálóbb.

Mit tesz Vaihinger?

Könyvében, melynek alcíméül, oly jellemző módon, ezt adja: „System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus”, megkísérli a kanti belső igazságvilágot a pozitivizmus külső tapasztalatvilágával egyesíteni. Minden ismeret s minden ismereten alapuló erkölcsi (vagy bármilyen) tétel *fikció*. S az életösztön mindig kiválasztja azt a fikciót, amely

az élet fönntartására és evolúciójára a leghasznosabb. Vaihinger fölfogásának objektív értelme, szubjektív szándékától függetlenül, a természeti, a szociáldarwinista evolucionizmus automatizmusának társadalmi érvényét volt hivatva fölmutatni — s *egyben* az erkölcsi s a személyiségteremtő szabadság igényét (illúzióját) is kielégíteni.

A pozitivista-liberális világkép válságát azonban egyelőre csak a gondolkodás felső régióiban érzékelték. A polgárság világában a művelődési középrétegekben egyértelműen uralkodott az irányzat ortodox válfaja. Nietzsche művét a pozitivista klasszika filológia szemszögéből kegyetlenül levágták (Wilamowitz-Moellendorf), s majd két évtizedre egészen el is feledték. Vaihinger pedig csak a 910-es évek elején, a nagy Nietzsche-kultusz nyomán — s megint jellemző toldással: „mit einem Anhang über Kant und Nietzsche” — merte könyvét közzétenni. Akkor azonban elsőprő, bátran mondhatni, világsikert aratott. Akkorra a polgári középrétegekben is tudatosult a válság s megoldásának ilyfajta vágya.

III. 2. *A belső igazság igénye, az értékkeremtés vágya ; Schopenhauer védelme és korrekciója*

S most térjünk vissza Reviczkyhez. A pozitivista világképpel ő sem tudott, ő sem mert szakítani. Művészi-emberi érzékenysége azonban őt is abba az irányba terelte, amerre európai polgári kortársai haladtak. Utolsó tanulmányai egyikében így fogalmazta meg a maga pozitivista-kanti ötvözetét:

„Tehát egyéniségünkől függ, milyennek látjuk a világot? Tagadhatatlan. Dehát milyen a világ valóban? Olyan, mint aminő Kant ideje és tere: ideális; csak a mi képzetünk” (*Optimizmus, pesszimizmus*).

„A mi képzetünket” mond, s mégsem Schopenhauerra utal ez alkalommal. Megérezte, úgy látszik, ekkorra már ő is, a belső igazságkeresés, a szubjektív idealizmus gazdagabb értékkeremtő fajtáját Kantnál kell keresnie. Ifjú kora bálványát,

„korunk legnagyobb gondolkodóját”, Schopenhauert ezidőben, jellemző módon, úgy igyekezett megvédeni a történeti értékközömbösség, az erkölcsi indifferentizmus vádja ellen, hogy Kanthoz kapcsolta, s azt vallotta, mindkettejük alapmottója a hamleti mondás „Nincs a világon sem rossz, sem jó: gondolkodás teszi azzá”. Schopenhauer filozófiájában, ezt igyekszik Reviczky igazolni, az értelem örömét, *a szellemi értéket*, az élet lényegének, az akaratnak intuitív (kanti) föl ismerése, az erkölcs örömét, *az erkölcsi értéket* a létezés iránti belső (kanti) indítású részvét, szeretet alkotja. (*Optimizmus, pesszimizmus ; ill. Századunk pesszimizmusa.*)

Hogy Schopenhauernak csakugyan van köze Kant filozófiájához, ezúttal számunkra ugyanúgy mellékes, mint az, hogy Reviczky mennyire érzékeli helyesen ezt az összefüggést. Az igazán lényeges most az, hogy Reviczky kezdettől bizonyos nyugalanságot mutatott a tiszta schopenhaueriánus felfogással szemben, s annak merev pesszimizmusát oldani óhajtott, mégpedig, mint mondani szerette, „világfájdalomná”. A feloldó korrekciók közül a különböző keresztény, sztoikus, tolsztoji (stb.) beütések mellett és ellenében legerősebbnek az ugyancsak kantianus Jean Paul *humorelmélete* irányába mutatók bizonyultak. Valószínűleg a Junges Deutschland, kivált Börne s az ő nyomán járó esztétikus, Karl Rosenkranz és irodalomtörténész Rudolf Gottschall igen erős színező szerepet játszott a közvetítésben, mint ahogy azt játszott a *Weltschmerz* kultuszában is.

Mind az optimista, mind a pesszimista felfogása s magatartása, hirdeti Reviczky, *fiktíós*. Az utóbbié, mindenesetre, a hasznosabb, az erkölcsösebb. Az optimista, mivel teljesen megismerhetőnek és eleve jónak ítéli a világot, egy kitűzött pont után, *a maga* tökéletességi fikciója elérte után, megáll. A pesszimista ellenben, mivel neki nincs fikciója az elérendő tökéletességi pontról, hiszen ő an sich megismerhetetlennek s eleve rossznak tudja a létet, amely azonban a kétely és a részvét ösztönzésére a civilizáció előmozdításával folyton „javulhat”, elviselhetőbbé válhat — sohasem áll meg. „Leg-

alább annyi bizonyos, hogy vívmányait, ismereteit, haladását a folytonosan küzdő emberiség nem az optimizmusnak köszönheti.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A leghasznosabb azonban a humorista felfogása és magatartása. Ez nemcsak a létnek eleve rossz és an sich megismerhetetlen voltáról, hanem a létről alkotott saját felfogásának ezerféle determinációtól meghatározott, alanyi s fikciós voltáról is kellő belátással rendelkezik. Így akár sikerre, akár szenvedésre ítélik is determinációi, fölül tud emelkedni s meg tudja teremteni és őrizni a természeti determinációkkal szemben a maga személyiségét. A közemberek azonban majd mindig, de még a nagy tehetségek is legtöbbször, *vagy* optimisták, *vagy* pesszimisták, meghatározottságuknak megfelelően. Csak a legnagyobbak humoristák.

„... ezek adták a világnak és az embernek legigazabb képét. Nem optimisták, de nem is pesszimisták. Majd mosolygó vidám képet festenek, majd elvezetnek a legsötétebb nyomorúság örvényéhez, a szerint, mi felel meg az igazságnak. Goethe, Shakespeare ilyenek voltak. De valami sokkal nem lehetne szaporítani ezt a kurta névsort.” (*Optimizmus, pesszimizmus.*)

A magyar költészetből mindössze Aranyt sorolja hozzájuk. S bármi „dantei erejű”-nek mondja is Baudelaire fájdalmát, bármi lenyűgözőnek is Heine bátorságát, bármi igazoltnak is Vajda haragját — ők csak nagy költők, s az igazi humoristák közé nem juthatnak be.

III. 3. *Pesszimizmus és Világrend ; pesszimizmus és ellenzékiiség, humor és fölülemelkedés*

Mindezt kézlegyintéssel naiv beszédnek mondani könnyű volna. Mindez azonban nem egyszerűen az európai polgári gondolkodás torzult visszhangja, kúsza mellékága. Hanem heves érzelmi tiltakozás is az ellen, amit az előző nemzedék két fő szószólója, Beöthy és Rákosi a szellemi ember s az irodalmi mű feladatául kifejtett.

Beöthy az organikusan fejlődő Világrend abszolút jóságának s a jegyében létrejött társadalmi szerkezet jogosultságának igazolását kívánta meg. Reviczkyénál hasonlíthatatlanul nagyobb tudósi munkával és értekező apparátussal dolgozott, de igazában (mint Péterfy oly kegyetlen iróniával mutatta meg) ő is csak pusztá meggyőződését hangoztatta, ékes retorikával, s a valódi filozófiai-esztétikai érvelést ő is tökéletesen mellőzte és nélkülözte. Közösségi s evolúciós eszmény nevében szólt. Közössége azonban feudális-patriarkális nemzeti közösség, evolúciója önmozgású, nemzeti külön elvű evolúció, liberális díszítményekkel, enyhítésekkel. Rákosi értékrendje távolról sem volt azonos Beöthyével. Nem hitte s nem hirdette, hogy világa a maga történelmével és evolúciójával isteni igazságot nyilvánít meg. De a biológiai determinizmusra alapozva ő is azt várta el a közembertől, hogy vesse alá magát társadalma önmozgású alakulásának. Csak a tragikus hősöknek — akik a romantikus-fatalista küldetéstán s a pozitivista élettani meghatározottság egybefont koszorúját viselik nála homlokukon — engedi meg, hogy az alkalmazkodás követelményével szembe forduljanak, a történelem alakulását megkérdőjelezzék és személyiségüket maguk alkossák meg. Belebuknak ebbe ugyan ők is; de nem bűnösök, mint Beöthynél. Magasztos, tanító szellemek; a konzerváló alkalmazkodás s a reformer újítás kettős szükségének fő-fő példázói.

Reviczky, velük szemben, mindenkit arra bujtogat, tápláljon minden öröklött igazsággal szemben kételyt, hordozzon minden testületi igénnyel szemben főntartást, kérje számon folyvást egyénisége jogát, emberi léte teljességét. Igaz, itt ő is megállt. Kettős az emberi élet, vallja. Az egyedi ítélet s a személyes teljesség jogigénye az egyik oldalon, a biztos ítélet s a teljesség lehetetlenségének belátása a másikon. Ezt a kettőséget, hamis optimizmusba vagy örlő pesszimizmusba menekülés nélkül, csak a humorista bírja el. A humor az a kényes egyensúly, amelynek tengelyén a bölcs élete forog. A humor Reviczky „életfikciója”, amelyet elvben nem tagad ugyan meg senkitől, gyakorlatban azonban csak minimális kis számnál

tart lehetőknek. A humor az ő felfogásában a fölülállók kiváltsága.

III. 4. *A közvetítő mezőny hiánya az „egyetemes”, „örök” emberi tulajdonságok és a konkrét történeti viszonyok között*

Kompenzációs törekvése világos. Kívülállását, kívülzárulását próbálta elégtételnevő fölülállássá átjátszani. De világos e törekvés bénító hatása is. Aki a társadalmi teljesülés lehetetlenségének „belátásával” indul, s főleg: aki ezt a lehetetlenséget egy belső, pusztán alanyi mércéjű teljességgel már kompenzálja is, nem alkot sem részletes tevékenységi programot, sem tárgyias bírálati metodikát. Reviczkynek, utaltunk rá, csak kijelentéses filozófiai-esztétikai tézisei vannak a világról, az emberről, a művészetről, de nincs terve, elképzelése, érték- és követelményrendszere egy új irodalmi s társadalmi irány kialakítására.

Értekező tevékenységének nemcsak stílsajátságai (kinyilvánító modora, szentenciózussága, idézethalmozása és -hasonítása stb.), de műfaji jellegzetességei is itt lelik magyarázatukat. Finom füllel, iskolázott ízléssel, hatásos modorral rendelkezett, s valódi kritikát mégis alig írt. De még irodalmi tanulmányt is keveset. Irodalmi mezbe burkolt, tárca modorba fogott, vallo-másosra hangolt filozofikus eszmefuttatások teszik ki értekező prózájának háromnegyed részét. S e filozofikus kérdéskörön belül különösen két területre igyekszik fényt vetni: mi az ember s milyen az igazi emberi magatartás; vagyis lételméleti s erkölcsi kérdések iránt fogékony különösen. Míg azonban az előbbieken majd mindig a legszélesebb eszmei általánosságokban mozog, ez utóbbiakban tere többnyire nagyon is személyes, vallomásszerű és egyedi. A kettőt: a nagyon is intuitív s alanyi fogantatású általánost s a nagyon is érzelmi empíriával fogott egyedit alig sikerült konkrét osztály társadalmi, társadalomtörténeti tapasztalatokon, törvényeken, követelményeken át összekapcsolnia. Ontológiája és pszichológiája van csak; s a kettőt egybekötő társadalomhistória és

szociológia szinte egészen hiányzik nála, mondhatnánk az ő bölcselgő modorában. Ontológiája pedig inkább Schopenhauer metafizikájára, pszichológiája meg kora pozitivizmusára, ill. biologizmusára üt. Még a leginkább konkrét társadalmi s művelődési cikkeiben is, mint például a Justh Zsigmondnak írt híres kritikai levelében is (*Nincsen remény!*) csak fölháborító, elutasítandó jelenségeket sorol föl, de sem eredetük fölfejtését nem végzi el, sem igaz értékekkel való kiszorításuk lehetőségét nem próbálja fölrajzolni.

III. 5. *A nemzeti liberális eszmék nullpontja, az individualista liberális magatartás origója*

Kettős folyamat van, mondtuk, írásaiban jelen; egy lassú lezárulás s egy kezdődő indulás. S mindkettőnek hazai válfaján, színezve, átvillan európai variációjuk is.

A reformkor nemzeti-közösségi liberalizmusának jelenléte jut nullpontra írásaiban. Ez a folyamat voltaképp kétszer ment végbe a 19. századi magyar irodalmi gondolkodás történetében. A Kiegyezés idején Arany élte át a reformkor eszméinek, illetőleg a nevükben ágáló társadalmi rendnek értékvesztését. Az a fiatal nemzedék azonban, amelynek épp Arany fia a legjellemzőbb alakja, a liberális-pozitivistá etatizmus vélt korszerűségével próbálta föléleszteni a centralisták valódi evolucionista szellemét. Endrődiék érezték ugyan, másfajta eszmék szükségese a megújuláshoz. De — bár nem vallották őket — szembefordulni sem tudtak vagy mertek a nemzeti kiválasztódástan s a történeti küldetés-eszme ama nacionaldarwinista koncepciójával, amely Arany Lászlóék történeti hatékonyságának s irodalmi mozgásterének alighanem a legfőbb korlátozója lett. Endrődiék a Figyelőben öt esztendőn át valóban bátran küzdöttek a hagyományos nemesi-liberális nemzeti eszme ellen; de a kozmopolitizmus jelszava jegyében küzdöttek; a földbirtokos hatalomnak s a kiválasztódástan adaptációjának összefüggéséig, a végzetes új nacionalizmus ez alapmotívumáig nem jutottak el. A pozitivistá liberalizmus demok-

ratikusnak vélt közművelődési programja s a pozitivizmus determinizmusával szembeforduló egyéniség-kultusz lett magatartásuk ellentmondásos kettős váza.

1875-tel, az 1870-es évek második felével lezárult az a folyamat, amely 1849-cel kezdődött el. Az egykori nemesség föld-birtokos utóda a maga belső evolúciójának megfelelően mondhatta magáénak a hatalmat. Az a reformer, cselekvésre és gondolkodásra ösztönző publicisztika, amely 1859–61 s 1867–75 között oly élenken pezsdült föl, szinte pillanatok alatt elsorvadt. De pillanatok alatt állt elő a birtokosi hatalom új irodalomkritikai, irodalompublicisztikai apológiája s a vele való polgári kiegyezés új egzegézise is: Beöthy tragikum-könyve s Rákosié. Külön érdemes figyelni arra, mily készre csiszoltan hullott ki ez a két mű szerzője elméjéből. A szerzők, úgy látszik, ezúttal valóban csak formába öntői voltak egy réteg ama gondolkodásának, amelyben a reformkor jelszókincse ellenkező értelműre változott át, s ötvöződött, „korszerűsödött” a nyugati polgárság pozitivistá tételeivel.

Reviczky, aki keserves peremhelyzetében, gyermekifjú fővel érzekelte már e gondolkodásmód kíméletlen, hatalomvédő jellegét, meg sem próbálta a reformkor eszméit a maga vágyai és céljai jogosító szolgálatába állítani. Mindazt, amit a hatalmon belül levő kortársai a nemzeti eszmékből értéknek mutattak föl, tagadta. Új értéket az *egyetemes emberiben* keresett, s azt, úgy vélte, legtisztábban a mindenütt közös egyéni sors hozza elibénk, konkrét nemzeti-társadalmi lekötés nélkül. Arra vette tehát az utat, mint a kor polgári Európájának gondolkodása. Az érzéki világ tapasztalati igazságainak részleges jellegétől az intuitív létmagyarázó s erkölcsi fölismerések vélt egyetemességéhez. Nietzsche-féle teljes fordulatot azonban nemcsak s nem is elsősorban azért nem tett, mert jobban kötve maradt a pozitivistá szólamok tiszteletéhez, hanem mert erre a magyar helyzetben (s az ő egyéni emlé- és vágykötöttségében) sem lehetőség, sem „belső szükség” nem volt.

Legszebb, legrészletesebb bírálata, a *Háború és békéről* szóló kései írása pontosan mutatja meddig ment el. Gyönyörködik

„a megragadó szépségű részletek”, „a többé-kevésbé önálló epizódok” érzékies, „naturalista” szépségében és pontosságában, de Platon Karatejevnek, Andrej hercegnek, Pierre-nek (s magának Tolsztojnak), mint ő véli, kegyelemszerű létmagyarázó s erkölcsi megvilágosodásai nyerik meg igazi egyetértését. „Ott értjük őt legjobban, ahol öntudatlanul jár el, elfelejt magyarázni.” „Nem a dogmatikus hit” vallási megvilágosodásai ezek, „hanem azok a leküzdhetetlen érzelmek, azok az apokaliptikus látományok, melyek az első próféták lelkét járták át.” Mégis csupán nagy író számára Tolsztoj, de nem igazi humorista. A kibékítés jórészt naiv, ösztönös vágyból fakad nála, s nem egyben értelmi s érzelmi *belátásból* is. Helye így az orosz irodalomban a Turgenyev mögötti, „a még mindig igen díszes második”.

IV. *A belátó humor mozgásteret : a személyiség érzelmi védelme s a különállás kijelentése ; Reviczky öröksége*

Az egyént fölszabadítani, a személyességnek, az érzelmiségnek, a belső fölismerésnek jogát visszaszerezni, ill. korszerű szerepét megadni a hamissá lett nemzeti liberális közösségi normákkal s a partikuláris pozitívista liberális tudományossággal szemben, időszerű kezdemény volt. Tovább azonban az lépett, aki új szemlélet alapjára helyezkedett, s annak segítségével a visszájukra fordult eszmék és avult normák társadalmi funkciójának valamely fokú új, reális fölismeréshez jutott el. Reviczky az elégtételvevő tagadás küszöbén alig lépett túl. Belátó humora a személyiséget, vagy méginkább az egyéniséget a fölüllemelkedéssel vélte megvédeni. Valójában pedig még tagadásának társadalmi erejéből is visszavett általa. Talán, mert túlságosan is kötötte emlékvilága, talán, mert teljesen magányosnak, támasz nélkül valónak érezte magát, talán, mert nagyon is homályban állt előtte a jövőnek minden vonzó lehetősége.

Mint Endrődiék, a nemzet átöröklött fogalmával ő is ellenszenvezett. Még inkább a nemzeti egység hamis (bir-

tokosi) erkölcsi követelményével. A nemzet e fogalma helyébe az osztályokra tagolódó nép-nemzetét nem tudta szemléletébe iktatni. „Szegények” állnak nála „gazdagokkal” szemben s „szerencsések” „szerencsétlenekkel.” S ha erkölcsi megfelelőit keresi ez ellentéteknek: tisztességesek gátlástalanokkal, igazak gonoszokkal szemben. Következtesen megtartott ellentétpárja azonban nem ez utóbbi, hanem az előbbi kettő. Költészetében, igaz, viszont a szegény—gazdag, a tisztességes—gátlástalan, jó—gonosz szinoním ellentétpárok nyernek érzelmi elsőbbséget. Szentimentálisan gyakran, de sokszor erős indulattal, s néha valódi művészettel is. Kritikai tevékenységének karakterisztikája, mindenestre, minden pontján visszakapcsolódik ahhoz a „belátó” tagadáshoz, amely tárgyát a mindent megértő humor általánosságával kezeli, s az írást mindenekelőtt a maga érzelmi-lelki megmutatkozásának alkalmául tekinti.

Előkép az értekező Reviczky. A Nyugat-korszak (főleg a késő Nyugat-korszak) másod-, harmadvonalbeli impresszionisztikus kritikusaiknak előképe. Ha kritikai észrevételeik s aforisztikusan előadott megfigyelésekben gazdag műélményük mögé elméleti vázat is igyekeztek építeni, Reviczkyhez hasonlóan jártak el. A legkülönbözőbb gondolatrendszerekből vegyülékesen vettek eszméket, amelyek között többnyire a kritikus személyessége és alanyisága volt a nem annyira logikai, mint inkább az érzelmi kapocs és az áthasonító erő. S ez a hasonlóság természetes is. Ők is mindenekelőtt (érzelmi) egyéniségük megnyilvánítását, személyiségük védelmét kívánták elérni, s a konzervatív nemzeti szemlélettel szemben a megbocsátó tagadás álláspontjánál nemigen léptek tovább. Ami, persze, az adott történeti körülmények között, minden gyengeségével együtt s minden gyengesége ellenére is, lehetett tagadhatatlan érdem.

„AZ EMBER IS CSAK BARÁTOS VAGY ELLENES MATÉRIA”

BARTA SÁNDOR KÖLTÉSZETÉNEK HAZAI FEJEZETÉRŐL

„Kora ifjúságomtól fogva, amióta csak írok — vallja 1935-ben kelt önéletrajzában Barta Sándor —, két vonal húzódik végig verseimen, regényeimen, drámáimon, elbeszéléseimen: leleplezni és megváltoztatni! A gúny, a groteszkké fokozott szatíra, a drámai feszültség, a pátoasz, egyszerű szavak, vázlatos képek mind csak arra szolgálnak, hogy igent vagy nemet mondjanak a világra . . .”¹

Nyugtalanág és önismeret — tehetjük rögtön hozzá, s a címszavak mögött rányithatunk a modernizmus kallódó tehetéseinek izgalmas és tragikus világára. Hisz Barta Sándor is a magyar avantgarde-nak ahhoz a népes vonulatához tartozik, melynek lázbeteg életét-életművét kíméletlenül megdobálta a történelem. Húsz évnvi munkásságából alig kettő folyik magyar földön. A húszas évek Bécse a kivetettségnek és az utópisztikus társadalmi hitnek érzetét, a moszkvai évek a proletkult szellemiségének felemelő és tévelygő törekvéseit juttatják osztályrészéül. Mindkét világ pedig a hazatérés örökös nosztalgiáját. Még halála sem nélkülözi a jelképeket: küzdött hite teljében, az óhajtott társadalom földjén, közvetlenül az Új Hang főszerkesztői kinevezése után válik a törvénytelenések áldozatává.

Hányatott életéhez rendkívül szertelen, kiegyensúlyozatlan írói alkata társul. Miként Gaál Gábor írja: „az irodalomba vitriollal és konyhakéssel lépett be”² — s ezeket a végletes indulatokat elvi csatározásaiban mindvégig megtartotta. Legenda színrelépéséről Kassák többször is említést tesz, legutóbb

¹ L. VARGA KATALIN előszavát a *Pánik a városban* c. kötethez. Bp. Szépirod. 1972. 15–6.

² GAÁL GÁBOR: *Válogatott írások I.* Bukarest 1964. 53.

*Az izmusok történetében.*³ Egy Galilei-körbeli előadáson a legbőszebb támadója Kassák „szintetikus irodalmának”, néhány hét múlva viszont versekkel jelentkezik a Mában. Rövidesen a leghangosabb formabontó, az avantgarde csoport egyik legodaadóbb híve. Megsemmisítő recenziót közöl a lapból kivált kommunista költőkről — s néhány év múlva már az ő oldalukon találjuk Bécsben, amint — jóllehet, közben rokoni kapcsolatba is kerültek — szarkasztikus erővel támadja Kassákot s a Mát. Látványos és értékes avantgarde törekvéseit is figyelembe véve az ő művészete feneklik meg legjobban a proletkult sematikus irodalmában, melyből a várható fölívelést — melyet az *Aranyásók* című regénye egyértelműen jelez — már nem érhetette meg. Persze, a kiragadott tényekkel Barta pályájának csak ügyes — noha jellemző — sarkításait végezzük. Valójában életművét éppúgy a történelmi események és az izmusok útkeresései motiválják, mint író társaiét. Élete főbb állomásainak ismeretében már sejthető, hogy írásai nehezen hozzáférhetők, számtalan közülük még ma is kallódik vagy végleg elveszett. Ismertebb műveiből azonban (s itt elsősorban *Vörös zászló* című kötetére, *Ki vagy?* és *Pánik a városban* című gyűjteményeire, Mában közölt verseire gondolunk) így is megnyugtatóan fölvázolható költői világa, fölmérhetők műveinek esztétikai értékei, melyek alapján a magyar avantgarde Kassák mellett egyik legjelentősebb alkotójaként tarthatjuk számon.

Barta költészetének fordulóit életének nagy változásai határozzák meg, s ha pályájának van is egy szokványos avantgarde kifutása — mely a különféle izmusok stílusjegyeinek, eszméinek egymásra torlódásában, majd az ismert realista fordulatban jut kifejezésre — munkásságának színhelyei szükségszerűen önálló fejezeteket, korszakokat jelentenek. Rövid hazai pályáján ugrásszerűen futja be azt az utat, amit a kassáki líra a formabontástól a futurista ihletettségen át az expresszionista versig a tízes években megtett. A bécsi dadaista-szürrealista

³ KASSÁK LAJOS: *Az izmusok története*. Bp. Magvető 1972. 225.

korszaknak legmarkánsabb egyénisége, moszkvai műveiben pedig a proletkult szellemiségével szelídített-összebékített expresszionista reminiszcenciák jellemzik poétikáját.

Indulása jóformán ismeretlen, hiszen a Kassákhoz eljuttatott füzetből csak az a néhány műve maradt fenn, mely a Mában is megjelent. Noha Kassák publikálásukat taktikai lépésként említi,⁴ minden bizonnyal az avantgarde ihletet leginkább érzékeltető verseket közölte belőlük. Az említett költemények (*Az Evoé asszony*, *Őszi tónál*, *A sárkunyhók útrakelt lakói* — de ide sorolhatjuk a Mában röviddel ezután megjelenő *Falun* és *Póznák alatt* című műveket is) az avantgarde első próbálkozásainak színvonalán állanak. A nyelvi erőszakok, neologizmusok mögött még nem jelenik meg az új lírai tartalom — posztszimbolista hangulatok (*Őszi tónál*, *Az Evoé asszony*), felzaklatott kisszerű életképek (*Falun*), öncélú erőmutatványok (*Póznák alatt*) húzódnak meg szerényen egy-egy szaggatott, zajos kompozíció háttérében. Adys és kassákos utánérzések, naturalisztikus és intim futamok félelmes, gyakran illogikus gomolygása jelzi a kitörés, a robbanás mérhetetlen igényét — inkább még csak a feltűnés kamaszos szándékával. Olykor a versek hangoltsága sem egységes: *Az Evoé asszony* — mely Kassák szerint a magyar avantgarde első bordala⁵ — a tivornya lázas vízióiból hirtelen a „falusi csönd, meszelt falak” világába szakad, a *Falunban* az idill és a vaskosan elővetített élethelyzetek gyors váltásai tördelik szét a kompozíciót. Dekadencia és életerő zabolátlan együttese, képi síkon pedig erőlködések és komikusan ható illogizmusok nehezednek a kifejezőbb részletekre, újszerű költői ötletekre. A letisztultatlanságot, a romboló gesztus uralmát jól érzékeltetik a versek hangütései. Ezekben az alkotásokban ugyanis még nem arról van szó, hogy egy adott versszituáció az indulatok spontán áradására átforrósodik, deformálódik — a harmonikus komponálás helyett utat engedve a költői expresszióknak. Rendre

⁴ U. o.

⁵ KASSÁK LAJOS: i. m. 226.

már a nyitókép is zavaros, erősen spekulatív, a minimális képi-indulati fejlődés is kiszorul a versből, mely ezáltal az erőszakolt dinamizálás ellenére is statikus önkény, jelzés nélküli rombolás marad. Íme *A sárkunyhók útrakelt lakóinak* zavaros indítása: „Acél hajszálakon surranó skatulya / likacsain, mint selyemhernyók / tunya hempergőn / kimerednek a törzsekre srófolt / csuromvizes kalapos fejek.” A költő azonban gyorsan meghaladja első avantgarde kísérleteit, melyekből egyet sem válogat 1919-es kötetébe.

A Kassák-körrel kialakított szorosabb kapcsolat azonnal érzékelhető nyomokat hagy Barta költészetében. Közelebb kerülve a Kassák diktálta avantgarde normákhoz, tudatosodni kezd a költőben az újszerű verskomponálás néhány esztétikai-ideológiai elve. Ösztönös próbálkozásaiból kiszűri a verscímbe fogja a *Disszonanciát*, mint a korai avantgarde egyik fő élet-érzését és kulcsmotívumát. Ebben a költeményben teszi meg az első — még sikertelen — kísérletet kusza vízióinak fegyelmezésére, a tudatos építkezésre. A képeket egy-egy érzékszerv motívuma fogja össze, a verset túlságosan is átszövik a szó- és gondolatritmusok — s amellet, hogy ez Barta első mondatverse, itt fogja elsőként munkába — egyelőre még csak szerényebb formában — a vizuális alakítást: a tipográfiát. A felismerésnek megfelelően éles kontrasztba kerülnek az eddig kaotikusan gomolygó életérzések: az enervált hátrálás igéire (visszabágyad, visszahullnak, visszaszöknek) tudatosan csattannak a vertikálisan is érzékletes, dinamikus ellenpárok (ágaskodik, felszakad, felsikongnak, felhujjognak, bokrosodnak, szétiramodnak). A szemléleti váltás másik mintaverse a *Káinkula*. Témájában még a korábbi hangulati versekkel rokon — groteszk vízió a „felpörkölt füveken”. A „galacsinná izzadt emberké”-ről azonban a költői tekintet fokozatosan a roppant hőforrás felé fordul, a Nap elemi ereje nyomul a látvány centrumába. Az erő bűvöletében kozmikus megemelkedik a költői perspektíva („S most látom a Glóbust”), hirtelen horizontváltással hangyányivá zsugorodik a „lavórok körül, a vizck partján meg a majolikás medencékben” az élet. Ez a

misztikus erő kultusz hamarosan találkozik az izmusok ihletettségével, s Barta megírja első avantgarde szellemű versét, a futurista lendületű *Villamost*. Ha a *Kánuikulában* a konkrét szituációk groteszk sokszorozásával nyitotta föl kozmikus versét a költő, a *Villamos* elvont, nagy analógiákat képző víziója már a nyitóképben „sikoltva habzsolta a fordulókat az izzó vörösben”. Az aktivista lokomotív-képzet sajátos változatát teremti meg Barta költeményében — az állóképek kontraszthatásával és a perspektíva váltásokkal megemelt „gép” démonikus látványát. A lokomotív — villamos motívumpár egyezései azonban alárendelt helyzetben vannak a különbözőségekhez képest. A magyar avantgarde-ban (így Kassáknál, Lengyel Józsefnél és másoknál) a motívum minden szertelensége ellenére konstruktív, társadalomépítő gesztust mutat, a benne feszülő erővonalak egy felemelkedő osztály optimizmusát szimbolizálják. Az egyelőre még apolitikus, koncepciótlan Barta jobban átengedi magát a technika révületének, a futurista sugallatú „vad csilingelés” anarchikus-kegyetlen mámorának. „Villamosa” megszállottan és öncélúan száguld „az emberekkel és rothadt krumplicrákásokkal barikádozott utcákon”, szenvtelenül „egymás hegyébe lapátolja a műhelyek izzadt kék-zubbonyosait”. Záró strófájának antihumánus hangzatai pedig mindenkinél közelebb sodorják Marinettiék veszélyes agresszivitásához:

„Ó! Gép! Gép! Gép!
akárha ölsz, s akármi végre,
te csörömpölsz az én féktelenségem,
bilincselő bordáimat, szétrobbanó utamat
a térben, az időben,
az emberek eszében!”

Ezeknek a kevésbé átgondolt próbálkozásoknak azonban még nincs kikristályosodott szellemi háttere. A futurista ideológiával való pillanatnyi érintkezés is csak egy gyorsan módosuló láncszeme annak a dinamikus fejlődésnek, amely Barta alakuló avantgardizmusát mozgatják. Kassákék vonzásában a futurizmus rövidesen technikai tényezővé lényegül e költészetben,

s az ideológiai komponens számára — bécsi önállósodásáig — az aktivizmus sajátosan értelmezett felfogása jelenti. A politikai elkötelezettség hangoztatásának esztendeiben Bartát szemmel láthatóan csak a megújulás művészi oldala érdekli, s bár a munkásság nyomorának, a társadalmi igazságtalanságoknak epizodikus felmutatásával igazodik a maisták progresszív programjához, elsősorban az individuum kérdései izgatják a fölbolydult világban — az expresszionista ember steril reflexiói és szemlélete. Jól tükröződik ez korai elbeszéléseiben. A Kassáhatást mutató novellákban semmi nyoma az antimilitarizmusnak vagy a felhevített kollektív gesztusoknak. Barta a Kassák-műveknek eleve azon a vonalán indul el, mely a kisszerű élethelyzetek túlhajtását, a szenvedélyek zabolátlan csapongását, a kallódó hősök motiválatlan szenvedéseinek példáját szuggérálja. A *Komédia* Lemark Tamása a duhajkodás, szerelmeskedés, éhség, gyilkosság motívumainak vad kavargásában „egy megtorpant gorilla mozdulattal” drasztikus módon vet véget értelmetlen életének, a *Dac* szerelmespárja pedig ilyen stílexpresszionista eksztázisban tör ki az égő padláson: „A lány felnőtt! / Fölébük!! / A levegő mostmár olvasztott ólomként csúszott a tüdejére. / Őrjöngve elkapta. A mellére sebezte az ujjait, a bordáira ropogtatta a karjait, s az elszabadult fogaival belesikoltotta a gőzölgő zavarba. / — Erő! Tűz! / Most belezuhantak a fellobogó gerendákba. / A jajongás belefűlt a hördülő örömbé. / A férfi már odakapott a feszülő melléhez s ekkor egy öklöző mozdulattal átbukfenceztette a téglarakáson. / — Élek! Vagyok! — visította a lány. / . . . / — Égj! Égj! — sikoltotta a lány.” A letisztulásnak, a szellemi gazdagodás folyamatának hiányos dokumentuma az érett költőt reprezentáló *Primitív szentháromságig* az a néhány költemény, melyben sajátos módon keverednek Kassák lírájának ösztönzései és Barta alakuló egyéniségének egyedi megnyilvánulásai.

Az utánzásnak és a meghaladási kísérleteknek ez a kettőssége nem kis részben Barta költői pozíciójából fakad. Finoman érzekelte korabeli kritikájában Hevesy Iván, hogy „az első

generációból csak Komját Aladár tudta magát értékesen emancipálni a Kassák-hatás alól. . . a második generáció, amelyhez Szélpál és Barta is tartozik, már önállóbb utakat tört magának.”⁶ Barta rendkívül dinamikusan fejlődő költészete 1918-ra már természetes kiindulási alapnak fogja fel Kassák formakísérletezéseinek eredményeit — annak motívumait nem gondolja végig, hanem az aktivista líra készen kapott kellékeiként értelmezi és szabadon alakítja. Nem véletlen tehát, hogy a futurizmusnak hódoló *Villamos* után szinte minden fontosabb aktivista motívumot megérint — anélkül, hogy bármelyikre is komolyabban ráhangolódna: a kollektivitás (*Mi*), az elvont építés (*Épülő ház*), a képzőművészet ihlette alakítás (*Tónus*), a külvárosi lét (*Telep*), a szociális indulatok kozmikus megemelésé (*Az univerzum dicsérete*), a végtelen harcra ingerlés (*Tevőség*), a háborúellenesség (*Háborús*), a nemi nyomorúság (*Szifilisz lakatoslegény a Barcsai utcából*), az élettársásharcostárssá fokozott asszony-képzet (*Asszony!*) mind-mind jól ismert ihleterők a korai avantgarde, s főleg Kassák költészetében. Ezeket a lírai lehetőségeket azonban Barta tovább gazdagítja, költői alkatahoz igazítja már a kísérletezések korszakában is. Versvilága így nem a tematika, az ideológiai komponens felől nézve érhető tetten egyértelműen — markáns költői egyénisége elsősorban az alakítás, a vérmérséklet, a képi lelemény, a groteszkre való fogékonyság különösségeiben jelentkezik.

Természetes tünet, hogy a második hullámmal induló, rendkívül nyugtalan természetű költő messze túlharsogja a kassáki szólamokat, s azok az eszmei-ideológiai ellentmondások, melyek a következetesen építkező Kassák költészetében még csak sejtésszerűen jelentkeznek, Bartánál jóval harsányabbak, szembetűnőbbek. Az a belső küzdelem, mely a forradalmasodó kassáki lírában az osztályharc és a szkepszis gondolatainak változataiban tűnik elő, Barta költészetében szélsőséges megfogal-

⁶ HEVESY IVÁN: *Szélpál Árpád és Barta Sándor verseskönyve*. „Mindenedki újakra készül” II. Bp. Akadémiai 1962. 330.

mazást kap — a magyar avantgarde leganarchikusabb változatát képezi. A kétely itt már dekadenciába fordul, „az élet halálos gesztusa sorra eltereget(i)” az értelmes cselekvésre lendülőket, s a véges lét mindent leszerelő motívuma ott bújkál aktivista hevületű verseiben is (*Mi, Tevőség*). Ugyanakkor a harcra ingerlésben ő a legvadabb. Nyers, naturalisztikus képek, elkeseredett artikulációk között sziszegi az új világ bosszúját, „véres száját” lesi az útba igazító messiásnak (*Üvöltés július 28-ára, Tevőség*). Az 1918. *besompolygóján* című versében maga hevül sátáni ítélkezővé, s a pusztítás révületében már-már betegesen elszabadul képzelete:

„tébolyodott autókat töftöffölök belétek,
s gombóckodó, bitang életetekkel
megkenem vesztegetőn
a halál, perpétum mobilés ádámcsutkáját.
Százszor!
Az én sohai halálomig!
Én! Én!! A Több!!!”

Hogy költészete mégsem merül el a végletek áthidalhatatlan csapongásaiban, azt jórészt — Kassáktól örökölt — konstruktivista gesztusainak, s intellektusát mind erősebben versebe fogó ironikus hajlamának köszönheti. Az előző kezdetben még csak kísérlet, a kassáki motívum sajátos megéneklése — az utóbbi egyéniségéből fakad, lírájának legjellegzetesebb alakítója. Barta növekvő szociális érzékenysége már eleve megszabta a rombolásba mozdulás irányát, de a romokon épülő jövő körvonalainak felrajzolását is. Bár ekkor írt verseiben sosem jelentkezik olyan egyértelműen az osztályharcos ideológia, mint az Kassák költészetében tapasztalható, a felfokozott, mindent egybemosó expresszionista világérzésbe mind direkter vetíti a társadalmi ellentmondásokat, a „majolika husú jachtok” és a „körutak fényhidai alatt” átcsörtető „megéhült falkák” feszítő ellentéteit. S mivel „nem absztrahál, nem korlátozza magát szoros, egyetlen tónusú formával”⁷ — élet- és élmény-

⁷ HEVESY IVÁN: i. m. 331.

közelben marad, nyelvi erőszakjai és szélsőséges indulatai mögött is éreztetni tudja az ihlető valóságot, a részvét vagy elutasítás adekvát megnyilvánulásait. Eredmény már ez akkor is, ha Barta erőfeszítéseiben sokasodnak is az eszmei tisztázatlanságok, s túlhajtott expresszionizmusa gyakran veszélyezteteti kompozícióinak értékét. A korabeli proletárköltészet élménylírájának és az avantgarde nagyvonalú formakísérletezésének összebékülő lehetősége villan fel egy pillanatra Barta ekkor írt műveiben, a kassági „kollektív individuum” egyik lehetséges változata, kiteljesedése. Ezt példázzák a Ma Bartók-számába írt *Épülő ház* konstruktív látomásai éppúgy, mint a *Telep* kínosan leltározott, szerencsétlen figurái — kik a költői alakítás expresszív hevületében válnak szuggesztív társadalmi ítéletté.

Egyéni hangjának kialakulásában azonban a döntő szerepet a groteszk megjelenése játssza. Találó Illyésnek az a megállapítása, hogy „Bartát két azóta már közérthető festővel lehetne a fejekbe belopni. . . Az egyik. . . Georg Grosz. . . a másik Marc Chagall”.⁸ Az idézett analógia szerint e művek Barta grosz-i periódusát jelzik. Az aprólékosan kidolgozott, naturalisztikus-expresszionista életképeket egy hirtelen csavarással gyakran fonákjukra fordítja, a versek sötét tónusú világát egy-egy váratlan kacajjal fokozza tovább — mintegy ezzel is szuggerálva az adott világ tarthatatlanságát, abszurditását. Barta — alkatának megfelelően — első pillanattól jóformán csak a humor nyersebb, harsányabb lehetőségeivel él, borzongató-meghökkenítő változatait keresi. A *Telep* nyomorúságos helyzetjelentése után szarkasztikus erővel ünnepli az emberi lét nagybetűs címszavait („Ó Rendeltetés! / Ó Erény / Ó Munka! / Dicsérlek!”), művének lezárásában pedig ironikus fordulattal élcsíti fel a megrokkant emberek világának kontúrait:

1 ⁸ ILLYÉS GYULA: *Bartáról szólva*. Iránytűvel 2. Bp. Szépirod. 975. 304–5.

Itt lakik a reumás suszter,
 a vesebajos szabó,
 a féltüdejű lakatos,
 a nyomdász a vak
 az ács a süket
 és itt laknak az asszonyok is, de ezek csak szívbajosok.

Ugyanez az alakítás jellemzi szociális indulatokkal telített *Az univerzum dicsérete* című versét is, ahol a „keshedt fogaikkal csámcsogó” kis testvérkéék és a „bikabús keresztutcák” látványa fokozza fel az iróniát. „Hát nem evoé?” — kérdi, talán némi öngúnnal is az eszmélkedő költő, aki alig egy éve még *Az Evoé asszony* tivornyázó soraival lépett az irodalomba, s most számolatlan tudná halmozni az ellenérveket: „De evoé továbbá azért is...” A borzongásig fokozott „SÁRGA RÖHEJ” a *Háborús* groteszk víziójában már-már extrémme sikeredik, a dadaista-szürrealista korszak vaskos fekete humorát előlegezve:

Hé! bakancsod elé a koponyád!!
 Fütty! futbalozni!

Noha a groteszk most már hosszú időre beépül Barta szemléletébe, eluralkodása csak a bécsi években következik be. A forradalom ideje a költőben is — hasonlóan Kassák lírájához — a konkrét politikai célzatokat, a prófétálást, a társadalom átformálásának igényét erősíti fel, a vállalt ideológiai koncepció pedig a fegyelmezettebb alakítást, az expresszionista manírok visszaszorítását követeli.

Barta szellemi gazdagodását, szemléletének stabilizálódását, irodalmi tevékenységének kiteljesedését az 1918–19-es forradalmi események határozzák meg, segítik elő. A szertelen lírai csapongásoktól ekkorra jut el az aktivista ember Kassák diktálta modelljéig — ki nemcsak szintetizál műveiben, nemcsak forradalomra buzdít és aktivista pozícióból balra is támad (1918 *Szabadulás*), hanem — ha egyelőre erős Kassák-befolyásra is — már manifesztál (*A kultúrájában forradalmasított ember*), politizál (*Kidltvány a Kommunista Köztársaságért*), a „teljes színpad” expresszív szimbólumait kamatoztatva drámát ír (*Épít-*

kezők) — vagyis összes szellemi energiáját, nyugtalan rombolását a „beláthatatlan jövő” építésébe is fogja, jól körvonalazható ideológiai irányt képvisel. A minőségi váltás első jele és eredménye egy költemény, a magyar avantgarde líra immár klasszikus darabja: a *Primitív szentháromság*. A „magyar expresszionista költészet hibátlan alkotása”,⁹ „a magyar avantgarde-nak. . . méltatlanul nem emlegetett, valójában a Mesteremberek szomszédságára érdemes klasszikus kísérlete”¹⁰ együtt mutatja föl mindazokat a poétikai vívmányokat, melyeket a költő avantgarde társaitól ellesett vagy sajátosan alakított eddig. A hangváltás, a költői szintézis fedezetét nyilvánvalóan az aktivista ideológia rendszerező, rendszert teremtő jelenlétében kell látnunk. Barta hangpróbálgatásai, anarchisztikus kísérletezései után igényeire, alkatára szabott lehetőségeket talált a szociális problémákat forradalmasan feszegető, de szubjektivizmusát is éberén őrző mozgalom törekvéseiben — eszmei éretlenségének, csapongásainak megkülönböztető jegyeit hamarosan egyéni stílusának sajátosságai, groteszkbe hajló hangjának színei váltják föl a Ma lírájában. Kassák naprakész ideológiai programjai ugyanis feleslegessé tették a lapon belüli eszmei vitákat. Akik elégedetlenkedtek — mint Révaiék —, azok kiváltak, a hívők körében pedig jóformán csak e tézisek túllicitálása, ötletszerű aktualizálása, szólamainak ismételtetése folyt. Barta a művészetek és a társadalmi progresszió speciális kérdéseit érintő aktivista teóriából a legszubjektívebb, legdinamikusabb motívumokat ragadja ki, gondolja tovább. Az 1918 *Szabadulásban* a tematikus művészet visszautasítása mellett a proletár-morált élénken foglalkoztató szexuális kérdéseket is érinti.

„A művész. . . csinálja meg az öröms, egészséges hitű és látású embert, az új asszonyt, a mai beteg szexualitásba és álkultúrába nyavalyásodott helyébe! Csinálja meg az új embertípust, mely túl a mai családi és nemi életen egy egészséges gazdasági földszintre érkezve, maga fölél építkezi a monumentális életet.”¹¹

⁹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Barta Sándor: Vörös Lobogó. „Mindenki újakra készül”* II. Bp. Akadémiai 1962. 566.

¹⁰ ILLYÉS GYULA: i. m. 282.

¹¹ BARTA SÁNDOR: 1918 *Szabadulás*. Ma 1918. nov. 20. 135.

A kultúrájában forradalmasított emberben pedig legtovább tartja ki „az örök megbontó”, az „alátrágyázó” szent fogalmat: az anarchiát.¹²

Ideológiai ellentmondásainál azonban erősebben érvényesül lírai műveiben az építkező kedv, a romboló attitűdükből komponált teljesebb élet harmonikus megszólaltatásának ígérete. Amellett, hogy eszmeileg súlyosbodik, hangulataiban egységesül Barta költészete, átmenetileg új színnel is gazdagodik — a fegyelemmel. A változást már a művek címei is elárulják: a modoros, kicsavart verscímek helyébe puritán, egyszavas jelzések kerülnek (*Költőkhöz, 1919, Fiatalember, Ki vagy?*), logikusabb lesz a vonalvezetés, s ha sajátos módon is, Kassák emelkedett, szerkesztett dikciójához közelít a költői hang. Sohasem ódai szárnyalással, de a szatirikus hevület és az expresszív életképek sokszorozása mögött a messzenézés tudatával, kételyeiben is a bizonyosság erejével alakítja társadalmi témáit. A *Primitív szentháromság* sikereinek titka a konstruktív gesztusokkal fegyelmezett expresszionista technika és szemlélet, mely úgy tudja versbe vonni az avantgarde vívmányait, hogy közben új lírai összefüggéseket, logikai kötöttségeket is teremt — a mű progresszív törekvéseit a stílusforradalom eredményeivel hozza szinkronba. Azzal, hogy Barta „állapotverset ír, már-már epikumot idézőt s balladást, a mozgás, a történés illúziójának játéka révén, hiszen egyetlen látomásban és szimultán összenézésben bontja ki három ember életsorsát”¹³ — próza és vers szintéziséhez érkezik, egyértelműen lírai közegben azokat a lehetőségeket is megvillantja, melyek legsajátosabb műfajában, „meséiben” válnak szervező erővé.

Ekkor írt elbeszélései jól érzékeltetik a műfaji elmozdulásokat, az epikus lehetőségek szimbólumokban történő feloldását, a cselekménymag lírai absztrahálását (*Röpirat, Út*). A vers felől indulva is hasonló technikát követ. A mosónő—prostituált—péklegény alakzat előhívása történés-mozzanatokat

¹² U. o.

¹³ BORI IMRE: *A szecessziótól a daddig*. Újvidék. Forum 1967. 126.

feltételez, melyeket a „szentháromság” messianisztikusan értelmezett szimbólumával boltoz be a költő, a Bori által említett „történés illúzióját” pedig a pontosan szerkesztett gondolatritmusokkal, a líraian stilizált élethelyzetekkel, az alakok egymáshoz viszonyított mozgásában idézi meg. Barta — mint ezt ekkortájt az 1918 *Szabadulás* ürügyén is kifejti — „a tudós munkájával határos precizitás” szellemében szerkeszti meg művét, s ezzel nemcsak féktelen neologizmusait, expresszionista modorosságát szorítja vissza, hanem a konstruktív elemek bevonásával, képeinek plaszticitásával a konkrét társadalomépítés, a törvényszerű változás illúzióját is felkelti. Saját — és az aktivisták — normáit követi tehát, mikor „a művészetén át közvetíti el szociális mondanivalóját”.

A *Primitív szentháromság* egyéni képi leleményei, szemléleti újdonságai mellett is elsősorban formai bravúrával tűnik elő a magyar avantgarde költészetben, így struktúráján keresztül világíthatjuk be legteljesebben értékeit. Nem egyszerűen az expresszionista költők horizontváltásokkal, képek nyugtalan lüktetésével alakított műveinek folytatója itt Barta, de elkerüli Kassák formakísérletezéseinek olcsóbb mintáit, a szimmetriaverseket is. Költeményének szociális tematikáját úgy tartja mindvégig az expresszionista ódák emelkedettebb hangmagasságában, hogy közben versegész és strófákat is szerkeszt, sajátosan „zárt” szabadverset alakít.

A mű egészének keretei jellegzetes expresszionista minták — a költő kozmikus magasságból közelít a lírai szituációra:

Ég kék, fű zöld, mosónő tüdővész,es,
a péklegény a mosónő fia
a prostituált a mosónő lánya

(reggel → látóhatár → hegyek → városok → füst)
— s versének végén innen lendül vissza a végtelen magasba:

S ők mennek.
Mennek a jeges mosókonyhák fölött,
a vörös műhelyek fölött,
élet és halál fölött,
gazdag és szegény fölött

— mintegy világgá kiabálva az elnyomottak szenvedéseit, forradalmas türelmetlenségét: „és felzendül a hangjuk, / a hangjuk, a hangjuk / vadul”. A 2. versszaktól már bonyolultabb, rejtettebb összefüggések húzódnak meg a műben. Barta itt idézi meg elsőként irodalmunkban a mosónő kiszolgáltatott, jelképes alakját, mely József Attila anya-képzetére is hatott. A démonikusan megemelt környezet béklyószerűen szorítja a szerencsétlen sorsú hőst, minden motívum feléje tart, ellene feszül (teknők, falak, vasdromedár, csöbrök, üstök, gőz). Kiválóan érzékelteti ezt a strófa szerkezete is, melynek lezárásában — az első versszakhoz hasonlóan — az elemi erők végzet-szerű sorakoztatása hozza nyugalmi helyzetbe az expresszív igékkel (felnyargalnak, odanyerít, lemordul) rémítővé festett életképet. Ugyanezzel a technikával alakítja a 3. versszakot, de itt az elemek szorításába már a test fizikai szenvedései is belezárogatnak, ezek közvetítik az ember ellen fordult környezet ökleléseit. A péklegény körüli világ differenciáltabb elidegenedését új motívum jelentkezése indokolja: „a cuppanó téstákkal” gyötrő műhelyé.

A három, analóg módon szerkesztett strófa után teszi a költő az első kitérőt. A költemény az expresszionisták közismerten elesettséget, nyomort és felháborodást szimbolizáló prostituált-képének felvillantásához érkezett. A prostituált-lét versbe fogása előtt Barta a nőiségnek más — s cseppet sem szívderítő — lehetőségeit is fölmutatja (cseléd lányok, mosónő), a leszorítottságnak mintegy történeti háttérét is érzékeltetve. A részlet esztétikai szempontból is jelentős. Ekkor hozza be művébe a költő az ironikus-groteszk hangütéseket, melyek a prostituált-kép minden ízületében munkába állnak — a társadalom abszurdításának fokozott bizonyítékaiként. Ha Barta húszas évekbeli dadaizmusának vaskosabb motívumai az „akasztott ember” és a „hulla”, itthoni lírájában a groteszk csöndesebb előképének a „sárga”-motívumot kell tekintenünk. Nemcsak azért, mert összefüggésbe hozható az említett morbid képzetekkel, hanem azért is, mivel ekkor még csak absztrahált lehetőségként, irracionális sugallatként tűnik föl a versekben,

az aktivista líra fővonalából kiesve, a történelmi események háttérében maradvá. Gyakorisága — az aktivisták kedvelt színével, a vörössel ellentétben — mégis feltűnő, s talán a költő alkati-politikai jellemzőivel is kapcsolatos. A motívum első felbukkanásai ötletszerűek, meghatározó szerepet csak az erősödő ironikus hangvétellel kapnak. A *Háborús* abszurd víziójában tipografikusan kiugratott helyen csattan fel a „SÁRGA RÖHEJ”, az *Asszony!*-ban az eseményekből kivont, tehetetlen költő a „sárga kórházak” irracionális környezetéből szól, s a mű körül keletkezett versekben is hasonló a funkciója. A *Költőkhöz* polgárpukkasztó gesztusaiban „kék és sárga és lilán mézes akkordokat simogat el a szél a költők szájáról”, a *Fiatalemberben* versképző elem a művön végighúzódo „SÁRGA KONTRASZT”, s a költő az abszurd tudatosult elemeként is fölemlíti: „a víziók kidobták sárga nyelvüket”. A *Primitív szentháromság* említett groteszk fordulatában szintén kulcsszerephez jut a motívum: mind a cselédlányok („két sárga folt röhög a hónuk alatt”), mind a mosónő („már csak két hétig fog élni, mert 320 / ember megint beleesett az okkerbelű sárba”) képzetéhez kapcsolódik. Az ironikus elemek jelentkezésével változnak a strófazáratok — az eddigi plasztikus, lekerekített záróképeket hangulati elemek (mint jelen esetben: „Jajj!!!”), ironikus rájátszások, groteszk ismétlődések követik.

A 4. versszak még mindig csak a prostituáltak felől közelít, s itt éri el végleg azt az elidegenítő effektust, melyet Tálasi István a *Telep* ürügyén említ Barta-tanulmányában.¹⁴ A költő a társadalom mélyéről, az elesettség sűrűjéből mutatja föl a maszk-képzetet, s ezt a mosónő, majd a péklegény alakjain keresztül társadalmi érvényűvé teszi — mintegy jelezve, hogy a költői problematika az elkövetkezendő évtizedek egyik legizgalmasabb kérdésének közelébe érkezett:

az egyik prostituált a mosónő lánya
és szép, kifésült maszkot dug ki az ablakon,
Mert az ő feje a mosónő feje.

¹⁴ TÁLASI ISTVÁN: *Barta Sándor*. „Meghallói a törvényeknek”. Bp. Akadémiai 1973. 127.

Az elidegenítő mozzanat azonban nem intellektuális megközelítésben bomlik ki, hanem a gondolatritmus következő strófába történő áthajlítása után („a mosónő feje: ráncos alma” → „a mosónő keze is ráncos”) szürrealisztikus vízió formájában képződik meg — a magyar avantgarde-ban ilyen összefüggően talán először. Az ironikus csavarás ad abszurdum vitele a 6. és a 8. versszakban a mosónő és a péklegény víziójának hasonló megformálását eredményezi. Azok a szorító motívumok, melyek az előző versszakokban expresszionista módon kerítették be az alakokat, a groteszk fordulat hatására a költői vízió elemeivé válnak, merész azonosításokkal a kifordított-elidegenített alakok képébe épülnek:

*mosónő**péklegény*

feje → tüzes vasdromedár
 törzse → sok vizes rongy
 lába → két csöbör
 szeméből → füst pipázik
 fülével → lát

karjai → lámpionok
 feje → vörös téglakapu
 szeme → két feneketlen láda
 füle → kemence nyílója
 orra → nincs

Hasonló a két vízió szerkezeti felépítése is. Mindkettő a prostituált felől, motívumainak következő strófába történő áthajlításával indul (a péklegénynél: „a péklegény pedig a bátyja”), lezárásuk pedig sorismétléssel nyomatékosul. A szerkezeti-szemléleti-hangulati váltásnak megfelelően alakul a prostituált-ról képzett költői vízió. Az elidegenedésnek és az iróniának jelzett lehetőségei egymásra épülnek a 7. versszakban — a kiszolgáltatottság „a prostituált vörös hasakat szokott gyűjtogatni, / és kövér bácsiknak országutat csiklandoz a hátgerincükre” és a megalázottság „és aztán, a nagy, lila boltokban vehet magának vöröset, sárgát és zöldet” dinamikusan felnagyított képei után szarkasztikus fordulatot vesz a részlet a tömör költői rájátszásban: „Bizony.”

A párhuzamosan futó „történetek” összerántásával kezdődik meg a költeményben az alakok szimbolikus mozgása, a költő általánosító törekvése. A logikai kapcsolatok, képi analógiák

eddig is számtalan szállal kötötték össze a lírai hősöket, kik most minden viszonyítás nélkül azonosulnak egymással, vizuálisan is megjelenítve — vonalba állítva — indulnak küldetésük bevégzésére:

A mosónő testvére a prostituáltként és testvére a péklegénynek.

A hősök egy szintre hozásával konkretizálódnak a műben Barta osztályharcos szempontjai, mikor mindnyájuk elesettségét, kiszolgáltatottságát egyetlen eredőre vezeti vissza. Kerüli a didaktikus kinyilatkoztatásokat, ám a megkomponált lírai anyag a mű végére telítődik a tüntetés, a harc, az elszántság attitűdjeivel (kézfogás, rendőrök, felzendülő vad hang stb.). A forradalom-képzethez igazodik a vers vertikális nyitottsága, mely a forradalmas akció és a beláthatatlan jövő jellegzetesen aktivista paradoxonát, elvont teóriáját szuggerálja, poétikai megoldásában pedig a nyitóképek komor, végletesen determináló hangulatát oldja fel, ellensúlyozza.

Noha Barta érett versei közül a *Primitív szentháromságban* érvényesül legtisztábban a költői műgond, expresszionista ihletettséggű progresszivitása ekkor a legfegyelmesebb, szintézisteremtése széles alapozott s színvonalban Kassák legsikeresebb forradalmi ódáinak is ez a költemény a méltó társa — hiba lenne alábecsülnünk ennek a korszaknak egyéb vállalkozásait. Mindjárt a lírai folytatás figyelemre méltó, a kisszámú Barta-irodalom jó része is tévesen fokozza le vagy kerüli ki az 1918–19-es versek értékeit. A konstruktív fegyelem ugyanis — jóllehet, az esztétikai vizsgálódás legtöbb esetben ezt bizonyítja — nem egyetlen forrása Barta maradandó avantgarde műveinek. Ahogy a költő elvi síkon meg tudja haladni vad neologizmusait, féktelen csapongásait — verseinek sajátos esztétikumát, megkülönböztető jegyeit épp féktelen természetének vetületében kapja vissza — „csupa élénk szín, duzzadó, tüzes kép”¹⁵ hitelesíti önfeledt aktivizmusát akkor, mikor a

¹⁵ TÁLASI ISTVÁN: i. m. 132.

maisták többségének verseiben már a politikai manírok, a szkepszis felhangjai is jelentkeznek. Pedig Barta nem agitatív költő, s ha valakitől, tőle ekkor távol áll a szimplifikáló harcra ingerlés, az elkötelezett baloldaliság. Vászoly Erik figyelmeztet is, hogy a *Vörös zászló* kötetcím és a *Kidáltvány a Kommunista Köztársaságért* mögött nem kommunista eszmeiség húzódik meg, hanem „valami határozatlan körvonalú, olykor csaknem anarchisztikus, bár messiási módon humanista és felszabadító vágyú »mást és másképpen« szózat”,¹⁶ révült megújulási szándék. A negatív formákban gondolkodás, a tagadás anakronisztikus hevesége az avantgarde második hullámának megkésett-ségével függ össze. Mire Bartáék pályája fölível, a magyar avantgarde — élén Kassákkal — már túljutott a romboláson, s a forradalmi mozgással párhuzamosan ideáljainak konkrétabb felvázolásába kezdett. Barta műveiben — mint a vele induló Szélpál Árpád költészetében is — keverednek az aktivizmusnak és a totális hagyományrombolásnak az elemei, lírájuk specifikumát a rombolva építés lehetséges együttese adja.

A *Költőkhöz* futurista hangvétele ellenére is szemléletváltásról tudósít, az elszabadult gépek víziójában a költő — erősen őrizve Kassák *Eposz Wagner maszkjában* kötetének reminiscenciáit — már egy humánus szellemű társadalmi összképet igyekszik alkotni a kegyetlen képzetekből. A „hördültséget szállagozó” autók, „élő, meleg embert bezabáló” gyárak, „szálfásan feltorpanó” kaszárnyák kontrasztjaként megképződik a versben a lefojtott társadalmi indulat, „a gyárak palánkjai körül vörös csordákba” verődő tömegek tehetetlensége, elvont harci akarása. A futurista elemek funkcióváltásaiból szerkesztett költemény egységes megformálását azonban megtöri a polgári értékrend elleni tiltakozás, a „nagyhasú bárók” és a „parfümös gégejú direktornék” motívumainak versbe emelése. Megint csak arról van szó, hogy Barta egyszerre kényszerül

¹⁶ VÁSZOLY ERIK: *Barta Sándor. Arcképek a magyar szocialista irodalomból.* Bp. Kossuth 1967. 82.

a káros örökségek elutasítására és a társadalmilag sürgető perspektívák felvillantására. Ez világos konstrukció nélkül zsúfoltságához, stíluskeveredéshez vezet — melynek veszélyeit az 1919-ben, a *Fiatalemberben*, a *Ki vagy?*-ban sikerül jobban elkerülnie.

A három költemény nemcsak annyiban rokon egymással, hogy a forradalmak történelmi pillanataiban íródtak, hanem közös a megformálásuk módja is. Barta — most már költészetének teljes fegyverzetével — az aktivisták egy-egy divatos témáját szólamtatja meg verseiben: az 1919-ben az érlelődő forradalom képét szerkesztve meg, a *Fiatalember* a maisták kedvelt fiatalember-verseihez kapcsolódik, a *Ki vagy?* hatalmas mondatverse pedig a forradalom szubjektív feltételeinek tudatosítását, a „kollektív individuum” eszméjét szuggerálja. Új vonásuk tehát e műveknek, hogy egyetlen motívumot bontanak ki intenzíven, általánosító igénnyel és érvénnyel. Az tagadhatatlan, hogy Barta Tanácsköztársaság idejére eső munkásságában ha nem is kommunista, de sajátos szocialista eszmeiség érződik, mely — Kassák aktivizmusához hasonlóan — számtalan szálon kötődik a legprogresszívebb törekvésekhez. Bartáék, az elvi súrlódások ellenére is, a diktatúrán belül vannak, részesei a forradalmi eseményeknek — így őszinte és jogos az a lelkesedés, mely műveiket átfűti. A történelem sodrában Barta is eljut arra a magaslatra, melyet szükségszerűen perelhet vissza bécsi korszakának dadaista kompozícióiban, majd elkötelezett kommunista művészetében. Ebből a pozícióból érthetőek az említett költemények is: bennük szétbogozhatatlanul összefonódik az avantgarde tett és az eseményeket igenlő, velük vívódó költői magatartás. Az 1919 nagy analógiáival, horizontváltásaival, expresszív villanásaival, az új idők vajúdó képeivel Kassák korabeli ódáinak zengzetes hangján szól — csak végletes indulatokkal, az expresszionista hevülethez szerencsésen igazodó túlzásokkal, képi nagyításokkal. A lírai anyag Barta költészetében mindig kaotikus vízióként vetítődik ki, de ezek most már feszesen, pontosan egymásra épülnek, logikusan készítik elő a lezáró poént, mely

jelen esetben a megváltoztathatatlan előremozgás szuggesztív képe:

„s a Dolgok száján feldördült a Nóta”.

A nagy analógiák, az általánosítások igényének jelzésére, a törvényszerűségek szkematikus meghaladására tesz kísérletet a költő, mikor új funkcióbba állítja a tipográfiát. Értelmi vagy érzelmi nyomatékosítás helyett az avantgarde stílusjegyeinek díszlet-jellegét, s talán már ironikusan meghaladásukat is hangsúlyozza, mikor a kozmikus arányok között szétttekint:

„völgyek feldobták tüzes öklüket	
fel és szét	
anyag s lefoghatatlan	} alájuk
ég és föld:	

Amit a *Költőkhöz* című versében nem tudott Barta egyértelműen megvalósítani, azt a *Fiatalemberben* sikeresen újratemtette. Már a motívumválasztás nagyobb lehetőségeket kínál a költőnek — anyagának szélesebb mozgósítását, aktivitásának elevenebb, életesebb versbe fogását. Maga a motívum sem véletlenül divatos az avantgarde körében — a türelmetlen, néhol anarchisztikus, ideáljait időben messze előre vetítő mozgalom leginkább erre a közegre támaszkodhatott, a meglevő viszonyok tagadása mellett konstruktív társadalomépítő gesztusait termékenyen itt gyakorolhatta. A fiatalság körében lehetett legjobban kiélezni a generációs problémákat is — s ezen a ponton az sem közömbös, hogy a mozgalom csupa fiatalból áll — melyeknek morális kérdéseit a társadalom változásának szükségességével kapcsolták össze. Ezért hemzseg ezekben a művekben annyi „rendre pojjácásodott” apa-kép, a „család szent nekikikényelmese”, másik oldalról pedig a „dromedár-fejű” anyák, az elnyűtt, megrokkant apa-képzetek. A fiatal-ember-versekben csapnak fel leggyakrabban a dionüzoszi mámor hangjai — a szerellemnek, szertelenségnek, tavasznak, föléledésnek azok az önfeledt képei, melyek az egész mozgalom újító akaratát poétikailag hitelesítik, biológiaiag meghatá-

rozzák. Ezekben a pillanatokban az osztályellentétek is gyakran összerosódnak — a költő vagy belefeledkezik a kamaszos erőmutatványokba, vagy — miként Barta a *Fiatalemberben* — művészi fölénnel rántja egybe a nemzedéket:

te, aki a belváros erekción hímjei s a térdig bokák nőstényei közt
pelyhesedtél,
vagy a külváros csatornái körül szemelted ki magadnak az asszonyt
és a tüdővéaszt,

fiatalember, te nem tudod, mi az élet.

AZ ÉLET!

A végső cél, persze, az ifjúság — osztályharcokban gondolkodva: a munkásfiatalság — megnyerése az aktivizmus mármár merev, idealisztikus politikai elképzeléseinek. A kérdés az Ifjúmunkások Kongresszusa körül éleződik ki legnyilvánvalóbban, mikor Barta jegyzeteiben — mintegy Kassák *Boldog köszöntésével* párhuzamosan — nyomatékosítja, politikusabbá színezi *Fiatalemberének* általánosabb, elvontabb eszméit.

„Ők azok — írja jegyzeteiben —, akik soha és senki kedvéért nem fognak beleragadni az aktualitásba, akik jobbra soha nem indulhatnak. Ők a biztosítéka és tisztasága az új társadalomnak és szemben azokkal a vezérekkel, akiket pillanatnyi gyengeségük jobbra sodort, ők azok, akik már nem bolházón taktikázni, hanem a végtelenből visszakeresni és visszamérni akarnak.”¹⁷

A költeményben meghúzódó intellektuális élmény nemcsak Barta lírájának új lehetőségeivel bíztat, de részben feloldja azt az ellentmondást is, mely ez idő tájt a költő konstruktív gesztusai és szertelen képi fantáziája között feszül. A *Primitív szentháromság* gondosan szerkesztett, politikumát az építkezés áttételével szuggeráló műve után a *Fiatalember* „cszközzé teljesedik”, „nótába zendül” — s így rejtettebb struktúrában szerveződik a költemény. Ebben a versben is meghatározó a tagadásnak és az aktivista idillnek együttes jelentkezése, de míg a *Költőkhöz* polifóniája stíluskeveredéshez vezetett, Barta most egyetlen vezérmotívumával fegyelmezi a művet, monologizáló jellegé-

¹⁷ BARTA SÁNDOR: *Táborozás új földeken*. Ma 1919. júl. 1. 215.

vel egymásból következő, töprengő folytonosságot biztosít a *Fiatalember* logikai menetének. Széles ironikus gesztussal pásztázza át a társadalom ellentmondásait a „műhelyek gazdás karmai”-tól a „szentimentalizmus millió képeslapja”-ig, hogy az idézett általánosító összerántás után versének második részében megzendítse az aktivisták erőtől duzzadó, harsány és dinamikus idilljét. A megkésett avantgarde sajátos szintézise ez a mű. Amellett, hogy a mozgalom két fázisának törekvéseit egy költeménybe fogja, kaotikus látomásait vizuálisan kitüntetett motívumokkal keretezi („sárga kontraszt ott a hús”, „sárga kontraszt ott a lány”, „SÁRGA KONTRASZT!”), mintegy a láttatás szellemi fölényével biztosítva az ironikus kedv folytonosságát. A monologizálásból természetesnek tűnik a groteszk tabló felrajzolása után az aktív idill megvillantása, melynél — bár őrzi Kassák korai idilljeinek nyomait — üdöb-
bet, szebbet, karakterisztikusabbat kevészer produkált a Ma
itthoni irodalma:

És most képzeld el mindehhez a vizeket,
de mindenütt, mindenütt a földön:
evezősök kedve pirosba zendíti a levegő ragyogó testét,
képzeld a zöld mezőnyöket:
metszetes testű atléták pukkanásig feszítik a mellüket,
hogy elsőeknek roskadjanak a célbírók elé,
képzeld el, hogy otthon üresek a tág, hatalmas homlokú
kórházak,
a horizonton egészséges gyerekek sikoltoznak a kilométeres
hullámvasutakon,
a hegyekből felrakétázik a fehér ruhás lányok szabadult élete,
a világ vacsoráján senkisé maradt éhes,
és mindenütt felzendülnek a hegedűk,
a parkokban póznás legények és nevető lányok vitatkoznak a
Mindenről,
és senki sem kérdezi, miért, hogy főbedurrantsa magát.

Múlt és jövő perspektíváit hitelesíti az „átfetrengett éjszakákon” vívódó, „cszközzé teljesedő” költői jelen, melynek — messianisztikus maníroktól sem mentes — direktsége szerencsésen ellensúlyozza a szertelen nyitóképet s fogja össze a kétféle hangütést.

A megállapodott költői szemléletnek és az örökös megújulási kísérletnek újabb bizonyítéka a korszak egyik utolsó műve, a *Ki vagy?* Barta hatalmas mondatverse az ismert aktivista tematikával, fegyelmezett expresszionista modorával, ugyanakkor újító technikai bravúrral lepi meg az olvasót. Ha a *Költőkhöz* párhuzamosan futtatta elutasítás s építés indulatait és a *Fiatalemberben* monológgra épülő belső struktúrában teremtette meg a mű egységét — a *Ki vagy?*, megtartva az előző vers monologizáló jellegét, negatív formák sokaságából építi fel a jövő aktivista vízióját, generációs-ideológiai-általános emberi problémákat egybemosó expresszionista ember-eszményét. A tiszta, romlatlan élet igénye, a polgári kultúra szarkasztikus ostromozása, a spontán fölinduló tömeg s a rétegeire bontott társadalom víziója is nem-ek zuhatagával sugallja a költői intenciót, „hogyan egy reggel égő öklökbe falkázzanak és mindent, mindent formáljanak a megváltó életükhöz”. Ez az elkötelezettség, a „negatívumokban is pozitívumok lesújtó keresztmetszete” jól példázza, hogy Barta költészetében egyszerre teremtdődött meg 1919-re egy korszerű, szocialista líra eszmei és esztétikai lehetősége — az aktivizmus szubjektivistái elemeit az érő idők ígézetében fokozatosan elnyomja verseiben a kollektivisták akarás, egy pontatlanul körvonalazott, de mindenképp szocialista ihletettségű indulat. A kibontakozást azonban — akár csak a mozgalom többi képviselőjénél — megtöri a tragikus politikai fordulat, mely után ugyanonnan már egyetlen költői pálya sem folytatható.

Nem lenne teljes a költő Barta hazai korszakának vizsgálata, ha nem érintenénk néhány olyan műfaji-esztétikai problémát, mely részben már a bécsi évek termését előlegezi, vagy éppen magányos kísérlet líra és epika határán. Túl az expresszionista novellákon, melyeket szükségszerűen líraivá színezt a cselekmény visszاسzorulása, az általánosító, szimbólumokat képző avantgarde indulat, Barta jelzett kísérletei — mint Hegedüs Géza is rámutat —

„érdekes és jellemző dokumentumai annak a prozódiai folyamatnak, amely az utóbbi évszázadban a vers és próza szigorú kettőssége

közé kiépítette a szabadverstől a ritmikus prózáig terjedő átmeneti alakzatokat, egyrészt feloldván a régi formákat, másrészt meghagyva a régi formákat, új lehetőséggel gazdagította az egész irodalmi formakincset”.¹⁸

Az egyik ilyen újító lehetőséget a bartai oeuvre-ben az 1918–19 fordulóján írt *Pubertás* villantja meg, a benne rejlő szintetizáló törekvések egészen a prózaként és költeményként is nyilvántartott *Decemberi történetig* kísértének. Barta művében minimális az epikus váz, s ez is jóformán csak a nagy expresszionista, szabadversszerű víziókat köti össze. Technikájában nagyon rokonítható a *Máglyák énekelnekkel*, főleg annak első változatával, az epikus igénnyel alakított *Éposz 1919*-cel. Ha számba vesszük a *Pubertás* poétikai jellegzetességeit: a sétálóversszerű indítást, a futurisztikus elemeket, a pseudo-történet motívumát, az expresszív zuhogás konstruktivista fegyelmezését, a demagógia leleplezését, a konkrét politikai utalásokat (pl. Szabó Dezső) — nem elképzelhetetlen, hogy Kassák forradalmi eposzának közvetlen előképével van dolgunk. Bartánál viszont még szűkösebb közegben mozog az élmény, s a prózai és lírai szándéknak az a keveredése, melyet Kassák egyértelműen megszüntet műve átdolgozásakor, itt végig zavaróan hat, amorf kompozíciót eredményez.

Sajátos helyet foglal el Barta munkásságában a 20-as évek munkásirodalmának kedvelt műfaja, a „mese”. Bonyolult műfaji szintézise parabolisztikus formában tükrözi a társadalmi ellentmondásokat, lehetőséget teremtve a köznyelvhez közelítő avantgarde további szintézisére, formai kísérletezésekre. Barta meséi a bécsi korszak jellegzetes termékei, de két változata — s ez egyúttal jelzi a műfaj gazdagságát, variációs lehetőségeit is — már itthon felbukkan. A *Mese a szegény meg a ravasz emberről a kalácskahúsú asszonyról a fűről a fáról a víz-esésről; életről halálról* versalakzatba tört parabolisztikus mesének indul, de a mű második részében, a szegénység életképeiben már az expresszionista költő szól. Bár Bartának ez a műve nem sikeres alkotás — szemléletváltásai, egyenetlenségei,

¹⁸ HEGEDÜS GÉZA: *Barta Sándor: Ki vagy?* Kortárs 1963. 7. 1097.

hanyag kompozíciója miatt nem is lehet az — már ekkor feltűnő, hogy milyen szerencsésen találkozik az ironikus-groteszk költői alkat, a vizionáló képesség a mese oldottabb-lazább vonalvezetésével, milyen felszabadultan kerülheti el a didaktikusság mindig kísértő veszélyét a fesztelen, játékos hangütésben: „lhaj-nyihaj, ellötytyent a nap az égen”. Még szembe-tűnőbb az avantgarde-dal való kapcsolat a másik változatban, a *Mese a nagyhasú asszonyról* című műben. A mese itt már csak nagyon közvetve érvényesülő keret, helyette a szülő nő szimbolikus, nagy analógiákra épülő expresszív képe uralja a költeményt. Barta érett verseinek technikáját követi, egyetlen motívumból bontja ki az „éneklő élet” forradalmi tematikáját. Szuggesztív lírai eredetiséggel Kassák *Anyaság* című költeményét gondolja tovább, vetíti még nagyobb összefüggésekbe. Az élményanyag eleven mozgósításával, a kozmikus arányok biztos érzékeltetésével, a szimbolikus nagyítással kiiktatja művéből az epikus elemeket, a meseszöveget pedig szürreális víziókkal helyettesíti. Ha a *Pubertást* a *Máglyák énekelnek* formai előképeként említettük, még nyilvánvalóbb a szellemi kapcsolat Barta szürrealista meséi és *A ló meghal a madarak kirepülnek* költői világa között. A vándorlás szürreális víziójában, az események álomszerű úsztatásában, a történésmozzanatok éteri lebegtetésében, az állat-motívumok hasonlóságaiban lehetetlen Kassák húszas évekbeli alakításaira nem ismernünk:

És sírt és megkормozta a homlokát a sárga lisztben
a fák éneklő madarakat rügyeztek
az utak megfehéredtek a melegségig
és ment, ment
a fejében lázadón összelobogtak a holnapok
az erdők fölé ért
a madarak még énekeltek
de a vermek begyöpösödtek előtte,
a medvéket nem találta barlangjaikban
a ragadozók trombitásan fölézokogtak
a folyók már belecsurogtak a napba
és hiába a térdeplő esze
a füveken nyulak párosodtak
és a tetőkön galambok kerepeltek.

A forradalom napjaira Barta rendkívül dinamikusan fejlődő költészete avantgarde líránk egyik meghatározó ereje lett. Szintetizáló, folytonosan gazdagodó életműve — főleg Kassák koncepciójának és költői gyakorlatának hatására — nagy lehetőségekkel biztatott, a hazai avantgarde legteljesebb skáláját mutatta. Sok mindennek birtokában volt már, amit mestere tudott — ugyanakkor újító ereje, groteszket és abszurdot mozgósító intellektuális alkata, spontán fogant korai szürrealizmusa pályájának további emelkedését sugallták. A sors szomorú ironiája, hogy a forradalom bukása épp az ő sokat vitatott progresszív művészetét viselte meg legjobban. Bécsi dadaizmusa még öntörvényű, némely mozzanatában hazai költészetét is kiteljesítő egység, de az a lehetőség, mely lírájában 1919 körül adva volt, az emigráció közegében örökre elsikkadt.

FŐBB IRODALMI HATÁSOK KASSÁK PRÓZÁJÁBAN

Az irodalmi hatások vizsgálata különösen az avantgardista művészek — így Kassák — esetében kényes feladat. Kényes, mert a modern író — Schopenhauer és Nietzsche jogán — nem érdekli a közönség hatás, és szégyelli példaképeit. Az avantgardista irányzatok közül egyedül az expresszionizmus új kultuszt elődeiből, mert bizonyítani akarja a művészet történetében — minden más irányzattal szemben — szakadatlan folytonosságát, prioritását. De az elődök is csak azért kellene neki, hogy minél meggyőzőbben bizonyíthassa velük önkényes újításait. Az egész avantgardizmus belátható az eredetiség és zsenikultusz „szent családjának” fedele alól: az impresszionizmus hangulatvilágától, a szimbolizmus homályosságától, a futurizmus hagyományellenességén, a kubizmus gögös elvontságán, az expresszionizmus hagyománypártiságán át a dadaizmus kultúrundora — és a szürrealizmus spontaneitásáig.

Az *eredetiség* az irodalom egész történetének nagy metszéspontja. Különösen a kapitalizmus századaiban az, amikor az író maga is áruvá válik; szubjektív élményvilágát dobva könyveiben a piacra, s így lassan azt is sajátjaként adja el, ami tőle függetlenül, a vevő számára is olyan, amilyen.

Az *eredetiség* a reneszánsz óta: művészi mérce, így a művészet „saját világának” értéktengelye. Kassák is jobban elviselte József Attila kegyetlen bírálatát a „35 vers”-ről, — mert a közönség hatás felől értékelte *le* a számozott verseket —, mint a „kivált” Komját és Uitz rágalmain az Egyiségben, amelyben Kassák eredetiségét vitatják el. („Irodalomban — 1919-ig tartó korszakát kivéve — újabb munkáiban epigon és hullá-

rabló. Képatchitektúra című találmányát Bortnyiktól, Braquetól, Punitól és főként a szuprematistáktól lopta.”)¹

A cikket sértésnek szánták. S valóban ez a legtöbb, amit egy avantgardista a másíknak a fejéhez vághat. Kassák is így adott okot e sértésre: ő is az eredetiséget tagadta meg az Egységtől, mikor a Májban azt írta, hogy: az Egység „eddig egyedüli erénye, hogy a második száma jobban hasonlít a Májhoz, mint az első.”² Az epigonság vádja — ha finomabb megfogalmazásban is — itt is egyértelmű.

Aki nem *eredeti* a modern irodalomban, az már csak giccses vagy epigon lehet egy igazi művész iskolájában, uszály egy irányzat pápájának zseni-palástján.

„Én nem fejlődök, én vagyok” — mondta magáról Picasso. És ő megengedhette magának, hogy önmaga kifejezésében semmit se tartson fölöslegesnek vagy lényegesnek. P. Reverdy szerint pedig „Hogy a végeredmény a közönségnek tetszik-e vagy sem, az csak nevelés kérdése.”³ Ezek és ehhez hasonló gondolatok a Kassák-kör nyilatkozataiban is megtalálhatók éppúgy, mint akárhány avantgardista csoport kiáltványaiban.

Kassák azonban — expresszionista is lévén — nem tagadja meg a példaképeit. Megvallja *azonosulásait*, sőt *ellenazonosulásait* is. (Ez utóbbi hatásnak Kassák esetében különösen van értelme, hiszen többen hatnak stílusára olyanok, akiket eszével már régen elítélt, intuitíve azonban egy-egy motívum olyan mélyen rögződött benne, hogy alkotás közben nem tudja — persze, Kassák nem is akarja — korrigálni az önkifejezés folyamatát.) Akikkel Kassák azonosul, azoknak írói-emberi attitűdje példa vagy védjegy hosszú életharcában. Ezek azok, amelyeket be is vall életművében. Elhallgatja azonban — tán észre se vette — azokat az intuitív mechanizmusokat, automatizmusokat, amelyek főleg a konstrukcióban, a jellemrajz-

¹ Válasz a Mának, Egység, 3. sz.

² KASSÁK LAJOS: Válasz és sokféle álláspont, Ma, 1922. aug. 30.

³ A kubizmus (Válogatás a mozgalom dokumentumaiból) Gondolat, 1975. 136. l.

ban mint imitatív mankók, munkáló és segítő eszközök vezetnek, irányítják, legalább is befolyásolják.

Tolsztoj alakját kiemeljük a felsorolandó példák közül,⁴ hiszen őt — fenntartásokkal bár — inkább *csodálja*, mint követi. Tolsztoj objektív, „kész” (tehát: zárt) világa távoli eszmény az ő szubjektív, „nyitott” világának. Csodálja azonban „alkotó géniuszának széles látókörét”, törekszik azonban „az ő példáján tudatosulva” az *egyszerűség* művészetére: az igazság keresésére, a bátor szókimondásra, a tárgyba való beleérzésre, a tiszta — „üres bőbeszédűségtől és technikai fogásoktól” mentes — kifejezésre.

Dosztojevszkij

hatása viszont az egész életmű vezérmotívuma. Az *Egy ember életében* Kassák beszámol egy Balázs Klárinál átvitázott délutánról, ahol a *Bűn és bűnhődés*en vitatkoztak szenvedélyesen. Raszkolnyikovot vitatták meg, s észre se vették, hogy a társaságukban ül egy tipikus Szonya; Klári húga, aki teljesen belebolondult közműves vőlegényébe. Az még feleségül se vette, elcsalja keresetét, és meg is veri szegényt. Nemsokára összeházasodnak a jegyesek, s a lány egy esztendő múlva agyonlőtte magát meg a gyerekeit is.

Az *Anyám* címére XI., illetve XVI. levelében is ír Dosztojevszkijről, akit úgy fogtak el, mint forradalmárt, s ő azzal a tudattal ült a börtönben, hogy apját, a részeges kisbirtokost kegyetlenkedései miatt megölték a jobbágjai.

Az *Egy kosár gyümölcs* adóhivatalnoka egy tanyai adóvégrehajtásra emlékezve, a büntetés dosztojevszkiji elveit vallja: „Hiszen a bűnözés bizonyos értelemben már a bűnhődést is magában foglalja. . .”

Thoman, a *Hídépítők* hőse barátjának bemutatván a fegyenctelep lakóit, így elmélkedik:

⁴ STRINDBERG, MATERELINCK, valamint a színpadi újítók (KARL HEINZ MARTIN, PISCATOR, BRECHT) illetve CSEHOV hatását megírtam a *Kassák a színpadon* c. (még kéziratos) tanulmányomban.

„Raszkolnyikov gyilkolt, de később, hogy egész életét megismertük, tisztának, ártatlannak bizonyult előttünk a szentekhez hasonlóan...”. Fegyencársai „Valamikor pénzkezelők voltak a postán, bizalmi személyek egy vállalatnál, ... s most itt élnek mocskosan, félig állati körülmények között, — elég büntetés az számukra, hogy összevetjük múltjukat a jelenükkel. Hogy vállalták ezt a sorsot, elvégezték magukon az ügyész, s majdnem a hóhér kötelességét is. Vagy talán azt hiszed, hogy elkövetett cselekedeteimért én, aki ifjonti fejfel mérnöknek készültem, azon felül, hogy most a gyönyörű híd építésénél baromi szolga vagyok, még egyéb büntetést is érdemlek?”

Zilcer, a *Napok a mi napjaink* államügyésze, a fehérkeresztes munkásgyilkosok vádbeszédében Dosztojevszkij szellemében érvel:

„... az ellenség megsemmisítése, azé az ellenségé, aki támadólag lép fel velünk szemben, nem nevezhető közönséges gyilkosságnak. Megérdemlik a büntetést, mert nem tudták feladatukat úgy megoldani, hogy kárt ne tegyenek emberéletben, de megfellebbezhetetlenül mentségükül szolgál, hogy még nincs meg a kellő tapasztalatuk a mai kaotikus világban.”

Sajnálatos, hogy Bakcsy György könyvének⁵ *Dosztojevszkij Magyarországon* című fejezetéből kimaradt Kassák Lajos neve. Pedig a Kassák-hősök is valahonnan Dosztojevszkij „odújából” léptek elő. A renddel össze nem férő csavargók (Tóni, Dániel, Beliczán, Thoman stb.), vagy a tiszta prostituáltak (az *Angyalföld* Ilonkája, a *Marika, énekelj!* Katija stb.), de más nőalakjai is kompromisszum-házasságukban (Marika és Anyica a *Misillóban*, Karácsonyiné a *Karácsonyiékban*, Annuska a *Munkanélküliekben* stb.) éppúgy áldozatot hoznak, mint Szonya. Ha van a házasságukban némi szerelem, akkor éppen e miatt érzett bűntudatuktól hajtva keresnek legalább lelkiismereti feloldozást azzal, hogy elhagyott, megcsalt, elárult társaikhoz keresnek titkos vagy bűnös kapcsolatokat (pl. önrablás-motívum).

⁵ BAKCSY GYÖRGY csak lábjegyzetben utal KASSÁKNAK a Batyfele bemutatóról írt kritikájára. L.: BAKCSY GYÖRGY: *Dosztojevszkij*. Gondolat, 1970. 458., ill. 518. l.

Raszkolnyikov, a rend „odúlakója” fellázad, megpróbál áttörni a normalitás (az uralkodó szokás) falán, hogy Napóleon legyen és ne rabszolga. Az erkölcsi büntudatot akarja kicsúfolni, büntudat nélküli bűnözésre vállalkozik, de a véletlen — pl. hogy nem csak a „rossz” uzsorásasszonyt, de a „jó” Lizavétát is meg kell ölnie —, s a lelkiismerete — amely felárad benne, miután a gyilkosság ellenére is szabadon járhat — és Szonya iránti tiszta szerelme a büntetés vállalására készítetik.

Az *út vége* Makai Sándora is ilyen. raszkolnyikovi figura. Aszthénias fizikumával, vezérségre törekvésével, a mozgalmi „normalitástól” eltérő, individualista taktikájával, ambivalens énje vívódásaival a dosztojevskiji hőst idézi élénk.

Hasonló dosztojevskiji vonásokat hordoznak magukban Kassák más regényhősei is: az *Angyalföld* óriása, a harmonikás, Károly, Mitrovác; a *Napok* Zilcere, a *Hídépítők* Thomanja, az *Egy kosár gyümölcs* adóhivatalnok, a *Munkanélküliek* Tónija, a *Marika, énekelj!* diákja, az *Akik eltévedtek* Kálmánja, az *Egy álom megvalósul* Pérelje, és még sokan mások. Nőalakjai mindegyikében van valami „szonyai” vonás: elsősorban áldozat-voltuk, passzív jószáguk, kisemmizettségük és megváltó szerepük ilyen.

Ez a feminin vonás különösen figyelemre méltó Kassáknál, akit futurista-aktivista korszakában (a Tett és a hazai Ma) *nőgyűlölő* programmal ismertünk meg. A feminizmus már egyértelműen expresszionista jellemző, amely az irányzat sokszínű szocialista világnézetéből és forradalmiságából fakad: a rendkívül elesett, rendkívül szegény, rendkívül kizsákmányolt és lemeztelenített átlagemberrel való azonosulásuk eredménye.

Az erőszakellenesség is expresszionista jellemvonás. Ez köti az irányzatot Tolsztoj és Dosztojevskij messzianizmusához (Koczogh Ákos). Ezen kívül Kassák hőseit a szabadságkeresés tragédiája is Dosztojevskijhez köti: valamiféle vagabund szabadságban keresik boldogságukat, de csak kötelékek hálóját lelik. Ez elől menekülnek — általában a halálba: Tóni, Dániel, Beliczán, Benczés, Pérel stb.

Gorkij

hatása párhuzamos a Dosztojevszkijével. Az *Életsíratás* novel-láira egyfelől Maeterlinck,⁶ másfelől Gorkij, a még csak népies-romantikus csavargóíró van hatással; a *Cselkas*, a *Makar Csudra*, az *Izergil anyó* írója. A húszas évek végén, a stílromantikából kigyógyulva, az *Egy ember élete* írója majd újra Gorkijhoz tér vissza, akinek életregényéből a *Gyermekkoromat* 1919-től, az *Emberök között* 1927-től olvashatta.

1933-ban Nádass Józseffel egyfelvonásos kórusdrámát ír Gorkijról.⁷ Ez a kórusjáték a nép igazságát kimondó, a cári bíróság előtt bátran kiálló író-agitátort heroizálja-sematizálja, aki így szaval az utolsó szó jogán: „Meg akarjátok ölni az igazságot, de mi itt állunk milliók és milliók, és harcolunk az emberiség jogaiért és az elnyomók kegyetlenségei ellen. . .” A Szibériába (Aramsasba) száműzött író mellett tüntet a nép az utcán, ettől a bíróság — félelmében — becsukja az ajtókat.

Gorkijban Kassák kezdettől — az *Egy ember életének* az 1912. májusi tüntetést tárgyaló lapjainak tanúsága szerint — a pártok feletti szocialistát értékeli, aki nem par excellence pártköltő, hanem „az emberiség nagy szocialista írója”. Pártköltő és szocialista költő Kassáknál eredendően ellentmondás, amennyiben a pártokat nem tartja többre, mint az egyházakat. A pártokban — úgy véli — mint bűrókban dogmává merevedik az eszme, s a dogma a gondolat halála. 1936-ban azt írja a Gorkij halálára írt emlékezésében:

„Íróra nagy veszedelem egy politikai vagy társadalmi áramlat sodrába kerülni. Belekeveredik — sokaknál bele is keveredett — az irodalmába a politikus vagy forradalmár egyoldalúsága, amely agitáció-eszközzé süllyeszti le az irodalmát. . .”⁸

⁶ L.: K. B.: *Kassák a színpadon*.

⁷ KASSÁK—NÁDASS: *Gorkij*. Népszava, 1948.

⁸ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY írja JOHANNES R. BECHERRŐL: „A személyi kultusz és a dogmatizmus irodalompolitikai korszakában . . . lassanként abba a veszélybe jutott, hogy sablonossá válik . . . 1950. jan. 9-én ezt jegyezte fel naplójában: 'Már régóta itt volt a krízis,

Kassák Gorkij példáját — némi egyoldalúsággal — a proletkulttal folytatott, kitartó párharcában idézi sokszor. S bár a „proletárművészet” ellenében igaza volt, az is tény, hogy Kassák Gorkijt a tévedéseihöz is felhasználja jogcímül, esetleg mentségül. Anarchizmusának, államellenességének „jól jön” a lenini diktatúrával szembehelyezkedő machista és otzovista, a *Gyónást* író Gorkij, mert ez már az osztály nélküli társadalom és az állam szembenállását képviseli. Fenntartás nélkül elismeri ugyan Lenint, de nem bírálja a *vele szemben* tévedő Gorkijt, — pedig ekkorra már az is leszámol hajdani tévedéseivel.⁹

Gorkijban Kassák a saját pályájával párhuzamos írói sorsot és magatartást becsüli: a zsenivé, művésszé érett autodidakta, szocialista forradalmár, a bolsevikokkal vitázó, „szubjektív” realista író irányítja az ő harcát, fejlődését is. *Az anyában* ugyan „első szocialista tárgyú” orosz regényt lát, de *Pelagéjában* ugyanolyan reménytelen véget érő hőst, mint az *Éjjeli menedékhely* intellektueljében, s nem a munkás Pável és anyja, hanem a „paraszt” Ribin a regény „legmegéltabb és legkifejezőbb

mikor kívülről nézve a legnagyobb volt a sikerem. Tulajdonképpen mindenem megvolt, csak költői potenciámat vesztettem el. Teljesen kimerülten hallgattam a beszédeket, amelyek teremtő teljesítményemet dicsérték. Csak szünet volt ez talán? Nem, a szünetek nem teremtetlenek, közben valami új után néz körül az ember. Csak a krízis ismeri a munkanélküliség szorongató, megszégyenítő érzését. Az ember elavul s csak arra való, hogy eltakarítsák: nincs már semmi mondanivalója. Nincs olyan téma, amihez a saját legbelsejéből is hozzá tudna tenni valamit . . .” (*A német irodalom a XX. században*. Gondolat, 1966. 359.)

⁹ „A kommunistáktól eltérő véleményem volt az értelmiségnek az orosz forradalomban betöltött szerepéről, hiszen a forradalmat éppen az az értelmiség készítette elő, ehhez tartozott minden »bolsevik«, aki százával nevelte a munkásokat a szociális hősiesség és a magasfokú intellektualitás szellemében . . .

Így gondoltam 13 évvel ezelőtt, és így tévedtem . . . Hadd ismerjék hát az olvasók ezt az én tévedésemet. Jó volna, ha tanulságul szolgálna mindazoknak, akik hajlamosak megfigyeléseikből elietett következtetéseket levonni.” (GORKIJ: *Visszaemlékezések, elbeszélések, színművek* 1924—26. Európa, 1963. 31.)

figurája a könyvnek". Ugyanakkor *Az Aratamonovokban* az „erős”, az „építő” Ilja Artamonovot dicséri, nem is a kritikus ábrázolást; s így végső soron *elismeri* — mint „erős embernek” — farkastörvényeit. („Hogy a fiatalok nem szeretik egymást, vagy talán félnek is egymástól, az nem érdekli Artamonovot. És neki van igaza. Előtte a gyár fölépítése, naggyá tétele a cél, . . .”)

A szocialista realistát még nem ismeri fel Gorkijban, sokkal inkább becsüli a — magáéhoz hasonló — „belső emigrációban” élő szocialista író. Gorkij politikai tévedései — sajnos — megerősítő példaként hatottak Kassák ideológiai-politikai tévedéseire. Istratival szemben igen helyesen differenciálja Gorkij Istrati által vádolt „renegátságát”, hogy „nem folytatja tovább a harcot, amit annak idején keményen állt Leninnel szemben”, de Gorkij példáján maga is levonhatná a forradalommal szemben vállalt és tanúsított harcának tanulságait. Igaz, Kun Béla nem volt Kassáknak Leninje: talán megérte volna! Közismert ugyanis az a szívós türelem, amellyel Lenin küzdött Gorkij tehetségért — szinte Gorkijjal szemben.¹⁰

Az *Egy ember élete* után sokan nevezték „a magyar Gorkij”-nak Kassákot úgy, ahogy a „balkáni Gorkijnak” Panait Istratit. De már a *Misilló királyságában* is ott munkál Gorkij történelmi szemlélete, aktív, „erős” embereinek (Anyica) lázas-lázadó atmoszférája.

Jack London

hatását Gorkijhoz, Cendrarshoz és Istratihoz hasonlóan a csavargás- és mozgalmi élmények hasonlósága-különbözése adja. Az *Anyám címére* XI. levelében írta:

„Egész fiatal legényke voltam, Mutterkám, mikor Jack Londonnak . . . az angol főváros szegényeiről írott könyvét olvastam . . .

¹⁰ A LENIN — GORKIJ levelezésből csak egyet: „Annyira fáradt vagyok, hogy semmihez sincs erőm . . . Ön viszont vért köp és nem utazik . . . Utazzék el, gyógyuljon meg. Kérem, ne makacskodjék.” (LENIN GORKIJNAK, 1921, VII. 9.)

Jack London könyve mint egy lámpás gyulladt ki előttem és fel-emelkedett, hogy bevilágítsa a tájat, ahol iránytű és különösebb kíváncsiságok nélkül bolyongtam . . .”

Kassák csavargói — Dániel, Beliczán, Thoman stb. — szinte mind Martin Eden vagy Joe Dawson életét élik. Koszmikus szabadságélményük éppolyan nyugtalanná teszi őket, s a polgári házasság mint az osztályellenséggel kötött — kötendő — kompromisszum éppolyan nyűg nekik, mint Martinnak. Gondoljunk Dánielnek Julikával vagy Tóninak Flórával kötött házasságára. Szerelmük is sokban hasonló. Martin gyermek-kora, íróvá fejlődése, megszállott önképzése is sokban hasonlít Kassák „*Kifejlődés*”-regényéhez. London gyermek- és állatszeretete — sőt: kultusza — Kassák irodalmában is visszhangra talál. Violái, Katuskái, Jánoskái és Cinegái stb. felidézik a kölcsönkapott 100 dollárjával házvezetőnője rongyos porontyai élén cukrászdába vonuló Martint. (Ez a Morse család elleni lázadása felidézi Kassák kocsonyával kipingált kocsmaszobáját.) London kutyái Kassák állatnovelláit, kisregényeit juttatják eszünkbe: a tyúkocskákat, galambokat, papagájokat, lovakat és kutyákat átszellemesítő, megszólaltató írásokat.

Kassák munkáshősei (gondoljunk a szobafestő Tónira a *Munkánélküliekben*) ha dolgoznak, éppolyan állati megszállottsággal — vagy proletár elkeseredettséggel —, ha szeretnek, éppolyan fölényes szájalommal vagy extatikus rajongással, mint London Martinja. Aztán ha a szokáserkölcset kiveti magából őket, éppúgy köpnek a világra, mint ő. Kassák alakjai — s ez már Dosztojevszkijnél is szóba került — éppúgy szeretnek csavarogni és nagyokat aludni, s az állandó munkától éppúgy viszolyognak, mint maga Jack London is.

Jellemük éppolyan slamposan nemes, jódolgukban éppolyan pazarlón önzetlenek, mint Martin Eden. Barátságuk is — kifejtve vagy kifejtetlenül — éppolyan rokonszenves kanális-filozófián nyugszik, mint például Martin és Brissenden barátsága.

Még magának Kassáknak a karrierje is mennyit hasonlít a Martin, sőt Jack London karrierjéhez: a remekművek és gyenge

munkák, a dicsőítések és gyalázkodások, irigyek és ellenségek iromba környezete kíséri pályáivét. Anarchista individualizmusuk is rokonítja őket, bár Kassák közelebb kerül s marad osztályosaihoz; míg Londont a fajgyűlölet és a gazdagság utáni hajsza messze eltéríti, sőt szembe is állítja hajdan volt osztályosaival.

Minden azonosulása mellett mennyire kívülről, szinte ellenségesen tud csodálkozni a „féktelen gesztusok, a mohó szerelmek és a mértéktelen italozás” megszállottján. Talán csak Szabó Dezső antiszemitizmusától, Istrati szovjetellenességétől tudott úgy undorodni, ahogy Jack London pénzéhségétől irtózott.

London gazdag, egzotikus leírásait — melyek az író kalandos útiélményeiből fakadnak —, Kassáknál inkább a lelki tájak (emlékvilág) leírása helyettesíti. De Jack London drámaisága, leírásainak romantikus izgalma, végletes élethelyzetekbe sarkított alakjai már éppúgy a természettel küzdő vagy a harcban megdicsőülten elpusztuló általános Ember szimbólumai, mint Kassák csendes szegényei, „egyszerűsített”, egyszerű emberei; a Virág Balázsok, a Pataki Jánosok stb.

Azt hiszem, a temperamentumuk élesen különbözött. Jack London az éhes tűz, Kassák a szívós víz tulajdonságát élte. S mint ahogy az ellentétek a végtelenben összebékülnek (a legnagyobb kör az egyenes, a legkisebb hideg a meleg stb.) végtelenség-kultuszukban, tökéletesség-igényükben ők is összebékültek, s Kassák irodalmában ez a meghatározó.

Cendrars

hatása már közvetlenebb; hiszen míg Jack London 1916-ban véget vet az életének, addig Cendrars életútja szinte együtt fut a Kassákéval. (Kassák 6 évvel éli túl „lelki társát”.)

Igaz, személyesen aligha találkoztak egymással, de — mint Nagy Géza, a Cendrars–Kassák kapcsolat leírásánál megjegyzi — a poéták köztársaságában nincs szükség személyes ismeret-ségre; a művek, kezdcemények, törekvések magukért beszél-

nek. Kassákot Cendrars-ral sok hasonló életrajzi adat is összeköti — a szellemi-erkölcsi koherencián kívül. Elsősorban is: egy évben (1887) születtek. Mindketten elhagyták az iskolát: Kassák 13, Cendrars 16 éves korában. Kettejük ifjúkorában csak annyi a különbség, hogy Cendrars-nak volt mit „ellopnia” otthonról, hogy egy világcsavargóval végigjárja Oroszországot,¹¹ míg Kassáknak csak Sporny úr lakatosműhelyében nyílt meg a nagybetűs Élet. Mindketten a teljesség, a tökéletesség megszállottjai, következképp: érdeklődésük a művészi megismerés minden ágazatát befutja. Művészi forradalmukban — a harmincas évekre — mindketten „magukra maradnak”. Ez a magányosság mindkettejükénél éppúgy önmagukhoz való hűség, konzekvens eredetiség (eredetieskedés), mint „orthodox” modernség. A modernizmus divatos áramlatai elviharzanak mellettük, átjárják őket, formálnak is rajtuk valamit, de ők már nem „önmagukat keresők” az építők világában, hanem hangra és formára lelt autarchák: válogatnak, szűrnék, selejteznek a rajtuk átviharzó áramlatokból. Így egyikük sem bánja meg „művészi kamaszkorát”, mint azt az európai avantgarde szinte minden alkotója tette Aragontól Werfelig,¹² hogy az ábécé két véglete mellett az avantgarde két nagy szülőhazáját is érintsük. (Igaz, hogy mindketten — Kassák és Cendrars — éles töréssel léptek túl a stílromantikus korszakon.)

¹¹ „Cendrars korántsem volt olyan merész kalandoregyéniség, amilyennek lefesti magát: inkább szerény volt, sőt szemérmes, — a nagy ivászatok és lázas szerelmi kalandok bizony, a fantázia szüleményei . . . svájciak nyomozták ki, hogy a kamasz Frederic (Cendrars) korántsem kalandos szökés során jutott el Oroszországba, hanem atyai jóváhagyással . . .” (NAGY GÉZA: *Blaise Cendrars életműve*. B. C. *Húsvét New-Yorkban*, ford. KASSÁK LAJOS, Európa, 1963.)

¹² „A gőg sokféle fajtáját éltem meg másban is, magamban is — írta WERFEL —. Minthogy fiatalságomban egy ideig magam is oda tartoztam, tapasztalatból tudhatom: nincs emésztőbb, pimaszabb, gúnyosabb, ördögtől megszállottabb gőg, mint az avantgardista művészeké . . .” (idézi RÓNA GYÖRGY a *Franz Werfel c. tanulmányában*, *A német irodalom a XX. században* c. kötetben, Gondolat, 1966.)

A teljesség- és tökéletesség-kultusz csalja mindkettőt a filmhez; Cendrars-t közvetlenebbül, mint Kassákot, — aki ugyan a képzőművészet közvetítésével jut el a filmszerű tárgyiassághoz, — míg Cendrars Afrikában és Amerikában (1924 — 1936) Abel Gance-szal „szerepel, rendez és forgat”. Valami babonás alku látszik abban, hogy Cendrars is a *Ma* (*Aujourd'hui*, 1931.) címet adja tanulmánykötetének. Ez talán mindkettejük aktualitás-kultuszából (Kassáknál prezentizmusnak neveztük) fakad.

Cendrars vagabund szabadság-kultusza, kalandvágya, optimista, az „erős emberre” jellemző aktivizmusa, életszeretete, rímtelen élményköltészete vonzza Kassákot. Nem véletlen, hogy Cendrars-t Kassák ismerteti össze a magyar közönséggel (Blaise Cendrars: *Húsvét New-Yorkban*, fordította Kassák Lajos, 1963.) s tán ő volt, aki Cendrars-t a magyar irodalomba bevezette. Még a párizsi csavargásai idején hallott róla, mint „a költészet új törvényfogalmazójáról”, s Apollinaire-rel együtt a „lelkére” ölelte. „... Apollinaire az új költészetet adta a világnak, Cendrars pedig a tárgyi, közvetlenül érzékelhető világot adta a költészetnek” — írja a *Húsvét New-Yorkban* előszavában a fordító Kassák.

Ez a tárgyas, közvetlen költészet különösen az emigráció utáni költészetét kíséri végig — ezért is a *Húsvét New-Yorkban* fordítása hálás elszámolása e költői hatásnak —, de Cendrars prózája sem hatástalan. Az *arany* (fordította Nagy Géza, 1966.) Sutter tábornoka valahol az aktivizmus erős ember-etikájában testvére Ilja Artamonovnak, s mindkettő nem Kassák hőseinek — mert azok tragédiája éppen az, hogy *nem tudnak* erős emberrekké válni —, de magának Kassáknak.

Sorolhatnánk még a párhuzamos jegyeket, azonban a *különbségek* is jellemzők. Kassák, aki maga is közelebb érzi magához Cendrars-t, mint Apollinaire-t („Talán senki sem becsülheti nagyobbra, mint én Apollinaire jelentőségét, s valahol a lelkem mélyén mégis közelebb érzem magam Cendrars-hoz.”), szocializmusával túl is lép a hasonlóságokon. Kapcsolata a munkásmozgalommal — politikai, ideológiai, művészetelméleti kérdőjelei ellenére is — érettebb társsá avatják Cendrars-sal szemben,

aki a szegényekkel való „családias” szimpátiája ellenére sem jut el a mozgalomhoz, — még a francia ellenállási mozgalomhoz sem. Mindvégig megmarad haladó polgári írónak, míg Kassák — elszigetelődő mozgalmi múltja ellenére is — haláláig a munkásosztály elkötelezettje marad. Még kispolgár-hőseit is (Zilcer, Benczés, Péreli stb.) a szocialista — „szociális” — társadalom erkölcsi fölényével ítéli, illetve buktatja el.

Kassák végül is azzal az ideológiával különbözik Cendrars-tól, amely Gorkijhoz köti, s azzal a szinte vallásos proletár-elkötelezettséggel hasonul hozzá, ami éppen Révész Bélával rokonítja.

Eddig azokkal a hatásokkal foglalkoztunk, amelyek a kassáki életművet *közvetlenül* és *tartósan* úgyszólván végig kísérték. E hatóalanyok életét, életművét — ha egy-egy jellemvonását fenntartással is — elfogadta Kassák, s azt életpályáját-vezérlő párhuzamosként meghagyta-megőrizte maga mellett.

Ezen kívül kísérték a kassáki életművet — itt a prózájával foglalkozunk — olyan hatások is, amelyek aktívan csak egy-egy korszakában munkálnak, esetleg búvópatakként egy-egy hasonló — vagy azonos — sorspillanatban vissza-visszatérnek, azonban a hatóalany életével, magatartásával, egy-egy sorsfordító döntésével nem ért egyet, vagy éppen merő-szemben áll azzal. Ilyenek például: Révész Béla, Szabó Dezső, Panait Istrati, az olasz futuristák közül Palazzeschi és Marinetti és a harmadik korszakban — főleg a novellákban — Csehov.

Révész Béla

hatása talán mind közt a legközvetlenebb. Hozzá Kassákot talán Ady-rajongása viszi, s az a körülmény, hogy 1906-tól Révész a Népszava irodalmi rovatának vezetője. S miután Révész „átgondolt kultúrpolitikája” iskolát teremt a Népszava körül csoportosuló írók — köztük Kassák is — táborából,

mi sem természetesebb, mint hogy a „23 éves munkásköltő” hozzá is mérte első lépéseit. Hogy pedig Révész vitte Adyt is a Népszavához, s ő volt, aki „Ady és a magyar munkásosztály kezét egymásba helyezte” (Rónay Mihály András), ez elég volt Kassáknak, hogy Révészt a szívébe zárja. Persze, Révész új hangú prózát hozott a csizmadiás-gyagyovszkis Népszavába; az olasz verizmus romantikus-naturalista formavilágát, a Nyomor csodálatosan szomorú mélytengerét. Az emberfeletti — és emberen túli — nyomor misztikus pátosza minden kontúrt feloldott, s ettől a mágiától Révész már nem tudott szabadulni. Az írói elkötelezettség nála azonosulást jelentett az ábrázolt tárggyal, s az itt még tragikusan szegény- és munkásfiguráit a tízes-húszas években fokozatosan önmagában oldja fel. Így lesz Révész prózája ad finitum költészet annak ellenére, hogy — mint Kabos Ernő írja — életében tán nem írt le egy rímes sort sem. Sokat kárhoztatott „miniatűrjeinek” (Illés Endre) nem mindennapi értékét Kabos Ernő fedezte fel; elcsodálva, hogy mennyire előadásra születtek ezek a költői mini-prózák.¹³

Révész megcsalt, megesett cseléd- és napszámoslányai, a Julisok és Erzsik, a szurtos, éhező inasgyerekek, fertőző nemibajukkal lázadó kasszírnők és Tavasz Gyurák akár az *Élet-síratás* hősei is lehetnének. A sötét nyomor tündéri képe, a borzasztó szenvedés és az író hősie melléjük-állása mind-mind szimbolikus, agitatív gesztusok, amelyekben a tartalom éppen ez a *kiállítás*. Így lesz a novellák mögöttes főhőse maga az író, aki áldozatot vállal. Az ábrázolt nyomor sokkolja az olvasót, az áldozatvállalás pedig megtisztítja.

1917-ben Kassák már kritikusan eltávolodik „öreg” mesterétől — Révész mindössze 10 évvel idősebb nála —, s a *Vonagló falvak* apropóján megállapítja, hogy „Nem tudjuk, fejlődhetik-e még tovább Révész ennél a könyvénel. Sokszor a

¹³ „Sokan leírták, hogy ezek inkább versek, mint prózai művek, de eddig senkinek se jutott eszébe: annyira versek, hogy szavalni kell őket.” (KABOS ERNŐ bevezetője RÉVÉSZ BÉLÁRÓL a *Velük, értük* c. kötetben, Szépirodalmi, 1961.)

szentimentalizmusig érzelgett alanyi motívumok kétséget lopnak belénk. . .”

És Kassák jól érezte: Révész nem jutott tovább a *Vonagló falvaknál*. Az *Esztergomi lélek* — a szociális élmény híján — már csak elgyengült hattyúdal, s a harmincas-negyvenes években jobbra Ady-élményeiből él. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy Szabó Dezső mellett Révész Béla *tört* nyelvet — és utat — a kassáki aktivizmusnak, s az a szubjektív, lírai próza, ami Jacobsen óta irodalmi divat, a magyar irodalomban Révész Bélában és Szabó Dezsőben tetőz. Kassák — bármennyire látja már zsákutcáját 1917-ben — kórusműveiben, oratóriumaiban, ugyanezt a meglevenítő költői nyelvet használja.

Kassák abban leli a révész-i témák elszűkülésének okát, hogy:

„Az eddigi művészeit torzókká csonkító szocializmus (mint pártoskodó elkülönülés) Révésznek csak témakörre ütötte rá kategórikus osztálybélyegét. Innen a szűk témakör, amelyben Révész mozog, és innen tulajdon és egyenlő fokig emelkedő erejének, hangulatának és fantáziájának még ebben a körben is nem egyszeri megismétlődése . . .”

Ugyanaz a pártirodalom-jelleg tehát, amelyet Kassák a „maga” Gorkijával egyértelműen elutasított. Ugyanakkor Révészt is Gorkijjal együtt *leértékeli*, mikor azt írja a Révész-portréjában, hogy: „A francia Jehan Rictus és az orosz Gorkij is csak osztályosaik rendezetlen sorsának papos szájú felpanaszlói.”¹⁴

Nem sejtette még Kassák — 1917-ben, hogy Révész prózájában már a maga sorsát bírálja: a „szűk témakört” és a „megismétlődéseket”!

Szabó Dezső

hatása sokkal problematikusabb, mint a Révészé. Révészt még — ha fenntartja is „proletáriródmával” szembeni kifogá-

¹⁴ KASSÁK LAJOS: *Révész Béla*, Ma, 1917. ápr. 15. sz.

sait — vállalja és nem tagadja meg, Szabó Dezsőhöz már szigorúbb — és megalapozottan.

„Kávéházalji kezdő irodalmár voltam — írja a *Szabó Dezső ügy és egyebek* című cikkében¹⁵ —, faltam a kezemügyébe kerülő betűhalmazt és eközben akadtam rá Szabó Dezső Tisza Istvánról írott cikkére. Szinte megdöbbenő volt a hatása. Mint a világosság forrása világított elém, mint megtermékenyítő eső, megtermékenyítette erőimet. Bátor és öntudatos hang volt ez a fiatal tanártól a magyar pusztaságban. Olyan élményemmé vált ez a cikk, mint jóval később Walt Withman versei. Ez után a hatás után Szabó Dezsőt még sokáig Withman mellé képzeltem el magamnak.”¹⁶

Szabó Dezső, amikor Tisza Istvánt kioktatta „nyomortanból”, még székeljudvarhelyi „tanárka” volt. El is veszti állását a cikk miatt, de a liberális és ellenzéki sajtó a szárnyára veszi; a Nyugatba és a Huszadik Századba szinte betör írásaival. Ágáló — akkor még forradalminak tűnő — póza Kassáknak is példája, s Révész Béla mellett — mint utaltunk rá — ő a magyar aktivizmus bábája. Kassákék őt kéri fel a Tett bevezetésére, s az sem véletlen, hogy Szabó Dezsőnek is Withman a csodája. Kassák „nagy ígéretnek Szabó Dezsőt balanszírozta(m) a magasba”. Hogy a Tettet bevezérelte a magyar irodalomba, Szabó Dezső egy kicsit szégyellte a Nyugatba illő — bár időközben onnan is „kimellőzött” — titánságát a sok rongyos-éhes újdondász között. A *Nincs menekvés* hamis, felfújт valósága után azonban ezeknek is szétfoszlott a róla képzelt titános illúziójuk. „Akik a Tisza-cikk után a szentet várták magukhoz vele, néhány esztendő sikere után megkapták benne a jól kifejlődött bolondot” — írja a korábban bálványimádó Kassák. A háború alatt „már csak árulja magát”, a forradalom után meg „a kutjának se kell”, a kommün alatt — emberségből — még Kassák is meglátogatja nyomorában, de inkább undorodik, mint sajnálkozik éhes zsidó- és kommunistaellenes lázadásain.

¹⁵ KASSÁK LAJOS: *Csavargók, alkotók*. Magvető, 1975. 190.

¹⁶ KASSÁK: i. m. u. o.

Pénzéhsege, szélsőséges konformizmusa és antiszemitizmusa mennyire hasonlít Jack London féktelen pénzéhségére és fajgyűlöletére!

Kassák számára a kommün bukása után, sőt 1930-ban is — ami akkori sikerei után nem kis bátorság — nem több, mint „papírkardokkal fenyegetődző titán s mint ön maga terhei alatt összezsuklott humánus”. Le is veszi — valósággal letépi — mozgalma zászlójáról Szabó Dezső nevét. (Nem úgy a Révész Béláét, noha túllépett rajta.) A *Nincs menekvésnek* Kassák a legkegyetlenebb bírálója. Igaz, nem nagyon látszik a magyar aktivizmus zászlóján a Szabó Dezső helye, hiszen azt is megrongyolták a heves politikai botrányok és a kiválások.

Az olaszbarát bethleni fasizmus még használni tudja Szabó Dezső német- és zsidóellenes dühét, de Kassáknál, már nyoma sincs a szabódezsői kapcsolatoknak. Mégis: a *Segítség!* Boór Bálintja még visszajön kísértetni Kassákot. Az 1941-ben írt *Egy lélek keresi magát* művészhőse, Dorogi Károly mögött Boór Bálint rettenetes-nagy, titáni árnya sötétlik. Dorogi és Partos művészkettőse purista mása Boór és Baczó Mózes kettősenek. Dorogi és a vén kalóz háziszolga mintha Boór és az öreg Gergely bá kettőset másolná. Boór és Katica szerelme is legalább olyan gyógyító napsütés, mint Dorogi és Virág szerelme. A Boór és Ildikó-párosnak is megvan a pandanja Dorogi és Jutka asszony kettőseben. . . És így lehetne folytatni a párhuzamokat a művészsors, a cselekményvezetés megfelelőiben. Egy vezérmotívum uralkodó hatása azonban bizonyossá teszi a szabódezsői nyomokat Kassák regényében: ez pedig mindkét regényben a befejezés szimbolikus freskója. A *Segítségben* Boór Bálint Katicával átélt idillje a művész tengerbe-pusztulásával zárul. Ugyanígy az *Egy lélek keresi magát* Dorogija a viharos hullámokba vész, miután Virággal édes-semmittevő idilljét a vihar megszakította. A két freskó sok megfelelő és különböző motívumait érdekes lenne számbavenni, de a kései hatás tényét csak megerősítenénk vele.

Kassáknál nem szokatlan ez az *ellenazonosulás*; amikor az eszével elutasítja, de ösztöne, fantáziája még imitálja a motí-

vumot. Ami szembetűnő különbsége a két regénynek, az inkább a nyelv megalomániás-purista ellentétében van. De ha Dorogi Károlyra legalább a *Tragédiás figurák* nyelvi ornamentikáját raknánk, aligha kisöccse nem lenne a szabódezső regényhősnek. Kassák ekkor már (1941-ben) rég levetette az aktivista „nagyhangot”, és a Cendrars-nál is említett purista tárgy- és anyagszerűség riportszerű tényirodalmát műveli.

Panait Istrati

a román–görög származású világcsavargó, aki borotvával elvágta a nyakát, mielőtt Romain Rolland felfedezte, s aztán a keleti pikáró mítoszával „becsempészte” nevét a világirodalomba, a *Kyra Kyrilina* megjelenése óta (1924) szinte bolygótársa Kassáknak. Ő is abból a csavargófajtából való, mint Jack London, Cendrars, vagy a fiatal Gorkij és — szíve szerint — Kassák is. Mindük közül kétségtelenül Istrati az eredeti csavargó. De míg Istratit és Kassákot az írói őszinteség, a mindent kimondani-vágyás elemi kényszere tartja ígézet alatt, Cendrars nem átallja magát világcsavargóvá mitizálni. (Nyilvánvaló, hogy ebben a kor csavargó-eszménye, Villon-divatja az indítóerő, hiszen emlékszünk József Attila „hetyke” lázadására is a *Tiszta szívvel* idején. 1920 és 1930 között szinte az egész modern irodalom utazott vagy csavargott, kinek hogy engedte meg a pénztárcája.)

De Istrati nemcsak életrajzi adataiban hasonul Kassákéhoz — mindössze 3 évvel volt idősebb nála —, hanem szellemi-politikai fejlődésében is: fasizoid elhajlását kivéve, sok közös vonást mutat Kassákkal. A munkásmozgalomhoz való viszonyában — bár Kassák messzebbre ért a forradalmi úton —, Istrati is csak a felvilágosító kultúrszocializmus igenléséig jutott. A proletariátusban ő is meglátta ugyan a legtöbbet szenvedett osztályt, de forradalomra termett szerepét még nem ismerte fel. Szerinte is — mint Kassák szerint — a társadalmi haladást csak „felvilágosodott” hősöknek kell előmozdítaniok, ún. „illuminátusoknak” (Kassáknál: „specialistáknak”). Sze-

rinte „a munkás még távol van attól, hogy a világot vezesse”. Istrati „felsőbbrendű egyénisége” közel áll Kassák „legfejlettebb embertípusához”; a kollektív individuumhoz. És hát Istrati betyárjai, „szabadságban született emberei” ugyanarról az anarchista töről metsződtek, mint Kassák „független” csavargói. Kassák munkáshősei egy-két kivételtől eltekintve — éppúgy, mint maga Istrati is — nem proletárok, hanem lumpenproletárok, illetve kispolgárok; a mozgalomnak csak a perifériáin lázonganak, sztrájkok és agitációk ösztönös résztvevői. (Pártszerű, szervezett forradalmi harcot csak a *Megnőttek és elindultak* c. regényben vívnak Kassák munkáshősei.)

Kassák egyébként — még ha szimpatizál is Trockijjal — a trockistákkal éppúgy hadilábon állott, mint a 100% kommunistáival. Istrati viszont a Szovjetunióban tett útja, sőt egy a Szovjetuniót magasztaló és elismerő könyve után a trockisták hatása alatt szovjetellenes propagandamunkára is kapható lesz. 1935-ben mint egy fasiszta román napilap (Curentul) munkatársa hal meg tüdőbajban.

Istrati írói attitűdje sokban hasonló a Kassákéhoz.

Nem alapítottam családot, soha asszonyra utódokat nem erőszakoltam, soha pártnak, szervezetnek, társaságnak tagja lenni nem akartam, s ha valahova erőszakkal beirattak, egy hónapból tovább tagdíjat nem fizettem. Soha gyár vagy műhely vagy vállalat, hol kenyereket kerestem, három hónapnál tovább nem tudott megtartani, még a legkedvezőbb feltételek mellett sem.”

(Ezeket a sorokat akár Kassák is írhatta volna.)¹⁷

Éles és lényeges különbség viszont kettejük Szovjetunióhoz való viszonya. Istrati „háromszor tagadja meg” a Szovjetuniót, s elítéli Gorkijt, Kassák ellenben végig kitart a szovjet példa mellett — még úgy is, hogy megborzad a Zinovjevék kivégeztetése hallatán. A mozgalmon kívül áll ugyan, mint Istrati, de nem sodródik át a jobb oldalra, mint Istrati.

¹⁷ Idézi KASSÁK i. m. 110.

Az olasz futuristák

hatása főleg Marinetti és Palazzeschi révén érinti Kassákot, bár az Egy ember élete lapjain öntudatlan D'Annunzio-hatásról is tesz említést. Azt írja:

„Két D'Annunzio-regényt olvastam mostanában, s ezeknek a fölfújt, külsőségesen cicomás könyveknek a hatása látszik meg legújabb írásaimon. D'Annunziot nem szeretem. S milyen érdekes, mégis a hatása alá kerültem. Máskor is észrevettem már, ha írásaimban idegen szíñ vagy hang kerül be, azt mindig olyanoktól veszem át, akiket kritikailag leértékelek. Ha most utánagondolok, hogyan és miért történik ez, azt mondanám: A jó írók új forrásokat nyitnak meg bennem, azok pedig, akiket nem szeretek, anélkül, hogy észrevenném, elhitetik velem, hogy kisebb felelősséggel és kisebb erővel is lehet dolgozni.”¹⁸

Bár itt Kassák még nemigen látja, mi minden motiválja a rá gyakorolt idegen hatásokat (pl. sorspárhuzam, elvi-formai megfelelések, hangulati és élményazonosságok stb.), de ez a vallomás jól mutatja Kassák ellenazonosulásait is. Az azonosulásokat — hiszen jó írók jó művekre ösztönzik — nem veszi úgy észre, mert azokban összeforr a példával, áthatja azt önmagával. Míg az ellenazonosulások legtöbbször tartalmilag és formailag is problematikus megoldásokat indukálnak, s ettől az író maga is el-eltávolodik, kritikusan látja és értékeli, van módja a negatív motivációk elemzésére.

Valójában D'Annunzio helyett erősebb nála ekkor a maeterlincki hatás, hiszen az *Isten báránycái* darabjai egyértelműen meggyőznek erről. Mert már az *Életsiratás* novelláinak uralkodó stílusjegyei is (a hangulattá oldott életképek, az álomba menekülés, a gyermekkori emlékképek stb.) élesen szembenállnak D'Annunzio hősi ideálokat követő, „cirádás” póz-költészetével, s inkább az olasz crepuscolarismo — és Maeterlinck — hatását igazolják. De ami Kassákot az *Életsiratás* „alkony-költészetén” is túllendítette, az a tett-kultuszával ható futurizmus volt. Amikor azonban a Tett *Marinetti* írásait közli (*Szilu-*

¹⁸ KASSÁK LAJOS: *Egy ember élete* Magvető, 1966. 831.

szag, Csata [Súly-Szag] stb.), már szembenáll vele mint a háború megszállottjával.

1915. február 17-én a *Lacerba Futurizmus és Marinettizmus* című cikke a „marinettizmust” elkülönítette az „igazi futuristák”-tól. Kassák Marinettinek csak tett-kultuszát és indulatos (dinamikus) stílusát (tehát: aktivizmusát) fogadja magába, s vele is úgy van, mint D’Annunzioval: esze elítéli, de a nyelve még követi őt. Még továbbrezegnek benne olasz motívumok, melyek korábban meglepték. (*Egy anarchista temetése*, a *Fájdalomellenesség optimizmusa*, a *Púpos* stb.) A púpos, a vak, az örült, a bohóc, az utcalány a háború előtt divatossá vált alakok mint a torzult társadalom áldozatai sorra megjelennek Kassák irodalmában is. Ez lehet a magyarázata a *Palazzeschi-* és Kassák-féle púpos-motívum találkozásának is. Mindkettőt összeköti az Írás: „És egy púpost azért mutat elétek az Úr, hogy nevesetek a háta mögött, hiszen épp ott rejtette el a vidámság páncélszekrényét...”. De míg Palazzeschi az Írás vidámság-, Kassák a páncélszekrény-szimbólumát poentírozta, a *Khalabresz csodálatos púpja* című novellájában.

Az „igazi futuristák” sem voltak azonban elég forradalmiak a szocialista Kassáknak, azért a Ma már az 1922-ig egyfolytában a világforradalomhoz radikalizálódó Die Action (Szabó Júlia), az emigrációban pedig „az expresszionizmus befelé forduló meditatív ágának szócsövéhez”, a Der Sturmhoz igazodik. Marinettinek nem a politikussága, hanem a nacionalista és háborús politikája, — meg tán az, hogy egy politikai párt elkötelezettje volt — nem tetszett Kassáknak.

Amikor az emigrációban Marinetti felkereste Kassákot, már különösen távol állottak egymástól; így nem csoda, ha az Erzherzog Joseph-szálló finom rendjét „felverte” öltre menő vitájuk, hiszen Kassák is kialakította már politikai és művészetpolitikai álláspontját. Amikor 1931-ben az immár fasiszta akadémia tagjává lett Marinetti — az akadémiák hajdani esküdt ellensége — a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként felszólalt, már nem volt hatása, — ha csak botrány-sikerét nem tartjuk annak.

Csehov

hatása már a — fordított irányú — sorspárhuzam eredménye. Kassák a válságévek munkásmozgalmi reményeinek elveszte, de főleg a Munka betiltása után, az idillek szigetén csehovi sorspillanatokat él át. A mozgalomból kiszakadva, a fasizmustól undorodva, s a Munka után a közélettől is félreállítva szinte maga is „tokba bújt ember” lett: emlékeinek és konstruált stabilitásának tokjába kényszerítették.

A fiatal Csehovot a 80-as években még szenvedélyes közéleti érdeklődése a reménytelen bürokrácia és az „üvegházi” burzsoázia világa ellen *ironikus* lázadásra sarkallja. Nem csak az emberi méltóság meggyalázása háborítja fel, hanem annak elfogadása is (*A pipogya nő, A csinovnyik halála* stb.). Ha hősei nem is keresnek megoldást, felettük ott suhog az írói ironia, sőt felháborodás korbácsa; a kassáki novellák tokba zárt embe-reit már az író is elviseli. Kassák elbeszélő nézőpontja *közeli*, sőt egybeesik hősei nézőpontjával, ezért az elbeszélés műfaja legtöbbször a belső monológ vagy a belső elbeszélés. Csehov távolabb, kívül marad hősei világán a novelláiban; ettől különbözik a csehovi novella a kassákitól. Csehov a halál *felől* szervezi, építi hősei életpillanatát; így hősei még az életbe vágynak; hisznek, remélnek, várnak a jobbra. Kassák hősei a fasizmus, a háború sötét ege alatt a halál *felé* néznek és haladnak, a velük *azonosuló* íróval együtt.

Csehov életképei humorosak, ironikusak, a kassákéi belenyugvóak, tragikusak. Csehov kevesli azt, ami van, Kassák belenyugszik abba, ami van. Csehov leírásai tömörek: drámai expozíciók, s a hangsúly az emberre esik. Kassáknál a hangsúly a dolgokon, a környezeten van, s az embert jelző dialógus funkciója jelentéktelen. Nála a terjedelmes, részletes lélekrajz — önelemzés, lelki fénykép — is a belső vizsgálódás kivetülése. Kassák háborús világában a dolgok uralkodnak: a tárgyak idillje, a dolgok rendje, Csehovnál az emberi hangulat. Kassáknál az ember is tárgygyá válik, Csehovnál — éppen lírai-drámai töltése miatt — a tárgyak is áttelekesülnek, az emberi hangulat

elemeivé válnak. Találkozás ez, de ellentétes irányból; így töltésük is — tárgyi, illetve lelki — különböző. Csehov társadalmi töltése építi, szervezi az életpillanat fókuszába a történetet, Kassák éppen társadalmi töltését veszve, keresi azt az emlékek idilljében.

Csehov dialógusai drámai dialógusok; ezért is szükségszerű, hogy a csehovi novella a drámába ömlik. A dialógusok, a leírások *tipizálnak* — ez éppen Csehov közéleti érdeklődéséből, telítettségéből következik. Kassák elfordult a társadalomtól — a mozgalom tőle, a fasizmustól meg ő fordult el — így csak individuális magában, kozmikus *én-jében* keresi az életet.

Csehov alakrajza így tipizál:

„azzal tűnik ki, hogy nem tűnik ki semmiben. Eszét még senki sem látta és nem is tud róla, éppen ezért erről — pszt . . . egy szót sem. Külseje a leghétköznapibb: orra tiszta apjáié, álla tisztára anyjáié, szeme, macskaszem, keble közepes . . .” (*Esküvő előtt*).

S ahogy Podzatlilina kisasszony az anyjához, majd az apjához megy, s azok az eljegyzés feletti örömben elmondják álláspontjukat, tanácsaikat az esküvőről — mely egyik számára sem más mint csereüzlet —, *totális* képet festenek a maguk világáról.

Csehovnál a bevezetés az élethelyzet, életpillanat expozíciója. Ha dialógussal kezd, az a drámai helyzet kellős közepébe vezet. Kassák általában nem kezdi, nem fejezi be a cselekményt; az nyitott, nyitva is marad, mint az életnek egy lopva ellesett pillanata: éppoly szürke, éppoly jelentéktelen. Annyiban azonban mégsem természetes, hogy hiányzik belőle a történelmi vonatkozás. Kassák e korszakbeli novellái, regényei időtlenek, mint ahogy idillregényeinek sincs semmi kapaszkodója a háborús évek társadalmához.

Hogy a harmadik korszak prózájának — és lírájának is — témaköre a házasság, a magány, a biológiai lét, így a kassáki életmű e szakaszát a magánélet, az individuális lét foglalja el. Menekülés, „szigetre vonulás” ez is. A cselekvéssel együtt kimúlik a Kassák-novellákból a drámaiság, a mozgás, — amely

a második, aktivista szakaszban fő jellemzője volt művészetének —, helyette lelki élmények vetülnek a jelen mozivásznára. Az író kizárta magából a háborús világot, a magánya „sötét-kamrájában” vászonra vetíti a tudatában összegyűjtött képvilágot. Minden hőse sorsa „tokjába” van bezárva, s onnan csak a halál felé van kijárat. Hősei csak vannak: várják a halált vagy elébe mennek, átlépve egy híd rácsán (*A kód*), hogy még a posztoló rendőr se veszi észre, hogy történt mellette valami. Virág Balázsait, Beliczánjait több szál köti az állatokhoz, mint az emberekhez.

Míg Csehov az embereket társadalmi stádiumukban, hivatalukban, viszonyaikban *ábrázolta*, Kassák már csak azok *utánját*, eredményét, torzulásait *fejezte ki*, egyszerűsített embereiben, — már a csehovi felháborodásról, ironiáról is lemondva. A tanító, akinek közeli halálát várják a társai (*A tanító*), a részeg esztergályos, akinek kórházba szállítás közben meghal a felesége, a gyászában elveszti az utat (*Bánat*), a pártában maradt lány tragédiája (Csehovnál tragikomédiája) stb., akár Kassák hősei is lehetnének. De Csehov hősei még *tekintenek* valamire az életben, várnak, hisznek valami jobbat: Kassák hősei leszegett fejjel már csak a sírjukat keresik. A háború fellegeráborult a világra, csak a gyermekkori emlékek keltenek valami mosolyt.

Csehov „panaszkönyve”, kaméleon-rendőrelügyelője, protekciós nagybácsija, a Tanács hivatalnoka, a saját védőjétől bűnbánatra indult vádlottja, a szerelmeseket zsaroló „gonosz fiúja” még rejtenek magukban humort, sőt kacajra is fakasztanak. Hősei élni *akarnak*, csak kényszerűségből hálnak meg. Kassák hősei az életet is únják, belefáradtak, s még örülnek is, ha baleset éri őket.

A felszabadulás után kis időre kiderül még ez a sötét, mélytengeri világ, s visszatér az író közéleti aktivitása is (Alkotás c. folyóirat, *Az út vége* c. regénye stb.), de a személyi kultusz 8—9 évre megint belső emigrációba kényszeríti az idős művészt, s az 1956 után beérett dicsőség már csak esti napsütés lehetett: jól csett, de nem tudott melegíteni.

Nincs helyünk a hatások harmadik csoportja, a *sorspárhuzamok* részletesebb elemzésére, mégsem hagyhatjuk azokat figyelmen kívül, mert a sorspárhuzamok mint vígasztaló — biztató vagy intő — elrettentő példák kétségtelenül hatnak — hatottak —, még ha tudat alatt is. E sorspárhuzamok is segítenek megérteni Kassák életművének ellentmondásait, s azokat a művészi, eszmei — politikai kapilláris kapcsolatokat, amelyek befolyásolják, át- meg átszínezték a politizáló művész döntéseit, állásfoglalásait.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül például Kassák és József Attila sorspárhuzamát. A *Nem én kiáltok* kassáki versein kívül mindketten a „város peremén” váltak költővé. A családi vonatkozások (a szülők, testvérek, kamaszévek stb.); a válásévek Kassák-regényei, József Attila nagy szocialista verseit (*Külvárosi éj*, *Munkások*, *Szocialisták*, *A város peremén* stb.) idézik; a két Jolán; s a két költő — Babits-affért idéző — furcsa ellenszenve, amelyet Kassák utóbb igyekezett eloszlatni stb. mind-mind kettejük letagadhatatlan kölcsönhatásáról vallanak.

Osvát Ernőhöz

az íróvá fogadás kassáki háláján kívül a szerkesztői sors és gondok közössége is köti. A tény, hogy a Nyugat és a Korunk mellett Kassák lapjai képviselték a modern magyar irodalom folytonosságát — hiszen Kassák lapjai (A tett, Ma, 365, Dokumentum, Munka, Alkotás) 26 évig „éltek” a század irodalmában —, nem kis mértékben megnövelték Kassák Osvátra utaltságát. Az egyszemélyi szerkesztés sokszor diktatorikus etikája, a művészet aszketikus-puritán szolgálata, a függetlenül politizáló közéleti magatartás stb. éppenúgy serkentő húzóerő volt Kassák pályáivén, mint pl. Herwart Walden munkássága.

Herwart Waldenhez

is ezek a szerkesztői, kör-vezéri, -fejedelmi gondok kötik, ha ugyan — az avantgardista kísérletek világát véve figyelembe —

nem jelentősebbek. A Der Sturm vezére, az „expresszionizmus pápája” ugyanúgy Életének tekinti a művészetet, mint Kassák. Mozgalmát, lapját aszketikus megszállottsággal, diktatorikus buzgalommal vezette ő is több mint két évtizeden át. Ő is autonóm világot lát a művészetben, amelynek tisztaságát óvja a pártpolitikai küzdelmektől. Walden is az embertelen (Kassák tárgyi) szépség birodalmába vágyik — bár Kassák nem veti meg a natúrát, mint ő —, Walden is olyan zseniális intuícióval fedezi fel a jövő ígéreteit, mint Kassák. Csak Kassák lapja nem „duzzad” milliomos vállalattá (műkereskedés, kiadóvállalat, művészeti főiskola stb.).

André Bretonnal

is a művészi függetlenség, a művész nonkonformista rendelkezése, a hatalomtól való eleve függetlensége, a művészi szabadság életelvében találkozott.

Breton is — bár 1927–1933 között a kommunista párt tagja —, fenntartja különvéleményét a párttal szemben, s a forradalomtól ő is valami politikai-művészeti szintézist vár. Noha Kassák „tárgyiassága” nem „fejlődik” a bretoni tárgyversek (pl. 1713) okkultista miszticizmusába, nőalakjai szenvedése, kiszolgáltatottsága, áldozat-jellege Breton egyoldalú nőmítoszába, — kései lírája, idilli prózája *hordozza* a bretoni kísérletek előjeleit; s a fasizmus, a háború, a magány s a társadalmi mellőzöttség aligha magukban nem hordják a bretoni fejlődés veszélyeit, előfeltételeit. Szerencsére: 1945 Kassákot is felszabadította az én-be merülés magányosságától.

Mint a címünkből is kitűnt, cikkünk csak a kassáki prózára gyakorolt hatásokat vette számba. Azok közül is azokat, amelyeket Kassák maga is megvall, illetve amelyek az irodalmi-mozgalmi kapcsolatok révén — ha rejtetten is — jelen vannak Kassák életművében.

A néma példák hatását a köznapi tudat rácsodálkozásai, sajnálkozásai, elrettenései jelzik. Ilyenekről ír Kassák a napló-szerű feljegyzéseiben; az *Anyám címére*, a *Kis könyv haldoklásunk*

emlékére és a *Szénaboglya* (kiadatlan) című kötetekben. Meg-erősítő például hadd idézzük az *Anyám címére* kötetből például a XV. levelet, amelyben elrévedezik az „áruló” írók vesztén: Unamuno, Arcübasev, Andrejev, Istrati, Silone, André Gide stb. sorsán-halálán, akik „a saját igazságuk reális valóra válásában csalatkoztak”. Ezek közül is Istrati példáját fájlalja leginkább, aki a felsoroltak közül tán a legközelebb állt hozzá nehéz, kétkezi indulása miatt:

„Úgy indult el Moszkvába, mint a hívő zarándok Jeruzsálembe és testben lélekben megtörten érkezett vissza. Vádat emelt a tapasztalt visszasságok ellen és ezért átokkal sújtották, mint a belpoklos eretneket. Őt, aki maga volt a lázadás szelleme, úgy bocsátották le a sírba, mint a közösség ügyének árulóját.”¹⁹

Jelen vizsgálódásunknak az volt a célja, hogy feltárva a kassáki prózára ható írói példákat, segítsen megérteni az életmű ellentmondásait. Értve azok külső és belső eredőit, könnyebben válnak meggyőződésünkkel az életmű eredményei, értékei.

¹⁹ KASSÁK LAJOS: *Anyám címére*, Cserépfalvi, 1937. 200 – 208.

FORUM

A KORUNK ÉS A MÁRCIUSI FRONT

Régtől tudjuk: a Korunk és a népi írói mozgalom kapcsolata olyan fontos, hogy az egyik terület kutatója sem mondhat le ennek számbavételéről, elemzéséről. Már a népi írókról szóló 1958-as állásfoglalás is szükségesnek tartotta kiemelni, hogy

„A Kommunista Párt különösen a Kolozsvárott megjelenő Korunkon keresztül jelentős hatást gyakorolt e mozgalmak egy részére, az említett írók és publicisták közül többen munkatársai is lesznek a párt által erősen befolyásolt erdélyi folyóiratnak. Az illegális KMP ideológiai munkája hatott a 'népiekre', és elősegítette soraikban az eszmei tisztulást. Ezt a hatást azonban a harmincas évek elején még csökkentették a párt politikájában meglevő szektás hibák.”¹

Tóth Sándor, Gaál Gábor monográfiája 1971-es könyvében fő vonalaiban pontos, hiteles képet ad arról, hogyan alakult ez a kapcsolat a népfront időszakában. A következőket írja:

„Jellemző például, hogy a népfront szempontjából oly fontos és ellentmondásosságánál fogva a marxisták között sok vitát kiváltó jelenség, mint a népi írók falukutató mozgalma, hogyan és milyen motivációval épült be Gaál Gábor népfronti koncepciójába. A népi írók mozgalma 1936-tól kezdve központi kiemelt témája volt a Korunk profiljának. Számos nagyobb lélegzetű, igényes tanulmány és szinte minden kiadványukról könyvkritika, illetve recenzió jelent meg évről évre a Korunkban. E közlemények elvszerű, építő, az eszmei tisztulást, a haladást frontján való következetesebb felzárkózást sürgető és elősegítő tartalma révén a Korunk az évek folyamán valóságos marxista lekiismeretnévé vált a jelentős szellemi mozgalomnak.”²

¹ Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. Társadalmi Szemle, 1958/6.

² TÓTH SÁNDOR: *Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről.* Kritérium, 1971. 164 – 165.

Fő vonalaiban értékelte, meghatározta már ezt a kapcsolatot, elfogadhatóan a kutatás, a szakirodalom. Részleteiben azonban, ismereteim szerint, eléggé feltáratlan még. Ennek meghaladásában szeretnék valamelyest segíteni, főként adalékokkal, s egy-két, talán érvényes megállapítással.

Átmenetileg, rövid időre, de vízvázasztót jelentett a harmincas évek második felében a Márciusi Front. Történelmi kihívást, amely megkövetelte a feleletet. S a válaszok, az oly igen különbözők, nem is késtek soká. A népi írói mozgalom fénypontját jelentő Márciusi Front 12 pontját 1937. március 15-én ötezer ember hallgatta lelkesen a Nemzeti Múzeum előtt. Úgy látszott ekkor, hogy a népi írói mozgalom, a Válasz, a budapesti Egyetemi Kör s nem utolsósorban a Front, a program előkészítésébe bekapcsolódó illegális kommunista párt munkájának eredményeként megvalósulhat, illetve elindulhat a megvalósulás útján egy széles körű, antifasiszta népfront-szervezkedés. Nem késlekedett a kihívásra adott válasszal a hatalom. Tudjuk jól, hogy ez esetben a denunciálástól az írói percekig, a folyóirat- és könyvbetiltásoktól a korrumpálásig minden eszközzel útját kívánta állni — és sajnos útját tudta állni — az ezzel az akcióval is kibontakozni kívánó magyar népfront-mozgalomnak az uralkodó rend. De nem késett a felelettel a magyar progresszió sem. Az egyik választ éppen a Korunk fogalmazta meg. S ez a válasz, idézőjelben mondva, „gyanúsan” egybecsengett Révai Józsefnek a *Marxizmus és népiesség* oldalain, Bálint Györgynek a „*Baloldali mazochizmus*” vagy *szekta-demokrácia?*, József Attilának a *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?* című cikkében megfogalmazott gondolatokkal. És szükségszerűen hangzottak egybe a feleletek. A Márciusi Fronthoz való viszony ebben az időszakban állásfoglalást jelentett egyszersmind a kor alapvető történelmi kérdésében is. Aki emellett, a szövetség mellett voksolt, a népfrontot választotta. S ez volt az egyetlen reális választás a korban. A szövetség vállalása minden antifasiszta erővel.

Gaál Gábor folyóirata, a Korunk a népi írói mozgalommal

való viszonyában ugyanazt az utat járta be, amelyet a népfrentossá váló magyar baloldal egésze. Nem csupán 1937–38-ban, esztendőkkel korábban is szorosan ehhez a vonulathoz kötődött a lap, amikor az Új Szellemi Fronttal kapcsolatban kellett állást foglalni. Tévesztett kísérlete volt ez a népi írói mozgalomnak. Sokszor vizsgálták, elemezték már ezt a kérdést, indokolatlan lenne most újra feleleveníteni. Pontosabban csupán annyiban indokolt, amennyiben segít megvilágítani a változó történelmi, társadalmi feltételek között helyesen tájékozódó, formálódó folyóirat koncepcióját. Élesen bírálja már 1935 januárjában a Korunk a Válasz köré csoportosuló értelmiségi mozgalmat, a Válasz programját. Ujvári László ugyan szektás szemléletű írása (*Narodnikiek a magyar irodalomban*) joggal utasítja el a zavaros, harmadikutas koncepciót, figyelmeztet a tömegbázis hiányára, a felülről való megoldás kísérletének eleve reménytelen voltára. Érzéketlen azonban a bírált mozgalomban meglevő pozitív kibontakozás lehetőségeire, s rossz jósna bizonyul, amikor úgy véli, hogy

„a lap végső eredményében teljesen a fasiszta törekvések támaszává válik még abban az esetben is, ha írói között akad olyan, aki világszemléletileg a fasizmusmal különösen szembehelyezkedik.”³

Az idő azonban átmenetileg mintha ezt az állásfoglalást látszana igazolni, s ugyancsak Ujvári László a Korunk 1935. 6. számában, *Az új szellemi front Magyarországon* című írásában nem alaptalanul figyelmeztet arra, hogy az uralkodó rend sikeresen manipulálta a népi írói mozgalom egy részét, hogy

„Az új magyar reformnemzedék, amikor fasiszta jellegű kormánytörekvések támogatójává vált, a társadalmi fasizálódást segíti elő. A fasizmus a tőkés termelőformák védőgátja — bástya, amelyen védekezni és támadni lehet. A magyar narodnikiek ezen a bástyán kerültek szembe a magyar dolgozó tömegek feltörő érdekeivel.”⁴

³ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Narodnikiek a magyar irodalomban*. Korunk, 1935/1.

⁴ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Az új szellemi front Magyarországon*. Korunk, 1935/6.

A bíráló, hangsúlyozni szeretném, nem alaptalan. S összehangzik sokban azzal, amelyet többek között Bálint György, József Attila fogalmazott meg az Új Szellemi Fronttal kapcsolatban. A legfontosabb vonás, mozzanat hiányzik belőle ezúttal is, a szövetségkeresés gesztusa. Annak a bensővé tett tudomásulvétele, hogy többségükben tisztességes, jószándékú emberek kerültek itt, a kiütkeresés kényszerében, átmenetileg tévútra.

Nem azonos természetesen Ujvári véleménye a Korunknak mint folyóiratnak az állásfoglalásával. Van abban valami mélyen szimbolikus, hogy azon a lapon, amelyen cikke befejeződik, kezdődik Veres Péter *Cselédcsurhe* című írása. Gaál Gábor gondolkodására, a Korunk és a népi írói mozgalom kapcsolatának egészére vet, vethet fényt ez a látszólag jelentéktelen adalék. Nem véletlen, hogy olyan gyakran idézik Gaál Gábornak Hatvany Lajoshoz írott, 1937. december huszadikán keltezett levelét, amelyben a Korunk szerkesztője a következőket fogalmazza a Márciusi Fronttal kapcsolatban:

„nem taktikus egyelőre szembekerülni sem általában, sem külön külön velük. Akármilyenek még, akármilyen torzonborz eszmék s ellenszenves völkischtörmelélek húzódnak meg idegeik közt és agysejtjeikben, mégis pillanatnyilag úgy a polgári, mint a mélyebb rétegeknek mégis az egyetlen természetes szövetségeseik. Számolnunk kell egész szegényes magyar szellemi glóbuszunkkal. Kik maradnak, ha ezeket is leattakírozzuk? Maradunk magunkra, szektáriánus vajákosokként. Minden ellenvetését értem, minden ellenvetését elfogadom, de tudom, hogy két magyar forradalom elbukott, a régebbiekről nem is beszélve, azért mert a Márciusi Fronttal rokon elemekkel nem volt kapcsolatunk. Nem tudtuk a parasztot megközelíteni. Ezekben most ennek a megközelítésnek a csírája lappang. Ezt a csírat ne löjük mi szét, várjuk meg, amíg ők maguk szétisztulnak arra a két természetes arcvonatra, ami bennünk egyelőre még gabyog.”⁵

Nem kései felismerése ez Gaál Gábornak. Az idézett sorokat ugyan 1937 decemberében írta, de a benne megfogalmazódó

⁵ GAÁL GÁBOR levele HATVANY LAJOSNAK. *Gaál Gábor Levelek* (1921–1945). Kriterion, 1975. 397.

szellemiség jóval korábban jelen van gondolkodásában, jelen van a Korunk hasábjain. Soha elvi engedményt nem tévőn, következetesen, néhol — mint például Ujvári említett írásai-
ban — túl keményen, helyenként igaztalanul, folyamatos marxista bírálatát adja a Korunk a népi írói mozgalom problematikus, nacionalista, harmadikutas, a faszizmus fertőzésének utat engedő vonásainak. De nem mossa egybe a mozgalom egészét a Korunk, keresi és vállalja, ugyancsak folyamatosan a szövetséget a mozgalom baloldalával, s közelíteni igyekszik a centrumot is. Tisztában léve azzal, hogyha kuszán, zavarosan, gyakorta torz formában, de a nemzet alá szorított nép szándékai, céljai, vágyai fogalmazódnak többnyire a mozgalom résztvevőinek íásaiban. S tisztában léve azzal, hogy a tömegekhez való viszony perdöntő, hogy semmiféle lényeges társadalmi-történelmi változást nem lehet a tömegek nélkül, még kevésbé a tömegek ellenére véghezvinni. „Maradunk magunkra, szektáriánus vajákosokként” — hangzik a kiáltó aggodalom, felelősségérzet Gaál Gábor leveléből.

Ahogy tisztulnak a frontok, ahogyan ránehezedik Európa pára a faszizmus, úgy kapnak mind erőteljesebben hangot a lapban, a szerkesztői koncepcióban és az egyes írásokban Gaál Gábor felismerései, s a tudatosan vállalt népfront-elv. Maga Gaál Gábor már 1935-ben szükségesnek tartja hangsúlyozni azt *A magyarságtudományi törekvések* című írásában, hogy sem Szabó Dezső, sem Németh László, de még Szegfű sem azonosítható a hivatalos Magyarországgal, s azt is, hogy „tudatos fasiszta kísérletek még imitatíve is csak szórványosak”.⁶ Az 1936-os esztendő pedig fokozottan jelzi, milyen erővel vállalja a Korunk a meghirdetett népfrontkonceptiót. Jancsó Elemér, Kollár Ferenc (Sándor Pál) írásai többek között, Balogh Edgár konstruktív szándékú bírálata (*Halálfelelem a magyar ideológiában*), amely a munkásosztállyal való szövetség keresésére hívja fel a népi írói mozgalom figyelmét, s a nemzethalál-

⁶ GAÁL GÁBOR: *A magyarságtudományi törekvések bírálatához*. Korunk, 1935/II.

víziók teremtmőivel vitázva figyelmeztet a realisabb társadalom-szemlélet szükségességére, arra, hogy van lehetőség a pozitív történelmi változásokra, jelzik ezt többek között. Toleránsabb a hangja *Az Új Magyar Szellemi Front összeomlásáról* író Ujvári Lászlónak is ekkor már. Pontosan láttatja, hogyan esett itt a kormány manipulációjának áldozatává az Új Szellemi Front, s azt is, hogy az átmenetileg megtévesztettek miért váltak a hatalom számára feleslegessé, kényelmetlenné:

„Ha egy kormányzat hatalmi beágyazódása végbemegy, nincs szükség többé a népszerűsítés sokszor túlméretezett arányaira. Jel-szavak, amelyek egy kormányprogramban szükségképpen helyet kapnak, nyomban kellemetlenné és terhessé válnak, amint az visszhangozva a közvélemény szájából felhangzik. Most is az történt, hogy a parasztkérdés megoldása nem történhetett olyképpen, ahogy azt eredetileg egy politikai kormányprogram meghirdette. Az új népiesség hitvallói azonban az eredeti elgondolásokhoz ragaszkodtak és lapjuk, a *Magyarország* belemerevedett az akkori formákba, nem tudta megtartani azt a hajlékonyságot, amelyet a politikai taktika megkívánt volna.”⁷

S megtörténik ebben az egyébként ugyancsak szektás szemléletű írásban, utólag annak a fel-, illetve elismerése, hogy az Új Szellemi Front tagjai — idézem — „Lehet, hogy csakugyan bíztak a telepítésben, szerintük abban az utolsó szalmaszálaban, amely megmenti a népet a pusztulástól.”⁸ Ebben az esztendőben publikálja Gaál Gábor *Németh László és Kurátor Zsófi* című bírálatát, a decemberi számban hozza a Korunk Veres Péternek *A mai magyar szociográfiai irodalom* című írását, s jó néhány munkát sorolhatnánk még, amelyek jelzik, hogy a lap mind erőteljesebben ismeri fel és vállalja a letisztuló, forradalmasodó népi írói mozgalomban a potenciális történelmi szövetségest, a parasztság követeléseinak, vágyainak hangot adó, a fennálló renddel szembeszegülő lázadó és lázító törekvések megfogalmazóit.

⁷ UJVÁRI LÁSZLÓ: *Az Új Magyar Szellemi Front összeomlása*. Korunk, 1936/5.

⁸ Uo.

Ahogy a népi írói mozgalomnak a Márciusi Front jelenti a csúcst, úgy a mozgalom és a Korunk kapcsolatának a legfényesebb lapjai is 1937-ben íródtak. Érdemes eltűnődni, kis kitérővel, azon, hogy nem cáfolja vajon ezt a megállapítást az a tény, hogy 1937-ben és 1938-ban egyaránt kevés írás foglalkozik a Korunkban a Márciusi Fronttal. Úgy vélem, nem. Nem a mennyiség a fontos, hanem az út iránya, s az, hogy reálisan látta-e Gaál Gábor és folyóirata a Front valóságos helyét, szerepét a harmincas évek második felében. A lap ismeretében nyugodtan fogalmazható az igenlő válasz, de bővíteni kell néhány dologgal. A Korunk a különböző objektívációkban megmutatkozó társadalmi fejlődés, változás irányának értelmezője, tudatosítója és formálója kívánt lenni, igyekezett a szemét a világ egészén tartani, s magyarságban gondolkodását marxizmusa, internacionalista szemlélete mellett jellemezte még egy mozzanat: több ország magyarságának — természetesen nem csak magyarságának — a sorsára, helyzetére villantott fényt időről időre, visszatérően. Csupán illusztrálandó az utóbb mondottakat, sorolnék 1937-ből néhány, a Korunkban megjelent tanulmányt. Roman Cresiu *A romániai birtokelosztásról*, D. C. Georgescu *A romániai falvak népességéről* publikál, ketten, Josef Král és Szalatnay Rezső Masaryk portréjához raknak vonásokat, Jordáky Lajos *A baszk nacionalizmus útja* és *A szakszervezetek Franciaországban* című írásait közli, Gaál Gábor a *Transzilvániai-e vagy romániai magyar irodalom* és *A mai magyar szociográfia és az irodalom* címűeket, Cvetko Malusev pedig Jugoszláviáról tájékoztatja a Korunk párezer olvasóját két írással (*Gazdaság és parasztság Jugoszláviában*; *A külföldi tőke Jugoszláviában*).

Érthető egy ilyen szerkesztési koncepcióból, hogy viszonylag kevés szó esik a romániai magyar folyóiratban a Márciusi Frontról. Ez a mennyiségét tekintve csekély írás azonban fényesen bizonyítja, milyen pontosan látja a Korunk a két front, az Új Szellemi és a Márciusi közötti különbséget, mennyire tisztában van azzal, hogy mit diktál a marxista történelem- és társadalomszemlélet. Amire elsődlegesen, azonnal

felfigyelünk, az az, hogy elhalkulnak a bíráló hangok. A konkrét történelmi feltételek most az antifasiszták közötti szövetséget állítják az első helyre a teendők sorában, s a Márciusi Front 1937-es és 1938-as programjában egyaránt tanúságot tesz törekvéseinek demokratikus, antifasiszta jellegéről. Utaltam arra Gaál Gábornak Hatvany Lajoshoz írott levele kapcsán, hogy *hogyan látja* a Korunk szerkesztője a kommunisták és a tömegek viszonyát, s hogy *látja*: a Márciusi Fronttal való szövetség egyszersmind a tömegekkel való szövetség is lehet. Mindebből, s hangsúlyozom, a népi írói mozgalom nagyarányú, pozitív átalakulásából természetesen és szükségszerűen következik az az álláspont, amely, ahogy azt már említettem, Révai József, Bálint György, József Attila írásaiban éppúgy manifesztálódik, mint a Korunkban megjelent közleményekben. Mielőtt kettőt kiemelnék ez utóbbiak közül, hadd említsem: soha nem ment bele elvtelen kompromisszumba a Korunk és egy pillanatra sem adta fel a társadalom szocialista átalakulásába vetett hitét, csupán a kor fő kérdéseire figyelve a háttérbe szorította az *ekkor* partikuláris jelentőségű, ám kétségtelenül létező ellentéteket.

Elsőként a Márciusi Frontról Kemény Gábor szól a Korunk hasábjain. Két részben, a 7–8. és a 9. számban közli a lap *A magyar lelkiismeret történetéhez* című tanulmányát (alcíme: *A Huszadik Századtól a Márciusi Frontig*), amelyben egy történelmi fejlődési folyamat egészébe ágyazottan szemléli és értékeli a Frontot. Kissé hosszan idézek ebből, de méltatlanul keveset említett, s a lap állásfoglalását világosan jelző munka. A következőket írja többek között Kemény Gábor:

„A Márciusi Front a 12. órában próbálja tisztázni a célt, a mozgalmat s a Bartha Miklós Társaságnak egy táborba kell hoznia a magyar népi megújulás és a kelet-európai összefogás hitvallóit.

A Márciusi Front tudományos célja: a valóság reális feltárása a szociográfia útján és e valóságnak megfelelő új helyzet teremtése. Gaál Gábor helyesen nevezi új életfelmérésnek a mai magyar szociográfiát és tényleg új felmérésről van szó, akár társadalmi elemzést ad, mint Féja Géza, Kovács Imre, akár lelki analízist mint Remenyik Zsigmond.

Kétféle '12 pont' hangzott el Budapesten március 15-én: az egyik a Turulvezér márciusi 12 pontja, ezekből csak a jellemzőbbeket közöljük. Követelik a fegyverkezési egyenjogúság kimondását, a magyar fajvédelem törvényes megalkotását, a zsidóság fájá nyilvánítását, a magyar munka alkotmányát, a kötelező munkaszolgálat kényszerét, a 10 000 pengőn felüli jövedelmek progresszív megadóztatását, Isten, vallás, nemzet, család ellen intézett támadások hatékony megtorlását, a zsidó nemzetközi tőke és bolsevizmus ellen a magyar faji eszme és a jobboldali világnézet népi erőinek diadalát. Ezzel szemben a Márciusi Front 12 pontja ez: . . ."

S itt sorolja Kemény Gábor a pontokat, amelyeket, hiszen gondolom mindannyian jól ismerünk, nem idézek. Csupán a pontok után következő néhány sort:

„Az összehasonlítás fölösleges. Látjuk, hogy még ma is mily erők ellen kell küzdenie azoknak, akik a demagógia és előítéletek ellenében is felfedezni merik a mai Magyarországot. S a hitvallók száma egyre nő.”⁹

Az összehasonlítás fölösleges, írta 1937-ben Kemény Gábor. Cikkének kommentálása is. Egyetlen apró, de megvilágító mozzanatra azért hadd mutassak rá. A Márciusi Front programjának 12. pontját rövidítve közli. Tudjuk mindannyian, ez így kezdődik: (követeljük) A magyar revíziót. . . Elhagyta ezt Kemény Gábor. Burkoltan bírálta ez, egyben annak a tanúsítója, mennyire tisztában van azzal a Korunk, hogy Romániában létezik, s ami még fontosabb, azzal, hogy nacionalizmusokra csak szocialista internacionalizmussal lehet válaszolni.

A vállalás, a támogatás, a visszafogott hangú, de bírálva közelítő magatartás jellemzi a Korunk további reagálásait is. Tudjuk jól, milyen gondokat, vitákat eredményezett a Márciusi Front résztvevői között az, hogy hogyan lépjenek tovább, maradjon szellemi vagy igyekezzen politikaivá válni a mozgalom. Kovács Károly (Fedor János) *A magyarországi ifjúértelmiség kérdéséhez* című 1938-as cikkében az orosz narodnyikok példáját idézve figyelmeztet acesopusi nyelven arra, hogy az ifjú-

⁹ KEMÉNY GÁBOR: *A magyar lelkiismeret történetéhez*. Korunk, 1937/7–8. 9.

értelmiség mozgalmának a társadalom legmélyéről kiinduló törekvésekkel kell egybefonnia törekvéseit. Három számmal később (9. sz.) pedig *A népiség meghatározásán* elmélkedve éles határt von az igazi és a fasiszta népiség között, s az előbbit meghökkentően mai módon internacionalista, osztályszempontú, antifasiszta népiségként értelmezve — burkoltan megintcsak — a munkásosztállyal való szövetséget szorgalmazva, a fasizmussal való totális szembefordulást igényelve „üzen” a Márciusi Frontnak, foglal állást a szellemi vagy politikai mozgalom kérdésében.

Egy pillanatra azért visszatérek még az 1937-es évhez. Csupán utalás-szerűen említem, hogy a *Korunk*, többnyire elismerően, ebben az évben szemlézi, bírálja Illyés *Petőfi* könyvét, Németh László *Bűn* című regényét, Darvas *A legnagyobb magyar faluját*, Erdei *Futóhomokját*, Féja *Viharsarok*, Kovács Imre *A néma forradalom*, Veres Péter *Számadás* című munkáit. S van egy, emberileg is megható mozzanata ennek az esztendőnek, a Gaál Gábor-i morálra, magatartásra erős fényt vető. Ismerjük a *Korunk*-kutatók jóvoltából a lap körülményeit, tudjuk azt, hogy 1937 végén a lap beszüntetésének gondolata foglalkoztatja Gaál Gábort. Ennek a szerkesztőnek azonban a fokozódó nehézségek ellenére van ereje arra, hogy sokadszor is elmondja a történelem parancsát, újrafogalmazza viszonyát a valósághoz, a népi írói mozgalomhoz. Ugyanabban az időben, amikor a lap beszüntetésének gondolata foglalkoztatja, amikor mélyponton érzi magát, publikál egy apró kis közleményt G. G. szignóval a *Korunk* decemberi számában. A Márciusi Front kiadásában megjelent könyv, amelyről Gaál Gábor ír, a következő címet viseli: *A „Viharsarok” a bíróság előtt. Féja Géza pere*. Gaál Gábornak e rövid kritikájában olvashatjuk a következőket:

„... emberi részvétünk itt is a hősé, mert a nagyon is emberi, jobb utáni repesés egy lángjára tapos a törvény s a tisztulásunk éppen az, hogy az előttünk közvetlenül érzékelt egyenlőtlen küzdelemben az igazsággal szemben a hatalom győz.

Ez olvasható e szövegből. A magyar történelmi perek szakadatlan sorára emlékezzünk, a múltból és a jelenből. Pereink mindig így zajlottak le. Történelmünk ezeken a perekén át haladt magassági és mélységei felé. Minden egyes per egy-egy örvényről szakította fel a látszatot. Pereinkből kiolvasható történelmünk.

Helyezzük e kis füzetet történelmi könyveink közé.”¹⁰

Kommentár, úgy hiszem, ezekhez a sorokhoz nem kell. A marxista folyóiratszerkesztő, kritikus nézetei a *Viharsarok*-ot író Féja Gézától is különböznek. De a történelemben gondolkodó ember világosan látja, mi a teendő. A hatalommal szembeni állásfoglalás, a lázadó népiséggel való szövetség erősítése. S ez a felismerés ott van az 1937-es és az 1938-as Németh László-bírálatokban (*A Tanútól a Bűnig*; Németh László új regénye: *Kocsik szeptemberben*), s ott a méltán gyakran említett *A mai magyar szociográfia és az irodalom* című, 1937 májusában megjelent tanulmányában.

Rövid életű volt a Márciusi Front. A külső nyomás és a belső megosztottság kettős présében felörlődve lényegében már 1938 őszén megszűnt. S megszűnt ezzel a legális népfront-szervezkedés egyik szép lehetősége. Rövid élete ellenére valóban a fénypontja a népi írói mozgalomnak. Ahogyan ez az a két esztendő a Korunk és a mozgalom kapcsolatában. Ezen az egyetlen részterületen is dokumentálódik mindaz a fontos vonás, amely jellemzője volt Gaál Gábornak, a szerkesztőnek, s a romániai, magyar nyelvű, internacionalista, marxista fórumnak, a Korunknak. A progresszió megosztása ellen munkált a Korunk, távlattudatos történelemszemlélettel hirdette az elnyomott osztályok, népek egymásrautaltságát, felül tudott emelkedni a bomlasztó népi—urbánus perpatvaron, a történelmileg lényegest, haladót észrevéve kereste, vállalta a szövetséget a kor demokratikus, antifasiszta erőivel. Mindent megtett, hogy ne úgy alakuljon a történelem, ahogyan alakult. Tisztán állt őrt, ameddig állhatott, 1940 őszéig.

HAJDU RÁFIS

¹⁰ G(AÁL) G(ÁBOR): *A „Viharsarok” a bíróság előtt. Féja Géza pere* (Márciusi Front kiadása, Budapest, 1937). Korunk, 1937/12.

KASSÁK ÉS A KORUNK

Kassák a Korunk nyitányának idején, 1926—28-ban kiemelkedő szerepet játszott a folyóirat irodalompolitikai arculatának létrehozásában.¹ Az először Sinkó Ervin bécsi folyóiratában, a Testvérben megjelent és ott megvitatott *Az új művészet él* című tanulmányának² a Korunkban való újra közöltetésével megnyitotta a kolozsvári folyóirat egyik legjelentősebb kultúrpolitikai vállalkozását: a 20. századi modern művészeti irányzatok bemutatását és a róluk szóló polemikus eszmecserét. Az izmusoknak mint a társadalmi és történelmi viszonyok hatására szükségszerűen kialakult, ám a konstruktivizmus kivételével történelmileg lezárt, befejezett irányzatoknak a jellemzésével, az izmusok által a művészi megismerés és kifejezés lehetőségeinek gazdagítása terén szerzett érdemek hangsúlyozásával, ugyanakkor azonban az egyes avantgarde irányzatok esztétikai nézeteiben és művészi gyakorlatában rejlő leegyszerűsítések, túlzások tudatosításával, bírálásával megszabta a Korunknak az avantgardizmussal kapcsolatos magatartását. Annak a követelésnek a hangoztatásával, hogy a művészet és az irodalom térjen vissza a mindennapi életbe, az eddigi vívmányok szintézisére törekedjen, egy új, korszerű realizmus felé való továbblépés irányába mutatott utat.³ Jellemző, hogy a Korunk munkatársaként Dienes Lászlótól, a folyóirat alapítójától és első szerkesztőjétől kapott megbízás-

¹ A Korunk kezdeti irodalompolitikájáról: SÖNI PÁL: *Az avantgarde irányzatok értékelése a Jövő Társadalmában és a Korunkban*. Nyelv- és irodalmi Közlemények. 1967. 2. 235—243. — POMOGÁTS BÉLA: *A régi Korunk számvetése a magyar irodalommal*. Kortárs 1976/5. 813—817.

² KASSÁK: *Az új művészet él*. Testvér 1925. 10. 291—305. — SINKÓ ERVIN: „*Az új művészet él*”. Testvér 1925. 11. 332—334. — GÁSPÁR ENDRE: *Hozzászólás az új művészetről szóló vitához*. Testvér 1925. 12. 372—375. — *Beköszöntő*. Korunk (= K) 1926. 1. 1—7.

³ KASSÁK: *Az új művészet él*. K 1926. 2. 89—102. — Külön kiadványként KASSÁK: *Az új művészet él*. Korunk Könyvtára II. Cluj—Kolozsvár 1926.

sal ellentétben a továbbiak során nem „a különböző izmusok részletes ismertetésével, elemzésével és kritikájával” foglalkozott, hanem *Éljünk a mi időnkben!* címmel újra kifejtette a mindennapi életbe való visszatérés, a valóságismeret szükségességének gondolatát.⁴ Ezzel elindította a Korunkban egy realizmuskoncepció kialakulásának folyamatát. Része volt a Korunk két másik fontos kultúrpolitikai vállalkozásának, a korszerű környezetkultúra alapelveiről való eszmecserének és a szovjet kulturális élet bemutatására irányuló tevékenységnek a megkezdésében. 1926 tavaszán a Korunk rendelkezésére bocsátotta a *Tisztaság könyve* című kötetének a reklámról szóló fejezetét, pár hónappal később pedig beszámolt a folyóirat hasábjain a szovjet filmművészet két kiemelkedő alkotásáról, a *Potemkinről* és az *Allitáról*.⁵

Az *Új művészet él* és az *Éljünk a mi időnkben!* című tanulmányokban az avantgardizmussal kapcsolatban megfogalmazott elvi álláspont érvényesült a Korunkban akkor is, mikor a folyóirat 1927–28-ban a Déry, Illyés, Németh Andor és Nádass József nevéhez fűződő magyar szürrealista költőcsoportosulás egyik legfontosabb fórumává vált. Dienes közölte Dérynek, Németh Andornak a szürrealizmus esztétikáját propagáló írásait, ám ugyanakkor helyt adott Komlós Aladár és Sinkó Ervin szürrealizmus ellenes fejtegetéseinek.⁶ Dienes és Gaál Gábor felismerte, hogy az avantgardizmuson való túllépés és a realizmus irányába történő kibontakozás szükségessége mellett a Kassák szépirodalmi munkásságában lezajló

⁴ KASSÁK: *Éljünk a mi időnkben!* K 1926. 455–457.

⁵ KASSÁK: *A reklám*. K 1926. 299–300. — KASSÁK: *Az orosz film*. K 1926. 9. 567–574.

⁶ DÉRY TIBOR: *A homokóra madarai*. K 1927. 3. 181–186. — NÉMETH ANDOR: *Új világtérzés, új költészet*. K 1927. 2. 126–129. — KOMLÓS ALADÁR: *Az irodalom bukása*. K 1926. 9. 617–623. — SINKÓ ERVIN: *A homokóra madarai egy 3. felszólaló megvilágításában*. K 1927. 4. 316–318. — PAP JÓZSEF: *Válasz Déry Tibornak*. K. 1927. 4. 318–320. — DÉRY TIBOR: *Csicsergés a homokóra körül*. K 1927. 7. 586–590. — NÁDASS JÓZSEF: *Ébredjetek fel!* K 1929. 4. 317–318.

belső átalakulás nyomon követésével és folyamatos regisztrálásával érvelhetnek legmeggyőzőbben. Kassáknak az avantgardizmustól való eltávolodásáról és a valóságyszerű ábrázoláshoz való közeledéséről a Korunk Hevesy Iván, Komlós Aladár és Gaál Gábor kitűnő elemzésének közlésével 1926-tól kezdődően hírt adott, Komlós Aladár, Erg Ágoston, Nádass József, M. Pogány Béla és Justus Pál révén pedig bemutatta Kassáknak a 20-as évek végén írt széprózai műveit.⁷ Ugyanakkor azonban nem vette észre Kassák prózai munkásságában, mindenek előtt pedig az *Egy ember életében* és az *Angyalföldben* a valóságirodalom világirodalmi viszonylatban is egyik legkorábbi és legszínvonalasabb jelentkezését.

A Korunk Kassákkal kapcsolatos kritikai magatartását 1926-tól 1930 tavaszáig egészében véve bátorság, szakszerűség, szocialista elkötelezettség, az írói munka sajátos problémái iránti érzékenység, az író fejlődésének előmozdítására való törekvés jellemezte.

Ennek a Korunk első fél évtizedében vezető szerepet játszó kritikus magatartásnak az első tudatos propagálása és programszerű megfogalmazása szintén Kassák nevéhez fűződik. Kassák *A hiányzó kritika* című írásában mindenek előtt a Nyugat kritikai tevékenységére célozva panaszt emelt a magyarországi irodalmi és művészeti kritika szakszerűtlensége, szemponttalansága és bátortalansága, az egyéni és csoportérdekek érvényesülése, a tekintélyek előtti elvtelen behódolás, az új irodalmi és művészeti törekvésekkel valamint a legfiatalabb generációval szembeni közömbösség miatt. Síkra szállt a bátor és felelősségteljes, a hozzáértő és a harcot vállaló, a szocialista világszemléletet érvényesítő kritika szükségessége mellett.

⁷ HEVESY IVÁN: *Kassák Lajos költészete*. K 1926. 731–742. — KOMLÓS ALADÁR: *Magyar irodalom 1926-ban*. K 1927. 2. 81–86. — GAÁL GÁBOR: *Az új magyar líra arcvonaláról*. K 1928. 6. 476–477. — ERG ÁGOSTON: *Egy ember élete*. K 1927. 10. 818–819. — NÁDASS JÓZSEF: *Napok, a mi napjaink*. K 1928. 6. 467–470. — M. POGÁNY BÉLA: *Angyalföld. Kassák Lajos új regénye*. K 1929. 4. 318–320. — JUSTUS PÁL: *Kassák Lajos új regénye*. K 1930. 2. 156–157.

Megjegyzéseit a Nyugat szerkesztőjének, Osvátnak címezte. Dienes felismerte, hogy Kassák helyzetelemzése és követeléseai nem pusztán a magyarországi viszonyokra illenek rá, hanem a csehszlovákiai, a jugoszláviai és a romániai magyar kulturális életre is, mégpedig fokozottabb mértékben. Ezért Kassák írását mint a Korunknak a kritika tevékenységével kapcsolatos helyzetelemzését és programját közölte.⁸

A Kassák által megfogalmazott kritikai program gyakorlati megvalósításában kiemelkedő szerepet játszottak a Munka-kör tagjai. A Korunk polemikus többszólamúságának idején Fábry Zoltánnal majd a 100% körének tagjaival együtt ők képviselték a szocialista álláspontot. Nádass József, Gró Lajos, Forgó Pál, Justus Pál és Justus György 1927 elejétől 1930 áprilisáig összesen mintegy 70 írással szerepeltek. Az ő tolluk alól került ki a jelzett időszakban a magyarországi és a szovjet politikai és kulturális életről, az új építészetéről, az új film- és színházművészeti törekvésekről hírt adó beszámolók, kritikák tekintélyes része.

A Munka-kör és a 100% csoport tagjainak a Korunkban való együtt sőt sokszor közvetlenül egymás mellett való szerepeltetése a folyóirat által a baloldali összefogás, mégpedig mindenek előtt a munkásmozgalmon belüli egységfront megteremtésére irányuló tevékenység egyik legértékesebb és kétségtelenül legizgalmasabb mozzanata volt. A Korunk szerkesztői elhatárolták magukat a kommunista mozgalom által Kassák művészeti és politikai tevékenységéről adott szektás, balos értékeléstől. Dienes 1928 őszén, a Munka megindulásakor a kommunista mozgalom részéről várható támadások ellen védelmezte Kassákot, amikor a Munka programját ismertette leszögezve:

„lesznek, akik rossz néven fogják venni Kassáktól az élet reális adottságaihoz való alkalmazkodást; főleg azok, akik más reális adottságokat látnak s ezekbe kívánnak kapcsolódni.”⁹

⁸ KASSÁK: *A hiányzó kritika*. Levél Osvát Ernőhöz. K 1927. 12. 833–838.

⁹ d.l. (DIENES LÁSZLÓ): *A Munka*. K 1928. 10. 826–827.

Gaál Gábor 1929 szeptemberében már félreérthetetlenül a Kassák és a kommunista mozgalom közötti ellenségeskedés vonatkozásában fogalmazta meg a Korunk Kassákkal kapcsolatos álláspontját.

„Kassák még mindig baloldali — írta Gaál Gábor a Fábry Zoltánhoz írott levelében¹⁰ —, és azt az áldatlan harcot, ami a 100 % és a Kassák között dúl, én semmiképpen sem akarom átvinni a mi hátsábjainkra is, s főképp nem célzásokkal és nem elég alaposan kifejtett mégoly helyes beállításokkal sem. Olyan kevesen vagyunk ebben a nyavalyás magyarul író világban, igazán baloldalra tartozók, hogy nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy a töréseinkre külön és nem alkalomadtán fölhívjuk a figyelmet. Amikor körös körül úgyis csak arra lesnek, hogy hajba kapjunk egymás közt.”

A Korunknak a munkásmozgalmon és a szocialista irodalmon belüli összefogás megteremtésére irányuló szándékát Gaál Gábor közvetlen szemléltetéssel is deklarálta. 1929 májusától szeptemberig a Korunk hátsó borítójának belső oldalán, a reklámanyag szokásos helyén mindössze két magyarnyelvű folyóiratot propagált, a Munkát és a 100%-ot, mégpedig egymás mellett. A Korunk és a Munka között 1928–29-ben fennálló szoros kapcsolatot Kassák is jelezte. 1928 szeptemberétől 1929 júniusáig a Munka által reklámozott testvérfolyóiratok között a Korunkat az első helyen szerepeltette. 1928 őszén Dienes László megbízásából a Korunk részére új címlapot tervezett, s korszerűsítette a folyóirat tipográfiáját.

A baloldali összefogás megteremtésére irányuló szándék gyakorlati megvalósítása a Korunk közvetlen szerkesztői teendőit végző és a munkatársakkal érintkezésben álló Gaál Gábertől nagy következetességet és rugalmasságot, állandó éberséget és jó pedagógiai érzéket követelt. Az érintett felek ugyanis sajnos nem ismerték fel a Korunkban való együtt szereplés jelentőségét. Fábry 1929 közepétől kezdődően arra törekedett,

¹⁰ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj—Kolozsvár, 1929. szept. 13. GAÁL GÁBOR: *Levelek* (1921—1945). Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta SUGÁR ERZSÉBET. Bukarest 1975. 72.

hogy a Korunkkal fokozatosan elfogadtassa a Kassákról a kommunista mozgalom által kialakított és propagált szektás, balos értékelést, s hogy a folyóiratot bekapcsolja a Kassák ellen indított kampányba.¹¹ A 100% munkatársai azzal fenyegették Gaál Gábort, hogy kivonulnak a Korunkból, ha továbbra is együtt kell szerepelniök a Munka-kör tagjaival.¹² Kassákék pedig 1930 áprilisában bejelentették, hogy többet nem dolgoznak a Korunknak.¹³ A Munka és a Korunk közötti szakítás közvetlen oka valószínűleg az volt, hogy Haraszti Sándor a Korunk 1930. márciusi számában Kassákat és munkatársait nevük említése nélkül, de félreérthetetlenül rájuk célozva „munkásreformistáknak” minősítette. Azt állította róluk, hogy tagadják a munkásosztály vezető szerepét, s hogy osztálybékét hirdetnek.¹⁴ Kassákék Haraszti cikkének leközlése alapján úgy vélték, hogy a Korunk elfogadta a kommunista mozgalom talál róluk kialakított és propagált értékelést.

Gaál Gábor az új helyzetben szabad kezét adott a Kassákkal szembeni kritikának, ám arra törekedett, hogy ezt a kritikát és az ennek nyomán várható vitát a tárgyilagosság keretei között tartsa.

„Kassákékkal szemben — írta tájékoztatásul Fábry Zoltánnak¹⁵ — nem akarok más magatartást felvenni, mint a teljes tárgyilagos kritika magatartását. Ez a tárgyilagos kritika a mi vonalunkról abszolút szabad kezét enged velük szemben. Kassák természetesen erősen szemrehányó személyes levelet írt nekem. Nagyon panaszkodott, hogy az a levele, amire a 100% illetve a Linkskurve hivatkozik, hamisítás. Ebben az utóbbiban természetesen nem tudok állást foglalni. Mindenesetre én állom velük szemben a harcot, de csak tiszta fegyverek-

¹¹ I. m. 72.

¹² HARASZTI SÁNDOR: *Gaál Gábor, a szerkesztő*. Kortárs 1964. 3. 473–474.

¹³ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj–Kolozsvár, 1930. ápr. 24. GAÁL GÁBOR: *Levelek* (1921–1945). 102., 612.

¹⁴ HARASZTI SÁNDOR: *A magyar irodalom ideológiai csoportosulásai*. K 1930. 3. 171–175.

¹⁵ GAÁL GÁBOR levele FÁBRY ZOLTÁNNAK. Cluj–Kolozsvár, 1930. máj. 12. GAÁL GÁBOR: *Levelek*. 109.

kel. Kassák szemrehányásai és panaszai tehát a legkevésbé sem indítanak meg, viszont a lap presztízsének tartozom azzal, hogy az esetleg most meginduló vitát elvi medrében tartsam.”

A Kassákkal szembeni kritikának a tárgyszerűség keretei között való tartására azonban a kommunista mozgalom és a Korunk közötti kapcsolat szorossá válása, a kommunista mozgalmon belüli szektás, balos tendenciák 1929 utáni felerősödése, valamint a Munka és a 100% közötti ellenségeskedés újabb fejleményei miatt egyre kevésbé volt lehetőség.¹⁶ Tamás Aladár 1930 őszén történt letartóztatását s a 100% megszűnését követően a kommunista mozgalom legtekintélyesebb nemzetközi fórumai, a Linkskurve, az Inprekorr, majd a harkovi írókonferencia Kassákot a Horthy-rendőrség ügynökének minősítették.¹⁷ Kassák a Korunk irodalmi és politikai értékrendjében 1930 ősztől kezdődően összekapcsolódott a formalizmus és a művészi arisztokratizmus, illetve a reformizmus, a kispolgáriság, az ellenforradalommal való kiegyezés sőt a munkásmozgalmi renegátság fogalmával. Az elemzést, a tehetségnek járó megbecsülést, a teljesítmény elismerését, a segítő, orientáló szándékot felváltotta a gyanúsítgató célzásokkal, a megalapozatlan kijelentésekkel, az értékek elhallgatásával történő minősítés, a politikai előítéleteknek a szépirodalmi művekre való kivetítése és a szándékos félrehallás. Ez a szemlélet és ez a kritikai módszer jellemezte többé vagy kevésbé József Attila Kassák 35 vers című kötetéről, Vas Istvánnak a *Megnőttek és elindulnak* című regényről és Molnár Erik Kassák *Napjaink átértékelése* című tanulmányáról írott bírálatát, vala-

¹⁶ A Korunk szektás vonásairól: TÓTH SÁNDOR: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Bukarest 1971. 150–157. — TÓTH SÁNDOR: *Egyedülálló teljesítmény*. Forrás 1976. 5–6. 62–67.

¹⁷ Ein Gesinnungslump. An Herrn L. KASSÁK. Die Linkskurve 1930. 3. 30.; Verhaftung des revolutionären Schriftstellers ALADÁR TAMÁS in Budapest. Internationale Presse-Korrespondenz. 1930. 64. 1536.; C-n (B. Collin): Der Fall Tamás. Die Linkskurve 1930. 9. 36–37.; Referat BÉLA ILLÉS: *Tätigkeitsbericht des Sekretariats*. Literatur der Weltrevolution. 1931. Sonderheft. 20., 219.

mint Haraszi Sándor, Fábry Zoltán, Gergely Sándor, Kertész Imre, Hamvas H. Sándor, Ujvári László, Mándy Teréz Kassák-ra vonatkozó megjegyzéseit.¹⁸ A Korunk Kassák-képének 1930–31-ben bekövetkezett megváltozását jól érzékelteti Kassák 1926 és 1929 közötti költői munkásságának előbb Gaál Gábor majd pedig József Attila által történő értékelése. Gaál Gábor 1928-ban *Az új magyar líra arcvonaláról* című írásának bevezető részében Kassákot mint „a kor értelmét, sorsát és tartalmát”, a „kötelességeket és feladatokat” helyesen látó, „a lázadás annyi szép éve után” a „nyugalmi állapotig” érkezett költőt, egy új, korszerű purizmus kialakítóját, az avantgardizmus eredményeinek összefoglalóját jellemezte. József Attila Kassákot a 35. vers megjelenése alkalmából ugyancsak a verseknek az alapján szubjektív idealistának, az ifjúmunkásság megzavarójának, a szövődő proletárontudat szétkuszálójának minősítette. Vas István a *Megnőttek és elindulnak* ismertetésekor messze túllépett a regény művészi fogyatékoságaival szembeni jogos bírálaton. A regénnyel kapcsolatban a sematizmust, a stílus elnagyoltságát, a tartalmi mozzanatok közül pedig a célszerűbb, a felesleges áldozatokat elkerülő mozgalmi munka szükségessége melletti állásfoglalást annak igazolása céljából kifogásolta, hogy Kassák — úgymond — már rég elszakadt a munkásosztálytól, hogy gyűlöli a fiatalokat, mert ő maga már megöregedett, hogy a valóban szépírói munkához nem rendel-

¹⁸ JÓZSEF ATTILA: *Kassák Lajos 35 verse*. K 1931. 9. 669–671. — VAS ISTVÁN: *Megnőttek és elindultak*. K 1932. 2. 151–153. — PÁLFAI ISTVÁN: *Napjaink átértékelői*. K 1935. 9. 665–669., 10. 755–760., 11. 823–827., 1936. 1. 39–46. — FÁBRY ZOLTÁN: *Tíz szomorú magyar év*. K 1930. 5. 324. — FÁBRY ZOLTÁN: *Válasz Kassák Lajosnak*. K 1931. 7–8. 599. — HARASZI SÁNDOR: *A magyar könyvkiadás 1930-ban*. K 1931. 2. 149. — GERGELY SÁNDOR: *Pesti keresztmetszet*. K. 1931. 4. 283–287. — HARASZI SÁNDOR: *A magyar kispolgár írója*. K 1931. 6. 474. — KERTÉSZ IMRE: *Névtelen forradalmár. Berkovits Simon könyve*. K 1932. 5. 403. — HAMVAS H. SÁNDOR: *Szomjas inasok*. K 1933. 8. 616. — UJVÁRI LÁSZLÓ: *A mai magyar reformizmus természetrajzához*. K 1935. 5. 365–370. — MÁNDY TERÉZ: *Élő irodalom*. K 1935. 7–8. 611.

kezik elegendő tehetséggel, s hogy immár nincs köze sem a szocialista mozgalomhoz, sem az irodalomhoz. Molnár Erik a Napjaink átértékelésében nem látott mást „a munkásmozgalomban szerepet játszó kispolgár teoretikus önkielégülésénél”.

A Korunknak a Kassákkal szembeni kritika során alkalmazott hangneme a 100% és főleg a Sarló és Kalapács Kassákkal kapcsolatos cikkeinek tartalmához és stílusához képest azonban mérsékeltnek mondható. Kassák ezt a különbséget nem vette észre. Durva támadást intézett Gaál Gábor és Vas István személye, valamint a Korunk ellen. Az *Egy ember élete* második részében torzképet rajzolt Gaál Gáborról. Az ennek során papírra vetett becsületsértő megjegyzéseket a Munkában megismételte. Magát a Korunkat épp annak szektás, balos korszaka idején a burzsoázia által írt és pénzelt s a burzsoázia számára szerkesztett folyóiratnak minősítette.¹⁹

A Korunk Kassákkal szembeni merevsége alapjában véve még a népfrontpolitika idején sem oldódott fel. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy Kassáknak a munkásmozgalomhoz való viszonyát 1933 után tartósan kiábrándultság, csalódottság, a népfrontpolitika sikerében, lehetőségeiben való kételkedés, a társadalmi küzdelmekről való visszavonulás jellemezte. Ennek ellenére a Korunkban 1937-ben Sándor László és Neufeld Béla Kassákkal kapcsolatos megjegyzései révén felvillant Kassák szépirodalmi munkásságáról korábban kialakult kép módosításának lehetősége. Erre az átértékelésre azonban nem került sor.²⁰

CSAPLÁR FERENC

¹⁹ KASSÁK: *Egy ember élete*. II. rész. Bp. 1931. 3. köt. 154. — KASSÁK: *Tárgyilagosság vagy trágárság?* M 1931. 19. 515. — KASSÁK: *Válasz néhány levélre*. 1932. 22. 622.

²⁰ NEUFELD BÉLA: *Önéletrajzok*. K 1937. 1. 19–22. — SÁNDOR LÁSZLÓ: *B. Lukács magyar versfordításai*. K 1937. 6. 571. — NEUFELD BÉLA: *Veres Péter: Számadás*. K 1937. 9. 787.

A KORUNK ÉS A SZOVJET IRODALOM

1. A Kolozsvárott megjelenő Korunk c. folyóirat, amelynek 1976-ban ünnepeltük indulása ötvenéves évfordulóját, a két világháború közti időszakban a magyar nyelvű marxista irodalom legfontosabb fóruma volt; s mint ilyen nagyon sokat tett a szovjet kultúra és a szovjet irodalom megismertetése és népszerűsítése terén.

A Korunk lapjain jelent meg pl. először magyarul — Balázs Béla ragyogó tolmácsolásában — Nyikolaj Ognyov pedagógiai regénye, a *Kosztja Rjabcev naplója*, I. G. Ehrenburg számos elbeszélése és publicisztikai írása s I. E. Babel maupassant-i tömörségű novelláinak egész sora. Sz. A. Jeszenyin és B. L. Pasztyernak verseinek tolmácsolására pedig — különböző álneveken — maga a szerkesztő, Gaál Gábor vállalkozott.

A szépirodalmi szövegek pusztá közvetítésén túlmenően azonban sokkal fontosabbak azok a kritikai reagálások, amelyek nemcsak ismertették és kommentálták a szovjet irodalom egy-egy kiemelkedő alkotását, hanem különböző elméleti-esztétikai következtetéseket is levontak azok elemzéséből.

Ez a körülmény érthető is: a Korunk „világnézeti szemle” volt. A szépirodalom csak „színesítőül” szolgált, a lap egésze a korabeli marxista gondolkodás teljességét kívánta adni: a közgazdaságtantól — a filozófiáig. Az irodalmi és művészi jelenségeket elsősorban az elmélet oldaláról közelítette meg; s tette ezt különösen a szovjet irodalom esetében, hiszen a húszas években — az újság ingerén túlmenően — a szovjet versek és regények azért is érdeklődést keltettek, mert egy új, szocialista világnézetű alkotásmód kezdeteit és lehetőségeit példázták.

Elemzésük, befogadásuk együtt járt a szocialista irodalom esztétikai normáinak megfogalmazásával és kialakításával. A Korunk képviselte marxista esztétika ilyenformán együtt nőtt, terebélyesedett a megismert szovjet művekkel s az általuk nyújtott tanulságokkal, tapasztalatokkal.

2. A legelső kritikai-esztétikai reagálás példája 1926-ból szinte didaktikus leegyszerűsítésben példázza mind az irodalom, mind a kritikai gyakorlat indulását. Az ismertett mű: Pavel Dorohov regénye, a Fábry Zoltán fordította *Golgotha* (orosz címe: *Kolcsakovicsina*) még a proletkult képviselte forradalmi lángolást mutatja: a felfokozott érzelmeket s a kollektívum demonstrálását, amely a történelmi cselekvések felszínét és összképét jeleníti meg, elmosva, degradálva az egyént, az egyes embert. Rendkívül jellemző azonban a polgárháború egyik szibériai epizódját megelevenítő regény recepciója is. Az avantgarde iskolájából induló Földes Sándor, a csehszlovákiai szocialista líra egyik úttörője, még elsősorban saját eszmemrendszere szerint reagál: a német aktivizmus cselekvés-ideálját hallja kicsendülni a műből, a tett szimfóniáját, amely túllépett a tépelődésen, az egyhelyben topogó tehetetlenségen. A forradalmi gondolat tetté-válását üdvözli a regényben, — ugyanakkor azonban más vonatkozásokat is érzékel. Megfogalmazza a szocialista művészetnek azt a kiindulópontját, ami már Dorohov regényéből is kiérezhető; azt ui., hogy az alkotás a forradalom, a valóság élő tükre kíván lenni; nem „a retrospektív fantázia” műve, hanem a valós történelem közvetlen leképezése.

A szovjet irodalomnak erre a vonására mutat rá Fábry Zoltán *Új valóság — új irodalom* c. 1929-ben megjelent tanulmánya is — csak hogy jóval árnyaltabban. Földes még csak a „forradalom sűrített filmje”-ről beszél, amelynek nincs „tulajdonképpen hőse, a hős: a tömeg”. A művészet és a valóság kapcsolata Fábry felfogásában már jóval differenciáltabb; mint ahogy a korábbihoz képest jóval differenciáltabb képet adnak az „új orosz valóságról” azok a művek is — A. Sz. Szerafimovics: *Vasáradata*, Nyevorov: *Taskent a bőség városa*, L. Ny. Szejfullina: *Virineja*, F. V. Gladkov: *Cementje* stb. —, amelyekre a cikkíró hivatkozik.

Fábry a részletek realizmusát emeli ki az új szovjet művekből, az írók „reális érdeklődését, amely magával hozza... a nagy változás kis helyi tükrözéseit és igazolását”. S azt is

hozzáteszi, hogy a forradalom e folyamatai nemcsak összképükben jelennek meg előttünk, hanem egyéni sorsokban, konfliktusokban, amelyek legfőbb értéke — megjelenítésük „dokumentum ereje”.

A dokumentumszerűség, a valóság-hűség Fábry gondolatmenetének központi magját alkotja. Az „új orosz” irodalom, amely Fábry szerint, a valóságot „minden hozzáadás nélkül”, puritán részleteiben reprodukálja — egyben a jelenségek sokoldalúságának, ellentmondásainak feltárását is jelenti. Nemcsak „az új élet eredményei” jelennek meg benne, hanem annak „bajai és zavarai” is, nemcsak a „hirdető munka”, hanem az azzal kapcsolatos keresések és „kételyek” is.

A valóság-hűség ezen túlmenően Fábry felfogásában, nem csak a jelenségek precíz feltérképezésének igényében jut kifejezésre; a „szürke” és „színtelen” részletek egyben az „egészre” is visszautalnak. A téma „dokumentum ereje” egyben „törvényerejű” is: a valóság összképét, a történelem folyamatait is érzékelteti.

Azt, hogy a Korunk munkatársai milyen korán felismerték a szovjet irodalom alkotásaiban a marxista társadalomszemlélet e sarkalatos tételét, az Antal János egy 1928-ban megjelent kritikájában is nyomon követhető. Az *egyén csődje* c. írás, amely Ilja Ehrenburg *Mihail Lükov* c. regényét elemzi, mesteri módon érez rá a regényben az egyes és általános, a jelenség és törvény dialektikus kapcsolatára. Antal értelmezése szerint a regény címadó hősének tragédiája, hogy nem volt képes együtt haladni a történelmi fejlődés folyamatával. Magával ragadja a forradalom lángolása, a fegyveres harcok romantikája, de nem tud beleilleszkedni a fegyverzajt követő „szürke” építőmunkába. Belekeveredik az új gazdasági politikát kísérő zugkereskedelembé, majd börtöne magánya elől — öngyilkosságba „menekül”. A magyar kritikus I. G. Ehrenburg regényében „a dolgok szakadatlan változásáról” szóló marxi tétel megjelenítését látja, azt, hogy a társadalom egyes tagjai ezen „általános mozgásból nyerik képüket”; s megfogalmazza azt a felismerést is, hogy az egyes ember képességeinek, egyéni-

ségének szabad kibontakoztatása csak „az idő keretében elhelyezkedve” biztosított.

Mihail Lükov sorsa „negatívban” nyújtja e felismerés igazságát. De hozhatunk az ellenkezőjére is példát. A. Sz. Szerafimovics és F. V. Gladkov regényeit elemezve Fábry Zoltán említett tanulmánya a kép „pozitív” változataiban mutat rá a rész és egész, az egyén és a forradalom harmonikus kapcsolatára, s további lépésként arra is, hogy e kapcsolat záloga: a tudatos társadalomlátás; úgy is, mint az egyén, s úgy is, mint a szocialista irodalom kibontakozásának alapvető feltétele.

Ez a momentum egyben szemléletes bizonyítéka annak, hogy az *Új valóság* — új irodalom koncepciójában szóhoz jutó tényyszerűség milyen messzemenően túlmutat a Neue Sachlichkeit szenvtelen objektivizmusán. A szovjet irodalom nemcsak a puszta valósághűség példáját adta Fábry számára, hanem — annak szerves részeként — a tudatos elem jelenlétét is, amely egységben láttatja a társadalom, a történelem mozgását, s „a forradalmi öntudatot forradalmi folyamatossággá, keringő vérré, organikus” művészi alkotássá képes átlénygíteni.

3. Hogy a Neue Sachlichkeit meghaladásában milyen fontos, argumentatív szerepe volt a szovjet irodalomnak, az nemcsak Fábry Zoltán tanulmányából látható. A Berlinben élő Balázs Béla *Az új tárgyilagosság és a szocializmus* c. vitacikkben (1930) egyenesen a szovjet alkotások példájával érvel az irányzat ellen, amelynek módszerét annak hívei a szocialista irodalom egyik fő kritériumává kívánták emelni:

„Az új orosz proletárirodalom tele van ugyan a jelennel és a valósággal, ezért azonban egyáltalán nem száraz-tárgyilagós. Sem a stílusában, sem az életérzésében. Teli van eleven színnel, finom hangulattal és atmoszférával, tele érzéssel és melegséggel.”

S az életteljesség motívumán kívül megtaláljuk Balázs Béla nézetei között az új tárgyiasságot eszmeileg meghaladó *tudatosság* gondolatát is, amelyre F. I. Panfjorov *Bruszk* c. regényciklusának első kötete kapcsán hívja fel a figyelmet (*A nincstelenek szövetkezete* c. bírálatában — 1929). Méghozzá nem a passzív tudatosságra, amely mint írói szemlélet csupán a való-

ság társadalmi erőtereinek láttatását szolgálja, hanem mint aktív erőre, mint politikumra, amely a tömegekbe hatolva közvetlenül vesz részt a társadalmi környezet átalakításában. A szovjet kollektivizáció első szakaszát megelevenítő regény bemutatásában Balázs a szocialista eszmék ember- és történelemformáló hatását emeli ki, méghozzá egy elmaradt, öntudatlan, a társadalmi fejlődés fősodrától távoleső paraszti környezetben. A regény cselekménye során — írja —

„egy titokzatos folyamat világosodik át: az, hogy az érthetetlen, félreértett, visszautasított gondolat (t. i. a kollektivizációé — B. F. megj.) miként itatja át mégis a sötét gyökereket s szökken magasra, a természet öntudatlan növényeként. A politika itt lélektanivá, sőt mondhatni biologikussá — természeti eseménnyé lesz.”

A húszas és harmincas évek fordulóján Európa-szerte, s így a Korunk szellemi műhelyében is — a tudatosságnak ez a vonatkozása, a politikum és a művészi közeg szerves egységének a kérdése állt a figyelem középpontjában. A német és a magyar szocialista irodalom ezekben az években már számottevő jelenséggé nőtt, amelynek gondozása, interpretálása a már kialakult igényes esztétikai normák szerint folyt. Ez egyben állandó harcot is jelentett a vulgarizálás, a sematizmus ellen; s nemcsak az irodalomban, hanem a művészet más közegeiben is. Mándy Teréz: *A színház válságán túl* (1931) c. tanulmányában az orosz dramaturgia tapasztalataira hivatkozva mutat rá a forradalmi témák színpadi megjelenítésének azokra a hibáira: az álforradalmiságra, a forradalmi frázisra, a felszínes szatírára, a perspektívátlan nyomorábrázolásra stb., amelyeket feltétlenül száműzni kell a közép-európai gyakorlatból. A széttöredezett részletek helyett az egész, a lényeg kiemelését szorgalmazza. A témának, szerinte „a ma koncentrált ábrázolásának” kell lennie, amely behatóan és sokoldalúan világítja át „a látszólagos kaoszt”. S a mondanivaló sem lehet „csak az eszmék és jellemek ábrázolása”, „az élet egy kivágott darabja”, — tudatos koncepciót és szintézisteremtő művészi egységet követel, hogy a mű az életet „minden összefüggésé-

ben, a szociális kapcsolatok és ellentétek keresztüzében” láttassa.

Érthető tehát, hogy a Korunk és munkatársai bizonyos oppozícióban álltak a proletárirók által képviselt „túlpolitizálással”, amelynek nemcsak művésziatlenségét látták, hanem hatástalanságát is. Ilyen szellemű művek meg sem jelentek a lapban, s bírálatukra még akkor is sor került, ha azok netalántán szovjet vonatkozásúak voltak. *A zene Oroszországban* c. cikkében Gaál Gábor (Szeremley László álnéven — 1932) például erős fenntartással kommentálta a Proletár Zenészek Társaságának tevékenységét, amely „nevelő, didaktikus” koncertdarabokkal, „politikai oktató rádiójátékokkal, tendenciózus zenei kórusokkal” kísérelte meg a kapcsolatteremtést „a szociális élet centrális problémáival”. Elismeri ugyan, hogy a szándék helyes, ám hozzáteszi, hogy „ez a társulás egy csomó hasznos és időszerű problémát olyan leegyszerűsített és sematikus formában oldott meg, hogy *nem mindig szolgált hasznára az ügynek.*” (Kiemelés tőlünk — B. F.)

A Korunk kritikai gyakorlata már a húszas években a realizmus mellett kötelezte el magát. Csakis ezzel a módszerrel látta megvalósíthatónak a társadalom szocialista eszmeiségű ábrázolását. Természetes tehát, hogy 1934-ben, amikor a szovjet írók első kongresszusán a realizmus, mintegy hivatalosan is jogaiba lépett, a szerkesztő (Szeremley László álnéven — 1934) *A realizmus problémái* c. hosszabb kommentárban méltatja és elemzi a szocialista művészet elméleti alapvetését:

„A realizmus nem lehet 'papiros' vagy 'tisztá forma', 'stílus' vagy 'irodalom'. A szocialista realizmus a költői alkotás módszere s a szocialista költészet stílusa, mely a valóságos világot s az emberi érzelmek világát ábrázolja: Stílus, mely a régi realizmustól úgy a költői ábrázolás objektumának tartalmát, mint stílusának különöségeit illetőleg különbözik. A régi realizmus fotografált a részleteiben, s egészében kora legáltalánosabb, legegységesebb értelmét próbálta kifejezni: az „Embert”. A szocialista realizmus feladata ezzel szemben a szigorú konkretizálás, mely semmiféle absztrahálást és valóság fölé emelést nem ismer. A konkrét világból soha nem vezet ki, de a konkrét világon — a változás irányába — mindig túlmutat.”

4. A Korunk utolsó évfolyamaiban már teljesen általánossá vált a szocialista irodalom és művészet e korszerű értelmezése. Mint egyéb téren is azonban, ekkor már a közép-európai téma került előtérbe, s a korábbi évfolyamokhoz képest némileg megirrkultak a szovjet irodalomról szóló híradások. A közép-pontban azonban továbbra is a minőség állt: a magas eszmeiségű és művészi színvonalú termés, mindenekelőtt M. Gorkij és M. A. Solohov alkotómunkássága.

A belőlük levonható tanulságok változatlanul aktuális jelentőséggel bírtak, legalábbis erre utal pl. Ujvári László *Egy nép regénye* (1935) c. kritikája, amely Solohov *Csendes Donjának* második kötetét ismerteti, s a regény kapcsán újólág érinti a szocialista művészet alapkérdéseit: a tudatosság, a világnézet meghatározó szerepét, s a sorok között vitába száll azokkal — az úgy látszik még mindig ható — nézetekkel, amelyek a szocialista eszmeiségű mű lényegét a kollektívizmusban látták:

„A kollektív cselekmény, tehát egy közösség életének összefoglalása, még távolról sem jelent szocialista irodalmiságot . . . Egy regényt csak a belőle kiáradó *világnézet* (kiemelés tőlünk — B. F.) tehet szocialistává, ha úgy tetszik kollektivistává, ám épp annyira kollektív szemléletű vagy szocialista lehet az egyéni sorsról írt regény is, ha felfedi azokat az összefüggéseket, amelyek a társadalomban kijelölik az egyén helyét.”

A Grigorij Melehov életútját bemutató kommentár, befejezésében — úgy látszik erre is szükség volt még — a vulgárizálás egy másik megnyilvánulásával, az ún. jelszóirodalommal is vitába száll. Solohov példáját felmutatva s a politikum és a művészi megvalósítás szinkronját követelve ítéli el a látszólagosan könnyebb és „eredményesebb” megoldás útját járó sematizmust: „. . . Schol egy erőszakolt mondat, egy agitatív hang. Tiszta irodalom és szintiszta művészet, és amellet világos szocialista szándék. . .”

A polgárháború vérzivatarait felidéző történet kapcsán azonban hangot kap a szocialista irodalom egy további vonat-

kozása is, amely egyre többször került szóba a harmincas évek közepén: a szintézisteremtés aktusa, mint a komplex társadalomlátás legmagasabbrendű következménye. Fábry Zoltán írja a *Solohov kozákjai: harmadszor* (1935) c. ismertetőjében: „... Nagy harc dől el itt, irtó kegyetlenséggel vívott harc, amely megérdemli és megkívánja az élet teljességét (kiemelés tőlünk — B. F.) úgy, ahogy azt Solohov vetíti.”

A szocialista irodalom e kardinális kérdése áll a középpontjában Fábry egy másik írásának is, amely a *Schönere Zukunft* c. lappal vitázva von párhuzamot a munkás származású Heinrich Lersch — és Makszim Gorkij között (*Gorkij vagy Lersch* — 1936). Gorkij művészetének magasabbrendűségét aláhúзва bizonyítja, hogy nem a származás a döntő, hanem a művészi teljesítmény, s e teljesítményben adott többlet, amit a marxista világlátás kölcsönöz. Gorkij alkotómunkásságában — írja Fábry —

„nem az exotikum szólalt meg, nem a csavargó, de az alkotó, a kinyilatkoztató, az embersors feltárója, a művész, aki nem mint csavargó, nem mint kalapácsforgató ágál az előtérben, de mint valóságtudó, igazságmondó. Heinrich Lersch, a kazánkovács sohse jutott túl a műhelyatmoszférán. Ez volt a levegője és ez volt az ereje és talizmánja. *Világképpé nem tágíthatta* (kiemelés tőlünk — B. F.), mert a kazánkovács szeme nézett mindent.”

A hang publicisztikai — de a mögötte munkáló esztétikai koncepció félreérthetetlen.

Mint jeleztük, a Korunk — világnézeti szemle volt. Maga is a kor összképének a megrajzolására törekedett. Koncepciójának, közlésrendjének változásai, egyre szélesedő horizontjai lépésről lépésre vitték közelebb ahhoz a szintézishez, amit legelső számában meghirdetett. Tartalma évfolyamról évfolyamra gazdagodott, s ezáltal létrehozta — vagy legalábbis megközelítette — a marxista világképnek azt a szellemi teljességét, a tudománynak és művészetnek azt a szerves egybefonódását, összképét, amely egyedülálló helyet biztosít számára

a közép-európai kultúrában, így a magyar nyelvű marxista irodalomban is.

S ez nem csupán szerkesztőjének érdeme.

A szocializmus építésének tényei, tanulságai, a szovjet irodalom és művészet eredményei, tapasztalatai a szintézisteremtő építkezés előfeltételeihez, kötőanyagához tartoztak. Történelmi szerepük letagadhatatlan.

BOTKA FERENC

VALLOMÁS

AZ IRODALOM PEREMÉN

Megmagyarázom a bizonyítványom

Visszaemlékezést fiatalon kell írni. Öregkorában az ember javarészt hazudik, de legalábbis megszépíti a messzeséget, a múlt fénytörésében. Ami az ifjúkorban roppant fontosnak látszott, a visszatekintés látóhatárán sokkal szerényebb szerepet nyer; amit annakidején az ember alig vett észre, kiderül: döntő sorsforduló volt.

Miért írok hát? Főként mert felejték — arcokat, adatokat, évszámokat. Amit írok, jórészt források nélkül, saját kútfőmből merítem. „Barátaim unszolása” is szerepet játszik; úgy látszik, van aki fél, hogy soha nem hallott fontos tényeket vinnék magammal az enyészetbe. Nem tudom, így van-e, — ezt a nyájas olvasóra bízom (ha ez a ritka állatfajta létezik még).

S talán bujtogat a szerény önteltség is, hogy tudok még írni, közel húsz éves szünet után, melynek során inkább a megélhetéssel foglalkoztam. Ennek elbírálása ismét e sorok olvasóinak ítéletére tartozik. A sors különböző fordulatai úgy akarták: ne legyek igazi író. De talán tudok néhány szerény adalékot nyújtani a magyar irodalom történetéhez.

Miért nem lettem költő

Talán nyolc éves lehettem, s akkorra már nagyjából magától értetődő volt számomra, hogy írni kell. Nemcsak azért, mert az elemiben azt tanultam, hogy „úr — ír” (akkor még nem olvastam Karinthyt s így e tétel szenvedélyes cáfolatát), hanem mert Apám is, mint a jó hivatalnok, naponta több órán át írt s ilyenkor nem volt szabad megzavarni; a különböző látogatók

is mindig irodalomról beszéltek, ha nem is értettem amiről szó volt; Ady Endre öcsém keresztapja lett; s a ház, persze, tele volt könyvekkel mint természetes háttér.

Így hát én is írásba fogtam, s akkori eszemmel úgy véltem, verset írni könnyebb, mert a sorok rövidebbek. Tehát verseket írtam. Sajnos, cme örökbecsű művek elvesztek az utókor számára, de két sorra emlékszem:

A kutya és a nyúl találkoztak a hegyen;
Este volt már és beállott a tavaszi napéjegyen.

Apám — nem tudom, mennyire komolyból — elvitte ezt s néhány hasonló kísérletemet Babitshoz. Mihály bácsinak ugyan megcsillant néha rejtett humora, de versben nem ismert tréfát: nagyon komolyan intette Apámat, beszéljen le a költészetéről mint jövőendő életpályáról. Apám a maga részéről félig humorosan, átadta az üzenetet. S akkorra már kialakult annyira öntudatlan érték-rendszerem hogy tudjam: ha Mihály bácsi ezt üzente, mást nem tehetek, mint hogy egy életre feladjam a versírást.

Persze utóbb írtam még verseket, 16—18 éves koromban, részben ujjgyakorlatként, de főképpen hogy ezzel főzzem különböző leányismerőscimet. De mindig tudatában voltam annak, hogy ezek csak eszközök egy alantas, bár kellemes cél érdekében. Ha valamit megtanultam, gyermek- és kamaszkorom idején, az volt: az írás nem eszköz. Illetve, hogy helyesbítsek: az írás lehet ugyan eszköz, de az irodalom sohasem.

Eszmélkedés

Első emlékeim a Lovas úthoz, a Várhoz fűződnek. Mi a Lovas úton laktunk, anyai nagyszüleim az Úri utcában, pár percnnyire tőlünk, egy öreg házban — kapualja XIV. századi gót íveket mutatott —, amelynek mindig penész-szaga volt s ahol az árnyékszék az udvar végén állott. A Vár-oldal, a Bástya-sétány természetes vadászterületemmé lettek. Az akkori forgalom mellett magamfajta gyereket gond nélkül lehetett

szabadjára engedni; egyedül jártam a Bécsikapu téri elemibe is. Ebből az időből származik első emlékem az osztálykülönbségről. Legjobb barátom Klubci volt, azaz Kluber Ferenc, egy Széna téri fuvaros fia. Klubcit nemegyszer hazavittem, s bár anyám engedékeny volt az ilyenekben, a személyzet tiltakozott hevesen, hogy Klubci után mindig ki kell szellőztetni, mert istállószağa van. Számomra viszont ünnepi izgalom volt, ha Klubci elvitt őhözájuk, a szelíd, horkantó, trágyaillatú lovak közé.

Olvasni korán megtanultam, magam sem emlékszem rá hogyan, mert szüleim nem erőltették; nyilván az említett személyzet — a fejkendős Fáni néni — engedett unszólásomnak. Így tán négyéveskoromban azzal leptem meg egyszer szüleimet, hogy az utcán hangosan fölolvastam egy cégért: Bor-Sör-Pálinka. Anyám ezt baljóslatnak tekintette mint gyakorlati érzékű nő, Apám viszont remekül mulatott rajtam és rajta. (Szerencsére, anyám aggálya jövőmet illetőleg nem vált be.)

Egyik legkorábbi betű-élményem az volt, amikor az újság első oldala gyászkeretben jelent meg, óriási betűkkel hirdette: PRZEMYSŁ ELESETT. Ebből arra kell következtetnem, hogy öt-hatéves koromban már olvastam újságot s ezen át — hogy nagyzoljak kissé — meglegyintett a világtörténelem szele. De a háború nagyon távoli dolog volt, csak akkor keltett izgalmat a családban, amikor Apámnak sorozásra kellett mennie. Engem igen meglepett anyám könnyes szemű megkönnyebbülése, amikor felmentették; én azt reméltem, kardcsörtetve, csákósan fog megjelenni.

Korai eszmélkedésemet jó mértékben befolyásolta a családi háttér bizonyos kettőssége. Bár a felszínen a családi élet derűs és bensőséges volt s szüleim, igen bölcsen, gyerekeikkel nem törődtek többet a kellenél, a felszín alatt bukópatakként lüktetett egy különös feszültség. Ezt persze akkor még távolról sem tudatosítottam, ámbár nyilván gyermeki ösztönöm révén tisztában voltam a helyzettel.

Apámban a családi érzék nem volt túlságosan kifejlődve. Apai nagyapám, kinek szakállas arcképe Apám íróasztala fölött

lógott, Nyitra megyei tisztartó volt; fiatalon halt meg, maga mögött hagyván húsz év körüli özvegyét négy gyerekkel és piciny grófi kegydíjjal. Három fiút és egy lányt tisztességben fölnevelni Pozsonyban örökös küzdelem, kuporgatás lehetett; Apám erről az időszakról sohasem beszélt. A pozsonyi teológia után Pestre jött s mint újságíró, fordító, majd mint a Vasárnapi Újság munkatársa, maga alakította ki társaságát, baráti körét, egész életformáját s ebben távolabbi családjának nem nagyon szorult helye.

Egyik fivére tanár volt a Felvidéken, ritka látogató; a másik postatisztviselő, aki valahogy *mésalliance*-ot követett el vidéken; román lányt vett feleségül s bár akkor ezt még nem egészen értettem, a családi pusmogásból kiderült, valahogy „kényszerítették”, hogy elvegye. Úgy látszik, szüleim szabadelvűsége nem terjedt odáig, hogy ezt a társadalmi ballépést megbocsássák. Így, noha ők Pesten éltek, ritkán találkoztunk velük s gyerekeikkel.

Apai nagyanyám, vénkisasszony lányával — ő volt az áldozat, aki azért maradt pártában, hogy a fiúk nevelésében nagyanyámnak segítségére legyen — szintén Pesten éltek. Anyámat, az ilyen helyzetekben érthető féltékenységből, gyűlölték. Apám közel negyven éves koráig agglegény volt, s velük élt; veszteségét nagyon rosszul tűrték. Így kizárólag Apám kíséretében látogattuk őket karácsonykor, születésnapkor. A gyűlölet kölcsönös volt: anyám roppant nehezményezte, hogy nagyobbára Apám tartotta el a két idős nőt.

Anyám a fővárosba elszármazott úri rétegből volt való, amit csak a „lateiner-dzsenteri” kifejezéssel tudok meghatározni. Nem minden büszkeség nélkül tekintett vissza mind a két ági predikátumos leszármazóira, noha apja csak a MÁV főellenőrségig vitte. Kiterjedt rokonsága főként városi tisztviselőkből, tűzoltótisztekből, vasutasokból állott; volt köztük egy erdélyi földesúr és medvevadász, akit utóbb a románok elkergettek — meneküléséről hajmeresztő történeteket mesélt nekünk, gyerekeknek. Tagbaszakadt ember volt, könnyen el lehetett neki hinni, hogy puszta kézzel fojtott meg medvéket és román

katonákat — számomra mégis kiábrándulás volt vele találkozni, mert az igazi vadászokat, olvasmányaim révén, mindig bozontos szakállal képzeltem el, míg Viktor bácsi simára volt borotválva.

Ezekkel a rokonokkal anyám mindvégig rendszeresen fönn-tartotta a jóviszonyt, de nagyobbára Apám nélkül, aki kissé idegenül érezte magát az ő sajátos légkörükben. Viszont, mint életvidám fiatal nő, lelkesen vetette bele magát az irodalmi élet zajlásába — amíg gyerekek voltunk, a szülők esténként vajmi ritkán voltak otthon — a nyaralások is más írók, újságírók, színészek társaságában zajlottak le, főleg Kenesén. De anyám ugyanakkor kissé meg is vetette ezt a gyökértelen, bohém társaságot, s ha valakire azt mondta: „amolyan újságíró”, hanghordozása clárulta, hogy ez nem dicsérő jelző.

Amikor saját rokonságát látogatta, engem is gyakran elővezetett. Magamkorú gyerek kevés volt köztük, egy kedves unokahúgomtól eltekintve s bármily kedvesek is voltak a föl nőttek, éreztem, mennyire mások mint Apám íróbarátai s azok feleségei, gyerekei. Ez utóbbiak mindig hangosabban beszéltek, mindig volt valami izgalom, feszültség jelenlétükben, amelyhez Apám dörmögő basszusa szolgáltatta az alaphangot. Ámbár mint személyek, inkább árnyékként élnek az emlékezet látószögének legvégső peremén — Ady és Csinszka, Laczkó Géza és családja, Pethes Imre és fiai — a felnőttek kétdimenziós világába tartoztak akkor, bár más felnőttek voltak, mint anyám rokonsága.

A hagyományok szenvedélyes ápolását anyai nagyanyám vállalta magára. Szerencsétlen nő volt szegény; egy szerelem és szeretet nélküli házasság, zsengén elhalt gyermekek, kielégítetlen ambíció, vélt osztályvesztés, mind összejátszottak, hogy sorsával elégedetlen, keserű asszonyt teremtsenek belőle. Rossz verseket és csapnivaló színműveket írt s roppant nehezményezte, hogy Apám mitsem tesz annak érdekében, hogy ezeket színrehozzák. Nekem is felolvasta őket s tudtam, dicsérni kellene őket, de alig vitt rá a lélek. Annyi már kisgyermekként is ragadt rám, hogy meg tudjam ítélni a rosszat; s még nem

tanultam meg eléggé a képmutatást azóta sem, — egyszer-kétszer rá is fizettem.

Anyámat és fiatalabb nővérét még házasságuk után is vaskezéssel igyekezett fegyelmezni nagyanyám. Anyámnak fiatalasszony korában bokáig érő hosszú haja volt, de e szépség és büszkeség ára a reggelenkénti, szertartásszerű, órák hosszát tartó fésülés volt. Ilyenkor mindig nagyon ideges lett; ha ott lábatlankodtam körülötte, néha türelmetlenségében jót húzott a kezemre a kefe hátával. Nappal magas kontyban hordta haját, de a nehéz hajtömegtől folyton fejfájásai voltak. Így, amikor bejött a bubifrizura, levágatta haját; de ha nagyanyámhoz ment, mindig feltűzte a hamis kontyot.

Nagyapám különös, zárkózott ember volt. Velünk nem sokat törődött; nem emlékszem, hogy pár szónál többet valaha váltottam volna vele. Rendszerint csak ült az ablakban és nézett ki a Bástya-sétányra, vagy talán a semmibe. Az a gyanúm, hogy nem volt okos ember. Szótlanságát csak akkor törte meg, amikor nagyanyámmal zsörtölődött. Ezek a veszekedések mindig zavarba hoztak, úgy éreztem, nem tartozik rám, s csak bele ne vonjanak. Talán ez is hozzájárult többek között, hogy a család, a rokonság soha nem jelentett valami kötelező kapcsolatot számomra. Voltak — de ez nem volt ok arra, hogy bensőséges viszony keletkezzék köztünk.

Nagyanyám fiatal korában igen szép asszony lehetett, s szoborszerű szépségét megőrizte, egy szobor ridegségével, mint egyes Jókai-hősnők. Nagyon nehéz volt szeretni szegényt, s valahányszor náluk voltam, mindig volt bennem egy kínos, feszengő érzés. Pedig nagyanyám ragaszkodott hozzánk s mindig mesélt a Maderspach és Fadgyas ősről: Maderspach Ferenc őrnagyról, aki osztrák katonatiszt letére a szabadságharc oldalán halt meg Temesvár védelmében; Maderspach Károlynéról, akit Haynau honvédbíjtatás miatt nyilvánosan megvesszőztetett Nagyenyed főterén. Szegről-végről rokon volt az a Nopcsa báró is, akiről Jókai a *Szegény gazdagok* pénzhamisító hőseit mintázta; bár nem volt egész világos gyermek-eszemnek, erre miért kellett büszkének lenni.

Apám, lévén az ő ősei szerény kertészek, ispánok, az ilyen családi hagyományokat mindig bizonyos iróniával kezelte. Egy ízben, amikor már nem tudom hányadszor hallottuk a megvesszőzés történetét, félig tréfásan jegyezte meg anyámnak: „Mért olyan büszke arra, hogy a maga nagynénjének fölemelték a szoknyáját és húszat vertek a fenekére?”

E kettős háttérből eredő titkos feszültséget az is fokozta, hogy anyám kezében volt az anyagiak intézése. Apám ugyan a Vasárnapi Újságnál, majd a Franklin-Társulatnál kapott rendszeres havi fizetést, de amit így keresett, épp hogy a betevő kenyérre volt elegendő — a vajra való külön meg kellett keresnie. Akkor tanultam meg, hogy a magyar irodalmi élet pénzügyi keretei mennyire tágíthatók: valami mindig adódott, egy cikk, tárca, kritika, vagy tanulmány, de főleg fordítás. Ezért ült Apám íróasztalánál órákhosszat, keményen sercgetve tollát: a pénz volt az ihlet. S ez volt nyilván az akkori magyar irodalom egyik kisebb tragédiája is. Írásból megélni örökös taposómalom volt. Ezért kellett Karinthynek tehetségét aprópénzre váltania a mindennapos lapzártá kényszerében; ezért, hogy Móricznál a minőség néha kényszerűen mennyiségbe csap át. Szinte minden magyar író életében e korszak során a létezés fő támasza a züllesztő *Előleg* volt.

Amióta az eszemet tudtam, a pénz otthon is mindig középonti beszéd tárgy volt, s nem volt hamis álszemérem, „ne a gyerekek előtt”. Anyám gyakran aggódva számolgatta pénzét s a visszatérő refrén „még kéne 500 korona a lakbérhez”, ma is kísért a múltból. Ötszáz korona mindig került valahogy — de milyen áron!

Apám, bár tudatosan vállalta a szegénységi fogadalmat, ami írónak mintegy kötelező volt, mindig valóságérzéssel tekintett a pénzre. Egyik kedvenc beszéd tárgya, amit gyakran felhozott: Ady volt az első magyar költő, aki a Pénz szerepének hangot adott; ezt tekintette Ady újszerűsége egyik zsinórmértékének.

Így korán megtanultam, hogy valami úton-módon mindig lehet egypár koronát, pengőt, forintot összekaparni. Későbbben,

félig-meddig önálló legénykoromban, évekig éltem én is így, az írás peremén. Hogy persze czúton az írás eszközzé züllött — nem a műremek kényszere, csupán a megélhetés unszolt rá, azt csak utóbb tudatosítottam, amikor — Radnóti Miklós személyében — ékes példát találtam rá, hogy lehet-e szurtos megalkuvás nélkül is írónak lenni.

Nemrég szemem elé került Vas István két sora az *Álmatlan Éjből*: „Ki megveti, sikert hogy érne el? Ki gyűlöli, miért is jutna pénzhez?” s elgondolkoztatott, illik-e ez a kettős kérdés Apámra, majdan énrám. Természetesen Apám nem vetette meg a sikert, bár nyilván hamar rájött, hogy a nagy, átütő siker nem az ő sorsának és pályájának hozománya. De nem lett volna író, ha nem kívánta volna az elismerést. Mikor később egy darabja megbukott a Nemzetiben, a sebet sokáig hordozta, s anyám tükrözéséből láttam, mit jelentett ez neki. A pénzt se gyűlölte, sőt; de nem lázadozott majdnem mindvégig szerény körülményei ellen. Inkább megpróbálta szorgos munkával, a nemzet napszámosaként tágítani a kereset kereteit.

Ugyanakkor könnyűkezű ember volt s megtartotta agglégénykorának néhány szokását. Sörözésre, kávéházra, ha szerényen is, mindig megtartott valamit. Anyám elég bölcs volt, hogy ezt elfogadja, de azért neheztelt miatta, mikor a háztartás gondjaival bajlódott — s ezt az apró feszültséget kettejük között érezni lehetett.

Ami engem illet, én se vetettem meg a pénzt, de soha nem tekintettem másnak, mint hasznos cserc-eszköznek. Mivel egy keveset mindig lehetett szerezni, a sokra sosem vágytam — persze, ha utamba került, nem álltam félre fölényes megvetéssel. Az én nemzedékem háború, forradalom, infláció, világválság idején nőtt fel; a pénz értéke változó jelenség volt, igazán nem tekinthettük fétisnek. Különösen a pénzhígítás időszaka a húszas években volt jó iskola. Egyik nagybátyám patikát vett kölcsönpénzből s a hitelezőt inflációs pénzzel nevetve fizette ki. Egy másik nagybátyám még jó pénzét bérházba fektette, s míg mások lerongyolódtak, ő jó módban maradt. Szüleim is játszottak a tőzsdén, mint mindenki más;

s veszítettek, mint mindenki más. Én is játszottam, s időben adtam el; így nem veszítettem. De ez volt azon kevés alkalmak egyike, amikor anyagi sikert értem el, húsz korona erejéig.

Utóbb, életem viszontagságai során nem is jött rosszul ez a hűvös és fölényes viszony a pénzzel szemben. Volt úgy, hogy csak tíz fillérnyi volt a zsebemben, de soha nem aggódtam, hogyan szerzek családomnak másnapra vacsorát.

Anyám, akarva-nem akarva, résztvett a pénzügyi hajóhintában, Apám anyagi helyzetét tulajdonképpen mélységesen megvetette. Az ő számára a fix fizetés, s főleg a nyugdíjas állás volt az életesmény, amit számlátrán kapaszkodó rokonsága körében látott. Viszont, ha saját pályafutásomra visszatekintek, azt kell mondjam, a tücsöknek legalább annyi kilátása van arra, hogy túlélje a bajokat, mint a hangyának. Egyszer a húszas években egy távoli unokabátyám (anyai ágon), hosszasan fejtegette, hogy elvégezvén a jogi egyetemet, belép a Dohányjövedékhez; alapos ifjú lévén kiszámította, mennyi nyugdíja lesz hatvanéves korában. Ugyan, hol az ő nyugdíja, ha megélte?...

Tyúkok az erkélyen

1919 csillogó élmény volt. Politikailag természetesen nem sokat értettem belőle, de a családi hangulat a Károlyi-forradalom mellett volt, s utóbb, a kommün alatt — legalábbis Apám részéről — a magatartás szimpatizáló volt, ha némi fenntartásokkal is. Anyám persze nyögte az anyagi nehézségeket, s az ő magatartását nagyrészt ez befolyásolta. Viszont számunkra, gyerekeknek, paradicsomi korszak volt. A Lovas úton, a Várbástya tövében, a hegyoldal bokrokkal, fákkal volt tele, s házunk mellett a legcsodásabb birodalom: egy üres telek.

A szülőknek más gondjaik lévén, a nyári szünidőben reggeltől estig az utcán voltunk, bandába verődve, kiszorítást játszva, rohangálva, a tökéletes szabadság jegyében. A környéken rengeteg fegyver, lőszer s hasonló szerszám volt elszórva; mindenkinek volt titkos raktára szuronyokból, töltényből, puskaporból. Egyik kedvenc játékunk volt puskaporból kis

máglyát rakni, egy patront rátenni és a puskaport meggyújtani, lesve, merre sül el a töltény. Amolyan orosz rulett volt ez, s csoda, senki sem sérült meg a bandából.

Lakásunk erkélye az üres telekre nézett, s anyám, a nők előrelátásával, két tyúkot szerzett be, s ezeket a balkonon tartotta. Így egész nyáron át az árpagyöngy (magyarul gersli) mellé akadt egy-két tojás, sőt még csereberére is jutott, más élelmiszerért.

E félvad szabadságba csak néha tört be a külvilág. Egy este Apám sápadtan tért haza; Osváttal jöttek el valami gyűlésről az Országházban, amikor a lázadó fehér monitorok löni kezdték a parlamentet s ők a keresztútba kerültek. Egy szemétláda mögött kuporogva vészelték át a támadást. Ez az élmény határozottan a vörösök oldalára billentette a családi hangulatot.

E rövid és ragyogó nyár végén kerültem szembe első ízben az imperializmussal. Egyik napról a másikra román katonák szállták meg a laktanyát fölöttünk. Anyám, aki tudott fegyverkészletéről, unszolt, vigyem oda a románoknak, nehogy baj legyen belőle. Én jóhiszeműen felnyaláboltam egy Mannlichert, két szuronyt, és egy halom töltényt, s derűsen mosolyogva átnyújtottam a Bástyán álló silbaknak. Elvette, s jutalmul két óriási pofont adott; s mikor sírva elrohantam és biztos távoból kövel megdobáltam, utánam lőtt. Szerencsére, én jobb lövész voltam a kavicsal, mint ő a puskájával.

De ennél sokkal nagyobb csapás volt, hogy egy román ezredorvost szállásoltak be hozzánk. Annak a csicskása se szó, se beszéd, kitekerte anyám két tyúkjának a nyakát s kényszerítette a személyzetet, hogy főzze meg őket a doktor úr számára. Anyám és a szolgáló vígasztalanok voltak, s napokig siratták a két hűséges madarat.

Így ért véget számunkra a szabadság.

Tanoncévek

A húszas éveket burokban éltem: az iskola, a család, az olvasás burkában. A külvilág, a politika csak közvetve szüremkedett át tudatomba: önmagam voltam a legfontosabb élmény.

Kortársaim, barátaim — mint Ignotus Pál vagy Vas István — visszatekintéseit olvasva, szinte meglepem magam — magam —, míg ők már gimnazista korukban erősen politizált légkörben éltek, bennem erre jóideig még azon is túl sem támadt igény. Nyilván fényt vet ez mind az iskolára, mind a családi háttérre. Apám, magától értetődően, igen érzékeny volt a politika fordulatait illetően, de ez nem volt életének középponti érdektere; ezt az irodalom töltötte be s a politika csak annyira érdekelte, amennyire hatott az irodalmi életre. 1919 után — bár mérsékelt módon, szolgálatára állt a proletárdiktatúrának —, nem szenvedett meg nagyon ezért a közreműködésért; egy időben együtt dolgozott Bajcsy-Zsilinszkyvel a Szózatnál, amely inkább jobboldali lap volt, de nem volt elkötelezve semmilyen irányzatnak.

A Werbőczy reálgimnázium, ahová jártam, csöndes víz volt, alig-alig kavarta csak fel a külső események szele. A környezet nem volt különösen intellektuális; nem volt politikus sem. Például az antiszemitizmus kérdése, amely odakünn viharzott, az iskolában nem volt napirenden.

Naponta leballagtam — egy velünk szemben lakó osztálytársammal — végig a Logodi utcán, a Mikó utcán (ahol utóbb közhajtásnyira egymástól lakott Kosztolányi, Márai és Apám — s nem sokkal messzebb Babits) és az Attila utcán. Reggelente gyakran találkoztunk Horthyval, aki a „lovasított tengerész” díszítő jelzőnek eleget téve, lóháton poroszkált le a Vérmezőre, lovagolni. Elgondolnivaló s jellemző az akkori közviszonyokra, hogy az államfő egy levert forradalom után egy szál lovász kíséretében járt le a Várból. Mi sapkalevéve köszöntöttük, s ő kegyesen visszasitzeltgett nekünk.

A tanulás sohasem okozott gondot; a tananyagot könnyűszerrel legyűrtem — a számtan kivételével (a matézis csodás nyelvének és rendszerének hiányát ma is váltig sajnálom) —, s ami érdekelt, mint történelem, földrajz, azt egyenest szívesen, lelkesedéssel csináltam. Talán az volt a baj, hogy túl sokminden érdekelt, de semmi sem eléggé, hogy belemélyedjek, külön erőfeszítést tegyek érte.

Arra gondosan ügyeltem, nehogy jelesrendű legyek — korán tisztában voltam vele, hogy jelesnek lenni felelősséggel és népszerűtlenséggel jár. Bár persze nem tudatosítottam, már akkor kidolgoztam magamnak a vezérelvet, amit a rendszerelmélet hívei *szub-optimizálás*nak neveznek: megelégedni az elfogadhatóval, sosem törekedni a tökéletesre. Mint Shaw mondta: „Ha valamit érdemes csinálni, érdemes rosszul csinálni.” Nyilván ezért nem lettem igazi író.

Csak olvasó. Olvasás a büntetlen bűn, mondja Valéry Larbaud. Iskolás éveimben éltem, sőt, visszaéltem másoknál sokkal tágabb lehetőségeimmel. Elemista koromban Dörmögő Dömötör, majd Verne Gyula voltak mindennapi táplálékom (a Franklin-Társulat jóvoltából), s talán, mivel nagyszüleim szomszédja volt, Donászy Ferenc. Donászy sápadt öregember volt, tolókoksin járt ki a Bástyára, s a felnőttek azt suttogták róla: morfinista. Történeti regényeit lelkesen faltam, csak később jöttem rá, hogy nem valami jó író. Rejtélyes okokból May Károly, akinek népszerűsége Vernével vetekedett, nem tekintetett jó szemmel nálunk. Apám szerint hamis amit mond — talán mert kevésbé volt ismeretterjesztő mint Verne? Vagy mert más kiadó sikere volt?

A középiskolában kitágult a könyvek világa, s Buffalo Bill-től Dosztojevszkijig válogatás nélkül faltam, ami kezem ügyébe került; s szó szerint csak a kezem kellett kinyújtanom az otthoni könyvtár polcain sorakozó művek felé — ott volt az egész magyar és világirodalom.

Jellemző étvágyamra, hogy átrágtam magam Szász Károly tömeg-fordításain, letudva a *Nibelung-éneket*, a *Kudrun-mondát*, Firduzi *Sahnáméját*, sőt, Szász Károly saját eposzát is Zrínyiről. Marczali története, az ismeretterjesztő Univerzum, a Pallas-Lexikon, Jósika Miklós vagy Oscar Wilde egyaránt mag volt az olvasás malmán.

Ahogy visszatekintek, sajátosnak tartom, hogy Apám alig szólt bele, mit olvasok — de ha szólt, annak súlya volt. Ha látta, valamilyen ponyvaregényt falok, tett egy gúnyoros megjegyzést az időpocsékolásról, de soha nem tiltott el semmi-

től. Bölcs volt és tudta, elébb-utóbb el fogok jutni az igazi irodalomhoz; hogy az ember Balzacot vagy Tolsztojt méltányolni tudja, kell az ujjgyakorlat — olvasni éppúgy meg kell tanulnia a serdülőnek, mint járni a kétévesnek.

Így, míg Apám hagyta, hogy magam találjam meg az utat a Rossztól a Jóhoz, s csak néha igazított egy pár tömör szóval a helyes irányba, értékítéletem megizmosodott. De vele ellentétben, mindig maradt lelkem mélyén bizonyos fogékonyság a ponyva iránt, elismertem társadalmi és kulturális jogát; s úgy érzem, P. Howard — Rejtő Jenő beérkezése a magyar irodalomba, s a „science fiction” hulláma mind a nyugati, mind a szovjet irodalomban, igazolja álláspontomat.

Apám mindig hajlandó volt könyvekről beszélni, szinte mint egyenrangúval. Biztos keze észrevétlen irányította kritikai érzékemet; néhány találó szóval rámutatott, mi hiányzik Mereskovszkij történeti regényeiből, hogy „nagy” irodalom legyen; miért sekélyes író, mondjuk André Maurois; miért Jókai a legnagyobb magyar regényíró, különb Keménynél, Mikszáthnál, mint a jellemteremtés, mesemondás páratlan mestere.

Bár zsinórmértéke mindig a valóságábrázolás volt, realizmusa nem volt földhözragadt. Mindig hangsúlyozta, hogy a mesemondásnak kettős eredete a történet és a mítosz. Leopold Bloom éppúgy benne áll két lábon a maga törvények teremtette világban, mint Kárpáthy János.

Egyben nem ismert könyörületet: nem elég, hogy az írónak mondanivalója legyen, ugyanolyan fontos, *hogyan* mondja. A stílus franciás hagyománya, szemben a lazább angol felfogással, a vérében volt, s ha van ilyen öröklés, ezt megörököltem tőle. Ma is, akármilyen érdekes a tárgy, ha rosszul van megírva, félredobom a könyvet.

Azt is értékelte Apám, hogy az irodalom és élet viszonya nem egyrétű. Egyszer, kamaszkoromban rajtakapott, hogy előhúztam a könyvszekrény hátsó sorában lappangó Mau-passant-novellákat; de ahelyett hogy megintett volna: nem „nekem való” olvasmány, hosszasan elcsevegett velem Mau-

passant realizmusáról, novellista erényeiről, s egyben az író korlátairól is — amiért regényei nem igazán sikerültek. Így, amit én inkább a nemi élet látóhatárát kitágítandó olvasmánynak szántam, irodalmi tanulság lett. Maupassant helyét a világirodalomban számomra ez az alkalmi beszélgetés döntötte el.

Apám egyik meglátása, ami akkor számomra roppant fontosnak és eredetinek tűnt fel: legtöbb író a mű egyharmadáig felhasználja egész szókincsét s attól kezdve nagyjában csak ismétli magát. És itt megint felmerült a „hogyan?” kérdése — megteremtett-e addigra egy öntörvényű stílust, avagy csak gépiesen ismétli önmagát?

A mondanivaló és stílus dialektikus egységét, a képalkotás és hangzás varázsát természetesen főként versekkel ábrázolta. Így élesen emlékszem egyik elemzésére, mért tartja Vajda Jánost nagy költőnek. Apám szerint a két sor: „Múlt ifjúság tündértaván / Hattyúi képed felmerül” — a két legszebb magyar verssor, s az „üzenet” és „közeg” egysége felülmúlhatatlan. Ugyancsak tőle tanultam, a minőség mennyivel fontosabb, mint a mennyiség: Adynak talán harminc verse van, amelyik mindenben megállja a nagyság mértékét, de ez a maroknyi vers mégis a század legnagyobb költőjévé teszi.

Ha valami hiányzott táguló látókörömből, az a filozófia volt. Némi alázattal és szent borzadállyal olvastam Grandpierre Emil visszaemlékezését (*A gondolat regénye*, Új Írás, 1974, április) amelyben elmondja, milyen elmélyedéssel olvasta a filozófia nagyjait kamaszkorától kezdve. Apám természetesen nem volt életfilozófia híján, de ezt, úgylátszik, inkább pragmatikus módon, a gyakorlat során fejlesztette ki. Tudom, hogy Rousseau-t, Schopenhauert olvasta (fordította is), de az elvont filozófia tanulmányozása nem tartozott nézeteinek sarkalatos követelményei közé. Legalább is nem emlékszem, hogy valaha is ösztönzött volna Platónt, Kantot olvasni; később, marxista időszakomban is nem annyira az elvek, mint inkább a megvalósítás terén vitázott velem.

Az egyetlen dolog, amelyhez apám komolyan ragaszkodott

tanulmányaimat illetően, az angol nyelv volt. Tízéves koromtól kezdve magánúton tanultam angolul (többek közt Halász Gyula lányától, a szépséges Halász Bözsitől, akibe természetesen reménytelenül szerelmes voltam). Angol nyelvtudásom nem kis mértékben járult hozzá megélhetésemhez a harmincas években, nemkülönben egy háború utáni döntő sorsfordulathoz.

A tanulás mellett elég szabad időm lévén, a könyv, a betű volt mindennapi kenyerem, egyben menekvésem is. Alacsony termetű lévén, sportban ügyetlen, csak ritkán és vonakodva csatlakoztam labdarúgó társaimhoz a Vérmezőn, csatangolásokban a Városmajor fái közt. Ha ő ráért, Apámmal sétáltam a Bástyán, s mint minden gyerek, örökös kérdésekkel gyötörtem; ő mindig türelmesen válaszolt, magyarázott, akármiről volt szó — történelemről, néprajzról, az állatvilágról. Nagyon sokat tudott, s ha kellett utánanézett dolgoknak a kedvemért; tudása amúgyis enciklopédikus volt.

Egy dolog, amit nem Apám vezető kezének köszönhetek, a térképolvasás volt. Az iskolai atlaszt mindig érdeklődéssel forgattam, míg egyszer villámszerűen ért a felismerés, hogy a térkép a valóság földi mása, lekicsinyített világ. Attól kezdve a térképek mindig lenyűgöző vonzást gyakoroltak rám; térképet ma is úgy tudok olvasni, mint egy regényt, órákat tudok tölteni az atlasz mellett. Ha ismeretlen helyre érkezem, nem nyughatom, míg be nem tájoltam magam s a hely vázlatát le nem rögzítettem agyamban. S a térképet mintegy háromdimenziósan olvasom: kiérzem, hol a hegy, hol a völgy — ránézésből el tudom képzelni, meddig lehet ellátni egy templomtoronyból, egy hegy tetejéről.

Talán velejárója ez a vándorkedvnek, amely mindig életem egyik fő mozgatója volt. Ha van öröklés ilyesmiben, visszaütés lehet ez a Schöpfung-ösre, aki a 18. század végén elindult Elzászból, hogy kertépítő legyen magyar grófoknál a Felvidéken, franciás kerteket alkotni az akkori divat szerint. Néha töprengek a játékos gondolaton: jól tette-e? Ha ottmarad, talán békés francia polgárok lettünk volna s Apám ma ott

nyugodna Johann Daniel Schöpflin királyi tanácsos mellett a strasbourgi Thomas-Kirchében. . . Ámbár Elzász története sem volt kevésbé hányatott, mint a távoli kis Magyarorszáé.

Anyám nem nézte egész jó szemmel azt, hogy folyton a könyveket búvom s bár ő sem tiltott el az olvasástól — ezt nem is nagyon tehettem Apám mellett — igazi szülői körmönfontossággal terelt más irányba. Nyaraimat (Kenesére nem jutott pénz) vidéki gyógyszerész nagybátyám házánál töltöttem, egy Duna menti kis faluban. Sándor bácsi, nyilván anyám utasításai alapján, szigorúan megtiltotta számomra az olvasást. Napjaimat libapásztorkodással, barack- és dinnyeszürettel, vízhordással, dunai csónakázással s hasonló testképző foglalatosságokkal kellett töltenem. Akkor persze ezt igen rosszalítottam, s alig vártam a vasárnapokat, amidőn szabad volt egy-egy órára tanulmányoznom a nagy Brehmet (még ma is bizonyos fokig szakértő vagyok az állatvilágban).

Így, bár némileg akaratom ellenére, nem lett könyvmoly belőlem, s e tevékeny nyarak megvetették az alapját a későbbi börsönyi sielésnek és legfőképpen nagy szerelmemnek: a dunai evezésnek. Ami persze alapja lett másfajta szerelmeknek is. . .

A komoly színházi világba, a főpróbák szertartásába csak később szereztem belépést, jórészt Apám révén; de anyám segítségével hamar belekóstoltam a könnyebb színi műfajokba. A Horváth-kert sarkán állt hajdanán a Budai Színkör — főleg operetteket mutatott be. Ez nem volt Apám vadászterülete; anyám, jó gyakorlati érzékkel, nem a színigazgató révén jutott be ingyen — engem is „belógatva” — az előadásokra, hanem jól ismert egy jegyszedőnőt. Így Lehár, Farkas Imre és társaik sok-sok művét ismertem meg (gyakran kihágva az iskolai kimaradási szabályzat ellen), míg Apám szemben sörözött vagy a Filában (a Philadelphia kávéházban) üldögélt.

Ugyanakkor, amikor nagyrészt passzíve szívtam magamba a világirodalmat, magam alig kísérleteztem írással. Egy-két osztálytársammal szerkesztettem kézzel írt iskolai folyóiratot — el is jutott a harmadik számig, de megölte a sikere: bele-

úntunk a körmölésbe. Ebbe írtam egy-két nyúl farknyi novellakísérletet, de ezek nem nagyon nyerték meg Apám tetszését. Utánérzés, mondotta, nincs semmi eredeti bennük; próbáljak mást. Inkább bírálói érzékemet igyekezett kifejleszteni; néha „albérletbe” adott nekem olvasnivalót, ha valami nem túl jelentékeny írásműről kellett kritikát írnia. El kellett mondanom, mi van benne és mit gondolok róla; ő belelapozott, aztán megírta a magáét. Emlékszem, egy ízben Kozma Andor *Turán* című verses hitregéről „írtunk” így együttesen, miután megvitattuk, mi a hamis és mondvacsinált benne. Az emlékezet furcsa játékokat játszik: ma is tudok sorokat idézni ebből a jelentéktelen és érdektelen s nyilván méltán elfelejtett írásműből. Apám módszere velem szemben így nagyobbára közvetett volt: nem unszolt, de bátorított, hadd botladozzam; elemzett, de nem állított elém tilalomfákat.

Ötödiktől kezdve új élményvilág nyílt meg számomra: görögöt tanultam. Bár ebben sem volt semmi kényszer Apám részéről, éreztem: magától értetődőnek veszi, hogy nem leszek görög pótlós, mint osztálybeli barátaim legtöbbje. Görög tanárom igen szerette tárgyát, s mivel csak öten-hatan voltunk, közvetlen, szemináriumszerű óráin sikerült fellobbantania bennünk a lelkesedés tüzét a klasszikus görög világ iránt. Egy nyáron, amit otthon töltöttem, elolvastam az *Odysszeiát* eredetiben (Vértessy Jenő rímtelen alexandrinusokba áttett fordítását tartva másik kezemben). Apám, mikor hazajött a nyaralásából s erről beszámoltam neki, látható elégedettséggel fogadta ezt, s elmondta, amikor ő diák volt, az *Anabázist* olvasta ilyenénképpen egy szegényes pozsonyi nyáron.

A húszas évek végefelé a család anyagi helyzete javult kissé, s 16 éves koromban elindultam első külföldi utamra: Lengyelországon, Lettországon és Észtországon át Finnországba mentem egy útirársággal s feledhetetlen heteket töltöttem Henrik Paasonen özvegyénél, majd egy másik szeretetreméltó finn családnál. Egy évvel később Bécsben töltöttem a nyarat, egy ottani család kebelében, részben följavítani német tudásomat, részben megismerni a várost; amikor nem teniszeztem vagy

csónakáztam, jártam a múzeumokat, palotákat. Itt ért első élményem a meztelen erőszak és közvetlen életveszély terén. Az 1927-es Schutzbund-felkelés adott kóistolót s egyben önismeretet ahhoz, hogyan állom meg a sarat válságos helyzetekben.

A bécsi Belvárosban jártam, valamelyik múzeumban, amikor a Rathaus körül megkezdődött a lövöldözés. Fogalmam se volt miről van szó, de lelépni a keresztútban nem lehetett. Egyre élesen emlékszem: nem féltem. De vakmerő se voltam, inkább csak kíváncsi, így behúzódtam egy telefonfülkébe egy suhanc társaságában, őt kérdezgettem, mi történik. Lihegve, odavetett szavakban mondta: a felfegyverzett rendőrség megtámadta a felvonuló munkásokat, a Schutzbündlerék szintén fel voltak fegyverezve, az összetűzés elkerülhetetlen volt.

Nemsokára füstfellegek tornyosultak a Justizpalast felől; s egyszerre, talán húsz lépésnyire bűvőhelyüinktől, egy rohanó Schutzbündler — fiatal gyerek — elbukott, vállából folyni kezdett a vér. Addigi életemben nem láttam embert meghalni, — s most, ilyen drámai körülmények között, valami furcsa anti-klímax volt számomra a halál: valaki egyik pillanatról a másikra megszűnt ember lenni, s tárggyá változott. Ahogy ez végigfutott bennem, úgy éreztem, szomorúságot, gyászt, sajnálkozást kéne éreznem; de csak az elidegenülésnek ezt a sajátos formáját éreztem.

Estefelé, amikor elcsitult a harc, gyalogszerrel bandukoltam vendéglátóimhoz Nussdorfba — általános sztrájk volt, s az utcák kísértetiesen üresek, sehol egy nyitott bolt, kávéház. Házigazdám már holtnak hittek, s nagy megkönnyebbüléssel fogadtak, különösen Lore lányuk, egyike első szívszerelmeimnek.

A véres események jelentősége teljesen összezavart. Mi történt? és Miért? Házigazdám, a derék nagykereskedő, csak azt tudta hajtogatni: „Moszkva keze, Moszkva keze” — igaz, ő menekült volt Oroszországból. Az élet ugyan hamarosan visszatért szokott medrébe, még Bécsben is, de nekem hosszú ideig tartott, amíg a 27-es nyár igazi történetét kibogoztam.

Csak jóval később, a 34-es tragédia idején értettem meg ennek a véres főpróbának igazi jelentőségét.

Akkor, tizenhétéves koromban, senki nem tudta nekem a dolgok igazi összefüggését megmagyarázni. Apám próbálta, de az ő magyarázata sem elégített ki. A kommun gyermekemlék volt, valami, amiért eleinte lelkesedtünk, azután sokan átkozták. 1920 táján egyszer hazavittem egy röpcédulát, amin az állt: „Éljen a fehérterror!” Apám nagyon kikelt magából és tőle szokatlan eréllyel jelentette ki: minden terror gonosz, tisztességes ember nem kér részt belőle. A munkásosztályról s annak szerepéről a politikában csak egészen homályos elképzeléseim voltak; a Szovjetunió egy név csupán, amely ismeretlen sötétséget takart. De az a kérlelhetetlen mérkőzés a bécsi munkásság és a puskás rendőrök, Heimwehrek közt, megbillentett bennem valamit, ami féregként rága tudatomat: Mi történt? és Miért?

Magyarországon béke volt, „Bethlen békéje”. Az iskolában hiába meséltem barátaimnak a bécsi napokról, a visszhang értetlen volt. Más dolgunk is volt: az utolsó év az érettségi előtt.

Kamaszkoromban egy nyarat a Szamosháton töltöttem Matolcson, egy kálvinista papcsalád vendégeként. Bár akkor még a szó ismeretlen volt, számomra felért ez egy öntudatlan falukutatással. Szegény falu volt, az eklézsia még szegényebb; a tiszteletes maga is kijárt szántani, aratni az egyházi földre. A közelben nem volt nagybirtok; a falusi gazdák kisparasztk voltak, de fölemelt fővel jártak. Nem egynek volt a ládafiában kutyaőre; volt egy falu — Nemes-Borzova — amely teljes egészében szerzett nemességet. Ez a szöglet adta Bocskay hajdúit, Kossuth katonáit. Sohasem voltak jobbágyok, így, ha szegények voltak is, volt bennük lassú méltóság. Hiányzott belőlük a dunántúli parasztk kalaplevegő alázatossága; pappal, jegyzővel, úrfélével egyenrangúnak tekintették magukat.

Itt ért egy ütés a másik végletből is. Kirándultunk, fiúklányok egy távolabbi faluba, nagybirtok árnyékában. Valamelyikünknek szegről-végről rokona volt a helyi szolgabíró,

húszegynéhány éves ifjú, ő vezetett bennünket végig a falun. Előző nap nagy eső esett, térdig ért a sár, palló volt lefektetve a házak mentén járdának. Ahogy csoportban mentünk, szembejött egy öreg zsellér s tisztelettudóan félreállt előttünk a palló szegélyén. A szolgabíró — talán hogy a lányok előtt fitogtassa tekintélyét, hatalmát — ráripakodott az öregre (nagyapja lehetett volna): „Hogy mersz az útunkba állni!” és kétszer pofonvágtá. Az öregember, kalapja a sárba hullván, sírvafakadt. Életemben addig soha, s ritkán azóta éreztem olyan tehetetlen dühöt, mint akkor. Hát ezt is lehet? Úriember viselkedhet így? Annyi bátorságom nem volt, félszeg kamasz létemre, hogy nyíltan kimondjam amit éreztem. De ez a jelenet még álmaimban is kínozott s egyike lett azoknak a döntő élményeknek, amelyek a lázadás útjára tereltek.

Kerekes Gyula nagytiszteletű úr fiai s azok barátai — különösen Imre fia, mérnök barátom — szárnyuk alá vettek s a nyár tartamára tagja lettem főleg környékbeli diákfiúkból, papkisasszonyokból álló társaságuknak. Ők vezettek be a nótás mulatozásokba is — szerény duhajság volt ez, egy pohárka karcos mellett (istentelen rossz bor termett arrafelé). Itt tanultam meg magyar népdalt énekelni. Luby Margit pátriája volt ez, s utóbb örömmel ismertem fel nem egy nótát, amit matolcsi estéken daloltunk, Bartók, Kodály és követőik gyűjtésében. S ez az ártatlan multság kifejlesztette bennem a zenei stílusérzékét is: ösztönösen megítélni, mi a műdal, mi a valódi népi ének.

A tiszteletes és felesége derék, jószívű, szerény, munkás-emberek voltak; későbbi életük egy görög sorstragédiára emlékeztet, vagy inkább a bibliai Jób történetére (Jób „happy ending”-je nélkül). Idősebb fiukat, Imrét elütötte egy autó s életére sánta maradt. Másik fiuk, Ernő, nem találta helyét a világban, aztán gátör lett, megházasodott; felesége sikkasztott hivatali munkájában s börtönre ítélték; Ernő főbelötte magát. Mikor az asszony kiszabadult, Kerekesék panaszszó nélkül magukhoz vették gyermekével együtt. Böske, a Kerekes lány, jó partit csinált: hozzámment egy jó módú debreceni orvoshoz.

Három gyereke született, mikor férje hirtelen meghalt; a jó-módból csak adósság maradt. Őt és gyermekeit ismét a pap-család vette magához. A szülők mindezt panaszkodás nélkül fogadták, mint Isten rendelkezését. Számomra példája maradt ez az emberi méltóságnak a sors csapásai alatt; s egyben igazolása a keserű tételnek, hogy e világban a gaztett nem nyeri el rögtön jutalmát, de a jótett mindig megkapja a maga büntetését.

Az írás ördöge ez idő tájt békén hagyott. Az önképzőkörben néhányszor szavaltam Ady-verseket, inkább csak kihívásból — akkor és ott ez még merész újításnak számított. Irodalomtanárunknak még Áprily Lajos is túl modern volt. Egyszer botrányt is okoztam egy saját halandzsa-versemmel — én nem vettem komolyan, de úgy tettem, mintha annak szánám. Ennek ellenére s nem kis vonakodásom mellett, sőt a választás bizonyos csalafinta eligazításával, én lettem az önképzőkör elnöke. Nem volt sok örömem belőle, azt hiszem, a többieknek sem.

Pedig az irodalmi élet változatlanul természetes háttérként kínálkozott. Szüleim gyakran jöttek össze író- és újságíró barátaikkal. A legbelső körhöz Babitsék, Móriczék és Gellérték tartoztak. A hozzájuk tartozó gyerekekkel szemben viszonyom sajtáságos volt. Babits Ildikó túl kicsi volt, semhogy tekintetre méltassam. A négy Gellért fiútól félttem; túl hangosak voltak, túlságosan egy bandát alkottak s védtelennek éreztem magam velük szemben. Még a Móricz lányokkal voltam együtt legszívesebben, különösképpen a két fiatalabbal; Virág az idősebb jogán végtelen lenézéssel kezelt, legalábbis én úgy éreztem. A Gyöngyivel és Lilivel való barátság tartott legtovább, s átnyúlt ifjú férfikoromba is; Leányfalu a dunai evezős-élet egyik legfontosabb állomása lett.

A második körbe tartoztak Kosztolányiék, Karinthyék, Fenyő Miksáék. Kosztolányiékkel a viszony hűvös volt, anyám és Ilona nem nagyon szívelték egymást. Így Ádámmal vajmi ritkán találkoztam, különben is fiatalabb volt nálam. A Karinthy fiúkkal kapcsolatom szintén felszínes volt: Gábor már

akkor zárkózott, mogorva fiú volt szegény, Cini és Tomi pedig túl fiatal. A Fenyő fiúkkal jobb viszonyban voltam; elég gyakran jártunk Alma utcai házukba s rám igen nagy hatást gyakorolt az a kérészéletű folyóirat, amit Iván szerkesztett, már nem tudom milyen címmel — különösen az, hogy (a GYOSZ jóvoltából) sokszorosítva jelent meg, szemben a mi bánatos, kézzel írt lapunkkal.

Volt egy egészen külső kör is: Tóth Árpád, Tersánszky, Füst Milán, Szabó Lőrinc — ismertem őket, tehát nyilván jártak nálunk, de a fegyverbarátságon kívül a társas kapcsolat nem volt több a felszínesnél.

Mint süvölvény ifjonc, mindig szívesebben ültem a felnőttek háta mögött, szomjasan szíva be beszédüket, mint az íróbarátok gyermekeivel. Véleményem az volt, hogy csupán mivel szüleink jóban vannak, még nem következik, hogy nekünk is puszipajtásoknak kell lennünk.

Különös módon, Osvátra nagyon élesen emlékszem. Arcéle, ősz haja, szemüvege mögött csillogó szeme s a benne égő benső tűz, egyfajta *ignis fatuus*, mély benyomást gyakoroltak rám. Javarészt mindig gyakorlati dolgokról beszélt Apámmal, főként persze a Nyugatról. S még különösebb, hogy Ági lányára emlékszem, holott vajmi ritkán láhattam, mint egyre súlyosbodó beteget. Talán más, irodalmi emlékek is vegyülnek a képbe, amely emlékezetemben maradt: egy sápadt, szép, szenvedő, sötéthajú lányról, aki apjának oly fontos volt, hogy sírján lett öngyilkos. Osvát halála szüleimet mélyen érintette, anyámat ritkán láttam sírni, de akkor sírva mondta el nekünk a döbbenetes hírt.

A Nyugat körüli írókat imígyen nem annyira minőség szerint csoportosítottam akkori eszemmel, hanem inkább aszerint, milyen viszonyban voltak szüleimmal. Ennek pedig részben gyakorlati, részben érzelmi meghatározói voltak. Míg Osváttal, Gellért Oszkárral főleg szerkesztési dolgokról folyt szó — az „öreg” Ignotus csak egész halavány kisgyerekkori emlék — Babitscal és Móriczcal valódi meleg barátság kötötte össze Apámat. Adyval való viszonya bonyolultabb

volt, s ezt nagyobbára csak későbbi elbeszélései nyomán rak-
tam össze. Ady költői nagyságát kezdettől fogva elismerte,
szerepének döntő voltát az új magyar irodalomban követ-
kezetesen hirdette, s amikor tehetette, már a Vasárnapi Újságban
hozta verseit, s mindvégig szilárdan résztvett a harcban, amely
Ady körül folyt; de ugyanakkor nem szemlélte bírálát nélkül
Ady magánéletének nem egy visszás vonását. Egyszer, sok
évvel később, borozás közben azt mondta nekem: „Ha Ady
nem lett volna olyan nagy költő, úriember nem állt volna
szóba vele.” Ez nyilván részéről is túlzás volt, hiszen örömmel
kötött komaságot Adyval öcsém születésekor.

Tovább bonyolította ezt a baráti-fegyvertársi hálózatot a
feleségek szerepe. Csinszkával a kapcsolat rövid életű volt;
nem nagyon értették meg egymást anyámmal, akinek az volt
a véleménye Csinszkáról, hogy „egzaltált” — ez az ő szájából
komoly megrovást jelentett. Apám Kaffka Margitot — aki
félig-meddig az ő felfedezése volt, s az ő bátorítására lett író —
igen kedvelte; az első világháború előtt egy ízben Kaffkával
es férjével mentek nyaralni szüleim az Adriára. A nyaralás
kudarcba fulladt Kaffka féltékenysége miatt — nemcsak anyá-
mat gyanúsította, hogy el akarja csábítani férjét, hanem velük
levő saját sógornőjét is.

De Kaffka írónő volt a saját jogán, nem csupán feleség;
ugyanígy, egy későbbi időszakban, Török Sophie egyenrangú
volt a férfi-írókkal, nem mint Babits felesége. Más asszonyok-
kal a viszony sokkal érzékenyebb volt. Gellért Oszkárné, mint
egy jóságos kotlóstyúk, nem nagyon vett részt az irodalmi
társalgásban, főként a család, a cselédkérdés, a főzés érdekelte.
Móricz Jankát és Fenyő Rellát viszont anyám elfogadta mint
társadalmilag egyenrangú asszonyokat. S az a gyanúm, e két
barátnő öngyilkossága megerősítette anyám titkolt meggyőző-
dését, hogy az íróféle nem való megbízható férjnek.

Kosztolányinéval anyám viszonya az állandó hadiláb állapo-
tában volt — ebben nem volt egyedül, hiszen Kosztolányi
Ilona és Karinthy Aranka homéroszi csatái közismertek. Egy-
szer anyám dülva-fúlva jött haza és prüszkölve mondta el,

találkozott az utcán Kosztolányinéval. Anyám öcsémme ment s Ilona kérdésére: „Hova mentek?” gyanútlanul válaszolta: „Viszem a gyereket a fogorvoshoz.” Mire Ilona rámondta: „Nem volna jó, ha a kisfiú néha fogkefét használna?”... Apám és Kosztolányi se nagyon jártak össze, a szokásos kávéházi találkozásokon kívül. Engem viszont, sok évvel később, Kosztolányi mindennek ellenére a legnagyobb barátsággal fogadott.

Voltak persze olyanok is, akikről tudtunk, de — Apámát kivéve — személyesen nem ismertük őket, mármint családi alapon. Kassák és köre távoli és idegen jelenség voltak; Apám, aki Ambrus Zoltán nyomán ismerte meg a francia irodalmat, nem nagy rokonszenvvel szemlélte a szürrealizmust és a többi -izmusokat. Mikor Déry Tibor *Alkonyodik: a bárányok elvéreznek* című kísérlete megjelent a Nyugatban, anyám ámuldozva olvasott fel belőle részleteket; Apám jelentősegteljesen hallgatott. Viszont mikor később megjelent Kassák önéletráisa, az *Egy ember élete*, Apám ezekkel a szavakkal adta oda nekem a könyvet: Ez az első írói értesítés a magyar munkásosztályról.

Utóbb ifjúkorom egyik súlyos etikett-zavarát okozta Apám baráti köre. Mint suttyó gyereknek, magától értetődő volt, hogy számomra ők Bandi bácsi, Mihály bácsi, Zsiga bácsi voltak; s mikor időnap múltán megengedett számomra, hogy a kávéházi Nyugat-asztalhoz üljek, kínos probléma lett: hogyan szólítsam őket? Kortársaim tegezték ezen olimpuszi személyeket — én, holott sokkal régebből és néha bensőségesebben ismertem őket, továbbra is bácsiztam Apám nemzedékének tagjait, s maradtam a magázásnál, úgy is mint jól-nevelt és félszeg filozopter.

Míg nevelésem szüleim kezében mindvégig engedékeny, szabadelvű és gyöngéden irányító volt, irodalomról és más tárgyokról mindig a nyíltság, a véleménykülönbség elismerésének, sőt ösztönzésének jegyében volt szó, egy tárgykör tabu maradt: a nőkérdés, a szerelmi élet.

Jellemző volt ez az akkori középosztály magatartására, arra az erkölcsi korlátra, amely szemérmesség, gátlás, rövidlátás

vegyülékéből tevődött össze; ezt az égető, a kamaszkorban középponti tárgykört érinteni a családon belül nem lehetett. Az egyetlen mozzanat, amire emlékszem: Apám egy ízben ünnepélyesen elővett s — nyilván előzetesen megformált — feszegető előadást tartott nekem az „önfertőzés” gyászos következményeiről. Nem volt ez párbeszéd: én ugyanolyan feszegetve végighallgattam, s a jótanácsot persze nem fogadtam meg.

Így nemi felvilágosításom nagyobbára barátaimra maradt. Két osztálytársammal szoros klikket alkottunk s a főtéma, egyre szorongatóbban, a szerelmi élet volt. Mivel én növekedésben el voltam maradva, én lettem a Nemecsek a bandában, s az ifjúkor kegyetlensége révén én lettem a gúny, a csipkelődés, a nevetség tárgya, ami természetesen nem járult hozzá, hogy tárgyilagosan kíséreljem meg e problémakör megoldását — az adott helyzetben úgyszólván megoldhatatlan volt, amíg szüleim nem találtak durva és nem túl kielégítő megoldást.

A megoldás abban állott, hogy csinos fiatal személyzetet vettek föl. Ha ma visszagondolok arra a helyzetre, még mindig bizonyos szégyenérzet fog el, noha a középosztály általános büntudatát javarészt sikerült levetköznöm. Az egészben persze nem volt semmi rendkívüli; számos kortársamnál ezt a komiszul feudális feszültséglevezetést alkalmazták szüleik.

Azok a főként vidékről felszármazott szolgálok nyilván tudták, mi vár rájuk olyan helyeken, ahol „fiatalúr” volt a háznál. Azt is kellett tudniok, hogy ha a dolognak következményei lesznek, kíméletlenül kirúgják őket, s mivel szégyenükkel haza nem mehettek, az egyetlen kivezető út az volt számukra, hogy — állandó utánpótlásként — az utcalányok sorait gyarapítsák.

Akkor persze engem mindez — a „megoldás” méltatlan, embertelen aljassága, a meztelen osztályelőny kihasználása — mit sem érdekelt. Sőt. Ami érdekelt, minden egyebet kizáróan, az a négybetűs szó volt, amit Vas István olyan csodálatosan nem mond ki *Csak azt nem* című versében. S a lány, szegény, tudta kötelességét. Ha van egyáltalán enyhítő körülmény az

ilyesmiért: az első maszatos kísérletezés után ő is egyre fokozódó lelkesedéssel vett részt ebben a vérre menő játéokban. A sors kegyes volt hozzánk, noha a fogamzásgátlás — ha nem is volt ismeretlen — az alsóbb osztályoknak nem állott rendelkezésre, legfőleg a külvárosi javasasszonyok életveszélyes beavatkozása formájában. Ma is töprengek azon, vajon „liberális” szüleim mit tettek volna, ha a lány másállapotba kerül: az utcára tették volna-e, avagy megpróbálták volna tenni valamit érdekében.

Barátaim körében megbecsülésem értéke mindjárt felment e haditettem nyomán; a történeteket persze lépésről lépésre menő részletességgel megbeszéltük. Ők is átestek hasonló tűzkeresztségen s hamarosan mind felsőbb osztályba léptünk mint különböző bordélyházak törzsvendégei.

Mindennek ellenére, a gyakorlat sok kívánnivalót hagyott meg, s mint gyakorlott olvasó, igyekeztem kideríteni az elméleti hátteret is, nem sok eredménnyel. Bölsche *Szerelem az élők világában* igen vonzó cím volt, de a biológiai tartalom a különböző tengeri herkentyűk nemi életéről nem sok haszonnal kecsegtetett. Kraft-Ebbing (ki tudja, hogy került a kezembe), szintén nem tartalmazott egészséges gyakorlati útmutatást.

Mivel az ember sose elégszik meg azzal, ami van, igényeink egy magasabb fokra tevődtek át. Míg a cselédszoba mélyén kielégíthettük a gyakran visszatérő testi ingert, hiányérzetünk súgta, hogy ez nem elég, s egy magasabb érzelmi, szellemi kapcsolatra is szükség van. A Városmajorban, a Gödör-beli jégpályán, svábhegyi kirándulásokon, táncos házibálokban egyre több érintkezés alakult ki hasonszőrű s velünk egy társadalmi szinten levő leányzókkal; de bennünk is élt a társadalmi tilalom, s tudtuk, a flörtön, egy-két futó csókon, egy kis tapogatódzáson túl ott áll a „tilos” tábla. Hogy némi enyhe brutalitással fejezzem ki magam, a probléma az lett: úrinővel lefeküdni. De hosszú évek kellettek ahhoz, amíg ez megoldódott, idősebb, kikapós asszonyok avagy — nem kis meglepetésre — ugyanolyan kikapós úrilányok formájában.

Ez az elégedetlenség, az állandó feszültség a formátlan, ma-

gasrendű vágy és az olcsó levezetés között, egyik forrása lett annak az általános lázadásnak, amely utóbb az én esetemben a szocializmus társadalmi tiltakozásába torkollott bele. Úgy éreztem, nem Apám ellen lázadozom, hanem társadalmam ellen — viszont el kellett ismernem, hogy ennek ő is része és részese volt. Későbbi eszmélkedésem során a tényleges társadalmi igazságtalanságok, jogfosztások, az ifjúság ösztönös igazságérzete ráhalmozódtak erre az alapvető elégedetlenségre; de az én számomra ez a bonyolult nemi kielégítetlenség volt mindvégig a lázadás titkos rugója.

Az érettségi éve mozgalmas esztendő volt. A középiskolai tanulmányi versenyen egy közepes novellával díjat nyertem; így a vizsga eredménye nem volt kétséges: jeles lettem. A díj pénzt is jelentett, így (némi családi megtoldással) Olaszországban töltöttem a nyarat a Gerevich-szeminárium csoportjával. Varázslatos nyár volt ez a perugiai egyetemen; Genthon István, Kopp Jenő, Mihalik Sándor és mások istápolása alatt ráeszméltem, hogy más művészet is van, mint irodalom. Ugyancsak az ő vezérletükkel kitapasztaltam az olasz bordélyházak érdekes Staggione-rendszerét, amely szerint a személyzet havonként cserélődik, városról városra, változatosságot nyújtva a törzsvendégeknek (s nyilván nagyobb teret engedve a nemibetegségek terjedésének).

Egyik legszebb emlékem erről a nyárról egy kirándulás Assisibe. Grandpierre Emil is hozzánk verődött akkortájt s — talán az ő felbujtására — hajnali négykor indulva gyalog sétáltunk a Tiberis zöldellő völgyén keresztül Assisibe; mikor útrakeltünk, még könnyű pára gomolygott a folyó fölött, útközben fölkelte a nap s minden fűszál szikrázott a harmat fénytörésében. Egy ütött-kopott kis csárdában méregerős kávéit ittunk, s a kocsmáros kávékat pálinkával fűszerezte meg. Gyalog ballagva föl Assisi magasztos templom-erődje felé, úgy éreztük magunkat, mint középkori zarándokok.

Mikor legutóbb Perugiában jártam s a mellvédről áttekin-

tettem Assisi felé, az egykor oly zöld Tiberis-völgy gyárakkal, otromba munkásházakkal volt tele. Úgy éreztem: nem lett volna szabad visszamennem.

Már elinduláskor mint úti ajándék ért a hír, hogy fölvettek az Eötvös-kollégiumba.

Készülődés

Milyen hozománnyal indultam neki a fél-felnőtttség állapotának, amit az egyetemi évek jelentettek?

Vom Vater hab ich die Statur, des Lebens ernstes Führen,
Vom Mütterchen die Frohnatur und Lust zu fabulieren

Nálam félig-meddig fordítva volt mint Goethénél (nem mintha össze akarnám magam hasonlítani kiváló író társammal): természetemet inkább anyámtól örököltem, viszont az, hogy véremben van az irodalom, nyilván apai örökség. S megörököltem szorgalmát, rendszeretét, türelmességét, széles érdeklődését.

Apám életformája egyenletes volt, hivatalnoki pontosságú. Reggel beballagott rövid időre a Centrál kávéházba, délelőttjét a Franklinnál töltötte; ebédre hazajött, délután aludt egy keveset, aztán nekiült dolgozni íróasztalánál. Estéit megint leggyakrabban a Centrálban, a Philadelphiában avagy valamely más kávéházban, sörözőben töltötte. Anyám bölcsen tudomásul vette, hogy mindez szükséges járuléka az írói sornak. A felelősségtudat viszont anyám szerepe volt életünkben. Amellett büszke, rátarti, szenvedélyes, sokszor indulatos nő volt — könnyűkező ő is, ha egy gyors pofonról volt szó. A derűs vidámság, az élet szeretete, a teremtmény kíváncsiság mind újjal, mind régivel szemben, mindkettejükben megvolt.

A családi légkör szabadelvű volt, megítélvén mindkét oldali szélsőségeket, de elfogadva, hogy azok is kifejezései az emberiség tapasztalati skálájának. Csak később bukkantam rá a Voltaire-nek tulajdonított mondásra: „Nem értek veled egyet, de utolsó csepp véremig védem jogodat, hogy ellentmondj

nekem” s bár sajnos, ez az emberek világában csak eszmény maradhat, jól kifejezi a gondolati és érzelmi törekvést, amely szüleim magatartását jellemezte.

A vezérelv, amit talán leginkább köszönhetek Apám tanításának és példájának: nem szabad dogmatikusnak lenni. Csak azért, mert valaki a tekintély vagy hatalom alapján állít valamit, nem muszáj elfogadni — bár néha a gyakorlatban meg kell hajolni előtte, megadván Cézárnak ami Cézáré — de minden állítást a tények könyörtelen fényében kell mérlegre tenni. „Sose légy alázatos emberrel szemben; mindig légy alázatos a tényekkel szemben” — ma is hallom, amint kimért hangján felajánlotta ezt a magatartási elvet. Egyszer rábukkantam, hogy az újgörögben *szkepszis* annyit jelent: „gondolkodás”. Míg ez a jelentésváltozás megerősítette hitemet a nyelvek génuszában, egyben visszakondult Apám szavaira.

Életem során több-kevesebb sikerrel igyekeztem követni ezt a vezérelvet — néha meg is fizettem érte.

Már a középiskolában, s később méginkább rá kellett jönnöm, hogy ez a mértékletes, engedékeny, de bíráló magatartás kisebbségben volt a környezettel szemben. Apám, anyám kezdettől fogva ellenezte a háborút — nem feledhetem el anyám lázas izgalmát amikor hazajött egy irodalmi előadásról, melyen Babits rekedt hangján elszavalta *Húsvét előtt* ditirambját, „Béke! béke már! — Legyen vége már!” — s ezt 1916-ban... A Károlyi-forradalmat Apám szívvel-lélekkel támogatta; a kommünnel tartózkodóan együttműködött, de nem adta fel kritikai álláspontját. A fehérterrort, ébredő-világot viszont gyökerestül elítélte, s a zsidókérdésben szívósan kitarított liberális nézetei mellett.

A láng, amely fel-fellobbanva, néha lecsitulva megvilágította életünket, mindig az irodalom volt. Az ízlés zsinórmértékével mérlegelni a művet, azt vallva, hogy a tehetség a legfőbb érdem, tekintet nélkül, honnan jó; mit világít meg régi vagy új fénnel az emberiség érzelmi és tapasztalati világából, mennyire sikerül a jellemábrázolás, a mesemondás, ha regényről van szó: a hangulat lerögzítése, a szavak varázsa, ha költe-

ményről. Ezeket tanultam meg, szinte lopva, fokozatosan, sosem egyoldalú előadás, hanem az alkotó gyakorlat példáján.

Ráadásul megtanultam Apám legfőbb bírálói elvét: a kritikusnak állást kell foglalnia, félelem és elfogultság nélkül kimondva véleményét, sosem az „egyrészt-másrészt” alapján. (Egyszer Apám nem túl hízelgő színibírálatot írt Gombaszögi Fridáról, mire Miklós Andor letiltotta a Pesti Napló hasábjairól jó időre. Anyám kétségbe volt esve az anyagiak miatt, de pillanatig se vitatta, hogy apám helyesen cselekedett.)

Egyszóval: intellektuel lettem. Természetes folyamat eredményeképpen, a felforgató külvilág és a családi sanc összhatására. Elvehetetlenül megrögződött bennem a tudat, hogy egy szellemi elitnek tagja vagyok. Tudom, van ebben némi pökhendiség; de a tudat maga fenntartott sok későbbi keserű pillanatban.

Ilyen örökséggel indultam neki az „életnek”; s most, hatvanegynehány esztendő után visszatekintve úgy vélem, a hamuba-sült pogácsa, amit szüleim úti tarisznyámba tettek, jól fenn-tartott a huszadik század viszontagságai során.

SCHÖPFLIN GYULA

A HOMÁLYBÓL

BORNEMISZA MAGYAR ELEKTRÁJA MAGYAR JÁTEKNÉZŐ HELYEN 1778-BAN

Az a szerény véleményünk, hogy hasznára lesz mind irodalomtörténeti, mind pedig színháztörténeti kutatásunknak az, amit az alábbiakban, a Kritika 1976/2. számának színház rovatában Nagy Péter: *Bornemisza Péter Magyar Elektra* — Csokonai Vitéz Mihály Karnyóné c. írásának olvastán óhajtunk elmondani. A hivatkozott cikk megírja azt, hogy Nemzeti Színházunk jelentős tettet hajt végre művészeti vonatkozásban akkor, amikor Bornemisza *Magyar Elektrá*ját, a maga eredeti valóságában színre hozza. E műnek általa ismert előadásai kapcsán kifejezésre juttatja véleményét: „... azt hiszem első eset, hogy Bornemisza eredeti szövege hangzik el színpadon.” Majd elismerően méltatja Major Tamást, mondván, hogy övé az érdem, miszerint valahára egyszer Bornemisza szövege a maga eredeti szépségében szólalt meg hazai színpadunkon. Nemzeti színjátszásunk tartozásának e kései törlesztése kapcsán megjegyzi azt is, hogy a „mondhatatlanság ürügyén” iktatták ki a színházak és színtársulatok műsorrendjükből. Mégis enyhítő körülményként hozza fel azt, hogy bizony ezt a szöveget nem könnyű megtanulni a mindenkori későbbi utódoknak, így a maiaknak sem. — Mi lényegében igazat is adunk megállapításainak.

Azonban — minden valószínűség szerint — *egy év híján 200 évvel ezelőtt Bornemisza Elektrá*ját a maga eredeti valóságában Pesten már előadták! — És aki előadatta, az Kreskay Imre, a ma már elfeledett, de a maga korában megbecsült szerzetes-író, a pesti pálos monostor könyvtárának igazgatója, Bessenyei György és Ányos Pál jóbarátja volt.

Az előadás ideje : 1778. év !

A pálosok iskoladrámáinak és iskolai színjátszásának történetét kutatva jutottunk ahhoz a fentebb leírt állításunkat megalapozó adathoz, mely az *Elektra* pesti színházi előadását valószínűsíti. A felvilágosodás korának írói élénk verses levelezést is folytattak egymással. Barátok és ismerősök egyaránt nagyon szívesen gyakorolták ezt a levelezési formát. Két pálos rendtárs és jóbarát költőtárs, az ifjabb Ányos Pál és idősebb Kreskay Imre is gyakorta váltottak verses leveleket egymással. Kreskay Imre gyűjteményében maradt fenn

Ányos Pálnak egy 1778-ban hozzá intézett baráti verses levele, melyben a következő sorokat olvashatjuk:

„Barátom! Különös szerelmet mutattál
Hogy egy Magyar Játék néző helyt nyitottál.
Melyben BORNEMISZA nagy lelkét rajzolja,
Midőn álbarátság fátyolát letolja.
Szomoru esetét festi Hazájának,
Mint Metasztazio kedvelt Rómájának.”¹

Ez a versrészlet adott ösztönzést arra, hogy az *Elektra* 1778-ban tartott pesti előadásáról, a fentebbi megállapításunkat kimondjuk. Mielőtt azonban tételünk indoklásához fogunk, szükséges, hogy Kreskay Imre személyiségével és munkásságával, ha nagyon rövidre fogva is, megismerkedjünk.² Egyben kutatásunk nyomán első ízben közölhetjük tragikus körülmények között bekövetkezett halálának pontos dátumát, melyet eddigi irodalmi közlemények, sőt az irodalmi lexikonok is tévesen, vagy körülbelüli évszámmal közölnek (az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* is!).

Kreskay Imre 1748. november 5-én született Székesfehérvárott. Apja Kreskay János rácalmási (Fejér vm) földbirtokos nemes, előbb megyei esküdt, majd Székesfehérvár főbírája, később országgyűlési követe a pozsonyi diétán. Anyja Kovács Mária Anna. — A gyermek a keresztségben Tamás nevet kapott, szerzetesi neve Imre. A szerzetesi fogadalmat 1765. október 23-án tette le 12 társával együtt, s pálos szerzetes lett. Előljárói hamar felismerték tehetségét és külföldi tanulmányútra küldték. Négy évet töltött Rómában és közben bejárta Olaszországot, Velencében „majd beesett a halál gyomrába”; járt Németországban s hat hétig lakott Bécsben. Hazakerülve a pálos rend *meceki* birtokainak jószágkormányzója. Innen 1777-ben *Pestre kerül* s a rendház könyvtárának igazgatója. Ezekben az években köt szorosabb barátságot Bessenyeivel, Ányos Pállal és Virág Benedekkel, s ez utóbbiakkal élénk verses levelezést folytat. Pestről 1780-ban Szatmárba került és saját feljegyzése szerint, „a szatmári királyi iskolák helytartó igazgatója, az ifjúság lelki tanítója, könyvek k. vizsgálója s a szerzetes háznak előljárója.” A pálos rend feloszlata után (1786. szeptember 3) világi pap lett s változatos életutat járt be. Az életút állomásai: Sásvár (Ugocsa vm), Eötvös (Somogy vm), Bodajk (Fejér vm) és az utolsó állomás lházi (Veszprém vm) 1804 — 1809. Itt nevelősködött farádi Vörös Lászlónénál, tragikusan bekövetkezett haláláig 1809. augusztus 6-ig. Haláláról a pápai rk. főplébánia halotti anyakönyvében a következő bejegyzés olvasható: „1809.

¹ Költői levelezések KRESKAY IMRE hátrahagyott irataiból, életrajzi adatokkal s jegyzetekkel. Közli: DR. HATTYUFY DEZSŐ. RMK. 110—7. Bp. 1906. Szerkeszti: HEBNICH GUSZTÁV.

² DR. LAUSCHMANN GY.: *Kreskay Imre pálos költő*. Kath. Szle 1905.

augusztus 6. — *EMERICUS KRESKAY* Coelebs. Locumtenens Insurrectionalis Redemoris Comitatus Albensis per Latrones trajectus. Annos 26. Cum adstantiis.”³ A bejegyzésben a 26 életkorszám, 62 helyett tévesen elírt. De az is kiderül, hogy rablógyilkosság áldozata lett. Nem tudni mi módon, annyi azonban tény: Ihászból gyakran bejárt Pápára, az ott élő volt rendtársakkal való találkozásra. Tán egyik ilyen útja alkalmával szökött francia hadseregbeli katonák ölték meg vagy bakonyi betyárok?! Ma már ezt nem lehet tudni.

A maga korában a legjelentősebb pálos írók sorába tartozott. A nagy négyes: Ányos — Kreskay — Verseggy — Virág.

Baróti Szabó egyik költői levelében, kora költőit így sorolja:

„Nézd Orczyt, s a két Telekyt (több ilyenek Isten!)
Nézd ott Barcsaival Báróczyt, Péczelit, — itten
A nagy eszü Molnárt, Cziriéket, Kreskayt . . .”. (1789)

Batsányi 1791. augusztus 8-án kelt írásában így jellemzi mint a Kassai Magyar Társaság tagját: „jó deák és magyar poéta és szép tudományú jeles ember.”

Versei 1767-től jelentek meg a Kassai Magyar Múzeumban.

Munkáinak zöme kéziratban maradt. Jellemzésül néhány fontosabb munkáját idesoroljuk:

Az Ur vacsorájához buzgó áhítatossággal járuló töredelmes szívnek tüköre. Készítette Kreskay Imre Paulinus. Kinyomtatott Veszprém 1778.

BÉKESSÉG esthajnal énekes ünneplés, musikabéli zengedezésekre és játékszínre alkalmazva. Mellyel a köz örömet háladatos szívvel festegeti K. I. — Veszprém 1806.

Buzdító versek a felkelő magyar nemességhez. — Veszprém 1809.

ÓDÁI az az énekei és a békesség. (Pápa, kézirat)

PÁPAI SYBILLA (Versek, 90 szakasz lottójátéokra alkalmazva, Pápa, kézirat, 1806.)

Fordításai: Metastasio: *Themistocles* (megbővítve saját költeményeivel és énekeivel); *Scipio álma* játéknéző helyre alkalmazott dráma. Mindkettő kéziratban.

Nem jellemzést, mindössze rövid keresztmetszetet adtunk egy szerény, de szellemi kincsekben gazdag szerzetes-író életéről és munkásságáról, aki kora irodalmi életének nagyon cselekvő részese volt. Így érthetőbbek lesznek számunkra a következőkben elmondandók!

★

Térjünk vissza most már Ányos versrészletére és próbáljuk belehelyezni gondolatvilágunkat a 18. század utolsó évtizedeinek irodalmi, politikai és társadalmi eseményeibe. Látjuk, hogy mindhárom vonal

³ A pápai rk. főplébánia I. sz. halotti anyakönyve. 00118.

napi eseményeiben és a jövő felé való igyekeztében, jobbra való törekvéseben, a nemzeti szellem ébresztésében, a koreszme, a felvilágosodás. Ez a hatóerő és a hajtóerő, mely a világi és egyházi téren egyaránt hathatósan érintette az emberek szellemi habitusát. Így érthető, hogy a nemzet legjobbjai meghatározhatták és kitűzhatték a nemzet létérdekét szolgáló „munkatervet”. Úgy látták, hogy a nemzet fennmaradásának szilárd alapját akkor vethetik meg, ha olyan eszközöket ragadnak meg és működtetnek, melyek a magyar nyelv kiművelését, fejlesztését, fennmaradását legelsőrenden hathatósan előmozdítják. *Ezek az eszközök : az iskola, a játékszín és a tudós társaság !*

Kreskay Imre mindhárom eszköz alkalmazásában az élenjárók között volt.

A vers szavai: „egy Magyar Játék néző helyt nyitottál”, megerősítik azt a tényt, amit színháztörténetünk eddig is megállapított, hogy Pest-Budán magyar színészet és magyar színház a XVIII. század hetvenes éveiben nem volt.⁴ Azonban tudjuk azt is, hogy éppen ezekben az években már volt mozgalom a magyar színjátszás megteremtésére. Ifj. Ráday Pál szervezte a Magyar Játsszók Társaságát, melynek Batsányi János is tagja volt, és ez a műkedvelő társaság elő is adta *A hitelő Mahomed, avagy a fanaticizmus* c. Voltaire-drámát 1785-ben, Zechenter Antal fordításában.⁵ Kreskay törekvése tehát nem találkozott idegenkedéssel semmiesetre sem! A törekvést helyeselték és pártolták, mert a „nyitottál” múlt idejű használata azt mutatja, hogy mielőtt Ányos e levelét megírta, ez a „Játék néző hely” már megnyílt, tehát volt már előadás benne, vagy folytak(?) előadások benne. S ezért kellett nyitni, mert mind ez ideig nem volt ilyen a fokozatosan központtá fejlődő Pesten.

Honnan és hogyan szerezték meg az *Elektrát*?

Erre két lehetőséget látunk. Az egyik az, hogy megvolt eredetiben a Kreskay Imre igazgatása alatt álló pesti pálos monostor könyvtárában. Itt került a kezébe és keltette fel érdeklődését. Nem maradhatott hatás nélkül rá maga a mű, de Bornemisza előszava sem s abban a célkitűzés:

„... Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve el kezdtek írni magyar nyelven és ezt a nyelvet nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okból teljes erőnkől művelnünk kell.”

Íme az *Elektra* magyar nyelven való megszólalásának indítéka, eszmei mondanivalója, pontos fogalmazásban: hűség a nyelvhez, s ezen keresztül a hazához és a néphez. S minden bizonnyal ez volt

⁴ Magyar Színháztörténet. Bp. 1962.

⁵ A Magyar Irodalom Története 1772-től 1839-ig, III. p. 74. 126.

Kreskay és társai számára is az előadásra ösztönző motívum. Az alapvetően fontos ok, hogy a „Magyar Játék néző hely” megnyitására magyar „adaptációt” szolgáltassanak meg. — S aztán már csak szervezni kellett színházat és játszó társaságot, akik vállalkoztak az előadásra. A pálos monostoroknak nagy és értékes könyvvállománya volt. A drámairodalom nagy gyűjteményei is megtalálhatók voltak ott, hiszen a pálos iskolák nagy ügybuzgalommal rendezték az iskoladrámákat.⁶ Mi itt hadd hivatkozzunk a pápai pálos gimnázium könyvtárára, mert azt ismerjük. Ebben megvolt a *Tragoedia Italica* négy kiadásban; a *Comedia Italica Crespontis* II. III. IV. kötete; s a *Theatrum Mundi Gallici* párisi 1558-as kiadása. — A pesti monostor könyvtára nagyobb, gazdagabb volt a pápainál!

A másik lehetőség az, hogy Bessenyei György adta kölcsön a saját példányát, melyből *A holmiban* közölt két részletet. Ott azt is írta: „a munka, nyomtatásban meg van nállam.”⁷ E szavak arra utalnak, hogy tulajdonában volt a könyv. Viszont azt is tudjuk, hogy Kreskay és Bessenyei jóbarátok voltak. Miután Kreskay 1777-ben Pestre került, ott gyakorta találkoztak is. Bessenyei, mint a magyar református egyház bécsi ágense gyakran járt gr. Beleznaynak, a magyar református egyház akkori főgondnokának pesti házában s ennek birtokaira átutazóban jelentéstételre, s Beleznayné irodalmi szalont is tartott fenn francia mintára. Beleznay pesti házában tartották meg, a „Tudós Hazafiúi Társaság” alakuló ülését is 1779-ben. Bessenyeit azonban már 1777 óta foglalkoztatta a dolog. S már ekkor beavatta Kreskay Imrét tervébe.⁸ Ezen az alakuló megbeszélésen résztvettek Bessenyei György, Ányos Pál, Fejér Antal ügyvéd, Glosius Sámuel orvosdoktor, Horányi Elek piarista tanár, Kreskay Imre, Rátz Sámuel, az ekkor már Budán levő egyetem tanára. Anyagilag támogatta volna a tervet Beleznay tábornok is, s Orczy Lőrinc is ígérte támogatását. Pest ebben az időben kezdett már a szellemi világ központja lenni, s a Budára költöztetett egyetem is sok tudománnyal foglalkozó embert vonzott a városba. Gondolhatunk arra is, hogy esetleg ideiglenesen a pálos monostor lett volna otthona az akadémiának. Annyira szoros volt az akkor még kálvinista Bessenyei és a pálos atyák, közelebbről Kreskay Imrével való barátsága, hogy egyik a cenzúra által betiltott — kéziratát is, *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölceiről . . . törvényeiről*, a pesti pálos kolostornak adományozta.⁹

Mindezeket figyelembevéve, a gyakori pesti látogatások, találkozások, megbeszélések, a baráti kapcsolatok, az irodalmi életben

⁶ NÁDASDY LAJOS: *A pálos iskoladrámák és iskolai színhátság Pápán*. — Kézirat. 1975.

⁷ BESSENYEI GYÖRGY: *A holmi*. Béts, 1779. 106—111

⁸ CSÁSZÁR ELEMÉR: *Ányos Pál* (1756—1784). 59. sköv.

⁹ *Magyar Irod. Tört. III. Bessenyei György*. p. 22. sköv.

való együttműködés, könnyen hozhatta magával egy „Magyar Játék néző” felállításának tervét és ezen, ebben a Bessenyei tulajdonában levő és értékét felismert *Elektrának* az előadását. A „Játék néző hely” megnyitásával is és abban a magyar nyelvű dráma előadásával is, közös szívügyüket szolgálták, a magyar nyelv és a magyar haza építésének, fejlesztésének egyetemes, múlhatatlanul fontos érdekét. Ebben felül tudtak emelkedni felekezeti korlátokon is. Kreskay visszaemlékezve az akadémia szervezés és a tervezgetések idejére, Eötvösből keltezve, 1790. augusztus 6-án írja levelében Batsányinak: „Vedd észre, hogy a Tolerantiát már akkor mi gyakorlottuk: találkozáskor közöttünk Pap, Világi, Lutheránus, kalvinista.”

Semmi esetre sem mehetünk el azonban egy elgondolkoztató tény mellett. Nevezetesen azon adat megvizsgálása mellett, mely szerint Kapronczai Ádám is hírt adott az *Elektra* létezéséről. Idézzük Heinrich Gusztávot, aki ezt írja az *Elektrával* kapcsolatban:

„E munkából mint említők teljes példány nem maradt reánk. Először Kapronczai Ádám tesz róla említést 1778. július 17. Bécsben kelt és Benkő Józsefhez intézett levelében, mely azonban szintén elveszett, midőn Benkő József teljes (kéziratban levő) 'Epistolariuma' a nagyenyedi collegium könyvtárával együtt elégett.”¹⁰

Heinrich nagyot tévedett az *Elektra* megítélésében s itt is, hiszen Bessenyeinek teljes példánya volt belőle. Kapronczai levelének ismeretében valóban döntő adathoz juthattunk volna minden vonatkozásban, tán az előadást illetően is. A levél írásának dátuma — 1778. július 17. — azt sugallja, hogy habár Bécsben írta, onnan keltezte levelét, talán éppen Pesten találkozott vele útutazóban, netán egy előadás alkalmával! Vagy ha nem látta is, hallott valamit pesti útutazása idején, barátoktól, rokonoktól, ismerősöktől a Pesten megnyílt „Játék néző helyről” s abban az előadásokról! Nyilván nem volt érdektelen és kis dolog akkor egy ilyen megmozdulás. Szárnyra kellett, hogy kapja a hír, szóbeszéd tárgya kellett hogy legyen. — De van egy harmadik lehetőség is. Az, hogy Bessenyeivel találkozott Bécsben és az beszélt neki a drámáról, vagy éppen kezébe is adta. Mindenesetre nem érdektelen az, hogy éppen Benkő Józsefnek írt a drámáról, a könyvről esetleg, hiszen Erdélyben egyik legnevesebb és legértékesebb magángyűjteménye Középpajtán Benkőnek volt, kultúrtörténetileg értékes művekből, hungaricákból is. S Benkő gyűjteménye nemzeti jellegű is volt. A magyar irodalom alkotásai voltak az elsődlegesek, s a latin nyelvű anyag másodlagos.¹¹

Ányos hivatkozásai: „Midőn álbarátság fátyolát letolja” és „Szomorú esetét festi Hazájának, Mint Metasztazio kedvelt Rómájának”,

¹⁰ HEINRICH GUSZTÁV: *Bornemissza Péter Elektrájáról*. EPHK. 1878.

¹¹ BERLÁSZ JENŐ: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. — *Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Bp. 1974. p. 283 sköv.

— a dráma eseményeinek, lefolyásuknak és a bűnhődésnek, lényegre mutató összefoglalása, költői ötvözete. Ányos is és Kreskay is ismerte Metastasio drámái alkotásait, s így a párhuzam mindkettejük számára hús-vér valóság volt.

Összefoglalva az elmondottakat: lesznek, akiknek számára merésznek tűnik, Bornemisza *Elektrájának* 1778-ik évi pesti előadásáról, Ányos Pálnak Kreskay Imréhez intézett levele alapján fentebb írt közlésünk és okadatolásunk, de akik velünk együtt tudnak élni, gondolkodni, lélegzeni a korral és annak szellemével, azoknak számára nem is lesz olyan lehetetlen, elfogadhatatlan e megállapításunk.

NÁDASDY LAJOS

TOLDI MIKLÓS A RÉGI MAGYAR SZÍNPADON

Dolgozatunk célja az Arany János előtti színpadi Toldi-hagyomány vizsgálata, három ránk maradt darab, Dugonics András, Pergő Celesztin és Szigligeti Ede alkotásainak tükrében. Természetesen külön hely illeti meg az Arany János felé mutató törekvéseket, illetve azokat a motívumokat, amelyekről véleményt mondott vagy amelyet maga is felhasznált. Ha elemzéseinkből némileg művelődés- és ízléstörténeti áttekintés is kerekedik, annak köszönhető, hogy a Toldi-monda az 1794 és az 1840 közötti három feldolgozásban mindig az uralkodó színjátéktípus legnépszerűbb vonásait kölcsönözte nyersanyagához.

Dugonics András *Toldi Miklós* c., „szomorú történet három szakaszokban” megjelölésű munkája¹ hasonlatos a szerző többi, színpadra és olvasásra szánt darabjához: nyomtatásban is megjelenik, párbeszédes tördelésű, amelyek között rövide fogott elbeszélő és leíró részek pótolják az olvasónak az epikai előadásmódot (a színpadon ezek bő szerzői instrukciónak tűnhetnek), a hitelesség illúzióját pedig a szöveghez fűzött lapalji jegyzetek hivatottak megteremteni. Rehák-né Moór Annának, a Pesten működött első magyar színtársulat vezető színésznőjének, aki színpadra vitte a szöveget, nem volt sok dolga. Kevesebb színhelyre tömöríthette a cselekményt és elhagyta a leíró-elbeszélő bekezdéseket. (Súgókönyv vagy cenzúrapéldány a színpadi átdolgozásról nem maradt fenn.)

¹ In: *Jeles történetek*, I. könyv, Pest 1794. 3–170.; Új kiadása *Toldi Miklós* címen: Bp. 1894. (HEINRICH GUSZTÁV bevezető tanulmányával)

Dugonics forrását Heinrich Gusztáv találta meg egy C. Christmann nevezetű mannheimi orvos 1782-ben megjelent *Der Statthalter von Corfu* c., háromfelvonásos szomorújátékában. Ugyanőt nevezi meg szerzőnek Mérey Sándor 1796-os színdarablistája a Kelemen-társulat könyvtáráról, ahol a „Nemzeti Ruhába öltöztetettek” közé sorolja.² A darabot 1786-ban Pozsonyban, 1794-ben (a magyar bemutatót három hónappal megelőzve) Pest-Budán németül is játszották.³ Az átültetés valóban magyarítás; a 18. század elején, a Velencei Köztársasághoz tartozó Korfu szigetén játszódó cselekmény így kerül Mátyás szabácsi diadalát követően (1476) Szegedre, Dugonics szülővárosába. A király Toldit, a fekete sereg ezredesét nevezte ki a város parancsnokának, amely a drámában vég helyévé lép elő, hitelesítendő Toldi megrágalmazásának ügyét: az intrika szerint kiszolgáltatja a végek helyzetképét a töröknek. Ehhez a Toldi-monda olyan változatának említésére van szükség, amely a nagyerejű hőst a 15. században élőnek tudja: ezért szegődik Dugonics Ráday Pál hívéül Toldi nógrádi voltát illetően — eszerint valóban Mátyás uralkodása alatt vitézkedett.⁴ Tévedés ne essék szólván, Dugonics kitűnően ismerte a monda minden változatát, mint az előszavából is kiderült, ahol együtt említi Ilosvai Selymes Pétert, Bél Mátyást, Ráday Pált, majd leszögezi: „Toldi életének folyamattya, és fiatal korában végbe vitt dolgai a jegyzetekben vannak . . .”⁵ A drámaszövegben néhány helyen felismerhetően jelen vannak — mintegy hitelesítő szereppel — a mondai hős vonásai. Szillér, az álnok városbíró, Toldi Trézsi elutasított kérése így okoskodik (I. szakasz, XV. rész.): „Trézsit ugyan erőszakkal alig vihetem el, mert Toldi Miklós elég erős ember.” Vindplat, a városbíró száz írnoka és cselszövőtársa ugyanezt mondja a II. szakasz. III. részében: „Kinizsi Pál se bírna vele, nem hogy egy bíró.” Az árulás vádjával ártatlanul bebörtönzött Toldi a tömlőcben (III. szakasz II. rész) így beszél a fekete sereg tizedeséhez: „Soha Toldit nem láttad, hogy a szemközt jövő haláltól megrettent volna. Soha jobban nem félttem, mint a budai kriptában.” — világos utalással az Ilosvainál megénekelt kriptarablási jelenetre, amit Dugonics 16. számú jegyzetében ismertet is. A *Magyar példa beszédek és jeles közmondások* (Szeged 1820.) anyagában, mind az „erősökre”, mind a „cselekedeti hasonlóságra”, mind a „tulajdoni

² HEINRICH GUSZTÁV: *Dugonics Toldi-drámája* EPHK 1890. (pótkötet) 505–25. és BAYER JÓZSEF: *A magyar drámairodalom története*, Bp. 1897. II. 422.

³ LUGOSI DÖME: *Az első magyar játszószíni társaság játékrendje 1790–1801*, ItK 1934. 177.

⁴ Erre legújabbán I. BELITZKY JÁNOS: *Nógrádi eredetű-e a Toldi-monda?*, Palócföld, 1967/1. 86. 95.

⁵ Friss kiadása a jegyzeteknek: *Arany János Összes Művei* XV. Levelezés (1828–1851), Bp. 1975. 720–5. (SÁFRÁN GYÖRGYI jegyzeteivel)

hasonlatosságokra” mondásaiban van Toldira vonatkozó szólás és szóláshasonlat.⁶ Ezek közül nemcsak az erőre utaló kitételek kerültek a drámaszövegbe, hanem a Toldi lováról szóló is; az említett tizedes hozza hírül a rossz óment, hogy „nagyságodnak Pirók lova az istállóból kiszabadulván, a szemétdombon tengődik.” (III. szakasz, XII. rész).

E szétszóró utalások a Toldi-mondára azonban mit sem változtatnak a lényegen. Toldi idős emberként, egy Sturm und Drang-vonásokat és szentimentális motívumokat ötvöző dráma szenvedő alanya lett; alig néhány változtatással a német eredetihez képest, de ezek sem az ő személyét érintik.⁷ A mondai hős megfáradt, már csak jó atya szeretne lenni: „Oh be nagy gyönyörűség a házi gyönyörűség! — Mi a híres név? — mi a kincs? — mi a Tisztség? — Semmi se, ha az atyai gyönyörűséggel össze-tétetik.” (I. szakasz III. rész) Ennek értelmében kéri nyugdíjaztatását Mátyástól. A darabban egymást érik az érzékeny jelenetek: Toldi utolsó szegedi reggelén a kertben hosszan imdákozik, a polgárok szószólója meghatott szavakkal búcsúzik tőle. A III. szakaszban, az intrika időleges felülkerekedése idején pedig a méltósággal viselt sorscsapások sorozata váltja ki a néző könnyezését. Börtönbe vetik, ahonnan hívei ugyan kiszabadítják és egy híd alá dugják (!), újból a bíró kezére kerülve pellengérré állítják, s már-már lefejezik, amikor a fekete sereg közbelépése menti meg életét — ám el kell még szenvednie leánya halálhírért, aki megtévelyelve, a vár-bástyáról a Tiszába ugrott. A dráma az égre tekintő Toldi szavaival fejeződik be: „Istenem! Teremtőm! Te adtad nekem ezen megböcsülhetetlen kincset — Te — is vetted — el én töllem! — Legyen áldott a Magyarok Istenének szent neve.”

Heinrich Gusztáv „furcsa véletlen”-nek nevezte Dugonics tárgyválasztását és német mintjának kézbevétele, a törökök fenyegető történeti háttérében látva meg a közös pontot Christmann érzékeny-játékával. Az ok mélyebben fekszik. Dugonics darabja rendkívül jellemző az 1790-es évek pesti játékszíni műsorása, tágabb értelemben vett mintáit is innen meríti. Az a végső változtatás, hogy a női főszereplő nem gyógyul ki időleges örültségéből, hanem belehal annak következményeibe, az irodalmias igény jele; a tragédia irányába akarja elmozdítani a témát, részeként annak a korabeli felfogásnak, amely egyenlőségjelet tesz a tragikus és a szomorú közé, műfaji alcímként megőrizve a tragédiát, amelynek hatása azonban a szentimentális vonások és játékelemek felerősödésével már nem a katarzisz összetett élménye, hanem az érzelmi azonosulás kiváltása, a megrikatás. 1792, a rendszeresebben folyó pest-budai színelőadások kezdete

⁶ Idézi SÁFRÁN GYÖRGYI: *AJÖM* XV. 725.

⁷ Az egybevétést az eredetivel HEINRICH GUSZTÁV végezte el: i. h.

óta a *Toldi Miklóshoz* hasonló konfliktus is számos változatban került elő a hatalmi témájú érzékenyjátékok sorozatában.⁸ Bennük az ártatlanul megrágalmazott, „virtuosos” tisztségviselő időleges szenvedései után, amelyet az intrika készít számára, megdicsőülten, érzelmeiben és meggyőződésében erősödötten folytatja életét. Dugonics, aki másutt is (*Bátori Mária, Az arany perecek*) ilyen drámák magyarítására vállalkozik, minden bizonnyal ezért keresett és talált mintát Christmann szövegében.

Itt jegyezzük meg még, hogy a magyar szépirodalom formálódó értékrendje és terminológiája megengedi Dugonicsnak, hogy műve előszavában ezeket írja: „Meg-magyarosítottam tehát egy Korfúti történetet, és igazán, magyar rámára szabván, tulajdonommá, és Eredeti Játékká tettem.”

A Toldi-érzékenyjáték tökéletes műsorba illeszkedését mutatja a hajdani szereposztás is: a címszerepet Sehy Ferenc játszotta, akinek a Martinovics-mozgalom besúgójaként szerzett hírhedsége sem nyomhatja el kétségtelen színészi képességeit. De a többiek — a Toldi Trézsit alakító és a dramatizálásnál önmagára gondoló Rehákné, a Vindplatot játszó Kelemen László, az ifjú hősök jelmezében jeleskedő Láng Ádám — is ugyanazt a szerepkört vállalják, mint az említett hatalmi témájú érzékenyjátékokban.

A Toldi-monda és a német érzékenyjáték összeférhetlensége, a virtus kettőfele, katonai és polgárerényű felfogásának harca Dugonics legkevésbé sikerült magyarítását eredményezte. Országosan ez nagyon is szembeszökő, hiszen az 1794-es, 1795-ös, 1810-es, 1812-es és 1814-es pesti egy-egy előadásán kívül seholsem találkozunk vele. A többnyelvű kettős városban Toldi-hagyomány csak egyféle élt, a Budán kifüggesztett és neki tulajdonított fegyvereké, amit az élelmes író 17. sz. jegyzetében szemtanúként említ is. Minthogy a dráma szövegében Toldi erejéről szó esik, ez a szájhagyomány nem lehetett gátja a befogadásnak. Kolozsvárott, az 1790-es évek másik színházi központjában már maga a módszer visszatetszést keltett, a konzervatívabb ízlésállapotú arisztokraták irányította közvélemény ott csak a vígjátékban fogadta el a magyarítást, de még az országosan leg-sikeresebb Dugonics-adaptáció, a *Bátori Mária* helyett is az eredeti Iñez Castro-történetét játszották. Feltűnő viszont, hogy az újjászerveződő Kelemen-társulat állomáshelyein (Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Gyöngyös, Losonc) még a játékszíni könyvtárakból is eltűnik a nyomtatott, tehát könnyen beszerezhető drámaszöveg. A térképre pillantva az ellentmondás megoldódik: az alföldi, illetve a nógrádi Toldi-monda hagyomány-körzeteiről van szó!

⁸ KRATTER: *A szerencsétlen alkancellár* (bemutató: 1793. márc. 6.) — GEBLER: *Ozmondok* (bem. 1793. márc. 16.), és *A minister* (bem. 1793. jún. 28.) stb. műveire gondolunk.

A következő színpadi feldolgozás azonos módszerrel, magyarítással készült, de már más színjátéktípus mintája szerint. Alois Gleich 1806-os vitézi játékát, az *Albert, der Bär* című Pergő Celesztin vándorszínész és színigazgató helyezte át ismét Mátyás korába, 1473-ba; Toldi újra a fekete seregben szolgál, annak vezére.⁹ A 12. században játszódó német lovagdrámát, amely Guelpho gróf lázadását adja elő Svábföld hercege ellen, először Katona József fordította magyarra, *Medve Albert, vagy a veinszbergi asszonyok* címen. A szöveg elveszett, 1812. augusztus 14-i pesti műkedvelői és 1813. február 7-i hivatásos előadásának színlapja azonban ránk maradt. Róluk annyi leolvasható, hogy Katona nem magyarított, hanem fordított és valamennyi szereplőt megtartotta. Hogy miért esett Gleich darabjára a választása, az a Katona-életmű ismeretében könnyen érthető. Itt is egy öreg, megkeseredett, uralkodója ellen lázadó tisztségviselő áll a cselekmény középpontjában (Guelpho), mint később de la Châtre az *Aubign Clementiában*, sőt némileg élnek e vonások Ziskában és Bánkban is Biberach majdani megformálójá ezúttal három kóbor lovag szerepés. ülteti át magyarra. A *Lucza székében*, amelyet keletkezésében legfeljebb félév választ el a *Medve Alberttől*, szintén kettős cselekményszál lesz: a vérgőzös és érzékenyjátéki vonásokat is őrző eseményeket népies-életképes jelenetek humorral ellenpontozzák. Gleich darabjában a lovagi tárgyválasztás a Goethe *Götz von Berlichingenjével* elindult sorba tartozik, a weinsbergi polgárok vígjátéki tablója pedig (iszákoságukkal, hősködésükkel, korlátoltságukkal) Kotzebue *Die Kleinstädter* c., szintén iskolát teremtő darabját követik. Toldi előképe, a nagyerejű *Medve Albert* cím-, de nem főszereplő.

1835. április 4-én jelzi először a Kassáról fennmaradt színlap, hogy bemutatják Pergő Celesztin *Toldi Miklós vagy a kőszegi hős asszonyok* c. „vígsággal vegyes nemzeti hőstörténetet”, három felvonásban.¹⁰ Mindenekelőtt a magyarítás megkésett időpontja vonja magára a figyelmet. Pergő Celesztin, a vitézi játékok kiöregedő, színfalhasogatónak indulatos hőse akkor nyúlt Gleich darabjához, amikor az már országosan lefutott. Jelenlegi adataink szerint a *Medve Albertet* 1832. december 15-én játszotta utoljára a dunántúli színtársulat.¹¹ Munkája, bár a vállalkozás anakronisztikus (Victor Hugo programadó *Hernaniját* két és fél hónappal korábban mutatták be Budán), nem nélkülözi a gyakorlatot, a színpadi jártasságot és ügyes-

⁹ A darab nem jelent meg nyomtatásban. Röviden ismertette (eredetijével összevetve) HEINRICH GUSZTÁV, DUGONICS *Toldi Miklósának* előszavában. Bp. 1894. 40–58. Az általa használt, BAYER JÓZSEF tulajdonában volt példány ma: OSZK Színháztörténeti Tár, MM 4666. Ez 1865-ös lejegyzésű lévén, mi reformkori sűgőkönyv-változatát használtuk: MM 4665.

¹⁰ További címváltozatai: *A lisztes vitézek*, *A nők legdrágább kincse*

¹¹ KÖNYVES MÁTÉ: *Játékszíni korszak*, Buda-Pest 1834.

séget. A színhelyek Mátyás 1473-as, Kőszeg alatti táborát és az ostromlott várost mutatják. A szereplők a vitézi játék hősei és heroinái, akiket két-három vonással már ábrázolni lehet a színpadon. Mátyás belső konfliktusa a lázadók és a város elpusztulása meg a kegyelem gyakorlása között feszül; Rozgonyi Margit, a lázadó erdélyi vajda felesége vállalja a harcot, de a kilátástalan küzdelem helyett végül okos ötlettel vet véget a vérontásnak és töri meg egyúttal férje, Újlaki Miklós ellenállását. Mindkét tábor közös azonban a magyar vitézség töretlen erényében. Az ellenfelek tisztelik-becsülik egymást, tisztességtelen eszközt (mérényletet, árulást) nem vesznek igénybe, sőt figyelmeztetik erre egymást! A cselszövő (akár Dugonics szász Vindplatja) szintén idegen: Gleich három ritteréből összevonva egyetlen, velejéig romlott intrikus lesz, aki — ez a vitézi játékok legsúlyosabb vétke! — ráadásul gyáva is. Előbb Pechini Nikolo a neve és olasz, utóbb Ernest Pechinger stíriai lovagra javítják a sűgőkönyvben és a színlapokon egyaránt.

A Medve Albertből magyarított Toldi két Gleich-figurát egyesít, így erején kívül belső konfliktus is jellemzi. Az erdélyi származásának mondott vitéz közvetett jellemzésében érdekesen keverednek az Ilosvaira visszavezető tettek (rettegett erejű; ő maga említi, hogy ökölrel ütött le ökröt) a német középkor hiedelmeivel: eladta lelkét az ördögnek, gyerekeket eszik. A tíz mérföldre parittyázott malomkő felemlítése egyaránt utalhat a Budán mutogatott fegyverekre és Ilosvaira. (Dugonics mindkettőt közölte, 7. és 17. számú jegyzeteiben.) Az I. felvonás 2. jelenetében Toldi még nőgyűlölőként hozza Mátyás elé Újlaki rokonát, Gara Etelkát; nem sokkal később azonban emiatt már mentegetőzik: „Én Harczoknak embere, szelíd érzetidhez olybá képzelem magam, mint egy vízzuhanást egy csendes zenéhez . . .” Az önmagát faragatlannak nevező Toldi akkor is ilyen szóvirágokkal, a vitézi játék fellengzős nyelven fejezi ki magát, amikor a II. felvonás 6. jelenetében, egy monológ soraiban önmagát győzi meg a Mátyás-hoz kapcsoló hűség előbbrevalóságáról a szerelemnél. A darab záróötletét, a vándoraneidotává önállósult és állítólagosan megtörtént esetet, mely szerint a weinsbergi asszonyok mint legdrágább kincsüket, férjüket mentették meg az ostromlott várból, Pergő Celesztin továbbfejlesztette. Toldi megkapja Gara Etelka kezét a végső tablóban, de vigjátéki „büntetés” éri a kőszegi polgárok kettejét. Szaniszló Boldizsár, a gyámleányára aspiráló kocsmáros és a gyáva Flórián pék lisztesládában érkeznek meg a táborba. A magyarító kedvét a munkára az is éleszthette, hogy az anekdota ismert volt nálunk: Pázmány Péter, Mikés Kelemen, Faludi Ferenc, Andrád Sámuel örökítették meg.¹²

¹² GYÖRGY LAJOS: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*, Bp. 1934. 250. anekdota.

A darabot, amelynek Toldija közelebb áll a mondai hőshöz, mint Dugonicsé, vidéken igen sokáig játszották. Kassai, 1862. dec. 27-i plakátját láttuk az OSzK Színháztörténeti Tárában és Bayer József példánya — mint jegyzetben említettük — 1865-ös lejegyzésű. Nem így Budán, ahol a Várszínházban Pergő Cleesztin 1835. november 8-án lépett benne fel vendékként, Újlaki Miklóst alakítva. (Mátyást Egressy Gábor, Toldit Szentpétery Zsigmond, Szaniszlót Megyeri Károly, Rozgonyi Margitot Laborfalvy Róza, a gyámleány Lencsit Lendvayné Hivatal Anikó játszotta.) A kritika, amely ekkoriban kezdte rendszeresen szemlézni és bírálni — a romantikus eredetiség igényével — a német lovagdrámáktól, vitézi játékoktól, érzékeny-játékoktól korszerűtlen vándorszínészeti műsort, kapott az alkalmon. A Honművész 1835. november 15-i számában K. jel alatt maga a szerkesztő, Mátray-Róthkrepf Gábor fogott tollat:

„E mutatóvány czíme sokat s valamely tisztos honi tárgynak csinos kidolgozását igérvén szép számú nézők gyűltek egybe. Azonban várakozásuk igen megcsalott, midőn abban ama régi vitézi játékot, melyet 'Medve Albert' czím alatt magyarból is rég időtől fogva ismerünk, találtuk, s melynek a weisbergi asszonyok hűségének regényes története szolgál alapul. Czelesztin úr e darabot magyarosítván, a történeti igazság ellen magyar országra és pedig Mátyás király idejére nem éppen szerencsésen szorítá.”

A recenzió egy másik bekezdése pontosan rögzíti az elaggó vitézi játék megkövetelte játéktílust és előadásmódot is, Pergő Celestín Újlakiját méltatva:

„nem levén alkalma benne a reá nézve kedvező indulatos előadást lelni; érzékenyebb részeit pedig remegő gyenge szavával és egyhangú beszédével hatóvá nem stebette.”

A sebtében betanult címszerep sem váltott ki elismerést:

„Szentpéteri úrnak (Toldi) alrendű szerepében sokkal kevesebb tenni valója volt, hogysen a czím ígéretének eleget tehetett volna; de szerepének egy kétszer akadozó késlekedő elmondása is némi hiányt éreztetett.”

A másik divatlap, a Rajzolatok meglegedett annyival, hogy november 21-i számában, amikor a zajló Dunán való átkelés nehézségeit ecsetelte a Várszínház gyérülő közönségéről szólva, megjegyezze

„... a Duna széles, olly világos mentség, melyet csak az nem láthat által, ki nem tudja a Duna átdobálása mennyi erőködésébe került Toldi Miklósnak, annak az izmos vitéz magyarnak, kinek lova abban az időben szemétre jutott, s ki ebben az időben maga is alkalmasint vitézileg oda jutna.”

A Toldi Miklós budai előadásán minden bizonnyal fellépett a statisztériában a fiatal Szigligeti Ede segédszínész. Öt évre rá, 1840-ben ő nyerte el *Rózsa* c. vígjátékával a Magyar Tudós Társaság azévi száz aranyos drámajutalmát. Az 1840. november 30-i, nemzeti színházi bemutató után — mint számos alkalommal Szigligeti premierjeit követően — plágium-vita lángolt fel a sajtóban, utóbb a drámatör-

téneti szakirodalomban is.¹³ A hatások végletekig tágított köre helyett (Weber Artúr tette ezt Falstaffig növelt kitekintésében) ma már inkább azt kell vizsgálnunk, mint minden Szigligeti-plágium-ügyben, hogy a színész-író a színházi konvenciórendszer mely elemeiből építkezett, illetve melyeket igyekezett tudatosan túlhaladni. Mindezt tette a romantikus-liberális eredetiségfogalom körén belül, melyet az Akadémia pályadíja fékjelez számunkra. A Schedius Lajosból, Fáy András tiszteleti tagból, Bajza Józsefből, Czuczor Gergelyből és Vörösmarty Mihályból álló bírálóbizottság színi hatást ígérőnek nevezte a vígjátékot s Vörösmarty — akinek bírálói véleménye fennmaradt — ezt elsősorban a jellemformálás gazdagságától, a jó szerkesztéstől és a pergő dialógusoktól várta.¹⁴ A Honművész a bemutatót követően a minták között Moreto nagysikerű vígjátékát, a *Donna Dianát* és Holbein vitézi játékát, *A kronsteini harcjátékot* említette; Szigligeti mindkettőben színészként is fellépett a Pesti Magyar Színházban. A hatások egyike sem Toldit érintette. A *Donna Dianából* elsősorban a címszereplő Kórogi Rózsa élettársát megválasztó, sőt a szerelmes férfit próbára tevő aktivitását élte tovább szerzőnk, ugyanott szó volt a nő kezéért történő bajvívásról is. *A kronsteini harcjáték* esetében pedig az átvett-kölcsönzött motívumok nemcsak új összefüggésbe kerültek, hanem a műfajváltás következtében eredeti konvenciórendszerük ellen munkáltak. Így Holbein özvegy Elsbeth grófnéja a rákényszerített végrendelet értelmében adja kezét a vitézi torna győztesének, félreértés és véletlen szükséges ahhoz, hogy — más nevében és fegyverzetében — Starkenbergi Konrád, Kronstein jogos örököse és Elsbeth titkos imádothja elnyerhesse birtokát és az özvegy kezét. Kórogi Rózsa, Szigligeti hősnője mulatozás közben az idegen és kérkedő Bábel lovagot megleckéztetendő, fogadásból ötlí ki, hogy a ritter párbajra kényszeríti — az elhatározásban, amely a szerelmi cselvígjáték dramaturgiai szabályai és a „jól megírt” francia vígjáték nyelvi-dialógusbeli szokványa szerint történik, nincs szerepe Toldinak.

A mondai hős alakjában Szigligeti széles ismeretanyagot ötvöz egyg. Ilosvait bizonnal ismerte: a szakáll-motívum kibontása és a budai özvegytel történt, színpadra nem írható eset helyébe lépő, más, de szintén özvegytel való érzelmi-szerelmi kaland utal erre. A nőgyűlölet motívuma Pergő Celesztin magyarításának első jele-

¹³ WEBER ARTÚR: *Szigligeti Rózsájának forrásai*, EPHK 1910. 548–9. Csak az 1847-es, ZERFFI GUSZTÁV-támadásról ír, amikor a *Mátyás fia* ürügyén tett a hírhedt „didaskália”-író oldalvágásokat a közepesnek minősített vígjátékra, és az azt díjjal jutalmazó Magyar Tudós Társaságra.

¹⁴ *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei (1830–40)*, V. kötet, Buda, 1842. 75–6. és VISZOTA GYULA: *Vörösmarty nagyjutalmi és drámai jelentései*, Akadémiai Értesítő 1914. 122–3. BAJZA ugyanezt emeli ki *** jegyű bírálatában: Athenaeum 1841. febr. 21.

neteiben is megvolt Toldi figurájában. De akadt a nagyerejű, a nők társaságában menthetetlenül ügyefogyott, s így vígjátékvá váló hősnek egyéb hazai színpadi előképe is: Kinizsi Pál, Gaál József *Mátyás király Ludason* c., 1836-os történeti vígjátékában. Szigligeti nemcsak tudta és vallotta, hogy az a párhuzamos cselekményszerkesztés, az ún. tükördramaturgia, amelyet Gleich vitézi játékában már tapasztaltunk, Toldi alakja körül is hatásos eszköz a színpadon, hiszen népies vonulata alkalmas a főcselekmény idézőjelezésére, sőt parodizálására is — de elfogadta a liberális indíttatású kritikának azt az idevágó és ismétlődő javaslatát is, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek együtt-szerepeltetése szolgáljon az ismert játékszíni fogás új, érdekegyesítő indítékául. Rózsa és Ország szerelmi bajvívása szavakban (elmenve olykor a szójátékok határáig) és Bábel megleckéztetésének ötlete — ez az I. felvonás főúri magánkörnyezetben zajló cselekménye, amely Mátyás korában játszódik ugyan (hogy Ország jó bajvívó, azt Kisfaludy Károlytól tudjuk),¹⁵ de a korrajzos háttérnek nincs szerepe, amit a szándékoltan modern nyelvhasználat is aláhúzott.¹⁶ Toldi kapcsolása e cselekményhez nagy rutinról árulkodik. Már az I. felvonás 5. jelenetében kiderül, hogy az öreg Csopor mesélni szokott a hős tetteiről; a sastoll, a cseh lovag és az ország címerének esete egyaránt utal a reformkori Toldi-versek (Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály) és Ilosvai ismeretére; egyben pompás kormeghatározása az öregedő vitéznek. A 8. és a 10. jelenetben Bábel Toldi legyőzésével kérkedik és tőle tudja meg Rózsa vendégei, hogy a fogadóban szállt meg. Az igen ügyes előkészítés után a fogadó szobájának hagyományosabb színhelyén találkozunk először Toldival, akinek erőfitogtató bizonyítékai (tallér kettétörése, fájó kézfogás) meglehetősen gyenge ötletek és ugyanígy erőltetettnek hat a szóláshasonlat megjátszása szeméiten tengődő lováról és annak pusztulásáról több jeleneten át. (II. felvonás, 2. 5. 8. jelenet). Szigligeti leleménye viszont a már Ilosvainál az élemedettebb kor jelképének szánt és Vörösmartynál (*Az ősz bajnok*) szó szerint idézett szakáll-motívum kiterjesztése, amelynek levágatása Rózsa feltétele lesz a házasságra, miután Toldi — félrevezettetve és párbajra készítve Bábeltől — legyőzte az özvegytől szeretett Országot. Toldi monológja (III. felvonás 4. jelenet) jó példa arra, hogy szerzőnk nemcsak a komikum erősebb, nevettetőbb fokát tudja vagy a pillanatnyi hatásra építő nyelvi fordulatokat műveli kedvvel, hanem a humorral ábrázolás elnéző mosolyát is kiváltja olvasójából-nézőjéből:

„De mit mond a világ? — A világ! — Ez a bökkenő! Azt mondja Toldi Miklós, hogy szakálladat levágtad, mert nőd parancsolá! Csak azt nem tudánk, hogy ő kívánta;

¹⁵ A *Budai harcjáték* c., 1828-as verséből.

¹⁶ A Honművész kritikája „póriasságnak” bélyegzi a szándékolt anakronizmusokat.

de egész társaság előtt nyilván kívánta . . . Csúfolni fognak, s talán még a gyermekek is utánam kiáltják: Toldi! a szél hordta el szakálladat, vagy nőd tépte ki? — Villámháború, azt ne mondja senki Toldiról! — Asszony vagy szakáll! — — Csak azt nem mondta volna: talán szeretlek! . . . Talán? — s talán nem! s én szakállamat ezen talánért áldozzam fel? — Új bökkenő ez! Hátha csak játszik velem? — A szakáll marad! — Tisztelem ő asszonyságát, de bábja nem leszek! — A szakáll, még egyszer mondom, marad!

Szigligeti másik leleménye a hűséges öreg kísérő, Nagy Endre népies figurájának átfarmálása *A kronsteini harcjáték* Stürmerjéből. Ő csaknem teljes szövegében szólásokban beszél, urához patriarchális, bensőséges jóviszony fűzi — Arany öreg Bencéjének előképe. Toldi a vígjáték zárójelenetében főhőssé emelkedik: szakállát félresimítva egy búcsúcsókot kap Rózsától, anyja után az életében az első, a vendégek pedig megélték az élő hősmondát. Erről ismét Arany jut eszünkbe, a *Toldi* befejezése: „Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága, / Azután sem lépett soha házasságra.” (XII. ének, 19. versszak.)

Összegezve úgy véljük: Szigligeti a színpadon látott, játszott vitézi játékok (*Toldi Miklós, A kronsteini harcjáték*) egyes elemeiből is építkezve, a magyar mondai és irodalmi hagyományra támaszkodva, világirodalmi vígjáték-mintát (*Donna Diana*) követve tudatosan alkotta meg az idejétmúlt vitézi játékok fonákját. Témaválasztása és tehetséges megoldásai tökéletesen egybevágtak az elavult német műsört eredeti drámákkal kiszorítani akaró Athenaeum-triász elképzeléseivel — így a *Rózsának* nemcsak pályadíja és az ellene intézett 1847-es sajtótámadás érthető, de jelentős szerep jutott a vígjátéknak Szigligeti akadémiai levelező taggá választásában is: ugyanazon nagygyűlésen, 1840. szeptember 5-én. Az is kétségtelen, hogy a reformkori irodalmi folyamat egészében Arany János befogadására egyengeti az utat.

A vígjáték hatását nagyban növelte színrevitelének gondossága, főként a jelmezek pompája és a szereposztás.¹⁷ Rózsa szerepével Lendvayné és Laborfalvy Róza is sikert aratott, míg „a komoly, vasgyúró, kevésszavú Toldi, lassú, nehézkes mozdulatokkal és beszéddel” remek megismerősítőre lelt Bartha Jánosban, a Nemzeti Színház kiváló fizikai adottságú, de a régi vitézi játéki iskola egysíkúbb ábrázolásához sokban ragaszkodó színészében, akit modorosságai miatt a romantikus drámákban ismételtelen elmarasztaltak, itt azonban szinte hibái is érényé váltak. Bábel lovagot (Bajza szavával: a „szemtelen, hazug, gyáva, de élénk bodzabél-emberké”-t) a kortárs francia vígjáték bonviván-szerepein gyakorlott László József vitte sikerre.^{17b} A Honművész a bemutató közönségéről is adott valamelyes

¹⁷ (A gyakorlott, rutinos színpadi szerző az adott színészgárdára méretezte szerepeit.)

^{17b} Az idézetek BAJZA kritikájából valók: i. h.

képet, s ebből kiderül, hogy az arisztokratákkal és a polgári publikummal szemben inkább a nemesi tisztségviselők, értelmiségiek és a karzat diák-kispolgári-plebejus népe tekintette meg a bemutatót: „A páholyok és a zártszékek ugyan nem annyira, de a földszinti szabadter és karzat tömve voltak hallgatókkal, kik minden felvonás után élénk zajosan tapsolák elő a szerzőt . . .” A *Rózsa* a forradalomig tizennégy előadást ért meg Pesten, vidéken is sokfelé bemutatták, Kolozsvárott például két héttel nemzeti színházi premierje után.

★

Tárgyunk lezárása természetesen az Arany János-vonatkozások felvonultatása, a kritikai kiadás kötetének figyelembevételével. Szigligeti 1846-ban összegezte drámaírói elveit, a Kisfaludy Társaságban mondott székfoglalójában s ezeket némileg megbővítvé adta ki újra 1857-ben.¹⁸ A történeti témaválasztásnál a hazai tárgyak előnyét fejtegeti, a követendő munkamódszerről pedig leszögezi:

„A köztudomású tényeket és adatokat megtartja, a már történetileg ismert személyek jellemfővonalait nem fogja meghazudtolni, hanem azokat a történeti fővonalak rajza közt úgy fogja színezní, hogy azok egyedekké domborodjanak ki.”

A módszert valóban követte — mint láttuk — a *Rózsában* és az 1843-ban bemutatott, 1844-ben kiadott *Kinizsiben*. Arany tétélesen a *Rózsáról* nem nyilatkozott, ismerete csak közvetetten, a *Toldi szerelme* keletkezéstörténetében mutatható ki. Az első adalék az a levélbeli motívum, amely 1847-ben került papírra. Augusztus 30-án Szilágyi István becsmérli Aranyhoz levelében a *Kinizsi* c. vígjátékot — s hogy a költőt a téma foglalkoztatta, bizonyították rá Petőfinek küldött szeptember 7-i levele, amelyben Julcsa lánya faggatózásait említve Szendrey Júliáról, megjegyzi: „Ide kell aztán költészet, mint a Szigligeti 'historiai' darabjaihoz”.¹⁹

Arany János más szemlélettel közeledett Toldi alakjához és ennek megfelelően módszere is eltér Szigligeti idézett receptjétől

„Úgy vagyok én a régi mondákkal, mint a pap a jeligével, szeretek, a hol csak lehet, rájuk támaszkodni s több hitelt, nyomatókat vélek általok művemnek adhatni.”

— írja Toldy Ferencnek, 1851 áprilisában. Csakhogy amíg a triológia első részéhez Ilosvai valóban nyújtott elégséges mondai anyagot számára, addig az 1848 körül kigondolt és 1850-ben első megfogalmazásban töredékesen leírt *Dalids időkhöz*, a hármas mű középrészéhez ilyen szintű forrás már nem állt rendelkezésére. Ezért kiterjesztette érdeklődési körét a monda minden feldolgozására, így a szép-

¹⁸ A *színiköltészetéről*, Nemzeti Színházi nyugdíjintézeti naptár 1858-ra, Pest 1857. 58–70.

¹⁹ AJÖM XV: 131. 142.

irodalmiakra is, s rákényszerült a Szigligeti-módszerhez való közeledésre. „Felfogom a kort a históriából, úgy, a mint birom, s a többit csinálom fejből.” — vallja meg Szilágyi Istvánnak, anyagot kérő leveleinek egyikében. Kertbeny Károly Lipcséből érkezett válaszában bukkan fel először a magyarított Christmann-érzékenyjáték: „Ugye ám Dugonics is írt egy Toldy-t?” (1851. jan. 1.) Nem sokkal később Toldy Ferenc is felemlíti Dugonicsot, 1851. ápr. 16-án kelt levelében:

„A Toldi-mondából, melyet Rádai Pál (a múlt század elején) még a nép szájában ismert, már csak az van fen, mit Ilosvai és Dugonics őrzöttek meg s némely Toldira vonatkozó közmondások. Mind ezekből semmi sincs, mit k(egye)d vagy ne ismerne, vagy használhatna. Ha mindazonáltal Dugonics nem volna a k(egye)d kezénél, szívesen leíratom.”

— s valóban; májusban Kovács Jánossal, Tisza Domokos nevelőjével el is küldte Gesztre.²⁰ A szövegösszefüggésből egyértelműen kitűnik, hogy nem a dráma, hanem a hozzáfűzött jegyzetekben közölt mondaváltozat érdekelte Aranyt. Dugonics főszövegének hatása egyetlen halvány reflexión mérhető: a költő a témavázlatban „*Pejkó, Pirkó*” kettős elnevezéssel illeti Toldi lovát, az első kidolgozás kéziratában (1850) *Délceg* a paripa, míg az I. ének nyomtatott mutatóványként történt megjelenésekor (a Vahot Imre szerkesztette *Losonci Phoenix*-ben, 1851). a *Pirkó* név marad meg, amely Dugonicsnál *Pirók* alakváltozatban szerepel, de kizárólag a főszövegben.²¹

A *Dalids idők* korai munkafázisában Szigligeti alaposabb ismeretének sincs még nyoma. Az első kidolgozásban a király álruhás országjárása és Holubár felléptetése a Rozgonyi Piroska kezéért vívott lovagi tornán inkább Kisfaludy Károlyt idézi (*Budai harejáték*) és erősebben Mátyás korát, mint Szigligetit és a 14. századot. 1854-ben azonban, amikor Arany a *Toldi* második kiadása és Kemény Zsigmond róla írott méltatása nyomán újult erővel lát neki a második kidolgozásnak, s ebben a források hiánya akadályozza leginkább, kezébe kerülhetett Szigligeti vígjátéka is. A *Dalids idők* új változatának II. énekében, az 5. versszakban bukkan elő a szakáll-motívum, de nem az Ilosvainál látott és a *Toldi estéjében* feldolgozott apród-jelenet formájában, hanem egy elmaradt esküvő indítékaként. Ugyancsak nem szerepelt az első kidolgozásban Tar Lőrinc alakja és a helyette való vívás motívuma, amit az 1854-es kidolgozásban Toldi vetett fel Tarnak, s meg is szegett, jobbkézszel győzvén a balog vitéz páncéljában, aminek következeképpen el is jegyzi Piroskát. (A végső változatból ez már hiányzik.) Ez utóbbi szintén Szigligeti-hatás, nála Ország legyőzése után ragaszkodik időlegesen Toldi az özvegy kezéhez.

²⁰ Az idézett helyek, a hivatkozás sorrendjében: AJÖM XV. 365. 327. 319. 354. 729.

²¹ Vö. AJÖM V., sajtó alá rendezte VOINOVICH GÁZA, Bp. 1953. 435. 440.

Az 1863 után újra munkába vett változatban (most már *Toldi szerelme* címen) Szigligetire legfeljebb a *Pejkó* lónév utal halványan. Az 1867 után megírt énekek közül a VI.-ban vélhetünk még elmosódott reformkori színpadi hatást: Piroska tetszhalálának és a sírbolt-jelenetnek megformálásában, amely önmagában kerek játékszíni esemény. A motívum az 1848 előtti műsorban meglehetősen közkeletű.²² Az eddig ismert példákból hadd utaljunk itt a *Romeó és Júlia* kriptajelenetére (a tragédiából Arany éppen 1863-ban fordított részleteket), valamint új adalékként Katona József *Lucza széke* c. darabjának hasonló megoldására. De olyan mintát is valószínűsíthetünk, mint Dumas *Howard Katalin* c. romantikus történeti drámája, amelyben a cselekménynek fontos, kétszeri motívuma tetszhalálba álmottallal menekülés: nemcsak a címszereplő él vele, de férje is, VIII. Henrik angol király haragja elől menekülendő. Hogyan kapcsolódhat mindez a *Toldi szerelméhez*? Arany János 1836. április 9-én és 20-án Debrecenben kétszer lépett színpadra az egyik udvaronc szerepében. Az öregedő költőben pedig ugyancsak élénken élnek ifjúkori színészkalandjának emlékei. Bizonyítékunk rá az 1873-ban befejezett *Bolond Istók* II. éneke.

KERÉNYI FERENC

EGY ISMERETLEN KÖLTŐNK: KOVÁCS NORBERT

Jelen írásom tárgyát, célját, szándékát semminő fontoskodó prózai bevezetés oly jól el nem mondhatná, mint Heltai Jenőnk *Poétasors* című ismeretes kis remeke. Hadd álljon tehát ez itt minden egyéb bevezetés helyett:

Egy mélabús, bohó poéta
— Kissé különc volt meg blazírt, —
Nagy szorgalommal, szép betűkkel
Néhány száz verset összeírt.

Nyakába vette a világot,
Hóna alá a kötetet,
S elindult kiadót keresni,
De hajh! hiába keresett.

²² A kritikai kiadásban említett mintákat (AJÖM V. 563.), BOLYAI FARKAS *Párisi per* c. szomorújátékának és DUGONICS *Cserei*jének hatását nem tagadjuk: ezeket ARANY 1856-ban kikölcsönözte a nagykőrösi gimnázium könyvtárából, tehát kétségkívül forrásul szolgálhattak.

Ekkor kiadta mint „sajátját”,
 Velinpapíron, díszesen;
 A kritika agyondicsérte,
 De — meg nem vette senkisé.

Egy antikvárium zugában,
 Ahol nem érte semmi vész,
 Belepte lassankint a könyvet
 Egy zöld mecenás: a penész!

Év évre jött, év év után tűnt,
 Meghalt a költő: éh miatt; —
 Az ódondászt is eltemették,
 De a kötet vers — megmaradt.

Egy műbarát, úri gavallér,
 Kit útja egykor arra vitt,
 Meglátta és divatba hozta
 A holt poétát s dalait.

Újból kiadták a kötetjét,
 Arcképe forgalomba jött,
 Ott ragyogott a kirakatban
 Az ünnepelt beauték között.

A hamvait újból kiásták
 És eltemették díszesen
 S megvette mindenki a könyvét,
 De — nem olvasta senkisé . . .

Nagyon is felcsigáztam volna az olvasó érdeklődését? Ideje akkor arra intenem, hogy egy eleddig ismeretlen Ady, vagy akár csak — mondjuk — Tóth Árpád felfedezésének tényét ne várja tőlem. Akit én halála után harminc esztendővel bemutatok a magyar olvasóközönségnek, az szerényebb méretű költő. A Nyugat nemzedékének második-vonalbeli költőivel — aminők Dutka Ákos, Kemény Simon, Nagy Zoltán és többen — azonban jól kiállja a versenyt. Korra nézve egyébként valamivel idősebb ezeknél — körülbelül Ignotus kortársa. Bizonyos tekintetben szellemi rokona is ennek a csak írói nevében „Ismeretlen”, valójában a magyar irodalomnak egy egész korszakát jelző kortársának: mindketten igen nagy műveltségű, elemző-bíráló elmék voltak és költői műveikben a hagyományos és az akkori új között mintegy átmenetet képező formanyelvet használtak.

Kovács Norbert, Tasner Antalnak (1808—1861), Széchenyi István érdemes magántitkárának volt unokája. Származásának körülményeit azonban részben homály fedi. 1874-ben született Bécsben az után, hogy apja, Tasner Dénes az 1873-iki bécsi börzekrachon elvesztette volt örökös családi vagyonát. Az apa talán részben e csapás, és a belőle fakadt megélhetési gondok hatására nemsokára megtébolyodott és rövid betegség után meghalt. A költő anyja, született Kovács Mária élete végéig özvegy Tasner Dénesnének nevezte magát, a költő fiatalon

elhalt huga pedig Tasner Jolánnak; míg a költő maga már gimnazista korában — amikor tehát maga még nem magyarosíthatta nevét — a Kovács Norbert nevet, tehát anyja vezetéknévét viselte. Ebből másra aligha következtethetünk, mint arra, hogy költőnk házasságon kívüli kapcsolatból született; apja azután házasságra lépett Kovács Máriával, úgy hogy Tasner Jolán már törvényes szülött (talán utószülött?) volt, de az apa megtévelyodván már nem rendelkezett a fiúi törvényesítéséhez szükséges jogi cselekvőképességgel.

Akárhogyan is történt azonban mindez, bizonyos az, hogy Kovács Norbert Tasner Dénes fia s így Tasner Antal unokája volt. Államtudori oklevelet szerzett és államszámviteli vizgát is tett. Magántanulmánnyal jelentős matematikai és csillagászati ismeretekre tett szert. . . Egy évig a pesti vármegyeházán dolgozott, majd két-három évig újságíróskodott — egyebek között a Hétnél — 1901-ben pedig a Statisztikai Hivatal szolgálatába lépett, ahonnan végül miniszteri osztályfőnöki rangban ment nyugalomba. Élete végéig agglegény maradt; utolsó éveiben fogadott leánya — szintén Kovács Mária — viselte gondját. 1946-ban halt meg, s a rákoskeresztúri temetőben helyezték nyugalomra, noha egész életében budai lakos volt.

Statisztikusként kiváló szakembernek számított Kovács Norbert; nagyszámú munkával gazdagította a statisztika irodalmát és nyugdíjas korában is az Országos Statisztikai Tanács tagja volt. Másrészt pedig egyike volt a legkiválóbb magyar sakkfeladvány-költőknek. E minőségében mondhatni világhírű volt, és magyar valamint külföldi kiadású feladvány-gyűjtemények számos ilyenmű remekét őrzik. Élete legjelentősebb teljesítményét ő maga azonban költészetében látta. Ebben talán tévedett, mert a magyar nemzet világhíre szempontjából többet jelent egy nemzetközileg elismert sakkfeladvány-költő, és nemzeti haszon szempontjából többet egy kiváló statisztikus, mint eggyel több kisjelentőségű lírikus. De költőként is van akkora mint sokan mások, akik bejutottak az irodalomtörténetekbe és irodalmi lexikonokba — hogy ehelyütt többet ne is említsek mint a szintén statisztikus Vargha Gyulát — illik tehát, hogy érzésbeni mellőzése megszűnjék.

Kovács Norbert saját kiadásában, részben baráti előfizetésekre alapozva két verseskötetet jelentetett meg életében: az elsőt 1901-ben *Troubadour Dalok*, a másodikat 1941-ben *Talán* címen. Első kötetében csiszolt formákban az akkori divatos epigon-költők — Ábrányi Emil, Bartók Lajos és mások — hangján szól, de már megnyilatkozik itt-ott saját, önálló egyénisége is. Ez teljesen kibontakozottan áll előttünk második kötetében. Formailag itt korábbi darabjait csillogó virtuozitás jellemzi, a későbbieket viszont a külső dísz öreges, rezignált elhanyagolása — pontosan ugyanaz ami Babits Mihály költészetének korábbi és későbbi szakaszát. Babitsot szerette és becsülte egyébként

leginkább kortársai között Kovács Norbert. Adyt bámulta, de nem szerette igazán. És mégis Ady nem kevésbé hatott nyelvezetére, képhasználatára. Hadd mutassam be ezt a hatást egyetlen idézeten, a *Fagyos szentemnek* című vers első szakaszán:

Voltál, tehát vagy! Magdolnás sóhajmához
hiába hajt a bilincses Élet, a gyáva Fogd meg.
Útközben, ha futsz előlem a képzel, sohai Mához,
térdepeltető Tegnapunk remegő áhítata fog meg.

Halála harmincadik évfordulójának évében annyit kétségtelenül megérdemelne Kovács Norbert, hogy a magyar irodalmi világ tudomást vegyen róla; nevét, legszűkebb életrajzi adatait és költői életművének rövid jellemzését a kézikönyvekbe bevegye. És addig is, amíg költeményeinek megfelelően válogatott gyűjteménye új kiadásra nem kerülhet, hadd álljon itt úttörő kis írásom mellékleteként három verse. Elseje ezeknek a *Troubadour Dalok*, a többi a *Talán* című kötetből való. Első darabunkban meglepő, hogy a húszéves ifjú két évvel a millenium megünneplése előtt, a ferencjózsefi — Babits által oly találóan lótuszevőnek nevezett — aranykorban mily éles szemmel látta meg az új században később kirobbanó társadalmi-politikai mozgalmakat. Második darabunk Kovács Norbert babilos virtuózkodó hajlamának jellemző terméke. Harmadik darabunk a statisztikai tudomány művelése kapcsán a valószínűségszámítás rejtelseibe elmélyedt elme reflexióit tükrözi megkapó eredetiséggel.

A század vége közeleg

1894

A vén idő csak pontosan jár,
Pedig hát régi gépezet . . .
Egy hosszú percnél vége van már,
És most egy új felé vezet.
Néhány fővényszem hátra bár még,
Ó emberek, figyeljétek!
— Nővő a fény, fogyó az árnyék —
A század vége közeleg!

Elérkezett egy új határra
A korszellem, e gyorsvonat,
Most gözzel jár, de nemsokára
Majd villámszárnyakon halad.
Figyeljétek e csöngésre
S ne késsetek le, nemzetek!
— Nő már az eszmék új vetése —
A század vége közeleg!

Elég a dözsölés, a mámor;
Elég a nagy búcsúztató:
A jókedv már sehogyse' lángol,
A gondtalanság nem való.
Szorongásukban zajt csinálnak,
Miként a csöndben a gyerek:
— De ez se' gát a szélzúgásnak —
A század vége közeleg!

Kiált az ember össze-vissza,
Rekedten, dölyfösen, vadul;
A serleget fenékiig issza
Félelme elfojtásul.
De hasztalan minden tivornya,
Önámító, silány cselek.
— Tizenkettőt ver a toronyba' —
A század vége közeleg!

Végigborsószik egyre jobban
 Az óriási test, a nép.
 A belső láng itt-ott kilobban
 A láz előfutárjakép.
 Így tűzokádó hegytoroknál
 A láva lassan gyűlve meg,
 Még mielőtt kitör, morog már . . .
 A század vége közeleg!

Sötét az ég, kevés a fény még,
 Az is csak halvány és lopott.
 De már a láthatár-szegély ég,
 Jelezván a kelő napot.
 Sötétség-kedvelők, ti undok
 Éjmadarak, rettegetek!
 – A fényözönben megvakultok –
 A század vége közeleg!

A mult századvég szikrafénye
 Vakító villámlás vala,
 Mely belövelt a rémes éjbe,
 S mit elnyelt felhők táborá.
 Most jó csupán valódi hajnal,
 Hatalmas, nagyszerű, remek . . .
 S öröktűzű naptámadattal
 A század vége közeleg!

Júniuskodás

Rég nem énekeltem áprilisról,
 rég nem voltam első lomblesen.
 Illat árad éles-édesen
 s a magasban a pacsirta is szól.

Rózsaszírom hullását lesem.
 Ver a napfény a fenyéren izzón,
 álomárnyék gyűrűzik a kis tón
 s lelkemnek nincs nyugta, éje sem.

Emléktüske, vágybogács a kinzóm.
 Mámor-ábrándcsöbörből esem
 fáj-vödörbe. Csupa csáp és íz től,

csiklandó íz, csókos csáp; hiszen
 lárvá-szenten, bogár-tündérfickón
 Révül, kábul, szédül az eszem! . . .
 (1920 és 30 között?)

Talán

Talán! Bolond szó, mégis boldogító.
 Sovány betűkből áldott fogalom.
 Való bajok képzelt varázs-szere.
 Rögtön kellő életmentő hajócska,
 amelynek vitorláját most szövik,
 és evezőjét most faragja csak
 Jövő-legény, ki épp most születik.

Talán! Beteg szó, beteg gyógyítója.
Föl nem kelt csillag, mely már látható,
mert fölveti léleksugártörés.
Gondolatbimbót fakasztó meleg,
mit holnapi nap légfűtése ad majd.
Képzetszirmok meseillata,
miről majd holnapután álmódunk.
Talán! Kis gyáva szó, de bátorító.
Kétkedők végső, titkos fohásza.
Életpiszokban fuldokló magunkhoz
hitlevegőből szakadt buborék.

Talán! Mérges szó, csöppnyi éltető.
Tartalmas úr. Tapinthatatlan talizmán.
Fövenybe rajzolt kép. Párafogás.
Jelenföldben múltgyökéren fakadt,
jövőbe nyíló törpe vágóvirág.
Sejtéssé emelt halavány kívánság.
A lemondás kihimzett szemfedője
és tetszhalottnak hazudott tetem.

Talán! Halk szó, hanem visszhangot ébreszt.
Emlékgyümölcsök elszórt magvai
nyomán támadó erdő veri vissza,
s elsírt könyárból majdan várva-várt
öröm naphője szívja föl a felhőt,
mely már most dörgi hozzánk biztatását.
Szívünkben bánatseprővel kotort
ézésforgács és akaratszilánk hull
a boldogság széttűzött asztaláról,
s a talán-szikra, mely majd fölropúl
e meggyulladó máglya lángfészkéből,
a valóság hideg földjén kigyöngyült
harmatcsöppekben csillog már előre.

Talán! Szürkécske szó, de pirosító.
Vékony tudásunk átlátszó falán át
halálfehér jövőnk üveglapjára
halványmosolyú színeket lopó.
Szívárvány-ács, sugárszövet-szabó,
tükörben cirógatott szerető.
Átölelt árnyék. Létté csókolt semmi.

(1940 körül.)

Oslo, 1976

KEMÉNY FERENC

DOKUMENTUM

THOMAS MANN FELJEGYZÉSEI ELSŐ BUDAPESTI FÖLÖLVASÁSÁRÓL

A Thomas Mann-jubileum, születésének centenáriuma, számos nagyértékű kiadvánnyal gazdagította ismereteinket a század talán legnagyobb epikusáról. E kiadványok közül is kiemelkedik Peter de Mendelssohn nagyszabású életrajzírói vállalkozásának első kötete, amely a jubileumi évben jelent meg és csaknem 1200 oldalon mutatja be az író életének 1875 és 1918 közti szakaszát. Kiadója a Frankfurt am Main-i S. Fischer Verlag; tehát — legalábbis nevében — ugyanaz a kiadócég, amelynél az író első könyve, az 1898-as évszámot viselő *Friedemann úr a törpe* című novellagyűjtemény óta valamennyi Thomas Mann-mű napvilágot látott. Az életrajz címe: *Der Zauberer. Das Leben des deutschen Schriftstellers Thomas Mann*.

Bőven merített az életrajzíró a még kiadatlan Mann-kéziratokból: följegyzésekből és levelekből. Ennek köszönhető, hogy most először láttak nyomdafestéket az írónak 1913. decemberi első budapesti fölölvásása eseményeiről papírra vetett jegyzetei a kötet 949–950. lapján. A zürichi Eidgenössische Technische Hochschule Thomas Mann-Archivumának, a hagyaték őrzőjének állományából közreadott három lapnyi terjedelmű följegyzést az író valószínűleg abból a célból készítette, hogy a vezérszavai alapján hazatértét követően naplójában megörökíthesse négy és fél napos bécsi és budapesti útjának eseményeit. 1933-at megelőző időből származó naplóit, miután nagy ügyel-bajjal visszaszerezte őket a náci kezéből, elégette az emigrációban élő író. Első itt-tartózkodásával kapcsolatos följegyzései tehát „slágvort”-jellegük mellett is becsesek, mivel a kevés-számú személyes dokumentum közül a legbeszédeesebben szólnak apró élményeiről és ismeretségeiről. — Az első budapesti fölölvásás előzményeit és lefolyását Győri Judit könyvének — *Thomas Mann Magyarországon. (Fölölvásóestjeinek története és sajtóvisszhangja)*. Bp. 1968. (Modern filológiai füzetek 4.) — első fejezete (*Először Magyarországon 7–27.*) tárgyalja. Adatait az alább közreadott dokumentum több ponton kiegészíti, illetve alátámasztja.

A sebtében odavetett emlékeztető följegyzésekben a magyar nevek gyakran pontatlanok. Persze az is megeshetett, hogy a közlő betűzte ki hibásan őket. (Az alábbi fordítás a magyar neveknél nem követi

a német szöveg íráshibáit.) Rövid kommentárjaiban de Mendelssohn meglepően tájékozottnak mutatkozik a magyar szereplőket illetően. Ezt jólesően nyugtázhhatja a hazai olvasó. Mindössze két hibát találni a magyarázatokban. A Thomas Mann által Fischerként emlegetett Halasi Fischer Ödönt, a felolvasóestet kezdeményező újságíró-nagykereskedőt az életrajz írója összetéveszti Samuel Fischerrel, a nagy híró berlini kiadóval, és fölteszi róla, hogy üzleti úton volt a magyar fővárosban. Ignotusnak pedig fia, Pál keresztnévét adja. — A följegyzések elejéről elhagyjuk a december 4-ére, a bécsi tartózkodásra vonatkozóakat.

Dec. 5. Másnap ebéd Wassermann-nal a Sakk-klubban. Utazás Budapestre. Érkezés 6 órakor, Fischer jött értem. Elegáns konflis. Fényűző szálloda. A szerecsen. Appartement. Átöltözés. Gyalog az orfeumba. Utcakép. Párizsias Andrassy út. Vacsora a varietében.

Dec. 6. Másnap a Parlamentben. Találkozás Herczeg [Ferencsel]. Ülés. Apponyi, kereskedelmi miniszter. Ignotus. Herczeg és a művészek. Dr. Jankovich. Fogadás. (Építészet. Politika. Reichstag.) Lakkcipő. Ebéd a szállóban Kosztolányival. Pihenő. Séta. (Üzletház.) Átöltözés. Autón a Zeneakadémiára. Felolvasás. (Elegáns közönség.) A ruhásszekrény. Utána páholyban az orgonakoncerten, autogramvadászok várnak. Vacsora Bíróékkal, Kosztolányival stb. a szállóban. A kis K[osztolányi]né rózsái.

December 7. Reggeli a Gerbeaud-ban. Kocsival Budára. Kilátás a Mátyás-templomtól. Belül: különös gótika. Török zászlók. A templom mecset volt a törökök alatt. A vár. Rippl-Rónaihoz. Műterem. A lánya. Képek, rajzok. Dedikációk. A zongorista. Pálinkák. Kosztolányiék. Ebéd a szállodában. Pihenő. Átöltözés. Séta Fischerrel. Operában. Boccaccio. Falstaff [?] Művészklub. Rippl-Rónai, Kosztolányiék. A zongorista, Fischer és mások. Vacsora, majd lemegyünk és zene a társalgóban. Útrakelés. Kávéház. A bűvész. Elkísérnek a szállodába.

Dec. 8. 4 órakor ágyba. Hatkor kelés és az Orient-expresszhez. Fiatal magyar útitárs, aki szivarral kínált és elmesélt, hogy Párizsba utazik. Szívélyes búcsú Münchenben.

A háborúban elpusztult, Duna-parti „Hungária” (a mai Apáczai Csere János és Szende Pál utcák határolta telken) volt az a „fényűző szálloda”, ahol Mann lakott. (V. ö. Győri Judit: I. m. 19. l.; valamint *Világ* 1913. dec. 7. 15. l.) — Nyilván itt figyelt föl megérkezésekor az író, akinek érdeklődése az egzotikus és különös figurák iránt közismert, a „szerecsen”-re. — Abból, hogy az odavezető gyalogséta során az Andrássy utat (a mai Népköztársaság útját) látta, arra lehet következtetni, hogy a Szerecsen (ma Paulay Ede) utcai „Kristálypalota” (a Thália Színház helyén), illetve a Révai utcai „Folies Caprices” (ma Vidám Színpad) közül az egyik volt a meglátogatott orfeum.

A parlamenti látogatásról ugyancsak a *Világ* imént idézett névtelen cikke (valószínűleg Kosztolányi vagy Bíró Lajos írása) számol be. Mann tanúja volt az ülésen Apponyi Albert és Harkányi János kereskedelmi miniszter szópárbájának, s ezt az élményét több mint tíz év elmúltával is föleleveníti a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez írt levelében: „... a Parlamentben meghallgattam Apponyi gróf ellenzéki beszédét, amelyből egy szót sem értettem ugyan, de mégsem untatott.” (Thomas Mann: *Levelek 1889–1933*. Bp. 1965. 237.). Apponyi huszonnégy aradi vasutas ügyében interpellált, akiket azért bocsátottak el az állami szolgálatból, mert a legutóbbi választáson nem a miniszterelnökre, hanem az ellenzék jelöltjére szavaztak. — A *Világ* tudósításából: „A parlament ülése után dr. Jankovich Béla kultuszminiszter Herczeg Ferenc kalauzolása mellett audiencián fogadta őt és hosszasan elbeszélgetett vele a német és magyar politikai viszonyokról és a magyar művészetéről.” — Az „audiencia” során a „Reichstag” megjelölésű téma — később maga Thomas Mann emlegeti — az úgynevezett „Zabern-ügy” vitájára vonatkozik a német birodalmi gyűlésben. A német közigazgatás alatt álló, Vogézek-beli Zabern (Saverne) 1913 októberének végén a franciaajkú lakosság és a német helyőrség összetűzésének színtere volt. Az ügy a Reichstag napirendjére került, politikai válság lett belőle, amelynek során a császár a hadsereg javára zárta le a vitás kérdést. Nagy feltűnést keltett a militaristák győzelme az ellenzéki pártok fölött, és ennek nyomán a német–francia viszony további éleződése. A december 4-éről szóló följegyzések tanúsága szerint Mann bécsi ismerőseivel folytatott beszélgetéseinek is egyik témája volt ez az aggasztó esemény. — A lakkcipő vásárlására Thomas Mann negyedik budapesti látogatása alkalmával Kosztolányi Dezső emlékszik vissza részletesen: „Huszonkét esztendővel ezelőtt ismerkedtem meg vele. Akkor pont huszonkét évvel fiatalabb volt ő is, e sorok írója is. A régi Váci utcán sétálgattunk, s a régi, békebeli verőfény csillogott a járdán. Wedekindről beszélgettünk. 'Lángeszű marha' — mondotta. De eszébe jutott, hogy estére előad, s poggyászában nem hozott magával lakkcipőt. Bemennünk egy boltba lakkcipőt vásárolni. Hosszan, elmerülő figyelemmel

válogatott a dús anyagban. A segéd nyitogatta a papírdobozokat, s ő a selyempapírt félrehajtva, szemügyre vette a cipőipar remekeit, elismerő főbőlintással. Fölpróbált egyet, járkált az eléje teregetett gyökérszőnyegen, le-lesandított a vadonatúj cipőre, nézegette magát a tükkörben is, valami alig észrevehető, öngúnyoló mosollyal. Nem volt gyermekes. Egyáltalán nem hasonlított azokhoz az éme-lyítő költőkhöz, akik öntetszelegve hangsúlyozzák a bennük lakozó kisdedi ösztönöket. Ilyesmitől megóvta őt éles értelme, éles humor-érzéke. Választott egy cipőt. 'Azt hiszem, ez jó' — mondotta. Aztán tovább bandukoltunk az utcákon. Munkarendjéről, műhelyitkairól vallott. Egyszerre meghallotta új cipője nyikorgását, letekintett rá, néhányat még lépett, büszkén, önérzetesen, s nevetve ezt mondotta: 'Azt hiszem, ez kitűnő, ez pompás.' (Pesti Hírlap 1935. febr. 1. In: *Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 342. l.) — A Zeneakadémia kister- mében került sor a fölolvásásra. Műsorán két részlet szerepelt az *Egy szélhámos vallomásaiból* valamint két rövid novella: *A ruhás- szekrény* és *A csodagyerek*. — A vacsorán résztvevő Bíróék: Bíró Lajos és felesége Vészi Jolán.

A Gerbeud a mai Vörösmarty cukrászda a Vörösmarty téren. — A december 7-i (vasárnapi) programról ez a híradás található a Világ dec. 9-i számának 9. oldalán: „Thomas Mann, a kitűnő német író a vasárnapot még Budapesten töltötte. Délelőtt Rippl-Rónai Józse- fet kereste fel budai műtermében, délután a városban sétált, amely annyira felkeltette az érdeklődését, hogy — megígérte — valamelyik német lapban cikket ír róla. Este az Operában a Boccaccio-t nézte végig, majd a 'Művészház'-ban Rippl-Rónai vendége volt. Késő éjjeli órákig tisztelői körében időzött a klubban, ahol Keéri-Szántó Imre zongoraművész kedves és intim hangversenyt rögtönzött a számára.” — Rippl-Rónai budai műterme a Gellérthegy oldalában, a Kelenhegyi út 12–14 sz. alatt volt. A művész leánya, az akkor mintegy 10 éves Anella Paris, Rippl-Rónai francia feleségének, Lazarine-nek volt unokahuga, akit, árvaságra jutván, 1910-ben vett magához a gyermektelen házaspár. Az író érdeklődését nyilván fel- keltette a francia kislány. — Sajnos, nincs nyoma annak, hogy Mann német lapban beszámolt volna Budapesten szerzett benyomásairól. — A „Falstaff” elnevezés után már a német szövegben is szögletes záró- jelbe tett kérdőjel áll. Vagy az író jegyzett fel tévesen valamit, vagy az olvasat bizonytalan. — A Világ híradásának tanúsága szerint a művészklubon a „Művészház” értendő. Ez tulajdonképpen egy kiállítások rendezésére alakult egyesület volt, amelyet a neves és haladószellemű újságíró és értékes képzőművészeti tanulmányok szerzője, Rózsa Miklós hívott életre 1909-ben. Mintegy kétezer tagot számlált az egyesület, melynek helyisége 1913-ban a Rózsa (ma Rózsa Ferenc) és Szegfű utca sarkán levő gróf Zichy Jenő-

palota volt, ahol kiállításokat rendezett és klubot tartott fenn. — A kávéházi találkozásról a bűvésszel Kosztolányiné is megemlékezik férje életrajzában (*Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 304.). Fentebb idézett, 1935-ös cikkében pedig Kosztolányi ír róla, bár az időpontra nézve téved, mert ez a találkozás Thomas Mannak nem az 1923. évi harmadik, hanem az 1913-i első látogatásakor történt, és nem a felolvasást követően, hanem egy nappal később valamelyik kávéházban, nem a művészkörben. „Visszaemlékezik [mármint Thomas Mann] eddigi budapesti látogatásaira. Arra is, amelyet tizenegy év előtt tett. Akkor az estélye után egy művészkörben feketéztünk. Mindenkit felsorol, aki ott volt, ha nem is név, de arc szerint. 'Volt ott még valaki — szól —, egy kövér, nagy hasú kártyabűvész.' Csakugyan, az a portugál szemfényvesztő szórakoztatta kártyamutatványaiával, aki hajdanában a budapesti éjjeli kávéházakat járta. Mi már elfelejtettük őt, Thomas Mann még nem. Nemrégiben egy kis remekművet írt a varázslóról. Lehet, hogy az arcképe kialakulásához ez a budapesti portugál is hozzájárulhatott valamiben.” (*Ércnél maradandóbb*. Bp. 1975. 344.) — Utolsó mondatában Kosztolányi a *Mario és a varázslóra* cíloz. Föltételezése egyáltalán nem valószínűtlen. Személyes emlékként írta Hatvany Lajos, egy svájci együttlét megfigyeléseit elevenítve föl: „Habár még a jónak nevezett társaság illemszabályai ellen sem vétett soha, nem kellett egyébként, mint hogy a hotelban egy bűvész hirdesse mutatványait, s a szolid Mann szemében máris a kalandorok, szélhámosok és egyéb társadalmon kívüliek iránti izgatott vonzalma ült ki.” (*Öt évtized. Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1961. 135.)

Peter de Mendelssohn czeikkel a szavakkal summázza életrajzi munkája hősének első budapesti tartózkodását: „A látogatás a maga egészében kezdete volt a Magyarországhoz fűződő életreszóló és különösen szoros kapcsolatnak, mely túlélte a következő évtizedek valamennyi politikai megrázkódtatását. Egyetlen más kelet-európai ország sem fordított Thomas Manntól olyan szorgalmasan és folyamatosan, mint Magyarország, egyetlen más városba sem utazott az író olyan szívesen felolvasni, mint Budapestre.” — Majd idéz a Jakob Wassermann-nak küldött levélből, amelyben Thomas Mann hazatérése után két nappal, december 11-én így foglalja össze magyarországi élményeit: „Pesten nagyszerűen ment a dolog: életemben így még nem ünnepeltek és hordtak a tenyerükön. Maga a kultusz-miniszter is fogadott és a Reichstag kritikus ülésének méltóságteljes lefolyásáról mondott bókokat, amelyeket megfelelő méltósággal fogadtam.”

SCHWEITZER PÁL

EGY KEDVES KRÚDY-VALLOMÁS

Nemrégiben baráti szívességből egy lila tintával, nagyon apró betűs írással jegyzett, megtépett és elnyűtt kézíratos lap került az asztalomra, a könnyen felismerhető sorok Krúdy Gyula kezétől valók. A 185 × 139 mm-es, megviselt cédulán 35 sűrűn írt, alig javítgatott sor található.

A harmadik személyben fogalmazott mondatokban maga Krúdy vall a *Bukfenc* című kisregényéről, amely könyvformában 1918 elején jelent meg a Kultúra Könyvkiadó Rt. Regénytárának Magyar Sorozata első köteteként. Szántó Lajos kedves borítójával és jelentéktelen illusztrációival.

A kézíratos lapon olvasható önjellemzés nyilvánvalóan a kiadó felkérésére születhetett, hiszen a Kultúra-könyvek utolsó lapjain általában az ugyanitt megjelenendő egyéb kiadványokat ismertetik. A szöveg valamely itteni kiadású kötet hátsó lapjain feltehetően nyomtatásban is megtalálható, az újdonság csupán annyi, hogy mindez ezúttal bizonyíthatóan az írótól magától származik. Krúdy nem szűkölködött az üzleti jellegből fakadó, felsőfokú jelzőkben, de valószínűleg feltárja a regényke „életkörnyezetét”, szellemi és epikai forrásait.

Már befejezett műről írta Krúdy az alábbiakat, a *Bukfenc* először a Magyar Színpadban jelent meg folytatásokban, 1917. október 15-e és november 11-e között, ezután lett a Kultúránál indított sorozat első kötete. Sikerét jelzi, hogy még 1918 végén napvilágot lát második kiadása is, a sorozat új köteteként. De ebben a második változatban a regényke új előhangot és a végén három új fejezetet kap, közben a történet ihlető életváltozata folytatódott tovább. Még ugyanebben az évben és ebben a sorban jelenik meg a *Napraforgó* Pólya Tibor által díszített kiadása is (a Virradatban folytatásosan megjelent regényt Krúdy a lapszerkesztőhöz, Szakács Sándorhoz írt, és a lapban közreadott levelében — „Mit írok a Virradatnak?” — mutatja be). Két kiadást ért meg a Kultúránál 1918-ban ez a regényke is.

Krúdy 1917-tel zárja első „nagy korszakát”. A *vörös postakocsi*, a *Szindbád*-novellák az *Aranykéz-utcai szép napok*, a *Francia kastély* és az *Őszi utazások* időszakára ér véget itt, az ekkor írt más elbeszélések zöme a *Tótágas* kötetbe (1919) kerül. Ezután az író a „sarkító irodalomtörténet” megfogalmazása szerint egy „átmeneti korszakba”, és a „pesti regényekkel” a „dekadencia lejtőjére” kerül. Az átmeneti művek (*Az útitárs*, *Az aranyidő*, az *N. N.* szinte-csak „feduzzasztott Szindbád-novelláknak tekinthetők”), a pestiekkel (*Bukfenc*, *Asszony-ságok díja*, *Nagy kópé*, *Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*) kezdődik új témasora, az írói élményanyagot a két forradalom kora aztán jelentősen kiszélesíti, megváltoztatja a művek hangulatát és szellemét.

De ezekben az „átmeneti regényekben” bizony „már nem az első Szindbád-sorozat szelíd álomszerűsége, hanem nyomasztó, szörnyű álom” jelentkezik, és „ha van beteges remekmű, Krúdy pesti regényei ilyenek” — írja Perkátai László, és ismétlik a téma örökösei. És ezek szerint a *Bukfenc* a beteges remekművek közé tartozik.

De ha az alább következő önvallomás hatása alatt kissé eltűnődünk azon, mi történt az író életében a kritikus időszak alatt (az eseményekre a regény és a regény jellemzésére szolgáló kézirat félreérthetetlenül utal), akkor közelebb kerülhetünk ehhez a szellemi, hangulati és valóságos életmiliőhöz, a „válsághoz”, amit a *Bukfenc* feltár és jellemez. Megismerhetjük a történetet életes indítékait.

Az író első házassága már régebben felborult, Krúdy maga szállodákban lakik. Leginkább a Royal-szállóban, ahol gyengéd szálak fűzik a tulajdonosnőhöz, Várady Gyulánéhoz is. A szeme előtt érik nővé itt az asszony első házasságából származó leánya, az írónál 21 évvel fiatalabb Várady (Rózsa) Zsuzsa; Krúdy és a gyereklány pajkos barátságában meglepő szerelem lombosodik. Mindkettejük számára meglepő, és mindkettejük előtt ismert a Vörösmarty — Laura analógia is.

A Déli Hírlap 1918-as évfolyamában közölt *Az útitárs* ajánlása („Zs-nak”) már nyíltan jelzi a regény indítékait, amelyek a korábbi *Bukfenc* esetében még csak kibogozhatók. *Az útitárs* Kisörsön, Váradyék balatoni nyaralótársaságában született, itt lett nyilvánvalóvá a Zsuzsához fűződő szerelem is. A lány anyjával óhatatlanul esedékes szakítást az író Margitszigetre költözése jelzi, és 1918 nyárutóján már Krúdy mellé költözik Zsuzsa is. Ami Adynál csak meglepő költői fogás (*Megölelném a lányod*), az Krúdynál bekövetkezett.

Zsuzsa a kínos válóper után csak 1919-ben lett hivatalosan is Krúdyné. A legkedvesebb feleség és a legkedvesebb gyerek (ő is Zsuzsa) édesanyja utóbb.

De Várady Zsuzsa az 1917 után írt Krúdy-művek ihletője és jó-részt modellje is. Így a *Bukfenc* Gyöngyvirágja, aki elérte a célzást, mely szerint „fiatal nő csak öregebb férfiak mellett lelheti meg életboldogságát”, és elnyerhette „a legnemesebb szívét, az író szívét”. Akkor, amikor az író már „az ötvenedik esztendő ecetfa virágos, tágas égboltozatú mezsgyéjén ballagott”.

Krúdy impresszionizmusának ez a szerelem új forrása lett: a kislány virágos tavaszának és az író megkezdett őszenek bánatos összecsengései. A *Bukfenc* 12 fejezete az esztendő hónapjaira utal. Az esztendőre, amelyben „az őszt hosszú volt, mint egy fénylő, vörös női hajsza”, és amelynek végén Gyöngyvirág úgy érzi, hogy „születése óta ismeri és szereti Don Kihótét, az ifjúságot, a regényt...” Mindazt tehát, amit Zsuzsa számára Krúdy maga jelenthetett, az életben megvalósuló regény fejezetei. Amikor Gyöngyvirág „kezével

Don Kihóte karjába kapaszkodott, mint a gyermeki engedelmesség”, amikor már a „férfiú Gyöngyömnek nevezte a nőcskét, míg az Kisapámnak szólította a férjét”, és „könnyes, megelégedett arccal eltávoztak” a zajongó élet hőseitől, a valóságban a sziget telébe, majd a tavasz rügyező ágai alá.

De az utóbbi két idézet már a későbbben írt kiegészítő fejezetekből való, amelyek által „a mű hangulati egységét kerekébbé és meggyőzőbbé” formálta Krúdy (Kozocsa Sándor). A betejlesülés szelíd hangja ez inkább, amit az író csak utólag fűzhetett a történethez, hiszen utóbb élhette mindazt át, ami az ily módon teljesedő regénybe átszellemült.

Az alábbi kézirat turbékoló sorai nem is az olvasó érdeklődését hivatottak felkelteni a megjelenendő regényke iránt: minden mondat Zsuzsáért szól, ő róla álmodik. A mű indítékainak önjellemző feltárása mellett ezért érdemli meg ez a kis papírlap, hogy szó szerint közöljük minden mondatát. Amelyekben *A merengőhöz*t fogalmazó költő férfias és végzetes félelme borzong fel ismét. Ezúttal egy impresszív regényköltő vallomásos cetlijén.

Bukfenc

Krúdy Gyula regénye.

Ára...

A *Bukfenc* az író legszenzációsabb regénye. Egy fiatal lány története, aki nagyanyja házában nő fel. Az öregasszonynak híres háza van a Kecskeméti-utcában, ahol Pest legelőkelőbb gavalérjai fordulnak meg. Elegáns urak, akik nem vetik meg a jókedvet és a könnyű vérű nőket. Dal, vidámság, rózsaszínű bűn és andalgó zene hangzik a házban, amíg a gyermek egy padlás-szobában nevelkedik. Megható módon írja le Krúdy Gyula könnybe mártott tolla a gyermek szenvedéseit, álmatlan éjszakáit, gondolatait. A maga nemében páratlan a vidámság tanyájának lefestése, ahol a pesti jókedvű és gyöngé erkölcsű asszonyok, leányok élnek lepke-óráikat. És mégis mindvégig nemes, tiszta erkölcsű a könyv minden lapja, mert az ártatlan ifjúság diadalmát, a szellem mindenhatóságát, az életnek ifjakkal szemben való igazságosságát bizonyítja. Krúdy maga is azt írja könyvéről, hogy az „ifjúság himnusza”.

És a regény további lapjain, amikor színiiskolába kerül *Gyöngyvirág*, a Bukfenc hősnője és megismerkedik a furcsa,

félig züllött férfiakkal és nőkkel, akik az életet farsangi bálnak képzelik és maskarában, hazug világításban látják önmagukat: a mámor csillogó könnyecsepe jelzi Gyöngyvirág útját. A bolondos álarcosok, a színészek és színésznők között Gyöngyvirág oly ártatlanul halad át, mint egy panorámás vásáron.

Regényirodalmunkban példátlan a regény harmadik része, amely Gyöngyvirág férjhez menetelet tárgyalja. Az író gyönyörűen bizonyítja tantételét, hogy fiatal nő csak öregebb férfiak mellett lelheti meg életboldogságát.

Senki sem tudja letenni a Bukfencet, amíg végig nem olvasta. Modern és megható erkölcsű és igaz. A legkényesebb jelenetek háttérében is ott dobog a legnemesebb szív — az író szíve.

Krúdy Gyula legközelebbi új regénye ugyancsak nálunk jelenik meg. Címe: *Napraforgó*.

Úgy tűnik, élet és mű kettősségében lehetne tovább elemezni az „üzleti szöveg” minden mondatát. De ez talán már inkább a figyelmes olvasóra tartozik: játsszék tovább maga.

Közli és kommentálja: BODRI FERENC

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ (?) KÉT ISMERETLEN BÍRÁLATA BABITS DANTE-FORDÍTÁSÁRÓL

Kosztolányi Dezső 1912 novemberében a Világ című napilap levélpapírján a következő levelet intézte Babits Mihályhoz: „Kedves jó barátom, kérlek, küldesd el a címemre (I. Fehérvári út 15/a V. 12.) gyönyörű Dante könyvedet, mint bírálati példányt. Én nem mint sajtó példányt küldtem el a könyvem, de igazán boldoggá tennél, hogyha írnál róla a Nyugatban. (Ha inyedre van a sujet). Olvasd el egy este, s legalább levélben közöld az impresszióid. Őlel régi híved Kosztolányi Dezső.” (*Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*; Bp., 1959. Akadémiai Kiadó; sajtó alá rendezte Belia György). Babits válaszevele — ha volt ilyen — nem maradt fent; Kosztolányinak *A pokol* fordításáról nem jelent meg névvel jegyzett bírálata, a legteljesebb Babits-bibliográfia (dr. Gottesmann Dóra munkája, Kardos Pál *Babits Mihály* című művének függelékében. Bp., 1972. Gondolat) sem tud róla.

Kosztolányi hírlapi írásainak összegyűjtésekor és sajtó alá rendezésekor A Hét 1912. december 29-i, illetve a Világ 1913. február 9-i számában *A pokol* Babits-féle fordítását ismertető, aláírás nélküli bírálatokat találtam (a Gottesmann-féle bibliográfia nem tartja számon őket). Valószínű, hogy mindkét kritika Kosztolányi Dezső írása. Ugyanis:

1. — Kosztolányi a Világ levélpapírján írt levelében „bírálati példány”-t kér Babitstól — tehát kritikát akar írni *A pokol* fordításáról, alighanem éppen a Világba; Kosztolányi ebben az időben A Hétnek és a Világnak egyaránt belső munkatársa, mindkettőben sűrűn jelennek meg teljes névvel vagy álnévvel jegyzett, illetve aláírás nélküli írásai; a Világ viszonylag kevés irodalmi kritikát közöl, ezeknek egy részét — jórészt — Kosztolányi írja.

2. — Kosztolányi már régóta behatóan foglalkozik Dante *Isteni színjátékával*, mint ezt éppen Babitshoz írt 1904-es és 1906-os levelei bizonyítják.

3. — Mindkét aláírás nélkül megjelent bírálatban olyan gondolatok találhatók, amelyek Kosztolányira vallanak, más írásaiban is fellelhetők, illetve valamilyen szempontból Kosztolányi szerzőségét valószínűsítik. Néhány példa:

a) a névtelen kritikus hangsúlyozza, hogy a fordítás „a fülnek készült” (A Hét), a muzsika „a műfordítás vezérmotívuma” (Világ); ez összecseng Kosztolányinak a *Modern Költők* első és második kiadásához (1913, 1921) írt előszavának alapgondolatával;

b) a kritikus elítélően nyilatkozik Szász Károly Dante-fordításáról; Kosztolányi hasonlóképpen ír a „rokonszenves református püspök” munkájáról Babitscal foglalkozó, ekkoriban keletkezett tanulmányában (Élet, 1912. október 13; újraközölve: *Írók, festők, tudósok*; Bp., 1958. Szépirodalmi, sajtó alá rendezte Réz Pál);

c) „előttünk már meglehetősen halvány a guelfek és ghibellinek harca” — jegyzi meg a Világ kritikusa; a gondolat Kosztolányinak *A purgatórium* Babits-féle fordításáról írt bírálatában is előfordul (Új Magyar Szemle, 1920 szeptember; újraközölve az *Írók, festők, tudósokban*).

d) a Babits írói egyéniségére vonatkozó jelzők — kis eltérésekkel — megtalálhatók Kosztolányi korábbi és későbbi Babits-tanulmányaiiban;

e) mindkét névtelen kritika szerzője — mint a bírálatokból kiderül — közelről ismeri Babits Mihályt és költészetét;

f) „a magyar szöveg mellett az olaszt olvasom” — írja A Hét kritikusa; ebben az időben a folyóirat munkatársai között aligha akadt ilyen stíluskészséggel rendelkező bíráló, aki olaszul tudott.

4. — E külső és belső bizonyítékoknál is figyelemreméltóbb azonban — talán perdöntő — mindkét bírálat stílusa: A Hét és a

Világ kritikájában egyaránt felismerni Kosztolányi jellegzetes mondatlejtését, ritmusát, színes jelzőit, érzékletes igéit, a rövid, tömör, frapárs mondatok és a hosszabb, magyarázóbb mondatok váltakozását, franciás közbevetéseit, kedves szavait stb. („a fantázia könnyű siklása”, „tömjénben, illatban és színes miseruhákban kéjelgett”, „erőteljesen ordinaré”, „Babits . . . nem hivatásos műfordító, de hivatásos költő”, „titáni skála”, „betegesen-furcsa”, „a szadista és plasztikus Dante remekül dörög magyarul”, „a nyelv minden” stb., stb.). Bármilyen magas volt is ekkoriban a magyar kritika stiláris szintje, kevés bíráló akadt, aki ilyen erősen, művészien, gazdagon írt.

(Az idegen szavak viszonylag sűrű előfordulása nem érvel Kosztolányi szerzősége ellen: Kosztolányi ekkor még sem elméletben, sem gyakorlatban nem híve a nyelvtisztaságnak, purizmusnak).

A két bírálat tehát minden bizonnyal Kosztolányi Dezső munkája. Itt közlöm szövegüket:

A Pokol (Babits Mihály fordítása)

Dante isteni költeményét olvasom Babits Mihály fordításában. Az olvasás is nehéz munka. Nyelve szuggesztíven nehéz. Szikláról sziklára lépünk — sápadtan — ólmos lábakkal és döbönt szívvel, mint egy lázas álomban, a fantázia könnyelmű siklását — öntudatosan — megakadályozzák a tömör szavak és a skolasztikusan kacskaringós szerkezetek, amelyek a rengeteg tömböket s a kopár síkokat használó toszkánai architektúra erejével hatnak. Sokszor hangosan olvasom a terzinákat. Ekkor megértem, hol van ennek a munkának a súlya. Az egész a *fűlnek* készült. A fordító a *bogliá*-t (zsák) *bugyor*-nak mondja, mert — írja — ebben „van valami pokol-szag.” Néha ránk zúdul egy csomó kemény explozív-hang, csikorgó és robbanó hangok özöne, infinitivusos mondatok, amelyeket az olvasónak szálanként kell szétbogoznia (türelmes ujjal), de a bogozás nagyszerű élvezet, e munka közben megérti, mit tartanak az olaszok oly nagyra Dantében, még akkor is, hogyha az illető sohasem szagolt a talián nyelvhez. Előttünk a középkor. Nemcsak az, amely tömjénben, illatban és színes miseruhában kéjelgett, de az is, amely átallott mosdani, brutális, piszkos és erőteljesen ordinaré volt. A magyar szöveg mellett az olaszt olva-

som. A VI. ének jeleneteit, amikor a bűnösök a ronda esőben fürdenek, a XXV. éneket, a hatlábú vérengző kígyó rémségeit, a pokoli bohózat vaskos tréfáit (amelyben aristophanesi humor van), a XXXIII. ének naturalista festéseit, amint Ugolino a fia fejét rágja és a véres száját megtörli a hulla hajában. Ezek a részek erő tekintetében egy szinten állanak az eredetivel. A szadista és plasztikus Dante remekül dörög magyarul. Csofálatos, hogy egymásra találtak: Babits, az ideges művész, és Dante, a nyugodt zseni, akiben egy szikra neuraszténia sincs. Babits egy stilizált régi nyelvet készített, amilyenre csak az ő kísérteties kor- és stílus-érzéke képes. Úgy érezzük, hogy ötszáz év múlva is az ő Dante-fordítását kéri ki a magyar kisdíák az iskolai könyvtárból.

Pokol (Dante isteni színjátéka. Babits Mihály fordítása)

Érdekes, hogy a poéták miként találják meg saját egyéniségüket az idegenekben. Annak idején, hogy a Shakespeare-láz kigyúlt nálunk, a három legelső poétánk választott a drámák közül, Vörösmarty, Arany és Petőfi, s mind a három jellemzően megtalálta azt a hőst, akivel leginkább összehangzik. A hősi és romantikus Vörösmarty *Julius Caesar*-t fordította, a beteg, önkínzó, tépelődő, melankólikus Arany *Hamlet*-et és a kolerikus, izgága forradalmár, Petőfi, *Coriolan*-t. Babits Mihály választása is frappáns. Ő, aki gyönyörű verseit a rákos-palotai magányban, zajtalan lámpafényben rójja és ott távoli gazdag kultúrák kincseiben s a lelke exotikus színeiben gyönyörködik, a pompás középkori poétát, Dantét választotta, akiben mindazok a tulajdonságok megvannak, melyek költészetét érdekessé teszik. Munkájáról úgy kell beszámolnunk, mint az első komoly lépésről. Mert Szász Károly fordítása — valljuk be — teljesen élvezhetetlen. Ez a rokonszenves református püspök, aki ezerfelé volt elfoglalva, délelőtt az Akadémián és a templomban, délután a történelmi drámaival, az eredeti verseivel és tanulmányaival bíbelődött, sohase szakíthatott annyi időt magának, hogy pár évig koncentrálja a figyel-

mét és a talentumát egy pontra. Arra az intenzív érdeklődésre és szeretetre pedig egyáltalán képtelen volt, hogy Dantét méltón megszólaltassa. Olvastuk a fordítását, kegyeletből. Közben azonban mindig előttünk volt az olasz szöveg. Ebből értettük meg, hogy mit akar mondani a magyar. Jegyzetei, pedáns fejtegetései, magyarázó közbeszúrásai többet tettek ki, mint az isteni költemény szövege. Iskolás, nehézkes, tökéletlen volt a munkája. Ő, aki hivatásos műfordító volt, nem tudta megformálni a végleges magyar Dantét. Ezt Babits Mihály végezte el helyette, aki nem hivatásos műfordító, de hivatásos költő.

Muzsika: ez a műfordítása vezérmotívuma. Kezdve az első komoran zengő terzinától a súlyos és befejező énekig a fordító-költő nem esik ki a stílusból, mindvégig dantei marad. Ezt a könyvet nem szabad felületesen olvasnunk, belé kell temetkeznünk egy hétre, egy hónapra. Akkor nyílnak ki — lassan — igazi értékei, Babits Mihály munkájának minden finomságai. A titáni skála minden hangját ismeri. Szelídnek, naivnak, középkorban kacskaringós, vizionáriusnak, betegen-furcsának, fuvolázónak, haragosan-harciasnak, brutálisnak, ordinárénak lenni: mindezt tudja, birokra kel és versenyez — művészi bravúrral — az olasz költővel. Dalolni kényszeríti a magyar nyelvet, mint az olaszt. A nyelv minden. Babits Mihály ezt nagyon jól tudja. Előttünk már meglehetősen halvány a guelfek és ghibellinek harca, a hősök, a bűnösök is, akikről a költemény szól. Kevés asszociációnk van róluk. A városok pörlekedése szinte igénytelennek látszik. Mintha egy elsárgult vidéki újságot olvasnánk. Sokszor csak a nyelv tartja ébren az érdeklődést. Merész kapcsolások, nemesen ódon hangok, meglepő fordulatok ráznak fel, s felvillantják Dante mindentlátó és mindenthalló fantáziáját, és a mai lelkünk intenzív élményévé teszik. Csakis így oldhatta meg sikeresen a feladatát. Nekünk, akik ma élünk, egy színes és kavargó koncertet rendez. A hangszerekkel bőségesen él. Nemcsak a középkori kürtöket és harsonákat zengeti, de beilleszti az együttesbe a celestát, az orgonát, a mélyhegedűket, a xylophont, a tympa-

nont, hogy annál zengőbb és édesebb legyen az az összhangzat a fülünknek és a lelkünknek. Egy változatos, tökéletes, izgató nyelv-szimfónia: ez Babits Mihály munkája.

Közli: RÉZ PÁL

JUHÁSZ GYULA „HORÁCI SOR”-A JÓZSEF ATTILÁHOZ

Az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyvben* (tizenegyedik, részben átdolgozott kiadás!)¹ a József Attila életéről szóló fejezet (237.) Juhász Gyula egyik levelével kezdődik. Az ifjú József Attila bizalommal küldi el néhány versét a nagy szegedi költőnek. Juhász Gyula biztató levelet ír válaszul a makói diáknak.

„Sok gondom és bajom mellett nem feledem, és azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a maga sorsa miatt nem érhet rá, ugy-e? Higgye el, ha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne landadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad és ha nem akarja, nem lehet elkallódnai! »Tartsatok ki, és őrizétek meg magatokat a jövőnek«. Ez a horáci sor legyen jeligéje és győzni fog! Öleli öreg barátja,

Juhász Gyula”

A tanulók számára készült magyarázó jegyzetben a következők olvashatók:

1. Horáci sor = Horatius (ejtsd horáciusz) a római birodalom nagy költője (i. e. 65–8.)

A Juhász Gyula-level teljes terjedelmében egyébként így hangzik.

„Kedves Attila Öcsém,
levele és új versei nagyon megkaptak és meghatottak. Sok gondom és bajom mellett nem feledem, és azon tűnődöm, hogyan kellene magát okosan és szépen fölfedezni. A Szegedben akartam először, de kilótték alólam e z t a lovat azóta. Végre is arra az elhatározásra jutottam, hogy szép, meleg

¹ *Irodalmi Olvasókönyv* az ált. iskolák 8. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1975

és hosszú fölfedező cikket írok Magáról és poéziséről, valószínűleg a Magyarországra, esetleg a Világba, talán más de olvasott pesti lapba, rövidesen. Hiszen igaz, maga még ráérne, de a sorsa miatt nem érhet rá, ugy-e? Higgye el, hogyha van ma hazai költő, aki magát szívből szereti és becsüli, elsősorban Juhász Gyula az. Bizzék, ne lankadjon, írjon tovább, tanuljon tovább, magának nem szabad, és ha akarja, nem lehet elkalodni! *Durate et vosmet rebus servate secundis*! Ez a horáci sor legyen jellegje és győzni fog! Öleli öreg barátja,

Juhász Gyula"

A *Juhász Gyula Emlékkönyv*ben a levélhez írott jegyzetekben (685. l.) a következők olvashatók:

„Juhász Gyula levele József Attilához
(Szeged, 1922. aug. 18. előtt)

Keltezés részben a tartalomból, József Attilának a kötetben közölt levele alapján. Nem tudunk arról, hogy Juhász megírta volna a tervezett „fölfedező cikket” József Attiláról az említett lapokban. — *Durate et vosmet rebus servate secundis* : Tartsatok ki, s készüljetek föl jobb időkre (Horatius)."

A levelet immár másodszor is elolvasva gondolkodóba estem, vajon Juhász Gyula milyen horatiusi sorokra gondolhatott, mikor József Attilának a fenti szép idézetet adta útravalóul, ui. Horatius e sort nem írta le sohasem. Ez az idézet a „római birodalom” másik nagy költőjétől, Vergiliustól származik. E szavakkal biztatja az *Aeneis*ban a mű főhőse, Aeneas, társait a kitartásra.

„*Durate et vosmet rebus servate secundis*” (Verg. *Aen.* I. 207.)

Juhász Gyula levelében csak József Attilához szól, egyedül őt akarja biztatni, nem tűnik egész helytállónak olyan idézet, amelyben többes számú állítmány szerepel, *durate* = tartsatok ki! Juhász Gyula kiválóan ismerte a latin klasszikusokat, tévedését, ill. a levélben szereplő elírást könnyen meg lehet érteni és magyarázni. A levél nem tudományos munka, s nem igényli a tárgyi pontosságot. Ha valóban ezt a sort szánta József Attilának, akkor tévedésből írhatta „horáci” sornak vergiliusi sor helyett. Én azonban azt tételezem fel, Juhász Gyula valóban Horatiusra gondolt, mégpedig az *Ódák* II. könyve 3. versének kezdő versszakára!

„*Acquam memento rebus in arduis
Servare mentem, (non secus in bonis).*”

„Nehéz helyzetben őrizd meg lelki
nyugalmad: ezt ne feledd!”

(Ford.: Szabó György)

Az egyes számú állítmány „*memento*” = emlékezz, ne feledd, jobban illik biztatásul, személyesebb, közvetlenebb hangvételű, mint a Horatiusnak tulajdonított vergiliusi sor. Véleményem szerint Juhász Gyula csakis Horatiusra gondolhatott, mint írja is, hogy „*horáci sor* legyen jeligéje...”, de tollára a vergiliusi sor került. Nem is csoda, hiszen a gondolati hasonlóságon kívül azonos szavak is előfordulnak a két versrészletben.

„*Durate et vosmet rebus servate secundis*”

(Verg. *Aen.* I. 207.)

„*Aequamemento rebus in arduis*

Servare mentem, (non secus in bonis)”

(Hor. *Ódák* II. k. 3.)

Valóban melyik idézetet akarta választani Juhász Gyula, azt mi teljes biztossággal soha nem tudjuk eldönteni, de azt igen, hogy a levélben előforduló sor nem Horatiustól való. A tankönyvben idézett Juhász Gyula-levélben szereplő fent említett sor írójául lábjegyzetben mégis *Vergiliust* kell megjelölni. Ezzel tartozunk az igazságnak. Elvégre „*errare humanum est*”, tévedni emberi dolog. Juhász Gyula pedig ember volt, nem is akármilyen, vállalná tévedését és korrigálná is azt. Jó néhány helyen utánanézttem az említett Juhász Gyula-levélnek,² de az idézett „*horáci sor*” helyes korrigálását nem találtam meg. Egy helyen bukkantam a következő „javításra”, ahol már a latin szöveg is, a szerző is hibásan szerepel. *Durate vosmet et servate...* „*Ovidius, de ő (J. Gy.) Horatiusénak hitte*”.³ Az idézett vergiliusi sorból immáron ovidiusi sor lett. Ezekután még inkább nyomatékkel kell felhívni a figyelmet nagy költőnk kicsi tévedésére. Juhász Gyula leveleinek kritikai kiadásában okvetlenül korrigálni kell a „*horáci sor*”-t „*vergiliusi sor*”-ra. Ezenkívül a tanulókat sem szabad félrevezetnünk sem a nagy, non secus kisebb dolgokban sem.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

² *Literatura.* III. évf. 1928. 8. sz. 258–261. NÉMETH ANDOR: *Írók furcsa élete.* József Attila. KISPÉTER A.: *Juhász Gyula.* Művelt Nép Kiadó, Bp. 1956. 222. — *Juhász Gyula 1883–1937.* Magvető. Bp. 1962. Szerk. PAKU I. 365. — *Juhász Gyula ŐM.* 6. Bp. Akadémiai. 1969. Szerk. PÉTER L. 702. — JÓZSEF JOLÁN: *A város peremén.* Bp. 1975. Móra 134.

³ *Juhász Gyula ŐM.* 6. Bp. Akadémiai. 1969. Szerk. PÉTER L. 551.

SZERB ANTAL EGYETEMI MAGÁNTANÁRI ELŐADÁSAINAK TERVEZETE

I. 1937 márciusában Szerb Antal pályájának egyik fontos fejezete zárult le. Ekkor, hosszas huzavona, közel két és fél évig tartó áldatlan harc után Szily Kálmán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára aláírta a szegedi egyetem habilitációs fölterjesztését, s ezzel, végre, Szerb hivatalosan is a Ferenc József Tudományegyetem magántanára lett. (A képesítés tárgyköre: Magyar összehasonlító irodalomtörténet, különös tekintettel a XVIII. század második és a XIX. század első felének francia és angol vonatkozásaira.)¹ E hosszadalmas habilitáció során, sajnos, fölvetődött a kor jó néhány irodalom- és tudománypolitikai problémája (viszonylag éles formában), s maga a képesítés körül folyt harc is nyomot hagyott Szerb Antal pályáján; úgy tűnik, a huzavona egy időre teljesen elvette kedvét az esszéírástól,² a habilitációnak pedig épp az ellenkezőjét kellett volna eredményeznie. E tények ellenére, sajnos, ez a magántanári képesítés mindmáig földolgozatlan; sem irodalomtörténeti, sem tudománytörténeti vonatkozásai nem tisztázottak még. Erre egyelőre én sem vállalkozhatom. Az események részletes és pontos reprodukálása (és elemzése) helyett most csupán a képesítés egyetlen dokumentumát teszem közzé; ez a habilitáció eseményeinek tárgyalásába nem „férne bele”, kiadatlanul hagyni azonban nagy kár volna.

E szóban forgó dokumentum — Szerb Antal egyetemi magántanári előadásainak négy félfévre szóló terve — a magántanári képesítés során született; születésének körülménye érződik is rajta. Az „*Előadásterv*” — ez a dokumentum Szerb által adott címe — tipikus habilitációs termék; kötelező feladat (kényszerű) teljesítése. Rövid, tömör, olykor már-már túlságosan is szűkszavú. Gépeléséből is látható, hogy egyetlen ülésben készült; a mondanivaló igazodott a terjedelemhez (s nem fordítva), s Szerb inkább rövidebbre fogta mondandóját (és sűrűbb sorokban gépelt), de nem kezdett új lapba.³ Előadásterv-

¹ SZERB ANTAL habilitációjának történetét még nem dolgozta föl az irodalomtörténet-írás. Magát a „szimpla” tényt is csak egy almanach dokumentálja: Szegedi Egyetemi Almanach, 1921–1970. Szerk.: LISZTES LÁSZLÓ és ZALLÁR ANDOR. Szeged, 1971. 107. — A habilitáció anyagát a Csongrád megyei Levéltár őrzi.

² Vö. SZERB A. GÁL ISTVÁNhoz írott levelével: „Kérlek, hidd el, nem rajtam múlik, hogy oly nehezen tudom szerkesztő barátaim megtisztelő sürgetését kielégíteni, hanem a körülményeken, amelyek arra kényszerítenek, hogy hosszabb és pénzkereső munkákkal foglalkozzam. Igaz, hogy nem is nagyon szeretek cikket írni, és a tanulmányok korszaka úgy látszik már elmúlt a szdmonira. (GÁL I.: *Bartóktól Radnótiig*. Bp. Magvető, 1973. 281.) E levél 1937 április 7-én kelt, — alig egy hónappal a magántanári cím elnyerése után!

³ Az „*Előadásterv*” egy kettébehajtott nagyalakú papírlap négy oldalára van gépelve; kisebb autográf javítást is tartalmaz.

vének megszövegezése és tagolása is egyaránt a habilitáció, ill. az egyetemi oktatás igényeit és rendjét követi. Félévekben, (viszonylag önálló) előadásokban gondolkodott; egy-egy (kettős) óra anyagát csak néhány szóval, névvel, rövid utalásokkal jelezte. Ennyi azonban teljesen elegendő volt a témában járatos véleményező professzoroknak (Sík Sándor, Zolnai Béla); a vázlat egészéből megértették (és elfogadták) Szerb Antal koncepcióját.

Az „előadásterv” keletkezésének föltételezhető, de nagyon pontos idejét is magántanári képesítés szokásos hivatali „menetrendje” adja meg. Bár vázlatára Szerb Antal nem írt dátumot, aligha tévedhetünk nagyot, ha a vázlat elkészítésének időpontját 1934 szeptember elejére tesszük. Szerb magántanári „folyamodványa” ugyanis 1934. szeptember 14-én kelt, az összes ide vonatkozó — keltezett — okmány szeptember eleji, az „*Előadásterv*” pedig velük együtt születhetett. (Szerbnek is, mint minden magántanárságért folyamodónak, önéletrajza, személyi okmányai, írásainak bibliográfiája és legfontosabb könyvpublikációi mellé tervezett előadásainak vázlatát is csatolnia kellett; ez a képesítés *megkezdésének* egyik föltétele volt.)

2. Az „előadástervet” a Csongrád megyei Levéltár (Szeged) őrzi, a „Szerb Antal mtanári képesítése ügye” című iratcsomóban.⁴ Betűhív szövege a következő:

E l ő a d á s t e r v

I. félév.

A magyar nemzeti múlt felfedezése.

Heti két órában.

1. Történelmi és történelmietlen látású korok. Újabb kísérletek egy a-historikus látásmód helyreállítására. Romantika és történelem lényegösszefüggése.

2. A magyar múlt szemlélete a régiségben. A humanista nemzetverseny és dicsőség-kultusz hatása a magyar nemzet önszemléletére. Zrínyi Mátyás királyának elemzése ebből a szempontból. Humanista írók. Erdély szerepe. Cserei és Apor.

3. A XVIII. század mélyebb gyökereket ver a nemzeti múltban. Jezsuita-drámák: viszonyuk általában a történelem-

⁴ A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-., Nyelv- és Történettudományi Karának iratai, 141/1934 – 35.

hez; irodalmi mintáik; a magyar jezsuita-drámák heroikus és barokk műltszemlélete. A jezsuita eposzok. A nagy jezsuita történetírók. Bél Mátyás és köre.

4. A preromantika. Történelemlátásának lélektani gyökerei: az általános „vissza-vágyódás”. Az angol „gothic novel”, Leland és Walpole. A francia történelmi kosztümdráma a XVIII. században. Goethe és a Strum-und-Drang, a mozgalom elmélyedése. Bécsi és magyarországi német színházak közvetítő hatása.

5. Dugonics András, a magyar történelmi romantika megalapítója. Összetettsége: Barokk és Strum-und-Drang. Dugonics és a finn rokonok: a „septemtrionalismus” korhangulata, Montesquieu. Edda-dalok és Osszián. A jezsuita hagyományok továbbélése. Nálunk jezsuita-stílus és preromantika általában egymásba folynak, pl. Ányos Pál.

6. A Kazinczy-kör. A Felvilágosodás történelmietlensége. Bessenyei történelmi drámái. Történetsszemlélet Kazinczy leveleiben. Berzsenyi történelmi ódái. A „régí dicsőség”-hangulat elemzése; a mulandóság (Matthison etc.); humanista hagyományok; magyar faji adottságok. Széchenyi nyilatkozatai a magyar eredendő múltba fordulásról. Nemesi hagyományok. Berzsenyi romantikus magatartása ebben is független a külföldtől: kongeniális vele. Kölcsey: a plutarchosi gesztus. Mohács; Nemzeti Hagományok. Herder bevonulása a magyar gondolkozásba.

7. Herder és a magyar önszemlélet. A kritikátlan ősi dicsőség másfelől: Horvát István és Kisfaludy Sándor. Kisfaludy Károly első drámái, a „hazapuffogatás” kora. Hasonló jelenségek a németeknél valamivel előbb: a bárdköltészet. A szomszéd középeurópai népeknél valamivel később. Gondolatok a középeurópai irodalomtörténet strukturális törvényeiről.

8. Az angol történelmi romantika. Walter Scott. A késő osszianizmus. Byron és a történelem. Victor Hugo és a dekoratív történelemlátás. Hatásuk a magyar romantikus nemzedékre: Kisfaludy Károly; Vörösmarty; Jósika.

9. A Historische Schule. A romantika lassankint közeledik

a történelmi valósághoz. Arany János történelmi realizmusa. Az őstörténetben a magyar sors örök törvényeit keresi. Hasonló mozzanatok Kemény Zsigmondnál. A történelemben rejlő örök mozzanat a magyar irodalomban.

10. A századközép liberális történetszemlélete: Michelet, Gervinus. „Zsarnokok és rabszolgák”. Petőfinék és követőinek történetlátása. A történelmi materializmus első nyomai a magyar irodalomban. Madách harca ellene. Törekvése egy új spiritualizmus felé. Madách, mint Nietzsche előfutára.

II. Félév.

A magyar eposzok kialakulása.

Heti két óra.

1. Az eposz elmélete. „Naiv” és mű-eposz. Francia és olasz renaissance-poétikák megállapításai az eposzról. E tanok továbbélése a jezsuita iskolákban. Miért nem élt Zrínyi műve a köztudatban? Miért inkább Gyöngyösi?

2. A honfoglalás, mint kötelező eposztéma. Vergilius a századokon át. Attila a magyar irodalmi tudatban. Jezsuita eposzok. Felfedezik Árpádot (Schwandtner kiadja Anonymust.) Kísérletek egy Árpádiász írására. Ráday, Csokonai, Virág stb.

3. Vörösmarty és Vergilius. (Stílus-elemzéssel.)

4. A magyar mithologia kérdése. Cornides, Horváth János, Dugonics találmányai. Aranyosrákosi Székely. Az Ármány szó eredete. Vörösmarty mithologiája. Sors és szabadakarat harca a Zalán Futásában.

5. A bárdköltészet Németországban és máshol. Angol gyökök. Klopstock és tanítványa, az osztrák Denis. Magyar bárdok. Bacsányi és Kazinczy. Vörösmarty és a bárd-költészet.

6. Az Osszián-probléma. Osszián elemzése. Hatása Francia- és Németországban. A magyar Osszián-fordítások. A Zalán Futása előhangja. Hábador. Vörösmarty belső rokonsága ezzel a stílussal. Ossziáni elemek a Zalán Futásában.

7. Más elemek a Zalán Futásában: Tasso; Zrínyi; stb. Vörösmarty mithoszteremtő képzelete. Hasonló jelenségek az európai irodalomban.

8. A byroni eposz. Hatása Vörösmarty kisebb eposzaira; Arany János Katalinája.

9. Arany János eposzainak európai kapcsolatai. Walter Scott. Hebbel. Miért nem írt Arany János regényt? Arany János eposzainak elszigeteltsége a korban.

III. félév.

A zseni-elmélet a magyar irodalomban.

Heti két óra.

1. A romantikus művészet-elmélet Olaszországban született meg. Krisztina svéd királynő udvara. Giambattista Vico. Az angolok szólalnak fel először a népballadák mellett. (Addison, Steele) Az elmélet kidolgozása Németországban. Rousseau hatása. A pietizmus, a Durchbruch der Gnade hatása. Haman és Herder.

2. Herder Magyarországon. A zseni-elmélet első nyomai. Batsányi. Kisfaludy Sándor előszava a Himfy-dalokhoz stb.

3. Kölcsey és Berzsenyi harca. Berzsenyi elméleti írásai. Berzsenyi ilyen tárgyú költeményei. Katona József tanulmánya a cenzúra ellen. A Strum und Drang hatása.

4. Vörösmarty: a zseni-elmélet diadalra jut. Toldy Ferenc állásfoglalása. A Schlegelek és Heine. A zseni-elmélet a kritikában.

5. Petőfi: a zseni-elmélet a tetőfokon. „A természet vadvirága.” Petőfi harca a kritikusok ellen. Követőinek nevetéses túlzásai.

6. Arany János a zseni-elmélet ellen. A poéta doctus öngigazolásai. Arany János elméleti írásainak a vizsgálata.

7. A zseni-elmélet továbbélése a Nyugat-mozgalomban. Ady képe önmagáról és az Ady-körül harca. A ma mindinkább tért hódító újklasszikus felfogás.

IV. félév.

A mulandóság a magyar irodalomban.

Heti két óra.

1. A magyar kódexek halál-tengelye. Az Érdy-kodex elemzése ebből a szempontból. A haláltáncok. A mulandóság a protestáns énekköltészetben.

2. Halál és halhatatlan hírnév a renaissanceban. A fennmaradó név szerepe Balassánál és Zrínyinél. Petrarca és más külföldi mintaképek. A könyvnyomtatás szerepe abban, hogy az író művét halhatatlannak tartja.

3. A romantika újra felfedezi a mulandóságot. Lélektani gyökerek. A szentimentalizmus fogalmának elemzése. A kor nagy metafizikai bizonytalansága.

4. A halál-költészet az európai irodalomban: Young; Hervey; Osszián; Klopstock; Chénier; stb.

5. A sírversek divatja. A göttingaiak. Nálunk. A sírversek motívumkincse. Vörösmarty elmélyíti a formát.

6. A kísértetek divatja. Jóindulatú preromantikus kísértetek; nálunk először Ányosnál. Egyre félelmesebb kísértetek. Vörösmarty víziói.

7. A mulandóság megtalálja a végérvényes művészi formát — Berzsenyi. Berzsenyi klasszikus mintaképei. Az egész világot a mulandóság jegyében éli át. Összehasonlítása nyugati költőkkel; művészi elsőbbsége.

8. Vörösmarty: halál, önmagának ásott sír, világgá züllés stb. Egy meghasonlott ember küzdelmei halálfélelemmel és halálvágygal.

9. A halál és a századvég. Ady Endre: Csönd-herceg, Hidegkirály stb. A halál magyar mithológiája.

3. Szerb Antalnak ez az „előadásterve” egymagában is önálló értelmezést és elemzést igényel. Az egy-egy névbe, kifejezésbe sűrített utalásokat „ki kell bontani”, a gondolatmeneteket rekonstruálni kell. Most, ehelyett csak annyit jegyeznek meg: ez a vázlat Szerb Antal *komparatistikai* érdeklődésének és tájékozottságának jellegzetes dokumentuma. Időben is, szemléletben is a *Magyar iro-*

dalomtörténet (1934) és *A világirodalom története* (1941) között helyezkedik el; központi törekvése — a magyar irodalom történetének az angol, francia, német (stb.) irodalommal együtt történő tárgyalása — mindkettővel rokonítja, különösen az előbbivel. Az előadások tematikája természetesen a Zolnai Bélával folytatott „konzultációk” során alakulhatott ki; ő ajánlhatta e témát habilitációs tárgykör gyanánt is.⁵ Az adott szövegezés azonban így is, ennek ellenére is Szerb Antal szemléletétől, koncepciójából folyik; az előadások szempontjai: Szerb Antal szempontjai. Jól látszik ez a képesítés tárgyköréből való — részleges — tematikai elszakadásból (vö. az „Előadásterv” 3. és 4. félévi részleteivel); de ezt mutatja a pozitívizmus és a szellemtörténet bizonyos elemeinek sajátos „keverése”, összeötvözése is.

LENGYEL ANDRÁS

WEÖRES SÁNDOR PÉCSI ÉVTIZEDE

(ÉLETRAJZI VÁZLAT)

„Tetteid medre: életed.”
(*Egysoros versek*)

Weöres Sándor húsz éves korában, 1933-ban került Pécsre, az egyetemre, s egy évtizedet töltött itt el. 1943 őszén távozik végleg a városból — Budapestre. Közben többször voltak megszakítások, hiszen Weöres gyakran utazott a „Csöngő—Pécs—Budapest háromszög”¹ között, s keleti utazása is erre az időre esik. A tíz év alatt megjelent hat könyve közül négy pécsi kiadásban látta meg a napvilágot.

Pécs ebben az időben jellegzetes magyar katolikus kisváros. Az Erzsébet Tudományegyetem Pozsonyból rövid budapesti működés után 1923-ban kerül Pécsre, tehát 1933-ban éppen az egyetem pécsi működésének tizedik évfordulóját kívánják megünnepelni.

⁵ Nem ez az alkalom rá, hogy ZOLNAI BÉLÁnak e habilitációban vitt szerepét tisztázzuk, részletesen leírjuk. Azt azonban itt is le kell szögezni — a levéltári anyag egésze bizonyítja —, hogy SZERB ANTAL képesítésének „kiverekedése” elsősorban ZOLNAI érdeme. Nélküle SZERB soha nem lett volna a szegedi egyetem magántanára; igaz, támogatásával is csak nehezen.

¹ VÁRKONYI NÁNDOR: *Weöres Sándor pécsi évei*. Életünk 1964/I. 113.

Az egyetem szellemi kristályosító erején kívül az 1931-ben alakult Janus Pannonius Társaság szervezi a kulturális életet. Weöres 1933-ban joghallgatónak iratkozik be az egyetemre, de félév múlva átmegy filozófia-földrajz szakra.²

A városban rokonai kapcsolatai is vannak: Blaskovich Iván alispán a költő nagybátyja.

Az erős katolikus befolyás ellenére éppen 1933-ban bányászok és egyetemi hallgatók kommunista peréről tudósít a helyi sajtó,³ az egyetemi tanács ülésének jegyzőkönyvei pedig preventív intézkedések megfontolásáról adnak hírt.

Az egyetemen széles látókörről, kiváló szaktudósok éppúgy működnek, mint az átlagosnál nem jelentősebb oktatók. 1933. szeptember 27-én így ír Babitsnak: „Kedves Mester! Pécsről írok ezúttal. Egyetemista vagyok, történelem-földrajz szakos bölcész. Felségesen érzem itt magamat — igaz, hogy még csak egy hete vagyok itt és ennyi idő alatt még én se tudok megunni egy várost. Legnagyobb meglepetésemre professzoraim egy cseppet se salabakter-emberek; minden előadásuk érdekes és élvezetes...”⁴

Az egyetem kisugárzó szellemét jól bizonyítja, hogy éppen a harmincas években a jelentős tehetségek sora rajtol Pécsről, akik nemcsak ismerik egymást, de baráti jó kapcsolatok is fűzik őket egymáshoz (Tatay Sándor, Takáts Gyula, Csorba Győző). A Janus Pannonius Társaság is először az egyetem tanárait nyeri meg az ügynek. Főtitkárát, Lovász Pált haláláig meleg baráti szálak fűzik a költőhöz.

Az egyetem légkörét meghatározza az, hogy erős szellemtörténeti kör működik itt, amelynek „spiritus rectora”⁵ Thienemann Tivadar, az 1922-ben meginduló Minerva c. szellemtörténeti folyóirat szerkesztője, a hasonló nevű társaság alapító tagja és titkára. Thienemann a Német Intézetet vezeti Pécssett egészen 1934-ig, amikor is Budapestre, a Pázmány Péter Tudományegyetemre nevezik ki nyilvános rendes tanárrá. Örökebe az intézet élén Koszó János lép, aki korábban az Eötvös Kollégium tanára. Az intézet szerkesztésében megjelenő folyóirat hagyománya nem szakad meg, 1937-től Koszó János szerkesztésében egy úgyszintén szellemtörténeti beállítottságú folyóirat, a Műhely (Ergasterion) jelenik meg.

² Az adatok ellentmondóak: VÁRKONYI idézett tanulmánya így tudja, viszont egy alább következő, BABITSnak írott levele már másként jelöli. BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS birtokában van egy 1934. május 3-án keltezett levelezőlap, amelynek címzésén még „joghallgató”-ként említi önmagát a költő.

³ Dunántúl, 1933. október 8.

⁴ Közli GÁL ISTVÁN: *Weöres Sándor levelei Babitshoz és Kosztolányihoz. Életünk, 1973/3 207.*

⁵ VÁRKONYI NÁNDOR: *Egyetem két háború közt. Jelenkor, 1967/10 881.*

De az egyetemnek másik folyóirata is van: 1935-től Koltay-Kastner Jenőnek, az Olasz Intézet vezetőjének javaslatára és szerkesztésében megindul a Pannonia című folyóirat. Célja a Pannonia-kutatás, s a szerkesztő már alapító javaslatában példaként a Debreceni Szemlére és a Széphalomra (Szeged) hivatkozik. A folyóirat szerkesztésébe évenként más és más tanárok kapcsolódnak be, közöttük Halasy-Nagy József, a filozófia professzora, akihez Weöres *A vers születése* c. bölcsészkori disszertációját is írja. Emberi kapcsolatuk nem lép túl a szokásos tanár—hallgató viszonyon, ugyanis a professzor ekkor meglehetősen sok egyéni természetű gonddal küzd. Kerényi Károly, az Ókortudományi Intézet vezetője 1934 óta tanít Pécsen.

A Pannonia a Weörest feltételezhetően befolyásoló szellemi termékek gyűjtőmedencéje. Gyakran publikál itt a Budapesten élő Hamvas Béla, akit a költő ekkor még személyesen nem ismer.

Éppen Weöres Pécsre kerülésének évében kénytelen megválni az egyetemen könyvtári önkéntes gyakornoki állásától Kardos Tibor, akihez haláláig úgyszintén meleg baráti szálak fűzik a költőt.

Még két lényeges kapcsolat születik az egyetemen. A harmincas évek második felétől kedve magántanárként művészettörténeti és művészetfilozófiai előadásokat tart Fülep Lajos, aki a város közeléből, a meghitt kis völgyben elterülő Zengővárkonyból jár be előadásaira. Fülep Lajos, aki a Tanácsköztársaság után önkéntes emigrációba vonult, 1927-ben költözik ide Bajáról, református lelkészi hivatalt vállalva. Weöres rendszeres látogatója az egyetemen előadásainak, Zengővárkonyba pedig Martyn Ferenc, a festő viszi el. Martyn Ferencnek, saját vallomása szerint, jó ajánlólevél volt Fülephez az, hogy Rippl-Rónai házában nőtt fel. S nem kevésbé európai műveltsége, látóköre. E baráti találkozások alkalmával Fülep és Martyn gyakran beszélgettek franciául.⁶

Fülep egész tevékenységét meghatározta az ethosz: a szaktudományok fölé emelkedő magatartás, amely a nagy teljességre törekvők, Dante, Giotto iránti érdeklődését is táplálta.⁷ Fülep nagyon nehéz természetű ember volt — ehhez bizonyára betegsége is hozzájárult. Éles kritikai szelleme kímélet nélkül lesújtott, s már az is elismerés volt, ha egyáltalán valakit nem vett célba. Weöres ezek közé tartozott.

Fülep a görög, ligetekben társalgó filozófusok utóda volt. Igazi tanításai nem jelentős művekben, hanem azilyen beszélgetések során hangzottak el, többnyire a parókia kertjében és a lugasban sétálva. Martyn és Weöres egybehangzó emlékezése szerint ezekből a beszél-

⁶ MARTYN FERENC szóbeli közlése

⁷ PERNECZKY GÉZA: *Egy magyar művészetfilozófus, Filozófiai Szemle 1970/3–4* 621.

getésekből a költő a legtöbbet a magyar nyelvre vonatkozóan kapta.⁸ Fülel a sallangoktól mentes magyar nyelv tiszteletére és művelésére serkentette Weörest.

A másik, a költő egész életére ható kapcsolat Várkonyi Nándorhoz fűzi. Németh László Pécs „szent emberének” nevezi Várkonyit, aki 1934-ben költözött a városba, s azóta szinte minden irodalom-szervező megmozdulásnak tevékeny részese volt. Várkonyi kezdetben fizetéstelen könyvtári gyakornok az egyetemi könyvtárban, s ez a hely egyben találkozóhelye a fiatal tehetségeknek, irodalmároknak. Weöres is itt keresi fel még elsős korában Várkonyit, aki később könyvtári segédtszti, majd 1935-ben, miután összehasonlító irodalomtörténetből próbaeloadást tart, magántanári kinevezést kap.

Az elsős hallgató már lapalapítással foglalkozik. Az Ötöröny címet viselő folyóirathoz Babitstól kértek és kaptak nyitó cikket. De az 1934. január 1-re tervezett megjelenésből, elsősorban anyagi természetű okok miatt nem lett semmi.

1934-ben saját kiadásában megjelenik *Hideg van* c. kötete. Várkonyi Nándor jegyezte föl, hogy a költő a nyomdász számláját egy kőver disznóval egyenlítette ki. Weöres lakása ekkor az Ágoston u. 5 szám alatt (ma Ady Endre u. 5.) volt, egy gazdag hentesmesternél, aki feltehetően kisegítette albérlőjét. Az év őszét és a késő telet Szombathelyen, kórházban tölti, súlyos neurotikus tünetek miatt bróminjekció kúrát kap.⁹

1935-ben *A kő és az ember* c. kötete már a Nyugat kiadásában jelenik meg. Júliusban Norvégiába utazik. Az utazásról így számol be a Csöngéről 1935. augusztus 15-én keltezett, Babitsnak írott levelében: „... norvégiai gyönyörű utam befejeződött; írtam róla két verset, ezeket itt küldöm hat más verssel együtt. Kétségtelenül eddig ez az út volt a legnagyobb élményem életemben . . .”¹⁰

1936-ban egy pécsi irodalmi vállalkozó könyvsorozatot indított.¹¹ Amikor erről Weörest Várkonyi értesíti Csöngén, arról érdeklődik, nem lehetne-e e vállalkozás keretében felújítani a korábbi sikertelen folyóirat kísérletét.

Az év jelentős eseménye a decemberben kezdődő keleti utazása, amelynek költségeit a Baumgarten-díjból fedezi. 1937 márciusában érkezik vissza. Bombayben, Singapore-ban, Colomboban, Sanghaiban, Penangban, Manilában fordult meg. Hazatérése után nyomban hozzáfog a *Gilgames* átköltéséhez.

Az 1938–39-es év *A teremtés dicsérete* c. verseskötete és doktori

⁸ WEÖRES SÁNDOR szóbeli közlése

⁹ KISS TAMÁS: *Weöres Sándor*. Alföld 1973/7. 9.

¹⁰ Közli GÁL ISTVÁN: i. m. 209. o.

¹¹ VÁRKONYI NÁNDOR, *Életünk* 1964/I. 116.

disszertációja, *A vers születése* elkészítésével és kiadásával telik el. A verseskötet kiadásával kapcsolatos gondjairól hűen tanúskodik Lovász Pállal folytatott levelezése.¹²

„Csönge, 1938. okt. 24.

Kedves Pali Bátyám,

igaz halával és nagy örömmel köszönöm, hogy könyvem ügye sikeresen elintéződött. Holtig hálás vagyok érte Neked és Fischer alispánnak, és a Janus Pannonius Társaságnak, első kiadómnak. Melegítő érzés, hogy éppen a saját szűkebb pátriám irodalmi társasága az első kiadóm. Amennyire rajtam áll, igyekezni fogok, hogy igazoljam bizalmatokat; és remélem, lesz még alkalmam a viszontszolgálatra. Félig-meddig-pécsi származásomnál fogva is közétek tartozom és mindenképpen a hívetek vagyok; de ezt tán mondanom is fölösleges, annyira magától értetődő. — Ha kötetem megérne több kiadást, azoknak a jövedelméről is (ha ugyan lesz jövedelem) lemondok a Társaság javára.”

„Csönge, 1938. XI. 20.

...értesítést kaptam Holler Banditól, hogy vészfelhők tornyosulnak a verskötetem felett. Írta, hogy újabb terv szerint a könyv nem öt-, csak négy-íves lenne. . .

...Ami engem illet: egyhangúan éldegélek és a doktori disszertációmon dolgozom. . .”

Ám a kiadás mégsem feneklik meg, a további levelek már erről tanúskodnak:

„Csönge, 1938. dec. 10.

...És még egyszer is nagyon köszönöm, hogy rávetted a Janus Pannonius Társaságot a könyvem kiadására; nagy áldozat ez Tőletek, hiszen a versek iránti érdeklődés minimális a mai világban.”

¹² A levelezést, még életében Lovász Pál bocsátotta a rendelkezésemre. A kipontozott helyeknél a levelek személyes vonatkozású részeket tartalmaznak. LOVÁSZ PÁL 1975-ben bekövetkezett halála után a levelezés — tudomásom szerint — a pécsi Janus Pannonius Múzeum állományába került. A leveleknek ez az első közlésük.

A korabeli kiadási viszonyok érdekes dokumentuma a nyomda árajánlata:

„Pécs, 1938. nov. 16-án
dr. Lovász Pál úrnak
OTI. igazgató

Pécsett

Nagybecsű felhívására alábbiakban van szerencsénk Weöres Sándor: A teremtés dicsérete című verseskönyvének nyomdai előállítására vonatkozó legelőnyösebb árajánlatunkat tisztelettel közölni:

500 példány szedése, nyomása, hajtogatása és fűzése, 22 ciceros garmond ritka szedéssel, famentes pehelykönnyű papíron nyomtatva ívenként (16 oldalanként) kék nyomással 70.— pengő.”

A Dunántúl c. napilap 1938. dec. 25-i számában adott interjújában ettől a kötetétől várja, „hogya nem is véglegesen, de tisztul a helyem.” Ugyanitt említi, hogy újra Kínába készül — ám ebből az utazásból csak évtizedek múlva lesz valóság.

Az ezt követően Lovász Pálhoz küldött levelek már jóleső örömmel a tiszteletpéldányosok, illetve a kötet megjelenését levélben üdvözlők névsorát ismertetik. 1939. április 28-án kelt kevelében jelzi, hogy kb. egy hét múlva már kész doktori disszertációval jelentkezik Pécssett a professzorainál.

„Csönge, 1939. jún. 16.

Most én néhány napra Pestre megyek; jún. 22-ikén felolvasok a rádióban. — 25-ikén újra Csöngén leszek. . .

Legközelebb alighanem szeptemberben jutok Pécsre, immár doktorálni végre-valahára. Doktori disszertációm a Dunántúl nyomdában szedés alatt áll.”

„Csönge, 1939. okt. 31.

Ami engem illet: tanulgatok a novemberben esedékes végső szigorlatomra. Teljesen magambavonulva éledelek, de verseket mégse tudok írni: a sok tananyag elveszi minden verselőhangulatomat. . .”

„Csöngé, 1939. dec. 29.

(Talán nem illúzió 1940-re boldog újévet kívánni, ámbár előreláthatólag ez az esztendő a világtörténelemnek igen cikornyás szakasza lesz. Kíváncsi vagyok, hogyan fogjuk megúszni.). . .

Remélem, a „Siriat oszlopai” kiadásának sorsa már egyenesben van azóta. . . Talán Gorka professzor eredménnyel működött. Mióta Pécsről eljöttem, semmit sem hallottam a mű soráról. Nándort a napokban megsürgetem, hogy küldje el nekem néhány napra a »Siriat oszlopai«-t; mindenkitől azt hallottam, hogy remekmű és nekem még nem is mutattátok.”

A Halasy-Nagy József professzorhoz írott munka, *A vers születése* végül is a Pannonia c. folyóirat különszámaként 1939-ben napvilágot lát.

1940-ben újabb barátságot köt. Ekkor érkezik haza hosszabb franciaországi tartózkodás után a már említett festő, Martyn Ferenc. A közös barát, Bajcsa András (eredeti nevén Holler András) felesége, „Hanna” ismerteti össze őket. Martynék akkoriban a Pálosok temploma mellett egy kis villában laknak, ahol a pécsi művészvilág gyakran megfordul. Weöres is sokszor jár ide. A festő és a költő visszaemlékezése szerint a legtöbb szó a szerkesztésről esett köztük. Martyn a modern festészet formavilágát hozta magával. Weöres nála ismerkedik meg az új festészeti iskolákkal. De a leglényegesebbet a szerkesztéssel kapcsolatban mondja el Weöresnek a festőbarát, nevezetesen azt, hogy a versben is „valahol el kell kezdődnie a piros fonalnak”, amittől a versnek íve, röppályája lesz. Ez a „vörös fonal” visz harmóniát illetve diszharmóniát a műbe. Martyn Ferenc egyébként akkoriban Szedő Dénes Ramon Lull könyvéhez készített illusztrációkat.

A beszélgetéseket hosszú séták követik, Martyn gyakran hazakíséri a havas, éjszakai utcákon a költőt, aki ekkor a Mecsek utca 7-ben lakott.

1940-ben Weöres időlegesen Budapesten is él. Erre a Pásztor Bélával közösen írt *Holdaskönyv* utószavában céloz.

1941-ben Weöres a Városi Könyvtár (ma a Geisler Eta utcai Megyei Könyvtár) vezetője lesz. A pécsi irodalom szempontjából ez az év azért jelentős, mert tízéves működés után a Janus Pannonius Társaság önálló folyóirat alapításába kezdhet, amely Sorsunk címmel meg is jelenik.

1941-ben a Sorsunk különnyomataként megjelenik Weöres *Theomachia* című drámai költeménye.

A már említett személyeken kívül a pécsi tartózkodás alatt még számos tartós és futó barátság szövődött. Csak felsorolásszerűen a nevek, akikkel a költő itt ismerkedett meg: Bajcsa András, aki Verhaaren fordításaival hívta fel magára a figyelmet; Kocsis László, a papköltő, a később mártírhalált halt Barátos Endre, Zsikó Gyula, az újságíró és költő; Bárd Miklós, Kopányi György, András Endre, Harcos Ottó, Rácz István — akik közül néhányan ma is tevékeny résztvevői az irodalmi életnek. A zenészek közül Maros Rudolffal és Takács Jenővel köt barátságot.

1943 a búcsú éve — ősszel végleg elhagyja Pécsét, *Bolond Istókja* már Budapesten jelenik meg.

MARAFKÓ LÁSZLÓ

FILOLÓGIA

MADÁRNÁL SEBESEBBEN

— ADALÉK PETŐFI-FILOLÓGIÁNKHOZ —

„... A Petőfi bölcsőjénél egészen bizonyos, hogy legalább annyi szláv dallam hangzott el, amennyi magyar, ... ha ma elemezzük a Petőfi-rejtélyt, egyre több vonást ismerünk fel, amelyek a magyar lehetőségektől messze vannak, azt merem mondani *felette* vannak. ...”

Móricz Zsigmond (1939)

Petőfi-filológiánk mindmáig adós a költő édesanyja és dajkái által őrzött és továbbadott szlovák folklór, a korai — és iskoláskori, hiszen 1831-ben és 1833-ban is időztek itt Petrovicsék — kiskőrösi környezet hatásának vizsgálatával Petőfi életművében.¹ Holott életrajzírói sohasem titkolták szlovák származását, sem álmagyarkodás, sem tudatlanság nem készíthette erre őket. Illyés Gyula összefoglaló Petőfi-életrajza² is egyértelműen tanúsítja a szülőhely lakóinak és Hruz Máriának anyanyelvi hovatartozását: „Egy kis alföldi faluban, Kiskőrösön egy parasztházban, amely semmiben sem különbözött az ország ezer meg ezer parasztházától, egy kicsi feketehajú asszony fölkiált, vajúdik. Szlovákul jajong. Napközben rendesen magyarul beszél, de az ima és a sírás gyermekkorá szavait szakítja föl benne. ...” — s később: „A lutheránus templomban, ahol a kisdedit megkeresztelik — sietve, még születése napján, mert oly gyöngécskének látszik, hogy a bába egy napnyi életet sem jósol neki — szlovákul zümmög a zsoltár. Jórészt ezen az édes, hegyipatakcsörgésű nyelven adják tovább a jámbor asszonyságok is a híreket az újszülöttről — szerencsére hétről hétre erősödik.”

Filológiánk mulasztásának okát is inkább az ilyen szempontból számbajehető anyag felgyűjtetlenségében, illetve a gyűjtött anyag

¹ Lásd: IZES MIHÁLY: *Kiskőrös irodalma*, Kiskőrös az irodalomban - Tanulmány és szemelvények — Kézirat, 1976. p. 7–8. és X. (Letét a kiskőrösi Petőfi Sándor Könyvtár helytörténeti anyagában, megjelenik a Petőfi Sándor Társaság — Kiskőrös — kiadványai sorozatban).

² ILLYÉS GYULA: *Petőfi Sándor*. Szépirodalmi, Bp. 1974. p. 10., 13–14.

kiadatlanságában³ kell keresnünk, semmint valamiféle ál-nemzeti elfoglaltságban, hiszen a Hruúz és Petrovics családok eredetét és nyelvhasználatát a Petőfi-kutatás — elsősorban Mezősi Károlyt⁴ kell külön is említenünk — végül is föltárta már. Alábbi adalékunk tehát a hiány jelzésével a kutatás, és az azt megalapozó gyűjtés és rendszerezés meggyorsítására, fokozására szeretne ösztönözni ugyanúgy, mint a kisszámú hasonló korábbi közlés.⁵

Petőfi Sándor *Elvándorol a madár ...* című, 1846 márciusában Szalkszentmártonban keletkezett költeményének néhány sora⁶ szinte

³ a) Mindössze négy kiadványt sikerült felkutatnom, ebből kettőt tanulmányozhatam. *A Mit énekelnek a Borsod — Abauj — Zemplén megye-i szlovákok?* címűhöz, valamint a békés megyei gyűjtés anyagát tartalmazó kötethez nem sikerült hozzájutnom.

b) A *Rozmárín zeleny (Szlovák folklóre Esztergom környékéről)*, Gyűjt. és szerk.: DR. KÁLMÁNFI BÉLA Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége kiadása, Bp. 1973.) 45. lapján olvasható a *Zahucsali hori* (Gyűjtés helye: Sárísáp, ideje: 1962, adatközlő: GYARMATI PÁL, 69 éves), madár-motívum nélküli változata.

c) A *100 magyarországi nemzeti népdal* (Népművelési Minisztérium Nemzetiségi Osztálya kiadása, Bp. 1955. 16.) — kottával —, és 78. lapján ugyancsak a kiskörösitől eltérő változatban közli; ebben a madár-motívum helyén a vízben is visszacsillanó, vissza-látszó („obratí”) kövek, vissza nem hozható ifjúság metafora szerepel. (Gyűjtés helye: Pitvaros; az adatközlőt, a gyűjtés évét a kiadvány nem jelzi.)

d) A variálódás vizsgálata jelen adalék közzétételük nem feladatunk; a kiskörösi változat madár-motívumának egyedülisége — amit a további gyűjtés igazolhat vagy cáfolhat — a népdal nagy földrajzi elterjedtsége mellett a néprajzi tudományosság számára is két lehetséges magyarázatot tartalmaz:

I: A variációk különbözősége a Kiskörösré — 1718-ban! —, és Pitvarosra, Sárísápra betelepült szlovákok eredeti lakóhelye, illetve az áttelepülés ideje szerinti változatok rögzülései; így a szlovákiai szlovák folklóre vizsgálata adhat felvilágosítást kialakulásukról.

II.: A variációk Szlovákiából átszármazott közös alapszövegből Magyarországon alakultak ki az áttelepülést követő környezet magyar és más nemzetiségű folklórájának hatására, és a folklóralkotások variálódásának egyetemességéről szolgálnak adalékkal.

⁴ MEZŐSI KÁROLY: Petőfi anyja In: *Itt születtem én ezen a tájon ...* Kkmét, 1973. p. 77–89.

⁵ Ezek:

a) DIENES ANDRÁS közlése, DIENES A.: *A fiatal Petőfi* Bp. 1968. p. 38. és jegyzete: p. 266. (Hivatkozás ANDOR SEBERINY *Maria Hruúz* című, a *Národne Noviny* 1873. — 4. évf. — II–13. számában megjelent írására). ANDOR SEBERINY — SEBERÉNYI LAJOSNAK, PETŐFI selmeci iskolatársának és barátjának, a selmeci Magyar Társaság elnökének öccse — emlékezése szerint édesanyja, KRÍZ KATALIN PETŐFI édesanyjától — aki „nótás lány volt” — tanulta a *Lučenie, lučenie, vŕak je to teŕka vec ...* kezdetű dalt.

b) IRÁNYI ISTVÁN KISS JÓZSEF: *Petőfi aszódai és selmeci iskolatársának daloskönyve* (Itk. 1973. I. sz. p. 99–108.), mely NEUMANN KÁROLY dalgyűjteménye alapján a PETŐFIT Aszódon és Selmecen körülvevő — nagyrészt népi — magyar, szlovák és német dalkincset ismerteti.

Mindkét közlés 19. századi források alapján állítja ugyanazt, amit a Kiskörösön 1975-ben gyűjtött tőn népdal szövege is bizonyít, s aminek jelentőségét hangsúlyozzuk szerény adalékunkkal.

⁶ *Petőfi Sándor Összes Költeményei*. Szépirodalmi, Bp. 1974. 444–5.

szó szerinti egyezést mutat egy 1975-ben Kiskőrösön gyűjtött tót népdal szövegével,⁷ mely a gyűjtő közlése (és a 3. számú jegyzetben jelzett kiadványok) szerint valamennyi szlovák nyelvszigeten ismert Magyarországon, bár vidékenként eltérő változatokban.

A tót népdal és a vers egyaránt az *elmúlt élet, illetve — ifjúkor — elszálló madár* metafora hasonlító és hasonlítottja közötti azonosságot és különbözőséget használja fel. A magyar népköltésben ismeretlen a madár-kép ilyenfajta jelentésű újraköltése,⁸ és annak lehetőségét is el kell vetnünk, hogy a Petőfi-vers folklorizálódott volna a magyarországi szlovákság körében, hiszen a népdaltól idegen versformában íródott.

Herman Ottó kiadatlan, 1964-ben Sebestyén Gyula hagyatékában Schelken Pálma által megtalált tanulmányának, az *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*⁹ címűnek egy mondatával közelíthetjük meg a valóságot leginkább, mely szerint: „... Petőfi valóban a nép szellemét vitte a madár képében is a Parnasszus magaslatára.”. S a népbe — Petőfinél — a szlovákság éppúgy beletartozik, mint a magyarok, székelyek, szerbek és egyéb nemzetiségek. De Herman Ottó tanulmánya figyelmeztet bennünket arra is, amit később — ugyancsak helyesen — Sőtér István hangsúlyozott így:¹⁰ „Petőfi-nek épp a népköltészeti termése: túlhaladás a romantikán.” Ennek tanúi lehetünk az említett Petőfi-vers és az annak előzményeül föltételezett kiskőrösi tót (szlovák) népdal összevetésekor; mikor is a szlovák folklórból átvett „reális” (ez Herman Ottó jelzője) metafora megőrzésével egyidőben a népköltési forma meghaladását is érzékelhetjük, egy — az ősköltészetre visszautaló gondolatritmusú — szabders kialakulását.

A madárnál

Mi száll tova még sebesebben? ... az élet!

De, mint a madár, ez nem tér többé vissza.

⁷ Marosi Teréz gyűjtése. Éneklete: OCSEKI PÁL, 73 éves; Kiskőrös – Erdőtelek (Zahora) az adatközlő 3/b jegyzetünkben jelzett változatban is ismeri! A madár-motívumot tartalmazó változat teljes szövegét és fordítását a 11. lábjegyzetben közöljük.

⁸ A magyar népköltés a kultúrázó madár képében a hűtlen szeretőt, esetleg az elpusztult vagy raboskodó szeretőt jeleníti meg; máskor a madarat mintj üzenet — levél — vivőt említi. „A visszatérő madár — vissza nem térő idő” — különböztető metaforát nem használja.

⁹ A *népköltés madarai* című fejezete elhangzott a Magyar Rádióban: Kossuth-adó, 1975. október 16-án, 22³⁰–22⁴⁰ között.

¹⁰ SÖTÉR ISTVÁN: *Petőfi és a világlíra. Petőfi tüze*. Kossuth–Zrínyi, Bp. 1972. 313.

— kérdezi-feleli a Petőfi-vers, mintha csak a népdalt ismételné:¹¹

*Azsda sza to tacsza
Estye aj navratyi,
Ale moja mladoszty
Ta sza nyenavratyi.*

*Talán az a madár
Egyszer majd visszatér,
De fiatal korom
Vissza sohasem tér.*

Közlésünk általánosan érvényes vagy véletlen egyezőségű voltát, túlmenően az eddigi szórványos vizsgálódások eredményein (lásd az 5. számú jegyzetet), csak a további gyűjtés, rendszerezés, összehasonlító kutatás döntheti el. Ennek hiánya viszont Petőfi-filológiánk olyan mulasztása, mely — nem veszélve az adatközlők időse voltából adódó veszélyekről, a hagyományozódás Petőfi — korabeli népdalokat őrző rétegének változásáról — mindenekppen akadályozza az életmű teljesebb megismerését, s azt, amit Illyés Gyula Petőfi születésének 150. évfordulóján mondott beszédének¹² egy részletével így összegezhetünk:

„A nemzetek és nemzetiségek közti béke — fájdalmasan időszerű ma is, akár akkor amidőn ő ebbe vetette legfőbb reményét. Legyen bátorságunk változatlanul ebben hinnünk, ezért küzdenünk.”

ÍZES MIHÁLY

¹¹ A népdal tót — szlovák — szövegét a magyar kiejtés szerinti átírásban, a magyar nyelvű fordítást DR. SZARKA ISTVÁN átültetésében közöljük.

Eredeti
(Marosi Teréz gy.)
Zahucsali hori,
Zahucsali leszi,
Kgyezse sza pogyeli
Moje mladje csaszí.
Csaszí, moje csaszí,
Ver sza mi pogyeli,
Tami uletyeli
Sz tacsenszi do poli.
Azsda sza to tacsza
Estye aj navratyi,
Ale moja mladoszty
Ta sza nyenavratyi.

Nyersfordítás
(Izes Mihály)
Susogtak a hegyek,
Susogtak a fák,
Hova lettek
Fiatal óráim.
Órák, óráim,
Eltűntek bizony,
Elrepültek ők
Madárkákka a mezőre.
Talán az a madár
Mégis, hej, visszatér,
De ifjúságom
Nem tér vissza

Műfordítás
(Dr. Szarka István)
Zúgják mind a hegyek,
Zúgja a nagy vadon,
Hova, merre tűnt el
Én fiatal korom.
Én fiatal korom
Elszállt nagymessze már,
Elszállt, elrepült, mint
A mezei madár
Talán az a madár
Egyszer majd visszatér,
Én fiatal korom
Vissza sohasem tér.

Itt mondok köszönetet MAROSI TERÉZNEK önzetlen segítségéért és DR. SZARKA ISTVÁNNak a műfordítás elkészítéséért. — I. M.

¹² ILLYÉS GYULA: Emlékbeszéd Petőfi Sándorról. FISCHER SÁNDOR: *Retorika*. Kossuth, Bp. 1975. p. 305.

AMI EGY HÍRADÁSBÓL KIMARADT

Az alábbiakban Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára *Külföldre került magyarországi kódexek nyomában* címen az Irodalomtörténet 1976/1. számában (103–110) megjelent beszámolójához fűzők néhány megjegyzést.

Bár a szerző-házaspár UNESCO-ösztöndíjas spanyolországi útiról szóló közlemény tájékoztató jellegű, megállapításai néhány ponton kiegészítésre, helyreigazításra szorulnak. Észrevételeim természetesen csak az I. sevillai Janus Pannonius-kódexhez kapcsolódnak, mivel – a szerencsés véletlen folytán – annak ismertetésében én is közreműködhettem.

Annakidején az I. Sevillai kódex irányította a Csapodi házaspár figyelmét a további kutatásokra: „Főleg azonban az a feltételezés vezetett, hogy ha Sevillába elkerült egy Janus-kódex, hátha más magyar anyag is van ugyanott” (i. m. 107–8). A beszámolónak a kódex felfedezésére, tartalmára vonatkozó részletei azonban mégis elnagyoltak, pontatlanok.

1. Az I. Sevillai-kódex felfedezése

a) Csapodi ezt írja: „A spanyolországi kutatások legjelentősebb eredményét a sevillai káptalani könyvtár tartogatta. Hogy ebben a Magyarországtól olyan valószínűtlen messzeségben lévő városban is érdemes magyar vonatkozású anyagot keresni, arra egy véletlen találat vezetett rá. Néhány éve egy osztrák professzor egészen más természetű kutatásai során bukkant egy Janus Pannonius-kódexre a könyvtárnak abban a részében, amelyet Kolombusz Kristóf fia, Fernando Colon ajándékozott a sevillai káptalannak. Az ő adata, illetve a meghozatott mikrofilm alapján vált így ismeretessé a magyar kutatók számára ez az értékes kötet” (i. h. 107).

Az I. Sevillai-kódexet Josef Hamm professzor, a bécsi egyetem Szláv Filológiai Intézetének vezetője fedezte fel 1968-ban. (Nevének említése nem növelte volna meg egy mégoly rövid közlemény terjedelmét.) Hamm professzor, aki az Osztrák és Horvát Tudományos

Akadémiák tagja, a középkori délszláv irodalom neves tudósa; évtizedek óta kutat a szétszóródott korai horvát és szerb irodalmi emlékek után. Módszeres és rendszeres búvárkodásai során került el a spanyolországi könyvtárakba is. Kutatásai tehát nem tekinthetők „egészen más természetűeknek”; hiszen a középkori magyar és délszláv kultúra emlékei sok tekintetben hasonló sorsra jutottak a török hadjáratok, majd a hódoltság idején. Janus neve és költészete ismeretes a délszláv irodalom tanulmányozói körében is (vö. ehhez: Dávid András: *Janus Pannonius a délszlávoknál. Janus Pannonius tanulmányok*. Bp. 1975, 509–16; irodalommal). Talán mindez apró adalékul szolgálhat az összehasonlító irodalomtörténet számára is.

b) Én valóban egészen más természetű kutatásokat végeztem akkor, amikor értesültem a Sevillában őrzött Janus-kódexről. A bécsi egyetem nyelvjárástani tanszékén a készülő Bajor–Osztrák Tájszótár cédulakatalógusát tanulmányoztam 1969 őszén, amikor találkoztam Hamm professzorral. Rövid beszélgetésünk során említette, hogy az előző évben Sevillában egy Janus Pannonius műveit tartalmazó kódexre bukkant, s érdeklődött, vajon Pécsen találna-e adalékokat, vagy Janusra vonatkozó anyagot. A hallottakról tájékoztattam az akkor Béciben korvinákat tanulmányozó Csapodi Csabát. Ő azonban hihetetlennek, valószínűtlennek tartotta azt, hogy Sevillában Janus-kódex legyen. Úgy vélte, tévedésről van szó, hiszen a hazai kutatás Spanyolországot mindaddig nem tartotta számon Janus-művek őrző-helyeként. Hamm professzorral csak annyit közöltem, hogy a magyar kutatók nem tudnak a sevillai Janus-kódexről. Ő ezek után részletesen tájékoztattott a becses leletről, feljegyezte számomra a kódex könyvtári jelzetét. Ennek alapján rendelhettem meg a mikrofilmet az Orsz. Széchényi Könyvtár útján az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti tanszékeinek könyvtára számára. Kézhez vételére egy év múlva kerülhetett sor. Vizsgálataimról először egy újságcikkben (*Magyar Nemzet*, 1971. dec. 24.), majd a Filológiai Közlönyben (1971, 1–2, 123–30) számoltam be. — Velem egyidőben kezdett foglalkozni a kódex anyagával — ugyancsak Hamm professzor tájékoztatása alapján — a Los Angeles-i egyetemen Marianne D. Birnbaum is (vö.: *Janus Pannonius tanulmányok*, 317–22). Sajnos, arról nem tudok, milyen további eredményeket ért el.

Beszámolhattam az 1972-es pécsi Janus Pannonius-ülésszakon is; itt a mikrofilmet is bemutattam. A vetítés után Csapodi Csaba újabb kételyét hangoztatta: szerinte a kódexben (a 106b lapon) előforduló évszám nem 1448-nak olvasandó, ahogy én értelmeztem, hanem 1668-nak (esetleg: 1648-nak), a hatos és a négyes számjegyek hasonló írásképe miatt. (Ebből — feltehetően — az a további kétely is kicsendül, vajon maga a kódex korabelinek, azaz 15. századnak tekinthető-e.)

Annál öröndetesebb, hogy Csapodi Csaba aggályai utóbb mégis eloszlottak; hiszen végülis sor kerülhetett a spanyolországi tanulmányútra és a második sevillai kódex felfedezésére.

2. A mikrofilm szerepe a kutatásban

A beszámolóban olvasható: „Sevillába tehát már csak azért is érdemes volt elmenni, mert az autopszia alapján való kutatás mindig eredményesebb, mint amit pusztán mikrofilm alapján lehet elvégezni” (i. h. 107). — Ebből — a nem szerencsésen fogalmazott mondatból — a mikrofilmre alapozott kutatások értékének bizonyos lebecsülése érződik. Holott csak arról lehet szó, hogy a mikrofilm — és a belőle készült nagyítások —, a szokásos kutatási feltételek és lehetőségek között, főként a tartalmi, szövegkritikai vizsgálatok végzésére alkalmasak. Már ismertetéseimben jeleztem, hogy a mikrofilm alapján nem kaphattunk felvilágosítást a kódex anyagáról (legfőleg a rongálódások jellegéből következtethettünk volna), az esetleges vízjelekről, színezésről stb. Azonban a mikrofilm nagy előnye, hogy bármikor tanulmányozható, a kutatónak nem kell a könyvtárak olykor korlátozott nyitvatartási rendjéhez igazodnia; egy-egy részletről több nagyítás is készíthető stb. — Mint tudjuk, Horváth János professzor is a mikrofilm és a nagyítások alapján végezte kutatásait, és tette közzé az I. Sevillai-kódex anyagából az eddig ismeretlen 11 verset és a Pszeudo-Démoszthenész Epithapiosz szövegét a fordításokkal együtt (Itk 1974 [75], 594—627). És Csapodi is vallja: „Korai lenne még határozott, biztos megállapításokat tenni [ti. a II. kódexről], erre majd akkor kerülhet sor, ha megérkezik a mikrofilm és így el lehet végezni azt a hosszadalmas tartalmi és szövegvizsgálatot, amire a helyszínen nem lehetett mód” (i. h. 108).

Mint ismeretes, az I. kódex valószínű tulajdonosát Horváth János találta meg Thuz Osvát zágrábi püspök személyében a mű 106b lapjáról már általam is közölt püspöksüveges címer alapján (ALingui. 1972, 97). Csapodi e megállapítást — mint eredményt — átveszi, és Thuz püspökhöz kapcsolja az általa felfedezett kódexet is. Sajnos, az nem derül ki, hogy a tartalmi összefüggések, az azonos lelőhely vagy egyéb ok vezette-e erre.

3. Tartalmi vonatkozások

Csapodi a következőkben egybeveti a két kódexet: „Tartalmilag pedig nagyrészt kiegészítik egymást, amennyiben csak kis részben tartalmazznak azonos anyagot. Míg a korábban talált Janus-kódexben a szerzőnek főleg prózai munkái vannak, a most fölbukkantban elégiái és levelei” (i. h. 108—9).

Közleményeimben (FK. 1971/1–2, 123–30; ALingui. 1972, 97–106; *Janus Pannonius tanulmányok*. 445–55) ismertettem az I. Sevvillai-kódex tartalmát. Már ezekből, főként pedig Horváth János részletes vizsgálataiból kiderült az, hogy ebben a kódexben a szerzőnek terjedelmes itáliai vonatkozású versei, komor hangulatú elégiái (7), továbbá 23 epigrammája szerepel. A költői művek közül 11 eddig ismeretlen volt (vö.: Horváth János, i. m. 597–608; 609–13; 618–21). A prózai alkotások száma hat; van benne továbbá egy Alcinii [Alcimi] versus címmel jelölt anorganikus versgyűjtemény is (ezeket ugyancsak Horváth János azonosította). A felsoroltak alapján tehát nem mondható az, hogy: „... a kódexben a szerzőnek főleg prózai munkái vannak.”

4. Az I. kódex jellege

Csapodi az egybevetéskor azt tételezi fel, hogy Janus „... műveinek, köztük leveleinek teljes gyűjteményét akarta elkészíttetni és ez a munkálat élete utolsó szakaszában folyt” (i. h. 108). Azaz: a két kódex a „teljes gyűjteménye” részének fogható fel.

Már szerény ismertetéseimben felhívtam a figyelmet arra, hogy az I. kódex sajátos válogatás eredménye: tartalmi rendje más, mint a többi, eddig ismert Janus Pannonius-kódexé. A Teleki-féle kiadás J. P. Epigr. Liber II.-ből tizenhét epigrammát találunk benne, az Epigr. Liber I.-ből mindössze hatot (vö. *J. P. tanulmányok*, 454). Részletesen vizsgálja ezt a kérdést is Horváth János, megállapítva: „a kódex egy-két cím nélküli epigrammán kívül Janusnak egyetlen olyan versét sem tartalmazza, amely Mátyás király hírnevét szolgálta volna” (i. m. 595). — Az I. kódex tehát Janus *célszerűen válogatott* alkotásait foglalja magában és nem tekinthető „művei teljes gyűjteménye” részének, ahogy ezt Csapodi véli (i. h. 108).

Úgy gondolom, a filológiai hűség kedvéért, de a későbbi kutatások érdekében is szükség volt e néhány kiegészítő észrevételre, helyreigazításra.

HORVÁTH MÁRIA

AMI EGY HOZZÁSZÓLÁSBAN FÖLÖSLEGES

1. Rövid úti-beszámolónk, amelyben mindössze két oldal jutott Seville, természetesen nem terjeszkedhetett ki Hamm professzor tevékenységének méltatására, sem pedig Horváth Mária bécsi kutatásainak ismertetésére, cikkeinek felsorolására. Ez nem is volt föladatunk. Legföljebb annyit lehet megjegyezni, hogy ha Hamm professzor valóban nem csak más természetű kutatásai közt, véletlenül bukkant a Janus-kódexre, hogy lehet, hogy nem talált rá ugyanannak a könyvtárnak ugyanabban a katalógusában a másik Janus-kódexre is, amit mi megtaláltunk?

2. Azt gondoljuk, a mikrofilmek használhatóságáról senkit sem kell megjegyezni. Magunk is tucatjával rendeljük és forgatjuk külföldi kódexek mikrofilmjeit.

3. Hogy 5 évvel ezelőtt, egy előadás alatt sebtiben lepörgetett, elég rosszul olvasható mikrofilmben látható évszámhoz milyen megjegyzést fűztem, arra pontosan már nem emlékszem. De hogy 1668-at nem mondhattam, az bizonyos. Hiszen még egy teljesen kezdő vagy dilettáns sem vonná kétségbe, hogy a kódex írása 15. századi. A kódex eredetiben való tanulmányozása alapján azonban pontosan megállapítottuk, hogy Horváth Mária tévesen olvasta az évszámot 1448-nak. A valóságban 1458. Horváth Mária tévedésének az az oka, hogy ő nem volt tisztában azzal, hogy a 15. században egyes számjegyeket, így az 5-öst a maitól teljesen eltérő alakban írtak.

4. Thuz püspök címerét Horváth Jánostól függetlenül magunk is fölsímtük. Nem kellett más ehhez, mint fölütni Hoffmann Edit közismert, alapvető munkájának a *Régi magyar bibliofileknek* címer-táblázatát.

5. A Sevilla I. kódex sok tekintetben egészen más megvilágítást kapott a Sevilla II. előkerülésével. Gondoljuk, ezen az alapon Horváth János is módosította volna nézeteit, amelyeket Horváth Mária közöl. A magunk részéről, most már hosszú idő óta foglalkozván a sevillei kódexek egymáshoz és a Janus-szöveghagyományhoz való viszonyával, teljesen megerősödünk abban a nézetünkben, hogy a két kódex közt szoros összefüggés van, s a Sevilla I. nem önálló, céltudatos válogatás eredménye. Lehet, hogy Horváth Mária maga is erre a meggyőződésre jutott volna, ha megvizsgálja a Sevilla II. mikrofilmet, amely évek óta minden kutatónak szabadon rendelkezésére áll az Akadémiai Könyvtár mikrofilmtárában. — Dehát ez persze már a tudományos vita kérdése, s nincs helye részletesebb tárgyalásának egy a szélesebb körök tájékoztatásául szánt rövid beszámolóban.

CSAPODI CSABA
CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

SZEMLE

SZEMÉLYES ÜGY

SZEMLÉR FERENC KÖNYVE

(Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1975)

„Mindig szoros tartózkodással beszéltem magamról” — írja Szemlér ennek a könyvnek 102. lapján. Tartózkodva, az igaz, mégis mindig vagy majdnem mindig önmagáról beszélt műveiben. Erre akkor jöttem rá, amikor *Augusztustól augusztusig* című trilógiáját — ezt, a kritikusok által túlságosan szigorúan megítélt, már-már alábecsült művet — több mint egy évtizede elolvastam: lehetetlen volt nem észrevennem benne a személyes vallomást, az önéletrajzi elemeket. Az *Udvarhelyi Odüsszeiában* még inkább éreztem ezt, de még *A mirigy esztendejében*, ebben a remekbe sikerült történelmi regényében is — sőt ebben leginkább: mert sorsa és lelkiállapota mutatkozik meg benne, áttételesen persze, de kitapinthatóan, érzékelhetően, árulkodón; elő is készítvén mintegy ezt a könyvét, folytatván is saját korábbi emlékezéseit és vallomásait, az erdélyi emlékirók hagyományait is.

Könyvének első ciklusában — címe egyben a könyv címe is — költői-írói pályájának indulásáról, néhány állomásáról, műveinek keletkezési körülményeiről, alkotási módjáról, műveinek sorsáról és fogadtatásáról számol be — valóban tartózkodóan, szűkszavúan, de nagyon szuggesztívan.

Műveinek legfőbb ihletője és tárgya a saját közösségi és benső élete; az a vágy és szándék él benne, hogy fölkutassa környezetét, annak a közösségnek szellemiségét, magatartásformáit, melybe beleszületett, melyben él és munkálkodik. Könyvében erről vall: erről a kutatásról; arról, hogyan vált a személyes élmény művé, milyen áttételek, elképzelések által vált a konkrét valóság alkotássá, teremttéssé. Most, hogy visszatenkint gyermekkorára, a székelyudvarhelyi, hajdani Kossuth utcára, édesapjának feledhetetlen alakjára, az iskolára, barátaira, tanítóira és tanáira — nemcsak ez a gyermekkori varázslat, ez a tündérország képzik föl előtte, hanem tudván tudja is, hogy ez a táj, ez az emberi környezet jelen van minden művében: „Ha más nem veszi is észre, én csalahatlanul fölfedezem ragyogó fénytöréseit és visszaverődéseit valahány tettemben, minden kimondott szavamban, leírt vagy nyomtatott mondatomban. Ez a szín, ez a festőanyag az én szülőföldem.” Ahogyan Babits regényeiben, némelyik novellájá-

ban, de még verseiben is, jelen van a hely, ahol élt — Szekszárd, Pécs, Baja, Fogaras, Újpest, Rákospalota, Budapest —, ugyanúgy, szinte térképszerűen, meg lehet rajzolni Szemlér színhelyeit is: Székelyudvarhelyt, Brassót vagy akár az Adria partjának némely helyeit. Csakhogy frás, alkotás közben az anyag önállósul, dolgozni kezdenek saját törvényei, átalakítják a tájat, egyik vonását elhalványítják, talán ki is törlik, a másikat meg határozottabb, élesebb vonalakkal-színekkel rajzolják meg. Még inkább így van ez a cselekmény és a regényalakokkal: ki lehetne kutatni azokat a kapcsolatokat, amelyek Szemlér valamelyik regénye és a vele valóban megtörténtek között vannak; azokat is, amelyek regényeinek vaalmelyik hőse és saját személye vagy némelyik hőse és valóságos, élő vagy élt személyek között vannak — de ezek nem pontos megfelelések: a cselekmény és a valóságban megtörtént esemény, a hős és modellje között a párhuzamosságok, hasonlóságok, azonosságok a történesnek nem annyira menetében, inkább lényegi csomópontjaiban vannak; vagy még ott sem, hiszen az alkotás éppen abban van, hogy a valóságos történés súlypontjai, csomópontjai az alkotás folyamatában áthelyeződnek, szerkezete, irányultsága is megváltozik, vagy módosul: cselekménnyé válik; a modell és a hős közötti megfelelések is pontatlanok ebben az értelemben, nem egybevágóság van köztük, hanem hasonlóság, főképp szellemi alkatukban, szemléletmódjukban, erkölcsiségükben, társadalmi és szellemi-erkölcsi környezetükben, törekvéseikben és igényeikben; sorsuk sem közös, de vannak közös jegyeik; a hős nem fényképe a modellnek. A modell csak segítséget ad a hős ábrázolásához, egy-egy színnel, vonással kiegészíti, teljessé teszi a Szemlér alkotta, a képzelete szülte alakot, hogy minél pontosabban és hatásosabban kimondhassa azt, amit az író ki akar mondani vele — nemcsak szavaival, de külsejével, magatartásával, akart és spontán gesztusaival is. Az ilyenfajta elkotásmód gyakori — talán a leggyakoribb — a világirodalomban, ez hozta és hozza létre leginkább azokat a műveket, melyek sokat és hiteleset tudnak elmondani a világról. Szemlér nem bízza magát teljesen a képzeletére, írásaiban mindig jelen van a személyes élmény hitele, olyannyira, hogy nemcsak az *Augusztustól augusztusig* Imreh Péterének, *A mirigy esztendeje* Szüle Istvánjának, az *Udvarhelyi Odüsszeia* gyermekhősenek állt önmaga modellt, hanem másoknak is; ő maga írja a 99. lapon: „Ha valaki az én *Odüsszeiá*-mban engem keres, akkor szerényen figyelmeztetem, hogy nem csupán a Balázs család valamennyi alakjában, de a tengerparti vén olasz asszonyban, a *Libasorban* újszékelyi öregemberében és *A sárkányok* mindkét brassói tanárában is engem kutatgasson, hiszen mindannyiuk én magam vagyok, hiszen valamennyiüket átéltem, sőt saját magam teremtettem.”

Szemlér szolgálatnak tekinti az írást, általában a műalkotást, még

akkor is — mint írja a 125. lapon —, „ha legelső rápillantásra titkosírással írt, sőt palackba zárt üzenetnek tetszik”. Műveinek ismerője csak igent mondhat erre a vallomásra: verseiben, regényeiben, színműveiben, esszéiben, sőt műfordításaiban is, páratlanul nagy terjedelmű, kellőképpen még át nem tekintett és fölméretlen egész életművében ott munkál ennek a szolgálatnak az igénye. Elsősorban azt a közösséget szolgálja, melybe beleszületett, melyben él és dolgozik; de azt a nagyobb közösséget is, melynek tagjává anyanyelve és eredendő műveltsége teszi; és azt a közösséget is, melyet emberiségnek, némelykor Emberiségnek mondunk. Mindezt pedig teszi azzal a meggyőződéssel, melyet ő maga oly szépen fogalmazott meg e könyvének 126. lapján: „Az alkotás csak akkor szolgálat, ha saját törvényeihez még kedvezőtlen körülmények között is híven ragaszkodik, és igyekszik kifejezni az élet, a társadalom, a történelem igazságait és szépségeit — úgy, amint azokra az alkotó saját sorsát, minden javait és egész életét fölteszi.”

Könyvének másik ciklusa az *Ábécé*. Magyar, román, szász íróbarátairól, emlékezetre érdemes emberekről, találkozásokról írt rövid, egy-két lapnyi terjedelmű írások vannak benne: alkalmi és ünnepi megemlékezések, vissztekingések, emlékek fölillantása — egy megírható és megírandó, remélhetőleg meg is íródo önéletírás szépen faragott építőkövei. Balogh Edgárral kezdi a sort, Tamási Áronnal zárja — az ábécé rendjének megfelelően. A két tucatnyi írás között egy sincs, mely ne mondana érdekeset és elgondolkodtatót, mely ne keltene föl nemcsak a kíváncsi olvasó érdeklődését, de az irodalom közelmúltjában búvárkodó szakemberét is, akár Bölöni Györgyről, Karácsony Benőről, Kós Károlyról vagy Nagy Istvánról ír, akár a marosvécsi találkozókra vagy az Erdélyi Helikonban való munkásságára emlékezik vissza.

Szépen megmunkált, szerénységében és tartózkodásában is öntudatos alkotás ez a vallomás; jó kalauz egy nagy életmű megismeréséhez — és sejteti, hogy Szemlének még nagyon sok mondandója van önmagáról is, arról az irodalomról és alkotó közösségről is, melynek immár öt évtizede nemcsak tagja, hanem alakítója és egyik legjelentősebb személyisége is. Várjuk a folytatást, s reméljük: nem hiába.

BELIA GYÖRGY

ILLÉS ENDRE: A SÓ ÍZE

(Magvető, 1976)

Illés Endre mestere a bensőséges kapcsolatok teremtésének. Nemcsak személyes jelenlétével, hanem írásművészetével is meghitt körbe kalauzolja az olvasót. Pontosabban, rányitja a szemet arra, hogy amit — kívülállóként — bűvös területnek vélünk, az végül is nem egyéb, mint az alkotói élet része, következésképpen az irodalommal nem lehet másként foglalkozni — *élni* kell. Olyan természetességgel, mint ahogy elfogadjuk, hogy a sónak sós íze van. („A sót sohasem kell mesterséges só-ízzel erősíteni. A sónak kell sónak lenni.”)

A só íze — a kötet címénél maradva még — mindenkinek ismerős, aki csak egyszer is megkóstolta; inger hatására újra és újra felidéződik. Illés Endre emlékezetében — egy-egy indító motívum hatására — ehhez hasonlatos módon kiválasztódnak az *igazi* barátság, igazi érték és szépség, példamutató erkölcsi erő és magatartás elemei. Móricz-hoz kötődő emlékeinek sorra vételekor jegyezte meg, hogy az emberi kapcsolatok legtöbb esetben *megkásásodnak* vagy *megecetesednek*, de mindjárt hozzátette, hogy a *találkozásokban* nincs semmi romlandó. Az élmény, az együtt töltött idő újraidézésének oka így nem a személyes kitárukozás, hanem az, hogy mozaikjaikból *emberi* arcvonások táruljanak fel. Irodalmi közvéleményben, sőt esetenként irodalomtörténészek, kritikusok körében is akad példa az eszményítésre, író-költő portrék egyoldalú merevítésére. Legendák vagy összefüggéseiből kiragadott cselekedetek alapján psziché és moralitás tekintetében a szükségszerű emberi reakcióktól eltérő vonásokat rögzítenek elsősorban. S arról, ami ennek ellentmondana, nem vesznek tudomást. Ezért is fontosnak tartom Illés könyvében azokat a részeket, amelyekben arra figyelmeztet, hogy arcképeket csak a sokoldalúság jegyében lehet megrajzolni. Babits Mihályéba — írja — „nemcsak a nehezen oldódó görcsöket kell belerajzolnunk,” hanem: „a néma jóvátétel erényét is.”

Könyvének két fejezetében (*Szűnes kövek*, *Test és lélek*) a kiválasztott anyag kínálta azt a lehetőséget, hogy a személyiség-vonások sajátosságainak megismertetésén át az alkotás titkaiból is ízelítőt adjon. Apáczai Csere János sorsa, életének tragikus fordulatai és a művek (közöttük a székfoglaló beszédek) egymásrahatását nyilvánvalóvá teszi. Ilyenné lesz Tamási Áron emberi és művészi megjelenése Illés emlékezetében, noha maga idézi azokat a véleményeket, amik szerint kontroverzia volt az írói életmód és a teljesítmény között.

Tamási — mint megtudjuk — 1949-ben kiadott *Kikelet* című kötetébe jegyezte ajánlásként: „a teremtetett világon a legjobb barátomnak.” Írásra, múltbatekintésre, meditációra serkentő szavak.

Kézenfekvő, hogy a barátság tartalmáról, lényegéről, megnyilvánulási formáiról kellene képet adni az olvasóknak, de Illés (lásztólag) megkerüli az önmagának feltett kérdésre a feleletadást. A „mi a barátság?” megválaszolása *helyett* emlékmotívumokkal és levelekkel tárja fel egy „barátság hétköznapijait”. Emlékek és levelek, vagyis évtizedekig őrzött egyéni élmények és dokumentumok keverésére vállalkozott, holott végső soron a kettő csaknem kizárja egymást. Illés Endrénél viszont *nem*, sőt az egyik kiegészíti, megerősíti a másikat. Tamásival — maga írja — 1930-ban ismerkedett meg a Baumgarten Alapítvány díjkiosztó ünnepségén, amit rövidesen követett a Bristolban egy gazdag ebéd. Magyarázatként hozzáfűzte, hogy Tamási portréjából elhagyhatatlan vonás; az egyenjogúság alapján mindenre igényt tartott. „A szegénység bajainak elsorolására — jegyzi meg Illés —, Bajcsy-Zsilinszky szégyenletes tarpai választásának és megbuktatásának leleplezésére — de Baumgarten-díjából a Bristolbeli ebédre is.” E sorok olvastán még mocoroghat a gyanú, hogy a mozaikrakó emlékezetében az igazságkereső baráti szenvedély sodort véletlenszerűen egymás mellé dolgokat. De, hogy a *Test és lélekben* — és az egész könyvben — mennyivel többről van szó, azt az 1940-es dátummal kezdődő és 1966-ossal befejeződő levelek dokumentálják. Nevezetsen: az esszéíró Illés látszólag alig akar többet elmondani személyes élményeinél, de éppen ezek elhelyezésével, távoli összefüggések felvillantásával minősíti kisportréinak, írásainak tárgyát. Az átforgatott levelekből összeállított Tamási arckép erőnye nem abban rejlik, hogy olyan iratokat ismerhet így meg az olvasó, amelyek addig csak Illés Endrének álltak rendelkezésére; maga a szerző is fontosabbnak érzi, hogy bepillantást engedjen az alkotóműhelybe, írói elvek és hétköznapiak közé. Külön kiemelendő, hogy nincsenek számára „kényes” kérdések. Dokumentálja barátságuk „egyetlen felhőjét”, meg az 1947-es születésnapot is, amit tizenkét fős asztal mellett nyolc üres tányérral (ti. a meghívottak közül annyian *nem* jelentek meg) ünnepeltek.

Természetes, hogy az emlékidézés epikai kereteket kíván. Szükségképpen viseli magán *A só íze* több írása a novella jegyeit. Móricz, Szép Ernő, Kosztolányi, Babits alakját hangulatos epizódok, párbeszédek, szemléletes környezetrajz keltik életre. Ezek az elemek szinte kényszerítik, hogy Illés Endre elbeszélései, drámái ismeretében és azokhoz viszonyítva olvassuk mozaikjait. Többen figyelmeztettek már arra, hogy az esszéik és az egyéb műfajok között vannak egyezések; legelőbb a mértéktartóan arányos szerkesztés, a megidézés szenvedélyének racionális keretek közé szorítása, a belső világok megértésének szándéka, szemléletes, képszerű előadásmód. A *Krétarajzok* (1970) Illés-kötet volt bizonyosság arra, hogy a szigorú szerkesztésű műfajok kiváló mesterének nem kellett alkotói alapállásán változtatnia, amikor

Csáth Gézaról, Ambrus Zoltánról vagy éppen diákvárosáról írt. A pillanat varázsát a mozaikokban éppoly kitűnően érzékelteti, mint szépprózai műveiben. S ezekből mindig lényeges következtetésekhez jut el. A véletlen találkozás Babitscsal a Vérmező sarkán s a különös párbeszéd vagy a Dante-kommentárok ügye számára a lelki alkotót mutatja. Nem fejlődésében előrehaladva ragadja meg ezt sem, hanem jelenet-mozaikok által. Ezeknek van némi önállósága, leginkább abból eredően, hogy a tényleges találkozások először egy induló és a már hírneves író között történtek. Legpontosabb megjelenítése ennek a *Tapogató* című Móricz Zsigmondról szóló írás, amelyben a szituációk és a vizsgáztató kérdések a hozzájuk kapcsolt tanulások hangsúlyaitól kapnak időntúli távlatot.

Ne gondoljuk azonban, hogy az epikai vagy drámai elemek határozzák meg a mozaikok jellegét; ezekben a tudós, nagy műveltségű író szólal meg, aki a történetiség elvével és az intuícióval, a leíró tárgyilagosság és a tárggyal való érzelmi azonosulás eszközével egyaránt kitűnően bánik. Apáczairól írva hangsúlyozza, hogy a tiszta emberség, a „heroikus jellem” ad példát háromszáz év távlatából. A három évszázad kiemelése nagyon lényeges, mert — mint mondja — az Apáczai-műveket „mosolygás nélkül” ma már nem olvashatjuk, de harcai, szándékai nemesítőek. Az volt az a hármas hatás is, amiről a címadó írásból értesülünk; Tolsztoj *Háború és béke*-je, Einstein relativitás-elméleti füzetek és Korányi Sándor előadásai együtt tágitották Illés Endre számára a világot. Egészen addig, hogy felidézésüktől végül eljusson az írói feladatvállalás kvintesszenciájáig: „Olyan szenvedélyesen igaznak kell lenni, oly pontosnak és hűnek, annyira tudni kell, mi a lényeg, hogy valóságunk valóság maradjon akkor is, ha új elemek lépnek be az ismeretlen elemek közé. A jelent az ismeretlen jövő megsejtésével kell leírni. A három dimenziójú világ csak a negyedik dimenzió érzékeltetésével, a jövővel válik valósággá.” Történetiség és az írói időtlenítés keverése sajátos hangulatú, szokványos műformát mellőző-átalakító mozaikokat teremtett. Például elbeszélésként indított írásból kinő bő idézetekkel tarkított tanulmány, amiben középponti rendező elv köré van csoportosítva a mondandó. A Bérczy Károlyról szóló napjainkban, egy weimari élmény leírásával kezdődik, hogy azután Illés önnön tudását ellenőrizve ássa be magát egy plágiumvádba. A mozaikrakó arcképéhez lényeges adalék, hogy arra is figyelmeztet, nem emlékezett pontosan mindenre, s amikor már a szükséges könyvek a kezében voltak, akkor a mi a plágium? kérdés vált fontossá, szétfeszítve az önkontrollra történetiség eszközeivel épített dolgozat kereteit.

A mozaikokban, vallomásokban és cikkekben feltáruló érdeklődési kör horizontjának tágasságát az átfogott időhatárokon túl olyan pillanatok leírása is mutatja, amilyen a Babitscsal Csontváryról

lefolyt beszélgetés, vagy Bartók *Allegro barbaro*jának meghallgatása volt. Meg azok a telitalálatos elemzések, amiket Beck Ö. Fülöp kispasztikáiról írt, s ahogyan nagyobb szobrai közül a hozzá közel-állókat jellemzi. Ide vág az interjúk megszámlálhatatlan utalása és könyvtárának gazdagsága is: „Körülbelül ott tartok: ahány új könyvet hazaviszek, ugyanannyit el kell ajándékoznom a régiek közül.”

Illés Endre műveit vizsgálva sokszor leírták, hogy krétarajzaiba és mozaikjaiba belerejtette saját arcát; leginkább azáltal, hogy a jeleneteknek szereplője, a dialógusok résztvevője. Ehhez azonban — a pontosság érdekében — hozzá kell tenni, hogy a mozaikok *formájukkal*, anamnézis-szerű feszességükkel mintegy kínálták az önportré lehetőségét. Az író apróságokra figyel, emlékszlánkokat illeszt egymáshoz, nagyobb időperiódusok helyett a pillanatok (egy-egy életművön belül) ragadja meg. Ebből olyan különösen egyéni írói világ és szemlélet körvonalazódik, amelynek legerőteljesebb vonása, hogy *mindent fontosnak tart* egy-egy kiemelkedő élet(mű) tényleges megismeréséhez. Mindent, ami *az embert* mutatja. Simon István kérdésére adott válaszában így foglalta ezt össze: „Anamnéziseket írtam, azaz korelőzményeket, a betegség első jegyzőkönyveit. Naponta tíz-tizenöt ember tárta fel előttem életének, és hogy úgy mondjam, mellkasának, szívének titkait. Nagyon őszintén, a betegség szorításában, örvényeiben. Feledhetetlen iskola volt! Feledhetetlen ismerkedés az emberrel. Mert engem az életben sokminden érdekelt és érdekel ma is, beszélünk már róla: a könyv, a zene, s amiről nem beszélünk: az utazás, haza tájak, idegen tájak — *de legerősebben az ember érdekel mindenütt. Minden helyzetben az ember. A kortársaim.*” (Kiemelés tőlem — L. A.)

Ez a rendező erő, ami Illés írásainak háttérében meghúzódik. Ez segíti abban, hogy elkerülje az emlékezők számára legnagyobb csábítást jelentő önmutogatás sikamlós területét. A legszemélyesebb emlékében sem találhatunk zavaró kérdéseket, szubjektivitást. Mellékízek nélkül, mondhatni, alázattal végzi a magára kimért feladatot.

Hogy mennyire belső ügye a tárgyilagosság, a mértéktartó és megalapozott ítéletalkotás, azt azok a vitacikkek igazolják, amelyeket *Cserépszavazás* címmel fogott össze kötetében. Bertha Bulcsu kérdésére (Az író társadalmi helyzetét milyennek látod?) azt válaszolta, hogy a futballista többet kap, a színész népszerűsége nagyobb, a tudós megbecsültsége, így az írónak csak a kritika marad. Ha „elég okos” — ezt tudomásul veszi. Mármint a helyzetet. De nem a rossz, fals, indokolatlan értékeléseket. *Bohóc-e az író?* című cikkének ebből eredő indulatát nem csak az alkotó(k) védelme okán helyeselhetjük, hanem a kritikusai tisztesség mibenlétének körülírásáért is. Ugyanígy az „irodalmi vita” kapcsán kifejtett véleményét. A diagnózis tömör és pontos. Ki tagadhatná, hogy nincs személyeskedés, félreértés, olykor

„tömjénfüst” kritikánkban? Illés sem a tévedés jogát kérdőjelezi meg, hanem annak *rendszerességét* utasítja el. Azt is tudós író módjára — képszerűen: a rossz viták csonkig égve alusznak ki, mint a gyertyák, de a művek fénye elfojthatatlan. S az előbbienél fontosabb ezekre figyelni.

A személyes emlékek és a rendszerező erő, meg az önmagára kimért feladat egysége, egyensúlya biztosítja Illés Endre mozaikjainak, dokumentum-tanulmányainak *irodalomtörténeti* értékét. Aligha szükséges külön bizonygatni, hogy a Tamási Áron-leveleknek mekkora a forrásértéke, s azt sem, hogy a Nyugat nagyjainak arcképehez nélkülözhetetlen mozaikokat tett közzé. Ki kell emelni azt a legenda-oszlató nézőpontot, ahogyan Osvát Ernőről írt Ady prózai írásainak kritikai kötetei ürügyén. Lehet — amint egyik méltatója megjegyezte —, hogy az *Egy legenda csücske*, „érzelmi alapfoka” más, nem olyan, mint a többi írásé, hogy kíméletlen, *de* nem Osvát ellen az, hanem Ady, Schöpfung Aladár *igazáért*.

A *só íze* kötettel Illés Endre ismételten bizonyosságát adta annak, hogy az élet és irodalom, kritika és művek, irodalomtörténet és emlékezés közé nem elválasztó kötőszavakat, hanem egyelőségjelet kell tenni. Mert a mozaik-technika nem zárja ki az olvasmányosságot s a kíméletlen ítéletet, de a történetiség elvét sem. Csak, úgy kell ötvözni mindezt, ahogyan Illés Endre tette!

LACZKÓ ANDRÁS

EGY IFJÚ NEMZET CÍMERÉRŐL

SÖTÉR ISTVÁN: *A SAS ÉS A SERLEG*

(Akadémiai, 1975.)

Az európai nemzetek és kultúrák viszonylag új képződmények. Az emberiség évezredek történelméből az a párszáz év, amit szellemi érték és hagyomány szempontjából számontartanak az újabb kori nemzetek, csak a kezdeményezésekről, „ifjúkori” almokról és tervekről adhat hírt és tanúságot. Az egyetemes kultúrtörténet polgárosodásnak nevezi ezt a fiatal, mégis komplex jelenséget, a 19. században kialakuló, újkori, polgári nemzetek megszületését, tudományos szervezetét, gazdasági életének átszervezését, intézmények megalapítását, működtetését, a társasági életnek és a kulturális életnek a szisztematikus újjászervezését, illetve felépítését, állandó újraélesztését. Ma már sokmindent ismerünk ennek a polgári átalakulásnak a társadalmi és egyéni összetevőiről, okairól. A történelem-

tudomány felkutatta, leírta a forradalmi és reformista módszereket, a kizáró és egymást hasznosan kiegészítő harcot és munkát, a közösségre vonatkozó, irányuló egyéni és kollektív küzdelmeket. A polgári történelemmel új történet kezdődik az emberiség életében. A régi népek elhaltak, vagy „előregedtek”, utódaik semmilyen kegyelete sem tudja többé fenntartani eszményeiket, szép, tökéletes egésznek ható szellemvilágukat, mitológiáikat. A feudális tagozódás, a rendiség keretei és díszletei még alkalmas az elvont, már nem életet tükröző szertartások, kultuszok kultikus megőrzésére, a „polgári nemzet” azonban túlságosan fiatal, kialakultalan, szabálytalan, kócosan rendetlen, egyszerre romboló és építő, okosan vagy dacosan tiszteletlen a múlttal szemben. Régi és új, egyetemes és nemzeti, egyszerű és bonyolult összeolvadása, de különösen tudatos, eltervezett összekapcsolása még hosszú évek küzdelmének, tapasztalatainak, elszenvedett kudarcainak és megsegényült tévedéseinek lesz eredménye.

Sőtér István a polgárosodás szellemi mozgalmainak, művészi és irodalmi ábrázolásának kutatója, szakértő, tudós magyarázója, monográfiákat és tanulmányokat írt már erről a korról. Minden művében nemes szenvedéllyel, szinte gyengéd szeretettel foglalkozik ennek az új szellemteremtésnek, országépítésnek a gondjaival, ünnepléses és köznapi jeleneivel. A nemzet és haladás, romantika és realizmus, az ember és a mű összefüggése, egymást feltételezése ezeknek az írásoknak a világképe és főgondolata. Sőtér jól tudja, hogy a történelem objektív folyamat, de már régóta elemzi differenciáltan és árnyaltan jellem és kor, ember és valóság okozati viszonyát, ismeri a szándékok, eszmék, ideológiák jelentőségét a történelem alakulásában. Ezért vonzzák őt a nagy reformkori egyéniségek, a polgárosodás úttörői, alkotók, politikusok és köznapi munkások, a társadalom szorgos, de nélkülözhetetlen kismesterei is.

A 19. század kora, történelmi és társadalmi mozgalmak, tudománya és művészete különösen alkalmas ennek a komplexitásnak, az egyéniség és közösség kapcsolatának vizsgálatára. Az új társadalmilag megformált igénye és építése sokoldalú, különlegesen képzett embereket követelt. A reformereket a politikában, a mérnököket az építésben, nagyformátumú, nemzetnevelő „pedagógusokat”, gyógyító orvosokat, álmodni és hinni tanító írókat és művészeket. Az egészséges szellem és test ápolásának görög-római hagyományaihoz térhetett csak vissza ez az ifjúságban és szépségben hívó, új társadalom. A Széchenyi megálmodta „kiművelt emberfő” a polgári haladásnak, a magyar reformkornak az ideálja. Sőtér lelkesen és büszkén mélyül el a kor kiemelkedő alakjainak életrajzában, ifjúi elképzeléseik és álmaik, lázas tevékenységük és küzdelmeik bemutatásában. Emlékművet emel egy ifjú nemzetnek, hősi kornak, amelyben hihetetlenül sok akaraterő és jellem kovácsolódott ki, szövetkezett közös, alkotó

munkára. Nagy munkáiban nemcsak a történelmi folyamatokat ábrázolja, nemcsak a törvényszerű összefüggéseket láttatja, hanem megfesti az ifjú Magyarország allegorikus szellemét, egy megejtő történelem vonzó arcképsora tekint ránk e könyvnek lapjairól. Amikor *Akadémiai arcképek* alcímet viselő könyvét forgatjuk ezért tűnik úgy, mintha ismerős, már egyszer olvasott könyvet vettünk volna kezünkbe. Pedig a reformkor szellemi galériája még soha, senkinél nem volt ilyen teljes, a koncepció, „tárlatvezetés” ennyire átgondolt, értő, a mával összehangolt, allegorikusan a jelenre is utaló, mint Sőtérnél. A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulójára kiadott arcképsorozata mégsem egyszerű képkiallítás csupán. Nem szokványos ünnepi megemlékezés, és főképpen nem az akadémikus kötelező tiszteletadása ez a könyv nagy elődei előtt.

A cím, *A sas és a serleg*, az esszék legkomolyabb hagyományait felidézőn a mű alapeszméjét, sőt, talán nem hangzik ez dagályosnak, a téma ürügyén felvázolt tudományos módszert és történetfilozófiát is magában foglal. Az Akadémiát jelentő allegorikus festményből, amit Széchenyi, Ender bécsi festőnél rendelt és az Akadémiának ajándékozott, ezt a két allegorikus jelképet, a sas és a serleg motívumait emelte ki Sőtér István. Nem ötletszerűen. A két motívum jelentéstartalma alkalmas arra, hogy a magyar tudomány másfél évszázad alkotóinak és alkotásainak elkötelezetten társadalmi, nemzetépítő, népet, emberiséget szolgálni akaró, a mindennapok életébe illeszkedő közösségét hangsúlyozza. Van valami felemelően jelképes abban, hogy a nemzeti tudat első, merész gondolatai közé tartozott az Akadémia megteremtése, a tudomány „kertjének” felvirágoztatása és művelése. Csak szabad nemzet, csak szabad szellem képes ilyen önérzetet sugárzó vállalkozásra. Az ifjúság tudásvágya és mindenre kiterjedő önbizalma lehet csak ennyire mérhetetlen, a legmagasabb csúcsokat ostromló, mindenre elszánt. Ez a reformkori akadémia a fiatal Magyarország nevelő iskolája volt. Nemcsak a szó általános értelmében vett tudós társaság, hanem az egyformán gondolkodó, művelt emberek közössége, a szellemi „arisztokrácia” pártja a rendi arisztokráciával szemben. Önmegismerést, történelmi tudatot és a társadalmi összefüggések megértését tanulták ebben az „iskolában” egymástól, az akadémiai felolvasóületeken, kiadványokból, vitákból. Az Akadémia a nemzeti tudás, szellem kialakítását tartotta elsődleges, fontos feladatának. A kor aktuális politikai feladata volt ez. Nem a természettudomány kiszorítását akarta ezzel a programmal elérni. Az akadémiai klaszszikus, ókori mintáit tartották szemük előtt ezek a filozofáló, politizáló, építő ifjak. Céljuk igen-igen elvont, sőt, allegorikus volt: a szellem ápolása, az emberi test és értelem kiművelése. Ez az általános, elvont program nem tagadta sohasem, csupán a kor szellemének,

„filozófiájának” megfelelően, alárendelte a szaktudományokat — a humán szaktudást is — egyfajta abszolútumnak, isteni mindentudásnak, szellemnek. A nyelvművelés hangsúlya sem volt egyéb, mint az eszközök megteremtésének gondja, a kifejezés, közlés csiszolásának előfeltétele, és annak a természetes politikai programnak a követése, amely voltaképpen az Akadémiát létrehozta. Nem osztrák-magyar, nem egyetemes, kozmopolita társaságot akartak maguknak, hanem magyar nyelvű, nemzeti eszmeiségű Akadémiát, az egyetemes, emberi kultúra, emberi értelem magyarországi bázisát, klubját; újra csak pátozsz nélkül kell értenünk, a kor romantikus felfogásában, kifejezési nyelvén, az emberi értelem nemzeti templomát kezdték el felépíteni. A jelképek nyelvén mondván: ez volt a reformnemzedék első „klasszicizáló” középülete, amely egyszerre valamilyen új intézmény, és a „társaság”, azaz a társadalom egy rétegének otthona, gyülekezőhelye is.

Sőtér ezt a reformkori és múlt századi akadémiát ismerteti számunkra a legvonzóbban. Megérti és mentegeti a körülötte zajló viták, érzékenységek miatt. Hozzászól a két Széchenyi-nyilatkozat, illetve program közötti különbség értelmezéséhez, bizonyítja, hogy a nemzeti tudomány e székhelye soha nem lehetett beszűkült nacionalista, mindig nyitott volt az újra és képes a fejlődésre. Hiszen a későbbi években „befogadta” a természettudományokat is, sőt, volt egy erős, majdnem egyoldalú pozitivista korszaka is, a kiegészítést követő évtizedekben. Sőtér tapintatos, türelmesen érvelő történeti elemzésére főképpen a mai félrehallások miatt volt szükség, a ma kiélezett értetlenségek miatt. Az „arcképekben” éppen azt a Széchenyit igazolja, aki a nemzeti nyelv és szellem nagyon is körültekintő, szinte mindenre kiterjedő, alapvető távlati programját fogalmazta meg. A különlegesen „kiművelt emberfő”, a nagy tudós egyéniség, jelentős alkotás és tudományos eredmény feltétlenül helyet kap a nemzet szellemének otthonában. Nem szabad konjunkturális szempontoknak alávetni ezt az eszményi alapszabályt. A valóságos nemzeti feladatokkal egybecsengő új tudomány, vagy új eredmény előtt mindenkor nyitva állnak a kapuk, az egyoldalúság rövid, pozitivista korszaka inkább csak elrettentő epizód volt.

A magyar tudományosság eszményi, reformer-hősei nem voltak egyoldalúak. Rendelkeztek korszerű természettudományos műveltséggel, némelyikük, mint Toldy Ferenc, ilyen diplomával tért át az irodalom aktív munkásainak táborába, mások, mint Eötvös József, Szalay László, Szász Károly, Trefort Ágoston, Greguss Ágost, az európai módszerekkel ismerkedve kombinálták a humánium napi feladatait az induktivitással is igazolható, a korban egyedül egzaktnak tűnő eljárással. Sőtér könyvének talán legkitűnőbb része ez a tudománytörténetileg is végleges megoldásokat nyújtó fejezet. A felsza-

badulás utáni időszak tudós portréinak jelentős részét ez a könyv festi meg először. Sőtér irigylésre méltó, mesteri protrékat rajzol. Mind-mind a jellemkép találat, és mindet az epigramma tömör szigorúsága jellemzi. Imponáló műveltség, friss szemű tájékozódás, végtelen érdeklődés fűzi őt kortársaihoz, idősebb és fiatalabb tudós társaihoz. Sőtér arcképsorozatából kialakul a mai valóság szellemi élete is, felvázolta a legújabb történelmünk felismeréseit, a gondolatok és művészetek közös vonásait, az egymás felé közeledés kétoldalú kísérleteit. Manapság sokat beszélnek a két kultúráról, az egységes világkép megteremtésének szükségességéről. Sőtér könyve lenyűgözően tárja fel, konkrét tézisekkel, tudományos elméletekkel és törekvésekkel jellemzi is ennek az egységesülésnek az akart vagy akaratlan megvalósulását. Az egység több évtizedes kívánsága már tulajdonképpen több évtizede létező valóság, az formálódott Lukács György szociológiájában, Molnár Erik és mások történetfilozófiájában, Novobáczky tér-elméletében, Fejér Lipót matematikai iskolájában, a szaktudományok konkrétan elemzett nagy alakjainak munkásságában, zene és matematika, matematika és irodalom „logikai” módszereinek közelítéseiben, Bartók és Kodály korábban indult, de ma is elevenen ható, példaként élő zenekutatási-zenefejlesztési koncepciójában.

Az „akadémiai arcképeket” avatott mester készítette. Egy sokoldalú pályatárs, akadémikus, aki Széchenyi, Eötvös, Arany akadémiajának hagyományait és céljait is őrzi. A mai Akadémia méltó az allegóriában fogalmazott célokhoz, eszményi „címeréhez”. Hébe, az Ifjúság istennőjének kiváltsága, hogy az istenek italát, a halhatatlanná tevő nektárt felkínálhassa Zeusznak, aki sas képében hajol a kehelyre. Hébe az ifjú nemzet is, hiszen pajzsán Attilának hódol X. Leo pápa, és Pallas Athéné emeli fel Hunnia arcáról a fátyolt, mintegy jelképezve az Akadémia eredeti programját: az egyetemes kultúra örökségével gazdagítani a nemzeti szellemet. A kissé bonyolult, „borús” kép, mint minden allegória a történelmi feladatok és törvényszerűségek megértésével világosodik meg. A mai nemzet ma is Hébeként, az ifjúság nemtőjének képében ábrázolható, fiatal, tudásvágyó, magas, isteni céloknak szolgál, vállalja az emberiséghez tartozás Pallas-jelképét, a történelmet, a harcot, de a kötelező meghódolást is a magasabb rendű, eszmei érdekek előtt. Sőtér István arcképei kutatásra ösztönző, pedagógiai célzatú életrajzok. Jó lenne, ha a Kiadó e könyv fényképekkel illusztrált változatát második kiadásban is megjelentetné.

MEZEI JÓZSEF

AZ ÉLMÉNYTŐL A VERSIG

NEMES NAGY ÁGNES: 64 HATTYÚ

(Magvető, 1975.)

A hagyományos irodalmi elemzések rendszerint „a mű keletkezésének körülményei”-vel kezdődnek, vagyis egy rövid korrajzzal és a verset megvilágító életrajzi adatokkal. Második lépésként magának a szövegnek a vizsgálata következik.

Nemes Nagy Ágnes tanulmánykötete arról a titokzatos zónáról ad hírt, amely e kettő között húzódik, s amelyről a versolvasó közönség szinte semmit sem tud. Pedig valójában mindenki költő, még a versek megrögzött ellenfelei is. „Mindannyian [...] tele vagyunk kifejezetlen tudattartalmakkal, érzelmek és alig-gondolatok feszültségeivel, vers-torzókkal és vers-csírakkal, amelyekből mi lesz? Rendszerint nem több, mint egy felkiáltás, egy félmondat vagy egy kézmozdulat.” (35.)

A 64 hattyú szerzője, aki kedveli a váratlan fordulatokat, ezúttal is szellemes paradoxonnal magyarázza meg a helyzetet. Szerinte az élmény művé formálódásának legfőbb akadálya az, amit a köztudat a vers anyagának tekint: a szó. Mintha azt mondaná, hogy a festőművész legnagyobb ellensége a festék, vagy a szobrász a kő. Mégis igazat kell adnunk neki. A szó ugyanis általánosít, fogalmi jellege révén megszünteti a felismerések és az érzések egyediségét, a költő „kénytelen a névtelen emóciónak konvencionális nevet adni”. (165.) A versírás ilyenformán veszélyes dolog: „keskeny ösvény két szakadék között, az egyértelmű szó és a tagolatlan közérzet párharca”. (38.)

Nemes Nagy Ágnes szerint a költő már mintegy kész mintát követ a mű megfogalmazásakor. Az alkotás tulajdonképpen választás: azoknak a szavaknak, képeknek, hasonlatoknak a kiemelése a kínálókozó változatokból, amelyek leginkább megközelítik az őszállapotában megpillantott költeményt. Az eddigiekből következik, hogy többnyire tényleg csak megközelítik: innen a művész gyakori elégedetlensége önmagával szemben. Ha pedig sikerül a vers, az azért van, mert jóval többet fejez ki, mint szavainak vagy képeinek összessége. Az egyik tanulmány frappáns megfogalmazása szerint: „A vers többé-kevésbé a sorközökért íródik [...]”. (263.)

A kötet legizgalmasabb lapjai azok, amelyeken a szerző gyakorlati példákkal mutatja be, miként válnak tudatossá a költőben az alakuló műnek addig rejtett lehetőségei. Csokonai *Tartózkodó kérelem* című verse például, úgy látszik, ősi nyolcasnak és hetesnek indult. A harmadik sor szavait keresve azonban Csokonai fölfedezte az addig leírtak időmértékes metrumát (uu - - / uu - - // uu - - / uu -), s a költemé- vt már ebben a ritmusban folytatta. A magyaros verse-

lés cezúrája ugyanis először a harmadik sorban tűnik el, a vers második felében — a kiindulástól egyre távolodva — már sehol sem fordul elő. Ez az okfejtés persze nem bizonyítható megdönthetetlen filológiai érvekkel, inkább költői ráérzés, aminthogy az is csupán föltevés, hogy Tóth Árpádnak a rekettyebokorhoz írt elégiájában a *harmadt-gyarmatát*, illetve a *kincs után-kapitány* rímek adták az ötletet az ember-hajó képének részletes kibontására. De még ha tévesek lennének is az említett példák, akkor is értékesek, mert ha nem Csokonaira vagy Tóth Árpádra, akkor a mi korunk egyik jelentős költőjének alkotói felfogására jellemzők: Nemes Nagy Ágneséra.

Mert a 64 *hattyú* nemcsak tárgyilagos elemzése a versírás nehézségeinek, hanem személyes vallomás is. A szerzőn kívül soha senki nem deríthetné föl, milyen szerepe volt költővé érlelődésében egy sárga virágra szálló kék lepkének, s mögöttük, kozmikus rímként, egy sárga homokfal és a kék égbolt kettősségének. Vagy annak, hogy egy Rilke-vers átültetése közben, öntudatlan szinonímaválasztással, hogyan hamisított a műbe valami rejtett önkifejezést. A fordítás egyébként is fontos helyet foglal el munkásságában. A tanulmánykötet olvasójának az az érzése, hogy Nemes Nagy Ágnesnek még a versírással kapcsolatos nézetein is fölismerhető a műfordító látásmódja. Az az általa igen érzékletesen leírt folyamat, amikor a költő szavakat keres a benne ősalapotban élő vers kifejezésére, nagyon emlékeztet arra a másik tevékenységre, amelynek során az idegen nyelvű szöveghez keresi a magyar megfelelőt.

A fordítói munka tanulmányozása más részterületeken is értékes tapasztalatokkal gazdagítja a szerzőt. Magyarázatot ad arra a jelenségre, miért szorult háttérbe a modern világirodalomban a rím, s miért van még mindig becsülete minálunk: a rímsszegény indoeurópai nyelvek már kimerítették a maguk tartalékait, agglutináló anyanyelvünk azonban még határtalan lehetőségekkel rendelkezik. A francia szókincs elvontabb jellege világossá teszi, miért tartja túlszűfoltnak, rikítóan tarkának a képszerűbb magyar lírát sok külföldi olvasó. Nemes Nagy Ágnes dédelgetett álma, az összehasonlító verstan (még megalapításra váró) tudománya is rendkívül hasznos lenne költészetünk számára!

Ellenálló, nehéz közeg a nyelv. De nemcsak gondot okoz, hanem sokszor kimondhatatlan örömmel is forrása. A versírásról elmélkedő költőt — akit gyakran kétségbe ejt a szavak szegénysége, tehetetlensége — megragadja egy-egy szép kifejezés, például a *jelentős*, amely „oly jól sűríti magába a jeltömeget, a képzettársítások esőjét, a fontos, sőt jó hír — euangelion — villanásait, mindazt, amiről ilyenkor szokott értesülni az ember [...]” (54.) Ámulattal adózik az *észrevevesszük* szónak (20.) vagy az *érdekel* jellegzetesen magyar etimológiájának: „ló oldalát sarkantyúval érdekelni”. (110.) Elgyönyör-

ködik a német *blaue Blume* szókapcsolat harmóniáján (170.) vagy a klasszicizmust és a romantikát kitűnően jellemző *Vollendung*, illetve *Unendlichkeit* belső rímelésén (192.).

Nem öncélú esztétizálás ez. A szavakkal való küzdelemben vagy a velük kötött szövetségben az önkifejezés valósul meg. A szerző iróniával említi a „tartalom-meg-a-forma” megrozsdásodott absztrakcióját, amelynek alapján a nemes eszméket kiválóan és érthetően megverselő Ábrányi Emilt kellene nagy költőnek tartanunk. (85.) Hadd oszlassuk el (nyilván az ötvenes évekből itt maradt) gyanúját: amikor a kritika és az irodalomtörténet manapság tartalomról és formáról beszél, a költőnek nem különbözőségét, alá-fölérendeltségét, hanem dialektikus egységét hangsúlyozza, s ebbe az ikerkategóriába beleérti mindazt a gazdagságot, amelyről a *64 hattyú* szól.

Nemes Nagy Ágnes első irodalmi eszméledését a Nyugat iránt érzett áhítat jellemezte, a háború idején pedig Szerb Antal egyénisége volt rá igen nagy hatással. Tanulmányait olvasva — jó értelemben — a nagy esszéíró nemzedék hangjára ismerünk. Tárgyilagos megállapításainak érvényét nemhogy csökkentené, inkább növeli a belőlük sugárzó szubjektivitás. Neologizmusai a maguk helyén tökéletesen érthetők, így az *ihletcsomó* (58.) vagy a gondolatmenetet kísérő *indulatmenet* (94.).

Egyik fontos, 1967-ből datált nyilatkozata szerint a nagykorúvá lett modern magyar líra mellett nem marad — és nem is maradhat — kiskorú a magyar közönség sem. Ezután felsorolja, akik azok, akiknek a kezét fogva könnyebb lesz az utunk a bonyolultabb modern vers felé. Vörösmarty, Babits, József Attila, Kassák, Füst Milán, Weöres Sándor, Jékely, Kálnoky, Rába György, Pilinszky, Rónay György és Vas István példáját említi. (95–96.) Ne essünk abba a hibába, hogy eltúlozzuk egy interjú során, talán kissé ötletszerűen előadott névsor jelentőségét, s hogy hosszan elemezzük, vajon kik maradtak ki belőle, és miért! A felsorolás mégis elárul valamit a megnyilatkozó költő vonzódásairól, érdeklődéséről.

1967 óta már eltelt egy évtized, s közben a magyar lírának egy újabb nemzedéke érett felnőtté. Érdekes és hasznos volna tudni, hogyan látja a kötet szerzője ennek a generációnak az alkotásmódját, útkereső próbálkozásait. Neki, aki fiatalsággal rendszeres kapcsolatban áll (a műfordításról évek óta előad az egyetemen), bizonyára van erről mit mondania. S mint az irodalmi sajtó hasábjai tanúskodnak róla, szerencsére a *64 hattyú* megjelenése óta sem csökkent Nemes Nagy Ágnes tanulmányírói kedve.

VÖRÖS IMRE

KÉT SZÓ KÖZÖTT

(SOMLYÓ GYÖRGY: *A KÖLTÉSZET ÉVADAI 4.*)

(Magvető, 1975)

A gyarapodó magyar tanulmánykötetek szerzői között újra több költő található. „Esszék” már pontosak igyekeznek lenni, nyelvi és strukturális elemzéseket végeznek (a szaporodó fordítói megközelítésszerű értékelések is ennek a módszernek kedveznek), ugyanakkor hamarabb szakítanak mindenféle egyoldalú módszerrel és még mindig misztikusnak, de legalábbis rejtelmesnek ítélik sokszor az alkotói folyamatot.

Somlyó György azonban nem olyan költő, aki esszét is ír, hogy lazítson, kifejtőbb műfajban szóljon az olvasóhoz. Egyetlen állandó esztétikai elvének a pluralizmust látom: „Mindig mindenben mindennek a sokféleségét, sokarcúságát, soklehetőségűségét éreztem.” Ez már abban is mutatkozik, hogy nem (vagy nem csak) a költészetből tekint ki az egyéb műfajokra, sőt a művészetén kívüli egyéb objektívációs lehetőségekre, hanem mindegyiket használja mint alkotó és befogadó egyaránt (Somlyó a mai magyar irodalom egyik legizgalmasabb befogadója!). És külön egyikben sem bízik igazán, valamilyen „összművészetre” vágyik. Egyébként újabb lírája sem „csak” líra, hanem logikus gondolatmenettel, gondolatmenetek és levezetések sorával élő, többnyire lezáratlan és lezárhatatlan szöveg, amelyet szerencsés esetben rendkívül feszültté tesz a csak-sejtelemnek megmaradó ihletés; a természettudományos fogalmaknak önmagukhoz még a szokottnál is hübb jelenlétében marad felderíthetetlen a tárgy.

A sokoldalúságnak és a sokértelműségnek ez a középpontba helyezése vibráló, de csak látszólag csapongó szerkezetet és stílust eredményez: Somlyó gondolatmenete mindig összefüggő, saját maga állította akadályain racionális következetességgel lesz úrrá. Előfordul viszont, hogy ez az igény önmaga ellen fordul: bizonyos műveket, irányokat mértéktelenül megnövel, az „egyedül üdvöztetőnek” kijáró dogmatikus érveléssel (Weöres *Psychéje*). „Az ember egésze” nála (főként a Weöres-tanulmányban) meglepően tág és szűk egyszerre: tág, mert kb. minden emberi (néha úgy sejtjük: örök emberi) belefér, és szűk, mert — legalábbis ebben a tanulmányban — a személyiség, a kor, a szexus cseréjét, váltását tartja az igazán modern lírai én egyetlen érték-mérő kategóriájának.

Az írások közt van verselemzés, vallomás, bemutatás, sőt egy szellemes-hatásos irodalompedagógiai vitacikk is. Ami közös bennük, a már említett elv, a pluralizmus, nagyfokú nyitottságot szül: a tanulmány (nevezzük így) váratlan élettrajzi, filozófiai, olykor szociológiai kitérőkbe lendül.

Sajnálható, hogy kimaradt a kötetből egy nagyon „somlyói” írás:

az Élet és Irodalomban megjelent *Kritika és érthetlenség* c. vitacikk, amelyben a következők olvashatók egyes modern versek „érthetlenségének” hangoztatóival szemben: „El se képzelhető olyan gondolat és érzés, vagy általánosabban, olyan agyi és idegrendszeri folyamat, amely — ha az egyik ember valóságos és tudatosított élményévé vált — eleve érthetetlen lenne bárki más ember számára.” Majd: „Bármilyen kósza futam, véletlen képzet- vagy eszmetársulás, amely egyetlen agytekervényen, egyetlen idegrendszeren átsuhan, nem lehet eleve megközelíthetetlen és befogadhatatlan egyikünk számára sem.” Somlyóra jellemző merész, szabad gondolat. És teljesen igaz. De az esztétikai megvalósulásról itt csak ennyit mond: „Persze, ha a kifejezésnek valamely emelt és általánosított szintjén jelenik meg.”; de hiszen épp ez volna érdekes: hogyan válik először nyelvi kifejezéssé, majd műalkotássá, egy költemény egészébe hitelesen illeszkedővé a „futam”. Ebben a cikkben egyébként él azzal a kiváló vitamódszerrel, amely a *Költészet évadai Mire tanít a költő? — és hogyan tanítják?* c. írásában is feltűnik: vitapartnereit önnön fegyverükkel győzi le, pontosabban: szembesíti őket azzal, mennyire megcsounkítják azt az életművet, korszakot, verset — amelyre hivatkoznak, amelyről beszélnek. A cikk végén Csokonai (igazán klasszikus költő!) nagy versének (*Újesztendei gondolatok*) egyik strófáját idézve rámutat, milyen fontos lenne annak bonyolult, „érthetetlen” szövegét átvilágítani. Az irodalomtanításról szóló írásban József Attila esztétikai gondolatait olvassa a *Hazám* törmelékeit költészetben kívüli eszközökkel magyarázók fejére.

A kötetben több olyan izgalmas írás található, amely valamelyik bevett értékelés, esztétikai-poétikai elv érvényességét (vagy örök érvényességét) vonja kétségbe. A *Két szó között* — a címadó tanulmány — a kötet „legtudományosabb” írása. Somlyó kikezdi benne a magyar műfordítás megmerevedő gyakorlatát, s elméletének büszkeségét: azt, hogy a huszadik századi magyar versfordítók többsége teljesen „visszaadja” a költeményt, tartalmi-formai hűséggel egyaránt. Nem elég a külső formába belegyömöszölni a tartalmat, meg kell ragadni — esetleg merőben új módon — a belső formát, a költemény egyedi eljárásait, szervezetét; amellet a fordításnak szerinte gyakran túl kell mutatnia önmagán, ne legyen *csak* zárt, *csak* tökéletes. Talán magam azért egy kicsit világosabb színekben látom legalábbis a klasszikus-romantikus-szimbolista költészet magyar fordítási eredményeit: a legnagyobbak a biztos formakezelést a legjobb esetekben a vers sajátosságainak átmentésével igazolták. Azonkívül — úgy vélem — a fordítás „tökéletlenségének” követelményét jobban körül kellene határolni: inkább a hagyományos külső formákba nem illeszkedő, modern verseknél érvényesíthető ez. (Ezeknél a fordító sokszor kénytelen is ezt tenni. De hogyan? Ide még példaanyag kellene.) Egyébként

például a francia alexandrinus hagyományos „magyar” formáján aligha kell változtatni: maga Somlyó is ezt megőrizve fordította le a tanulmányban kifogásolt Szabó Lőrinc-fordítást messze túlhaladva Baudelaire *Macskákját*.

A másik „robbantó” írással már igazán a magyar irodalomba kerülünk: *Fiú vagy lány?* címen Weöres *Psychéjének* elemzéséről van szó. A tanulmányról már hangzott el bírálat, nemrégiben zajlott le egy Weöres-vita: nem kívánjuk (s lehetne-e?) itt „eldönteni” a kérdést. Bizonyos, hogy Somlyó valamiképpen „elragadtatta” magát, a modern, a huszadik századi líra legfőbb útjának a személyiség megsokszorozását tekintve. Tény az, hogy ezzel „visszaigazolja” a 3. Költészet évadaiban megjelent Ady-vallomását: azért idegenkedik Adytól, mert — szerinte — folytatja a romantika én-kultuszát, egyéniség-bálványozását. Eltekintve attól, hogy Ady is milyen sokféle arcát mutatta meg személyiségének, megállapítható: ahogy Ady távol van a romantikus én-kultusztól (vagy új funkcióba helyezi azt), úgy a *Psyché*-i út (Weöresnek sem kizárólagos útja) is távol van attól, hogy új líránk egyedül érvényes, egyedül teljes útja legyen. Félő, hogy a személyiség megsokszorozása egyszerűen egymáshoz rendelésé, összeadássá válik (különösen ha egyedüli útnak állítják be). Somlyó maga is emlegeti a „bravúr”, „mutatvány” szavakat, s a *Psychével* a *Psyché*-magyarázattal kapcsolatban többször az az érzésünk, lehet így nézni, ilyen termékenyítően ezt vagy azt a „bravúrt”, de lehet pusztán bravúrként is. Egyébként: igaz, a *Psyché* „emberibb”, evilágibb alkotás Weöres sok művénél, de szétesőbb is; esztétikailag heterogénebb azoknál, s nem érdekes-e legalábbis, hogy Weöres nagy verseinek (ez a terjedelemre és az értékre is vonatkozik) eszmei tartalma egy legalábbis eléggé „egységes személyiség” véleménye a világról? S vajon nem tünete-e valaminek, hogy Weöres épp ezt az új, emberibb evilágibb hangját adja át egy elmúlt korszaknak? Igaza van Somlyónak: a történelmi-társadalmi felszabadulást valóban követnie kell — persze, hogy ez megtörténjék, előzőleg is fel kell ébrednie már — a személyiség gazdagodásának, akár még a nemek szigorúan elkülönített külső-belső vonásai bizonyos közeledésének is. (Meggyőző az uniszexnek mint e szellemi folyamat szociológiai-divatbeli tükröződésének idekapcsolása.) De ezt nem szabad az egyéniség önállóságától, annak igényétől elszakítani, dialektikus egységüket megszüntetni. A nagy irodalom egyébként mindig az egyéniség, a személyiség gazdagodását szolgálta, ha nem is mindig ilyen „társadalomfeletti” indoklással. De az egyetlen út kérdéséhez visszatérve: századunkban legalább ugyanolyan fontos szerephez jut a lírai énnak önmagához való hűsége, nem transzcendens fegyelme is, akár József Attila „Velem a hűség van jelen” gondolatát, vagy éppen — más, kizárólag etikai szempontból — egy-egy Újholdas költő tragikus jellegű vállalását

idézzük. Az előbbieik társadalmi, illetve morális vállalásával szemben, amely a lírai én önmagához való hűségének tartalmát adta, Szabó Lőrincnél pl. jelen van a büszke individualizmus és a személyiség teljes feloldása is.

Ebben a tanulmányban föl lehet figyelni arra, hogyan csábítja szélsőségekbe Somlyót egy máskülönben igényes, haladó gondolat.

Két írás is felidézi Petőfit, akinek szoborrá merevítése ellen tiltakozik Somlyó. Az egyik elemzés, a *Bilincs* c. versé; a kép, a szinte mágikus átváltozás (kardból bilincs) hangsúlyozásában nagyon igaza van. Új gondolata szerint Petőfire nem annyira a magyar népdal hatott, nem azt oltotta a maga lírájába, hanem a racionálisabb francia sanzonformát. De azért ez a népdal-réteg nem egynemű Petőfinél: a kihagyásos jelleg is mutatkozik benne. Somlyó legtermékenyebb gondolata az, hogy Petőfit még mindig kevesen tekintik igazán költőnek, elemzik költőként; a jelenség ragyogása — és megmerevítése — miatt. (Itt persze csak az olvasók legszélesebb rétegeiről lehet szó; az irodalomtörténetírás pótolta már ezt a mulasztást.)

Somlyó kitekint az irodalomból a filmre, képzőművészetre is. Legérdekesebbek azok a vallomásai, amelyeket anyagáról, a nyelvről, és létformájáról: az olvasásról ír. A nyelvről szóló esszé ismét kilendül az előadott új gondolat irányában: a nyelvek kölcsönhatásait, a többnyelvűség előnyeit hangsúlyozza (pluralizmus!), de kissé elhanyagolja az egyes nyelv sajátos rendszerét, sajátos szemléletét. (Amely létezik, bár más oldalról gyakran ezt túlozzák.) Somlyót, aki valóban dialektikus szellem, többször annyira elragadják új, pluralista elgondolásai, hogy a másik oldalon meglevő azonosságot vagy egyneműséget homályban hagyja. Már egy megjelent kritika említette a Háború és béke példáját: e regényben a francia nyelv használata éppenséggel annyiban döntő az író számára, hogy egy társadalmi osztály nem éppen pozitív, a nemzeti jelleget megtestesítő néptől elszakadt magatartását, szokásrendszerét jellemzi.

A kötet legvonzóbb írásának az olvasásról szólót tartom. Somlyó itt bevallja, hogy sok könyvet nem olvasott el; hogy olvasásmódja szeszélyes (persze azért a lírát szinte tudósi, s persze fordítói alapos-sággal követi); még azt is, hogy legnagyobb élményeit legtöbbször nem is szépirodalmi művektől kapta. Nyitottsága, minden iránt teljes erővel felfellobbanó, de olykor gyorsan kihunyó, s új oldalról ismét feltámadó érdeklődése modern, őszinte, nagyratörő befogadói magatartás; és az általa varázslatosan leírt olvasási „láncreakciót” az ő olvasója is átéli: tanulmányai után versei, fordításai, s gyors egymásutánban sok más szellemi alkotás keresésére indul.

BODNÁR GYÖRGY: TÖRVÉNYKERESŐK

(Szépirodalmi, 1976)

A tanulmánykötet szerzője nem tartozik a gyakran és sietősen publikáló irodalomtörténészek közé, s mint kritikus sem mondja ki azon melegeben a véleményét, sokszor megvárakoztatja a szerkesztőket. Ez a megállapítás bizonyára nem alaptalan, s így kétségtelenül meglepő e vaskos kötet, hiszen a benne sorakozó változatos tárgyú kritikákat, elmélyült, gondos vizsgálatokra támaszkodó tanulmányokat Bodnár végül is megírta. Míg ritka jelentkezése miatt sajnálkozunk, ő szorgosan készítette írásait. A türelmes alkotótípus példája ő, nem hagyja siettetni magát, sőt gyaníthatóan nem is vállal merőben alkalmi feladatokat: személyes érdeklődési körét pontosan kiméri, s legkisebb kritikáit is úgy komponálja meg, hogy azok beleilleszkedjenek egy virtuális egészbe, modern irodalmunkról alkotott, szisztematikusan továbbépülő felfogásába.

Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy például Bodnár számos kritikája folyóiratbeli megjelenése idején a dolgát értő szakember tárgyszerű, okos, kissé száraz, racionálisan szerkesztett véleményének tetszett, most a kötetben ezek mintha új, súlyosabb jelentést kaptak volna. Nyilván a többi írásával való gondolati összefüggések hatották át az egyes kritikákat, tanulmányokat, s az egyedi megfigyelések egy gondolati folyamatosságba szerveződtek. Az felettébb valószínűtlen, hogy Bodnár szeme előtt, kritikáit írva, egy valamikori kötet szerkezete lebegett volna; ez az idő a néhány oldalnyi kritikák megfogalmazásakor még az ő türelmének is túl távoli volt. A kötetben voltaképpen egy gondolkodási és alkotási módszer mutatkozik be és tárja föl titkát. Ami a titkot illeti, az egyszerűek (bár nehezen megvalósíthatók) közé tartozik. Bodnár mérlegelő-elemző típus, nem hajlamos aktuális-divatos felfogások kritikátlan elfogadására, elkerüli a túlzásokat, nem tolja előtérbe személyes ízlését, tárgyát, témáját igyekszik sokoldalúan bemutatni. Egyszóval azt gyakorolja, amit másoknak is javasolni lehetne praktikus tanácsként, de kevesen rendelkeznek a tanács hasznosításához szükséges gondolati fegyelemmel, tudatosan vállalt tárgyilagossá szemlélettel.

Ez a tanulmányírói és kritikai gyakorlat hosszú távon igen termékenynek bizonyulhat, még ha nem is mindig mutatós. Példaként említhető az 1953-ból, tehát a pályakezdés időszakából való *A szatíra új gondoljai és lehetőségei* című hosszabb kritikája, amely Urbán Ernő nagy vitát előidéző *Uborkafa* című szatirikus vígjátékáról szól. A szóhasználat természetesen árulkodik a keletkezés idejéről, csakúgy mint azok a nézetek és vitaszempontok, amelyeket az írás mérlegre tesz, s amelyek mai szemmel inkább képtelenségeknek mint vitakérdések-

nek tetszenek, s alapijában véve legalább oly jó szatíra-témák, mint a darab konfliktusai. Bodnár azonban egyszerre taktikusan és célratorően, némileg körülményesen és tekintélyekre hivatkozva, de támadhatatlanul bebizonyítja, hogy a „pozitív” szatíra igénye nem tartható, fából vaskarika, önellentmondás, s mint ilyen elvetendő. Ézért vállalhatja ezt a korai írását, amely kordokumentumként is érdekes, de egy szemléletmód és módszer születéséről is tanúságot tesz.

Bodnárnak mégsem az ilyenfajta csatározás a kedvelt foglalatossága, polémikus hangvételű írás alig akad kötetében. Saját véleményét szívesebben mondja el álláspontok szembesítésével és latolgatásával. Ilyenformán az irodalomról alkotott nézetei mintegy tárgyasulnak: a bizonyítható, az ésszerű, a végigkövetett gondolatmenetből leszűrhető valószínűség, a kirajzolódó igazságtartalom egybeesik az egyéni véleménnyel, anélkül hogy ez mint ilyen külön hangsúlyt vagy érzelmi nyomatékot kapna. Az irodalomtörténetírásban, de kiváltképpen a kritikában és a publicisztikában egyként divatos jól megjegyezhető metaforák, jellegzetes szókapcsolatok terjedése idején ez a rejtőzködő-tárgyas gondolkodás nehezebben hatol el a szellemi izgalmat kereső olvasóhoz: éppen ezért kell e tudósi magatartás erőnyeire figyelmeztetni. Ha ugyanis valaki a tárgyon keresztül megnyilatkozó személyiségre kíváncsi, az előbbi típushoz vonzódik, de ha magát a tárgyat akarja megismerni, akkor az abban feloldódó, legjobb képességeit annak átvilágítására koncentráló személység erőfeszítéseit kell méltányolnia.

Nem véletlen a szerző vonzalma Halász Gábor tevékenysége iránt. Szép tanulmánya, *A klasszicizmustól az újrealizmusig* vall erről. Bodnár természetesen nem valamiféle követője Halász Gábornak, hiszen munkásságának lehetőségeit, az ilyen típusú szellemiség munkálásának történelmi határait nagyon világosan látja, s minden vonzalom ellenére illúziók nélkül szemléli. Halász Gábor gondolkodói magatartásának azonban kétségkívül vannak egyetemes, folytatható tanulságai, így a törvénykeresés igénye maga, tágasabb, normatív nézetrendszer megalkotásának óhaja, s egy a fejlődés történéseihez igazodó továbbépítő-korrigáló képesség. Ezek a törekvések felfedezhetők Bodnárnál is, s a kötetből valóban kirajzolódnak egy jellegzetes irodalomszemlélet kontúrjai.

A Forradalmak előtt összefoglaló cím alatt sorakozó tanulmányainak fő témája a Nyugat és annak szellemi környezete. *A Nyugat szemlélete* ugyanolyan fontos tanulmány, mint a *Nyugat képe az orosz irodalomról* című, noha a két tanulmánynak nincs egymást kiegészítő jellege. Keletkezésük esetlegessége azonban nem kisebbíti azt az érdemet, hogy a szerzőnek sikerült fontos és lényeges vonásokat kiemelnie a Nyugatnak mint orgánumnak és mint mozgalomnak a történetéből. Irodalmunk e korszakáról a legtöbbet persze akkor mondhatná el Bodnár,

ha valamely konkrét irodalomtörténeti témát kidolgozna. S nem is kellene messzire mennie egy ilyen témáért, hiszen szakmai körökben közzismert, hogy Kaffka Margitról szóló monográfia publikálására készül, sőt, lassan már két évtizede, hogy ellenőrizhetetlen eredetű hírek röppennek fel közeli megjelenéséről. Ebben a kötetben mindenestre van egy huszonhét lapnyi — kitűnő — tanulmány Kaffka Margit kisregényeiről. Lehet, hogy egyik fejezete a sokat emlegetett monográfiának: nem tudom megállapítani. Tájékoztatóul, s egyben mementóul a szerzőnek, a címét is ide iktatom: *Nehéz évek tanulása : vissza a dolgokhoz.*

A feladat azonban nem azt emlegetni, ami nincs, hanem azt méltatni, ami van. A *Forradalmak után* tanulmányaiban a két világháború közötti magyar irodalom jelesebb alkotásaival és alkotóival, illetőleg irodalomtörténeti-elméleti kérdéseivel találkozunk. Az ebbe a témakörbe foglalt írások igen változatosak, egyes művekhez, kötetekhez kapcsolódó általánosító igényű ismertetésektől (Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*, Illés Endre novellagyűjteménye, Komlós Aladár, Gyergyai Albert, Kardos László, Sőtér István tanulmánykötetei, kisméretű portré Bóka Lászlóról) esszé-szerű tanulmányokig terjed a skála. A tanulmánykötet felépítése szerint ide csatlakoznak Bodnár másik, igen ritkán kiaknázott érdeklődési területének, az angol irodalomnak egyes jelenségei, mint *Az egzakt kritika dilemmája* (Az angol „gyakorlati” kritika), s a *Hemingway és az újrealizmus*. Helyük a kötet e fejezetében csak látszólag esetleges, hiszen kétségtelenül nem részei a forradalom utáni magyar irodalomnak: valójában gondolatilag szervesen összefüggenek, részben az irodalomelméletnek a szellemtörténet vagy a Halász Gábor jelezte szemléleti problematikájával, illetve az „újrealizmus” vonatkozásában nálunk is hatékony és aktuális ábrázolási törekvésekkel (noha ezek történetileg később válnak igazán időszerűvé).

Az eddigiekben többször hangsúlyoztuk Bodnár tárgyyszerű, elfogulatlanságra törekvő tudományos magatartását, s azt az igényét, hogy saját felfogását értelmezett anyagán keresztül, „objektívalva” fejezze ki. Az irodalomtörténet s kivált az esszé és a kritika nem nélkülözheti a személyességet sem, hiszen az esztétikum befogadása és hatásának érzékelése korántsem pusztán racionális cselekvés. De tartalmilag a mondandó megítélésében is közrejátszik a személyes élmények és tapasztalások széles skálája, s egyéb közte töredékek is. Így tehát az objektíváló módszernek is van személyhez fűződő vonatkozása, s ez leginkább a választásban, az értékek sajátosan szerveződő rendszerében található meg. Bizonyos számú tanulmány és kritika már valószínűsített egyes vonzalmakat. Az egyik ilyen kétségtelenül az elméleté, közvetlenül szépirodalmi jellegűnek az Illyéstől Juhász Ferencig terjedő népi-plebejus irány vonzása mondható, s ennek is az a sajátos-

sága, amely a társadalmi elkötelezettséget magas fokú gondolatiséggel, humánus általánosító igénnyel párosítja.

Talán a *Törvények és dogmák* című tanulmánycsoport Révai József munkásságát sokoldalúan jellemző és értelmező írásának gondolati tanulságai, s ezekről elválaszthatatlanul a szerző személyes politikai-irodalompolitikai tapasztalatai magyarázzák, hogy kerülni igyekszik mindenféle egyoldalúságot, s a megtalált törvényeknek sem kíván (még az elkötelezettség jegyében sem) magabiztos és kizárólagos hirdetője lenni. Ezért a tőle inkább csak érezhetően mint kimondottan egy árnyalattal hangsúlyosabb értékeket készséggel szembesíti az irodalmi fejlődés más irányjaival, módszereivel, témáival, s ugyanolyan gonddal és elmélyüléssel, megértésre és megértetésre törekedve elemzi ezeket, mint amazokat. Álláspontjának, véleményeinek, eredményeinek ez a magatartás a morális fedezete.

A *Történelmi jelenidő* cím alá sorolt kritikák bizonyítják kézzelfoghatóan a sokirányú érdeklődés tényét. A kötetnek ez a része jobbra könyvismertetéseket tartalmaz, hosszabb, szinte tanulmányszerű elemzéseket. Mészöly, Csúrka, Simon István, Galgóczi, Rába György, Szász Imre, Karinthy Ferenc, Kardos G. György, Moldova, Cseres Tibor, Németh László, Váci Mihály műveiről, köteteiről. Feljegyzések címmel rövidebb kritikákat is közlött Bodnár, ezek már műfajuknál fogva vegyesebb tárgyúak, de ugyanolyan alaposak és igényesek, mint hosszabb írásai. Érdeklődésének egyik új fejezetére utal az *Alirodalom vagy lírodalom* című irodalomszociológiai esszéje; e tárgyban a kötet megjelenése óta újabb vizsgálódásokat végzett.

A kötetet „összegezés helyett” egy Juhász Ferencről szóló tanulmány zárja. Juhász Ferenc költészetének elemzése, költői pályájának pontos felrajzolása, törekvéseinek fogalmi terminológiába való áttétele nem tartozik a könnyű feladatok közé; Bodnár mintaszerűen oldja meg. Nem mintha akár ezzel, akár más írásainak minden állításával egyet kellene értenünk: szándékosan nem kerestük az alkalmat különvélemények jelzésére, hiszen Bodnár munkássága olyan szervesen épülő, dísztelenségében is impozáns szellemi tevékenység bizonyossága, amely elsősorban információival és eredményeivel hat, s ellentmondásra ösztönző megállapításaival is gondolkodásra készítet. „Dísztelensége” és visszafogottsága olykor szinte túlzott. Bodnár mintha túlságosan is háttérbe szorítaná egyéniségének a stílus szemszögéből korántsem haszon nélküli vonásait: ironikus hajlamát, szellemességét. A tudomány nem szenved csorbát ezekről, az olvasó kedélyét pedig jótékonyan serkenti, hogy a törvénykeresés fáradságos munkájában a szerzőt követni tudja.

BÁLINT TIBOR: KENYÉR ÉS GYERTYALÁNG

(Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár – Napoca 1975)

Bálint Tibornak, úgy tetszik, több arca van. A *Zokogó majom* erős realistát mutatott, aki azt a valóságábrázolást folytatja, amelyet a romániai magyar irodalomban Nagy István kezdeményezett. Ez a regény is a kolozsvári „Sáncalja” népének történelmi sorsát idézte fel, eleven hősokeket teremtett, gazdag jelenetekben ábrázolta az erdélyi magyar külváros életét. Az *Önkéntes rózsák Sodomában*, majd a *Császár és kalaposinas* egészen más írókat mutatott. Töprengőt és gondokkal küzdőt, aki az emberiség jövőjének nagy kérdéseivel, várható vagy elképzelhető veszélyeivel viaskodik. Aki a gépi civilizáció, a városiasodás, a szervezethez való következményein töpreng, és gondjait, szorongásait ironikus ellen-utópiákban rajzolja fel. A *Kenyer és gyertyaláng* háttérben talán kevesebb az igény, mint akár a társadalomábrázoló realista, akár az ironikus és fantasztikus gondolkodó művei mögött. Az apró kritikai esszék, tollforgácsok és rögtönzések, amelyekből a kötet egybeállt, mégis jeleznek valamit; Bálint Tibor gondolkodásába és műhelyébe világítanak. És éppen így, az írói személyiség közvetlenebb bemutatása révén teremtenek szerves kapcsolatot a valóság nyomában kutató regényíró és a képzeletbeli látóhatárt fűrkésző utópista között.

A kritikai esszékben Deák Farkas tizenkilencedik századi emlékiratához, Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula írói egyéniségéhez, Sütő András nagyhatású regényéhez: az *Anyám könnyű álmat ígérhez*, Bajor Andor, Panek Zoltán, Panaít Istrati, Eugen Barbu, Balzac, Thomas Mann, Hemingway, Dosztojevszkij, Goncsarov és Csehov műveire fűz jegyzeteket. Nem szabályos kritikák, inkább vallomások ezek, amelyek olvasói élményt rögzítenek, a könyvek között élő és tájékozódó író olvasónaplójához toldanak fejezeteket. Arról tanúskodnak, hogy Bálint Tibor mély és eredendő vonzalmat érez a társadalmi ember sorsát hitelesen és gazdagon ábrázoló művek iránt. A higgadt ítéletkezés, az elemző figyelem vonzza Bálint Tibort. „Sütő András könyvének — mondja — az sem csekély erénye, hogy a testközelségű múltat éppoly bölcsen és higgadtan és mélyen tudta elemezni, mint távolabbi élményeit...” Ezekben a vonzalmakban joggal a *Zokogó majom* írójára ismerünk.

A kötet nagyobbik részét jegyzetek, forgácsok és töredékek teszik. „A töredék — olvassuk egy helyen — maga szintén műfaj, hisz oly bölcsen és varázslatosan van letördelve az egésze, hogy a képzelet kiegészítő munkája során ismét a teljesség képzetét adja, és megajándékoz bennünket a sejtés édes-homályos örömeivel.” E töredékekből és jegyzetekből is napló kerekedik; a prózaíró naplója, aki napi munkája során feljegyzi felismeréseit és gondjait, számot ad műhely-

problémáiról. Az *Arcképek a köröm hátán* című sorozat miniatűr író-portrékban, ötletekben és rögtönzésekben fogalmazza meg Bálint Tibor irodalmi eszményeit. Janus Pannonius, Petőfi, Arany, Mikszáth, Krúdy, Szomory, Kosztolányi, Karinthy, Nagy Lajos, Kós Károly, Kuncz Aladár, Nagy István, Arghezi, Dante, Turgenyev, Gogol, Dosztojevszkij és mások ennek a vázlat-sorozatnak a hősei. Pár vonallal felrajzolt arcképek, apró megfigyelések, apokrif anekdoták, példázatos történetek rendeződnek egymás mellé: a kolozsvári író személyes irodalomtörténete gyanánt. A *Töredelmes vallomások* című sorozat forgácsaiban írói vallomások, ars poetica-értékű megnyilatkozások öltenek alakot.

E jegyzetek erejét valóban személyességük adja; Bálint Tibor írói munkásságának alapvető kérdéseivel vet számot bennük. Az a szellemi, gondolati küzdelem van bennük jelen, amely különben ironikus és példázatos elbeszéléseiben, kérdéseket fogalmazó utópiáiban is. Mindenek előtt az irodalom morálja, társadalmi szerepe és humanisztikus jelentése foglalkoztatja. Nem minden kétely és küzdelem nélkül jut arra a meggyőződésre, hogy az irodalomnak nagy szerepet kell betöltenie abban a korszakos vállalkozásban, amely az emberiség jövője, humánus lényegének megőrzése érdekében folyik. „Vannak napok — mondja *A révkalauz lámpása* című jegyzetben —, amikor bizakodva gondolom, hogy mégiscsak érdemes a hófehér papír fölött görnyedni, s hogy az író számot tarthat a világ érdeklődésére. Végső fokon talán még az sem közömbös, hogy mikor dolgozunk. A part felé közelgő hajósok például évtizedeken át Flaubert sápadtan izzó ablaka szerint tájékozódtak éjszaka a tengeren, s nem volt az a révkalauz, aki az örökké virrasztó íronál biztosabban útbaigazította volna őket.” Ilyen égő lámpásokat szeretne gyűjtani ő maga is.

Az író gondoljai erőteljes, tiszta nyelven kapnak megfogalmazást. A stílus nemcsak adottság és igényesség dolga ezúttal, hanem kérdéseket ébresztő probléma is. Köztudomású, hogy az erdélyi magyar írók egyik nagy erőssége, népszerűségének titka éppen gazdag nyelvükben rejlik. Nagy érték ez a nyelvi gazdagság, de talán csapda is. Bálint Tibor ezt így fejezi ki: „Öntudatlanul is [...] kétely szorongat, valahányszor a határokon túl bennünket, erdélyi írókat azért dicsérnek, mert szépen írunk. Ilyenkor feszengve gondolom: igen, bizonyára így van, de ha így van, elég nagy átok ez rajtunk. Mert nem szépen kellene írunk, hanem egyszerűen és világosan, s jobban szeretném, ha számócaillatú szavaink helyett éles meglátásainkat és halálosan pontos leírásainkat csodálná a világ.” Az izes és színes stílus lehet kényszerű „pótcselekvés” műve is, az élesebb valóságbrázolás helyett. És bizonyára az ad igazabb szerepet és értelmet a stílusnak, ha a valóságos társadalmi és emberi problémákat fejezi ki. Bálint Tibor éppen azért értékeli igen magasra Sütő András *Anyám könnyű*

dílmot ígérjének nyelvi teljesítményét, mert stílus és valóságábrázolás, nyelvi kifejezés és társadalmi igazság valóban találkozott, szerves egységet alkotott ebben a szociográfikus és költői regényben. A Sütő-tanulmánynak éppen ez a gondolat ad személyes jelleget: az írói igazság és a nyelvi forma egységét meggyőződéssel vallja Bálint Tibor.

POMOGÁTS BÉLA

TÁRSASÁGI HÍREK

VÁNDORGYŰLÉS

A vendégszerető Szombathely volt otthona ez évi vándorgyűlésünknek, melyet Berzsényi Dániel emlékének szenteltünk, születésének 200. évfordulója alkalmából.

A vándorgyűlést Társaságunk az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a TIT Irodalmi Választmányával és Vas Megyei Szervezetével, valamint a Vas Megyei Tanáccsal közösen rendezte.

Június 4-én Tolnai Gábor és Rácz János az MSZMP Vas megyei Bizottsága titkárának megnyitó szavai után Biró Ferenc tartott előadást *Berzsényi és a felvilágosodás* címmel, majd Mezei Márta *Időszemlélet — nemzetszemlélet* című előadása következett. (Mezei Márta előadását folyóiratunk 1976/4. száma közölte.) Másnap szintén Berzsényiről szóló előadásokat hallhatott a vándorgyűlés hallgatósága. Csetri Lajos poétikai kérdésekkel foglalkozott, Szegedy-Maszák Mihály Berzsényi verstípusaival, Wéber Antal és Lengyel Dénes két Berzsényi-kiadványt ismertetett, Vargha Balázs a „ma élő” Berzsényi portrét vázolta. Az elhangzott előadásokat vita követte, melyben felszólalt Merényi Oszkár, Takáts Gyula és Tolnai Gábor.

A vándorgyűlés záró előadása hagyományainkhoz híven a mai magyar irodalom egy problémáját boncolgatta. Az előadó Bodnár György volt, aki az irodalom lehetőségeit vizsgálta a társadalmi tudatformálásban. Bodnár előadása után élénk vita alakult ki, melyben felszólalt Bécsy Tamás, Kabdebó Lóránt, Katona Ferenc, Lengyel Dénes, Nagy Miklós, Tolnai Gábor és Wéber Antal.

A szakmai program e rövid összefoglalása után rendezvényünk néhány mozzanatát említjük még meg. A vándorgyűlés megnyitása után megkoszorúztuk Berzsényi szombathelyi szobrát, ahol a költőre Merényi Oszkár és István Lajos emlékezett. Nagyon kedves koszorúzási ünnepségre került sor Egyházashetyén, a Berzsényi-háznál.

Vendéglátóink messzemenően gondoskodtak arról, hogy kedves és hangulatos emlékeket is vigyünk magunkkal. Petró János karmester vezetésével szép koncertet adott a Szombathelyi Szimfonikus Zenekar Németh Zsuzsa énekművész közreműködésével. Kedves színlát volt Dévai Nagy Kamilla, aki saját megzenésítésében gi-

tárral kísérve önmagát, Berzsenyi-dalokat énekelt. Cs. Németh Lajos Berzsenyi-verseket olvasott fel.

Irodalmi kirándulásunk színhelye Kemenesalja volt.

RENDEZVÉNYEK

Társaságunk Goethe Tagozata és a TIT budapesti Irodalmi Szakosztály 1976. február 28-án a Kossuth Klubban ankéttal egybekötve bemutatta a *Lotte in Weimar* című NDK filmet. A nagy sikerű ankét vezetője Rényi Péter volt.

★

Weöres Sándor drámáiról tartott előadást 1976. május 12-én felolvasó-ülésünkön Bata Imre. Felkért hozzászóló Tamás Attila volt. Az előadás után élénk vita alakult ki, melyben — az irodalomtörténészek mellett — felszólalt a jelen levő Weöres Sándor és Károlyi Amy is.

★

Társaságunk vezetősége úgy döntött, hogy 1976 őszétől rendszeressé teszi a felolvasó-, ill. vitautléseket. Ennek megfelelően minden hónap utolsó csütörtökjén a budapesti Bölcsészettudományi Kar (V., Pesti Barnabás u. 1.) Tanácstermében tartjuk üléseinket 17 óra 30 perces kezdéssel.

★

Az őszi idény első felolvasóülésére október 28-án került sor, ahol Bóta László *Népballadánk és a magyar reneszánsz epika* címmel tartott előadást. Felkért hozzászóló Ortutay Gyula és Katona Imre volt. (Az ülésről részletes beszámolót az Élet és Irodalom november 6-i száma közölte.)

★

November 25-én Sallay Géza tartott nagy sikerű előadást *Neorealizmus mai szemmel* címen. Felkért hozzászóló Lator László és Nemeskürty István volt. (Az ülésről részletesen beszámolt az Élet és Irodalom 1976. december 4-i száma.)

HÍREINK

A Nemzetközi Lenau Társaság ez év szeptemberében tartotta közgyűlését, melyen Társaságunk küldöttei is résztvettek. Nagy sikerű előadást tartott a közgyűlésen Tarnóc Márton, aki Lénauról s a kuruc költészetéről beszélt.

Ugyancsak delegáció képviseltette magát a lengyelországi Lenau ülészakon, ahol Berczik Árpád és Tarnói László tartott előadást.

★

Örömmel jelentjük, hogy októberben megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Olasz Tagozata. Tisztségviselői a következők: elnök: Sallay Géza, tudományos titkár: Rózsa Zoltán, szervező titkár: Szigethy Gábor. A nemzetközi szervezet igazgató bizottságába delegáltak: Klaniczay Tibor és Sallay Géza.

CSÁKY EDIT

Tagfelvételek

A vezetőség szeptember 16-án tartott ülésén az alábbiakat vette fel a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjai sorába: Csetri Lajos, Győrfy Miklós, Horváth Veronika, Juhász István, Lerch Ágnes, Szili Hajnalka, Cs. Varga István, Zemplényi Vera.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 77. I. 19. Terjedelem: 24,15 (A/5 ív)
77.4068 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A tartalom folytatása az első borítólapról

FORUM

HAJDU RÁFIS: Korunk és a Márciusi Front	395
CSAPLÁR FERENC: Kassák és a Korunk	406
BOTKA FERENC: A Korunk és a szovjet irodalom	415

VALLOMÁS

SCHÖPFLIN GYULA: Az irodalom peremén	424
--------------------------------------	-----

A HOMÁLYBÓL

NÁDASDY LAJOS: Bornemisza <i>Magyar Elektrája</i> magyar játéknéző helyen 1778-ban	454
KERÉNYI FERENC: Toldi Miklós a régi magyar színpadon	460
KEMÉNY FERENC: Egy ismeretlen költőnk: Kovács Norbert	472

DOKUMENTUM

SCHWEITZER PÁL: Thomas Mann feljegyzései első budapesti felolvasásáról	478
BODRI FERENC: Egy kedves Krúdy-vallomás	483
RÉZ PÁL: Kosztolányi Dezső(?) két ismeretlen bírálata Babits Dante-fordításáról	486
RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: Juhász Gyula „horáci sora” József Attilához	491
LENGYEL ANDRÁS: Szerb Antal egyetemi magántanári előadásainak tervezete	494
MARAFKÓ LÁSZLÓ: Weöres Sándor pécsi évtizede (Életrajzi vázlat)	500

FILOLÓGIA

ÍZES MIHÁLY: Madárnál sebesebben (Adalék Petőfi-filológiánkhoz)	508
---	-----

VITA

HORVÁTH MÁRIA: Ami egy híradásól kimaradt	512
CSAPODI CSABA — CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: Ami egy hozzászólásban fölösleges	516

SZEMLE

BELI GYÖRGY: <i>Személyes ügy</i> (Szemlér Ferenc könyve)	517
LACZKÓ ANDRÁS: Illés Endre: <i>A só íze</i>	520
MEZEI JÓZSEF: Egy ifjú nemzet címeréről (Sötér István: <i>A sas és a serleg</i>)	524
VÖRÖS IMRE: Az élménytől a versig (Nemes Nagy Ágnes: <i>64 hattyú</i>)	529
BÁRDOS LÁSZLÓ: <i>Két szó között</i> (Somlyó György: <i>A költészet évadai 4.</i>)	532
WÉBER ANTAL: Bodnár György: <i>Törvénykeresők</i>	536
POMOGÁTS BÉLA: Bálint Tibor: <i>Kenyér és gyertyaláng</i>	540

TÁRSASÁGI HÍREK

Vándorgyűlés, rendezvények (Csáky Edit)	543
Tagfelvételek	545

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

Index: 25410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI Budapest V. József nádor tér 1. sz., postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488 és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1052 Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—680.

Előfizetési díj egy évre: 48 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1052 Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1054 Budapest V., Váci u. 22.

25

Irodalom történet

1977 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1977. LIX. évf. 3. szám

★

Új folyam IX. 3. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:
AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY
TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
BÁNYAI GÁBOR · PAÁL RÓZSA

Tecnikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

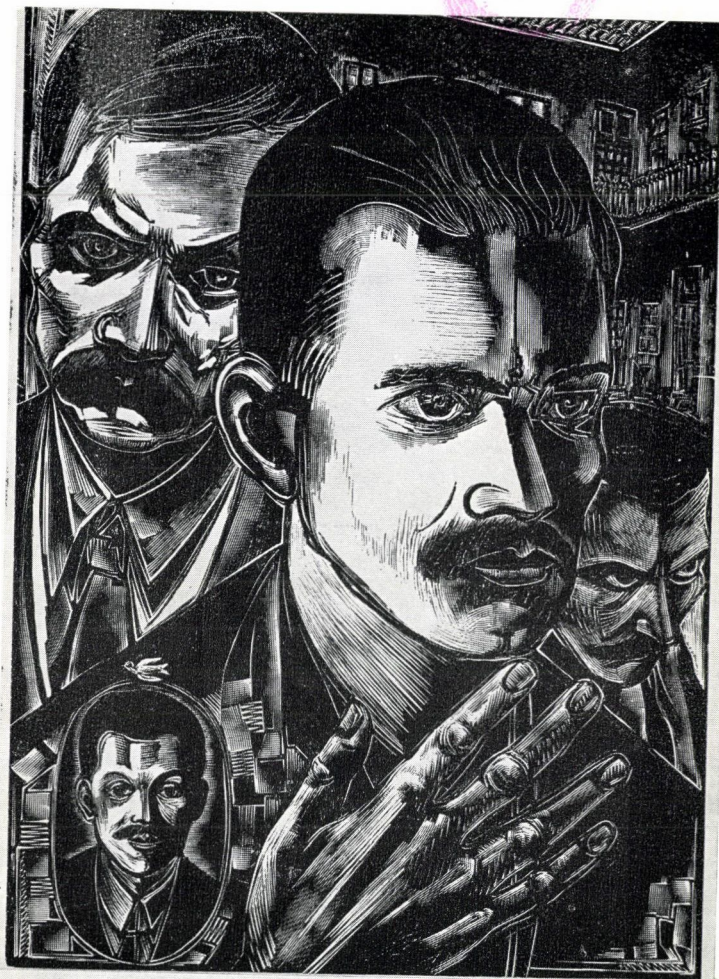
Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

BUDAY GYÖRGY: József Attila (metszet)	
BARTA JÁNOS: Tantalusz álma (Vajda János emlékére)	547
OLTYÁN BÉLA: A novellaforma módosulása Déry korai epikájában	568
ÍZES MIHÁLY: Hétért — hatot	586
CZÉRE BÉLA: A magyar regény 1975-ben (A bibliográfiát össze- állította: BALOGH ÉVA)	615

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

József Attila (1905-1937)

G.B. 71

JÓZSEF ATTILA
(1905-1937)

Buday György
(metszet)

BARTA JÁNOS

TANTALUSZ ÁLMA

VAJDA JÁNOS EMLÉKÉRE

Az alábbiakban az *Alfréd regénye* álmjelenetét próbálom elemezni. Nem térek ki a mű egészére, mert akkor sok mindent meg kellene ismételni, amit a szakirodalom már elmondott a művel kapcsolatban. El kellene mondanom, hogy Vajda alkatánál fogva nem volt epikus költői tehetség: nem épített fel a maga lábán megálló világot, a maguk életét élő alakokkal; a jellegzetes, lehetőségekből és feszültségből kiinduló, konfliktusokban folytatódó motivált cselekményfolyamatot nem tudott koncipiálni. Magáról az *Alfréd regényéről* pedig, mint önálló műről azt kellene nekem is megállapítanom, hogy az a bizonyos álomlátás, a központi mag, egy mondvacsínált, elnagyolt történetben folytatódik tovább, Alfréd és Kievszky Oszkár alhadnagy párbajával, a főhős vándorlásával, majd kiábrándulásával. Mindez mint epikum inkább csak vázolva van és teljesen légtüres térben játszódik le, művészileg egyáltalán nincs kiérlelve. Figyelmet csak az álompanoráma érdemel.

Vajda alkotásmódját ismerve, semmi kétségünk nem lehet abban, hogy, mint minden nagyobb méretű alkotása, ez a verses regény is egy nagyarányú rögtönzés szülötte. Aki az *Ildikó* című ötfelvonásos drámát „fiatalkori hévvel rögtönözve” kilenc nap alatt alkotta meg, aki a *Béla királyfi* című haténekes elbeszélő költeményt három hét alatt hozta tető alá, az az *Alfréd regényére* sem szánhatott többet néhány hétnél. Kézirata nem maradt fent, de Vajdának nem volt crénye a javítgatás, faragás, átgyúrás: a mű úgy ahogy van, alkalmasint egyetlen nekifutás emléke, amelynek derekán a költői ihlet kiapadt; innen a megkezdett történet mondvacsínált be-

fejezése. 1875 nyarán már készen van, a Vasárnapi Újság július 4-én részletet közöl belőle; a Kisfaludy Társaságnak ajánlotta föl kiadásra, de az nem vállalta, így a Kelet Népe című folyóirat karácsonyi száma közölte egész terjedelmében.

Ennek a rögtönzésnek az első énekét tölti meg az a bizonyos álomlátomás, amelynek költői értéke felől ma már nincs vita a szakirodalomban. Komlós szerint ha a költő azt az első éneket torzónak hagyja, „bizonyára rég közismert és csodált alkotás volna”. Ez az álom-jelenet valóban az egész Vajda-életműben páratlan alkotás; arányai a hamar ellobbanó ihletű költő egyéb alkotásaihoz mérten nagyok, mégis egy öntésből való, a költői hangvétel csaknem egyenletesen tartani tudja az emelkedett szintet. Műalkotássá éppen ez a Vajdánál másutt nem tapasztalható koncentráltság és intenzitás teszi. A koncentrált-ságot mind emberi, mind esztétikai szinten kell érteni. Magába sűríti Vajda költői és emberi egyéniségének csaknem valamennyi lényeges indítékát és tendenciáit; halmozva szövi össze az emberileg igaz, önleleplezően őszinte érzelm—vágy—akarat—sóvárgás-motívumokat. Ugyanilyen jelentős a mű álomlátás-részlegének esztétikai koncentrált-sága: spontánul önti és keveri a Vajdára jellemző esztétikai minőségeket a monumentálistól a groteszken át a triviális nyersességig; talán csak a halkabb hangulati tónusok hiányoznak belőle, de megvan a Vajdára jellemző diszkrét erotikus izzás. Különös, hogy számos, egyébként súlyos kisebb költeményében az esztétikai tónusok, hangelemek váltása diszharmonikus törésként jelentkezik; a változatok azonban itt valami kaleidoszkópszerű romantikus tarkaságban mégiscsak egységes esztétikai jelleget teremtenek. Vajdáról számos kortársi nyilatkozat alapján egyértelműen megállapítható, hogy már szinte a patológikum határán járó explozív természet volt; haragjában, indulataiban, emberi vonzódásaiban is volt valami kirobbanó jelleg. A költői alkotás terén ilyen kirobbanás, váratlan és szokatlan nagyarányú lávaömlés terméke gyanánt kell felfognunk Alfréd álmát is.

A kirobbanás-jellegből következik, s egyúttal a keletkezés

rejtélyéhez is közelebb visz az a körülmény, hogy előzőleg, hosszú időn keresztül, a költő lelkében erős érzelmi energiáknak kellett felhalmozódniuk, amelyeknek intenzitását a teljesületlenség és a visszafojtottság, a kudarc még csak fokozhatta. Az *Alfréd regényét* csak Vajda jellemének tantaluszi vonásából érthetjük meg; ez a mű a frusztráció rabszolgasága elleni nagyarányú lázadás dokumentuma: van benne valami a jelképes lánc-letépés gesztusából. Megfigyelhetjük, hogy Vajda akkor, amikor szenvedélyt ábrázol, gyakran nyúl vadállat-szimbólumokhoz („dühöm vadkanja makkal álmodott” — mondja Alfréd magáról), másutt meg lelkének szörnyetegeiről beszél. Nos, ebben a lélekben ez idő tájt már csupa szörnyeteg lakott, frusztrációra ítélt lelki tendenciák, sóvárgások, vágyak.

Nyilvánvaló, a cselekmény indításából már kivehető, hogy a központban a szerelmi élmény, Vajda erotikus gyönyörsóvárgása áll. Az egész szakirodalom magától értetődőnek veszi, hogy itt még mindig a Gina-szerelem utóhangját halljuk. A visszafelé vezető szálakat már Gyulai Pál nyomozni kezdte, amikor az *Újabb költemények*-beli kötetkiadás (1876) nyomán azt írta, hogy *A kárhozat helyén* nem egyéb, mint az *Alfréd regénye*, lírai formában. Ha ezt a tökéletes szépségű, de előkelőségre és vagyonra vágyó, hideg, érzéketlen nőalakot Vég-helyi Georginával azonosítjuk, akkor a szálakat még évtizedekre visszább is vihetjük: ez a nőtípus megrögzött azonos-sággal ismétlődik meg már a korai (próza-) elbeszélésekben; ugyanez a klisé az *Egy bolond, aki szeret* c. elbeszélés Adriénájában (1857); a *Manna* címadó hősnőjében (1857); a *Barát és vetélytárs* Reginájában (1856): meg-megjelenik a Gina-ciklusban is (XVII–XVIII.). A viszonzatlan szerelmet, a nagyvilági nő hideg megvetését hódolója iránt Alfréd története is nyomatékosan kiemeli. De most 1875-öt írunk, hol van már Gina? Talán tíz éve is, hogy Vajda látta — most éppen a circuszával járja a világot, minden bizonynyal nem főúri társaságban. Már az eredeti szerelmi élmény is transzformálódott: Gina már a róla szóló versekben sem a maga tapasztalati mi-

voltában jelent meg: idolummá, bálványképpé változott, bizonyos vágyképzetek erős érzelmi hangsúlyú koncentrációjává, amelyek a költő lelkében az alaktól függetlenül évtizedekre szinte betegesen fixálódnak; lelki sérelmek, tendenciák, különösen a férfi-sérelem beteges rögzítése; az elfelejtteni nemtudás egyébként is jellemző Vajdára. Gina avagy Izidóra már nem egy nő, hanem a nő, akinek kettős arca van: egyfelől nagyvilági, hideg, tündöklő dáma, másfelől a teremtés hajnalából kilépő, erotikus varázsú, érintetlen Éva.

Nemcsak az álomlátásban, hanem a mű egészében is az elfojtott erotikus sóvárgás tombolja ki magát — s a konkrét nőalakhoz egyetlen, de nagyon erős szál fűzi. Vajda erotikájában az egyik szólam a női szépség bűvölete. Figyeljük meg: milyen halmozott eszközökkel próbálja Izidóra alakján ezt a már szinte elviselhetetlen szépséget szuggerálni. Nem szerelem ez, legfeljebb egyik, nem is lényegtelen alkateleme, az a megbabonázó—bénító, vonzó és mégis távoltartó érzelmi hatás, amelyet Vajdára éppen a tökéletes, a hideg szépség gyakorolt. Akár emlék, akár aktuális élmény — de ez is ott van az álomlátás érzelmi töltésében, — ezt éli újra, ettől nem tud megszabadulni.

A mi Tantaluszunkat aztán még egyéb vágy is fűti. Nemhiába idézi föl az új Édenkert, az új Ádám és Éva archetipikus élményét — az erotikumnak egy különös, tapintatosan megnevezendő vágyálma él benne: elemi, ugyancsak megbűvölő sóvárgás a női ártatlanság, a tisztaság iránt — azért, hogy ennek az érintetlenségnek ő legyen az első megrablója. A paradicsomi bűnbeesésre vágyik, ez az újabb tantaluszi elem Vajda szerelmi élményében, — s beteljesületlen marad, úgy látszik, élete végéig. Az első rablás erőszakos vágya, a gyönyör-sóvárgásnak már majdnem pervertált foka sugárzik át abba a féltékenységbe és irigységbe, amelyet Gina elbukása támaszt benne, s amely ezt az elbukást mitikus világkatasztrófává nagyítja. Lehetek aztán a külsejében daliás, ekkor még ötven alatt járó, de betegeskedő és magatartásában hódításra nem termett Vajdának aktuális élményei is, amelyek ezt a tantalu-

szi vágyat, a kárhozatos üdvre, a nagy, mitikus arányú szerelemre való sóvárgást fölgerjesztették benne — de ki nem elégítették. A költészetben robbant ki aztán az, ami a valóságban csak „álom” volt.

Úgy gondolom, a szerelemvágy kudarca egymagában mégsem képes ennek a végítéletet hirdető álomlátásnak a megmagyarázására. Lappang itt egy másik gyökér, amelyre csak következtetni tudunk, mert a sorokban nyíltan nem szólal meg, de alkalmasint ott munkál a verset formáló energiák között. Bóka László szavaival kell kezdenem:

„Vajda nem tudott beilleszkedni a »költő« szerepébe, nem tudott s nem is akart csak költő lenni. Ehhez el kellett volna felednie pályakezdetét. Akkor mint költő lépett fel, de verse egyéniségének közéleti súlyt adott. A közvélemény asztala hiányzott neki . . . Minduntalan ki akar törni abból a szűkenlátó körből, amelybe az új világ [a kiegyezés] száműzte az írókat.” (Bóka László: *Vajda János*, Bp. 1941. 85. l.)

Miklóssy János szerint (*Vajda János hírlapírói pályakezdése*, MKSzle 1972.):

„Vajda a nyolcvanas évek elejéig egyformán pályázik a költői és közéleti szerepre, ahogyan ezt Petőfitől, ifjúkora példaképétől látta. »Csak költővé« a nyolcvanas évek során válik.”

Az ötvenes-hatvanas években egymást követő röpiratait, publicisztikai működése arról tanúskodnak, hogy alkotóan, alakítóan kíván beleszólni a magyar társadalom és politika kérdéseibe. Nem pusztán a nyilvánosság előtt vitt szerep vonzza: van néhány, a változásban is azonosnak maradó politikai eszménye; a központban az öntudatos magyar polgárság megteremtése áll. Lapalapítási kísérleteiben általában a „szegényebb középrend”-et, azaz a még alakuló magyar polgárságot veszi számításba, neki akar írni, nevelni akarja. Újságírói működését végigkíséri ez a tudatosan vállalt népművelő-népnevelő szándék, színezve a politikai ambícióval. Falk Miksának írja:

„Nem kapzsiság, nem erőm túlbecsülése, de azon hit ösztönöz, hogy ösmervén népünk szellemét, eltalálhatom a hangot józan eszé-
höz, ép szívéhez, s nem mérve magamat a magas politika tudósaihoz,
mindazáltal, hogy képes vagyok felfogni azt, mily magatartásra
kell a nagy tömeget előkészíteni, hogy az fölfelé imponáljon.”

A szakirodalom általában pozitívan értékeli Vajda politikai eszméit és célkitűzéseit, s azokkal az eszmerendszerekkel hozza rokonságba, amelyek képesek lettek volna a kiegyezési Magyarország fejlődésének egészséges irányt adni. Ezt most nyugodtan függőben hagyhatjuk; elég, ha a közéleti ambíció és az évtizedeken át szenvedéllyel üzött hírlapírói tevékenység meglétét elismerjük. Távlataból nézve ez a tevékenység rövid föllendülések, nagy vállalkozások és gyorsabb vagy lassúbb kudarcok sorozata. Nyilvánvaló, hogy eszmeileg is érthette elég csalódás ezekben az évtizedekben — de látványosabbak és talán még fájóbbak is voltak a külső bukások, amelyeket a röpiratai körül támadt, eléggé ismert vihar indított el.

A minket érdeklő időszakban (a hatvanas évektől kezdve) politikai-publicistai pályája tele van viszontagságokkal és kudarcokkal. A Függetlenségi Párthoz 1869-ben maga Kossuth ajánlja be hírlapírónak; de nincs semmi jele vagy nyoma annak, hogy az itthoniak igénybe vették volna. Munkatársként nem tud sokáig egy orgánumnál megmaradni; önálló lap-alapítási kísérletei rövidéletűek. 1861. április 4-én mint tulajdonos és felelős szerkesztő Csatár címen hetenként kétszer megjelenő politikai néplapot indít; az év végén neve eltűnik róla. 1863. január 1-én veszi át a Magyar Sajtó szerkesztését, július 1-én lemond róla. Különösen e lap körül torlódik össze mindaz a gyanúsítás és rosszindulat, amely Vajdát ezekben az években körülvette. Ahogy a szerveződés megkezdődik, már előre figyelmeztették Heckenastot, ne adja Vajdának a lapot, neki a legveszettebb neve van országszerte. Már röpiratai nyomán is azt hiesztelik, hogy Bécs megfizette, most újra felbukkan a bértollnokság vádja, amely ellen a Magyar Sajtó első számainak egyikében ki is fakad:

„Neves írók, közéleti tekintélyek odáig süllyedtek, mikép a nyilvános vita terét számításból mellőzve . . . a Magyar Sajtó szerkesztője ellen magánúton a legalptalanabb vádak terjesszék. Éspedig legtöbben öntudatosan, vagyis szentül tudva, hogy az egészből egy szó sem igaz. . . . A gyanúsítás mérge már a heves agitáció magaslatára lépett, és egyes összejöveteleken hirdetve lőn, hogy hazaárulás a Magyar Sajtóra előfizetni.”

Az egyik támadó pedig álnokul így fejczy ki magát: „Föl-tesszük a kormányról, hogy ha béres tollakat fogad, azokat ügyesebb kézben keresi.” — Heckenast 67 áprilisában Kossuth-párti hetilapot indít, Magyar Újság címen, főmunkatárs Vajda, de augusztusban igen zavaros körülmények között kénytelen távozni. Heckenast másik hetilapjában, A Nép Zászlójában viszonylag hosszabb ideig: 1868. szeptember 19-től 1869. április 10-éig dolgozik. Utolsó lapalapítási kísérlete 1874-re esik: a Szózat néhány hónapig áll csak fenn (1874. ápr. 2. — júl. 9.). Ezentúl már csak kifogyhatatlan jóakarója, Nagy Miklós mellett, a Vasárnapi Újság és melléklapjai robotos munkatársa gyanánt tud élete végéig megmaradni. A hetvenes évek derekára tehető ily módon politikai ambícióinak összeomlása. Ennek a nyilván nagyon élénken átélt válságnak két oldala van, egy elvi, és egy személyes. Egyrészt tudomásul kell vennie, hogy a politikai publicisztika, pláne az aktív politika terén nem teremnek számára babérok, ha valaha benne élt is, most kiszorul a közélet szintjéről. Önértéktudatának súlyos sérelme ez. De még ha ez a közélet derűsebb, biztatóbb képet mutatott volna! Vajdának szigorú közéleti normái voltak, s ha a politika és hasonlók terén nem mutatkozott is merevnek, abban fiatalokora óta hitt, hogy a társadalomnak az igazság és a tisztesség alapjaira kell épülnie. Hol prózában, hol versben többször is tart ítélszékét — előbb és a későbbi években — a magyar társadalom fölött; amit most maga körül lát, a kiegyezéskor korszakban a Deák-párt felbomlása, majd a politikai alkudozások, kompromisszumok, a vezető társadalmi osztályok életképtelensége, a kibontakozó korrupció — legalább annyira felháborítja, mint személyes kudarcai.

Ne rójuk meg a különben is lobbanékony önérzetű Vajdát azért, ha legalábbis lélekben, többnyire elfojtva, irreális szinten felgyülemlik benne nemcsak a sértettség, hanem a bosszúvágy is, az a sóvárgás, hogy megrágalmazott jellemének elégtételt szerezzen. A halmozódó embergyűlölet és bosszúvágy még az újságíró-időszakban hírt ad magáról a *Memorandum* c. versben (1864): „Csordultig telve az örömpohár . . . Ellenség, jóbarát, ne féljeteK, Nem maradok adós, megfizetek.” Egy-egy hírlapi cikkbeli bosszú-kirobbanása már igazságtalan méreteket ölt, mint a Kemény Zsigmondnak címzett nyílt levélben, vagy egy Magyar Újság-beli cikkben, amelyben a viszontgyanúsítások terén már messze túlhaladja ellenfeleit. (L. KrK IV. 542.) „A nemzet tisztában van a bűnlajstrommal, mit a fizetés óráján szemük elé kell tartani . . .” Az ő maga személyes, sokáig tartogatott leszámolósa is ott van a verses regény vulkánkitörésében. Amikor hallgatása és mellőztetése megtörésére Benedek Aladár 1869-ben bemutatja a közönségnek, így jellemzi: „Aki ez arcot viseli, annak lelkében alig van hely, hol egy neme a gyűlöletnek nem égne a sors, az Isten és az emberek iránt.”

Persze, nyugodtan lehetne mondani, hogy mindennek semmi nyoma az *Alfréd regényében*. Ha azonban egy kicsit túllépünk az 1875-ös év keretein, s vallatóra fogjuk a politikai-közéleti verseket, észrevevesszük, hogy a társadalmi züllés ábrázolása Vajdánál valami végső, nagy katasztrófa képzetével kapcsolódik össze. „Sodoma förtelmé”-re már a *Jubilate* c. vers céloz; az 1887-es választási hadjárat láttán önállósodik a téma: megszületik a *Sodoma* című vers, a híres lávaömlés-vizióval: „Én már csak a kénkö esőt lesem”. Nos, az, hogy az emberiség megérett a pusztulásra, az álmodó Alfréd számára is evidens:

E kifordított,
Eredetétől messze távozott, a
Természet ősanját megtagadó
Aranybálványimádó, csenevész
Korcsfaj lejártá léte fordulóját.

Önértékének tudata, e tudat megcsúfolása s a közéleti züllés idézi fel, az embermegvetés áttételein keresztül, a „dies irae” látomását; ama végső „harag”, amely „a világot tűznek adja”, Vajda személyes, monumentális bíraskodását is jelképezi: s ez a harag évtizedek óta gyülemlik benne.

Kirobbanó erejét aztán még egy további hatóerő is megnöveli. Azokban az években, amikor a közéleti siker után futott, majdnem teljesen elfordult voltaképpeni hivatásától: a költésztől. A Gina-korszakot kivéve sohasem tartozott a különösen produktív tehetségek közé; ő maga általában a spontaneitás elvét követné, de költői ere mindig elég vékonyan csordogál; van még érett korszakában is év, amelyet semmi vagy egyetlenegy vers tölt ki. Különösen feltűnő a publicista évek hallgatása. 1861, 62, 63-ban egy-egy vers, illetőleg versike, 64-ben három, 66-ban egy, 67-ben kétszer kettő (kétrészes versek), 69-ben egy, 72-ben egy, 75-ben kettő, közülük a terjedelmes gondolati költemény: a *Végtelenség*. „Verset írtam, nem mikor *kedvem* — mert az volt mindig — de csak mikor *időm* volt hozzá” — így szól a későbbi vallomás (1887). Ha ez igaz, akkor a közéleti ambíciónak tudatosan el kellett nyomnia a költői alkotóerőt; akkor az is igaz, hogy prózai cikkeinek „mindegyike egy-egy sírhalom, mely alá egy meg nem született költemény eszméje, hangulata, mint megannyi villi van eltemetve”. Megint egy visszafojtott energia, amely szinte csak a politikai ambíció lazulását várja, hogy abból a bizonyos sírból kikeljen. A költő-Vajda újrafeltámadása, éppen költészetének közismerten apályos éveiben (a hetvenes évek első fele) különös konstellációk közt történt. 1870-től kislelkes, s mint ilyen, 1872-ben benyújtja kiadásra a Társaságnak versei gyűjteményét. (Előzőleg, az év elején a Magyar Újság csodálkozik azon, hogy Vajda, a költő semmi életjelt nem ad magáról.) A gyűjtemény valójában nem volt új; 1860 előtt írt verseit mindössze öt új darabbal egészítette ki. Éppen ezért szegült szembe Gyulai és Arany László a kiadás tervével, s a Vajda-barát kislelkesnek nem kis harcába került, amíg mindössze egy szótöbbséggel keresztülvitték javaslatuk elfo-

gadását. A még csak tervezett kötet körül szokatlanul heves irodalmi-kritikai összecsapás bontakozott ki; az ellenzékiek ezt az alkalmat masszív támadásra használták ki Gyulaiék ellen. A részleteket tüzetesen ismerteti a *Kritikai Kiadás* II. kötete (181—184); minket csak az érdekel, ami ebből az *Alfréd regénye* felé továbbsugárzott. Aligha eshetett jól neki, hogy Gyulai tagadta azt, hogy Vajda „üldözött író.” „Alkalmasint az ő martyrsága sem egyéb, mint az, hogy kevesebbet tart róla a világ, mint maga s egy pár bámulója.” Ezért vág egyet „az akadémiai kritika fegyelmezett rabszolgánépé”-n mindjárt az előhangban, s a mottóban ezért hangsúlyozza a teremtő lángész jogát a művészeti „szabályok” ellenében. Ez a seb már nemigen fog behegedni; amikor 1876-ban *Újabb Költeményeit* saját költségén sajtó alá rendezi, önmagára s a kor irodalmi viszonyaira is rendkívül jellemző előfizetési felhívást bocsát ki, amelyben visszatér az őt üldöző, visszaszorító irodalmi klikk elmarasztalása:

„Noha az irodalomban uralkodó pajtásszövetségek messzeható hír-tárogatóira vagy éppen a testületi ítészet folytonos kábító beharangozásaira sohasem számíthattam is . . .” Majd alább: nem tartozik azon szerencsés klikkek egyikébe, „melynek tagjai egymásnak kölcsönös kiadói, vevői, bírálói, dicsőítői, halhatlanítói egyszersmind”.

Furcsa jelenség, hogy a hírtárogatók ezúttal Vajda érdekében szólaltak meg. Mai nyelven szólva nagyon jó sajtója volt: a lapokban megindulnak a követelő-dicsérő közlemények még a Kisfaludy társasági vita idején, a kötetet pedig Berczik Árpád, Ábrányi Emil és még néhány névtelen kritikus olyan tónusban fogadja, amely már a tömjénezés határán áll; lemondok az idevágó magasztalások idézéséről. Mai kritikussabb olvasó számára van valami különös ebben a fogadtatásban. Vajda 1860 előtt írt verseiről önjellemzésében bevallotta (utóbb), hogy jórészt elsietett alkotások; ezt a készletet most csak öt darabbal toldotta meg; 1860-tól tehát alig alkotott valamit, igazi nagy verseit még majd csak ezután fogja meg-

írni. Bámulunk ma, ha olvassuk a felsorolást: mely verseket tartottak sikerülteknek — s 1872-ben mindenképp meghök-kentő, ha Vajdát Petőfi, Arany és Tompa mellé negyedik költői nagyságunknak állítják oda. A fiatal költők—kritikusok őszintén tisztelhatték Vajdát — de az adott helyzetben ő inkább a zászló vagy a sakkfigura szerepét töltötte be — az „akadémiai ítszet”, a „hivatalosak” ellen folytatott publicisztikai harcban.

Csakhogy ez a fogadtatás, a lelkes fiataloknak ez az állás-foglalása nem maradt hatás nélkül magára Vajdára és nem túl nagy táborára: akarva-akaratlan most alakul ki az a Vajda-idolum, amelyet még az utókor is fog örökölni; Vajda most kezd bálvánnyá, óriássá növekedni. A torzító perspektíva egy félig igaz Vajda-képet rögzít meg, s ebben a perspektívában erősödik meg zseni-tudata is. Most megint ő a szenvedélyek és viharok költője, aki a rendkívülit, különöst keresi; a féktelen, mondhatnók erőszakos szenvedély, őskori vadon érzékiség megszállottja. A lekicsinylés egyfelől, a hivatalos elismerés elmaradása nyilvánvalóan növelte azt a visszafojtottságot, amely hamarosan teremtmő módon fog kirobbanni; — a hódolat a költői ambíciót, a fantáziát ajzotta föl s a gátlásokat szakította szét; az *Alfréd regényében* már a költészethez visszatért, önnön nagyságában hívó, önmagát felnagyító Vajda szólal meg — amilyenek őt hódolói látták.

Ennyi minden hajtóerőnek kellett felhalmozódnia ahhoz, hogy ez a grandiózus álomlátás megszülessen. Szubjektív telítettsége, egyes motívumainak érzelmi nyomatéka szembeötlő, s annak ellenére, hogy a költő a bevezető, behangoló sorokban mintegy távolítani akar, distanciát akar teremteni a maga személyisége és az elbeszélendő történet között — nem vele történt, egy „nagy kópé” barátja mesélte el — a szakirodalom általában nem vonta kétségbe személyes vallomás-jellegét. A vallomás-jelleg, az önkítárulkozás magas foka, szinte gáttalansága, meghatározza a mű funkcióját is költője egyéniségében: ez az álomlátás nem egyéb, mint egy nagy katharzis. Nem morális megtisztulást vagy megjavulást értek ezen, vagy

a szenvedélyek átszellemiesítését, a lélek gyógyulását. Ez esetben a katharzis értelme abban van, hogy a lélek mélyéről a lappangó vagy visszaszorított lelki szenvedélyek, vágyak és sóvárgások a felszínre törnek, kitombolják magukat — a lélek mintegy megszabadul terhétől. A katharzisnak egy jellemző változata ez: ahogy a zsílipek megnyílnak, Vajdánál szokatlan módon, működésbe lépnek a lélek kontroll-erői is. Nem valami morális vagy intellektuális önfegyelemre vagy pláne művészi önkritikára kell gondolnunk — mindössze az történik, hogy amikor megvallja rejtett önmagát, nemcsak sebeit mutatgatja meg, hanem valahogy le is számol velük. Tagadhatatlan jele ennek az, hogy nemcsak az álmod, hanem az egész történetet, hogy úgy mondjam, groteszk zárójelbe teszi. Tamás Attila mutatott rá, hogy a nagy mitikus lávaömlésnek az első hangütéstől fogva van valami érezhető szatirikus—önironizáló—illúziófékező felhangja (ezért tartja paródiának), a kitombolás közben jelentkezik valami ha nem is kijózanodás, de enyhe kétely, kicsit csúfondáros mosoly-féle. A funkció tehát valahogy mégis, kimondás és (talán akaratlan) fölülemelkedés, a nyomás enyhülése. Inkább a szerelmi szenvedélyre korlátozva, de el is hangzik ez nem Vajda, hanem Alfréd nevében —: amikor Izidóra gúnykacaja megszégyeníti és szégyényes lakába hazatér, csodát tesz vele „az álom jótékony tündére”:

Meggyógyította lelkemet, kiűzve
 Belőle egy mindent kimagyarázó,
 A rejtelmet fölrő látománnyal
 A szenvedély bélpoklos ördögét . . .

Alább: a vers „kiszabadított Szörny szenvedélyem kötelékéből”. Ezt ugyan inkább az álom elmesélésének, ill. költeménye felolvasásának következményeire akarja érteni.

Mintha tehát valami lezárás-távolítás is dolgozna itten, de azon az áron, hogy előbb a költői-emberi egyéniség „szörnyetegei” kitombolják magukat. A szerelmi visszautasításra a gyönyörsóvárgás és a szépségimádás fellobbanásával felel,

s közben kiéli nagy archetipikus élményét az örök Éváról és az új Édenkertről, az ősi ártatlanságnak a szerelmi kárhozatalban való elvesztéséről. Az irodalmi és politikai-közéleti kudarcokkal a maga zseni-tudatát állítja szembe, idolummá emelt, felnagyított énjéből áradnak az embergyűlölet és a megvetés, a fölényes gúny hullámai; mindazt a negativizmust, amit ez a sértett lélek érez, beleönti a végítélet, a kozmikus katasztrófa látomásába. S nyilvánvalóan hozzátartozik ehhez a kathartikus hatáshoz a személyesebb oldalon az is, hogy Vajda szabadjára engedi fantáziáját, kiéli önkínzó hajlamait; az erotikumban már korábban is ott érezni a szerelmes Vajda önmagán úrrá lenni nem tudó, fájdalmas víziókat teremtő fantáziáját. (G. E. XVIII.) Persze az egyéniség és az életpálya egészében nem szükséges, hogy a kathartikus hatás tartós legyen; de mintha a kimondás és fölemelkedés révén mégis valami lehiggadás és érlelődés következne be: igazi nagy költészete az *Alfréd* után bontakozik ki, s mintha ezentúl lírájának színezete is konkrétabbá, földibbé válna. Az álomlátás nemcsak egy nagy hallgatást, hanem egy korszakot is lezár Vajda költészetében.

Említettem már, hogy ez az álomjelenet, az epikus Vajda költészetének csúcspontja, mint a kivételes alkotások általában, különböző indító körülmények és tényezők kedvező, egyszeri összetalálkozásából jöhetett létre. Lassú, nem tudatos gyülemlés után most a kialakulás akkor lépett döntő stádiumába, amikor a költő megtalálta a gomolygó energiák formába öntéséhez a megfelelő dimenziót, a verses regény fél-lírai, fél-epikai keretei között, alkalmazkodva ezúttal az évtized irodalmi divatjához. Már a behangolásban észrevehető, hogy a költő lazítja a realitás fékjét. Nemcsak annyiban, hogy a történetet más szájába adja — eszerint ő maga csak a közvetítő elbeszélő szerepét játszaná (ami a konkrét elbeszélés folyamán hamarosan fikciónak bizonyul); az elbeszélés éjszaka indul, egy pesti lebujban, „már mindenen túl, tarjagos csibukfüstfelhők között”, viharzó nyári éjjelen, „még arany ifjúságunk korszakában”, Alfréd, a költő „kaland-vetélytár-

sa”, valamennyiük közt a „legnagyobb kópé” — a történet hétköznapi hitelességét pedig teljesen kizárja a költői beharangozás:

Meglehetősen különös, szokatlan,
S bizony tán ezzel sem mondok sokat,
Csodálatos történet ez . . .

Vajda képzeletének logikája szerint ennek a történetnek be kell futnia a fokozott irrealitás: az álom dimenziójába, — álom vagy látomás: a kötetlenség határtalansága. Az álomnak mint álomnak is megvan itt a maga funkciója: végigéleti a költővel azt, ami a valóságban csonka maradt vagy megrekedt a vágy, a kiúttalan tendencia stádiumában. Most ez mind végigjátssza a szerepét, az illúziós vágyteljesedés az illogikus, kontrolltalan légkörben ki tudja önmagát futni. Persze az álom fel is nagyít, megnöveli a méreteket: Vajda itt éli ki hiperbolikus önértékelését, féktelen erotikus vágyát, embermegvető és környezetet tagadó ösztöneit.

Hova fér el ennyi lelki háborgás, a frusztrációból, a kudarcélményekből való kiszabadulás? Ehhez a „dies irac” dimenziója kellett — a végítélet és a kozmosz, a világmindenség távlata kellett hozzá. Filológusok törhetik a fejüket és keresték is már: nem volt-e Vajdának a világlátás látomásának megalkotásában valamilyen korabeli irodalmi mintaképe. Lehet, hogy majd rábukkannak ilyesmire, — de azt hiszem, Vajdának nem kellett nagyon messzire mennie, vallásos neveléséből hozta magával a végítélet, a nagy világlátás képzetét; lehet, hogy valamikor *János jelenéseibe* is bepillantott; az ótestamentumi próféták eschatologikus várakozásairól is tudhatott. (Innen vette az öldöklő angyal képzetét is.) De volt egy nagy magyar költői példaképe: az Éj monológja a *Csongor és Tündében* — különösen a világ összeomlásának grandiózus panorámájával: mintha ezt hangszereelné át Vajda a maga világmegvetésének és kárörömének nagyzenekarára. Az emberileg túlfeszített anyag ebben az emberfeletti dimenzióban találja meg a gáttalan kifutás lehetőségét: a Halál tombolásától kezdve

egyre távol körülöttünk a világ, s a *Biblia*, a *Jelenések Könyve*, a világkatasztrófákat ábrázoló nagy mítoszok légkörében érezzük magunkat.

Végül is: az álom-jelenet sok-sok visszafojtott energiának felszabadulása és valamelyes megtisztulása is, önvallomás és önmaga fölé való emelkedés; az áradás több évtized iszapját sodorja magával. Mindehhez és Vajda egyéniségéhez illően sokszínűek és antagonisztikusak a felszabaduló emberi magatartásformák és a belőlük fakadó esztétikai hatások is. Legelőször is egy alapvető kettősség ötlük szembe: a perspektíva váltakozása a monumentális távlat és a groteszkül ható közelítés között — az őszinte költői hév és a malícia ötvöződése. Az üstökös-képzet többször is, aztán a mózesi égő csipkebokor (a nő szépségének érzékeltetésére), az „imára késztető látvány”, ti. a bolygók forgásának, éj és nap rendjének felfordulása egyfelől — s mellettük vagy beléjük olvadva ott a nyers, triviális közelség: a katoná-temetés füttyörésző közönye (Itáliában, katonáskodása idején láthatott ilyet), a hullahalmok, mint a szakácsné gondatlansága folytán összeégett sügérek stb. A fákat tövestől kitépő kozmikus vihar fönsége egybeolvad a templomok összeomlásának, papok rosszullettének, hívők menekülésének érezhetően, szándékosan komikus megjelenítésével. A spontán vágyakból, sóvárgásból, haragból, gúnyból, lekicsinylésből áramlik ki — amit különösen a kényesebb olvasó élvez: a tónus színváltogató tarkasága: pátosz, ironia, lírai vallomás, őszinte hév és malícia. Sehol másutt ilyen gazdagságot nem tudott kifejtteni Vajda. Különösen nagy művésze a pejoratív esztétikai hatásoknak: aminő a groteszk, a torz, a nyersen triviális, — de olykor meg is borzongat, és az epés gúnyba, a romboló indulatba már-már a macabre árnyalata vegyül, mint a nagy emberpusztítás rajzában. A zord fantáziában egyszerre csak mintha a nyelvét öltene ki: Alfréd a halál kaszájával aratja a Duna-parton az embereket, mint kaszálók a szénát; a Duna piros lesz a vértől, de csak a szélén, s a zöld part, a véres és tiszta víz „hármasszínében” lentebb a vidéken játszhatta kortesül a nemzetit!”. Nem állhatom meg, hogy egy

kis csokrot ide ne iktassak ezekből a fura remeklésekből. A Halál rábízza az emberírtást Alfrédra („te vagy a mester”)

... s piquét terítöm
 Fejére vonva, kimerült agárként
 Egyszerre mély álomba szenderült.

A féltékeny férfi szíve fellobban, „mint millió mázsányi dinamit”, a Föld szétfröccsen, mint a palozsna (tyúktojás) — a Halál munka nélkül marad:

Eltelhetik egy kurta miriád,
 Hogy magad is hoppon maradsz, kiröppensz
 És kujtoroghatsz erre-arra, mint
 Szegény kóbor vadászlegény, kopogva
 A légűr egyik-másik csillagán,
 Keresve hivatalt, de mindenünnen
 Elutasítva ...

Közelit és absztraktot, vaskos realitást és távlatot olvaszt össze az átvetítés játéka.

A kibontakozó khaosz egyik mozzanata:

A nap rendetlenül kél s szélvihar
 Porába burkolózva, fénytelen,
 Sugártalan csüng ottfedve a föld
 Tányérja szélén, mint lenyakazott
 Embernek porbahullt véres feje.

Tettenérhető, hogyan olvad össze a romantikus fönség, monumentalitás és érzéki telítettség a borzongató, groteszk realitással.

Hasonló jellegzetes színkeverés érezhető az elbeszélés hangnemén is, mint képanyagán. Ahogy indul, az valóban a verses regény műfaji jegyeihez tartozó szubjektív, fesztelen, laza és körülményeskedő elbeszélő modor, amely csaknem mint hallgatóhoz fordul az olvasóhoz; helyenként jól is sikerül neki a hangnem mímelt pózoltságának éreztetése; egy ilyen fonal többé-kevésbé észrevehetően végighúzódik az egész költeményen — noha elnyomja hol a személyes győtrődés

és tépelődés feszítettebb konoksága, hol a kozmikus dimenzióba illő pátosz, hol a sóvárgás líraisága. Szinte állandó a lebegés, őszinte nekihevülés és halk vagy erősebb irónia között; a hangváltást, az átcsapásokat sikerül Vajdának művészien üzeni. Legalább egy beszédes példát: A nagy Khaoszból új világ van születőben; az új Édenkertben már ott sejlenek Izidóra bájai: a jó és gonosz tudás fájának ágai közül mint éjből a Kaukázus

Hócsúcsai, midőn a hasadó
Hajnalnak első lángja önti el:
Fénylett ki Izidóra pongyolája,
S a lángoló fürt hattyúvállakon . . .
Mert notabene — meg kell vallanom —
Egy kis különbség volt a biblia
S új édenem közt: nevezetesen
Az érdekes fügefalevelet,
A cselszövő kígyót és átalán a
Szaloni öltözetek illetőleg . . .

A fantasztikus álomlátás megindulásakor Alfréd meghökkenve veszi észre: „Képzelmemet követni bírta a való”. Magáról a poémáról módosítva azt mondhatjuk: az emberi-költői indítékok annyira kiérlelődtek vagy inkább koncentráldtak, hogy nem szűkítették le az alkotó szemhatárát, nem bénították a fantáziát és a művészi erőket — így aztán ezek is fel voltak ajzva, és követni tudták az érzelmi indítékok szárnyaló lebegését. E réven váratlanul ki tudta magát élni mindaz az ösztönös művészi képesség, amely Vajdában rejtőzve élt. Látomásról van szó, tehát elsősorban a meglevenítő erőnek, a konkretizálásnak, a képek és hasonlatok divinációjának kell érvényesülnie, s a képeknek és hasonlatoknak hozzá kell idomulniuk az esztétikai hatások tarkaságához.

Kétségtelen, hogy az *Alfréd regénye*, különösen az álomlátás Vajdának szó- és képkincsben, stiláris erőben leggazdagabb, legbővelkedőbb alkotása. Ilyen szempontú elemzése megérne egy külön tanulmányt. Ezúttal ennek a stílusművészetnek

csak azokat a jellegzetességeit emelem ki, amelyek a mű alap-tendenciájával: a felszabadult lelki energiák kiáradásával kapcsolatban vannak — amelyek mindezt mintegy hordozzák. Folyamatos áradás ez, szinte lélegzetvétel nélkül — olvasva, főleg hangosan olvasva érezzük ennek legközvetlenebb kihatását: a mondatok átfogó erejének, tehát terjedelmének is megnövekedését. A mondatokat nemcsak a belső hév viszi előre, hanem az álomképek spontán gomolygása is, amely szétoldódva dobja ki hullámként mozzanatait; s ennek eszközei az egymáshoz folyamatosan kapcsolódó nagyívű mondatok. Amikor az új Édenben az új Évát megpillantja és már-már szentségtörő merényre tüzeli föl magát: ponttól a bezáró felkiáltójelig harmincöt sort olvashatunk meg — ez alighanem a maximum, s nyilvánvalóan három-négysoros mondat-hullámok is akadnak, de az átlag 8—10 sor nyílnak látszik.

Mivel tölti meg ezeket a széles mondatkereteket? Egy szóval megmondva: a kifejezési próbák minden eszközével. Alá- és mellérendelésekből, beékelésekből, előre- és hátramutatásokból szövevényes erőrendszert épít, amely számos kanyaron és duzzasztón halad előre. Különösen szereti a mondatrészeket halmozni: jelző jelzőre, ige igeire torlódik föl.

Tündöklő kupolák, miként a terhes
 Felhők a szélben, szerte szakadoznak;
 Márvány- és vászonangyalkák a légben
 Elszéledéznek árván, szétröppennek
 Mint az anyányi verebek; a nép
 Kétségbeesve, lobogó hajakkal
 Réműlve ront ki és viszi magával
 A templomajtót — de mi haszna, ott meg
 Ketté hasad hosszában egy-egy utca,
 Amint vonítva, hörgve ásítóz
 A föld; s lángnyelvét öltögetve, fojtó
 Párát lehelve tátogatja száját
 Az éhező pokol . . .

Ehhez a, hogy úgy mondjam, szintaktikai dinamikához társul a stílusenergia másik nagy forrása: a képiesség, a képek és

hasonlatok megnövekedett szerepe. Itt is általában az expresszív tendencia uralkodik: nemcsak az egy kép beszél a maga telítettebb érzékletességével — hanem beszél az a technika, amellyel a költő ezt a kép-készletet manipulálja. Már Komlós leszögezte, hogy Vajda nem az Arany-iskola hagyományos képfejlesztő technikáját alkalmazza; az ő képei tulajdonképpen kép-fürtök. Képből kép fejlődik ki, egymásba nőnek, a fantázia új meg új oldalról, új perspektíva feltárásával körözi a kimondandók centruma körül. Nagyerejű átvetések bontakoznak így ki: az álomlátás nagy metaforáinak és hasonlatainak kisebb vagy nagyobb fokon, de általában polifon alkatuk van. Hadd beszéljen néhány kiemelkedő példa: Amikor a világhátsztrófában az évszakok rendje megbomlik:

A jégcsapos tél, e goromba pór
Beront a nyárba, betolakodik,
S kérges sarúival tiporja össze
Annak virággal ékes termeit . . .

Az új éden:

Paradicsommá, szűzzé lesz a föld,
S mi veszítjük azt el majd megint egy oly
Órában, melynek kéjéért kilenc-tíz
Évezredig korbácsolják, verik
Haragra lobbant írgy istenek
Az embermilliókat . . .

A nő közönye:

. . . épp e kétségbeejtő
Dölyfével önt olajat tüzemre, mely
Olthatlan, mint a ház, amelyet isten
Haragja üt meg, durrogó viharban.

Zárjuk a sort a Vajdához legillőbb költői képével: A nagy khaoszban összezavarodott csillagok között

Gyorsan növekvő fénnnyel megjelent, mint
 Az elítélt világ közelgő végét
 Hivatalosan bejelentő hírnök:
 A rémületesen fölséges, fényes,
 Útján világokat fölforgató,
 Aranyhajú nagy üstökös királyné,
 Kinek uszályát sorba hódított,
 Trónvesztett napkirályok emelik;
 Kinek palástja a zúr éjszakája,
 Amelyben a megbontott csillagtábor,
 Mint a rekeszeiken áteresztett
 Fenevad-állatok sereglete,
 Egymást tiporja össze, zúzza, marja ...

A szintaktikai formák, a szókincs gazdag kevertisége, a képek túlfeszítettsége mintha már valami előízt adna abból, amit majd évtizedek múlva az expresszionizmus fog megvalósítani.¹ Saját évtizedébe beállítva meghökkentően modern ez az álomlátás-poéma; Vajda érett korszakának behangolója. Ami ezután következik, selejttjével és remekeivel együtt a mindig új utakat kereső, ösztönösen előretörő művész Vajdát tárja föl előttünk. Előbb azonban egy hosszan tartó, visszafojtott krízisen kellett túljutnia, s ezt a stádiumot örökíti meg az *Alfréd regénye*.

¹ „A magyar expresszionizmus őse” — ez a megállapítás szerepel Komlós Aladár könyvében is, a „Művészete” c. fejezetben.

A NOVELLAFORMA MÓDOSULÁSA DÉRY KORAI EPIKÁJÁBAN

Fokozatosság ; ismétlődés ; „térforma”

A pályakezdő Déry műveinek (1917—1920) poétikai karaktere változatos képletet mutat, és sok vonatkozásban eltér a klasszikus értelemben vett novellától. A világos szerkezetű, tömör, egyetlen dinamikus szálon (egy csattanó felé) futó klasszikus novella-típus, a történelmi változások felgyorsuló ütemében, a társadalmi jelenségek egyre bonyolultabb hátlózatában egyébként mind az egyetemes, mind a magyar irodalomban számtalan variációra bomlott.

Az új vonások egy jelentős csoportja a szubjektívizálódás folyamatából ered. A külső eseményt a belső mozgás intenzívebb rajza árnyalja vagy helyettesíti, s a látható cselekményt váltó belső monológok, képzet-asszociációk esztétikai lehetőségei, ha megfelelő realitás-arányokkal (s külső cselekménnyel) ötvöződnek, az új szituációba került ember differenciáltabb mondanivalóit is kifejezhetik.

A műépítés elveit, eljárásait tekintve az induló Déry is e többszálúság irányába tapogatódik. Még azon műveiben is, melyek látszólag a klasszikus hagyományhoz kötődnek inkább.

Az *Ellopott életben* pl. (Nyugat. 1918. I. 500—514.) a bevezetés után viszonylag tömör, objektívebb ábrázolási formában halad a poén, majd a „megoldás” felé. Első pillanatban a mű anyaga is homogénnek látszik: összefüggő, áttekinthető jelenetekre épül, a kronologikus időfolyamat irányába szerveződik, s a szálakat összeköti, egységessé teszi a „főszereplő” állandó színenlevése, (a hely-történet-idő egy-

sége). A novellaforma bomlása, az új, belső dimenziók keresése azonban már ebben is fellelhető, s a lineárisan kibomló képlet a mozaikszerű „térforma” elemeivel egészül ki.

A bizonyítást kezdjük a *cselekmény kifejtésének s tagolásának* problémájával. Az elbeszélés öt, egymástól jól elkülöníthető egységből épül. Az anya és kisbabájának „magánjeleneteit” tartalmazó első és harmadik részben a pénzgyűjtéssel, s a gyermek jövőjével kapcsolatos mozzanatok dominálnak; a második és negyedikben, a szobába lépő személytől történő pénzszerzés alakítja a belső struktúrát. Az ötödik egység az előző négy anyagát ismétli, fogja össze és emeli meg ellentétezős építkezéssel. A szobába lépőről (az asszony katonafiáról) ugyanis kiderül, nem újabb pénzt hoz, hanem az anya félretett pénzének egy részét lopta el.

E megoldásokban az előrehaladó fokozás vonásai is érvényesülnek, hisz az asszonynak másodszorra (4. rész), ha gyarapítani akarja a kislánya jövőbeni kelengyéjére szánt pénzt, már nem egyszerűen egy tárgyat, hanem önmagát kell szörnyű alkura s áruba bocsátania. De az eszelős gyűjtési mánia önmérsztő voltát elsősorban mégsem új és új motívumrendszer, hanem az exponált szenvedély körüljárása, s a motívumok mennyiségi halmozásának súlyával polemizáló ellentéte csattanója emeli ki. Pontosabban: e fordulat utáni végkifejtet. Mert a hagyományos novella-típushoz viszonyítva nem is egy, hanem két csattanója van. S a fiú lelepleződésétől az anya önkontrolljának felbomlásáig (a második poénig) haladó, felgyorsuló vonal ábrázolása újra a lineáris kiterjedés irányában erősít. S mindez jól jelzi, hogy a korai Déry-mű belső terét az *előrehaladó, visszatérő, párhuzamos és mélységi kiterjedés* (egymást feszítő, keresztező) sugarai hálózzák be.

E műépítkezés írói-szemléleti és hangulati eredőit keresve önként adódik a feltevés: a nyomasztóan visszatérő s jelen levő társadalmi problémák érzékelése, s e jelenségeken túllépni vágyó belső indítékek feszültségei formálnak ily módon. Hogy valójában ily összefüggések munkálnak-e az esztétikum világában, nehéz eldönteni. Mindenesetre tény, hogy a jelzett

építkezési mód más esetekben is érvényesül Dérynél, s mindez az írói alapálláshoz kapcsolódó mélyebb összefüggésre utal.

A linearitással együtt jelentkező „térforma” elemeit (az epikai mű belső tere többirányú bejárásának mozgulatait) felezhetjük fel pl. a *Salamon tornyában* is. (Nyugat, 1920. 1082—1100.) A torony megmászásának erőpróbája egy önmagába visszatérő, befejezett mozgáskör, ugyanakkor: a városban felizzó majdani aktivitás „előjátéka” is. Ez utóbbiban ugyanis az emberi cselekvésvágy magasabb szintű, humanizáltabb változatával találkozunk. Az előrehaladás s a magasabb szinten való (ellenpontosítás) ismétlődés formateremtő elvei érvényesülnek a kezdet és vég azonos motívum-sorai-ban is. Az elbeszélés a mezőn fekvő, a szikrázó napfényben hunyorgó hős bemutatásával indul, s a város kövezetén elterült, vakító napfénytől kínzott hős képével zár. E második szituációban azonban az első ellentéte, tagadása is benne rejlik. Dániel, az emberek jelenléte miatt, halála ellenére e második szituációval azonosul, s megtagadja az első „magányos, céltalan”, öntudatlan gyönyörűségét.

A cselekmény ritmikus elrendeződésén, a hossz tengelyre épülő keresztszálak rétegződésén kívül más jelenségek is mutatják a hagyományos novellaforma módosulását Déry korai epikájában.

Külső és belső történet

Ami a végkifejlet poénszerű váratlanságát, sokkoló funkcióját illeti, ez (az *Ellopott életen* és a *Novellán* kívül — Nyugat, 1918. II. 213—232. —), inkább a hősök által előkészített s remélt esemény bekövetkezésének formájában (*A két nővér*; *A próba* — Nyugat, 1917. II. 675—695.; 1919. 657—683.), a hős megsemmisülésének tényében (*Salamon tornya*) jelentkezik.

A tömörség, a terjedelem, s az egy szálon futó cselekménysor tekintetében részben a tömörség oldódását (*A két nővér*; *A próba*), esetenként a novellának hosszabb elbeszéléssé, sőt,

valóságos kisregénnyé való alakulását figyelhetjük meg. (*Lia*; *A kéthangú kiáltás* — Nyugat, 1917. I. 231—266; 327—359.; 1918. II. 550—587. — Mindezt természetesen nemcsak a novellaforma feltöltésének, hanem a regényszerkezet redukciójának is felfoghatjuk. Ebből a nézőpontból azonban a hagyományos regényhez viszonyított elhagyásokat, illetve a hagyományos lírai kisregényekkel való kapcsolatokat kellene vizsgálni. Ez utóbbi művekben ugyanis nemcsak egyszerűen az alapélmény egyetlen drámai fordulatáig jut el, hanem az élmény-ív többrendbeli hullámszásának, völgy—csúcs szintjeinek, visszakanyarodásainak görbéit is megmutatja.) A hatékonyság forrásait tekintve így nem is annyira a csattanó, hanem a mű folyamatosan kiegészülő összehatása adja a fő esztétikai élményt. Poétikailag tehát a hagyományos novellatípus, s a modern irodalomtudományban „short story”-nak nevezett kisepikai formák ötvözetéről van szó, melyet magyarul az eléggé tág értelmű elbeszélés, s (esetenként) a kisregény címszóval jelölhetünk.

A részletek tömörségének funkció nélküli oldódása a kezdő író gyakorlatlanságából ered, de az egész mű terjedelmének növekedését, a ráérősebb építkezést általában a többértűvé váló cselekmény ábrázolásának helyigénye indokolja. A konkrét térben zajló „fizikai cselekmény” nem egyszer (a hagyományosnál éleztettebben) *gondolatban, párbeszédben folytatódó történéssé alakul*, a képszerűen felvillanó cselekmény jelen idejű folyamatosságát pedig gyakran törlik meg a múltba, illetve a jövőbe villantó asszociációk.

A képszerűség „tisztaságának”, s az idősíki reflexiókkal, átvetésekkel való megtörése az *Ellopott életben* pl. az első és harmadik szerkezeti egységben figyelhető meg leginkább.

Az elsőben a jelenet képszerű leírással indul: „A Mária utcába nyílik a bolt. Esőmosta, kopott táblán ügyetlen betűkkel éktelenkedik a cégér: Lázár Miklós szíjgyártó mester.” Az indítás ugyan bizonytalansági tényezőt lop a műbe, feltételezi a Mária utca hollétének, milyenségének ismeretét, s ezzel megbontja az önmagába zárt, önmagát magyarázó tárgyi-

asságot; az „ügyetlen betűkkel” — kapcsolat, s az „éktelenkedik” metaforikus, expresszív értéke pedig a lírai képiség át-tételeivel árnyal; — fogadjuk el mégis „tisztá” képelemnek. A következő bekezdéshez viszonyítva meg is tehetjük, mert ebben, az ábrázolt képet egy írói közlés, s múltba pillantás rétegzí: „A bolt rég nem volt már. Odaköltözött az asszony egész pereputtyával, mikor férje a háború legelején bevonult, ott lakik most is.” Ezután részletes, naturalisztikus környezet-festés, s a hősnő külső bemutatása lendíti ismét objektívebb síkba a vonalvezetést, hogy az anyának a kisgyerekekkel való *térben* történő foglalatossága, mozgása, a babával folytatott formális párbeszédek, lényegében tehát monológgá változ-zék. S a továbbiakban ugyanígy: konkrét cselekmény és monológ, gondolatban felidézett „másodlagos” cselekmény, reflexiók, múltat s jövőt összekötő asszociációk, jelent kiter-jesztő általánosítások bonyolult szövedékéből alakul a novella anyaga.

Az idő „rétegei”

Természetesen mindez csak az idősíkok differenciáltabb alkalmazásával oldható meg. A *Novella* felfokozott szubjektivitásban pl. a külső cselekmény csak az ábrázolás előterében vibráló belső történés fénytöréseiben merül fel: az emlékezés, a reflexió hangsúlya a nyomatékosabb; a *Próbában* viszont a jövőre vonatkozó gondolatfutamok dominálnak.

A klasszikus novella egyik jellemző ismérve, hogy esetében az időérzékelés problémája alig merül fel, s az egy szá-lon futó történési és ábrázolási idő, másrészt az objektív és szubjektív idő ellentmondás nélkül simul össze anyagában. (E harmónia persze a téma és hangvétel szempontjából csak erős korlátozással, a szigorú objektivitás jegyében valósulhat meg, s kizárja pl. a lélektani folyamatok, hangulatok árnyal-tabb vetítését.)

Az elbeszélés Dérynél is kialakuló típusaiban az összetet-tebb módszerek nemcsak a tárgyi világ mozgásütemét taglaló

objektív idő, s a hős tudatában érzékelt időegységek ritmusának eltéréseben mutatkoznak meg, hanem a kronológiai folyamatok lineáris pályájának felbontásában, az átvetésekben, a több szálon, egymás mellett futtatott párhuzamokban is.

A belső történések hangsúlyosabb jelentkezése, az emlékezetben, gondolkodásban uralkodó szubjektív idő kiterjedése természetesen a műépülés vonalát is e belső körre vonja, a skála objektívebb pólusán álló *A kéthangú kiáltás*, *Ellopott élet* és *Salamon tornyától* kezdve a *Novelláig* az átmeneti és vegyes szerkezeti típusok változatos példáit teremtvé meg.

Ez utóbbi szerkezete pl. a jelen, jövő és múlt villódzó egymásbajátszásán alapul. A történet az ábrázolni szándékozott eseménysor befejezés előtti pillanatával indul, s miközben a hős meditációjában utal a végső mozzanatra (rövidesen bekövetkező öngyilkosságra), a jelen és jövő refrénszerűen visszatérő képzetkörében bomlik ki a múlt, az idevezető (öngyilkosságot indokló) út szaggatott ritmusa.

Nézőpont-váltás

A „mindentudóan jelenlevő” írói nézőpontot mellőzni szándékozó 20. századi törekvések között találkozunk egy tárgyiasítóbb irányzattal is, mely a „zárt művi objektivitásból” úgy akarja kiküszöbölni a „jelenlevés” mozzanatát, hogy mindig az „akcióban” levő szereplő perspektívájából ábrázol. Az írói nézőpont kívülről láttató objektív hűvösségét Déry elbeszéléseiben (illetve kisregényeiben) is sokszor váltja fel a *szerelő látószögéből*, hangulataiból következő színezés. Hol egyes szám harmadik személyben, hol szubjektívebb magatartással, az azonosulás, elutasítás, a személyes érdekelttség lírai tónusait csendítve. Nem egyszer a hőssel azonosulva, formailag is azt téve mesélővé (*Novella*; *A próba*).

Az *Ellopott élet*ben változatos, „ugró” nézőponttal találkozunk, a „summázó” részeket „jelenetező” eljárások követik. A 17. bekezdésben pl. a „mindentudó” kívülálló írói

nézőpont értesít arról, hogy az asszony a segílyt, amit háborúban levő férje után kap, „elosztja annyi részre, ahány nap van a hónapban, amit ebből megtakarít, az naponta a faskatulyába kerül. Minden este beírja a füzetbe reszketve az örömtől, hogy mennyi maradt meg aznap a faskatulya részére.”

Az összevonó általánosítás után a fénysugár a főző asszony jelenetére villan, s a probléma továbbgondolása már az érdekelt, szenvedő fél, az *asszony nézőpontjából* történik. S ennek megfelelően a kiegyensúlyozott hang is szubjektívvé, rapszódikussá forrósodik. Az anya tudja: kiszikkadt soványsága miatt, hogy kisbabáját szoptathassa „Sört kellene innia . . . néhány pohár sört . . . s egy kis húst ennie vagy legalább krumpelit naponta. Könnybe lábad a szeme, leveti magát a földre, arccal a rohadt padlóra, hideg rázza testét, ahogy elgondolja: tizenennyolc krajcár egy pohár sör, nem, azt nem szabad . . . Nem lehet, nem lehet édes istenem . . . hogy örült minden krajcár nyereségnek . . . s ez most mind kárbavesszen?”

Jellem — differenciálódás

Megváltozott funkcióval jelentkeznek a hagyományos novella-motívumok is. Az ágyban kicserélt szerető boccacciói motívuma pl. nem a pajzán életvidámság ironikus poénjaként, hanem egy szörnyű bosszú lélektani lehetőségeként, egy megalázott lélek visszavágó akciójaként robban (*Novella*).

Ennél is fontosabb, hogy belső vibrációt, váltást mutat a cselekvések minőségének értéke ugyanazon személy megnyilvánulásának folyamatában is. A klasszikus novella világos jellemrendszerében, egy-egy erőpólust, társadalmi tendenciát hordozó („jó” vagy „rossz”) figura cselekedete azonos típusú értéket mutat a novella egész menetében. Dérynél viszont a mű-szituációtól függően sokszor egyetlen jellemszerkezeten belül fordul meg, csap önmaga ellentétébe egy-egy hős megnyilvánulásainak értékrendje. (A jogos önvédelem, az áldozat indokolt gesztusa pl. sokszor pusztító erővé válik: *A két nővér*; *A kéthangú kidltás*.)

Pólusok között

A jellemek alkati, fiziológiai, másrészt a társadalmi környezet hatására alakuló összetevőit tekintve kiderül, hogy Déry ábrázolása a kritikai realizmus típusalkotásához viszonyítva az egyedi szférák irányába, az öröklött ösztönök, tudatalatti elfojtások kizárólagosságát hangsúlyozó lélektani iskolákhoz viszonyítva pedig a kézzelfoghatóbb társadalmi töltés felé mutat.

Bár sok figurája egy-egy réteg, osztály (pl. városi kispolgár, értelmiségi vagy munkás) társadalmilag is meghatározható típusának látszik, kérdésekkel viaskodó hősei elsősorban mégsem társadalmi típusok markáns megjelenítései, hanem egy réteg, a feudálkapitalista rendet elutasító értelmiségi (polgári humanista), fiziológiai-pszichológiai állapotának megfogalmazása. Azon rétegé, melynek tudatában (miként Déry Ady-cikkéből is kiolvasható: *Az utolsó nemzeti költő*. — Nyugat, 1919. I. 343—348.) „a mindenség anyagtalan forradalmának” elvont képzetei, az „általános anarchia” óhajának tisztázatlan fogalmai, s a konkrét társadalmi átalakuláshoz szükséges stratégiai, taktikai lépések realisabb felmérései keverednek, mosódnak egybe.

A Déry-hősök anarchisztikus vonásai azonban nem illeszkednek mechanikusan a politikai áramlatként jelentkező anarchizmus vonalába. A nemzetközi „munkásmozgalmon” belül az anarchizmus is szervezett mozgalom, egyedei egy csoporthoz való tartozás erőforrásaiból nyernek ösztönzést. Személyekre és létesítményekre törő merényleteikben így bizonyos mértékig összehangolt, társadalmi szintű ellenállás nyilvánul meg. Déry anarchistáinak erőfeszítéseiben viszont a „világba vetett”, magára hagyott *Én* lázadása dominál.

A *Novella* sértett önérzetből eredő hármas halálesete, az *Ellopott életben* a néhány forintért bekövetkező örület és gyerekgyilkosság, a *Lia* városának vízzel való elárasztása azt sejteti, hogy a hősökre zúduló rontás, a bennük felhalmozódó sértettség sokkal átfogóbb s távolabbi eredetű, mint azt a mű összeütközéseinek gócai indokolnák. Hogy itt „kívülről”,

az egész világból (társadalomból) áradó fenyegetés társul a személyes drámákat előidéző közeghez. Bizonyító erejű, hogy a leginkább „privát” élményhez kapcsolódó *Próba*, melyben e „mögöttes” tartalom nem érződik, végkifejletében sem tragikus. Az ifjú Déry egészséges életösztöne az életvágy, a szerelmi boldogság teljességét óhajtaná; a társadalom nyomasztó voltát is érzékelő „*írói Én*” korélményt is sűrítő többlete teremt más műveiben iszonyatos szituációkat, befejezéseket.

Ábrázolásának problematikája, hogy bár e társadalmi töltésű indulat (egyedin túlmutató többlet) a mű légkörében, látomásrendszerének kisugárzásában érződik is, nem tud mindig a mű „öntörvényein” belül is érvényes cselekménysorozatban realizálódni. A személyiség reakciói, a kiútkeresés és lázadás gesztusai így az egyedi életkörök, formailag az egyéni tragédiák szintjén mozognak.

E belső ellentmondás: *a cselekvés szükségességének érzete s a megfelelő út homályban maradása*, a társadalmi szorítás jelenléte s a hősök kissé légüres térbe lendülő mozdulatai teszik a szereplők mozgását (a végkifejlet mozzanatában) oly szertelen-né, végtelenség, gyilkosságok, önpusztító örületek, tudatfelbomlások halmazává.

A külső tértől a képzeletig

Ha a Dérynél is jelentkező szubjektívebb hang 20. századi általánosabb elterjedésének okait kutatjuk, akkor a világ bonyolultabbá (s a polgárság számára félelmetesebbé, kiismerhetlenebbé) válásán kívül más tényezőkkel is számolnunk kell. A gépiesedésre visszahúzódással reagáló írói lélek általános fiziológiai törvényein kívül a polgárság történelmi mozgásképlete is módosít.

Kezdetben a polgárság feudalizmus elleni harcának forradalmi töltése, és saját humanista erkölcsi tartása között az író nem érzett ellentmondást, s a külső világgal való azonosuláshoz nem kellett megtagadnia önmaga jobbik énjét. A cselekmény jellembeli indoka röviden és tömören vázolható volt,

hisz ez nem egyszer egyetlen alapvető vonásban nyilvánult meg. A dús cselekményréteg pedig ezen uralkodó tulajdonság (szenvedély, törekvés) megnyilvánulásait variálta.

A polgári osztály „beérkezésével”, hatalmi gyakorlatának idején, a „külső terjeszkedő” mozgás lassulásával mindez életélvező habzsolássá, a szellemileg, etikailag igényesebbeknél intenzívebb érzelmi, gondolati életté formálódik. Az erkölcsi érzéküket fogékonyan megőrző művészeknél pedig (akik meghasonlanak haladó szerepét elvesztő osztályukkal) a világ helyzetét, értékrendszerét felmérő, emberibb lehetőségeket kereső pszichológiai folyamatokká, az aktívabb típusoknál pedig világba kiáltó, lázadó gesztusokká alakul. Művészi vetületében, az írói formanyelvet tekintve: a hősi korszakra való emlékezés nosztalgiái, a cél- és perspektíva-hiány s a gyötrődő belenyugodni nem tudás, a kitörési szándék és visszahullások, a probléma-körüljárás, „belső körzés” indítékai szülik az analitikus elemzéseket, a szubjektívebb hang-, a „térforma” — s az időfelbontás elemeiből szőtt világokat a 20. század irodalmában.

E közösen kimunkált formakincsből a fáradt érzékenyek a menekülés útvesztőit, mások, az „Egész” szimptoma-jelzésének pontosságát teremtik meg. Egyesek, továbbfejlesztve ezt, a 19. századi kritikai realizmus eredményeivel is élve, a bírálat ércességét, az objektívebb ábrázolási eszközöket kovácsolják, nem egyszer az „új tárgyiasságnak” olyan típusával kísérletezve, melyben a látomás, jelképeség, fantasztikum és mitizálás elemei egy absztraháltabb valóságmodell gerincére fűződve adják a világ, a szubjektum s e kettő viszonyának szerkezetét, élményét. (Természetesen: a szubjektív pólustól az objektívebb irányba történő mozgáson kívül az egyedi és általános ötvözetének minőségére is figyelni kell. Hisz pl. a pszichológiai realizmus eszközeivel a szubjektívebb modor is megmutathatja a társadalmilag tipikusat; s a valóság tényleges szerkezeti sémája helyett az absztraháltabb, objektívebb hangú modellszerűség is vetítheti az író torzító tudatfolyamatainak belső képletét.)

Új tárgyiasság felé

De miben is rejlik e sokat emlegetett „új objektivitás”, s Déry ez irányú törekvéseinek lényege?

Déry (a lényegkereső avantgardista festőhöz hasonlóan, aki a külvilág formái által is meghatározott, de belső érzelmi folyamataival erősen egyénivé alakított, látomásos jelképrendszerrel vetíti ki világképét) egy fantasztikus-jelképes eseményso-rozattá objektiválja a külvilágról alkotott összképét s ítéletét. E folyamat során, a képelemek önmagukban vett fogalmi értéke s a műbeli szituációban nyert jelképes összszugallata, a *jelenség és lényeg látszólag eltávolodva, de nagyobb távlatokat, sejtésszerűen érzékelt tartományokat is átfogva forr egybe*. Az allegória hideg racionális rendszerétől eltérően olyképpen, hogy a kép fogalmi jelentésének hangulati, asszociatív „udvara” is „átjátszik” a mondanivaló plasztikusabb hangsúlyozásába.

Mindez, az epikában megvalósuló általános gyakorlattól eltérően, a valóság-elemek belső átrendezésének, viszonyításának új szintjeit igényli. Az epikai alkotás képszerűségét, a szemlélhetőség rétegét (a helyenkénti metaforikusság ellenére) a szavak, mondatok primér értelméből életrekelő alakok, mozgások, térbeli környezetek képzetei teremtik meg. E képszerű jelenség-sorok persze az író általánosító szándéka következtében minden valamirevaló mű esetében túlmutatnak önmagukon, az ábrázolt egyediségen. Csakhogy: a kritikai realizmus esetében a jelenség úgy mutat messzebbre önmagánál, hogy közben önmagát is hangsúlyozza. Más szóval: az általánosítás éppen a szóban forgó kép-elemekre vonatkozik. (Balzac, Stendhal, Tolsztoj, Mikszáth, Móricz pl. nemcsak egy osztály, réteg általános és mindenütt érvényesülő vonásait akarta megmutatni, hanem a francia, orosz és magyar nemes-ség, főúri réteg és dzsentri, a paraszt, a polgárrá váló népi származékok sajátos helyi, nemzeti színekkel, vonásokkal rendelkező alakjait is.) E művek — többé-kevésbé — tudatos igénye, hogy a földrajzilag meghatározható világról konkrét, feltérképező ismeretanyagot is adjanak. Sőt, az egyedi irányá-

ba történő elmozdulás esetén (pl. dokumentumregény) a hangsúly éppen a közölt tényekre, adatokra esik.

Az ellenkező előjelű, absztraháltabb (szimbolikus, parabolisztikus) felé mutató eltolódás alkalmával viszont a képsorok adatszerűsége, tényközlő funkciója esetenként nemcsak hogy minimálisra csökken, hanem a mű-egész összhatásának síkján el is kell vonatkoztatniuk önmaguk elsődleges, fogalmi értékétől. (Mészöly Miklós: *Magasiskola* c. műve pl. egy solymásztelep életéről, mindennapjairól szól. De olvasása közben felismerjük: emberi társadalmak elidegenítő mechanizmusának lényegét akarja sűríteni.)

Vannak, akik a (kritikai, illetve szocialista) realista típusábrázolástól való minden eltérést sekélyesedésnek vélnek. S amennyiben az egyedi hangsúlyozását a részletekben elvesző naturalizmussal, az absztrahálást az érzékileg halvány illusztráló allegorizálással azonosítják, nézeteikkel egyet is érthetünk. De ha a tényregény írója olyan konkrét eseményt, szituációt választ (mint pl. Eötvös Károly: *A nagy per* c. művében), mely jellegzetes plaszticitásával, sűrített helyzetértékével képes felzengetni egy kor, egy társadalom lényegi meghatározóit is; vagy a jelképes látomás-absztrakció érzelmi atmoszférájában, logikai képletében (pl. Füst Milán: *Advent* c. kisregényéhez hasonlóan) egy hatalmi rendszer emberi viszonylatainak feszültségei rezonálnak, intenzív és teljesértékű valóságtükrözést kaphatunk. S az egyedi és általánosnak a hagyományostól eltérő síkban történő találkozása új szerves egységet teremthet.

A pályakezdő Déry esetében persze felmerülhet a kérdés: ha ezen aktív, kifejező látomás egyben valóság-tükrözés is, a szubjektivizmusból miért nem a hagyományos jól bevált realista tipizálás irányába keres kiutat? Többek között valószínűleg azért is, mert a polgári világ elleni lázadása, a hagyományos társadalmi és szellemi formák általánosabb tagadásáig fokozódik, s úgy véli, a tenniakarás forrongó szenvedélye az eddigieknél aktívabb, hőkentőbb kifejezőapparátust igényel. S mivel az egyes rétegek és osztályok mozgásán is túlmutató,

átfogóbban érvényesülő törvényszerűséget (a háború mindent elsorvasztó hatalmát) akarja megmutatni, az önmaga fogalmi értékétől elvonatkoztató (fantasztikus) jelenségsor, képi rendszer alkalmasnak látszik ezen absztrahált lényeg megragadására. „Természethű”, mimetikus módszer esetén ugyanis, a háború egyes osztályok, típusok életében végzett romboló hatásának bemutatásához vaskos kötetekre lenne szükség. Ez teret biztosíthatna a részletek gazdagságának, konkrétságának, de a folyamat „elnyúlása” miatt esetleg éppen az alaphangulat töménysége, koncentráltága sikkadna el.

A jelenség és lényeg hagyományos egységének megbomlása s a sűrített látomásban történő új találkozása talán *A kéthangú kiáltásban* figyelhető meg leginkább. A rémmeseszerű történetnek és a kifejezni szándékozott korélménynek ugyanis (a naplójegyzetek nyílt, kapcsoló utalásaitól eltekintve) látszólag nem sok köze lehet egymáshoz. S a képsorok nem is fogalmi rendszerükkel hordozzák e „tartalmat”, hanem asszociatív, hangulati síkon szuggerálnak.

A *Salamon tornyában* úgy tűnik, Déry visszatér a jelenség-lényeg kapcsolatának realisabb ötvözetéhez. A forradalom és elnyomás erőit itt (a tüntető tömeg, illetve a fegyveres katonák alakjában) konkrét megjelenési formájukban ragadja meg. Az egyedi „természethűsége” azonban csak látszólagos, mert önmaga tulajdonságaitól elidegenedő arcát mutatja, s a tömeg tulajdonképpen nem is a forradalmi erők lényegét, hanem Déry (forradalom utáni) idegenség-érzését sugallja.

A két írással kapcsolatban különösen ellentmondásnak látszik, hogy a vizualitás rétegét tekintve ez utóbbiban letisztultabb megjelenítési módszer érvényesül: végső kicsengésében mégis ebből árad irracionálisabb „bizonytalanság”-hangulat. A tény magyarázata kézenfekvő. A forradalom előtt egy felfelé ívelő érzelem-tendencia munkál az íróban. A perspektívák, az út részletei (s az ábrázolás törvényei) még nem teljesen tisztázottak, de világosodik a forradalmas cél, s erőteljesebb a hit és remény a változtathatóságban. Ezért, bár a kiforrott jelképiség szintjén való valóságtükrözés még nem

sikerül, lendületesen törekszik erre, s *A kéthangú kiáltás* mozgásterének belülről, a költői látomás erejével kisugárzott világában, a tárgyi valót az érzelmi áradás erejével elsöprő szemléleti rétegeiben, a kinti világnak az egyéniség súlyával legyőzhető világképe sugárzik.

Igy, bár a *Salamon tornya* eszméi-írói éréseinek néhány évvel későbbi stádiumában születik, egyben a reményeket, hiteket letipró ellenforradalmi rendszer diadalmánorának idején is. A lobogó „Én”-kiatadás helyett ezért a külvilág tárgyai állnak össze félelmetes látomássá a mitizálás oly formájában, melyet semmiképp se lehet egyszerűen az árnyalás nélküli „mítosz” fogalmával illetni.

Mítoszok partjain

Az irodalmi alkotásokban jelentkező mitizálások bizonyos típusai ugyanis, a történelmileg első, kezdeti mítoszokhoz viszonyítva ellenkező mozgás eredményei. A világ képzeti, mitikus birtokbavétele eredetileg az emberiség kezdeti gondolkodásformáit, a világ *gyakorlati és elméleti* meghódítása *előtti* fokozatot jelentette. A művész ábrázolásában átfogó hatású monumentális jelképeket keresett, megszemélyesített, humanizált. S a mai író is, ha még nem látja világosan a társadalmi szövevények hálózatát, de derengenek már a kibontakozás koordinátái, ábrázolhat e mítosz-forma „felújított” változataival.

Gyakoribb azonban az a mitizálási eljárás, mely a világ (írói-tudati) birtokbavételének 19. századi diadalai után, a bonyolultabbá váló életszálakat ismét elvesztő magatartás és tudatállapot terméke. A differenciáltsága, mechanikus manipuláltsága miatt *újra* kiismerhetetlenné vált (tőkés) társadalomban elhalványul a világ elméleti és gyakorlati meghódíthatóságának hite a művészből. S a mélyben sejtelmesen erjedő, elidegenítő erők jelenlétét, egy dehumanizált (emberi viszonylatokat elidegenítő-tárgyasító) képszerűség, a mitizáláshoz való ellenkező előjelű visszatérés formájában tudja megragadni.

A lendületes életritmusú, világot átalakító, győzelmes hősök helyett ezért kisszerűvé, „féreggé” zsugorodott figurák öröklődnek a félelmetessé (s „hőssé”) növvő világ szorításában, s a művekből a dolgok közt elvesző, szétszóródó „Én” panaszra sóhajtott. S bár e mitizálástípus látszólag tárgyiasabb, „természet-hűbb”, a kísérteties pontosságú részletrealitások a viszonyítás kohójában vibrálóvá, irracionális légkörűvé válnak.

Talán e rövid fejtegetés is bizonyítja: a pályakezdő Déry mitizálási törekvéseiben a két lehetőség sajátos keveredése jelentkezik. A *kéthangú kiáltásban* az első, a *Salamon tornyában* a második vonásai uralkodnak azzal a megkötéssel, hogy még a dehumanizáló, elidegenítő formanyelvi elemek mélyén is ott izzik a helyes magatartás keresésének szándéka.

A fentiekből adódó poétikai következtetés szerint az esztétikai közegben etikai tanulságot, következtetést is nyújtó (s a világ tényleges viszonyait kifejező) „realista” parabola előfeltétele a jelenségek értéke, értelmezni tudása; a mítosz utóbbi típusa viszont egy hangulati állapot, egy közérzet tükré, az okok elemzése, legyőzésük útjának megmutatása nélkül. S legfeljebb a rontó erőket abszolutizáló, szükségszerűnek s legyőzhetetlennek látó szemlélet hamis „paraboláját” teremtheti meg. A *Salamon tornya* azért marad mitizálásba váltó parabola-kísérlet, mert Déry értelmezni szeretne gondolati szinten is, de vigasztaló történelmi perspektívát (1920-ban!) nem tud villantani, s az élet alakító tényezőit jelképekkel és képegységekkel tárgyiasító törekvése nem teljesedik ki egy valóban tárgyilagos (a forradalmi erőket legyőzőttségükben is tisztán, önmaguk ígéretes lényegében felmutató) összképpé. Mindemellett: már e korai kísérletében is túllép az egyszerű regisztráláson, a rontást kizárólagossá tevő, az embert passzív elfogadóvá kárhoztató szemléleten. Az írónak a pozitív erővel való érzelmi azonosulása a művet az árnyaltabb, többsíkú képletszerűség kísérletévé avatja. Olyan modellé, melyben a parabolisztikusság, az erők küzdelmének tanulsága (az 1919-es proletárforradalom bukása, s az író minden akkori kiábrándultsága ellenére) a háttérbe vonulás elvont

humanizmusa helyett, még a reménytelennek, céltalannak látszó szituációkban is a beavatkozás, az állásfoglalás kockázatának vállalására ösztönöz.

„Pszichológiai kép”. Belső ritmus

Az irodalomnak a korábbiakban jelzett szubjektívizálódási folyamatát sokan azért fogadják aggodalommal, mert a külső világ realiztikus rajzában rejlő szemléltető erőt pótolhatatlannak vélik.

A szubjektívebb modor pedig nem jelenti mindig a vizualitás rétegének automatikus elmosódását. A művi világ körvonalait a felfokozott hangulati állapot kápráztató fényei szikráztathatják, s a látványos, romantikus szituációk, a képzeletdús, látomásos „környezet”-festés, a sűrített intenzitású jelzők, szavak láttató varázsa, vagy (mint pl. Szomory egyes műveiben) az egzotikus, arisztokratikus ragyogás szecessziós fényudvarai erőteljes vizuális élményt is nyújthatnak. S minden ezen túlmenően: a hősök emlékképeiben, asszociációiban megtörtént események, cselekmények színterei is felmerülnek, s ez, ha közvetve, ha „második lépcsőben” is, a szemléletesség rétegét teszi markánsabbá.

A vizualitás síkját különben sem szabad abszolutizálni. Mert ha igaz, hogy szemléletesség nélkül nincs esztétikai hatás, fordítva is így van: önmagában ez sem oldja meg az ábrázolás feladatait. Ha csak a vizualitás rétegét nézem, akkor a leghazugabb, valóságtorzító giccs is esztétikumává válhat. Hisz pl. a felső tízezer életét nosztalgikusan idealizáló „művek” is élénk látványossággal hatnak.

A vizualitás mellett tehát más érzelési terület benyomásainak ábrázolása is fontos. A „látvány nélküli” fogalmi szavakhoz is tapadhat érzelmi, hangulati atmoszféra, „pszichológiai kép”. Emlékeink, asszociációink az összbenyomások lélektani egységével hatnak, s Dérynél is e pszichológiai „összélményt” adó írói módszer rajzolódik elénk. S az élményt fokozza a különböző ábrázolási elemek közötti váltás (az objektív és szub-

jektív hang, a cselekvés és gondolat, a valóságos és fiktív anyag, a konkrét és metaforikus értelem, a múlt és jövő, a lírai és epikai egységek, s az írói nézőpontok közötti ugrás), a belső vibráció izgalmat ébresztő hatása is. S nem utolsósorban Déry képzeletének, nyelvének, stílusának sajátos expresszivitása.

Összegezve

Ha a hagyományos novellaforma bomlásával együtt jelentkező új formateremtő elemek a pályakezdő Déry írásaiban nem is szerveződnek mindig (egymást kiegyensúlyozó, összetartó és felmutató) egységekké, a párhuzam, ellentét, ismétlődés, a dinamikus fokozatosság és ritmikus váltás poétikai rendező elvei (miként ezt többek közt pl. a *Lia* elején váltakozó „Anna-Lia”-egységek ritmusa, párhuzamossága, az *Ellopott életben* ismétlődő jelenetek azonos motívumsora, a *Salamon tornyának* kezdetet visszacsendítő s egyben ellentpontozó befejezése, a *Lia* gondolatritmusai, *A kéthangú kiáltás* belső terének fokozatos tágítása, a korábbi motívumok általánosabb érvénnyel történő jelentkezése, s az ellentétes alkotóelemek, pólusok közt vibráló mozgás lüktetése is igazolja) a szervesség kristályosodási pontjait, előfeltételeit is kirajzolják.

E figyelemreméltó vonásai ellenére Déry 1920-ig írt művei — néhány baráti elismerő véleményen s a forradalom után a bűnbakokat keresők elmarasztalásán kívül — az akkori irodalmi köztudatban nem sok nyomot hagynak. A Nyugat köre, szellemisége számára Déry akkor is s később is rendhagyó eset marad, a Ma gárdája pedig törekvéseikkel rokonszenvező kívülállónak tekinti.

Kísérletező kedve, minden addigi irodalmi vívmányt birtolkolni óhajtó ambíciója csak később hozza meg gyümölcsét, pillanatnyilag inkább hátrányára szolgál. Bár első írásának megjelenése óta meglepő érettséggel és asszimiláló erővel alkalmazza az impresszionista, naturalista, a lélekelemző iskolák s az avantgard stíluslehetőségeit is, e sokféleség állandóan forduló,

változó arcot mutat, s nem rendeződik eléggé plasztikus, határozott arcélú írói világgá.

(Mindemellett: ha a tizes évek irodalmának összképében a *Lia* és *A kéthangú kiáltás* jóval halványabb visszfényt vet is, mint a kor problémáit áttételk nélkül, s konkrétabban perspektívákkal kimondó művek sora (nem is beszélve pl. Ady, Móricz műveinek vagy Babits *Húsvét előttjéhez* hasonló alkotások hatásfokáról), s ha nem is oly elementáris kisugárzású, mint az avantgard líra (Kassák) nyíltan háborúellenes teljesítményei vagy forradalmat hívó ujjongása, mégis, többet fejez ki a kor hangulatából, mint a Nyugat esszéizáló szárnyának klasszikus harmóniákhoz (hermetizmusba) menekülő zárkózottsága, vagy az „izmusok” egyes áramlatainak pusztán nyelvi lázadásokat, túlhajtott formai mániákat szorgalmazó programja. Mai távlatunkból jól látható, hogy az észrevétlenül bontakozó Déry korai nekifutásaival: az expresszionista lendület racionalizált formáival, a szürrealisztikus asszociációk és ábrázolás elemeivel, a kafkai légkör, az idővel való árnyalt játék, a belső történések ritmusára épülő szerkesztés, a líraiabb hangvétel új típusaival, másrészt a modellszerű jelképes és parabolisztikus epikai világ kialakításának kísérleteivel egy összetettebb, többdimenziós ábrázolási mód részelemeit is munkálja. S ebben a minőségében a 20. századi magyar (és egyetemes) irodalom egyik jelentős úttörőjének tekinthető.

A tizes évek teljes (vagy Dérynél teljesebb) fegyverzetben ragyogó író nagyságai mellett, a fentiek ellenére, érthetően marad homályban e szárnypróbálgatás. S nemcsak az akkori irodalmi köztudat közömbössége ítél keményen e művek felett. A fiatal Déry türelmetlen önértékeléssel talán még másoknál is szigorúbban ítéli meg önmagát emigrációja előtt. Saját képességébe, elhivatottságába vetett hitét egy pillanatra sem veszti el, de kellő biztonságérzetet adó életmű nélkül, felzaklatottan és elkeseredve vág a világnak 1920-ban, egy bizonytalan sors és jövőbeni írópálya homályos elképzeléseivel.

Pályája ekkor nyitott út: egyfajta realista kortükrözéshez épp úgy vezethet, mint egy szubjektívebb ihletésű látomásos képiséghez. S hogy útja majd a 20-as években ez utóbbi irányba fordul, annak oka, hogy sebzett érzékenysége (polgári osztályától eltávolodó, de új kapcsolatokat még csak átmenetileg találó), társadalmi magányossága nem ad elég belső ösztönzést a kegyetlen tényekkel, a hazai állapotokkal való közvetlen szembenézésre. A forradalom bukása, a gyökértelenség érzése, a lírai és epikai absztrakciókra való hajlamát erősíti, s a komor képletű valóság fenyegető körvonalait dinamikus és szuggesztív látomásainak képeivel úzi és ellensúlyozza. S közben, kiábrándultságának mélypontjain is éppen és frissen menti át az emberi méltóság és szuverenitás őrzésének lobogó ösztönét.

HÉTÉRT — HATOT

I.

József Attila *A hetedik* című verse 1932-ben született. A kritikai kiadás¹ jegyzete szerint: „— Először a Pesti Napló 1932. október 23-i számában jelent meg, majd a Külvárosi Éjben. . . . Babits Mihálynak 1932. október 6-án elküldi a vers szövegét az *Ordas, Emlék, Ritkás erdő* alatt címűekkel együtt. A Nyugatban való közlésekre azonban már csak azért sem került sor, mert a *Külvárosi Éj* kötet időközben nyomdába került.” Ugyanebben az évben írja meg József Attila *Holt vidék, Fagy, Mondd, mit érlel . . .*, és *Medvetánc* című költeményeit.

Néhány hónappal *A hetedik* megírása előtt, 1932 márciusában így válaszol a Nyugat kiadóhivatalának, „önéletrajzát” is mellékelve:² „Kérésükre szívesen beleegyezem, hogy a Babits Mihály szerkesztésében megjelenő Új Anthológiába a szerkesztő által választandó versem díjtalanul felvétessék és a következőkben közlöm életrajzi adataimat:

Születtem 1905-ben Budapesten, jelenleg is itt tartózkodom: néhány év óta állás, elhelyezkedés és foglalkozás hijján író vagyok. Könyveim: Szépség Koldusa (Koroknay kiadás, Sze-

¹ JAÖM II. 394. — Jegyzeteinkben a JÓZSEF ATTILA kritikai kiadást rövidítve, a kötet római, a lap arab számjelű hivatkozásával használjuk: *József Attila Összes Művei* (JAÖM)

I—II. kötet: Javított és bőv. k. Sajtó alá rendezte: WALDAPFEL JÓZSEF és SZABOLCSI MIKLÓS, Akadémiai, 1955. — III. kötet: Sajtó alá rendezte: SZABOLCSI MIKLÓS Akadémiai, 1958. — IV. kötet: Sajtó alá rendezte: FEHÉR ERZSÉBET és SZABOLCSI MIKLÓS Akadémiai, 1967.

² 194. sz. levél: *JA vál. levelezése.*

ged, 1922), Nem én kiáltok (Koroknay kiadás, Szeged, 1925), Nincsen apám se anyám (Genius, Budapest, 1929), Döntsd a tőkét, ne siránkozz (Új Európa Könyvtár, Budapest, 1931. Elkobozva.). — Tisztelettel József Attila”

1932 júniusában jelent meg a József Attila szerkesztette Valóság egyetlen száma, benne József Attila és Radnóti Miklós verse, Lukács (Laurent) György Goethe-tanulmánya, egy ismeretlen Engels-levél, a Figyelő és Szemle rovat kitekintésléltára: a szerkesztés ugyanúgy a teljességtörekvés megnyilvánulása, ahogyan az itt megjelent József Attila tanulmány, az *Egyéniség és valóság* a megismerésben-megismertetésben, és a Népszava 1932. szeptember 5-i számában közzétett vers, a *Mondd, mit érlel...* a korabeli szegénység fölmutatásában, művészi újrateremtésében. A vers munkás és munkanélküli, paraszti meg kiskereskedői szegénységet sorjáztató kör-, kor- és kórképe az éppen a verset író költő sorsának — históriás énekeink kolofónjaira emlékeztető — az előbbieket is összegező, kiteljesítő említésével válik teljessé:³

S mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki költő s fél és így dalol;
felesége a padlót mossa
s ő másolás után lohol;
neve, ha van, csak áruvédjegy,
mint akármely mosóporé,
s élete, ha van élete még egy,
a proletár utókoré?!

Csakhogya itt mindössze József Attila *külső szerepkonfliktusait* érhetjük tetten, saját — említette tanulmányában szereplő — szóhasználatával, a „társadalmi tárgy” passzív konfliktusait, a külső kényszereket. Azokat, melyeket a szerepküldők sokfélesége, és egy-egy szerepküldő (József Attila szóhasználatát követve „társadalmi alany”-oknak nevezhetjük őket) többféle elvárása okoz. A *belső szerepkonfliktusok* csak utalásként

³ JAÖM II. p. 59–60.

fogalmazódnak meg a *Mondd, mit érlel*...-ben, annak két utolsó sorában. Az egyén belső szerepkonfliktusának,⁴ társadalmi tárgy és társadalmi alany az egyéniség egységében megnyilvánuló szükségességének megfogalmazása, művészi újratemtése *A hetedik*. Még hozzá a külső szerepkonfliktusok belső feloldásával, teljességvállalással. E teljességvállalás, mindenki sorsának átélése a József Attila-i költőszerep. Ehhez persze aktor pozíciója identitásának, a társadalmi tagolódás mentén kijelölt helyének, társadalmi tárgy voltának társadalmi alanyként történő meghaladása, kiteljesítése: a társadalommal való azonosulás, a teljes társadalom minden szerepkategóriájának lehetséges átvállalása, összegezése szükséges, és ezt végzi el *A hetedikben*. „»Verset az írjon, akinek verset írni könnyebb, mint bármi mást csinálni a világon«, és a költészetben »minden szakma benne van«” — idézi József Attila állításait Somlyó György,⁵ s a „versírás” meg a „költészet” különvalóságának éppen e két kijelentés is bizonyítéka. Míg az első, a költészet megtanulható, mesterségbeli része, addig az utóbbi a költő léte, létformája. S hogy az utóbbiról minél tökéletesebben vallhasson — vállalta az előbbit is József Attila.

„... minél szabadabban, kötetlenebbül akar valaki a belső tartalmairól beszélni, a kifejezési formát annál jobban meg kell kötnie. Annál keményebbé kell gyúrnia, edzenie, mintha páncél volna. Ki mond el ebben a korszakban, a mi korszakunkban a legtöbbet közvetlenül önmagáról? Babits, Szabó Lőrinc, József Attila. Az úgynevezett túlzó formaművészek. Soha senki annyira nem szedte magára a prozódiaának a kötelékeit, hogy az alól aztán kimondja azt, ami benne van, mint ők.” — emlékezett nemrégén Illyés Gyula.⁶

Az általa mondottak eleven — cleddig mégis föltáratlan — tanúsága is *A hetedik*.

⁴ Lásd róla: LÁSZLÓ J.: *Szerep és szerepelmélet*. Világosság, 1976. 1.

⁵ SOMLYÓ GYÖRGY: *Vázlat egy meg nem írandó önéletrajz első kötetéhez*. Új Írás, 1975. 12.

⁶ DOMOKOS MÁTYÁS: *Kőasztalnál, Tihanyban* (Televíziós beszélgetés ILLYÉS GYULÁVAL). Tiszatáj, 1976. 2.

A vers költői eszköztára — talán a balatoni kora őszenben, az Írók Gazdasági Egyesülete íróhatén megfogalmazódva — József Attila műveltségének olyan jelentékeny hányadát mozgósítja, hogy ezek az előzményrétegek egymagukban is indokolnák különös vizsgálatunkat. Ha ez a vizsgálat fölmutathatja József Attila költészetének eddig nem ismert, Bartók zenéjével közeli rokonságot mutató összetevőit, akkor a vers egy — s éppen a költőszerepre vonatkozó — szakaszát értelmező József Attila-nyilatkozat fölöslegesnek is tűnhetnék ideidézve, holott igazában az indított a költemény tüzetes megfigyelésére, mondandójának és formai eszközeinek számbavételére, ismételt átgondolására. Külön öröm, hogy e vizsgálgódás ősköltészetünk élő nyomainak feltárásához is hozzásegített, megszabva néhány — a feltáráshoz szükséges és használható — tudományos módszert. József Attila költészetének — s abban *A hetediknek* — lényegét, összetevőit és eredőit legpontosabban Illyés Gyula fogalmazta meg⁷ így: „... A proletárköltészet csúcsára is azért jutott, mert a teljes emberi szellem legmagasait volt ereje és merészsége járni.”

II.

A hetedik előzményeinek felismerését könnyíti meg számunkra József Attila 1924 szeptemberében nővérének⁸ és ugyanez év október 30-án Makóra, Galamb Ödönnek írt levele.⁹ Ezekben egyetemi tanulmányairól olvashatunk tudósítást: a magyar irodalom és nyelv, a finnugor népek története és irodalma, a néprajz foglalkoztatja ekkor. Irodalmunkból — jelesen — a régi magyar irodalom, azon belül Csáti Demeter éneke Pannonia megvételéről. 1930-ban *Magyar Mű és Labanc*

⁷ ILLYÉS GYULA: *Iránytűvel I.* Szépirodalmi, 1975. 309.

⁸ M. PÁSZTOR JÓZSEF: *József Attila műhelyei*, Kossuth, 1975. 73.

⁹ Uo. 75.

Szemle című gúnyirata írásakor, Balassi költészetéről szólván is földidéződnek benne az ének sorai:¹⁰

„... Balassa költészete annyiféle „hatást” hordoz és minőségben, szellemben, belső formában mégis annyira egy, hogy muszáj lett legyen előtte magyar forma, amelynek ő csak többé-kevésbé tudatos képviselője. Ez a forma ismereteink szerint csakis népköltészet lehet. Csáti Demeter formája is erre utal...”

Nézzük hát e formát:¹¹

Ott jól tének űmagokkal,
Hét sereget nagyot szerzének,
Hét kapitánok emelének,
Mindeniknek várat szerzének.

— s evvel már *A hetedik* előzményeihez értünk, azok közül is *ősköltészetünkhöz*, amiben József Attila mai és közelmúlt népköltésünk őseit és a régi magyar költészet közvetlen elődjét ismerte föl. Igazát a *Gesta Hungarorum* (jelenlegi ismereteink szerint, bár régebbi forrásokat is használ, a 13. században keletkezett!) 25. fejezete regősének-idézetének, Csáti Demeter sorainak és Balassi Bálint *Egy katonaének* című költeménye idevágó részletének összevetésével is ellenőrizhetjük, bizonyíthatjuk:¹²

... Ut dicunt nostri ioculatores:
„Omnes loca sibi acquirebant
et nomen bonum accipiebant.”

S ugyanez — Pais Dezső átültetésében — mai magyarul:

... mint ahogy regőseink mondják:
„Maguknak ők mind helyet szereztek
és hozzá még jó nevet is nyertek.”

¹⁰ JAÖM III. p. 68.

¹¹ *Hét évszázad magyar versei* (továbbiakban: HÉMV) I. Szépirodalmi, Bp. 1975. p. 195.; továbbá: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Csáti Demeter éneke Pannónia megvételeéről József Attila értelmezésében*. Megjelent a *Pannóniából Európába* c. kötetben. Gondolat, 1975. 246–72., 308–12.; vmint 71. jegyzet.

¹² ANONYMUS: *Gesta Hungarorum* Magyar Helikon, 1975. hasonló: 11/b.; fordítás: 102. — HÉMV I. — i. m. — 312. — továbbá: JULOW VIKTOR: *Balassi Katonaéneke*. JULOW: *Árkádia körül*. Szépirod., 1975. 5–64, 297–302.

Tétény (Tuhutum, Töhötöm) vezér dicsőségét zengő sorok után Balassi időszerűsített, végvári énekének részlete:

Az jó hírért-néért
S az szép tisztességért
Ők mindent hátra hadnak;

Az összefüggés-sor József Attila ösztönös megérzésének igazát bizonyítja és megkérdőjelezi Csáti *Demeter* énekének jelenlegi datálását, a Balassi-filológia (egyáltalán: ősköltészetünk és a régi magyar költészet vizsgálatának) hiányait is jelezvén.

A *hetedik* másik előzményrétege a *finnugor ő- és népköltészet*. Idevonatkozó egyetemi tanulmányairól már került szó. Tudott az is, hogy ismerte, tisztelte, szerette is Vikár Bélát, aki megajándékozta — igaz, *A hetedik* megjelenése után már — *Kalevala* fordításának egy példányával, s akivel többször beszélgetett a La Fontaine Társaság asztalánál.¹³ Agárdi Ferenc tudósít bennünket¹⁴ József Attila és Nagy Lajos „vetélkedéséről”, mikoris József Attila a Szampó malomról, Nagy Lajos pedig a mesebeli halál-kocsis, Köncsöl (Göncöl) hét-csillag-szekeréről beszélt. S ez már újra *A hetedik* számvarázslása, *Kalevalában* is rejtező¹⁵ eredetével:

Megy a dombra, hol a tár van,
Megy, míg ott nincs benn a tárban:
Nyitja ki a legjobb ládát,
Fölpattintja cifra hátát,
Lel övet hatot, aranyost,
Hét kék színű szoknyát, habost.

S hogy a vogul medveénekek sötétkék bőrkötésbe kötött hat kötetnyi sorozatát is ismerte-forgatta József Attila, arról — s éppen *A hetedik* születésének évére, 1932-re emlékezve —

¹³ BOKOR IMRE: *Találkozásom József Attilával. József Attila Emlékkönyv* (t.: JAE), szerk.: SZABOLCSI M. Szépirod., 1957. 379 — 84.

¹⁴ AGÁRDI FERENC: *Nagy Lajos és József Attila*. JAE. 273.

¹⁵ *Kalevala*. Szemelvények a finnek naiv époszából Ford.: VIKÁR BÉLA, Európa, 1970. 379.

Füsi József vallomása¹⁶ tanúskodik. Idézzünk föl hát két medveének-¹⁷ s egy varázsének-részt,¹⁸ amik akár a vers közvetlen előzményei lehetnének:

... minő jeles földhalmocska
lehet ez!
Jobb felőli fél kezecském
belevájom,
öt nyusztbőrből varrt cihába
férő föld omol ki,
bal oldali fél kezecském
belenyújtom,
hat nyusztbőrből varrt cihába
férő föld bomol ki.

★

Enni vágyó éhes elmém
örvendezik,
öt siklással lendülök le,
négy lendüléssel siklom le.
Haja — haj.

★

Kicsiny fiúknak megbotlott a lelke,
.....
Hétsugarú látásodat
segedelmül hívom!

Hasonlóan, mint népballadáinkra — ezt nemrég bizonyította Vargyas Lajos¹⁹ —, József Attila költészetére is hatott a francia

¹⁶ FÜSI JÓZSEF: *Adósság*. JAE. 442—3.

¹⁷ Vogul medveének részletei. Ford. ILLYÉS GYULA: *Medveének. A keleti finnugor népek irodalmának kistükré*. Európa, 1975. 41., 45—6.

¹⁸ JUVAN SESZTALOV vogul költő idézi sámán-nagyapja gyógyító varázsénekeként. Ford. RAB ZSUZSA. JUVAN SESZTALOV: *Amikor a Nap ringatott*. Magvető, 1975. 35—6.

¹⁹ VARGYAS LAJOS: *Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban*. Ethnographia LXXI. évf. 2—3. szám 163—276. (Könyv alakban megjelent a Zeneműkiadónál: VARGYAS LAJOS: *A magyar népballada és Európa*. 1976.)

líra. S hogy a régi francia költészettel tanulmányai során is foglalkozott, arra megint csak egy Galamb Ödönhöz írt levél²⁰ a bizonyosságunk. De Villon — *A hetedik* mondandójára és formájára egyaránt ható — költészetét Juhász Gyula barátsága révén már sokkal korábban megismerhette, hiszen mesetere 1907-ben született *Ódon ballada* című költeménye 17 sornyi Villon-idézetet tartalmaz,²¹ melynek forrását — föltehetően — a magyarul Szász Károly fordításában 1878-ban megjelent Nisard-féle *Francia Irodalomtörténet*ben²² kell keresnünk.

Vizsgált versünk legközelebbi előzménye Villon költészetében az *Apró képek balladája*, mely áradó (s szakaszonként héttagú) felsorolásával, ösztönös dialektikájával, ellentétjeivel, a felsoroltakat összegezõ ismeretlennel,²³ mintha egyenesági õse lenne József Attila versének, a költõszerep és a költõ személyisége korai megfogalmazása.²⁴

Tudom ló s öszvér erejét,
tudom, mit érnek, mit cipelnek,
tudom, pénz szava szép beszéd,
tudom, hol mérik a szerelmet,
tudom, mit higgyek a szememnek,
tudom, Róma mit alkotott,
tudom, hogy a cseh mért eretnek,
csak azt nem tudom, ki vagyok.

²⁰ GYERTYÁN ERVIN: *József Attila alkotásai és vallomásai tükrében*. Arak és vallomások. Szépirod. 1966. 89.

²¹ Juhász Gyula *Összes Versei*. Szépirod., 1974. 90.

²² Pl.: „Szár az kenyér, hideg víz / Tartott egy nyáron, szüntelen. / Hogy úgy bánják vele az Isten / A mikép ő bánt énvelem!” — szól a *Nagy Testamentum* SZÁSZ KÁROLY fordította néhány sora. Lásd még: SZEGI PÁL: *Jegyzetek. Francois Villon Összes Versei*. Európa, 1974. 194–5.

²³ Ez a „csak azt nem tudom, ki vagyok” mögé rejtett költői személyiség, a költő személye, amit JÓZSEF ATTILA „A hetedik te magad légy!” formulába rejt.

²⁴ SZABÓ LŐRINC: *Örök barátaink* II. Szépirodalmi, 1964. 605.

A két versegész képi és szerkezeti hasonlóságán túlmenően néhány kép egyezősége is segít a rokonság fölismerésében. Ugyanígy a forma rokonsága. Az itt elmondottak persze számos más József Attila versre is érvényesek, Nemes Nagy Ágnes például ugyancsak az *Apró képek balladája* hatását, „lélegzetvétélet” ismeri föl az *Eszmélet* IX. szakaszában.²⁵ De József Attila villoni ihletésére maradt nekünk is egy bizonyítékunk még. *A hetedik* költője így fordította magyarrá az *Akasztottak balladája* ötödik sorát:²⁶

Összekötözve ím hatunk, hetünk —

eladdig, míg Illyésnél,²⁷ Szabó Lőrincnél²⁸ és Tóth Árpádnál²⁹ is az idézett rész fordítása az „öt-hat” számpárt említi. Nincs okunk feltételezni sem azt, hogy József Attila nem ismerte a tőszámnevek francia megfelelőit, hiszen ezek minden idegen nyelvet tanuló első ismeretanyagába tartoznak; sem azt, hogy ezeket összetévesztette volna. Marad a tudatos „átírás” feltételezése, s ezt látszik alátámasztani „hét” számnevünk megkülönböztetett használata *A hetedik* című versében és egyik későbbi töredékében³⁰ is. S hogy effajta „átírást” nem tartott hűtlenségnek, azt egyértelműen bizonyítja Wolker-fordítása, a *Ballada a fűtő szemeiről* utolsó sorainak ellentétükre-váltása a fordítás során:

²⁵ NEMES NAGY ÁGNES: *64 hatyú.* Magvető, 1975. 262.

²⁶ Francois Villon *Összes Versei* — i. m. — 200.

²⁷ Uo.: 143.

²⁸ SZABÓ LŐRINC: *Örök barátaink I.* — i. m. — 635.

²⁹ TÓTH ÁRPÁD: *Összes Versei, Műfordításai és Novellái.* Szépirod. 1971. 586.

³⁰ *Hétért* . . . a JAÖM II. p. 299.

Hétért — magamat kérdem —
adsz-e hatot?
Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.

A töredék formája meglepő hasonlóságot mutat az *Akasztását váró Villon négy sora* című költeménnyel.

Nyersfordítás:

József Attila fordítása:³¹

A munkás halandó,
a munka él...

A munkás halhatatlan,
a munka él...

Hét szavunkat másutt is hangsúlyosan használja, „*hét* cikket írtak róla”, — említi *Curriculum vitae*-jében *Tiszta szívvel* című verséről.³² Tudatában volt a *hét* néprajzi-népköltési jelentőségének is, *A hetediknek* néprajzi tudományosságunk és népköltésünk egyaránt előzménye. S minthogy József Attila és a néprajz kapcsolatát vizsgáló összefoglaló tanulmány nem született még — Gunda Béla emlékezése³³ sem ilyen — néhány szót ejtsünk erről is:

Értelmező szótáraink *Hét* számnevünket finnugor eredetűnek jelölik³⁴ és számos, e szóval kapcsolatos szóképet, közmondást, népnyelvi fordulatot is felsorolnak. Szabédi László³⁵ — Hajdú Péter szerint „merő álom, merő illúzió”³⁶ — nyelvtörténetének föltételezett közös indoeurópai-finnugor alapnyelvében a -hendit hangsor számnevünk előzménye. Anonymus *Gestájában*³⁷ a „hetumoger” kifejezés jelöli a „hét fejedelmi személy”-t (Pais Dezső fordításában). S ha figyelembe vesszük Berzsenyi Dániel már-már elfelejtett — és Szabédi László kutatásainak közvetlen előzményét jelentő — nyelveredet kutató tanulmányát,³⁸ akkor a *hét* korabeli alakját, a

³¹ Lásd erről: SZALATNAI REZSŐ: *József Attila és a szlovákai magyarok*. JAE — i. m. — 258.

³² Az idézetben a szövegkiemelés tőlem. JÓZSEF ATTILA: *Curriculum vitae* (1937). *József Attila összes versei*, Szépirodalmi, 1971. 481.

³³ GUNDA BÉLA: *József Attila és a néprajz*. Ethnographia LXVIII. évf. 4. sz. 634—5.

³⁴ Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai, 1972. 540—1.

³⁵ SZABÉDI LÁSZLÓ: *A magyar nyelv őstörténete*. Kriterion, 1974. 210.

³⁶ HAJDÚ PÉTER: *Őstörténetünk perspektívái*. Tiszatáj, 1976. 1.

³⁷ ANONYMUS: *Gesta Hungarorum* — i. m. — Hasonmás: p. 3/b. 5. fejezet 6. sor.

³⁸ BERZSENYI DÁNIEL: *A magyar nyelv eredetiségéről*. Berzsenyi Dániel Összes Művei. Szépirod. 1968. 550—83. BERZSENYI 1824—31 között, hét éven át dolgozott rajta.

hetu-t tűz-víz-ként kell fordítanunk. Ez mindenesetre magyarázatot adna arra is, mit jelenthetett az eddig értelmetlennek tartott Hét és Hetven személynév³⁹ eleink névadásában és tudományos bizonyítása — vagy cáfolata — közelebb vinne bennünket a *hét* számnév különös jelentőségének megfejtéséhez rokonnépeink sámánisztikus emlékeiben⁴⁰ és a magyar megfinnugor népek egész mesckincsében, ősi világképében, mitológiájában⁴¹ is. Mindezekre egyetlen példát idézzünk 1930-ból, Tápérről, aholis Ortutay Gyula volt részese a következő beszélgetésnek:⁴²

„—Hát maga tudó?

... — Igen — mondtam — magam is tudó volnék.

— Kijárta mind a hét oskolát? — kérdezte még a nagyobb biztonság kedvéért ...”

S lett aztán a *hét* varázs-száma (immár a *Bibliából* is erősödve: hétnapos teremtés, a hét kövér és hét sovány tehén, hét vékony és hét szép gabonafej, hét ördög, hét kenyér stb.)⁴³ sámán és táltos emlékből — néhol, mint következő példánkban is: jelentésc-vesztett — keresztény mitológémává. A szírfalvai apokrif esti ima⁴⁴ keresztjeinek hétszeriségét ugyanis nehéz volna bármiféle más jelentéstartalommal értelmeznünk, mint az eddig vizsgált hagyomány továbbélésével:

³⁹ KÁLMÁN BÉLA: *A nevek világa*. Gondolat, 1973. 42, 159.

⁴⁰ Lásd erről: DIÓSZEGI VILMOS: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Akadémiai, 1958. 71.

⁴¹ Lásd ezekről: BERZE NAGY JÁNOS: *Égigérő fa*, TIT-kiadás Pécs, 1961. 293–4., de a tanulmánykötet egésze.

⁴² ORTUTAY GYULA: *Kis magyar néprajz*. Gondolat, 1966. 104.

⁴³ *Szent Biblia*. Magyar nyelvre fordította KÁROLI GÁSPÁR. Bibliatársulat. Bp. é.n.

Ó-testamentom: Mózes I. könyve 2. rész 2. vers; 41. rész: József álmofejtése stb. *Újtestamentom*: Máté 13. rész, Márk 8. rész, 5–6. vers, Lukács 20. rész 29–33. vers, *Apostolok cselekedetei* 6. rész, János *Jelenésekről*, 16–7. rész stb.

⁴⁴ DÖMÖTÖR TEKLA: *A népszokások költészete*. Akadémiai, 1974. 170.

Hét kereszt alatt lefekszek,
Hét kereszt alatt felkelek.

Szóhasználatával ideillő népballadánk⁴⁵ formai közelségével már igazolja *A hetedik* költőjének ilyen tárgyú ismereteit:

Burkus fának ágaira
Hat szép leány felakasztva,
Hat szép leány felakasztva.
— A hetedik én leszek ma.

hiszen *A hetedik* majdnemcsak szószerintiséggel követi, nyelvszerkezeti megoldása pedig teljességgel azonos amazéval:⁴⁶

Fölsír a hat, de mire mégy?
A hetedik te magad légy!

József Attila népköltési, néprajzi érdeklődésének egy alig ismert bizonyítéka — Fábián Dániel,⁴⁷ Vizi Albert,⁴⁸ és Móricz Zsigmond⁴⁹ a *József Attila Emlékkönyvben* megjelent emlékezése, a már említett szegedi levél és egyetemi leckekönyve mellett — Mátyás Ferenc vallomása,⁵⁰ mely szerint „... örül annak, hogy ki tudom fejezni a népmesék titokzatos szépségét”. S *A hetedik* születése évében — 1932-ben — jelent meg a Szabadon-ban József Attila írása, a *Fiatalságunk és a népművészet*.⁵¹

„... A népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő. A proletárművészet őst a népművészetben látja, hiszen a népművészet hagyományosan kollektív. A népműv-

⁴⁵ Molnár Anna — Az elcsalt anya — Énekelte: SIMONFI ELEKNÉ SÁNDOR JUDIT, 64 éves 1966. ápr. 13-án.
Kibédi népballaddk. Gyűjt., bev., és jegyz.: RÁDULY JÁNOS Kritérium, 1975. 39.

⁴⁶ *A hetedik*. JAÖM II. p. 62.

⁴⁷ FÁBIÁN DÁNIEL: *József Attila a Bartha Miklós Társaságban*. JAE — i. m. — 228–33.

⁴⁸ VIZI ALBERT: *Vásárhelyen* — Uo. 234–7.

⁴⁹ MÓRICZ ZSIGMOND: *Nagyon fáj*. Uo. 465–9.

⁵⁰ MÁTYÁS FERENC: *A műzsdák udvarában*. Magvető, 1974. 71.

⁵¹ M. PÁSZTOR JÓZSEF: *József Attila műhelyei* — i. m. — 190.

szet a felgyülemlett, jelenlevő múlt, hatékony emlék, mely irányítja a jövőt . . .”

A hetedik népi műveltségünk egymásba átváltódó és átváltható három nagy szüksége, a születés-szerelem-halál létegyiség köré épül, úgy mégis, hogy a versív csúcsa a költő-létet fogalmazó
31–40. sor.

III.

„ . . . A költői szerkezet megszünteti a nyelvi szerkezet redundanciáját (redundancia: újabb közlést nem tartalmazó, de a megértést segítő elem. — I. M.). Ennek következtében — mivel a költői rendezettség köznyelvi szemszögből rendezetlenségnek tűnik — felmerül az igény (a művészi szöveg meghatározásakor), hogy a szöveg minden rendezetlenségét különleges típusú rendezettségnek fogjuk fel. Nyilván ezzel függ össze a szöveg-közlemény nyelvként történő értelmezése és a költészet kivételes információ-telítettsége is.”

— tartja J. M. Lotman⁵² a műelemzésről, de általában: a költészetről. Ugyanez — a költészet, a vers nyelvén, képi beszéddel — József Attilánál⁵³ így hangzik:

Kertemben érik a
leveles dohány.
A líra: logika;
de nem tudomány.

Álljon hát itt néhány bizonyíték a „szöveg-közlemény”, a mű, *A hetedik* külön nyelvisége bizonyítására és József Attila alkotói tudatossága tanújaként. Elsőül Gáspár Endréhez írt levelének részlete:⁵⁴

„ . . . semmi sincs, amit megokolás nélkül leírnék. . . . Verset most már oly komolyan írok, mintha sortüzet vezényelnék az elítéltre, vagy autót vezetnék a tüntetők között. *Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok.*”

⁵² J. M. LOTMAN: *Szöveg, modell, típus*. Gondolat, 1973. 87.

⁵³ JAÖM II. 366.

⁵⁴ Idézi: FODOR ANDRÁS: *Szólj költemény*. Móra, 1975. 70. (kiemelés tőlem — Í. M.)

Vágó Márta emlékezése:⁵⁵

„— Hát... legfölbjebb az ujjaidon számolod a szótagszámokat. Én is megcsinálom néha. Én azért *arra is vigyázok, hogy lehetőleg ne legyen az egyikben több mássalhangzó, mint a másikkban*, bár néha nem megy. Ez csak az én kíválságom, nem túl fontos.”

Hasonlóan emlékezik tudatosságára Bóka László⁵⁶ is:

„Egyszer Lesznai Anna szép kis antológiáját vette ki a kezemből. Gróf Balassát (nem báró Balassit) idézte ki belőle... »Látod — mondta — ezeket a titkos szavakat szeretem a versekben. Rozmaringág, ebben benne van az is, hogy ring. Az r-ek, i-k, g-k, úgyis ideidézik, és a kép maga is.«...»

Tanulmánytervei között⁵⁷ szerepelt egy *Verstan* és egy *Östehetség* című is. Hogy ezek miről szóltak volna, azt csak az *Irodalom és szocializmus. Művészetbölcseleti alapelemek (Budapesti szabadelőadásom szövege)*⁵⁸ soraiból sejthetjük:

„... a szó a műalkotásban saját keletkezésének szerepét játssza. Mégpedig olyan módon, hogy a költeményben levő összes többi szóval egyszerre keletkezik. A költeményt eszerint úgy is fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egységbe foglal... A műalkotásban... az összefüggés kizárólagosan szemléleti valóság...»

— Így élhetjük végig és át *A hetedik* szintagmatikai vizsgálata során a „költőszerep és a költő személyisége” együttes neve megszületésének élményét.

A szintagmatikai szegmentumok legkisebbje, alapegysége a fonéma, a hang. Vizsgáljuk meg *A hetedik* hangtanát: A vers egész 980 fonémájából 580 mássalhangzó (+ 20 „gy” hang „egy” szavunk ejtési sajátosságaként) és 400 magánhangzó. Ez a számsor egyszerűsítve 5 : 3, 3 : 2 aránypárokat ad. A költészetről szóló versszakban ez az arány: 200 : 120, 120 : 80.

⁵⁵ VÁGÓ MÁRTA: *József Attila*. Szépirod. 1975. 286—7. (kiemelés tőlem — Í. M.)

⁵⁶ BÓKA LÁSZLÓ: *József Attila Esszé és vallomás. Válogatott tanulmányok*. Magvető, 1966. 183.

⁵⁷ JAÖM III. 278.

⁵⁸ JAÖM III. 94—5.

Polytassuk vizsgálatunkat: 580 mássalhangzóból 348 a zöngés hang az ejtési sajátságok figyelembevételével és 232 a zöngétlen hang. Egyszerűsítéskor újra az 5, 3, 2 számsort kapjuk. Nézzük a magánhangzókat: Egy-egy — nyelvünk korábbi, e versben is használt állapota szerint — magas és mély hangrendűnek egyaránt vélhető „ú” hangot⁵⁹ mélynek értékelve a költeményben 400 magánhangzóból 240 a magas, és 160 a mély hangrendű. Egyszerűsítéskor újfent az 5, 3, 2 számsorhoz érünk.

A *hetedik* hangtanát összefoglaló táblázatunk is magában hordja a már jelzett számszerű összefüggést, amit nyugodtan mondhatunk törvénynek, hiszen nem más, mint az arany-metszés számsora, a Fibonacci-sor:

$$\begin{array}{ccccccccc} +1 & +2 & +3 & +5 & \text{stb.} \\ 2 & 3 & 5 & 8 & 13 & \text{stb.} \end{array}$$

A fölírt számsor törvénye: minden szám az öt megelőző két szám összege. Ugyanakkor az így kialakuló sor számjegyei a legegyszerűbb egész számokkal kifejezhető arany-metszés-sor számjegyei: 8 arany-metszete 5, az öté három, a háromé kettő. Az arany-metszés egyúttal a *természetes növekedés* matematikailag kifejezhető *törvénye*: a szerves, élő organizmusok fejlődésének törvénye. Ha egy fa s később minden ága a következő évben új ágat hajt, az új ágak pedig két év múlva kettő-

⁵⁹ JÓZSEF ATTILA *A hetedik* című versének 37. sorát az előző sorokban meglevő choriambusok figyelembevételével tagolva a sor ilyen olvasatát kapjuk:

EGY, KI LEL KÉT Ű-T ÍNY-ÉLBE

és minthogy a nyelvünket alsó fogínyünkhöz szorítva ejtett magánhangzók mélyek, így a táblázatunkban is jelzett két „hiányzó” mély magánhangzó rejtélyének megoldására bukkanunk. Ilyenfajta nyelvi rejtvényeket és játékokat JÓZSEF ATTILA mindig is szívesen játszott, erről: FAZEKAS ANNA (JAE — i. m. — p. 402–3.) és HAJNAL ANNA (Élet és Irodalom, 1965. ápr. 10. 5.) emlékezései mellett KESZI IMRE (Élet és Irodalom, 1965. ápr. 10. p. 4.) által rögzített sorai.

zódnek meg, akkor a fa ágainak száma évenként ezt a növekedést mutatja: 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89. A napraforgó spirálján így figyelhető meg a számsor érvényesülése: 13, 21, 34, 55, 89. Fibonacci, az 1200-as évek elején élt festő és természettudós a nyulak szaporodását figyelve bukkant e róla elnevezett számsorra, amit a fenyőtoboz jobbra és balra futó csigavonalain, az eszterláncon, a székfűn, margarétán, ananászon, kaktuszon, egyes kerdődző állatfajták szarván, a levelek száron való elhelyezkedését, az emberi test arányait — vagy most *A hetedik* hangtani táblázatát figyelve is észlelhetünk (602.).

Az aranymetszés törvényének építő- és képzőművészeti érvényesülése közismert. Kevésbé köztudott, amit Bartók költői világát elemezve mond el Lendvai Ernő⁶⁰:

„E számsor arányait Bartók már pályája kezdetén (1911-ben) alkalmazta: az *Allegro barbaro* ostinatója hol 3, hol 5, hol 8, hol pedig 13 ütemes csoportokba rendeződik. . . . A *Zene (húros, ütőhangszerekre és celestára)* III. tételének arányai is ezt a számsort követik.”

s amit Bartókot idézván hozzáfűz ehhez, a mindannyiunkat érő figyelmeztetés: ős- és népköltésünk megfigjtésének kulcsa is.⁶¹

„A népzene a természet tüneménye . . . ugyanazzal a szerves szabadsággal fejlődött, mint a természet egyéb élő szervezetei: virágok, állatok . . . — írja Bartók.”

Táblázatunkról százalékos viszonyszámok nélkül is leolvasható még néhány tanulság. A palatálisok (magas magánhangzók) viszonylag nagy száma szabja meg a vers hangulatát. A velárisok (mély magánhangzók) csak két szakaszban: a születést-mondó elsőben, és a szerelmet-„kiéneklő” harmadikban érik el a palatálisok számbeliségét. Ott, ahol a jelentéstartalom „főszereplője” a nő és a nőiség; előbb az anyaság hordo-

⁶⁰ LENDVAI ERNŐ: *Bartók költői világa*. Szépirod., 1971. p. 149.

⁶¹ Uo. 151. (kiemelés tőlem — Í. M.) Vesd össze: LENDVAI ERNŐ: *Bartók és Kodály harmóniavilága* (Zeneműkiadó, 1975.) c. műve *Arányproblémák* (p. 59–81) című fejezetével és lásd még: 73. jegyzet.

A hetedik hangtanának összefoglaló táblázata

A hetedik		Magánhangzói			Mássalhangzói									
szakaszai		magas	mély	össz	zárhangzók		affrikáták	részhangok		palatálisok	R	L	nazálisok	össz
					zöng.	zlen		zöng.	zlen					
1. születés		40	40	80	21	15	—	7	23	14	11	9	16	116
2. munka		56	24	80	23	30	3	8	9	11	1	17	15	117
3. szerelem		40	40	80	12	35	2	3	12	17	8	7	13	109
4. költészet		54	26	80	11	41	1	8	14	11	6	16	12	120
5. halál		52	28	80	16	29	1	10	14	15	7	13	13	118
Összes:		242 — 2	158 + 2	400	83	150	7	36	72	68	33	62	69	580 + 20
		240	160											600

„ü” hang átsorolása

az „egy” szó hosszú „gy”
hangjának többletértéke

zójaként, utóbb a szerelem tárgya részeseként. Jelenti-e ez, hogy a nőiség hangtani megközelítésére József Attila a mély magánhangzókat, a velárisokat használja? S ha igen, e tény hordoz-e további információt? Fónagy Iván vizsgálata szerint⁶² költészetünk ez irányú klasszikus példájában, a *Kesergő Szerelemben* Kisfaludy Sándor az alábbi megoszlásban használja a magánhangzókat: mély: 48,58%; magas: 54,42%. Ugyanő a *Boldog Szerelemben*: mély: 39,59%; magas: 60,41% megosztással alkalmazza a magánhangzóban rejlő hangulatfestő zeneiséget. Ez a használat nála megegyezik köznyelvünk gyakorlatával: az öröm kifejezésére magas; míg a bánatéra mély hangrendű magánhangzókkal képzett szavaink az alkalmasabbak. A *hetedik* említett szakaszainak közlését József Attila életrajzi adatai igazolják: édesanyja korai elvesztése és később a szerelmi csalódások sorozata azt jelentették, hogy számára a szerelem és a nőiség többnyire „keserűséggel” járt, örömet ritkán hozott csak, megnyugvást, feloldást meg szinte soha. De idekívánczozik hangtani érdeklődésének egy másik írásos bizonyítéka is⁶³:

„A költeményben minden hang csak ama törvények értelmében lehet jelen, amelyek megszabják például, hogy a *közelit* magas hangzók jelöljék, a *távolit* mélyek. (Itt — ott, ez — az, ím. Érdekes, hogy más nyelvekben is: ici — là, hier — dort, ibi — ubi). Ez nem zene, csak költészet.”

Táblázatunkból — az eddig elmondottakra figyelmezve — az is nyilvánvaló, hogy számára a közelit, az örömadót a munka (2. versszak) és a költészet (4. versszak) jelentette. De még az elmúlás szakasza, az ötödik is kedvderítőbb, vigasztalóbb, mint a születése és a szerelemé. Ugyanezt igazolja a magas magánhangzókat zeneiségben megközelítő zöngés mássalhangzók megoszlása is.

⁶² SZABOLCSI MIKLÓS: *A verselemzés kérdéseihez*. Akadémiai, 1968. 17.

⁶³ JAÖM III. 24.

A versegészlet az „e” hang gyakorisága szabja lelkesedően túlfűtöttre és élénkre; a magánhangzók egynegyedét (400-ból 115) és a teljes hangállomány 11,74%-át adja, holott amúgyis e-ző nyelvünkben gyakorisága 10% alatt van.

A rímhelyzetű magánhangzók vizsgálatakor az alábbiakat tapasztaljuk: A születést mondó első versszakban 2 kivételével mélyek, a második (munka) és a harmadik (szerelem) szakaszban már 4 a magas hangrendű, míg a költészetmondó negyedikben 8 a magas és 2 a mély hangrendű rímmagánhangzó. A halált-éneklő utolsó szakasz rímmagánhangzói az első (születés) szakasz megoszlását ismétlik: 8 mély, 2 magas hangrendű. A negyedik szakasz most észlelt különállása és benne az aranymetszés arányának pontos érvényesülése megkülönböztetett figyelmünket vonja magára.

A költemény hangtani elemzése után már feltételezhetjük, hogy *A hetedik* szótana is különös közlést, információt hordoz. A vers 243 szavából a felnőtt ember létét mondó középső három szakasz (munka + szerelem + költészet) 149-et tartalmaz, míg a kezdő (születéses) és lezáró (a halált-éneklő) versszak szavainak száma 94. Számszerintiséggel egyező a főnevek + számnevek (ezek száma: 94) összegének és a többi szófajba sorolt *A hetedik*-béli szó számának (az utóbbi 149) aránya. A 243, 149, 94 számsor egyszerűsítése újfent az aranymetszés 5, 3, 2 számsorát adja elénk. S evvel annak egyértelműsítéséig értünk, hogy József Attila *A hetedik* című költemény számneveit főnévi jelentőséggel, hangsúllyal, jelentéssel használja. Ezek a számnevek — a matematikai értelmezésnél maradván — mintegy „kilógnak” a versből: 243 szóból 43 a számnév: nélkülük a kerek kétszázaz szó-számot adja az 50 soros vers. A megkülönböztetett jelentőségű *hét* számnév tízszer, a nála is jelesebb *egy* pedig harmincszor szerepel a költeményben. Előfordulásuk számának hányadosa (a három) megegyezik az egyéb számnevek (ezek: 2, 4, 6) előfordulásának számával és a vers jól megkülönböztethető szerkezeti egységeinek (születés — felnőttlét — halál) számával. Hogy a most említett összefüggések bírnak-e az eddig elmondottakon túli

jelentéssel — nem sikerült megállapítanunk. Mégsem vethetjük el ennek a lehetőségét, hiszen a számmisztikához közelálló, a matematikai logika törvényét (minden szám nulladik hatványa egy) társadalmi törvénné tágító verset József Attila 1932-ben írt már.⁶⁴

A hetedikben éppen a mindenki sorsa „összeadódásának” lehetünk tanúi a költői létben: a „hetedik”, a költő-lét, a költő-szerep hat különállás, hat egyszerűség összege.

Az „összeadódás” szótanilag a vers igeciségében valósul meg, ezt pedig az igék gyakorisága teszi kivételessé: a költemény 243 szavából 49 ige, a szóképlet 20,16%-a. (Összehasonlításként: Juhász Gyulánál 15,4%-os, Szabó Lőrincnél 13,2%-os az igeciség.)⁶⁵

A vers 39. és 40. sorában szereplő számok — a 2, 4, 7 (hetedik alakban) — különbsége újra az 5, 3, 2 számsort adja: $7 - 2 = 5$, $7 - 4 = 3$, $4 - 2 = 2$. És ha a lehetséges számokkal (az 5, 3, 2-vel, a 2, 4, 6-tal például nem tehetjük) a számok egy értékét egységül értelmezve háromszögeket szerkesztünk, akkor a 12 ($2 + 4 + 6$), 7 és 6 egység oldalú háromszög szögei, a következő értékeket mutatják: 132° , 25° , 23° s a helyi érték figyelmen kívül hagyásával a növekvő sorrendbe rakott számok az aranymetszés számsorának, a Fibonacci-sornak kezdetét adják: 1, 2, 3, 5, ... Ha 7, 6, 4 egység oldalú háromszöget szerkesztünk, annak szögei a 89, 57, 34 számsort adják szögfokokban. S ezek a számok a napraforgótányér spiráljain megfigyelhető aranymetszés sor számjegyei, az 57 körülbeliségeivel (a Fibonacci-sorban 55 szerepel), amit a háromszög belső szögeinek összege 180° trigonometriai törvénye magyaráz. A korábban feltárt és itt jelzett összefüggések a matematikai logika törvényeire mutatnak, s alkalmasak — számunkra jelenleg érdektelen — további összefüggések feltárására. Említésünkkel itt a már-már egzakt tudományosság és

⁶⁴ A számokról JAÖM I. 129.

⁶⁵ DÖMÖLKI—FÓNAGY—SZENDE: *Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok. Általános Nyelvészeti Tanulmányok II.* Bp. 1964. 130.

manierizmusét megközelítő műgond együttes jelenlétére utalunk, ami *A hetedik* költői közlésének olyan sajátossága, mely segíti a közlés dekódolását-megértését, el- és befogadását anélkül, hogy a befogadó tudatában lenne jelenlétének.

Ilyen sajátosság az a forma és tartalom közötti ellentét is, mely a szerelmet kiéneklő versszakban (3.) a joggal és megszokottan várható lágyság helyett mintha csak a refrénsor parancsát sokszorozná a többnyire zöngétlen zárhangzókkal:

egy, *ki* a merengőt adja,
 egy, *ki* a szoknyát kutatja,
 egy, *ki* tudja, hol a kapocs,
 egy, *ki* kendőcskére tapos, —
 dongják körül, mint húst a légy!
 A hetedik te magad légy.

Később, tudathasadásának kiteljesedése idején külön költeményt szán a 'k' hangok kemény, „szabály szerint”-iséget közvetítő zeneiségének, ami a kéziratban szereplő ajánlás értelmében Hatvany Bertalant illeti, s amely a Szép Szó 1937. októberi számában jelent meg először a „Költőnk és kora”⁶⁶ idézőjeles címet viselőn, s talán Hatvany Bertalan (vagy másvalaki?) ugyanilyen vagy hasonló című tanulmányára célozva:

Ime, itt a költemény.
 Ez a második sora.
 K betűkkel szól keményen
 (a kéziratban:
 szabály szerint költi
 kényem)
 címe: „Költőnk és Kora”.
 Úgy szállong a semmi benne,
 mintha valaminek lenne
 a pora . . .

s ez idő táji verseiben valóban megszorozódnak a k-k, tágabban pedig — a zöngétlen zárhangok, láthatóvá-hallhatóvá téve a folyamatot, ami *A hetedik* hatszoros-léttel hetedik-önmaga-

⁶⁶ JAÖM II. 240.

örzésétől a (*Karóval jöttél...*) örömtelen, Hét-Toronybázartságáig vezet.⁶⁷

A *hetedik* verssorainak — mint szintagmatikai szegmentumoknak — vizsgálatakor az összes verssor—főrész sorai—mélékreszek sorai; valamint az összes verssor—új közlést hordozó sorok ismétlődő „közhely”-sorok arányosításakor is jelentkező 5, 3, 2 (egyszerűsítés nélkül: 50, 30, 20) számsor már nem is okoz meglepetést. Annál inkább a versszakfőkben (versszakok kezdőhangjaiban) rejlő üzenet, az EESSHS, mely az *Ars poeticá*ban elhangzó szükség parancsának, az EHESS!-nek anagrammája. „... A hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ilyen kifejezésjelentés: az ég leánya... A költemény... nem más: névvarázs.” A vogul „chuj nalem”-ről szól így József Attila.⁶⁸

IV.

Meglehetősen távolról kell közelítenünk *A hetedik* című költeményhez paradigmaticájának vizsgálatakor is: „... a jelen ismert elektronok pozitív és negatív egyedei által alkotott rendszer — pozitív rendszer, és ennek megfelelően van egy negatív rendszer is...” — írta le József Attila már 1926-ban, Galamb Ödönhöz címzett levelében⁶⁹ az anyag-ellenanyag kísérleti fizikai szintjén napjainkban bizonyuló elméletét és rendszerét. A pozitív elektronok felfedezése előtt hat évvel! A mikro- és makrokozmosz (atomok és naprendszerek) fizikájában egyaránt ismeretes az úgynevezett lyuk-rács szerkezet. A lyukak anyag-természetűek, ellenanyagok. A hiány: negatív jelenlét. Mi hiányzik hát *A hetedik*ből; mi lehetne, s nincs benne?

⁶⁷ JAÖM II. 244.

⁶⁸ A teljes idézet: „A hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ilyen kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem... A költemény — minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza, mint a zsák — nem más: névvarázs.” JÓZSEF ATTILA: *Ady-utózó* Toll, 1929. 8.

⁶⁹ GYERTYÁN ERVIN: *József Attila* — i. m. — 79–80.

József Attila verselméletéről, a hangsúlyról és időmértékről írván a Szép Szóban jutott a következtetésig:⁷⁰ „Versünk valódi zenéjét minden esetben a kettő ölelkezése teszi.” S ha hiányoznak is *A hetedikből* a klasszikus időmértékes formák: az időmérték maga jelen van a versben: A születést-mondó első szakasz meghatározó verslába a lassú spondeus, 40 lábból 24 a (— —); és a pirrichiusra, jambusra, trocheusra együttesen jut 16 láb. A munkát éneklő második szakasz 40 verslábjából 8 jambus és 16 trocheus (együtt: 24) gyorsítja fürgébbre az olvasatot, s csak a sorvégek lassulnak. A szerelem szakaszát 5 jambus és 19 trocheus (együtt: 24 egy-egy rövid és hosszú szótagú láb) határozza meg, ráadásul ezekből néhány (a pirrichiusokkal összeolvasva) dactilust képez. A költészetről szóló negyedik szakaszban 12 jambus, 12 trocheus (együtt: 24) és 13 spondeus meg 3 pirrichius adja a ritmust úgy, hogy trocheusokból-jambusokból hármat-hármat (34., 35., 36. sor elején) choriambusnak olvashatunk. Az utolsó szakaszt, a halálét, bár ennek döntő verslába is a 11 jambus és 13 trocheus (együtt: 24), de a spondeusok száma is 11, és 5 a pirrichius, sem dactilusnak, anapestusnak, sem choriambusnak olvasható ütemet nem találunk — mondandójához illően lassúbbadnak érezzük. Kivételt az utolsó előtti sor „sírköve” szava képez, melyet dactilusként ütemezhetünk; hangsúlyozva egyúttal, hogy így

⁷⁰ JAÖM III. p. 272. Föltételezhetjük *A hetedikben* a költészetünkben ritka, rímmel tetézett ionicus a minore [oo — — / oo — —] is, bár ennek jelenlétét csak az ejtési sajátságok figyelembevételével állíthatjuk. A ionicus a minore (dúr moll-ként) ütemforma jelenlétét NEMES NAGY ÁGNES regisztrálta CSOKONAI Tartózkodó kérelem című versében (NEMES NAGY ÁGNES: *Valódi tulipánt. 64 hattyú — i. m. — p. 205–14.*) egy közelebbről jelöletlen (talán: BABITS: *Magyar ritmus I., 2. és BABITS: Balassa*, mindhárom a Nyugatban jelent meg, 1923. I. 16-i, II. 1-i, 1924. IV. 1-i számokban, újra: BABITS MIHÁLY: *Könyvről könyvre*. Magyar Helikon, 1973. 8–23., és 67–92.) BABITS tanulmányra hivatkozva. Ugyan e versről JÓZSEF ATTILA is írt (*Ütem és fogalom Csokonai: Egy tulipánthoz*. Szép Szó 1937. júl.–aug. JAÖM III. p. 269–71.) az időmérték és a hangsúlyos forma együttes jelenlétét hangsúlyozva.

a hangsúlyos — magyaros — ütemezés felező metszete is megváltozik 5—3 sormetszetté. A *hetedik* versegészében nem ez az egyetlen olyan kivétel, mely megkérdőjelezi a versegészre — általában — érvényes felező ősi nyolcas ritmus alkalmazásának jogosságát. Ilyen kivételt 12 sorban találunk.

Mindezekkel A *hetedik* visszaütal a szabadütemű versre, arra, aminek egyik legszebb kései megnyilvánulása költészetünkben a már emlegetett *Csáti Demeter éneke*; melynek keletkezését (legalábbis egyes részeiben) jóval előbbre tesszük mint akár József Attila. Bizonyítékul idézzük Vargyas Lajos véleményét.⁷¹

„*Csáti Demeter: Pannónia megvételéről* 1526 körül. Az ősi nyolcas első példái közt szokták emlegetni. Ennek azonban ellentmondanak a verssorok adatai: 169 sorából csak 71 a nyolcas, 98 pedig 9—12 között ingadozik, kettő pedig 7-es . . . Ez tehát a régi szabadütemű versnek az az esete, mely a nyolcas mag körül kezd kikristályosodni. Eszerint formában is középkori hagyományt folytatna az ének, nemcsak tartalmában, ahol középkori krónikások előadását követi (vagy talán olyan népi hagyományt, melyből amazok is merítettek: innen volna magyarázható a két „népi” részlet átvétele). Kezdő- és záróformulája viszont már a XVI. századi históriás énekekhez kapcsolja (ha ugyan azok is nem korábbi epikus hagyományból származnak).”

A *hetedik* már-már litániás felsorolásai egytől egyig jelöletlen hasonlatok, metaforák. A jelöletlen hasonlat tömörségén túlmenően a többértelműség költői eszközének használatát is lehetővé teszi, magában hordja. Az oksági (s egyéb) viszonyok kötőeleme is hiányzik a versből:

Fölsír a hat, de mire mégy? (T E H Á T)
A *hetedik* te magad légy!⁷²

A *hetedik* struktúrája a Bartók Béla-i „h í d f o r m a”, melyet Bartók — többek közt — a *Magyar képek* szerkesztésében,

⁷¹ VARGYAS LAJOS: *A magyar vers ritmusa*. Akadémiai, 1952. 118—49.

⁷² Lásd erről: TÖRÖK GÁBOR: *A líra logika*. Magvető — Tiszatáj, 1968. 62., 73.

összeállításában alkalmazott. A vers külső rétege is — mint Bartók művéé — a népi tudástól átvett; a születés és halál „nagy-szükségét” mondja, mondja pedig, mint ráolvasást, varázsolást és bővölést. Az összekötő réteg a munka és a költészet versszaka; korántsem olyan halálos komolyságú a köznap ember számára, mint a létét indító születés és az azt lezáró halál. Itt is a 4. „tételben”, a költészetről szóló 4. versszakban legtisztábbak a formakísérleti eredmények; mint a *Magyar képek* középső rétege is — újfent, mint a Bartók-műben: — a népi tudásé, mondja a harmadik, de középső „nagy szükség”-et, a szerelmet. [S ez a középső, legbelső réteg itt is önvallomás.]

Bartók 1931-ben készült el a *Magyar képekkel* Mondsee-ben, az év augusztusában. A zenekari művet — a 4. tétel kivételével — a Budapesti Hangversenyzenekar mutatta be — Massimo Freccia vezényletével — 1932. január 24-én. A *hetedik* a Pesti Napló 1932. október 23-i számában jelent meg először.⁷³

Az ellenpont, a „punctus contra punctum” zenei jelentősége közsímet (Palestrina-stílus, és a kromatika révén a polifónia kiszélesítése).

„A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. A vers-költők élnek a legföltűnőbb ritmussal — a versköltők használnak a legfeltűnőbb ellentéteket. (. . .) Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság különböző neműek folytonossága. Különböző nemű mivoltára irányul alakító értelmük, és folytonosságához tapad szemléletünk.”

Előlegezi József Attila⁷⁴ az ellenpont, a ritmus, a művészi állandó és változó viszonyának üzenet-tartalmát *Irodalom és szocializmus* című előadásában.

⁷³ A BARTÓK-műről: BERLÁSZ MELINDA jegyzete a *Bartók Életmű*-kiadás SLPX 11 355. sz. disc. Hungaroton, Bp. 1973. lemezkísérőjében p. 5. továbbá: KROÓ GYÖRGY: *Bartók-kalauz*. Zeneműkiadó, 1975. 51–55. — PÁNDI MARIANNE: *Hangversenykalauz I*. Zeneműkiadó, 1972. 363.

⁷⁴ JAÖM III. 94–9.

„A művészi állandó mozzanata . . . azt jelenti, hogy minden korban minden egyes műalkotás, mint a világegészét képviselő szemléleti egész jelenik meg. A művészi változó mozzanata pedig az adott általános és adott társadalmi, amely a korral együtt változik, és amelyből alakul ki az egész . . . A változó szabja meg az állandó valóságát, s az állandó adja meg a változó érvényét.”

— mondta el ugyane előadásában 1931 elején. A *hetedik* viszonylatában a fentiek alapján a hat-hat különálló egy-ek összege a művészi változó és a *hetedik* a világegész, a művészi állandó megtestesítője. A művészi változók — az egy-ek — a dialektikus világszemlélet szélsőségeit, ellentétpárjait teremtik két-két hang- és verssorrá; ez a vers ellenpontoszerkezetének elsődleges rétege; ez adja A *hetedik* gondolatritmusának nyilvánvalóbb részét. Nehezebb észrevennünk a páros és páratlan számozású sorok ellentétes irányú fejlődésének ellenpontoszerkezetét:

égő ház	↑		jeges áradás
bolondok háza		↓	hajló, szép búza
kongó kolostor			disznóól

— a vers első, a születés helyével annak körülményeit kijelölő, a körülményekkel a „megszólítottat” a költő köznapi — emberi énjét is már a születés pillanatában — meghatározva. Az égő háztól a kongó kolostorig — bár mindvégig emberi hajlékokról van szó; de egyúttal a fizikai, a szellemi és a transzcendens menekülés, kiválás helyzeteiről — a képek jelentésintenzitása csökken a vers elsődleges közlés-szintjén.

Ugyane versszak páros számozású soraiban a képek intenzitása a jeges áradástól a disznóól füledt melegéig — élettelen anyag, növényi majd állati lét — növekszik. Egy kései József Attila vers⁷⁵ ezt az összetett ellentétet az elemi-lét — költői létezés ellentétpárra redukálja, elhagyván a megszólítás költői eszközét, a kellő és lehető szükség emlékezeteként.

⁷⁵ Azt mondják JAÖM II. p. 185. Megj.: Szép Szó 1936. dec.

Az intenzitás csökkenés-növekedés szerkezeti ellenpontját *A hetedik* minden szakaszában megtaláljuk, példaképp vizsgáljuk meg a költészetről szóló negyedik versszakban, ahol megvalósulása bonyolultabb, mint előbbi példánkban.

márványból rak falut
egyet mér és bólint
telkét üti nyélbe

mikor születték, aludt
kit a szó nevében szólít
patkányt boncol élve

A cselekvéstől a létezésen át a történelmesig ér az igeciség a páratlan számú sorokban: fordított az igeciség a páros sorokban. A szakasz legnehezebben érthető és már-már értelmetlennek tűnő képének, az „egy, ki patkányt boncol élve,” sornak megfejtéséhez egy Goethe-vers ad némi magyarázatot.⁷⁶ Több okunk is van föltételezni, hogy József Attila ismerte a Babits Mihály fordította Goethe-verset, melynek utolsó — énekem — énnekem — rímpárja átkerült költészetébe is. De József Attila nem elégedett meg a dal, a költészet patkány-szelidítő erejével: többet követel a költőtől, a dallal-fogott patkány élveboncolását. A goethei, babitsi „tréfa” így fordul komolyra nála s válik többértelművé. Mert *A hetedik* minden egyes képe legalább két jelentéstartalom hordozója: ez a sor például egyszerre írja elő a patkány megfogását-megölését és megismerését, annak undorító volta ellenére is. Ugyanígy a „márványból falu építés” egyszerre jelenti a falu, a kezdetleges település megbecsülését és a falu meleg, otthonos s a márvány hűvös létének ellentétében az elidegenítő megismerést.

V.

Hogy vizsgálatunkat igazolja, József Attila maga siet segítségünkre egy a Brassói Lapok⁷⁷-ban megjelent, Molnár Tibor-

⁷⁶ GOETHE: *A patkányfogó*. BABITS MIHÁLY fordítása. Nők Magazinja Almanach. Kossuth, 1976. 108.

⁷⁷ Brassói Lapok (1927–1940) 1936. júl. 5-i szám A lap főszerkesztője ekkor: KACSÓ SÁNDOR, munkatársai között találjuk BALOGH EDGÁRT, HALÁSZ GYULÁT, MÓRICZ MIKLÓST, KAHÁNA BERNÁTOT, SIMON ERNŐT, TAMÁSI ÁRONT és MÉLIUSZ JÓZSEFET.

ral folytatott riportbeszélgetéssel,⁷⁸ melyben elemzi és föloldja *A hetedik* 4., költészetről szóló versszakát:

„— Ez a vers röviden a következőket foglalja össze: 'Ha költenél és van rá költség': Nem hiszek abban az emberben, aki a költészetét feláldozza az életét. A költészet megoldási kísérlet az ember számára. Azt, ami nem sikerült a valóságban, a kultúrában, vagy a természetben, azt a költészetben oldja meg, avatja valósággá. A költészet az a *fölöslegessé vált természet, de amely mint fölösleg vált ismét szükségessé*. 'Egy, ki márványból rak falut': Mennyi érzelem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészégtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt. 'Egy, ki mikor szülték, aludt': Aki nem vette észre, hogy a világra került, csak most eszmélkedik és rádöbben a kérdés: hol is vagyok, miért is vagyok, mi is van velem? 'Eget mér és bólint': Megméri a dolgokat és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden ami létező, ésszerű. Költő az, aki látja az okokat, összefüggéseket és ezért észreveszi a jelenben a jövőt. 'Kit a szó nevén szólít': Kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná. Különösen, amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, mikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila. 'Egy, ki lelkét üti nyélbe': Talán leginkább ezért van szüksége a többieknek a költőre, aki a sok ellentmondó valóságnak formát tud találni. 'Egy, ki patkányt boncol élve': Nem kellemes mesterség ez, de a költőnek ezt is tudnia kell. És végül: 'A hetedik te magad légy': A hetedik csak abban van meg, aki éppen a verset csinálja. A hetedik az ő egyszerűsége, egyedülvalósága, ami több, mint az, amit egyéniségnek szokás nevezni.”

— A költő — szerintem — erős befolyást gyakorol korára, kora szellemi életének alakulására, és ezért *egyes versek, egyes érzelmekre való rátaláldások éppúgy forradalmiak, mint egyes találmányok, amelyek a termelési folyamatot forradalmasítják*. Minden jó vers egy-egy találmány és a költészettel azt közelítik meg, amit nem tudnak az olvasók. A költő az az ember, aki *nem akar egyedül maradni, nem akar belenyugodni a látszatemberi kapcsolatokba*. Csak akkor ír, ha valamihez tartozónak érzi magát. A magányosság költői a magánosokkal éreznek közösséget. Aki tényleg teljesen magányosnak érzi magát és a többi magányosokkal sem találja meg a kapcsolatokat, az *nem ír verset*”.

⁷⁸ Élet és Irodalom 1965. ápr. 10. 5.

BOKOR LÁSZLÓ és SZABOLCSI MIKLÓS közzététele. A közlésben a versidézet első sorában 's' helyett 'és' van.

— Szerep és személyiség ellentétének, ellentmondásának; vers és költészet társadalom-alakító jelentőségének ilyen egyértelmű és — föltehetően — József Attila által aláhúzással kiemelt megfogalmazása, s így szorosan tárgyunkhoz tartozó — még egy akad a József Attila-i életműben s az nem más, mint az ittmondottak mögé a társadalmi háttérrel is fölrajzoló, a szerepvállalást konokul újramondó életében utolsóként megjelent prózai írása,⁷⁹ *A mai költő feladatai* :

„... A költő alkot, és ez nem jelent kevesebbet, mint hogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberséget, azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel⁸⁰ veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet, s azért szeretik, mert keresik az emberséget. Bizonyára sokak fülében „kenetesen” hangzik amit itt írok. Hagyjuk ezeket — cinikusságuk mögött vagy nyers erőttől, erőszaktól való cinkos félelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, mint hogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérlik a költők örök ellenfelei a „tömegeket” legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.”

⁷⁹ Megj.: Új Szellem — Prága — 1937. okt. 15. In: JAÖM III. p. 421—2.

⁸⁰ „szeretettel” — : hogy milyen fontosságot tulajdonított a verseit befogadók jóindulatának, jóakaratának, szeretetének s ezen túl: képzelőerejének, dialektikus világismeretének, azt az alábbi, 1936-ban, vagy 37-ben írt sorai (In: JAÖM II. p. 219.) is bizonyítják:

Csak az olvassa versemet,
Ki ismer engem és szeret,
mivel a semmibe hajóz,
s hogy mi lesz, tudja, mint a jós,

mert álmaiban megjelent
emberi formában a csend
s szívében néha elidőz
a tigris és a szelid őz.

A MAGYAR REGÉNY 1975-BEN

1975 a magyar regény rendkívül fontos éve volt — nem csupán a stílárís-műfaji útkeresés, hanem a jelentős eredményekben is revelálódott gondolati és tematikai gazdagság szempontjából. Nem kis szerepet játszott ebben az elmúlt időszak magyar prózájában némileg háttérbe szorult, s most újra előtérbe került nagyepikai vállalkozások eredménye; a korábbi extenzivitás-igény helyett a művészi ábrázolás intenzívitásával megjelenített történelmi korszaknak a mához szóló üzenetet is tartalmazó képe. Ezeket a nagyon sok vonatkozásban új eredményeket hozó, a 20. századi modern próza vívmányait szuverén módon magukba építő nagyepikai vállalkozásokat üdvözölve, elsősorban az 1975-ben megjelent művével már nem csupán a romániai magyar irodalom, hanem az egész magyar próza élvonalába emelkedett Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regényére gondolok itt. De az 1975-ös év legjobb alkotásai között tarthatjuk számon az eddig még meglehetősen ismeretlen világ feltérképezésének regényszerkesztési és stílárís nóvumaival jelentkező *Füstös képeket* is, Lakatos Menyhért művét. Öröndetes módon — bár korántsem a joggal kiemelt regények esztétikai színvonalán — egyre több a közelmúlt eseményeit feldolgozó regény. Ezek az egyén és a társadalom sokoldalú kapcsolatát elemzik, vagy egy hosszú — nem egyszer a Horthy-rendszer kezdetétől napjainkig ívelő — történelmi korszakot. Ezek a regények (Gerencsér Miklós: *Idegen feleség*, Sásdi Sándor: *Élt: négy boldog évet*, Hámosi Ottó: *Fogd kézzel a halat*, Hegedűs Géza: *Európa közepén*, Grandpierre Lajos: *Gyökörek és hajtások*, Illés Sándor: *A túlsó part*) esztétikai színvonaluk egyenetlensége, kompozí-

ciós gyengeségeik vagy igénytelenebb dokumentáris megoldásokba szürkülő részleteik ellenére — egyelőre inkább csak a perspektívát kirajzolva —, a hagyományos extenzív nagycipikai ábrázolás „megszüntette őrző” felélesztése, útkeresése irányában jelzik a magyar regény lehetőségét.

Nyilván a Szépirodalmi Könyvkiadó által meghirdetett pályázatnak is szerepe volt abban a tényben, hogy a magyar kisregény is jelentős eredményeket tudott felmutatni 1975-ben. Nem csupán a kisregényre, hanem az év prózai termésének egészére vonatkozik az az észrevételünk, hogy a magyar regény struktúrájában és tematikájában lényeges átrendeződés megy végbe. Természetszerűleg egy ilyen folyamat regisztrálása nem szűkíthető le egy év vizsgálatára. 1975-ben azonban — a könyvek minőségi és mennyiségi arányait szemlélve — már félreérthetetlenül kirajzolódik eszmeiségük, szerkezetük, ábrázolásmódjuk és hangvételük fő iránya. A 20. századi pszichológia, filozófia és szociológia új eredményeit s a természettudományos világkép emberi kapcsolatokra, a társadalomra vonatkozó konklúzióit felhasználó, azokat — az igazán sikeres regényekben — a művek szerkezetébe, személyiségrajzába szervesen beépítő modern realizmusra gondolok itt. Ez a korszerű, a történelmi ábrázolás kosztümjében jelentkező is a mára utaló realizmus a szocializmus iránti elkötelezettség hamis pátoz nélküli őszinteségével tárja fel a magyar társadalmi valóságot: még helyenként éles kritikájával is a jobbító szándék reális lehetősége mellett téve hitet. Ez a modern, komplex realizmus az avantgarde előtti, alatti és utáni művészi irányzatok eredményeit már nem iskolás merevséggel másolja és ülteti át: a sűrített valóságba természetesen szövődik az anyagszerű, gyakran a szerkesztés gondolati pilléreit jelentő látomás. A metaforikus-látomásos sűrítés, líraiság már nem artisztikum-keresés csupán: a művekbe épülve nem mossa egybe a lírát és a prózát, hanem a tér és az idő gazdagabb dimenzióival, a képeknek és a látomásoknak a mélyebb lélektani-társadalmi valóságot kifejező intellektuális töltéseivel gazdagítja, tágítja a realizmus határát.

Ugyanakkor 1975 termésére a hagyományos vonalvezetésű, tipológiájú regényszerkesztés reneszánsza is nagy mértékben jellemző. A tematikai változatosságra, a korábban már-már háttérbe szoruló témák változatos exponálására figyelhetünk itt fel: lehetetlen észre nem vennünk, hogy a munkában való helytállás reális, patetizmus nélküli rajza milyen fontos — gyakran középponti — szerepet játszik az év regényeiben. A főváros és a vidék helyszínei egyaránt gazdag színeképben jelentkeznek, bár természetesen nem egyforma értékkel. A munkafolyamatok dokumentáris részletezése helyett, inkább a termelés emberi relációit helyezve előtérbe, jelentős teret kap a vidékről a fővárosba költözés életforma-váltásának számtalan problémája, nehézsége is.

1975-ben széles panorámában, színskálán él tovább a szatirikus, ironikus és a groteszk regény: a korábbi hagyományos műfaji keretekbe illeszkedve vagy azt a fantasztikum játékos lehetőségeivel gazdagítva. A deduktív módszerrel, nagyon sokszor vitatható prekonceptióval dolgozó parabolaregény, modellregény viszont alapvetően háttérbe szorult ez évben, vagy ha korábbi tézisszerűségét őrizte is bizonyos mértékben, hitelesebb életanyaggal töltődött fel (Dobai Péter: *Tartozó élet*). S végül feltétlenül figyelmet érdemel a fiatal próza útkeresése és továbblépése: a már első művükkel is értékes kvalitásokat felmutató új alkotók jelentkezése (Balázs József: *Magyarok*, Balogh Elemér: *Ússzatok, halacsok*, Asperján György: *Vészkiábratbejárat*).

*A modern realista regény két útja:
1975 legjelentősebb teljesítményei*

Az erdélyi Szilágyi István korábbi művei még csak ígéretét jelezték annak a nagy regénynek, amellyel az író — az utóbbi évek egyik legjelentősebb prózaírói teljesítményével — be-robbant az egész magyar irodalom élvonalába. A századelő „Jajdonában” játszódó, balladai erejű „történelmi” regény úgy szól korunkhoz, hogy realista társadalomrajzával, idő-

bontásos-látomásos szerkesztésével, osztály és pszichológiai képleteinek végső, tragikus következményeivel megdöbbentő mementóként figyelmeztetik az értékeit veszni hagyó, a vegetáció szintjén megrekedő mai embert is. Múlt, jelen és jövő Szilágyi regényében kivédhetetlen szimbiózisban él. Az osztályörökségek gazdasági és „erkölcsi” továbbélése a fojtogató életformának — a társadalom hierarchikus determinációjának — börtönébe zárja az embert. A sivár magányba, majd a balladai szépséggel, izgalmas lélektani, pszichiai elemző erővel megjelenített tragikus szerelem végeredményeként a gyilkosság és a betegség kavargó örvényeibe. Egy osztálykötöttségeiből lélekben kiszakadt, de ennek következményeit valójában vállalni nem tudó cívislánynak és az élete szerényen harmonikus, megtartó kereteiből kiszakított parasztembernek a kapcsolata áll a mű középpontjában. A regény a férfi megaláztatásának, kiszolgáltatottságának szexuális nyitányától a szenvedés stációin át jut el a bekövetkező gyilkosságig. Az osztályában, városában és az egész korban idegen Szendy Ilka valójában már kislány korától a képzeletben, az időtlenségben lebegett. Így a Gönczi Dénessel induló kapcsolata, annak skizoid, a testét ölelő parasztember alakját a falon függő képből „kilépő” vezérlő fejedelemmel behelyettesítő „játéka” csak a kisváros és az egrestelki otthon közötti kálváriát jelenthette a férfi számára. Az egyénisége mentése érdekében a kivándorlásra készülődő Gönczi csak az eljövő szabadság érzésével válhat egyenlő partnerré a szerelemben: s ennek az új férfinak a megismerése — tragikusan későn — igaz szerelemre lobbantja a lányt. Az időben és térben menekülő két ember sorsa így találkozik össze — könnyörtelen logikával — a halálban. A széles társadalmi háttérrel is felvázoló regény szorongató erejű látomás annak a megmérése, hogy lehet-e a kisszerű, az igaz életet lehetetlenné tevő valóság elől a képzeletbe, az időtlenségbe menekülni. Lehetetlen, ez a regény végső üzenete. A valóságból elmenekült a képzelet öntörvényű pályáin kószáló ember végül is a semmivel találja magát szembe, ahol már nincs morál és nincs emberi

kötődés: a semmibe átlépő ember törvényszerűen megsemmisíti önmagát. A valósággal mindig szembe kell nézni — bármilyen nyomasztó is az a valóság.

A gyilkosság után kényszerül rá Szendy Ilka — az örület egyre mélyebb szakadékaiba hullva — hogy a jajdoni létet és az ősök életét vallatva, megfogalmazza emberi lényegét, definiálja önmagát. Az apadó kútba követ hordó — beteg képzeletében Dénes elárvult fiaiként a malacokat etető-öltöztető Ilka már a skizofrénia parancsára cselekszik. Még létezik egy ideig a másik Szendy Ilka is, a réginek halovány mása, aki a felszínen a régi cívislány életét éli tovább. S van egy harmadik énje is a lánynak, a kontroll-én, aki önmagától elidegenedve figyel a saját vergődését. Az értelemnek és a moralitásnak azonban már csak egyre halványuló fényképét vetíti önmagára ez a kontroll-én: célja nem több, mint megérteni a lét törvényeit s a hálójukban vergődő önmagát. Azt az embert, aki a „jajdoni katlanból” a képzeletbe menekült, a múltba hátrált vissza, nem tudva, hogy a valóságtól elszakadt álomélet ösvényei előbb-utóbb labirintussá válnak, ahol már csak önmaga körül keringhet az ember a semmiben. Ahol már nincs kivel és miért csatáznia. A jajdoni igazságszolgáltatást nem vállaló, nem vállalható — mert annak már a születésétől kiszolgáltatott — lány a betegség örvényeiben fel is adja a sziszifuszi csatát: önként elébe megy a halálnak, a csalódott, bosszúszomjas öreg csavargó vak indulatának.

Az év másik jelentős eseménye, Lakatos Menyhért: *Füstös képek* című első — Füst Milán-díjas — regénye. Tematikájának és szerkesztésmódjának a Szilágyiétól teljesen eltérő jegyeivel is mutat az elemzett művel bizonyos belső rokonságot. A harmincas és a világháborús évek Békés megyei cigánytelepecinek életét feszült cselekményszövéssel és a nyers amoralitással — s a mégis fel-feltárulkozó humanitás kuszán kavargó jellemvonásaiból gyúrt figurák gazdag tipológiájával — bemutató mű a magyar társadalom „fehér foltjának” a feltérképezése is egyben. Vérbő realista regény, amely úgy örökíti meg a két világháború közötti cigányság életét, hogy — mint

Szilágyinak a századeleji jelképes Jajdonba emelt regénye —, súlyos, megválaszolandó kérdéseket vetít rá jelenünkre. De rokonítja a két regényt az idő fogalmának elmélyült, poétikus elemzése is: az időtlenségben lebegés, a percekbe kapaszkodás életérzésének társadalmi-pszichikai vizsgálata: az „egységes időt” jelentő, emlékeket, jelent és jövőt egybemossó „füstös képeknek” az emberi élet kiteljesedését megakadályozó nyomorúsága és mégis annyi szépséget, örömet hordozó varázsa. Ugyanakkor persze a *Füstös képek* szerkezete Szilágyi regényéhez képest alapvetően más felépítést mutat. A cigánytelepek színes és hiteles tablójává szélesedő cselekményszövés a hagyományos kronológiára épül: a szintén anyagszerű emlékképek-ből vagy természeti jelenségekből kinövő szimbolikus látomások a gondolatosság leglényegesebb elemeiként funkcionálnak. De ami a regény szerkesztésmódját elsősorban meghatározza, az a mű szereplőinek — a társadalmi viszonyok és az ebből következő életérzés által determinált — sorsából, életviteléből következik, s ez alakítja ki a *Füstös képek* jellegzetes pikareszk-műfaját. Így, ha némileg más szociológiai aspektusból is, Lakatos szereplőinek kalandos, vándorló élete nagyon sok rokon vonást mutat Tersánszky pikareszk-hőseivel. A *Füstös képek* — számos önéletrajzi vonást hordozó — főhősének és a vakmerő, nyugtalan Badának kettőse a Kakuk Marci — Soma párost idézi emlékezetünkbe. Lakatos Menyhért regényében nincsen múlt és nem csillan meg a jövő: csak jelen van, izzadságos és mégis nyomorúságot feledtető ölelésekkel, sovány örömökkal és még több szenvedéssel. Művében az író maga is hatalmas vitalitással él, de szemlélődik és ítélkezik is, úgy, hogy sorstársaival mindig együttérez. Tudja, hogy a nyomorúság perifériáira taszított lét legnagyobb csodája a lélek védekező mechanizmusa, amellyel a kilátástalan élettel szembeszállva is képes intenzíven átélni az emberi örömöket.

A „fiatal” prózaírók útkeresése

Jelentős eredményekben és az útkeresés érdekes kísérleteiben egyaránt kifejeződő dinamikus mozgás, átrétegződés jellemezte

ebben az évben a fiatal próza regénytermését is. Új alkotók jelentkeztek (Balázs József, Balogh Elemér, Üstök Péter), akik közül Balázs Józsefet és Balogh Elemért — első regényük alapján — máris kiforrott, rangos esztétikai-gondolati színvonalon megszólaló íróként üdvözölhetjük. Persze ugyanakkor ez a — korábbi éveknél — nagyobb művészi erővel való jelentkezés (úgy az első kötetes, mint a regény, kisregény műfajjal először kísérletező alkotók esetében) mindjárt fel is lazítja, kitágítja az irodalmi tudatban eddig nagyjából elfogadott „fiatal írók” fogalmának korhatárát. A már említett Balogh Elemérré éppúgy vonatkozik ez, mint az ugyancsak a Szépirodalmi Könyvkiadó kisregény-pályázatán feltűnt, de már korántsem ismeretlen Asperján Györgyre, Hallama Erzsébetre. Vagyis, ha — a hatvanas évek második felétől több hullámban jelentkező írók által kialakított specifikus színeképbeillesztés vagy az azzal történő összehasonlítás érdekében — fenntartással ugyan, de mégis használjuk a „fiatal írók” kategóriáját, akkor tudnunk kell mindig, hogy alkotásaikat a „felnőtt irodalom” rangján kell a kritikának számon tartania.

A tematika, az ábrázolásmód és a stílus meglepő gazdagságát mutatta ez a — generációs szempontból meglehetősen eklektikus — regénytermés. Balázs József és Dobai Péter — mindkettőjüket a magyar próza lehetséges megújítói között tartjuk számon — regényei (*Magyarok*, *Tartozó élet*), más-más megközelítéssel, történelmünk mélypontjának, a II. világháború időszakának megidézésével a tragédia lélektani és ideológiai összetevőire igyekeztek rámutatni. Úgy is mondhatnánk, hogy Dobai elemzésének középpontjában a manipulált emberi tudat áll, Balázs József *Magyarok*-ja viszont a legelemibb ideológiai-politikai ismeretekkel sem rendelkező tudatvilág szorongatóan „tisztá” képét vetíti szaggatott, kemény ábrázolásmódjával elénk. Dobai regényében, a *Tartozó élet*ben a nacionalista-sovinisza gyökerű tettek és a magyar tudatvilág liberális-demokratikus eszmeiségének számos illúziójával táplált álcselkvések tragikuma szembesül egymással: a passzivitással szemben végülis csak a magányos heroizmus példáját

mutathatva meg. A *Magyarok*ban az egzisztenciális kényszer és a tudatlanság miatt Németországban munkát vállaló földművesek esetében — az emberség parancsát az ösztöneikből a tudatukba emelő — kollektív lázadás, hazatérés a tett. Szándékát tekintve Dobai regénye Balázs Józsefénél nagyobb igényű vállalkozás, de a mű szerkezetét helyenként kuszán fonja be a hatalmas gondolati anyag. Ez a már-már kérkedő intellektualizmus a szellemes ötletek kedvéért időnként erőszakot tesz a figurák karakterén is. A gondolatiság és a képi megjelenítés nem alkot olyan egységet itt, mint az első regényében és egyes novelláiban: a gazdag életanyag mögül minduntalan előbukkan egy kimódolt parabolaregény szikár váza. A *Tartozó élet* inkább azzal az elismerésre méltó etikai, szellemi erőfeszítéssel lep meg bennünket, amellyel — magányos hőségnek fejlődésrajzán keresztül — a külső és belső, az objektív és szubjektív történelmi determináció hálójában vergődő nemzet sorsát vallatja. A *Magyarok* nem törekszik olyan átfogó képet adni a korról, mint a *Tartozó élet*, mégis Balázs József műve a jelentősebb alkotás. A *Magyarok* eszmeiségével teljesen adekvát a puritán, fojtott, s mégis költői stílus, amely a hontalanságnak, az idegenségnek, majd a félelemnek a regény földműves hősein egyre jobban eluralkodó érzését hozza a lélek mélyrétegeiből a felszínre. Az idegen és a némaságában is egyre fenyegetőbb külvilág jelzéseit kell — tapasztalatlanságukban csak az ösztöneikre, tiszta emberi vágyaikra hagyatkozott — regényhősöknek egy teljes, eszméltető, a hazatérést belső paranccsa érlelő képpé transzformálniuk. Balladás szűkszavúságával az egyszerű emberek humánusának olyan tisztaságát, ellenálló erejét szikráztatja fel a regény, amely sok hiteles kordokumentumnál is érzékletesebben érteti meg velünk a későbbi, a felszabadulás utáni szívós újrakezdés hitét, lendületét.

Dobai regényének intellektuális igényessége nélkül, egyfajta, a személyi kultusz időszakára rávetíthető történelmi modellt próbál felvázolni a fiatal prózaíró nemzedék markánsan realista, a társadalmi valóság szociológiai feltérképezésére mindig vállalkozó képviselője, Czákó Gábor is. A *Csata min-*

den áldott nap azonban alatta maradt eddigi — szociográfiai-morális indíttatású — műveinek. Hiányzik a modellt hitelesítő életanyag vérbő elevenése, a regény stílusa a metaforikus tömörítésekkel dolgozó *Megváltó* pszichológiai realizmusa után inkább csak száraz naturalizmusként hat, s a l'art pour l'art harc szükségességét hirdető és a békés játék elvének jegyében egymással megütköző gyermekcsapatok lélektani rajzán átüt az írói prekonceptió. A próza egészen más lehetőségeivel, orientációjával, eszköztárával élő Lugossy Gyula három kisregényt összefoglaló új kötete. A *Széthullások* viszont nemcsak azt mutatja, hogy a fiatal író feltehetően kilép a nouveau roman bűvöletéből, hanem azt is, hogy „tabula rasa”-t csinálva, leás régi életérzése gyökeréig (*A nyaralás*), és — ha az értékválasztást tekintve nem is éppen szerencsés szerelem rajzán keresztül —, szinte a korábbi könyveire emlékeztető monomániával, szembeszáll az elidegenedés jelenségeivel (*A féldlóm*).

Kétségtelenül a tematika, az írói látásmód kitágulásának irányában hatott 1975-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó kisregény pályázata is. A munkásközösségek életének ábrázolása, a munkássorsot — a korábbinál igényesebb szellemiséggel — vállaló beilleszkedés problémái többoldalú megközelítéssel kaptak teret ezekben a regényekben. Üstök Péter kisregényéről, a *Hétfőről* sajnos nem sok jót mondhatunk: a mű aktuális gondolatiságát modoros és naturalisztikus stílus hordozza. Viszont annál inkább fel kell figyelnünk Asperján György regényére, a *Vészkijáratbejáratra*. Az önéletrajzi motívumokkal is átszőtt regény egy — még emberi gyengeségeivel is kemény etikai tartású — munkásfiatal szívós küzdelme önmaga személyiségének kiépítéséért. Szenzibilis lényének nagyon sok megpróbáltatáson kell keresztülmennie, a barátság és a szerelem után sóvárgó vágyának nem egyszer az értetlenség, gúny és közöny céltáblájává is kell válnia ahhoz, hogy az önképzés útján végre kirajzolódjon előtte az értelmesebb élet lehetősége. Asperján hőse elkeseredését, vágyainak zátonyra futását a képzelet önironikus játékaival is rekompenzálja, mint ahogy jogos sérelmei miatt is a fantázia világában lejátszódó

„bosszúval” vesz nem egyszer elégtételt. Az író viszonya alterego-hőséhez szellemesen őszinte: az álvalóságot korrigáló vallomások így nem a szatirikus kritikát, hanem az önmagát mélyen ismerő és a változtatás képességével is rendelkező ember magatartását jelenítik meg. Illúzió nélküli, reális képet kapunk a munkásosztály különböző rétegeinek típusairól is közben: különös értéke a regénynek az a merész szlenggel operáló nyelvi bravúr, amely a valóságot rózsaszínre lakkozni nem hajlandó ember védekezése is egyben.

A már harmadik kötetével, de az első regényével most jelentkező Hallama Erzsébet írásait a realista — bár időnként dokumentáris részletezésbe szürkülő — érzékeny valóságfeltárás és a képi megjelenítő erő szimbiózisaként tartja számon az irodalomkritika. A kutatóintézetben játszódo, értelmiségi problematikát boncolgató *Üvegvár* az aktív tudományos igény és az üres formalizmusba, vezetői önkénybe torkolló szellemi impotencia konfliktusának természetrajzával foglalkozik kezdetben, hogy aztán a zsarnoki igazgatás áldozataként megnyomorított, háttérbe szorított tehetséges alkotó magányba záruló fájdalmának, a lázadás utáni kontemplatív életérzésének adja át a teret. A tehetség küzdelmének — helyenként már-már szürke — megjelenítése után mintha egy új regényt olvasnánk. Egy kemény, tárgyias költői képek szimbólumaiba emelkedő, de keserűen szkeptikus életfilozófia uralkodik el a műben, de ezzel az írónő az etika, a humánus belülről jövő kényszere, az értéket őrző megmaradás parancsa miatt, megindító egyszerűséggel és bölcsességgel veszi fel a harcot. Hallama Erzsébet művét igaz örömmel üdvözölhetjük még akkor is, ha tudjuk, hogy a gondolati-stiláris kettősség megakadályozza az igazán jelentős regény létrejöttét.

Nagy meglepetés volt Balogh Elemér első regénye, az *Úszatok, halátskák*. A brutálisan önző veje által szociális otthonba száműzött, unokái szeretetét nélkülözve csendesen pusztuló öregember lázadó szökésének lélekrajza az emberi humánus művészi erővel megjelenített példáját állítja elénk. A naiv, becsületes öregember hazamenekülő kálváriájának realista

ábrázolásában szervesen illeszkednek a félelem által motivált látomások képei, amelyek már egy kiforrott művészegyéniség szuverén látásmódját revelálják. A Séd völgyében bukdácsoló Rafaelt a Bakony oltalmazó ereje „segíti” az otthonába, amelynek az átalakult, számára idegen képétől éppúgy fél, mint ahogy minden idegszálával vágyódik haza. Lázálmában fényes, rideg, üresen kongó palotát lát a régi házuk helyén, amelyben az új világban a helyüket nem találó megvadult lovak apokaliptikus látomása feszíti szét a csend vízióját. A realitás képe azonban egészen más: a pusztulásra ítélt, elhagyott, üres ház. A haldokló öregember csak a képzelet tragikusan megindító játékával láthatja viszont unokáit: az ajándékba hozott, végül a patakba ejtett százasok — önmaga önzetlenül továbbadott életének szimbólumával — „pisztrángokká változva” úsznak a mederben „lubickoló” unokák után.

A cselekvő hősök tipológiája

A cselekvő embernek (a régi értelemben vett „pozitív hős” fogalmát persze merőben átértékelő) képe láttuk, már teret kapott a fiatal prózában is. Még inkább központi szerepet nyert ez az átértékelő tipizálás a közép és az idősebb nemzedék műveiben. Egy közéletből már kihullott régi kommunista és egy — a balesete miatt lelkileg is megsérült — fiatalember találkozásának, fel-fellángoló konfliktusának, oldó-megbékéltető, majd a tragikus vég katarzisába emelkedő drámájának regénye Gáll István pályadíjnyertes műve, *Az öreg*. Ugyanakkor *Az öreg* nem tartozik Gáll István legjobb alkotásai közé — a naturalista túlrészletezésbe vesző leírások, az öreg múltját felvillantó mellékszereplők epikus párbeszédeinek erőtlensége kétségtelenül gyengíti a regényt. Mégis elgondolkodtató művet veszünk a kezünkbe: maradandó tanulással, amely a világ s az önmagunk iránti hűség és a szükségszerű, mert igaz ügyet szolgáló változás benső küzdelméből sugárzik. Persze a ridegen kemény vidéki munkában való helytállást középpontba állítva született szürkén dokumentáris, a magánéleti

problémák konfliktusát csak felvető, de végül is bizonytalan ködbe mosó regény is, Mocsár Gábor *Ég alatt, föld felett* c. műve.

Erős atmoszférájú, drámai világot jelenít meg Thiery Árpád regénye, a *Szerelmes korallok*. A konszolidáció időszakából lassan kikopott forradalmár és a régi világ vonzásában élő borbély családjának gyűlölködésével nemcsak a már-már elpusztulásra ítélt, de végül mégis győzedelmeskedő igaz szerelem diadalát ábrázolja egyszerű szépséggel a regény, hanem a két fiú szembenállásával a hétköznapi „forradalmiságába”, munkájába aktívan beilleszkedő ember példáját s a rendkívüli történelmi időszakok nagy, romantikus tetteinek hiányában az önmaga és mások ellen forduló energiák pusztító hatását is.

Megint más az emberi helytállás példája, ahol a tragikus szerencsétlenség keríti be és szorítja a munka és a magánélet periferiájára a regényhősöket. Gyenes István *Háttérben* c. műve árnyalt pszichológiai realizmussal jeleníti meg az olajbányában fél lábát elveszített fiatalembernek a hazug álmvilágba, öncsalásokba soha nem menekülő, önmagát a súlyos tragédia ellenére is továbbépítő kemény tartását, a kényszerű realitásokkal számot vető, de mégsem lefokozott, hanem igaz értékeket kereső boldogságát. A főhős szemlélődő, de korántsem passzív nézőpontjából a vidéki olajbányászat és a mezőgazdasági kultúra konfrontációjával is izgalmas, nem a termelés részletkérdéseire, hanem annak humán problémáira vonatkozó gondolatok egész sora vetődik fel, természetesen szövődik be a regénybe. Sajnos a baleset okozta sérülésnek ugyanezt a témáját variáló másik regény, Vidor Miklós *A kihívás* c. műve — felszíneesebb megoldásokkal dolgozva — nem tudja ezt a „kihívásra” adott választ igaz művészetté mélyíteni.

Az aktív, sorsukon változtatni akaró regényhősök mozgásirányát nézve, szerepet kapott 1975-ben a vidéki, tanyasi életforma bezártságából való kitörés, az életforma-váltás problémája is. Csontos Gábor *Mese a tűzoltovajról* c. regénye a prométeuszi mítoszt próbálja rávetíteni a szerelmüket fenyegető szülői zsarnokság elől a fővárosba menekülő fiatal szerelmesek

történetére. De a naturalisztikus szürkeséggel csordogáló budapesti hétköznapiak rajza nem túl szerencsésen ötvöződik a romantikus fordulatokban bővelkedő — a beteg lányt megmenteni igyekvő — izotóplopás „heroikus” erőfeszítéseivel. Ami mégis értéket jelent a regényben, az a megindító erejű, tisztaságú szerelemnek — a jelenünkben már-már halványulni látszó — képe. Míg Csontos Gábor művének kiteljesedését a motiválatlan romantikus fordulatok akadályozzák meg, addig Csák Gyula rokontémájú regényét, az *Örökzöldet*, a helyenként felszínes, kidolgozatlan lélekrajz ballasztjai terhelik. Pedig az *Örökzöld* első része ragyogó ironikus tablóját adja a vidéki felfuvalkodott, pénzhajhászó úrhatnáságnak: látszik, hogy az író igazán otthon van a témában, ízig-vérig ismeri szatirikus világának figuráit. De amennyire megértjük az otthoni zsarnokság, kilátástalanság elől a fővárosba, a bátyja anyósához költöző fiatalember bátor lépését, annyira értetlenül állunk a fiúnak — az önmaga megváltoztatását a „forradalmi kísérlet” tárgyává „avató” — zavaros filozófiája előtt. Ezt az életformaváltást a fővárosban látszólag már gyökeret eresztő, valójában a perceknek élve a céltalanságban lebegő galeri nyájszellemén keresztül vizsgálja a *Kitagadottakban* Bárány Tamás. Biztos kezű, de túl könnyed vonalvezetésű lélekrajzzal építi fel a galcriből kiváló, annak mentalitását megtagadó főhős jellemét: a két életformának ez az ütközése azonban — bár problémaelemzése nem hatol elég mélyre — elkerüli a didaktikus moralizálás buktatóit.

A szülőföldtől elszakadás fájdalmát — a szülők sorsát valátva önmaga lényének megfogalmazására is törekedve —, Kiss Dénesnek sikerült lírai szépségű „riportregényében”, a *Hét gömb rendjében* legelevenebben megörökítenie. Kiss Dénes az emlékezésnek csak intuitíve felfogható asszociációs pályáját követve — a tudatalatti rétegek elemzésével is a törvényt keresve —, a múlt és a jelen tudati szimbioziséra, s ez együttélésnek a személyiség jövőjét meghatározó szerepére hívja fel a figyelmet. Ez persze nem zárja ki a választás lehetőségét, az akarat szabadságot, de ez a szabadság nagyon sok vonatko-

zásban korlátoz és kötelez: az elkülönülésben is vállalni kell az eltéphetetlen gyökereket, a régi otthont, a szülőket. Nem pusztán etikai, biológiai törvény ez, hanem az önmagunk mélyebb megismerésének parancsa: az anyát megszólaltató „interjúban” kibontakozó egyszerű világkép, a „hét gömb rendjének” hite és a racionalista világnézet között épülő gondolati híd ennek az összefüggésnek a tudomásulvétele.

A történelem megjelenítésének gondolati, műfaji lehetőségei

Már láttuk, 1975-ben a regényirodalom megkülönböztetett érdeklődéssel fordult a 20. századi magyar történelem — jelenünkig gyűrűző — problémája felé. Ha a Szilágyi István, Lakatos Menyhért és Balázs József teljesítményeinek rangját ezek a regények nem is érik el, gondolati igényességük, műfaji törekvéseik sokszínűsége miatt feltétlenül beszélnünk kell róluk.

Egy jellegzetes, sűrű életszelet vagy egy sajátos nézőpont kiválasztása alapján idézik meg Gerencsér Miklós és Fekete Gyula művei az ötvenes évek elejét és a felszabadulás utáni koalíciós időszakot. Fekete Gyula műve, a *Mézeshetek* — „naplóregény”. Egy idillikusan pergő házasság hétköznapijainak, az asszony feljegyzéseinek a krónikája, amely alkalmas lenne arra, hogy ezt a naiv tudósítást az író — a valóság és a szubjektum szembesítésével — ne csupán kordokumentumként hasznosítsa. A dokumentumregény rangosabb művé való érlelése azonban nem sikerült Fekete Gyulának, pedig a naplóregényben — az asszony naiv bizakodásának és a később bekövetkező eseményeknek a disszonanciájával — benne van ez a lehetőség. Gerencsér Miklós regényének, az *Idegen feleség*-nek kétségtelenül figyelemre méltó a szándéka: a személyi kultusz időszakában is, a sztálinvárosi építkezés hitével, dinamizmusával — az értékek megmutatása. Sajnálatos paradoxonnal viszont, éppen ezért minősíthetjük Gerencsér Miklós nagyobb igényű, lélegzetű munkáját dokumentumregénynek: a műnek ugyanis csak a dokumentáris részletei elevenek.

A kor ellentmondásai, problémái kiszorulnak az *Idegen feleség*-ből, s a túlexponált, álkonfliktust produkáló „szerelem” rajza aránytalanul megnyújtja a regényt.

A nagyobb történelmi korszakot átfogó regényeket vizsgálva, Grandpierre Lajos, Hámori Ottó — a Horthy-korszaktól napjainkig ívelő — műveinek értékes munkásmozgalmi és kortörténeti rajza él elevenen. Sásdi Sándor regényének a Monarchia alatti és utáni időszak kisvárosát egy sűrű, vérbő, szellemes iróniával kezelt életanyag vitalitásával megidézõ erejére figyelhetünk fel. (Kolozsvári Grandpierre Emilnek a *Tárguló múlt* kötetben megjelent „tényregényéről”, a 20. századi magyar polgárságnak egy meglehetősen új arcát megrajzoló *A család hívó szaváról* — a nagyobb epikai vállalkozásba emelt továbbépítése miatt — nem beszélek most, ez már az 1976. regénytermését elemző tanulmány feladata.) Sajnos azonban mindhárom mű értékét kompozíciós hibák, egyenetlenségek gyengítik. Grandpierre Lajos könyve (*Gyökerek és hajtások*), a „deus ex machina” tragikumával „oldja fel” a regény magánéleti, szerelmi konfliktusát. Sásdi *Élt: négy boldog évet* c. művének — a fasizmus által determinált — szerelmi, emberi tragédiája nem kap elég árnyalt elemzést a regény egészéhez képest. Hámori Ottó regényének (*Fogd kézzel a halat*) erőteljesebb művészi kisugárzását pedig akadályozza a túldimenzionált, sok aspektusú megközelítés, cselekményszövés.

Árnyalt művészi elemzést kapott ebben az évben — a nemzet második világháború alatti sorsának problémakörén belül — a magyar zsidóság tragédiája. Bárdos Pál, Gyertyán Ervin, Kertész Imre művei gondolati igényességüket, eszmei irányukat tekintve, semmiképpen sem azonosíthatók az ismert borzalmakat részletező „gettóregények” fogalmával. Nem a deportálások, a lágeréletek krónikája a lényeg ezekben a regényekben — bár az események tárgyilagos leírása is magától értetődően teret kap —, hanem a tragédia politikai-lélektani okainak és következményeinek az elemző vizsgálata: a magyar zsidóság és a magyar társadalom tudatvilágának egészében.

Erre az analizáló és összegező szándékra figyelve utalhatunk az esszéregény specifikus változatára: jelen esetben korántsem a könnyed csevegés műfajára gondolva. Bárdos Pál regénye, *Az első évtized* valósította meg a legtökéletesebben ezt a szándékot. Talán azért, mert az író a teljes gondolati kép kidolgozása érdekében — a hiteles önéletrajzi események beszövéseén kívül — eleve mellőzött minden „regényszerű” fordulatot. A legnagyobb értéke a könyvnek az a nemzetheztartozás mély érzésével átitatott dialektikus szemlélet, mely a zsidóság sorsát, tragédiáját az egész magyarság tragédiájával való szerves, elválaszthatatlan összefüggésben vizsgálja. A két világháború közötti magyar társadalom torzulásait elemezve, a megfélemlítés mechanizmusában, az emberi tudat manipulálásában és a hierarchikus társadalmi rend normatív elfogadtatásában látja Bárdos Pál a tragikus események ideológiai-lélektani eredőit. Vázlatosságában is elgondolkodtató személyiségrajzát adja Szöllősynek és Gerának, Szálasi két alvezérének, akiket az író — kisgyerekként — szülővárosából személyesen is ismert. Szöllősy például, a makói patikus, leküzdhetetlen politikusi ambíciókat táplált magában. De annyira ostoba volt, hogy a helybeli kereskedőegyletben sem lehetett volna elnökhelyettes: így lett aztán Szálasi idejében miniszterelnök-helyettes. A *Szemüveg a porban* — Gyertyán Ervin műve — szerkezetét tekintve már egyáltalán nem tekinthető rendhagyó regénynek. Gyertyán Ervin látszólag többre vállalkozik, mint Bárdos Pál: ez a több azonban valójában kevesebbnek bizonyul. Bárdos Pál elemző-meditatív módszerével szemben Gyertyán Ervin hatalmas intellektuális anyagot mozgó dialógusokkal, dramatizált vitákkal dolgozik, s ez a fajta gondolatiság helyenként már-már szétfeszíti az egészében értékes, jelentős drámai erővel megszólaló regény kereteit. Kertész Imre első regénye, a *Sorstalanság*, „mítoszrombolásnak”, a sors-mítosz szétfoszlásának is tekinthető. A német lágerek szenvedéseit átélő zsidó kamaszfiú történetében sem a megsemmisítő táborok mechanizmusa érdekelte az író, hanem a rendkívüli körülmények között napról napra formálódó, vál-

tozó gyermektudat, amely a felnőtt gondolkodás szintjére — kényszerűen — emelkedve, végül is elutasítja a korábban elfogadott, a sors álarcában számára kiosztott, kegyetlen szerepet. A történelem kaotikus jelenségeit az eleve elrendelés végzetévé növesztő „sors” elleni tiltakozás a regény, amelynek filozofikus hitelét, erejét némileg azonban gyengíti az a tény, hogy olyan élethelyzeteket fogalmaz meg a felnőtté érés folyamatában (árnyaltan ez a kamasztudat), amelynek lényeglátó elemzésére még ilyen „sűrített” időben sem lehet képes egy fiú intellektusa. Ebbe a témakörbe illeszkedik, de az említett művek intellektuális jellegétől, gondolati irányától lényeges eltérést mutat Moldova György regénye, a *Szent Imre-induló*. A pesti gettó helyenként realizisztikus rajzának és a jelentős erővel megelevenedő drámai helyzetek ellenére, a regény alapvetően elhibázott alkotás. Egyszerre jellemzi a romantikus meseszövést és (emlékezzünk a felszabadulás után játszódó záró jelenetsor tétova, indokolatlanul sötét távlattalanságára) a gondolati kisiklás, eszmei aránytévesztés.

A régmúlt idők történelmébe visszanyúló regények közül — a századunkra is rávehető „modell” életszerűségével — Lajta Kálmán művét, a *Budai tüzeket* emelhetjük ki. A 14. század elejének véres, zavaros éveiben játszódó regény — bár Göncz Árpád 1974-ben megjelent *Sarusokjának* gondolati, művészi színvonalát nem éri el —, a fanatizmus bátorsága és az árulás elvtelensége között keresve a lehetséges, értelmes cselekvés útját, aktuális igénnyel szól korunkhoz. A pápát kiátkozó, Károly Róberttel szembeszálló Lajos pap és a politikai összefüggések minimumát sem látó, s ezért a fanatizmus által könnyen manipulálható főhős alakjával, elgondolkodtatóan mutat rá arra, hogy a kompromisszumot semmiféle formában elfogadni nem hajlandó heroizmus — a társadalmi, nemzeti összefüggések egészében vizsgálható pozitív tett szempontjából — gyakran csupán veszélyes partikularitás. Kár, hogy Pettermann bírónak a reálisabb, mérlegelőbb politikusi magatartást sejtető vonásai nem rajzolódnak ki határozottan a regényben.

A lélektani és a „pszichologizáló” regény

Az 1975-ös év regénytermését vizsgálva, külön elemzést igényelnek a morális-pszichológiai tényezők által meghatározott specifikus tudatállapot rajzát a művészi ábrázolás közepontjába állító művek.

Az élettárs, a szerelem elvesztésének, a halálnak szemérme-sen rejtőzködő, a kisregények humoros-ironikus felhangjainak önvédelmi reflexein átütő tragikuma avatja Gyárfás Miklós életművének egyik legjelentősebb darabjává új kötetét, a *Szilvesztert*. A Gyárfás-hősök életében a hozzájuk legközelebb álló emberek a haláluk után is jelen vannak, a felejtethetlen halottak egész lényükkel, mozdulataikkal, továbbszóható gondolataikkal élnek. Lehet-e a halál árnyékában zsugorodó élet minden rezdülésében osztozni, lehet-e a szerelmet — a szeretett lény biztos halálának tragikus tudatában is — ugyanúgy folytatni, kiteljesíteni, mint korábban? Ezekkel a kínzó kérdésekkel, önvádakkal zárul, s kap valójában teljesebb, szélesebb körökben továbbgyűrűző folytatást a *Volt egyszer egy színház* . . . c. kisregény a *Szilveszter*ben. A *Volt egyszer egy színház* . . . Verája elfogadta a halál árnyékában ráosztott szerepet, a kímélő hallgatást, csak a halál után „lázadt fel” ellene, de fájdalmát már csak testetlen jelenlétében — a férfi képzeletében — tudja megfogalmazni. — „Csak tudod, mégis jó lett volna, ha mi ketten a halálom lassú közeledésében összebújunk, szabadon engedjük érzelmünket, nem rejtőzünk egymás elől, hanem úgy, mint akkor, szerelmünk kezdetén, a halál ellen is merjük szeretni egymást.” A férfi önvádját csak a költészetbe emelkedő önirónia záróképevel tudja oldani az író: a hegyszirten álló szamarak szürkéségének kifénycsedő képével, a humor gyöngéd, megindító poézisével. A *Szilveszter* szintén rákban roncsolódó, varázsos lényű színésznője már nem hajlandó elfogadni semmiféle önámítást, önként eldobja magától az életet, amikor már egész testében érzi a halált. A pillanatokat, perceket is kiteljesítő életének egész logikájából következik ez, hiszen a színésznő „szünet nélkül birtokolta a

jelent, annak legkisebb részecskéjébe is behatolt”, míg a férje — a szerelem izzó-gyöngéd áramában is —, a jövő számára építette, de nem élte át intenzíven a jelen pillanatait.

Az öregség erkölcsileg már-már aggasztó szimptómáival veszi fel a harcot Benamy Sándor *A pakonipartos, az agglegény és a kisfiú* c. nem nagy igényű, de elég színvonalas kisregényének főhőse — a mikrovilágba záruló magány öniróniával szemlélt vergődésétől a szinte már a humánusmot tagadó acsarkodás dühén át a befejezés egyszerű bölcsességének megbékéléséig. A másfajta — a kemény, de túl rideg etikai tartást is őrző —, társadalmi szerepbe, a „tökéletes” bíró, feleség és anya pózába kövült ember magányának lélekrajzával foglalkozik Móricz Virág *Hiába* c. regénye. Az asszonynak ebből — a már elviselhetetlennek érzett, etikailag látszólag tökéletes, de valójában az élet teljesebb érzelmi átélését lehetetlenné tevő — szerepből kitörni próbáló tétova, zátonyra futó kísérleteit az ítélkezés és felmentés nélküli tárgyilagos leírás nézőpontjából szemléli az író. Valójában a kitörés lehetetlenségét éreztetve, Móricz Virág fokozatosan magára hagyja, a háttérbe szorítja hősnőjét: a regény előterébe egyre inkább a gyerekek érzelmeinek kavargó áradása, szenvedélyes szeretetük és gyűlölködésük lélektanilag izgalmas, de némileg fülledt, ambivalens világa kerül.

Ezekről — az emberi lélek különleges állapotát, életérzését reális pszichológiai motivációval ábrázoló — művektől határozottan el kell választanunk a homályos lélektani képleteket vagy az egészségtelen pszichikai beltenyészet „állóvizeinek” tükörképét felvillantó „pszichologizáló” regényeket. Kende Sándor *Furcsa lány* c. regénye éppolyan kusza „ambivalenciával” válaszol fel és mossa egybe a szerelem rajzával a főhősnőnek a színésznő-anya iránt érzett rajongását és gyűlöletét, mint amennyire homályban hagyja az emigrációs sorsban, a megalázó házasság során — az értelmes kitörés helyett — csak a hisztérikus kényszerselekvést produkáló asszony tettének valódi indítékait. A női magány problémáját állítja középpontba Bihari Klára és Székely Júlia műve, de mindkét regény

— a kritikai távolságtartás teljes hiánya miatt — megreked a tehetetlen, szenvedő hősnők lelki szimptomáinak, regisztrálásuknak szintjén. Székely Júlia regényében (*A magányosság iskolája*) csak a főszereplő ügyvédnö tevékenysége körül kibontakozó bírósági élet panorámája él igazán: „a magányosság iskolája” valójában a neuraszténia — nem éppen sikeres — terápiája csupán. A *Próbaidő*ben pedig Bihari Klára — anyagának gondolatilag, művészileg igényesebb megformálása helyett — maga is passzív rezignációval utaztatja tehetetlen hőseit a jelenben és a múltban.

A szatíra és a fantasztikum

Az éles szarkazmus és groteszk s a szelidebb, elnézőbb humor és ironia gazdag árnyalatait bontották ki — a mai valóságunk kritikai színpékében — az alapvetően szatirikus hangvételű regények.

A megértő, együttérző derűt keltő chaplini kisémberei magatartás és a — képességeivel számot nem vető — gátlástalan karrierizmus pólusai között járja kötéltáncát Bereczky László kisregényének, az *Okulásul fiainak* főhőse. A törtető „antihős” figuráját nagyon sokan megrajzolták már: Bereczky szatirikus kritikájának ostora inkább a kóros tenyészetet lehetővé tevő mechanizmuson csattan. Az „ejtőernyősként” a múzeumigazgatói állásba ereszkedő, a bukás után a temetkezési vállalat vezetőjeként is levitézlő, de „főnixként” újra feltámadva, a vendéglátóipar vezérigazgatói székébe röpködő főhős száználmas erőfeszítéseit oldott humorral szemléli az író. És elnéző, megértő derűvel kísérhetjük küzdelmes életútját mi is, hiszen ez az ember az igazi tettehez is felnő a regény végére: a gimnáziumi gondnokság elvállalásához és a képességeivel adekvát munka becsületes elvégzéséhez. Nem ezt az utat járják Varga Imre *Összevissza ivadékok* című, szintén a Szépirodalmi Könyvkiadó pályázatán feltűnt keserűen szarkasztikus regényének — a megye életében jelentős szerepet játszó — figurái. A regény kritikájának horizontja korántsem

szűkül le a személyi kultusz időszakából holmi ritka kövületként megmaradt hajdani hatalmasság morális szimptomáinak rajzára. Félreérthetetlenül érzékelteti az író, hogy ezt a „továbbélő vitalitást” a jelenlegi megyei vezetés egy részéhez fűződő baráti kapcsolatok táplálják. A komikus alaphelyzetből kiindulva, a groteszk jelenetsoroktól a befejezés kesernyész iróniájáig, jelzi a regény, hogy az alulról és felülről elinduló harc csak majd később kezdődhet el igazán. Az *Összevissza ivadékok* olyan kórképet diagnosztizál, amelyre fel kell figyelni — nem csupán az olvasónak. Ez a javítani akaró kritikai szándék itatja át Fenákel Juditnak a tehetséget megfojtó kisvárosi kisszerűség, szűk látókörű önkényeskedés ellen harcoló *Dokumentumok U. M.-ről* c. művét is, sajnos, a túlságosan mereven értelmezett „riportforma” miatt az említett regények vérbő humora nélkül.

Déry Tibor szellemesen ironikus — bár nem a tőle megszokott művek rangján jelentkező — kisregénye, *A félfülű* az erőszak természetrajzán keresztül a nyugati világ mentalitásának könnyed cinizmusát veszi célba. Az újsághírek kuriózumát ezúttal nem tudja olyan jelentős, szuverén művészi alkotásba emelni Déry, mint a *Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról* esetében. Mindenesetre figyelemre méltó tény — s ennek az árnyalt érzékeltetése jelenti a kisregény legfőbb értékét —, hogy az áldozat, a félfülét kényszerűen elveszített milliomosfi mentalitása, „etikája” ugyanúgy nem jelent mérhető értéket, mint a meglehetősen barátságtalan gesztus elkövetőie.

Sokkal szelidebb, némileg Mikszáth hangvételére emlékeztető humorral jeleníti meg a *Mint egy francia király* c. regényében Molnár Géza az emberi hibákat, gyengeségeket. Érthető is ez, hiszen — Mérgesszájú Jakab személyében — az egész életét keményen átdolgozó munkásember a regény „szenvédő” hőse, aki a fantasztikum játékos írói lehetőségével úgy tűnik, „változtathatna” nyugdíjas sorsán. Jakab „visszafiatalodásának” metamorfózisa a kispolgári életszemléletet átvilágító frappáns komikus szituációk egész sorát kínálja: az író kellőképpen ki is aknázza ezeket a helyzeteket. A könnyed,

szórakoztató játékosság persze nem avatja jelentős alkotássá a regényt: ezt ezúttal igazságtalan lenne számon kérni az írótól. A fantasztikum egészen más birodalmába vezet bennünket Goda Gábor *Mennyei csavargója*. A fantasztikum játéka itt nagyon komoly intellektuális képzelőerővel telítődnek: Goda a fantázia számára teljesen nyitott univerzumban „inkarnálja” — szellemes ironiával — a nagyon is a földi életből absztrahált, az emberi létezés abszurd változatait felvillantó jelenségeket és modelleket.

A továbblépés lehetősége

1975 nem pusztán előrelépést jelentett az előző évhez képest. Ha 1975 jelentős eredményeket felmutató magyar regényeiről készítünk mérleget, akkor feltétlenül figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a legkiemelkedőbb értékeket ezúttal a teljesen ismeretlen vagy műveikkel korábban csak szerényebb mértékben ható alkotók hozták létre. Éppen ezért, a magyar regény jövője szempontjából a továbblépés komoly perspektíváját vetíti ki 1975 dinamikus „frontáttörése”: nem lehetetlen, hogy az elkövetkező években a prózában — az értékek vonatkozásában — lényeges átrendeződés megy majd végbe.

A tanulmány elején utaltam arra, hogy a magyar valóságot teljesebben feltáró regénynek a társadalom- és természettudományok ismeretének gazdag komplexitására kell épülnie, a művekben a tudásanyagnak és a művészi kvalitásoknak szerves egységet kell alkotnia. Bizonyítottunk látszik — a már közhelynek számító — régi megállapítás igazsága: a prózaíró rendszerint később, nehezebben jut el a „felnőttkorúsáig”, mint a költő. Fokozottan vonatkozik ez a tétel jelenünkre: az élet és a tudományok hatványozódó információit kell — az esztétikai „kódolás” bonyolult folyamatában — az írónak művészetébe beépíteni. Ezért az 1975-ös év váratlan meglepetései valójában egy természetes, lassúbb alkotásfolyamat eredményei inkább: az elsőkötetes Lakatos Menyhért esetében éppúgy, mint az *Üllő, dobszó, harang* c. regényével s még-

inkább a *Jámbor vadak* novellaciklusával már a *Kő hull apadó kútba* „Jajdonának” előképét megjelenítő Szilágyi István művében. Nagyon tanulságos ebből a szempontból is a hatvanas évek derekától több hullámban kirajzó „fiatal” prózaírók sorainak átrendeződése: a túl korán publikáló írók halványuló jelenléte és a teljesebb életanyag birtokában magasabb esztétikai rangon jelentkező alkotók művészetének — nagyobb valószínűséggel várható — továbbbépülése (Balázs József, Dobai Péter, Asperján György, Hallama Erzsébet, Balogh Elemér).

Persze egy év regényterméséből kirajzolódó perspektíva csak a vizsgált esztendőben kötettel nem jelentkezett írók későbbi műveinek lehetőségeivel együtt bontakozhat ki reálisan. S ha erre gondolunk, az 1975-ben kevesebb „penzumot”, rutinmunkát produkáló, a történelem és a jelen dialektikus összefüggéseiben és arányaiban megszólaló, alapvetően közéleti, politikai érdeklődésű magyar regény jövője még izgalmasabbnak ígérkezik.

ÉLŐ MAGYAR SZERZŐK 1975-BEN MEGJELENT REGÉNYEI

A jegyzék az 1975-ben első kiadásban, könyvalakban megjelent regényeket tartalmazza a bűnügyi, kém- és dokumentum, a riport- és a kimondottan gyermek-, ill. meseregények kivételével.

ASPERJÁN GYÖRGY: Vészkijáratbejárat. — Szépirod.; BAJOMI LÁZÁR ENDRE: A vörös szűz. Louise Michel lobogó élete. — Kossuth; BALÁZS JÓZSEF: Magyarok. — Magvető.; BALOGH ELEMÉR: Ússzatok halacsák. — Szépirod.; BÁRÁNY TAMÁS: Kitagadottak. — Kozmosz.; BARÁTH LAJOS: A félelem földje. — Magvető.; BÁRDOS PÁL: Az első évtized. — Szépirod.; BEKE GYÖRGY: Éjszakai biciklisták. — Dacia. Magyar–román közös kiadás.; BENAMY SÁNDOR: A pakompartos, az agglegény és a kisfiú. — Szépirod.; BERECHY LÁSZLÓ: Okulásul fiamnak. — Szépirod.; BERKES PÉTER: Utánam srácok! — Móra.; BERKESI ANDRÁS: Szól a kakas már . . . — Magvető.; BIHARI KLÁRA: Próbaidő. — Szépirod.; BODOR PÁL: A lány, aki nincs. Kisregények.

— Kriterion. Magyar — román közös kiadás.; CSÁK GYULA: Örökzöld. — Kozmosz.; CSERES TIBOR: Siratócnek. Regények, novellák. — Magvető—Szépirod.; CSONTOS GÁBOR: Mese a tűztolvajról. — Szépirod.; CSUKÁS ISTVÁN: Nyár a szigeten. — Móra.; CZAKÓ GÁBOR: Csata minden áldott nap. — Szépirod.; DÁVID ANTAL: Erdély nagy romlása. 2. A boldogított ország. — Móra.; DÁVID CSABA: Buda megvétele. — Móra.; DEBRECZENI JÓZSEF: Hideg krematórium. — Fórum.; DÉRY TIBOR: A félfülű. — Szépirod.; DÉVÉNYI TIBOR: Dr. Ézésez Géza karrierje. — Gondolat.; DOBAI PÉTER: Tartozó élet. — Magvető.; DONÁSZY MAGDA: Kati. — Móra.; DRÁVECHZKY ZSUZSA: Asszony a fáraók trónján. (Hatsepszut.) — Magvető.; ERDŐDY JÁNOS: Az antikrisztus és szolgálja. — Szépirod.; ERDŐDY JÁNOS: A szent Sátán. — Gondolat.; FAZEKAS LÁSZLÓ: Villantó. — Móra.; FEJES ENDRE: Szerlelemlről bolond éjszakán. Az első éjszaka. — Magvető.; FEKETE GYULA: Mézeshetek. Egy asszony följegyzései. — Szépirod.; FENÁKEL JUDIT: Dokumentumok U. M.-ről. — Szépirod.; FODOR SÁNDOR: A felnőttek idegesek. — Dacia. Magyar — román közös kiadás; GÁL GYÖRGY SÁNDOR: Majális. — Móra.; GÁL ISTVÁN: Az öreg. — Szépirod.; GERENCSÉR MIKLÓS: Idegen feleség. — Szépirod.; GERENCSÉR MIKLÓS: Így élt Táncsics Mihály. — Móra.; GODA GÁBOR: Mennyei csavargók. — Szépirod.; GRANDPIERRE LAJOS: Gyökerek és hajtások. — Szépirod.; GYÁRFÁS MIKLÓS: Szilveszter. Kisregények. — Szépirod.; GYENES ISTVÁN: Háttérben. — Szépirod.; GYERTYÁN ERVIN: Szemüveg a porban. — Magvető.; GYÖRFFI KÁLMÁN: Házavatás. Kisregények. — Kriterion. Magyar — román közös kiadás.; HALASI MÁRIA: Egyszer csak csöngetnek. — Móra.; HALLAMA ERZSÉBET: Üvegvár. — Szépirod.; HÁMORI OTTÓ: Fogd kézzel a halat. — Szépirod.; HÁRS LÁSZLÓ: Mi is voltunk gyerekek. — Móra.; HÉDERVÁRI PÉTER: A jávai tekercsek. — Magvető.; HEGEDŰS GÉZA: Európa közepén. — Szépirod.; HERNÁDI GYULA: Vörös rekviem. — Szépirod.; HORVÁTH ZOLTÁN GÉZA: Hány példányban óhajt élni? — Gondolat.; ILLÉS ENDRE: Örvények között Novellák. + Hamisjátékosok. Kisregény. — Szépirod.; ILLÉS SÁNDOR: A túlsó part. — Szépirod.; KÁNTOR ZSUZSA: Csalánba nem üt a mennykő. — Móra.; KÁNTOR ZSUZSA: Kannibálok. — Móra.; KENDE SÁNDOR: Furcsa lány. — Jelenkor.; KERTÉSZ IMRE: Sorstalan-ság. — Szépirod.; KISS DÉNES: Hét gömb rendje. — Kozmosz.; KISS JÓZSEF LÁSZLÓ: Parancsolsz egy kézigránátot? — Kozmosz.; KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: Táguló múlt. Kisregények. — Magvető.; KOVÁCS J. LÁSZLÓ: Lőj, vagy meghalunk! — Kozmosz.; KOVAI LŐRINC: Halhatatlanok hegyén. — Magvető.; KOVAI LŐRINC: Táguló égbolt. — Szépirod.; KRÚDY MÁRIA: Szindbád gyermekkora. — Móra.; LAJTA KÁLMÁN: Budai tüzek. — Szépirod.; LAKATOS MENYHÉRT: Füstös képek. — Magvető.; LÁSZLÓFFY ALADÁR: Az ólom-

katona hadifogsága. — Dacia. Magyar—román közös kiadás.; LENGYEL DÉNES: Így élt Jókai Mór. — Móra.; LÓSKA LAJOS: Tábortűz a Vöröskőn. — Madách—Szépirod.; LŐRINCZ L. LÁSZLÓ: Az éjszaka doktora. — Móra.; LUGOSSY GYULA: Széthullások. — Szépirod.; MÁNDY IVÁN: Zsámboky mozija. (A családtag.) — Magvető.; MÁRTON KLÁRA: Tessék engem elrabolni. — Móra.; MESTERHÁZI LAJOS: Férfikor. — Magvető—Szépirod.; MESTERHÁZI LAJOS: Sempiternin. — Kozmosz.; MÉSZÖLY MIKLÓS: Alakulások. — Szépirod.; MOCSÁR GÁBOR: Ég alatt, föld felett. — Kozmosz.; MOCSÁR GÁBOR: Sziklából víz. — Szépirod.; MOLDOVA GYÖRGY: A Szent Imre-induló. — Magvető.; MOLNÁR GÉZA: Mint egy francia király. — Szépirod.; MOLNÁR GYULA: Fiúk a gáton. — Móra.; MÓRICZ VIRÁG: Hiába. — Szépirod.; PÁPAY KÁLMÁN: A leghosszabb éjszaka. — Kozmosz.; PASSUTH LÁSZLÓ: Emlék és folytatás. — Szépirod.; PINTÉR JÓZSEF: Egy óra múlva itt vagyok. . . — Kossuth.; SÁSDI SÁNDOR: Élt: négy boldog évet. — Szépirod.; SOÓS MAGDA: Sziget fürdőszobával. — Magvető.; SÓTÉR ISTVÁN: Bakator. Összegyűjtött kisregények és elbeszélések. + Júdás. Dráma. — Magvető.; SZÁNTÓ KONRÁD: Szószéktől a bitó-íáig. — Ecclesia.; SZAPUDI ANDRÁS: A szél torkában. — Kozmosz.; SZÉKELY JÚLIA: A magányosság iskolája. — Szépirod.; SZEPES MÁRIA: Tükörajtó a tengerben. — Kozmosz.; SZILÁGYI ISTVÁN: Kő hull apadó kútba. — Kritikon. Magyar—román közös kiadás.; THIERY ÁRPÁD: Szerelmes korallók. — Kozmosz.; TÓTH BENEDEK: Nincs visszaút! — Szépirod.; ÜSTÖK PÉTER: Hétfő. — Szépirod.; VADÁSZ FERENC: A védő. — Kossuth Kiadó—Pravda.; VARGA IMRE: Össze-vissza ivadékok. — Szépirod.; VARGA KATALIN: Micsoda csztendő. — Móra.; VAS WITTEG MIKLÓS: A mindennapi kenyérért. — Táncsics.; VEKERDY TAMÁS: Nagyapám iratai. Kisregények. — Szépirod.; VÉSZI ENDRE: Gyerekek a karján. — Szépirod.; VIDOR MIKLÓS: A kihívás. — Kozmosz.; VIZ LÁSZLÓ: Sokratés utolsó levele. — Szer-ző.; ZALKA MIKLÓS: Az asszony, akire várnak. — Zrínyi.

Összeállította: BALOGH ÉVA

ELIDEGENEDÉS ÉS EMBERI TELJESSÉG

A TÉLI ÉJSZAKA VILÁGKÉPE

A *Téli éjszaka* József Attila egyik elismerten legnagyobb költeménye. Fontosságát növeli, hogy keletkezése rendkívül mozgalmas társadalmi-politikai időszakra esik, személyes szinten pedig egyértelműen a kiteljesedett költő alkotásának tarthatjuk.

1933. március 19-én jelent meg először a Pesti Naplóban, de a költő Babitshoz írott levele szerint már jóval korábban készült, feltehetően 1932 végén vagy 1933 elején.¹ Ekkor még a kommunista párt tagja,² bár vitái a hivatalos pártfórumokkal egyre szaporodnak. (*Egyéniség és valóság* című írása, Pákozdy Ferenc cikke a *Külvárosi éj*ről stb.) Elméleti, filológiai ismeretei egyre magasabb színvonalúak, a marxizmus klasszikusai mellett jól ismeri Hegelt és a modern filozófia bizonyos alkotóit (pl. Bergsont). Elméleti írásai azonban különös, kicsit vegyes képet mutatnak. Sokszor olyan lényeges problémákat ismer fel és próbál helyes irányba megoldani (pl. az egységfront kérdését), amiket csak két évvel később a Komintern határoz meg pontosan. Ugyanakkor gondolatai gyakran csapnak át valami abszurd filozófiai költőiségbe a szavak, fogalmak, kategóriák szofisztikájába (pl. az *Egyéniség és valóság*).

Ha egy költő világnézetét, eszméit vizsgáljuk, szükséges tisztázni, hogy mit értünk e terminusokon. Az irodalmi mű-

¹ József Attila összes művei III. Akadémiai, 1955. 396–397.

² SZABOLCSI MIKLÓS: József Attila és az illegális kommunista párt viszonyának kérdéséhez. Változó világ – szocialista irodalom. Magvető, 1973. 53–77.

alkotás az objektív valóság sajátos tükrözője, sajátossága az, hogy a tükrözött világot, mint az ember világát, emberre vonatkoztatott világot ábrázolja. Igénye egy nem-korlátozott totalitás ábrázolása nem extenzíven, hanem az emberi világ modellszerű intenzív teljességében. Minden nagy műalkotás kell hogy rendelkezze ilyen öntörvényű, a valóság intenzív rendszerszerűségét feltáró kerek világgal. Ezt az önálló igazságigénnyel bíró, az emberi lét lényeges problémáját megragadó gondolatrendszert nevezem világképnek. Feltárásának eszköze a műalkotás, csak ezen keresztül ragadható meg, más ismeret — bármilyen fontos is — csak segédeszközként szerepelhet. A világkép így valójában nem csak a költő világképe, hanem annak műben objektiválása, így a mű megértése, sőt az olvasó szubjektum is bennfoglalt, vagyis a szerző—mű—olvasó hármasát feltételezi. (Hogy ez mennyire lényeges, rögtön kiderül, ha Balzac legitimista állásfoglalását összevetjük műveinek világképével.) A világkép alapelemei — intenzív jellegét megadó csomópontjai — az értékek, ezek rendezik összefüggő egységbe a műben megjelenő döntő emberi problémákat.

A lírai költő ezt az egységes, katarktikus hatást kiváltó világképet a valóság olyan jelenségein keresztül teszi érzékileg felfoghatóvá, amelyekbe szinte beleteremti vagy pontosabban amikből kibontja a döntő vonatkozásokat. Lukács György terminusával a líra *natura naturans*, teremtmény³ a világ szubjektív, ugyanakkor lényeges tartalmakat tükröző megragadása.

Ha a *Téli éjszaka* és a közvetlen közelében keletkezett verseket vizsgáljuk, érdekes ellentmondásra bukkanhatunk. Egy részük kísérletet tesz a valóság egészének mély, átfogó ábrázolására, ide tartozik a *Téli éjszaka*, az *Elégia* stb. Több olyant is találhatunk azonban, amely éppen ennek az egyetemességnek elvesztéséről szól, az egyedüllét, a költői szubjektum elidegenedett léte a témája (ilyen a *Reménytelenül*, *Vas-*

³ LUKÁCS GYÖRGY: *Német realisták*. Szépirod., 1955. 417.

színű égboltban . . . stb.). Bori Imre részletesen foglalkozott⁴ ezzel az időszakkal, szerinte költőnk a „nincsen”-től a „semmi”-ig jutott el, vagyis a *Tiszta szívvel* negatív leltára után a *Reménytelenül* már végtelenül elidegenedett világ, az egzisztencializmus magányos létbe vetettsége. Bori Imre lényeges vonásait írja le József Attila költészetének, véleményem szerint azonban az elidegenedés 1932–33-ban nem volt vagy legalábbis nem így volt jellemző a költő világképére. Először a bevezetőben említett életrajzi háttér gondolkodtat el, másodsor — és talán ez a döntő — az első csoportként említett versek egységesen egyértelmű tartalma.

Talán hozzásegít a probléma megoldásához, ha idézzük Lukács György Ady lírai magatartásáról szóló gondolatait:

„a modern kapitalista társadalom szükségszerűen hozza magával, hogy a közvetlen egyéni lét mindinkább magára utalt, magára hagyatva válik a lírikus élmények tárgyává, hogy az Én önmagát mint magányosat, magára hagyatottat, egyedül állót éli át, és fejezi ki a lírában”.⁵

A költő — bármilyen kiugró személyiség is — nem mentesülhet korának hatása alól, még ha ez az elidegenedés is. Személyes létének jellege többé-kevésbé azonos a kapitalista társadalom atomokra bomlott egyedeinek létével. Az, hogy e korlátozott létet emberi, szellemi nagyságával meghaladja még nem jelenti, hogy teljesen megszabadul tőle.

„Az igazán nagy líra persze — folytatja Lukács — ennek ellenére — az új költészet paradox vetületében — egyén és társadalom valóságos összefüggéseit is ábrázolja.”⁶

Talán ez az a típus, amit Goethe „tárgyias lírá-”nak nevezett, az egyedi tárgy lírai megjelenítésében szervesen mutatja

⁴ BORI IMRE: *Eszmék és látomások*. Fórum. Novi Sad, 1965.

⁵ LUKÁCS GYÖRGY: *Ady, a magyar tragédia énekesé. Magyar irodalom, magyar kultúra*. Gondolat, 1970. 169.

⁶ Uo.

meg a lényegét, a műben ábrázolandó általános érvényű emberi problémát.

Összefoglalva: az első típusba tartozó verseket talán személyes lírának nevezhetnénk, ez jobban kötődik a költő egyéni, sokszor partikuláris emberi létéhez, ezért jóval változékonyabb érzelmi-értelmi tartalma minden szélsőséget felölel.

A másik típus, amit Goethe nyomán tárgyias lírának mondtunk, vagy gondolati lírának is nevezhetünk, a valóság, lényeges, átfogó meghatározásait megjelenítő verstípus, amelyben a költői szubjektum — bár központi szerepe itt is megmarad — mint a totalitás tudatos eleme létezik, ő a világ törvényeinek felismerője, a jövőbe vezető emberi út kítűzője. E verseiben — mint említettem a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, *A város peremén* tartozik ide — József Attila a valóságos világ rendjét fedezi fel. Az elidegenedés korának egyik legfontosabb problémája, összembari kérdése volt, nem véletlen, hogy Marx is az elidegenedés pozitív megszüntetéseként határozta meg a kommunizmust. József Attila személyes lírájában — mint a kapitalista társadalom elnyomott tagja — átéli az elidegenedést, gondolati lírájában viszont saját egyedi létét, partikularitását felfüggesztve, feladva (erről szól az *Eszmélet*) próbálja megérteni az elidegenedett világot.

E kettős reakciómód részben az emberi egyed partikuláris-individuális viselkedési lehetőségeiben⁷ rejlik, másrészt viszont a natura naturans sajátos lehetőségeiben, hiszen a natura naturata szférájában — az epikában, drámában — szóba se jöhet egy olyan teljesen individuális-szubjektív reagálás, mint a személyes líra.

Hipotézisem szerint tehát a Téli éjszaka nem egy elidegenedett ember alkotása, hanem az elidegenedés feltárása. Ha ez igaznak bizonyul az elemzés során, akkor ebben az időszakban általános értelemben nem beszélhetünk a költő elidegenedéséről,

⁷ GOETHÉNél ez a mag vagy héj lét, LUKÁCS GYÖRGYNél az egész ember — ember egésze, HELLER ÁGNESNél a partikularitás-individuum terminusaiban jelenik meg.

hanem az elidegenedés leküzdéséről, s így a *Reménytelenül* a világgép kiépítésében csak másodlagos jelentőséggel bír.

A vers egésze a természet ciklikus működése két-két lényeges elemének ellentétére, az ellentét természeti jelleggel kibomló ellentét-folyamatára épül. Az egyik szimbólumpár a *nyár—tél* kettőse, a másik az *alkony—éjszaka*. József Attila szimbólumaival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezek sohasem allegorizáló jellegű elvont képek, hanem mindig az objektívból, legtöbbször a tárgyi világ objektumaiból szervesen kinövő általánosítások. „A költő olyan tárgyra bukkan, amely megjelenési módja révén érzékletesen plasztikus, lényegi tartalmának sokfajta mozzanatához kapcsolódó vonatkozásai révén jelentős”, a lényeg, közlés mintegy „levezetődik” a tárgyiasságok világából. E módszer pedig feltehetően döntő momentuma a „lírai realizmus” még közel sem tisztázott fogalmának.⁸

Az első teljes kép a *nyár*, illetve a *nyár* elmúlása:

A nyár
ellobbant már.
A széles, szenes göröngyök felett
egy kevés könnyű hamu remeg.
Csendes vidék.

A *nyár* „tette” az „ellobbant” azonban már a fényre, a nappalra is utal, a tűz asszociációjával pedig valami vörösés színt visz a tárgyak világába. A folyamatszerűséget erősíti az, hogy a fent világával szemben a lent már „szenes” sötét, a kialvó tűz képe. A „Csendes vidék” foglalja össze a képet, az eddigi mozgással szemben az állapotszerűséget hangsúlyozva.

A következő rész tovább bontja a természet, képét, egyben az *emberi világ* egészére általánosítja, úgy, hogy itt még a tárgyi-természeti elem marad a domináns.

Az ellobbanás első jele a kontúrok kiélesedése, a valóság dolgainak merev, pontos szétválása. Az eddigi vörösés színt

⁸ LUKÁCS GYÖRGY: *Német realisták*. i. m. 418—419.

most az ezüstös és sötét kontrasztja váltja fel (ezüstrongy-bokor). A rész kulcsmondata a „Szép embertelenség”, mely egyszerre jelenti az ember-nélküliséget és az ember-ellenességet. A tárgyi és emberi viszonya mint nagy és kicsiny jelenik meg, a „vékony ezüstrongy” — „bokor” képében. Az ezüstrongy a „mosoly, ölelés”, a humanitás megtestesítője erős kontrasztot képez mind színben, mind tartalomban — a „világ” egészével szemben. A közelkép élesen elkülönülő, átlátszó, ezüst dolgaival szemben a távol még mintha a nyaré lenne.

A távolban a bütykös vén hegyek,
mint elnehezült kezek,
meg-megrebbenve tartogatják
az alkonyi tüzet,
a párolgó tanyát,
a völgy kerek csöndjét, pihegő mohát.

Azonnal feltűnő az előző résszel szemben a természeti világ erős antropomorfizálása. Szinte minden érzékterületen változás történik, az ezüstfehér szín vörösbe, a kontraszt elmosódottságba vált, a hideg helyett a meleg uralkodik, a dolgok keménysége lágyossággá alakul. A kép kezdetben széles, átfogó, a láthatár teljességét jeleníti meg, innen egyre szűkülve jut el a „pihegő moha”-hoz. Közben minden az emberire vonatkoztatott, de a nyár vége, ill. az alkony tárgyi jellemzőjeként a kibontott ember is *öreg* (a kéz bütykös, elnehezült). Mintha az ellobbanó meleg világot, a humanitás világát próbálná visszatartani, remegő, bizonytalan, utolsó erőfeszítésként (erre utal a „meg-megrebbenve” igekötő ismétlése, és a gyakorító igeképző). A humanitás, a meleg emberi világ sűrűsödik az alkonyi tűz képébe (meleg + vörös), a párolgó tanya pedig már közvetlenül emberi világ. A völgy csöndje az előző cserjeág képpel szemben nem hegyes, hanem *kerek*, és ennek a világnak lesz mikroeleme a pihegő moha a humanitás és a kicsiség megjelölőjeként.

Az emberihez való reménytelen, görcsös ragaszkodás, a humánus világ képe az *ember* megjelenésével teljesedik ki:

Hazatér a földműves. Nehéz,
minden tagja a földre néz.
Cammog vállán a megrepedt kapa,
vérzik a nyele, vérzik a vasa.
Mintha a létből ballagna haza
egyre nehezebb tagjaival,
egyre nehezebb szerszámaival.

Az eddigi „szép” humanitás azonban itt tragikussá lesz, a meleg vörös szín a vér színévé változik. A kép kezdetben teljesen konkrétan hat, az ember „földműves”, a „párolgó tanya”-hoz tartozó, az, aki közvetlen kapcsolatban van a természettel, a valóságos világgal. A föld *tevékenységének tárgya*, a kapa a *munka eszköze*, a teljes ember, az önmagát megvalósító földműves ezekkel harmóniában él. Itt azonban ellentmondás feszül a szubjektum és az őt körülvevő objektív világ között, a *földművest* embertelen fáradtság jellemzi, szinte magába szívja a *föld*, a munkatárgy, a munkaeszköz, a vérző kapa pedig valami végtelenül embertelen meghasonlást jelenít meg. A dolgozó embernek megváltozott a viszonya a tárgyi világhoz, megjelenik a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* először leírt elidegenedés. Marx — fogalmi, filozófiai szinten — ugyanezt a jelenséget írta le: a munkás, a munkamegosztás kényszere stb. miatt elidegenedik a (1) munka termékétől, ezzel együtt a *tárgyak világától*, (2) a termeléstől, azaz saját fizikai *tevékenységétől*. A kettő együtt *elidegenedés a munkától*, ami mivel emberi nembeli kifejeződése, azt jelenti, hogy elidegenül (3) nembeli lényegétől, önmagától, önmaga ember voltától, és végül (4) mindezek következményeként elidegenül a másik embertől is.⁹

József Attila itt a kapitalista társadalom egyik leglényegesebb törvényszerűségét ragadja meg¹⁰ valóban költői eszkö-

⁹ MARX: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, 1970. 48–51.

¹⁰ Nem tudok róla, hogy JÓZSEF ATTILA ekkor ismerte volna a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, valószínűsége kicsi, bár nem lehetetlen, mivel az 1932-ben jelent meg. *A német ideológiát* a másik

zökkel, a pihegő mohától a vén hegyekig kiépített tárgyas totalitásból kifejtve azt.

Megkettőződött a világ, a földműves „hazatér”, a mozgás iránya a kintből a faluba, tanyába irányul. Az értéktartalom világos, a haza pozitív, a „lét” — ahonnan jön — pedig negatív, embertelen lét, az idegen világ egésze. Ez a szimbólummá nőtt elidegenedett *ember* is „csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon.”¹¹ Az elidegenedés nem állapotyszerű — ez egyébként is megmerevítése lenne a változó világnak — hanem *folyamat*, „tagjai” azaz önmaga, szerszámai vagyis munkaeszköze *egyre nehezebb*, léte egyre embertelenebb. E két sor lezárja az eddig mondottakat, a versformával is kiemelve¹² a kiteljesedő folyamatszerűséget.

A következő rész már másfajta világot mutat be. A vers kezdetekor beszélünk a nyár—tél, alkony—éj párokról, ezekből most az eddig háttérbe szorult nappal—éjszaka kerül elő:

Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst,
szikrázó csillagaival.

Eltűnik az ember, a vörös színt és a meleg homályt újból az élesen elkülönülő hideg fekete-ezüst kontraszt váltja fel. Visszatérés ez az első rész világához, de itt már nem nappal, hanem *éjszaka* van, a fekete szín domináns lett, mindent körülölel, az ezüst már csak apró pont benne. A versben mindenütt meglevő mozgás iránya is megváltozott, az előző részben a *kintből a falu felé* tartott, most mintha a *faluból kifelé* történne, a ké-

fiatalkori MARX—ENGELS művet viszont biztos, hogy ismerte. V. ö. FEJTŐ FERENC: *József Attila, az útmutató*. Népszava Könyvkiadó, é. n. 5.

¹¹ MARX: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. i. m. 48.

¹² Vö.: SZILÁGYI PÉTER: *József Attila időmértékes verselése*. Akadémiai, 1971. 88.

ményből mint füst száll *fel az éjszaka*. Ezt fokozza a következő két sor:

A kék, vas éjszakát már hozza hömpölyögve
lassúdad harangkondulás.

Az éjszaka egyre kiteljesedő, mindent átfogó világa jelenik meg az elidegenedett emberi lét egy újabb döntő mozzanatának bemutatásával. Az „embertelenség” a tisztán tárgyi világ (a „kék, vas éjszaka”) összeolvad az emberi világ hang-émlékével, a harangkondulással (a *fal* hangja). Mintha ez az elnyomott gyenge humánus világ hozná meg az embertelen világot, a „kint” létét. Az emberi lét leglényegesebb viszonya, az objektum—szubjektum viszony átalakulása fogalmazódik meg:

És mintha a szív örökről-örökre
állna s valami más,
talán a táj lüktetne, nem az elmúlás.

Amíg *A Dunánál* csetében a tárgyi emberivé válik, ezzel egy magasabb szintű, egyetemesebb tartalmat kap, a folyó a szív, az emberi szimbólumává nő, itt fordított a folyamat, az emberi oszlik szét a tárgyi világban. Pedig még az elvonatkoztatás nyelvi eszköze is azonos. A „mintha” szóval kezdi meg az elszakadást a közvetlen tárgyi világtól.

Három dologról van szó: a szívről, a tájról és az elmúlásról. A *szív* az emberi szimbóluma, jellemző tevékenysége a lüktetés, ehhez kapcsolható az *elmúlás*, ami az egyedi ember életének lezárulása, a *táj* pedig a statikus adott tárgyi világ. A tárgyi azonban átveszi az emberi lét jellemző tevékenységét (a lüktetést) és az emberi válik mozdulatlaná. Megcserélődik tehát a tárgyi és emberi, megfordul az objektum—szubjektum viszony, a magasabb rendű tevékenység az ember nélküli világ jellemzőjévé válik. Itt újra az elidegenedett emberi lét egyik alapvető sajátosságához jutottunk el.¹³ A következő képben tovább fokozódik ez a folyamat:

¹³ Vö.: TORDAI ZÁDOR: *Az elidegenedés mítosza és valósága*. Kosuth, 1970. — RICHARD SCHACHT: *Alienation*. Doubleday, Anchor Books, New York, 1970.

Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc
 volna harang
 s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.
 S a szív a hang.

Megjelenik a *tél* is, mintha közeledne az elidegenedett világ kiteljesedésének csúcsa. A falu képe szinte feloldódik a téli éj világában, a hatalmas objektivitás minden szubjektívet magába szív, a harang — a falu világának tárgya — az egész éjszakai kozmoszt magába foglalja, a föld lett a harang nyelve. A lüktetés vörös melege, humanitása a téli éj hidegségével telítődik, a két objektum (föld és éj) eredménye, „hang”-ja lesz a *szív*, a humanitás szimbóluma. A faluból kifelé induló folyamat kifutott a végtelenbe, a humanitás lehetősége végleg megszűnt.

A következő mondat már csak emlék („Csengés emléke száll.”), a „kondulás” mély, nyugodt hangja helyett itt már a hideg, érces „csengés” szerepel, a színek váltása (vörös-ezüst, fekete, fokozatosság — éles kontraszt), a tapintás érzékterületének változása (puha-kemény, meleg-hideg, kerek-hegyes) után a *hang* is hozzáidomul az elidegenedett világhoz. Sőt a következő sorban már a tél hangjává válik a harangkondulás, a szív hangja.:

Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja
 a pántos égbolt lógó ajtaját,
 amelyen a gyümölcs, a búza, a fény és szalma
 csak dőlt a nyáron át.

Még egyszer, utoljára a „csengés emléke”-ként idéződik fel a nyár emléke, a szép, humánus, de eltűnt világ.

Hirtelen kitágul a kép és először szerepel a versben teljes egészében a cím, a *téli éjszaka* :

Tündöklük mint a gondolat maga,
 a téli éjszaka.

A hasonlat két eleme közül az egyik tárgyi (a „téli éjszaka”), a másik emberi („gondolat”). A teljesen érvényre jutott

negatív léttel egy szinten (hiszen ez is, az is „tündöklük”) létezik tehát az emberi létnek egy másik eleme, amiről eddig csak elvértve volt szó.

A negatív értékű évszak és napszak beteljesedése az eddig egyenként szerepelt szimbolikus érzékterületek szintézisét hozza. A kontraszt, a hideg ezüst, illetve az azt körülvevő fekete összekapcsolása történik meg egy oxymoron-ban („Ezüst sötétség”), ehhez egy birtokos szerkezettel járul a „némaság”, a hang (kondulás — lüktetés — csengés — emléke) folyamatosan átalakulva a hang hiányába. Megjelenik a bezártság-élmény, mely újra az elidegenedés egyik lényeges eleme („holdat lakatol a világra”). Szinte abszurdításig fokozódik az átalakulás folyamata, a következő sorban („A hideg úrron holló repül át”) már fekete tárgy, fekete háttérrel alkotja a kontrasztot. Utolsó változás az érzékek világában: a hideg kiteljesedése, a vers első részében még meleg csönd („völgy kerek csöndje”) most hideggé válik („s a csönd kihül”).

Az elidegenedett, tárgyiassá vált világ tehát az egész kozmoszban uralomra jutott, hold, föld, csillagok mind valami totális rendszer elemeiként vetik rabságba az érző embert. Az anyagi lét extenzív teljessége után megtörténik az intenzív valóság kiürülése is. A „Hallod-e, csont, a csöndet?”, kérdés az emberi *biológiai lét mélyére* vonatkozik. A csont az ember (hideg, kemény) pusztán tárgyszerű váza, üres szerkezet, melyről lefoszlott a lágy, meleg, vörös vérrel telített, valóban humánusan emberi. A biológikum ilyen teljesen tárgyiassá vált intenzív minimumával párhuzamos az *anyagi lét* mélyét ábrázoló összekoccanó (hideg-keményen összeütköző) molekulák képe.

Csúcspontra jutott az a folyamat, amely a falu-szív világából indult el, a világ valami mozgalmas, negatív állapotszerűségbe jutott, a tárgyiasság szinte minden emberit, szubjektívet felszívott magába. Ezek közül a pozitív értékeket megszüntetve, a negatív értékűt pedig kiteljesítve. A vers elején megjelent hegyes cserjeág tér vissza „A fagyra tört emel az ág” sorban, ahol a negatív, sértő, gyilkos szándék — ami egyéb-

ként csak az emberi jellemzője lehet — magában a tárgyi világban valósul meg, ugyanúgy mint a „halálsóhaj” is „a pusztaság fekete sóhaja”. Ezt az összefoglaló állapotszerűséget támasztja alá a hideg fekete köd, és az előző átrepülő hollóképpel szemben a varjúcsapat, mely egyfajta ide-oda mozgást végez („ing-leng a ködben”).

A totális világ ilyen statikussá vált bemutatása az elidegenedett társadalmi lét általános megfogalmazásáig jut el. A megközelítés eddig mondhatnánk „*ontológiai*” volt, az elidegenedett létezőmód létrejöttét, kiteljesedését kísérte figyelemmel. Ennek következménye az, hogy mindez csak általános, *elvont* szinten történik meg, a falu mint az ember *természetes* környezete szerepel, a földműves pedig mint AZ EMBER, a valóságos világgal közvetlen emberi nembeli kapcsolatban — munkakapcsolatban — levő szubjektum jelenik meg. József Attila legtöbb falut említő versében megtaláljuk ezt a viszonyt (pl. a *Levegőt!*), amikor e településforma az ősi harmonikus ember — természet viszonyt szimbolizálja, az emberi lényeg valóságos, de korlátozott (hogyan is, erről később) megvalósulási lehetőségével. Természetesen legtöbbször már mint megszűnt, az elidegenedett világ által elnyomott létforma szerepel, ahogy a *Téli éjszakában* is a nyár „ellobbanása” és az alkony utolsó pillanata a vers kezdésének az ideje, maga a nyár és a nappal és velük a harmonikus, pozitív emberi lét csak visszaütésekben jelenik meg.

A következő, egyben záró rész az eddigi elvont totalitást *konkretizálja*:

Téli éjszaka. Benne,
mint külön kis téli éj,
egy tehervonat a síkságra ér.

A cím újbóli hangsúlyozása bizonyítja, hogy itt sem lesz gyökeresen másról szó. A „tehervonat” az egész résztotalitása, „külön kis téli éj”, de az előzőnél sokkal konkrétabb, a valóság új egységeit (a város, az ipar, a munkás stb.) kapcsolja be a versbe, ezzel konkrétabbá téve az elidegenedés vonatkozásait.

(A vonat jelentésének szép elemzését adja Tamás Attila.¹⁴) Ezt a szoros összekapcsoltságot erősíti, hogy itt is ugyanúgy „jön létre” az éj, mint az előző részben, a kéményből felszálló füst és szikra hozza létre a fekete-fehér kontrasztját, az éjszakát:

Füstjében tengve
egy ölnyi végtelenbe,
keringenek, kihúnyuak csillagok.

A vonatfüst a maga konkrét végességében („egy ölnyi”) tartalmazza a totális világ extenzív végtelenségét is; igaz dialektikus ív feszül a konkrét véges tárgyi világ (füst-szikra) és a kozmikus végtelen (éj-csillag), illetve az ezeknek megfelelő elvont problémák között.

A vonat a téli éj hordozójává vált, így bizonyos értelemben párhuzamos funkciójú a „harangkondulás”-sal. Lényeges különbség, hogy annak iránya a faluból kifelé mutatott, az emberi világ feloldódott az embertelen tárgyiasságban, a vonat viszont kintről halad a város felé mintegy megfertőzve azt a hideg, kiürült világ betegségével. A vonat már tárgyi jellegében tartalmazza a téli világ keménységét, hidegét, a rajta megcsillanó fény is „a téli éjszaka” hideg fénye.

A város, vagy pontosabban: a városok — a vonattal szemben — még más világot képviselnek:

A városok fölött
a tél még gőzölög.

Itt újra találkozunk egy korábban többször előfordult tárgyi-természeti jelenséggel: a párával, köddel. A vers első részében „párolgó tanya” szerepelt, ez még határozott melegséget hordozott, a humánus világot jelenítette meg. Aztán az elidegenedett világ kiteljesedésekor volt szó „köd”-ről („varjúcsapat ing-leng a ködben”) ez már valami hideg, sötét ellenséges

¹⁴ TAMÁS ATTILA: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Akadémiai, 1964. 135–138.

homály, a téli éj eleme. A fenti két sorban részben visszatér az első, pozitív tartalmú pára; azért csak részben, mivel a „tél” párája, tehát a negatív évszak már jelen van a városban, az éjszaka viszont még nem. Nyilvánvaló (a „még gőzölög” jelzi), hogy ez csak a folyamat kezdete, megmaradt valami a pozitívabb, előző világból. A következő sor kötőszava („De”) azonban világosan jelzi a negatív folyamat feltartóztathatatlan előrehaladását. A téli éj teljes uralomra jutását itt is kísérik a már ismert érzéki változások, a hideg, a kékség és az éles villanó fény:

De villogó vágányokon,
városba fut a kék fagyon
a sárga éjszaka fénye.

A téli éjszaka kiteljesedése az előző résznél az éjszakával kezdődött, majd ehhez kapcsolódott a tél, most a tél az, ami előbb megvalósul, a tárgyi-emberi negatív lét beteljesedése az éjszaka megjelenésével történik, ezzel a kint világa a városokban is uralomra jut:

A városban felüti műhelyét,
gyártja a kínok szúró fegyverét
a merev éjszaka fénye.

A hideg fény és a kemény „merev” éjszaka — újból a színek (fény-sötét) dialektikája jelenik meg. Az éjszaka megjelenése a „kínok szúró fegyverét” hozza el a „városban”. E kép párhuzamba állítható két előző képpel. Mindkettő a hegyes, sértő, gyilkos tárgy megjelenítése:

- „pár hegyes cserjeág” — majd a következő sorban nem véletlenül a „Szép embertelenség”
- „a fagyra tört emel az ág” — ez már az előző teljesen elvont jelentésével szemben bizonyos mértékig konkretizált, a „tör” az ember másik ember elpusztítására használt szerszáma.
- „gyártja a kínok szúró fegyverét”

E harmadik említéskor a szűrő tárgy képe teljesen konkrét tartalmat kap. A „szűrő fegyver” a városban készült, gyártják, vagyis a város konkrétan megragadható társadalmi osztályának, a munkásságnak a terméke. E termék lényegében elidegenedett az őt létrehozó termelő embertől, saját tevékenységének credménye, számára a „kínok szűrő fegyvere” lesz, mint tőle idegen totalitás terméke (hisz voltaképpen az „éjszaka” hozza létre) jelenik meg számára. A „műhely” „gyártja” „fegyverét” szavak egyértelműen egy *konkrét társadalom, konkrét osztálynak* nagyon is *konkrét emberi tragédiájára* utalnak. Az elvontan, általános emberi szinten felvetett probléma — a kapitalista termelési mód következményeként fellépő összemberi elidegenedés — tehát abban az osztályban kristályosodik ki, amely az „elidegenedés pozitív megszüntetésére” hivatott.

A *Téli éjszaka* folyamatszerű, állandó dialektikus mozgásban „levésben” megvalósuló világa tehát — azt hiszem, ez most már nem túlzás — azon a logikán épül, amit Hegel rajzolt meg először *Logikájában* és ami Marxnál — Lenin kifejezésével élve — *A tőke* logikájában valósult meg. A valóság elvont meghatározásaiból kiindul a folyamatos konkrétá válás, de ez nem a részek elszigeteltségébe süllyedést jelent, hanem az elvont emberi-filozófiai kategóriának élettél, konkrét társadalmi-történelmi tartalommal való feltöltődését, kiteljesedését.

Az elidegenedés jelensége — a kor döntő problematikája — először pusztá létszerűségében jelenik meg az érzéki világ hidegmeleg, homályos, vörös-kontrasztos ezüst-fekete tárgyi létében, illetve a „Szép embertelenség” kijelentésében teljesen *elvont* módon, kevés meghatározással megadva.

A következő szinten fokozatosan jutunk el az elidegenedés *lényegéhez*, úgy, hogy a valóság jelenségeinek szélesebb körében az előző résznél fokozottabban konkretizálódik az elvontan felvetett probléma. A kifejtés azonban csak bizonyos fokig válik konkrétá, annyira, hogy a lényeg megragadása az emberiség általános kategóriájára vonatkoztatva megtörténhessen.

Az elidegenedés lényege egy szimbolikus értelmű tárgyi totalításban (tél, éjszaka, harang, csont, molekulák stb.) a 20. század hic et nunc valóságából kiemelve kerül bemutatásra, a valóságos világ problémája mintegy „*vitrinben*” jelenik meg.

Végül eljutunk az elidegenedés *fogalmához*, amikor minden addigi elvont megállapítás testet ölt a legjellemzőbb konkrét világban, a városban, ennek konkrét osztályában, a munkásosztályban. Az elidegenedés telítődik az itt és most történetiségével, anélkül, hogy általános, emberiség-szintű vonatkozásait elvesztené.

A dialektika ilyen mély behatolása a költő valóság szemléletébe nem egyedi jelenség József Attilánál. Szabolcsi Miklós az *Eszmélet* belső rendszerének elemzésekor kimutatta, hogy a vers a tézis-antitézis-szintézis dialektikus hármasa szerint építkezik.¹⁵ Az *Eszmélet* ilyen „vitázó” jellegével szemben a *Téli éjszaka* kifejtő vers, egy lényeges probléma egyre mélyebb megragadása felé halad.

Mindez úgy történik, hogy a mű minden szava, mondata egyként tartalmazza az érzéki-tárgyi megjelenítés és az elvont tartalom művészi egységét, az esztétikai különösség szintjének megragadásával. Újból Szabolcsi Miklós *Eszmélet*-elemzésére hivatkoznék, aki Hegelt idézve írja, hogy „a művészetnek nincs filozófiája, csak a műben van a filozófia”, majd a *Téli éjszaka* általunk végzett elemzésére is vonatkozó érvénnyel mutatja meg a filozófia szerepét József Attila művészetében.¹⁶

E rendkívül komplex és mély eszmei tartalom valóban művészi megragadása magyarázza azt, hogy miért nem értették József Attilát saját korában, hogy miért írhatta Téglás Ferenc név alatt még kommunista elvtársa is azt, hogy „marxi fogalmakkal dobálózó tudálékos stílusban ír”.¹⁷

A város bemutatása ezzel még nem fejeződött be, a kép tovább konkretizálódik. A minden eddigit átfogó totális kép

¹⁵ SZABOLCSI MIKLÓS: *A verselemzés kérdéseihez*. Akadémiai, 1968. 49. és tovább.

¹⁶ Uo. 70–71.

¹⁷ József Attila *Összes Művei* III. 367.

egyre szűkül, a város pereme után egy lámpa fényköre, majd az utcasarok következik, ott egy kabát, abban egy ember, és végül az ember lába. Ez az ember — az otthontalan, nincstelen proletár — a teljesen elidegenedett, mindentől megfosztott lény összefogja magában a negatív világ minden kínját. Míg a földművest magába akarta szívni a föld, ez az ember már szeretne tárggyá válni, „összehúzódik mint a föld”, hogy megmeneküljön a hideg, gyilkos világtól.

Újból megjelenik azonban a tél (eddig csak az éjszaka volt aktív a városban), és ez megpecsételi sorsát. A téli éjszaka tehát másodszor is uralomra jutott a világban, most már magasabb szinten, a történetileg megadható konkrét világban is.

A vers egészében összegezhetjük már annak a két tárgyi szimbólumpárnak (évszak—napszak) a váltakozását, amivel a mű indult. Itt újra rámutathatunk az elvonttól konkrétig, valóságosan, történelmileg meghatározottig haladó dialektikus folyamatra.

	I. ember nélküli elvont világ	II. az emberi általános világ			
Sor:	—14.	—27.	28.—	35.—	44—65.
Évszak	nyár → tél vége	nyár elmúlása →	tél →	} téli éjszaka	
Napszak		alkony →	éjszaka →		

II. az ember konkrét világa: a város

66.—	70.—	80.—	83.
tél →		tél →	} téli éjszaka
	éjszaka →		

Különös, hogy a városról szóló részben — a konkrétta válás végpontjáig — nem bukkan fel a „téli éjszaka” csak külön a tél és külön az éjszaka. A kiteljesedett, konkrétta vált világ egy szintézist teremtő létszférával, a személyes léttel egészül ki, ebben a világban történik meg a múltból (nyár) a jelenbe (téli éj) tartó negatív folyamat pozitív feloldása egy emberi jövő reményében.

Szándékosan nem szóltam eddig a vers kezdéséről, és zárásáról annak ellenére, hogy az egész mű megértésének kulcsa rejlik ezekben. Ha a kezdő mondatot, a záró mondatot, illetve a vers közepén „az elme hallja” kijelentést elhagynánk, a mű a tökéletes elidegenedés leírása lenne, és igazat kellene adnunk Bori Imrének. A záró versszakban azonban egy másfajta világgal találkozunk:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelű fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

Az előző rész konkrét helyének folytatásaként jelenik meg a „rozsdalevelű fa” — ugyanolyan rögzítő, világba állító funkcióval, mint a többi nagy versben (*A Dunánál*, *Óda* stb.) bevezetőként adott hely kijelölés. Az eddigi egynemű téli éjszakát most a költő és az elidegenedett világ viszonya váltja fel. A virrasztó (Tamás Attila kifejezése¹⁸), a világ felett őrködő költő átfogja az egész elidegenedett létet, uralkodik rajta. Tevékenysége a valóság *gondolati felmérése*, az elme tette. Az értelem ilyen világot megmérő tevékenysége azonban nem pusztán a mindennapi egyed műve, hanem a költői individuumé, akinek anyagi és szellemi hátterét, alapját osztálya, és osztályának eszméi adják. A költő itt nem partikuláris egyed, hanem a társadalmi fejlődés irányát tudó intellektuális kommunista forradalmár. Típusát pontosan, részletesen — a

¹⁸ TAMÁS ATTILA: i. m. 156.

Téli éjszaka utalásait kiegészítőn — megtalálhatjuk *A város peremén* záró versszakáiban és az *Elégia*ban.

A *Téli éjszaka* egészen végigvonul az ember szubjektív tevékenységének kettőssége: a *szív* szimbólumán keresztül egyfajta természetes, de nem tudatosodott szubjektív viszonyt ír le a költő és bár ez az erőteljesen érzelmi hozzáállás mélyen emberi kapcsolat a világgal, mégsem képes az ember ennek segítségével legyőzni az embertelen, ellenséges külvilágot. A *szív* emberének tipikus lakóhelye a falu, tanya, mely — mint már említettem — az ember és természet ősi harmonikus, de pusztán megélt viszonyának az emlékét őrzi.

A másik szubjektív viszony a *gondolat*, a *gondolkodó ember* kapcsolata a valósággal. Ez szükségszerűen tudatos viszony, olyan, mely képes megküzdeni az elidegenedett totalitással, képes azt *gondolati* úton feldolgozni, így megközelíthetetlenségét, legyőzhetetlenségének látszatát megszüntetni. A gondolkodás — ugyanúgy mint a téli éj — pontos, határozott, kemény; alapja a társadalmi-termelési folyamat filozófiai szintű ismerete, kapcsolódás egy olyan közösséghez, melynek feladata az elidegenítő totalitás szétrombolása, még akkor is, ha a közösség tagjai e jövőhöz elidegenedetten viszonyulnak, a „Nem tudják, de teszik” módján. Az ő létüknek tipikus tere a város, ahol minden negatívum a maga kiteljesedett voltában hat, az ember elnyomorodása a legnagyobb.

Az értelem eszközét felhasználó költőnek az elidegenedett világ alávetett, „birtok”, ő a tulajdonos. Nyilvánvaló azonban, hogy bizonyos értelemben — személyes létében — a költő is tagja az elidegenedett társadalomnak, rá is hat annak nyomora. Ő is érezheti — személyes létében — a reménytelenséget, bezártságot, hiszen minden egyes ember a szív viszonyában is van a világgal, először és alapvetően partikularitás. De az értelmes emberi élet megköveteli a felülemelkedést a mindennapi léten, az általános, emberi célokért folytatandó tudatos küzdelmet, az én fegyelmezését. Erről — a partikuláris érzések, szükségletek — fegyelmezett, öntudatos korlátozásáról van szó a vers első mondatában, a „Légy fegyelmezett”

felszólításban. Bányai László szerint József Attila a következőt mondta versének kezdő soráról:

„Azért figyelmeztetek jóelőre mindenkit, mielőtt megmutatnám neki a téli éjszaka valódi képét: vigyázz! légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz, csak így tudod megérteni és elfogadni. Enélkül a fegyelmezettség nélkül e zűrés kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni.”¹⁹

A téli éjszaka az elidegenedett világ szimbóluma, a fetiszizált totalitás. A művész küldetése a valóság defetiszizálása — József Attila ezt itt is és a többi ebben az időszakban keletkezett gondolati versében megteszi, képes arra, hogy saját személyes létén, helyzetén felülemelkedve a valóság mély, döntő vonatkozásait teremtmény módra ragadja meg.

BÓKAY ANTAL

JÓZSEF ATTILA A DUNÁNÁL CÍMŰ VERSÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A *Magyar irodalom története 1919-től napjainkig* (szerkesztő: Szabolcsi Miklós; Akadémiai Kiadó Bp. 1966.) kötetben a József Attiláról szóló fejezetet író Tamás Attila úgy jellemzi a művet, mint a „tragikus küzdelem vállalásának”, valami „panteisztikus-biologisztikus azonosulási váagnak” a versét. Enyhén elmarasztalja a „nagy antifasiszta lírával” szemben, mert — úgymond — kizárólag a biológiai, vérségi összetartozást hangsúlyozza, a vers érvelése, pozitív indulata és vállalása csonkán marad; a mű nem eléggé társadalmi, osztálytudatos: az osztályharcot „békévé oldja az emlékezés”, marad a fel-

¹⁹ BÁNYAI LÁSZLÓ: *Négyszemközt József Attilával*. Bp., 1943. 186.

tétlen összetartozás és kibékülés biológiai eszméje. Tamás Attila tehát a vers biológiai vonulatával azonosítja az egészet, ennek alapján emel kifogásokat.

A fasizmus ideológiájának korántsem járulékos, de alapvető tétele volt a *fajelmélet*, a vérség, a faj alapján azonos osztályokat, azonos helyzetű népcsoportokat egymásnak vadító elmélet. A germán faj, a tiszta árja vér szupremációját hirdető gyilkos tömegőrület (bármilyen volt is gyökere: ezzé vált), mely a „török, tatár, tót, román”, zsidó és sok egyéb „bitang” likvidálásának „eszméjét” állította vezérelvül, nemcsak a német fasizmus sajátja volt. A magyar uralkodó osztálynak is volt fajelmélete, volt Lebensraum-igénye: a kiegyezés óta erősödő magyar hegemonia-elv és „kultúrfölény”-mítosz a legtermészetesebben vezetett el ide. A verset még e fajelmélet vonatkozásában sem lehet ellen-fajelméletté egyszerűsíteni (lévén vers, nem pedig ideológiai vitairat), de attól a közhangulattól elvonathoztatni sem, mely a fajelmélet jegyében kialakult. A „biologizmus” ettől kap különösen aktuális funkciót, noha a társadalmi problémára adott költői válasznak csak része. Mert a költői válasz az ember és emberiség létének *teljességére* (természeti és társadalmi létrétegeinek reflexiós viszonyára) vonatkozik.

A Dunának mint szüntelen áradó vízfolyamnak a konkrét, természeti képe sokszoros jelentést kap a vers kép- és gondolatrendszerében. Egyik jelentése — hasonlattal kifejezve — a szíven át, a szívből áramló *lét* (Mintha szívemből folyt volna tova . . .) mely a szív szervi sajátosságainál fogva halványan feltétlenül felidézi a vér képzetét, háttérben maradó, ki nem mondott jelképként köti a konkrét Duna-képhez az emberi nemzedékek létfolytonosságának elvont képzetét. A Duna hullámai azonban olyanok is, mint a *dolgozó* ember izmai (Mint az izmok, ha dolgozik az ember . . . úgy feszült, úgy ernyedett el / minden hullám . . .); a százczer és a „lelkes Egy”-nek, az utódnak nemcsak létét, életét táplálja, de munkavégző, *társadalmi minőségét* is (kapáltak, / öltek, öleltek, tették, ami kell), ettől elválaszthatatlanul fejlődő *tudatát* (Ők látják azt, az anyagba leszálltak, / mit én nem látok, ha vallani kell), s

harcaikkal, melyekben „a sok nemzetség egymásra tör” — *történelmi tudatát*. A harcot végül nem a pusztá biológiai emlékezet oldja békévé, hanem a teljes ember történelmi tudata és e tudatosság vezérelte cselekvés. A proletár osztályharcnak *valóban* az a célja, hogy „A harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés” az osztályok nélküli társadalom megteremtésével. Utal erre egy másik József Attila-vers — szintén nagy antifasiszta vers — befejezése is:

S mégis bízom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár! . . .
Bízom, hisz, mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, fínomul a kín —
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.
(*Ős patkány terjeszt kórt* . . . 1937)

A marxista József Attila számára magától értetődő tény, hogy az osztályharc *történelmi kategória*, nem örök cél, s a szocialista forradalom felé haladó történelmi korban ezt jelezni nem megtorpanó békülékenységet jelentett, hanem a remélhető jövővel biztatást. Ahogy a harc békévé oldását megelőzi a harc maga, úgy előfeltétele az önmagát feloldó harcnak a felismerés: a valódi harc bevallása. Ennyiben *maximális* igény — abban a demagógiába őrült jelenben, melyhez a vers kortársként szól — az „elegendő harc”, ami a múlt bevallásával a jelen valóságát és a jövő reményét is bevallja.

A *Dundnál* ugyanakkor nem csupán aktuális politikai vers; József Attila „kozmogóniájának”, világképének egyik legteljesebb darabja. „Egy vers az egész élet” — mondta, s valóban: *én és univerzum* viszonyának legkomplexebb összefüggésrendje, képe bomlik ki e versből. A költészet eszközeivel ábrázoltan az, amit fogalmi okfejtéssel a marxi ontológia is elénk tár. Csak utalni szeretnénk rá, hogy Lukács György *Marx ontológiai alapelvei* c. munkájában, *A reprodukcióról* szóló fejezetben (Magyar Filozófiai Szemle, 1974/I. 28–33.) az

emberi lét ontológiai rétegeinek mibenlétét, ezek dialektikus kapcsolatrendszerét kifejtve feltűnően rokon komplexumokat állapít meg a József Attila-vers — mint látni fogjuk — szintén bonyolult összefüggéseivel. Az ember természeti és társadalmi létezése, egyed és nem genetikusan összetartozása, a tudat társadalmiasodása és így a fejlődési kontinuitás szervévé válása azok a fő tényezők, melyek a lukácsi interpretációban a József Attila-i világgépet messzemenően alátámasztják és filozófiailag értelmezik. Az ember társadalmi lény, de nem feledhető, hogy „először és közvetlenül, de végső soron megszüntethetetlenül biológiailag létező lény”, ám az élő szervezet és környezetének kölcsönhatása egy fejlett biológiai „alapról kiindulva már tisztán társadalmi képződményeket hoz létre”, sőt: egy fokon túl az ember és környezete kölcsönhatásait „a társadalom közege közvetíti” (Lukács György: i. m.). Szólhatnánk Antonio Gramsciról is, aki az embert „mint aktív viszonyok sorozatát” tekinti, a személyiséget mint viszonyok összességét abban az összefüggésben, ahogy „az emberiség... visszatükröződik minden individualításban”; s az ő fogalmazását még teljesebbé teszi maga József Attila az *Egyéniség és valóság* c. tanulmányában (Valóság, 1932. június) ezt írva:

„Az egyén illetve egyéniség, a valóságnak megfelelően csakis úgy szemlélhető, mint társadalmi folyamat. Nemcsak termék, de termelés is, illetve minden mozzanata olyan termék, amelynek az a rendeltetése, hogy a termelésnek tárgya és alanya legyen és ezúton más termékké válton legyen a termelésnek tárgya és alanya.”

Az igen vázlatos hivatkozásokkal annyit kívántunk jelezni, hogy a 'természet — egyed (egyén) — emberiség/társadalom' meghatározott összefüggésű sarkpontjai a marxista szemlélet olyan tényezői, melyek az emberi létezés valóságos leírásából, teljes képéből nem hiányozhatnak. Megvannak *A Dunánál*-ban is. A vers gondolatrendszere a természetiségre alapozott társadalmiságot világítja át.

A teljes emberi létfolyamat ábrázolásának az egész versen végighúzó, központi eleme az egyszerre konkrét és egyszerre szimbolikus Duna-kép. A Duna képe az I. rész négy strófáján vonul végig egymásból gyűrűző hasonlatokat keltve; majd a III. részben bukkan föl újra, a 4. versszak 3–4. sorában. Itt a vers II–III. részének gondolati tartalmait teljesen magába olvasztva, konkrét természeti képből a vers alapmetaforájává teljeseedik. A folyam hullámainak képe a versben két alapvető funkciót tölt be; egyrészt az emberi létfolyamatnak, az emberiség nemzedékeinek *metaforája*, másrészt a történelmi magyarság, az egymásra törő nemzetségek, magyarok és nem magyarok, a Duna-medence *metonímiája*.

A vers három szembevetendő egysége nem egyszerű lineáris sort alkot, hanem rétegzetten, három tételben formálja egyre komplexebb élménnyé az alapgondolatot. Így a III. részben megfogalmazottak csak az előző részek emberiség-magyarság, illetve múlt-jelen viszonyainak ismeretében érthetők, s az előző részek is ekkor kapják meg teljes értelmüket.

Az első egység a Duna szemléleti képére épít rá egy sor más szemléleti képet hasonlatokkal (a szív, a dolgozó ember izmai, az anyaöl és a gyerek, a temetők), melyek az emberi élet legfontosabb, legáltalánosabb meghatározóit, tényeit idézik: működő szervet, vérségi kapcsolatot, születést, halált, munkát. A konkrét szemléleti képre rétegződő hasonlatok révén érzéki élményként, *látványszerű* közvetlenségben, de roppant általános vonásokkal vetül rá az emberi lét *teljessége*. (Az egyén és emberiség tudatos kapcsolata még a szemlélődés érzéki szituációjában rejtőző lehetőség.) — A második egység ezt a „látványt” azzal egészíti ki, hogy ábrázolja: a szemlélő egyedben a látvány miként lesz elvont *szemléletté*, hogy látja ő az időben előbb élt ősök sokaságát és szerepét önmagában, továbbélésüket a jelenben, jelent formáló szerepüket, *önmaga és az emberiség* összekötését az *időben*. — A harmadik egységben az én és az emberiség viszonya a legfelfokozottabb általánosítás után leszűkül, történelmileg konkretizálódik, a magyar történelem közegébe kerül, s e történelem ismeretében konkrét

egyéni és társadalmi teendőikig jut. Ám az én és a konkrét közösség (nemzet) viszonya az én—emberiség viszonyból vezetődik le, kapcsolatban is marad vele, így a teendők sem szűken helyiek, nemzetiék, amennyiben épp az emberiséghez kapcsoló, cselekvő köteléket jelentik.

A teendő megfogalmazásának kiindulása a következő két sorban kereshető: „... e szívben, mely e múltnak már adósa / szelíd jövővel — mai magyarok!” (Tudjuk, hogy a vers a Szép Szó nevezetes tematikus száma, a Mai magyarok — régi magyarokról c. kiadvány számára készült.) E mai „szív”, a „mai magyarok” hogyan lehetnek adósa a változhatatlan múltnak — a jövővel? Csakis úgy, hogy a múlt mindig utókorában lesz teljes; ahogy mindig nyitott létesítője a jelennek, ugyanúgy a jelen a jövő reményeinek — szelidségének — beljesítésével, illetve megalapozásával változtat a befejezetlen múlton is: értelmes céljához juttatja közelebb. A marxista történet szemlélet fényénél ez az „időjáték” nem kevesebbet jelent, minthogy az emberiség jelene felelős azért: az emberi létezés egésze, a történelem egésze milyen arculatot ölt. A jelen cselekvései alapozzák a jövőt, s teljesítik ki a múltat. A vers egészére értve mondja elemzésében Pálmai Kálmán (*Miért szép?* — Gondolat Bp. 1966.), hogy a most élő utód „tudatának zsilipjein zúg át s ível a jövőbe a történelem”. Ami igaz, de nemcsak egy automatikus folytonosság passzív tudomásulvételéről van szó, a vers időszemlélete ennél jóval összetettebb.

A költemény egészen konkrét, tárgyyszerű képből, helyzetből indul: a Duna és a vízfolyamot szemlélő költő képével nyit. A szituáció magában rejti azt a kapcsolatot, ami a külső látványba merültséget átviszi a látvány mélyebb, metaforikus tartalmaiba való elmerülésbe, ezzel „a figyelem fényszóróit egyenesen a lírai én belső világára fordítja, a fizikai folyamatot a lelki történésbe játssza át...” — ahogy Egri Péter finom

elcmzése mondja. (*A költészet valósága*. Akadémiai Kiadó Bp. 1975.)

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, *sorsomba merülten*,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.

Mint Egri Péter is kiemeli, a jelzett kéttagú metaforával „merül” a lírai történet egy mély, belső élménybe, a sorsérzékelésbe, ami által a Duna sors-metaforává lesz. Magának a *merül* igének a jelentései többszörös asszociációba sűrűsödnek (1. jelentheti a vízbe való fizikai belemerülést; 2. a Duna látványába való belefeledkezést; 3. a látvány keltette szemléleti, gondolati tartalmakba való elmerülést), metaforikusan azonosítódnak, s a fizikai és szellemi „tevékenység” egyidejűvé válik. Ez az elmerülés elsőrendűen tudati, lelki, de — ehhez társulóan — egy érzékelt, szinte testi belemerülés is az emberiség egészébe és a magyarságba. Biológiai elmerülés az „össejttől” a „lelkes Egy”-ig egységes létfolyamatban és átvitt értelmű is, „az ésszel fölfogott emberiség világosságába”, a történelemben, a társadalmi nembeliségbe való elmerülés egyben. Ahogy a vízbe merülő mintegy testileg is részesévé válik az elemnek, úgy válik létében részesévé az emberi nemnek a benne elmerült, a beléje tartozó; és mint aki a látványba merülve értelmével, érzékeivel fogja föl és értelmezi a látványt, úgy válik az emberi közösség, az emberi történelem, társadalmiság részesévé, aki ennek gondolati fölfogásába merül el. A „sorsomba merülten” metafora közvetlenül a személyes sorsra utal, de mivel a versben — főképp a továbbiakban — a Duna emberiség-metafora, a nemzedékek végtelen láncolatának érzéki jelképe és — mint említettük — magyarság-metonímia is: az egyéni sors nem különül el, sőt hangsúlyozottan az emberiség sorsába merül, részese, azonosul vele. (Vö. Levendel—Horgas: *A szellem és a szerelem*. Gondolat, Bp. 1970. 177—78.)

Nagyon közeli, nagyon személyes, egyidejűleg közösségi, emberiség-jelentésű ez a sors-folyó a továbbiakban is:

Mintha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna.

A „zavaros, bölcs és nagy” folyam a szíven átfolyó, tovafolyó lét megtestesítője a ki nem mondott, de föl villanó „vér” jelképiségével. Az egyéni lét növekszik föl általa az elemek és a végtelen idő méreteihez, amennyiben mint egyedi organizmus a teljes természeti folytonosságot mindenkor tartalmazza, áramoltatja. A Duna így először valóban természeti sorsmetafora a látens hasonlat (vér—létáradat) révén, végtelen méreteivel az emberiség egészét, földrajzi névként egy kisebb etnikai közösség létét jelöli. A „szívem(ből)”, a költő *szíve* aztán a versnek egy távolabbi pontján is megjelenik:

Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben . . .

Az első versszakbeli Duna mint a Duna-medence, a Duna menti népek metonímiája az itteni múlt, a történelem örökségét, egymásra törő nemzetségek, antagonisztikus ellenfelek harcának történelmi következményeit hordozza, s már mint *történelmileg meghatározott* lét „kavarog” a jelenbeli egyedben:

A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör . . .

Most már különösképp érthető, hogy a Duna nemcsak a nemzedékek életfolyamatának áramlásához hasonló, de ezzel együtt történelmi értelmet nyerve a magyarság sorsának jelképe is: a nemzeti múlt benne hömpölyög. Ha tovább vizsgáljuk a szív képéhez kapcsolható két részletet, egy különbség köztük nyilvánvaló. Az elsőben („Mintha szívemből folyt volna tova . . .”) a költő énje — ha tetszik: biológiai lénye — a folyam „forrása”, a végtelen láncolatban új kiindulása. A hasonlat révén az egyed a végtelen folyam eredőjének tűnik, természetesen nem a külső, hanem a belső, tudati megközelítésben. Így eredezteti, s áramoltatja tovább magából — mert

benne, az egyedben tudatosult — az ily módon már emberivé minősült természeti folytonosságot, aminek a Duna a metaforája, illetve metonímiája. A másik részletben éppen fordított a helyzet: „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa — / török, tatár, tót, román” nem öbelőle erednek, hanem tőlük származik „e szív”, és tőlük meghatározottak tartalmai, az a tudatosság is, mellyel önmagában elődeire és eredetére ismer. A biológiai létezés homogenitása és a történeti létezés differenciáltsága, illetve az egyén státusza a természeti és történelmi folyamatban mint egymástól el nem választható tartalmak jelennek meg a vers e két egymásra utaló pontján.

Szorosan összefügg e ténnyel az *élet és halál elválaszthatatlanságának* és az *élet folytonosságának* többszörösen variálódó motívuma: az eredés és összegezés tudatos felmérése. — Születés és elmúlás kapcsolata a vers I. részében kétféleképp is megjelenik. Először az első és második szakaszt lezáró sorpárokban, melyeket az alany azonossága összeköt:

Mintha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.

S mint édesanyám ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

A szívből elfolyó létfolyam az elmúlást is idézi, viszont az édesanyjához hasonlítása az életrehozás létmozzanatát viszi bele a Duna-metaforába. Az étellel ki-ki annak elmúlását is nyeri, ennyiben a lét valóban csak átfolyik az egyedben. — Egy másik, kétirányú hasonlatban élet és halál szüntelen érintkezése, kapcsolata még közvetlenebbül feltűnik:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.

A habok felidéznek az ifjú élet képét, ami mintegy kívülről hat a fodrozódó vízfelszínt szemlélőre. Ám ugyanez a látvány a folytatódó belső élményben, az „idő árja”-nak gondolati síkján a temetők fejfásorainak monoton látványával kapcsolódik. A kezdés és vég ellentétes létpólusait a József Attilára oly jellemző áthajlás (a szemléleti síkról a gondolati síkra való áttűnés) köti össze.

Az emberiség létének a múlttól a jelenig és a jelentől a múltig ívelő folyamatos egysége legvilágosabban a III. rész 1–2. szakaszában bontakozik ki.

Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt —
ez az elmúlás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk! . . .” — megszólítanak.

A megszólítás az én—nem-én, a szubjektum—objektum viszony formája. Akit megszólítanak, az *nem* ők már, kivált belőlük. Azonos velük, mikor „ők ölelik egymást”, ebből az ölelésből származik, ebben fogant. Az ölelés azonban egy változás kezdete, az új egyed kiválásának kezdete, a „megszólítanak” így maga a létrehívás, mely egyben elmúlásukat jelenti „Meglásd, / ha majd nem leszünk!” Az utód létrehívásával biológiai funkciójukat teljesítették, létük az elmúlásba hanyatlak: „Megszólítanak, mert ők én vagyok már.” Az ellentmondás, ami az idézett sor tartalma és a megszólítás én—nem-én viszonyának feltétele között látszik, csak látszólagos. Utóbbi ugyanis csak az emberi személyiségek relációjában áll fenn, azonban a biológiai örökség-öröklődés törvénye alapján joggal állítható az elődök — ilyen értelmű — továbbélése az utódokban: „Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.” Ez az ölelés teremt, (Ebből vagyok), ám a lét folytatódása párhuzamos a benne egyesülők elmúlásával, (ez az elmúlás.) Az élet folytatódása és elmúlása ugyanazon folyamat része. Mindez akkor lesz igazán jelentős, mikor a költő nemcsak szülei és önmaga viszonylatában, hanem önmaga és a megelőző ősök összességének viszonylatában is felmutatja:

... az őssejtig vagyok minden ős —
 az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
 apám- s anyámmá válok boldogon,
 s apám, anyám maga is ketté oszlik
 s én lelkes Egyé így szaporodom!

Az időben hátra és előre mutató összefüggések teljessége rajzolódik ki. A mai egyén visszakeresve múltját őseiben, az életfolytonosság révén eljut az őssejtig, onnantól azonos (mint folytatója) az étellel, ami az őssejtben „sokasodni foszlik”, s máris indul vissza, a jelen felé. Az egyesülések és feleződések végtelen sorából megszületik „apám” és „anyám”. Ezen a ponton azt várhatnánk, hogy ők egyesülnek, s az én „lelkes Egyé” így válik. De nem: „... apám, anyám maga is ketté oszlik...”, vagyis megint visszafelé mutat az időben. A jelenben élő egyed mint „lelkes Egy” ismét egyszerre lesz kiinduló- és végpontja az emberi fejlődésnek. Kétfelé visz tőle a kapcsolatok útja: a múlt felé — ahol minden egyed „maga is ketté oszlik”, s ahonnan a sokasodás szálain létrejött; a jövő felé — amerre maga is „sokasodni foszlik” továbbadva a létet. E folytonosság tudatával azonban a biológiai egyed már minden mástól elkülönülő, önmagára ismerő egyén, s ezzel több, mint a pusztá biológiai létfolyamat láncszeme. (Vö.: Lukács György idézett munkájának megfogalmazásával: „... az új létforma csak akkor juthat új magáértvalóságához, ha tudatosságra emelkedik”). A homogén biológiai életfolyamat nélkül nincsen „lelkes Egy”, aki viszont már feltétele és eredménye a múltnak, mint az emberi létezés *tudott* folytonosságának: „A világ vagyok — minden, ami volt, van...”

Az összefoglaló értelmű sor megint kettős jelentésű. Egyik: „A világ vagyok” — vagyis minden, ami volt és van. Másik: „A világ vagyok” — mert minden, ami volt, az van is, él a jelenben. Első esetben a „minden, ami volt, van” értelmező jelzői mellékmondat, s a „volt” és „van” halmozott mondatrészek. A második esetben ugyanez a tagmondat értelmezhető összetett, okadó-magyarázó mellékmondatként (melynek főmondata: „minden... van”, s ennek alávetett értelmezői

mellékmondata az „ami volt”). A tagmondat egésze mint ok a „világ vagyok” kijelentést magyarázza. Az ilyen jelöletlen magyarázó mellérendelések rendkívül közel állnak az okhatározói alárendeléshez, de gyakorlatilag ugyanígy elválaszthatatlanok a következtető mellérendeléstől és a következményes jelentéstartalomtól is. A „minden, ami volt, van” tagmondat értelmezhető grammatikailag egyszerre oka és következményeként annak, hogy „A világ vagyok”. A nyelvi struktúra szintjén elég rejtetten, de kifejehetően megvan az idézett sorban az a kettősség, amit eddig a vers több pontján megállapíthattunk már: az én, a „lelkes Egy” oka és következménye, meghatározottja és értelmezője a múltnak, az időbeli élet és nemzedékfolyamatnak egyszerre, egyidejűleg.

A múlt és jelen kapcsolatának, egymásba átmenő egymásrautaltságának gondolatát a vers olyan részletében vizsgáltuk most hosszabban, mely elsősorban a genetikai-biológiai értelmű emberiség, vérségi összefüggés képeire, fogalmaira alapozódik, noha túl is lép ezen a szinten. Korábban már jeleztük, hogy a társadalmi létre utaló képek és motívumok a vers kezdetétől jelen vannak, így a két létréteg eddig sem különült el egymástól.

Mikor az I. részben a Duna külső látványához hasonlóként a szívből, a szíven átáramló élet képe (a vérnek mint életjelképnek képzetén keresztül) jelent meg, a hasonlatok csak elkezdődtek. A szív-lét hasonlat után közvetlenül a dolgozó ember feszülő-ernyedő izmainak képe kapcsolódik a hullámok képéhez. A Duna-kép előzőleg kiformalódó értelme révén most a munkát végző ember növekszik föl a hasonlat által a természeti méretekhez. Előbb a szív életet áramoltató ritmusa, most a munka ritmusa a testben ugyanazon látványhoz, a vízmozgás ritmusához kapcsolódik, s rajta keresztül egymásra is utalnak. Az élet ritmusa él a munkában, az izmok feszülésében és elernyedésében, a munka ritmusa hullámszerűen szerveztünkben. Mivel mindegyik külön és együtt a Dunához hasonló, mely emberiség-jelentésű, nemcsak egy-egy ember munkájáról van szó, hanem embermilliók, az ősök léte és

munkája lüktet itt. — Végül az édesanya-hasonlattal zárja utolsó tagként a hasonlatgyűrűt. A hasonlóság a folyóval többszörös: „ringatott, mesélt”, ahogy a Duna is termékeny anyaölként ringatja, élteti a tájat, mesél arról, amit évtízezrek alatt látott itt; „mosta a város minden szennyesét” (József Áronné mosónő,) ahogy a Duna is mosta és mossa, szüntelen áramlásában sodorja magával a táj és lakóinak sorsát, jó vagy rossz emlékezetét (szennyesét). Természetes, hogy e sokszálú hasonlításban az anya, a mosónő alakja különösképp felnő, a Duna meg hatalmas, örök anyaként emberiesül. A megelőző két hasonlat létre és társadalmi létre utaló szálai a harmadikban szétbonthatatlanul eggyé válnak az életadó anya, mosónő — illetve a termékenységet adó és tisztító, munkálkodó folyam képében. A hasonlatok rendszere már a vers indító szemléleti képeiben teljesen egységbe ötvözi a *biológiai és a társadalmi lét* fogalmát.

A múlt és jelen egymást teremtő viszonyának gondolata a II. részben kap egészen *történelmi* szempontú kifejtést. A részletezett biológiai összefüggésrend szerint is érthető, hogy

.már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
Mit százezer ős szemlélget velem.

Am itt nem pusztán a természeti lét egységének felismerése azonos a „pillanattal”, melyben a szemlélet megteremti a nem és egyed azonosságának tudatát. Ez az azonosság-tudat már cselekvő, tehát társadalmi létformában megnyilvánuló, nem arcnélküli ősoket idéz. Az ő magukról való és az utód róluk való tudását szembesíti, s teszi felismeréssé, aminek eredménye a társadalmi cselekvésben megnyilvánuló utód és ősök folytonosságának tudata: a *történelmi tudat* megjelenése a nemzedékek egymásutánjában.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.

S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Az utód mindig mást tud a hajdan voltakról, mint azok magukról, illetve tudta azt, amit azok magukról nem tudhattak. Megegyezik ez azzal a szélesebb történelmi összefüggéssel, amit a jelen és múlt viszonyáról a jelen „adósságtörlesztéséről” szólva már említettünk. A jelent tudatosító elmerülés a múltban, a történelmi szemlélet mint az emberi teljesség és folytonosság tudata éppen ezért nem lehet merőben elvont értékelés, hanem elsősorban is a régen voltak konkrét valóságának megragadása a jelenben, a mindenkori alakítás, teremtés idejében. Az emberi múlt teljességének bevallásához hozzátartozik „az anyagba leszálltak” életének hajdan tevékeny jelene, az, amit csak ők „írtak” be a vallomásba, a történelmi felismerésbe. Első pillanatra talán képtelennek tűnik e gondolat, pedig a vers már előbb megadja a magyarázat kulcsát. Az I. részben olvassuk:

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt — néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a múlt.

A jelenben élő valóban távolról, mintegy barlangból nézi a messzi múltat, az arcnélküli ősök „örök eső módra” névtelenségbe hullt sorát. De csak akkor színtelenek, egyformák, ha csupán létében „érzi” őket, míg a róluk való tudatos gondolkodás, az emlékezés révén visszakapják eleven tarkaságukat, történelmi konkrétságukat. Hogyan? Az egyén, az utód tudata is az ősekből vált ki, akárcsak léte, ám tudata — mint léte sem — elszigetelt, hanem része és birtokosa a társadalmi-történelmi tudatnak. Ezzel gazdagodva és teljesülve tudat igazán, s a történelmi tudatossággal képes ez időben összesomosódó ősök történelmileg konkrét tarkaságát, egyediségét is rekonstruálni. Így tudja érteni őket, s nem csupán egy tudomá-

nyosan általánosított történetiségben, hanem a munka, az ölelés mindenkor konkrét közegében. Az utód a történet-szemlélet révén veheti birtokba a múltat, és teheti élővé is egyben: „Enyém a múlt, és övék a jelen”. Az absztrakt történetiség így személyessé válik, kell is azzá válnia, különben elszakadna a lét tényeitől, viszont a személyessé lett történetiségben a lét és tudat elválaszthatatlansága, dialektikája működik. A jelenbeli egyén mint a múlt eredménye és felismerője — megszólaltatója is. Ceruzája közös vallomást ír abban a pillanatban, mikor „kész az idő egésze”: a társadalmi-történeti nembeliség tudata, és ez az, amit „vallani kell”. (Ismét utalnánk Levendel-Horgas már említett művére e versszakokkal kapcsolatban.)

A II. rész — de a vers egésze is természetesen — meggyőzhet róla, hogy a József Attila-i biologizmus csak része az emberi teljesség megértésének, noha — és joggal — szükségszerű része. A III. rész vizsgálata is megerősíti ezt, bár éppen itt találhatók azok a sorok — már szó esett róluk —, melyek miatt az egyoldalú biologizmus vádja fölmerült. A költő kezdésül a maga konkrét eredetéről, szüleiről szól, de máris így:

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.

A nemzetiségi hovatartozás másodlagosságát jól érzékelteti a „félig . . . vagy tán egészen” kifejezés; a következők pedig azt, hogy mi a fontos, az igazi „örökség”, amit elődeinktől kapunk: az „édes . . . étel” — azaz az élet, és a „szép . . . igaz” azaz az erkölcsi, társadalmi hagyomány. Bemutattuk már, hogy szüleitől indulva járja be az ősök láncolatán át az idők végtelenjét mindkét irányban, s jut el az emberiséggel való azonossáig, hogy nyomban történelmi konkrétciót is adjon a múlt és jelen vállalásának:

A világ vagyok — minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.

A honfoglalók győznek velem holtan
 s a meghódoltak kínja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
 török, tatár, tót, román kavarog
 e szívben . . .

Ezek a sorok világosan kétféle értelmet adnak a szívben kavargó tartalmaknak: a biológiai folytonosság és a társadalmi-történelmi örökség jelentését. Az élő utódban együtt kavarog az ősök biológiai öröksége társadalmi helyzetükre való tekintet nélkül. A pontos vérségi családfa teljességgel kideríthetetlen, senki sem tudhatja, kik voltak az ősei az „össejtig” visszamenően. Bizonytal volt köztük Werbőczy-féle is meg Dózsa-féle egyaránt. Mégis az osztályharc feladására gondolna hát itt József Attila? Aligha! A vér-örökség — a versnek ezen a pontján már a lehető legnyilvánvalóbban — történelmi örökség is, hiszen „a sok nemzetség, mely egymásra tör” merőben *történelmi jelentésű*, ugyanígy „Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa” is; ebben a közegben egymást értelmezik (nem kibékítik!). Csak biológiai értelemben azonos szerepűek és azonos módon élnek a jelenben, nevük ebben a vonatkozásban külön jelentést nem hordoz. Mint történelmi ősöknek szerepük és jelentésük élesen különböző, de változatlanul azonos fontosságú. Ahhoz, hogy a történelmi tudat értékelő választást tehessen, mindegyiket magáévá kell tennie jelenünk konkrétságában, mint eltörölhetetlenül adott őseit kell fel- és megismernie. A közös történelmi múlt ilyen vállalása korántsem jelenti a társadalmi szembenállások megbékítő elmosását, egyszerűen a történelmi folyamat alakulásának realitását veszi tudomásul, amit a *Hazámban* az éles osztályellentétek hangsúlyozásakor így fogalmaz: „Múltunk mind össze van torlódva . . .” Ilyen értelemben lehet nemcsak biológiai ős Werbőczy is és Dózsa is, örökségük a biológiai létől el nem választható, de egy más minőséget jelentő történetiségben van jelen. Ezzel magyarázható, hogy a sikoltó ellentéteket tartalmazó névsort, a kusza nemzetiségek, népek (a magyarságra tört vagy/és általa nyomorított népek listáját egységesen a „mai magya-

rokhoz” címezi a vers. Különös jelentősége van annak, hogy nem-magyarokból és véres megosztottságból építi fel a „mai magyarok” — egy nemzet — múltját. Ebben a múltban az elősoroltak valóban feltételezik egymást, együttes alkotásuk a történelem s így a jelen is, nem iktathatjuk ki magunkból egyiket sem (ki-ki ízlése szerint). A múlt mégis sokféle arcot ölthet aszerint, hogy mit tartunk értékének, bűnének célunk szempontjából. Ha a „szelíd jövő” a harc célja, az csak teljes bevallással, a biológiai és történelmi közösség viszonyainak tisztázásával közelíthető meg.

Az egyed jelen cselekvéseiben — „Mikor mozdulok . . .” — az értelemmel újrászült múlt értelmes törvénye munkál, így ölelik benne, tetteiben egymást az ősei, hogy egy általuk még nem ismerhetett, *értelmes jövőt* szüljenek. Ekkor adja meg adósságát a múltnak a jelen — a jövővel, megajándékozva a jelen céljával és reményével, az immár történelmileg is megvalósulható megbékéléssel. A múlt bevallása — az értelmes cselekvés mindenkori első feltétele — így „elegendő harc”, hiszem a tiszta történelmi tudatosság maga a harc vállalása, mely céljában oldja békévé a múlt harcait. A történelmi emlékezet tehát nem az „ölés” jámbor felejtésével „öleli” egybe a múltat, jelen és jövőt; a két fogalom állandó, történelmileg szükségszerű kapcsolatban marad, azonban az egyik eszköz csak, s a másik a cél.

A befejező sorokban József Attila a szükséges társadalmi cselekvést jelöli meg. A közben újra megjelenő Duna-kép hatása a „programot” a lét—tudat—társadalmi lét—történeti folyamat emberi teljességű közegébe emeli, úgyszólván „láthatóan”. A természeti és társadalmi létrétegek — akár a „múlt, jelen s jövő” — a végtelen folyamatban — elkülöníthetetlenül teremtik és meghatározzák egymást az emberi-történeti valóságban.

BÉCSY ÁGNES

FODOR JÓZSEFRŐL

AZ EGY KÖLTÉSNET TÖRTÉNETE ALKALMÁBÓL

A költő, a művész önvalloása mindig érdekes, izgalmas mind a nagyközönség, mind a szakmabeliek számára. Az emberek szeretnek belesni a „boszorkány-konyhára”, ahol a mű születik, alakul, formálódik; kíváncsian fürkészik a titkot: ki áll a mű mögött, milyen belső és külső ösztönzések készítették alkotásra. Hát még ha az alkotó saját művészetét, annak kialakulását, fejlődését szigorú logikával, önmagát sem kímélve kísérli meg elemezni. Ezt teszi Fodor József is posztumusz kötetében, arra keresvén a választ saját költészetét boncolva: „hogyan lesz egy életből, annak ... nyersanyagából ... egy maradandó valami, költészet ...” Más kérdés: lehet-e egy önelemzés teljesen objektív? Bizonyára nem, de az *Egy költészet története* így is olyan életdarabokat, élményforrásokat hoz felszínre, amelyek megkönnyítik a költői mű elemzését, megértését.

Fodor József kész költőként, kiforrottan robban be 1923-ban, huszonöt éves korában az irodalmi életbe. Amikor első versei megjelennek Az Estben, Tóth Árpád úgy mutatja be, hogy

„a legnagyobb magyar tehetségek egyikének ígérkezik”. „Erős, dús fantázia — írja —, fojtotthevű nagy szenvedély, a természeti képek ritka mélységű átélése jellemzik az új költő minden sorát ... Valami sajátos, barokk pompa és zsúfoltság jelentkezik benne, melynek ő az első magyar képviselője.”

Verseit olvasva József Attila is ezt írja nővérének: „... van egy Valaki, akivel érdemes felvenni a 'nemes' versenyt, különben ez a Valaki nagy súlyával belém fojtja a szót ...” Az elismerés szinte egyértelmű, Mikes Lajos nyomban íróasztalt biztosít számára Az Est szerkesztőségében.

Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: miért maradt ez a „so-
kat ígérő kezdés” beteljesületlen, miért nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket? Nyilván a költőt is foglalkoztatta

ez a probléma, és nem utolsósorban ez készítette az *Egy költészet története* megírására. Ezért idézi Turóczi-Trostler Józsefet, aki találóan állapítja meg Fodor költészetét jellemezve:

„... az Ady után megmerevült lírában valami 'Durchbruch'-ot csináltál; és nem akadt, aki ezt tovább vigye, azaz veled együtt vitte volna tovább. Te itt maradtál egy nagy szobor alatt és egy nagy hagyománnyal, unokátlanul, egy — gyökereit magával együtt elveszejtő — árvaságban.”

Turóczi-Trostler itt a lényegre tapint, amikor Fodor költészetének „anakronikus” vonására, folytathatatlanságára hívja fel a figyelmet. A múlt kulturális örökségét magába szívó szépségkultusza, melyet a természettel és a kozmoszsal összhangot kereső, kitárulkozni vágyó *én* romantikus pátosza hevít, ebben a formában valóban még önmaga számára is folytathatatlannak bizonyult. Költészetének expresszionista látomásossága, merész, fantáziadús képalkotása kétségkívül egy kibontakozó új költészet körvonalait sejtette, de magában rejtette az ezoterikus „énbe zárkózás”, elmagányosodás, társadalmon kívüliség veszélyét is.

Szabó Lőrinc a költő kitűnő kvalitásait, művészetének lenyűgöző, varázslatos erejét kiemelve már 1927-ben megállapítja első verskötetéről, a *Lihegő erdőkről* írt kritikájában: „Káosz ez a stílus, bozót és mámoros erdő, csíráztató anyaföld, metafizika és szeszvillogás a levegőben...” Kifogásolja, hogy a költő „kívül áll az életen”, „a kozmoszban él, amelyhez a fantázia fűzi”, „ziláltság és zavar és dühös pátosz túl sok van benne”. Végül szemére hányja, hogy: „Fascinálólág hatnak rá nagy példák, kevésbé látja a gesztustalan szépséget, nagyságot és egyszerűséget, ami szintén legmagasabb irodalom, s talán még nehezebb is”. Találóan nevezi Fodor ekkori költészetét „konzervatív-expresszionista dzsungel”-nek.

Most, amikor a költő életpályája lezárult, egész életműve előttünk áll, igazat kell adnunk Szabó Lőrincnek: valóban ezek Fodor József költészetének Achillész-sarkai, melyek megszabták költői kibontakozásának, kiteljesülésének, lehe-

tőségének a határait. Fodor mindent tud, amit egy költőnek tudnia kell, nincs téma, melyet gazdag képalkotó, teremtfantáziája ne volna képes a művészet varázskörébe vonni. De talán éppen ez jelenti számára a buktatót: minden téma egyformán fontos neki, hiszen „a világ rendjében minden megérdemli a tanulmányozást”. És Fodor nem tud ellenállni az őt ért számtalan benyomásnak. Ő maga így vall erről: „Az én bajom a túlon túl sok mondani való, a túlon túl sok anyagomtól nem jutok magamhoz . . .” Ezért hiányzik Fodor művészetéből a legfontosabb, a lényeglátásnak az a mélysége, amely csak a legnagyobbaknak adatik meg.

Szépségkultuszával a Nyugat esztéta szárnyának örököse; nem véletlen, hogy a *Szépség koldusát* író József Attila lát benne versenytársat. De amíg József Attilánál a nyugatosok szépségideálja csak kiinduló pont, iskola sajátosan egyéni hangja megtalálásához, kiküzdéséhez, addig Fodor József számára „a szépséggel feltöltött mágneses tér” „az életben plusz valami, amivel a költészet az életnél több”. Mindenben a szépséget keresi, s nála a szépség nem játékosságot, könnyedséget jelent, hanem a fenségest, a csodálatost, a nagyszerűt. Kora azonban egyre kevésbé volt alkalmas a szépségben elmerülésre: állásfoglalást, ítéletet követelt. Ezért halványul meg, bizonytalankodik el költészete a harmincas években. Ő ezt életmódjának szertelenségével magyarázza, valójában arról van szó, hogy a „lényeglátás”, amire mindig törekedett, és a „szépségimádat” kerül nála ellentmondásba. Rádöbben, hogy a szépség csak felszín, amely eltakarja a dolgok igazi arcát, amint egyik versében írja: „A szépség ellensége a mélynek, Ezerféle a szépnek arca S ha meg is állapodok egynél Jön a másik és túlvet rajta.” (*Gyűlöletes nekem a szépség*).

A szépség valójában nem volt számára gyűlöletes, csak átértékelődött. Féja Géza írja 1935-ben megjelent *Utóhang* című kötetéről, hogy „a 'Szép' szolgálata, a l'art pour l'art” Fodornál „etikai tényező lett. S éppen ezért ez a magatartás méreven szembeállította korával s annak egész értékrendszerével.” Ezt ismerte fel Méliusz József is, amikor a Korunk-

ban fenti kötetéről írva Fodor zsákutcaába jutott „polgári individualizmusát” bírálva határozottabb, harcoss állásfoglalásra biztatja. A költő e kritikát fordulópontnak tekinti életében, s ez annyiban igaz is, hogy ekkor kerül kapcsolatba a baloldali antifasiszta mozgalommal, innentől rendszeresen ír a Korunkba, a Válaszba, a Népszavába és szerepel a munkásírók kiadványaiban is. Ars poetikája lényegében változatlan marad, de az embertelen kor, „amikor a már-már reménytelen napok a lélek misztikus mélységeibe menekültek”, nemcsak humanista, etikus tiltakozást vált ki belőle, hanem témáiban is változást eredményez. Költészete a bűnt ostorozó ószövetségi prófétákat idézi, Illés prófétát, aki harcra száll Istennel, amiért a „garázdálkodásban megtűri Ákhábot és Jézabelt: az Irzael-beli zsarnok uralkodó párt”. E versek Hitler-ellenes, antifasiszta hangja — ha szimbolikusan nyilatkozik is meg — kétségtelen.

Szükségszerűen következik e szépségkultuszra épülő magatartásból a felszabadulás köszöntése, az országépítő, dolgozó nép ügyének maradéktalan vállalása, de szükségszerűen kerül szembe a költő a dogmatikus, voluntarista kultúrpolitikával is, és ítéltetik évekre kényszerű hallgatásra. Így vall erről az *Egy költészet történetében*:

„... amint a felszabadulás megtörtént, s megíródtak az ezeket megénekelő versek is: az én külön történelmem géniusza gondoskodott róla, hogy ne essen ki a témából, s hogy körülöttem mindenféle bonyodalmak történjenek, amelyeknek különben nem kellene tartozniok egy költészet történetéhez... Tény az, hogy költészetem története a maga karakterén túl bonyolódik s politikával keveredik, ami nem mindig, előnyös színben mutat engem.”

Fodor József nem „politikus”, „közéleti” költő a szó szokványos értelmében: igazi hazája mindig a kultúra, a szépség, a művészet birodalma. Ezért tud csak 1956 után, a szabadabb irodalmi, kulturális légkörben újból önmagára, igazi költői hangjára találni. Művészete az induláshoz képest lényegesen ekkor sem változik, de elmélyültebb, kiteljesedettebb, kikristályosultabb lesz. Mind mélyebbre hatol a történelem kulturális értékeinek feltárásában, a világirodalom csúcsai, már

korai példaképei: Homérosz, Dante, Shakespeare, Milton, Hölderlin, Shelley, Keats és a többiek — különösen, mikor a helyeket is meglátogatja, ahol éltek, alkottak — arra készítetik, hogy versekben — gyakran több ezer sorra menőkben — tegye maradandóvá, mások számára is hozzáférhetővé, felejthetetlen, csodálatos élményeit. Fodor ifjú korától egészen a haláláig mesteri módon próbálta ki az összes versformákat, kifejezési módokat, anélkül, hogy bármelyik iskolává vált volna számára. „Minden írás szükségből ered” — vallja jelen kötetében: „megpróbálni a már abbahagyhatatlant, s megpróbálni egy új időt, teret, kivívni a semmiből az új összefüggéseket, megkezdeni a teremtetést, mégha kusza, szeszélyes sorokból áll is az a valami...”

Ennél magasabb mércét kevesen állítottak maguk elé, de szükségszerűen maga után vonja ez azt is, hogy Fodor költészete igazában sohasem vált, nem válhatott népszerűvé, a szélesebb néprétegek olvasmányává. Műveinek élvezetért, költészete burkának feltöréséért keményen meg kell küzdeni, s ez legtöbbször igen széles körű kulturális, történelmi ismereteket igényel. Valójában csak a kiváltságosok, a művészi szépség mániákusai, szerelmesei tudják igazán értékelni, érzékelni sajátosan egyéni, gyakran bravúros látás- és formakultúráját. És ezt nemcsak — a válogatásokat figyelmen kívül hagyva — tizenöt önálló verskötete tanúsítja, hanem az *Egy költészet története* is, melyet felesége, Sinkó Zsuzsa, fáradtságos munkával, hátrahagyott kézírataiból, feljegyzéseiből — a költő intencióihoz híven — rendezett sajtó alá.

KISPÉTER ANDRÁS

A TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY VÖRÖSMARTY MIHÁLY SZERKESZTÉSÉNEK IDEJÉN

Nehéz helyzetben vette át az új szerkesztő, Vörösmarty Mihály a Pesten megjelenő Tudományos Gyűjtemény irányítását. A megbízatás elvállalásakor, 1827–1828 fordulóján még pályakezdő fiatalember, kevés társadalmi és szinte semmi szerkesztési tapasztalattal, a közönség nagy része alig ismerte, s ha igen, fiataltsága, az irodalmi életben való járatlansága nem volt jó ajánlólevél. A feladat pedig nagy készütséget és körültekintést igényelt.

A Tudományos Gyűjtemény megindulása, 1817 januárja óta az egész országot átfogó központi fóruma volt az ország tudományos és kulturális életének, az egyetlen havi rendszerességgel megjelenő folyóirat. A régebbi vállalkozások, a Magyar Museum, az Orpheus, Uránia, Erdélyi Muzéum stb. rendszertelenül jelentek meg, s néhány évi fennállás után sorra megszűntek — a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjének minden hónapban nyolc ívnyi anyagot kellett nyomdába küldenie. Az előbb említett orgánumok irányítói a hazai és a külföldi szépirodalmi termésből is válogathattak — a Tudományos Gyűjtemény csakis tudományos, azon belül is csupán hazai szerzőtől származó írásokat jelentetett meg. Az új szerkesztő felelősségét leginkább az fokozta, hogy enciklopédikus jellegű folyóirata elsősorban ideológiai jellegű tanulmányai-val keltette fel a közönség érdeklődését: a tízes évek végétől itt bontakoztak ki a polgári nemzetté válás fontos társadalompolitikai vitái, itt ment végbe először a rendi nacionalizmus és a liberalizmus képviselőinek megütközése. A folyóirat egyszerre adott helyet a nemesi régiségkultusz öntömjenező gyakorlatának és a nyugat-európai polgárosodás intézményes vívmányai propagálásának. Köteteiben zajlott le a nyelvújítási harc utolsó és döntő szakasza is, amelynek során az írók többsége, Kazinczyval az élen, messzehangzó érvennyel foglalt állást a fejlődés elve, a szervezesen és evolucioner fokozatossággal végbemenő újítás eszméje mellett. Az új, nagyjövőjű irodalmi

irányzatok, a romantika és a népiesség kritikai princípiumait is főként a Tudományos Gyűjtemény gyökerezettette meg 1817 után a hazai köztudatban.

De nemcsak az jelentett Vörösmarty számára nehézséget, hogy költő létére egy ideologikus töltésű, az életelvek és eszmék harcának kereszttüzében álló munkakör ellátására kellett vállalkoznia. Maga az időszak is, melyben feladataihoz hozzálátott, mélységesen ellentmondásos volt. Annak a kiábrándultságnak és kilátástalanságnak közepette kezdte végezni munkáját, amely az 1825–27. évi országgyűlés befejeződése, a várt belpolitikai reformok elmaradása folytán az új írónemzedéket eltöltötte. A nemesi értelmiségnek ekkortájt Pesten megtelepedő csoportját — melynek épp Vörösmarty a legkülönb reprezentánsa! — az életvitel és a gondolkodásmód, az emberi habitus és a társadalmi igények sajátos átmenetisége jellemzi. E fiatalok faluról a fővárosba kerülve éppen ez időben döbbennek rá a hagyományos nemesi lét kisszerűségére, beszűkültségére — ugyanakkor neveltetésüknél fogva még sok érzelmi szál fűzi őket az elavult valósághoz is. Új életfeltételek után sóvárognak, azt viszont egyelőre elképzelni sem tudják, hogyan alakíthatók ki azok az ország megkövesedett viszonyai közepette. A nemzedék időleges ambivalenciáját, ideológiai és magatartásbeli válságát az életforma-váltás tovább mélyíti: a vidéki nemesi életvitelre már múltként tekintenek vissza, a pesti értelmiségi életmódot viszont maguknak kell kialakítaniuk — küszködve annak megannyi szociális, nem utolsósorban anyagi, megélhetésbeli nehézségével.

Mindezt közülük épp Vörösmarty érezte leginkább a maga bőrén: a szerkesztői megbízatást akkor kapta, amikor Pestet s vele a hivatásos írói pályát egzisztenciális kényszerből végleg odahagyni készült. Hosszú időszak testi-lelki nyomorúságából, esetleg a végleges vidéki elsüllyedésből rántotta ki a szerkesztésért járó nyolcszáz forintos évdíj, de válsága mélyebb volt annál, hogysem az anyagi révbe érkezés csozlatta volna. Nyomait beköszöntő cikkében is érezhetjük, s alighanem azért is fordult szerkesztőként azonnal támogatásért irodalmunk

akkori legnagyobb tekintélyeihez, Kazinczyhoz, Kölcseyhez, Kisfaludy Károlyhoz s az általa rajongva tisztelt Horvát Istvánhoz, mert tőlük nemcsak kéziratot remélt, de kéziratokban eligazító és bátorító szót is.

1827 utolsó napjaiban esett rá a választás, 1828. január 12-én jelentette be a kiadó a szerkesztőváltozást a nyilvánosságnak, s legkésőbb ekkor kellett nyomdába adnia Vörösmartynak az általa redigált első kötetet s benne programcikkét. Mindössze két hét állt tehát rendelkezésére: eszmei tisztázatlansága, kiforratlansága mellett ez is némiképp közrehat abban, hogy a beérkező kéziratokat — szemléletileg egészen újat, illetve teljesen ódivatút — határozottabb ideológiai irány nélkül vegyíti. Ez az ellentmondásos, néha egyenesen groteszk kettősség, hullámvászon az ellentétes ideológiai pólusok — vasútépítés és középkor-rajongás — között egészen a júliusi forradalomig eltart a folyóiratban, az utóbbinak hatása végérvényesen csak 1831 második felétől kezdve halványul el. Vörösmarty bevezető cikkében szokatlanul fájdalmas, sőt komor hangot üt meg, tükreként alig leplezett pesszimista élethangulatának. Első szerkesztői megnyilatkozása sokkal nyugtalanabb s főleg elégedetlenebb lélekállapotot sugároz, mint annak idején elődeié, Fejér Györgyé vagy Thaisz Andrásé: a változásoknak hevesebb és gyökeresebb igénye fogalmazódik meg benne. Állásfoglalása a fejlődés addig megtett útjáról, kultúránk — elsősorban tudományos munkáink — gyengeségeiről, a „teremtő és munkás lélek” igényéről gondolatosságában voltaképp nem különbözik attól, amit ekkor a reformliberalizmus hívei általában hirdettek, de hangsúlyjaiban feszültebb és követelőbb. Egyik mondatában olyasfajta, pesszimizmuson áttörő, messzenéző sóvárgás jut érvényre, amely a folyóirat régebbi évfolyamaiban még ismeretlen volt: „Minden kornak megvan hivatala: korunk talán nevelője lesz egy boldogabbnak”. Egyaránt tükre ez a megállapítás a lemondásnak és a dacnak — azaz az útkeresésnek.

Az általa szerkesztett első kötet mindenestre ígéretes bemutatkozás volt. A kor két legnagyobb magyar írója azt nyúj-

totta itt, amit az olvasók java része leginkább várt: időszerű nemzetnevelői megnyilatkozást. Kölcsey *Az állati magnetizmus nyomairól a régiségben* címmel csak látszólag értekezik ókori témáról: amikor az okkultizmus történeti folytonosságát kétségbe vonja, s racionális elemzése révén szembeszáll a német romantika felerősödő regresszív tartalmával, nagyon is a jelennek szóló útmutatás szándéka vezérli. Az a költő-gondolkodó szólal meg a mesmerizmus „léleklátó” teóriái kapcsán, aki már régen kitapasztalta, hogy „Nincs élet a felhők körébe”, s a reformkor első válságos társadalmi fordulópontján óvni akarja társait az álmok, képzelgések, látomásos irracionalista önlefeigyverzésétől, a transzcendenciába meneküléstől. Óvni a *másik* világ mítoszától, hogy *e* világ reális megértésére és befolyásolására serkentsen, kijózanítani a rejtelmes erők által történő passzív alakíttatás illúziójából, hogy az értelmcs aktivitás vágyát keltse fel. Tanulmánya — a legtöbbet olvasott folyóiratban — plasztikusan érzékelteti, hogy a hazai romantika a felvilágosodás élő öröksége révén miképpen tudta elkerülni a valóságidegen spekulációkban való megrekedést.

S mintha csak megállapodtak volna: Kazinczy ragyogó emlékirata, a *Pályám emlékezete* tendenciájában folytatja, elmélyíti e törekvéseket. (1828. I—II., XI—XII. k.) Arra orientálja az olvasókat, amire mindenekelőtt szükségük volt: lelki egészségre és életbizalomra, a felvilágosult értelemben vett töretlen hitre és alkotó tettvágyra. Mintegy megtestesíti előttük a felemelkedéshez szükséges erkölcsi erőt. Kora kötöttségek közt vergődő és lázadni készülő értelmiségének a jelennél jóval merevebb és mozdulatlanabb, patriarkálisabb és provinciálisabb korszakot mutat be, s annak keretében önnön életpályáját: e hajdani korral való *sikeres* küzdelmének állomásait. A *Pályám emlékezete* a folyóirat kontextusában főként azzal az intellektuális fölényvel hat, amellyel a szerző a jelenből gyermeksege, ifjúsága idejére visszatekint: ironikus értékítéleteivel és művészi distanciateremtésével, a megjelenített életanyag rejtett reflektáltságával. Visszaemlékezései — a 18. század parlagi nemesi miliőjére, a feudális iskola dogmatizmusára, a

társadalmi szokásrend áthághatatlan előírásaira — az azóta bekövetkezett változások folyamatára emlékeztetik az olvasót.

Elsőrangú a korábrázolás, ám ennél is szuggesztívebben alkotja meg Kazinczy a maga „példa”-életének rajzát. A kor és a körülmények nála nem determinisztikus kapcsai az egyéniség alakulásának, ellenkezőleg: az egyéniség a maga képességeivel jórészt függetlenné tudja tenni magát tőlük. Egy szellemi autonómia és szuverenitás kiépítése tárul fel tehát a folyóirat lapjain: a valóság mellett annak egyéni meghaladása, a fölébe emelkedés is. Az író folyvást érezteti, hogy nemcsak a világ formálja az embert, hanem az ember is világát. Választások és döntések, vonzalmak és elhatárolódások sorát idézi fel — megannyi útvesztő leküzdését, amelyeken át eljutott odáig, hogy immár nemzeti klasszikusként töretlen derűvel és biztonsággal tekinthet vissza múltjára. Olyan önmegvalósítási folyamatot jelenít meg, kínál ezáltal, amely örökmozgó energiájával, önmaga minden időben történő vállalásával fogódzoul szolgálhat a személyiség válságával küzdő ifjabb pályatársaknak.

Közülük a két klasszikus hívására Toldy válaszolt. Az Aurora 1828. évi kötetét bírálva még határozottabban és egyértelműbben nyilatkozik meg az irodalom respublikájának eszméje, az irodalomban megvalósítható társadalmi integrálódás mellett, mint régebben. A polgári literátor semmit sem remélt a nemesi politikától, így nem is csalódott. Annál többet vár az írók tömörülésétől, az esztétikum egyesítő erejétől: „... Csak a közöslélek (Gemeingeist) a művészek közt adhat tekintetet a művészetnek.” Vörösmarty viszont a múltat és a messze távlatokat is segítségül hívta: már a szerkesztésében megjelent első kötetben (majd attól kezdve számtalanszor) előszeretettel fordult a kelet mesés világa felé. Perzsia, India, Afrika, Kaukázus tájain nemcsak a festőiség, az egzotikum, a különösség költő számára hálás világa vonzotta, hanem a közvetlen helyi lét elutasítása. A határtalanságot, a képzelet kötetlen játékait, a teljes felszabadultságot kereste keleten, nem utolsósorban pedig a „nagy ősök világos szép lelké”-nek vigaszát — ezért ültette át magyarra oly sűrűn a különböző német lapok keleti tárgyú cikkeit.

Erőforrást keresett — ezért adott teret Horvát István és Jankovich Miklós anakronisztikus középkor-rajongásának, a nemzeti nagylét mítoszának. Még nem tudott elszakadni a visszahúzó nosztalgiáktól, a múltidézés mákonyától, a reménytől, hogy a világhódítónak hitt elődök a századokon át is üzeni tudnak számunkra valami megenyhítőt és felfokozót. E kettős kötődésben különben olvasóinak legnagyobb többségével osztozott, s akarva nem akarva számításba kellett vennie: ahhoz, hogy a progresszív gondolkörökkel, eszmefuttatásokkal való megismerkedésre rábírja a folyóirat-olvasók legnagyobb részét, párhuzamosan ki kell elégítenie nacionalista beidegzettségüket. El kell zsongítania őket a Portugália-i Henrik magyar voltára, utóbb a jászok magyarságára, a brabanti hercegi ház Árpád vezértől eredő származására vonatkozó vágyképekkel.

Megisméltódné tehát a Fejér György szerkesztette Tudományos Gyűjtemény kényszerű szimbiózisa, amely akkor oly jellegzetesen tükrözte a nemesség kétlelkűségét? Nincs szó erről: a két irányzat közt az újat akarónak, a nagyvilág változásaira figyelőnek primátusa immár elvitathatatlan, s a délbábos álmok üressége még inkább kiviláglik a tartalmas, társadalmi-gazdasági reformjavaslatokat felvető, közvetlen tenni-valókra rámutató cikkek társaságában. Például az útirajzokban. A Vörösmarty szerkesztette folyóirat évfolyamainak ugyanis leggyakoribb közleménye az első nyomtatásban megjelent reformkori nyugat-európai útirajz fejezetsorozata, Almási Balogh Pál *Tudósítások a külföldről* című, könyvterjedelmű útinaplója, amely a látottak feljegyzésével a józan-ságra törő elmék előtt egymagában is elhalványította Horváték múltba vesző fantazmagóriáit. Almási Balogh művét, ki 1825 áprilisától kezdődőleg utazott idegenben, ugyan már az előző szerkesztő, Thaisz András közölni kezdte 1827 nyarán, de orientációs centrumként — *újabb tizenegy folytatásban!* — Vörösmarty biztosított számára teret. (1827. VI—VIII., 1928. II., IV., VI—VII., XI., 1829. I., IX—XI., 1830. IV. és VI. k.)

Egészen addig, míg szerzője a Conversations lexikoni-pör kapcsán szembe nem került az Aurora-körrel.

Több szempontból is elmarad pedig Almási Balogh vállalkozása a műfaj későbbi, nagy hatású alkotásaitól. Szépirói igény nélkül készült, sőt legtöbb részletében krónikás, leltárszerű, nemegyszer szinte Baedeker; lényegest a jelentéktelennel válogatatlanul vegyít. Ami a későbbi útirajzok fő ereje: a polgári átalakulás politikai tapasztalatainak feltárása, a nyugati államelmélet, alkotmányosság, jogrendszer stb. elemző bemutatása, az itt teljességgel hiányzik.

¹ S mégis: ez az útinapló élményanyagában és reflektáló magatartásában már mélységesen összefügg a harmincas-negyvenes évek útikönyveivel, azaz politikai publicisztikájával. Szerzője kimondottan értelmiségi szakember — orvos —, aki hivatástudatától ösztönözve tesz tanulmányutat. Másrészt nemcsak magyarként, hanem európaiként közelíti meg a látottakat, a kitágult világkép sugallta ama öntudattal, amely szerint a nyugati eredményekhez az egyetemes emberi jogán neki is személyes köze van. Harmadrészt utazónk már jellegzetesen városi ember, akinek számára az utak és terek nyüzsgő forgalma, a házak és középületek együttese, az urbanizáció szervezettsége már természetes megnyilvánulása a polgárosult társadalmi együttélésnek.

Almási Baloghot Bécsben, Prágában, Teplitzben, Drezdában. Lipcsében, Weimarban, Jenában, Erfurtban, Halléban és másutt elsősorban a kórházak és klinikák vonzzák. S azok az emberek, akik ezekben dolgoznak: a tudósok — munkájuk feltételei, irányai, társadalmi körülményei. Nem is kell elemeznie, elég, ha felsorolja, hányféle — s mennyire specializált! — egészségügyi létesítménybe látogatott el, mily nagyszámú társadalmilag megbecsült, tudása alapján emancipált szakemberrel konzultált. Szakintézmények egész arzenálját emeli be így a hazai köztudatba. Almási Balogh, Széchenyi és Kossuth majdani háziorvosa nem szól a Tudományos Gyűjtemény köteteiben a hazai és a nyugat-európai társadalmi háttér különbözőségéről, csupán a különbség következményei-

ről egy szakma művelője számára — de éppen ezáltal ad bőséges szellemi fermentáló anyagot olvasóinak. Elmélyítve ezt a hatást egyfelől az egyetemek, könyvtárak, múzeumok s főleg újságolvasó termék gyönyörűséggel teli előszámlálásával, másfelől azzal az ismétlődő tájékoztatással, hogy hazánk kultúrájáról már német földön sem tudnak.

Almási Baloghgal párhuzamosan a folyóiratnak egy belső munkatársa is több ízben jelentkezik külföldről híradásokkal: Toldy Ferenc. Ő azonban nem a nyugati fejlődés civilizációs viszonyairól számol be, hanem az útinapló szerzőjének egyik fájdalmas megállapítását nagyítja ki: azt, hogy hazánkat külföldön egyáltalán nem ismerik. Toldy ezt akként interpretálja, hogy „... Mint nemzet mi a közfigyelem horizontján kívül állunk”, a külföld nem tanult tőlünk, viszont van egy kincsünk, amelyben mi is teremtettünk: nyelvünk és szépliteratúránk. Prágában, Heidelbergben, Londonban ő ezek esetleges méltánylását kutatja, a fellelhető kapcsolatokat fürkészi, keresve az Európához vezető szálakat (1829. IX., XII., 1830. VI—VII.) Célja tehát egyáltalán nem csak filológiai vagy belle-tisztikai: az irodalmunk iránt tanúsított érdeklődés felvillan-tásával enyhíteni kívánja a kínzó kisebbségi érzést, amely egyébként a hazai viszonyok fejletlensége miatt nemcsak őt töltötte el.

Többek között magát Vörösmartyt is, aki ugyancsak azon-nal éberen felfigyelt arra, ha nyelvünk és kultúránk iránt külföldön bárminő figyelem mutatkozik — legyen az érdeklődő akár John Bowring, az első külföldön megjelenő magyar antológia érdemes szerkesztője, aki ekkor keresi fel őket támogatásért leveleivel, akár az egyik nápolyi Bourbon her-ceg, vagy a magyar táncot Párizsban szemlélő francia arisz-tokraták (1828. V., 1829. II.). Utóbb is, amint mód nyílik, hírt ad a világképet tágító utazásokról: maga ismerteti Tes-sedik Ferenc franciaországi útikönyvét, az olvasók figyelmébe ajánlva az utazások hasznát. Meg is világítja e hasznosságot egy sokat mondó gyakorlati példával: utazásán Tessediknek alkalmá nyílt megismerkedni George Canninggal, a kor

híres angol liberális politikusával, Metternich és a Szent Szövetség egyik legádázabb ellenfelével. (1831. XI.)

E fokozódó európaiság-tudat nyilvánul meg a Tudományos Gyűjtemény új világirodalmi orientációiban is. A jelentősebb irodalomelméleti írások mind külföldre (vagy legalábbis részben külföldre) kalauzolnak el. Ez a tájékozódás most már jóval tudatosabb, elvibb, mint volt a húszas évek első felében. A régebbi híradások, információk helyébe tanulmányok kerülnek, mind több összehasonlító, irodalmunk továbbfejlődését sugalló megállapítással; a nemzeti irodalom létének bizonygatása helyett szerepét, helyét keresik tágasabb összefüggések közepette. A külföld legfontosabb új hatása: az irodalom nemzetiségformáló szerepe mellett annak *társadalmiságát*, a társadalom megváltoztatásában betöltött funkcióját elemzik az újabb írások.

Ez utóbbi mindenekelőtt Bajza Józsefnek az epigramma-műfaj teoretikumát átvilágító nagy tanulmányában érezhető erőteljesen. A liberális reformideológia kiváló irodalmi lehetőségét fedezi fel benne: az összpontosító energia, a koncentráció, a felfokozott gondolat, a láttatás és a beláttatás, a megbélyegzés és az ideáalteremtés, egyszóval a társadalmi mozgás költészeti megjelenítését. Vizsgálódásaiban — ezzel összefüggésben — a szellem produktivitása a másik meghatározó szempont: a legkisebb műfajban mutatja fel a művészet világteremtő hatalmát, a legősibb műfajban a jelenközpontúságot: az ő felfogása szerint az epigramma mindig a napi valóságból származik, és arra hat vissza. Megítélésében pedig ugyanaz a haragos elégedetlenség, társadalomkritikai szenvedély vezeti, amely ekkor társait az időszerű világirodalommal való foglalkozásra készíti. (*Az epigramma teóriája*. 1828. VII. és XII. k.)

Apróság, de jellemző: amint Vörösmarty átveszi a szerkesztést, Toldy *francia* nyelvtan megjelentetésére hívja fel a figyelmet, azzal az indoklással, hogy itt a lehetőség a hazai ifjúság számára, „e gyönyörű nyelv” elsajátítására. (1828. I. k.) S ettől kezdve az addigi németes tájékozódást a fiatal írónál valóban nagymértékben felváltja a francia s az angol irodalom

jelenségeinek recepciója. Ebben a Tudományos Gyűjtemény segédszerkesztőjének, Vörösmarty helyettesének, Stettner-Zádor Györgynek volt vezető szerepe. Az Aurora-kör fiataljai közt kezdetben ő vallotta a legtávlatosabb eszméket. A júliusi forradalom felé haladó francia társadalom híres romantikus folyóiratából, a *Globe*-ből olyan írásokat adaptált, amelyek már nemcsak a valóság ábrázolásáról, de *megváltoztatásáról* is szóltak. Ennek érdekében állítja szembe tanulságosan a német és az angol poézist — messzemenően az utóbbi javára. A német költészettől viszolyog, s miért? Mert csupán szemlélődő, visszavonul a külvilágtól, hiányzik belőle a szenvedély és a tett. Velük szemben Byront érzi lelke rokonának, az angol szabadságharcos költő másként mert élni és cselekedni, mint a többiek: „... Nem érzé magát honosnak a körben, melybe a végzet állította... akadályok, veszélyek, tartózkodások őt nem gátlák”. (1828. II. k.) Ilyen hős Stettner-Zádor számára Shakespeare Hamletje is: az elégedetlenség megtestesült szelleme. Ellentéte Poloniusnak, aki konformista módon mindent elfogad. A cikkíró felkiáltásában — „... Terhünkre vannak e magukkal és világgal oly elégedetlen emberek... megvetjük s megtámadjuk azokat, kik jól érzik magokat az életben, s békén alusznak” — már valami ott hallatszik negyvennyolc zúgásából is. (*Shakespearrről s Hamletnek 1603-diki kiadásáról*. 1828. VI. k.)

A júliusi forradalom közelében járunk, s a Tudományos Gyűjtemény már nem tartja elképzelhetetlennek forradalom és irodalom valaminő kapcsolatát. Vörösmarty például *Francia költők* címmel két olyan romantikus költőt mutat be magasztalóan — Auguste M. Barthélemyt és J. Méryt — akik X. Károly restaurációjának leghevesebb ellenfelei voltak, utóbb pedig a júliusi forradalom költőharcosai. Költők, akiknek a nemzeti nagyság képeiért már nem kellett a múltba visszavonulni, megtalálták azokat a jelent alakító politikai cselekvésben (1829. V. k.). A júliusi forradalmat követően pedig már a francia romantika egész fő vonala példa lesz a folyóiratban. 1830 decemberében — 1831 januárjában kétrészes

cikket közöl Francis Jeffrey, a híres angol liberális kritikus tollából — alighanem ismét Stettner-Zádor a fordító! — az új francia irodalmi produkciókról. Lelkes apológiája ez mindannak, amit a júliusi forradalom hordozott, költői szuperlatívuszokban kapnak méltatást, különösen Victor Hugo, a „megifjult nemzet” legnagyobb költője. Nem csupán az irodalom változásait méltatja a franciáknál, hanem a *változás* irodalmát is, azt, hogy kiválóságai a társadalom élén haladnak. S ez utóbbit várja a folyóirat ismeretlen szerzője a regény-műfaj hazai megszületésétől is. Ezért eleveníti meg Cervantesnek, az európai realista regény megalapítójának, a *Don Quijote* szerzőjének alakját, méltatva, hogy amit a spanyol író felvetett, az nemcsak spanyol érdekű, hanem az egyetemes emberiségre tartozik. Kétségtelen: a két főalak megtestesítette tulajdonságok, a középkorba merülés mániája és a korlátozott földhözragadtság éppen nem voltak idegenek a hazai társadalom időszerű valóságától sem. (1831. II. k.)

Újat kezdeményez a Tudományos Gyűjtemény azáltal is, hogy ablakot nyit szomszédaink, a kelet-európai nemzetek irodalmaira. Az egyik kelet-európai népről, a lengyelről szó esett már Thaisz szerkesztése idején is, de velük évszázados barátság kötött össze, viszont az oroszok és a csehek irodalmát, amelyeket most Toldy cikkei közelebb hoznak, alig, vagy rosszul ismerte a hazai köztudat. Az addig közönyssel, ha nem idegenkedéssel szemlélt irodalmakban a mienkével rokon vonásokat fedez fel, éppoly népnemzeti, a tömegeket egyesítő karakterjegyeket, mint a Vörösmartyról írott *Aesthetikai levelekben*: zavartalan bensőségű, konfliktusoktól mentes érzelmvilágot, „magasabb popularitás”-t, amelyet minden társadalmi réteg a magáénak érezhet (1828. X., 1830. VI. k.). Mert ekkorra már nemcsak az írók, hanem az *olvasók tömörítése* is fontossá válik Toldy szemében. Az Aurora 1829. és 1830. évi köteteiben egyaránt azt méltányolja, hogy „popularitás és köztetszhetés tekintetéből” koszorút érdemelnek, hogy nemcsak az értőknek, hanem az egész publikumnak készültek. Írjon bár a kritikus az orosz, a cseh vagy a magyar

irodalomról, olyan népköltők teremtette második valóságot igényel, amely az olvasók tömegét szembefordíthatja az olyan nehezen mozdítható földi valósággal (1828. XI., 1830. VI. k.).

De Vörösmarty és köre nemcsak és elsősorban nem is az irodalom síkján küzd ezzel a világgal. Attól a pillanattól kezdve, hogy kezükbe veszik a szerkesztést, felsorakoznak Széchenyi mögé. A folyóirat a „legnagyobb magyar” reformmozgalmanak szócsövévé válik Vörösmarty keze alatt: 1828 és 1832 között rendszerint itt jelenik meg az első tudósítás a Széchenyi által felvetett javaslatokról, tervekről, a szervezkedés gyakorlati állomásairól, szintúgy a hozzászólások és polémiák egymásutánja a hazai polgári átalakulás programpontjairól, mezőgazdaságunk és iparunk megannyi bírált jelenségéről. A vágyaknak és igényeknek, amelyek a Tudományos Gyűjtemény fiatal romantikusaiban határozatlanul éltek, a nagy reformpolitikus szerveződő mozgalma határozott formát ad, a hazai társadalom jelenére vonatkozó elképzeléseik e mozgalom sodrában alakulnak tovább. 1828 márciusában jelenik meg Széchenyi első könyve, a *Lovakrul*, majd 1830 elején a *Hitel*: roppant hatásukban benne rejlik folyóiratunknak az átalakulás eszméit továbbvitató-népszerűsítő, ahhoz anyagot adó tevékenysége is.

Még az sem túlzás, hogy e művekhez némely vonatkozásban előzetes impulzusokat adott a szerkesztőség munkája. A hazai valóságot merész realizmussal elemző publicista döbbenetes tényekkel ismerkedhetett meg az 1828 májusában megjelenő vend-vidéki topográfiai leírásból, a szervező politikus pedig egyik legkedvesebb tervéről, a Lánchídról, idehaza ugyancsak itt olvashatott először, 1828 februárjában. Csaplovics Jánosnak *A magyarországi vendus tótokról* címmel — az akkori alsószőlőnői plébános feljegyzései alapján — készített tanulmánya messze meghaladja a szokásos topográfiai cikkek átlagát: helyismertetésből szociográfiává emelkedik. Első hiteles kritikai társadalomrajzunk e munka az ország egyik nagyobb tájegységének és nemzetiségi népcsoportjának ez idő szerinti állapotairól. Riasztó helyzetjelentése nem csupán

elmaradottságról szól, hanem hihetetlen elesettségéről, emberhez teljességgel méltatlan életviszonyokról. A kisemmizettségnek ama fajtájáról, amelynek nyomása alatt a benne küszködők el sem tudják képzelni, hogy más alternatíva, másfajta életmód is nyílhatna számukra. A szociográfia tömegnyomort vetít olvasói elé, s előadásában a gazdaság, az anyagi létviszonyok embertelenségénél is megrázóbb a tudat beszűkültségének, primitívségének személyes tapasztalatokon nyugvó megjelenítése. Virágzó, bogárhátú falusi házak, vidám szántóvetők helyett meztelenül és elvadultan futkosó gyerekeket ábrázol, kretének tömeges születését, házuk közepén földön gubbasztó parasztokat, kémény nélküli házakat, orvost nem ismerő, ráolvasással történő „gyógyítás”-t, evőeszközöket nélkülöző étkezéseket, szőlőtörkölyből készített kenyér fogyasztását, a nyomtatott betű ismeretlenségét. „... egész Vandaliában, de még a szomszédságban is egy rendbe szedett iskola sincs, de ha volnának is iskolák, miből tanulna az ifjúság?” — kérdezi Csaplovics, s szemléltető kérdései néhány év múlva az egész országra általánosítva térnek vissza majd az 1832-es országgyűlés ellenzékének tanácskozásain.

Elmaradottságra villant fényt a Lánchíd építését javasló cikk, Trattner Károly mérnök-kapitány írása is. Azzal kell ugyanis érvelnie, hogy a függő lánchidakat már nemcsak a nyugati országok egész sorában, de Ausztriában is meghonosították, sőt Bécsben több is épül. Nem lehet megindultság nélkül olvasni a Pest-Buda nagyvárosi fellendüléséről álmódó mérnökkari tisztt szavait, kinek mondataiban már megvillan valami Jókai Jenőy Kálmánjának látomásából. Az ikerváros eggyéforrásáról, az egész hazai „kereskedőség és mesterségűző osztálybeli” tevékeny részvételéről és az Akadémia-alapító társadalmi dinamikájáról szőtt elmélkedésekben ez a sóvárgó álmodozás a legértékesebb:

„... Képzeliük továbbá: hogy a dunai partgát (Quai) a feljárás legfelsőbb pontjára vezet fel, — képzeljük ezen gyönyörű, öt öl szélességű hármás feljárást díszes vaskorlással beszegve... képzeljük a feljárásoktól még fennmaradó széles utat kockás gránit köve-

zettel, csinosan kirakva, minden portól kitisztázva, jó ízletű, célirányos lámpákkal megvilágítva.”

Bármilyen meggondolást, gyakorlati célkitűzést vet is fel ezentúl Széchenyi, azt a Tudományos Gyűjtemény azonnal a figyelem homlokterébe állítja. Maga Vörösmarty lesz az első propagandista: tudósít a pesti lóversenyről, a Széchenyi és Döbrentei által írt lóversenykönyvről, a földművelés előmozdítására alakult intézetről (s ami épp ily fontos: a társas összefüggésekről, amelyeken tagsági díj ellenében bárki részt vehet!), majd „a nemzeti gazdaság gyarapítására összeállított egyesület” sikereiről, az állattenyésztő társaságról, mely már háromszáz tagot foglal magába „egy középpontban egyesülvén” stb. (1829. I., VII., 1831. III. k.). A *Hitel* megjelenését követően azután itt nyer népszerűsítést a másik nagy vállalkozás: a Vaskapu szabályozása, a Duna célszerű kereskedelmi kihasználása, a hajózás fellendítése is (1830. V. k.). A javaslattevő, Beszédes József sárvízi igazgató földmérő alig egy hónappal később már Széchenyi társaságában utazik a helyszínre, ennek nyomán pedig a mérnöki tervezés, valamint az egész nemzet mozgó nemzeti szervezet kiépítéséről tájékoztatja az olvasókat (1831. I.). Sor kerül a másik nagy folyó, a Tisza szabályozásának, a pusztító árvizek elvezetésének problémájára is. Aki felveti, Vedres István mérnök már negyedszázaddal korábban tervet dolgozott ki a Duna–Tisza csatorna megépítésére, ugyanakkor társadalmi kérdésekben a lehető legkonzervatívabb álláspontot képviselte. Most viszont — hatvanöt esztendőskorában! — a *Hitel*ből választja tanulmánya mottóját, a Tisza-szabályozásnak a földművelést fellendítő hasznát méltatja, Amerika négyezer mérföldet kitevő vasútjaiért és csatornáikért lelkesül, s ami a legfontosabb, Széchenyi legkedvesebb polgárosító eszméjét visszhangozza: „... Az emberek szorosán egyesülve nagy dolgokat vihetnek végbe.” (1830. VI. k.).

Egy kis műszaki szerzői gárda alakul ki a folyóirat körül a Széchenyivel együtt dolgozó mérnökökből, földmérőkből — hamarosan ismertetik Vásárhelyi Pálnak a szállítás korszerűsítéséről írott könyvét is, ugyancsak a *Hitel*ből választott

mottóval —, sőt az „inzenséri” tudomány művelői a reformjavaslatokon egymással is polemizálnak (1830. IX., 1831. III.). Folyóiratunk munkásságán lemérhető tehát, mennyire megnő ekkor a technika, a műszaki ismeretek fontossága, az utak, hidak, vasutak szakembereinek alkotási lehetősége. Ennek jeleként követelik itt 1831 áprilisában egy mérnöki folyóirat megjelentetését. De nemcsak szakmájukkal törődnek, hanem a jövőt tervező mérnökök Széchenyit társadalmi reformtörekvéseiben is támogatják. Beszédes József, a Vaskapu említett szabályozója például „mintafalu”-ról álmodik, amelyben nincs többé robot, tized, kilenced, nincs semminő urasági szolgálat és közös legelő, megvalósul az örökváltság, s végleg a földművelők kezére jut a föld. „... A természet erő nem dolgozhat föld nélkül” dobja be a köztudatba ő is reformországgyűléseink oly sokáig vitatott témáját (1831. V.). Felmerül továbbá a nagy reformer legfájóbb problémája: a hitel hiánya. Szerény Lajos (nyilván álnéven) az uzsora okairól írott értekezésében — hol először próbál meghatározni olyan közgazdasági fogalmakat mint a tőke, a munka, a kamat, s ahol Adam Smith *Wealth of Nations*-je, a szabadversenyek kapitalizmus bibliája a hivatkozott alapvető forrásmunka! — a hitelbank megalapításának szükségességét feszegeti (1832. I. k.). S a mérnökök után egy mesterember is szót kap a Tudományos Gyűjteményben. Tanulmányának címe — *Észrevétele egy pesti mesterembernek a céhek eltörlését javalló vélekedések körül* — elárulja tárgyát és állásfoglalását is. Fejtegetéseiben nem annyira a mesterségek hazai gyengeségének és a mesteremberek méltatlan társadalmi helyzetének kárhoztatása az érdekes (erről igazán nem ő ejt szót először), hanem a szokatlan szakmai öntudat. „... „A mesteremberek sorsa az, amely az egész nemzetnek sorsát elhatározza” — állapítja meg a cikkíró a termelő munka iránti nagy respektussal. Mi több — már mintha a dolgozó emberek összetartozásának érzületéből is megcsillanna nála valami, amikor azt kívánja: a magyar iparűzők legyenek barátsággal együtt végzett munkájuk alapján a hazánkban lakó német mesteremberek iránt (1832. II. k.).

A Széchenyi megkívánta valóságérzék és a munka megnövekedett értéke szolgál iránytűként az új topográfiai írások legjavában is, amelyekben most már nyoma sincs a régebbi krónikás leltárszerűségnek, sőt helyett szociografikus életképeket vázolnak fel. Utóbbi tudvalevőleg a reformkori próza-irodalom nagy jövőjű műfaja: első produkcióit a Tudományos Gyűjteményben üdvözölhetjük. Mindszenty Antal *Egy fordulás az Alföldön* című színes írásában — melyben körképet rajzol Baja és Zombor fejlődő városi életéről, a halpiacról, kofákról, a duna-parti cincárok fasátrairól, a hajtólegények zsidobongásáról, a gabonakereskedelemmel járó sokadalomról — már sok vonása együtt van az átlagos megfigyelések, realizisztikus pillanatnyi észleletek sokaságát felvázoló műfajnak. Mindszenty ábrázolása olyan, amilyenné Széchenyi szeretne volna tenni általában a magyar tájakat (vö.: a Ferenc-csatorna hasznának megjelenítését) — ennek ellenpólusa itt Hoblik Márton beszámolója Verőce vármegye akkori jelenéről. Az ország egy olyan, Bajától, Zombortól nem messze eső részéről szól éles kritikával, ahol üres fülekre találnak Széchenyi igéi. Ahol továbbra sincsenek mesteremberek és fabrikák, nem törődnek a kereskedelemmel és a juhtenyésztéssel, a városok sivárak, az emberek munkájuk iránt közönyösek. De hiszen pangásról, veszteglésről már azelőtt is sokszor szóltak a Tudományos Gyűjtemény cikkírói? Igen, de Hoblik nem a viszonyok korlátozottságáért kárhoztatja az illetékeseket, hanem az *elmulasztott lehetőségekért* — a velük élni nem tudókat (1831. IX—X., 1832. V—VI., illetve 1832. II—III. k.).

A technika sikerei és a természettudományos világkép elemeinek terjedése áthatja a folyóirat nevelésszel foglalkozó anyagát is. E sikerek, új vívmányok az ember megismerő képességeibe vetett felvilágosult hitet folyvást igazolták. Nyomukban már nemcsak a népművelés ügye válik fontos kérdéssé, hanem az iskolai tantervek, tantárgyak, az egész oktatási rendszer gyökeres reformja is. A memorizálás és moralizálás, az adatmagolás és a régi történeti stúdiumok helyett a természettudományok tanítását követelik a cikkírók. Ennek idő-

szerűségét hangsúlyozza Csató Pál író, aki nevelőként dolgozik Budán (s ez idő tájt még saint-simonista eszmékkel kacérkodik), s ezt Nagy Károly csillagász, matematikus, utóbb a *Daguerréotyp* című radikális röpirat szerzője. Mindketten a valóság megértésére, a természetben uralkodó törvényszerűségek felfogására, az egyszerűtől a bonyolultig vezető fejlődés elsajátítására, az összefüggések felismerésére kívánják nevelni növendékeiket: kármáni szóval az „öngondolkodás erejé”-re. Röviden: a polgárosodó és kitáguló világban való helytállásra (1830. I. és 1832. VIII. k.).

Hogyan foglalnak állást Vörösmartyék a folyóirat régebbi három főbb témakörével kapcsolatban? Mi újjal gazdagodnak náluk a liberalizmus, a nemzetté válás és a népiesség hazai tartalmai? Az ezekkel foglalkozó tanulmányok számaránya az előzőkhöz képest valamelyest csökken, karakterük változása azonban a lényegét illetően a fogalmak és eszmék elmélyülésével jár együtt. Régebben az antifeudális, a nemesi konzervativizmus, a patriarkális mentalitás ellen irányuló támadás volt alapvető e témakörökben, az elavult rendi közösségi tudat kritikája, annak felváltása az új, összehasonlíthatatlanul szélesebb társadalmiság igényével. 1828-tól kezdve viszont a liberalizmus központi ideái, individualitás- és szabadság-eszméje, függetlenség és polgári egyenlőség-doktrínája kerülnek inkább clemzésre, s nem pusztán teoretikusan sürgetik a nép nemzetbe emelését, hanem *szervezett formában*, majdhogynem intézményesen látnak hozzá annak előmozdításához. A népiesség pedig már nem annyira a néphez lehajló nemesi szemléletet tükrözi a Tudományos Gyűjteményben, mint inkább a parasztság életéhez és gondolkodásához való közeledést, a demokratizmus elemeinek fokozódását.

Kedvelt terminussá válik a *természetjog*: belőle vezetik le az ember veleszületett és elidegeníthetetlen jussait, amelyeket előszeretettel sorolnak fel. Minderre pedig a szerzőknek azért van szükségük, hogy általa megvilágítsák a törvények változtatásának logikáját, hogy megingassák azok örökérvényű, normatív voltába vetett hitet. De a természetjogból származ-

tatják az emberek egymásra utaltságát, eredendő társadalmiságát is — azaz egyenlőségük indoklását. „...mindenkinek véleszületett szabadsága másoknak kényúri hatalma alól magát fölmentve tartani” — hirdeti a jobbágykérdés megoldására hivatott 1832—1836. évi országgyűlés előtti hónapokban a Tudományos Gyűjtemény. (1828. VII., IX., 1832. VI.)

Másik sűrűn ismételt fogalma munkatársainak a *polgári szabadság*. A jövő legfőbb zálogának tekintik, egyedül belőle vezetik le a nyugati társadalmak — elsősorban az angol — sikercit. Utána való sóvárgásukban már-már mitizálják is e szabadságfogalmat, a kapitalizmus által történő eltorzításáról nem vesznek tudomást. Mi sem lenne helytelenebb, mint mai szemmel mosolyogni lelkendező hangnemükön, amellyel e nemzedék képviselői, Kunoss Endre, Luczenbacher János, de főleg Bajza József a polgári szabadságjogokat rajongva elősorolják. A természetjog, a törvény és a polgári szabadság náluk a lét újfajta felfogásának kategóriái, a feudális kötöttségek eltörlésének, de legalábbis nagyfokú enyhítésének szinonímái, az önmegvalósításnak és a célszerű társadalmi cselekvésnek biztosítékai. (Bajza: *Nehány vonás Lord Chatam karakteréből*. 1830. I. k.)

Amint közeledünk a júliusi forradalom felé, úgy tűnnek idehaza mindinkább Eldorádónak az angliai viszonyok. Most már Edvi Illés Pál is — régebben a konformizmus óvatos tisztelője — osztja Bajza panegirikus hódolatát az egyén számára „minden utat” megnyitó angliai fejlődés előtt, sőt forrásai nyomán elismétel egy sor találó szempontot a népek újabban tapasztalható összeforrásáról, az ideák gyors terjedéséről, a kitágult világról. Ugyanakkor már olyan gondolatot is hozzátesz mindehhez, ami idehaza merőben újszerűen hat: az angliai ipar gazdasági emelkedésében való kételyt. Owen „anglus quaker”-re hivatkozva Edvi Illés elsőként mutat rá nálunk a munkanélküliség, a pauperizálódás meggondolkodtató jelenségeire. A folyóirat ekkori tevékenységében ez a megnyilatkozás csakugyan „jelzés”, „elszigetelt találkozás” csupán — ahogyan a cikk felfedezője, Pándi Pál értékeli „*Kísértetjárás*”

Magyarországon című monográfiájában —, de kétségtelen, hogy a kor új nagy eszméjének, a kapitalizmus kritikájának első villanása a Tudományos Gyűjteményben jelentkezett először. (1830. VIII. k.)

Folytatása ennek ezen a fórumon egyelőre nincs: az érdek-egyesítés születő ideológiája egyelőre háttérbe szorítja az osztályellentétek bármilyen felvetését. A nemesi társadalmon kívül helyezkedő fiatal plebejus költő, Vajda Péter sem megy túl a lassú, megfontolt változtatások ideáin akkor, amikor a maga társadalomeszményét *Nemzetiség* címmel megfogalmazza (1832. VI. k.). Vágyai és távoli reményei túlemelnék őt a nemesi liberalizmus szokványos követelményein, hiszen olyan világ után áhítozik, hol „... a munkában minden tag részesül, a gyümölcsöt mindenki ízleli”. Ez azonban számára is csak látomás, a realitás viszont a hazai nemesség társadalmi súlyának elismerésére, a nemzetté válás evolucionista programjának szolgálatára készíti.

Ennek érdekében Vörösmarty kampányt indít folyóiratában, a társadalmilag legmozgékonyabb rétegtől, az ifjúságtól, illetve a reformmunkálatokon dolgozni kezdő megyegyűlésektől remélve a legtöbbet. Társaival együtt ő maga is nemrég került ki az iskolapadból, az országgyűlési ifjak szervezkedése (a folyóirat már 1828 januárjában beszámol fellépésükről!) pedig arra készíti, hogy a nemzeti egység alapjának, a nyelv ügyének letéteményeseit lássa bennük. Költőtársa, Czuczor Gergely ezért követeli az új magyar költők tanítását (1828. X. k.), ezért számolnak be büszkén a levelezők az iskolai önképzőkörök kibontakozó tevékenységéről (1828. V., X., 1829. V. k.), ezért vállalkozik Vörösmarty arra is, hogy irodalmi szárnypróbálgatásaikat lapjában megbírálja (1829. X., XII. k.). Akár a kolozsvári, akár a debreceni fiatalok versgyűjteményeiről mond véleményt, páratlan szeretettel és megértéssel cselekszi ezt, a nemzeti romantika elveire orientálja őket. Ami pedig a megyegyűléseket illeti: egészen 1848-ig ezek maradtak a politikai élet középpontjai, az ellenzéki erők egyesítő fókuszai (1830. VII., 1831. III., VI. k.).

E megyegyűlések itt közölt jegyzőkönyveiből igen erőteljes magyarosítási program tűnik ki — sajnos, nem mentesen a nemzetiségi kérdés iránti érzéketlenségtől. Épp azok a megyék türelmetlenek a más nyelven beszélőkkel szemben (Sopron, Arad, Temes), ahol a lakosság többsége azokból kerül ki. A jegyzőkönyvi határozatok kizáró paragrafusok egész sorát tartalmazzák a magyarul nem tudókkal kapcsolatosan — még a falusi bírói tisztséget is a magyar nyelv tudásához kötik. A nacionalizmus elfogult túlzásait különben a folyóirat más közleményeiben is megtalálhatjuk: elfogultan vitatkoznak a nyelvi jogokat kérő František Palacký-val (1830. I. k.), a nemzeti játékszín létesítését azért is szorgalmazzák, hogy eszközt nyerjenek a nemzetiségek beolvasztására (1831. XII. k.), s Mátray-Rothkrepf Gábor a magyar muzsika történetét vázolva ismét feltáralja a magyarság keletiségéből adódó fensőbbrendűségi mítoszt, azt a Horvát István-i nemzetkarakterológiát, amelyet Kölcsey már régen megcáfolt (1829. II. k.). Baljós auspiciumok a későbbi fejlemények számára!

A szerkesztőség emellett kedvvel lát hozzá — a népiesség áramlatának újabb állomásaként — az egyes tájnyelvek recepciójához, irodalmi egyenrangúsításához. Mi a céljuk a munkatársaknak, akik egymás után szógyűjteményeket adnak közre az ormánsági, kemenesaljai, bodrogi, göcseji stb. dialektusokból? (1828. X—XI., 1831. VII., IX., 1832. III. k.) Szeder Fábiánnak, a palóc paraszti együttélés feltárójának *A magyar nyelvbeli dialektusokról* című tanulmánya adja meg a választ: a népiélet ábrázolásának és a népnyelv irodalmi nyelvvé emelkedését várják ettől a lelkes gyűjtők (1829. V. k.). Maga Vörösmarty is ebben a szellemben nyilatkozik meg folyóiratában. Sokat idézett felhívásából, amikor a falusi jegyzőket, mestereket, papokat ösztönzi a „köz-népdalok” összegyűjtésére, erre ugyan még csak halványan következtethetünk, de amikor Gaal Györgynek, a világhírű Grimm-fivérek német nyelvű közmondás-gyűjteményét mutatja be, állásfoglalása félreérthetetlenül válik. Kitűnik: Vörösmarty népiessége messze meghaladja aurorás társainak, Kisfaludy Károlynak,

Toldynak, Czuczornak felfogását. A népi alkotásokban nem formaújító lehetőségeket, hanem kifejezetten tartalmakat, azaz eszméket, gondolatokat, életszemléletet, világmagyarázatot keres és talál. A népi alkotások szerint „... a nép életét, foglalatosságait, szokásait, lelkének uralkodó szenvedélyét, indulatait s általában gondolkodása módját s annak sajátosságait leghívebben, legtitkolhatatlanabban magyarázzák ... nemritkán több valóságot s mélyebb életbölcsséget találni bennök, mint keresnénk”. Ő már túljut voltaképp szemléletileg a nép nemzetbe emelésének nemesi platformján, értelmezésében már valami feltűnik a nép nemzetté válásának eszméjéből is (1828. V., ill. 1831. VI. k.). S alighanem ebben kell látnunk a folyóirat sok éves tevékenységének legpozitívabb vonását.

Fél évtizedes tevékenység után Vörösmarty megvált a szerkesztéstől, 1832. december 15-én lemondott. Nyűg volt számára a vele járó, erőit szétaprózó adminisztrációs munka. A levelezésben, korrigálásban, a kéziratok nyomdai előkészítésében egyedül Stettner-Zádor György, a hú barát segítségére számíthatott, s 1832 végén segítőtársa odahagyta Pestet. Emellett sok vesződése volt az értetlen és kalmárszellemű kiadóval, Károlyi Istvánnal, aki miatt már 1829 szeptemberében le akart mondani megbízatásáról. S közrejátszott elhatározásában az is, hogy ekkor már el volt halmozva akadémiai státusával együtt járó teendőkkal, főleg a nagyszótár idegölő munkájával.

Léköszönése egyben a Tudományos Gyűjtemény elsorvasztását is jelentette. A folyóirat ugyan továbbra is megjelent, de merőben más jelleggel és szellemben. Új irányítója 1833. január 28-tól Horvát István lett, aki a maga tudománytalan östörténeti mániáinak szolgálatába állította. Az őáltala redigált számokat, majd köteteket már össze sem lehet hasonlítani Vörösmarty szerkesztésének magas elvi színvonalával és főleg korszerűségével, amellyel jelentős mértékben hozzájárult a liberalizmus és a romantika eszméinek hazai elterjedéséhez.

A HOMÁLYBÓL

A NÉPIES HEXAMETER KÉRDÉSÉHEZ

(VITKOVICS EGY ELFELEJTETT FORDÍTÁSA)

A deákos klasszicizmus magyar költői jó érzékkel kísérleteztek ki néhány olyan versnemet, amely még a romantika kibontakozása idején is képes a nemzetnek, a szélesebb közösségnek küldött vers-üzenetek kifejezésére. Ugyanakkor azt aligha sejtették (s ez az általuk lapozgatott—használt poétikákból sem derülhetett ki), hogy szellemet szabadítottak ki a palackból: az ódai, epigrammai vagy episztolára alkalmas verssorok, versszak-variációk önmaguk tagadásaivá csaphatnak át, éppen az ellenkezőjét is hordozhatják, mint aminek megvalósítására kikísérletezték. Ugyancsak fintorgott a klasszikus verstani rendszerekben, poétikákban hívő Kazinczy Ferenc, amikor a *Lúdas Matyi* dévajul pergő hexameterlein átfutott szigorúan ítélkező tekintete, s nem kevésbé csóválta fejét Verseghy Ferencnek a hexametert tiszteletlenül sorjáztató vers-novelláinak olvasásakor. Az antik versidomok ugyanis éppen nem a pajkos-kritikus vidámság, a fentebb stíltól alapjaiban eltérő hanghordozás, a népi szemlélettel érintkező előadásbeli modor számára voltak fenntartva. S bár Horatius szatírai műneme táplálta ugyan a hexametert irónikus-dévaj célokra fölhasználó igyekezetet, s még közelebbre nézve, Goethe polgári jellegű epikájához, a *Hermann és Dorottya*hoz is pompásan illett az *Ilias* vagy az *Aeneis* verssora,¹ Fazekas és Verseghy még a goethei példamutatást meghaladva is, tágították a hexameter felhasználásának lehetőségét, s azt bizonyították be, hogy a csöndesen hömpölygő vagy önfeledten áradó verssor megfelelő kezelésével eddig elhanyagolt, lebecsült témákat, hanghordozást is be lehet vonni a költészetbe. Annál is inkább, mivel a hexameter itt nem a paródia vagy a travesztia eszköze, tehát nem egy antik vagy klasszicista minta visszájára fordítása a cél (ezt Verseghy például a csoportrímes tizenkettősökben teszi meg);² egyáltalában nem: a hexametert a természete-

¹ „Doch Homeride zu sein, auch nur als letzter, ist schön” — vallja GOETHE. Másutt azonban eposzt „polgárosító” törekvéseiről ír: a világtörténelmi eseményeket szándékosan szűk, kisvárosi keretben akarta ábrázolni.

² *Rikóti Mátys* c. komikus eposzában. Vö. tőlünk: Verseghy Ferenc *Rikóti Mátysa*. It 1973/3. 560–572. — Újabbban: DEME ZOLTÁN: Verseghy vígeposzáinak élettrajzi hátteréről. ItK 1975/1. 46–53.

tes emberi beszéd ritmusához igazítják, úgy fosztják meg komor fenségétől, emelkedettségétől, hogy a köznyelvi szókincssel, tájszavakkal, idegen kifejezésekkel, a társalgási nyelv fordulataival dústítják.

Fazekas Mihály népi-epikus nyelvről többen nyilatkoztak már, érdemes Horváth Jánost idéznünk: Fazekas „a hősi verset szinte kivetkőzteti stilisztikai méltóságából. Senki sem írt hexametert oly teketóriátlan egyszerűséggel, oly hihetetlenül természetes, erőltetetlen magyar nyelven, mint ő. Köznapi, sőt kitűnőleg debrecenies beszéd az övé, s hexameteres dirigáltatása legfeljebb enyhén csempész bele valami szokatlant.”³ Julow Viktor újabb megfigyelésekkel egészíti ki Horváth János találó megállapításait: a szpondeuszok számának megugrására figyelmeztet, a spondiazon szerepére a verssorokban, illetve az enjambement-nak a közbeszédhez közelítő felhasználási lehetőségeire.⁴ Ez utóbbi feltevést azonban némileg meg kell kérdőjeleznünk. Ugyanis Michael Denis hexameteres Osszián-fordítása szintén dúskál az „áthajlások”-ban, s ott épp nem a természetesség felé hajlik a nyelv, hanem a rendkívüli, a szokatlan, a különös érzéltetésére szolgál.⁵

Verseghy Ferenc hexameteiről még keveset szólt a kutatás. Itt csak néhány mozzanatra hívnánk föl a figyelmet. A hexameter nála sokféle műfaj, mondanivaló, hangvétel megszólaltatását szolgálja: epigramma, bölcselmi költemény, verses regény, mese stb. Különös érdeklődésre tarthat számot verses regénye,⁶ amely töredékben maradt, s alig több, mint negyven esztendeje került elő. Már az is megfontolásra méltó, hogy Ovidius fogja meg költőnk képzeletét és nem a hősi hexameterek iskolapéldájául szolgáló Vergilius. A szerelmi versek pajkos dalnokának verssorait az eposzoktól lényegileg eltérő zeneiség, líraiság hatja át, s a fennköltségtől elvezető ösvényre térő, a mindennapi gondokat kifejezni szándékozó Verseghy nem akar élni a vergiliuszi módszerrel. S ahogy Fazekas debrecenies észjárása szerint beszélteti szereplőit, nem áthat megverselni olyan kitételeket, mint „Haza jó a fűvész csorda rakodtan” (III. levonás), úgy Verseghy is él az effajta „próza” kiszólások versebe illesztésével:

„Helyre leány volt ő mindenben . . .

Ájtatos és még sem szentecske, az édes örömmek kedvellője, de nem hebehurgya, szelidke de még sem tüztelen, érzékeny szívé és még sem esengő . . .”

³ HORVÁTH JÁNOS: *Csokonai*. Bp. 1936. 81.

⁴ JULOW VIKTOR: *Fazekas Mihály*: Bp. 1956. 172.

⁵ „Ja! schon entflammt er sich mächtigen Geist! Die geschiedenen Freunde Seh' ich. Sie sammeln sich wieder auf Lora, wie vormal. Da kömmt schon Fingal, der wäßrigen Säule von Nebel vergleichbar! Um Fingal Häufen sich seine Gewaltigen!”

KAZINCZY FERENC DENIS-fordításában szintén sűrűn él az áthajlással.

⁶ HORVÁTH KONSTANTIN: *Verseghy Ferenc egy ismeretlen verses regénye*. ItK 1930. 195–218.

S csak idézzük föl Kölcsey majd egy évtizeddel később írt bírálatait, akkor érezzük Verseghy merészségét, ilyen sorok olvastán

„levelem jött édesanyámtól
estve felé tegnap...”

Másféle életérzés, érzelmi világ tárul elénk e verses regényből, ennek megfelelően másfajta a kifejezési mód. Csakhogy leszűkíthetjük-e a mondanivalót megszólaltató verssorok vizsgálatára kutatásunkat? Mi a „titka” Verseghy hexameterének? Csak a megváltozott szókinsz, az inverziót, a hanghatást mellőző verselési mód? A tudatosan egyszerű, szinte tömörré szűrített nyelv? Más verseiben — szintén hexameterben — másféle eszközök tűnnek szemünkbe:

„Me voilà, úgymond, ammint melléje leomlik,
drága kisasszonykám! 's egyszersmind térgyre borulván,
merjem-e, szép Alakom? folytattya esengve beszédgyét,
várni szerencsémét? Ki nem állom birtoka nélkül
holnapig életemet. Felemészt, ha nem oltya, szerelmem.”⁷

Íme, e hexameterek kiválóan alkalmasak a kényeskedő udvarlás, a szalon-etikett — Verseghynél, mit tagadjuk, parodizált — visszaadására, a költő és a beszélő szavának egymásba játszása épp az antik versmérték révén erősíti a komikumot, a szó és a gesztus együttes ábrázolása azért oly sikeres, mert a hexameterek mérsékeltén gyors pergése táplálja mind újabb energiával. A közbevetett mondatok szabják meg a cselekmény-részlet ritmusát, azok fejezik ki a helyzet komikumát. S egy másik típusú Verseghy-költeményben ezt olvashatjuk:

„A’ kutya, ezt látván, megijed, 's feldönti az asztalt,
mellyről a’ sok üveg, bor, víz a’ tűzre omolván
ezt sebes árjokkal mind egy szikráig eloltyák.”⁸

Verseghy-idézeteinket folytathatnók, s mind odacélozna, hogy e költői nyelv a Fazekasétól lényegében eltérő, csak annyi a közös vonás, hogy a hexameter mintegy profanizálódik, leszáll eposzi magaslattáról, s a komikum szolgálatára lesz. Ez a fajta hexameter nem segít a travesztianak, a kifejezések nincsenek idézőjelbe téve, sőt nemigen tapasztalható ellentét a mondanivaló, valamint a versnem és forma között. Fazekas is, Verseghy is természetesen, magától értetődőleg beszéli a hexameter nyelvét, a nyelvi létszerűség nem szenved kárt az antik versmérték által. Verseghy még arra a bravúrra is

⁷ A’ Veréb és a’ Gerlicze

⁸ Vizdomfi és Frankvári

vállalkozik, hogy egy társaságbeli francia mondatot illeszt a versmenetbe:

„Ah! que vous êtes bien brave! úgymond nyöszörögve viszontag . . .”

Mind e kísérleteket azonban összefűzi egy eladdig kevésbé méltatott tény: Kazinczy klasszicista törekvéseivel szemben, illetve a törekvésekkel párhuzamosan mind inkább utat tör magának e klasszicizmust lazítani-öldani vágyó irány, a népiességé. E népiesség nem egyrétegű, nem egynemű. S most már egyre világosabban kezdjük látni, hogy nem azonosítható egyoldalúan formai törekvésekkel (népi-népies versidomok előtérbe kerülésével), mégcsak nem is a népköltészet erőteljesebb irodalmi érvényesítésével azonos, hanem valamennyi — főleg Horváth János által és nyomán emlegetett — formai és tartalmi igyekezetből tartalmaz valamit, kapcsolódik a herderi népköltészet — nemzeti költészet fogalmak recepciójának folyamatahoz, a főleg a délszláv népköltészeti gyűjtés felől érkező impulzusokhoz, Goethe, Grimm, az osztrák elméletírók tanainak megismeréséhez, s mindezekkel együtt a költészet demokratizálódásának ideájához.

A népiesség jelen van a 19. század elejének magyar irodalmában, s nem ellentétes a felvilágosodás eszmevilágának költői megfogalmazásaival. Népiesség és felvilágosodás együtt, egymást kiegészítő módon adja meg néhány nagy költőnk nagy művének sajátosságát, egyéni ízeit. Hogy Fazekas a hexametert választotta a Lúdas Matyi versformájául, abban épp a népmese irányából érkező indítások mellett a felvilágosodás bölcséleti eszméinek közremunkálását kell éreznünk: való igaz, hogy a Lúdas Matyi a népmese mellett a didaktikus tanító mesének is köszönheti létét, de legalább annyival több ezeknél, amennyivel több hatást szívolt magába a felvilágosodás egyenlőséget, az emberi méltóságot tiszteletben tartó, illetve a babona ellen küzdő, a tudást becsülő, a természettudományokra építő tanításaiból. Fazekas a mesét és a felvilágosult hitet egy művé formáló alkotását nem a hazai hagyomány keretébe akarta illeszteni, ezért nem fordult a minden terjengőssége mellett is népszerű tizenkettőshöz. Azok provincialitásba lehúzó ereje riasztotta tán, vagy az a szándék vezette, hogy Gvadányival, a bezárkózottságot hirdető úri műkedvelővel szembeforduljon. De nem akart az antikvitásból sem meríteni, mivel épp a klasszicizmusnak másfajta elzárkózottságot mutató tendenciáját is tagadni akarta. Így talált arra a hexametre, amely megóvjá Gyöngyösi barokkjától, Gvadányi jóízűen-vaskosan maradi nemcsi népiességétől, de amely útját állja Kazinczyék tudós neo-

* Vö. 7. sz. jegyzet.

klasszicizmusának; ellenben valamennyiből áteresztí az érdemeset, s így jóízű-vaskos, mégis hajlékony-pallérozott. Népkönyv is, a legmagasabb mércével mért költői mű is. Ugyanakkor olyan példát ad, amelynek követése a magyar költészet határait tágítja.

Verseghy központi eszméje — idézett verseiben — az újfajta élet, erkölcs, a társasélet és etikett viszonya. Ezért nyelvi újítása nem olyan méretű itt, mint Fazekasé, aki egészen új költői beszédet igyekezett Lúdas Matyijával meghonosítani. Verseghy a társalgási nyelvre koncentrál, annak elemeit (olykor modorosságait) zendítik hexameteri. Francia szavai, fél-mondatai látszólag nem ellentétesek Kazinczynak az idegenszerűséget merészen, sokszor éppen hogy költőien alkalmazó szándékaival, valójában a hexameternek ilyen frivol kezelése alapján tagadja Kazinczy törekvéseit.

Fazekas és Verseghy tehát olyképpen is besorozható a népiesség — Horváth János terminológiájával élve — Faluditól Petőfiig ívelő történetébe, hogy stílust demokratizáló, a köz- és a társasági nyelvet költőiesítő, költeménybe applikáló eredményeik a természetesség, a közvetlenség irányába hajlítják a költői nyelvet. Verseghy gúnyolja az előkelősködést, a szalonok franciás kényeskedése épp a hexametek keretezte nyelvi tükörben kapja meg eredendő nevetséges minősítését. Tehát Verseghy parodizál; de nem a hexametert parodizálja, bár ilyen gondolatok sem állnak messze tőle (mint azt pl. *A' kan macska* c. verses meséje tanúsítja) hanem a természetellenes magatartást, az emberi együttlét kedélyességét, természetességét korlátozó etikettet, amelytől élete folyamán oly sokat szenvedett. Más kérdés, hogy Fazekas és Verseghy e szándékaikkal nem alapíthattak iskolát, hamar messze kerültek az irodalom fő sodrától, ha műveik benne éltek is a köztudatban. Fazekas egyre inkább magára maradt, Debrecene lassan-lassan a konzervativizmusba süllyedt; Verseghy nemcsak nyelvészeti csatát veszített Révaival — Kazinczyval szemben, hanem fokozatosan elapadó lírája nem volt képes a megújulásra. Így szám-talan érdekes, a magyar irodalom egésze szempontjából is tanulságokat rejtő kezdeménye elhalt, bizonytalan ízlése, lírájának, sőt egyes verseinek kiegyensúlyozatlansága költői pályájának hitelét vonta kétségbe. Kölcsey kritikáival a Kazinczynak tulajdonított irány látszott győzni, de maga Kazinczy sem csupán egy szűk ösvényen haladt előre, Kölcsey pedig szinte Csokonai-bírálatával egy időben kezdte próbálgatni a népdal tónusát. S ha ehhez hozzávesszük, hogy 1814-ben Kölcsey mellett ott állott Vitkovics Mihály, aki majd a délszláv népköltészet és a szerb városi líra egyes darabjait nem egyszer a magyar népdalhoz hasonló hangon szólaltatta meg magyarul, akkor tudjuk csak igazán értékelni Fazekas és Verseghy újításait. Ugyanis azok (a Csokonaiéval együtt) részben Vitkovics Mihály tevékenységében éltek tovább, s alkották az átmenetet a népiesség Kisfaludy Károllyal

fémjelzett kibontakozásáig. Arról már eddig is tudtunk, hogy Vitkovics Mihály nem Kazinczy fentebb stílu líráját tolmácsolta szerbre, pedig annak volt látszólag feltétlen tisztelője. Vitkovics szerb poézisének tematikai, sőt olykor módszerbeli forrása Csokonai és Verseghy költészete volt, e két poéta verseit adaptálta szerbre, azok versformálását követte eredeti szerb költeményeiben is. Azt is tudjuk, hogy a szerb énekek egy részét ötös-hatodfeles jambusban akarta visszaadni, egy epikus éneket pedig igen sikerült páros rímű tizenkettősökben.¹⁰

Más irányú bűvárkodásunk során azonban — nem kis meglepetésünkre — előbukkant egy olyan szerb népdalfordítás, melyet Vitkovicsunk hexameterben készített,¹¹ s evvel kerekedett ki tulajdonképpen a róla alkotott kép: alkalmi verseiben, episztoláiban, ódáiban, epigrammaiban a kor szokását igyekezett követni, megfelelni akart a Kazinczy megrajzolta poéta-ideálnak, de elsősorban fordításaiban,

¹⁰ E kérdésekről bővebben vö. tőlünk: *Vitkovics Mihály szerepéhez a magyar irodalmi népiesség fejlődésében*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 1973/14. 97–107. — *Vitkovics Mihály jelentőségéhez*. Fil. Közl. 1973. 3–4. sz. 83–91.

¹¹ Magyar Hazai Vándor 1833. Minden rangú és rendű olvasók' számára. III. Pesten, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató-Intézetében, 78. — Uo. 78–79.: *A' magyar jobbágy dala* c. VITKOVICS-vers, mely kötetben a *Megelégedés* címet viseli. Az 1832-es naptár négy VITKOVICS-dalt tartalmaz: *Mikor jön el . . . , Kis viola . . . , Hajnallik már . . . , Elindult a' legény . . .* Itt jelent meg tárgyalt versünk is.

Leány-átok

Serbusból

Egy lány a' hajnalt, mint testvért kezdte köszöntni
Istentől adatott testvérem hajnali csillag
Napkeletet bójártad-e már éjszakra sietvén
Herczegovina körül 's látád e a' herceget, Istvánt?
Udvára nyitva e nyergelve e gyors paripája?
Készülőbe van-e szép lánykát kérni magának?
Csendesen erre felelt a' rózsás hajnali csillag
Napkeletet befutottam már éjszakra sietvén
'S Herczegovináig jöttem szép lányka, ez úttal
Látám udvarait Istvánnak, nyitva valának
És ben fel voltak nyergelve sebes paripái
'S készülöbe' vagyon szép lányt kéröbe utazni.
Ám téged nem akar más szűzhöz szíve vonódik
Téged három okért három kéröid aláznak
Rosz nemzetségből úgy mondja az egyiky eredtél
Második azt monda mérges vagy mint fogas áspis
Harmadik azt monda álmos vagy szüntelen álmos.
Felgyúlt a' széplyány átkot szórdalva haragját (!)
Rosz nemzetségből ha ki mondja reám hogy eredtem
Annak kebleiből soha egy maradék se eredjen
Áspis-mérgűnek ha ki mondott engemet, áspis
Fogja körül szívet 's tekeregjen rajta, körüle,
Fürtei közt légyen nyáron 's keblébe teleljen.
A'ki merészlett volt álmosnak mondani engem
Tíz évig betegeskedjék és álma ne légyen.

a délszláv népköltészet magyar megszólaltatásakor más útra lépett. Oda csatlakozott, ahova rokonszenve, alaptermészete vonzotta: a népiességhez, a népdalt — igaz, a maga módján értékelő, részben megneemesítő — becsülő irányhoz, a profánabb és mindennapibb dalszerűséghez, a hétköznapi világához. A hexameteres szerb dalfordítás előbukkanása meglepetés, valójában egybevág a Vitkovics-módszerrel. Nemcsak a kísérletező fordító portréját teszi teljesebbé, hanem a hexameterben is a természetesség lehetőségeit kereső költőt. S azon már meg sem lepődtünk, hogy Vitkovics e vállalkozása naptárból került elő, bizonyítva, hogy e Vitkovics-darab is széles körű érdeklődést mondhatott magáénak. Azaz a naptárszerkesztők Vitkovics e fordítását is olyan jellegűnek ítélték meg, amelynek egy közhasznú naptárban is helye van.

A költemény „*Leđny-dtok*” címmel jelent meg, holott az eredetiben „*Zaručnica Ercega Stjepana*” (*István herceg jegyese*) áll. A fordítás tényét a „serbusból”-jelölés tanúsítja. Vitkovics ezúttal is, mint az esetek többségében, Vuk Karadžić gyűjtéséből merített, s ezúttal is inkább az adaptálás, az átdolgozás módszerét választotta. Már az a különös jelenség, hogy az eredeti tízszótagos, caesurás (a negyedik szótag után igen erős metszet található) verssort hexameterre oldja föl, feltűnő, bár a szerb ének 31 soros, a magyar csupán 25, így az egyes verssorok meghosszabbodását a sorok számának csökkentésével igyekszik ellensúlyozni Vitkovics. Természetesen ez nem sikerülhet; hiszen a délszláv népköltészetben ritka a merészebb áthajlás, inkább az egy sor egy gondolat jellemzi (már csak azért is, mivel ezeket a dalokat énekelték, tehát énekversnek nevezhetők!). Vitkovics sem igen tér el ettől a hagyománytól, e fordításban szinte nem is találunk enjambement-t. Másutt kell tehát keresnünk a hexametek népiessé hajlításának-stilizálásának rejtélyét. Vitkovics ugyanis arra törekszik, hogy visszaadja a délszláv népköltészet néhány sajátját, így a ritmus-meghatározó ismétléseket

„Napkeletet bójártad-e már éjszakára sietvén” . . .

„Napkeletet befutottam már éjszakára sietvén”.¹²

Ugyanígy a párbeszédekben hullámozó ritmust is az ismétlések biztosítják, Vitkovics pedig a hexameteres sorok lehetőségeihez képest híven érzékelteti az egyes sorok mondat szerkesztésének azonosságát vagy hasonlóságát:

¹² Az eredetiben:

Preodiš li Istok' do Zapada?(...)

Ja preodim s Istok' do Zapada...

Rosz nemzetségből úgy mondja az egyik eredtél
 Második azt mondá mérges vagy mint fogas áspis
 Harmadik azt mondá álmos vagy szüntelen álmos¹³

Alább a leány válaszában vehetünk észre hasonlóan megoldott sorokat:

Rosz nemzetségből ha ki mondja rám hogy eredtem (. . .)
 Áspis-mérgűnek ha ki mondott engemet (. . .)
 A'ki merészlett volt álmosnak mondani engem (. . .)¹⁴

E népköltészeti sajátosságok a hexameterbe rejtetten is élnek a maguk életét, s mindenképpen lazítják a hexameteri fenséget. Annál is inkább, mert a verslábak szabályosságából adódó ritmika és metrika mellett vagy azon túl a gondolkodás és a mondatszövés ezt olykor keresztező ritmikáját sugallják. Más kérdés, hogy Vitkovics Mihály nem volt elég tehetséges ahhoz, hogy újítását a maga egészében keresztülvigye, megvalósítsa.

De Vitkovics más elemeket is átemel a népköltészetből. A leány válaszában — az eredetiben — rímeket és asszonánokat lelünk, s ezek itt poentírozó-dramaturgiai funkcióval rendelkeznek. Vitkovics fordításában is fölfedezhetjük ennek nyomait:

„Rossz nemzetségből ha ki mondja rám hogy *eredtem*
 Annak kebleiből soha egy maradék se *eredjen* (. . .)
 Fürtei közt légyen nyáron 's keblébe *teleljen*.
 A'ki merészlett volt álmosnak mondani *engem*
 Tíz évig betegeskedjék és álma ne *légyen*.”¹⁵

A fordítás szókincséről, mondatszerkesztéséről egyébként elmondhatjuk, hogy beleilleszkedik a reformkor költői nyelvébe, a számnevek utáni többes számú alakok (három kérőid aláznak), a kedvelt igeképzők használata (*szórdal*), a magánhangzó-kivetés (*köszöntni*) jellemzők rá, ugyanakkor nem lehet nem hangsúlyoznunk az önmegtartóztatást, a nyelv viszonylagos egyszerűségét, a jelzőkkel való takarékos bánásmódot, s általában a mértéktartást. Bár Vitkovicsot a hexameterben fogalmazás nyilván bőbeszédűsége, a cifrázásra

¹³ Jedni kažu, oda zla si roda,
 Drugi kažu, ljuta kao guja,
 Treći kažu, sanljiva dremljiva . . .

¹⁴ Koji kaže, da sam od zla roda (. . .)
 Koji kaže, ljuta kao guja (. . .)
 Koji l' kaže, sanljiva dremljiva . . .

¹⁵ Koji kaže, da sam od zla roda,
 Ne imao od srca poroda (. . .)
 Bolovao devet godin' dana,
 Ne imao u bolesti sanku.

csábította, ebben a nem könnyű helyzetben a följebb idézett elődök-höz csatlakozott, igyekezett az egyszerű, a beszélt nyelv fordulataival élni. Jó példa erre a vers indítása, amely csupán a hexameter miatt tér el az eredetitől:

„Egy lány a' hajnalt, mint testvért kezdte köszöntni
Istentől adatott testvérem hajnali csillag . . .”¹⁶

A „Bogom sestro”-nak megfelel az „Istentől adatott testvérem”, bár a magyar kifejezés talán egy fokkal magyarázkodóbb, mint a szerb. De ha az Iris c. pesti német lapban megjelent átültetéssel vetjük egybe

Mägdlein sah' hinauf zu ihrer Schwester,
Einem lichten Sterne auf dem Himmel,¹⁷

akkor német tízesek ellenére is dicséernünk kell Vitkovics leleményességét, amellyel átmentette a magyarba a népköltészeti fordulatot, szemben a német vers sápadt megoldásával.

Nemcsak a kisebb intenzitású költőiség az oka, hogy nem Vörösmarty és általában nem az ekkoriban még népszerű-dívtos eposzok nyelvét-zenéjét halljuk ki Vitkovics verséből. A hexametek minőségének vizsgálata is egy mástípusú hexameter születését igazolja. A huszonöt sorban *az első négy verslábát néztük meg* abból a szempontból, milyen bennük a daktilusok, illetve a szpondeusok aránya. A 100 verslábból 66 a szpondeus, s csupán 34 a daktilus, azaz ez már önmagában a lassúbb ritmusra utal. S ha igaz az, hogy ez az arány felel meg inkább a beszélt nyelv adatainak, akkor már ennyi is elég lenne bizonyítéknak, hogy Vitkovics e verse is hozzájárulás a fenséges hexameter trónfosztásához. De tovább kell számolnunk: hiszen e megoszlás milyensége is árulkodó. Tiszta daktilikus sort nem találunk a versben, viszont kétszer is rábukkanhatunk tiszta szpondeuszi sorra (az első és a tizenharmadik esetében). Az első sor helyzetmegállapító, a hangulatot meghatározó verssor, a tizenharmadik pedig (Felgyúlt a' szép lány átkot szórdalva haragjat(!)) a vers egyik választóvonalán helyezkedik el, rendkívüli hangsúlyhoz jutva. Tizenöt olyan sort lelünk, amelyben három szpondeuszi láb áll szemben egy daktilusival, öt olyant, amelyben 2-2 a kétféle versláb száma, illetve háromban a daktilusok száma három és a szpondeuszoké csupán egy. Igen jellemző ez utóbbiak tartalma:

„Hercegovina körül 's látád-e a' herceget, Istvánt?
„Udvara nyitva e nyergelve e gyors paripája?” (. . .)
„Annak kebleiből soha egy maradék se eredjen . . .”

¹⁶ Djevojka je zv'jezdu sestrimila:

„Bogom sestro, zv'jezdo preodnice!”

¹⁷ LOVICH: *Proben einiger Uebersetzungen aus dem Serbischen*. Iris 1828. Nr. 71.

Ezekben a verssorokban az indulat és a mozgás érzékeltetése indokolja a pergőbb ütemeket. Másutt viszont a kimért előadásmód teszi természetesebbé a verset. A kimértség itt nem erőltetett irodalmasítást jelent (bár a hexameterek rejtenek magukban ehhez hasonló veszélyt), hanem nyugodtabb-higgadtabb hangvételt. Igaz, az eredeti dalszerűsége jórészt elvész, viszont kárpótol a kísérlet, mégha felemás sikerű is.

Vitkovics klasszicista poétikákon nőtt föl, s Kazinczyhoz járt költői iskolába. Antik metrumban írott költeményei annak az igyekezetnek dokumentumai, amellyel a pesti irodalmi életben szerette volna helyét biztosítani. De már Horatius-adaptációinak egynémelyike is arról tanúskodik, hogy azokat követte, akik megszelídítették, városiasabbá-köznapibbá tették Horatius ekkor már elvont ideáljait, komor vagy vidám bölcsességét. A „*Ledny-dtok*” nem ezen, a főképpen Virág Benedek működéséhez tapadó nyomon indult el, több köze van a Fazekas és Verseghy kezdeményezte megoldáshoz. A hexameteres vers feltöltése a népköltészet formai megoldásaival vagy a társasági élet nyelvével: nem reménytelen vállalkozás. Vitkovics másutt a népdalt és a népies műdalt használta föl az irodalmi népiesség hatókörének kiterjesztésére, úgy, hogy közben a magyar népdal formakincsét a szerbekéivel ötvözte. Ezúttal bonyolultabb feladatra vállalkozott. A viszonylag hosszabb terjedelmű, ám cselekményt alig tartalmazó népéneket egy inkább epikus, illetve bölcséleti téma hordozására alkalmas verssorban szólatatott meg, azt kísérletezve ki: mennyiben lehet hexameterben visszaadni a délszláv népköltészeti jellegzetességeket. Hogy csupán kísérletről van szó, azt a példa egyedisége, egyszeri volta tanúsítja. Az eredmény természetesen felemás: a hexameter alkalmatlan a délszláv népdal megszólaltatására. De a kísérlet mégsem mondható értelmetlennek. Annál kevésbé, mert Fazekas és Verseghy néhány alkotását előzményként tarthatjuk számon, s Arany komikus eposzát pedig további állomásként. Jelentősége tehát abban jelölhető meg, hogy a hexameter fölhasználási körét tovább tágította, még akkor is, ha Vitkovics Mihály e verse valószínűleg kiesett az irodalmi köztudatból, a Vitkovics-kötetek és a kutatás azóta sem tartják számon.

A „serbusból” megjelölés és Vitkovics Mihály neve a biztosíték volt arra, hogy — ha valamelyik író, alkotó, teoretikus kezébe került e naptár — *népköltészetet* láttak a versben, a hexameterek ellenére. S miután a herderi — bürgeri szóhasználat szerint a népköltők, illetve a nemzeti költők sorába tartozott Homérosz is, a hexameterek sem zavarhatták meg az ezzel az elmélettel felvértezett olvasót. Vitkovics hexameterai pedig, mint számításaink mutatják, nem a Vörösmar-

tyéi;¹⁸ hiányzik belőlük azok hangzatossága, zencisége, lendülete, képalkotó képessége, megannyi hasonlata, mondatszerkesztésének merész nagyszerűsége. Ehelyett viszonylag egyszerű, tisztának mondható beszélt nyelvvel van dolgunk, amelybe még népköltészeti sajátosságokat is rejtett a szerző. S bár nyilvánvaló mellékösvény ez a vitkovicsi vers az irodalmi népiesség főútvonalához képcst, mint érdekesség, mint kísérlet a jövőben hangsúlyosabban számon tartandó. Annál is inkább, mivel — bár sem Verseghy iróniáját, sem Fazekas gúnyolódó kedvét nem mondhatja a magáénak — nem hiányzik a humor sem, a leánycsúfolók bája ugyan kissé elnehezedve található meg itt, de erre a halvány érre is föl kell figyelnünk.

Vitkovics nem klasszikus hexametereket írt, az ő verssorai nem könnyedén folyók, bár természetesekek. A metszetek ingadozása is jelzi az oldó-lazító szándékot. S épp e szándék érvényesülése a fontos számunkra. Az a költői törekvés, amely még ott is a népit vagy a népiest akarja érvényre juttatni, ahol a „fentebb” stílus van erősebb pozícióban. E népies hexameterek e vitkovicsi fordításban jó érvek lehettek volna annak bizonygatására, hogy az irodalmi népiességnek e területen is van jövője. Majd Arany János komikus eposza foglalja össze az e téren alkotott korábbi kezdeményeket.

FRIED ISTVÁN

EGY XVIII. SZÁZADI KÖNYVSIKER

(LÁZÁR JÁNOS FLORINDÁJA)

„Minden-féle tudományokban vagyon majd mások felett-való tökéletessége — olvassuk Lázár Jánosról a *Magyar Athenas* lapjain — ; de igen nevezetes a' vers írásban: úgy hogy méltán mondathatik *Janus Dacicus*nak, vagy *Magyar Apollónak*.”¹ Több mint kétszáz év távlatából túlzásnak érezzük ugyan a dicséretet, mégis egyet kell értenünk Bán Imrével, aki leszögezi, hogy az 1766-ban megjelent *Florinda*² „népszerű olvasmány volt a század második felében”.³

¹⁸ VÖRÖSMARTY hexameteiről: NÉGYESY LÁSZLÓ: *A mértékes magyaros verselés története*. Bp. 1892. — HORVÁTH KÁROLY: *A klasszikából a romantikába*. Bp. 1969. 323 — 354. — FRIED ISTVÁN: *Vörösmarty Mihály és Kazinczy Ferenc B. Lobkovic-fordításai*. Irodalmi Szemle (Pozsony) 1975/10. 938 — 944.

¹ BOD PÉTER: *Magyar Athenas*. Szeged 1766. 159.

² „*Florinda*. / AZ AZ: / Spanyol országnak ezen / Grof Kis aszszonyon a' Roderig / királytól tett erőszak alkalmá- / tosságával a' maurusok által / lett el-foglaltatásának / rövid / históriája. / Magyar versekbe foglaltatva GROF és GYALAKUTI LIB. BARO LÁZÁR JÁNOS [...] által. (SZEKENBEN.) SÁRDI SÁMUEL által. MDCCLXVI. Esztendőben.”

³ BÁN IMRE: *Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez*. ItK 1966. 178.

Annál érdekesebb, hogy erről a részben földrajzi, részben elbeszélő munkáról mindeddig csupán egyetlen alaposabb elemzés látott napvilágot, Barth Rezsőnek a gyalakúti gróf életéről és munkásságáról szóló értekezésében.⁴ Barth megállapításai azonban arról tanúskodnak, hogy a *Florinda* legfőbb forrásul szolgáló francia művet ő sem vette a kezébe: olyan szerkezeti és jellemábrázolási hibákat tulajdonít a magyar költeménynek, amelyekre csakis az eredeti szöveg ad magyarázatot.

Lázár János (1703–1772) életpályája az erdélyi művelődés történetének több periódusát íveli át. Tizenhárom éves nagyenyedi diák korában – a család későbbi krónikása szerint⁵ – még hallgathatta Pápai Páriz előadásait. A marburgi egyetemen a korai felvilágosodás kiemelkedő képviselőjének, Christian Wolffnak lett a tanítványa. (Kapcsolatuk a fiatalember hazatérése után sem szakadt meg: levelezésben állottak, s Lázár németről latinra fordította egykori tanárának több munkáját.)⁶ Idős éveiben már Voltaire-t olvasgatta, sőt, két művét át is ültette latinra, a *Traité sur la tolérance*-ot, illetve az *Essay sur l'Histoire Generale* (végleges címén: *Essai sur les moeurs* [. . .]) egyháztörténeti fejezeteit.⁷ A felvilágosodás eszméiből azonban, a többi franciás műveltségű, de alapjában véve konzervatív beállítottságú erdélyi arisztokráthoz hasonlóan, csak annyit vett át, amennyit saját társadalmi helyzetének szempontjából hasznosnak érzett. Voltaire-től például nem a deizmust, hanem – protestáns főúrként – a tolerancia elvét, illetve a katolikus egyház bírálatát.⁸

Közéleti szereplését a Habsburg államhatalom szolgálata jellemezte. 1738-ban ugyan kilenc hónapig fogságot szenvedett, mert azzal gyanúsították, hogy kapcsolatban áll Rákóczi Józseffel – a vád azonban alaptalannak bizonyult, s ez a közbizalom nem akadályozta meg további érvényesülését.⁹ Bod Péter kifejezésével: „Fő Tisztségekben forgott”, a királyi tábla ülnöke, főispán, a királyi tábla praeses-e, 1750-től pedig Erdély „Három Nemzetekből álló Statusinak” elnöke volt.¹⁰ A bárói címet 1733-ban, a grófit 1745-ben nyerte el. A hat-

⁴ BARTH REZSŐ: *Gróf Lázár János élete és művei*. Bp. 1914.

⁵ LÁZÁR MIKLÓS: *A gróf Lázár család*. Kolozsvár 1858. 91.

⁶ Ezek a fordítások, bár BOD PÉTER szerint „érdemesek arra, hogy Világ eleibe bocsátatnának” (i. m. 160.), kéziratban maradtak.

⁷ „Értekezés a toleranciáról”; „Esszé az egyetemes történelemről”; „Esszé az erkölcsökről . . .”. Részletesen ld.: TOLNAI GÁBOR: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár 1942. 8–9. LÁZÁR VOLTAIRE-tolmácsolásai egyébként ugyancsak kiadatlanok. – Itt jegyezzük meg, hogy a francia idézeteket a korabeli helyesírás szerint közöljük.

⁸ TOLNAI GÁBOR: i. m. 11–12., továbbá TOLNAI GÁBOR: *Évek – századok*. Bp. 1958. 166–179.

⁹ LÁZÁR MIKLÓS: i. m. 92–93.

¹⁰ BOD PÉTER: i. m. 159.

vanás években annak a bizottságnak az élén állott, amelyiknek a székelv határórséget kellett megszerveznie, így — legalábbis részben és közvetve — felelősség terheli az 1764-es mádэфalvi veszedelemért, a sérelmek ellen tiltakozó székelvek lemeszárlásáért.¹¹

Sokirányú hivatalos elfoglaltsága nem akadályozta meg abban, hogy rendszeresen visszatérjen könyvei közé, s kedvtelésből ő maga is írogasson. Latin verseit 1765-ben Kolozsvárott adta ki, *Opera poetica varii argumenti* címmel. Magyar nyelven közzétett műveinek sorában egy földrajzknvet találunk (*Röviden egybe-foglalt Gyermekek' Geographidja*, Szeben 1750.), továbbá két imádságos gyűjteményt: az *Okos teremtetett állat . . .*-ot (Kolozsvár 1745.) és a franciából fordított, *Innep napokra-való Isteni Dítséreteket* (uo. 1760.).¹² Különb különféle világi dolgokat az erköltsökre szabogató magyar versek című, 1763-ban keletkezett, de csak 1795-ben publikált kötetének kis darabjaiban, Tarnai Andor megállapítása szerint, Faludira emlékeztető, „jellegzetesen rokokó tematikát szólatatott meg”.¹³ Bár nem célunk az erdélyi főúr egész irodalmi munkásságának értékelése, erre az észrevételre feltétlenül hivatkoznunk kellett, mivel arra utal, hogy az 1760-as években új vonások mutatkoztak Lázár János költészetében. Ilyen új vonás a gyönyörködtetés szándéka is, amely nem kis mértékben járult hozzá a *Florinda* keletkezéséhez.

Mielőtt azonban magáról a *Florindáról* szólnánk, egy pillanatra vissza kell kanyarodnunk Lázár 1750-ben kiadott művéhez, a *Gyermekek' Geographidjához*. Ez a látszólag igénytelen földrajzknvet ugyanis egy bizonyos szempontból előfutára a tizenhat évvel később megjelent nevezetes költeménynek. Forrása Lenglet Dufresnoy abbé *Géographie abrégée* című munkájának német fordítása, a *Kurzverfassete Kinder Geographie*, amelyet a gróf 1749-ben, hosszabb bécsi tartózkodása idején dolgozott át „a' Magyar Tanuló Gyermekek”, 's kiváltképen Maga Fiának jövendő oktattatására nézve [. . .].”¹⁴ A fordító „Elöl-Járó Beszéd”-e a többi tudomány mellett a föld megismerésének fontosságát hangsúlyozza: „A' ki szüntelen fel-néz, 's nem látja mi vagy on a' lába alatt, meg-botlik az.” A természettudomány szerepének lassú növekedése — bár egyelőre nem a vallással szemben, hanem, mint később Szőnyi Benjaminsnál is, annak szolgálatában — egyre inkább jellemzi a 18. századi magyar művelődést.

A *Florinda* persze nem tankönyv, inkább szórakoztató formában előadott ismeretterjesztés. Legfőbb forrása — egy Brüsszelben 1704-

¹¹ BARTH REZSŐ: i. m. 14.

¹² E kötet Magyarországon hozzáférhetetlennek bizonyult.

¹³ Ld. az irodalomtörténeti kézikönyv II. kötetében, 529.

¹⁴ Ld. a magyar kiadás címlapját. LÁZÁR egyébként LENGLET DU FRESNOY-nak írja a szerző nevét.

ben megjelent, *Voyages Historiques de l'Europe* című munka¹⁵ — sem az. Ennek szerzője, aki csak Mr. de B. F.-nek nevezi magát, tizenkét-tizenhárom évet töltött különböző országokban, idejének egy részét utazgatásra fordította, de (pontosabban meg nem jelölt) hivatalánál fogva is jól megismerte az európai udvarokat, a különböző vallásokat, erkölcsöket, szokásokat, valamint az egyes városok főbb nevezetességeit. Saját tapasztalatain kívül egy tudós barátjának a feljegyzéseire is támaszkodott, aki huszonkét évig gyűjtötte az adatokat, de halála megakadályozta azoknak közzétételében.¹⁶ „B. F.” műve az ismeretközlésen kívül praktikus célokat szolgált: a címlap szerint gyakorlati tudnivalókat is tartalmaz, „pour la commodité des Voyageurs”.¹⁷ Afféle, közel háromszáz esztendőös Baedeker tehát.

A brüsszeli kiadvány összesen nyolc könyvből áll, amelyeket (a Ráday Gyűjteményben őrzött példány¹⁸ tanúsága szerint) három részbe kötöttek. Az elsőben Franciaország, Spanyolország és Itália, a másodikban Anglia és Hollandia, a harmadikban Németország, „Moscovie”, majd (nyolcadik egységként) Lengyelország, Svédország, Dánia, Norvégia és Izland viszonylag rövidebb leírása található. A felsoroltak közül a *Florinda* csak Olasz-, Francia- és Spanyolországba kalauzolja el az olvasót, Lázár János tehát csupán az első kötetre (más szóval: az első három könyvre) támaszkodott. Nem állapítható meg, vajon a munka további részei is a birtokában voltak-e, s így saját jószántából korlátozta-e mondanivalóját az említett területekre, vagy forrásainak hiányos volta miatt.

Mottóként az *Ars poeticának* azt a sorát idézi Lázár, amelyben Horatius a hasznost a kellemessel összekapcsoló költő érdemeit dicséri: „Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci”. Ugyanezt a gondolatot, kissé bővebben és triviálisabban magyarul is kifejti, a szakács példáját idézve, aki a kövér húst fűszerekkel s a szemnek is tetszetős tálalással teszi kíváncsiságabbá. „Az Olvasóhoz” írt előhang szerint a gróf az „olvasó Aszszonyi rendekért” áldozta idejét a munkára, s

„[. .] nem úgy a' versekért,
Mint a' tudni méltó tselekedetekért.”

Éppen ezért igazságtalan és történetietlen volna kijelenteni, hogy a költői elbeszélést tartalmazó könyvet aránytalanul sok földrajzi tudnivalóval terhelte meg, hiszen a mű keletkezésének folyamata

¹⁵ *Voyages / historiques / de / L'Europe, / ou les / delices / De la France d'Espagne, d'Italie, d'Allemagne [etc.] / Augmentez d'un Guide à chaque Province, (pour lacommodité des Voyageurs.) Par MR. DE B. F. / [. .] / Suivant la Copie imprimée, à Paris, / [. .] / A Bruxelles. / [. .] 1704.* (*Voyages Historiques* = „Történelmi Utazások”)

¹⁶ I. m., „Avis au Lecteur”.

¹⁷ „az utasok kényelmére”

¹⁸ Jelzete: I — II 530/I — 3 V

éppen fordított (irodalmi szempontból határozottan „pozitív”) irányú: nem az epikus szerkezetet rontotta el holmi túlzott didakszis, hanem ellenkezőleg: az ismeretközlő munka fejlődött tovább, irodalmunkban egészen sajátos módon, a költészet felé.

Már a bevezetés, „A’ Historiára való le-szállás” sem szorosabb értelemben vett geográfia. Kontinensünk három országáról készülvén írni, a magyar szerző versbe foglalja Europa elrablásának a mitológiából ismert történetét. A Jupiter által elragadott leányról szerinte ma sem feledkeztek meg: a térképrajzoló, kissé erős képzelettel, gyakran úgy ábrázolják Európát, hogy az női alakot mutasson.

„Látszik nékik hogy van tágas Verdigállya:¹⁹

Muszka, Lengyel, Magyar, Török ezt formállya.

Szoknya alsó részét Görög Ország állya:

Szigete Paputsát, ’s Sarkait tsinállya.”²⁰

Dereka Német-, melle Franciaország, két karja Itália és Anglia, feje Spanyolország, a feje teteje pedig Portugália. Ez a hasonlat, csakúgy, mint a mitológiai elbeszélés, nem található meg a *Voyages Historiques*-ban: Lázár mindjárt a mű elején szaporítani igyekszik az érdekes részleteket a francia credetihez képest. Jegyezzük meg viszont, hogy a leány-hasonlat benne van Bertalanffi Pál 1757-ben kiadott földrajz-könyvében, ahol még az antik mondára is történik utalás.²¹ A közvetlen átvétel nem bizonyítható, bár valószínű, hogy a földrajz iránt erősen érdeklődő gróf ismerte Bertalanffi művét. A szóban forgó ötletet azonban más, általunk nem ismert forrásból is meríthette.

Lázár János egyébként sem csupán az 1704-es brüsszeli kiadványra támaszkodott. Az aranygyapjas rend alapításával kapcsolatos értesüléseinek forrása például, mint az a 34. lapon közölt lábjegyzetből kiderül, egy Gerard van der Loon nevű szerzőnek *Histoire Metallique des Pays-Bas*²² című könyve, amelyre másutt is hivatkozik.²³

Magának Florindának a históriáját Lázár művének csak az ötödik része tartalmazza. Az első és a negyedik rész „Spanyor” országról, a második rész Itáliáról, a harmadik pedig Franciaországról szól. Ám ezek a leírások is meg vannak tűzdelve anekdotikus, rövid történetekkel, illetve az érdeklődést fölkeltő furcsaságokkal. Így Alincourt-ban egy rejtélyes sírfelirat szerint ott nyugszik fiú és anya, leány és apa, férj és feleség, hűg és a bátyja, de mindez csupán három személy.

¹⁹ Verdigály: női köntös (cyclas, Frauenrock). Vö.: SZARVAS—SIMONYI: *M. Nyelvtört. Szótár* III. 1074.

²⁰ *Florinda*, 10.

²¹ „Europa egy fabulás leánytól nevét vevén, hasonlóképen egy üllő leánynak formájában-is irattatik” stb. BERTALANFFI PÁL: *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte*. Nagyszombat 1757. 232.

²² „Hollandia numizmatikája”

²³ *Florinda*, 124.

Megfejtésként egy, még az Oidipusz-mondánál is bonyolultabb eseménysort kapunk, amelyet a 16. századi széphistóriákra emlékeztető módon versel meg a magyar fordító.²⁴

A könyv négyötödét kitevő országleírások azonban nem annyira e kuriózumok miatt fontosak számunkra, hanem főleg azért, mert általuk a protestáns erdélyi főúr egyéniségére is némi fény vetődik. Forrását például fenntartásokkal kezeli. A Torinóban megcsodálható keszkenőről, amely Krisztus képmását őrzi, és amelyről a *Voyages Historiques* diplomatikusan így ír: „On assure que c'est le même où le Sauveur du monde fut envelopé avant d'être mis dans le Sepulcre d'Arimathée”,²⁵ Lázár fontosnak tartja leszögezni:

„Erről 's egyebekről mindent most meg-intek,
Hogy hiteltre senkit én nem erőltetek;
Arra-is hiszem é? most nem felelhetek;
Mert tsak mit olvastam arról beszélgetek.”²⁶

Vagyis: nem hiszi el a dolgot, s bár olvasmányai alapján beszámol róla, a felelősséget elhárítja magától.²⁷ A későbbi korok magyar fordításirodalmában egyre elképzelhetetlenebbé válik, hogy a mű tolmácsolója ilyen kedélyes fesztelenséggel beleszóljon a szövegbe – Lázár Jánosnál még magától értetődik ez.

Tanulságos elolvasni, mit ír az egyik velencei templomban eltemetett Pietro Aretino költőről a *Voyages Historiques* szerzője, s hogy e közlésekből mit vesz át a magyar változat. Aretino a XV. században [helyesen: a XVI.-ban] élt,

„& s'étoit rendu fameux par ses écrits Satyriques, qui lui acquirent des presents & des pensions de plusieurs grands hommes, entre autres de l'Empereur Charles Quint & du Roi François I. soit qu'ils craignissent sa Satyre, soit qu'ils estimassent sa maniere d'écrire”²⁸

– majd, csapnivalóan pontatlan olaszszággal, maga a sírfelirat következik, amely szerint a költő egyedül Istenről nem mondott rosszat, arra hivatkozva, hogy nem ismeri. A több szempontot mérlegelő francia értékelés finomságaiból semmi sem került át a *Florindába*,

²⁴ *Florinda*, 106.

²⁵ „Azt állítják, hogy ez ugyanaz, mint amelyikkel a világ Megváltóját beborították, mielőtt Arimateai József sírboltjába helyezték volna.” *Voyages Historiques*, III. 12.

²⁶ *Florinda*, 36.

²⁷ Hasonló kétségei vannak azzal a firenzei tükörrel kapcsolatban, amelyik a *Voyages Historiques* szerint (III. 65.) a férfiakat nőknek, a nőket férfiaknak mutatja. (*Florinda*, 46.)

²⁸ „és hírnevet szerzett satirikus műveivel, amelyekért több nagy embertől ajándékokat és járadékokat kapott, köztük V. Károly császártól és I. Ferenc francia királytól, akár azért, mert tartottak szatiráitól, akár azért, mert becsülték írásmódját”. *Voyages Historiques*, III. 56.

helyettük csupán a hívő lelkiületű gróf megbotránkozásának lehetünk tanúi a (jegyzetben általa is idézett) felirat kapcsán:

„Szent Lukás Templomát ha ki nem sajnálja
Járni, ott Aretin Poétát találja:
Káromkodó szavát tudom meg utálja
Epitaphiumát ha jól meg-vi'ssgálja.”²⁹

Lázár itt szűkszavú és szószaporító egyszerre: a jócskán megkurtított szöveget a rím kedvéért töltelékszavakkal hígítja föl.

Személyes közléseit máshol is gyakran beleszővi a munkába. Nápolyhoz érve például szó esik egy kőkemény anyagról, amelyből éghetetlen vásznat készítenek. A fordító lábjegyzete nemcsak azt magyarázza meg, hogy a kő neve „Asbestos”, hanem büszkén hozzáteszi, hogy neki is van ilyen.³⁰ A Toulouse közelében látható hírc Nerusa-kövekhez pedig olyan észrevételt fűz, amely minden erdélyi hölgyet közvetlenül érdekelhet. A mondabeli Nerusa asszony ugyanis hét kavicsot szórt szét a mezőn azzal a megjegyzéssel, hogy minél szemérmetlenebbekké válnak az ott élő nők, annál inkább megnőnek majd a kövek. Nos, manapság — írja a *Voyages Historiques*³¹ — már négy ölnyi a kerületük, s egy ujj is éppen csak elfér közöttük.

„Bár Erdélyben hányta volna e' köveket
Nérusa, tartanák még most-is helyeket:
Mert a' mi Asszonyink ámbár szerelmeket
Gyúladoztatják-is, féltik szemérmeket.

Hát ha még a' régi mellett maradnának,
Frantz nyelvet, és Módit, ha nem tanulnának;
Tudom hogy a' Kövek meg nem nagyúlnának
Sem közzel egy-máshoz soha nem állnának.”³²

Érdekes, hogy konzervatív dohogásával éppen egy francia mű tolmácsolója próbálja lebeszélni az asszonyokat ennek a nyelvnek a tanulásáról! Talán azért, mert ő, férfi lévén, többet megengedhet magának . . .

Lázár János munkájának ötödik — és egyben utolsó — része „Spanyor [sic!] Országnak Florinda miatt lett romlásáról” szól. Hogyha a gyalakúti gróf neve belekerült az irodalomtörténetbe, azt elsősorban ennek a huszonhat oldalas elbeszélő költeménynek köszönheti. Itt aztán elszabadul mesélő kedve: az eredeti francia szöveg terjedelmét körülbelül a négyszeresére növeli. A fordulatokban gazdag történet mintegy jutalom a földrajzi fejezetek elolvasásáért.

²⁹ *Florinda*, 44.

³⁰ *Florinda*, 61.

³¹ I. 108 — 109.

³² *Florinda*, 115.

Aki pedig mindjárt ezzel kezdi, remélhetőleg kedvet kap amazoknak a forgatására is.

A cselekmény 712-ben kezdődik, amikor Don Rodrigue (a fordításban: Roderig) ül a királyi székben. Zsarnok és parázna uralkodó, minden lehetséges eszközzel megkaparintja a szép leányokat és asszonyokat. A *Voyages Historiques* tömör megfogalmazása szerint:

„Son amour brutal le porta un jour à forcer une des belles filles de toute l'Espagne, nommée Florinde qui étoit la fille du Comte Julien dont je viens de parler; elle fut si outrée de l'affront qu'elle venoit de recevoir, qu'elle en fit des plaintes à son Perc dans une lettre [. . .].”³³

Ez az egy mondat kimeríthetetlen kútforrás Lázár János számára. Florinda szépségét például négy teljes oldalon ecseteli.

„Nyak-töről terjedő Emlők mezejének,
Két Dombotska fekütt két felén szelvények:
Fejér mint Hó-fúvás, 's őszve érésének
Közi, tartathatott Gyöngy-virág Völgyének.”³⁴

A leírás kétségtelenül Gyöngyösi hatásáról tanúskodik; a népszerű barokk poéta Lázárnak is kedvelt olvasmánya volt.³⁵ A *Florinda* stílusa azonban többször megbicsaklik, metaforái néha mosolykeltően parlagiasak:

„Díszes volt, közép szert mutatott nagysága:
Kinek sem Hús-Torony nem volt magassága;
Sem törpe Káposzta-fő alatonsága,
Sem kövér, sem tsontra feszült soványsága.”³⁶

Leányának megbecstelenítéséről értesülve, Julián gróf hazasiét, nagy titokban hajóra teszi családját és vagyonát, majd egy újabb diplomáciai küldetés ürügyén ismét Afrikába utazik. Bosszúból rábeszéli a mórokat, hogy törjenek be Spanyolországba.

Florindát és apját ettől kezdve mind a francia, mind a magyar változatban elveszítjük a szemünk elől; a történet hátralevő része a mórok ibériai hadjáratáról szól. A nép nem siet gyűlölt királyának segítségére, ezért az megpróbál pénzt szerezni egy nagyobb hadsereg felállítására. A toledói elvarázsolt toronynak, a Tour enchantée-nak a pincéjében állítólag mesés kincsek vannak elrejtve, de oda, a helyhez fűződő babonás félelem miatt, még senki sem tette be a lábát.

³³ „Erőszakos szerelme egy napon arra indította, hogy megerőszakolja az egyik legsebbe leányt Spanyolországban, Florindát, aki az imént említett Julián gróf gyermeke volt, s akit annyira megdöbbsentett ez a gyalázat, hogy egy levélben elpanaszolta apjának [. . .].” *Voyages Historiques*, II. 5.

³⁴ *Florinda*, 146.

³⁵ BARTH REZSŐ: i. m. 7.

³⁶ *Florinda*, 143.

Roderig bemerészkedik. A pincében az Időt ábrázoló, ijesztő szoborra talál, amely mozog, és szörnyű visszhanggal verdesi a földet. Több arab nyelvű felirat jelenik meg, ezek a király uralmának végét és az idegen nemzet diadalmát jövendölik. A jóslat, amely Baltázár királynak az Ószövegségben olvasható történetére, a „Menetekel” motívumára emlékeztet,³⁷ rövidesen beteljesedik. A Córdoba mellett lezajló nyolc napos ütközetben a mórok megsemmisítő vereséget mérnek Roderigra, aki a francia szöveg szerint (az eddigi negatív portré után eléggé váratlan módon) itt mint nagy hadvezér jelenik meg,³⁸ a túlélővel szemben azonban tehetetlen. Megkezdődik az ország több évszázados megszállása.

A csata leírása ismét alkalmat nyújt Lázár Jánosnak, hogy jelentős mértékben kibővítsé az elbeszélést. A *Voyages Historiques* a történetírók tárgyilagosságára törekszik:

„Les deus armées en vinrent aux mains, & le combat qui dura presque huit jours, fut un des plus opiniâtres & des plus sanglans dont l'histoire nous fasse mention.”³⁹

A magyar szöveg⁴⁰ külön-külön jellemzi a szemben álló két tábor:

„Maurust nyereségre vágyó kívánsága
Forralta, 's ettől nőtt szíve bátorsága;
Bíztatta a' Spanyol Népnek pártossága;
'S azért az Hartzban-is léjendő lágysága.

A' Spanyol pediglen édes Hazájáért
Víván, Felesége, Leánya, 's Fijjáért,
Oltára, Temploma, 's minden Marhájáért,
Bizott hogy boldogúl illy szent munkájáért.”

Itt már (különösen az utóbbi szakaszban) a 16–17. századi magyar epikának az elemei szivárognak be a történetbe, a törökellenes harcok emléke. A csatajelenetet mozgalmasság, a fény- és hanghatások gazdagsága jellemzi:

„Villogtak a' Szablyák a' barna kezekben:
Fénylett aranyos Gomb Kopják tetejekben:
Ragyogtak Sisasok, Vitézek fejekben:
Nap sugára tompúlt ez öltözetekben.

³⁷Dániel, 5.

³⁸ „[Il] avoit fait tout ce qu'on pouvoit attendre d'un grand Capitaine [. . .].”

³⁹ „A két sereg összecsapott, és a csata, amely csaknem nyolc napig tartott, az egyik legelkeseredettebb volt mindazok közül, amelyekről a történelem megemlékezik.” II. 10.

⁴⁰ *Florinda*, 160–161.

Kezdenek jelt-adó Trombiták harsogni:

Zúg Síp, Dob, kiáltás, kezd a' Nép mozogni:

Süvölt Nyíl, golyóbis kezd hullván szotyogni:

Kezd Pántzél, 's paison, Kard, 's Kopja ropogni."

A következő sorok szinte a *Szigeti Veszedelem* tizenötödik énekére emlékeztetnek:

„Hever földön a' Test, mint a' sűrű kéve,
Ki halva, ki pedig nagy sebeket véve
Fetrengett az hasán, 's száját porba téve
Harapta a' földet, kinjában azt éve."

A *Florindának* tchát, minden költői egyenletlensége, „pongyola és bőbeszédű” stílusa⁴¹ mellett, figyelemreméltóan szép részletei vannak. A mű legproblematisabb rétege nem is annyira a költői nyelv, mint inkább a szerkesztés, illetve a jellemábrázolás. Már utaltunk arra, hogy a csatában egészen más szemmel látjuk Roderiget és katonáit, mint korábban — bár ez a változás úgy is fölfogható, hogy az új körülmények között a jellemeknek is új oldala mutatkozik meg. Barth Rezső tanulmánya viszont arra hívja föl a figyelmet, hogy a történetnek nincs igazi főhőse: Roderiget csupán a költő szavaiból ismerjük, Florinda egyetlen aktív cselekedete egy levél megírása, Julián gróf és leánya egyébként is túl hamar eltűnnek a színtérről.⁴² Mindez kétségtelenül igaz. Mi lehet a felsorolt hiányosságoknak, ha nem is mentsége, de legalább magyarázata?

Először is szögezzük le, hogy a magyar kötet címe kissé megtévesztő, hisz korántsem Florinda a legfontosabb a történetben, hanem az, amit az ötödik rész élén olvasunk: „Spanyor Országnak Florinda miatt lett romlása”. A *Voyages Historiques* megfelelő részének címében egyáltalán nem is szerepel a leány neve: „Quelle fut la cause du passage des Maures en Espagne, et comment ils en furent chassés”.⁴³ Minden eseményt csak abból a szempontból mutat be a szóban forgó fejezet, amennyiben előkészítették a mórok bejövetelét. Az egyes szereplőket is ennek rendeli alá, egyéni sorsuknak szálait már nem köti el. A magyar költemény szerkesztési és jellemábrázolási hibái tehát onnan fakadnak, hogy Lázár, aki sok helyen bővíti ugyan a történetet, ezen a ponton hűséges marad az alapul vett francia munkához.

Az iszlám hódítás középpontba állítása, sőt: Roderig zsarnokságával és Julián gróf akciójával történő indoklása különben azzal magyarázható, hogy a história eredetileg nem keresztény hagyományok-

⁴¹ TOLNAI GÁBOR: i. m. (1942.) 10.

⁴² BARTH REZSŐ: i. m. 38–39.

⁴³ „Mi volt a mórok Spanyolországba jövetelének az oka, és hogyan űzték ki őket onnan.” II. 5.

ból származik. Már az is gyanút kelthet, hogy az elvarázsolt torony pincéjében, rejtélyes körülmények között megjelenő jóslat a francia szöveg szerint arab nyelvű, s tartalma arról tanúskodik, hogy a természetfölötti erők a mór sereg győzelmét készítik elő. Szerencsére nem vagyunk találgatásokra utalva. A *Voyages Historiques* szerzője ugyanis maga hivatkozik arra, hogy művének ebben a részében egy általa „Abulcacim Tariff Abentariq”-nak nevezett, nyolcadik századi arab történetíró könyvére támaszkodott, amely néhány évvel azelőtt jelent meg franciául.⁴⁴ „Abulcacim” (Abū'l Qászim?) maga is részt vett a hadjáratban, még a csodás jövendölés néhány állítólagos szemtanújával is beszélt. Az 1700 körül élt „B. F.” nemcsak hivatkozik rá, hanem szemmel láthatólag minden szavát elhiszi, sőt, a Dániel könyvéből vett analógia révén a biblia tekintélyével is alátámasztja.

A *Florinda* olvasói valószínűleg nem sejtették, hogy tulajdonképpen egy „pogány” történet kései változatával, a gazdagon burjánzó arab mondavilág egyik darabjával ismerkednek meg. A magyar szerző egyébként is „megkeresztelte” a históriát, például a csatajelenetben, ahol — mint láttuk — hangsúlyozta az oltárukért, templomukért is küzdő spanyolok küzdelmének szent voltát. A *Voyages Historiques* írója minden bizonnyal közelebb állott az iszlám forráshoz, amikor nem a vallási szempontot, hanem a király hadvezéri tehetségét és a keresztények ellenállásának hevesységét emelte ki: a másik fél erejének felnagyítása csak növelte a mórok győzelmének értékét, így az arab történetírónak is érdekében állott.

Az elmondottak alapján választ adhatunk arra a kérdésre: minek köszönhette korabeli népszerűségét Lázár János költeménye? Annak, hogy egyszerre sokféle igényt tudott kielégíteni. Kihasználta a megélénkülő földrajzi érdeklődést, szerencsés kézzel választotta ki a mű legfőbb vonzerejét jelentő, egzotikumba hajló történetet, és mindezt úgy öntötte formába, hogy alkalmazkodni tudott a Gyöngyösin nevelkedett olvasók ízléséhez. Lassú háttérbe szorulását is több tényező okozta: földrajzi ismeretanyaga fokozatosan elavult, az egzotikumot kedvelő közönség inkább a „román” műfaja felé kezdett tájékozódni, a magyar vers fejlődésében pedig új korszak kezdődött, amely anakronisztikussá tette a gyöngyösiánus modort. Az egykor „magyar Apolló”-nak nevezett Lázár János művei azonban még ma is komoly segítséget jelentenek a 18. századi Erdély művelődéstörténetének tanulmányozásában.

VÖRÖS IMRE

⁴⁴ *Voyages Historiques*, II. 3.

ARANY JÁNOS ÁLDÁSÁVAL ...

EMLÉKEZÉS BÁNÓCZI JÓZSEFRE

A múlt század hetvenes éveinek legelején, két bölcsészhallgató kopogtatott be megilletődött tisztelettel az immár beteg Arany Jánoshoz. A mesterrel illő módon közölték: néhány külföldi egyetemen kívánják folytatni tanulmányaikat, hogy „a filozófia aranygyapját meghódítsák nemzetünk számára”. Ennek sikeréhez kérték a haza legnagyobb élő géniuszának áldását. A négy esztendőös tanulmányútra (Bécs, Lipcse, Göttinga, Párizs, London) indult ifjak egyike Alexander Bernát, a másik Bánóczi József volt. Az utóbbi a Veszprém megyei Szentgál községben, 1849-ben született és ötvenegy évvel ezelőtt, 1926 november 20-án, hetvenhét éves korában halt meg mint a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a budapesti tudományegyetem magántanára, az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatója. Elhunytának félévszázados évfordulója alkalmul szolgál arra, hogy tanítványi kegyelettel megemlékezzem kultúránkat gazdagító főbb alkotásairól.

Napjainkban már kevesen tudják, hogy a hazai újkantiánizmust képviselő Bánóczi alapította és szerkesztette, testvéri barátjával, a nagynevű Alexander Bernáttal együtt, a valóban korszakos jelentőségű *Filozófiai Írók Tára* kiadványsorozatot. E tudománytörténeti jelentőségű vállalkozás során, azaz 1881-től 1919-ig, az európai bölcsélet klasszikusainak huszonnégyművét szólaltatták meg magyarul. Ezek egyikét, Schopenhauer válogatott tanulmányait közvetlenül Bánóczi fordította. Kettejük együttműködésének legkimagaslóbb teljesítménye Kant *Tiszta ész kritikájának*, „a legújabbkori filozófia egyik bibliájának” átültetése. A hatalmas feladat megoldásához új műszavakat, már-már magyar filozófiai műnyelvet kellett teremteniük, amelyek közül nem egy mindmáig használatos. Bánóczitól származik például a *Ding an sich* fogalom magyar megfelelője, a „magánvaló” kifejezés. A munkatársi gárda kiszemelése, fordításaik nyelvi, stílári gondozása, túlnyomórészt reá hárult. Életművének egyébként is fontos alkatrésze a szerkesztés, s e működésével — úgy lehet — a bölcsellettörténeti irodalom Osvátjának tekinthető. Hetvenedik születésnapján (1919. júl. 4.) méltán köszöntötte őt a Közoktatási Népbizottság levele ezzel az ünnepi megállapítással: „... hódolattal övezzük a tudóst, aki nevét a filozófia történetébe alapvető munkálkodásával mélyen bevészte”.

A nyelvtudomány területén szintén maradandót alkotott. Gyulai Pál több ízben sürgette, hogy Révai Miklósnak (1750–1807), nyelvújításunk vezéregyéniségének tevékenységét szakszerűen értékelő monográfia örökítse meg. Szarvas Gábor, a Magyar Nyelvőr főszerkesztő-

je buzdítására a húszegynéhány esztendőös Bánóczi vállalta ezt a feladatot. A pályadíjjal jutalmazott több mint négyszáz oldalas mű 1879-ben jelent meg. Nyelv művelői buzgalmát bizonyítja, hogy a Magyar Nyelvőrben, 1878-tól 1882-ig huszonöt közleménnyel szerepelt.

Az irodalomtörténetíró Bánóczinak legkiemelkedőbb műve a kétkötetes *Kisfaludy Károly és munkái* című életrajz. Beöthy Zolt szerint ez a könyv „irodalomtörténetírásunk díszé”, és Toldy Ferenc *Kazinczyja*, Gyulai *Vörösmartyja* és Mikszáth *Jókaija* között jelölhető ki a helye. Okfejtése most is meggyőzően friss, eleven, és stílusát, mértéktartóan bölcs érvelését „művészien könnyed báj” hatja át. Kisfaludy Károly tüzetes megismerése manapság sem lehetséges Bánóczi útmutatása nélkül.

Akadémiai székfoglalója a magyar romanticizmus jegyeinek, a nyugat- és kelet-európai romantika egyezésének és különbözőségének meghatározása. Egyik érdekes gondolata, hogy Széchenyi Istvánt is romantikus alkatúnak minősíti és a misztikus Novalisszal, a meghasonlott Kleisttel rokonítja. Rubinyi Mózes megállapítása szerint Bánóczi az első egyike, aki Taine műelméletét irodalomtörténetírásunkban alkalmazta.

Önálló könyveinek száma mennyiségre nem nagy. De ha hozzá vesszük apróbb kritikai írásait, irodalmi arcképvázlatait (Zrínyi, Mikes, Berzsenyi, Csokonai, Eötvös, Arany, Petőfi), s egyre sokirányúbb szerkesztői, szervezői tevékenységét, akkor vasszorgalmú életre következtethetünk. Nem maradhat említetlenül a honi gyermekvédelem érdekében végzett munkássága. A Fehér Kereszt gyermek-kórház egyik létrehozója és istápolója volt. Szemlélete kétségkívül a 19. századi liberalizmusban gyökerezik. Ennek szellemében volt haladó gondolkodású. Egy akadémiai pályatétel kapcsán — minden ellenkezést elhárítva — ő küzdötte ki mint a bírálóbizottság tagja, a még ifjú Jászi Oszkár *Művészet és erkölcs* című munkájának megjutalmazását. Bánóczi érdeme az első olyan poétikai tankönyv (1909), amely Adyt elismerően mutatja be a középiskolai tanulóknak. Az sem véletlen, hogy fia, László, az egykori Thália Társaság alapítója már a munkásmozgalom ügyéhez csatlakozott. Bánóczi, mint annyi más kortársa — Vámbéry, Munkácsi, Kunos stb. — szerelmes volt a magyarságba, amely a sok évszázados kitaszíttottság után a hazaelmény melegével ajándékozta meg őket és apáik közösséget.

Külön fejezetet igényelne a legendás híró pedagógus arclének megrajzolása. Szemere Samu tanulmánya Bánóczi egyéniségének legfőbb tulajdonságát azzal határozta meg, hogy Nagy *Tanító* volt, „akire emlékezve magunk is nemesebbékké leszünk s megerősödünk az emberbe vetett hitünkben”. Vallom: ez jellemezte hajlott korában is. Híven a Szalontai Szent Öreg áldásához.

VIHAR BÉLA

TELEKI EMMA ÉS AUGUSTE DE GERANDO HÁZASSÁGA KAPCSÁN

Az Irodalomtörténet 1976/4. száma közölte Bajomi Lázár Endre házagpótló tanulmányát Teleki Emmáról. A tanulmányban természetesen elég sok szó esett Emma francia férjéről, Auguste de Gerandóról is. A rá vonatkozó forrásokkal kapcsolatban Bajomi az alábbi megjegyzést tette: „A legtöbbet máig is Lukács Móríciz emlékbiszéde (1860. május 7.) nyújtja; vö. : *L. M. munkái* Bp., 1894., II. k., 392.” (910.) Hiba volt azonban Lukács Móríciz minden adatát kézpénznek venni, arról nem is beszélve, hogy távolról sem nyújtja a legtöbbet.

Kezdjük az Emmára vonatkozó tényekkel. A magyar forrásokban általában — és így Bajominál is — 1815. november 5-e szerepel születési dátumként. Ezt a hamis adatot valószínűleg maga Teleki Emma terjesztette olyan sikerrel, hogy legtöbb méltatóját megtévesztette. Születésének feltehetőleg helyes időpontja 1809. szeptember 11. Az Országos Levéltárban őrzött Gerando-Teleki levéltári anyagban, amely 1956-ban elégett, volt egy füzet, amelybe Emma saját kezűleg jegyezte be — édesapjának feljegyzései alapján — a családtagokra vonatkozó fontosabb adatokat, s ezek között szerepelt saját születési dátuma is, az 1809-es. Nem sok okunk van kételkedni ebben a saját kezű bejegyzésben, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a nők mindig szerették fiatalítani magukat, s Emmának erre még az a különös és nyomatékos oka is meglehetett, hogy jóval idősebb volt a férjénél. Amikor összeházasodtak, Auguste még csak 21 éves volt, ő pedig 31; érthető tehát, hogy csak 25-öt vallott be, s ehhez persze mindvégig ragaszkodott. Ennek ellenére akadtak, akik sejtették az igazságot, így a Vasárnapi Újság munkatársa, aki Emma halálakor — megközelítő pontossággal — 85 évesnek nevezte az elhunytat, amit Bajomi, bízva saját forrásaiban, természetesen cáfol: „ez persze tévedés, hiszen 78 éves volt!” (929.)

Két további esetben is eltér Emma említett füzete Bajomi dátumaitól. Az egyik Auguste és Emma házasságkötésének napja, amelyet Bajomi 1840. május 14-nek hisz (913.), míg a füzetben március 14. szerepel. A másik adat lányuk, Antonina születésnapja, amely Bajominál 1845. február 13. (913.), a füzetben viszont 1844. február 13.

Bajomi tanulmányában többször említi Teleki Emma anyai nagy-

nénjét, „a Beethoven révén híressé vált” Brunszvik Terézt, akivel Emma beutazta Európát, és aki Párizsban is ott volt, amikor a fiatalok megismerkedtek egymással. Kár azonban, hogy nem nézte át Brunszvik Teréznek a Szabó Ervin könyvtárban található kiadatlan naplóját (B 0910/55), mert abból sok érdekes szempontot nyerhetett volna Emma megítéléséhez, és számos adatot is meríthetett volna. Nem feladatom ezt itt pótolni, és ezért csak annyit jegyzek meg, hogy Teréz néni, bár együtt utazott unokahúgával, és bizonyára szerette is, elég sok kritikus észrevételt tett rá. Az akkor már 63 éves öreg hölgyet fárasztotta Emma, aki nyilvánvalóan sokkal mozgékonyabb volt. Teréz néni bizonyára eltúlozta a dolgot, amikor „a természetből fogva szívtelennek”, „fárasztó, nyugtalan bolondnak”, „mindenkinél veszélyesebb kígyónak” nevezte unokahúgát. (B. T. naplója J. 19, 30, 31., J. 20, 16, 41., J. 21, 107.) Annyit mindenesetre lesűrhetünk ezekből az észrevételekből, hogy Teleki Emma nehezen kezelhető és akaratos teremtmény lehetett. Egyébként valami efféle derül ki a család nagy barátjának, Michelet-nek naplójából is, amit Bajomi idéz (922.).

Amikor a fiatalok előálltak házassági tervükkel, Teréz néni ezt határozottan ellenezte, mégpedig azért, mert féltette a rokonszenves Auguste-öt Emmától: „Szegény Auguste, nem remélem, hogy boldog leszel Emmával, a remény elhagy, áldozat leszel, ha feleségül veszed! . . . Szegény Auguste! vesztébe rohan veled.” (B. T. naplója, J. 21, 87.) A házasságot egyébként mindkét család ellenezte.

De ennyi talán elég is Emmáról. Inkább pár szót Auguste-ről. Nemcsak azért mert Bajomi, ha mellékesen is, de elég részletesen foglalkozott vele, hanem főleg azért, mert sokkal fontosabb szerepet játszott a magyar közéletben, mint felesége.

Előbb itt is két helyreigazítással kezdeném. Az egyik elég jelentéktelennek látszhat, de nem egészen közömbös. Gerando nevét az egykorú források sokféleképpen írták, ő maga azonban ékezet nélkül Gerando-nak, nem pedig ékezettel az e-n, mint Bajomi. Adjuk meg neki azt a tiszteletet, hogy pontosan írjuk a nevét! A másik vitatható kérdés, hogy ki írta a *Pest, egy tiszaháti magyar' őszinte megjegyzései* . . . című füzetet. Igaz, hogy Gerando egyik főműve, a *Politikai közszellem* . . . utolsó oldalán a könyv kiadója, Emich Gusztáv, a szerző más munkái mellett ezt a névtelenül megjelent pamfletet is felsorolja, mégis komoly érvek szólnak Gerando szerzősége ellen. Így elsősorban maga a cím: Gerando végül is nem volt magyar, bár Magyarországot második hazájának tekintette és őszintén szerette. De még ha — általam ismeretlen okból — a brosúra címében magyarnak akarta volna feltüntetni magát, akkor sem lett volna tiszaháti magyar, hanem erdélyi. Végül pedig — és szerintem ez a leg-súlyosabb érv — a brosúra 11. oldalán az ismeretlen szerző azt írja

a franciákról, hogy „hiányzik belőlük a türelem, az előrelátás és a higgadt ráció”. Nem valószínű, hogy egy öntudatos francia — márpedig Gerando az volt — ezt a 19. század derekán leírta volna.

Bajomi tömör áttekintése Gerando életének és tevékenységének minden lényeges mozzanatát érintette, de csak futó említést tett 48-as diplomáciai szerepléséről, holott ez még egy rövid összefoglalóban is hangsúlyosabb tárgyalást érdemelt volna. Hősrünk ugyanis egy pillanatra kulcsszerepet játszott az elszigeteltségből kitörni próbáló magyar diplomáciában.

Amikor Gerando 1848. május végén Párizsba érkezett, arra számított, hogy a februári forradalom következtében befolyásra szert tevő barátai (Michelet, Quinet) révén diplomáciai megbízást kaphat, és mint a magyar viszonyok legjobb francia ismerője konzulként térhet vissza Pestre (*B. T. naplója* J. 29, 66.). Bár ezt a célját nem érte el, négy-öt hónapon át bejáratos volt a francia külügyminisztériumba, tárgyalta az egymást követő két külügyminiszterrel, Lammartine-nal, a nagy költővel, és Louis Bastide-dal, és egy július 28-i levelében azt írta feleségének, hogy reméli: kinevezik a pesti francia követségre, amelynek felállításáról akkor komoly formában tárgyaltak. Egy október 22-i másik levelében pedig arról értesítette Emmát, hogy egy óráig a bécsi francia követség titkára volt, de a legújabb események hatására mást neveztek ki helyébe (*Emma füzete*).

Ez eddig, mondhatnánk így is, Gerando magánügye. De mindjárt más megvilágítást nyer szerepe, ha tudjuk, hogy Szalay László, a magyar kormány frankfurti követe, amikor 1848. június 23-tól 27-ig Párizsban tartózkodott, Gerandót bízta meg, hogy tárgyaljon a magyar és a francia kormány közötti kapcsolatok felvételéről (*Emma füzete*). Ez voltaképpen Szalay feladata lett volna, de ő alkalmatlan időben érkezett Párizsba, ahol a kormány éppen akkor törte le a munkások felkelését. Feladatát tehát átruházta valakire, akit a francia külügyben szerzett kapcsolatai erre alkalmassá tettek; és akiben magyarbarátsága, családi kötelékei miatt meg is bízhatott.

Gerando tárgyalásai eredménnyel jártak. Augusztus elején Bastide külügyminiszter felszólította, hogy félhivatalos minőségben utazzék Magyarországra (*Fodor István: Michelet et la Hongrie, Europe 1973. nov.—dec. 192.*). Hogy az utazás célja a diplomáciai kapcsolatok rendezése volt, ez abból tűnik ki, hogy Teleki Lászlónak, a magyar kormány párizsi követének megbízó levelében is szerepel Gerando neve. Az 1848. augusztus 29-én kiállított megbízólevelével hivatkozik arra az üzenetre, amelyet Gerando Bastide-tól hozott, és ezzel indokolja Teleki párizsi kiküldetését. (*Közli Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848—1849, Bp. 1962, 50.*). Gerando augusztus végén, szeptember első felében néhány hetet Magyarországon

töltött, tapasztalatairól előbb Bécsben az ottani francia követnél, majd Párizsban a külügyminisztériumban tett jelentést (W. E. i. m. 48.). Jelentéseiben messzemenően képviselte a magyar álláspontot.

Ezzel véget is ért Gerando diplomáciai szereplése. Egyrészt ekkor már Párizsban volt Teleki, másrészt Bécs és Pest között kiéleződött a viszony, és a franciák, akik eddig nagyon is rajta voltak a diplomáciai kapcsolat felvételén (sőt Pascal Duprat személyében pesti követüket is kijelölték, l. W. E. i. m. 58–59.), elálltak ettől a szándékuktól, mert a magyar kormány politikájától féltették Ausztria egységét, amit fontosabbnak tartottak Magyarország barátságánál. Mindez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy Teleki párizsi működését Gerando készítette elő és tette lehetővé. Márpedig Teleki, bár a francia kormány a helyzet megváltozása következtében sohasem ismerte el követi funkcióját, a szabadságharc egész ideje alatt (és utána is!) fontos szerepet játszott a magyar külkapcsolatok terén, és nem is csak francia viszonylatban.

1848 októberétől 1849 júniusáig Gerando jelentős publicisztikai tevékenységet folytatott Párizsban, minden lehetséges módon népszerűsítette a magyar ügyet. Ezt Bajomi is meggyőzően fejtegeti tanulmányában. De amikor itthon kezdett súlyosbodni a helyzet, Gerando hazatérésre határozta el magát. Sajnos életének ez az utolsó néhány hónapja nincs még eléggé felderítve, és Bajomi megállapításaiban is furcsa ellentmondásra bukkanhatunk. Egyfelől azt írja, hogy hősrünk július 9-én indult el Párizsból, másfelől hogy részt vett a június 28-i győri csatában (917.).

Gerando 1849 július–augusztusában kétségtelenül járt Magyarországon, de hogy mikor és pontosan mit tett, azt az eddigi kutatások alapján nem lehet végleg eldönteni. A szabadságharcban való fegyveres részvételére vonatkozó adatok Emmától származnak, feltehetőleg mindenki más — beleértve Lukács Móriczot is — tőle vette át őket. Emmától tudjuk tehát, hogy férje részt vett a győri csatában, és kimentette zászlóalja lobogóját az ellenség kezéből, majd elégette (F. I. i. m. 193.). Van viszont egy olyan forrásunk is (*Vasárnapi Újság* 1872. 1–2.), amely szerint Gerando nem volt katona. A győri csatában persze csak akkor vehetett részt, ha kétségbe vonjuk a július 9-i párizsi indulást — ez azonban a Teleki Blanka elleni pör vádiratából való hivatalos adat. A vádiratban egyébként nincs szó a győri csatáról és a zászlóról, csak arról, hogy Gerando „a 7. számú önkéntes zászlóalj soraiban harcolt a világosi fegyverletételig”. (Közli Sáfrán Györgyi: *Teleki Blanka és köre*, Budapest 1963. 381.). Természetesen egy hivatalos iratban is lehet tévedés.

Van azonban egy első kézből származó tanúvallomásunk — magáé Gerandóé —, aki 1849. szeptember 5-én ezt írta Franciaországban élő nővérének: „15 napot töltöttem lóháton... Miután nem azért

jöttem, hogy partizántevékenységet folytassak, igyekeztem csatlakozni Dembinszkihez, akit, mint tudod, ismerek, és vezérkarához, ahová be akartam állni, hogy megírjam a hadjárat történetét. Úton voltam, hogy csatlakozzam hozzá, amikor megtudtam, hogy mindennek vége . . ." (Közli Fodor István: *Michelet et ses amis hongrois*, Nouvelles Études Hongroises 1975. 193.). Ezt az Emmánál sokkal szerényebb beszámolót mindenképpen elfogadhatjuk, minden további kutatásnak ebből kell kiindulnia.

Gerando diplomáciai és szabadságharcos tevékenységének nem szabad tudatunkban elhomályosítania írói jelentőségét. Ezt csak akkor értékelhetjük objektíven, ha figyelembe vesszük, hogy körülbelül a 19. század végéig, tehát mintegy ötven éven át alapvető forrásként használta műveit minden francia, aki tájékozódni akart Magyarországról. Közvetlen hatást is gyakorolt egy sor íróra, köztük Thalès Bernard-ra, Charles-Louis Chassinra, Félix Martinra, Philarète Chasles-ra, Élisée Reclus-re, Gustave Bouéra, Albert Montémont-ra, sőt Gobineau-ra és bizonyos értelemben Michelet-re is. Ez pedig nem csekélység.

RUBIN PÉTER

NÉHÁNY SZÓ, UTÓLAG

Köszönöm Rubin Péter kiegészítő és helyesbítő megjegyzéseit. Teleki Emma születését illetően minden bizonnyal igaza van. Ami viszont Auguste és Emma házasságkötését illeti, fenntartom az 1840. május 14-ét, mert az Antoine de Gerando úrtól (Emma dédunokája) kapott családfa szerint is ez a helyes dátum. Van azonban egy olyan tévedés is tanulmányomban, amelyet R. P. nem vett észre. Magam igazítom hát helyre: a 923. oldalon azt írtam, hogy Emma és gyermekei 1862-ben Londonból jövet útba ejtették Jersey szigetét. Emma itt fivéről ír, s én azt hittem, hogy voltaképp Teleki Sándorról van szó. Ez tévedés, mert a „vad gróf” akkor már több éve nem tartózkodott a szigeten. Alighanem Miksáról van hát szó (1813–72).

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

EGY KIS HELYESBÍTÉS

Martinkó András abban a megtiszteltetésben részesített, hogy az Irodalomtörténet 1976-i 4. számába kritikát írt *Petőfi napja* című kis kötetemről.

Mint a bírálataból kitetszik, Martinkónak sok kifogása van mind az ellen a kép ellen, amelyet a tollhegyre tűzött mű lapjain a munka tárgyról, 1848. március 15. pesti fejleményeiről festek, mind azok ellen a módszerek ellen, amelyeket e kép kidolgozásához igénybe vettem, sőt még alapfokú igeragozási ismereteim ellen is. Bíráló megjegyzéseinek óriási többségét azonban sem megszívlelni, sem érdemben cáfolni nem tudom, mert annak, hogy akár az egyiket, akár a másikat megtegyem, elengedhetetlen feltétele volna, hogy ő ellenvetéseit ne csupán előadta, hanem kellőképpen meg is okolta legyen, ez pedig az általa érintett kérdések közül sajnos mindössze kettőnek (s két nem is elsőrendű fontosságúnak) az esetében történt meg.

S persze tudom, hogy ennek felhánytorgatásával könnyen magamra idézhetem a hálátlanság vádját, hiszen ha Martinkó András, akinek a történelem távolról sem szakterülete, egyáltalán vállalkozik egy történeti tárgyú mű megrostálására, akkor ezzel már önmagában is hálára kötelezi az illető mű íróját. De másként mégsem cselekedhetem, mert az olvasó különben aligha értené meg, miért nem térek vissza most példának okáért Petőfi vezetőszerképének vagy a március 15-i események alakulásában részes liberális és konzervatív politikusok jellemzésének Martinkó által erősen vitatott kérdésére, s miért szorítokom ehelyett két alárendelt jelentőségű kritikai észrevétel megválaszolására.

Ezek egyike az a kérdés formájába öltöztetett kifogás, hogy a munkám 35. lapján reprodukált rajzot [Martinkó szerint: metszet] milyen megfontolásból állítom be úgy, mintha rajta a Landerer és Heckenast-nyomda bejárata előtt lecövekelt Petőfi a *Nemzeti dal* első kinyomtatott példányának felolvasása közben volna látható, mikor a kép az alján található eredeti magyarázó szöveg szerint a tizenkét pont nyilvánosságra hozatalát mutatja be. Válaszom pedig: hogy azért jártam el így, mert összes többi forrásunk egybehangzó tudósítása szerint a tizenkét pontot az első kinyomtatott példányról — mint ez egyébként is kézenfekvő — Irinyi József, Petőfi viszont a *Nemzeti dal*t olvasta fel a nyomda előtt egybegyűlteknak. A szóban forgó rajz eredeti felirata tehát téves — feltehetően azért, mert az ismeretlen művész az ábrázolt esemény alkalmával nem volt jelen a tett helyén, hanem utólag, hallomásból szerzett s pontatlan értesülések alapján alkotta meg művét (amit már az is valószínűsít, hogy Petőfi arcását szőröstül-bőröstül Barabás Miklós 1848 tavaszán készült Petőfi-

portréjáról másolta át erre a képre). S ezt persze helyes volt volna* már kötetem képjegyzékében is fölemlítenem, erre azonban — számomra magától értedődő lévén — annak idején bizony nem gondoltam.

Martinkó másik kifogása, amelyre válaszolni kívánok, az, hogy én hőseim szájába fiktív s nemegyszer anakronisztikus szavakat, illetve párbeszédkeket adok. Válaszolni azonban ennek az észrevételnek is csupán az első felére tudok, mert hogy a szereplő személyek általam idézett kijelentései közül Martinkó melyeket s miért tart anakronisztikusaknak, az sajnos megint csak nem derül ki a bírálataból. Arra a kitételre viszont, hogy fiktív szövegeket adok hőseim ajkára, már válaszolhatok — s kell is, hogy válaszoljak, hiszen ez, ha megfelelne a valónak, engem rendkívül ferde megvilágításba hozhatna az olvasók előtt. Szeretném tehát a leghatározottabban leszögezni, hogy ez a súlyos vád teljességgel alaptalan: a valóságban én egyetlen magam kiírtlötte szót nem adtam egyetlen hősöm szájába sem, hanem csak olyanokat, amelyek az általam felhasznált (s természetesen forráskritikával felhasznált) kútfők szerint valóban elhagyták szájukat.

S hogy melyek ezek a (részint publikált és közkézen forgó, részint publikálatlan s emiatt kevésbé ismert) kútfők, arra nézve tüzetes tájékoztatással szolgálhat dolgozatom előző — a most tárgyalt népszerű változattól eltérően elsősorban szakközönségnek szánt s ezért lapalji jegyzetekkel is ellátott — kiadása, amely *A nagy nap* címen 1970-ben a *Petőfi és kora* című tanulmánykötetben jelent meg (többek között épp egy Martinkó-tanulmánnyal is egy fedél alatt).

SPIRA GYÖRGY

* Elnézést kérek MARTINKÓ ANDRÁSTól azért, hogy helyütt megint egy — kritikájából kivehetően — általa nem szívelt igealak használatához folyamodom, — mentességemül főleg azt hozva fel, hogy nem óhajtok beállni a magyar nyelv elszegényítésén buzgólkodók népes seregébe, s csupán mellékesen hivatkozva arra, hogy ugyanezen igealakokkal KOSSUTH LAJOSTól JÓZSEF ATTILÁig és HORVÁTH MIHÁLYTól ILLYÉS GYULÁig előttem már sokan mások is mindig bátran éltek.

KÉT KRITIKA EGY KÖNYVRŐL

KÉPES GÉZA: *AZ IDŐ KÖRVONALAI*

TANULMÁNYOK AZ ÓSI ÉS MODERN KÖLTÉSZETRŐL

(Magvető, 1976.)

Képes Géza életútját szép számmal megjelent önálló verskötetei szegélyezik. Nevének hallatára én mégis — tán szakmai okokból — elsősorban műfordításaira asszociálok. Ha csak a legutóbbi évek termésére gondolok, a *Finn versek és dalok* (1959), *Először magyarul* (1971), valamint a *Napfélt és éjjelt* (1972) filológiai hű és átértelt költői tolmácsolású remekei ötlenek eszembe. Köztudott azonban az is, hogy már a negyvenes évektől számítjuk a rokon népek költészetét bemutató munkásságát (*Északi fény* 1938, *Északi csillagok* 1944, *Északi vártán* 1944). A finn irodalom és a finnugor népek költészete iránti érdeklődés egyetemi stúdiumai alatt bontakozott ki Képesben, akit az Eötvös Kollégium falai között megkezdett széles spektrumú irodalmi és nyelvi tanulmányok érleltek egyéni hangú poeta doc-tusszá.

A műfordítói fáradozás eredménye, a tőlünk térben — és sokszor időben is — messze élő vagy élt költő magyarul zengő verse öröm az olvasónak és bizonyosan az a fordítónak is. A magyar változat azonban nem avat be a fordítás műhelytitkaiba, rejtve maradnak a megtett út kapaszkodói, fordulói, s az egyes kiszögellésekről nyíló kilátás, magyarázat szólva a műfordítás szellemi melléktermékei: a költő reflexiói, a fordítói munkával járó vizsgálódások eredményei, melyeknek természetsszerűleg ő az egyedüli birtokosa.

*Az idő körvonala*ira azt mondhatnánk, ilyen „melléktermék”-kötet. Hangsúlyozom azonban, hogy nem mellékes szellemi munkáról van szó. Lenyűgözően érdekes eszmefuttatások, ha úgy tetszik esszék — a kötet tárgyilagos címe szerint: tanulmányok — az ősi és modern költészetéről foglaltatnak a könyvben, rengeteg ismeretanyagot tárva föl, bő nyelvi illusztrációval, azaz képsorokat és muzsikát varázsoló idézetekkel, — s mindez a lírikus eleven és szuggesztív előadásában.

E recenzióban csak a könyv első részének, az ősköltészetet tárgyalónak (1–185.) a bemutatására vállalkozhattam, bár teljességgel kompetensnek ezen a területen sem vallhatom magam. Az itt közölt négy tanulmány közül a legterjedelmesebb és talán legfontosabb *A magyar ősköltészet nyomairól* szól (7–115.).

Képes e tanulmányában szakít azzal a filológiai hagyománnyal, amely teljes szkepticizmussal ítéli meg a magyar ősköltészet rekonstruálhatóságát. Király György a 20-as években ugyan sok okos érvet sorakoztatott fel az ősköltészeti kutatásokban szóba hozott kritikátlan párhuzamok ellenében, megállapításainak egy része azonban ma már meghaladott, ill. revízióra vagy további pontosításra szorul. Képes nem ezt a vonalat folytatja. Ő tudatosan szakít a filológia — és főleg a Király-féle filológia — módszerével, s e helyett egy másik, intuitív, de reális, empirikus adatokkal alátámasztott gondolati konstrukciót épít föl, amely — akár hiszünk benne, akár nem — mindenképpen figyelemre méltó és alkalmas keret elveszett ősköltészetünk körülhatárolására és jellemzésére.

Műfordítói tapasztalataiból kiindulva felsorakoztatja a rokon finn-ugor és nem rokon, de velünk közös történeti múltú türk (és mongol) népek költészetének egybevágó elemeit s ezekből, valamint a magyar-ságnál még kitapintható hasonló jelenségekből próbálja körvonalazni a magyar ősköltészet kontúrjait.

Vitathatatlan telitalálat Képesnek az a megállapítása, hogy „a régi népköltészet alkotását mindig dallammal kell elgondolnunk: a versmondatokkal együtt születik meg a zene”. E tétel igazságát saját kutatásaim is megerősítik: sok prózában lejegyzett rokon nyelvi mese vagy monda analízise során kiderül, hogy eredeti verses műfajjal (epikus énekkel) van dolgunk, s hogy eredetileg énekeltek őket (az ének alakító hatása sokszor még a prózában leírt szövegben is megfigyelhető). Nagy kár, hogy ezeknek az énekeknek a dallamát a gyűjtők általában nem közölték (vagy le sem jegyezték), pedig csak a szöveg és a dallam együttes közzététele adhat hiteles képet a metrikai viszonyokról.

Rokon népköltészetek vizsgálata módot ad Képesnek a magyar ősköltészet tematikai és formai elemeinek részleges rekonstruálására (pl. kovács-motívum, totemizmus, ill. 3/3, 4/3, 4/4-es ütemtagolású sorok). További analógiaképpen a mongol vers lényegi vonásaként a sor eleji (1 vagy több szótagos) rímet emeli ki, ami azért érdekes, mert az alliteráció finnugor oldalon szintén ismert és Képes ennek megfelelően a magyar ősköltészet egyik legalapvetőbb karakterisztikumának is ezt tartja.

Röviden tehát annyiban összegezhetjük Képes kutatásait, hogy szerinte a honfoglaló magyarok költészete ugor hagyományokból sarjadt, de gazdagította e hagyományt a velük érintkezésbe került lovas nomád török—türk népelemek költészete, melynek sajátosságait egy rendkívül bravúros és merész fordításával villantja föl az olvasó előtt: az orkhoni feliratok mindeddig kötetlen formájú szövegét versként rekonstruálja s egy részletében az *Ómagyar Mária-síralom* 1. sorának ritmusát fedezi fel (*körür közüm körmöz tág* = „szemem

szemlél szemetlen"). Csak közbevetőleg említtem, hogy már korábban is végrehajtott Képes Géza ehhez hasonló műveletet: egy prózai votják szövegéről állapította meg azt, hogy verses formájú, énekelt kiséposzról van szó, amelyben szintúgy fölfedezi a *Mária siralom* 1. sorának ritmusát 22 ízben [igaz, hogy Domokos P. *Az udmurt irodalom története* c. könyvében (143.) Képes rekonstrukciójának ellentmondó jelenségekre figyelmeztet]. Akárhogyan is legyen: egy jó disputát megérne annak a vizsgálata, hogy milyen bizonyító értéke van a magyar ősköltészet szempontjából egy-egy ilyen műfordítói trouvaille-nak, ám az kétségtelen, hogy régi költészetünkől a török hatást aligha vonhatjuk kétségbe.

Képes Géza építménye azonban még magasabbra tornyosul: abból a feltevésből kiindulva, hogy a magyar ősgesta át volt itatva nomád kultúránk emlékeivel, arra az eredményre jut, hogy valamilyen nyomának csak fenn kellett maradnia az ősgestán alapuló krónikáinkban. Nyomozása nem maradt eredménytelen: Anonymusnál, a *Képes Króniká*ban és Bonfininél is tud rekonstruálni néhány sort, mely közvetlen ősköltészeti eredetű lehet (97–98, 101, 103–104.). Tanulmánya csattanójául pedig a Gellért legendában említett munkadaloknak ekvivalensét éleszti fel egy csángó mesében, melynek prózai szövegében Sprechgesang-ot ismer fel, s rekonstruálja belőle az eredeti verset.

Képes Géza egyes nézeteivel a filológusok bizonyára vitatkozni fognak (pl. a matriarchátusról szóló fejtegetéseivel, több etimológiájával és névmagyarozatával, esetleg a virágénekek finnugor kapcsolatairól kifejtett nézeteivel), de az kétségtelen tény, hogy Képesnek a magyar ősköltészetéről szóló tanulmánya nagyszerű összefoglalás, melynek nem egy megállapítása már bevonult a köztudatba (persze nem azok a szómagyarozatok, amelyekre Kolozsvári Grandpierre Emil hivatkozik *Négy-öt magyar összehajol* . . . c. szellemes írásában).

A *Naiv eposz és ősi mesemondás* c. tanulmány (116–125) alapgon dolata az, hogy „az ősi korokban nincs különbség mese és eposz között”, mivel eredetileg mindkettő a közösség konkrét emlékeztének funkcióját töltötte be (konkrét társadalmi és vallási elképzelésekről vallanak). E szellemi alkotásokat létrehozó közösségek sorsától függött, hogy „meséiket” megőrizték-e a szájhagyományozás korszakán át oly kötött formában, hogy az írásbeliséget megérvén naiv eposzá kristályosodhattak ki.

E tézis alátámasztására Képes magyar népmesék tartalmi elemeit állítja párhuzamba naiv eposzokkéval: nomád életforma, matriarchátus, sámánok, kovács-istenek, utoisc ülöttségi jog, a túlvilág az itteninek

tükörképe és más ehhez hasonló motívumok merülnek fel a legkülönbözőbb forrásokból, egymástól néha igen messze álló közösségeknél (ótestamentumi, iráni, finnugor, altaji, abház, mongol, egyiptomi, görög anyag alapján).

Jelentős írás a harmadikként közölt *A Kalevala és a magyar irodalom* (126–147), mely túl is pillant a címben jelzett horizonton és a világirodalmi hatást is számba veszi. Előljáróban azonban fölvezet a kalevalai verseknek a finn irodalomra gyakorolt hatását, amely már a finn irodalom legkezdetén, a 16. századi Agricola püspök verseinek kalevalai ritmus sugallta népi stílusában, kalevalai vessorai-ban szólalnak meg. Ez a tendencia a 17–18. században is észlelhető. Majd a Lönnrot-féle *Kalevala* megjelenése után olyan ihlet forrásává lett, mely a klasszikus finn irodalom legnagyobb alakjainál (pl. Eino Leino) és a kalevalai örökségen nevelkedett modern finn költőknél is kimutatható. Az esszéíró Képes Géza megállapításai természetesen a műfordító tapasztalataiból szűrődnek le: a fordítás katalizátorán át-bocsátott szöveg értőjének tárja fel rejtett, speciális alliterációit, gondolatritmusait, s a modernül rövidre tördelt sorok belső kalevalai struktúráját.

A világirodalmi visszacsengést keresve Longfellow indián eposzára, a *Hiawatha*-ra hivatkozik (1855). A hazai hatás ennél jóval későbbi: csak a magyar fordítások megjelenése után számolhatunk vele. Különös, hogy Arany eposz-rekonstrukciója, a *Buda halála* inkább a *Nibelung-énekek* hozható kapcsolatba, bár a költő tudomással lehetett akadémikus-társának, Barna Ferdinándnak 1871-ben megjelent *Kalevala*-fordításáról. Arany két — szinte önálló életet élő — epikus darabja viszont *Kalevala*-formát mutat: a *Rege a csodaszarvasról* és a *Keveháza*. Vikár Béla fordításának a 20. sz. magyar költőire volt jelentős hatása. Gulyás Páltól, József Attilától és Juhász Ferencről idézett strófák a *Kalevala* formáinak újrateremtését igazolják. Különleges jelentőségű, hogyan rezonált Ady a *Kalevalára*: néhány héttel a Vikár fordítás megjelenése után írta *Északi ember vagyok* c. versét. Ennek első szakaszát Képes könnyedén fordította finnre kalevalai sorokban, alliterációval, keresztrímekkel. Képes egyébként bízva bízik abban, hogy a kalevalai versforma újabb költészetünk alakulásába is bele fog szólni, amit többek között azért is lehetségesnek vélek, mert az utóbbi években két új, teljes magyar *Kalevala* fordítás is megjelent (Nagy Kálmáné, Rácz Istváné), melyek erre ihletést adhatnak, s reméljük, hogy a Képes Géza fordítása is hamarosan napvilágot lát.

Az első rész utolsó tanulmányában Képes a középkori orosz költészetet reprezentáló *Ének Igor haddról* c. elbeszélő költeménnyel ismerteti meg az olvasót. 17 rövidebb-hosszabb fejezetben tárgyalja az ének keletkezésének történeti hátterét, irodalmi előzményeit, majd magának az Igor éneknek a tartalmát és magyar vonatkozásait, s mint nyelvi emlékek: felfedezését, utótörténetét. Végül fény derül a szerző és a vizsgált mű viszonyára is: a sokoldalú vizsgálódás, a minden-szempontból-megismerés által vette anyagát birtokába a költő: harmadjára sikerült a saját, magas mércéje szerint, teljes értékű műfordítást készítenie a költeményről.

Képes Géza párhuzamai a világirodalom távoli tájaira vezetnek: ez egyúttal magával vonja azt is, hogy az általa említett verstani-poétikai egyezésekben nyilván nem a genetikai szálakra kell koncentrálnunk (nehéz is volna ezeket a többlettől leválasztani), hanem régi — közvetlen vagy közvetett — kulturális érintkezések nyomaiként értékelhetjük őket. A kötet új távlatokat nyit a magyar és finnugor ősköltészet kutatói előtt és más oldalról egészíti ki azokat a kutatásokat, amelyek W. Steinitz, Lotz János, Gáldi László, R. Austerlitz és mások nevéhez fűződnek.

A könyvet letéve az olvasó úgy érezheti: nagy és gazdag tapasztalatú utazásból tért meg. Vagy, hogy egy csodálatos fárosz őrének vendége volt, s hatalmas fényerejű reflektorok szakszerű irányításával nemcsak óriási terek, hanem az időtlen idő mélységeibe pillantott be. Csupán a toronyba kellett felmennie. Megérte a fáradságot.

HAJDÚ PÉTER

A KÉPES-JELENSÉG

Itt és most, e fontos és szűkre szabott helyen, nem lehet más feladat, mint hogy legújabb kötete *Az idő körvonalai* kapcsán Képes Gézáról mint jelenségről ejtsek néhány szót. A kötetben egybe gyűjtött tanulmányok keletkezése-növekedése-fogadtatása ugyanis olyanfajta természeti jelenségre emlékeztet, mint amikor egy lassú, szívós munkával növekvő korallsziget kiemelkedik a tenger felszínére, s bár a tájképet megváltoztatja, beleilleszkedik a vidék rendjébe és szinte zajtalanul formálja át a víz meg a benne lakozó élet mozgását. A fő tárgyak, amelyek körül a kötet anyaga

elrendeződik, ifjúságától kezdve — tehát mintegy fél századon át — foglalkoztatták az író; messzire el-elkalandozva is mindújra visszatért hozzájuk. Közben néhány tanulmány az első változatnál jóval nagyobbra nőtt, elmélyült, tömörebb és tágasabb lett; mások megmaradtak vázlatosságukban is, sőt éppen nyitottságuk által termékeny kezdeményeknek. Hatásuk lármá nélkül is messzire kiterjedt. Joggal jegyzi meg Képes a könyvhöz csatolt rövid fülszövegben: „Nem egy megállapításomat, felfogásomat láttam az elmúlt években átmenni a köztudatba”. S ritka derűvel fűzi hozzá: „Ez mindig örömmel töltött el, hiszen mi más célja lehet a tanulmányírásnak, mint az, hogy megtalált igazságai közkinccsé váljanak?”

A könyv három fő részre tagolódik. Az első fejezet az ősköltészet, pontosabban a magyar ősköltészet és a vele kapcsolatba hozható területek rendkívül sokrétű kérdéseiben igen eredeti szemléletmóddal készült tanulmányokat tartalmaz. A legteljesebbet, a magyar ősköltészet nyomairól szólót a naiv eposz és az ősi mesemondás kérdéseivel foglalkozó tanulmány követi; ezt a *Kalevala* és a magyar irodalom kapcsolatait, meg a kivételesen szép orosz lovagi hőskölteménnyel, az Igor haláláról szóló éneket bemutató. A második fejezetet már az írott irodalomnak szenteli a szerző. Ebben olvashatók úttörő jelentőségű tanulmányai Zrínyi Miklós verseléséről meg Háfiz útjáról Európán át Csokonaiig; külön tétellé egyesülnek az Arannyal kapcsolatos darabok: ezek közt található elvi kérdésekről szólókat, műelemzéseket, kapcsolattörténeti kitekintéseket. A harmadik fejezet Képes igen sokrétű műfordítói tevékenységéhez fűződik; a műfordítás elvi kérdései mellett József Attila világirodalmi helyének, Pirandello magyarországi befogadásának fő összefüggéseit tárgyalja, és biztos vonásokkal rajzolja meg a költő Quasimodo arcképvázlatát.

Mind a három fejezet tanulmányait az alapos tárgyismeretre s a bátor képzelőerőre egyaránt támaszkodó nagyvonalúság jellemzi; a szerző nemegyszer hosszan elidőzik látszatra apró mozzanatoknál, amelyekről aztán rendszerint kiderül, hogy igen fontosak a koncepció megalapozásaként; máskor merész szárnycsapásokkal repül át oromról oromra, amelyeknek rokonságát néha csak az ő sasszeme — vagy képzelete? — veszi észre. Mindvégig megőrzi azonban előadásmódja világosságát, keresetlen, célratörő tömörségét, derűsfölényes, itt-ott azért szenvedélyességtől sem ment tárgyilagosságát. A tanulmányok — főként az első fejezetben olvashatók — sok újdonságot tartalmaznak mind feltárt anyagukban, mind az anyagból kibontott feltevéseikben, következtetéseikben. Képes vérbeli kutató, szereti is foglalkozását, persze főképpen felfedezéseit; érthető, hogy néha már nyitott ajtókat tár sarkig, vagy nagyobbra tartja egy-egy adalék feltételezett bizonyító erejét a hitelesítetttnél. A *Kalevala* hatását Aranyra például nem látom eléggé bizonyítottnak; azt sem hiszem,

hogy Képes fogalmazta meg úttörőként a világirodalomnak a hagyományostól annyira elütő mai teljesebb látomását — bár senki sem búvárolt át annyi ismeretlen vagy számon kívül hagyott remekművet az eredeti nyelvek ismeretében, mint ő — azt pedig, hogy nem lehet például a magyar zenetörténetet elképzelni a tőlünk keletre élő, nálunk a mélybe temetett orális, tehát énekelve, elmesélve előadott, szájhagyományban öröklődő művek ismerete nélkül művelni, tudtommal Kodály Zoltán fejtette ki először tudományos alapossággal. De hogyan juthatnánk a szívós és lelkiismeretes kutatómunka mindenkori botlásai nélkül közelebb az igazsághoz? Képes Géza költő is és aki valamennyit ért a mesterséghez, tudja, hogy a tudomány sem boldogul ihletett pillanatok nélkül.

Van egy kedves népmeséje; Erdélyi János foglalta írásba, *A tétkozló kisfiú meg az ő kis kardja* címmel. Egy fiúcskáról szól, aki nagy szegénységben, de kardhüvellyel az oldalán születik; születése pillanatában kardhegy bukik ki a kis kertben is. Együtt növekszenek és a felserdült fiú derekán egyesül a kard és hüvely. Így vágnak neki a világnak: a fiút csak éles esze meg az a varázskard segíti. Sok kalandon át, amelyekben egyformán buktat a világ cselvetése meg a fiú tapasztalatlansága, végül is megnyerik a magyar királyságot. Képes számtalan rokonát ismeri e mesének; a vas korszakának eleven emlékét látja benne. Saját sorsának példázatául is szolgálhatna azonban. Egyszerű körülmények között, kiváló tehetséggel született ő is s vele együtt a kutató-hódító szellem fegyvere: az acélos értelemmel együtt a törhetetlen akarát. A kettő már a sárospataki kollégiumban egymásba illeszkedett és végigkísérte a sokat próbált kis gazdát a világ és önleke ezernyi útvesztőjén, cselén, csapdáján, amíg ez csak el nem jutott a maga országába.

Legendás emlékezőtehetséggel, félelmes nyelvkészséggel és szenvedélyes érdeklődéssel bátran lépett ki a gyermekkor szegényes kis kertjéből; joggal nevezik Mezzofanti magyar megtestesülésének. Elindult aztán, hogy meghódítsa a világot; bár nem a világi hatalom birodalmát. Költőként és műfordítóként lépett fel: elsőül fedezte fel a hazai közönség számára a legmodernebb nagy angolokat, azután a keleti klasszikusokat s azután — már teljes vértetben, pontosabban: ama szál karddal, mint teljes vértetzel — a Közel- és Távol-Kelet eltemetett vagy még vadon tenyésző régi és népi költészetét. Felfedezte, ismétlem: mert legyünk tisztában vele, hogy az orchoni feliratokban előbb fel kellett ismernie a hőskölteményeket ahhoz, hogy a pusztán nyelvemlékként megfejtett és magyarázott kőbe vésett szövegek költészetként is megszólalhassanak. Ugyanez történt a közel-rokonok szövegeivel is; ezeket Reguly Antal még népköltészeti emlékként jegyezte ugyan fel, csak éppen hogy megfejtetlenül kellett hagynia feljegyzéseit; nyelvtudós utódai pedig természetesen főként nyelv-

tudományi, legfeljebb néprajzi érdekű szövegekként elemezték őket, míg csak Képes — lehet hogy vele vagy nélküle más, nem magyar kutatók is; de nálunk ő az elsőik közt s legtisztább ismerettel — fel nem idézte költői szellemüket. (Az *Éjféli és Napféli* című fordításgyűjtemény kapcsán már felhívtuk erre a figyelmet az Irodalomtörténetben.)

„Nem arról van tehát szó, hogy egyeztetőként, összehangolóként lépünk fel a két csoport (ti. a túllromantikusok és a túlkritikusok) között, hanem arról, hogy az eddig merőben érthetetlen módon figyelmen kívül hagyott anyagok tüzetes átvizsgálása után folyókat, tavakat, hegyeket, völgyeket, síkokat és emberi településeket rajzoljunk a kirívó, rikító fehér foltok helyére”, olvasható *A magyar ősköltészet nyomairól* szóló tanulmány elején. Az elszánás, hogy az egymással vitázó csoportok fölé emelkedve, a ritkán járt ormok birodalmán áttekintve adjon hírt és képet az eddig ismertnél sokkal nagyobb, tágasabb emberi világról, áthatja az egész kötetet. A gyanútlan olvasó aztán, aki igyekezett figyelemmel követni a kötetben eléje táruló vadon mindújra homályba merülő vagy magasba lendülő útjait, már az áttekintés örömeivel veszi kezébe a merész utazásokról hozott emlékeket, gonddal készített beszámolókat.

„Képes-jelenség” — tűnődöm — : helyes-e ez a meghatározás? Nem tudok helyette jobbat. Ha korallsziget: magányosan nőtt fel, a maga erejéből. Új verseskötetében a *Tűkörrásban* olvasható a következő egysoros epigramma: „Magány ellen legjobb az egyedüllét”. Az olvasó gondolja csak tovább: a magány kínzó vagy fásult tétlenség, az egyedüllét azonban önként vállalt kaland, munka, kockázat, törődés a magunk feje, szenvedélye szerint! Az egész világgal népes tehát; pontosabban azzal, amit belőle meghódíthatunk: a szerelemmel, amely akkor a legmélyebb, ha monogám, az utazásokkal, melyeknek mindig valamilyen cél ad értelmet; a műfordítással, amelylyel új kontinenseket lehet bejárni; a tudománnyal, amelyben ugyanaz a lélek keresi öseit és önmagát, mint Képes költészetében, amely egyre szófukarabb, mert lehánt, leéget magáról minden felesleges dísz.

Mi minden nem volt már Képes! Tanár, aki mindegyre felborította a katedrát, katonapolitikai főmunkatárs, aki egy ártatlan költő szöke látszatnaivitásával szerzett katonai papírokat az üldözötteknek, népmű, aki ma is érvényes költői levelet írt egy népi kollégistához és világfi, aki a legjobb diplomaták eleganciájával — és tudásával! — tárgyal ott, ahol éppen kell, Londonban vagy Ulan Batorban — minek folytassam? S közben nem protokoll-ember; tudósnak, költőnek különösen nem. Jelenség, bár — vagy éppen azért mert — soha nem fitogtatja ezt. Ismerve a körülményeket, nem csodálkozunk rajt, hogy a közvélemény asztalára letett tarisznya kincsei olyan kevés nyilvános izgalmat keltettek. Talán azért is, mert sok közöttük a nem divatos,

nem csillogó, a csiszolatlan kő, a törmelék-ékszer? Vagy talán csak azért, mert az a korallsziget, amelyhez előljáróban hasonlítottuk a „Képes-jelenség”-et, olyan halk természetességgel foglalta el helyét honi sekély tengerünk partvidékén? Most már ott van; örülni kell neki s érdemes bejárni. Utazóként gazdagszik igazán az emberi szellem.

KERESZTURY DEZSŐ

SZEMLE

S. SÁRDI MARGIT: *PETRŐCZY KATA SZIDÓNIA KÖLTÉSZETE*

Irodalomtörténeti füzetek 90.

(Akadémiai, 1976.)

Nagy szorgalommal összegyűjtött adattár irodalmunk egyik részletére vonatkozólag, gondos és tárgyilagos, szűkszavú munka. A jövőben aki Pekryné Petrőczy Katával, vagy kultúránk 17. századvégi állapotával foglalkozik, aligha nélkülözheti ezt a füzetet. Sárdi Margit sok konkrét adatot gyűjtött össze az első nagy magyar költőnőről és környezetéről, s a korabeli szociális és politikai mozgalmakról, elsősorban II. Rákóczi Ferenc szabadságharcáról, továbbá az akkori vallási, szellemi, művészeti áramlatokról; de mindig ügyelve, hogy csak azt tárgyalja, ami a poéta-asszonnyal kapcsolatos. Adatai jórészt aligha cáfolhatók; következtetései, feltételezései ritkák és óvatosak, kevésre becsüli az olyan valószínűséget, amelyet tényné igazolni egyelőre nem lehet. Vagyis: S. Sárdi Margit képzett, mértéktartó, kitűnő szakember.

Bevezetésében az eddigi Petrőczy Kata-irodalmat tekinti át. Ezután elősorolja mindazt, ami a költőnő származásáról, házasságáról, bolyongásairól és bebörtönöztetéséről, gyermekeiről, haláláról, utóéletéről bizonyosan tudható. Megállapítja verseinek körülbelüli kronológiáját. Majd megvizsgálja az akkori kulturális irányokhoz való relációit: mit merített az akkoriban új és többnyire bizalmatlanul fogadott pietizmusból, a késő-reneszánsz manierizmusból, a flamboyant barokkból — s az előkelő rokonság szalon-műveltségéből, a divatos daloskönyvekből stb.

Az utolsó fejezetben a költő-asszony líráját tárgyalja: korai egyszerűségét, későbbi barokk mondatbontásait, öregkorának kristályos szerkezetű művészetét. Elemzi versszak-szerkezeit (leggyakoribb a Zrínyi- és a Balassi-strófa) és rímeinek

gazdagodását. Vizsgálja témaköreit: az összesen 45 Petrőczy Kata költemény legtöbbje ima, evangélikus gyülekezeti éneklésre is szánva; betegség, panasz; a szerencse forgandósága; férje hűtlensége; a veszélyben forgó haza; öregkori halálvárás. Legmegkapóbb, amikor tülemelkedik korszakának sokszor ismétlődő általánosságain, rutintémáin, és például a nagyhatalmú erdélyi kancellár Teleki Mihály ígéretszegésein kesereg, burkoltan, mert erről sutogni is veszedelmes; és legsajátságosabbak a férje hűtlenségét nyomozó elkeseredett poémák. Sárdi Margit nem emeli ki eléggé, hogy itt rejlik Petrőczy Kata világirodalmi ritkasága: olyan szerelmesverseket írt, amelyekben nincs szerelem, csupán féltékenység, morális számonkérés, lesújtó ítélet. Nem lehetett könnyű a szoknyavadász Pekry Lőrinc feleségének lenni, de a szigorú és kemény Petrőczy Kata férjének sem.

Említhető még, hogy nem csak az asszony volt poéta, hanem a férj, Pekry Lőrinc is. Ezt Petrőczy Kata egyik előjából tudjuk, címe: *Szemfényvesztő versekre való replica*. A nő elpanaszolja, hogy urától szerelmesverset kapott, bár azt nem öneki, hanem a titkos imádottjának írta, és nejével csak el akarja hitetni, hogy hitestársához zeng a virágének. — Akár átlátott a szitán a tapasztalt feleség, akár rémet látott már ott is, ahol nincsen: annyi bizonyos, hogy Pekry verset költött. És költészete mindenestül elveszett, hacsak a Szádeczky-miscellanea, vagy más régi kéziratos gyűjtemény nem tartalmaz néhány Pekry Lőrinc poémát.

Jó volna, ha S. Sárdi Margit értékes tanulmánya néhány éven belül újra megjelenhetne, kibővítve Petrőczy Kata kis terjedelmű, de nagy értékű oeuvre-jével; vagy legalábbis az eredeti költeményeivel és leveleivel, fordításait elhagyva. Furcsa helyzet, hogy első nagy költőnőnk munkássága jelenleg csak szemelvényesen olvasható, egészében hozzáférhetetlen.

WEÖRES SÁNDOR

KECSKEMÉTI ALEXIS JÁNOS PRÉDIKÁCIÓS KÖNYVE

RÉGI MAGYAR PRÓZAI EMLÉKEK III.

(Akadémiai, 1974.)

A magyar próza régebbi múltjának ismerete és vizsgálata, valamint fejlődésmenetének bemutatása ma még számos ponton hiányokat s vissza-visszatérő bizonytalanságokat mutat. Ez a helyzet magyarázható ugyan azzal a körülménnyel, hogy az irodalomtörténet teljesebb szembenézése mind ez ideig nem történt meg e valóban nehezen átfogható területtel. Sem a 19. század felgyűjtő-közreadó tevékenysége nem volt képes megbírkózni vele, sem a 20. századi kutatás nem tudott még a tervszerű feldolgozásig eljutni. Kiváltképpen nehezíti a tisztánlátást, hogy a 16–17–18. századi prózai szövegek nagyobb aránya — a legnagyobbakat leszámítva — részben kéziratban maradtak, részben kiadott példányaik ritkaságok lévén alig elérhetők vagy éppen hozzáférhetetlenek a kutatás, illetőleg a megismerés számára.

A Régi Magyar Prózai Emlékek-sorozat, Tolnai Gábor szerkesztésében és a régi magyar irodalomtörténeti tanszékegységek munkatársainak közreműködésével, évekkel ezelőtt arra vállalkozott, hogy eme prózai alkotások minimális hozzáférhetőségén változtasson, és folyamatosan, a kritikai kiadások elvei szerint közreadja azokat a műveket, amelyeknek értéke, fontossága és kutatási aktualitása nyilvánvaló. A kiadások együttjárnak az adott témák közelebbi tudományos vizsgálatával, s így a bevezető tanulmányok minden esetben a legújabb eredményeket közvetítik. A sorozat, a közreadási sorrend tekintetében nem határolta el magát sem a tematika, sem a kronológia, sem pedig a műfaj oldaláról. Ily módon az eddig megjelent három kötet merőben eltér egymástól: az első Szepsi Csombor Márton életműve, útinaplója; a második Laskai János Justus Lipsius állambölcseleti műveinek fordítása, míg most a harmadik egyházi szónoklat, prédikáció. Mégis, a kötetek egymástól eltérő tárgya vagy műformája egyazon cél megközelítéséhez ad módot, miért is úgy véljük, hogy az adott körülmények között a szerkesztés a lehetséges legjobb megoldást választotta.

Ezúttal tehát az egyházi, vallásos irodalmiság széles repertoárjából történt a kiválasztás és a szónoki műforma egyik kitűnő alkotása látott napvilágot új, tudományos igényű kiadásban. A kiválasztás indokoltsága megalapozott, mégha mai szemmel nézve szokatlannak is tűnhet. Ugyanakkor tudjuk azonban, hogy a régi századokban a prédikáció olyan szerepet játszott az élet egészében, ami tömeghatásban, sokirányú tartalmi, nyelvi és formai kisugárzásában számos más műformát messze felülmúlt. Az ünnepi egyházi beszédek olyan szintetikus műfaj volt, ami elsődleges vallási hivatása mellett, mind a

felső, mind a legalsó társadalmi rétegek számára pótolta az irodalmat, az újságot, a színházat, rádiót, televíziót, s lényegében a kor kulturális igényét elégítette ki. A hetente elhangzó prédikációk folyamatosan tájékoztatták a hallgatóságot nemcsak a hit kérdéseiről, de a világ, az ország és a helyi közösségek világi problémáiról. A prédikáció pedig igen rugalmas, minderre kiválóan alkalmas műformának bizonyult, s így voltaképpen minden tartalom befogadása megtalálható benne. A könyvnyomtatás fellendülése során az is természet-szerűvé vált, hogy e szóban elhangzó alkotásokat könyvalakban megörökítve, még hatásosabban s főleg maradandóbban lehet és kívánatos az érdekeltekhez eljuttatni. Az orátor és az író így egyszersmind találhatott kapcsolatot mind a „hallgató”, mind az „olvasó” befogadóval, ami a szóbeliségből az írásbeliségbe átváltó idők folyamán igen jelentős körülménynek számított.

Feltétlen sajnálatos tehát, hogy mind az irodalomtörténet, mind a tágabb értelemben vett művelődéstörténet elhanyagolta, nagyon sokszor számításon kívül hagyta ezt a gazdag adalékul szolgáló műfajt, holott, de sokszor panaszkodott ilyen jellegű adatok hiányára. Ma ott tartunk, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi tudományosság ide irányítja a figyelmet, de a konkrét új eredmény még mindig igen kevés. Annál örvendetesebb, hogy a jelen kötettel most sikerült lényegesen előrelépniünk. Az új tudományos törekvések teljesebb igénye nyomán ugyanis különös fontossággal merül fel a téma szisztematikus feldolgozása. Eszerint ha a „magas” kultúra és irodalomtudomány megismerése mellett égetően szükséges a jóformán ismeretlen „köztes” és az „alsó”, népi műveltség és irodalmiság felderítése, továbbá a társadalmi-kulturális összefüggések rekonstruálása, akkor ehhez a megalapozó anyagot — miként az újabb francia kutatások is hangsúlyozzák — „az elsők között” a vasárnapi prédikációkból lehet és kell feltárniunk.

A prédikáció a szerző műveltségétől, érdeklődéskörétől függően igényes műfaj, s magas színvonalú, irodalmilag értékes alkotásokat eredményezhet. A döntő itt az, hogy a prédikátor milyen tartalmi és formai többletet tud a beszédek szabályadta vezérszálára felfűzni, hogy mivel tölti ki a keretet, s mi által teszi munkáját élvezhetővé vagy akár élvezetessé. Kecskeméti Alexis személye és műveltsége sokoldalról biztosítékot nyújtott munkájának magas szintű megalkotásához. Wittenbergi és heidelbergi egyetemi tanulmányok után a 17. század első két évtizedében töltött be fontos papi, tanári s igazgatási hivatalt Sárospatakon és környékén. Korának minden jelentős közéletbeli megnyilvánulása, helyzeténél fogva közvetlenül érintette.

Kecskeméti Alexis János műve *Az Daniel Propheta Könyvének, az Szent Írás szerint való igaz magyarázattya*... 1621-ben jelent meg. Nagy műgonddal készült, koncepciózus alkotás; bibliai szövegnek

átfogó kifejtése, exegézise, melyet „89 rövid predikációba foglalt volt”. Az egyes predikációk, amelyek bár igen változatos tárgyakat ölelnek fel, az Európa-szerte közkeletű rendező szabályok szerint tagozódnak: A bibliai szövegrész után az analízis és a „summája” következik, majd pedig a szempontjainkból érdekesebb „alkalmaztató”, „világosító” magyarázatokra kerül sor. Ez utóbbiakban az egyéni látásmódnak lehetőségei kitárulnak, az aktuális példák, a lehetséges korabeli ellenvéleményekkel való vita, a kortársaknak adott tanulságok stb. lényegében kötetlen tárgyak és szándékok közvetítésére adnak alapot.

A magyar predikációnak századokon át valósággal követelménye volt, hogy „aetast világító”, azaz a nemzeti-társadalmi problémák iránt kiváltképpen érzékeny legyen. A Temesvári Pelbárttal, Bornemiszával, Pázmánnyal, Medgyesi Pállal, Hermányi Dienes Józseffel és más neves alkotókkal fémljelzett predikációs irodalom egyképpen ezt a tételt húzza alá, bár természetes, hogy az egyéni rátermettség vagy a felekezeti hovatartozás különböző felfogásbeli kicsengéssel járt együtt. A romlást hozó magyar századok rendkívüli szorítása, a realitások kényszere óhatatlanul állásfoglalásra, politizálásra készítette a predikátorokat. Kecskeméti Alexis esetében is, politikus egyénisége, korának közletről égető közproblémái, s nem utolsósorban a *Bibliából* már elhíresült dánieli jóslatok adottsága messzemenően meghatározta, hogy műve középpontjába ilyen témavilág kerüljön.

Szerzőnk a danieli prófécia alapvető és a korához leginkább aktualizálható fő kérdéseit ragadja meg céltudatosan, a reformáció tanításainak szellemében. A prófétának több ezer éves történelmi folyamatra értelmezett jövőndölését, azaz a „négy érc”-nek megfelelő „négy birodalom” elmúlását követő világvég-végítélet elképzelését, igen sokrétűen, számos forrás és szaktekintély figyelembevételével kora Magyarországnak helyzetével összefüggésben magyarázza. Kora birodalmainak erőviszonyait az utolsó periódusban, a „vas” szakaszában így látja: „Ha az igaz, hogy az vas lábon kell értenünk az török birodalmat, s az agyagon a német birodalmat, ne vessük az Római Impériumba maradásunkat, mert az török birodalma miatt el kell az német birodalomnak romlania . . .”

Egyértelműen jut el itt a szerző korának és hazájának fő kérdéséhez, valamint ahhoz a felekezeti szempontjából is kézenfekvő következtetéshez, miszerint a német birodalommal való összefogás nem lehet a magyarság érdeke. Ami viszont a törököt illeti, úgy véli, hogy isten ezt az ellenséget lényegében „csak” a németek ellen, a „pápistákra” hozta, aminek ugyan az egész ország „kül-sőképpen” kárát látja, de viszont belsőképpen „kibeszélhetetlen hasznával” jár együtt „lelki csendességünknek és igaz tudományunknak”.

Érvelése jellegzetesen a 17. század első két évtizedének alakuló,

forrongásban levő, az ellenreformációra reagáló protestáns felfogásából fakad, amely számos bizonytalan és jócskán vitás pontot tartalmaz. A Zrínyi-i okfejtés a nemzet nagy kérdéseire majd csak egy negyed század múlva lesz képes tiszta vizet önteni a pohárba. Most még szerzőnk igencsak ellentmondásba kerül önmagával, minthogy egyfelől a török hatalom taktikus és felekezeti szempontú mentegtetése, másfelől az általa hőn óhajtott nemzeti egység gondolata szembe- szegül egymással. Mélyen megrendülve siratja ugyanis a valaha volt és semmivé vált nemzeti dicsőséget, s pusztá „megmaradásunk”-at esupán a „szép concordiától” várja. Igaz viszont, hogy olyan korban él, amikor sokan a „nem tudni mely felé hajoljunk” elvét visszavonultan vallják még a nagyobbak közül is, és ekkor az ő kereső, küzdő, érvelő szava „az mi szegény nemzetünk és hazánk” ügyében igen jelentős tett, mégha nem is realizálható program.

Az elnyomó külső hatalmak okozta nemzeti romlás mérlegre tétele mellett, a belső társadalmi bajok körképét is nyújtja. Félő — írja —, hogy talán „tulajdon nemzetségünk bűnei” is elegendőek lennének katasztrófánk kiváltásához. E romlást hozó társadalmi bűnöket a feudális uralkodó osztálynak tulajdonítja, mégpedig a „világi kegyetlen fejedelmek”-nek, akik nyúzó-k-fosztók, sarcoltatók, visszavonók stb., és akiknek a szegénységre nincs gondviselésük, sőt nyomorogva vesznek. Az így ábrázolt vezető rend ellenében nagy együttérzéssel tud szólni a „szegény község” állapotáról, az „oktalan állathoz” hasonló robotjáról stb.

Kecskeméti Alexis jól összpontosítja a korabeli társadalomról adott észrevételeket, de kérdéses, hogy miben és mennyiben lépett túl a 16. századi antifeudális reformátor hagyományoknál. Bizonyos, hogy nála már más, új összefüggések is szerepet játszanak, mint például a fényűzés, pompa, kevélység, hatalomvágy stb. megfigyelésében, de alapvető változás, döntő fordulat nem tapasztalható eljárásában. A bevezető tanulmány idevágó szavai távolabbi összefüggésben helytállóak, főleg abban, hogy „korántsem tudatosan”, de közelebb-ről némileg túlzónak is hat, miszerint prédikátorunk már „a kapitalista fejlődés, a tőkefelhalmozás érdekeit szolgálta”.

Mind politikai, mind társadalmi nézeteinek kifejtése reális képet ad kora értelmiségének gondolkodásmódjáról, egész mentalitásának alakulásáról. Eszmetörténeti összefüggéseiben kitűnően tükrözi a Károlyi Gáspártól és Magyar Istvántól hasonló tárgyban kezdeményezett, majd pedig a Zrínyi Miklóstól kifejtett és általános érvényűvé, világivá formált nemzeti koncepció alakuló, átmeneti mozzanatait. Így többek között Zrínyinek a nemzeti veszedelmet jelentő és a hitetlenkedő kortársakat feddő sürgetését fejezi ki Kecskeméti is, ugyan-csak képes beszédben: „Hol vagyon még az ellenség? — kérdik — Messze dolog, nem érkezik ide. Hallod, mihelt Isten parancsolja,

azonnal mint saskeselyő a dögre jelen léssen". Más alkalommal, ugyancsak Zrínyi gondolatmeneti előképeként fejt ki, hogy „nem az sokaságból áll az győzödelem”, s kevesen is előbbre jutnánk, ha „az önnön magunk között való irigységgel, gyűlölséggel, visszavonással” szakítani tudnánk.

Szerzőnk számára az egyik legizgatóbb tárgykör a tudomány világa. Antik és újabb kori ismereteinek birtokában, s a külhoni példák emlékezte nyomán egy tudományokban gazdagon virágzó országot szeretne látni az e téren igen elmaradt hazájában. Kevés most a „tudós és eszes ember”, de aki van, azok is „sem mire se becsültetnek”, a skólákra nincs gondviselés, az ifjak tudatlanok maradnak, s így nem csoda, hogy „ennyi zene-bona vagyon”. Világos a szerző nagyfokú művelődés és tudomány iránti elkötelezettsége (bár nagyobb arányban az egyházi igények szempontjából), ezért érthető, hogy a bevezető tanulmány hajlamos a „puritánok előfutára”-nak is tekinteni. Másfelől viszont helyesen állapítja meg, hogy nézetei „még elég távol állnak Apáczai világi, érett polgári igényétől”. Szerintünk ez esetben is még csak az alakuló törekvések érhetőek tetten, de a világi művelődés programszerűsége hiányzik.

Távolról sem csupán országos ügyekkel foglalkoznak a prédikációk, de szerzőjük lebontja a kérdéseket egészen a kicsiny, helyi közösségek problémavilágáig, s különösen sok tanulsággal szolgál művelődéstörténeti szempontból. Mind a község előljáróinak hivatalt és regulát, mind az alattvalók kötelességét és életvitelét nagy bőségben elemzi. Egészen speciális, részkérdésekre is találó feleleteket tár elénk. Az ellenreformáció sikereit például így magyarázza: „az urakat kaláccsal, adománnyal, az községet fegyverrel akarják vala hajtani a bálványozásra”. — Igen sokrétű az ifjúság életvitelének feltárásában. A szerelmes versektől például így óvja a fiatalságot: „Ne olvassanak fertelmes szerelemre indító verseket, lator poétákat . . . mert a buja szerelemre vetemedett elme semmi tisztességes tudománynak bevételeire nem jó.” — A részegség, a borital-kedvelés számos érdekes mozzanatát is színesen festi. Nem ismer határt a haragja a „varázsló, suttogó bábakkal” szemben, akik többek között előre tudni vélik, hogy „kinek léssen fia vagy leánya” stb. Az ilyenek „méltók a világi tűzre”. — Belelát a korabeli érvényesülés sokáig aktuális módszereibe is: Azok, akik „az csépet, kapát és az földesurak dolgát” elkerülendő, csak henyélni és hasukat tölteni akarják: „polgárok után hizelkednek, azokkal isznak, részegeskednek, tudós és eszes emberek tanácsát megvetik, . . . jó házasságokra adják magokat . . .”.

Kora mindennapjainak egészen apró témáit valósággal élvezettel taglalja. Az étkezések és ételek, az „ösztvér húsok, szép halak, cipók s jó borok” világa, a „sípok, lantok, hegedűk . . . csiklandtatása; a ruhaneműek pompája és gyönyörűsége, a tivornyában és parázna-

ságban „torkig ülők” élete, az „ágyas házak” titkai stb., mind-mind feltárulnak az olvasó előtt.

A bevezető tanulmány jogosan hangsúlyozza, hogy szerzőnk jelentősége nem elsősorban irodalomtörténeti, hanem inkább eszmétörténeti. A stíluselemzésekből azonban az is nyilvánvaló, hogy Kecskeméti irodalmias, retorikai felkészültsége, kifejezésbeli rátermettsége és jó stílusérzéke ugyancsak figyelemre méltó. Igaz, hogy alapvetően újat nem hoz e téren, a késő reneszánsz manierista prózának az e korban már elterjedt jegyeit nála hiába keressük.

De a kifejezésmód hagyományos útját járva sincs egyszerű dolga, mert „tudós” témája nem éppen „hálás” a közelebből irodalmias igények valóraváltásában. A fejtegető exegézisek következetes végigvitele próbára teszi a hallgatóság, de kiváltképpen a „balgatag község” figyelmét. Elég sokat feddi is szerzőnk a figyelmükben „messze nyargalókat”, az „ümmel-ámmal szunnyadozókat”, akik alig várják, hogy „csak teljék el az egy óra az predikációban”.

A szónoklatok élénkítése és a „szunnyadozók” figyelmének felkeltése érdekében nagy gyakorlat alakult ki évszázadokon keresztül a predikációs irodalomban. Betétszerű történetecskék, kitérők, életből vett esetek, különböző elbeszélő, kisepikai elemek, „holmi fülbe mászó újságok” régtől fogva kedvező keretet kaphattak a beszédekben. Szerzőnk e tekintetben talán túlzottan is mértéktartó, de azért bőven talál olyan puritánabb megoldásokat, amelyekkel a figyelem lekötését elősegíteni tudja. Először is kézenfekvő számára, hogy mindig világos és közérthető legyen. Stílusban, nyelvben egyaránt szembetűnően törekszik erre, kerüli a latin nyelvű utalásokat, de ha kell, nyomban magyarul is közvetíti azt. Kedvelt eljárása a közvetlen, személyes kapcsolatteremtés hallgatóival; megszólítja őket, kérdéseket tesz fel, feddőzik, rájuk csodálkozik: „Tanuld meg tehát te is, bár akárki légy . . . , vigyázz azért . . . vajh balgatag ember . . .” A nehezebben érthető részeknél feloldó magyarázatokat, összevetéseket, hasonlatokat stb. alkalmaz.

Legszívesebben él a szemléltetéssel. Az tűnik ki, hogy az Európaszerte színvonalasan megformált, jellegzetes predikációs stílusváltozatot, az úgynevezett „style figuré”-t jól ismerte és igazi terrénumnak tekintette. Eszerint a távoli és elvont gondolatokat a hazai, köznapi valóság világába és síkjába helyezi át, hogy kézzelfoghatóan láttathassa azokat. Így például isten büntetésének okkal változó erejét a következőképpen érzékelteti: „Igy cselekszik a jó cselédes gazda is, aki elsőben csak vesszőt, de ennek utána pálcát készít az ő engedetlen házanépének, ha meg nem akar jobbulni”. — Egy másik alkalommal a tudomány fontosságának problematikáját hozza így közel: „Vajh balgatag ember! Ha csordád és disznaid mellé pásztort kell fogadnod, olyat igyekezzöl keresni, aki tudatlan . . . ?”

Kötetünk nem hitvitázó mű, bár protestáns szellemisége többször szembeszegül az ellenreformációval. Mégis úgy tűnik, a megélenkülő előadásmód arra vall, hogy „gyakorlata” van a szerzőnek, amikor például arról esik szó, hogy a „pápisták szája bédugassék”, amikor „megfeddetnek az pápista atyafiak”, akik „az igaz tudományt farba rugták” stb. Kiváltképpen, ismétlődő sztereotípiákkal korholja „amaz tudatlan fatalpú barátokat” és ama halandókat, akik „ezekhez kötötték nyavalyás életüket”. Van előadásmódjában a szubjektivitásnak egyfajta erőteljes megnyilvánulása, ami saját személyének megmutatását, az önjellemzést segíti elő. Korának jellegzetesen körültekintő, óvatos embereként mutatkozik így be. Többször int, „hogy ítéletünkben ne hirtelenkedjünk”, hogy „jó az eszes embernek az időhöz szabni magát”, hogy „ne utáljuk meg az ellenséget”, és hogy a „magunk társaságában is” meglevő „fogyatkozásokat” vegyük észre.

Amikor végre is utalunk a kézbe kapott, nagyarányú, 856 lapos kötet közreadásának példásan végrehajtott munkálataira és a benne résztvevők tevékenységére, megállapíthatjuk, hogy kitűnő teljesítményt nyújtottak. Erről győző meg Gombáné Lábos Olga alapot teremtő, igen gondos bevezető tanulmánya, mind az értékelésben, mind a többirányú hasznos elemzésekben. Néhány esetben lelkes kutatása és a szerző iránt érzett nagyrabecsülése folytán árnyalatnyi túlzások előfordulnak ugyan s nézetkülönbségeket válthatnak ki, de voltaképpen ezzel is hozzájárul a tárgy további, szélesebb arányú vizsgálatához.

A sajtó alá rendezés és jegyzetelés nem csekély munkáját — kritikai kiadásról lévén szó — Szuromi Lajos végezte elismerésre méltó gondossággal és pontossággal. A Régi Magyar Próza Emlékeknek immár kialakult szabályait, a betűhív szövegek közlésre vonatkozó elveket követve, illetőleg azokat helyesen alkalmazva minden szempontból kielégítő közlést biztosított a lehetséges többirányú tudományos kutatás számára. (Részünkről itt nem a betűhív közlést alkalmaztuk a röviden utaló idézetekben.) A mintegy 650 lapra terjedő szöveghez kapcsolódó 150 lapnyi jegyzetapparátus (a különböző mutatókkal) helyes arányban és célirányosan világítja meg a régi szöveg ma már sokszor problematikus tényezőit.

Végül kiemelt elismeréssel kell szólnunk Bán Imre professzorról, akinek tanszékéhez fűződik e kiadvány sikeres munkája, és akinek idevágó gazdag ismeretei önzetlen közvetítettségben, de észrevehető súllyal beáramlottak a kötet magas színvonalú megvalósításába.

TANULMÁNYOK ÉS SZÖVEGEK A MAGYARORSZÁGI
REFORMÁTUS EGYHÁZ XVI. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

A református egyház 1567. évi első alkotmányozó zsinatának 400. évfordulója tiszteletére kezdeményezett ötkötetes sorozat harmadik tagja ez a monumentális, 1000 lapot is meghaladó tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Célja a hazai református reformáció meggyökerezésének időszakára nézve fontos, publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető forrásanyag közkinccsé tétele (a magyar nyelvűeké versek és dokumentumok esetében eredeti helyesírással, egyébként olvashatóbbá modernizálva, a latin nyelvűeké magyar fordításban, a rövidebbek mégis latinul, németül, bő tartalmi ismertetéssel vagy párhuzamos fordítással). A publikum, amire a szerkesztőség tekint, részint a hazai egyház- és művelődéstörténet szakemberei, részint az egyház múltja iránt érdeklődő hívők.

A huszonegy szerző, fordító, közreadó munkájának egyenkénti elemezgetésére nem találhatván módot, összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy a szerkesztő Bartha Tibor és két társa (Makkai László meg a munka közben elhunyt Nagy Barna) roppant fáradsága a lehető legtöbbet eredményezte: sikerült az első laptól az utolsóig egyenletesen magas színvonalat biztosítani, bár persze a nagy tanulmányok és a kisebb szemelvényközlések között fontossági sorrendet meg lehet állapítani, legalábbis az irodalomtudomány szemszögéből nézve. És hogy munkájuk tényleg nemcsak az egyháztörténészek meg a hívők örömeire, hasznára szolgál, arra a témakörök (Szegedi Kis, Méliusz, magyar biblia, prédikáció, káté, történeti dokumentumok) önmagukban is elegendő garanciát nyújtanak, bennük pedig — az említetteken kívül — Károlyi Gáspár, Károlyi Péter, Decsi Gáspár, Beythe István, Tolnai Bálint, Félegyházi Tamás, Szilvásújfalvi Imre, Thúri Farkas Pál, Laskai Csókás Péter és a többiek irodalmunk és egész kultúránk történetében is fontos helyet foglaló neve.

A kiadás elhúzódnása a munkálatokban némi párhuzamosságot eredményezett. Közli a kötet Bucsay Mihály fordításában Eszéki Imre Flaciushoz intézett levelét (Zigerius-nak nevezve őt), mégpedig a latin eredeti alapján; Kathona Géza nemrégiben megjelent *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* c. kötetében ugyancsak hozta ezt a szöveget (együttal megállapítva, hogy a helyes névalak Szigeti), igaz, nem tudván az eredeti meglétéről, annak német fordításából dolgozott. Szó sincs tehát arról, hogy az újabb változat fölösleges, mégis meggondolandó, nem volna-e szükség (lehetőség) a kutatómunka szorosabb összehangolására, hiszen a dokumentumok közreadásában felmérhetetlenül sok még a tennivaló, s most az egyikről egyszerre két fordítás is készül, míg maga az eredeti szöveg jószerivel

hozzáférhetetlen (mikrofilmen őrzi az OSzK). Még inkább áll ez Thúri Farkas Pál nevezetes levelére, az *Idea Christianorumra*, melynek fordítását ugyancsak mindketten elkészítették: Bucsay a befejező öt sort is hozza, amit Kathona elhagyott. Belül a kötetben is van némi fölösleg: egyik szerző 5–6 soros lábjegyzetben ismertet olyan tudnivalókat, melyeknek a másik nagy teret szentel (pl. Petrus Martyr életrajzi adatai 3 sorban a 963. lapon és 30 sorban a 24–25.-en, hasonlóképpen Bullingerről egyszer 10 sor, egyszer másfél lap a 21–22., ill. a 935. lapon, vagy a 20–21. és a 971. lapon Musculusról közel egyforma terjedelemben stb.). Az efféléknek már egy – egyébként is nagyon hiányzó – névmutató elejét vehette volna. Mindezt azonban inkább tájékoztatásul, mint bírálatként: ilyen volumenű munkánál ennyi párhuzamosság aligha lett volna elkerülhető.

Az egészről még annyit, hogy az előzőekben megszokott eleganciával és nyomdai műgonddal készült (az Egyetemi Nyomdában; azért egy sajtóhibát hadd pécézzünk ki – mulatságul – a 160. lapról: *Choreographia Transsylvaniae*, Honter munkájaként) és borsos áron (373 Ft).

A Bartha Tibor előszava után következő első rész Szegedi Kis István személyével foglalkozik (mintegy megemlékezésül a nagy reformátor halálának 1972-ben volt 400. évfordulójára) a kötet két legnagyobb és legsúlyosabb tanulmányával Kathona Géza és Bucsay Mihály tollából. Kathona lényegében alig tér el attól, amit fentebb említett kötetében olvashattunk – erre legalább egy jegyzetben figyelmeztetni kellett volna –: Szegedi Kis teológiájának svájci kapcsolatait, genezisést elemzi; és még egy hiány a jegyzetapparátusban: Nagy Barna cikke a Zwingliana 1965-ös évfolyamából, elvégre mégiscsak ez az első és mindjárt helyes utat is mutató felvetése a szóban forgó témának. Bucsay Mihály a *Speculum* eddig föl nem tárt forrásainak kibogozásával világítja meg Szegedi Kis tudós és harcos alakját, úgy mutatván be őt, mint „a 16. század művelt és népéért felelősséget érző” magyar íróinak képviselőjét, mellékesen tisztázva a mű kiadástörténetének igen széles értelemben vett problematikáját, kitérve a közreműködők tevékenységére is. Az első rész másik két fejezete Szegedi egy-egy művéből mutat be szemelvényeket magyar fordításban (*Assertio vera de trinitate, Loci communes*), a következő részben közölt forrásanyaghoz képest inkább csak teológiai érdekességként.

A második rész ugyanis az 1972-ben szintén épp 400 esztendeje halott Méliusz Juhász Péter műveiből hoz kisebb darabokat és szemelvényeket rövid bevezetőkkel, mégpedig: A *Katekizmust* teljes terjedelmében modern átirásban közli Bucsay Mihály; ugyancsak egészében – és betűhíven – hozza két dialógusát Kormos László, imádságos könyvét – modern olvasattal – Márkus Mihály; mind-

egyik könyvészeti ritkaság és szövegében szinte ismeretlen lévén, e szövegközlések irodalomtörténetírásunknak is roppant nagy szolgálatot tesznek; Nagy Kálozi Balázs a prédikációs kötetekből és a bibliafordításokat kísérő glosszákból ad bő szemelvényeket (az utóbbiak így, egybegyűjtve az újdonság erejével hatnak); Makkai László az Arany Tamás tévelygéseit cáfoló vitairatot publikálja egészében (Magyarországon ez is csak két példányban található). E második rész súlypontosítása tehát ellentétes az előzőével: értékét elsősorban a közölt szövegek adják, a vázlatos kísérő értékelések zöme csak utal másutt, leginkább a sorozat második kötetében olvasható tanulmányokra.

A harmadik a magyar bibliafordítással és -magyarázattal, a prédikációval, a kátéval és kátéoktatással foglalkozik. Első helyen Czegle Imre ad összefoglaló történeti áttekintést a magyar bibliafordítás Károlyi Gáspárhoz vezető útjáról, függelékül Harsányi Istvánhoz kapcsolódó, rendkívül gazdag és alapvetőnek tekinthető bibliográfiával. Közli a vizsolyi biblia előjáróbeszédét is. Márkus Mihály Méliusz, Félegyházi, Heltai és Károlyi fordításának részleteit veti egybe, kár, hogy mélyebb elemzés nélkül, csak a legfeltűnőbb különbségekre mutatva. Ifj. Bartha Tibor Méliusz, Károlyi Péter, Decsi Gáspár, Derecskei Ambrus, Kultsár György, Beythe István és (egy sorban) Tolnai Bálint prédikációs gyakorlatának jellemzőit tekinti át, aztán szemelvények következnek a fennmaradt szövegekből. Kiemelkedik Tolnai Bálint verses bibliakommentárjának, *Az szent János látásának 12. részéből való éneknek* teljes terjedelmű, betűhív közlése (Kathona Géza—Beliczay Angéla). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerző közkeletű azonosítása Tolnai Fabricius Bálinttal nem látszik olyan bizonyosnak, mint amilyen egybehangzóan állítja ezt a szakirodalom. Tolnai Fabricius Bálint 1573-ban a wittenbergi egyetemen tanul, 1575-től rektor (lektor?) Tolnán, 1578-tól Alsó-Baranyában lelkészkedik valahol, 1589-től esperes is ott. Többet nem tudunk róla. Tolnai Bálint, a költő, nyolc évvel korábban, 1565-ben tűnik fel Szikszai Fabricius tanítványaként Kolozsvárott, költői vénájának tanújeleként üdvözlő verset ír Heltai Bonfini-kiadása elé, ezen kívül ismerjük egy lakodalmas meg egy vallásos tárgyú énekét. Sohasem mondja magát Fabriciusnak, egyházi tisztségeiről sem ejt szót. E két személy azonossága lehetséges, de bizonyítandó. Egyikükön sem látszik annak nyoma, hogy kiváló hebraista lett volna, pedig ezt őrizi a hagyomány. Van egy Tolnai Bogács Bálint is, aki a többi verselő Szikszai-tanítvánnyal pontosan egy időben, 1570–71-ben tanul Wittenbergben: az időpont inkább órá vall, bár a költő Bogácsnak sem nevezi magát sohasem. — Szabó Géza Beythe István *Postilláiból*, Pataky László pedig *Agendájából* idéz. Feltűnő, hogy a jelentős egyházirodalmi munkásságot folytató Beythéről (Zoványi cikkeit le-

számítva) e században — a jegyzetek tanúsága szerint — egy árva sor sem jelent meg az egyháztörténeti irodalomban, és még ma is Révész Kálmán megállapításai a mérvadók. Irodalom- és tudománytörténetírásunk viszont bőven foglalkozik személyével. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Beythének vagy két tucat, 1575 és 1611 között kelt levele hever az Országos Levéltárban, a körmendi Batthyány-levéltár kötegei között.

A *Káté és kátéoktatás* című fejezetet Kormos László tanulmánya vezeti be: *A magyarországi reformáció XVI. századi tanfejlődésének problémái és a református kátéirodalom*, mely a teológiai tan fejlődésének vázlatos történetével a nem szakértő számára tananyagul szolgálhat a témához, és lehetővé teszi, hogy az irodalomtörténész is kiigazodjék a reformáció szellemi áramlatai alatt és mögött húzódó hittani irányzatok szövevényében. Az illusztráló forrásanyagot Szikszai Hellopoeus Bálint kátéja, Félegyházi Tamás *Loci communes* és kis kátéja, Pathai István kátéja képezi (Nagy Sándor Béla, Szentimrey Mihály, Nagy Kálozi Balázs, Márkus Mihály, Pataky László közlésében), valamint a kevésbé ismert Siderius János nagy népszerűsége jutott *Kisded gyermekeknek való katekizmusa* (Barcza József adatokban gazdag bevezetőjével), valamennyi szemelvényekben. Ezekhez járul Nagy Kálozi Balázs fordításában Szilvásújfalvi Imre *Admonitió*-inak néhány fejezete, aminek ugyan a kátéhoz nincs sok köze, de az oktatáshoz annál több: a néhány bemutatott lap kétségtelenné teszi, hogy a hazai oktatásmódszertan — szinte műveletlen — régi történetének rendkívül becses dokumentuma e munkácska, és e szempontból történő beható elemzése, forrásvidékének feltárása nem lenne kárba vesztett fáradság; a mű maga mindenesetre méltó darabja Újfalvi oeuvre-jének.

A IV. rész egyháztörténeti vonatkozású dokumentumokat közöl, először a török kérdésről (Csohány János tanulmányával: *A XVI. századi református egyház és a török*), azután a svájci és wittenbergi kapcsolatok köréből. Kár, hogy Csohány rövid kis áttekintésének nagyobb fele a török kérdés, a 16. századi török–magyar viszony általános problémáival foglalkozik, összefoglalóan ismertetve az azóta is zajló vita egy adott pillanatban leszűrhető, ma már meghaladott tanulságait (a felhasznált irodalom legfrissebb darabja 1971-es keletű), az egyháztörténet szempontjainak kisebb teret szentel, holott épp ezek lehetnének új adalékként kamatoztathatók az említett vitában. Ennek oka ugyancsak a kiadás késlekedése. Figyelemre méltó Csohány álláspontja a török állítólagos protestánsbarátságának dolgában: véleménye szerint egyszerűen arról van szó, hogy a török kénytelen volt valamiképp helyben tartani a lakosságot, s ennek érdekében meg kellett tűrnie a reformált vallást ott, ahol reformált vallásúak laktak. Egybevág ezzel saját, más oldalról tett megfigyelésünk: a katolikusok

által lakott Szegeden a török maga is katolikusbarát, és — a helyi hagyomány szerint — a kádi maga csúfolja meg s kergeti ki a városból Abádi Benedeket. — A dokumentumok közül kettőről (Eszéki Imre, Thúri Farkas Pál leveléről) főntebb már szoltunk; a harmadik levelet, Csanaki Jánosét, Ritoók Zsigmondné közli, fölvázolva a pesti papként működő író életrajának kideríthető vagy ki-következtethető mozzanatait, és egy szimpatikus alakkal gazdagítva a magyar reformáció panteonját; nem kevésbé érdekes és tanulmányos az a kép, melyet a korabeli, eltörökösödő Pestről rajzol. (Egy apró momentumhoz igazításul: Pesti Anthemius János aligha volt Csanaki neveltje Pesten; 1565-ben Szikszai tanítványa Kolozsvárott, ő is ír verset a Bonfini-kiadás elé, 1568-tól 1571-ig Wittenbergben tanul; egyébként Skaricza földije volt, aki 1571-ben Wittenbergbe érkezvén „édes öleléssel” köszöntötte őt.) Zsindely Endre Pesti Macarius József, Belényesi Gergely, Szikszai Lukács és Skaricza Máté Bullingerrel folytatott levelezésének 7 darabját közli, Thúri Mátyás egy levelét Johannes Wolfhoz, továbbá Musculus egy magyar tárgyú nyomtatványát (ismerik ezt történelemszűreink?), egy névtelen hazánkfiához írt levelét, illetve két neki szűlöt, az egyiket bizonyos Orbazius Mátyás írta (alább, az 1018. lapon Orbazius névvel az 1549-ben Wittenbergbe érkezett magyarok között szerepel), a másikat Fejérthóy János. Az utolsó fejezetben Balázs László Laskai Csókás Péter *De homine* című munkájának előszavát idézi, melyben az felsorolja a Wittenbergben tanuló magyar diákok nevét; bevezetésűl Laskai Csókás életrajzát, irodalmi munkásságát ismerteti, azzal a megjegyzéssel, hogy „alakja a tudomány területén olyan, mint egy köddel borított hegycsűcs, amelyet egyes kutatások fénye részben már megvilágított, de amely körül még mindig nagyon sok a köd, a homály”. Reprezentálja tehát a hazai reformáció történetét.

Közel negyven publikáció, nagy súlyű, elméleti kérdéseket tisztázó tanulmányok, az eddigi ismereteket összefoglaló kisebb áttekintések, rengeteg új vagy kevésbé tudott adat, számos rendkívűl fontos — nem ritkán primér — forrásszűveg, egészében széles látószűgű áttekintés a hazai református reformáció első időszakának hittani és eszmei tartalmáról: ez a kötet mérlege.

A könyvet a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya adta ki, a *Studia et Acta Ecclesiastica* sorozat harmadik köteteként.

KULCSÁR PÉTER

SZAKÁLY FERENC: A MOHÁCSI CSATA

(Magyar Történelmi Társulat—Akadémiai, 1975.)

Jókor hallatta szavát a magyar történettudomány nevében Szakály Ferenc a mohácsi csatáról; elmúlt a négyszázéves évforduló, ideje, hogy az 1926-os Emlékkönyv után valaki végre a tudományosság nevében is összefoglalja a történelmünk e fontos eseményével kapcsolatos legújabb tudományos eredményeket. Jó az is, hogy népszerű, olcsó füzetben, röviden — mindössze hét íven — tömören, lényegretörően történik a mondandó előadása, méghozzá egy frissen indult sorozat — (*Sorsdöntő történelmi napok*, szerkeszti Juhász Gyula) — második köteteként.

A cím ugyan tudós műhöz képest tárgyszerűtlen, hiszen a dolgozat nem a csatáról szól, amint azt a cím ígéri — magát a csatát a szerző a 31–35. lapokon szófukar tömörséggel adja elő —, hanem főképpen a csata előtörténetéről, az okokról, melyek ide vezettek; de ez nem baj, mert maga a fejtegetés: hogyan és miért jutott a középkori magyar állam Mohácsig? — lebilincselő, hiteles, tudományos becsű. A szerző érvelése higgadt, körültekintő, érdekes.

Szakály megállapítja, hogy a Jagello-kori déli határvédelmi rendszer rossz volt, a kulcsfontosságú várak, így például Belgrád (Nándorfehérvár) parancsnokai nem rendelkeztek gazdaságilag-közigazgatásilag, de még mozgósítás szempontjából sem a hátországgal; nem volt állandó zsoldos haderő, a hadrakelt nemesi sereg viszont mind a mozgósítás, mind a kiképzés, mind a fegyverzet, mind a vezetés szempontjából korszerűtlen, avult maradt. A „honvédő jobbággy” eszméje viszont, tehát az országot tömeges egybesereglesztésével netán védeni képes parasztság fogalma szerinte legenda csupán.

Ugyanakkor és ezzel szemben a Török Birodalom hódítókedve kétségtelen, katonai elszántsága, harcrakészültsége védhetetlenül veszedelmes volt.

Mindezek alapján a középkori magyar államnak a támadó török hadsereg általi letiprását elkerülhetetlen és szükségszerű ténynek kell tartanunk. Idézzük a szerzőt:

„Egy huszáros roham a mohácsi síkon, és semmi több. Ennyit tudott az ország szembeszegezni a körültekintően szervezett, nagy fegyelemmel, kitűnő seregvezetéssel végrehajtott török támadásnak.” (42.)

„A magyar állami élet vezetői, az ország sorsának irányításába beleszózással bírók menthetetlen mulasztásokat követtek el azon haza ellen, amelyben születtek, éltek és ahol a bekövetkezettnél nyugalmasabb, értelmesebb véget reméltek.” (43.)

„Magyarországnak egyszerűen nem volt olyan hadserege, amelyre a törökellenes küzdelemben szüksége lett volna.” (74.)

Kemény, pontos mondatok; a szerzővel csak egyetérthetünk.

Mégis maradt néhány megválaszolatlan kérdés.

Egyik mindjárt az, hogy mi célból vezetett a szultán támadó sereget Magyarország ellen? A szerző szerint a török sereg „Magyarország elfoglalására indult”. (9.)

De akkor miért nem foglalta el?

Szerintünk, de egyes történettudósok (például Perjés Géza) szerint is azért nem, mert a török 1526-ban nem óhajtotta Magyarországot birtokába venni. Talán semlegességre, adófizetésre, tartós békére akarta kényszeríteni, hogy más égtájakon (keleten, Perzsiában, a Földközi-tenger nyugati térségében stb.) zavartalanabban hadakozhasson, ott nyugodtan köthesse le erejét. Nagy ellenfele, V. Károly császár Tunisz felől háborgatta a szultánt.

Talán. Ez csak feltevés. Hogy bizonyosságot tudhassunk, ahhoz adatok, tények ismerete szükséges. Amíg ilyen tényeket, adatokat nem ismerünk, utólagos visszakövetkeztetés azt kijelenteni, hogy a török birodalom már 1526-ban meg akarta hódítani Magyarországot. Ez véglegesen csak jóval később, 1541–1552 között történt meg. De különben is — kérdezzük Perjéssel — mi célja volt a szultánnak Lajos magyar király elpusztításával? Hiszen ezáltal végeredményben legnagyobb ellenségét, a Habsburg-dinasztiát segítette a magyar trónra!

És már itt is vagyunk a trónutódlásnak az utókor — és Szakály Ferenc — által oly igazságtalanul elintézett kérdésénél. Bár Zápolya Jánost törvényesen választotta királlyá a nemesi többség 1526 őszén: mivel később a Habsburg-dinasztia bizonyult erősebbnek, s mivel a mából a múltba nézve úgy ítélünk, hogy Magyarország helyesen vált a legerősebb európai keresztény nagyhatalom önkéntes hűbéresévé, így keresve oltalmat a török hódítás ellen, ezért egy maroknyi dunántúli főnemes klikk által később, Pozsonyban megválasztott Habsburg Ferdinándot szokás törvényes királynak tekinteni, Zápolyának pedig még az „I. János” jogos címet sem adják meg, őt untalan „vajdának”, „Szapolyainak” nevezvén. Kétségtelen persze, hogy Habsburg Ferdinánd joggal igyekezett szerződésileg biztosított magyar trónigényét érvényesíteni, de kétségtelen az is, hogy mégsem őt választották meg, mert a nemesség I. János trónraléptetésével az 1505-ös rákosi országgyűlés határozatait hajtotta végre.

Ha viszont a dolog így áll, akkor semmiképpen nem tekinthetjük I. Jánost „árulónak”, „kollaboránsnak”, törökkel elvtelenül cimboráló hataloméhes kalandornak. János király annak tudatában politizált úgy, ahogyan politizált, hogy egy sikeres védekezésre képtelen, katonailag felkészületlen ország függetlenségét, meg-nem-szállását kell mindenáron biztosítania. Ezt meg is tette; a szultán János haláláig

nem vette birtokba az országot, vagyis megint oda jutunk, hogy tehát 1526-ban nem feltétlenül bizonyosan óhajtotta a török szultán a magyar államot megsemmisíteni és birtokba venni. (Adót pedig, végeredményben hűbéresként, Habsburg Ferdinánd is fizetett.)

Dehát akkor valóban elkerülhetetlen, valóban szükségszerű volt-e Magyarországnak az a fajta török megszállása, amilyen 1541–1552 között mégis bekövetkezett? Nem volt szükségszerű. Az, hogy a gyenge magyar állam a támadó-terjeszkedő török hatalomnak előbb-utóbb valamiféle partnere, netán kényszerű szövetségese, hűbérese kellett hogy legyen, hogy egy függőségi viszonynak ki kellett alakulnia: szinte bizonyos, szinte szükségszerű. De hogy pontosan úgy, ahogyan ez történt s pontosan már a mohácsi csatavesztéstől kezdve: továbbra is kétséges.

Más. Nem tekinteném pusztán legendának az országot tömeges egybeseregklésével netán védeni képes parasztságra, az országlakosságra való támaszkodás lehetőségét sem; bizonyosnak érzem, hogy ha nem lett volna 1514 ősze (törvények), akkor az 1526-os helyzet más lett volna. Elfogadom viszont, hogy ezt a kérdést sokoldalúan, hamis érzelmektől mentesen, higgadtan kell megvizsgálni, a „nép” akkori mindenhatóságát hirdető hamis pátoz, hamis illúziók nélkül.

Még azért néhány szót a csatáról.

A csatát mindenképpen kimerítően kellene — (kellett volna) — elemezni, főleg egy róla szóló dolgozatban. Meghökkenő, hogy milyen kevés tényyszerű adat maradt ránk. Meghökkenő, hogy mintha nem is lett volna olyan eleve eldöntött ügy, hogy ezt a csatát pedig csak elveszíteni lehet. (Amit furcsa módon a csatába induló főnemesség szinte bebeszélte magának!) Meghökkenő, hogy Brodaricson kívül nem maradt ránk szemtanú leírása, elemzése; nem maradt sem vádaskodó, sem lelkifurdalástól terhes, sem önfelmentő magyarázat; ahhoz képest, hogy milyen jelképpé vált Mohács a magyar országlakosság későbbi tudatában: szinte semmiféle tény nem öröklődött ránk e csatáról, elvesztésének okairól, a veszteségekről...

Tény persze mindezzel szemben, hogy ami bekövetkezett az bekövetkezett; hogy a középkori magyar állam mint olyan, végeredményben valóban Mohácsnál bukott el, semmisült meg; s az *idevezető szálakat* minden vitát, ellenvéleményt kizáró, okos gondolatmenettel, logikával, nagy marxista elméleti felkészültséggel bogozta ki Szakály Ferenc; vitára inkább következtetései és az 1526 utáni helyzetre vonatkozó sommás ítéletei ingerelnek. 1526 augusztusáig izgalmasan, tudományos módszerességgel kalauzol el bennünket a szerző, jól világítva meg a Mátyás halála utáni ellentmondásos helyzetet. Mclátányoljuk a *Végzó* érvelését:

„Ha lesz olvasónk, és minden bizonnyal lesz ilyen, akinek feltűnik, hogy több szó esett Nándorfehérvárról, mint magáról a mohácsi

csatáról; hogy többször botlott anyagi kérdésekbe, mint morális problémákba, akkor a szerző elérte kitűzött célját, ami nem volt több, de kevesebb sem, mint hogy a mohácsi csatát elhelyezze azoknak az összefüggéseknek sorába, amelyekbe a valóságban tartozik, és amelyek nélkül lényegét és a magyar történelemben játszott szerepét megérteni nem lehet."

NEMESKÜRTY ISTVÁN

KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

(Akadémiai, 1974.)

A Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottsága első tudományos ülészakájáról adta ki ezt a tanulmánykötetet, melyet Horváth János és Székely György szerkesztett, s a V. Kovács Sándor irányításával készülő Memoria Saeculorum Hungariae sorozat első kötete. Középkorkutatóink első konferenciája a legkényesebb, legvitatottabb filológiai problémákhoz nyúlt. Mert elsősorban filológiai probléma a középkori kútfők kérdése, bármennyire különböző szaktudósok szóltak is hozzá, irodalomtörténeti, történeti, jogtörténeti szempontból vetve fel egy-egy problémát. Filológiai azért, mert más adatok szűkében szöveg (szövegvariánsok) értelmezése, datálása, származtatása mindig a kiindulópont: nyelvi sajátságok, szövegbeli utalások alapján dönthetnek elsősorban a kutatók akár a szerzőség kérdésében, akár más történeti problémákban; a modern vizsgálatokat alkalmazó kodikológia is voltaképpen a filológia segédtudománya.

A művelődéstörténeti sorozat első kötete nem képviselt és nem képviselhetett egységes álláspontokat. A kritikus kérdésekben a legmeggyőzőbb érvek is a „táborokat” erősítik vagy gyengítik. Szkeptikus kutatók talán még ma sem érzik véglegesnek az Anonymus-probléma megoldását, noha e sorok írója Horváth János és Sólyom Károly korábban megjelent tanulmányai alapján, valamint e kötet egymással vitázó előadásai olvastán is a Horváth—Sólyom féle megoldásra hajlik: Péter győri püspök szerzőségére II. András korában. A feltételezést kronológiai szempontból Váczi Péter előadása is támogatja. Karsai Géza viszont, korábbi kutatásainak megfelelően későbbi időpontot és más szerzőt tételez fel, s ezt fényképekkel kívánja igazolni, de feltételezésének Jakab Sámuel és Városi György optikai és fotografiai (tehát nem „humán”, hanem műszaki) vizsgálata tárgyilagosan ellentmond. Horváth János a konferencián el-

hangzott előadásában további meggyőző érvekkel cáfolja Karsai és hozzácsatlakozó más kutatók állításait, egyben kitér az utóbbi években sok port felverő *Kassai kódex* kérdésére.

A konferencia másrészt a legendák kronológiájával foglalkozott. Gerics József Csóka J. Lajos felfogását cáfolva bizonyítja be, hogy a 12–13. század fordulóján (talán a 13. század elején?) keletkezett *László-legenda* a krónikákból merített. A *Gellért-legenda* keletkezéstörténetével kapcsolatban Csóka J. Lajos és Horváth János fejti ki korábbi kutatásaik alapján már ismert ellentétes nézeteit.

A krónikaszerkesztések — krónikaértelmezések kérdéscsoportban is figyelemreméltó előadásokat olvastunk. A *Képes Krónika* eddigi kiadásait biztos kritikai érzékkel tekintette át Mályusz Elemér, és a legújabb kiadás némileg negatív tanulságát példaadó módon nemzetközi összefüggésekbe állította. Tanulmánya arra is utal, hogy egy esetleges új kiadást (és fordítást) hogyan lehetne új eredményeket hasznosító kommentárral ellátni. Szűcs Jenő Kézai-problémákat felvető előadása bővebb formában még e kötet kiadása előtt megjelent, de már ez az előadás is kitűnik a filológiai és társadalomtörténeti módszerek komplex alkalmazásával, meghatározó szerepével az eszmétörténetben. Tarnai Andor a *Képes Krónika* kompilátorát (a kérdéses Kálti Márkot) egy franciás műveltségű személyben látja. Karácsonyi Béla újszerű előadásában a *Zágrábi Krónika* szerzőjének konstruált, de kronográfiai érdeklődésre valló rajzát vetíti elénk. Kristó Gyula feltételez egy 1235 körül írt *Gesta Ungarorumot*, ez azonban még további bizonyítékokat igényelne. Szegfű László részben Vajay Szabolccsal vitatkozva, részben folklorisztikus érvekkel szól amellett, hogy Géza fejedelem felesége Sarolta volt és nem a lengyel Adelhaid. Makk Ferenc egy krónika-passzus értelmezésével II. István történetéhez szól hozzá, Vásáry István pedig a Julianus-jelentéssel kapcsolatban 17–19. századi őstörténész kutatók nézeteihez.

Végül a konferencián az Árpád-kori jog- és intézménytörténet keretében Kapitánffy István és Szepessy Tibor a 13. századi bolognai kánonjogász, Paulus Hungarus magyar vonatkozásait elemezve utasítja vissza Fehér M. Jenő túlzottan „nacionalista” állításait. Mezey László a hiteleshelyekről írva folytatja korábbi munkásságát, a magyarországi értelmiség kialakulásának kezdeteit tárgyalva. Györffy György az írásbeli ügyintézés bevezetésével kapcsolatban azokhoz a kutatókhoz csatlakozik, akik a krónikákban III. Bélára vonatkoztatott intézményt IV. Béla intézkedésének tekintik, és a királyi udvari bíróság óbudai reideálásában egy lépést lát Budapest fővárossá alakulásához. Végül az Árpád-kor uralmi szimbolikájáról értekezik Vajay Szabolcs.

Székely György a kötet bevezetésében hangsúlyozza a tanulmányok

tartalmi és terjedelmi eltéréseit; finoman érezteti, milyen eredményekkel ért egyet s melyik előadást érzi vitásnak. Egyetérünk vele abban, hogy az új kísérletekben nem végleges eredményeket lát, hanem további viták kiindulópontját várja tőlük. De azért elgondolkoztató, hogy középkorkutatásunk szinte minden lényeges kérdésében ennyi a nézeteltérés. Pedig a kutatók képzettsége, sokoldalúsága nemigen hagy kívánnivalót. De néha elkerülhetetlen az a rossz érzésünk, hogy neves kutatók „nem engednek” neves kutatóknak, hogy a tévedés lehetőségét, korábbi nézeteik felülvizsgálását vagy módosítását, mások által felvetett új tények meggyőző erejét korszerűtlen — és valljuk be, nem egészen tudományos — módon kizárják. Így valódi tudományos eredmények ismételtetése, újra kiaknázása sem vált ki feltétlen rokonszenvet, noha kétségtelen, hogy más, bővebb szempontok felvetésével mindenkinek joga és kötelessége eredményeit védelmezni. Recenzióink nem tudománypolitikai publicisztika, de hadd fejezzük be mégis azzal az óhajtással, hogy középkortudományunkat minél kevésbé egymás eredményeinek kétségbe vonása jellemezze, a vitapartnerek minél ritkábban térjenek vissza korábbi álláspontjaik újabb és újabb kifejtéséhez, s minél inkább törekedjenek lényeges kérdések szintézisére. A medievalista tudja, hogy a teljes szintézis sokszor csak ábránd, s az egészséges vita mindig termékeny, de attól tart, hogy különösen a nem szaktudós olvasó — reméljük, sok ilyen volt és lesz még — olyan benyomást szerez, mintha egy-egy vitás kérdés körül egyre inkább személyes ellentétek lappanganának.

A szép kiállítású kötetet B. Juhász Erzsébet látta el használható névmutatóval.

KURCZ ÁGNES

KÉT ÚJ KÖNYV – KÉT RÉGI VÁROS

ZOLNAY LÁSZLÓ: *ÜNNEP ÉS HÉTKÖZNAP A KÖZÉPKORI BUDÁN*
 BÁLINT SÁNDOR: *SZEGED RENESZÁNSZ KORI MŰVELTSÉGE*

A magyar irodalom klasszikus alkotásainak ismerője és kedvelője olvasmányából igen sokféle, érdekes elképzelést őriz Budáról. Gondoljunk csak Nagy Lajos udvarára, melyet Arany János jelenített meg a Toldi trilógiában! Buda 1541-es elvesztét s az ország három részre szakadásának napjait a végzetet kihívó hőseinek bukásán keresztül Kemény Zsigmond mutatta be a *Zord időben*. Vagy emlé-

kezzünk Jókainak a budai vár 1686-os visszafoglalását elmesélő történeti elbeszélésére, *Az utolsó budai basdra!*

A felsoroltakon kívül még se szeri, se száma a Budát is bemutató, vagy róla szóló költeménynek, történelmi regénynek. Ezért érdekes az irodalom rajongói és kutatói számára is a régészeti kutatások, ásatások kitűnő szakemberének, Zolnay Lászlónak a könyvét elolvasni. 1241-től, a tatárjárás után megerősödő budai település kibontakozásától az itt kivirágzó reneszánsz 1541. évi erőszakos megszakadásáig tárja fel az olvasó előtt Buda történetét.

A szerző 1969-ben adta ki kultúrtörténeti összefoglalásának első változatát, az 1969 és 1975 közötti években végzett nagy horderejű kutatásai és felfedezései tették szükségessé, hogy az új kiadást átdolgozva és bővítve jelentesse meg. A mű népszerűsítő összefoglalás kíván lenni. Nem időrendben, hanem témák szerint csoportosítja mondanivalóját. Mellőzi, ill. csak jelzi a közismert témák részletezését, inkább az ismeretlenebb területeket tárgyalja bővebben. Így igen érdekesek a Várhegy és a Várnegyed geológiájára vonatkozó fejtegetései, melyek egyben magyarázatul szolgálnak arra, miért éppen itt, a Várhegyen épült fel a királyi lakóhely és nem a közeli és magasabb Gellért-hegyen. Részletes, leletekkel alátámasztott fejtegetések során értesülünk a budai vár fokozatos kiépüléséről, a Zsigmond, majd Mátyás korabeli építkezésekről, a 16. századi Buda főbb utainak és épületeinek elhelyezkedéséről. Zolnay elemzi a városélet kibontakozásának gazdasági alapjait. A lakosság összetételét, Buda környezetét is leírja. Képet ad arról is, milyen gazdasági, jogi és területi nehézségekkel küzdött a polgár város rangjának kivívásáig. Nehéz lenne felsorolni, mi mindenről tud a szerző olvasmányai, ill. saját forráskutatásai alapján szólni a Budán élők — uralkodók és polgárok, nemesek és jobbágyok stb. — mindennapi életére vonatkozóan. Szó esik itt születésről, halálról, gasztronómiáról, orvosi előírásokról — melyekben a babonás és tudományos elemek keverednek —, technikátörténetről stb.

Buda művelődési viszonyait is összegzi Zolnay. S bár az irodalomtörténész számára szakterülete szempontjából újdonságot nem kínál irodalmi összefoglalása, megállapításainak Buda művelődéstörténeti korrajzába való beépítése mégis újszerű és izgalmas. Értékét nem kisebbíti egy-két, nyilván elírásból származó hiba (a 98. és a 116. lapon Heltai Gáspár neve tévesen szerepel).

A széles művelődéstörténeti rajz legérdekesebb fejezete a művészet-történeti összefoglaló, ugyanis itt számol be Zolnay szenzációs felfedezéséről, az 1974-ben megtalált gótikus szobortemetőről és leleteiről, melyeket azóta restaurált formában láthatunk a Várban.

E szobrok, melyek Nagy Lajos valamelyik kápolnáját díszíthették, egyházi és udvari embereket ábrázolnak művészien. Nincs szükség tehát már találgatásokra gótikus szobrászatunk létét illetően, e szobor-

galériával, melynek felfedezését joggal nevezhetjük a „század felfedezése”-nek, mi is bizonyítani tudjuk a Nagy Lajos korabeli magas színvonalú udvari képzőművészet létét.

A szobrok részletes művészettörténeti elemzését a jelen kötet még nem tartalmazza, hiszen az ezirányú kutatás csak a restaurálás után kezdődhetett meg. A róluk közölt fényképek és a kiállítás alapján azonban ki-kí maga győződhet meg arról, milyen tökéletes alkotások voltak e kifejező tekintetű, egyéniségeket élő alakokként megmintázó szobrok. Viseletük pedig további érdekes következtetések lehetőségét kínálja a kultúrtörténeteszek számára.

Széles körű várostörténeti és kultúrtörténeti körképet kapunk Zolnay László értékes népszerűsítő összefoglalásából, mely középkori kultúránk jobb és igazabb megismerésére ad lehetőséget. A „sötét középkor” elképzelést, mely az egyes tudományágak mélyreszántó kutatásai alapján egyre inkább túlzottnak és tévesnek tűnik, ezen összefoglalás is cáfolja. A Nagy Lajos korában csírájában meglevő, majd Mátyás korában kiviruló reneszánsz kultúra szokásai, mindennapjai és nemzetközi kapcsolatai alapján kialakuló összkép a korabeli magyar kultúra európai rangját és színvonalát bizonyítja. Éppen ezért különösen a múlt nagy korszakaival ismerkedők számára tartjuk fontosnak ezt az összefoglalást, melynek véleményünk szerint mindenképpen a középiskolások és egyetemisták ajánlott olvasmányai között kell szerepelnie. A könyv a Gondolat Kiadónál jelent meg 1975-ben.

★

A helytörténeti kutatások jelentősége vitathatatlan. A kutató mindig igen fontos munkát végez, akár városának vagy tájegységének történetéből csak egyetlen gazdaság-, társadalom- vagy művelődéstörténeti ágat választ vizsgálódása tárgyául, akár a múlt egy korszakát kívánja megragadni a lehető legteljesebben a maga bonyolult sokrétűségében.

Bálint Sándor könyve, miként arról már a cím is tanúskodik, a helytörténeti kutatások utóbbi csoportjába tartozik, bár bizonyos pontokon ezen összefoglalás többet jelent, mint egy korszak intenzív vizsgálatát. Műve nem monográfia, hanem inkább adattár, amelyben a szerző kutatásait, hipotetikus feltételezéseit mozaikszerűen kívánja előadni.

Az első fejezet *A középkori Szeged társadalmi és gazdasági fejlődése* címen azt a fejlődési vonalat rajzolja meg, mely lehetővé tette gazdaságilag és társadalmilag a reneszánsz kibontakozását. Szeged a római időben jelentős hely, a vízi úton Erdélyből ideszállított só fontos állomása volt. Az Árpád-korban a sószállítás királyi monopólium lévén, királyi birtok lett, s 1246-tól IV. Béla jóvoltából Buda és Fehérvár kiváltságaiban részesült. A só- és halszál-

lítás révén a kereskedelem és a közlekedés egyik legfontosabb központjává fejlődött, s gazdasági súlyát bizonyítja, hogy Károly Róbert idején valószínűleg pénzverő műhely is működött itt. E fejlett gazdasági életre épült a vízi utak és literatusok patrónusának, Szent Miklósnak a tisztelete, akinek apátságot szenteltek a Felsővároson; ugyanitt emeltek templomot Szent Györgynek, a harcosok patrónusának is; a Szent Dömötör kultusz pedig az ősi temesközi bolgár uralom maradványának tekintendő a szerző szerint. Az „árpádkori szellemiség” áttekintése alkalmat ad a szerzőnek többek között arra is, hogy összehasonlításokat tegyen más magyar, illetve európai városokkal, ahol pl. Szent Miklós kultusza hasonló okokból terjedt el (francia városok, 7), vagy hogy utaljon a bencés hagyományokra visszamenő, ma is élő szegedi népszokásokra (jézuskeresés, határkerülés, 9).

A fejezet második részében a feudális függések fellazulását, a polgári művelődés alapjainak kialakulását kívánja a szerző megrajzolni. Nagyjából kronológia szerint következnek forráselemzései és megállapításai a város etnikumáról, társadalmi tagozódásáról, földrajzi egysegekre oszlásáról, urbanizációjának Mátyás király általi elismeréséről (1462), állattenyésztéséről, kereskedelméről. Majd a kalocsai egyházmegye 1522-es dézsmajegyzékének kiértékelésére térve következtet a 16. századi szegedi társadalom jellegére, földrajzi érdekeltiségére, gazdasági életére és művelődési állapotára. A nevek Szegednek a környező vidékekkel és a déli társországgal való élénk kapcsolatát mutatják, a patrícius polgárság latin nevekkal való megkülönböztetése érdekesen bizonyítja a társadalmi elkülönülés igényét: többek között az építészet, ötvösség és zenekultúra deákos és népi rétegződését. A jegyzék az árutermelő, kereskedő polgárság munkamegosztásának magas fokára enged következtetni, amely alapjául szolgálhatott a művelődés és iskolázás kibontakozásának is.

A következő, *Kolostori műveltség* című fejezet a Szegeden a középkor végén működő három kolostor — a dominikánus Szent Miklós, a ferences Szent Erzsébet és az obszerváns ferences Havi Boldogasszony-kolostor — alapítási körülményeit, társadalmi és kulturális szerepét mutatja be. A három koldulórendi kolostor a város fejlett urbanizáltságára utal. Az anyanyelv alkalmazása a liturgikus gyakorlatban, mely a város laikus rétegeinek vallási ideológiáját kívánta elmélyíteni, valószínűvé teszi a szerző feltételezését, hogy a dominikánus Miklós-kolostor gondviselése alatt a beginamozgalom meglétével is számolnunk kell. A Havi Boldogasszony-kolostorral Szeged 1444-től a franciskánus obszervancia egyik legjelentősebb magyar központja lett. A törökveszély, a délvidéki eretnekmozgalmak, a városon belül keletkezett társadalmi súrlódások következtében kapott súlyt az obszerváns ideológia. E fejtegetések során érinti a szerző a

szegedi folklór kozmogonikus felfogásának még a múlt században is élő bogumil elemeit. A szakrális folklór kimutathatóan obszerváns jegyeit pedig három, szájhagyomány útján terjedő imádságon mutatja be. A ferences rend tagjainak műveltségére a kolostor könyvtárának feltehetően a középkorban is meglevő állományából következtethetünk. A szerzetesi, papi gyakorlathoz szükséges biblikus, enciklopédikus művek mellett klasszikus latin auktorok, sőt az első nyomtatott magyar művek is megvoltak a rend gyűjteményében.

A középkori szegedi liturgikus műveltség legjelentősebb műhelye a premontrei apácák Szentlélek-monostora volt. A szerző végigtekint a monostor alapításához kapcsolódó különböző feltevéseket, s a szegedi polgárság általi alapítás mellett foglal állást. A polgárság művelődési igénye, párosulván a beginamozgalom helyi hagyományaival és a délvidéki laikus mozgalommal, vezetett szerinte a monostor létrejöttéhez, mely olyan magas műveltséget biztosított tagjainak, hogy a Szegedről Somlóvásárhelyre kirajzott szegedi apácák hiteleshelyi működésre is jogot kaphattak. Literátus műveltségük legszébb bizonyítékai a szegedi, illetve somlóvásárhelyi monostorban készült kódexek, melyek közül az Apor-, Lányi- és Pozsonyi-kódex valamint a Szegedi-kódex nevet viselő Cancionale elemzését olvashatjuk.

Bálint Sándor a szegedi literátusvilág bemutatása céljából munkája következő fejezetében a „peregrinatio academica”, a külföldet járt szegedi diákok évenkénti névsorát adja 1412–1601 között. Ki kell emelni Krakkó szerepét, mivel az itteni egyetemen tapasztalható erasmista műveltség a szegedi hallgatókra is nagy hatással volt. Hasonló felsorolás mutatja be az egyháziak szegedi alakjainak életpályáját.

Az utolsó fejezet a Szegeden 1540-től kibontakozó reformáció elterjedését tárgyalja, Tar Benedek, Abádi Benedek működését, majd a reformáció helvét irányba fordulását még a „szegedi veszedelem” előtt. 1544 után a reformáció antifeudális ágát a Szegedről elmenekült polgárok terjesztik új lakhelyükön, s a protestáns vallás Szegeden majdnem teljesen visszaszorul. A szegediek diaszpórája elsősorban a kereskedelem és ipar miatt már eddig is szegedi érdekeltsgű városok (Debrecen, Kassa, Nagyszombat, Kolozsvár) felé irányult. De a valószínűleg szegedi hatásról tanúskodó ö-zés Kassa környékén, sőt a Pozsony melletti Szencen is kimutatható. A szegediek e városokban továbbfolytatták iparukat, nagy szerepük volt az ideológiai küzdelmekben (pl. Szegedi Gergelynek, a kálvinista reformáció úttörőjének Debrecenben) is, minderről ugyancsak körképet kapunk az elemzések folyamán.

Bálint Sándor műve igen érdekes tanulságok levonására ad lehetőséget. A reneszánsz kori Szeged fejlett polgári város volt, melyben

a humanizmus ideológiájának bizonyos jegyei a kolostori műveltségben mutathatók ki. A premontrai monostor és az obszerváns ferences kolostor működésének elemzéséből a középkorvégi átmeneti időszak hagyományőrző és hagyományromboló, az új szellemi irányzatokkal szemben védekező, de ugyanakkor azok módszereiből meríteni is képes ideológia bontakozik ki. A Krakóban elsajátított erasmusi humanizmus és a reformáció tanainak terjedése következtében válik Szeged igazán reneszánsz várossá. Éppen ezért indokolt a mű címe: reneszánsz kori és nem reneszánsz műveltségre utal, mivel az 1444–1552 közötti korszakra teljes egészében ez nem áll.

A korszak bemutatása elsősorban adatgazdagsága miatt jelentős. Forrásközlései (a mű függelékében a Kapisztrán János csodatételeiről készített jegyzőkönyvek szövegeiből a szegedi és környékbeli dokumentumokat, 1510-ből való pestisűző szegedi imádságok szövegét és a somlóvásárhelyi apácakolostor ingóságainak leltárát is közölte) és forráselemzései általában a középkor és a reneszánsz magyarországi korszakára nézve sok jelentős információt nyújtanak. Kár, hogy a társadalmi és gazdasági élet oly sokrétű, más magyarországi városokkal való összevetéseket is tartalmazó fejlődésrajzához hasonlóan a Szegedhez fűzhető kódexkultúra hazai összefüggéseit nem tárgyalta a szerző. Hasonló módon sok érdekes adalékot tartogatnak a Szegedhez 1444–1552 közötti időszakban kapcsolódó politikai események, melyeket ugyan sommásan megemlít a szerző, de valószínűleg azért nem tekintette céljának azok részletes elemzését, mivel nem akart monográfiát írni. Reméljük, hogy az ilyen jellegű elmélyülő részletezéseket is tartalmazó összefoglalás nem várat magára sokáig, s Bálint Sándor kutatásait továbbfolytatva, sok értékes újabb adalék birtokában városa e korszakbeli monográfiájának megírására is vállalkozik. A könyv az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 1975-ben.

VÁSÁRHELYI JUDIT

KIRÁLY ISTVÁN: IRODALOM ÉS TÁRSADALOM

(Szépirodalmi, 1976.)

Semmilyen kritikus buzgalom nem vonhatja kétségbe: Király Istvánnak meghatározó szerepe volt és van a marxizmus felszabadulás utáni offenzívájában — mindenekelőtt a marxista irodalomszemlélet kimunkálása és propagálása révén. Ezt tudván, szellemi életünk közel-múltjára és mai eseményeire figyelve nem lehet nem feltennünk a kérdést: mi lehet az oka, hogy Király István nézetei marxista tudósokat is szenvedélyes vitára készítenek, anélkül, hogy ezeknek a néze-

teknek, vagy akár Király személyének növekedne a népszerűsége a nem-marxisták körében. Amint azt a hazafiság-vitában felszólaló „ellenfelei” több ízben is leszögezték, nem általában a szándékát, de nem is konkrétan valamely gondolat-elemét bírálják Király koncepciójának, hanem módszerével, okfejtése hangsúlyarányaival, illetve az ezekből következő értelmezési lehetőségekkel nem értenek egyet. Király sajátos stílusáról van szó itt, arról a szenvedélyes, erős érzelmi effektusokra törekvő, ünnepélyesen retorikus, rendkívül szuggesztív *modorról*, amely többé-kevésbé valamennyi — írásos és élőszóbeli — megnyilatkozására jellemző. Ennek a morális pátosznak az eredetét — úgy vélem — a magyar romantikában kell keresnünk. Az erkölcsi tudat mint egyfajta érzelmi túltelítettség nem itt jelenik meg először, de egyszerre normatív és regulatív szerepűvé nyilvánvalóan a reformkorban válik. A romantika első nagy válsága, az 1848/49-es szabadságharc bukása azonban — rendkívül drasztikusan — kétségbevonja az őt előidéző szubjektív erők történelmi érvényességét. A morális pátosz ellentétébe: büntudatba, lelkiismeret-furdalásba, erkölcsi szorongásba, etikai megfontolásokkal magyarázott vagy magyarázható aggályoskodásba csap át, s évtizedeknek kell eltelnüik, amíg egy újabb polgári forradalmat és egy újabb nemzeti függetlenségi harcot érlelő kor ellentmondásai majd újra kitermelik — egy mélyebb szkepszistől kísérve, de egy magasabb tudatosság szintjén. Az átmenet időszakában — Arany, Kemény és Madách után — Mikszáth lesz az etikai hiperérzékenység hordozója, az új, a mélyebb szkepszistől kísért, de a Petőfiékénél sokkalta tudatosabb morális pátosz pedig Ady Endrében születik meg, s Móricz Zsigmondban, majd Németh Lászlóban tapintható ki legjobban 20. századi fejlődéstörténete.

Akár az első reformnemzedéket, akár Ady, akár Németh László példáját elemezzük, egy sajátos viszony ismétlődését figyelhetjük meg az adott kor és a morális pátoszt „kihordó” személyiség között. Mindhárom esetben objektív történelmi tényként adott a fennálló társadalmi-politikai viszonyokkal elégedetlen progresszív erők gyorsuló felhalmozódása, magyarul: a forradalmi átalakulás feltételeinek megizmosodása. Ám a morális pátosz egyik esetben sem a progresszió legszélesebb szociológiai bázisán fogamzik meg, hanem azoknak az osztályoknak, rétegeknek a fiaiban, amelyek ellentmondásosan viszonyulnak az átalakuláshoz. Törvényszerű, hogy ezekben az osztályokban-rétegekben — érdekeik valóságos ambivalenciájának megfelelően — megindul a belső szakadás, s hogy ennek kezdeti fázisában kivételes jellemerőket igényel a progresszió szükségességét felismerő kevesek részéről az osztálytöbbséggel való szembefordulás. S törvényszerű az is, hogy az így kifejlődő morális pátosz maga is ambivalens. Egyik arca dühöt, felháborodást, provokáló pesszimizmust, kritikai

szenvedélyt mutat — saját osztálya, rétege felé, s fennkölt, magasztos, „szent” elragadtatást a másik arca — az abszolút értékűnek tekintett egyetemes közösség: a nemzet vagy az emberiség felé.

Király István abból a magyar értelmiségből indult, amelyik a két világháború közötti időszakban elhatározta magát a marxizmustól s általában a baloldali eszméktől, s melynek legjobbjai közül — a felszabadulás után is — csak kevesen jutottak el a marxizmus és a párt programjának hirdető-cselekvő vállalásáig. S mert a többség — noha munkájával, értelmiségi hivatása gyakorlásával de facto igent mondott az új helyzetre — az etikusság kritériumának hitte, ha hűen korábbi önmagához eszmei oppozícióban marad: árulónak, karrieristának, legjobb esetben is megtévedettnek bélyegezte az „átállókat”. Aki csakugyan rászolgált erre a megbélyegzésre, annak módja volt hatalommal érzésteleníteni a fájó morális ítéletet, de aki meggyőződéssel s egyfajta küldetéstudattal haladta meg tegnapi énjét, az személyisége identitását és elvei hitelét csak úgy bizonyíthatta, ha a többséggel szembe fordítva a maga számára perelte el az etika igazságát. Ezek közül való Király István, s ebből a helyzeti adottságából érthető meg az ő modorának, stílusának alkativá lényegült morális pátosza. Innen érthető jellegzetes érzelmi fűtöttsége, valahányszor a népről, forradalmiságról, szocializmusról szól, s alig visszafogott túlzó indulata, amikor az „úri hatalom tanult lakájhadáról” beszél, arról a „sajátos magyar dzsentroid intelligenciáról”, amely — úgy látja — „szilárd falanxban állt egy galád, népellenes hatalom szolgálatában”.

Alkativá lényegült stílust mondtam, mert úgy vélem, irodalomtörténeti és kritikusi munkásságának minden erénye és problematikussága ezzel a szellemi magatartással magyarázható. Erénye az érték-kiválasztás és rangsorolás határozottsága. (Annak a képnek a kirajzolásában, amely — ha hiányosan is — Petőfi, Arany, Mikszáth, Ady, Móricz, József Attila és Németh László életművében mutatta fel a felszabadulás előtti évszázad magyar irodalmának fő vonulatát, Király Istvánnak oroszlánrésze volt.) De gyengéje a distancírozás s az értékbizonyítás gyakori elnagyoltsága. Ezt legjobban talán Babits és Kosztolányi életműve sínlyi meg. [Ha zárójelben is, e problémáról részletesebben kell szólnunk. Király — a Nagy Péter Móricz-disszertációjáról szóló, 1953-ban írott bírálatában — óv attól a szemlélettől, amely „szinte minden értéket megvon Babitstól”, az 1971-es keletű *Ady és Babits* című értekezésében mégis túl szigorú Babitscsal szemben. Alighanem az etikai értéket kereső módszer ennek az oka. Adyt a „valóságvállaló”, Babitsot a „valóságellenes teljességakarás” képviselőjének látja. Pedig Babits irodalomtörténeti helyének kijelölésénél csak egy árnyaló szempont lehet Adyhoz való viszonyának kérdése, a döntő érveket, úgy gondolom, az ellenforradalom idején írott műveiben kell fellelni. Kár, hogy Király Babits-portréja ezt a remek-

műveket hozó időszakot (*Haldílfiai!*) már nem tartalmazza. — Igaztalan az a megállapítás is, mely szerint „Kosztolányi Dezső, aki a túlrejt polgári fejlődéstől megcsonkított embereknek nagyszerű sorát teremtette meg alakjaiban (. . .), nagy epikus vállalkozásaiban végső soron csődöt mondott.” A *Pacsirta*, s főképp az *Édes Anna* kritikai realista szintjét — nézetem szerint — csak Mikszáth és Móricz legjobb művei érik el.]

Nyilvánvaló összefüggésben azzal, hogy az esztétikai értéket Király a progresszív magatartáshoz köti, ezt pedig elválaszthatatlannak látja a nemzeti-forradalmi hagyományokhoz fűződő érzelmi-etikai viszonytól, értékszemléletét is morálcentrikusság jellemzi. Adyról mondja: „ideológiát, politikai elképzelést, sokfelől vettek a huszadik század magyar forradalmárai, de *jellemet, morált*, elsősorban tőle”. (89. old.) Hasonlóan fogalmaz Bányai Elemérre emlékezve: „Világképébe — pesszimizmusa és nacionalizmusa folytán — csúsztak be hibák, de *jellemébe* nem: ott mindig egészre tört. Az jelentette a tulajdonképpeni világnézetét.” (116. old.) Földessy Gyula jelentőségét így méltatja: „Tudományos módszert másoktól jobbat, tökéletesebbet lehet tanulni, irodalomtörténeti koncepciók mélyebbek, átfogóbbak is születtek az övéinél, de az irodalomtörténészhez *méltó magatartásra példát* elsősorban mégis ő adott.” (123. old.) Móricz Rózsa Sándorát értékelve jegyzi meg: „A *munka* volt az effajta létnek, a tisztességes szegénységnek a legfőbb tartalma: központi ismérve. Ezért lett ez *példa*. (. . .) Mert ha éhségtől diktált kegyetlen kényszer volt is itt a munka: még ebben az elidegenedett formában is érezhető volt a benne rejlő emberformáló erő: az *etikai jelleg*.” (168–169. old.) Kaffka Margitról szóló tanulmányában írja: „Kedvelt hőseit gyakran jellemzi ezzel a szóval: »*moráltehetség*«. Ez volt ő is.” (127. old.) S hadd idézzük még a Mikszáth halálának 50. évfordulóján tartott emlékbeszéd egy részletét: „Művészetét éltetőn táplálta a 48-ban kiteljesedő hagyományos magyar, kurucos-szabadságharcos-, történelmi népi ellenzékiesség. A hazáért és szabadságért folyó évszázados nagy történelmi pör *elkötelező öröksége* a szívében élt. Ez *szabta meg világnézetét*.” (50. old. Kiemelések tőlem: — K. F.)

Igaz, a többségükben évfordulóra készült írások sajátos rendeltetése önmagában is indokolná az erkölcsi érzelmekre irányított gondolatvezetést. Ám a morális tartalom primátusát valló felfogás a nem alkalmi jellegű tanulmányokban is „tetten érhető.” A „morális pátosz”, az „etikai tartás”, az „igazságra törő”, „igazságot kereső szenvedély” stb. . . Király minősítő szókészletének kulcsfogalmait jelentik, s legtöbbször tökéletesen fedik is a történeti, világnézeti, esztétikai értékeket. A felsorolt példák azt is jelzik azonban, hogy ezek szinonimáiként vagy éppen föléjük rendelt kategóriákként használni aligha lehet őket. Hisz Ady költészetének sem a morális parlata

tartalmazza a pozitív örökséget — ideológiájától, politikai elképzelésétől függetlenül. Bányai Elemér jelleme sem jelenthette egyúttal a világnézetét, ha az feddhetetlen volt, világképébe viszont a nacionalizmus hibái is becsúsztak; s egy tudós példaszzerűsége sem lehet független attól, hogy milyen módszert és koncepciót tanulhatunk el tőle. A megfogalmazás pontatlanságáról lenne csupán szó? — Itt még igen, de ahol az esztétikai elemzés módszereként és az értékelés érveiként jelenik meg az etikai minősítés, ott vagy aránytévesztést eredményez, vagy éppen súlytalanná teszi a pozitív ítéletet. Nem győz meg a dicsérő szó, ha ezt olvasom: „Nem az elemzés sokrétűsége s az elmélyült jellemrajz: a *vonzó meleg szív* igazolja Illés művészetét”. Még akkor sem, ha tudom, hogy arról az emberről van szó, „akit forradalmárrá s forradalmi íróvá tett a *gyöngéd, fogékony szív*: a szépről, a nemesről álmodni nem szűnő *lelki érzékenység*.” (68. old.) Szentmihályi Szabó Péter első verseskötetéről helytálló az a megállapítás, mely szerint „a nihil, a közöny sodrával dacoló *érzelmi-humánus telítettség* (. . .) a fő érdeme”, ám a valóban tehetséges és sokoldalú poéta mégsem eléggé indokoltan emeltetik a líra műfajában nálánál érettebb nemzedéktársai fölé, amikor elnyeri Király Istvántól a — rajta kívül csak József Attilára alkalmazott — „szocialista költő” címet. Azt hiszem, Galambos Lajos is azért került „a magyar próza legjobbjai közé”, mert „pozitív hősei” számára „A vállalandó kiút: a *munka*; a világot átalakító *cselekvő szenvedély*.” (400. old. Kiemelések tőlem: — K. F.) Félreértés ne essék: fenntartásaim nem a Király Istvánéval ellenkező előjelű minősítéseket sugallják, pusztán az igényt jelzik a szocialista irodalom jelentős értékein *belüli* rangsorolás árnyaltabb módszereinek alkalmazására.

De nem kevésbé fontosnak érzem az etikai elvű értékeléssel való vitát olyankor, amikor már nem az érték nagyságrendje hagy kétséget, hanem a pozitív ítélet bizonyító erejét teszi kérdésessé. Király István Németh Lászlóról szóló tanulmányaira gondolok. Kétségtelen: Németh László művészetének meghatározó *formai* jegye a morális szenvedély. De ennél sokkalta mélyebb tartalmi szférából fakad az ő életművének jellemet és szemléletet formáló ereje. Nem a morális pátosz heve forrasztja egybe életpályájának sokféle műfajú s különböző ihletű szakaszait-darabjait, hanem műveinek *tárgya*: a magyar társadalom 20. századi története. Ez volt az a „folyamatos közeg”, amelynek mágneses tere megóvta minden progresszív eszmei-erkölcsi program, hajlam lényegi azonosságát. A felszabadulás előtti Németh László munkásságában egyetlen „rögeszme” keresett magának számtalan kifejezési alkalmat és formát: életre hívni és felszabadítani a magyar társadalom szunnyadó és elfojtott energiáit, tudatosítani fejlődéstörvényének nemzeti sajátosságait — nehogy idegen érdekek, programok, hatalmak kiszolgálójává váljon. Ha voltak

tévédei, azok éppen ezzel: a sajátosan „nemzeti” és az „idegen” ismérveivel voltak kapcsolatosak. Ám hogy a felszabadulás után az önhűség törvényét meg nem szegve folytatni tudta művészetét, és igent tudott mondani a szocializmusra, annak nem az a magyarázata, hogy „a bírálendő s joggal bírált Németh László-i utópiák: a különféle harmadikutas koncepciók” mellett mindig ott élt benne „az ünnep sóvárgása, az igazán emberire törő örök igényesség,” vagyis a konkrét társadalmi programról leválaszthatóan egy absztrakt szocializmus érzelmi-erkölcsi igenlése, hanem hogy az ő utópiáinak („kertmagyarország”, „értelmiségi társadalom”, „a minőség forradalma”) eszmei tendenciája s a gyakorlatban épülő szocializmus valósága nagyobb felületen érintkeznek, semmint ütköznek egymással. Úgy is mondhatjuk: a szocializmus gyakorlata nem igazolta azt a félelmet, amely a két világháború közötti értelmiség egy részét paszszív elzárkózásra, kisebb hányadát pedig harmadikutas megoldások keresésére ösztönözte az „idegen” forma fenyegetésével szemben. Egyszóval a valóság kontinuitása tette reprezentatívvá, s emelte realista minőségbe Németh László moralista művészetét; a „humánus igény”, a „gondolkodói bátorság és becsület” csak feltétele, s nem oka volt ennek az emelkedésnek.

A magyar progresszió kontinuitásának, illetve diszkontinuitásának gondolatilag még meg nem oldott problémája magyarázza tehát Király „morálcentrikus” értékszemléletét, s úgy vélem, a kurucszabadságharcos érzelmi örökség átmentéséért tett erőfeszítései ugyanúgy innen érthetők, miként a mai művészetek realista és modernista tendenciáit hol élesen elhatároló, hol szintézisüket kereső törekvései. Persze nem gondolati következtetlenségről van itt szó, hanem egy szemlélet-alakulás folyamatának belső, természetes ellentmondásairól. Az 1955-ben kelt tanulmány (*A realizmus problémái 1849 után*) szerzője még úgy látja: „a forradalmi gondolat s általában a forradalmi mozgalom fejlődésében nincs meg nálunk a folytonosság” (248. old.), egy 1967-ben írott disszertáció-bírálatban viszont már így fogalmaz Király István: „a magyar haladó gondolat fejlődésében nincs olyan mérvű szakadék a demokratikus szakasz és a szocialista szakasz, a népi negyvennyolcasság s a 19-es forradalmiság között, mint amit történettudományunk s irodalomtörténetírásunk gyakorta feltételez”. (321. old.)

A két álláspont különbségéhez hasonló változás figyelhető meg Király Istvánnak a modernizmusra vonatkozó ítéleteiben is. 1958-ban még úgy látja: „Realizmus és modernizmus között (. . .) nem lehetséges egyezés (. . .) még a formai vívmányokra hivatkozva sem.” (*A modernizmusról*, 419. old.) 1969-ben viszont egyoldalúnak minősíti azt a szemléletet, „amely maradéktalanul azonosíthatónak véli egymással a dekadenciát és a modernséget, s az áramlat viszony-

lagos értékteremtő jellegét is kétségbe vonja". S ki is jelenti: „A modernség és a kritikai realizmus között (. . .) nemcsak ellentét van, de összefüggés is.” Érdemes idézni megszívlelendő kiegészítését: „A modernségnek ezt az ellentmondásosságát, Janus-arcát látva: a konkrét irodalomtörténeti vizsgálat, az árnyaló részletelemzés lesz mindennél fontosabb. (. . .) kiváltképp fontos, hogy számbavegyük ezt az összetettséget a kelet-európai irodalmak vizsgálatánál, hisz ha valahol, hát itt mutatkozott meg élesen a modernizmusnak ez az ellentmondásos, társadalmi arca.” Aradi Nóra disszertációjának ugyanabban az évben írott (1969) bírálatában még tovább megy: „nincs kínai fal a szocialista művészet s a modernség különféle irányzatai között. (. . .) az állandó konfrontáció következtében a modernség sajátos művészi s eszmei problémaköre (. . .) nagyon erősen behatolt a realizmusba is, s ha szintézisről nem is, de meghaladásról, megszüntetve megőrzésről lehet beszélni. Legalábbis a magyar fejlődés reprezentatív tényei erről tanúskodnak.”

A tanulmánykötethez írott bevezető tanúsága szerint Király pontosan látja a fenti ellentmondásokat, s helyesen értelmezi azok objektív okait, s feloldhatóságuk határait, lehetőségeit is. Tisztában van azzal, hogy a felszabadulás utáni évtized szükségszerű politikai és ideológiai szigora az esztétikai sajátosságokat kellően figyelembe nem vevő kritikus magatartást „termelt ki” a nem forradalmár, nem szocialista, nem marxista alkotókkal szemben. S azt is tudja, hogy a mai marxista irodalomtörténetírásnak és kritikának éppúgy feladata e korszak tévedéseit korrigálni, miként megszilárdítani az akkor kialakított értékrend alapjait. Felismerte, hogy a kettős feladat elvégzése a korábbinál árnyaltabb módszereket követel: az alkotókat kiemelő-elhatároló értékelést a művekre koncentráló, részletekbe menő elemzéseknek kell felváltania.

Adyról szóló monográfiáját már e korszerű irodalomfelfogás jegyében írta, követhető példát mutatva a kortárs irodalom történeti elvű esztétikai értékeléséhez is. Törvényszerűnek látom, hogy az ilyen típusú, korszerű irodalomtörténetírás igénye a segéd- és társtudományok iránti érdeklődést is felfokozta, s nem egy esetben irodalmárokat ösztönzött arra, hogy ezek művelésére fordítsák energiájukat, vagy megkíséreljék az ideológia, a történetfilozófia nyitott problémáit megoldani. Király Istvánnak a hazafiságról és a nacionalizmusról írott tanulmányait is ilyen kísérletnek kell látnunk elsősorban, s ezért vitáznunk is annyiban kell vele, amennyiben úgy ítéljük, hogy nem felel meg saját szándéka szerinti rendeltetésének. Előre kell ezt bocsátanunk, mert ma már nem lehet ezekről a dolgozatokról szólni az 1974-es vácrátóti vita említése nélkül.

Nagyobb távlatból elvégzendő feladata lesz a tudománytörténetnek tisztázni azt, hogy a vitaindító hazafiság-koncepció ellenzéke

mennyire különböző indítékok ellenére került közös nevezőre Király Istvánnal szemben. Annyi mindenesetre ma is látszik: részgazságok szegződtek szembe Király részproblémákat érintő tévedéseivel. Az ellentétes álláspontok valóságos érvei nem mondtak ki, nem konfrontálódtak nyíltan, közvetlenül. Valószínűleg nem is tudatosodtak még. Politikai hangsúlyt kapott az a kérdés, hogy napjainkban a nacionalizmus vagy a nemzeti közömbösség jelenti-e a nagyobb veszélyt. De mert a nacionalizmus kifejezés a polémiában nem differenciált, ám eredetét és tendenciáját tekintve is lényegesen különböző jelenségekre utalt — nem született tudományos értékű eredmény. Nem tisztázódott, hogy van nacionalizmus, ami egyszerűen konzervativizmust, provincializmust jelent, van, amelyik mögött a határainkon kívül élő magyarság iránti szolidaritás kapcsolódik össze reakciós politikai indulattal és történelemszemlélettel, s végül van olyan, amelyik az antiszemitizmusra „specializálta” magát — hogy a szovjetellenes érzelmek hullámvásárlásáról ne is beszéljünk. E többféle nacionalizmus együttesen valóban nagyobb veszélyt jelent, mint az ugyancsak rendkívül heterogén érzelmi-eszmei háttérű nemzeti közömbösség egyik vagy másik válfaja, de bizonyos, hogy ezek találkozásának, együttthatásának is megvan a reális történelmi esélye. Ezeknek konkrét szociológiai elemzése híján azonban merőben szubjektív hitelű ítéletek konfrontálódhattak csupán, s a Király István tanulmányában élesen exponált történetpszichológiai kérdés háttérbe szorult. A hazafiság és forradalmiság történelmi gyökerű eszmei-érzelmi tartalmainak kontinuitására, illetve diszkontinuitására gondolok.

Önmagában helytálló és mindennemű esztétizáló kutatás módszertani alapelvétől is elfogadható Király Istvánnak az a tétele, mely szerint „Az ideológia-történetnek külön törvénye (. . .), hogy nem pusztán az elért eredmények, de a célok, szándékok is számítanak (. . .): számít a virtuális, potenciális történelem is.” (581. old.) Helytálló az az érve is, hogy a történelmi folyamatok mozgásirányát nem — legalábbis nem mindig — az adott kort reprezentáló ideológiák mutatják. Meggyőző Király példája is: „Politikailag-hatalmilag nézve jóval jelentősebb volt (. . .) a XX. század elején az a Magyarország, melyet Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc vagy Tisza képviselt, mint az, amelynek Ady Endre volt a szószólója (. . .) Az ideológia-történet mégis Ady gondolatainak ad külön nyomatékot, mert azok mutattak a történelemben: a minőségi szempont fölébe nőtt itt a mennyiségének.” — Mégsem bizonyító erejű ez az igazság, amikor a kurucos-szabadságharcos patriotizmus folytonosságának a problémája merül fel. Noha Király István nem azt a szemléletet akarja rehabilitálni, amelyben „A Bocskai-, Bethlen-, Rákóczi-féle függetlenségi küzdelmekről (. . .) szinte töretlen vonalban vitt az út (. . .) az 1848–1849-es s 1919-es forradalmakon át a szocializmust építő jelenig.”

Hiszen jól látja, hogy e szemlélettel sugallt „félresiklató folytonosság révén a nemzeti történelem a maga önkritikája alól mintegy felmentődött (. . .) Elsikkadtak a külső okok mellett a magyar történelem belső buktatói” (537. old.). — A 20. századi hazafiság tartalmát vizsgálva mégis úgy ítéli, hogy „ez a folytonosság nyugtázódott azzal, hogy a maga csurgói diákjaival a Rákóczi-nótát énekelgető Csokonaitól kezdve, az ugyanezt a dalt versebe szövő (. . .) Kölcsey Ferencen át a kuruckor témáit számos művében költői anyagnak tekintő Petőfi Sándorig kiemelt helyre került a haladó tudatban a kuruc hagyomány.” Nem azért érezzük bizonytalannak ezt a koncepciót, mert *számszerűen* sem Csokonai, sem Kölcsey, sem Petőfi hazafias költészetében nem volt „kiemelt helye” a kuruc hagyománynak, s nem is csak azért, mert ők hárman a hazafiságnak minőségileg élesen elkülöníthető típusait képviselik, hanem mert a patriotizmus korszerű ismérveit a kurucos-szabadságharcos tradíciótól függetlenül is érvényes követelményekkel határozták meg, s a követelményekben erkölcsi, politikai és világnézeti igények voltak az uralkodók, ha szerephez jutott is mellettük a Rákóczi-motívummal színezett függetlenségi eszme, s a hozzá kapcsolódó érzelmi-indulati motiváció. Kölcsey-nél például nem a *Rebellis vers* vagy a *Rákóczi, hajh!* a patriotizmus-fogalom „szófejtő szótára”, hanem a „szeretni a hazát” imperatívuszt filozófiai igénygyel kifejtő *Parainesis*. És Petőfi lírájában sem a szabadságharc alatt írott Rákóczi-vers összegzi a költő hazaszeretetének rendkívül sokszínű érzelmi-eszmei elemeit, sokkal inkább tájköltészete s a *Magyar vagyokban* megfogalmazott, alapvetően etikai ihletésű hitvallás. Hogy a Rákóczi-motívum sokkal inkább egy elvont szabadság-eszme, az örök zsarnokság-ellenesség művészi kifejezésének katalizátora volt, semmint a sajátosan reformkori hazafiság megszólaltatására alkalmas toposz, azt a Rákóczi-nóta Liszt és Berlioz által is feldolgozott változatai is bizonyítják.

Téved Király István, amikor a reformkori nacionalizmusban s az 1848-as forradalom résztvevőinek magyarság-tudatában a hazaszeretet egy korábbi minőségének felerősödését és kiteljesedését tartja meghatározónak. „Nem véletlen — írja —, hogy épp a felvilágosodás és a reformok korában bomlott ki maradéktalanul az ezzel a tradícióval egybefonódó, felfokozottan érzelmi telítettségű, etikus jellegű hazaszeretet is. (. . .) Kiteljesedett „a magyar nép zivatáros századaiból” ránk maradt örökség: a sárba süppedt magyar világ dacos vállalása, a hűség a végekhez, a megköötöttség-érzet s az innen eredő népszerűtet lett itt a kialakuló demokratikus patriotizmusnak egyik fő ismérve.” — Hiányzik ebből a hazafiság-koncepcióból a többi fő ismérv kifejtése. Hiányzik a polgári magyar nacionalizmus szociológiai háttere: az idegen ajkú polgárság nemzet-tudatát alakító társadalmi-történelmi erők felvázolása. Nemcsak a válasszal marad

adós Király István, de a kérdést sem teszi fel: miképpen volt lehetséges, hogy egy város többségében német származású lakossága (Pest-Buda) fél évszázad alatt „elmagyarosodik”. Hogy a legnagyobb dunántúli iparközpont (Győr) ugyancsak német többségű lakossága 1847 januárjától a *Hazánk* című magyar nyelvű hetilapot olvassa a német nyelvű *Vaterland* helyett. Hogy 1848. március 15-én a németre fordított „*Talpra magyar*” refrénjét visszhangozzák a pesti polgárok, akik majd meghalni is elmennek a szabadságharcba a nemzeti függetlenségért. Hogy a *Hunnia függetlenségét* az a horvát származású Tánácsics Mihály írta, aki első regényét (*Pazardi*) „zsidó polgártársainak” ajánlotta. S végül — noha véget nem érőn sorolhatnánk a példákat —, hogy nagyobb részt idegen (német, osztrák, szerb, lengyel) tábornokok vezették a magyar szabadságharcot. Éppen nem mondhatjuk, hogy ennek a forradalmas hazaszeretetnek indítéka lett volna a „sárba süppedt magyar világ dacos vállalása (. . .) a megkötöttség-érzet s az innen eredő népszerűtet”. Egyáltalán nem volt erőssége ennek a polgári patriotizmusnak a polgárrá lenni nem tudó jobbagyűlöttek iránti szolidaritás. Ennek ellenére válhatott történelmi erővé: áldozatot és kockázatot is vállaló magatartássá ez az érzés. S nem azért, mert dacosan viselte a sárba süppedtséget, hanem mert a reformkorban nemcsak impulzusokat, de távlatot is kapott a polgári fejlődés. A fejlettebb minőségű lét perspektívája tükröződött elsősorban a hazaszeretet mélységében. A nemzeti függetlenség-eszme, a Habsburg-ellenesség, s ezen keresztül a kurucos-szabadságharcos tradíció olyankor és annyira adott formát ennek a patriotizmusnak, amikor és amennyire érezhető volt, hogy a Habsburg abszolutizmus vagy eltorzítja, vagy teljesen elveszi ezt a perspektívát. Kossuth alföldi toborzóbeszédei bizonyítják: a nincstelenek tízezeit sem a „megkötöttségérzet”, hanem sorsuk jobbrafordulásának reménye vitte a hazát védeni.

A forradalom befejezetlensége és a szabadságharc bukása persze hosszú időre konzerválta a félfudális-félpolgári viszonyokat, s vele együtt a patriotizmus eltérő típusait is. Napjaink hazafiságának ismérveit elemezve ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az egyik típusú hazaszeretet abból meríthette pátoaszát, hogy megannyi történelmi vereség, kudarc ellenére is megőrizte az „itt élnek, halnak kell” parancsát (bár ne felejtjük: „kitántorgott Amerikába másfél-millió emberünk”!), a másik abból, hogy nem futamodott meg, amikor veszélybe került a már kivívott szabadsága, a munkájával megteremtett fejlettebb világ. A kétfajta hazaszeretet múltját, történelmi érveit nem lehet ma már — utólag — közös nevezőre hozni. De azt sem indokolja semmi, hogy a közöttük levő különbséget abszolutizáljuk. A jelent kell úgy felfognunk, ami majd múlttá válva közös tradíciót fog jelenteni. :

KULIN FERENC

„...ÉN KILÉPEK ELIBÉTEK”

JÓZSEF ATTILA VÁLOGATOTT LEVELEZÉSE
TÖRÖK GÁBOR: JÓZSEF ATTILA-KOMMENTÁROK

József Attila levelezését csak alkalmi közlésekből, csak töredékesen ismerhették eddig az érdeklődők. Életművének ismertetői, elemzői is csak kéziratári böngészés után kaphattak támpontokat, kiegészítő dokumentumokat a versckhez. A Fehér Erzsébet szerkesztette *Válogatott Levelezés* kötet tehát fontos, alapvető kézikönyve lehet irodalomtörténésznek, tanárnak, diáknak egyaránt. De úgy érzem, ennél több is: izgalmas olvasmány.

A válogatásról szólva Fehér Erzsébet elmondja, hogy a költőtől származó levelek teljességét szerette volna összegyűjteni, a hozzá frottak között azonban szelektált. „Címzettek birtokában levő anyagot nem gyűjtöttem abból a megfontolásból, hogy kinek-kinek illendő meghagynunk azt a jogot, hogy emberi kapcsolatainak — vagyis saját személyes életének — dokumentumait maga választotta időben és módon hozza nyilvánosságra.” Olyan dokumentumok kerültek ebben a könyvben egymás mellé, amelyek élő, tevékenykedő embereket is érintenek — érthetően különös tapintattal kellett közlelni. De nem csupán ez az illendőség, hanem az igazi jó ízlés is elhatárolja a kötetet attól, hogy bárkinek a pletykaéhségét kielégítse.

A levelek együttese ugyanakkor *regényszerűen* jelenít meg egy emberi életet — háttérben sok-sok érdekes emberrel —, kapcsolatokat, irodalmi törekvéseket, voltaképpen egy egész korszakot. A filológusi aprómunka, a tájékozottság és pontosság jó eszköznek bizonyul, hogy valami több, fontosabb kerekedjék ki. Nem száraz, komolykodó adalékhalmazzal találkozunk, hanem — végre! — olyan irodalomtörténeti dokumentumgyűjteménnyel, amelyik öntestével bizonyítja, hogy az irodalom manapság csak akkor izgalmas, ha eleven, mozgalmas, az olvasóval változó valóságdarabnak tekintjük. Az álszemérem, a humortalan, kétségeket nem ismerő tisztelet vagy kegyelet alkalmatlan a megközelítésre, az interpretálásra és a befogadásra. A levelezésből olyan ember képe bontakozik ki — akárcsak a versekből! —, aki megalkuvás nélkül próbál szétnézni ebben a világban, aki szeret és csalódik, örül és kínlódik, játszik és neki-nekibuzdulva habzsolja az ismereteket. Egy-egy levélsor sokszor minden más ismeret nélkül is érthetővé teszi József Attila életének eseményeit, sorsa alakulását. Együttgondolkodni, együttérezni lehet vele, de szerencsére nem tűri, hogy példakép legyen, hogy bárki is félős tisztelettel, idegen áhitattal olvassa eztán műveit.

„A levelek — olvashatjuk az előszóban — szoros időrendben követik egymást”, a szerkesztet tehát maga az anyag alakította ki, s mégis úgy tűnik, rendkívül szellemes, „jó vágásokat” használó szerkesztői elgondolás teremtett rendet. Juhász Gyula felfedező, meleg hangú levelét például a József Etelkához írott levél követi, amelyben a még csaknem kamasz költő így dicsekszik: „A verselés és költészet terén igazán szép haladást tettem. Meglehet, hogy egy hónapon belül ott leszek a beérkezettek között. Lám, Ti nem írtatok és Magyarország most élő költőinek legnagyobbikától — olvasd csak el! — kaptam levelet.” A kötet epikus ívét erősíti az is, hogy az első darab a József Jolánnak szóló ismert gyerekkori verset tartalmazza: „De szeretnék gazdag lenni. / Egyszer libasíltat enni. / Jó ruhában járni kelni, / S öt forintér kuglert venni.” Az utolsó levelet orvosának, Bak Róbertnek címezte a halála napján; 1937. december 3-án, Balatonszárszón kelt, s mindössze ennyi: „Kedves Doktor úr! Sok szeretettel üdvözlöm. Hiába kísértette meg a lehetetlent. József Attila”.

A levélgyűjtemény talán tovább segít annak a hamis, leegyszerűsítő mítosznak a rombolásában is, hogy József Attilát senki sem értette meg életében, hogy mindenkítől elhagyatva, megbántva kellett élnie. M. Pásztor József nemrégiben megjelent *József Attila műhelyei* című tanulmánykötete is felhívta figyelmünket arra, hogy József Attila tragikus életében mennyi kitűnő emberrel találkozott, hogy mennyi értékes, igazi támogatást, szeretetet kapott kortársaitól — és mennyi ösztönzést.

A levelek egy csoportja Szép Szó-beli tevékenységét dokumentálja — azt például, hogy csöppet sem volt háttérbe szorítva, hogy a lap egyik elvi, ízlésbeli irányítója lehetett. Jellemző például, hogy 1937 elején a főszerkesztő Ignotus Pál így ír József Attilának külföldi útjáról „Attilám, Ferinek egész sereg dolgot írtam, tartsd vele sűrűn az összeköttetést és tördeljetek sürgősen. Remélem minden kéziratodat leadtad már és szorgalmasan tördelsz. A jövő hét elején otthon vagyok. Flórának — akár ismerem, akár nem — csókolom a kezét és azt üzenem, rájja a füledet, hogy légy szorgalmas: nem csak az örökkévalóság, hanem a Szép Szó számára is.”

Ignotus jól tudta, hogy József Attila nagy beteg, a levél, a buzdítás egy kicsit pszichoterápiás eszköz is, de a kedvesség és figyelmesség, a baráti nagyraértékelés mindenképpen egyértelmű.

Ez a dokumentumkötet így talán újra jelzi, hogy irodalomtörténetírásunk súlyos mulasztásai közé tartozik, hogy a Szép Szó történetét, a körülötte munkálkodók tevékenységét még nem elemezték meggyőzően és méltóan. A folyóirat olyan alig ismert gondolkodóknak adott helyet, mint Gáspár Zoltán például, akit a szak-

emberek is csak körülményes, aprólékos munkával, utánajárással olvashatnak.

De a Szép Szó előtti időkben is egy sereg olyan ember bukkan fel József Attila életében, akik a korszak leghaladóbb, legizgalmasabb szellemi törekvéseit képviselték — nélkülük bizonyára nem lehetett volna ennyire tágas és mégis jól körvonalazható világképe a költőnek. A véletlen — vagy talán nem az? — sok keserűséget juttatott számára, de sokszor mintha rendkívüli szerencséje is lett volna. Még szerelmi kapcsolatait is a legkitűnőbb emberekkel való ismeretség, az ő véleményük motiválta. Vágó Márta családja, baráti társasága különösen sokat jelentett a fiatal József Attilának. „... az emberiség egész elmúlt nyelvét meg kell tanulnom mondattanilag, módszereken — írja ekkoriban — mert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?” A minden iránt érdeklődő, tudásszomjjal teli költő azonban pontosan és rá annyira jellemzően gondolkodik ekkor is a műveltségről, a szellemi értékek befogadásáról, cseréjéről: „Én nem képzelem azt, hogy az emberek azt hiszik, hogy a műveltség pótol mindent. Én a már említett társadalmi felekezetről beszélttem, amely szívesebben veszi, ha az ember tanult dolgokat ad elő. A műveltség pedig nem érdeklődést jelent, hanem könnyen kezelhető, már megszerzett adathalmazt, amelyet lehet hogy érdeklődés előzött meg.”

A bőséges jegyzetanyag — egyébként jól segít az eligazodásban — kitűnően villant fel több olyan portrét is, amelyik szinte hívja a további kutatásokat, bemutatásokat. Végül is azt érezhetjük, hogy a két világháború közötti szellemi életről még keveset tudunk, keveset publikáltak, kevés dokumentum került napvilágra.

Egy-egy levél, vagy inkább levélrészlet verscsírának tűnik, az olvasó a felfedező büszkeségével és örömeivel bukkanhat ismerős képekre, megfogalmazásokra. 1931-ben ilyen sorokat írt Szántó Juditnak József Attila: „Töprengek, mint a tenger, ahelyett, hogy rendes folyócskaként vinném a szegény tótok tutaját . . .” S a tűnődő, csendes szomorúságban fogant kép — nem nehéz felfedezni — visszatér a *Kidltozás* kétségbeesett panaszaiban: „Mint fatutaj a folyamon, / mint méla tót a tutajon, / száll alá emberi fajom / némán a szenvedéstől”.

A levelek másutt nem csupán rokonságot tartanak a versekkel, hanem versekké változnak. Vágó Márta elutazása után ilyen részletekre bukkanhatunk: „Lehet, hogy nincsen igazam, amikor azt hiszem, hogy minden azért van, mert nélküled vagyok, lehet, hogy nélküled is való vagyok és érzéseim téged csak összetévesztenek az ősszel. Te forrón apa hűvös szobájában beszélgettél a halálról, én hűvös szélben hallgattam itt. Lehet, hogy kinyújtózom én is, ha a

hőmérő kinyújtózik és nélküled is örülhetek még neked, — hiszen te nem tartozol senkihez, mindenkihez a hideg tartozik.”

A levelek ismerőinek bizonyára akad majd egy-két hiányérzete — mint ahogy nekem is feltűntek elhagyások —, de ezt nem érzem sehol sem torzítónak. A *Válogatott Levelezés* nem is ígér teljességet, inkább csak hívja, sürgeti ennek megszületését. „A meglevő levelek frja — a szerkesztő — ilyen számbavétele új, ismeretlen anyagok nyilvánosságra kerülését segíti elő, és ezáltal mielőbb mód nyílt József Attila teljes levelezésének kiadására.”

Apróság ugyan, de bosszantóan érthetetlen, hogy a kötetbe minden levélíró és minden címzett teljes néven szerepel, csak Flóra tűnik fel többször is vezetéknev nélkül, a kötet egészétől idegen szellemben, mint valami fantom, képzeletbeli nőalak.

Az Akadémiai Kiadó, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös kiadványaként jelent meg az Új Magyar Múzeum sorozatban a levelezés kötet, és szerencsés ötlet, hogy külső formájában hasonlít a korábban megjelent négy kritikai kiadás kötetéhez.

Tudom, hogy Török Gábor újabb kutatásait összegező könyvéről csupán azokat az észrevételeimet kellene megírnom, amelyek az irodalomtudomány, a stilisztika körébe tartoznak. Gyanítom, hogy minden egyéb illetlenség, de nem tudok ellenállni a kísértésnek és nem is szeretném elhallgatni azt, amit a tudományos eredményekkel egyenrangúan fontosnak érzek.

A *József Attila-kommentárok* sok-sok érdekes, lényeges mozzanatra és összefüggésre világít — az egész könyv jól követhetően körülír, szinte letapogat egyféle közelítési-értelmezési módszert. Amikor a versekhez, versrészletekhez hajol Török Gábor, mindig szeretet és figyelem érződik a mondataiban — egyhelyütt Kosztolányi megjegyzésével vitatkozik, és ars poetica-szerűen így zárja fejtegetéseit: „Kosztolányi tévedett... pedig tán mindnyájunknál jobban tudott magyarul. De ebben az esetben elfeledte, hogy a vers bezárul az elfogult ellenszenv előtt; csakis a szeretetnek nyílik meg.” A tételeken is megfogalmazott, s az elemzésekben mindig érvényesülő kutatói magatartással szemben az egész kötetet átjárja valami — számomra érthetetlen — támadó hang. A nehézkesebb bevezető fejezetet terheli leginkább ez az indulatos védekezés-agresszivitás — sértettség, amelyik nem ölt alakot, csak a sorok között gomolyog, és zavarba ejti az olvasókat, nehezíti az eligazodást. A szűkebb szakma képviselői talán tudják, hogy milyen harcok, elvi ütközések nyomaival találkozunk a könyvben, de számomra nem világos, hogy Török Gábor

miért védelmezi ilyen „bekerítetten” a maga igazát. Irodalomtörténeész kollégáiról szokatlanul summás, legtöbbször csak legyintő, pár szóval „helyretevő” ítéletet mond — vitáiban nyoma sincs a mások iránti figyelemnek, tapintatnak. „Régi bírálójá”-ról beszél, aztán „návf dogmatikusokról”, másutt a dogmatikusokkal szemben önmagát — s egyedül csak magát — „makacs tévelygőnek” nevezi; a megbántott ember önbizonyító hangját hallhatjuk itt is, ott is. „Mi a helyzete ennek a tudományágnak Magyarországon? Hét-nyolc éve még meglehetősen sok értetlenkedő bíráló támadt nekem. Azóta Hankiss Elemér, Fónagy Iván, Szabolcsi Miklós és Zsilka Tibor munkái hozzászoktatták mind a szakembereket, mind a közönséget, hogy erről az oldalról is meg lehet közelíteni a műalkodást.”

Pedig aki csak az elemzésekre figyel, aki követi Török Gábort „mikroszkopikus munkájában”, az igazán értékes gondolatokkal találkozik. Munkájának nincsen szüksége külsődleges, támadó védelemre. Mindig apróságokat vizsgál — látszólag apróságokat! —, és olyan következtetésekre jut, amelyekkel az egész József Attila-életmű könnyebben bebarangolható. A *Csiszolás vagy csorbítás?* című fejezet például *A tőkések hasznáról* című vers „átalakulásáról” szól. Az élesen politizáló, antiimperialista költemény az 1934-es *Medvetánc* kötetben „megszelidül”; a címe is *Haszonra* változik. Török Gábor szellemesen, nagy műgonddal kíséri a versváltozatok útját, szavanként méri az esztétikai értékváltozásokat, s meggyőzően bizonyítja, hogy például az ajánlás utolsó sora nem kényszerű engedelmességből, nem politikai kompromisszum miatt módosult. Az újabb szöveg jobb, mint a harsányabb, politikusabb változat. Hasonlóan izgalmas, olvasmányos — s éppen ezért nem csupán néhány szakembernek szól — a metaforikus főnévi összetételekről szóló rész, József Attila olyan képeinek, szóalkotásainak elemzése, mint a „malacvilágosság”. Egy-egy szó — s József Attilánál több ilyen is akad —, éppen különös elvonással vagy jelentésfelújítással, olyan kiemelkedő lehet, hogy jellemezni tudta a költőt. Török Gábor ilyen gyönyörű szavakat választ és tesz nagyító alá: csilló, szipoly, hars, ügyeletes, topog, hibban. Stilisztikai fejtegetést olvashatunk a gyakori kicsinyítésekről — nem a lefokozó, negatív értelmű kicsinyítést vizsgálja, hanem a gyöngédséget, játékoságot, az oly sokszor idézett József Attila-i törekénységet kifejező kicsinyítéseket. A *Szövegtani böngészés* című nagyobb fejezet elsőként a lírai vers zárójeleinek funkciójára kérdez. Itt ír az *Óda* két zárójeles részéről is — számomra nem egészen meggyőzően. Török Gábor úgy véli — s ebben igaza lehet —, hogy „a költő egyes szám második személye, felhívottja . . . látomásalak”. Szerinte az ötödik tételig ehhez a látomásalakhoz szól a költő, s éppen a legerotikusabb, nyílt felszólítás után döbben rá, hogy irréális közlése nem folytatható. A „milyen magas e hajnali ég . . .” kezdetű rész ezért

kerül zárójelbe. Csakhogy a rádöbbenésnek, a józan felismerésnek ellentmond, hogy ez a zárójeles rész a vers legelragadtatottabb szakasza, a mámor olyan képeket teremt, amelyeket sokáig „irracionalisnak” neveztek. A zárójelet inkább úgy értelmezem, hogy a költő eddig szerelmeséhez beszélt — akár valóságos, akár látomásbeli szerelmeséhez —, s itt, a vers vége felé, már nem közeledik, nem szólít meg, hiszen a szerelmi együttlét beteljesedett. A zárójeles rész a maga gyönyörének pillanatáról szól — valóban másféle állapotról.

Kérdéses számomra az is, hogy lehet-e az *Eszmélet* darabjait külön-külön versként elemezni, mégha egy nyelvi-költői jelenség gyakoriságát vizsgálja is a szerző. Ugyanígy nem tartozik a kötet legfontosabb mozzanatai közé, mégis ellentmondásra ingerel, hogy az utolsó évek istenes verseiben „olyan metafizikai nyugalanságot” érez Török Gábor, amelyet menteget — hogy úgy véli, mentegetésre szorul a *Nem emel föl* vagy a *Bukj föl az drból* kétségbeesettsége.

A József Attila-kommentárokban néhány nagyszerű konkrét elemzéssel, megfigyeléssel találkozhatunk. A stilisztika felől közeledve is eljuthatunk a költemények „magjáig”, a költő világszemléletéig akár. Emlékezetes például a *Majd emlékezni jó lesz* című vers egyetlen utalásának felnagyítása: Gömbös Gyula kedvenc szavajárása volt a „téglahordók”; a nemzeti építőmunkára buzdított vele unos-untalan József Attila verssorában így fordítja visszajára a frázist: „Mert hordtam téglát kinnal s jól tudom, / a kín teszi, hogy lett belőle börtön”.

Török Gábor kutatásainak általánosabb értéke, hogy kedvet is ébreszt az efféle „szöszmötöléshez” — nem nyerses hangú támadásai-ban, fedezék mögé menekülő lövöldözéseiben, hanem versértelmezéseiben mutat példát a megközelítés és befogadás nagyon rokonszenves módjára. A könyvet a Gondolat Kiadó jelentette meg 1976-ban.

LEVENDEL JÚLIA

TÁRSASÁGI HÍREK

HORVÁTH JÁNOS

1911–1977

Tudományágak osztoznak abban a súlyos veszteségben, amely Horváth János elhunytával érte a magyar tudományos életet. Tanszékvezető egyetemi tanár volt az ELTE Latin Tanszékén, társelnöke az MTA Középkori Munkabizottságának, tagja az Irodalomtudományi Intézetben működő Reneszánsz-kutatások Osztálya tudományos tanácsának, szerkesztő bizottsági tagja a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* c. közép- és újlatin kiadványsorozatnak, társ-szerkesztője a *Középkori kultúráink kritikus kérdései* (1974) c. tanulmánykötetnek s korábban egy ideig irányítója az MTA Ókortudományi Kutatócsoport középlatin szótárszerkesztőségének. Jó kapcsolat fűzte a magyar nyelvészekhez is.

Horváth János elsősorban klasszika-filológus volt, ezért is indította meg tanszéki kiadványként a *Klasszika-Filológiai Tanulmányok* c. sorozatot 1974-ben. Akik tőle tanulták meg a latin filológia alapismereteit, jó iskolát jártak és később is biztos támaszkodhattak tanácsaira oktató munkájuk vagy tudományos kutatásaik közben.

Horváth János azonban nemcsak klasszika-filológus volt, hanem magyar irodalomtörténész is. Egyike azoknak, akik felismerték és nyíltan hirdették a magyarországi latinság szoros hozzátartozását egyfelől a klasszika-filológiához, másfelől pedig a magyar irodalomtörténethez. A felszabadulást követő évtizedekben minden alapvető munkája ennek a felismerésnek jegyében fogant s nyitott újabb és újabb fejezeteket az Árpád-kori irodalom történetében. Horváth kamatoztatta elsőként a latin prózaritmusból levonható forráskritikai tanulságokat középkori szöveghagyományunk rekonstrukciója során (*A ritmikus próza történetéhez: Rogerius mester Carmen miserabile*-je. Magyar Századok 1948.) és kutatásait folytatva átfogó igénnyel kiterjesztette vizsgálatait az egész Árpád-korra. Így született meg élete főműve, a Kossuth-díjjal jutalmazott *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái* (1954) c. nagyszabású szintézise, mellyel elnyerte az irodalomtudományok doktora fokozatot. A *Stílusproblémákhoz* hasonló, széles körű visszhangot keltettek más alapvető kutatásai is.

Magára vonta a közvélemény figyelmét a krónikás hagyomány hun–magyar koncepciójának Kézaira visszavezetett genezise (*A hun-*

történet és szerzője. ItK 1963.), az eredeti gondolatokban különösen gazdag, de felfokozott polemikus kedvvel írt összefoglalása középkori történetírásunkról (*Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit*. Acta Linguistica 1971.), a sokat vitatott Anonymus-kérdés merőben új értelmezése, a tények és a belőlük levonható következtetések zárt rendszerbe állítása s az egész problematikának e logika alapján történő felgöngyölítése (*P. mester és műve*. ItK 1966.; *Anonymus és a Kassai Kódex*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. 1974.), végül forrásértékű tanulmányai Janus Pannoniusról elvi síkon (*Janus Pannonius műfajai és mintái*. In: *Janus Pannonius*. 1975.) és szövegfilológiai tekintetben (*Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben*. ItK 1975.).

Horváth János magyar irodalomtörténetési érdemei nem merülhetnek, s természetesen nem is merültek ki a felsoroltakkal. Sőt, e látványosnak mondható, mindenestre általános érdeklődést keltő tanulmányai mellett szép számmal akadnak nagy figyelmet, de szűkebb szakmai publicitást kapott, mikrofilológiai dolgozatai is. Ragadjuk ki példaképp Árpád-kori irodalmunk kezdeteire vonatkozó részeredményeit.

Horváth a Gellért-legendák forrásértékét kutatva (MTA I. OK XIII. 1958.) nemcsak a *Legenda maior* és *minor* közötti kronológiát tisztázta, hanem azt is, hogy mindkettő visszavezethető egy olyan őstípusra, mely kétségtkívül egyidős a marosvári püspökséggel. Ily módon a történeti hitelesség rangjára emelte a *Legenda maior* sokak által interpoláltnak vélt részeit (Ajtony-monda, őrlódal stb.), nevezetesen a Walther mester rectori működéséről szóló híradást is. Ez utóbbi nem kevesebbet állít, mint azt, hogy 1030-ban Walther irányítása alatt már nagy létszámú latin oktatás folyt Marosvárott az elűzött baziliták megüresedett görög monostori iskolájában. Íme egy továbbgondolásra készítő végkövetkeztetés.

Horváth egy másik tanulmánya (*Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink*. ItK 1956.) a marosvári görög keresztény központ megszűnése (kb. 1030) utáni időszakba vezet át, tüzetes irodalomtörténeti vizsgálat tárgyává téve a veszprémvölgyi görög monostor úgynevezett István-causulájának leoninus hexameterait (1031).

Az *Intelmek* elemzése (Művelődésügyünk 1974. 22. sz.) eredetileg sokkal részletesebben készült el, mint ahogyan azt a lényeges részeiben megrövidített publikációból vélhetnénk. De még így is élesen exponálódik Horváth igen határozott, sokfelé alludáló véleménye. A sok megállapítás közül kettőre kell különösen odafigyelnünk. A szerzőségről ezt mondja: „Az Intelmek több közreműködő munkájaként állott elő, de ebben a munkában a súlypont István királyra esik, talán valóban ő a szerkesztő — constituit”; műfajáról pedig így nyilatkozik: „nem törvény, hanem királyi tükör — speculum regum”.

Ismét két olyan végeredmény tehát, melyből sok minden következik Árpád-kori irodalmunkra nézve.

Visszatérve kiinduló gondolatunkhoz, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Horváth eredményei döntően hozzájárulnak a latin keresztény műveltség prioritásának megkérdőjelezéséhez és újabb távlatok felvillantásához. Munkái nyomán — ha részeredményeit összegezzük — szinte kitapinthatóvá válnak az ősköltészetből a középkorba történő átfelföldés eddig rejtett összekapcsoló ízületei. Mert bizonyítása szerint: 1. a marosvári iskola lendületes kezdeti működése tény, de tegyük hozzá: ez csak akkor magyarázható, ha más megközelítéssel feltételezzük falai között előzetesen a görög keresztény oktatást; 2 a veszprémvölgyi István-causula feliratában görögös és magyaros elemek zavarják a latinitást, a bazilisszák szemmel láthatólag nem értik a latin szöveget, meg is csonkítják („Gislar — egina”), nyilván azért, mert bizánci missziós területen dívó szokás szerint a térítők csak görögül és az illető nép anyanyelvén tudtak; 3. Az *Intelmek* irodalmi műfaja a speculum regum, vagyis nem annyira nyugati import, mint sokkal inkább a divatos bizánci katoptrikus műfaj leszármazottja.

Hosszasan időzhetnénk még sok tanulságos megfigyelésnél, mivel Horváth János életművének minden részlete alapos figyelmet érdemel. Méltó lenne emlékéhez, hogy élete utolsó terveinek legkedvesebbikét valóra váltva, gyűjteményes kötetbe foglalnánk időtállóan bizonyult, szétszórta megjelent és nehezen hozzáférhető dolgozatait.

V. KOVÁCS SÁNDOR

MÉSZÁROS VILMA

(1921 — 1977)

Irodalomtudományunknak és egyetemi világirodalmi oktatásunknak egyik legtisztább szellemű, legrokonszenvesebb munkását temetjük el. Mészáros Vilma irodalomtörténész volt. Első renden a francia iroda om kérdései foglalkoztatták, de biztos kézzel nyúlt a német, sőt a kínai irodalom némely jelenségeihez is. Több nyelven olvasott, jól tudott kínaiul. A franciák közül Balzac s az újabb regényírók, kivált Camus, a németek közül Thomas Mann, a kínaiak közül Lu Hszin vonzotta és ihlette leginkább. Az irodalmi műfajok közül a regény problematikája mozgatta meg legtermékenyebben kutatói fantáziáját.

Tanulmányaiban egyszerre tudott világos és mélyenjáró lenni. Marxista volt. Ideológiai biztonsággal tárta föl problémái gyökérzetét, sohasem elégedett meg a felszínes, csak-terminológiai jelzésekkel, a szokványos értékeléssel. Mesterei közül Lukács Györgyöt érezte magához legközelebb. Visszahúzó, halk és szerény asszony volt, de tudományos elgondolásai mellett keményen kitartott. Szelíd, de szinte törhetetlen erővel védte, amit igaznak érzett, akár előszóban kellett vitáznia, akár írásban.

Az ELTE Világirodalmi Tanszékének docense volt, egészen kivételes hatású pedagógus. A fiatalok nemcsak előadásait hallgatták lankadatlan figyelemmel, nemcsak az általa vezetett szemináriumok munkájában vettek részt lázas igyekezettel, hanem felkeresték őt az egyetemi órákon kívül is, körülsegítették tanszéki szobájában, a folyosókon, s mindenütt, ahol csak elérték. Fiúk és lányok egyaránt. S ő sohasem fáradt bele a tájékoztatásba, bírálgatásba, elismerésbe. Tudásának, előadásmódjának, vitamódszerének sajátos sugárzása volt. Komolyan vette, tüzetesen és sugallatosan elemezte a diákok minden kételyét és ellenvetését, és derűs készséggel adott nekik igazat, ha olykor arra került a sor. S egy-egy hallgatójának egyéni elgondolásai napokig foglalkoztatták. Tájékoztatta róluk tanártársait, megvitatta a kérdéseket velük is.

Mészáros Vilmában nagyon sokat veszítettünk. Nemcsak egy hiteles szavú irodalomtudóssal és az ifjúságnak egy varázsos vonzású mesterével lettünk szegényebbek, hanem egy példásan tiszta emberrel is.

K. L.

SZALATNAI REZSŐ

(1904 – 1977)

Eszmélése, íróvá válása a trianoni döntéssel létrehozott Csehszlovákiában bontakozott ki. Ez egyszerre többféle és sajátos kötődést jelentett számára a szülőföldről: szülőfalujához Nagyszalatnához s szélesebb értelemben Szlovákiához, és egyben meghatározta munkásságának célját, értelmét.

Az ún. első republika demokratikus légköre szabad kibontakozást biztosított a radikális és humanista szellemnek, amely itt közvetlen kapcsolatot teremthetett a munkásmozgalommal. Szalatnai Rezső ifjúkorának meghatározó élménye a szlovákiai parasztság sorsát feltáró és felkaroló Sarló-mozgalom, amelynek alapító tagja volt. Ugyanakkor azonban a Csehszlovákiai Népszava munkatársaként s a po-

zsonyi Munkásakadémia előadójaként bekapcsolódott a szociáldemokrata párt kulturális munkájába is, hidat teremtve a haladó értelmiség és a dolgozó osztályok között.

Szellemi arculatának második meghatározója a kisebbségi lét volt, ami ugyancsak komplex feladatok elé állította. Mint pozsonyi tanár és közíró azon munkálkodott, hogy egyrészt: szabadon és magas színvonalon bontakozzék ki a kisebbségbe szakadt magyarság kultúrája; másrészt: hogy e kultúra kapcsolatba kerüljön a haladó cseh és szlovák irodalommal, művészettel. A harmincas–negyvenes években sorra jelennek meg művei, amelyek *Győri Dezső költészetét* (1936), *A szlovenszkói magyar lírát* (1937), Petőfi, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond szlovákiai kapcsolatait tárgyalják. Ugyanakkor jegyzeteket tesz közzé a cseh–szlovák–magyar szellemi együttműködésről (1934), s antológiákat állít össze, amelyek a szomszéd népek irodalmainak, költészeinek kölcsönös megismerését szolgálták.

a „Nem lehet elhagyni a hont a hazáért, holott a haza nyilván jobb, kényelmesebb” — írta 1940-ben a bécsi döntést követő időkben, mintegy hitvallást téve szülőföldje, a kisebbségi magyarság sorsa és remélt autonómiája mellett. A fasizmus egyre erősödő nyomása idején ragyogó publicisztikai cikksorozatban hirdeti Pozsonyból a humanizmus és a dolgozó osztályok összefogását célzó népfrempolitika gondolatát.

Meg kellett azonban érnie eszméinek ideiglenes vereségét: a kisebbségi magyarságra nehezedő szörnyű repressziót, amely széles tömegek kitelepítésével járt. Akarata ellenére így kényszerült elhagyni a hont, hogy a hazában, Budapesten települjön le a negyvenes évek közepén.

A sorsváltás élete derekán érte. Nehezen, de lassan mégis asszimilálódott új környezetéhez, s töretlen hittel folytatta munkásságát azoknak az eszméknek a jegyében, amelyek ifjúkorát meghatározták. Lírai hangvétellő monográfiában rajzolja meg *Juhász Gyula hatszáz napját* (1962), a költő egyik legtermékenyebb alkotói periódusát a határmenti Szakolcán. Ragyogó portrészorban örökíti meg a magyar irodalom szlovákiai hagyományait Bél Mátyástól Fábry Zoltánig (*Arcképek háttérben hegyekkel*, 1969), regényben állít emléket a 18. századi pozsonyi polihisztor, Kempelen Farkas emlékének (*Kempelen, a varázsló*, 1957), s irodalomtörténeti kézikönyvekben népszerűsíti a cseh és szlovák irodalmakat. Élete végén *Kisebbségben és igazságban* (1970) címmel közzé teszi az 1938 és 1946 között írt antifasiszta publicisztikáját, amely egyszerre küzdött a humánus, a demokrácia gondolatáért és nemzete, nemzetisége jogaiért.

Halálával olyan életművet hagyott maga után, amelynek tanulmányozása, eszméinek folytatása igaz kötelességünk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. IV. 14. Terjedelem: 21 (A/5 ív)

77.441 8 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős: Bernát György

KÜLÖNSZÁM

ADY ENDRE

SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

FORUM

BÓKAY ANTAL: Elidegenedés és emberi teljesség (A Téli éjszaka világképe)	640
BÉCSY ÁGNES: József Attila <i>A Dímánd</i> című versének értelmezéséhez	659
KISPÉTER ANDRÁS: Fodor Józsefről. Az Egy költészet története alkalmából	676
FENYŐ ISTVÁN: A Tudományos Gyűjtemény Vörösmarty Mihály szerkesztésének idején	681

A HOMÁLYBÓL

FRIED ISTVÁN: A népies hexameter kérdéséhez (Vitkovics egy elfelejtett fordítása)	702
VÖRÖS IMRE: Egy XVIII. századi könyvsiker (Lázár János <i>Florindája</i>)	712
VIHAR BÉLA: Arany János áldásával... (Emlékezés Bánóczi Józsefre)	723

VITA

RUBIN PÉTER: Teleki Emma és Auguste de Gerando házassága kapcsán	725
BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Néhány szó, utólag	729
SPIRA GYÖRGY: Egy kis helyesbítés	730

KÉT KRITIKA EGY KÖNYVRŐL

HAJDÚ PÉTER: Képes Géza: <i>Az idő körvonalai</i>	732
KERESZTURY DEZSŐ: A Képes-jelenség	736

SZEMLE

WEÖRES SÁNDOR: S. Sárdy Margit: <i>Petrőczy Kata Szidónia költészete</i>	741
GYENIS VILMOS: Kecskeméti Alexis János <i>Prédikációs könyve</i>	743
KULCSÁR PÉTER: <i>Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház történetéből</i>	750
NEMESKÜRTY ISTVÁN: Szakály Ferenc: <i>A mohácsi csata</i>	755
Kurcz Ágnes: <i>Középkori kútjaink kritikus kérdései</i>	758
VÁSÁRHELYI JUDIT: Két új könyv — két régi város (Zolnay László: <i>Ünnep és hétköznap a középkori Budán</i> ; Bálint Sándor: <i>Szeged reneszánsz kori műveltsége</i>)	760
KULIN FERENC: Király István: <i>Irodalom és társadalom</i>	765
LEVENDEL JÚLIA: „...én kilépek elibétek” (József Attila <i>Válogatott Levelezése</i> ; Török Gábor: <i>József Attila-kommentárok</i>)	775

TÁRSASÁGI HÍREK

Horváth János 1911–1977 (V. Kovács Sándor)	781
Mészáros Vilma 1921–1977 (K. L.)	783
Szalatnai Rezső 1904–1977 (Botka Ferenc)	784

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

Index: 25410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft

1 szám ára: 12,— Ft

Index szám: 25 410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Irodalom történet

1977 4

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1977. LIX. évf. 4. szám.

★

Új folyam IX. 4. szám

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztőbizottság:
AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN
LŐKÖS ISTVÁN · MEZEI MÁRTA · OROSZ LÁSZLÓ
POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON · VÖRÖS IMRE
WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
BÁNYAI GABOR · PAÁL RÓZSA

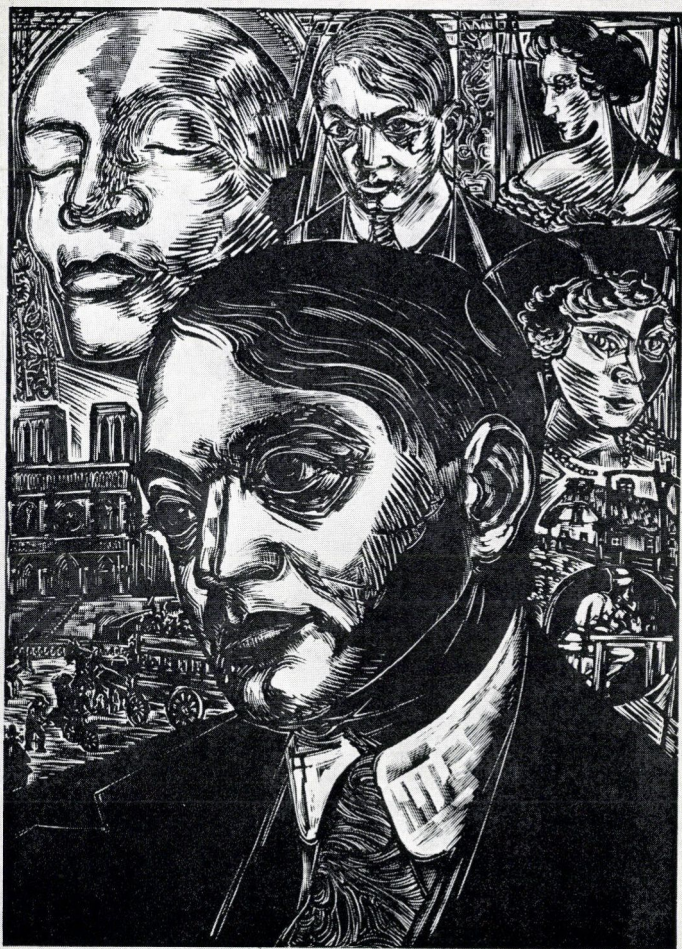
Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c.
Telefon: 377-819

TARTALOM

BUDAY GYÖRGY: Ady Endre (fametszet)	
SZIKLAY LÁSZLÓ: Ady és szomszédaink	787
VEZÉR ERZSÉBET: Ady és a radikálisok	814
VADAS JÓZSEF: Ady Endre szemci	858

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon.

ADY ENDRE (1877-1919)

A. B. 71

ADY ENDRE
(1877-1977)

Buday György
(fametszet)

ADY ÉS SZOMSZÉDAINK

„Komparatistikán ma már nem a hatások, az irodalmi örökségek kutatását értjük, tehát nem is a voltaképpeni összehasonlítást, hanem inkább az irodalmak szembesítő vizsgálatát. Mindez eleve feltételezi, hogy például Európában, illetve az európai nyelvekből fakadt irodalmakban, nemcsak a különbségek, hanem a közös vonások is fölismerhetők.”¹

Sőtér Istvánnak e szavait a magunkévá téve mi ebben a tanulmányban születése századik évfordulója alkalmából nem Adynak a közvetlen szomszédainkra gyakorolt hatásával fogunk foglalkozni. Hogy Ady a maga szuggesztív, nagy egyéniségével és ébresztő indításokat adó költészetével *hatott*, arról már sok szó esett — nemegyszer talán túlzott mértékben is hangsúlyozva a költői hatás, a másik oldalon az epigonizmus mértékét. De annak a magyar fejlődésnek, amelyet Ady kezdeményezett, és életművével — hosszú ideig még a halála után is — fémjelzett, a szembesítése szomszédaink fejlődésével mind a mai napig nem történt meg, legalábbis abban a mértékben s azzal az intenzitással nem, amely a kelet-közép-európai komparatistika mai fejlettségi fokán kívánatos volna. Mi ebben a tanulmányban erre a feladatra csak kísérlet formájában vállalkozhatunk: ez eleve meghatározza fejtegetéseink vázlatos jellegét. Nyilvánvaló, hogy annak, amit itt most röviden elmondunk, egy monográfia nyersanyagának kell lennie. Ha valaki egyszer vállalkoznék az elkészítésére, igen sok szempontból tehetné teljesebbé a kelet-közép-európai irodalmi, sőt, általános kulturális fejlődésről alkotott képünket.

*

¹ SÖTÉR ISTVÁN: *Werthertől Szilveszterig*. Bp. 1976. Szépirodalmi. 9.

Az, amit a különböző kelet-közép-európai irodalmakban „szimbolizmus”-nak, „impresszionizmus”-nak és „szimbolizmus”-nak, „modernizmus”-nak, „moderná”-nak neveznek, feltehetően, sőt kimutathatóan reakció arra az alapjában véve még mindig romantikus színezetű, a nemzet ősi dicsőségét, népköltészete erényeit hangsúlyozó, de mindezt már epigonizmussá alacsonyító irányzatra, amit nálunk — a magyar irodalomban — „népnemzeti”-nek nevezünk. Ennek az irányzatnak a megfelelői minden szomszédunknál megtalálhatók, s akárcsak nálunk, a szomszédban is tanúi lehetünk annak, hogy a provinciális életforma lassú, fokozatos felszámolásának a fiatal nemzedék részéről a hagyományokkal való szembeszállás: a „hivatalos” irodalommal szemben tanúsított ellenzéki magatartás lesz az eredménye. Ennek az ellenzékiiségnek, illetőleg felléptének nem egyidőben és nem mindenütt egyforma intenzitással lehetünk a tanúi; van, ahol már a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben fellépnek az „atyák” konzervatív epigonizmusával szemben,² s van olyan nép, ahol csak századunk elején sikerül megindítani a támadást a romantikusan „népies” (álnépies) költészet ellen.³ Hogy nálunk, Kelet-Közép-Európában a romantikus költői magatartás s ezzel együtt a romantikus életszemlélet sokkal tovább fennmarad, mint nyugaton, arra — a történeti regénnyel kapcsolatban — más helyen igyekeztünk rámutatni.⁴

² KOMLÓS ALADÁR: *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. Bp. 1959. Gondolat. 523. — Vö. tőlünk: *A szlovák irodalmi élet a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben*. Filológiai Közöny, 1958. 250–272. — Módosított változata: *Az ifjú Hviezdoslav*. Bp. 1965. Akadémiai, 9–14. — *Szomszédainkról*. Bp. 1974. Szépirodalmi, 221–255. — *A századvég ellenzéki irodalmának történetéből*, Gáspár Imre. Bp., 1955. Művelt Nép. 198 l.

³Vö.: IVAN KUSÝ: *Cesta kritika* (Literárne dielo Františka Votruba). Bratislava, 1957. SAV. 225 l.

⁴ *Romantika és realizmus a századvég történeti regényeiben* (Sienkiewicz, Jirasek, Gárdonyi). In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1969. Akadémiai, 509–547. — *Szomszédainkról*, i. m. 278–317.

Tegyük itt mindjárt hozzá: abban, amit a mi irodalmunkban és szomszédainknál a századfordulón, majd főleg századunk első két évtizedében — a nyugat-európai fejlődéshez képest kissé megkésetten — „modern”-nek nevezünk, ismét csak sok a romantikus elem, a romantikus költői és életérzés öröksége. De másfajta, sok helyen „újromantikus”-nak nevezett romantika ez, nem a provinciáé, hanem a nagyvárosoké, vagy — kelet-közép-európai viszonylatban — legalábbis azé a magatartásé, amely el akarja érni, utánozni akarja a városi életformát. „Párizs az én *Bakonyom*”: fejezte ki talán Ady a legtömörebben ennek a változásnak a lényegét.

Annak a modern — és sok elemét tekintve szimbolista — költészetnek a megteremtői, amely nálunk és követlen szomszédainknál az idősebb nemzedék epigonizmusához képest meghozta a gyökeres változást, általában a huszadik század első évtizedében, 1906–1908 táján lépnek föl mind a magyar, mind a szerb-horvát, mind a román, mind a szlovák irodalomban. Hogy mi mindent jelent az az „új”, amit — legtöbb helyen az „öregék” megbotránkoztatására — ez a költészet hozott, azt talán e tanulmány egészének sikerül majd bebizonyítania. Itt most — bevezetésül — mintegy a provinciális-„népies” költészettel szemben az urbánus költészet egyik jellemvonásaként egyetlen szempontot szeretnénk hangsúlyozni. A „modern” költő versében nagyon sokszor társalog, vitatkozik, harcol önmagával úgy, hogy a másik énjét egy másik személy vagy allegorikus figura — szimbólum — alakjában testesíti meg.⁵ Ennek a szimbolista lírára jellemző költői eljárásmodnak az előképei már a messze múltba visszanyúlnak, alaposabb utánjárással már a középkortól kezdve találhatnánk rá példát. A mi szempontunkból talán Edgar Allan Poe *Hollóját* hozhatnók fel „ős”-mintának. A huszadik század első felének több költője is lefordította magyarra, szlovákra pedig az a Vladimír Roy,⁶ aki a maga irodalmában

⁵ E szempont megbeszéléséért e helyen is hálás köszönetet mondok RÁBA GYÖRGYNEK.

⁶ Vö.: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava, 1960. Osveta. 478.

Ady egyik első híve és átültetője volt. Baudelaire „az ember” és „a tenger” küzdelmével mutatja be a lelki élet „titkainak” „örök küzdelmét”. A költő személyiségének ez a megkettőzése végigvonul a 19. század második felének csaknem egész nyugat-európai líráján. A huszadik század első éveiben megtaláljuk Kelet-Közép-Európában is. A magyar olvasó számára talán elég, ha Ady *Jó Csönd-herceg előttjére* utalunk. Mégis, ha a nyugat-európai s a kelet-közép-európai szimbolista („modern”) költők művészi alapállását vizsgáljuk, ebben az alapállásban egy lényeges különbség könnyen föllelhető.

Amikor Baudelaire a teljes feloldódást, a hasis-okozta mámort kereste a nagyváros számára már semmit sem nyújtó elidegenedésével szemben, megírta az *Hôtel Pimodant*.⁷ Figyeljük meg, mivé alakítja át ezt Ady *A magyar Pimodán* című írásában.⁸ Nem a hasis mámoráról, — a hazai életformához inkább alkalmazkodva: bormáorról van itten szó, bormáorról, amelybe a költő hazája, népe keserű sorsa, nyomora elől menekül. És tiltakozik. A hazai költő — a hazai modern költő — magatartása tehát egy szempontból nem változott meg a 19. századi kelet-közép-európai költők magatartásához képest: amikor alkot, állandóan szeme előtt tartja népe, nemzete sorsát. A huszadik század elején — természetesen — már egészen más értelemben, mint — mondjuk — Vörösmarty korában. De az alapmagatartás egy: a költő és a politikus, a költő és a nép (a nemzet) vezére ugyanaz a személy, elválaszthatatlanok egymástól. Az Ady-„botrány” a költő ellenfelei szemében legalább annyira politikai, mint költői-művészeti botrány.

Vegyük ehhez hozzá a szlovák szimbolizmus („moderna”) megalapítójának, Ivan Kraskónak (1876–1958) *Otcova roľ a (Apám földje)* című versét. Krasko — nagyszebeni, brassói gimnáziumi tanulmányai folyamán Eminescu neveltje⁹ —

⁷ THÉOPHILE GAUTIER: *Charles Baudelaire*. In: *Les fleurs du mal*. Nouvelle édition. Paris, 1898.

⁸ Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Bp., 1954. 233–252.

⁹ *Dejiny* ..., i. m. 426.

a csehországi Slanéban, majd Kloboukyban volt vegyész-mérnök. Honvágy gyötörte, mikor ezt a költeményét írta. Itt csak egy versszakát idézzük:

„A nedves rögön reccsenő száraz
tarlót hág lábam.
Mellettem lépdél, érzem, *valaki*,
homlokán ránc van,
jóságos szemén mintha halk, szelíd
panasz-vád égne:
— mért hagyta el az apai hantot,
nincs, aki védje.”

(Darvas János fordítása)¹⁰

Nyilvánvaló, hogy ez a *valaki* — Poe *Hollójához*, Baudelaire tengeréhez, Ady *Jó Csönd-hercegéhez* hasonlón — az ember: a költő másik énje, ebben az esetben az esetben a „jóságos” lelkiismeretfurdalás szimbóluma, a hontalan művész szemrehányása önmagának: nincs, aki megvédje az ősi rögöt az elnemzetlenítéssel szemben.

S ha a későbbiekben Ady sajátos költői mondanivalójához és módszereihez képest némi ütemeltolódást is fogunk a szomszédainknál tapasztalni, itt csaknem teljesen azonos az időpont: Ady az *Új versekkel* 1906-ban, Krasko első kötetével, a *Nox et solitudo*val 1909-ben jelentkezik (miután egész sor fontos verse folyóiratokban már előbb megjelent). Biztos, hogy az adott időpontban nem ismerték — nem is ismerheték — egymást; hiszen Krasko — magát száműzöttnek tekintve — kint élt Csehországban, s amit Ady Párizstól kapott, azt a szlovák költő — cseh közvetítéssel ugyan — éppen úgy a franciáktól, olvasmányélmények formájában. De meg lehet-e a két egyébként lelki alkatuk, temperamentumuk szempontjából egymástól annyira különböző — költő hasonló költői magatartását, szemléletmódját, sőt kifejezéskincsét pusztán a rájuk kétségtelenül *ható* francia szimbolistákkal magyarázni?

¹⁰ DARVAS JÁNOS: *Hegyorszdg hangja*. Bratislava, 1934. c. antológijából idézzük: *A szlovák irodalom története*. Bp., 1962. Akadémiai, 522. — A *valaki* („ktosi”) szót mi húztuk alá.

Ezzel a kérdéssel akarunk rátapintani a dolog lényegére: abból, amit egy Verlaine-től, egy Rictustól, egy Mallarmé-tól *öszttönzésképpen* kaptak, sohasem lehetett volna új magyar vagy éppen új szlovák költészet, ha a kor jellegzetesen hazai viszonyai nem tették volna lehetővé, illetőleg nem követelték volna meg az új lírát, az új költői magatartást.

Ady hatása?

Ha *csak* erről volna szó, akkor szomszédainknál mindössze a nagy magyar költő *epigonjairól* beszélhetnénk. Talán az eddigiekből is világos, hogy ezzel viszont nagyon is leegyszerűsítőnk a dolgot. Mindössze egy-egy Adyt utánzó versre, egy-egy adys kifejezésre, a kétségtelenül nagyszámú szerb-horvát, szlovák, cseh, román nyelvű műfordításra. Ennél a kérdés viszont sokkal bonyolultabb, főleg akkor, ha a komparatistikának a fejtegetéseink elején leírt idézetben foglalt módszere alapján közeledünk hozzá. Mi nem azt a néhány *adalékot* akarjuk itt összegyűjteni, amellyel mások Adynak a szomszédok költészetére gyakorolt hatását már bebizonyították, illetőleg bizonyítani akarták, hanem szembesíteni akarjuk a nagy magyar költő művészi mondanivalóját, hanghordozását azzal, amelyet — ismételjük, némi ütemeltolódással — szomszédainknál, híveinél és ellenfeleinél tapasztalunk.

Mindenekelőtt: itt most *csak* azoknak a nemzeteknek a költőiről fogunk szólni, amelyek 1918-ig a régi Magyarországon „nemzetiségek” voltak. Az Ady-„probléma” e nemzeteknél még 1918 *után* is egészen más formában és egészen más minőségben jelentkezik, mint Kelet-Európa többi nemzeténél. Már maga az a tény is elgondolkodtató, hogy hosszú ideig a vajdasági szerbek ismerik, szeretik, idézik és fordítják Adyt, a régi Szerbiában nincs vagy pedig csak alig van visszhangja.¹¹ A cseh Bohumil Müller Ady-fordításai is

¹¹ Vö. VUJICSICS D. SZTOJÁN: *Ady és a szerbhorvát írók (Visszaemlékezések és vallomások margójára)*. Világirodalmi Figyelő, 1958. 2. sz. 134.

Pozsonyban készültek,¹² elsősorban a szlovák sajtó reagált rájuk, amikor pedig — már a negyvenes években, a fasiszta német megszállás idején — a szlovák Anton Straka a cseh Antonín Hartllal Adynak tragikus módon soha tető alá nem hozott cseh fordítását készíti elő,¹³ hazai élményekből táplálkozik, tulajdonképpen azt a kulturális közeledést célzó munkáját folytatja, amelyet mint a csehszlovák követség kultúrattaséja budapesti tartózkodása idején folytatott.¹⁴

Az az Ady-élmény, amelyről e szerény fejtegetéseink során beszélni akarunk, abból a pattanásig feszült, válságos társadalmi (és ennek következtében: nemzetiségi) helyzetből fakad, amelynek századunk elején, egészen 1918-ig a történeti Magyarországon a tanúi vagyunk. Csodálkozhatunk-e rajta, hogy az *alapvers*, amelyre csaknem valamennyi szlovák, román, szerb, horvát költő reagál, a *Magyar jakobinus dala*?¹⁵

¹² SZALATNAI REZSŐ: *Cseh Ady-fordítás és szlovák Ady-tanulmány*. Nyugat, 1934. I. 231–233. — Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR (szerk.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink köréből*. Bp., 1962. Tankönyvkiadó. 593–594.

¹³ VÖ. SZILY IMRE: *Az irodalom és barátság hídépítője*. Élet és irodalom, 1958. szept. 19. 38. sz. — Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 846–849. — STRAKA levelei (1939–1940-ból) FÖLDESSY GYULÁHOZ, uo. 842–845.

¹⁴ A STRAKA-kérdés eddig egyetlen tudományos igényű összefoglalása: HANA KINDLOVÁ: *Anton Straka*. In: *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp., 1965. Akadémiai, 421–438.

¹⁵ Nincs ADYNak szomszédnépi ismertetője vagy fordítója, aki ne hivatkoznék rá. Elsőnek a szlovák HVIEZDOSLAV, aki ezt a verset választja mottójának, amikor ADYhoz 1910-ben ódát intéz a *Dozvuky* c. ciklusban (Két magyar fordítása: PETNEHÁZY FERENC: *Igen, te heroldja . . . Szlovenszkói magyar írók antológiája*, III. Nyitra, A Híd, 1937. 107–108. — KARDOS LÁSZLÓ: *S nem lesz több elnyomott*. HVIEZDOSLAV. *Versek*. Bp., 1961. Európa. 107–111). Ez a mottója VLADIMIR ROY: *Andrejovi Adymu* c. versének is. L. CSUKÁS ISTVÁN: *Ady Endre a szlovák irodalomban*. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó műmellékletén. — VÖ.: FÁBRY ZOLTÁN: *Ady és Szlovákia*. Utunk, 1957. nov. 21. 47. sz. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 927. — Románra EUGEN JEBELEANU fordította 1945-ben: *Dunának, Oltnak egy a hangja . . .*

1910-ben erre a költeményre válaszol az Adynál huszonnyolc évvel idősebb, de költői ízlés szempontjából őt egy egész nemzedékkel megelőző Hviezdoslav, de ennek a költeménynek az első két sorát írja Adyt üdvözlő versének élére az Adynál valamivel fiatalabb, mégiscsak kortárs Vladimír Roy — és szlovák, román, szerb fordításai elhúzódnak egészen a felszabadulás utánig; Eugen Jebeleanu 1945-ben fordította le románra először, hogy aztán — művészi szempontból — még később is csiszoljon rajta. Csukás István — a szlovákok Ady-élményéről szólván — az egyes nemzedékek váltása szerint — három (minőségileg egymástól különböző) korszakra osztja fel ezt az Ady-kultuszt¹⁸, s ha bizonyos szempontból egyet is kell vele értenünk, az egészen biztos, hogy a *kiindulási pont* a nemzetiségi és társadalmi szempontból elnyomott nemzet költőjének élménye: arra rezonál, ami enyhíti a fájdalmát, amiben a magyar költővel együtt tud érezni. Mert ne feledjük: 1908-ig nemcsak az átlag-„nemzetiségi”, hanem költője is csak a szolgabírák, földbirtokosok, főpapok nemzetének, az *uralkodó* nemzetnek tudta látni a magyarságot. A *Magyar jakobinus dala* olyan hatalmas rést ütött ezen a szemléleten, amely lehetővé tette egy folyamat megindulását; egy folyamatét — s ez talán teljes mértékben még mind a mai napig nem zárult le.

Világosság (Kolozsvár), 1945. ápr. 15. 86. sz. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 865–866. — MARIA BANUŞ: *Ady Endre în româneşte*. Gazeta Literară, 1955. ápr. 7. sz. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 599–600. — MIHAI BENIUC még 1959-ben is erre a versre hivatkozik. *A magyar olvasóhoz*. In: *Villámok és csillagok*. Válogatott versek. Bukarest, 1950. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 968. — A délszlávok is hivatkoznak rá, még MIROSLAV KRLEŽA, is. Vö.: BORI IMRE: *Ady Endre a szerbhorvát irodalomban* (1906–1944). Híd, 1977. január. 66. — Érdekes ezzel összevetni BARTÓK BÉLA első, ION BUŞIŢIÁ-hoz intézett román nyelvű levelének erről a versről szóló nyilatkozatát: „... sohasem volt még olyan költőnk, akinek lett volna bátorsága hasonlót írni.” KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 654. — Ezek csak kiragadott példák, vég nélkül szaporíthatók.

¹⁸ CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 127–130.

A reagálásnak — természetesen — megvoltak a lehető legkülönbözőbb formái. Az idős Hviezdoslav árvai magányából üdvözölte Adyt, akivel személyesen valószínűleg sohasem találkozott. A szerb Todor Manojlović — mint joghallgató — a nagyváradi Holnap köréhez tartozott,¹⁷ elsősorban Juhász Gyulával volt bizalmas baráti viszonyban,¹⁸ de mint hódolója, hajnalba nyúló beszélgetésekben vett részt Ady Endrével is, egy programon szerepelt vele a Holnap aradi matinéján.¹⁹ A román Gogához maga Ady közeledett, annak szegedi fogházbüntetése idején.²⁰ Viszonyuk negatívumainak és pozitívumainak ismertetésére még visszatérünk. De személyes — sőt baráti — kapcsolat fűzte a nagy magyar költőt a román „modernség” nagy úttörőjéhez, Emil Isachoz,²¹ akit magyar ismertetője — némileg még a személyi kultusz éveinek sematikus látásmódjával — „a formakultuszba menekülő román szimbolista irányzat” képviselőjének tart ugyan,²² de akinek a barátságát Ady kétségbevonhatatlanul ugyancsak politikai-nemzetiségpolitikai okoknak köszönhette.

¹⁷ Erről részletesen: BORI IMRE, i. m. 55–58. — VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 128–133. — TODOR MANOJLOVITS: *Ady Endrével az elillant évek szőlőhegyén*. Igaz Szó, V. évf., II. sz. 1957. november. 721–735.

¹⁸ JUHÁSZ GYULA: *Magyarok — szerbek: emberek*. Délmagyarország, 1919. jan. 19. 15. sz. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 671–672. — TODOR MANOJLOVIĆ: *Az ifjú Juhász Gyula*. Váradi emlékek. Híd, 1957. 953–955. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 947–949. — PÉTER LÁSZLÓ: *Ady Endre és Juhász Gyula szerb bardtja*. Todor Manojlović 75. születésnapjára. Híd, 1958. 348–349. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 949–941.

¹⁹ FICZAY DÉNES: *Ady Endre Aradon*. Igaz Szó, i. szám. 936–939.

²⁰ Erről is többen megemlékeznek. Vö. DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és műfordító*. Bukarest, 1971. Kriterion. 227.

²¹ Ennek is gazdag irodalma van. Részben összefoglalja, illetőleg közli KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 667–700. — Ugyanez a mű kihagyásokkal közli (595–597) VARGA JÓZSEF fontos cikkét: *Ady Endre és Emil Isac bardtsága levelezésük tükrében*. Az eredeti: *Beszédmoló romániai tanulmányutamról*. I. Osztályközlemények, VII. (1955.) 443–473.

²² PÁLFFY ENDRE: *A román irodalom története*. Bp., 1931. Gondolat, 254.

Ennél még figyelemre méltóbb, hogy a rokonszenv s az elismerés gyökerei ugyancsak a *Magyar jakobinus dalában* mondottakban találhatók a háború után, a már az új államalakulatban fellépett fiatal költőknél is. Nagy részük még magyar iskolába járt,²³ magyar irodalmi műveltséget szerzett, de 1918 után a maga nemzetének új, modern művelődését akarta kiépíteni. Ez elsősorban a szlovákok nagy költő- és műfordító nemzedékéről mondható el: Štefan Krčméről, Emil Boleslav Lukáčról, Ján Smrekről, Valentin Beniákról, de ide tartozik a szerb Miloš Crnjanski,²⁴ a horvát Miroslav Krleža²⁵ és — igen nagy nemzedéki eltéréssel — a kortársak közt már említett román Octavian Goga és Emil Isac mellett, az aránylag legfiatalabbak között Eugen Jebeleanu is. Egyikről sem állítható, hogy nem a *politikai alapélményből* indultak ki.

S mégsem állhatunk meg ennél a pontnál; illetőleg: nagyon leegyszerűsítőnk a kérdést, ha itt zárnök le fejtegetésünket. Mi az oka például annak, hogy a szerb Veljko Petrović Ady: *Paul Verlaine álmat* fordította le elsőnek az anyanyelvére, azt hívén, hogy ez tulajdonképpen a nagy francia eredeti költeményének magyar fordítása?²⁶ Miroslav Krleža, aki többször vissza-visszatért Adyhoz,²⁷ a nagy magyar költőtársról írt híres tanulmányában²⁸ elmélyülten — az összes Ady-

²³ A magyar nyelvű iskola pozitív hatásáról többen szólnak. Pl.: EMIL BOLESLAV LUKÁČ: *A magyar irodalom szlovák szemmel* c. nyilatkozatát idézzük. In: *A nagy üzenetváltás*. Bratislava, 1973. Madách. 36–46. — ŠTEFAN KRČMÉR: *Andrej Ady v slovenskom zrkadle*. Elán, 1935. I. sz. 3–4. Magyarul — e sorok írójának fordításában — I. KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 582–584.

²⁴ CRNJANSKIRól a legrészletesebben l. BORI IMRE, i. m. 63–65.

²⁵ KRLEŽÁval, illetőleg KRLEŽÁnak ADYhoz fűződő viszonyával kapcsolatban l. ugyancsak BORI IMRE, i. m. 65–68. — VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 135–137.

²⁶ BORI IMRE, i. m. 54.

²⁷ VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 135.

²⁸ MIROSLAV KRLEŽA: *Madžarski lirik Ady Endre*. In: *Eseji. Knjiga prva*. Zagreb, 1932. Minerva 95–114. — Magyar fordítása: MIROSLAV KRLEŽA: *Ady Endre, a magyar lírikus*. A Híd. XXI. évf. 1957. január 8–19.

kommentátor közül talán a legelmélyültebben — elemzi annak francia vonatkozásait, elsősorban ugyancsak Verlaine-hez fűződő rokonságát hangsúlyozva. Már ebből a két adatból is nyilvánvaló, hogy a politikai mellett van egy *művészi* Ady-élmény is, amelyre ugyancsak föl kell figyelnünk. Hogy ez a nemzedékváltás szempontjából csak *követi-e* az elnyomott nemzetiséginek a reagálását a *Magyar jakobinus dalára*, mint ahogy részben Csukás István az eddig legalaposabb, legrészletezőbb szomszédnépi Ady tanulmányban²⁹ állítja, vagy *együtt jár* a kettő, arra a következőkben szeretnénk rámutatni. Két szlovák értekezés adja meg erre a kérdésre a kielégítő választ. Mindenekelőtt: mind költői, mind tudományos szempontból Ady legjobb szomszédnépi ismerője: Emil Boleslav Lukáč: *Ady a dekadencia (Ady és a dekadencia)* című egyetemi doktori disszertációjában.³⁰ Alaposan elemzi a „dekadencia” fogalmát, bemutatja, hogyan keletkezett dekadens költői hangulat és életérzés a párizsi kommun bukása után s a második császárság romlott közéleti viszonyai között Franciaországban.³¹ Lukáč Ady és a francia dekadensek viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy:

„Ady sehol sem céloz rá, hogy különösen meleg eszmei kapcsolat fűzné a francia dekadensekhez (...). Ha ismerte is talán műveiket, a dekadencia tendenciáival szemben sarkalatosan negatív álláspontot foglalt el...”

Az az érdekes viszont, hogy *A halál rokona* és Verlaine között érez valami rokonságot, hogy fordítás-kötetében — egy-két jellegzetesen nemzetpolitikai jellegű vers mellett — elsősorban azokat a költeményeket ültette át szlovákra, amelyekért Adyt a „dekadencia” vádjával illették.³² Látszólagos para-

²⁹ A 15. sz. alatt idézett művének több helyén.

³⁰ A *Pavlovi Bujnákov*i c. emlékkönyvben. Bratislava, 1933. Academia. 33. — Magyar fordítása: *Ady és a dekadencia*. Fordította: MAYER JUDIT. In: *A nagy üzenetváltás*, i. m. 123—145.

³¹ Vö. CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 47.

³² Uo. 68.

doxon: Lukáč nagy felkészültséggel és meggyőző erővel bizonyítja be, hogy Ady alapján véve mennyire nem dekadens alkatú, mennyire az élet teljességének megragadására törekszik, még a halálban is mennyire az élet kiteljesedését látja. Lukáč ezzel és többi — ennél kisebb jelentőségű — tanulmányával, erről a kérdésről folytatott vitáival is³³ bebizonyította, hogy a magyar Ady-irodalmat is ideszámítva költőnknek egyik legjobb értéke. Hogyan lett azzá?

Erre az ugyancsak szlovák Štefan Krčmérynek a Lukáčénál sokkal kevésbé tudományos jellegű, sokkal líraibb, személyesebb hanghordozású: *Andrej Ady v slovenskom zrkadle* (Ady Endre szlovák tükörben) című tanulmánya adja meg a választ.³⁴ Abban Csukásnak igaza van,³⁵ hogy sok — alább még megvilágításra kerülő — téves nézet van benne, de egy mondata rávilágít Ady politikai és művészi kisugárzásának, reveláló hatásának a teljességére: ő adta meg az indítást arra, hogy a szlovák (és a többi szomszédnépi) költők kitekintsenek „a Kárpátok kerítése fölött Európába”. Ha összevetjük Krleža elmélyült elemzését Ady francia forrásairól, Lukáč szenvedélyes tiltakozását a dekadencia vádja ellen s Krčméry e mondatát, akkor — főleg a közvetlen az első világháború előtt és után fiatal szlovák, román, szerb, horvát nemzedék szemével nézve — Ady arra nyújtott nekik perspektívát, hogy *szakítsanak a maguk provincializmusával* (a mi kifejezésünkkel élve: „népnemzeti”-jével) és „új vizeken járva” teremtsék meg modern irodalmukat.

Ady-epigonizmus-e ez? Van ugyan egy-két kisebb jelentőségű költő, mint például a szlovák Borin (Augustín Način),

³³ Valamennyi megtalálható *A nagy üzenetváltás*, i. m.-ben. Az Ady és a dekadencián kívül (l. 30. sz. jegyzet): *Ady a LUK című lapban* (147–150); *Ady Endre élete és költészete* (150–156); *Hviezdoslav és Ady találkozdása* (156–162); *Ady sírjánál* (163–165); *A nagy üzenetváltás* (165–176). A két utolsó, eredetileg is magyarul megjelent fejtegetésen kívül a többi MAYER JUDIT fordítása.

³⁴ A 23. sz. jegyzetben i. m.

³⁵ i. m. 22. — *Štefan Krčméry és a magyar irodalom*. Különlenyomat a Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyvéből. 26–27.

akinek *S dovolení* („Ha megengedik...”) című kötete nagyrészt Ady-utánzatokkal van tele,³⁶ Ady-hatások mutat-
hatók ki az ugyancsak kevésbé jelentős szerb Dušan Srezojević
és Dušan Maluhev líráján is,³⁷ a szlovák Tido J. Gašpar pró-
zájában is sok az Ady-novellák stíluselemeire jellemző for-
dulat.³⁸ De már a szlovák Martin Rázus *Krv a zlato* (*Vér és*
arany),³⁹ a szerb Veljko Petrović *Srpska zemlja* (*Szerb föld*)
című verse csak címével és hanghordozásának egyes elemeivel
emlékeztet Adyra.⁴⁰ A többiek — ismételjük — csak *perspek-
tívát* kapnak tőle arra, hogy szétnézzenek a világban. Minde-
nekelőtt ösztönzést, hogy ismerjék meg Párizst, akkor a
— főleg irodalmi — világ fővárosát. De nem mindegyik
reagál rá — mint ahogy a modern művészet többi indítására
sem — egyformán. A román Gogának egyenesen *ellenszen-
ves* Párizs.⁴¹ A szerb Manojlović viszont egyszerre siratja el
Apollinaire-t s Adyt,⁴² hogy aztán — a két háború között,
az Adyhoz fűződő barátságra mindvégig emlékezve — rész-
ben németül, részben szerbül,⁴³ hol posztimpresszionista,
hol expresszionista verseket írjon,⁴⁴ valamint — egészen hal-

³⁶ DOBROSLAV CHROBÁK—OSKÁR ČEPPAN: *Rukovät' dejšn sloven-
skej literatúry*. 3. kiad. Bratislava, 1949. 37.

³⁷ BORI IMRE, i. m. 64.

³⁸ *Tido J. Gašpar a Ady Endre*. Kultúra, 1932. 7–8. sz. 527. Idézi:
CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 125.

³⁹ Idézi: CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 12. 7. sz. jegyzet.

⁴⁰ BORI IMRE, i. m. 54.

⁴¹ DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és műfordító*, i. m.
167.

⁴² VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 132.

⁴³ MANOJLOVIĆ nagybecskereki (Zrenjanin) születésű: ez a város
az első világháború előtt is több (szerb, német és magyar) nyelvű.
Vö.: BOROVSKY SAMU (szerk.): *Torontól vármegye. Magyarország
vármegyéi és városai*. Bp., é. n. Országos Monográfia Társaság. 555–
582.

⁴⁴ Néhány versét magyarra (németből) EMÖD TAMÁS fordította:
Emőd Tamás versei. Nagyvárad, 1911. Sonnenfeld Adolf. 83–88.
(*Theodor Manojlovitch verseiből*). — Szerbből DEBRECZENI JÓZSEF—
SZENTELEKY KORNÉL: *Bazsalikom. Modern szerb költők antológiája*.

ványan a cseh Čapek *Loupežník* (*A zsivány*) című színművére emlékeztető — expresszionista jegyeket hordozó drámát alkosson egy miniszter lányának és egy bártáncosnak a szerelméről.⁴⁵ Az expresszionizmust teszi magáévá a kezdetben erősen Adyhoz tapadó Zarko Vasiljević is,⁴⁶ a szintén az expresszionizmusból kiinduló, majd a marxista szemléletű, osztályharcos lírát művelő Jovan Popović pedig egyenesen Adyra hivatkozik, amikor forradalmi hangot üt meg.⁴⁷ A harcos politikai kiállás és a modern művészetre törekvés ötvözete Adyval kapcsolatban: a délszláv művészek is erre reagálnak.

Még színesebb kaleidoszkópot kapunk, ha az Adyra visszhangzó szlovák költők művészetét elemezzük. Az előző nemzedékhez tartozó s nagyjáért annak az ízlése mellett kitartó Martin Rázust még csak szlovákok és magyarok megbékélésére ösztönzi,⁴⁸ az Adynál valamivel fiatalabb Vladimír Roy nem utánozza ugyan sajátos hanghordozását, de szimbolizmusra törekvését igen, — s ez a művészi törekvés egyben politikai állásfoglalásra is készíti: ha Hviezdoslav a „virradó idők heroldjára”-nak nevezte Adyt, Roy *Andrejovi Adymu* (*Ady Endrének*) című versében „Ulrich von Hutten moderných čias”-nak („A modern idők Ulrich von Hutten”-jének), a német parasztháborúk hőisére célozva, a *Dózsa György unokájára* emlékeztetve.⁴⁹ Nevezetes és jellemző, hogy Roy e versét Emil Boleslav Lukáčnak dedikálta: nyilván nem azért,

Szubotica, 1928. Minerva. 66—73: Tódor Manojlovity. Mily jellemző, hogy ennek az antológiának is a *Magyar jakobinus dalából* vett idézet a mottója! — FRANYÓ ZOLTÁN: *Lírai világtájak. Válogatott műfordítások*. Bp., 1967. Európa. 328. Todor Manojlović.

⁴⁵ MANOJLOVICS TÓDOR: *A centrifugális táncos*. Misztérium 4 felvonásban. Fordította: CSUKA ZOLTÁN. Novi Sad, Uránia, 1931.

⁴⁶ CSUKA ZOLTÁN: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp., 1963. Gondolat. 433.

⁴⁷ Uo. 436. — BORI IMRE, i. m. 68.

⁴⁸ CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 12. — KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 668—694.

⁴⁹ CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 25—27.

mintha Lukáč mint költő Ady utánzója lett volna, hanem azért, mert mint tudós, mint tanár, mint irodalompolitikus a szlovák Ady-kultusz vezére volt a reakció minden támadásával szemben. Lukáč lírája sokkal elvontabb, filozofikusabb, „gondolatibb”, mint az Adyé, s ebben az igazságot minden eszközzel megragadni akaró gondolati költészetben igen sok az eklektikus vonás. Talán nem túlozzuk el a dolgot, ha — Ady ösztönzésére — Reviczkytól Rilken át Claudelig húzzuk meg a vonalat, ha Lukáč költői mintaképek között keresgélünk.⁵⁰ Ady legigényesebb — legadekvátabb — szlovák fordítója, Ján Smrek⁵¹ saját líráján látszólag egyszerűbb húrokat penget, mint Lukáč, de merészek vagyunk-e, ha azt mondjuk: részben Adytól kapott perspektívát arra, hogy a szlovák költészet addigi puritán hagyományaival szembeszállva az örömmek, az életörömmek, többek között az érzéki örömeknek is énekesévé tudjon válni.⁵² Folytathatnók az Ady-élménnyel rendelkező szlovák költők felsorolását: az avantgardtól a társadalmi kérdések harcos megszólalásáig eljutott Laco Novomeskýt, a proletár líra jellegzetes képviselőjét, Ján Rob Poničánt és í. t. Hadd zárjuk le a felsorolást az Adyfordítás közben is inkább esztétizáló mint politizáló Valentin Beniakkal, aki:

„Ahhoz a szlovák költőcsoporthoz tartozott, amelyet a szlovák irodalomtörténetírás katolikus-modernista irányzatnak nevez. Költői munkásságát végigkísérik a szimbolista hatás nyomai és a tiszta költészet artisztikus, formai megoldásokat kereső tendenciái. Adyban is mindenekelőtt a modern szimbolista költőt és a nagy formaművészt látja, akinek versei a fordító-költő számára magasrendű művészi élményt, esztétikai élvezetet nyújtanak, lefordításukra is elsősorban és főleg ezért vállalkozik és nem a nagyközönség kedvéért, nem a folyóiratok számára”.⁵³

⁵⁰ Részletes méltatását l. tőlünk: *A szlovák irodalom története*, i. m. 662–669. — Egy részét idézi CSANDA SÁNDOR: *Emil Boleslav Lukáč és a magyar irodalom*. In: *A nagy üzenetváltás*, i. m. 7.

⁵¹ CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 96–114.

⁵² V. ö.: *A szlovák irodalom története*, i. m. 656–662.

⁵³ CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 116.

Miért ez a szemrehányás-féle Csukás István idézett szavai-ban? Vajon teljes mértékben igazságos-e? Talán nem leszünk túlságosan terjengősek, ha Beniak remekbe készült magyar fordításkötetének, a *Večerná blýskavica*-nak (*Esti villámlás*) az utószavából néhány Adyra vonatkozó sort idézünk:

„A fin du siècle-nek... a sekélyes, szinte alvó pangásába *Ady* tört be, mint bebizonyosodott, nemcsak mennydörögve és felrázva, hanem élesztő erővel is, »új időknek új dalaival« lázítva. Nemcsak irodalmi, hanem erős mértékben politikai támada is volt ez, mert felkavarta a magyar költészet egész felszínét”.⁵⁴

S mégsem lehet ezt a fejtegetést ezzel a teljesen pozitív képpel lezárnunk. A magyaréhoz hasonlóan folyt a harc *Ady* körül szomszédaink irodalmi életében is. Politikai vagy irodalmi-művészeti harc volt-e ez? *Hviezdoslav*, aki — ismétljük — a „virradó idők heroldjára”-nak nevezte, tehát felismerte a *Magyar jakobinus dala* jelentőségét abban a küzdelemben, amelyet népe nemzetiségi és társadalmi szabadságáért maga is vívott egész életén keresztül, csupán a költői kifejezőmód szempontjából, tehát művészi szempontból idegenkedett tőle. Érthető ez, hiszen annakidején *Petőfi* és *Arany* emlőin nevelkedett, a *Kisfaludy Társaság* tagja volt. *Hviezdoslav* idegenkedő glosszái *Földessy Gyula* első *Ady*-publikációjához⁵⁵ — még nem negatívum, hanem a köztük levő generációs és ízlésbeli különbség egyenes következménye.

⁵⁴ VALENTIN BENIAK: *Večerná blýskavica*. Bratislava, 1957. Slovenský spisovateľ. Doslov prekladateľa. 447.

⁵⁵ EMIL BOLESZAV LUKÁČ kételkedik e megállapításunk hitelességében (*A nagy üzenetváltás*, a 33. sz. jegyzetben i. m.) 174–175., arra hivatkozva, hogy sem CSUKÁS ISTVÁN (i. m. 11.), sem én nem említem, FÖLDESSY GYULA mely művét glosszázta *HVIEZDOSZLAV* kedvezőtlen megjegyzésekkel. Nem a *Magyar jakobinus daláról*, hanem általában *ADY* költészetéről van szó. E glosszákat FÖLDESSY GYULA: *Ady Endre (Tanulmány és ismertetés)* Bp., 1919. Kny. a Huszadik Századból című munkájában találtam, amelyet a szerző *HVIEZDOSZLAV*-nak a következő ajánlással küldött meg: „*Hviezdoslav*-nak, a nagy szlovák költőnek, akinek a magyar költészet értékei nem idegenek.

Ady és Octavian Goga viszonya ennél sokkal bonyolultabb. Történelmi tény, hogy a modern román költészet jelentős alakjához Ady közeledett, számos gesztusa mutatja, hogy barátságot akart kötni vele.⁵⁶ Más kérdés, hogy Ady szinte kisdíák korától felismerte magyarok és nem magyarok egymásrautaltságát: nemcsak gimnazistaként Márkó királyról írt balladája tanúskodik erről,⁵⁷ hanem annak tudatosítása is, hogy szülőföldje közelében magyarok és románok élnek együtt,⁵⁸ számos román tárgyú novellája, nemzetiségi vonat-

Kiváló tisztelettel s nagyrabecsüléssel. Budapest, 1919. szept. 11. Földessy Gyula.” A mű HVIEZDOSLAV ránk marad könyvtárában található az alsókubini Hviezdoslav Múzeumban. V. ö. tőlünk: *Tallózs csehszlovákiai levéltárakban.* (1957. IX. 18–X. 17.). ITK, 1957. LXI. évf. 4. sz. 390–401. Itt írtam le a következő mondatot is TÄNZER HUGÓnak: *A szlovákok legnagyobb költőjénél* c. cikke alapján (Új Élet, 1912. X. 12. sz.): „Tänzer cikkéből számunkra az a legérdekesebb, hogy Hviezdoslav ismerte ugyan Ady költészetét, de nem szerette.” — Egyébként HVIEZDOSLAV 1910-től a Világ előfizetője volt. LUKÁČ feltételezéseivel szemben ADYT ebből a lapból is ismerhette. Egyébként a *Magyar jakobinus dala* Az Illés szekerén c. kötetten kívül a Népszava 1908. aug. 23-i számában is megjelent. (LÁNG JÓZSEF szíves közlése, hálás köszönet érte). HVIEZDOSLAV talán innen is ismerhette?

⁵⁶ DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és a műfordító*, i. m. ide vonatkozó részén kívül l. még uő: *Octavian Goga magyar kapcsolatai*. Filológiai Közöny, 1960. 227. „A közeledés Ady részéről történt . . .” — GOGÁnak 1924-ben a 8 órai Újságnak adott interjúja sok szerepjátszást tartalmaz (1924. dec. 12-i 262. sz.) Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 584–585.

⁵⁷ L.: *Ady korai, szerb tárgyú ballada-zsengéi*. Közli: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 566–567. Keletkezésének történetét l. ADY LAJOS: *Ady Endre*. Bp., 1923. 35–36. Érdekes, hogy a ballada forrása a cseh JIREČEK: *A bolgárok története* című munkája, amelyet ADY 1893 júniusában iskolai jutalomkönyvként kapott. V. ö.: VUJIČIĆ D. SZTOJAN: *Ady ifjúkori költeménye Kraljević Markórol*. It. 1961. Idézi: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 566. 2. sz. jegyzet.

⁵⁸ V. ö.: TURNOWSKY SÁNDOR: „Szívemnek ifjú testvérei . . .” Igaz Szó, i. szám. 934–936. — CORNELIU CODARCEA: *A korabeli román sajtó Ady Endrérol*, uo. 906.

kozású újságcikke⁵⁹ és í. t. Adynál ennek a témának kivétel nélkül, minden esetben mély társadalmi és politikai gyökere van. Hiába minden gesztusa Goga irányában, hiába az az igyekezete, hogy munkatársait, elvbarátait vacsorán akarta a román költészet és nemzeti mozgalom vezérével összehozni, akkor, amikor az csatlakozott a nagy ellenféllel, Tisza István-al alkuba lépő, a román burzsoázia érdekeit védő delegáció-hoz, kemény szavakkal tett neki szemrehányást⁶⁰ — s e szemrehányásra Goga lapja, a Luceafărul (Hajnalcsillag) azzal a váddal válaszol, hogy sem Ady, sem elvbarátja, Jászi Oszkár nem akar a románságnak igazi szabadságot adni.⁶¹ Milyen másképpen reagál erre az ügyre a Gogánál sokkal haladóbb beállítottságú Emil Isac, aki Adynak mindig, még a nagy költő halála után is híve, jóbarátja maradt.⁶² S itt kell szerény tanulmányunk alaptételéhez visszatérnünk: ahogy a pozitív kapcsolatok esetében, úgy itt is azt kell mondanunk, hogy a politikai és a művészi nézetek között a nemzedéktársak vagy az Adynál fiatalabbak körében szoros kapcsolat van! A sza-

⁵⁹ Ezek közül itt egyre hívjuk fel a figyelmet: *A történelmi pellagra*. Budapesti Napló, 1907. aug. 8-i, 188. sz. Másodközlés: *Ady Endre a mórmarosi és vaskóhi román parasztmozgalmakról* c. KEMÉNY G. GÁBOR i. m. 568—569.

⁶⁰ ADY ENDRE: *Magyar és román (Levél Goga Octavidnhoz)*. Világ, 1914. jan. 24. 22. sz. Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 576—577.

⁶¹ *Adynak, a költőnek*. Luceafărul, 1914. 2. sz. 61. l. Másodközlés: BELIA GYÖRGY fordításában: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 578—579. KEMÉNY szerint a cikknek „minden valószínűség szerint” O. GOGA a szerzője (uo. 1. sz. jegyzet), DOMOKOS SÁMUEL: *Ottavian Goga, a költő és műfordító*, i. m. 236. szerint a választ a Luceafărul szerkesztője, TÁSLAUĂNU írta. — V. ö.: DOMOKOS SÁMUEL: *Az Ady-Goga-konfliktusról egy cikk okán*. Filológiai Közlöny, 1973. 459—460.

⁶² EMIL ISAC levele ADY ENDRÉHEZ, a költőnek OCTAVIÁN GOGÁHOZ intézett hírlapi nyílt levele alkalmából. Harmadközlésben KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 579—580. — 1. sz. jegyzet: „A szóban levő levél eredetileg a Világ 1914. febr. 17-i számában látott napvilágot”. Szövegét az Igaz Szó Ady-émlékszámban közzétett szöveg alapján idézzük. (*Kolozsvári levél Ady Endrének*. Igaz Szó, 1957. 11. sz. 889—891.)

kítás döntő pillanataiban Ady ezt írja: „... aligha szoríthatok már én még az életben kezét (Gogával), holott ez nekem fáj”.⁶³ Mi áll ennek a szakításnak a háttérében? Csak azok a közismert politikai (nemzetiségpolitikai) okok, amelyekről már annyit írtak e korszak magyar–román viszonyával kapcsolatban? Bizonyos, hogy Goga részéről e politikai szembeszállásnak, sőt ellenszenvnek nemcsak politikai, világnézeti, hanem e politikai-világnézeti okokkal szorosan összefüggő művészi, költészeti motívumai is voltak. Anélkül, hogy itt most Goga poétikájának részletesebb elemzésébe bocsátkoznánk, csak azt hangsúlyozzuk, hogy a magyar irodalomból Petőfi és Madách volt a két költőideálja⁶⁴ (neki köszönhetjük *Az ember tragédiája* szép román fordítását)⁶⁵ — és amikor szakítani akart saját népe elavult, hagyományos versformáival, azt a nyolcsoros versszakot vette át különböző variációkban, amely a századvég magyar költőire s legfeljebb a kezdő Adyra, a *Versek* Adyjára volt jellemző.⁶⁶ Mint a narodnyikizmus román változatának, a poponarizmusnak a híve,⁶⁷ alapjában véve költészetével is mindvégig megmaradt szülőfalujának a légkörében, s hiába teltek el színesen és tartalmasan budapesti egyetemi évei, a nagyvárostól mindvégig idegen-

⁶³ L.: DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga magyar kapcsolatai*, i. m. 229.

⁶⁴ A GOGÁVAL kapcsolatban már említett forrásokon kívül PÁLFFY ENDRE: *Goga Octavian pályafutásának néhány mozzanata. Egy ismeretlen Goga-levél* című cikkében PETŐFI és MADÁCH mellett még MIKSAZÁTHOT emlegeti GOGA magyar ideáljai között. Filológiai Közlöny, 1959. 213.

⁶⁵ Erről részletesen l. DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és műfordító*, i. m. 242–276.

⁶⁶ GÁLDI LÁSZLÓ: *Goga pesti évei és a „Luceafăru”*. Egyetemes Filológiai Közlöny, 1941. 158.: „... annyi bizonyos, hogy Goga nem Ady újító szellemű, nagy versköteteknek hatása alatt kezdte meg pályáját... — hanem a századvégi Reviczky-stílusú magyar költészetből merített ösztönzést elindulásához...”

⁶⁷ MIHAI BENIUC: *Goga Octavian, a költő*. Nagyvilág, 1957. 4. sz. 570. ANTON PÉTER fordítása.

kedett.⁶⁸ Vajon csak nemzetiségi oka volt ennek, mint a cseh származású szlovák František Votruba esetében, aki tizenegy évig volt Budapesten a Slovenský týždenník (Szlovák Hetilap) szerkesztője — és a magyar kultúráról egy szava sem volt?⁶⁹ Nem. Goga anti-urbánus, „népi” mentalitásában, költészetének a román viszonyok között modernnek ható, Adyhoz képest mégiscsak — poponarista jellegében van meg a gyökere. Goga Párizsból is ellenszenvvel tért haza.⁷⁰ Milyen érdekes, hogy a magyar költők közül nem Adyra, hanem — Rudnyánszky Gyulára rezonált jobban, melegebben!⁷¹ Nincs itt terünk arra, hogy rámutassunk: ettől a „népiesen forradalmi” költészettől — a fasiszta kormány miniszterelnöki székéig egyenes az út.⁷² Ismerjük el, hogy a húszas években — és főleg a húszas években — Goga tett baráti gesztusokat

⁶⁸ PÁLFFY ENDRE: *Goga Octavián pályafutásának néhány mozzanata. Egy ismeretlen Goga-levél.* I. m. 211–212. — DOMOKOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és műfordító*, i. m. 33–35.

⁶⁹ V. ö.: IVAN KUSÝ, i. m.-ről (l. 3. sz. jegyzet) szóló ismertetésünkkel. *Filológiai Közlöny*, 1915. 3–4. sz. 477–481.

⁷⁰ L. a 41. sz. jegyzetet.

⁷¹ V. ö.: DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga magyar kapcsolatai*, i. m. 228. — uő.: *Octavian Goga, a költő és műfordító*, i. m. 231–232.

⁷² Szétvetné e tanulmány kereteit, ha külön szólnánk arról a „per-ről”, amely GOGA antiszemitizmusából fakad. Egyik írásában, amely a maga idejében nagy port vert fel, a korabeli magyar irodalom „elzsidósodásáról” beszél: *Un anacronism — cultura națională maghiară (A magyar nemzeti kultúra — anakronizmus)*. Románul, 1913. 284. dec. 25. sz. — ERRE ADY: *Goga Octavian vádjai* címen válaszolt. *Nyugat*, 1913. 780. Ismerteti: DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga, a költő és műfordító*, i. m. 229–231. — Jellemző, hogy GOGA „vádjait” a korabeli konzervatív szlovák sajtó is átveszi. V. ö.: IVAN BRANISLAV ZOCH: *Mad'arské moderné literatúra*. Közli: RUDOLF CHMEL: *Literárne vzťahy slovensko — mad'arské*. Bratislava, 1973. Osveta. 334–338. Jegyzetben (406.) ugyanő idézi JOZEF ŠKULTÉTY (Slovenské pohľady, 1913. 63.) és a Národné noviny (1917. 146. sz. 3–4.) hasonló szellemű megnyilatkozásait.

Ady emléke és szülei irányában⁷³ — ez mit sem változtat a lényegen. Ady igazi román híveit Emil Isac személyében, több haladó szellemű fordítójában — és a felszabadulás utáni költőkben, írókban találjuk meg.

Mint Goga esetében, a délszláv Ady-„vitának” okait is szomszédunknak abban a magyarság-képében kell keresnünk, amely a századelő ellentmondásos, szomorú korszakában, illetőleg a korszak torzulásaiban alakult ki. Természetesen, nem Todor Manojlovićról⁷⁴ — a személyes jóbarátról, és még csak nem is Mladen Leskovacról, Ady hivatott fordítójáról van szó.⁷⁵ Itt Marko Maletinnak a *Letopis*-ban megjelent tanulmányáról⁷⁶ és a horvátok legnagyobb írójának, Miroslav Krležának Adyhoz fűződő viszonyáról kell beszelnünk. Egyikről sem mondhatjuk el, hogy nem voltak Ady költészetének tisztelői, sőt. Maletin idézett tanulmánya egyenesen forradalmi hanghordozású és elismeri Ady berobbanásának jelentőségét az elsekélyesedett, provinciális magyar kulturális viszonyok közé. De 1913-ban, amikor válság tört ki a Nyugat köré tömörült írók és művelődéspolitikusok viszonyában, amikor Maletin, Ady egy-egy kiragadott versére támasz-

⁷³ V. ö.: DOMOKOS SÁMUEL: *Octavian Goga magyar kapcsolatai*, i. m. 230. — KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 792. — JÁSZAI ANDOR: *Adatok a romániai Ady-kultusz történetéhez*. Igaz Szó, i. sz. 928–929.

⁷⁴ *Andrija Ady I. Madjarski liričar od Todora Manojlovića*. *Letopis Matice srpske*. Godina 88. Knjiga 291. U Novom Sadu, 1913. 623–635. — Magyarul PÓTH ISTVÁN fordításában KEMÉNY G. GÁBOR i. m. 574–575.

⁷⁵ V. ö.: SZENTELEKY KORNÉL 1943-ban kiadott levelezése MLADEN LESKOVAC szerb költőhöz és műfordítóhoz intézett leveleiből. BISZTRAY GYULA és CSUKA ZOLTÁN idevágó kiadványa alapján (Zombor—Bp., 1943) közli KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 858–859. — BORI IMRE, i. m. 69–71.: „Kétségtelenül a Mladen Leskovac lefordította 25 Ady-vers a legkiegyensúlyozottabb és leginformatívabb átköltése a magyar költőnek.”

⁷⁶ *Ady — heroj madjarski. Skica od Marka Maletina*. In: *Letopis Matice srpske*, i. szám. 635–645. BORI IMRE is (i. m. 59–62), VUJCSICS D. SZTOJÁN is (i. m. 131.) kommentálja.

kodva úgy érezte, hogy benne is megtorpant a forradalmi lendület, költészete elernyedését, teljes dekadenciáját jósolta és óvatosan felvetette a kérdést: nem fog-e az öngyilkos bécsi Weininger sorsára jutni...

Maletin tanulmányát, amelyet 25 év múlva, 1938-ban a szocialista színezetű Vojvodjanski zbornik (Vajdasági Szemle) is leköszölt,⁷⁷ sokkal kevésbé érezzük jelentősnek, mint azt a viszonyt, amely Ady és a nála lényegesen fiatalabb Miroslav Krleža (*1893) között — legalábbis Krleža megnyilatkozásaiban — kialakult.⁷⁸ Krleža, a tisztaistváni Magyarország jó ismerője⁷⁹ és zseniális megjelenítője, egyik első megnyilatkozásában a pesti Lipótváros sznob köreinek költőjeként tünteti fel Ady Endrét.⁸⁰ *Madžarski lirik Ady Endre (Ady Endre, a magyar lírikus)*⁸¹ című nagyszabású tanulmányában viszont nagy írói tehetségének teljes szuggesztivitásával rajzol Adyról — valljuk be őszintén — torz képet. Mint már mondtuk, talán senki sem hatolt le olyan mélyre Ady francia kapcsolatait illetően, mint ő. Ady művészi nagyságának teljes elismeréssel adózik, csak éppen az a háttér hamis, amely elé — mint költőt és mint politikust — állítja. Ezért nem tudja költői magatartását, annak lényegét sem megragadni. Krležának köszönhetjük — a tanulmányába illesztett szemelvények formájában — Ady néhány versének mindmáig legművészebb horvát nyelvű tolmácsolását;⁸² de a versek kiválasztása önkényes, azt a célt szolgálja, hogy minél jobban kidomborítsa azt, amit a szerző mondani akar. Vesztébe rohanó, elernyed, halálra ítélt nemzet áll előttünk. Egyet-

⁷⁷ VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 133.

⁷⁸ V. ö. VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 135–137. — BORI IMRE, i. m. 65–68.

⁷⁹ L. Zastave c. regényét. Magyarra: *A fekete sas árnyékában* címen CSUKA ZOLTÁN fordította. Bp., 1965. Európa, 637 l.

⁸⁰ V. ö.: VUJICSICS D. SZTOJÁN, i. m. 136.

⁸¹ L. a 28. sz. jegyzetet.

⁸² Sajnos, „egyetlenegy ADY-verset sem fordított le teljes egészében”. BORI IMRE, i. m. 66.

len dalnok akad, aki — főleg nemzete nagy történeti balsikereire (kuruc korszak!) hivatkozva — meglátja a szakadékot, amelybe az őt körülvevő társadalom zuhanni fog, de nem tud a tragédia ellen semmit sem tenni, nem talál megoldást.⁸³ Érdekes volna most itt Krležának egyébként mesterien megformált és egyes részleteiben hiteles, egészében véve torzzá sikeredett Ady-portróját a szlovák Emil Boleslav Lukácsnak főntebb röviden már elemzett disszertációjával s egyéb fejtegetéseivel összehasonlítaniunk.⁸⁴ Ennek az összehasonlításnak érdekes eredménye lenne, hogy Krleža Ady-képe túlságosan *egysíkú* Lukácsnak Ady egész oeuvre-jét, valamennyi témáját szem előtt tartó ábrázolásával szemben. Németh László a nagy horvát író esszéjét elemezve⁸⁵ megpróbálta megfejtetni ennek az okát: miközben hangsúlyozza, hogy — íme — milyen nagy jelenség Ady, ha még „ez az egyáltalán nem magyarbarát író” is a „legnagyobb kelet-európai költő”-nek látja, — azt hangsúlyozza, hogy Krleža Adyban egyet nem látott meg: „*a mélyebb magyarságot*”. E helyett a Németh Lászlóra, legalábbis a cikke időpontjára jellemző kifejezés helyett mi inkább azt mondanánk: Krleža a századelő magyar uralkodó osztályát s ennek az uralkodó osztálynak a bűne következtében kialakult *viszonyt* azonosította az *egész magyarsággal* — annak forradalmi erőit, magát a magyar népet *tanulmánya megírásának időpontjában* nem látta meg. S ha e fejtegetéseink során már több ízben hangsúlyoztuk, hogy mennyire összefügg a politikai álláspont a művészi ízléssel, az itt most újra csak beigazolódik: Krleža e tanulmányában

⁸³ ADYT RAINER MARIA RILK ÉHEZ ÉS KARL KRAUSHOZ HASONLÍTVA leírja a magyar költővel kapcsolatban a „szellemi impotencia” kifejezést. A tanulmány horvát eredetijében a 107., a magyar változatban a 15. l.-on, a 3. sz. jegyzetben.

⁸⁴ V. ö. a 30. és a 33. sz. jegyzettel.

⁸⁵ *Krlezsa Adyról*. Kelet Népe, 1940. I. sz. 11–12. — Másodközlés: *Kisebbségben* III–IV. Bp., 1942. 342–344. — Újra közli: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 796–797. Sajnos KEMÉNY éppen az alább idézett (v. ö. 86. sz. jegyzet), szerintünk legjellemzőbb sorait hagyja ki.

a negyvennyolcas hagyományok, a Petőfi-örökség egyenes folytatójának látja Ady Endrét, nemcsak azt nem látja meg, hogy századunk elejére az epigonok hogy elsekélyesítik a Petőfi-ízlést, hanem azt sem, hogy éppen a forradalmiság (a politika s a költészet forradalmisága) szempontjából mi Adyban a *többlet*.

Szemére hányhatjuk-e a nagy horvát írónak mindazt, amit elmondottunk róla? Nem, mert az, amit itt, tanulmányunknak a „negatív” részében bemutatunk, inkább azt a célt szolgálja, hogy hangsúlyozhassuk: minden egyes szomszédunk Ady-képében sokszor annak egész magyarság-képe tükröződik. Krleža is, mások is meglátták Adyban, Ady szimbolizmusában azt, amit fejtegetésünk elején hangsúlyoztunk: e szimbolizmus „keleti” jellegét, ami megkülönbözteti Nyugat-Európa szimbolizmusától. A negyvenes évek elejének — akkor haladónak mondható — álláspontját tükrözve ezt így fejezi ki Németh László:

„Mi Dévénynél Európából rögtön Magyarországra lépünk, s elfeledkezünk arról a féleurópai világról, amelynek Magyarország is csak egyik tartománya. Kelet népe, mondjuk magunkról, de tudásunkból hiányzik az a kelet, amelynek népe vagyunk. Párizs és mongolpuszta: ezek a mi kategóriáink. Annál jobban számbaveszi ezt a keletet Krleža. Szlávnak lenni: egyfajta nemzetköziség”.⁸⁶

Ahogy tehát Krleža egyoldalúan látta a századelő magyar társadalmát, úgy feledkeztünk meg mi a bennünket körülvevő szláv világról.

Mások — szlovákok, szerbek és románok — nagyon jól meglátják Adyban a kettősséget: miközben ő maga, lelki alkatánál fogva, jellegzetesen „keleti” jelenség, a „nyugatot”, a friss nyugati szellemi áramlatokat hozza az uralkodó osztály epigonjainak egy helyben topogó, bezápujt művészet-

⁸⁶ E sorokat a *Kelet Népében* és a *Kisebbségben* c. kötetben közölt változat szerint idézem.

szemlélete helyébe.⁸⁷ Bizonyos, hogy e kettősség meglátása nem minden esetben ilyen tiszta: az egyébként Adyt nagyon tisztelő és jelentőségét jól felmérni tudó Štefan Krčméry idézett cikkének elején faji és területi szempontokat vet fel, amikor a szlovákokhoz közel álló magyar költőket felsorolja; a szlovák—magyar történeti sors közösségét egyébként helyesen hangsúlyozó Rudo Uhlárnak is vannak hasonló tévedései.

Egyébként Uhlár mintha éppen az ellenkező utat járta volna meg Ady-képe kialakítása közben, mint Goga Octavián. Kezdetben (1930—31-ben) mint a szlovák LUK című folyóirat munkatársa, a nacionalista, a fasizmus felé tartó elfogultság szemével néz költőnkre, olyan erőteljesen, olyan vihart kavarva támadja szlovák tisztelőit, mint Bangha páterék Magyarországon az itthoni Ady-kultuszt. Támadása az Adyt akkor már erősen propagáló Emil Boleslav Lukáč ellen irányult⁸⁸. „Megtért”? Ez a kifejezés így talán túlságosan erős. Mégiscsak az az igazság, hogy minden tévedése, minden elírása ellenére egy évre rá (1932-ben) ő írta meg nemcsak a szlovák irodalomnak, hanem valamennyi felsorolt szomszéd irodalmunknak egyik legmegértőbb, mert a közös szlovák—magyar történelmi fejlődésbe legbeágyazottabb Ady-tanulmányát.⁸⁹ Manojlović és Isac személy szerint állt közelebb Adyhoz, Krleža Verlaine-hez és a többi franciához fűződő rokonságát tudta jobban megragadni, Lukáč elmélyültebben dombo-

⁸⁷ Pl.: ŠTEFAN KRČMÉRYnek a 23. sz. jegyzetben i. cikke. — „Benne két ellentétes természet harcolt egymással: egyrészt az ősmagyar, ázsiai, szenvedélyes, telhetetlen, romantikus-nemesi, másrészt a túlfinomult, filozofikus és nyugati hangulatú természet. L. TODOR MANOJLOVIĆnak a 74. sz. jegyzetben idézett tanulmánya magyar fordítását. 575.

⁸⁸ V. ö.: CSUKÁS ISTVÁN, i. m. 34—39. — EMIL BOLESZLAV LUKÁČ: *Ady a LUK című lapban*. A 33. sz. jegyzetben i. m. (147—150).

⁸⁹ *Ady a szlovák irodalomban*. In: *Detvan 50 rokov v Prahe*. Turč. Sv. Martin, 1932. 142—153. — Magyarul e sorok írójának fordításában: *Apollo*, IV. 161—169. — Másodközlés: KEMÉNY G. GÁBOR, i. m. 588—592.

rította ki életszeretét, költészetének sokoldalúságát, halálhangulatainak lényeges eltérését a francia dekadenciától. Uhlár tanulmánya kapcsolattörténeti: a szlovák Ady-képet beilleszti a két nép kultúrájának párhuzamos fejlődésébe.

Tudatában vagyunk annak, hogy a probléma sokkal bonyolultabb, sokkal szerteágazóbb annál, semhogy egy ilyen aránylag rövid fejtegetésben ki lehessen domborítani minden árnyalatát. Nem szóltunk szomszédaink Ady-képének a felszabadulás óta tapasztalható jellegzetességeiről, módosulásáról: ez éppúgy külön tanulmány lehetne, mint szlovák, szerb, horvát, román (és esetleg cseh) fordításainak filológiai és művészi elemzése. Csukás István többször idézett tanulmányában — a szlovák fordításokkal kapcsolatban — már elindította, elvégezte ezt az elemző munkát, de hogy akad-e majd kutató, aki egyformán érti összes szomszédunk nyelvét és a műfordításokat a komparatisztika eszközeivel tudja majd elemezni: nagy kérdés.

Szomszédaink Ady-képe: pozitívumaival és negatívumaival, igazságaival és torzulásaival egyaránt egy kicsit a magunk tükörképe is szomszédainknál. Tehát ismét: nem csak költőiművészi, hanem nagyon is vesébe vágó nemzetiségi, politikai probléma. Természetesen, egészen más szemmel tekintünk és tekintenek szomszédaink rá ma, a szocializmus tisztultabb légkörében, mint akkor, amikor azok a megnyilatkozások, amelyekről itt szóltunk, megszülettek. Talán a román Mihai Beniuc: *Ady csillaga* című, 1957-ben írt verse fejezi ki ezt a legszemléletesebben:

Csillagodra kezét emelni mertek
S csillag nem hull, bizton tapad a mennyre.
A vörös csillag. Nem hal meg a versed,
Magyar poéta, híres Ady Endre.

Szűk volt neked a grófi Magyarország.
S lelked pányvás csikónak túrte sorsát.
De nincs ma már fék, amely földre tart
Szárnyat emelő lelket és magyart.

A te idődben s később is utánad
Vérrel vegyült vize a mély Dunának —
Harmadszor jöttek már, hogy a szabadság
Vörös magyar csillagát belefojtsák.

S kezet emelni rá hiába mertek,
Csillag nem hull, bizton tapad a mennyre
A vörös csillag. Nem hal meg a versed,
Magyar poéta, híres Ady Endre.

(Szemlér Ferenc fordítása)⁹⁰

⁹⁰ Igaz Szó, i. szám. 645. — E cikkben a szomszédnépi Ady-irodalom bibliográfiai teljességű bemutatására nem törekedtünk, terjedelmi okok miatt nem törekedhattünk. Ez az elkészítendő monográfia feladata lesz.

ADY ÉS A RADIKÁLISOK

Problématisztázás

Bevezetésül mindenekelőtt a feladat megoldásának nehézségeit kell felvázolnunk: egy költői mű és egy politikai-tudományos irányzat összevetésének lehetőségét és lehetséges módszerét. Költő és politikai mozgalom, költő és politikus kapcsolata sohasem direkt, hiszen merőben más a költő és a politikus társadalmi megbízatása. A költő az ember lényegbeli teljességének aspektusából szemléli a fennálló viszonyokat, tehát távolabbi célokat tarthat szem előtt, és általánosabb, ködösebb válaszokat adhat, mint a politikus vagy a társadalom tudósa, sőt esetleg választ sem kell adnia, elég, ha rákérdez a lényegre. Még az olyan kiváltképpen politikus alkatú költő is, mint Ady, többnyire csak áttételesen, képletesen nyilatkozik meg a napi politikát illetően, és meglátásai inkább csak a nagy kérdésekben egyértelműen határozottak. Ezzel szemben a politikus vagy a társadalomtudós az objektív társadalmi folyamatokból kiindulva elemez, érvel, indokol, minden leírt szót fogalmi szempontból mérlegel, és reális perspektívát tár a társadalom elé, nemcsak átfogó stratégiai programja kell legyen, de taktikai kérdésekben is egyértelműen színt kell vallania. Csak valós vagy éppen tudományos érvekkel dolgozhat — különösen így van ez az elméleti szintű Huszadik Század esetében —, míg a költő indulati-szubjektív tényezőket is érvényesíthet. De, mondhatná valaki, Ady publicista is volt, nemcsak költő, és publicisztikájában már pontosabban körvonalazza politikai állásfoglalását. Ez igaz, de a költői publicisztika is olyan műfaj, mely érzelmi-indulati elemeket nemcsak megtűr, de meg is követel, némi ellentmondást sem zár ki, s így ha inkább összehasonlítható is,

de mégsem egynemű a politikai vagy tudományos publicisztikával. Mindebből pedig az következik, hogy ha az összehasonlítást viszonylag objektíven végig akarjuk vinni, hozzájárulva ezzel Ady világképe ideológiai gyökereinek tisztázásához, akkor ezt a kettősséget mindig szem előtt kell tartanunk, és vizsgálódásainkat csak a legfőbb kérdésekre korlátozhatjuk, mellőzve olyan részletkérdéseket, melyek a tárgyiasság szintjén összemérhetetlenek. De erre kényszerít a téma rendkívül szerteágazó mivolta is: az, hogy ilyen szűk keretek közt teljességre semmiképpen sem törekedhetünk, legfeljebb, ha jelzésekre szorítkozhatunk.

Tekintetbe kell venni továbbá, hogy mint minden intenzív kapcsolat esetében, a hatások itt is kölcsönösek. Ady legalább olyan mértékben hatott a radikális progresszióra, mint az órá. Hogy mást ne mondjunk, éppen az *Új versek* megjelenése után radikalizálódott a Társadalomtudományi Társaság, s a két jelenség közt lehetetlen nem látni a kapcsolatot. A kölcsönhatások gyakran szételemezhetetlenek, annyira a korban gyökereznek. De éppen mert ilyen bonyolult kölcsönhatásokról van szó, a vizsgálódás alkalmasabb módszerének látszik, ha közvetlen hatások helyett a legfontosabb párhuzamos gondolatokat, kérdésfelvetéseket kutatjuk.

Ezeket a legfőbb kérdéseket pedig a korszak sokféle bonyolult és súlyos problémái közül aszerint válogattuk ki, hogy történelmi fejlődésük folyamatában melyek bizonyultak sorsdöntőnek és ideológiai szempontból meghatározónak. Így a következő fő kérdéseket ragadtuk ki: 1. az ország demokratikus átalakításának problémái közül a) a földkérdés, b) a nemzetiségi kérdés, c) az általános választójog, 2. a nemzeti hagyományokhoz való viszony, 3. a háborúval kapcsolatos állásfoglalás.

A másik tisztázandó kérdés, melyet előre kell bocsátani, hogy pontosan mit értünk, a dualista Magyarország melyik politikai csoportosulását a radikálisok gyűjtőnéven. Már többen leszögezték, hogy a radikálisok nem azonosak a polgári radikális párttal, hiszen a radikális Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság jóval e párt megalakulása

előtt már hatékonyan működött. S ezt a csoportot nem helyes a polgári radikalizmussal azonosítani már csak azért sem, mert mind a szociológusok társaságában, mind pedig szemléjükben jelen voltak nem polgári elemek, szociáldemokraták és forradalmi szindikalisták is. Nagyon jellemző például, hogy a Huszadik Században egyáltalán nem adtak hírt a polgári radikális párt 1914-ben történt megalakulásáról. De a szociológusokkal sem azonosíthatók teljesen a radikálisok, mert csak egy részük tartozott a tudományos szociológia művelői közé, irodalmárok, filozófusok, történészek, publicisták, politikusok is szép számmal voltak köztük. Talán legponosabban úgy határozhatjuk meg, hogy arról a politikailag progresszív radikális értelmiségi csoportról van szó, melynek magja a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság körül csoportosult, ideértve a későbbi Galilei kört és bizonyos mértékben a szabadgondolkodókat. Sajtóorgánumaik a Huszadik Századon kívül a Világ és a Szabad Gondolat. A szabadkőműveseket, annak ellenére, hogy a radikálisok java része, sőt maga Ady is szervezetileg valamelyik szabadkőműves páholyhoz tartozott, nem sorolnám ide, mert a páholyok többségének ideológiája a mérsékelt polgári liberalizmus volt, és a mozgalmon belül is harcban álltak a radikálisokkal, 1918 elején el is határolták magukat tőlük.¹ Ady is a kezdeti lelkesedés után hamarosan kevesellte terméketlen antiklerikalizmusukat, „leleplezett mumusnak”² mondta őket, akik „ha már nem voltak elég erősek, erőt se próbáltak mutatni.”³

Persze még így némileg körülhatárolva is nagyon heterogén volt ez a csoport. Semmiesetre sem beszélhetünk egységes radikális ideológiáról, hiszen szellemi mozgalmukon belül megfértek olyan ellentétek, mint Ignotus polgári liberalizmusa és Varga Jenő következetesen marxista álláspontja. De, néze-

¹ FUKÁSZ GYÖRGY: *Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon*. Párttört. Közl. 1961. 2.

² *Nietzsche és Zarathustra*. 1908. márc. 5. *Ady Endre Összes Prózai Művei* (továbbiakban: AEÖPM) IX. 184.

³ *Az érsemjéni botrány*. 1908. szept. 25. AEÖPM VIII. 350.

tem szerint, nem is szabad túlságosan körülhatárolni a radikális ideológiát, melyre éppen a nyitottság volt a legjellemzőbb — a progresszív politikai tartalom mellett egy vitákban megütköző-tisztázódó elméleti sokféleség.

Ady első találkozásai a Huszadik Századdal

Ady Nagyváradon még a Szabadság szerkesztőségében kezdi figyelemmel kísérni a Huszadik Századot. Szűts Dezső számol be erről visszaemlékezéseiben kissé elromantizált formában.⁴ Mindazonáltal kevésbé valószínű, hogy a szemétkosárból előkotort Huszadik Század füzetek nyitották rá először Ady szemét szociológiai-gazdasági kérdésekre, hiszen már Debrecenben a Smith-féle teljes termelési szabadságot emlegeti,⁵ igaz, humorosan, a drámatermesre vonatkoztatva, és ugyancsak Debrecenben már a leigázó tőkéről és nyomorgó munkásosztályról ír.⁶ Inkább ez a korán felébredt érdeklődés vezette tudatosan az induló Huszadik Századhoz.

Az azonban már kétségtelenül a szociológusok szemléjének hatása, hogy Bors Emil pécsi jogakadémiai tanár téziseit az álliberalizmus hazugságáról gyakran hangoztatja,⁷ továbbá, hogy Pikler Gyulára felfigyel Pulszky-nekrológja kapcsán⁸ (benne később az „ájult, halódó Magyarország lelkiismeretének tudományos megszólaltatóját”⁹ becsüli); és hogy sajtóhadjárataival országos ügyé növeszti fel az egyébként helyi jelentőségű Somló-affért. Számos filológiai bizonyíték is alátámasztja, hogy ebben az időben már szorgalmas olvasója volt a Huszadik Századnak. Nietzsche idézetei Alfred Fouillée-

⁴ Tavasz 1919. nov. 29. Idézi KOVALOVSKY MIKLÓS: *Emlékezések Ady Endréről II.* Bp. 1974. 469.

⁵ *Drámaírók.* 1899. ápr. 13. AEÖPM I. 118.

⁶ *Erdő szépe.* 1899. okt. 28. AEÖPM I. 213.

⁷ *Két jogakadémia.* 1902. ápr. 19. AEÖPM III. 53.

⁸ *Kozmopoliták.* 1902. júl. 6. AEÖPM III. 109.

⁹ *Pikler-Thalass.* 1907. okt. 10. AEÖPM IX. 31.

nak a lapban megjelent cikksorozatából valók.¹⁰ A Huszadik Században 1902 szeptemberben ismertetik Hoensbroech gróf könyvét az ultramontanizmusról, Ady még ebben a hónapban hivatkozik rá egyik cikkében.¹¹ „A szociológia fanatikusa vagyok” — írja még 1902-ben,¹² s szaporíthatnánk a példákat, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy Ady már Nagyváradon buzgó olvasója volt a Huszadik Századnak.

Ady számára a Társadalomtudományi Társaság és folyóirata már ezekben az első években, még a társaság kettéválása előtt is a leghatékonyabb szellemi és politikai ösztönzést jelentette. Hiszen a Társaság baloldali magjának szociológiai érdeklődése már ekkor is a radikalizmus irányába hatott. A konzervatívok magát a szociológia tudományát is gyanús-nak tartották, és ahol lehetett, támadták. Különösen érezhető volt ez 1903-tól kezdve, mikor a szociológusok tájékozódása az egyoldalú spencerizmustól mindinkább a marxizmus felé közelített.¹³ Ekkor indultak meg a munkástanfolyamok, Budapest után hamarosan Nagyváradon is, alig valamivel később, hogy Ady elhagyta a várost, de még vissza-visszajárt oda.

„Ezt a fiatal magyar kört, ezt a Társadalomtudományi Társaságot az intellektuális és az *élettel számoló élet* oázisának tartjuk egyre többen a magyar Szaharán.” — írja Ady még 1905 elején.¹⁴

És később, a Társadalomtudományi Társaság középiskolai vitája alkalmából már külön cikket szentel „a jövő műhelyének”.

¹⁰ ADY levele BRÜLL BERTÁHOZ 1903 ősz. *Ady Endre válogatott levelei*. Bp. 1956. 62.

¹¹ *Bozóky és Schrammel*. 1902. szept. 18. *AEÖPM* III. 143.

¹² *Várad és Debrecen* 1902. aug. 13. *AEÖPM* III. 125.

¹³ JÁSZI írja a szemle tíz évére visszatekintve: „Ha az első három év a spencerizmust uralta, a második három a marxizmushoz jutott közelebb.” *Huszadik Század* (továbbiakban HSz) 1910. I. 1.

¹⁴ *Egy könyv és egy ember*. 1905. febr. 16. *AEÖPM* VI. 59.

„Egyetlen oázis a nagy sivatagban: a Társadalomtudományi Társaság. Ami jóakarat, szeretete a jövőnek; világosan látása a mai nyomorúságnak, tudás és akarás van nálunk, az talán mind összegyülekezett itt. Itt munka folyik: elmék megvilágítása és megtermékenyítése, gondolatok termelése... Kevés figyelemben van része ennek a társaságnak. Mindegy. Haladásunknak mégis zsandárja, jövőnknek iránymutatója.”¹⁵

A Társaságnak két kiadványát is ismerteti még ebben az évben: Rácz Gyula könyvét gazdasági önállóságunkról¹⁶ és *A társadalmi fejlődés irányai* című vita anyagát.¹⁷

1905 júliustól kezdve napról napra olvashatja Ady a szociológusok rovatát, a Szabad Gondolatot saját lapjában, a Budapesti Naplóban. A rovat egyik beköszöntő cikkét is valószínűleg ő írta,¹⁸ és máskor is közreműködik benne. A Társadalomtudományi Társaságban történt szakadásról Párizsban értesült, és a Szabad Gondolatnak küldi el cikkét, melyben lelkesen köszönti a megújulást:

„Aztán észrevétlenül egy kis ifjú Magyarország cseperedett fel. Európával élő, tüzes, erős serege támadt a gondolkozásnak. Ha úgy lehetne a nótájukat elhúzni, mint Csák Máté idejében, jó volna. A Saskör és az egyetemi brigadérosok fölfegyverkeznének. Éjnek idején megrohannák a Társadalomtudományi Társaságot például. S beszámolnának ennyi és ennyi füllel Andrássy Gyulának, és ütnének magnum áldomást. De bajos a dolog, mert idefigyel Európa.”¹⁹

Személyi kapcsolatba legelőször Somló Bódoggal kerül a radikálisok közül még Nagyváradon. Neki írja 1903 decemberében, hogy szeretne Jászival is találkozni,²⁰ de erre a találkozásra csak 1906-ban került sor, mikor az *Új versek* megjelenése után Jászi hosszú, meleg hangú levélben köszöni meg

¹⁵ *A jövő műhelye*. 1905. ápr. 9. AEÖPM VI. 314.

¹⁶ *Egy értékes könyv*. 1905. márc. 5. AEÖPM VI. 79.

¹⁷ *Egy könyv és egy ember*. 1905. febr. 16. AEÖPM VI. 58.

¹⁸ *Merjünk gondolkozni*. 1906. júl. 1. AEÖPM VIII. 359.

¹⁹ *A szűz gondolkozók*. 1906. aug. 18. AEÖPM VIII. 62.

²⁰ „Január elseje előtt már újra Budapesten vagyok, s ott talán találkozhatnánk is. Nem? Nagyon szeretném. Hátha végre Jászi Oszkárral is összejöhetnék.” 1903. dec. 18. OSzK

Adynak a kötet nyújtotta vigaszt.²¹ Ettől kezdve szoros és intim barátság fűzi Jászihoz. Nagy, 1912-es róla szóló cikkén és a Margitán kívül, különösen a háború alatt sokszor hivatkozik rá, sőt egy Hatvanynak szóló levélből tudjuk, hogy még 1918-ban is cikket akart írni Jásziról az Esztendőbe.²² Jászin és Somlón kívül jó személyes kapcsolatba kerül még Kunfival, Szendével, Leopold Lajossal, Kernstokkal és Madzsarral. Régi barátai közül pedig a radikálisok köréhez tartozott Biró, Bölöni és Zuboly. Nem tudni, mikor lép be a Társadalomtudományi Társaság tagjai sorába (a Társaság gyászjelentésében az áll, hogy kezdettől fogva tagja volt, de ez valószínűleg túlzás), 1913-tól kezdve neve a művészeti szakosztály választmányi tagjainak listáján szerepel.

Az elismerésre szomjas Adynak bizonyára az sem lehetett közömbös, hogy 1906-tól kezdve a Huszadik Században csaknem minden számban idézik. Jászi már 1906-ban így aposztrofálja a Szabad Gondolatban: „Hogyan is éneklí a mi költőnk?”²³ 1908-ban pedig Hatvany *Vér és arany* kritikájához szerkesztőségi jegyzetet fűznek, melyben keveslik Ady esztétikai szempontból történő méltatását, mert „benne találnak művészeti vigaszt, reményt és harci kedvet a korszak nagy, a régi értékeket leromboló törekvései is”. Ígérik, hogy legközelebb Ady költészetének „nagy szociális hátterével” is foglalkoznak majd.²⁴ Így került sor Lukács György cikkére *Az Illés szekeréről*. Jászi előszeretettel nevezi Adyt az új Petőfinek:

„Ami eddig szociális elmélet vagy analízisen alapuló kritika volt: az most vágyakat formáló erővel és tudatalattiságot megmozgató szenvedelemmel szólalt meg az új Petőfi költészetében, melynek nyomán egy pompás, eredeti, bátor és harcias magyar szépirodalom fakadt ki.”

²¹ JÁSZI ADYNak 1906. márc. 10. OSzK

²² ADY HATVANYnak. HATVANY: *Ady*. Bp. 1974. 596.

²³ *A nemi kiválasztás*. Budapesti Napló. Szabad Gondolat 1906. szept. 29.

²⁴ HATVANY: *Egy olvasmány és egy megtérés története*. HSz 1908. I 234.

— írja a Magyar Figyelő megindulása alkalmából.²⁵ A Szeretném, ha szeretnének-től kezdve egészen A halottak élénig azonban nem találunk versesköteteiről kritikát a Huszadik Században. Igaz, ebben a periódusban már a Világban méltatják köteteit a radikálisok (Bölöni, Jászi). Ady azzal viszonozza elvbarátainak iránta tanúsított figyelmét, hogy mind a Huszadik Század, mind pedig a Társadalomtudományi Társaság tíz éves jubileuma alkalmából, mely seregszemléje az összetartozóknak, cikket küld a Huszadik Századnak.²⁶

A feudális örökség bírálata: a magyar ugar

Aki a korabeli társadalmi viszonyok bírálatára vállalkozott a dualista Magyarországon, annak mindenekelőtt abból kellett kiindulnia, hogy az elkésett és felgyorsult kapitalista fejlődésben sok volt a feudális örökség. Az iparosodás viszonylag gyors üteme mellett is kevés és gyöngye volt a polgárságunk, a munkásság épp hogy kezdett osztályá fejlődni. Feudális jellegű volt nemcsak a földbirtokmegosztás, de az arisztokrácia csorbítatlan befolyása, jelenléte nemcsak a kaszinókban, a feudális államhatalomban és a vármegyében, de tudományos szervezetekben, iparban, banktőkében is. Legszembe-tűnőbb és legkárosabb volt ez a befolyás a középrétegek tudatára. Ha tehát valaki ezt a közgondolkodást meg akarta változtatni, bírálatának nagy súllyal a feudális maradványok ellen kellett irányulnia. A fejlődő kapitalizmus kinövéseit, a finánc-tőke pauperizáló hatását akkor sem igen hangsúlyozták, ha ennek jeleit jól látták is, mert a feudalizmus osztálybázisából alakult agráriusok szüntelenül nagy erővel támadták az uzsorakapitalizmust, de kapitalizmusellenes volt minden retrográd erő az országban a főpapságtól kezdve az elszegényedett dzsentrüg.

²⁵ Az ő kultúrájuk. Világ 1911. jan. 8.

²⁶ Poéta és publikum. 1910. jan.—febr. AEÖPM X. 20. és S ha Erdélyt elveszik? 1912. nov.—dec. AEÖPM X. 206.

Így látta ezt Ady is, mikor „a plutokrácia és a szocializmus rémeitől megriadt” Kártévő Sándorokkal vitázva legnagyobb veszedelemnek a „feudális és papi uralkodást” hirdette Magyarországon,²⁷ vagy amikor „a tőke hivatásos ellenségeként” síkra szállt a tőkés nagyipar mellett.²⁸ Még a szocialistákkal szemben is ezt hangsúlyozta:

„A külföldi mintákban utazó szocializmus akarja főképpen elhitetni önmagával, hogy itt a gögös, dús polgárság alól kell kirántani a hatalom székét. Dehogyan van ez így. A faktum az, hogy mi vagyunk Európa egyetlen feudális országa.”²⁹

A magyar ugar minden időkre a feudalizmus, a magyar elmaradottság legtelibetalálóbba jelképe lett.

Mindez természetesen nem zárja ki, hogy Ady már első párizsi útja óta ne kritizálná és egyre élesebben a fejlett nyugati polgári demokráciákat, és hogy a magyar viszonyok bírálatában észre ne venné a sajátosan polgári hozadékot, mely a korruptségben már anticipálta a fejlett polgári társadalmat. Azt is tudja, hogy „a kapitalista civilizáció nem a non plus ultra”, de elkerülhetetlen a haladás felé vezető úton.³⁰ A „gyöngye, töredékes, zagyva” polgárságot továbbra is az „ország penészes feudális tarthatatlan romlottsága”³¹ rovására írja. De már felmerül benne annak lehetősége is, hogy polgárság nélkül kell a polgári jogokat, a demokráciát kiharcolni.

A Társadalomtudományi Társaság radikalizálódása után Jászi nagyjából hasonlóan fogalmazza meg ugyanezt a problémát. 1907 elején a magyar nemzet egyedüli forradalmi kovászának a szervezett munkásságot tartja.³² A polgárságot ugyan-

²⁷ Kártévő Sándor beszéde. 1902. máj. 29. AEÖPM III. 82. KÁRTÉVŐ SÁNDOR az agrárius gróf KÁROLYI SÁNDOR ADYtól kapott gúnyneve volt.

²⁸ Stródfák egy határozatról. 1903. ápr. 11. AEÖPM III. 66.

²⁹ Amit az automobil beszél. 1905. máj. 17. AEÖPM VI. 160.

³⁰ Petőfi nem alkuszik. 1910. jún.—aug. AEÖPM X. 78., 83.

³¹ Bejelentés és rövid elmélkedés a magyar polgárságról. 1912. szept. 8. AEÖPM X. 199.

³² Az új Magyarország felé HSz 1907. I. 1.

olyan gyöngének és korruptnak látja, mint Ady.³³ Nagy programnyilatkozatában így ír:

„Ott nyugaton egyre aktuálisabbá válik a polgári demokráciából a munkás demokráciába való átmenet problémája: *nálunk elsősorban ezt a polgári demokráciát kell létrehozni*. Tehát oly valami eljöveteleért kell majd küzdenünk, melynek átmeneti jellegéről meg vagyunk győződve, valamiért, aminek szellemi és gazdasági gyaroltságait már a nyugati tapasztalatokból jól ismerjük. Mégis modern szocializmus modern gyáripár, kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető. És ezen a ponton jutunk megoldhatatlan ellentétbe az agrárfeudalizmussal és valószínű szövetségekbe az ipari tőkével, jóllehet meggyőződésben és érzelmeiben csaknem egyformán távol állunk az egyiktől mint a másiktól.”³⁴

Úgy hiszem, ez nagyjából megfelelő megfogalmazása Ady „két meggyőződésének” vagy annak, amit máskor így fejezett ki: „minden, minden ideálunk / Másutt megunt ócskaság már.” (*A fajok cikuszában*).

Ha Jászi már 1907-ben ilyen világosan látta a kapitalizmus átmeneti jellegét, akkor nehezen tartható fenn vagy legalább is sok disztinkcióra szorul Révainak és követőinek az a vádja, hogy a radikálisok a feudalizmusellenesség bővületében nem ismerték fel a kapitalizmus igazi jelentőségét, túlhangsúlyozták a feudalizmus nyűgeit, sőt hogy feudalizmus elleni harcuk „egyben a kapitalizmus védelmezésének a funkcióját is ellátja”.³⁵ Más útjuk nemigen lehetett, ha a gazdasági fejlődés és a demokratikus szabadságjogok kettős programját akarták megvalósítani, mint a feudális örökség felszámolása. (A Huszadik Század egyébként a szélsőjobboldali támadások kivédésére 1917-ben hosszú listáját sorolja fel azoknak a cikkeknek, melyekben a nagytőkét támadták.³⁶)

³³ *A polgárság ébredése*. Világ 1910. máj. 8.

³⁴ *Az új Magyarország felé*. uo.

³⁵ FUKÁSZ GYÖRGY: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez*. 1960. 259.

³⁶ *Jelinek-Milotay „Új Nemzedék”-e és a „Huszadik Század”* HSz 1917. II. 404.

A Huszadik Században sok cikk foglalkozik a kapitalizmus elméleti kérdéseivel is. Még mielőtt Varga Jenő részletesen és egyetértően ismertetné Hilferdingnek a fináncstőkéről írt könyvét, és Rosa Luxemburg írását a tőke akkumulációjáról, Láncki Jenő az Amerikai Egyesült Államokról szólva már az imperializmus veszélyére is rámutat: „A modern nagyhatalmak külpolitikája, az imperializmus nem egyéb, mint a világpiacot kereső kapitalizmus politikai képlete.”³⁷ Tisza pártjának a fináncstőkéhez fűződő szoros kapcsolatait is a Huszadik Században leplezi le Pogány József.³⁸ 250 munkapárti képviselő közül 135 közvetlenül, üzletileg is érdekelve volt az ipari és banktőkében. Így nyilvánvalóan elesik Révai-nak az a megjegyzése is, hogy „a radikálisok nem értették meg, hogy Tisza István nemcsak az agrárius, de a fináncstőkés Magyarországot is képviselte”.³⁹ Jászi az 1907-ben megalapítani szándékolt radikális párt programjába már szocialista követeléseket is felvesz, olyanokat, melyek a kapitalizmus elleni harcot szolgálják, mint a munkásbiztosítás vagy a sztrájkjog. Ezzel természetesen nem akarjuk elmosni a különbséget a marxisták és a radikálisok kapitalizmusellenessége között. Míg utóbbiak csak a kapitalizmus torzulásait, addig a marxisták az egész kapitalizmust elvetették.

De azt is meg kell érteni, hogy a radikálisok elsősorban Magyarország felfedezésének feladatát vállalták, és ennek a szemle 1906 utáni évfolyamaiban becsületesen eleget is tettek. Hogy ebben a felfedezésben az antidemokratikus és nemesi-feudális vonások domborodtak ki leginkább, annak nem ők, hanem a magyar viszonyok voltak az okai. De olyan nagyon mégsem túlozhatták el a feudális örökség bírálátát, ha Lukács György egy késői interjúban arra emlékeztet, hogy

³⁷ LÁNCZI JENŐ: *Az Északamerikai Egyesült Államok világpolitikája*. HSz 1909. I. 54.

³⁸ *A munkapárt és az uzsorakapitalizmus*. HSz 1912. II.117.

³⁹ RÉVAI JÓZSEF: *Marxizmus és magyarság*. 1946. 63. l.

„a diktatúra előtt és alatt nem vált igazán tudatossá, hogy Magyarországon még mindig esedékes volt a hűbéri maradványok eltüntetése, és a diktatúra óriási politika gyengesége abban állt, hogy ezt az elpusztítást nem az igazi alapos módon, úgy ahogy azt Lenin Oroszországban csinálta, egy radikális földosztás segítségével akarták megoldani.”⁴⁰

Földkérdés

A feudális hagyatékból legnyomasztóbb súllyal nehezedett az országra a nagybirtokrendszer. A paraszti sors formájában ez a kérdés már falujában kezdte foglalkoztatni Adyt, és nagykárolyi kisdíák korában megismert egy darabot a Károlyiak birodalmából, de igazán csak Nagyváradon eszmél arra a hatalomra, melyet a püspökök és mágnások birtokaikkal Magyarországon képviseltek. Már 1902 elején a szekularizációt és a hitbizományok eltörlését követeli, de központi kérdéssé, a költői világképbe integrálódó problémává csak 1906–1907 fordulóján válik a földkérdés, nem utolsósorban az ismétlődő aratósztrájkok és a román parasztfelkelés hatására. Ekkoriban ismerkedik meg Achim Andrással, és ekkor kerül napirendre a radikálisok programjában is a nagybirtok felosztása és az egyházi birtokok szekularizációja.⁴¹ Ekkor, 1907 elején születnek Ady nagy parasztforradalmi versei: *Dózsa György unokája*, *A délibáb üzenete*, *A grófi szérűn*. És a magyar falu ezentúl mindig úgy jelenik meg verseiben, mint élettelen, alvó, múltat álmodó, ittfelejtett középkor.

A Huszadik Században már 1906-ban megindulnak a parasztszociográfiák.⁴² Ezeknek forradalmasító hatása minden bizonnyal nagyobb volt, mint azoknak a teoretikus vitáknak, melyek Dániel Arnold és Leopold Lajos között folytak arról, hogy a kisbirtok vagy a nagyüzem és a szövetkezeti

⁴⁰ Garai Tibor *filmtérjűje Lukács Györggyel*. Élet és Irodalom. 1977. jan. 29.

⁴¹ JÁSZI: *Az új Magyarország felé*. uo.

⁴² VAS BÉLA: *A végekről*. HSZ 1906. I. 208. és *Orsova* HSZ 1906. II. 448.

birtok lépjen-e a megszüntetendő nagybirtok helyébe. De ezek a viták sem lettek volna terméketlenek, ha több figyelmet szenteltek volna neki, mikor a földkérdés megoldása napirendre került.

1908-ban Achim parasztpártjának programját ankéton vitatják meg a Huszadik Században. Dániel Arnold joggal kifogásolja,⁴³ hogy csak a 10 000 holdon felüli birtokok parcellázása szerepel a programban, s így csak az összes föld 7,5%-a kerül felosztásra, míg ha 1000 holdon felül szabnák meg a határt, akkor 49% esne parcellázás alá. Joggal bírálja, hogy a középbirtokosok hitelviszonyainak rendezését is célul tűzte ki a program, ami tipikusan agrárius követelés. Helyesli, hogy az OMGE ellen harcot hirdetnek, de hibáztatja, hogy hallgatnak a szövetkezeti mozgalomról. Leopold Lajos még élesebben bírálja Achimot, és elsősorban azt kifogásolja, hogy a parasztságot egységes osztálynak fogja fel. „Az ugarra ráunt parasztot, a Petőfi Sándor és Ady Endre parasztját nem hallom sehol.” — írja, és Szántó Kovács János emlékét idézi.⁴⁴ Ennek a kemény és sok tekintetben jogos bírálatnak csak az a bökkenője, hogy az adott viszonyok közt a radikálisok többsége lehetetlennek tartja életképes parasztpárt alakítását, és hogy mindjárt a kezdetben elidegenítették maguktól Achimot. Itt csodálhatjuk meg ismételten Ady politikai zsenialitását, aki a program minden hiányossága ellenére is teljes támogatásával a parasztvezér mellé áll, holott jól tudja, hogy Achim „egy nem teljesen sikerült Dózsa György”.⁴⁵ De az a tény, hogy a feudális magyar parlamentben egy parasztképviselő hallathatja hangját, magában véve is kezdete lehet egy kíváncsatos fejlődésnek.

A demokráciáért folytatott harcban Ady is, Jászi is a parasztságot érezte a legnagyobb tömegezőnek, s ez egy nagy paraszttöbbségű agrárországban akkor nagyon is reális elgondolás volt. Vezetés híján azonban ez a hatalmas erő sokáig a koa-

⁴³ HSz 1908. II. 133.

⁴⁴ HSz 1908. II. 44.

⁴⁵ *Szegény Achim András*. 1911. nov. 24. AEÖPM X. 162.

líciós demagógia prédája maradt. Ezért ragad meg Ady minden reményt keltő jelet, az aratósztrájkokat, a romániai parasztfelkelést vagy a parasztpárt megalakulását éppúgy, mint Achim személyét, aki pátriájában népszerű volt, és a népezér sok tulajdonságával rendelkezett. „Nyomorult közjogi helyzetünk szerint nem az ipari munkás a legerősebb fegyvertársunk közkatonai rangban, hanem a földhöz ragaszkodó paraszt.”⁴⁶ — írja 1910-ben. Így vélik ezt a radikálisok is. 1909-ben Jászi egy vitában a magyar demokrácia sorsát a kisparaszttság gazdasági és politikai öntudatra ébredésében látja, melynek érdekei a mezőgazdasági proletariátus érdekeivel megegyeznek: földet akar.⁴⁷ Az 1913 márciusi politikai megtorpanás egyik tanulságaként is ezt a következtetést vonják le:

„A magyar demokratikus mozgalom gyöngé, míg pusztán a városra szorítkozik. Csak a széles paraszti és földmunkás néprétegek öntudatra ébredéséből és szervezéséből nőhet ki a magyar szabadság fája.”⁴⁸

Kár, hogy ezek a felismerések csak teóriában maradtak. Itt bosszulta meg magát, hogy a radikális mozgalom nem kereste — szervezeti formák híján nem is kereshette — a tömegkapcsolatokat a parasztsággal. Azzal, hogy a Huszadik Század esetlegesen eljutott egy-egy falusi olvasókördbe, mint ezt Veres Péter is tanúsítja, legfeljebb a felvilágosítás funkcióját töltötte be.

Pedig a Huszadik Században a nemzeti kérdéson kívűl talán a legtöbb cikket, tanulmányt a földkérdésnek szentelték. Már 1907-ben vitát rendeznek a *nagybirtok szociális hatásai Magyarországon* címmel, és 1917-ben ismét agrárvíta folyik a Társadalomtudományi Társaságban. A Huszadik Században jelenik meg folytatásokban Ágoston Péter tanulmánya a világi magyar nagybirtok történetéről, és sorozatosan jönnek a falu-

⁴⁶ *Petőfi nem alkuszik*. 1910. jún. — aug. AEÖPM X. 83.

⁴⁷ HSz 1909. I. 412.

⁴⁸ *Visszavonulds*. HSz 1913. I. 353.

szociográfiák, néplélektani és néprajzi tanulmányok. 1913-ban Braun Róbert egy amerikai kérdőív sémáját alkalmazza magyar viszonyokra és kidolgoz egy minta válaszsort is, ami nagy segítséget jelenthetett volna a falvak szociográfiai felvételéhez, ha ezt szisztematikusan, ahogyan tervezték, véghez is viszik. A Galilei körben 1909-ben egy magyar falu gazdasági és társadalmi rajzát tűzik ki pályamunkaként.

A magyar radikálisok elévülhetetlen érdeme, hogy a földkérdést állandóan napirenden tartották. Hogy az októberi forradalomban mégsem valósulhatott meg a végleges rendezés, és annyi huzavona után, oly sok kompromisszummal és csak erősen megkésve jött létre a földtörvény, annak oka nem a radikálisok megtorpanása, hanem a szociáldemokraták egy részének és a Károlyi-párt jobbszárnyának ellenkező előjelű ellenállása volt. Jászi Lenin példájára hivatkozva harcolt a lehető legszélesebb körű földosztásért. Egyik utolsó cikke a Világban szinte harangkongatás és segélykiáltás a földosztás azonnali keresztülviteléért.⁴⁹

Nemzetiségi kérdés

Ady nemzetiségi faluból származott, és nagykárolyi kisdíák korában életközelsből is megismerte ezt a keserves problémát, mely egész életén keresztül foglalkoztatta. Váradik cikkei már a legmelegebb román-szimpátiákról vallanak, de még erősen érezhető bennük az idősebb testvér kissé fölényeskedő és kioktató hangja. Azonban ez is óriási haladás a korabeli sajtó vadsoviniszta tónusával szemben. Már azt is leírja, hogy „Közösen kell dolgoznunk egy erős, emberséges demokrata társadalom megalakításán!”⁵⁰ A nyomorúságukban egymás ellen uszított román és magyar szegényparasztok háborúságáról pedig csak részvéttel és az ország rendjét gúnyoló indulattal szól.⁵¹ Konceptiója a nemzeti kérdésben ekkor és még

⁴⁹ *Archimedesi pont*. Világ 1919. febr. 2.

⁵⁰ *Egy premier*. 1903. márc. 4. AEÖPM IV. 47.

⁵¹ *Cseszorai háború*. 1903. aug. 29. AEÖPM IV. 153.

sokáig közel áll ahhoz, amit kulturális autonómiának nevez a szakirodalom, és általánosan elterjedt volt a század elején az ausztro-marxizmus teoretikusai között, elsősorban Otto Bauer műveiben.⁵² Lényege, hogy a nemzetiségek egy központi állam keretében saját kulturális és közigazgatási intézményekkel is rendelkezzenek.

A kulturális autonómia elgondolása a nemzet fogalmának abból a felfogásából származott, hogy az elsősorban nyelvi és kulturális közösség. Azonban az ebben a nemzetkoncepcióban rejlő misztikus sorsközösség kategória és az osztályszempontok kikapcsolása nem tehette alkalmassá a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldására. De hogy nagyon is haladó volt azzal az elmélettel szemben, mely a nemzet fogalmában már a faji magyarázó elvet alkalmazta, azt nehéz elvitatni. Ilyen elméletek pedig már sűrűn bukkantak fel, például Réz Mihálynak Jászival folytatott vitájában.⁵³

A kulturális autonómia koncepcióját magyar viszonyok között két irányban lehetett meghaladni: egy osztályszempontú demokrácia vagy egy föderatív megoldás felé. A lenini önrendelkezési jog, amely magában foglalja az elszakadás jogát is, még Lenin megfogalmazásában sem abszolutizálható, és csak a történelmi szituációtól függően vehető fel.⁵⁴ Nálunk az adott körülmények ezt nemcsak azért nem tették lehetővé, mert ebben az irányban különösen érzékeny, sovíniszta közvéleményünk már a kulturális autonómia megpendítését is hazaárulásnak minősítette, hanem azért sem, mert különlegesen kevert lakosságú vidékekről lévén szó, az elszakadás lehetősége még a kérdés leghaladóbb teoretikusait is érzékenyen érintette. Teljesen történelmietlen tehát Jászi szemére vetni, hogy a nemzeti kérdéstről 1912-ben írt könyvében nem áll az

⁵² L. bővebben GEORGES HAUPT, MICHAEL LOWY, CLAUDIE WEILL: *Les marxistes et la question nationale*. Maspero. Paris 1974. 382. kk.

⁵³ RÉZ MIHÁLY: *A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából*. HSz 1918. II. 1. és JÁSZI válasza: HSz 1918. II. 97.

⁵⁴ IRINYI KÁROLY: *Mitteuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Bp. 1973. 268. kk.

önrendelkezés alapján.⁵⁵ A föderatív megoldás, bár csírájában megvolt az Európai Egyesült Államok elgondolásában, konkrétan csak a háború vége felé vetődik fel a radikálisok körében, mint a háború utáni rendezési lehetőség, de ekkorra már minden ilyen terv utópisztikussá vált.

Ady a teljes demokrácia irányában haladja meg nagyon hamar korai nemzetiségi felfogását, abból az elvből kiindulva, hogy az elnyomott osztályokat minden népben egyformán sújtja a kizsákmányolás. Segítségére voltak a kérdés tisztázásában a radikálisok, akiket a probléma talán legintenzívebben és leggyakrabban foglalkoztatott.

A szociológusok módszere itt is elsősorban a tények felsorakoztatása volt. Különösen Aradi Viktor és Braun Róbert cikkei tájékoztatnak gyakran a Huszadik Században a nemzetiségek elleni visszaélésekről, és teszik szóvá sérelmeiket. A lapnak indulásától kezdve román, szlovák és szerb munkatársa is volt, nemzetiségi nyelveken írt könyveket, cikkeket ismertettek, a Galilei körben vitát rendeztek a nemzeti kérdéstről, tehát minden módon felszínen tartották. S emellett természetesen az elméleti cikkek egész sora jelent meg, főleg Jászi és Braun Róbert tollából. Jászi a meg nem született radikális párt programjában 1907 elején már osztályszempontból veti fel a kérdést:

„Előbb állítsuk helyre a testvéri egyetértést az összes nemzetiségekkel. Az oláh, a tót, a rutén stb. épp oly szegény és elnyomott, mint ti. Nem ellenségeitek, hanem barátaitok ők.”⁵⁶

Ugyanebben az évben Otto Bauer könyvének bírálatában már nyíltan kimondja, hogy a nemzetiségi gyűlölet átalakult osztálygyűlölet, hogy nálunk elsősorban a vármegyei osztályuralmat érzik nemzetiségi elnyomásnak az érintettek. És ugyanitt arra is utal, hogy a nemzetiségi kérdés végleges megoldása nálunk nem lehetséges a társadalmi rend teljes átalakí-

⁵⁵ FUKÁSZ GYÖRGY: i. m. 188.

⁵⁶ *Az új Magyarország felé.* uo.

tása nélkül.⁵⁷ Csakhogy ezt nem forradalmi úton képzei el, hanem a gazdasági, ipari fejlődés meggyorsításával.

Még ebben az évben Ady is eljut a kérdésben az osztály-álláspontra, így foglalva össze a belényesi választások tanulságait: „Egyforma bús jószág a tárkányi magyar és a kerpenyesti oláh.”⁵⁸ Egy évre rá pedig megírja azt a verset, mely a magyarországi nemzetiségi kérdés kulcsverse, az internacionalizmus krédója lett a nemzetiségek szemében is, a *Magyar jakobinus dalát*, ezt a lázító kérdéseivel közös osztályharcra, forradalomra gyűjtő verset.

A nemzetiségi kérdés némi bagatellizálásához vezetett a korabeli progresszióknak az az egyöntetű, téves, de sokféle haladó ideológiai forrásból is táplálkozó hite, hogy a világ a nemzeti kérdés, legalább is annak végletes formája, a nacionalizmus teljes felszámolása felé halad. Ezt Ady is osztotta egy darabig, mikor például a nacionalizmus alkonyáról írt, és osztották legfőképpen a szociáldemokraták, akik éppen ezért el is hanyagolták a nemzetiségi kérdést. Ezért is számított – mint Ady írta – valósággal „hadvezéri hőstettnek” Jászi „dicsően bátor és nagyszerű könyve” a nemzetiségi kérdésről,⁵⁹ melynek Ady verse volt a mottója. Bár Jászi a realisnál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított benne az asszimilációnak, s ezen belül a gazdasági és kulturális tényezők vonzásának, mégis csak megtalálta a „demokrácia archimedesi pontját”, és bár ő is hitt a nacionalizmus alkonyában, mégis jól látta, hogy „az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetköziséghez a nemzeten, ehhez pedig a néptömegek anyanyelvén át vezet az út”.⁶⁰ A könyvben, mint a radikálisok nemzetiségi kérdésfeltevéseiben általában, perspektívában már kezd kibontakozni egy későbbi föderatív megoldás lehetősége is. Hogy emellett a magyar nemzeti állam kialakulásának

⁵⁷ *Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez.* HSz 1907. II. 889.

⁵⁸ *Tárkány és Kerpenyest.* 1907. aug. 20. AEÖPM VIII. 311.

⁵⁹ *Jászi Oszkár könyve.* 1912. máj. 16. AEÖPM X. 193.

⁶⁰ *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* Bp. 1912.

folyamatát a történelmi materializmushoz közelítő módszerrel vázolta fel Jászi, az csak növeli a könyv értékét.

Megjelenése is jól volt időzítve, arra az időpontra esett, mikor a magyar progresszió viszonylagos egysége kezdett kikovácsolódni, és a helyzet valóban reménykeltő lehetett egy közös akcióra. Ezenkívül már jelei mutatkoztak annak is, hogy a hivatalos köröket is nyugtalanítja, különösen Bécs szempontjából a nemzeti kérdés megoldatlansága.

1912-ben kerül kapcsolatba Gogával: üdvözlő sorokat küld neki a szegedi fogházba. Ekkor állapotodnak meg egy találkozóban is, amely 1913-ban jön létre. A találkozón jelen volt Babits, Móricz, Ignotus, Fenyő, Schöpflin és Ady Lajos is. Jászi nem volt Pesten, s így nem mehetett el a vacsorára, de Goga támadó cikkéről a *Románulban*, mely a találkozást nem sokkal követte, már Jászi tudósítja Adyt.⁶¹ A Huszadik Század teljes terjedelmében közli a cikket és Braun Róbert válaszát Gogának, aki a magyar irodalmat elszidósodással vádolja, válaszként Zichy János kultuszminiszternek irodalmunk magyar lelkiségével kapcsolatban tett sovíniszta kijelentéseire. Ady is fölényesen utasítja vissza Goga vádjait, noha őt mint fajmagyart kivételképp emlegeti.⁶²

Ekkoriban kezd ráeszmélni a magyar progresszió, hogy legjobb szándékú fáradozásai is megkésették, mert a román vezetők részben bedőltek Tisza manipulációinak, részben pedig — s ez Goga esete is — a magyar nacionalizmusra román nacionalizmussal válaszolnak. Ady megint Gogának küldi szemrehányó levelét:

„Ti . . . nem akartatok gondolni arra, hogy itt immár több mint egy évtized óta népetekért s egész Magyarország népéért forradalmi tusát kezdett egy tábor. Ez a kis tábor megnőtt, és a magyar történelmi nevek legszebbjeit zavarta, sőt bővülte bele a népszabadítás legnagyobb akarásába.”⁶³

⁶¹ JÁSZI ADYNAK 1913. jan. 27. MTA.

⁶² Goga Oktávián vádjai. Nyugat 1913. nov. 16.

⁶³ Magyar és román. Világ 1914. jan. 25.

— írja, félreérthetetlenül a radikálisokra és Károlyiékra utalva. Később pedig, mikor már világossá vált, hogy Goga nem is a Tiszával való tárgyalást egyengette, hanem távolabbi „pionterikus célok” érdekében belülről bomlasztotta a román komitét, akkor végleg megvonja bizalmát a „román Déroulède”-től, és leckét ad neki interacionalizmusból.⁶⁴

Mindezek a jelek mementóként szolgáltak még a háború előtt, hogy a nemzetiségi probléma megoldása most már életkérdés. 1912-ben éppen a Huszadik Században figyelmeztet Ady az erdélyi kérdés súlyosságára,⁶⁵ és a magyar földtulajdon egyre nagyobb mértékű elidegenítésének ijesztő jelei látán⁶⁶ szinte az ország feldarabolásának vízióját vetíti előre. Az Új Magyar Szemlét, a nemzeti radikalizmus orgánumának szánt rövid életű folyóiratot köszöntő *Levél ifjú társakhoz* már nyíltan kimondja:

De ti, fiatal Magyarország,
Akárhogy osszák
Méltán szét földedet,
Mutasd meg, hogy
Nem te vagy beteg
S vagy több lesz, mint a mai bánat,
Vagy éljen a régi Magyarország
Magának s a kutyáknak.

Néhány hónapra rá a Világban megjelent *Éhes a földben* a parasztság földéhsége ürügyén hangzik fel a fenyegető jóslás:

Éhes a magyar föld,
Éhese csókoknak.
Vagy mi adjuk néki,
Vagy megy idegenekhez.

⁶⁴ *Levél helyett Gogának.* Világ 1915. jan. 24.

⁶⁵ *S ha Erdélyt elveszik?* HSz 1912. nov—dec. AEÖPM X. 206.

⁶⁶ Ez a jelenség a nemzetiségi bankok egyre nagyobb méreteket öltő földvásárló és parcellázó tevékenységében nyilvánult meg.

A háború alatt azonban, ahogy a baljóslatú versek egyre jobban közeledtek a közeljövő realitásához, már csak forró vallomásokat küld Erdélynek: „Magyarság és emberség zamatja, hite, lelke, Erdély, nem uraid szerint büntet téged az Úr.”⁶⁷

A rohanó eseményeket úgysem lehetett többé megállítani. A szociáldemokrata pártkongresszus 1918. okt. 13-án részlegesen elismeri ugyan a nemzetiségek elszakadási jogát, de a radikálisok a régen felismert igazság jogos önérzetével, mint „a nemzetiségi kérdésnek és demokráciának legnotóriusabb, de legliberálisabb egybekapcsolói”⁶⁸ úgy érezték, hogy nem kell változtatniuk régi nemzetiségi politikájukon. A kelletténél jobban bíztak a wilsoni elvek korrektségében is (melyek első fogalmazásban még megelégedtek a nemzetiségi autonómia biztosításával), és mindvégig óvakodtak az elszakadási jog felvetésétől. Jászi az országos radikális párt kongresszusán 1918. okt. 14-én Wilsonnak szóló üzenetében még így szól:

„Világos, hogy a csehek és a délszlávok részéről bizonyos taktikai vagy érzelmi túlkövetelésekkel állunk szemben, melyeket a magyar elnyomó feudalizmus elleni gyűlölet eléggé indokolt, de amelyek épp ama elvekbe ütköznek, melyeket Elnök úr fektetett le. Ameddig nem lehet megfordítani a Nyitra, a Vág, a Garam, a Hernád, az Ondova folyását, addig a magyarországi geográfiai és gazdasági egység élő valóság marad . . .”⁶⁹

Néhány napra rá Wilson visszavonta előbbi pontjait, és a Monarchia népeinek is elismerte önálló államalapítási jogát. Két hét múlva, nov. 4-én jelenik meg a Világban az a kiáltvány, melyben a magyar értelmiség legjava, élén Adyval államszövetség keretében kívánja megoldani egyszer s mindenkorra a „testvér-nemzetek” sorsát, és kimondja: „Történelmi határok ne legyenek gátjai az önrendelkezésnek.”⁷⁰ De addigra az események már ezen a messzemenő föderatív megoldáson is túlrohantak.

⁶⁷ Lenn Erdély földjén. Világ 1915. júl. 25.

⁶⁸ ADY: Háború és háború. Nyugat 1914. október.

⁶⁹ Világ 1918. okt. 15.

⁷⁰ A magyar intelligenciához. Világ 1918. nov. 4.

Általános választójog

A demokratikus jogoknak ez a legminimálisabbika minden haladás legtermészetesebb követelménye volt. Nem is azért foglalkozunk vele külön fejezetben, mintha ebben a követelésben Ady és a radikálisok között valami említésre méltó gondolatpárhuzamot látnánk. De a választójog volt az a konc, melyet a darabontkormány a tömegek megnyeréséért oda-vetett, s melynek nagy része volt abban, hogy Ady és a radikálisok a darabontok oldalára álltak. Ady és radikális barátai jól tudták, hogy az általános választójog nem old meg mindent. Korántsem fetisizálták. De jól látták, hogy a választójog alkalmas eszköz a tömegek mozgósítására és a polgári szabadságjogok kivívására.

Ady már 1903-ban menthetetlennek látta a „hazugul épített magyar parlamentarizmust”, mely „három sziklához kötözött: Bécshez, Rómához és az eltörülni nem mert feudalizmushoz”.⁷¹ Az 1905-ben radikális kezdeményezésre megalakult Választójogi ligában, melynek Apáthy István volt az egyik elnöke, még a konzervatív elemek együtt voltak a radikálisokkal, koalíciósok a darabontokkal. Csak a szociáldemokratáknak a kormánnyal kötött egyezsége a és szeptemberi nagy tömegtüntetés után alakult úgy a helyzet, hogy a választójog esélyei reálisnak látszottak a darabontkormány oldalán. Ady is csak októberben száll szembe először határozottan a koalíció egyre erősödő demagógiájával *Az Ige veszedelme* című nagy vezércikkében, s ekkor születik meg a Komp ország baljós szimbóluma is.

Ma már nem nagyon vitatja történettudományunk sem, hogy a darabontkormány melletti kiállás a kisebbik rosszat jelentette Ady és a radikálisok számára. Ők nem voltak olyan kényelmes elméleti helyzetben, mint az esztéta Karl Kraus, akinek híres mondása szerint, ha két rossz közül a kisebbiket kell választani, akkor egyiket sem szabad választani. Mikor a

⁷¹ *Nevezetes május*. 1903. máj. 1. *AEÖPM* IV. 81.

nemzeti követelésekről lemondtak egy a bécsi kormánytól támogatott kétes szociális ígéret kedvéért, akkor olyan követelésekről mondtak le, melyeket senki sem támogatott igazán, hiszen maga a koalíció is sorra elejtette azokat. Viszont meg kellett tagadniok minden közösséget azzal a koalícióval, mely a feudális jogok legkonokabb védelmezőiből állt, s mely évekig hazafias frázisokkal szédítette a népet. Nem a függetlenség, hanem a függetlenségi demagógia ellen szálltak síkra. A Wekerle-kormány fénykorában írja le Ady, hogy a függetlenségi párt vezetésével működő koalíció még jobban megnyirbálta függetlenségünket, hogy „a helytartóság idejében nagyobb úr volt Béccsel szemben a magyar, mint ma”,⁷² hogy „soha hűségesebb tábor Bécset nem szolgálta, mint a koalíció”.⁷³

Jászi egy későbbi írása szerint „a darabontperiódus az a történelmi ék volt, mely a magyar feudalizmus néprontó egységét megbontotta”. Ezt az éket kellett „beverni segíteni a nemzetvezérek korrupt érdekszövetkezetébe”.⁷⁴ De ugyanakkor szükségszerűen ék fűrődött a haladás táborába is; jószándékú tömegek fordultak el a bécsi kormány zsoldjában álló darabontoktól, ami meggátolta, hogy a választójogot valóságos erőkkkel kiharcolják. Jászi világosan látta a darabontság igazi tartalmát:

„Az új idők történésze meg fogja állapítani, hogy ebben a darabontkorszakban, mely egy pusztuló történelmi osztály összes bomlás-termékeit felszínre hozta, akadt volt egy kicsiny csoport, mely teljes tudományos világossággal ítélte meg a helyzetet, és nem habozott érdekei rovására kötelességét teljesíteni, dacára annak, hogy egyként utálta a koalíciós feudalizmust és a letörésére kirendelt zsoldoshadat, melynek túlnyomó része egész közéleti pályáján épp oly népellenes volt, mint maga a koalíció.”⁷⁵

⁷² B. U. É. K. — *a sátán*. 1908. jan. 1. AEÖPM VIII. 114.

⁷³ *A Justh-affér*. 1907. nov. 21. AEÖPM IX. 61.

⁷⁴ *A tanárság ébredése*. HSz 1911. II. 487.

⁷⁵ Uo.

Még később, 1917-ben már forradalmi különállásnak minősíti saját darabontságukat, melynek érteme a demokratikus gondolat ébren tartása volt.

„Egy tucat független író és politikus — még jórészt az ismeretlenség felhőjébe burkolva — mennyi váratlan, hontalan, forradalmi eszmét hinthetett el a kirendelt darabontok és a nemzeti színre kent reakció torzsalkodása közepett.”⁷⁶

A radikálisok darabontságának volt egyébként egy indirekt következménye is. Andrassy akkor mondott le a Társadalomtudományi Társaság elnökségéről, mikor Kristóffy újra beválasztották a választmányba. S ezzel indult meg 1906-ban az az oszlási folyamat, mely a társaság radikalizálódásához vezetett. Ha eszmei szempontból ez komoly eredményként könyvelhető is el, egyben azzal a hátránnyal is járt, hogy a radikálisok még jobban elszigetelődtek a tömegektől.

Ady és a radikálisok darabontságának megítélése szoros kapcsolatban van a függetlenségi eszme változásaival a kérdéses történelmi periódusban. A Kossuth halála óta egyre tartalmatlanabbá vált negyvennyolcasság a koalíció alatt érte el mélypontját. 1908–09-ben a függetlenségi párton belüli ellenzék megelégtelve a függetlenségi követelések fokozatos elsikkasztását, saját pártjában szakadást provokált a bankkérdésben. A Justh vezetésével szerveződő új függetlenségi párt világosan látta a monarchia egyre agresszívebbé váló imperialista politikájának veszélyét, és visszatért a 48-as eszme eredeti értelmezéséhez, a tényleges nemzeti és szociális érdekek védelmét tűzve ki célul. Egyidejűleg a munkások és a radikálisok szövetségét kereste.

Ady hamar felismeri a fordulat jelentőségét, és mind több bizalommal fordul Justh felé. 1913-ban második Bocskainak tiszteli, ami különösen nagy szó, ha tudjuk, hogy már régóta egy ilyen „Béccsel okosan hadakozó” Bocskait szánt az „eu-

⁷⁶ Örömtelen küzdelem. 1917. máj. 20. JÁSZI: *Múlt és jövő határárn.* Bp. 1918. 202.

rópaian magyaros radikalizmus” vezérének.⁷⁷ Lassanként az ő eszmerendszerében is helyreáll a függetlenségi gondolat becsülete: az idő tisztára mosta a Rákóczi-zászlót. 1907-ben még elhárította Bécsről a felelősséget a hazai siralmas állapotokért.

„A kiszípolozó latifundium, a papi birtok, a nyugati kultúra viszsza-
szaszorítása, a parasztnyúzás, a kivándorlás, a hajdan erős nép degenerálódása, ez mind Bécsnek a bűne?”

— hangzott a szónoki kérdés.⁷⁸ De a koalíció bukása után, mikor a munkapárt vezetésével ismét egységfrontba tömörültek a népellenes erők, 1912-ben már a „Burg szuronyhatalmát” teszi felelőssé a „Hazugságház” bűneiért. Egy 1913-ban írt versében pedig mintha saját múltbeli darabont nézeteivel is szembefordulna:

Hiszen csúfolnak a múltak
Ha hitem túlságos volna,
De ereim becsületéért
Mégis a múltak fakulnak.

Idejében mért nem mondták,
Hogy a mi kuruc-leses éltünk
S a védekezés magunk ellen
Bécsből rántott vész-mulatság.

(Elveszett hit: elvesztilek)

Mikor pedig Tisza egyre konokabbul zárkózik el a demokratikus követelések elől, akkor újra megfordítja a sorrendet, de függetlenség és demokrácia egysége nem szakad el többé.

Az itthoni Béccsel
Kellett volna végezni előbb,
Vitéz, kuruc tervelők.

...
Azután, tudom már,
Mindennek eljön az ő sora,
Minden bűnnek ostora.⁷⁹

⁷⁷ Bocskai István. 1906. máj. 13. AEÖPM VII. 232.

⁷⁸ Temető az ország. 1907. nov. 15. AEÖPM IX. 53.

⁷⁹ Sírva gondolok rá. Világ 1914. ápr. 19.

A Justh-féle új párt törekvéseit a radikálisok is rokonszenvvél nézték, különösen attól fogva, hogy a párt az 1910-es választásokon megbukott. Ekkor nevezi Jászi Justhot az utolsó kurucvezérnek, és felszólítja, hogy az igazi függetlenségi politika szellemében válják pártjával együtt „a népjogok és a demokratikus haladás zászlótartójává és táborává.”⁸⁰ Justh történelmi hivatását tehát Ady is és a radikálisok is a függetlenségi és demokratikus eszmék összekapcsolásában látták.

Justh először a választójog követelésében talált közös platformot a radikálisokkal. Az 1912-es nagy választójogi kampányban a Justh-párt már a radikálisok szövetségeseként vesz részt. 1912. márc. 4-én a radikálisok, Justhék és a szociáldemokraták blokkja közös népgyűlést tart a parlamenti ellenzék választójogi követeléseinek támogatására, melynek Jászi is és Justh is egyik szónoka. A máj. 23-i nagy munkástüntetés pedig már megpecsételte az új koalíció hatékonyságát.

Ady számára is a forradalmi harc lehetőségeinek új távlatai nyíltak meg. Nemcsak nagy forradalmi verseit írja ekkor (*Rengj csak föld, Rohanunk a forradalomba*), hanem hittel fordul az új koalíció felé is:

„Harcostársakul ma már mindenkit elfogadunk, aki nekünk segít, s megbocsátjuk a múlt hitbeli és erkölcsi fogyatékoságait is. Védelmi, de egyben megtorló harcunk olyan megtisztulásokra ad lehetőséget, mint a zord mózesi törvények”⁸¹ —

írja félrérthetetlenül a függetlenségi pártra célozva. Ám a nagy forradalmi lendületnek a szociáldemokrata pártvezetőség meghátrálása lett a vége 1913-ban. A radikálisok csak visszavonulásnak tekintik a vereséget,⁸² Ady azonban tragikus útvessztésnek:

Valahol utat vesztettünk,
Várat, tüzet, bizodalmat,
Valamiben késlegettünk
S most harcolunk kedvet vallva kedvetlenül.
(*Fáradtan biztatjuk egymást*)

⁸⁰ Justh Gyula. Világ 1910. jún. 5.

⁸¹ A magyar Macedónia. 1912. szept. 22. AEÖPM X. 204.

⁸² Visszavonulás. HSz 1913. I. 353.

És ismét Adynak lett igaza, mert a háború csakhamar végleg elrekesztette a haladás útját.

A nemzeti hagyományokhoz való viszony

Ha a nemzeti hagyományokhoz való viszonyt úgy értelmezzük, hogy a szellem emberének hovatartozása tisztázására meg kell határozni a maga eszmei őseit a nemzeti történelemben is, akkor ezt Ady is, de a radikálisok is világosan megtették. Hogy ezek az eszmei ősök a forradalmár költő számára elsősorban a parasztforradalmár Dózsa, a költőforradalmár Petőfi és a függetlenségi harcok hősei, Táncsics, Bocskai vagy Esze Tamás, az Ady költői programjának ismeretében nem szorul magyarázatra. Az sem meglepő, hogy a radikálisok a polgári haladás doktrinér híveit, Eötvöst, Szalayt, Irinyit említik leggyakrabban, de a jobbagysággellenes Berzeviczy Gergely, a magyar jakobinusok, Széchenyi és Deák, sőt a jobbagy-felszabadító Kossuth is helyet kap az ősök közt. És ahogyan Ady vállalja a radikálisok eszményképeit is, mint például Eötvöst, Berzeviczy Gergelyt, a gárdistákat vagy a magyar jakobinusokat, úgy a radikálisok is tiszteletben tartják a forradalmi és függetlenségi hagyományokat is, Dózsát, Petőfit vagy Rákóczit. De elég talán e tekintetben a Galilei kör évenként megrendezett márciusi ünnepeire utalni, melyekre Ady írta az ünnepi verset.

Hogy mégis gyakran vádolják őket, főként a függetlenségi nemzeti hagyományok iránti közömbösséggel, annak oka elsősorban Szabó Ervin 48-ról szóló tanulmánya, illetve annak Révai-féle bírálata. Nem ide tartozik annak eldöntése, hogy milyen mértékig jogosult Révai bírálata. Lackó Miklós nagy apparátussal bizonyította,⁸³ hogyan változott Révai munkássága során történelemszemléletében a függetlenségi és demokratikus hagyományok súlyának egymáshoz való viszonya és milyen taktikai megfontolások készítették Révait éppen

⁸³ *Válságok — választások*. Bp. 1975. 263.

1931-ben, majd tanulmánya új kiadásának 1946-os szövegében a függetlenségi-nemzeti szempontok túlhangsúlyozására. Ha elismerjük is Szabó Ervin koncepciójának egyoldalúságait, akkor is azt kell mondanunk, hogy ennek hatása elsősorban a szociáldemokrata pártban érvényesült, oda pedig akár a II. Internacionálé teoretikusain keresztül is eljuthatott. Maga Jászi sem értett vele teljesen egyet, mint azt Szabó könyve 1920-as első kiadásának előszavában elmondja. Később pedig egy Vámbérynek írt levelében:

A Szabó Ervin Kossuth-ellenes tézisének nem volna szabad kiélezni. Elsősorban, mivel nem igaz. Az egyre kiélesedő konfliktus Béccsel Kossuthnak szükségképp fontosabb volt, mint a vita az örökváltságról.⁸⁴

Braun Róbert pedig egy 1936-os levelében írja Jászinak:

„Ervin könyvével és annak idején polemizáltam is. Kossuthtal szemben teljesen igazságtalan, és célzatosan túlbecsüli a munkás- és parasztmozgalom reális erejét.”⁸⁵

Nem vitás, hogy a radikálisok történelemszemléletének fő tendenciája a forráskutatáson alapuló reális társadalmi összefüggések keresése, ha úgy tetszik, a deheroizálás volt: múltunknak és hőseinek minden megszépítő legendától mentes kritikus megítélése, s ennek jogosultságát a századforduló romantikus nemesi múltszemléletével szemben nehéz kétségbe vonni. Ez vezette például Szende Pált, mikor Werbőczinek, a nemesi Magyarország egyik szentjének birtokharácsoló üzelmeit leleplezte.⁸⁶ De már ugyancsak ő Rákóczi alakjában a legnemesebb, legtiszteltebb tulajdonságokat hangsúlyozza („a fővezér, ki mindenét kockára tette az ügy érdekében, az elvhűségnek századokra kiható tündöklő példáját adta.”), s amellet a Rákóczi-szabadságharc szociális mozgató

⁸⁴ JÁSZI levele VÁMBÉRY RUSZTEMNEK. 1944. febr. 17. JÁSZI-papers, Columbia University, Butler Library, New York.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ SZENDE PÁL: *Werbőczy*. HSz 1907. II. 821.

rugóit is ő tárta fel először a magyar történetírásban.⁸⁷ Igaz, hogy Szekfű hírhedt Rákóczi-könyvét Laczkó Géza megvédte az „álkuruc” hajsztól a Huszadik Században,⁸⁸ de ugyanott Braun Róbert később szembeszállt Szekfű Rákóczi-képével, mely csak a negatív vonásokat hajlandó meglátni. Szerinte Rákóczi egyik hibája sem teszi semmissé érdemeit, azt

„hogyan évtizedekig a legnagyobb anyagi és lelki áldozatokat hozta régi ideáljaiért... Ma is, ha a nemzetek önrendelkezési jogának alapján áll valaki... kit tekinthetne a XVIII. században politikai ősenek, ha nem Rákóczit.”⁸⁹

Széchenyi „nagy, lángoló, forradalmi személyiségét” Jászi perli vissza az OMGE-től a progresszió számára, jól érezve annak veszélyét, ha történelmi nagyjainkat a reakció sajátítja ki.

„A mágánasszonyok és elmaradt költőcskék által kisajátított Petőfi, a népellenes panamisták által bitorolt Kossuth Lajos és a nagybirtok által lefoglalt Széchenyi István nem kisebb ok a szerencsétlen ország elhomályosításában, mint a jelen önzése, fufangja és maradisága.”⁹⁰

Mikor Justh Gyulát az utolsó kurucvezérnek nevezi, akkor azt a történelmi tradíciót éleszti fel, mely a függetlenségi és szociális eszméket egységben vallja.

Adyt nem kis mértékben befolyásolta a radikálisok történelemszemlélete. Ezt Werbőczivel kapcsolatban filológiai hitelességgel ki lehet mutatni.⁹¹ De nem táplálkozhatott a hivatalos történetírásból a költő Rákóczi-képe sem, melyben éppen a szociális vonások domináltak. Plebejus indulatokkal telített kuruc verseiben Rákóczi mindig a szegénylegények vezére maradt.

⁸⁷ SZENDE PÁL: *Rákóczi*. HSz 1906. II. 345.

⁸⁸ SZEKFŰ GYULA: *A szárműzött Rákóczi*. HSz 1914. I. 533.

⁸⁹ *A magyar történetírás revíziójához*. HSz 1918. II. 71.

⁹⁰ *Széchenyi, praeceptor Hungariae*. Világ 1910. ápr. 8.

⁹¹ L. Werbőczy és az ő népe c. cikk jegyzetét, AEÖPM IX. 494.

Rákóczi úr tudta,
Hogy és just is és hogy mégis
Merre van a föld népének
Boldogságos útja.

(Két kuruc beszélget)

De magáénak ismerte el Ady a múlt század nemesi liberális hagyományait is, a Széchenyi—Eötvös—Deák triászt, melyet a radikálisok a nemzeti kérdés megoldásában választottak példaképüknek. Eötvös emlékének verset is dedikál. „Eötvös, Mocsáry, Justh Gyula és Jászi Oszkár örököse vagyok” — írja le máskor büszkén.⁹²

A deheroizálás sem volt lényétől idegen, ha a nemzeti hősen saját elveinek tagadását látta. Még Nagyváradon lelkesen ünnepelte azt a Vázsonyit, aki Kinizsi nimbuszát megtépázta. Pázmány Péter is rosszul járt konok ellenreformatori tevékenységéért. A Görgey kérdésében sokkal szigorúbb volt, mint a radikálisok, sohasem mentette fel Görgeyt, mint ahogy ezt Jászi tette, Mocsárynak pedig minden tisztelete ellenére jóval később is indulatosan szemére veti, hogy a koalíciós időkben a „nemzeti ellenállást” támogatta.

Király István nagyon árnyaltan és gazdagon dokumentálva kíséri végig Ady útját a nemzeti kérdéssel szemben elfoglalt csaknem elutasító állásponttól a népi patriotizmus megnyilvánulásaiig.⁹³ De a progresszióról mindig általánosságban beszél, és sommásan elítéli többek közt a nemzeti hagyományok iránti közömbössége miatt. Ez az általánosítás azért is káros, mert a szociáldemokratáknak, talán Kunfi kivételével, merőben más, dogmatikusabb felfogásuk volt a kérdésről, mint a radikálisoknak. A radikálisokról szólva pedig konkrétan csak Szabó Dezső példáját hozza fel, aki bár egy rövid ideig tényleg a csoporthoz tartozott, mégsem tekinthető a radikális ideológia tipikus képviselőjének, annál kevésbé, mert nála méltatlanabban kevesen tagadták meg később ezt a fegyverbarátságot.

⁹² Levél a szerkesztőhöz. Újság (Kolozsvár) 1916. jan. 20.

⁹³ Ady és a kurucos-szabadságharcos örökség. in: Hazafiság és forradalom. Bp. 1974. 241. kk.

Igaz, hogy Jászival Király is kivételt tesz, de a radikálisok többsége ebben a kérdésben, ahogy a nemzetiségi kérdésben is, Jászihoz és nem Szabó Dezsőhöz igazodott.

A nemzeti hagyományok kérdéséhez lehetne még kapcsolni Ady és a radikálisok irodalom- és művészetszemléletének párhuzamos vonásait, de ez ismét olyan szétágazó probléma, hogy külön tanulmányt érdemel. Itt csak annyit, hogy a Nyugat irodalompolitikai vitája inspirálta a Huszadik Század Irodalom és társadalom címen indított vitáját, s ezzel a kérdés személyes térről szerencsésen elvi síkra lendült át. A radikálisok megragadták az irodalompolitikai csatározások eszmei lényegét, és társadalmi-politikai irányba terelték a túlságosan is esztéta fogantatású vitát. Eredetileg *Irodalom és politika* címet szándékoztak adni az ankétnek.

„Kevesebb irodalom és több élet!: a jelszót is jól adtad ki — írja Jászi Hatvanyinak 1912. jan. 1-i levelében. — De a baj sokkal mélyebben lappang. Nem Osváton múlik csupán. Valami mélyebb érzelmi vagy elvi alap hiányzik itt . . . S joggal kérdezhetik tőled — és már is kérdezik — minő életből kívánsz többet s minő irodalomból kevesebbet?”

A kérdésnek szentelt vitán Ady ugyan nem vett részt, de álláspontja itt is közel állt a radikálisokéhoz.

A háború

Közvetlenül a háború kitörése előtt alakult meg a polgári radikális párt. Ady már elkésettnek érzi. „Most alakul a polgári radikális párt, négy évvel ezelőtt milyen ösztönző, harcba vivő lett volna ez számomra — most semmi.” — írja Hatvanyinak.⁹⁴ Mégis kötelességének tartja, hogy szervezetileg is csatlakozzék az új párthoz: a programnyilatkozatot aláíró szervezőbizottság listája az ő nevével kezdődik.

⁹⁴ ADY HATVANYNAK 1914. jún. (HATVANY: *Ady*. Bp. 1974. 380.

Jászinnak ajánlott verse, *A Tűz ünnepén* a párt megalakulását megelőző napokban jelenik meg a Világban. A lelkesedés bágyadtsága minden erre az alkalomra írt verséből kihallik. „Most úgy szeretnék naiv áhítatot / Forró bajtársak tűzhelyére vinni” — biztatja mintegy önmagát a versben. És ő, aki máskor a legmélyebben csüggedt hangulatokból is fel tudott emelkedni a lelkesedés magasába, most csak egy halk bátorításig jut el a befejező sorokban: „Éljen a tűz, a tábor s harci nyíltság.”

Időrendben a következő verse, *Levél a Végekről*, melyet maga helyett küld a párt országos alakuló gyűlésére, saját tehetetlenségét panaszolja a „buta ködű Végeken”, de ebben is kétségek, talánok tompítják a lelkesedést, és inkább „a régi küzdőtárs” szolidaritása dominál. A polgári radikális párt nagyváradi zászlóbontására írt *Várnak a táborozók* c. versben már több hitet tud kicsihozni harcos váradi múltjából, de a régi sírnak vaskeresztjéből vert kard itt is a reménytelenségre, az anakron jellegre utal.

A tábor-tűz mellett c. kuruc verset eddig nem kapcsolták ehhez az eseményhez, pedig biztosnak látszik, hogy pisllakoló bizakodását ugyancsak a radikális pártalakulás ihlette. Ugyanazok a motívumok szerepelnek benne, mint a másik háromban: tűz, tábor, táborozás, vitézkedés. Ady kuruc verseiben a megszólítás általában testvér, pajtás, koma, cim-bora. Itt először szerepel a bajtárs, mint a másik két versben (a harmadikban társ alakban). A vers Adytól származó datálása 1914 május. És az sem lehet véletlen, hogy a ciklikus rendben éppen a *Várnak a táborozók* és a *Levél a Végekről* közé helyezte el a költő. Hangulatilag is összecseng a másik hárommal. Itt az őrséget kapott tűz körül folytatott párbeszéd is az elmúlt harcok jó emlékét állítja szembe a jelen reménytelenségével. De most, hogy „nehéz esztendőök lobja végre süttet”, mégsem szabad feladni a harcot: „Sötét a világ, kell tűz, ha lobnyi / Kell a gyújtáshoz mindég újból fogni.”

Hogy Nagyváradon elmondott beszéde és ugyanott írt cikke már lelkesebb, az csak azt bizonyítja, hogy a régi harcok emléke ott a helyszínen még mindig képes volt átforrósítani

a hangját. A tényen azonban, hogy a radikális pártalakulást most már nem tartja igazán fontos harci kérdésnek, ez mit sem változtat. Hogy mégis csatlakozott a párthoz, annak több oka van. Hatvanynak írta: „a magyar progresszió mégis csak, ma is még legszebb aktuális magyar küzdéscél.”⁹⁵ És ha a progresszióba a szociáldemokratákat, sőt ekkor már Károlyiékát is beleértette, neki mégsem volt más választása, mint a polgári radikálisok. A függetlenségi párt Károlyi iránt érzett minden rokonszenve ellenére sem lehetett az ő pártja, mert többségben voltak benne azok, akik még túlságosan kötődtek a feudális nagybirtokhoz és lejáratott közjogi politikához, akiket csak Tisza terrorja tartott a függetlenségi táborban. A szociáldemokratáktól viszont sok közös ideáljuk ellenére is távol tartotta szektás álláspontjuk a nemzeti kérdésben, közömbösségük a parasztpolitika iránt és a pártvezetőség időnkénti opportunistá állásfoglalása. Maradt az a párt, melynek programjával, a demokratikus jogokért folytatott harccal fenntartás nélkül egyetértett, és amelyhez közös küzdelmek emléke fűzte.

Maradhatott volna persze továbbra is pártokon kívül, de ez nem lett volna következetes magatartás részéről akkor, amikor régi bajtársai végre táborba szerveződtek. És hogy ebben a kérdésben milyen szigorú volt, az is mutatja, hogy szemrehányást tett Csécsy Imrének, gerinctelenséggel vádolva őt, mert nem lépett be a polgári radikális pártba.⁹⁶ (Az írók közül a párt szervezőbizottságában szerepelt még Biró Lajos, Bölöni György, Kuncz Aladár, Lengyel Géza, Nagy Endre, Szabó Dezső és Szász Zoltán.)

A radikális párt megalakulása érdekében egyébként figyelemre méltó erők szálltak síkra. Így például a Galilei kör hangadójaként ismert Polányi Károly, aki szerint azért volt szükség önálló polgári pártra, hogy „polgári érdekből, polgári erőkkel ostromolja meg a magyar feudalizmus várát”.⁹⁷

⁹⁵ ADY HATVANYNak 1914. máj. végén (uo. 577.)

⁹⁶ CSÉCSY IMRE levele ADYnak 1914. júl. 2. PIM.

⁹⁷ *Radikális polgári politika*. Szabad Gondolat 1913. nov.

Ő azonban nem vette számításba, hogy nálunk hiányzott az erős polgári osztály, mely erre a feladatra képes lett volna. Ahhoz pedig már túlságosan korrumpálódott a polgárság, hogy harcossá neveléséhez még remény lehessen. Ez az, amit Ady pontosan látott, és ez volt kétségeink forrása az új párttal szemben. Jászi, a naiv racionalista abban bízott, hogy egy önzetlenül, mandátumhajszolás nélkül, kézenfekvő igazságokat hirdető párt tömegeket hódíthat.⁹⁸ Később azonban ő is belátta a vállalkozás hiábavalóságát, mikor a harmincas évekből visszatekintve a polgári radikális párt megalapítását pályája legnagyobb baklövésének mondta:

„Az ilyen párt az adott erőviszonyok mellett pusztulásra volt ítélve, avagy csak egy haladottabb vázsonyizmus siralmas szerepét játszhatta volna. Következménye csupán a szocialista mostohatestvéreink érzékenykedése és féltékenysége lett. Nélküle több erővel és nagyobb tisztasággal hirdethettük volna elveinket és koncentráltuk volna magunkat a leglényegesebb reformok követelésére.”⁹⁹

A radikális párt sikertelenségéhez minden bizonnyal legnagyobb súllyal a háború járult hozzá. Háborúban egy békés reformokra alapozott párt természetzerűleg elveszti hatóképességét. Vezetőinek elsősorban a háború kérdésében kellett állást foglalniuk. Ahhoz pedig, hogy hatásos békepropagandát fejthessen ki a párt, nem volt sem elég szervezett, sem elég egységes,¹⁰⁰ de legkevésbé voltak meg a tömegkapcsolatai.

Vezetői kezdettől fogva a maguk módján elutasították a háborút. Jászi még a kitörése előtt szembeszállt az értelmetlen háborús hangulattal a magyar nép békevágyára hivatkozva,

⁹⁸ *A radikális párt.* Világ 1914. jún. 7.

⁹⁹ *Leszámolás — beszámolás nélkül.* Századunk 1938. márc-ápr. 72. Ugyanígy ír KÉRI PÁLnak egy 1936. márc. 1-i levélben (Butler Library, Columbia University).

¹⁰⁰ Jászi maga három csoportot különböztetett meg a párton belül: a tulajdonképpen polgári radikálisokat, a marxista szocialistákat és a szabad szocialistákat. (*Magyar Kálvária — magyar feltámadás.* München 1969. 37.)

a békés demokratikus fejlődés perspektíváját tűzve ki.¹⁰¹ De amikor a háború mégis kitört, akkor néhány hónapig elmaradtak Jászi vezércikkei a Világban. Hallgatását később azzal indokolta, hogy az élet-halál harcban mérsékelni kellett a kritikát, már pedig a „progresszió elsősorban kritikát jelent.”¹⁰² Tegyük hozzá, hogy a háborús cenzúra sem tűrte volna meg az első hónapokban a nyílt kritikát. Mindenesetre az első idők háborús lelkesedésében a radikálisok egyáltalában nem vettek részt, és mikor megszólaltak, akkor gazdasági problémákat vetettek fel.

Ekkor még a legtisztábban látó elméket is megkísértette a győzelem lehetősége. A háború kitörésének első hónapjaiban csak egyetlen ember írta le Magyarországon világosan, hogy a háború kimenetele reménytelen, és ez Ady Endre volt. „Most a mezőn mindenki vesz” — ez volt az ő háborús diagnózisa. És ugyanezt fogalmazza meg Jászinak írt leveleiben is. „Nincs hitem, semmiféle fordulattól, dőléstől nem várok semmi jót.”¹⁰³ Válaszában Jászi túl pesszimistának tartja Adyt. Bár a háborút ő is „a világtörténelem legnagyobb katasztrófájának” ítélte még előző levelében, most mégis hisz valami távoli célban.

„Az egyén sorsa gyakran ellentétes a közösségével. Most is lehetetlen olyan világesemények közeledését észre nem venni, melyek nagy kárpótlásokat, sőt boldogságokat fognak nyújtani a *jövőnek* a *jelen* gyötrelmeiért.”¹⁰⁴

Kétségtelen, hogy Jászi mint konok evolucionista ekkor már azt az illúziót táplálta, hogy a háború után a népek soha nem látott mértékű integrációja fog bekövetkezni, mely a termelőerők hatalmas arányú növekedésével a zavartalan gazdasági fejlődés és az örök béke biztosítéka lesz.

Ennek az illúzióknak jegyében fogadták el a radikálisok is egy rövid időre a „salus belli suprema lex” elvét, és szentelték

¹⁰¹ *Háború vagy béke.* Világ 1914. júl. 19.

¹⁰² *Magyarország demokratizálása felé.* Világ 1914. nov. 10.

¹⁰³ ADY JÁSZINAK 1914. aug. 20. OSzK.

¹⁰⁴ JÁSZI ADYNAK 1914. aug. 3. és aug. 27. MTA.

a Huszadik Század 1914 decemberi számát annak a problémának, miként lehet a gazdasági életet a háború szolgálatába állítani. A cikkek ugyan a legnagyobb szakszerűséggel vitatták a kérdést, minden háborús hurrá vagy lelkesedés nélkül, de Szabó Ervin tanulmánya, mely a tematikus számot bevezette, mégis közel került a háborúnak mint kész ténynek az igénléséhez.

„Ahol nem zsoldos hadsereg van, ott a háború eleve népháború és a győzelem előfeltétele... az egész népesség háborús lelkesedése és harci készsége.”¹⁰⁵

Életrajzírója, Litván György szerint ez a cikk volt élete egyetlen megalkuvása. A következő számban már mintegy önkorrekcióként hangoztatja Szabó, hogy a háborúnak mint társadalmi jelenségnek a tudományos vizsgálata mekkora nehézségekbe ütközik az események kellős közepén.

„... úgy érezzük, hogy ez a valóban világot döngető háború még annak is megzavarja objektív ítéletét, aki az első hetek megrendítő intellektuális és morális izgalmai után most olykor azt hiszi, hogy az alap, amelyről a dolgokat tekinteni és megítélni szokta, ismét megszárdult.”¹⁰⁶

Most már világosan látja, hogy a német—francia háború, melynek engelsi megítéléséből előző cikkében kiindult, gyökeresen más volt, hogy itt az imperialista nagyhatalmak világ gazdasági versengéséről van szó elsősorban. Az imperialista háború jellegét, annak gazdasági okait Szabó Ervinen kívül Varga Jenő is többször kifejtette a Huszadik Század hasábjain.

Jászi illúziói tartósabbak voltak. Bár első, *Háború és kultúra* c. cikkében¹⁰⁷ morális szempontból következetesen elutasítja a háborút, és — akárcsak Ady — hevesen támadja azokat, akik szolgai nacionalizmussal üvöltönek minden nemzet

¹⁰⁵ *A háború és a gazdasági élet*. HSz 1914. II. 177.

¹⁰⁶ *Gazdasági szervezet és háború*. HSz 1915. I. 1.

¹⁰⁷ HSz 1914. II. 249.

kultúrája ellen, amellyel háborúban vagyunk, de a háború okai között túl nagy hangsúlyt tesz kulturális tényezőkre, és mint Adynak írt levelében, itt is fejlődéstani funkciókat tulajdonít a háborúnak: egy a nemzetek közötti nagy gazdasági és kulturális integráció előkészítőjét látja benne, ami már előlegezi későbbi Közép-Európa koncepcióját.

Ennek ellenére a Huszadik Század kezdettől fogva kritikusán áll szemben a háborúval, és pedig nem érzelmi alapon, hanem a tudomány racionális érvkészletét vonultatva fel ellene. Elég, ha összehasonlítjuk a lap háború alatti első számaint nem is a háborús úszító sajtóval, csak a Nyugattal, hogy világossá váljék a Huszadik Század következetes tartózkodása. Ignotus Nyugat-beli vezércikkei, melyekkel Jászi többször is vitatkozott, a legodaadóbb lelkesedést sugározzák, a Habsburg-birodalommal való teljes sorsközösséget és a német szövetség iránti hűséget hangoztatják. De nem marad mögötte Fenyő sem, aki közgazdasági szempontból látja rózsásnak a háborús helyzetet vagy Balázs Béla, aki a legnagyobb pátozzsal ünnepli a háborút („Ez a háború szent”). Érthető, hogy Ady döbbenően fordul szembe ezekkel a hangokkal.

„Miket nem beszélnek a tarkón ütöttek, a tegnapi bajtársak, ó, Madame Prétéríte? Szeretnék magukat beleigazítani egy ma még nem sejtethető világeligazodásba, hát ezért.”¹⁰⁸

Az alapvető kérdésben, a háború elutasításában Ady egy nézetben volt a radikálisokkal, ha ez az elutasítás Ady lírai világképében sokkal nagyobb intenzitással, indulatilag és érzelmileg telítettebb szuggesztivitással kapott is formát. A másik kérdés, amiben egyetértettek, hogy a demokratikus jogokat a háború ellenére is ki kell kényszeríteni az uralkodó rendből.

Ha az elsődlegesen etikai kategóriákban gondolkodó Jászi a háború okai között a gazdaságiakon kívül túlzott jelentőséget tulajdonított a tudati tényezőknek is, ez minden bizonnyal

¹⁰⁸ *Levelek Madame Prétéríte-höz.* Nyugat 1914. dec. 16.

elhomályosította elemzése objektív tisztaságát, de hozzásegítette, hogy a háború elleni harcban szenvedélyesen vethessen fel lényeges erkölcsi kérdéseket, melyek sohasem voltak öncélúak, hanem szoros kapcsolatuk volt az ország demokratizálásának problémájával. Nagyon erőiesen szállt szembe azzal a közkeletű háborús pszichózissal, hogy a háború valamilyen feltartóztathatatlan istencsapása vagy a természet rendje vagy akár csak Malthus törvényének következménye lenne. Ő is Jaurès emlékéit idézi, akárcsak Ady. Vitázik azokkal, akik szerint a háború üdvös, mert munkaalkalmat teremt a túlélőknek vagy azokkal, akik, mint többek között Ignótus, a háborús gazdálkodásban a szociális állam csíráját látják. De szót emel azok ellen is, akik a háború erkölcsi regeneráló munkáját magasztalják, mint például Prohászka, és szinte savonarolai pózban ostromozza nemcsak az üzletes uszító sajtót és a háború vámszedőit, de a nyáj fanatikusait is, és azokat, akik a háború alatt is ragaszkodnak kis, apró vegetatív örömeikhez. Ady nem ilyen szigorú, ő csak azokról kíván „hasznos jegyzeteket” csinálni, akik „a világtéboly alatt rendesen és elnézhetőnél jobban gyaljasodtak”.¹⁰⁹

A háborúért lelkesedő tömegektől való különállását, — akárcsak Ady — Jászi is következetesen hangsúlyozta.

„Egy új, individuális és arisztokratikus etikára van szükségünk, mely a bestiális egoizmusnak ésszerű korlátokat szab, de nem altruizmusból, hanem az egész élet fejlesztése ... érdekében.”¹¹⁰

Ady, „akinek mindig idegen / Volt ez a hiú, éhes csorda”, ugyancsak az „egyetlenek sorsáért” aggódik, vállalja és átéli a „rabbiság sorsát”, „az elit kálváriáját”, mert „A híres, szép szolidaritás dajkamese, s ha szép és ritka történik, az mindig az egyéniség fokozott diadala”,¹¹¹ és csak

¹⁰⁹ Csindljunk hasznos jegyzeteket. Világ 1915. okt. 17.

¹¹⁰ JÁSZI: A háború ítéléséről. HSz 1915. II. 54.

¹¹¹ A megcsúfolt ember. Nyugat 1917. okt. 1. — Az egyetlenek sorsa. Nyugat 1914. szept. 16. — „Az elit kálváridja” Világ 1915. okt. 3. — A nagy szolidaritás. Világ 1915. aug. 1.

„ezután fog még igazán beérkezni, majd a háború után az egotizmus . . . korszaka. A kiválóknak az lesz a dolguk, hogy szeparálják magukat a mindenbe belevihető tömegektől és az állami parancsoktól.”¹¹²

Leveleiben is egyre inkább elhatárolja magát a tömegektől:

„Úgy gondolom — és ez nem demokrata gondolat — a gondolatokban elmaradt vezetők tudatos és a tömegek tudattalan bosszúja ez a háború iramban fejlődő típusunk ellen, a jobb ember . . . ellen.”¹¹³

Hogyan került most, a nagy közös megpróbáltatások idején Jászi és Ady számára is előtérbe egy határozottan arisztokratikus, a tömegektől elzárkózó individualista magatartás apológiája? Minden bizonnyal a háború nyájemberei, az árral úszók ellen irányult elsősorban, és benne volt a saját harcos múltjukhoz való hűség, a személyiség kontinuitása is. De hangsúlyozásában közrejátszottak azok az elméletgyártók is, akik egy középkori szervezettségű tömegtársadalom ideálképében látták a kívánatos fejlődést, és az individualizmus csődjét jelentették be, mind Szabó Dezső,¹¹⁴ előlegezve ezzel az ellenforradalom antidemokratikus, prefasiszta ideológiáját. Ezzel az elmélettel vitázik a Huszadik Században, az egyéni értékeket, az emberi szabadságjogokat állítva a dogmák uralmával szembe.

„Aki ezeket az értékeket tagadja, nemcsak a múlt fejlődése zavarja össze, hanem megnehezíti hogy egyszer valaha a tett és gondolat igazi Übermenschei válthassák fel a latifundiumok és a bankok pseudo-egyéniségeinek mai szerepét . . . csak az egyének anyagi és szellemi jólétén keresztül vezet az út a szocializmushoz.”¹¹⁵

Jászi kételytelen evolucionizmusának és a demokratikus elvekhez való ragaszkodásának jegyében kell megítélni Közép-Európa elméletét is, mely szubjektíve semmi esetre sem lehe-

¹¹² *A Hauser ősembere*. Világ 1915. júl. 18.

¹¹³ ADY JÁSZINAK 1914. nov. 4. OSzK.

¹¹⁴ *Az individualizmus csődje*. HSz 1915. II. 81.

¹¹⁵ *Az individualizmus a vándlottak padján*. HSz 1915. II. 187.

tett a német imperializmus és militarizmus igenlése az általa is helyeselt közép-európai államszövetségben.¹¹⁶ Legfőbb szempontja, mint a radikálisok közül általában azoknak, akik a közép-európai föderáció mellé álltak, az az elgondolás volt, hogy egy széles körű vámunió a csereviszonyok hatalmas kitágulásával beláthatatlan gazdasági fejlődést hoz majd Magyarország számára. A másik szempont, mely az előbbivel szorosan összefügg, hogy a kis államok önmagukban életképtelenek, mivel piacaik a nagyhatalmak gazdasági konkurrenciája mellett elsorvadnak. Minden bizonnyal utópia, de Jászi elgondolása egy gazdaságilag jól fejlett, demokratikus Közép-Európa lett volna, mely a cári Oroszországgal szemben elegendő erőt képvisel.¹¹⁷ És itt joggal lehet Jászi szemére vetni politikai rövidlátását, mely abban nyilvánult meg, hogy a német imperializmus valóságos természetét félreismerve azt hitte, hogy abból a demokrácia felé is vezet út. Amit jól láttak, az a világtörténelemnek a nagy gazdasági integrációk irányába való fejlődése volt. Csakhogy kihagyták a számításból azt a közbülső és nem is nagyon rövid periódust, amely a nemzeti államok kialakulásának kedvez, és naiv haladáshitükben nem vetettek számot a csereviszonyok ilyen méretű kitágításával együtt járó ellentmondásokkal, melyek éppen nem a szociális igazságosságot mozdítják elő.

Később Jászi így indokolja meg koncepcióját:

„Először is én nem a Naumann militarista Mitteleuropájáért lelkesedtem, hanem mindazon népek demokratikus és pacifista szövetségéért, melyeket a geográfiai és gazdasági egymásrautaltság szinte akaratuktól függetlenül is, vaskapcsokkal fűz egymáshoz. Másodsor: én ezt a Közép-Európát mindenkor csakis egy átmeneti

¹¹⁶ *Kétféle nemzetköziség* (Világ 1915. márc. 5.) c. cikkében Jászi Közép-Európának háromféle koncepcióját sorolja fel: egy imperialista, egy imperialista és demokratikus elemekből okos taktikával átszőtt (ez NAUMANNÉ) és egy radikálisan demokratikus és pacifista. Ő és társai ez utóbbit védik.

¹¹⁷ „Aki Közép-Európát mond, általános választójog és nemzeti egyenjogúsítás nélkül, az fából vaskarikát akar csinálni.” (JÁSZI: *Andrássy Kriegszielja*. Világ 1915. dec. 19. Idézi IRINYI i- m. 166.)

képződménynek tekintettem az Európai Egyesült Államok felé. Harmadszor, a közép-európai szimbólumhoz is csak addig ragaszkodtam, míg az antant szövetségese az autokratikus és cárisztikus Oroszország volt.”¹¹⁸

Ehhez járult még, hogy a nemzetiségi kérdés föderatív megoldása is beilleszthető lett volna Jásziék Közép-Európa koncepciójába, ami nagyon fontos szempont volt az ország integrálásának megőrzésére irányuló erőfeszítéseikben.

A radikális tábor véleménye körülbelül fele-fele arányban oszlott meg Közép-Európa helyeslői és ellenzői között. Jellemző, hogy a vita előadója, Kunfi maga is ellene volt mindenféle integrációnak, mondván, hogy „az államok területi növekedésével nem a béke esélye, hanem az általuk viselt háborúk nagysága növekszik”.¹¹⁹ Szende is újabb háborús veszélyt látott benne, és gazdasági szükségszerűségét is kétségbe vonta.¹²⁰

Ady a Nyugatban leghatározottabban elítéli „a száz fajtájú Közép-Európa tervezgetéseket”¹²¹ abból a nem tudományos, de annál mélyebben igaz gyakorlati érvelésből kiindulva, hogy a német szövetség mindig bajt hozott Magyarországra. „Nyugattól tanulva én mégis csak Bizánc felé kedvelek fordulni.” Az, hogy a sovinszták is elvetik a tervet, régi közjogi követeléseikre hivatkozva, nem lehet ok arra, hogy ő ne vesse el. Ady cikkét a radikális Lengyel Géza tanulmánya előzte meg a Nyugatban, mely szintén ellenzi Naumann Közép-Európa tervét. Ha Ady ez esetben „ellenségekkel egy szándékon” volt is, nem lehet a nézeteltérést közte és a radikálisok közt mélyreható ideológiai ellentétte felnagytítani, annál kevésbé, mert egy év múlva Jászi is belátta tévedését, és az orosz forradalom kitörése után becsületesen visszakozott. Az alapvető kérdés a háborúhoz való viszony és a demokratikus jogok ki-

¹¹⁸ *Magyar kálvária — magyar feltámadás.* 16.

¹¹⁹ HSz 1916. I. 409.

¹²⁰ HSz 1916. I. 461.

¹²¹ *Ellenségekkel egy szándékon.* Nyugat 1916. máj. 16.

vívása volt, ezekben pedig a hazaárulással vádolt radikálisok és a defetizmussal vádolt Ady teljesen egyetértettek.

Irinyi Károly, aki egész könyvet szentelt a Mitteleuropa tervnek és hatásának, a következőképpen foglalja össze a vita tanulságait:

„A Mitteleuropa tervet... szétértelte vagy módosította az idő, de megmaradtak, a magyar politikai közgondolkodásba szétáradtak azok a demokratikus, a polgári demokrácia pozitív tartalmát szorgalmazó politikai-ideológiai elemek, amelyeket éppen a közép-európai integráció tervének ürügyén újra és ismételtlen megfogalmaztak e tábor képviselői, s amely politikai-ideológiai normarendszer a maga polgári-társadalmi és evolucionista történet szemléleti korlátai ellenére is a társadalmi fejlődés irányába mutatott, s ha indirekt módon is, de feltétlenül jelentősen közrejátszott a polgári demokratikus forradalom eszmei-politikai előkészítésében.”¹²²

Ady a háború alatt is hitte, hogy „Harcunk a magyar Pokollal van”,¹²³ hogy a régi bűnök még súlyosabban újultak ki („Itt régik a bűnök, itt régik az átkok / S itt újak a bűnök s itt újak az átkok”).¹²⁴ Világos tehát, hogy azokkal tartott, akik a régi és az új bűnök ellen egyaránt következetesen harcoltak. Ezért táviratozta a radikális párt 1918 októberi kongresszusára többek közt:

„... Minden elhatározástok az enyém. A feudális és nacionalista bűnöket próbáljuk expiálni. Mentsük meg a magyar népet, — hasonlóan minden magyarországi népet. Népek joga, népek szövetekezése jöjjön. Demokrácia jöjjön, a demokráciában bízom...”¹²⁵

Az 1917-es orosz forradalmak gyökeresen új helyzetet teremtettek a hazai progresszió soraiban is. Ettől kezdve tevékenységük mindinkább a béke megteremtésének szolgálatában állt, ami demokratikus programjuknak legfőbb előfeltétele volt. Ekkortól számítható Károlyi, a szociáldemokraták és a radikálisok között a teljes nézetazonosság a béke kérdésében.

¹²² IRINYI: i. m. 166.

¹²³ *Elhanyagolt, véres szívéink*. 1914. júl. 14.

¹²⁴ *Két kuruc beszélget*. 1918. jún. 16. (*Merre Balázs testvér*)

¹²⁵ Világ 1918. okt. 16.

Békepropagandájuk egyre aktívabbá vált, és harciasan csatlakoztak hozzájuk a galileisták is. A békeköveteléseknek pedig a Wekerle-kormány bornírtsága folytán egyre világosabban forradalmi kicsengésük volt. Szabó Ervin temetésén már nyílt forradalmi fenyegetésként hangzott Jászi szájából: „Ez az ország tovább ragadozó ritterek országa nem marad... Ez az ország tovább kegyetlen pénzváltók országa nem marad...”¹²⁶

Forradalmat készítettek elő anélkül, hogy stratégiáját kidolgozták és erőit számba vették volna, s ez természetes velejárója volt annak, hogy lényegében féltek a forradalom irracionális következményeitől, a részleteiben jól látott valóságot nem tudták történelmi távlatban szintézisbe rendezni. Bizonytalanságukat fokozta még annak előrelátása, hogy egy forradalmi tömegelő és demokratikus hagyományok nélkül szűkölködő országban, vesztes háború után a forradalom gyöngének fog bizonyulni az egyelőre visszaszorult, de változatlanul hatalmas ellenforradalmi erőkkkel szemben. Elvi okok mellett ezért is idegenkedtek az erőszak alkalmazásától, és vértelen forradalomra számítottak. A forradalmi vezérkar, a Nemzeti Tanács szervezéséhez is csak későn fogtak hozzá. Így történt, hogy minden forradalmi mag, melyet elvetettek, a magvetőktől függetlenül kelt ki. „Jóformán mindennek az ellenkezője történt, mint ahogy a forradalom szellemi vezérkara akarta vagy képzelte” — vallotta később Jászi.¹²⁷

Ady vérbeli forradalmár létére életének megváltásaként kívánta-várta a forradalmat. Ő is tudta, hogy szervezett tömegek nélkül a forradalom sorsa bizonytalan, az imperialista háború elembertelenítő hatását nála intenzívebben senki sem szenvedte át, őt is aggasztották az összeomlás után népére váró megpróbáltatások. Ezek a gondok nyomasztják utolsó hónapjaiban, „mikor majdnem biztos már a Soha”. De aggodalmán is átütött a bizakodás, hogy a várva várt forradalmi helyzet

¹²⁶ JÁSZI: i. m. 46.

¹²⁷ JÁSZI: i. m. 33.

elérkezett. Lázás fantáziájában már a világforradalom víziója is megjelent. Vérrel akarta lemosni a sok szennyet, amivel az emberiség megbecstelenítette önmagát.

A legjelentősebb szemléleti különbség Ady és a radikálisok közt a forradalom megítélésében volt. Ez a mélyreható különbség azonban azért nem vált ellentétté, mert Ady jól tudta, hogy a radikálisok minden törekvésükkel szándéktalanul is a forradalom magvetői voltak. Valahányszor pedig kiéleződött a helyzet, mint például 1912—13-ban, akkor a dolgok logikája sodorta őket a forradalom mellé vagy éppen, mint 1918 októberében, a forradalom élére. De akkor Ady már inkább szimbóluma volt a forradalomnak, semmint aktív segítője. Utolsó erejével még üdvözli és sajátjának ismeri el a diadalmas októbert: „Úgy érzem, hogy való és bekövetkezett az én forradalmam,” — válaszolta a Nemzeti Tanács tiszteletadására. De az események további alakulására már nem lehetett befolyással.

Magányos volt-e hát Ady Endre? Feltétlenül. Magányos volt az emberi lét megfejthetetlen nagy kérdéseivel szemben. És annál magányosabb, mivel a lét szomorú titkait mindenki másnál mélyebbről és makacsabban faggatta, fürkészte. Magányos volt, mint minden, tekintélyektől és dogmáktól védtelen, gondolkodó ember. Magányos, mint akinek le-sújtó és felemelő küldetesként adatott, hogy a Mindent hurcolja. De nem volt egyedül abban a társadalmi-politikai közegben, melyben kortársainak legjobbjai az emberi haladáshat bűvöletében a magyar nép szebb jövőjén munkálkodtak. És ha a kommunista forradalom és a szocialista utókor méltán tartja is jussát a költőhöz, semmi okunk arra, hogy elvitassuk azoktól, akiket ő is bajtársainak tudott, a magyar radikálisoktól.

ADY ENDRE SZEMEI

Hogy milyenek voltak a *valóságban* Ady Endre szemei, arról Székely Aladár fotográfiai tudósítanak: előreállók, nagyok és talán igézők. Hogy milyenek voltak *valójában* Ady Endre szemei, vagyis hogy mit *látott* meg a költő a körülötte folyó életből, arra már nehezebb válaszolnunk. Művész-barátságokat, publicisztikai írásokat és verseket kell vallatóra fognunk.

Vonzalmak

Bölonitől tudjuk, hogy Ady Párizsban kezdett érdeklődni a képzőművészet iránt. Az ezerkilencszázas évek közepén. Abban az időben tehát, amikor a francia főváros egyben a modern művészet fővárosa is volt. Az új látásmód győzelmét hozó kubizmus forradalmának előestéjén.

Két személy segítségét kell kiemelnünk. Itókát (későbbi Böloniné), aki festőnek készült, és akinek olyan jelentős művészekkel volt közvetlen kapcsolata, mind Rodin, Bourdelle, Maillol, valamint Brancusi. A másik fontos személyiség maga Böloni. Ízlése és érdeklődése nyilvánvaló nyomot hagyott Adyn. A nyilvánvalóság ez esetben filológiai tény: csak össze kell vetni írásaikat. Hiszen közösek a példaképek, legalábbis sok közös példaképük van: Rippl-Rónai József és a Nyolcak, illetve Rodin és Gauguin műveivel és műveiért érveltek. (Hogy a különbségekről most ne szóljak.)

Közvetlen útbaigazítást is kapott Párizsban Ady, ha netán szüksége volt rá. A leghivatottabbaktól: Kernstok Károlytól,

Czóbel Bélától, Tihanyi Lajostól, Márfy Ödöntől, Czigány Dezsőtől, akiknek környezetében élt. És akiket — Adyhoz hasonlóan — szintén valami nagy elszánás vitt Párizsba. Hogy az ott látottak birtokában folytassák majd — csoportba tömörülve — azt a küzdelmet, amely Nagybanán kezdődött, és amely a magyar impresszionizmus akadémiussá válásával végül megfeneklett.

A barátságok tehát itthon folytatódtak. Szerény adatokkal kell beérnünk, de a szellemi frontokat, a magyar progresszió szövetségét ezek az apró, nem egyszer hétköznapi mozzanatok is egyértelműen jelzik. Ady szemében piktúránk vezéregyénisége Rippl-Rónai József volt; „legkiforrottabb poétája ma ő Magyarországnak” — írja róla. Jelentőségét már Párizsban felismeri: több cikkében méltatja a legnagyobb elismerés hangján. De csak idehaza kötnek barátságot, amikor 1909-ben eljut Kaposvárra. Itt él és dolgozik Franciaországból hazatérve Rippl-Rónai. Az a festői program, amelyet Rippl-Rónai fogalmazott meg először a hivatalos akadémiussal és az elfáradó impresszionizmussal szemben, a század első évtizedének végén táborba szerveződő Nyolcak munkásságában ölt egyre határozottabb formát. Ady — Bölönivel ellentétben — nem rajong Cézanne-ért, rajong viszont a Nyolcakért, akik nem utolsósorban Cézanne eredményeinek hasznosításával léptek túl Rippl-Rónai egyre dekoratívabbá váló (olykor fellazuló) piktúráján. A Nyolcak vezéregyénisége Kernstok Károly volt; Ady már igen korán felfigyel rá, cikkben védi meg *Szerelem* című képét a prúd városi hatóságokkal szemben. Kernstok visszaemlékezéséből, Ady levelezőlapjából tudjuk: 1913 őszén meglátogatta a festőt Nyergesújfalun. (Czóbel is ott volt a társaságukban.) De szoros szálak fűzték a Nyolcak más tagjaihoz is: Czigány Dezsőhöz, aki egész sor arcképet készített róla; Tihanyi Lajoshoz, aki ugyancsak megörökítette arcvonásait; Márfy Ödönhöz, aki Ady szerint „szépségek beszámolását” adja képein.

Taszítások

A Nyolcakkal való kapcsolat jelentőségét nem szabad el-
túloznunk. A századeleji irodalom és képzőművészet áram-
latai között ugyanis nincsenek egyértelmű párhuzamok. Ezek-
ről a fáziseltolódásokról, egy kitűnő tanulmányában, Németh
Lajos már beszámolt. Arra utalva: először az irodalomé,
majd a képzőművészeté volt a vezető szerep. A századfordulón
„olyan eredeti tehetségeket a kortárs magyar irodalomban
hiába keresnénk, mint volt a nagybányaiak közül Hollósy és
Ferenczy”; később viszont „a magyar képzőművészetnek . . .
nem akadt Adyja.” Majd, s ezt már mi tesszük hozzá: megint
fordul a kocka. Uitz, Bortnyik és Kmetty forradalmi aktiviz-
musának nem lesz hasonlóan nagy hatású költészete.

Ez csak a háttér, de konkrét különbségek is vannak. Ady
húsz évvel fiatalabb, mint Hollósy és Ferenczy, Nagybánya
vezető mesterei. S bár egyidős Kernstokkal, jó tíz évvel öre-
gebb a Nyolcak többi tagjánál. Ady már érett, az egész magyar
költészetet megújító művész, amikor Czóbel, Tihanyi vagy
Márffy még keresik önmagukat. Stílusban is nehéz párhuzamot
vonni Ady és a korabeli magyar képzőművészet fő tendenciái
között. Nagybánya az impresszionizmus, a Nyolcak a kubiz-
mus szellemében dolgozott; impresszionizmusról és kubiz-
musról pedig csak nagy megszorítással beszélhetünk az iro-
dalomban. Különbözik is: Nagybányának a Hét írói köre a
megfelelője az irodalomban; személyes és munkatársi kapcsolat
is van köztük. A Nyolcak pedig az Adytól leválasztható
(a Babits körül kikristályosodó) Nyugat modern lírájával
tartanak rokonságot. Szecesszióról viszont minden megszorí-
tás nélkül beszélhetünk irodalomban és képzőművészetben;
sőt, Ady líráját elemezve is. A szecesszió és Ady kapcsán két
nevet kell megemlítenünk. Kozma Lajost és Lesznai Annát.
Csakhogy nem annyira lírájával, mint inkább életével hozhatók
összefüggésbe. Kozma Lajos Ady több versét illusztrálta 1909—
1910-ben (Párizsban ismerkedett meg a költővel); Lesznai An-
na két kötetének (*Ki látott engem?*, *A magunk Szerelme*) cím-

RIPPL-RÓNAI JÓZSEF rajza (1909)
(Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona)

lapját tervezte. Mindketten — legalábbis ebben a korszakukban — a magyar szecesszió jellegzetes képviselői. Szellemi törekvéseiket tekintve tehát nem tartoznak sem a Nyolcakhöz (bár Lesznai Anna részt vett egyik kiállításukon), sem Nagybányához.

Útitársak

Kikhez kapcsolható hát Ady költészete?

Többekhez. Ez az egyetlen lehetséges válasz. Ha feltételezzük, hogy művészi törekvések nem függetleníthetők egymástól. S miért ne feltételeznénk, sőt miért ne vallanánk ezt, hiszen ugyanabból a valóságból táplálkozik Ady költészete és a korabeli képzőművészet is. Bár Ady mindig publicisztikát írt; vagyis nem Nagybánya vagy a Nyolcak védelmében kért szót, hanem a poshadt társadalmi berendezkedés, a tompa szellemi élet ellen lázadt fel új holnapot kívánó írásaival, azért a nevek is jeleznek valamit: Kernstok, Czigány, Tihanyi és Rippl mellett Mednyánszky, Zichy, Hollósy neve arról árulkodik, amit lírája bizonyít is: Ady sokszínűségéről. Arról, hogy hiába is próbálnánk életművét egyetlen mozgalomhoz, egyetlen stílushoz, vagy akár egy-két képzőművészhez kapcsolni. Művészetét a sokféleség jellemzi. Olyannyira, hogy a korabeli magyar képzőművészet minden irányzatával van kapcsolata. Ezek a kapcsolódások nem azonos értékűek, különbségükből ezért — a párhuzamokon túl — Ady sajátos vonzalmai is tetten érhetők.

A századfordulón megújuló magyar művészet központja Nagybánya volt, amelynek legnagyobb egyénisége a festő Ferenczy Károly. Életműve stílárisan és szemléletileg is összetett. Hatott rá a naturalizmus, a plein-air tiszta fényvilága, de talán legemlékezetesebbek azok a bibliai tárgyú kompozíciói, például a *Három királyok*, amelyek a szecesszió sejtelmes holdvilágfényét árasztják annak az embernek az elvágyódásáról és félelemérzetéről tanúskodva, aki az első gépszörnyek láttán megretten — bár nem fordul el — a születő új világtól. A szecesszió nem csupán ornamentika volt; legalább ennyire

érzékenység és érzékség, annak a kornak a szülötte, amikor az ösztönök (és mögötte az idegek) kutatása tudománnyá lesz. Ekkor tanuljuk meg, hogy a sejtelveinktől is lehet félni. Íme:

Holdfény alatt járom az erdőt.
 Vacog a fogam s fütyörészek.
 Háтам mögött jön tíz-öles
 Jó Csönd-herceg
 És jaj-nekem, ha visszanezek.

(Jó Csönd-herceg előtt)

Nagybánya — részben francia hatásra — megújuló könyved, nemegyszer virtuóz előadásmódjával szemben az alföldi festők Munkácsy realista hagyományait folytatva munkáltak ki a maguk szenvedélyesebb, bár elzárkózó művészetét.

Ha láttok a magyar mezőn
 Véres, tajtékos, pányvás ménét:
 Vágjátok el a kötelét,
 Mert lélek az, bús magyar lélek.

(Lelkek a pányván)

Ez Ady Endre képe a magyar ugarról, amelynek élménye életre szóló szerepet játszott munkásságában. De a magyar ugar látványa festőket is megihletett. Legfőképpen Tornyai Jánost. Az alföldi festészet egyik legnagyobbja, szintén megörökítette, nem is egyszer, a bús mént. Romantikus háttér előtt tajtékos figurái láttán a művészettörténet megállapította: az Ady által megfogalmazott bús magyar lélek, vagyis a történelem allegóriájába bújtatott szenvedő hőse ölt képein alakot.

Nem sokkal az *Új versek* megjelenése után, már a század első évtizedének végén világossá vált: a magyar festészetnek ez a két ellentétes pólusa — Nagybánya és az Alföld — nem képes ismét mozgásba hozni művészetünket. Ferenczy impresszionizmusa akadémikussá vált, az alföldi festők jelentős része pedig megrekedt az egzotikumok ábrázolásánál. Ezen a helyzetképen nem változtat az sem, hogy Fényes Adolf

ugyanazzal a melankolikus részvétellel, az elesettek iránti együttérzés hitelével állítja elénk a falu képét, mint Ady:

Magas, fátlan síkokról
Nyargaltak le az Alföld
Mély, szomorú völgyébe
(Fut a gőzös az éjbe.)

(*Gőzösről az Alföld*)

Megújulást hoztak viszont a Nyolcak. Ők már — némi egyszerűsítéssel — Cézanne tanítványai: a szerkezetet, az összefüggéseket kutatják, s nem a káprázatot festik, mint az impresszionisták. Hanem például ifjakat a folyóparton, szép testű, erős legényeket, akiknek mozgulataiban már a jövő készülődik. Az ifjú szívekben továbbélő Ady új seregének leendő katonái ők, Kernstok vagy Pór festményén, amelyek közvetlenül is felidézik ezt a jövőváró-jövőkészítő Adyt:

Száz új, ifjú legény
Méltóbb az elbolondításra . . .

Óh, nagy akaratok,
Kik munkáltok a tavasz-fényben . . .

(*A nap ravaszkodása*)

A Nyolcak szellemisége — a tízes évek derekán — az aktivisták vállalkozásában folytatódik. Társuk az irodalomban nem annyira Ady, mint inkább Kassák. Lényegesebb különbség azonban: ők már nem általában beszélnek a tavaszról és megújulásról; a forradalmi átalakulás harcosainak vallják magukat. Bortnyik Sándor a vörös Napot festi; és a vörös nap káprázatában eszmél — alighanem először — Egry József is a fény csodájára. Hogyne tenne így Ady is, ez a Délre és fényre vágyó költő? Király István vetette fel, hogy a költő sok versét valószínűleg képzőművészeti ábrázolások ihlették: festmények, szobrok, iparművészeti tárgyak. S érdemes volna ezeket kinyomozni. Valóban. De a fordítottjáról is beszélni kell. Ady ütemelőző szerepéről. Ha nem is arról, hogy festőket ihletett (bár az Ady-kultusz ezt a lehetőséget is valószínűsíti), arról azonban mindenképpen, hogy jelképeivel motívumokat

teremtett a festőknek is. Ady magyar ugar-képei például korábbiak, mint Tornyai hasonló tárgyú festményei. És a vörös Nap is korábbi, mint az aktivisták ábrázolásai. Igaz, az aktivisták már a felkelt Nap diadalát sugározzák, Ady tíz évvel korábban, még csak vágyakozást-biztatást-sürgetést szuggerál:

Harcot és dögvészt aki hoztál
Babonás, régi századokra
Kelj föl, óh, kelj föl, szent, vörös Nap
Reám ragyogva.

(*A vörös Nap*)

Két festő nem illik a magyar képzőművészet vázolt rendszerébe. Az egyik Csontváry, a másik Gulácsy. De hogy közük volt a korhoz, azt — többek között — az Adyval való kapcsolat is jelzi. A Nap, amely a magát „fényember”-nek nevező Ady számára „fénytivornya” forrása, az újra meg újra Délre vándorló Csontvárynak döntő élménye. Mint önéletrajzában olvassuk, egy olyan kinyilatkoztatás indította el pályáján, amely szerint ő lesz „a világ legnagyobb napút festője”. De — az általánosságokon túl — közvetlen megfelelést is találunk. A *Jártam már Délen* című vers *A taorminai görög színház romjai* című festményt idézi fel, hiszen azonosak a motívumok; a naplementétől sárga ég kék árnyéka előtt bizarrul zöldes romok bontakoznak ki előttünk:

Állok szirtjén mohos, avas romoknak.
Lelkemben Délnek pompája ragyog,
Bukik a nap és nézem a napot.

Jó éjszakát. Utolsó fénytivornyád
Részegít most naracsvirágos ország . . .

Gulácsy nem teljesen független korától, mármint kora festészetétől. Nagymértékben hatottak rá a preraffaeliták. (Mellékesen az Ady által olyannyira csodált korai Rippl-Rónaira is.) Mégsem tekinthető pusztán szecessziósnak; jellemzőbb, ha a szürrealizmus egyik előfutárát látjuk benne. (Hozzátevés: magyar szürrealizmus végül is nem lett.) E két stílust mereven szétválasztani nem lehet, nem is érdekes,

hiszen a szürrealisták egyik ideológiai bázisa az a Freud volt, aki a szecessziótól zajos Bécsben alakította ki elméletét. Valamiféle megkülönböztetést mégis kell tenni, hiszen például Klimt csilingelő erotikája és Gulácsy éteri révedezési között alapvető eltérés mutatkozik. Adyban sem a dekoráló-ösztön munkált; inkább a szürrealizmus álomképeket alkotó fantáziájának szülöttei *A fehér lóbuszok* e sorai:

Láp-lelkem mintha kristály volna,
Naiv, szép gyermek-mesék hona
Kacsalábon forgó kastéllyal
És benne minden hófehér,
Tündér-varázs, édes babona.

Hogy Ady lírája nem az indaszerű szecesszióval tart rokonságot, azt egy másik példa is tanúsítja. Egy ellenpélda. *A Proletár fiú verse*, e vers puritanizmusa. Hiszen a költeményben már semmi „líra” nincs. Csupa kijelentésből és megállapításból áll. Tárgyilagossággal agitál. Miként Bíró Mihály, minden külön adagolt művészies körítés nélkül tudósítja a jogaiért (s a hatalomért) harcba induló munkásság önportróját:

Az én apám dolgozik és küzd,
Nála erősebb nincs talán,
Hatalmasabb a királynál is
Az én apám.

Ady vállalása

A rokonság — egy-egy vers, szakasz, stiláris fordulat, kép vagy motívum erejéig — nyilvánvaló. Arról győz meg, hogy Ady kortársa volt Csontvárynak és Gulácsynak, Tornyainak és Fényes Adolfnak. Sőt nemcsak nekik. Hanem például Klimtnek, akinek arany-bíbor festészete az ócska konflisból aranyos hintót varázsló *Egy ócska konflisban* víziójával rokonítható; Munchnak, akinek a szerelemből a halálba táncoló *Az élet tánca* című képe jut eszünkbe a *Lédával a bálban* olvasásakor; vagy Van Goghnek, aki, Adyhoz hasonlóan, szintén

mindig Délre és fényre vágyott. Vagyis Ady több — más — volt, mint ők külön-külön. Hogy csak példákat, de nagyon fontos példákat említsek a különbségekre: Ady kiművelt intellektusa nem hasonlítható Csontváry extrém zsenialitásához; Ferenczynél a sejtelem múlt kísértet, Adynál folytonos élet-érzés; a Napot Ady majdhogynem istenségeként tiszteli, Bortnyik a forradalom természetes adományának tartja; Tornyai állata csupán együttérzést kelt a szenvedés ábrázolásával, Ady ellenben leleplező kritikát ad; Gulácsy bizarrsága misztikájából fakad, Ady szürrealizmusa viszont a valóságot értelmező szimbólumok halmozásából. Jelezve: ezek az útitársak nem lehettek példaképei.

Akiket Ady vállalt

Ady egyik vezércsillaga Rodin volt, az a nagy szobrász, akinek művészetéről, pontosabban: művészetének elhelyezéséről mindmáig vitatkoznak a művészettörténészek. A vitának — s mögötte: Rodin ellentmondásos megítélésének — az az oka, hogy szobrászata köztes helyet foglal el múlt és jelen között. Oldottabb, érzékenyebb és erotikusabb, mint tizenkilencedik századi elődei; ugyanakkor viszont — a kubisták vagy Brancusi szomszédságában — hagyományosnak látszik. Mondhatnánk persze: hiszen Ady modernsége is hagyományfolytató volt. De Rodin iránti vonzalmából többet árul el, ha magát a költőt idézzük („Rodin megfaraghatná a pénzt” — írja az egyik cikkében); ha a szerelemittas Ady mellé képzeljük Rodin szerelemábrázolásait. A *Vér és arany* költője ezek szerint nem a lány formák mögött megbúvó ideges érzékenységet vette észre, hanem azt a művészt, aki szimbólumokat faragott kőbe, vagy legalábbis jelképekkel fogalmazott, mint Ady.

A másik vezércsillag: Gauguin. Forduljunk ismét a költőhöz; jellemzése ugyancsak indoklás, hiszen hetven év távlatából is nekünk magyaráz:

„Talán azért volt olyan nagy és eredeti, mert volt ereje teljesen szakítani mai élettel, közönséggel, ízléssel, kultúrával, civilizációval. Nem túlzó modern ő, nem is modern. Túlzó erő, túlzó valaki, túlzó egyéniség.”

Vagyis hiába veszi észre művészettörténészeket megszegyénítő telitalálattal Guaguin piktúrájának újdonságát, amikor a nagy, sík felületek dekoratív szépségét említi, a Dél felé vágyó, a civilizációnak mondott álkultúrától megcsömörlő, az ősi erőt visszaálmódó Ady talál rokonra Gauguinban. (Akkor is, ha ez az Ady csak egy része a teljesnek, az igazinak.)

Aki Adyt vállalja

Gauguin és Ady együttes említése Lukács Györgyöt reveals. Azt a kritikust, aki ritkán foglalkozott képzőművészettel, mégis jól ítélte. Már 1906-ban rangos tanulmányt szentelt Gauguinnak. A Nyolcak vállalkozásának jelentőségét is ő fogalmazta meg a leghatározottabban elvi következtetésű tanulmányában, *Az utak elváltakban*. Ady nagyságával is tisztában volt. Kapcsolatuk elemzése nem a mi dolgunk; azt azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy a Gauguin iránt vonzódó Lukács észreveszi Adyban Gauguint, legalábbis azt a dekoratív egyszerűsítésre hajló Gauguint, akit Ady felfedezett magának.

„Hogyan lát Paul Gauguin? Jobban és többet akárkinél. Színt, új, sok színt és vonalat, élesen együtt. És nagyszerűen összefoglalva. Mondjuk, síkokban lát . . . stilizált a rajza”

— írja Ady a festőről. De szinte ugyanezt mondja Lukács is — igaz, festőkre hivatkozva — Adyról: művészete

„egyszerűbb, kevés, nagy folttal és egy pár erős vonallal dolgozó lesz; közelebb ahhoz az egyszerűség felé menő fejlődéshez, amint a mai festők legjobbjai és egy pár igen nagy költő (Kipling, Verhaeren, Stefan George stb.) dolgoznak.” Sőt: „Ady lírája . . . az egyetlen igazi értelemben folyton primitívebb lesz.”

Kétféle szecesszió

Könyvtárnyi irodalom szól a szecesszió értelmezéséről. Vagy épp elvetéséről, mert például Komlós Aladár nem tekinti szabatosnak a magyarországi művészeti jelenségekre. Egy biztos: sok minden belefér. Ellentétes felfogások is. A szecesszió legtöbb művelője végletekig rafinált ornamentika-indát fejlesztett ki, mások viszont a lehető legtakarékosabb anyaghasználat jegyében a nagy összefoglalás szellemében dolgoztak.

És Ady?

Pályája elején versei tele vannak burjánzással, ornamentikával, díszítgetéssel. Erről a burjánzó, ornamentika-kedvelő, díszítgető Adyról írt Lengyel Géza, ha nem is a pálya kezdetén, amikor összevetette Ady költészetét és Beardsley rajzművészetét. Nem az angol grafikus munkáit, hanem Adyt, sőt Ady szecesszió-felfogását jellemzik ezek a sorok:

„Lobogó szenvedély, hatalmas vonallendületekben kitörő indulatok, fájdalom és csúfolódás az élet dolgai fölött. Ez rajz-költészet, ez sem példáz morált, nem anekdotáz, nem ismertet, hanem szívünkbe markol.”

Mert ilyen bravúros ornamensekre bukkanunk:

Alkonyatban szálltunk
Együtt a tavon,
Idegen ölü,
Ringató ölü,
Félelmes ölü,
Mélyvizű tavon.

(A tó nevetett)

A stílus azonban az idő múlásával megváltozik. Tömörebb, összefogottabb, szerkesztettebb lesz. Egy csupa száraz kijelentésekből álló Ady váltja fel a rafinált muzsikust:

Sem utódja, sem boldog őse,
Sem rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek,
Nem vagyok senkinek.

Ez már az az Ady, akinek lírájáról Lukács György azt írta, hogy a legtisztábban fogalmi és a legtisztábban érzéki. Úgy is mondhatnám: tiszta érzékisége tiszta fogalmiságából következik. A fogalmiságból pedig két másik dolog. Egyrészt Ady költészetének olyasfajta megváltozása, amelynek során erre a csontvázra hús épül: érzéki szép test formálódik belőle. Nagy líra. Másrészt, a szóismétlések, paralelizmusok és jelképi elemek túlzó használata olykor manírhoz is vezet. (Ezeket a modoros stílusfordulatokat Szemere Gyula Ady stílusát bemutató kis füzeté foglalja össze; olyan példákkal szolgálva, mint „Céljainkat, elcélolták, életünket már elélték”, „a vágytalan, rossz vágyú vissza-vágy”). Ez a fejlődési út, ez a persze tévedésekkel is járó kibontakozás, azt az Ady igazolja, aki elhárította magától a szecessziót. Még pályája elején, egyik korai cikkében így fakadt ki a stílusok rabjai, következésképp a divatbábok ellen: „Hagyjátok hát a szecessziót ti, akik a korlátok bábjai vagytok! Forradalom és emberek kellenek hozzá, nem divatbábok.”

Túl a szecesszión

Ady — ezúttal is — pontosan fogalmazott. Mert kikkel társult ő végül is? Nem a természet szépségébe feledkező nagybányaiakkal, legfeljebb — s ez már nagy különbség — a forradalmi pátoszú *Rákóczi-indulót* festő Hollósyval. Aztán, főként Rippl-vel, aki ugyanolyan forradalmat csinálhatott volna művészetével a magyar festészetben, mint Ady költészetünkben. (Hogy végül is nem csinált, az külön tanulmányt érdemel.) És a Nyolcakkal, akik ennek a forradalomnak az első csatáit megvívták. Adynak nincs párhuzama a magyar képzőművészetben. De kapcsolata — stílusban, mondatokban és barátságban — annál több. Minden olyan képzőművésszel, aki részt vállalt előbb a művészet, majd a társadalom forradalmasodásához vezető nagy vállalkozásából.

FORUM

IRODALMI TANKÖNYVEINK ADY-KÉPE 1945 UTÁN

Dinamikus tankönyvek

Egy nagy író vagy költő „színeváltozásait”, megítélésének történelmi korokhoz kötött módosulásait mi sem érzékelteti szemléletesebben, mint az irodalmi tankönyvek egymásutánja. A tankönyvszerző — a mindenkori tanterv keretein belül — igyekszik nyomon követni az irodalomtudomány új eredményeit, és vélhetően a maga elgondolásából is hozzáad egyet-mást a kor általánosan elfogadott szemléletéhez. A gyorsan változó tankönyvek is hatással vannak egymásra, sztereotip megállapítások, megrögzött tévedések öröklődnek. Kétszerezsen áll mindez egy olyan bonyolult, kezdettől fogva sok pólusúan megítélt költőre, amilyen Ady. Már 1945 előtt is a legkülönbébb módon könyvelték el költészetét. A felszabadulás utáni szemléletváltozásokat viszont éppen az irodalmi tankönyvek tükrözik a legmegfoghatóbban, a legizgalmasabban.

A felszabadulás nyomában

A felszabaduláskor gyökeresen megváltozott, új helyzetben egy ideig még a 8 osztályos gimnázium marad fenn, de már 1945-ben új tankönyvek jelennek meg a Magyar Pedagógusok Szakszervezetének Munkaközössége által összeállított sorozatban. A gimnáziumi III. osztály *Magyar Olvasókönyvében* (ez a fok felelt meg a mai általános iskolai 7. osztálynak) Adytól a *Történelmi lecke fiúknak* szerepel. A kötet végi Ady-ismertetésről egy-két mondat:

A XX. század magyar irodalmának legnagyobb költője. Politikai, vallásos és szerelmi költészete egyaránt forradalmi jelentőségű...

egész költészetével a társadalom gyökeres átalakulását követeli. (165. A tankönyv Csécsy Magdolna és Rubin Péter munkája.)

A gimnáziumok VI. és a líceumok II. osztálya számára megjelent *Magyar Irodalmi Olvasókönyv* (szerzők: Balassa László és Vajda György Mihály) *Új magyar líra* c. fejezetében két Ady-vers kap helyett: a *Párisban járt az ősz* a szimbolizmus példaként (a tankönyvi értelmezés zárómondata: „Ma őt [Adyt] tekintjük a XX. század legnagyobb magyar lírikusának.” 188.) és *A Halál lovai* („Az új magyar líra gyakori témája a halál és élet . . .” 192.).

1945-ben jelenik meg Révai Józsefnek, a kor irodalompolitikai vezérének 1940-ben írt Ady-könyve, az első átfogó, rendkívül szuggesztív marxista elemzés Ady költészetéről. Ez nagymértékben megkönnyíti, de egyúttal *determinálja* is mind az 1946-ban felállított, 8 osztályos általános iskola, mind a 4 évvessé vált gimnázium tankönyvszerzőinek munkáját: *valamennyi irodalmi tankönyvben alapjában véve Révai Ady-képe jelenik meg*. Ettől kezdve az a legérdekesebb a gyors ütemben változó tankönyvekben, hogyan viszonyulnak Révai tanulmányához, és a részletekben hogyan torzulnak el — a téves vagy vulgáris értelmezés következtében — az Ady-arckép egyes vonásai.

A Révai-hatás — meglepő módon — már 1945-ben jelentkezik. A *Magyar írók Petőfitől József Attiláig* című, Cserépfalvi kiadású tankönyvet 1945-ben engedélyezi a VKM a líceumok, a gazdasági középiskolák és a tanítóképzők számára. A szerzők (Barta János, Kovalovszky Miklós és Waldapfel József) már ebbe láthatóan „bedolgozzák” Révai Ady-tanulmányát, csak a *megfogalmazás* viseli még magán az 1945 előtti Ady-szemlélet nyomait. A kötet 14 Ady-verset közöl minden jegyzet nélkül (ezek között olyanokat is, mint *Az ősz Kaján*, *A halál rokona*, „*Ádám, hol vagy?*”, *Özvegy legények tánca*), hátul viszont 5 lapnyi szöveg méltatja Adyt. (József Attila csak másfél lapot kap mint „háború utáni líránknak legeredetibb tehetsége”, 216.) A méltatás kiindulási tétele: „Századeleji irodalmunk erősen individualista, a múlttal szemben ellenzéki. Ennek a

forrongó, gazdag korszaknak legjellemzőbb kifejezője Ady Endre.” (196.) Az életrajzi fejezet nem emleget forradalmiságot, csak „harcos próféta-szenvedélyt”. Itt tűnik föl először az a később nem egy tankönyvben visszatérő frázis, hogy harcaiban „csak a haladó értelmiség és a szocialista munkásság (!) állt” Ady mellé (197.). Egyébként erős hangsúlyt kapnak Ady életének negatív vonásai.

„Könnyelmű életmódja és súlyos betegsége pusztítja erős szervezetét ... megéri a gyászos bukást, a forradalmat, de már nem tud hinni semmiben. Elborult, fájdalmas lélekkel hal meg.” (197.).

Egyéniségének és költészetének elemzése didaktikailag Révai „kétlelkű Ady”-konceptiója szerint rendezi anyagát.

„Ady egy hanyatló, dekadens kor gyermeke, s költészete nem kiegyensúlyozott lélekből fakad... Az élet égető szomjúsága, egyéniségének gögös tudata és lázongó nyugtalansága hajtotta, amelyet azonban lefékezett dekadens, csüggedt fáradtsága.” (198.)

A negatív előjelű vonásokhoz számít a Léda-szerelem,

„Ez a mély emberi érzés számára érzéki szomjúság, örök elégségtelenség. Mintha a nőben egy megfeythetetlen titkot hajszolna... A Léda-dalok a szenvedélyek szinte pokoli mélységét és izzását tárják fel.”,

a mámorhajszolás, a pénzkultusz, a halálihlet, az Isten-versek.

„A halál gondolata a végső kérdéshez, Istenhez vezet... Lénye néha boldog megnyugvással olvad Istenbe, máskor viaskodik vele...” (190.)

Az átfordulás a pozitívumokba:

„Meglepő, hogy Ady, aki a legnagyobb mértékben individualista, milyen heves érdeklődéssel fordul a *közösség* felé. Ebben is lelkének nyugtalan, örök forradalmisága nyilatkozik meg.”

A „politikus” Ady portréja már világosan mutatja Révai hatását.

„A maradiság, az ősi Magyarország ellen támad a leghevesebb gyűlölettel... él benne a megváltás hite, új, gyökeres változást vár és remél.”

(A hivatkozott versek: *Fölszállott a páva*, *Új, tavaszi sereg-szemle*, *Magyar jakobinus dala*, *Rohanunk a forradalomba*.)
Dózsában

„ön maga ösére ismer... Úgy látja azonban, hogy a döntő megmozdulást az ipari munkásságtól remélheti. Ez a felismerés vezeti el a szocializmushoz (!). Ady ellentétekben gazdag egyéniségének egyik jellemző vonása a kettős meggyőződés: másban hisz, mint amiért küzd. A polgári demokráciából kiábrándult, s a szocializmust nem győzi kivárni. Forradalmár volt, de kívül állt a tömegeken... Hitének nem adott erőt az összetartás tudata, ezért könnyen csügged, kétségbeesik.” Háborús költészetében „kétségbeesett lélekkel várja a végzetet.” (200.)

A bemutatásban jelentős, hogy már Ady *formai-művészi* értékeit is méltányolja, forradalmiságának körébe vonja.

„Ady nemcsak magatartásában és mondanivalójában volt forradalmian újszerű, hanem *stílusában* is. Sokat támadott és magyarázott szimbolizmusa látomásos képzeletéből születik, és a valóság és a vég-
gyai közötti űrt szárnyalja át... Nyelve nemcsak bámulatosan gazdag, hanem egyéni is. A magyar nyelv legnagyobb teremtő művésze Vörösmarty óta (!). Verselése is új utakon jár: a hagyományos jambusi formát egy szabálytalanabb, egyéni zeneiségű ritmusba oldja fel.” (200.)

A világos megállapítások után az *Összefoglalás* ismét keveredik a felszabadulás előtti Ady-képpel:

„Ady századunk legjelentősebb magyar költője, nemcsak magatartásában, amely magyarság és szocializmus örök eszményeit sugározza (!), hanem hatásában is. Élete és költészete örök küzdelem önmagával és a világ titokzatos erőivel (!), s minden bukásában ott élt benne fájdalmas erővel a jóság, egyszerűség, béke és tisztaság vágya (*Hiszek hitetlenül Istenben*, *A petyolat üzenete*). Lehet vádolni őt azzal, hogy élete nem eszményi, de a költő a legnagyobbak közül való.” (201.)

Azt a frontáttörést, amely Révai József *Adyja* nyomán következett be tankönyvírásunkban, a Balassa-Vajda-féle 1945-ös tankönyvnek a gimnázium II. osztály számára 1949-ben átdolgozott *Magyar Könyve* illusztrálja a legjobban. (Az átdolgozó: Fövény Lászlóné.) Ez úgy oldja meg Ady bemu-

tatását, hogy a közölt 5 Ady-vershez egyszerűen hosszabb-rövidebb Révai-idézeteket fűz, minden kommentár nélkül. Az „Ady forradalmiságát” képviselő *Rohanunk a forradalomba* után:

„Ma már mindenki érzi és tudja, hogy Ady költői nagysága abban áll — éppúgy, mint Petőfié —, hogy egy nagy, készülődő népförradalomnak volt a költője, viharadara . . . A szó igazi értelmében *forradalmi* költője a magyar népnek csak kettő van (!): Petőfi Sándor és Ady Endre.” (170.)

„Ady és a parasztság” viszonyát az *Egyszer volt csak* példázza („Várja és akarja minden ízében a parasztföradalmat . . .” De: „Költészete tele van hitetlenséggel a magyar parasztság forradalmi lehetőségeivel, erejével szemben.”), „Ady és a munkásosztály” kapcsolatát a *Csák Máté földjén* („Ady egész költészete keresése a magyar forradalom vezető osztályának . . .” stb. 173.).

Összefoglalva : Közvetlenül a felszabadulás után József Attila még nem foglalta el méltó helyét a kor irodalmi csillagképében, tehát egyöntetűen Ady „a XX. század” legnagyobb, versenytárs nélkül álló költője. Az említett középiskolai tankönyvben Révai József nyomán már 1945-ben kialakul nagyjából az évtizedekre szóló Ady-kép. Jelentőségének két fő tényezője mindenesetre már megfogalmazást kap: mint *forradalmár költő*, aki „a társadalom gyökeres átalakulását követeli”, és mint *művészi újtó*, aki szimbolizmusával, nyelvteremtő fantáziájával és sajátos verselésével forradalmian új költői eszközökkel gazdagította líránkat.

Ady az általános iskolában

A tanulók az általános iskola 7. és 8. osztályában találkoztak először Adyval. A 7. osztályban csak egyes versek szerepeltek, a kor hatása ezek értelmezésében és a hozzájuk fűzött feladatokban figyelhető meg. Az első „új” *Magyar Könyv a VII. o. számra* (1947., Dobos László és Szakál János munkája) 4

Ady-verséhez kapcsolódó feladatok már az *aktualizálás* jeleit mutatják; *Új világ épül. — Vártuk a felszabadulást. — A mi hitünk valóságra válik. A magyar Ugaront durva tévedéssel értelmezi: „A virágot: az igazi magyar költőt, elnyomják a giz-gazok: a tehetségtelenek.”* (84.), a *Hazamegyek a falumba* magyarázata pedig (amelyet egy vállán batyus botot hordó vándorlegény rajza illusztrál) a vers lényegétől távol eső, népieskedő általánosítást kockáztat meg:

„A város színes forgatagában, míg fiatalok vagyunk, feledjük a falut. Az elfáradt ember azonban rádöbben, hogy a városban csupán bujdosott. Erőt és megnyugvást, vigaszt és balzsamot csak a falu ad.” (86.)

Az értelmezések csakis tartalmi vonatkozásúak, Ady jelentőségéről sincs szó sehol.

Az 1949-ben megjelent *Magyar Könyvben* (Bornyi Sándor, Fazekas László és Zsombor János) Ady a *Proletárok* c. fejezetben tűnik fel, s itt már — nyilván Révai Adyjának hatására — energikusan hangot kap a proletariátus témaköre és jelentősége:

„... az elnyomott parasztmilliók nem voltak többé saját bizonytalan erejükre bízva. Látszott már, hogy népünk a magyar forradalmat a munkásosztály vezetésével fogja megharcolni” (*Dózsa György unokája.* 210.). „Ady, a bocskoros nemesi származék nem azonosulhat teljesen a proletariátussal, nem lehet harcosa a nagy csatának, de velük érez, velük dolgozik (!)” (*Csák Máté földjén.* 217.).

Az *Ülj törvényt, Werbőczit* József Attila *Hazámjával* köti össze: „A két nagy forradalmi költő egyforma elkeseredéssel és gyűlölettel beszél a kivándorlás okozóiról, a földesurakról.” (215.) Az értelmezések itt is úgyszólván csak tartalmiak, csupán a szimbólumokat elemzik a versben. Annál meglepőbb egy formai megjegyzés:

„Ez a költemény (a *Csák Máté földjén*): szabadvers, mert a hangsúlyos és időmértékes vers szabályait vegyesen használja, nem ragaszkodik szigorúan a ritmus törvényéhez.” (218.).

Az 1950-ben kiadott *Magyar Könyv* (az előző szerzők mellett Kuthy Zoltán neve szerepel még) *A forradalom viharadara* c. fejezetében közölt 12 Ady-vers és 5 publicisztikai írás mind a politikai-hazafias témakörből kerül ki, s most árasztja el a tankönyvi stílust az akkori évekre jellemző tipikus szókincs: a vulgarizálás, az aktualizálás, a személyi kultusz. *A magyar Ugaron* értelmezésében „a nagybirtokos urak elnyelik a napfényt, elszívják a nedvességet a virág, a dolgozó nép elől.” (17.) *A föl-földobott kő* indokolása: Ady

„Az itthoni urak zsarnokságától, gonoszságától megundorodva, gyakran Párizsba ment, hogy friss levegőt szívjon...” (31.) „Ma már Moszkva az iránymutató város” — teszi hozzá a tankönyv —, mert ez jelenti „a nagy Sztálint” is.

(*A varrólányok* c. cikkkel kapcsolatban „népünk nagy vezetőjétől”, Rákosi Mátyástól is idéz.) Az értelmezésekből szuggesztíven kiviláglik, hogy „Ady a dolgozó nép nagy forradalmár költője” (7.), de a megfogalmazás jellemzően túloz: Ady „hirdette, hogy a föld a népé” a „naplopó gróffal” szemben (*A grófi szérűn*, 7.), „észreveszi, hogy az osztályharc egyre élesebbé válik” (*Legyen világosság*. 35.), *Az Értől az Óceánig* értelmezése már a hamisítás határait súrolja:

„Így érkezik el a költő a magyar dolgozókért, a szabadságért harcolva minden akadály ellenére az egész emberiség szolgálatáig.” (46.)

A fejezetet Révai József Adynak a parasztsághoz és a munkásosztályhoz való kapcsolatáról szóló, akkoriban már mindegyik tankönyvben felbukkanó tanulmányrészlete, valamint az *Ifjú szívekben élek* zárja le.

Az 1957-ben megjelent *Magyar Irodalmi Olvasókönyvben* (Kerékgyártó Imre) az a feltűnő, hogy Ady és a munkásosztály kapcsolatáról nincs szó benne, a témakörből csak a *Proletár fiú verse* szerepel mint az irodalmi alkotás képszerűségét illusztráló példavers. A helytálló, tömör, de formai elemekre is rávilágító versmagyarázatok közül kirí *A magyar Ugaron* részben vulgarizáló, részben egyedülállóan téves értelmezése:

„A nagy Ugar Magyarország. Az »égig nyúló giz-gazok«: grófok, földesurak, bankárok szívják el itt a dolgozó nép, a virág előtt az éltető nedvességet. A kacagó szél Petőfi tanítására emlékeztet. Petőfi a tenger és a gálya kapcsolatáról mondta: a víz az úr! Ady a szél kacagásával érzékelteti: nem marad így!” (12.)

Tanulságos a 8. osztály tankönyvének „fejlődése” is. Itt már teljesebb, összefüggőbb Ady-kép a tantervi feladat, de ez a kép — bizonyos témák szükségszerű mellőzése miatt — természetesen egyoldalú. Az 1948-ban megjelent, vas-kos *Magyar Könyvben* (Király István, Deme László és Szabolcsi Miklós tollából) még nincs szó a munkásosztály vezető szerepéről, Révai hatásáról. A *Csák Máté földjén* hiányzik a versek közül, *A Hadak útja* értelmezése is csak „a dolgozó nép diadalmas forradalmát” emlegeti (240.). Viszont olyan versek is szerepelnek benne, amelyek eltűnnek a későbbi tankönyvekből, pl. a *Kis, karácsonyi ének*. A vershez fűzött feladat:

„Írjátok meg, mikor és hogyan jöttetek rá arra, hogy nem a Mikulás bácsi tölti meg cukorral a cipőtöket, s hogy a karácsonyfát nem a Jézuska hozza!” (237.),

az „*Ádám, hol vagy?*”

„Számos szép versében fordult a magányos, üldözött életű költő az Úrhoz. Tudja jól, hogy az ő »ügye az Isten ügye«, hiszen Isten is azt akarja, amiért ő küzd: »Mert Isten: az Élet igazsága, — Parancsa ez: mindenki éljen. — Parancsa ez: mindenki örüljön...» (238.)

A változatos válogatás arra vall, hogy a szerzők — a koalíciós évek légkörében — minél teljesebb képet kívántak adni Ady témakálájáról. Az aktualizálás itt még csak elvétve fordul elő, pl. *A téli Magyarországgal* kapcsolatban:

„Írjátok meg, miképp lehetne megváltoztatni az alföldi tanyák, kisközségek képét, a modern technikának milyen vívmányait kellene meghonosítani bennük, hogy látásuk ne ébresszen többé Adyéhoz hasonló sötét, szomorú gondolatokat!” (232.)

Egészen más hangvételű az 1950-ben szerzői név nélkül kiadott *Magyar Könyv*. A szerző felhasználta az előző tankönyv megállapításait, de az egészét átdolgozta a proletárdiktatúra

eszmeiségének, Révai Ady-tanulmányának és a személyi kultusz tipikus szókincsének beáramlásával. A fogalmazás szenvedélyesen politikussá válik, az értelmezésekben megszaporodnak a (nagyreszt megmagyarázatlan) ideológiai-gazdaságtani fogalmak (harácsoló, népnúzó földesúr, jogszabályok, telkes jobbágy, feudális kizsákmányolás, bankuzsora stb.). A *Vörös jelek a Hadak Útján* c. fejezet egy Révai-szemelvényt is közöl arról, hogy mi a különbség Ady korának és a felszabadulás utáni idők programja között. Az *Emlékezés Tancsics Mihályra* értelmezése Rákosi-idézettel zárul. A *Csák Máté földjén* után először jelenik meg annak az útnak a sémája, ahogy Ady eljutott a proletariátus vezető szerepének felismeréséhez. Ady művészi értékeiről nem esik szó, viszont előre törnek a konkrét versszövegen kívül álló, aktualizáló feladatok:

„Milyen változást jelent a magyar parasztság életében a társas, szövetkezeti gazdálkodás.” (*Úlj törvényt, Werbőczy!*). „A magyar népi demokrácia a Magyar Dolgozók Pártja harcának eredményeként megszünteti a vagyonos osztályok kiváltságos helyzetét a művelődés terén. Írjatok arról, mit jelent ez számotokra?” (*Csák Máté földjén.*)

Az 1952-ben megjelent, ismét monstruózus (490 lapos) *Magyar Könyvben* (Csabai Tibor, Ebergényi Tibor, Kiss Kálmán, Kövesi Józsefné, Török Imre) az akkori tankönyvek gyermekbetegségeként túlméretezett, 6 lapos életrajz korrekt, de természetszerűen *egyoldalú*: csak a politikai-harcos Adyt rajzolja meg. Viszont igen ügyesen szövődnek bele a publicisztikai írások legfőbb megállapításai, és kitér Ady művészi értékeire is: „Verselésében, ritmusában, költői nyelvében új értékekkel gazdagította a magyar költői hagyományt.” (215.) A versek értelmezéséhez kapcsolódó „Kérdések és feladatok” között akadnak esztétikai jellegűek is; pl.: „Keressétek ki azokat a jelzőket, határozókat és állítmányokat, amelyek erős érzelmi hatást adnak a versnek.” (*A Tűz csiholója.* 218.) A forradalmár Ady megvilágítása — Révai nyomán — helytálló („nem volt szocialista, de a magyar munkásmozgalomhoz szoros szálak fűzték”, 216.), a fogalmazás felületessége azonban

helyenként itt is hitelrontó megállapításokra vezet:

„Ady az első pillanattól (!) helyesen látta a munkásmozgalom harcának történelemformáló jelentőségét” (225.) — vagy: „Ő maga nem volt szocialista, nem vett részt a munkásosztály szervezett harcaiban, de tőle várta a polgári forradalom megvalósítását (!) is.” (225.)

Ez viszont az egyetlen tankönyv, amely (a *Magyar jakobinus dalával* kapcsolatban) konkrétan utal a szomszédnépekre.

„Ady felhívása találkozott a nemzetiségek legjobbjainak törekvéseivel. Hviezdoslav, a szlovák nép nagy költője lelkes versben, szövetségesként üdvözölte Adyt.” (219.)

Az 1960-ban megjelent *Magyar Irodalmi Olvasókönyv* (Horváth Gedeonné, Margócsy József, Pálmai Kálmán) a *Jöjj, vihar, s légy még erősebb* c. fejezetben, a Gorkij-vers közlése után foglalkozik Adyval. A szövegekhez fűzött, nagyrészt tartalmi jellegű értelmezések világos, józan, az addig szokásos vulgarizáló szólamoktól megszabadult képet alakítanak ki a hazáját szerető, régi iskoláját megbecsülő, harcos forradalmár költőről, de még mindig csak helyenként villan fel egy-egy formai-művészi elem (pl. verselési mód, „keserű kérdések” a *Magyar jakobinus dalában*).

A 8. osztály jelenleg is használt *Irodalmi Olvasókönyve*, amely 1964-ben jelent meg először (Horváth Gedeonné és Vörös József munkája) csak 5 Ady-verset, 2 újságcikket és életrajzi olvasmányokat közöl, ezenkívül a kötet végi, pusztán szövegközlő részben még 5 költeményt, köztük egy Csinszka-verset (*Őrizem a szemed*). Ez az első kísérlet arra, hogy Ady szerelmi lírájából is szerepeljen valami az általános iskolában. Először van szó Lédáról is, aki „művelt, világot járt asszonyként” látogat haza Párizsból. A tömör, korrekt életrajzot csak két pontatlan fogalmazás rontja. Az egyik az, hogy makacsul öröklődik benne — és a fejezet más helyein is — az a megállapítás, hogy Ady „az idejétmúlt feudalizmus”, az „elmaradott feudális ország” ellen harcolt (feudális maradványok helyett, hiszen — 1848 óta — *elvileg* kapitalizmus volt

Magyarországon). A másik az a furcsa megállapítás, amely szerint Ady „azt is megsejtette, hogy az eljövendő forradalom a proletárok, a munkásosztály hatalmát hozza magával”. (Ez a proletárdiktatúra tudatát jelentette volna Adyban, amiről nyilvánvalóan nincs szó.) Az általános iskolában már hagyományossá vált szövegek utáni értelmezések a tartalom és a forma egységében ismertetik a műveket, tartalmas „Feladatok” kíséretében, amelyek többnyire esztétikai elemekre kérdeznék rá, funkcionális szemlélettel. (Pl.: „Keressétek ki a vers hangutánzó és hangulatfestő szavait, és állapítsátok meg, mi itt a szerepük!” *A grófi szériün.* 27.). Helyenként még kísért a sablonos aktualizálás. Pl. a nagyváradi káptalanról szóló két újság cikk után az egyik feladat: „A felszabadulás után megváltozott a külvárosok, falvak képe. Írjatok fogalmazást a következő címek egyikének felhasználásával: *A külváros új arca — Falunk mai képe — Séta az új városrészben* stb.” (31.)

A legújabb tankönyvek tanulsága az, hogy az általános iskola legfelső osztálya számára néhány jól kiválasztott szöveg és a Révai-féle alapkoncepció nyomán már kialakult egy világos, fogalmazásában mértéktartó, némi művészi megvilágítást is nyújtó, okos Ady-kép. A szövegértelmezések világosan mutatják meg (az említett elcsúszásokat kivéve) azt, ami Adyból ezen a fokon bemutatható: a forradalmiságot, a hazaszeretetet és a jelképes kifejezőmódot. A problémák nyilván egyéb témakörökben bukkannak fel; ezek azonban már a középiskolák területére esnek. Mielőtt ezekre térnénk át, hasznosnak tartjuk megemlíteni, mely versek szerepeltek Adytól az általános iskolai tankönyvekben. Legtöbbször a *Dózsa György unokája* és a *Csák Máté földjén* (6—6 előfordulással), azután *A grófi szériün*, az *Új törvényt*, *Werbőczy!*, *A föl-földobott kő* (5—5), majd a *Fölszállott a páva*, a *Proletár fiú verse*, a *Történelmi lecke fiúknak*, *A téli Magyarország*, *A magyar Ugaron*, *A Hadak Útja* (4—4), a publicisztikai írások közül az *Egy kis séta* és *A nagyváradi káptalan tisztessége* (3—3).

A gimnáziumi tankönyvek Ady-képe

A gimnáziumi tanulók az 1946-os Tanterv alapján két alkalommal kerültek kapcsolatba Adyval: az I. és a IV. osztályban (később a III-ban). Az I-ben — jelentős írók-költők megismertetésén kívül — az egyes művekből levont irodalomelméleti tanulságok rendszerezése volt a tantervi feladat, a II–IV. osztályban irodalomtörténeti jellegű műtanulmányozás folyik.

A középiskolák I. osztálya számára 1949-ben kiadott *Magyar Könyvben* (a hat szerző közül az Ady-fejezetet Lengyel Béla írta) már bőségesen akadnak Révai-, Rákosi- és Sztálin-szemelvények. *A Vihamadár dala* c. fejezetben közölt két Ady-vers közül a *Fölszállott a páva* keretétül szolgáló népdalban a szerző szerint „a vármegyeház börtönében raboskodó szegénylegény üzen a pávával anyjának, jegyesének” (104.). A további mondatok frázisosak:

„Ady... felismerte a szocializmus legyőzhetetlen igazságát... A Nagy Szocialista Forradalom évében (?) boldogan köszöntötte a felkelő Vörös Napot...” (uo.)

A csillagok csillaga minden jegyzet nélkül sorol be, utána mindjárt részlet Rákosi és Révai egy-egy beszédéből.

Az 1952-ben szerzői név nélkül megjelent *Magyar Könyv* óriási keresztmetszetet ad Csokonaitól — Sztálinig. A felépítés itt is, mint az általános iskolában, az egyes irodalmi szövegekhez fűzött értelmezések és irodalomelméleti ismeretközlés rendszerét követi. Az *Ady Endre és kora* c. fejezet alfejezetei azonban (Ady és a forradalmi hagyományok, Ady és a munkásosztály, Ady és a parasztság, Ady és az uralkodó osztály) tulajdonképpen *álcázott irodalomtörténeti vázlatot* rejtenek magukban, amely nyilván meghaladta az I. osztály szintjét. A szerző láthatóan törekedett „új” szövegek beosztására, de érthető, hogy az általános iskolából már ismert versekhez képest sok az ismétlődés (*A tűz csíholója*, *Csák Máté földjén*, *Magyar jakobinus dala*, *Új törvényt*, *Werbőczy!*, *A mesebeli János* stb.). A többnyire helytálló, lendületes versismertetésekben alapjában véve Révai tanulmányának koncepciója érvényesül.

„Ady Endre a forradalom költője volt. Nem holmi »szellemi« forradalomé, nem pusztá »művészi« forradalomé, hanem az igazi, komoly népforradalomé” — idézi Révaitól (103.). A történelmi és életrajzi vonatkozásokat a versértelmezések tartalmazzák, a művészi elemek itt is elsősorban a kérdésekben és feladatokban jutnak szóhoz. (Pl. a *Nagy lopások bűnéből* a tercina fogalmát vonja el!) Helyenként feltűnik egy-egy Sztálin- és Rákosi-idézet is (az előbbi a nemzetiségi kérdéssel, az utóbbi a *Március idusa* c. Ady-cikkkel kapcsolatban), a fogalmazásban felbukkannak a korszak mozgalmi szavai (osztályharc, Szovjetunió, proletár nemzetköziség, vádat emel, leleplez, harcol) és az aktualizálás is.

Az 1954-es *Magyar Irodalmi Olvasókönyvben* (Julow Viktor, Kosaras István, Margócsy József, Kanizsai-Nagy Antal) az Ady-fejezet 11 lapra zsugorodik össze. Mindössze 4 vers, az önéletrajzi részlet és egy publicisztikai írás (*Földindulás*) képviseli a költőt, a szövegek tartalmi értelmezése viszont terjedelmes irodalomelméleti — lényegében tehát formai, művészi oldalú — tanulságokkal kapcsolódik össze. A forradalmár Ady képe visszafogott, szinte óvatos fogalmazásban bontakozik ki. Újságírói tevékenységében kiemeli ugyan a „harcoságot”, a munkásosztályhoz való viszonyát viszont így aposztrofálja: „Nagy figyelmet szentel a feltörő munkásság ügyének” (271.). Alább is így fogalmaz; „Érzi, hogy a várt forradalomnak csak a munkásság lehet a vezető ereje.” (273.) Ugyanakkor eltúlozza Ady politikai éleslátását. A *Földindulás* kapcsán ez olvasható Adyról:

„Ekkoriban Magyarországon egyedül ő látta meg azt, amit a nemzetközi munkásmozgalomban csak az orosz marxisták tudtak (Lenin, Sztálin) . . . hogy ti. a polgári demokratikus forradalom az imperiaizmus korában nem állhat meg saját határainál, hanem a munkásosztály vezetésével tovább fejlődik szocialista forradalommá.” (272.)

(Éppen ezt nem tudta Ady!) Az *író világnézete és osztályhelyezete* c. tankönyvi alfejezet szinte irodalomtörténeti összefoglalást ad arról a Révait követő sémáról, ahogy Ady — átlépve osztálykorlátait — „először” a polgárságban, majd a paraszt-

ságban, „végül” a munkáosztályban keresi és látja meg a forradalmat megvalósító erőt. A szimbolikus kifejezés-módnak a *Havasok és Riviérához* fűzött magyarázatában ugyancsak első ízben jelenik meg a Révai-féle szimbolizmus-magyarázat:

„A szimbolista költő a hanyatló kapitalizmus korában nem ismerte fel világosan az élet valóságos mozgató erőt, csak a fennálló rend gyötrő, szorongató embertelenségét érezte. Ezért a valóságot csak közvetett formában, jelképekkel fejezte ki.” (274.)

Ady az 1963-as *Tanterv* nyomán szorul ki az I. osztályból, s már csak irodalomtörténeti fokon kap helyet a IV., majd a III. osztályban.

A IV. osztályban először a *Magyar Írók Vörösmartytól József Attiláig* című, már ismertetett tankönyv 1949-ben megjelent, „javított kiadását” használják, amelyben a 20. századi rész új szerző (Czibor János) munkája. A kötet végi „irodalomtörténeti vázlat” 12 és fél lapon egészen új Ady-képet mutat be az 1945-ös kiadáshoz képest. Irodalomtörténeti fokon most alakul ki a sokáig hagyományossá váló tankönyvi feldolgozáskonceptió: a „kétarcú Ady” jegyében forradalmi költészetének és az *Ady és a kapitalizmus*-féle fejezetekben a dekadens költőnek a szétválasztásával. A szerző három helyen is Révai-idézettel támasztja alá mondanivalóját. Az Ady-kép középpontjába a forradalmiság és a „politikus költő” kerül. „Ady Endre forradalmi költő volt. Költészetének lényege, emberi és művészi törekvéseinek következetes irányítója a forradalmiság.” (269.) Révaira vall az Ady optimizmusának és pesszimizmusának váltakozásáról adott magyarázat, valamint a munkáosztály előretörésének bemutatása Ady gondolkodásában. „Ady költői nagysága mutatkozik meg abban, hogy már ezekben a harcokban felismerte a szocializmus (!) világformáló erejét.” (271.) Az ún. „magyarság-versek” is forradalmi költészetének témakörei közé kerülnek. Lédáról az életrajz méltánylóan szól: „Léda, a művelt, nagyvilági asszony ráeszméltette Adyt a vidéki-városi élet korlátoltságára”, felszabadította

tehetségét (268.). A Léda-versek méltatásában azonban ismét a Révai-felfogás jut szóhoz:

„A nő a kapitalizmusban nem felszabadult, nem önálló ember, ép ezért a szerelem nem lehet igazi, emberi közösség, hanem pusztá testi viszony, nemek harca . . . A költő harcos társát, életének igazi részesét keresi minden asszonyban, de gyötrődést, magányosságának megkétszereződését találja minden szerelemben. Csak élete végén . . . jut el házasságában az igazi emberi közösséghez.” (279.)

Ady szimbolizmusának problémájával a méltatás alig foglalkozik.

1951-ben Czibor János szerzőségével „kézirat”-ként új *Magyar Könyv* jelenik meg. A szerző itt is kiemeli Ady forradalmiságát, de inkább csak a *társadalmi-politikai forradalmárt* láttatja meg benne, lírájának formai értékeit elhanyagolja. Egyéni felfogása, hogy „Ady forradalmi költészete 1913-ban vált legerőteljesebbé” (9.). Egész költészetének tetőpontját viszont, Révait követve, utolsó korszakában, az „új emberű új világ” hirdetőjében látja. Magyarság-verseit most már szintén Révai nyomán magyarázza, de vitatható fogalmazásban:

„Költészetét nemcsak a magyar társadalom forradalmi feszültsége hatotta át, hanem hatott rá a forradalom kitörésének elhúzódása is. Innen eredt forradalmi költészetének kettőssége: egyfelől bizakodás a proletárforradalom (!) bekövetkezésében, másfelől kétségbeesik hazája elmaradottságán . . .” (11.)

Akkoriban viszont merész kezdeményezés, hogy *Ady dekadenciáját is pozitívan értékeli.*

„Bár ezek a versek (a pénz-versekről van szó) a kapitalizmus világában élő ember dekadens életérzését fejezik ki, a maguk idején mégis nagy lépést jelentettek előre a magyar líra útján. Felfedték a kapitalizmus rendszerének ellentmondásait stb.” (12.)

A dekadencia körébe vont Léda-versek jellemzése ennek ellenére keményebb megfogalmazást kap: „a Léda-versek . . . híven kifejezik, hogyan torzult az egyik legszebb emberi érzés a kapitalizmus világában pusztá erotikává (!)” (14.). A Csinszka-

versekben „már nincs meg a Léda-versek dekadenciája” (uo.). A közölt versek között egyébként egyetlen Léda-vers sincs, Csinszka-vers is csak egy (*Őrizem a szemed*). Az összefoglalás (*Ady Endre költői nagysága*) utolsó mondata: „Forradalmi költészete Petőfi és József Attila művei mellett irodalmunk kiemelkedő és örökéletű értéke.” (16.) A három költő egymás mellé állítása — mint líránk forradalmi „első vonaláé” — akkorra már irodalompolitikai jelszóvá lett.

Az 1952-ben elkészült *Magyar Irodalomtörténet a gimnáziumok IV. osztálya számára* a maga 58 lapnyi Ady-fejezetével s a hozzá tartozó *Szöveggyűjtemény* 72 Ady-verset és 7 prózát tartalmazó anyagával mindmáig a legterjedelmesebb Ady-feldolgozás tankönyveinkben. A nagy terjedelemnek jelentős forrása a rengeteg ismételtetés, az akkori évekre árulkodó szólam-szerűség, a bőbeszédű magasztalás, jelzőpazarlás, a lépten-nyomon felbukkanó kulcsszavak (dolgozó nép, kizsákmányolás, rothadó burzsoá társadalom, harcol, gyűlöl, embertelen, alias stb.). Pedig a tankönyv szerencsés lehetett volna azzal, hogy szerzői között (Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczás Sándor, Pándi Pál) már ott vannak Ady későbbi kiváló szakértői.

A 15 lapos életrajz — sok versidézzel — úgyszólván minden fontos motívumot megpendít, csak Lédával igazságtalan:

„Léda minden műveltsége és kulturális érzékenysége ellenére sem lehetett Ady méltó társa. Túlságosan kötötte a burzsoa világ: érzéseit, gondolatait a rothadó burzsoa társadalom íratlan törvényei szabták meg.” (32.)

Az Ady költészetét elemző fejezetek nem költői fejlődéskorszakok szerint haladnak, hanem *témakörök szerint*, néminemű logikai koncepciót követve. Ebben csak nagyjából érvényesül bizonyos kronológiai sorrend „a feudális maradványok bírálójától” egészen a Csinszka-versek költőjéig, a forradalmi versektől a megingásokon át a háború alatt született versekig. Az *Ady és a kapitalizmus* c. alfejezet, amely lényegében „dekadens” verseiről szól, így sem találja helyét, sem itt, sem a később-

bi tankönyvekben. A tankönyvi szöveg szinkronban tartja a költőt és a publicistát (sokat idéz Ady cikkeiből, leveleiből is), a versek azonban nagyrészt eszmei-tartalmi szempontból értelmeződnek, mintegy a „gondolatmenetet” reprodukálják, legfeljebb egyes költői képeket oldanak fel. Ady lírájának formai-művészi jegyei külön fejezetekben summázódnak — s bár ezekben szinte egyetemi szinten, gazdagon illusztrálva —, a megoldás — didaktikai szempontból — mégis a tartalom és a forma kettészakítását sugalmazza.

Mai Ady-képünkhöz viszonyítva fontos, hogy Ady *népiségét*, amelyet Révai tanulmánya még csak kérdésként vet fel, ez a tankönyv már igenlően indokolja (Révai szavaival): „Noha kifejezési formái nem voltak népiesek, költészete mégis *népi költészet*, mert a nép vágyait, törekvéseit szóltatta meg verseiben.” (34.) Hazaszeretetét hol a forradalmiságban látja („Forradalmár volt Ady Endre, ezért volt a legnagyobb magyar hazafiak egyike”, 52.), hol népiségében („Ady számára a nép ügyének szolgálata és a haladás sürgetése jelentette a hazaszeretetet”. 76.). *A föl-földobott kőre* — sajátos módon — nincs utalás, Ady *demokratikus internacionalizmusát* viszont már a nevéen nevezi a tankönyv. A „két-meggyőződésűség” is itt jelenik meg először, kissé naiv megfogalmazásban: Ady „polgári átalakulásért küzdött, noha szeretett volna már valami másért, valami újért küzdeni.” (76.)

„A kiábrándulás múltó hangulatából születtek dekadens versei: az élvezetvágyat hirdető pénzversek, reménytelen hangú halálversek s az erőtlen belenyugvásról valló istenes versek.” (55.)

A Léda-verseket itt nem sorolja a dekadens témakörök közé, de néhány bekezdéssel feljebb nagyon egyoldalúan bánik velük:

„A kapitalizmus embertelen világa vette körül Adyt, a szerelemben is . . . nem tudott igazán felmelegedni ebben a szerelemben, nem elégtette ki a felszínes, pusztán érzéki kapcsolatot, amellyé a kapitalista társadalom alacsonyítja a szerelmet.” (54.)

Az *Elbocsátó, szép üzenet* „egy eltévesztett, hazug szerelemnek vetett véget” (uo.). Ezzel szemben — szinte Révait idézve:

„A magyar irodalom legszebb szerelmes versei közé tartoznak Ady késői szerelmes költeményei... Szépségben, az érzések mélységében, gazdagságában és tisztaságában a Csinszka-versekkel csak Petőfi Júlia-dalai vetekedhetnek.” (61.)

Látnivaló, hogy a Csinszka-szerelmet a Léda-szerelem „kapitalista érzékiségével” szemben játssza ki a tankönyv. Ady szimbolizmusának magyarázata — Révai elemzéséből kiragadva — egyoldalúnak, sematikusnak hat: „A forradalmi népmozgalmakhoz való viszonyának ellentmondásosságában, a velük való teljes azonosulás hiányában rejlett Ady szimbolizmusának a forrása.” (67.) A szimbolizmust egyértelműen elmarasztalja a szerző, művészi értékeiről semmit sem szól. Különben is: „Elsősorban tartalmilag hozott újat Ady költészete” — állapítja meg az összefoglalás, meglepő ellentétben a formai újdonságait elemző, 10 lapos fejezettel.

Persze, hamar kiderült, hogy a monstruózus tankönyv tarthatatlanul maximalista. 1955-ben megjelenik a *IV., átdolgozott kiadás* (az átdolgozók: Megyer Szabolcs és Szilágyi Péter), amelyben az Ady-fejezet 19 lapra zsugorodik. Az előszó az eredeti tankönyv túlméretezettségére, a túl sok részletadatra és idézetre, valamint — az esszéstílus miatt — nehezen tanulhatóságára hivatkozott. Az átdolgozás a tartalmi lényegét nem érintette — nem átfogalmazott, csak radikálisan rövidített: az eredeti ismertetésből kiesett legalább egy tucat vers, kimaradtak mondatok, fölösleges jelzők, sőt egész bekezdések, összevonódtak fejezetek. A tankönyv így valóban áttekinthetőbbé és tanulhatóbbá vált, a megfogalmazás is józanabb lett, — ugyanakkor az eredeti, dinamikus szöveg *ki is húlt*: a kattogóan kurta, száraz mondatok csak a didaktikai szempontot tartották szem előtt. Lédával kapcsolatosan megmarad a következő mondat: „Mindketten rájöttek, hogy nem egymáshoz valók.” (15.) A *Harc a Nagyúrral* ez az egyetlen mondat kommentálja: „Undorral szól a minden szépséget kisajátító

tőkéről.” (18.) Az istenes és a halál-versekre csupán utalás van, egyetlen verscím nélkül. Az idők jele, hogy a „dekadens” szó — Ady vonatkozásában — eltűnik a szövegből.

A további kiadásokban újabb, az 50-es évekre jellemző rövidítések kerül sor (pl. az *Ady és a munkásosztály* c. fejezet 92 sorból 27-tel rövidül, a szimbolizmusból kimarad a 19. századi szimbolizmusról mint „dekadens áramlatról” szóló bekezdés, az összefoglalásból ez a mondat: „a burzsoázia maga is bomló, rothadó osztály volt már ekkor” [27.]). Ezek a módosítások az eredeti Révai-féle Ady-kép bizonyos vonásainak revideálását — pontosabban mellőzését — jelentik.

Az 1963-as *Tanterv értelmében Ady lekerül a III. osztályba*. Az ok didaktikai kényszerűség: a 20. század egyre növekvő anyagát lazítani kellett, tekintet nélkül arra, hogy a III. osztályos fiúk és lányok eléggé érettek-e Ady bonyolult érzés- és gondolatvilágának beleérző átértésére.

Az új tankönyvet — a néhány átmeneti évre — úgy oldotta meg a Tankönyvkiadó, hogy Ady anyagát, újabb átdolgozással (Szilágyi Péterné), átemeltette a IV. osztályos tankönyvből. A legfőbb szerkezeti változás: a Léda-versek — kiemelve az *Ady és a kapitalizmus*, valamint a dekadencia témaköréből — külön alfejezetben szerepelnek, s lényegében higgadt, tárgyilagos jellemzést kapnak. Adynak

„Lédával való kapcsolata . . . igen sokrétű volt. Nemcsak a szenvedélyes szerelmet jelentette a fiatal költő számára, hanem a nagyvilágot, újszerű élményeket, szemléletének kitágulását is. Szerelmük mégsem lehetett harmonikusan boldog, mert kezdettől fogva ellentmondásokat rejtett magában. Már a legelső Léda-versek is egy vergődő, meddő szerelem megnyilatkozásai.” (146.)

Az alfejezet utolsó mondatában azonban megint visszakisért a régibb tankönyvek fogalmazása:

„A Léda-verseket jellemző túlfűtöttség, a szerelem érzéki jellege, a szenvedélyességet ígérő reménytelenség (?) a pusztulásra érett polgári társadalom tipikus motívumai.” (uo.)

A bevezető rész a szimbolizmust is józanabban, pozitívabban értelmezi:

„Adyra kétségtelenül hatottak a francia szimbolista költők, az ő szimbolizmusa mégis más, mint azoké, mert Ady nem a valóság meg nem értése miatt használ szimbólumokat, hanem ellenkezőleg, a valóság bonyolult szövevényeit kívánja érzékeltetni, láttatni szimbólumaival . . . A szimbólummá vált magyar Ugar felnagyított képe meggyőzően mutatja az ország elmaradottságát, a disznófejű Nagyúr képe pedig a pénz embertelen hatalmát.” (Uo.)

Ez a bemutatás az első tankönyvi kikerülése a hagyományos Révai-féle szimbolizmus-magyarázatnak. Az utolsó fejezet azonban ismét átveszi az előző tankönyvből a régi magyarázatot, s visszatér a *dekadencia* emlegetése is.

Az 1967-ben megjelent *új tankönyv* (Szappanos Balázs és Vidor Pálné munkája) nemcsak viszonylag gazdag képanyaggal hoz újat (az 1952-es tankönyvben egyetlen műmelléklet volt: Czigány Dezső Ady-portréja, a további kiadásokban semmi; itt 8 illusztráció, köztük 4 Ady-arckép, valamint Léda és Csinszka arcma), hanem tankönyvi koncepciójában is. Az Ady-fejezet főcíme: *A modern magyar líra győzelme: Ady Endre*. A feldolgozás mindössze 3 fő fejezetből áll: *Az új költői nyelv kialakítója*, *A forradalom költője* és *Ady és a világháború*. Ez a felépítés elvben azt szuggerálhatná, hogy Ady forradalmisága művészi-formai és eszmei-tartalmi egyszerre, s a szimbolizmust és a „dekadenciát”, a „kapitalizmus hatását” össze tudja kötni a művészi forradalmisággal. Az új koncepció tehát a „kétarcú költő” addig uralkodó kliséje helyett hitelesebb Ady-képpel biztat. A részletek kidolgozásában azonban számos probléma vetődik fel. Az életrajz az előzőknél szűkszavúbb, de hitelesebb (a szerzőnek már rendelkezésére állt Bóka László 1955-ben megjelent Ady-könyve), Lédát is pozitívan emlegeti. Ady publicisztikája már nemcsak illusztráló anyag, hanem külön alfejezetet kap, világos értékeléssel: „Újságcikkeiben (Ady) a polgári radikalizmus álláspontját hirdeti.” (225.) A versek elemzésében a szerző — az addig többnyire egyoldalúan tartalmi ismertetések után — a tartalom és a forma egységére törekszik. *A Hortobágy poétája* ismertetése azonban még mindig „feudális magyar valóságot” emleget, a forradalmi vezető osztály „keresésében” visszatér a régi iskolás

koncepció (először . . . , másodszor . . . , végül . . .), a „demokratikus népforradalom” fogalma magyarázatlan marad. Ugyanígy a *dekadencia* tartalma, különösen ha a halálverseket a természetszerű halálfélelemből vezetjük le, viszont a „mohó életigenlést” is dekadens motívumnak tartjuk, és — váratlan fordulattal — egy „ellen-verssel”, a *Hazamegyek a falumba* cíművel „magyarázzuk”. „Ady szerelmi költészete sem mentes a dekadenciától” — jelenti ki a tankönyv. A Léda-szerelmet mégis értőbben motiválja („Szükségük van egymásra, s szerelmük mégis nyugtalan és kínzó. Túlfűtött, szertelen egyéniségük nehezen alkalmazkodik.” 231.), de a *Lédával a bálban* c. versből levont tanulság ismét meghökkent: „. . . boldogságuk csak a halálban teljesülhet be végleg.” (234.) A mai tudományos Ady-kép birtokában elavult állításnak tűnik, hogy Ady a jelképes költői ábrázolást a francia szimbolistáktól „tanulja meg” (230.). *A forradalom költője* c. fejezet *A föld-földobott kő* jelképét ismét szó szerint, földrajzi értelemben érti, hiányos értelmezéssel. Az internacionalizmus fogalma föl sem bukkan a tankönyvben, a *Magyar jakobinus dalában* a részletesen elemzett formai tényezők közül is éppen a legfontosabb hiányzik: hogy a vers — a vívódó töprengésnek megfelelően — *kérdések* sorozata. Az Isten-versek — a dekadencia témaköréből kiemelve — a magyarság-versekkel közös fejezetbe kerülnek, de így is összesen 22 sort kapnak, egyetlen önálló verselemzés — és a „kuruc-versek” említése nélkül. Az *Ady és a világháború* fejezetében a témakörök kifejtése egyre kurtább, hiányosabb. A Csinszka-versekről 11 sor szól, Boncza Berta kilétéről egy se. Az összefoglalásban furcsa megfogalmazású mondat: „. . . a polgári forradalmat demokratikus népforradalmmá akarja átfejleszteni” (mintha ez egy embertől — s éppen egy költőtől — függne!).

A tankönyv Ady-képe egészében véve közelít mai Ady-képünkhöz, de az egyes témakörök kidolgozása egyenetlen, a verselemzések hol avatott hozzáértést mutatnak, hol éppen az értelmezési nehézségeket kerülik meg kényelmesen. *Jelenleg ebből a tankönyvből tanulnak gimnazistáink.*

Ady az esti tagozatú gimnáziumi tankönyvben

A dolgozók gimnáziuma számára 1965-től kezdve önálló tankönyvek készülnek, — a *III. osztály számára* 1967-ben. A tankönyv egész koncepcióját négy tényező determinálta. Az első: szerzője azonos a nappali tagozat tankönyvének egyik szerzőjével. (Abban is Szappanos Balázs írta az Ady-fejezetet.) A másik: a szerzőnek, műve megírása idején, már rendelkezésre állt Király István Ady-könyve, amely nem egy szempontból új megvilágításba állította Ady költészetét. A harmadik: a szerző, bátor leleménnyel, felhasználta munkájához a régibb Ady-irodalmat is. S végül: az esti tagozatú, lényegében önállóan tanuló, felnőtt korú gimnazisták jórészt más feldolgozási módot igényelnek a tankönyvben, mint a nappali tagozatúak. A szerző bravúrja, hogyszinte egészen új, más Ady-feldolgozást tudott nyújtani, mint előző tankönyvében.

Az Ady-fejezet főcíme azonos a nappali tagozat tankönyvével. Az ott is szereplő három főfejezetet itt egy-egy Ady-vers címezi: „*A magyar Ugaron*”, „*Rohanunk a forradalomba*”, „*Mag hó alatt*”. Ehhez járul az *Összefoglalás*, Ady szimbolizmusának és jelentőségének summájával. Az új címezésnek az az előnye, hogy nem szakítja eleve ketté Ady eszmei és művészi forradalmiságát. Az itt is életszakaszonként ismertetett életrajz már tisztán állítja helyére Adyt: „századunk első évtizedeinek legnagyobb magyar költője” (174.). Ady látásmódjának kialakulását publicisztikája illusztrálja (*Egy kis séta*), majd az „új idők új dalainak” bemutatása következik, „a régi elleni lázadás” és a „jelképes látomások” jegyében, négy vers részletes elemzésével (*A Hortobágy poétája*, *A magyar Ugaron*, *Fölszállott a páva*, *A grófi szérűn*). A verselemzések hol globális, hol lineáris megközelítéssel fejtik ki a versek tartalmi és művészi értékeit. Megértésüket azonban az önállóan tanulók számára megnehezíti az, hogy szinte hemzseg bennük a sok megmagyarázatlan szakkifejezés: *cívis-társadalom*, *provincializmus*, *Csokonai-kultusz*, *progresszió*, *tónus*, *tárca*, *komponált szerkezet*, *dokumentum*, *motívumkör*, *századelő*, *stilizált önarckép*, *vegetáció*,

mítoszi erő, „a humánnum lázad”, kontrasztot képez, abszolútum, vitalitás, János jelenései stb.

A pénz-versekkel kapcsolatban már nincs szó dekadenciáról, hanem — nyilván Király István megvilágításának hatása alatt — a pénz mint „az élet teljességének, az egyéniség kiteljesítésének, maradéktalan (!) megvalósításának gátja” szerepel Ady költészetében (184.). (Persze, Ady éppen azt kárhoztatja, hogy a kapitalizmusban a pénz a *feltétele* a „Nagy Életnek”, s ezért tragikus a pénztelenség.) Az alapvers itt a *Harc a Nagyúrral*, de a vers fontos befejező mozzanata — a költő „elvérzése” a Disznófejű Nagyúrral vívott meddő küzdelemben — hiányzik az elemzésből. A Léda-versek újszerűségét — némi szimplifikálással — abban látja a tankönyv, hogy „megjelenik bennük a korabeli költészetben tabuként kezelt erotika: a szerelem testi oldala.” (186.) (Jó lenne egyszer s mindenkorra tisztázni, mi a különbség az *erotika* és a *szexualitás* között! Platón óta tudunk erről egyet-mást.)

„A Léda-versek önpusztító szenvedélyét a költő teljességvágya magyarázza. Ady a szerelemben is maradéktalan feloldódást, az abszolútumot keresi, ám ennek gátat szab a megvalósulás. Így lesz a szerelem két erőteljes, saját személyiségét feladni (!) nem akaró ember küzdelme.” (189.)

A dekadencia tehát már csak „vaddá” lesz („a népnemzeti iskolánál megrekedt közízlés” vádjává). „Ady korában azonban a dekadencia fogalmát a modernséggel rokon értelemben használják.” (189) (Általánosítható-e ez?) Az alfejezet teljes egészében idézi *A Nincsen himnuszát*, de nyilvánvaló, hogy a vers paradoxon-sorozata önmagában nem magyarázza meg a dekadencia fogalmát.

A *Rohanunk a forradalomba* c. fejezet az 1908/14-es „termékeny esztendőket” öleli fel. A főtéma itt: „Ady útja a munkáosztályhoz”, négy vers (*Csák Máté földjén, A Hadak Útja, Küldöm a frigy-láddát, Rohanunk a forradalomba*) részletes elemzése alapján. Az elemzések itt világosak, bár nézetünk szerint még *A Hadak Útja* alapján sem lehet azt mondani, hogy Adynak a munkáosztály iránt a *Csák Mátéban* mutatott rokon-

szenve „azonosulássá vált át” (193.). A szöveg itt már megmagyarázza a *demokratikus népforradalom* fogalmát, *A föl-fölbobott kő* és a *Magyar jakobinus dala* is kiegészített elemzést kap a nappali tagozat tankönyvéhez képest („Ady közel került a nemzetköziség gondolatához”, 198.). Az Isten-versek azonban itt is — érthetetlenül — a hazaszeretet fejezetéhez kapcsolódnak, a magyarság-versek pedig — hacsak a *Magyar jakobinus dalt* nem számítjuk ezek közé — a fejezetcím ellenére teljesen kimaradnak, az ún. „kuruc-versekről” nem is szólva.

A *Mag hó alatt* c. fejezet szerint „Ady költészete a háború éveiben kivételes magasságokba emelkedik” (204.). Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* és az *Ember az embertelenségben*, amelyekről a régibb kötetben csak egy-egy mondat szólt, itt részletes elemzést kapnak. A harmadik alapvers, a *Mag hó alatt*, ismét csak egy mondattal (és egy idézettel) szerepel, és — szerintünk pótolhatatlanul — teljesen elmarad a legtöbbet mondó versek közül *A mesebeli János* és a *Krónikás ének 1918-ból*. A nappali tagozat tankönyvében mostohán kezelt Csinszka-versek itt előlépnek, de a legszebb, a Csinszka-versek valamennyi motívumát összefonó *Nézz, Drágám, kincseimre* innen is hiányzik.

Ady szimbolizmusának feldolgozását úgy oldja meg a tankönyv, hogy az *Összefoglalásba* olvasztja. Frappáns fordulat: „Ady szimbolizmusát Horváth János magyarázza meg a legközérthetőbben” (207.). Az ő nyomán elemzi a *Lelkek a pányvánt*, amelynek teljes szövegét itt közli. A tankönyv szimbolizmus-értelmezése tudományos szempontból bizonyára túl egyszerű, — de legalább közérthető. Az *Összefoglalás* másik, Ady jelentőségét méltató alfejezetének vezérmondata:

„Ady rendkívüli hatását, korszakot alkotó jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha együtt vizsgáljuk a költői nyelvet forradalmasító eszközeit és életműve teljes szemléleti és gondolati újszerűségét.” (209.)

Világos: ebben az értékelésben már Király István *Ady*-jának az a koncepciója érvényesül, hogy Ady egész egyéni-

ségének, eszme- és érzésvilágának, valamint költői eszköztárának alapvető, mindent átfogó vonása a *forradalmiság*, „az ember teljes felszabadulása”, társadalmi, gondolati, érzelmi és művészi szempontból egyaránt.

A dolgozók gimnáziuma III. osztályos tankönyvének Ady-képe — véleményünk szerint — jelenleg *egészében véve* a legkorszerűbb, a tudományos Ady-képhez a legközelebb áll, — mintegy javított kiadása a nappali tagozat tankönyvének. Nagy kár, hogy a részletekben még ebben is sok a probléma, a hiányosság és a szimplifikálás.

Ady a szakközépiskolákban és a technikumokban

Amikor „a fordulat évétől” kezdve megszervezésre kerülnek a *technikumok* és a *szakközépiskolák*, ezek számára is külön tankönyvek készülnek. Ezek közül mindjárt az elsőeknek — a szakközépiskolák és a közgazdasági technikumok számára 1951-ben kiadott, *azonos szövegű* könyveknek — nemcsak az az érdekességük, hogy mindkét szerzőjük *nő* (Kamochay Dezsőné és Solt Andorné), hanem az is, hogy *irodalomtörténeti anyagukban* a Révai-féle alapkoncepció jegyében a legújabb tankönyvekig a viszonylag *legjobb, legdidaktikusabb* Ady-képet nyújtják. Már szerkezetükben is egyedülállóak: a részletes irodalomtörténeti pályakép után közölt 20 Ady-verset és 1 prózát még külön, nemegyszer terjedelmes értelmezések követik. A 6 lapos életrajz pontos fogalmazással, az 50-es években szokásos szólamok nélkül vázolja fel a pályaképet. Csak Léda megítélésében kísért vissza a régi sablon: „Léda minden műveltsége ellenére sem lehetett Ady méltó társa; túlságosan megkötötte érzéseit, gondolatait a burzsoá világ . . .” (12.)

Ady költészetét 5 főfejezet ismerteti. Az *Ady, a demokratikus forradalmár* fő értéke, hogy világos fejtegetést ad a polgári forradalomnak és a valamennyi elnyomott osztály demokratikus népforradalmának összefüggéséről, amelyet a legtöbb tankönyv elfelejtett megmagyarázni. Ady felismerte, hogy

„ezt a forradalmat nem a polgársággal, hanem részben a polgárság ellen kell megvívni” (15.). Még az 1952-es tankönyvnél is előbb hangsúlyozza ez a tankönyv Ady népiségét, szó szerint az ott idézett (Révaitól származó) szavakkal. Itt valóban „a feudalizmus maradványairól”, „a feudalizmus továbbélő sötét erőiről” van szó, nem „feudális Magyarországról”. Az *Ady és a kapitalizmus, a Léda-versek* c. fejezet elsősorban nem a kapitalizmus érzés- és gondolatvilágának Adyra tett hatását, hanem tulajdonképpen *kapitalizmus-ellenességét* elemzi, s így jut el a *Harc a Nagyúrral*ig. Az *Ady és a munkásosztály* c. fejezet — itt is, másutt is kitűnően kiválasztott idézetekkel Ady cikkeiből — Révai alapján, de ezúttal hibátlan megfogalmazásban tisztázza Ady és a munkásosztály kapcsolatát. „Ady költeményeiben olyan demokratikus népforradalmár szólalt meg, aki a munkásosztálytól várta forradalmi vágyainak teljesülését.” (17.) Az 1949-es Czibor-féle tankönyv kísérletén kívül ez az egyetlen olyan tankönyv, amely a „magyarság-verseket” össze tudja egyeztetni Ady forradalmiságával. „Ezek is forradalmi versek; bennük éppen a forradalom elmaradása miatt érzett keserűség és harag nyilatkozik meg.” (19.) Ady patriotizmusát és internacionalizmusát, sőt háborúellenességét is minden más tankönyvnél világosabban kapcsolja össze. Az „Ady szimbolizmusa” c. fejezet ismét Révai nyomán jár, de legalább diákok számára is érthetően fogalmazva.

Sajnos, ezek az erények nem érvényesek a verseket követő értelmezésekre. Ezekben ismét visszatérnek bizonyos szólamok („Adyt nem elégítette ki a felszínes, pusztán érzéki kapcsolat, amellyé a kapitalista rendszer [!] alacsonyítja a szerelmet” [28.], Az *Értől az Ócednig* értelmezése: „A költő bizik abban, hogy az úri Magyarországból is eljut az emberiség nagy ügyének szolgálatáig” [34.]), a szimplifikálások (a *Harc a Nagyúrral* értelmezésében: „Sem könyörgéssel, sem erőszakkal nem tudja a költő megszerezni az emberi élethez szükséges anyagi javakat”, [31.]), túlzások (a *Csák Máté földjén* utolsó versszaka „forró vallomás arról, hogy a maga sorsát egynek érzi a munkásosztályéval” [38.]). Viszont igen nagy érdem — különö-

sen az ötvenes évek viszonylatában —, hogy a művészi-formai jegyekre vonatkozóan is számos, nemegyszer igen finom utalás található bennük.

A többi szakközépiskolai és technikumi tankönyvnek — a nappali és az esti tagozatokon egyaránt — Kanizsai-Nagy Antal volt a legfőbb specialistája. Az ő tankönyvsorozatában az az érdekes, hogyan módosul ugyanál a szerzőnél Ady tankönyvi feldolgozása.

Hogy időrendben haladjunk: az ipari technikumok *levelező tagozata* számára 1951-ben kiadott *Irodalmi Olvasókönyvben* (társszerzői: Lux Lászlóné, Szilágyi Péter és Zsoldos Jenő) világosan kimondódik, hogy „A felszabadulás után a szocialista irodalomtudomány . . . jelölte meg (Ady) legfontosabb emberi és írói vonását: forradalmiságát”. (156.) Ez nyilván elsősorban Révaira utal, akinek koncepcióját követi Adynak a parasztsághoz és a munkásosztályhoz fűződő kapcsolataiban, „kétarcúságában”, dekadenciájának értelmezésében is, — azzal a különbséggel, hogy ez a tankönyv is Adynak a munkásosztállyal való *azonosulásáról* beszél (164.), és merészen elrajzolja a szocializmushoz való viszonyulását is: „Nem lesz szocialistává, de forradalmi optimizmusának reális alapja a »vörös csillag«, a szocialista forradalom (!) győzelmébe vetett hite” (175.). A Léda-szerelmet csak a *Csolnak a Holt-tengeren* képviseli, a polgári dekadencia körébe vonva. Amiben ez a tankönyv az időponthoz képest *élen jár*: a versekhez fűzött értelmezésekben a formai-művészi elemek számbavétele, mint ahogy Ady *eszméi* és művészi forradalmiságát is egységben látja, és fogalmazásában is jórészt ellenáll a szólamszerű, „mozgalmi” jellegű stílus csábításának.

Az ipari és mezőgazdasági *technikumok* számára ugyancsak Kanizsai-Nagy szerzőségével 1961-ben megjelent *Magyar Könyv* szövege természetszerűen sokban megegyezik az előző tankönyvével, de itt összefüggő az irodalomtörténeti méltatás. A főlvázolt Ady-kép azonban — jórészt a fogalmazás könnyelműségei következtében — részben torzítóan pozitív, részben negatívabb az eddiginél. Ady itt is a „magyar feudalizmus”

ellen küzd, itt is sokáig „keresi” azt az osztályt, amely az általa óhajtott népi (!) forradalom vezetője lehetne, s itt is „a lángész biztonságával” érzi meg, hogy a polgári demokratikus forradalomnak „át kell nőnie szocialista (!) forradalommá” (25.). Költői fejlődésének második szakasza „a munkásosztály erejének és a szocialista forradalom hirdetésének (!) jegyében áll” (uo.). A háború éveiben a tankönyv Adyt „a proletárok költőjének” nevezi (26.). Ugyanakkor: a dekadenciájának körébe tartozó halálvágy beteges, de ilyen a „mohó, szinte beteges életvágy” is. Ugyancsak „átkozott és beteges” a Léda-szerelem, amely „gyakran csap át kielégítetlen, egymást vádoló és egymást kízó életvágyba” (21.). Az *Élet, halál, szerelem* c. fejezet tanulsága:

„Ady életének és költészetének most tárgyalt motívumai nem példamutatóak. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy tévedései nem annyira személyes bűnei (!), hanem inkább azé a koré, amelyben élt.” (22.).

Ez a bemutatás megfelel a tankönyv koncepciójának, amely az egész Ady-képet a költő emberi és költői *ellentmondásaira* építi fel. Pozitívuma, hogy a szimbolizmus művészi értékeit méltatja, „zseniális kifejező eszköznek” nevezi, és jó példákkal, világos magyarázatot is ad róla. Részletesebb verselemzés egyébként alig akad a tankönyvben, amelynek Ady-képe abban is eltér a gimnáziumiakétól, hogy Ady utolsó korszakát hanyatlásnak látja. „Költészete ebben a korszakában komor és sötét, néha nehézkes”, és — szerinte — még a *Mag hó alatt* törhetetlen optimizmusát is „bonyolult szimbólumokban fejezi ki” (26.).

A *szakközépiskolák* III. osztályának 1967-ben megjelent tankönyve új, a gimnáziumi tagozatok tankönyvéhez hasonló szerkezeti megoldást mutat. (A hasonlóság alighanem a tantervi tervezet koncepciójában keresendő.) A három fő fejezet közül *A költészet forradalmára* az újságíró és, ha nem mondja is ki a „dekadencia” szót, Ady dekadens arcát szuggerálja. *A forradalom költője* a költő ars poeticáját, hazaszeretetét és eszmei

forradalmiságát mutatja be. Az *Ember az embertelenségben* utolsó korszakának témáit öleli fel. Ez a felépítés még mindig kettészakítja a dekadens és a forradalmi arcot, didaktikai szempontból mégis rendezettebb, logikusabb, s a költői fejlődés kronológiájának is jobban megfelel. A középpontban itt is a kor és a költő ellentmondásossága áll (Ady „a korszak lángelméje”, de egyúttal „irodalmunk egyik legellentmondásosabb személyisége”, 178.), viszont nagyobb hangsúlyt kap a publicista Ady („mestere a publicisztikának is”) és a hazaszeretet, amelynek „leglényegesebb vonása... a dolgozó és szenvedő nép iránti szolidaritás”. A szimbolizmus itt is a „csupa megoldatlan problémából, meg nem válaszolt kérdésből”, a „félelmes és összekuszált világból” kapja magyarázatát, de: Ady „Jelképei nem misztikus kapcsolatokat tárnak fel, hanem valódi társadalmi összefüggéseket, ezzel azonban nem vesztenek művészi erejükből” (186.).

A *dolgozók* szakközépiskolája számára 1971-ben kiadott *Magyar Irodalom III.* (szintén Kanizsai-Nagy tollából) ismét új szerkezeti beosztást mutat, bár a három főfejezet megmarad: a) *A fiatal költő* (a feudális maradványok támadója és a „dekadens” költő ismét összekerül); b) *Termékeny férfikor*; c) *Az első világháború idején*. A szöveg az előző tankönyvekhez képest néhány stiláris tévedést kiigazít, egyes motívumokat világosabban magyaráz meg (pl. a „lázás és zilált pénzverseket” az érteti meg, hogy „az élet örömeit csak pénzen lehet magvásárolni”, [174.]), egy-két új motívum is felbukkan (pl. Ady „szélsőséges individualizmusa”). A legszembe-tűnőbb új vonás mégis bizonyos formai elemeknek — főként a magas és a mély magánhangzók „zenéjének” — ismételt hangsúlyozása, amiben már a statisztikai módszerek hatása tükröződik. (Pl. *A magyar Ugaronban* „a hangulati hatás titka a mozdulatlanságot érzékeltető főnevek és melléknevek halmozása mellett Ady új, utánozhatatlan, olykor titokzatos *verszenéje*”, amelyhez a magánhangzók váltakozása is hozzájárul [172.]). A legérdekesebb az *Összefoglalás* („A Minden-Titkok költője” címmel), amelyben — nyilván az újabb

Ady-irodalom hatása alatt — új megfogalmazást kap Ady szerelmi lírája.

„Szerelmi költészetében megéri a századvég betegsége: a mohó, majd csömörbe fulladó élvezetvágy, hiszen korának gyermeke, de ez a »héja-nász az avaron«-érzés mégis az időtlenségbe lendül át (?), mert szervesen kapcsolja egymáshoz ennek az érzésnek a két oldalát: a testetlen rajongást (!) és a testi vágy, a szenvedély erejét. Kétségtelen, hogy költészetében az érzés testi oldala kap erősebb hangsúlyt, de Ady »nem alkuszik«, nyíltan vall életéről, s ezzel tudatosan fordul szembe kora kispolgári erkölcsével is.” (185.)

Új fogalmazás szól költészetének ellentmondásokat átfogó egységről is:

„A politika és a szerelem Ady költészetének központi témái ugyan, de érzésvilága szinte áttekinthetetlenül sokszínű. Így keveredik költészetében a vallásos érzés és a harcos atheizmus (!), az élet egészséges szeretete és az élettől való undor, az egészséges halálfélelem és a fáradt halálvágy, a pénz megvetése és mohó kívánsága, Párizs világvárosi zajának imádása és a menekülés szülőfalujának csendjébe és így tovább...” (110.).

Az *Összefoglalás* a „Vörösmarty, Petőfi, József Attila” sorban helyezi el Adyt.

A szakközépiskolák, a technikumok és az esti tagozatú iskolák irodalmi tankönyvei — bár ezeknek az iskolatípusoknak az irodalmi nevelése kisebb igényű — nem alacsonyabb színvonalúak a gimnázium tankönyveinél.

Summázis hátrafelé és előre

Könyvről könyvre haladó áttekintésünk végső tanulsága az, hogy tankönyveink Ady-képe már közvetlenül 1945 után hitelesebb, mint az ellenforradalmi korszakban volt, s 45 után is fokról fokra (bár nem visszaesések nélkül) tisztult, közeledett mai Ady-képünkhöz. A felszabadulás utáni arckép fő vonásait valamennyi tankönyvünk számára Révai József Ady-tanulmánya rajzolta meg. A politikai-forradalmár költő profilja Révai nyomán lényegében már akkor kirajzolódott, csak

a fogalmazásban, a stílusban és egyes versek, motívumok értelmezésében mutatkoztak eltérések tankönyveinkben. A szemléleti problémák Ady életművének többi területén — elsősorban a dekadencia, a Léda-versek, a magyarság-versek, a szimbolizmus tekintetében és az iskolai bemutatásra alkalmas alapversek kiválasztásában okoztak gondot. Révai Ady-könyve elsősorban Ady egyéniségének és költészetének feloldhatatlannak látszó ellentmondásait hangsúlyozta. Így uralkodott sokáig irodalomtanításunkban nemcsak a „*kétmeggyőződésű*”, hanem a „*kétarcú Ady*” víziója, egy fejlődéstörténeti szempontból majdnem *statikus* pályakép kíséretében, amelybe csak a történelmi eseményekhez fűződő pályamódosulások, témakörváltások vittek kronológiai dinamizmust.

Mint hogy az általános iskolában az életkori korlátok miatt eleve nem szerepelhettek bizonyos témák és formai problémák, Adyról ott szükségszerűen egyoldalú kép alakult ki, de ez a kép legalább a politikai-hazafias-forradalmár költő szektorában viszonylag helytálló volt. Hozzá kell tennünk, hogy ez is inkább csak a *tartalmi* értelmezésre áll, mert a művészi jegyek csak lassan, fokozatosan hódítottak tért Ady költészetének bemutatásában.

A középiskolai tankönyvekben természetszerűen több probléma vetődött fel. Itt tehát nagyobb tisztulásra, több korrekcióra volt szükség, míg tankönyveink megközelítették a mai, tudományos szempontból is helytálló Ady-képet, amelyet elsősorban Király István Ady-könyve képvisel. Mindenekelőtt ennek nyomán tört előre az a felfogás, amely Ady lírájának valóságos és látszólagos ellentmondásait, a „*kétarcú Adyt*” a *forradalmiság* és *népiség* átfogó szempontjával igyekszik feloldani, egységbe foglalni, Ady költői fejlődésének fázisait határozottabban körvonala, és költészetének esztétikai értékeit is egyre inkább számba veszi. A szemléleti fejlődésen kívül tankönyveinknek jelentős utat kellett bejárniuk éppen a művészi-formai értékek egyre gazdagabb tudatosításában, másrészt a megfogalmazás terén: az 1950-es évek

szólamszerű, vulgarizáló, patetikus stílusváltozataitól bizonyos stíláriis felületességeken át a legújabb tankönyvek lehiggadt, letisztult, pontosabb kifejezésekre törekvő stílusáig.

Ez a hármás tisztulás párhuzamosan haladt irodalomtudományunk fejlődésével, amely a régi Ady-képhez képest nagy lépéseket tett a globális Ady-képnek és az Ady-líra részletproblémáinak tisztázása felé. Tekintve azonban költőnk bonyolult egyéniségét és költészetének, valamint a róla szóló irodalomnak ellentmondásait, nyilván még ma sem mondható el, hogy az „Ady-ügyben” elhangzott az utolsó szó. A közeli és távolabbi idők tankönyvíróinak tehát lesz mit korrigálniuk az Ady-képen, részben még Király István könyvének felhasználatlan eredményei és további kötetei, részben az irodalomtudomány soha meg nem álló fejlődése nyomán. Reméljük, hogy ebbe a korrekcióba eddigi tankönyveink tanulságai is bejátszanak.

MAKAY GUSZTÁV

ADY A KÖZVÉLEMÉNY ELŐTT

— MÓDSZERTANI KÍSÉRLET AZ ADY-ÉVFORDULÓ KAPCSÁN —

A közleményünkben közölt adatok a hagyományostól eltérő módszerrel születtek.* Magyarországon először kerül sor arra, hogy a közvéleménykutatásban használt sztenderdizált kérdőívek segítségével tárjuk fel, milyen széleskörűen ismeri, értékeli a költészetet, vagy adott esetben egy költőt társadalmunk. A vállalkozás tehát kísérletnek is számít.

* A közleményünk alapjául szolgáló felmérést az MR Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában készítettük. Közleményünk az adatok egy részének kísérleti szöveges összefoglalása és értékelése, s ilyen értelemben a munkát egy fázisának tekinthető. A vizsgálat előkészítésénél, az adatfelvételnél, az adatok feldolgozásánál és értékelésénél Erdősi Sándortól kaptam segítséget, melyért ezúton is köszönetet mondok.

1976 októberében a Irodalomtörténet szerkesztőségének kezdeményezésére az MR Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában két rövid Ady-felmérés készült egy országos és egy Budapest lakosságát reprezentáló mintán.

A minta reprezentativitása azt jelenti, hogy a megkérdezettek névsorát statisztikai mutatók alapján állítjuk össze, s így benne összetársadalmi arányuknak megfelelő százalékban szerepelnek férfiak és nők, különböző iskolai végzettségű, különböző korcsoportokhoz tartozó és a társadalmi munkamegosztásban különböző helyet elfoglaló személyek.

Ebben a közleményben a budapesti felmérés eredményeiről számolunk be, az országos felmérés adatainak technikai feldolgozása még tart. Felmérésünk célja volt annak feltárása, hogy milyen mértékben versolvasók, vershallgatók lakosaink, milyen magyar költőket ismernek és kedvelnek, mennyire ismerik, szeretik Adyt és Ady költészetét, és ismereteiket milyen tényezők befolyásolják.

Kérdőíves módszerrel dolgoztunk, a kérdés lebonyolítását kérdezőbiztosok végezték a Műsorfigyelő Szolgálat számára végzett kérdezéssel egyidőben. (A Műsorfigyelő Szolgálat a rádió- és televízió-műsorok fogadtatására vonatkozó rendszeres adatszolgáltatás funkcióját tölti be.) Így budapesti kérdőívünk viszonylag kevés kérdést tartalmazhatott (tizenhatot).

A kérdőívek szigorúan névtelenek, de tartalmazzák a megkérdezett társadalmi paramétereit. A kérdezőbiztos a választ változtatás nélkül rögzíti a kérdőívben.

A kérdőív megszerkesztésekor több szempontot kellett figyelembe venni: gyorsan, fennakadás nélkül kérdezhető kérdőívet kellett összeállítanunk olyan kérdésekkel, melyek mind az alacsony, mind a magas iskolai végzettséggel rendelkező személyeknek feltehetőek. A kérdések sorrendjét úgy alakítottuk, hogy már a költészetre, illetve Adyra vonatkozó specifikus kérdések előtt kiderüljön: a megkérdezett tudja-e egyáltalán, hogy Ady ki volt.

Mivel a kérdések egy része általában a megkérdezettek

költészeti ismereteire és ízlésére igyekezett fényt deríteni, arra is ügyelnünk kellett, hogy ezeknél a kérdéseknél a megkérdezett személyek még ne tudják, hogy érdeklődésünk középpontjában Ady áll, mert különben sokan úgy érezték volna, hogy a kérdőív szerkesztői elvárják tőlük Ady valamilyen fajta kiemelését.

A kérdőív négy kérdésblokkból áll. Az első kérdésblokk célja annak kiderítése volt, hogy kik azok, akik ismerik Adyt, tudják, hogy költő volt, s milyen jellegű ismereteket említenek még a költőről. Mivel 1977-ben mind Vajdának, mind Adynak, mind pedig Illyés Gyulának születési évfordulója van, ezt a tényt bevezetésként felidéztük kérdezzetneinknek, majd a neveket egyenként ismételtük azzal a kéréssel kiegészítve, hogy mondják el „egy-két szóval”, mit tudnak róluk. (A kérdőív azt nem közölte, hogy Vajda, Ady, Illyés költők.) A második kérdésblokk kérdései a tömegkommunikációs eszközök szerepére vonatkoztak: milyen szerepük van a költészet megismertetésében és megszerettetésében.

A harmadik kérdésbloknak kettős célja volt: egyrészt ki akartuk deríteni azt, hogy mennyire szükséges válaszadóink számára a vers, olvasnak-e verset, mennyi verses kötettel rendelkeznek, járnak-e versmondó előadásokra, másrészt ítéletükről, versízlésükről próbáltunk képet kapni azzal, hogy a szerintünk legjelentősebb három magyar költő neve iránt érdeklődtünk és arra is megkértük őket, hogy sorolják fel három kedvenc költőjüket.

A negyedik kérdésblokk kérdései vonatkoztak az Ady-költeményekre, ezeket csak azoknak tettük fel, akikről kiderült, hogy ismerik Adyt, tudják, hogy költő volt. Célunk annak feltárása volt, hogy milyen versek bukkannak elő a kérdezetek emlékezetéből, meg tudják-e mondani, miért kedvelik vagy nem kedvelik a cím, kezdősor, téma szerint felidézett verset, s végül arra igyekeztünk választ kapni, hogyan jellemeznék Adyt költészete alapján. Az utóbbi problémához egy nyolc szempontú kategória-rendszert állítottunk össze, mely Ady költői jellegzetességeire vonatkozik, s válasz-

adóinkkal aláhúztuk azt a két megjelölést, melyet Adyval kapcsolatosan a legjellemzőbbnek érezték.

A felmérés résztvevőinek társadalmi jellemzői

Felmérésünk folyamán 907 budapesti lakost kerestünk fel, a felkeresett személyek 46%-a férfi, 54%-a nő volt.

Az *életkor* szerinti megoszlásban a 31–40, 41–50, 51–60 évesek közül azonos arányban szerepeltek, a három életkori kategória mindegyike a minta ötödrészét tette ki. A 60 éven felüliek 15%-os, a 18–25 évesek 14%-os, a 21–30 évesek 11%-os arányban szerepeltek.

Iskolai végzettség tekintetében a minta 20%-át képezték azok, akik nem végeztek el az általános iskola 8 osztályát, legtöbbször voltak az általános iskola 8 osztályával, illetve a 4 polgárival rendelkezők, 36%, a középiskolát végzettek a felmérés résztvevőinek 30%-át, a főiskolát, egyetemet végzetek pedig 14%-át alkották.

Kérdéseink a *társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely* szerinti megoszlása a következő volt: vezető, értelmiségi: 17%, az adminisztratív és alkalmazott munkakört betöltők: 25,5%, szakmunkás: 28%, ipari betanított és segédmunkás: 18%, háztartásbeli: 2,5%, egyéb: 9%.

Ki volt Ady Endre?

Váramosunknak megfelelően Vajda, Ady és Illyés közül a legismertebbnek Ady mutatkozott felmérésünk résztvevőinek körében. Mivel nem kértünk jellemzést és nem tettünk fel életrajzi adatokra vonatkozó kérdéseket, éppúgy el kellett fogadnunk azt a szófukar választ, hogy Ady költő volt, mint a több mondatos Ady-értékelést. Számunkra ebből a szempontból mindkét választípus Ady ismeretét jelenti; *megkérdezteink 78%-a tudja, hogy ki volt Ady Endre*. Ez azt jelenti, hogy Budapest felnőtt lakosságának négyötöd része hallott Adyról, tudja, hogy költő volt, emlékszik a hallott, olvasott infor-

mációk bizonyos részére (Vajdát kérdezetteinknek 32%-a, Illyést 59%-a ismerte).

Ha a társadalmi jellemzők vetületében vizsgáljuk a kérdést, az életkor szerepe főként a 60 évesnél idősebb nemzedék körében jelent hátrányt, köztük vannak legtöbben olyanok, akik nem tudják ki volt Ady (31%). Ezt a jelenséget nyilvánvalóan magyarázza, hogy az ellenforradalmi rendszer iskolai oktatásában Ady nem, vagy alig kapott helyet. Legtöbben az első három életkori kategóriához tartozók közül ismerik Adyt (82%, 83%, 85%).

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerinti tagolódásban a vezetők, értelmiségiek és az adminisztratív dolgozók, alkalmazottak kategóriáihoz tartozók eredményei szembeötlően magasak (92%, 90%), ami nem meglepő, viszont elgondolkodtató, hogy a saját háztartásukban dolgozók kielégítő válaszainak aránya csupán 53%.

A legegységesebb meghatározó szerepe Ady ismeretében adataink szerint az iskolai végzettségnek van, ezzel összefügg a foglalkozás is.

A 8 osztálynál alacsonyabb iskolázottságú rétegnek nagyjából a fele, az általános iskolát befejezetteknek háromnegyed része, a közép- és felsőfokú iskolát végzetteknek pedig már több mint 90%-a adott kielégítő választ a kérdésre (54%, 75%, 91%, 94%).

Az Adyt ismerők száma egyenes arányban nő az iskolai végzettséggel, ugyanez a helyzet Illyésnél is, csak alacsonyabb százalékos szinten. A Vajda-ismeretben a középiskola látszik vízválasztónak, a középiskolát végzetteknek több, mint fele tudja, ki volt Vajda János, az általános iskolával rendelkezőknek csak 14%-a.

Mit tud a közönség Adyról?

Ha a válaszokat további tartalmuk szerint elemezzük, a „Ki volt Ady Endre?” kérdésre helyesen válaszolok 54%-ának választ kell megvizsgálnunk, ugyanis ennyi válasz tartalmaz

a minimálisként elfogadottnál több információt. A kielégítőnek elfogadott válaszok 46%-a tehát csak azt az információt tartalmazza, hogy Ady költő volt, időnként valamiféle rövid minősítéssel kiegészítve (nagy, híres, jó stb.). Legnagyobb arányban Ady költészetére vonatkozó ismereteiket, értékeléseiket közlik felmérésünk résztvevői, de majdnem ilyen arányban találunk életrajzi vonatkozású említéseket is, vagy mindkettőről beszélnek (a helyesen válaszolók 25%-a és 23%-a).

Idézzük néhány jellemző példát, melyben Ady költészetéről van szó:

„Költészetének hangját,
Szimbolikus líráját szeretem.
Szerelmi költészete és forradalmisága a legismertebb.”
(60 év fölötti értelmiségi férfi)

„Meg nem érthető embertípus, a szerelmi költészete elfogadható.”
(26—30 év közötti szakmunkás férfi)

„Hérosz, dekadens hérosz, nagyon szeretem a verseit.”
(30—40 év közötti szakmunkás férfi)

„A szimbolizmus hazai atyja, újságíró volt a Nyugatonál.”
(20 éves adminisztrátornő)

„Művei nehezen érthetőek, általános homály fedik őket.”
(18—25 év közötti szakmunkás férfi)

„Ady a szomszédom volt, emberi életét közelről ismertem, nem értettem vele egyet. Vannak örök értékű versei is. A magyarság kérdését új, haladó szempontból nézte.”

(60 év fölötti értelmiségi nő)

„Nagyon jó költő volt, de egy részeges alak.
A francia költészet hatott rá.”

(26 – 30 év közötti értelmiségi nő)

„Az 500 forintson rajta van. Nagy költő, aki szerepet játszott a költészetben.”

(26 – 30 év közötti betanított munkás férfi)

Válaszok, melyek életrajzi adatokat tartalmaznak

„Érdmintszenten született, hányatott egyéni élete volt.
A forradalmi demokraták közé sorolható.”

(26 – 30 év vezető munkakört betöltő férfi)

„Sokat utazott külföldön, főleg Franciaországban.
Nagyon sokrétű verseinek témája.”

(25 év alatti szakmunkás férfi)

„Nagy költő a XX. század elején, Párizsban járt,
házasságáról, betegségéről hallottam.”

(50 – 60 év közötti segédmunkás férfi)

Sokkal kevesebb válaszban van szó politikai, közéleti szerepéről, a korabeli irodalmi életre gyakorolt hatásáról (a helyes válaszok 16%-ában), s még kevesebben beszélnek a versújító Adyról, Ady költészetének sajátosságairól (3%).

Az elfogadott válaszok több mint negyed részében találunk pozitív értékelő megjegyzéseket, pozitív érzelmi megnyilvánulásokra utaló kijelentéseket, s csak a válaszok 4%-ából olvasható ki elutasítás.

Az eddigi adatok és példák azt tükrözik, hogy a budapesti felnőtt lakosság jelentős részének van ténybeli ismerete is Adyról. A válaszokban gyakran felismerhető az iskolai tankönyvek hatása, sokan említettek anekdotikus, életrajzi mozzanatokat, gyakori a sztereotip válasz is. Az eredmény a válaszok többségének egyoldalú jellege ellenére sem tekinthető kedvezőtlennek, hiszen a kérdezetteknek csak mondanivalójuk lényegét volt alkalmuk közölni a felméréskor.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy megkérdezetteink egy része Adyt József Attilával téveszti össze. Ezek a válaszolók József Attila életének konkrét tényeit tulajdonítják Adynak, s kommunista írónak, proletárköltőnek, mozgalmárnak nevezik Adyt, pl:

„Kommunista író, öngyilkos lett”

(18—25 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

„Író volt, munkáscsaládból származott, erős nyomorban élt”

(41—50 év közötti értelmiségi férfi)

Jelentős költő — kedvelt költő

Felmérésünk résztvevőinek fele vallja magát versolvasónak, 41%-uk 5 db-nál több verseskötettel rendelkezik (12%-uk 20 darabnál is többel). Jelentős részük hallgat rádióban és televízióban verset (55%), 16%-uk csak a televízióban, 3%-uk csak a rádióban. Ha ehhez hozzászámítjuk az iskolában hallott, tanult verseket, fővárosunk lakóinak irodalmi kultúrájáról, ízléséről kedvező benyomás alakulhat ki. Ezért is tekintettünk várakozással az elé, hogy milyen költőket sorolnak a legjelentősebbek közé, és kiket a kedvencek közé. Lényeges szempont az is, hogy ki, hogy tud élni azzal a lehetőséggel, hogy mindkét felsorolásban három költőt választhat.

A költőnév választások száma

Ha a legjelentősebb költőknek tartott és a legkedveltebb költők felsorolásánál azt vizsgáljuk, hogy melyik kérdésnél választottak többen három költőt, a két felsorolás közt viszonylag nagy számbeli eltérést tapasztaltunk. A legjelentősebb költők kiválasztásánál jóval többen éltek a három név felsorolásának lehetőségével — a megkérdezettek 73%-a —, kedvelt költőként hármat viszont csak 57%-uk említett, tehát alig több, mint fele azoknak, akiknek a kérdést feltették. Ez természetesnek látszik, ha arra gondolunk, hogy a versszerető ember-

nek lehet egy vagy két kedvenc költője, s harmadikat nehezen tudna melléjük tenni, jelentősnek viszont több költőt is elismer. Ha azonban az eredményeket az iskolai végzettség vetületében elemezzük, azt látjuk, hogy a teljes felsorolások aránya fokozatosan nő az iskolai végzettséggel:

Legjelentősebbnek tartott költők Teljes felsorolást adók (%-ban)				Legkedveltebb költők Teljes felsorolást adók (%-ban)			
8 ált. alatt	8 ált.	közép- isk.	főisk. egye- tem	8 ált. alatt	8 ált.	közép- isk.	főisk. egye- tem
43	65	90	95	35	45	73	89

Ha a hármas, azaz teljes felsorolások arányát a foglalkozás szerinti megoszlásban vizsgáljuk, az előzőhöz nagyon hasonló eredményt kapunk. Minél magasabb helyet foglalnak el kérdezetteink a társadalmi munkamegosztásban, annál inkább nő a hármas választások aránya. Legnagyobb a hiánytalan felsorolások aránya a vezetők és értelmiségiek körében, s legkisebb a betanított és segédmunkások rétegében.

Befolyásoló tényezőnek látszik még az életkor is, a kor emelkedésével fokozatosan csökken a teljes válaszok aránya, s ez a tény megint csak az iskola szerepét hangsúlyozza.

A költők rangsora a választások tükrében

Ha egy-egy költő összes említését vesszük alapul, függetlenül attól, hogy a három költőnév felsorolásában a kérdéses költő hányadik helyen szerepelt, összeállíthatjuk mind a legjelentősebbeknek tartott, mind a legkedveltebb költők rangsorát. Az a költő áll legelöl, akinek a neve leggyakrabban szerepelt az egyes felsorolásokban. A rangsorok a következőképpen alakulnak:

A legjelentősebbnek tartott költők	Említési szám	Említők (az összes kérdezett %-ában)	A legkedveltebb költők	Említési szám	Említők (az összes kérdezett %-ában)
1. Petőfi	668	74	1. Petőfi	531	59
2. Ady	412	45	2. József A.	295	33
3. József A.	359	40	3. Ady	289	32
4. Arany	317	35	4. Arany	269	30
5. Vörösmarty	122	13	5. Vörösmarty	110	12
6. Radnóti	95	10	6. Radnóti	107	12
7. Váci	47	5	7. Váci	48	5

A két rangsor között alig van különbség, mint láttuk, kedvenc költőnek kevesebben választottak hármat, ezért kisebbek az említési számok, illetve a válaszok arányát kifejező százalékos értékek. Igen kis különbséggel előzi meg József Attila Ady Endrét a 2. rangsorban.

A nagy különbség mindkét rangsoron belül Petőfi és a három utána következő költő, valamint Arany és az 5., 6-7. helyen álló költők közt van. Petőfi mindkét rangsorban magasan első helyen áll, a legjelentősebb költők egyikének másfélszer több válaszadónk említette, mint Adyt, kedvenc költőik közé pedig csaknem kétszer annyian sorolják, mint Adyt.

A két rangsor hasonlósága azt a feltételezést sugallja, hogy válaszolóink többsége azokat a költőket szereti legjobban, akiket a legjelentősebbnek tart, a legjelentősebbnek tartott három költő pedig Petőfi, Ady és József Attila, Petőfit és Adyt elsőként említik legtöbbször (355-en, illetve 181-en), a József Attila említési száma a felsorolás második és harmadik helyén a legmagasabb (147 és 118), a kedvenc költőknél József Attilát az első helyen is elég sokan említik.

Figyelemre méltó, hogy a jelentős költők felsorolásának sorrendje többnyire megfelel a költők kronológiai sorrendjének. Az az irodalomtörténeti vonal, mely a három nagy forradalmár költőt egymás mellé helyezte, egyszerre emlegette,

összevetette egymással és kiemelte a többi költő közül, meghonosodott az iskolai tankönyvekben. Petőfi és Arany oktatására szán legtöbb időt az általános iskola felső tagozata. Adyval és József Attilával főként a 8. osztályban ismerkednek a tanulók, de kevesebb óraszámban. A középiskolás tananyagban mind a négy költő nagy hangsúlyt kap, mind a rájuk szánt oktatási órák száma, mind pedig a művek nagyszámú ismertetése által. Véleményünk szerint az iskolai oktatás és az irodalom népszerűsítésének figyelemre méltó eredménye, hogy fővárosunk lakosai tájékozódni tudnak a magyar irodalomban, hogy irodalmunk nagyjait felismerik és választásukat saját véleményként közlik. Kevésbé kedvező, hogy a jelentősnek tartott és a kedvelt költők névsora nagymértékben egybeesik. Ez a jelenség kétségesé teszi, hogy a jelentős költők felismerése mögött valódi ismeret áll, s mert az irodalmi ízlés olyan mértékű uniformizálódását tükrözi, amit lírai költészetünk gazdagsága és sokrétűsége nem indokol. (Feltűnő és sajnálatos, hogy Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád szinte eltörpül az irodalmi köztudatban, Csokonairól és Balassiról nem is szólva.)

Három költő neve egyezik a válaszadók 30%-ánál, kettő 25%-ánál, egy pedig 24%-uknál. Egy költőnév sem egyezik a két felsorolásban 4%-uknál. Egyik, vagy másik válasz a megkérdezettek 15%-ánál hiányzik.

Megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek iskolai végzettsége szerint a költőnevek hogyan egyeznek a két kategóriában (jelentős költő – kedvelt költő). A lenti számsorok az iskolai

Három költő neve egyezik

	8 ált. alatt	8 ált.	Középiskola	Főiskola Egyetem
Három jelentős költőt említők %-ában	54	41	38	42
Három kedvelt költőt említők %-ában	66	59	47	46

végzettség szerinti bontásban mutatják, hogy a három költőnév egyezése hogyan alakul a három jelentős költőt, illetve három kedvelt költőt említő válaszadók százalékában.

Azoknak az általános iskolával sem rendelkező kérdezetteknek a kétharmad része, akik válaszaikban három kedvelt költőnevet említettek (teljes választ adtak), ugyanazt a három költőt jelölte meg a jelentős költőknél is. Ugyanez az egyezés a legiskolázottabb rétegnek kevesebb, mint felénél fordul elő. A jelentős költőknél hiánytalan felsorolást adó legalacsonyabban iskolázott válaszadóknak több mint fele említette kedvenc költőként is ugyanazokat a költőket, a többi iskolai kategóriánál ez az arány csökken. Ezek a nem különösebben éles különbségek feltehetően annak tulajdoníthatók, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők már eleve több költőnevet tudnak rögtön felsorolni, s így változatosabb listát produkálnak, emellett pedig a „hivatalosnak” tartott értékrendhez képest tudatosabban érvényesítik egyéni ízlésüket.

Más tekintetben is mutatkoznak különbségek az iskolai végzettség szerint, főleg a felsőfokú végzettségűeknél. Ezeknél ugyanis a többi kategóriához képest szembeűnő a különbség a jelentős és kedvelt költők rangsora között. A jelentős költők rangsora ennél a kategóriánál is ugyanaz, mint a többinél (lásd.: 910. lap), a kedvelt költők rangsora viszont így alakul:

*A legkedveltebb költők rangsora a felsőfokú iskolát végzett
válaszadók %-ában*

1. Ady	47
2. József A.	44
3. Arany	43
4. Petőfi	42
5. Radnóti	19 (19,4)
6. Vörösmarty	19 (18,6)
7. Váci	6

A finomabb elemzési mód a felsőfokú képzettséggel rendelkezőknél kimutatja tehát az egyéni ízlést érvényesítő ten-

denciákat. A rangsor tükrében a 20. századi költők aktualitása megnő a legiskolázottabb réteg számára, Petőfi közelsége — akinek jelentőségét pedig elismerik — csökken.

A költőnevek leggyakoribb kettős előfordulásai

Mind a legjelentősebbeknek tartott, mind a legkedveltebb költők felsorolásánál megvizsgáltuk egy-egy kategórián belül az ún. együttjárásokat, azaz két-két költőnév együttes előfordulásának gyakoriságát. A leggyakoribb együttjárási típusok mindkét kategórián belül a következők:

Együttjárási típusok	Gyakorisági szám*	
	legjelentősebb költők	legkedveltebb költők
Petőfi—Ady	310	179
Petőfi—Arany	261	183
Petőfi—József A.	258	175
Ady—József A.	187	123
Ady—Arany	110	66
Petőfi—Vörösmarty	93	76
Arany—József A.	76	69
Arany—Vörösmarty	53	53
Petőfi—Radnóti	53	40
József A.—Radnóti	48	52
Ady—Radnóti	33	32

* Egy válaszban három együttjárási típus is előfordulhatott, ezért magasak a gyakoriságot mutató számok.

A legtöbb együttjárásban Petőfi neve szerepel, Petőfi névéhez társul leginkább a többi költőnév. Ennek oka valószínűleg az, hogy számtalan tényező következtében a köztudat számára Petőfi költészete alkotja a magyar költészet csúcsát, s a többi költőt valamilyen formában hozzá viszonyítják.

Az Ady-versek ismerete

Felmérésünknek a magyar költészetre, általában a magyar költőkre és a versízlésre vonatkozó része nem hozott meglepetéseket. Az ízlés differenciáltsága még hagy kívánnivalókat, de a kép inkább jó átlagos tájékozottságról tanúskodik.

Az Ady-versek felidézésére irányuló kérdésünkkel konkretizáltuk először az általános tájékozottságot, feltételezve azt, hogy aki tudja, ki volt Ady, egyik-másik költeményére is emlékszik. Ebben a tekintetben azonban az eredmény meglepően kedvezőtlen volt. Ady-verseket a vizsgálat résztvevőinek csak 31%-a tudott említeni, holott Adyról valami ismerettel min-tánk több, mint háromnegyed része rendelkezett.

Az Ady-versek ismeretében erős befolyásoló tényezőnek bizonyult az életkor és a foglalkozás is, de legnyilvánvalóbb hatása az iskolai végzettségnek van.

Azoknál, akik tudtak Ady-verseket említeni, az említett versek számából lehet bizonyos következtetéseket levonni ismereteik mélységét, élményalapját illetően. Természetesen ezek a számok óvatossággal kezelendők: a kérdés értelmében a megkérdezetteknek, mintegy kapásból kellett Ady-verseket említeni. Feltehető, hogy ha hosszabb gondolkodási idejük van, a megkérdezettek egy kis részénél hosszabb verscím felsorolásokat és így az egész népességre vonatkozóan magasabb átlagokat nyerünk. Nem várhatunk tehát a felméréstől számszerűen is pontos képet lakosságunkra vonatkozóan, mert a vizsgálatnak nem lehetett célja, hogy teljességre törekedjen, erre a gyors felmérés nem is alkalmas eszköz.

Az alábbi számsorok azt mutatják, hogy a különböző társadalmi kategóriához tartozó személyek átlagosan hány Ady-verseket tudtak említeni. Ennél a számításnál csak azokat vettük tekintetbe, akikről az első kérdésnél kiderült, tudják, hogy Ady ki volt.

Ady-verset említettek átlagosan a kor szerinti megoszlásban :

18—25	26—30	31—40	41—50	51—60	60 fölött
1,6	1,3	1,6	1	0,8	0,9

Ady-verset említettek átlagosan a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely szerint :

vez. ért.	irodai alkalm.	szakmun- kás	betanított v. segédm.	Htb.	Egyéb
1,9	1,3	0,6	0,3	0,2	1,3

Ady-verset említettek átlagosan az iskolai végzettség szerint :

8 ált alatt	8 ált.	középiskola	főiskola, egyetem
0,1	0,5	1,6	2,0

Az adatok szerint az Adyról tudók átlagosan egy verset tudtak említeni, a nem szerinti megoszlásban az átlag egyforma. Az első három életkori kategóriához tartozók egy-két Ady-verset idéztek fel, a 40 éven felüliek egyet, az ötven éven felüliek közt pedig öt Adyt ismerő megkérdezettből csak négy említett átlagosan egy verset. Az első három életkori kategória azonban még viszonylag közel van időben a középiskolás, illetve egyetemista korhatárhoz.

A foglalkozási kategóriák szerinti vizsgálatban átlagosan két verset csak a vezető és értelmiségi rétegben idéztek fel a válaszadók, egyet az irodai munkakört betöltők, alkalmazottak és az egyéb kategóriához soroltak, a munkások közül azonban még a szakmunkások sem tudtak átlagosan egy Ady-verset említeni. Itt is, mint más kérdéseknél feltűnő a saját háztartásukban dolgozók rendkívül kedvezőtlen eredménye.

Az Ady-versismeret is leginkább az iskolai végzettség függvénye. A legnagyobb vízválasztónak a középiskola látszik, hiszen az általános 8 osztályát elvégzettek közül átlagosan csak minden második megkérdezettünk ismert egy verset, a középfokú végzettséggel rendelkezők pedig már egy vagy két verset említettek átlagosan.

Ha ugyanezt az eredményt a teljes minta átlagában tekintjük, akkor azt látjuk, hogy egy-egy kérdezett átlagosan valamivel kevesebb, mint egy Ady-verset említett (0,9). Ez arra mutat, hogy az a viszonylag kedvező kép, amely az Adyra vonatkozó lexikális tudás terén kibontakozik, a megkérdezettek többségénél egyáltalán nem, vagy csak kismértékben párosul tényleges irodalmi élménnyel, a költő műveinek ismeretével.

Egyes Ady-versek ismerete

A versemlítők „Ady-repertoárja” elég szűk, Ady tizenhat költeményének ismertségéről kapunk visszajelzést a válaszokból, az egyéb versek említettségi mértéke statisztikai szempontból már értékelhetetlen.

A leggyakrabban említett tizenhat vers rangsora a következő:

Verscímek	Említések száma
<i>Párisban járt az Ősz</i>	91
<i>Góg és Magóg fia vagyok én</i>	66
<i>Harc a Nagyúrral</i>	52
<i>A fekete zongora</i>	49
<i>A magyar Ugaron</i>	41
<i>Héja-nász az avaron</i>	35
<i>Fölszállott a páva</i>	29
<i>A föl-földobott kő</i>	29
<i>A grófi szérűn</i>	28
<i>Elbocsdító, szép üzenet</i>	27
<i>Léddával a bálban</i>	21
<i>Sem utódja, sem boldog őse</i>	14
<i>Csák Máté földjén</i>	14
<i>Dózsa György unokája</i>	14
<i>Órizem a szemed</i>	10

Az iskolai végzettség szerinti rangsor csak annyiban mutat különbségeket, amennyiben bizonyos versek csak a középiskolában kerülnek be az irodalmi tankönyvbe, illetve szöveggyűjteménybe.

A leggyakrabban említett Ady-versek rangsora az iskolai végzettség szerinti megoszlásban

Az általános iskola 8 osztályánál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők összesen csupán tíz versemlítéssel szerepelnek, így az eredmény nem értékelhető.

Általános iskola 8 osztálya		Középiskola	
Verscím	említések száma	Verscím	említések száma
<i>Párisban járt az Ősz</i>	16	<i>Párisban járt az Ősz</i>	47
<i>A föl-földobott kő</i>	11	<i>Harc a Nagyúrral</i>	31
<i>Földszállott a páva</i>	10	<i>Góg és Magóg fia</i>	
<i>Góg és Magóg fia</i>		<i>vagyok én</i>	30
<i>vagyok én</i>	10	<i>A magyar Ugaron</i>	27
		<i>Héja-ndsz az avaron</i>	16
		<i>A grófi szériün</i>	14
		<i>Elbocsdító, szép üzenet</i>	14

Főiskola, egyetem	
Verscímek	Említések száma
<i>Párisban járt az ősz</i>	26
<i>Góg és Magóg fia vagyok én</i>	26
<i>A fekete zongora</i>	23
<i>Harc a Nagyúrral</i>	18
<i>Héja-ndsz az avaron</i>	17
<i>Elbocsdító, szép üzenet</i>	9

Ezek az adatok megérdemlenének aprólékosabb analízist is, első látásra két kiemelkedő sajátosságuk van:

a) A *Párisban járt az Ősz* abszolút elsőse minden műveltségi kategóriában az idézett művek között. Ezt csak részben magyarázza az utóbbi évtizedekben forgalomban levő tankönyvek válogatása, mert az idézett vers soha nem egye-

dül van jelen. Éppen ezért ennek a versnek a közkedveltségében a közízlés általánosnak látszó tendenciái is közrejátszanak: a vers sanszonszerű, közérthető, melankolikus hangulatot idéz, hordozója Ady Párizs-mítoszának, melyre sokan utaltak a „Ki volt Ady Endre” kérdés megválaszolásánál. Feltehető, hogy a költemény azért is közkedvelt, mert „privát” jellegű.

b) A tankönyvek versanyagának hatása a válogatásra. Aprólékos kimutatásra itt nincs hely, de az említett versek mindegyike olyan, mely az elmúlt 25–30 évben forgalomban volt, vagy most is forgalomban levő iskolai tankönyvek válogatásában szerepelt. Ezek a versek gyakran kaptak helyet a rádió és televízió vers-programjaiban, szavalóesteken stb., de ezekben az esetekben a válogatás szélesebb volt. Mindez ismét csak az iskolarendszer alapvető és szinte kizárólagos műveltség és ízlés meghatározó szerepét emeli ki, de azt is, hogy az iskolarendszertől független, önálló továbbolvasás és érdeklődés milyen ritka. A megszokottól eltérő, egyéni ízlést és választást tükröző versemlítés csak elszórt esetekben fordult elő.

A választott vers kedvelésének megindoklása

A versemlítők mindegyikét megkértük arra, hogy az említett versről, vagy ha többet sorolt fel, egy általa kiválasztott versről mondja el röviden, miért szereti, indokolja meg választását. A versről véleményt, indoklást csak a megkérdezteink 24 %-ától kaptunk. Az indoklásoknak háromnegyed része a vers témájára, mondanivalójára, a vers forradalmiságára, a szerelmi érzés megjelenítésére vonatkozik, formai jegyekre a verssel kapcsolatban csak a válaszok 4 %-ában találunk utalást. Viszonylag sokan hivatkoznak a vers hangulati hatására vagy a témával kapcsolatosan, vagy a formai jegyek következményének tartják a hangulatot; gyakran előfordul, hogy a versre emlékezve csak egy bizonyos hangulatot tudnak felidézni, vagy valamiféle személyes okot említenek, amely közel hozta hozzájuk a verset, nemegyszer belevetítik a választott versbe problémáikat, érzéseiket.

Társadalmi-politikai, forradalmi mondanivalót kiemelő indoklások

Harc a Nagyúrral — „Szeretem, mert kifejezi a kapitalizmus fonákságát, a kiszolgáltatottságot.”

(30—40 év közötti értelmiségi nő)

Dózsa György unokája — „A forradalmi hangulatú verseket szeretem és azokat, melyek az egyszerű ember problémáival foglalkoznak.”

(18—26 év közötti szakmunkás férfi)

A föl-földobott kő — „Mert a hazaszeretetről beszél benne.”

(50—60 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

„Mert olyan forradalmi és bíráló hangú vers.”

(60 éven felüli adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

A magyar Ugaron — „Még az iskolában megragadott. A magyarság szenvedése van benne és a jövőben való bízakodás.”

(30—40 év közötti betanított munkás férfi)

A szerelmi érzés leírását hangsúlyozó indoklások

Elbocsátó, szép üzenet — „Mert összetetten fogalmaz meg egy érzést.”

(30—40 év közötti értelmiségi férfi)

„A szerelem és kegyetlenség keveredése.”

(30—40 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

Órizem a szemed — „Mert ez utolsó szerelmi fellobbanása és ezt nagyon szépen fejezi ki.”

(26—30 év közötti szakmunkás nő)

„Mert hihetően elmondja benne, mennyire szereti a másik embert.”

(25 éven aluli „egyéb” foglalkozási kategóriához tartozó nő)

Héja-ndsz az avaron — „Mert jellemző Ady szerelmére.”

(26–30 év közötti adminisztratív alk. férfi)

Lédával a bálban — „Én elég romantikus lélek vagyok, azért.”

(55 éven aluli szakmunkás férfi)

„Szenvedélyesen ír a szerelemről.”

(50 éven felüli értelmiségi férfi)

Ady emberi magatartását kiemelő indoklások

Harc a Nagyúrral — „Szinte benne él az emberben, telibe talál, nagyon igazságos.”

(50–60 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó férfi)

Elbocsátó, szép üzenet — „Mert nem csak lány, idealizáló, hanem kegyetlen és igazságos.”

(50–60 év közötti értelmiségi nő)

Krisztus-kereszt az erdőn — „Emberi tulajdonságaival szinte ellenkező módon szólal meg ebben a versében.”

(60 éven felüli értelmiségi férfi)

„Csodálatos, nagyon emberi mentalitás megjelenítése.”

(50–60 év közötti értelmiségi nő)

*A személyességet, a költő ellentmondásos
egyéniiségét tükrözi a vers*

Sem utódja, sem boldog őse — „Valahogy ebben egy egyéniség
fejeződik ki. Kívülről is tudom.”

(50–60 év közötti vezető beosztású férfi)
„A Szeretném, ha szeretnének című kötet előhangját
szeretem. Van benne valami önvallomás.”

(50 éven felüli „egyéb” kategóriához tartozó férfi)

A Gare de l'Est-en — „Mert ebben is ott van az állandó vib-
rálás, az egyik helytől sem elszakadni tudás.”

(25 év alatti „egyéb” kategóriához tartozó nő)

Góg és Magóg fia vagyok én — „Vívódó költemény, ahon-
nan megismerni vívódó személyiségét.”

(40–50 év közötti értelmiségi férfi)

*A költemények hangját, kifejezésmódját
hangsúlyozó indoklások*

Góg és Magóg fia vagyok én — „Igen szeretem gondolatvilágát,
kifejezésmódját.”

(26 éven aluli szakmunkás férfi)

Léda-versek — „A Léda-versek hangja megragadó.”

(40–50 év közötti adminisztratív munkakörben dol-
gozó nő)

Hunn, új legenda — „Olyan pátoszos és történelmi.”

(30–40 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

Harc a Nagyúrral — „Olyan agresszív. Ünnepeken hallottam, mindjárt elkértem valakitől, hogy elolvassam.”

(50–60 év közötti adminisztratív alk. nő)

Szimbolizmus, modernség

Fölszállott a páva — „Szimbolikus formában, áttételes módon fejezi ki a mondanivalóját . . .”

(40–50 év közötti adminisztratív alk. férfi)

Harc a Nagyúrral — „Roppant kifejező, az ember rögtön megérti áttételében is.”

(26–30 év közötti értelmiségi nő)

„A vers modernebb, mai problémákat is elmond.”

(50–60 év közötti értelmiségi nő)

Zeneiség

A fekete zongora — „A fekete zongorát zeneisége miatt szeretem.”

(60 év fölötti értelmiségi férfi)

Átéltetés, érzelmi közelség

Harc a Nagyúrral — „Érzem és benne élek a versben.”

(50–60 év közötti „egyéb” kategóriához tartozó férfi)

Góg és Magóg fia vagyok én — „Közel áll hozzám, a gyerekkoromra emlékeztet.”

(50–60 év közötti adminisztratív alk. férfi)

A fekete zongora — „Mert ez olyan lélektani dolog.”

(30–40 év közötti értelmiségi nő)

Héja-nász az avaron — „Érzelmileg ez áll hozzám legközelebb, mert a magam számára aktuális.”

(26 év alatti adminisztratív alk. férfi)

Sem utódja, sem boldog őse — „Ez áll legközelebb hozzám. Sokkal inkább a lelki, belső, mint a társadalmi témájú verseket szeretem.”

(26 év alatti értelmiségi nő)

Érzelmi belevetítés (projekció)

Krisztus-kereszt az erdőn — „Ami minden gyerekben lejátszódik, mikor felnőtt és benő a fejelágya. Gyermekkorában sok mindent kinevet, aztán sajnálja, hogy elmúlt. Azt hiszem, ez van a versben.”

(26–30 év közötti értelmiségi férfi)

Góg és Magóg fia vagyok én — „Nagyon jó torzképét adja ifjúkori, kamaszkori magyarkodó eszményeimnek.”

(26–30 év közötti értelmiségi férfi)

Érthetőség-érthetetlenség

Héja-nász az avaron — „Mert ezt meg lehet érteni.”

(26–30 közötti szakmunkás férfi)

Harc a Nagyúrral — „Mert értettem a verset.”

(25 év alatti „egyéb” kategóriához tartozó nő)

A föl-földobott kő — „Nem szeretem, mert egyszeri olvasásra nem értem meg, fírasztóak versei.”

(26–30 év közötti értelmiségi férfi)

A *Párisban járt az Ősz* című vers indoklásaival külön is érdemes foglalkozni már elemzett népszerűsége miatt. Kérdezetteink körében legtöbbször *hangulata, könnyen érthető* volta miatt szeretik:

„Szeretem a hangulatát.”

(50–60 év közötti adm. alk. nő)

„Hangulatát el tudom képzelni, átélem és átérzem.”

(50–60 év közötti értelmiségi férfi)

„Olyan lírai, olyan szép. Nem szeretem az olyan verseket, amelyeknél gondolkodni kell, hogy mit is akar mondani.”

(30–40 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

Sokan hivatkoznak *Párizs-képük* kialakulására, *személyes Párizs-élményükre* a verssel kapcsolatban:

„Szeretem a hangulatát, Párizs is nagyon kedves nekem.”

(30–40 év közötti értelmiségi nő)

„Jobban megéreztem ettől Párizst, közös emlékeink voltak.”

(60 éven felüli egyéb kategóriához tartozó nő)

A *haldl-motívum* is sokakban kelt rezonanciát:

„Benne rejlik az egész élet.”

(50–60 év közötti adminisztratív munkakörben dolgozó nő)

„Lírai megbékélés az elmúlás kérlelhetetlenségével.”

(50 év fölötti értelmiségi férfi)

A költő irodalmi jellemzése válaszadóinknál

Az Ady-felmérés legutolsó fázisában azt kívántuk kideríteni, hogy Ady költészetének mely rétegei hagytak legmélyebb nyomokat a megkérdezettek tudatában, és ezeket a „lenyomatokat” egyéni tapasztalatoknak és környezeti hatásoknak következtében milyen jelentéssel ruházták fel, s végül melyik az a költő-kép, melyet leginkább magukévá tettek.

A válaszadók nyolc általunk megadott Adyra vonatkozó minősítő megjelölésből választottak kettőt, majd rangsorolták azokat aszerint, hogy az Adyra legjellemzőbbnek érzett elnevezés lett az első, a másodsorban jellemző a második.

A megadott megjelölések a következők voltak:

- a magyar sors költője
- a forradalmár költő
- a magány költője
- a szerelmi szenvedély költője
- a próféta, jós költő
- az istenes költő
- a hazafias költő
- az új vers megteremtője

Erre a kérdésre csak azoktól kértünk választ, akik Ady-verseket ismertek. Legnagyobb számban elsőnek a „forradalmár költőt”, másodikként pedig a „szerelmi szenvedély költőjét” jelölték be a válaszadók (az Ady-verseket ismerők 35%-a és 31%-a).

A leggyakoribb kettős együttjárások szerint az eredmény a versismerők százalékos arányában a következő:

forradalmi és szerelmi költő	19%
forradalmi költő és az új vers megteremtője	14%
szerelmi költő és az új vers megteremtője	10%
a magyar sors és a szerelem költője	9%
a magyar sors költője és az új vers megteremtője	8%
hazafias és forradalmi költő	8%

a magyar sors és a forradalom költője	6%
magány és szerelem költője	4%

A válaszadók nagy része a forradalmár költőt és a szerelem költőjét látja Adyban.

Az indokolásoknál az Ady-versek hangjáról, kifejezési eszközeiről, szimbólumairól többen beszéltek válaszadóink között, így nem meglepő, hogy jelentős azok száma, akiknél a versújítás a forradalom vagy a szerelem költőjéhez kapcsolódik. Meglepőbb viszont, hogy bár többen utalnak Ady költészetének ellentmondásos voltára, magányos költőnek kevesen látják; csak tíz esetben kapcsolták válaszadóink a forradalmi költőhöz a magányos költőt.

Cikkünkben említettük már, hogy a felmérés számszerű eredményei óvatossággal kezelendők: az információk felhasználásánál figyelembe kell vennünk egyrészt azt, hogy a kérdés körülményei nem tették lehetővé, hogy válaszadóink részletesen, hosszan kifejtessék véleményüket egy kérdésnél, másrészt világosan kell látnunk, hogy a kérdőív és a válaszok sztenderdizálása, mely a „survey” módszer szokásos eljárása, sok és sokféle információhoz juttat, ezek az információk azonban nem eléggé árnyaltak. Ezt a módszerből fakadó hiányosságot pótolják majd a „mélyinterjúk”, melyekkel a megkérdezettek Adyról alkotott képét kívánjuk megragadni.

Utaltunk már arra is, hogy ez a közlemény több értelemben is részleges: nem tartalmazza a Budapesten kívüli felmérés anyagát és a budapesti felmérésből is azokra az adatcsoportokra korlátozódik, amelyek viszonylag egyszerű statisztikai eszközökkel közölhetők és értékelhetők. A teljes anyag a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadásában a közeljövőben napvilágot fog látni, jogosnak érezzük azonban azt a feltevést, hogy az e közleményben előadottakat lényegesen a teljes anyag ismeretében sem kell módosítani.

Az egyes adatcsoportokból adódó, számunkra legkézenfekvőbb tanulságokat cikkünk során rendre említettük, itt nem térünk vissza rá. Különös jelentősége miatt ki kell mégis emelnünk újra azt a minden adatcsoporton bizonyítható következtetést, amely az iskolarendszer és az iskolai oktatás alapvető meghatározó szerepére vonatkozik az osztársadalom kultúráltságának mennyiségi és minőségi alakulásában.

ERDÉLYI ILDIKÓ

ADY ÉS CSINSZKA LEVELEI BARÓTI MARIKÁHOZ

A Léda-kapcsolat végleges lezárulta után, az „ifjú karok kikötőjében” korszaktól fogva egyre több fiatal lánnyal folytat levelezést Ady. Minél több emberi és női kapcsolat mohó vágya diktálja a 35–36 éves korában már az öregedéstől rettegő férfit válaszait a fiatal nőknek, akik kíváncsian tolakodó s egyszersmind elragadtatott leveleikkel keresik föl. Közéjük tartozott Boncza Berta is, akit hosszú ideig semmi egyéb nem predesztinált a későbbi szerepére Ady életében, mint az, hogy talán ő jelentkezett legkorábban, már 1911 végén.

Lédát odahagyva a házasság gondolata is egyre intenzívebben foglalkoztatja Adyt. Anyja folyamatos biztatásai, sőt szelíd, de szívós lelki kényszere, főképpen pedig a maga szertelen, mind gyakrabban szanatóriumi ápolásra kényszerítő legényélete barátokoztatják meg a nősülés gondolatával. Nehezen megy a barátkozás. A mélyebb érzelmeket keltő nők: Ada és Mylitta¹ — férjes asszonyok és többgyermekes anyák; velük kapcsolatban a házasság tervének alig volt realitása, vagy ha igen, akkor a megvalósítás oly mérvű erőfeszítést igényelt volna, amire Ady végül is nem volt kapható. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy e két esetben a választásba, illetve az érzelmek fixálódásába is belejátszottak az esetleges házassággal kapcsolatos legyőzhetetlennek tűnő akadályok. A Dénes Zsófiával történő egybekelésnek nem lettek volna ilyen mérvű akadályai, Ady energiájából azonban 2–3 heti kitartásra sem futotta. Meghiúsult házassági terveiből látszik, milyen ambivalens érzelmekkel viseltetett a nősülés gondolatával szemben. Folyton foglalkozott vele, emlegette, tudta, mennyire szüksége lenne rá, családjának is tartozott vele, ugyanakkor rémülten gondolt a számára elviselhetetlennek tetsző kötöttségekre, és futott előlük. Egyik házassági tervtől a másikhoz menekült: így a kérdést nem kellett levennie napirendről, viszont folyamatosan el lehetett odázní a döntést. Nagyon jól megfelelt ennek a lelki diszpozíciónak a fiatal lányokkal folytatott levelezés. Ők mind — Baróti Marika, Boncza Berta, Bruckner Riza, Duschnitz Alice, Mányoki Vilma, valamint azok, akiknek nevét majd csak a teljes

¹ Lásd róluk HEGEDŰS NÁNDOR írásait: ItK 1964/1. sz. 82–88.; 1962/2. sz. 213–223.

BARÓTI MARIKA (fénykép)
(Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona)

levelezés ismeretében tudhatjuk — lehetséges menyasszonyokként szerepelhettek, anélkül, hogy a valóságban tekintettel kellett volna lennie Adynak erre a szerepükre.

Nemrég kerültek a Petőfi Irodalmi Múzeum állományába a Baróti Marikához írt levelek fönntmaradt darabjai. Őket közlöm az alábbiakban, egyszersmind megvilágítva azt, ami jelenleg tudható e pusztán levélbeli kapcsolatról. A levelező partnerek ugyanis sohasem találkoztak. El se hinné a magát — joggal — „nő-múltas”-nak mondó Adyról, hogy 36 éves korától fogva évekig levelezik egy lánnyal, majd fiatalasszonnyal, akit sohasem látott, ahogyan azt — egyébként lényegesen rövidebb időn át — 22 éves korában tette a debreceni Kíváncsival. A levelezés nem maradt fönnt hiánytalanul. A férjhezmenetele után kapott Ady-levelekből a címzett többet megsemmisített férje féltékenysége miatt. A megmaradtakat *Ady Endre levelei Baróti Marikához, Budapest 1913–1914* fölíratú albumba köttette. Ezt az albumot adta el a Múzeumnak a levelek címzettjének féltestvére és örököse, dr. Baróti Lajos nyugalmazott főorvos, akinek a kapott fölvilágosításokért ehelyütt is köszönöttem tartozom. Nem teljes azonban az album állománya sem. 1946-ban ugyanis a címzett bizományba adta a Múzeum körúti Lantos-antikváriumnak, amely az albumot nem a kikötésnek megfelelő módon értékesítette. Hosszú pereskedés vette kezdetét, aminek eredményeként 1949-ben a vevő, Lestyán Sándor író, illetve az antikvárius köteles volt visszaszolgáltatni az albumot tulajdonosának. Baróti Marika egyik beadványa szerint azonban a visszaszolgáltatáskor 4 levél hiányzott. Jelenleg 9 levelet, egy levelezőlapot és egy dedikált fényképet tartalmaz az album Adytól; benne van továbbá Steinfeld Nándornak Ady megbízásából írt rövid levele. Hozzá tartozik még egy megcsonkított Csinszka-levél is. Ha a jelenlegi állományhoz hozzáadunk 4 levelet, akkor megkapjuk azt a számot, amelyet a *Magyar Nemzet* 1948. július 4-i számának a perről szóló tudósítása² tüntet föl: 13 levél, egy levelezőlap és egy fénykép. Bonyolítja a helyzetet, hogy Ady első levelének ma már csak a borítékja van meg, az album visszaszármaztatása után azonban, mint alább még szó lesz róla, magának a levélnek is meg kellett lennie. Más forrás szerint³ viszont az albumban „mintegy 25 darab” volt, a tulajdonosnak pedig további 17 Ady-levél van a birtokában. Az albumból kivágott lapok száma azonban ilyen nagymérvű hiányt nem valószínűsít. A leveleket nemidőrend szerint ragasztották be, olykor a meglévő boríték sem a megfelelő levél mellett kapott helyet. Időrendjüket tartalmuk, Baróti Marika leveleinek tartalma és a postabélyegzőn szereplő dátum alapján lehetett megállapítani, olykor persze csak hozzávetőlegesen.

² VADNAI ZSUZSA: *Újabb regény Ady körül.*

³ KÓSA JÁNOS: *Ismeretlen Ady-leveleket keresnek.* Magyar Nemzet 1946. szept. 29.

Röviden néhány szót a címzettéről. Baróti Marika 1891. július 21-én született. Apja Baróti Lajos történész volt, akinek életművéből elsősorban a Petőfire vonatkozó kutatások bizonyultak maradandónak. 4 éves korában elvesztette édesanyját, apja néhány év múltán ismét megnősült, lánya nevelőnőjét vette feleségül. Mostohájával nem sikerült jó kapcsolatokat kialakítania. 1914 nyarán férjhez ment Sztojka Józsefhez, akitől 1915 júniusában lánya született; 16 év múltán a házaselekek elváltak. Ahogy az évek múltak, az asszony egyre inkább átadta magát az Adyhoz fűződő fiatalkori emlékeinek, újságcikkeket íratott róluk, amelyekben Ady „hófehér szerelme és fogadott lánya”-ként szerepelt. Hite szerint csak véletlenül múltott, hogy nem ő lett Ady felesége. Ki akarta adni a tőle kapott leveleket, a vele kapcsolatos emlékezéseit és a hozzá írott verseit. Ez utóbbiakat több helyütt szavalta is Ady verseivel együtt. 1954 augusztusában, 63 évesen halt meg urémiában. A hagyatékában fennmaradt írásokból, amelyek szintén a Petőfi Múzeumba kerültek, egy egzaltált és némileg exhibicionizmusra hajló személyiség képe bontakozik ki, aki képtelen volt vágyainak megfelelő életformát találni. Késői Ady-rajongásában is főképp a maga-mutogatás szándéka vezette, hiszen a birtokában lévő Ady-kéziratok jelentős részét hagyta szétszóródni. Az Adyról és Adyhoz írt versei pedig reménytelen dilettánsra vallanak, akinek alig lehetett fogalma a költő valódi jelentőségéről.

Adynak írt levelei szintén személyiségzavarokról, szélsőséges fantáziáról, kevés realitásérzékről, konfabulálásra való hajlamról árulkodnak, amihez depresszív kedély és grafománia járul. Az „érmindszenti levelesládából” az MTA Könyvtárába, valamint az OSzK-ba került levelek többsége 16–20 oldalas, de van köztük 36 oldal terjedelmű is. Írójuk, bár a levelezés megindulásakor már túl van 22. életévén, fölöttébb gyerekes benyomást tesz, talán szándékosan is. Ha nem tudnók születése pontos dátumát, legfőlőbb 15–16 éves lányra gyanakodhatnánk. Bizonyára nem véletlen, hogy korát egy szóval sem említi, viszont úgy bácsizza a nála mindössze 14 évvel idősebb Adyt, mintha valóban az apja lehetne. Fényképet is csak a férjhezmenetele után küld magáról. Sőt, az sem biztos, hogy egyáltalán küldött, mert Csinszka még 1918 nyarán is kér tőle fényképet. Egyik nyilatkozatában pedig azt mondta, hogy még fényképen sem akarta magát Adynak megmutatni, annyira félt, hogy nem találja szépnek.

Első levelét 1913. szeptember 30-án írja a Torontál megyei Perjámosról, ahol az apja testvérénél, egy németül verselgető katolikus plébánosnál vendégeskedik. Ez a nagybácsi sokszor előfordul leveleiben, őt tekinti ugyanis II. apjának. Levele elején bemutatkozik, elmondja, hogy sokszor olvasott Adyról, akire a konzervatív lapok támadásai hívták föl a figyelmét. Ő maga is üldözött, a nevelői,

később a mostohaanyaja, irigy rokonai keserítették az életét, így ösztönösen vonzódik az üldözött költőhöz. Az akkor már rokkantan és nyugdíjasként Balatonalmádiban élő apját is Ady támadói közé sorolja. Ugyanezt későbbi leveleiben is megismétli. Állítása azonban nem helytálló, mert Baróti Lajos nyilvánosan sohasem támadta Adyt, noha mint konzervatív beállítottságú emberről, a Budapesti Hírlap és az Új Idők előfizetőjéről föltételezhető, hogy sem politikai, sem irodalmi szempontból nem volt neki rokonszenves. Marika beszámol Ady-olvasmányairól is: a *Petőfi nem alkuszik* Szendrey Júlia-képének minden sorával egyetért, Ady írását Riedl Frigyes küldte meg „érdek-kuriózum”-ként apjának;⁴ fölháborodik Ignotus híres-hírhedt kijelentésén *A fekete zongoráról*: „akasszanak föl, ha értem, de szép!”, hiszen hogyan írhat kritikát olyan versekről, amelyeket nem ért. „Én az Ignotus által idézett verseket első olvasásra játszva megértettem” — írja. A levélben össze-vissza csapongva még rengeteg egyébről is szó esik. Hogy már több évvel azelőtt levelet írt Adynak a *Szeretném, ha szeretnének* olvasása után, de képtelen volt megtudni a címét, hogy milyen borzasztó ez az ország, ahol annyira sem becsülik a költőt a lapok, hogy megadnák a címét, hogy kidobta egyik vőlegényét, mert Adyt szidta, hogy ő maga is ír verseket, hogy végre az *Érdekes Újságban* megjelent⁵ leveléből megtudta Ady lakhelyét (Érmindszent), most már tud hova írni, szeretne vele levelezni, legyen Ady a III. apja, úgy ápolná, mint a II. apjával tette, hiszen nagyon szereti Adyt, nem szerelemmel, hanem mint embert és költőt, hogy állandóan egy kis hatlövetű revolverrel jár, mert általában életunt, és így tovább. Végül kéri, hogy írjon neki a budai Várban lakó anyai nagyanyja címére, akihez hamarosan utazni fog. Ezekkel a sorokkal zárul a 24 oldalas levél: „Azért legyen meggyőződve róla, édes, jó Endre bácsi, szeretik, Magáért szeretik, akkor is ha beteg, sőt akkor még jobban! Bántani pedig nem engedjük! Isten vele és gyógyuljon meg, édes jó Endre bácsi, kedves Mesterem és gondoljon rám!”

A levél, mint a következőből kiderül, csak 3 nappal a megírás után, október 3-án került postára, és Érmindszentet megjárva jutott el a fővárosba Adyhoz, aki elég hamar, október 8-án válaszolt rá. Az első levélnek csak a borítékját tartalmazza az album. Szövegét két közlés őrizte meg. Lakatos István cikke, az első írás, amely *Ady Endre ismeretlen hófehér szerelme* címmel beszámolt a kapcsolatról *Az Est* 1934. március 10-i számában,⁶ valamint egy másik cikk Baróti Marikáról, amelyet Gách Marianne írt a *Haladás* 1950. április 13-i

⁴ Vö. AEÖPM X. 345–346.

⁵ 1913. szeptember 28. *A mi kis „kúridnk”*

⁶ Az itt szereplő szöveget közli az *Ady Endre Válogatott levelei* című összeállítás (Bp. 1956.) a 446. lapon, a levél dátumát mint kérdéseset 1914 januárjára – februárjára téve.

számában, azt követően, hogy az albumot sikerült visszaszerezni. A két szöveg némileg eltér.⁷ Megbízhatóbbnak gondolom a korábbi közlést, mert az biztosan a kéziraton alapult, míg a későbbi megjelenésének időpontjában a levél esetleg már nem volt meg. Ennek viszont ellene mond, hogy a későbbi közlés szerinti megszólításban szereplő „druszám” szóra visszaül Baróti Marika válaszevele, annak tehát az eredetiben is ott kellett állnia. Az *Est* szövege mellett ennél fogva jegyzetben közlöm a *Haladásban* megjelent szöveg eltéréseit.

Kicsi és kedves leányom,⁸
engedje meg, hogy most csak nagyon röviden, de forrón köszönjem meg a levelét. Babonás vagyok, ösztönöm van, kétszáz⁹ levél még mindig válaszólasért sóvárog az asztalomon. De maga¹⁰ kivételesen kedvesnek tetszik s¹¹ mert ilyen, egyelőre nagyon-nagyon köszönöm magának. Szerető Endre bátyja¹²

Címzés és föladó a borítékon: Nagyságos Baróti Marika kisasszonynak Budapest I. Vár, Üri-ucca 22 I. 7
Föladták: Magyar Király szálloda, Dorottya-ucca 2.
A postabélyegző kelte: Bp. 1913. okt. 8.

Október 9-én, csütörtökön, Ady levelének kézhezvételekor Marika rögtön válasz írásába fog, de úgy látszik csak szombaton fejezte be, mert a végére ezt a napot írta. A 12 oldalas levélben egyebek közt följánlja, hogy szívesen segítene Adynak, diktálhatna neki, javítaná a korrektúráit. Ha pedig megkapja az örökségét, távoli országokba, Egyiptomba, Japánba utaznak majd együtt, mert idehaza rettenetesekek az emberek, nem lehet köztük élni. Persze, kéri Adyt, hogy írjon neki, de úgy, mintha öreg, özvegy tanár, a család régi barátja lenne. Ő maga is inkább kettős borítékban a Nyugathoz

⁷ A BARÓTI MARIKÁNAK ÍRT ADY-LEVELEK KÖZÜL ez az egyetlen, amelynek teljes szövege napvilágot látott. A többiből mind a két újságcikk csak mondatokat ragad ki. — Itt jegyzem meg, hogy a VITÁLYOS LÁSZLÓ és OROSZ LÁSZLÓ által összeállított *Ady-bibliográfia 1896–1970* (Bp. 1972.) az 1487. számú tételben (BARRA ERZSÉBET: *Két ismeretlen Ady-levél*), közreadott írások címzettjeként tévesen tünteti föl BARÓTI MARIKÁT. Ezeket a leveleket ADY nem neki, hanem egy másik fiatal lánynak írta, aki meg is látogatta a hűvösvölgyi Park Pensióban.

⁸ A Haladásban: leányom, druszám,

⁹ A Haladásban: több, mint kétszáz

¹⁰ A Haladásban: de a magáé

¹¹ A Haladásban: és

¹² A Haladásban: bácsija

címezi a leveleit. Ezekre az elővigyázatosságokra nagyanyja miatt van szükség, aki roppant szigorúan vigyáz rá. Mégis megcsillantja a reményt: „Majd később, ha éppen szeretne engem látni, az sem lehetetlen.” Végül fényképet ígér, ha ő is kap egyet Adytól; de csak akkor küldje, ha értesíti, hogy már lehet. — Magyarázatul tegyük hozzá, hogy pár évvel korábban elhunyt anyai nagyapja végrendeletének értelmében férjhezmenetelkor 80 000 koronányi örökség várta Mariát. Ezért volt tehát a szigorú nagyanyai őrizet, nehogy valaki a tetemes hozomány megkaparintása végett hírbe hozza unokáját.

Ez a levél már kevésbé lelkesíthette Adyt. Talán nem volt ínyére a levélírással kapcsolatos körülményeskedés, és az sem, hogy személyes találkozásra egyelőre nem kerül sor. Mindenesetre most késett a válaszzal. Marika türelmetlenkedett, és október 21-én már a választ sürgeti. A nála szokatlanul rövid, mindössze másfél oldalas levél végén keddet tünteti föl a megírás napjául. A pontos dátumot abból lehet kikövetkeztetni, hogy dicséri a Nyugat legutóbbi számában megjelent *Négy címetlen vers* című ciklust.¹³ Elmondja, hogy a „kisasszonyával” (!) és egy unokanővérével átment Budáról Pestre, és két ízben is kereste Adyt telefonon a Magyar Királyban. — Végre november 3-án megérkezett Ady válasza, immár a Húvösvölgyből, a Park Pensio Részvénytársaság borítékjában és levélpapírján.

Kedves, kicsi kollégám,
maga bizonyosan rossz és szeszélyes embernek tart, holott egyik sem vagyok egészen. Bolond, zaklatott napokat éltem, két ízben napokig betegen feküdtem hotelbeli, sivár lakásomon. Végre is kissé összetörten kiszabadítottam magam PestBudából s ezidőszereint itt remetéskedem (de címem a Nyugat, honnan postámat naponként kihozzák). Szíves —, a régi, — barátsággal gondolok magára kis leányom s kíváncsi vagyok, miként érzi magát Budapesten? Itt ez a késői őszi aranyos, fölséges. Pihenek, olykor dolgozgatok s képzelje egyetlen vendég vagyok ez óriási parkban és hotelben. Királyi és nem unalmas. Írjon, ha okosabb dolga nincs, küld-

¹³ E versek — a *Ki látott engem?* kötetben a *Nagyon közelbe kerültünk; Őszi, piros virágok; Megköszönöm, hogy vagy; Óh, furcsa Élet* címeteket kapták — az 1913. október 16-i Nyugatban jelentek meg „(Mind a négyet Mylittának küldöm)” ajánlással.

jön elolvasnivalót, ha írt mostanában. Szép volna, ha egyszer láthatnám. Szeretettel üdvözlí

Endre bátyja

Címzés a borítékon: Nagyságos Baróti Marikának
Budapest I. Vár, Uri-uca 22 I. 7.

A postabélyegző kelte: Bp. 1913. nov. 2.

Marika még aznap 36 oldalas levelet ír Adynak, nem mulasztva el fölhívni rá a figyelmét, hogy annak életkora egyezik a levél oldalterjedelmével. Részletesen beszámol a Balatonalmádiban töltött legutóbbi éveinek élményeiről, rossz viszonyáról mostohaanyjával, akire egyszer állítólag revolvert fogott, majd az öngyilkosság gondolatával foglalkozott miatta. Utazási terveket ad elő, szeretné Adyval beutazni Németországot és Észak-Európát, ami sokkal jobbat tenne egészségének, mint a Dél. Szeretne elmenni Adyt ápolni, kéri, hogy ne dolgozzon, hiszen ez a nép úgysem érdemes rá. „És mit ér nekem, mit ér, ha megmarad ezernyi szebbnél-szebb verse, de Maga nem él többé, kedves, jó Apám! Én nem élem túl, annyi szent!” Biztosítja Adyt, hogy utánahal, és ezzel tömeges öngyilkosság veszi kezdetét, mert ő utána még legalább nyolcan fognak halni. Kérdéseket tesz föl a legutolsó Nyugatban megjelent *A legfőbb várta* című verssel kapcsolatban. Erről a versről két évtized múlva azt mondja majd *Az Est* főntebb idézett cikke írójának, hogy egyenesen neki szól. Vélekedésének van valamelyes alapja. Ezekbe a sorokba:

Gyermekem, aki nem tőlem vagy nemzett
S gyermekem mégis és én a tied talán.

Óh, asszony, őrség tűz-jeles, vén halmon,
Ki az ellennek áruló szót gyujtogatsz.

belejátszhatott az a kép, ami Adyban alakult ki Baróti Marikáról, aki apjául kérte, és úgy állította be, hogy egyik ellenségének a lánya. Leveleiből ugyanakkor félreérthetetlenül kitetszett, hogy mint nőt érdekli őt Ady. Mindez persze semmiképp sem jelenti azt, hogy a versnek ő az egyedüli ihletője. Ennek a vers többi része éppúgy ellentmond, mint az a körülmény, hogy Adynak semmilyen közvetlen és személyes benyomása nem volt az addig neki három levelet küldő nőről. A versre vonatkozó kérdései közt nem is szerepel a később biztosra vett föltételezés. Sőt, kifejezetten azt mondja, hogy ha ismerné azt, akinek az ajánlás¹⁴ szól, talán jobban értené a verset. Szeretné

¹⁴ „Kis Senkimnek küldöm”

Adyt látni, de most nem lehet; viszont ha karácsony tájékán eljönne Perjámosra, ott a nagybátyja társaságában találkozhatnának. „Értse meg, kérem – írja –, én nem érdekből, nem hiúságból, nem számításból, nem időtöltésből szeretném az Ön barátságát, hanem azért, mert nagyon szeretem, nagyon megértem és nagyon sajnálom.” Ha csak költővel akarna levelezni, írhatott volna mondjuk Babits Mihálynak, de eszébe sincs ilyesmi. Áradozva beszél azután a *Szeretném, ha szeretnének és A menekülő Élet* verseiről. „Istentelennek mondták. Hát aki ilyen kedves, ilyen gyermeki, naiv módon könyörög a jóistenhez, az istentelen? Őrültnek mondták. Vajon aki így gondolkodik és így ír, az őrült? [. . .] És mikor elolvastam, akkor azt mondtam, hogy gyalázatos az egész világ, mert Endre Bácsi egy angyal. Egy mártír.” Az ilyen rajongó sorok, ha fiatal nő írta őket, biztos hatásra számíthattak az elismerést és szeretetet szomjazó Adynál. Ilyenkor arra is hajlandó volt, hogy gyerekesen naiv és groteszk kéréseknek tegyen eleget: őszi virágot tépjen, megcsókolja és borítékba zárva küldje a levelező partnerének. Az persze kapva-kap az előző levél fölszólításán, és verseket küld megbírálás végett, de külön adja föl őket, nehogy Ady azt higgye, hogy csak evégből levelezik vele. Ám nagyon szeretné azért, ha a Nyugat Ady verseinek szomszédságában nyomtatná ki őket, mert ez pofon volna a mostohaanyjának meg minden ellenségének, és alaposan megdöbbenené az apját is. Egyébként elmondja, hogy korántsem az írás az egyetlen alkotó tevékenysége. Fest, szobrot farag, zongorázik és zenét szerez, most éppen egy rékvietmet komponál önmagának.

Ady válasza a hónap közepén kelt:

Kedves kis leányom, legalább háromszor annyit szeretnék magának írni, mint maga írt nekem. Különös, kedves, egy kicsit exaltált, de mégis okos, finom, szerető teremtésnek érzem magát. Bús, ideges vagyok, embergyűlölő, de maga kedves, ifjú bánatosságával meg tudja vidámítani a szívemet. Három négy nap óta evvel az agyonhajszolt szívvel sok bajom volt, beteg voltam s megint ezért késtem. Kérem magát, drága, kicsi kolégám, ne haragudjon ezért s azért se, hogy ha a levelem nem lesz elég hosszú. Én a maga minden szavát fölsóhajtottam, fölmosolyogtam, lelkemben vannak s úgy képzeljen minden sorára választ, ahogyan óhajtja. Nézze, most még akad egy-egy gyönyörű, novemberi,

dél-körüli idő. Olyan lehetetlen volna, hogy valahogyan kiránduljon egy félórára ide? Telefonon megbeszélhetnék egy d. u. 1 és 2 óra között. Olyan szép, olyan őszi, bánatosan édes volna egy kicsi séta itt együtt. Hiszen én már nem vagyok — sajnos — a Kazinczyak korából való s nem tudok levelet írni. Mások az idegeim, életem s egy levélben csak éppen ha üzenetet tudok leírni. A versei: ezek bizony versek, aranyosak, leányosak, muzsikások, őszinték is, de még hiányzik belőlük az intuiciót szabályozó, átkozott, de muszáj forma-, szó- és közlés-biztonság, a teljes versnek je ne sais quoi-ája. Majdnem tökéletes, ha hiányos is, azonban a Telefon-kagyló, nekem drága a Visszhang s kedves az Elestem a néma harcban. Hiszek magában, de ne forgácsolja szét magát, hiszen a minden-művészet nem sikerült ám Baskircsef Máriának sem. Ez a levél a megírásra s virágai, úgy ahogy akarta, az elküldésre napok óta várnak. Bántott is nagyon, hogy késnem kellett. Életem, ez a most megint remete-élet örökös bánkódás, félelem és viaskodás az ifjúság elszakadása ellen. Egy-két barátom keres olykor föl s kicsi diák-lányok, lelkes Ady-hivek, akikkel elmondatom, ha nem is hiszem, hogy nem vagyok még öreg. De alig van még egy valaki is, akitől ezt a kegyes ámítást jobban szeretném hallani, mint magától. Isten vele, kicsi, kedves kollégám, leányom. Üdvözli Endre bátyja.

Címzés a borítékon: Baróti Marikának Budapest I. Úri-ucca 22 I. 7.

A postabélyegző kelte: Bp. 1913. nov. 15.

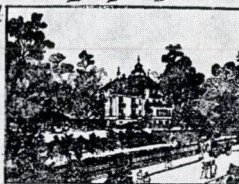
A levél emlegette versek közül egy maradt fenn Baróti Marika hagyatékában: a *Telefonkagyló*. Minden bizonnyal annak emlékéért örökíti meg, amikor sikertelenül próbálkozott Adyt telefonon elérni a Magyar Király szállóban. Kilenc strófája közül mutatóban álljon itt az első kettő és az utolsó.

Füvészlányi park-pensio.
részvény-
társaság.

Budapest
Hidegkúti-út
747698

Telefon: 145-90.

Telefon: 145-90.

Kedves, kedvi kollégám, BUDAPEST,

maga bizonyosan rossz és
 egészséges embernek tart, holott egyel-
 sem vagyol egészen Bolont, gallatoni
 napokat eltem, két ízben napotig be-
 degen felintem loldbeli. Énir lalass-
 mon. Végre is Énir östgetörtén Énir.
 bádítottam magam PesttBudából s
 építőtörint in remetéleten (Énir inen s
 Nyugat, lomen postamét unportant Énir
 lózzil) Énir, a régi, barátsággal zo-
 volt magára Énir lalassom s Énir.
 Énir vól, miltent Énir magat Buda-
 pesten? Énir, a régi, Énir Énir.
 folsiss. Pékenet, Énir dolgotgatok s

kegyelme egyetlen vándor vándor
eg orin parkban i hotelben. Kiváló
a nem unalmas. Tőm, ha orvosi dol-
ga nincs, küldjön dolgomat, ha
itt vagyok. Szép volna, ha eg-
yer láthatnám. Gyerekek. Tőm
Emléke

Az Elérhetetlent szeretném elérni,
 A messze távolba szeretnék beszélni, —
 Zúgó kagyló,
 Telefonkagyló.

Csodát remélek, — ó, jaj! — Csodát várok,
 Hogy átrepülhetem közöttünk az Árkot, —
 Zúgó kagyló,
 Telefonkagyló.

— — — — —
 Nagy, álmodó Szemmel a Távolba látok:
 Minden Percem drága, — de én mégis várok! —
 Zúgó kagyló,
 Telefonkagyló!

Látnivaló, Ady mindent megtesz, hogy a „kolléga” kedvében járjon, amikor azt mondja a versről, hogy „majd nem tökéletes, ha hiányos is”. De a bíráló és a megbírált közti különleges kapcsolat, mely igazán nem kedvez az esztétikai megfontolások szigorú érvényesítésének, sem képes arra, hogy Adyt mindenestül őszintétlen bókokra csábítsa, ha versről van szó.

A telefonnak állítólag nagy szerep jutott a kapcsolat alakulásában. Marika *Az Est* és a *Haladás* cikkében egyaránt elmondja, hogy nem mert vállalkozni a hűvösvölgyi kirándulásra. A személyes találkozást az első cikk szerint Adynak a nagymamához szóló meghívásával akarta tető alá hozni, de ez közvetlenül a megvalósulás előtt kútba esett egy rokon folytán, aki fölvilágosította a nagymamát, hogy kit is készül vendégül látni. A másik cikk viszont egy unokanővéri kísérettel történő látogatás tervét emlegeti a Park Pensióban, ami pedig azon bukott meg, hogy a gardfrozásra kiszemelt rokon végül visszariadt a vakmerő vállalkozástól. Így azután hosszú telefonbeszélgetésekre került sor a levelező partnerek között. Ezekről mind a két beszámolóban olvashatunk. Különös azonban, hogy a levelezésben hiába keressük nyomukat, egyik levélíró sem emlegeti őket. Főként a lány részéről meglepő ez, hiszen a kapcsolat számára ezekben a telefonbeszélgetésekben kaphatott egyéni és személyes színt, amit a rövid és nem sokat mondó Ady-levelek nem adtak. *Az Est* szerint följegyzéseket is készített ezekről a beszélgetésekről, de a hagyatékból ezek sem kerültek elő. Ennélfogva kételyeink támadnak, valóban olyan hosszúak és számosak voltak-e Ady és Baróti Marika telefonbeszélgetései 1913 őszén.

Igaz ugyan, hogy a levelek eddig hiánytalan sora most megszakad. A fönmaradtakból a lánynak két levelére következtethetünk, amelyeket nem őrzött meg az „érmindszenti levelesláda”. Az első, Baróti Marika addigi szokásait ismerve, egy-két nappal Ady levelének

kézhezvétele, tehát november 16-a után íródott. A december 22-i Ady-levél, valamint Marika két nappal későbbi válasza arra engednek következtetni, hogy ebben az elveszett levélben a lány arra kérte Adyt: ne nagyanyjának Vár-beli lakására, hanem egy Feri keresztnévű rokona vagy ismerőse címére küldje a neki szánt leveleket. Az ide érkezetteknek borítékjai nem maradtak meg, úgyhogy a közvetítő családnevét és címét nem lehet megállapítani. Ez a kérés mindenesetre valószínűsíti, hogy a nagymama november közepe táján szerzett tudomást földúltan róla, ki az az Ady Endre, akivel unokája levelezik, sőt, az ő házában akar személyesen megismerkedni. Nemcsak a látogatást hiúsította meg, hogy a nagymama valamelyes ismeretekre tett szert a modern magyar irodalomban, de úgy látszik ez a fordulat levelezési tilalommal is járt az unokára nézve.

Ady most elég hosszú ideig nem ír. Lehet, hogy telefonbeszélgetések pótolták a levelezést, az is lehet azonban, hogy a fölmerült nehézségek egyelőre elvették a kedvét az írástól. Érdemes lesz ezzel összefüggésben elgondolkozni azon, vajon mi készteti Adyt, hogy később mégis vállalja ezt a megalázástól sem mentes bújócskát, és folytassa a nem sok perspektívával kecsegtető levelezést? Egyrészt az évek előrehaladtával mind nagyobb kedvét lelte a titkolózásban és titokzatoskodásban, az emberek előli bújócskában, rejtőzködésekben, amelyekről csak válogatott bizalmasai tudtak.

Ki száz alakban százszor volt szabad
S minden arcához öltött más mezet,
Éljen és csaljon titokban-vesztetten,
Mert bárki másnál több és gazdagabb,
Mert csak a koldus egy és leplezetlen.

— emelte életprogrammá ezt a személyes hajlamot a *Száz hűségű hűség* már csaknem két évvel korábban. De nem csak megalázó volt ez a bújócska, hanem alkamat adott arra is, hogy nem csekély kárörömmel elégtételt vegyen Ady az őt ért megalázásért. A zseni, „az európai magyar lelkének szószólója”, a forradalmár költő mélyen megvetette a feudális hagyományoktól átítatott ország dzsentri, sőt dzsentroid kaszinó-erkölcsét, az úri társaság képmutató viselkedés-normáit. De az ember, aki a hétköznapiak triviális ügyeiben közvetlenül és személyre szólóan volt kénytelen átérezni egy más és emberhez méltó erkölcsű közösség bénító hiányát, soha nem volt képes maradéktalanul emancipálni magát e jórészt torz normák alól. Mindig megújuló küzdelmet folytatott azért, hogy irodalmi és politikai szereplése, valamint egyre közismertebb magánélete dacára alkalomadtán éppolyan „úriembernek” fogadják el, mint azokat, akik éberen ügyeltek a képmutató normák betartására. Összevész az általa őszintén nagyra-

becsült, sőt szeretett Ignotusszal, és nyilvános polémiaiba bocsátkozik vele, amikor az a *Ki látott engem?* recenziójában megjegyzéseket tesz jellemének nem példaszerű vonásaira. Eléggő közismert, hogy megsértett önérzete is jócskán tüzelte: tartson ki a menyasszonya kezéért csaknem háromnegyed évig tartó harcban Boncza Miklóssal szemben, aki ilyen hangnemben nyilatkozott róla: „Nem ismerem Ady urat, sem személyében, sem műveiben és nem is óhajtom megismerni. A 'Fekete zongora' című mesterművét hallottam ugyan a Nagy Endre-kabaréban, s ennek alapján nyugodt lelkiismerettel örülnek állíthatom. Hogy melleleg csavargó is, ezt onnan tudom, hogy véletlenül, de kompetens helyről hallottam: Ady úr szanatóriumban él, s bejelentett lakása nincs. Az ilyen ember szememben örült és csavargó...”.¹⁶ Mértékében bizonyára sokkal kevésbé, de jellegében ugyanígy sértette és dühítette, amikor egy korlátozott erkölcs és világlátás előítéletei között a pénzgyűjtögetés bűvöletében megőszült polgárasszony mint züllött és nem úri embert nem akarta házába bebocsátani, sőt az unokájának megtiltotta, hogy levelezzék vele. Csak szíthatta dacát, hogy rövid idővel később hasonló vélekedéseknek is szerep jutott a Dénes Zsófiával tervezett házassága meghiúsításában. A levelezés és a kapcsolat folytatása elégtételül is szolgált: az őt el nem fogadó úri családok fiatal generációja már az övé, vele szövetkezve csapják be az öregeket. Még arra sem ügyelt ilyenkor, hogy meggyőződjék, mennyi a tettekre is képes őszintéség-fedezete az ilyen rajongásnak.

Az írásszünetben bizonyosan része volt, hogy november végétől a Dénes Zsófiával kötendő házasság tervei, majd ennek bonyodalmai foglalták le Adyt. December 10-én pedig nagy ellenkezések után az Új Szent János kórház lakója lesz. Innen utazik karácsonykor Érmindszentre. Két nappal hazautazása előtt, 22-én végre ír néhány sort Baróti Marikának, akinek válaszából tudjuk, hogy ez a levél 23-án jutott hozzá, tehát egy nappal előbb kellett postára adni.

Kedves, kis lányom, nem tudom, hol lehet most maga, de sorsára bízom ezt a levelet, talán megkapja. Engem két héttel ezelőtt nagyon beteg behoztak az Új Sz. János kórház Wodiáner-pavillonjába. Most kezdek kissé magamhoz jönni. Tchetetlen, kétségbeesett állapotomban nem tudtam magának ígéretem szerint írni. Ez a levelem csak azt akarja, hogy hozhat-e magáról élethírt? S csak akkor fogok válaszolni mindarra,

¹⁶ Tiszatáj 1974/1. sz. 48.

amit tőlem kért és kérdezett, ha maga megírja, hol van s hogyan. Szeretettel üdvözli a kis lányát és kollegáját

III. apja

Az összehajtott levélpapír hátlapján kétszer keresztbe ezt írta Ady: *Baróti Marikának*. Erre a közvetítő útbaigazítása miatt volt szükség. Úgy látszik, Marika egy neki írt mesét és egy verset is kért Adytól, mert erre a későbbiek során mindketten visszatérnek. E kérésre utal Ady levele. Csak találgatni lehet azonban, hogy mi az Ady által említett kérdés, amire később adandó választ ígér. Legvalószínűbb, hogy ismét a közös utazásuk tervével állt elő levelező partnere.

Az utóbbi már alig győzte várni a régóta késő választ. Annál kevésbé, mert december 10-e táján megbetegedett, és erről 21-én beszámol Adynak, akihez a levél 22-én, röviddel az előbbi levelének megírása után jutott el — feltehetőleg a Nyugat közvetítésével. A válaszból következtethetünk Baróti Marika levelére, mert az szintén nem maradt fenn. Ady hosszú hallgatását Marika talán arra magyarázta, hogy kérését és kérdéseit a másik félreértette, sőt tolakodásnak vette. Ezt a föltételezést siet Ady megcáfolni, amikor arról bizonykodik, hogy egyetlen sorát sem értette félre. Az elveszett levélhez csatolva volt egy vers is. Ez utóbbi fennmaradt, címe: *Bús, reggeli nóta*; dátuma: 1913. november 30.; ajánlása: (Keves jó III. Apámnak küldöm.) Ady *Az ágyam hívogat* című versének átirata, de azért Marika szívesen látta volna a Nyugatban.

Ady december 22-i második levele így szól:

Drága, kicsi, beteg lányom, különös, egy félórával előbb írtam magának, hogy hosszú, de olyan édes, olyan angyalos levele jött. Megtudja belőle, hogy én is hetek óta beteg vagyok. De, lássa, én egészséges akarok és fogok újra lenni. Föl a szívvel, én kedves, kis kollegám. Tudasson rögtön, hogy hogyan van. Akkorra talán lessz nekem is erőm az ígért hosszú levélre. És hova küldjem el a fényképet? Kicsi, kedves lányom, nem értettem félre egyetlen sorát sem. Csak sok-sok magyaráznivalóm lesz, amit egy kis lánynak az apjától meg kell hallgatnia. Kis verse zseniális e külön Ady-formában. A vége kissé triviális, hangulatból kiökölkentő. Majd más verset fogunk leadni az én kis

kollegámtól. Ez túlon túl kitenné magát az Ady-utánzás vádjának. Ha jobban leszek s maga is meggyógyul, megírom a kért mesét s verset is. Általában mindenben iparkodni fogok örömeire lenni. De meg kell gyógyulni kis lányom. Meg kell gyógyulni s megbékülni az étellel, mely egyetlen s pótolhatatlan. Nagyon sok szeretettel gondol a kis lányára

III. apja

Az emlegetett fénykép majd csak a következő év elején jut el a címzetthez. A levélíró a hosszú írásszünet indoklását tartalmazó sok magyaráznivalón — ezekkel Ady később sem szolgált — minden bizonnyal a tervezett házassága körüli bonyodalmakat értette.

December 24-én köszöni meg Baróti Marika az előző napon annak a bizonyos Ferinek a közvetítésével kézhezvett mindkét Ady-levelet. Nem véletlen — írja —, hogy mind a ketten betegek, meghozzá ugyanynyi idő, két hét óta, hiszen ők hasonlatosak a számi ikekhez. „Ha az egyik beteg, a másik is beteg lesz. Ha az egyik meggyógyul, a másik is meggyógyul.” Panaszkodik, hogy egyre rosszabbul van. Hosszú levelet kér a közvetítő címére, és ugyanoda egy kisméretű fényképet is. Reméli, hogy az Ady által ígért magyarázat nem zárja ki közös utazásukat, amiért még meggyógyulni is hajlandó. Ismét küld egy verset, aminek az *Ének* címet adta. Ez nem más, mint az *Énekek énekét* idéző és december 16-án megjelent *Élet helyett órák* parafrázisa. Az átirat elejétől végig panasz afelett, hogy „Nem jön meg soha az ígért levélke”. Marika mindenesetre mentegetőzik: nem akart gúnyolódni az Ady-vers átirásával, csak mulattatni vele a költőt. A korábban küldött *Bús, reggeli nóta* cíművel is ez volt a szándéka. De azért hozzáteszi, hogy a „csacsi embereknek”, akik olvasták, az ő átirásai jobban tetszettek, mint az eredetiek. Végül kérdi, hogy az általa kért mese a következő év első Nyugat-számában jönni fog-e?

A szüleinél töltött ünnepek után Ady december 28-án, vasárnap este érkezik vissza a fővárosba. Pár napra ismét az Új Szent János kórház lakója. Innen írja 1914. január 4-én, vasárnap a következő

Drága, kicsi kollégám, kis leányom, hazakívánt karácsonyra az anyám s csak hétfőn tértem vissza. A kórházba jöttem be gyógyító orvosom s barátom Gebhardt Ferencz kedvéért. De már holnap, hétfőn reggel 3—4 napra visszaköltözöm a Hűvösvölgybe (a címem

mindig a Nyugat) s onnan régiebb orvosaim tíz napra egy szanatóriumba kívánnak internálni, hogy ellenőrizni tudják kezelésük eredményét és — életmódot. De ami minden orvosi fontoskodásnál több: jól érzem magam, étvágyam és életvágyam van. Valószínű, hogy e hó vége felé hosszabb útra megyek, először egy kicsit Párisba s onnan a Rivierára és le Sziciliába. Nagyon (pfuj de rossz tollam van, bocsánat, kórházi toll) fojtogat már az itthoni levegő s mennem kell. Akárhogy akarnám, lehetetlen (pedig ide illenék) azt a bizonyos magyarázatot levélben és egy levél keretében megadnom. Röviden ennyit: ha maga szabad lessz és én élek úgy lessz, ahogy maga akarja s ahogy én hozzám illik. Az arcképet tartogatom régen a maga számára, de sem én, sem a kis titkárom nem tudunk arcképet pakkolni. Ámbár most jut eszembe, hogy van egy furcsa pici képem is, azt küldöm egyelőre. A meséjét kis leányom nem tudom megírni, mert babonás vagyok, mint maga jól tudja vagy érzi. Egy rózsaszirmot küldök, megcsókoltam, de ha nem értékes, eldobhatja. Nagyon nyugtalanít a maga egészségének furcsa, lázas, rossz állapota, nyugtasson meg hamar pár sorral. Nagyon kedveli kis leányát: Ady Endre.

Ps. A verse nagyszerű Ady-vers, jó vers.

Régebbi orvosai a Liget Szanatóriumba kívánják „internálni”, ugyanoda, ahol öt év múlva majd meghal. Most egy hónapnyi időre költözik be oda január közepén. Nyilván ezzel a levéllel ment a levelek albumába beragasztott kisalakú Ady-kép, melyen ez a dedikáció olvasható: *Marikának, kis, kedves leányának és kollégájának Ady.* Ugyancsak az album őriz egy lepréselt virágot; aki akarja, úgy nézhet rá, hogy valóban ez az Ady-csókolta rózsaszirm. Kár, hogy nem tudjuk, milyen tárgyú mesét kért Marika, mert ez fölvilágosítana arról, hogy mi keltette föl Ady babonás félelmét. Az átírt versekkel úgy látszik célt ért az átíró, Ady nem haragudott miattuk, sőt dicsérte őket.

Marikának csak négy hónappal későbből maradt fenn levele, de a jelek szerint egyáltalán nem írt egy ideig. Most Adyn a sor, hogy sürgetőzzék. Következő levelét már a Park Szanatórium levél-

papíráján, tehát 1914 januárjának második felében küldi. (A két, egymáshoz közeleső szanatóriumnak közös gazdasági igazgatása volt.)

Kedves, kis leányom,
látja-látja, én megint egy másik szanatóriumban vagyok. De ez már azután igazán utolsó. Kegyetlen dolog, hogy emiatt tervelt utazásom is késik.

De van nagyobb írnivalóm is ennél. Mi van magával édes, kis leányom? Jobban van vagy jól van végre egészen? Vagy — ne adj Isten — még mindig beteg? Vagy talán nincs is már Budán? Vagy elcsapta III. apját? Írjon pár, rövid szót. Szeretettel simogatja meg kis mindig-lázás fejét szerető

III. apja.

A fennmaradtakból sorrendben a következő levelet Steinfeld Nándor írja március 4-én. Értesíti Marikát, hogy Ady betegsége miatt nem tudott válaszolni. Tehát ismét legalább egy elveszett Baróti Marika-levéllal kell számolnunk január közepe és február vége között.

Adria útjáról Ady egy képeslapon jelentkezett. Lapját nem a közvetítőnek, hanem a nagymama lakására címezi, akit időközben talán sikerült jobb belátásra bírni. Igaz ugyan, hogy a szövegből a be nem avatott nem tudhatja, ki a feladó.

Kedves, kicsi lányom, bocsásson meg, hogy csak így adhatok hírt magamról. Halálos betegen, kedvetlenül jöttem, kényszerítettek az Adriára. Alig két hete kóborgok itt, voltam Dalmáciában, Velenczében s már jobban vagyok. Ez a kártya immár a legkomolyabb ígérete egy hosszú levélnek. A hét közepén Pestre megyek vissza. Onnan Páris előtt Érmindszentre nézek haza. Csókolja szeretettel kicsi lányát az apja.

Címzés: Nagyságos Özv. Láng Gézáné úrnő címén és szívességéből B. Marikának Budapest I. Úri ucca 22. I. em.

A postabélyegző kelte: Buccari-Bakar 1914. márc. 16.

Két nappal az Adriáról Budapestre érkezése előtt, tehát ugyancsak március 16-án, Ady furcsa és megmagyarázhatatlan módon még egy levelet küldött Marikának. Ennek eredetije nem maradt fenn. Csak

a címzett hagyatékából előkerült és Ady-leveleknek, illetve azok töredékeinek másolatát tartalmazó lapok egyikén szerepel „I. hiányzó levél” megjelöléssel. A megjelölés nyomán föltetelezhető, hogy ez a levél is az albumban volt, de annak eladása és visszaperelése körüli több éves huzavona során elveszett onnan. A szöveg harmadik mondatának második fele akár Ady, akár a másoló hibájából értelmetlen; erre fölkiáltójellel külön fölhívom a figyelmet.

Drága kis leányom, kis kollégám, a kék Adria mosolygó partjáról írok most magának. De holnapután már Pestre megyek. Jobban vagyok, s még betegebb, [!] hogy Pestről eljutottam. Nem akartam és mennem kellett. Pihenni küldtek, szórakozni is, de nem tudok. Sétálgatok, írok és álmodom. Ezt a verset magának írtam, talán tetszeni fog. S ha nem, — bele kell törődni ebbe is. A Várban van még, vagy Perjámosra készül? Nyugtalanít nagyon, hogy van s hogyan? Címem a Nyugat, kérem, írjon. Szeretettel csókolja: az apja. —

A levél után a másoló ezt írta: „A vers címe: *A szél sóhajt az Adriáról*”. A vers nem maradt fönn még másolatban sem. Nem említi a kapcsolatukról szóló első írás, Az Est cikke sem, noha aligha valószínű, hogy ha 1934-ben meglett volna, a nyilatkozó és az újságíró ne közölte volna mint a „hőfőhér szerelem” legértékesebb dokumentumát. Egyébként a verscím kevésbé vall Ady-ya. Emlékeztetnére gyanakodhatunk, vagy esetleg arra, hogy nem címet (ami talán nem is volt), hanem egy verssort jegyzett föl a másoló.

Ugyancsak másolatban maradt fönn a hazaérkezés utáni napokban írt Ady-levél első két mondata: *Édes kis leányom, hol van, miért nem ír? Az Adriáról most érkeztem vissza, első dolgom megtudni, hogyan van?* Úgy látszik, Ady arra számított, hogy ha a Nyugat által az Adriára továbbított postájával nem érkezett semmi Marikától, legalább Pesten fogja várni őt egy levele. Miért lett neki egyszerre olyan fontos ez a kapcsolat, hogy 4–5 nap leforgása alatt háromszor ír, sőt régi ígéretét beváltva verset is küld? Versét aligha ítéltette méltónak magához, mert különben biztosan közreadja. Alkalmi rögtönzésről lehetett szó, amivel egyéb célja nem volt, mint hogy kedvébe járjon Marikának. Ez viszont, a gyors egymásutánban küldött levelekkel együtt, arra vall, hogy talán fordulatot akart adni a féléves levélbeli kapcsolatnak. Kieszközölni végre a személyes találkozást, ami esetleg gyors házassági elhatározáshoz vezethet. Ellentmond azonban ennek, hogy a levelezőlapon egy párizsi út tervét emlegeti. Ugyanekkor írja Duschnitz

Alice-nak, hogy, bár most jött vissza Velencéből, „ha arról van szó, hogy magát is éppen Velencében láthatom, bármikor halálos betegen is rohanok, pláne az én drága Veneziámba”.¹⁶ Ugyanitt olvassuk, hogy adriai útját végigkísérte az ideges nyugtalanság és sok veszedelmes képzelődés. Bizalmasainak is gyakran emlegeti őket. Legvalószínűbb tehát, hogy előlük menekülőben igyekszik intenzívebbé tenni valamennyi ilyen levélbeli kapcsolatát. Baróti Marikának írt következő levele is a személyes találkozást és a választ sürgeti.

Kedves, édes, kis lányom, nem tudom, Budapesten van-e még s egészséges, boldog és gondol-e még reám? Az Adriáról, honnan visszaérkeztem (fogalmam sincs róla, merre kellene most már utamat venni?), hírt adtam magamról magának. De erre válasz nem jött. Talán megírtam már magának, kicsim, hogy nagyon talentumtalan levélfíró vagyok. Csak akkor tudhatna meg rólam mindent, ha egyszer, végre, mégis csak szóba állhatnánk egymással. És soha az én leveleimből nem fogja megtudni, mennyire hozzátartozik már a maga személye, levélfírása, elképzelése az életemhez. Most már jobban vagyok, csak a szívem bakafántoskodik néha. Írjon, kicsi lányom a maga

III. apjának

Ez a levél még szintén márciusban, vagy legkésőbb április első két napján íródott, mert április 3-án, azon a napon, amikor Adyn magas láz tört ki,¹⁷ már érkezett egy levél Marikától, aki pár nappal korábban Perjámosra utazott. Ez a levél sem maradt fönn. Legfontosabb közlését Ady és Marika egyaránt április 20-án kelt leveléből következtethetjük ki: komoly kérő jelentkezett. Marika érezhette: hamarosan betöltött 23. életével a közfelfogás szerint legfőbb ideje férjhezmenni. Ugyanakkor aggályoskodott is, hogy mi lesz az Adyhoz fűződő levélbeli kapcsolattal, ha ő már asszony. Megadta továbbá unokabátyjának perjámosi címét, ahol lakik, és ahová Ady leveleit várja.

Válaszát Ady április 20-án küldi Érmindszentről, ahová 12-én, húsvét vasárnapján betegen vitette magát Steinfeld Nándorral.

Kedves kicsi lányom, pár hétig az Adrián kóboroltam, mint tudja. Azután megint a betegség. Kinevet-

¹⁶ Ady Endre *Válogatott levelei*. 455.

¹⁷ Vö. DÉNES ZSÓFIA: *Élet helyett órák*. 2. kiad. Bp. 1967. 178.

tem majdnem magát, mikor Perjámosból a meghülés-től óvott. Az estén 39 fokos lázzal tört ki rajtam az influenza. A doktorok megijedtek, hogy tüdőgyulladás. Pesten, hotelben feküdtem. Tíz nappal ezelőtt hazahoztak Érmindszentre. Jobban vagyok, gyönyörű a tavasz. De köhögök, mint egy gyakorlott tuberkulotikus. Úgy-e ezekután talán régi könnyörületességével megadja a bocsánatot a maga szegény kis apjának? Úgy-e maga írta a temesvári kártyát? Ott van-e még Perjámoson s meddig marad ott? Én mos [!] Erdélybe készülök, de szívesen cserélném föl egy perjámosi vagy, ha nem lehet (s ha lehet) temesvári úttal. Címem mindig a „Nyugat”, honnan bárhova utánam küldik a postámat, mert címemet mindig tudatom. Mi van a maga kis házassági regényével? Nagyon-nagyon áttetszik célzásain, hogy fölkészült már a házasságra. Csak éppen „becsületből” áztatja magát, hogy nem. Isten vele, kis lányom, szeressen tovább is egy kicsit. Ráfér a maga szegény III. apjára.

Címzés a borítékon: Tekintetes Partenschlager János úrnál Baróti Marikának Perjámos (Torontál-vm.)

A postabélyegző kelte: Erészent-Király 1914. ápr. 20.

Két nap múlva Nagyváradon keresztül el is indult Erdélybe, azaz Csucsára, hogy két és fél évi levelezés után végre megismerkedjék Boncza Bertával. Nehezen szánta rá magát. Eljátszik a gondolattal, hogy inkább Perjámosra vagy az oda közeleső Temesvárra utazik Marikát megismerni, noha csucsai látogatását minden valószínűség szerint bejelentette már. Szomorúan komikus és groteszk példája ez annak, hogy a házasság egyik, még egyáltalán nem konkrét lehetőségét hogyan próbálja kijátszani az előbbtől semmiben sem különböző másikkal. A fenti levéllel egyszerre írja Hatvanynak: „A legmulatságosabb, hogy folytonosan a házasság gondolata zaklat, izgat. Tudom, analizálok, s jóelőre siratom, de éppen ezért alighanem megcsinálom. Ne fogadd megdöbbenve, ha majd valami örült házasság történetéről foglak tudatni.”¹⁸

Ugyanazon a napon, tehát április 20-án Baróti Marika is ír Adynak Perjámosról. Három hete van már ott, s az odaérkezését követő napok-

¹⁸ *Ady Endre Válogatott levelei.* 461.

ban, tehát április 1-én vagy 2-án írott levelére eddig még semmi válasz. (Az április eleji levél, mint említettem, nem maradt fönna. Ady előző levele utal rá.) Ismét ír a kérőjéről, aki nagyon szeretetre méltó, hozzájárult ahhoz is, hogy folytatódjék a levelezésük. Sajnos, abba már nem akar beleegyezni, hogy a házasság után Ady náluk lakjék. A sokszor emlegetett utazás tervéből sem lehet most már semmi, mert az ő vagyonának hasznélvezeti joga a nagyanyjáié. Ha nagykorú lenne (ehhez akkoriban 24 évesnek kellett lenni), és kezében volna az örökség, az egészet odaadná Adynak, csak hogy boldog legyen. „Muszáj volna magának elfogadni, édes Apa, mert olyan tiszta szívből, olyan nagy szeretetből és akkora örömmel adnám, mint amilyen nagyon fáj most, hogy csak úgy elgondolhatom.” Tanácsot kér, férjhez menjen-e, hiszen III. apját sem akarná megszorítani azzal, hogy elhagyja. Akárhogyan is lesz, sokat fog írni Adynak, mert kérőjét is szereti ugyan, „de Magát, óh, sokkal jobban szeretem, édes Apám”. Majd a saját keresményéből származó pénzen nemrég vett *Ki látott engem?* Ady-kötet gyönyörűnek mondott verseiről ír.

Nem maradt fönna a válasz Ady április 20-i levelére. Az Est cikkében viszont ezeket mondja Baróti Marika: „Ha akkor én Perjámosra hívom, talán engem vesz feleségül. De én csak azt írhattam, hogy neki nem szabad Perjámosra jönnie. Így elutazott Erdélybe és — megházasodott. Én is férhezmentem.” Mindjárt látni fogjuk, hogy más alkalommal az események alakulását másképpen mesélte el. Az azonban kétségtelen, hogy egyelőre semmit sem tett a személyes találkozás érdekében. Sőt, április 20-i levele újabb nehézségeket támasztott. Rövidesen hazamegy apjához Balatonalmádiba — írja; oda kéri Ady leveleit, de tartózkodóan írjon, hogy csak ő értse. Az aláírás pedig nehogy III. apa egyen, mert akkor az apja megtiltja, hogy levelezzenek. Ady írja csak így: Lajos bácsi. Egyébként bizonytalan, hogy ő maga fog-e tudni írni onnan. Hát ilyesimből Ady nem sok biztatást olvashatott ki egy esetleges nősülési terv megvalósításához. Ha egzaltáltságban és érzelmi szélsőségekben Boncza Berta nem is maradt el a nála három évvel idősebb Marika mögött, az egybekelésre irányuló akarata, sőt elszántsága már a kezdet kezdetén sokkalta szuverénebb egyéniséget és jelentékenyebb embert mutatott Adynak, mint amit az akár a legélénkebb fantáziával festhetett magának a személyesen nem ismert másikról.

Következő fönnmaradt levelét július 22-én írja Adynak Baróti Marika a Jendrassik-klinikáról (ma a SOTE II. sz. belklinikája). Meghült az esküvőjét előkészítő budapesti bevásárlások során, makacs influenzája nem akart elmúlni, ezért a professzor befektette a klinikájára. Adytól már jó régen nem kaphatott levelet, mert szemrehányásokkal illeti: „Édes, jó III. Apám, hát hogy van? Miért nem ír nekem soha? Úgy elfelejtett, mintha soha nem beszélt volna velem,

mintha nem is volnék. Pedig még vagyok.” Adynak a saját házasságkötése körüli bonyodalmi, valamint a szarajevói merénylet utáni krízis aligha csináltak kedvet a levélíráshoz. Egyébként az idézet utolsó előtti mondata az egyetlen a fennmaradt levélváltásban, mely említést tesz a telefonbeszélgetés(ek)ről.

Még a nyár folyamán Marika férjhezment Aradon az odaválási Sztojka Józsefhez, a levelekben emlegetett kőröshez. Persze túl egzaltált és érzelmileg labilisabb volt annál, semhogy új életkörülményei között igazán megtalálja a helyét. Levelei tanúsága szerint vőlegényét nem tudta teljes szívvvel vállalni; akarta is, meg nem is a házasságot vele. A Haladás cikkében azt olvassuk, hogy az eljegyzésről küldött értesítésre (nem maradt fenn) Ady nem válaszolt. Esküvője előtt pedig kétségbeesett lépésre szánta el magát: ismét írt Adynak, ígérte, hogy szakít vőlegényével, Adyt pedig találkozóra hívta a Balatonalmádihoz közeli vörösberenyi malomhoz. Ady nem jött el. Később kiderült — mesélte Marika a cikkírónak —, hogy levelét meg sem kapta, mert mostohaanyja visszatartotta. Ezt a történetet is fenntartással kell fogadnunk. Az Est cikkében ugyanis szintén mostohaanyjának tulajdonított egy levéllelkobzást, az Adynak írt első levelét. Viszont a valóban elküldött első, az 1913. szeptember 30-i levél sokkal kézenfekvőbb okát adja, hogy miért nem küldött már korábban levelet, noha írt is egyet: nem tudta Ady címét.

A levelezés mindamellett nem maradt abba egyikük házasságkötésével sem. 1914. szeptember 26-án és 29-én Marika Pestről levelezőlapot írt Adynak. Az elsőben elmondja, hogy emlékeket ébresztteni kísélt a Hűvösvölgybe. (Most, hogy nincs ott Ady, úgy látszik megjött a bátorsága is — tehetjük hozzá.) A második levelezőlapon érdeklődik, hogy mikor jön Ady a fővárosba. Addig szomorúan nézi a telefont. Tehát asszony létére is a kapcsolatnak csak ezt a közvetített formáját szeretné fenntartani. A levél valami ajándékot is kilátásba helyez. Mivel nem reklamál választ, joggal tehető föl, hogy előző levele óta Ady írt neki, de a levelet Marika nem őrizte meg. Októberben újabb levelet küld Adynak, és egy verset is csatol hozzá. *Távoli, gyöngye hegedőszó az erdőben* címet adta a versnek, amelyben a kapcsolat egy évvel az előtti emlékeit, Ady első leveleit és virágküldését eleveníti föl. Mentegetőzik, hogy most már nem tud a versírással olyan elmélyülten foglalkozni. Ezzel nyilván asszonyváltára céloz. Egyébként férjhezmenetelével levelei is tetemesen megrövidülnek. Ez is csak néhány sornyi. Fényképeket is ígér benne, elküldésükéről az október 30-i levelében olvashatunk, amely választ reklamál a küldeményre. Egyszersmind azt is megtudjuk ebből a szintén rövid levélből, hogy az előző napon Adynak két régebben érkezett levelezőlápja akadt a kezébe, amelyeket a szekrényébe tett, és megfedkezett róluk. Ezek a kártyák sajnos szintén nem maradtak fenn.

1915. február végén vagy március elején Ady ír Marikának. Ezt a levelet sem őrizte meg a címzett, csak a válaszból tudunk egyet-mást róla. Marika Budapesten válaszol a levélre, mely tudatja, hogy írója beteg volt. Ez a betegség Ady február közepi altatómérgezése majd egyheti ápolása lehetett a Városmajor Szanatóriumában, ami lezárta a házassági engedély megszerzését célzó budapesti tartózkodását. Február 21-én utazott vissza Csucsára, minden bizonynyal onnan írt Marikának. Ez utóbbi tud már Csinszkaról is, és csókokat küld neki. Megemlíti, hogy Bertuka nevét először hibásan olvasta, megköszöni, hogy csókoltatja őt. Ezek szerint Ady fönnt nem maradt levelei között volt egy, amelyben beszámolt Marikának a menyasszonyáról, és megírta neki, hogy az csókoltatja. (Csinszka előszeretettel volt kedves és barátkozó vőlegénye majd férje nőismerőseivel. Tervezgette, hogy egyszer Lédának is kezét fog csókolni hálásan, amiért megőrizte neki Adyt. Marikának írt leveleiről mindjárt szólunk.) Marika kéri Adyt, hogy írjon háziasszonya címére (úgy látszik, albérletben laktak Pesten, amíg vissza nem utazott férjével annak lakhelyére, Aradra), leveleit azonban elolvasás után sajnos el kell égetnie a férje miatt, aki haragszik ezért a levelezésért. Ha Pestre jönne Ady, találkozhatnának, és együtt sétálhatnának, bár ő sem marad itt két hétnél tovább. Megemlíti, hogy nemrég az az utcán szembe jött vele Ady, ő fölismerte, de nem szólt neki. Kétséges, hogy igaz-e az állítása, hiszen később mindig azt mondta, hogy soha nem látta Adyt.

Marika leírásában maradt meg Adynak egy további levele, tartalmából ítélve a házasságkötést követő hónapokból.

Kedves, kedves én leányom, megkaptam régi kedves-ségével írt, szerető levelét, bár megvallom, hogy megérteni nem mindenben tudom most magát. Örülök, hogy a betegségen túl van, nagyon aggódom magáért. Miért választott, ha nem boldog? Fáj, hogy nem boldog, s nem tudom miért?! Nem akartam, nem tudtam írni: még élek. Már nem tudtam schol helyemet találni, ödöngtem céltalanul s itt kerestem a házasságban menedék-csúcsot. Nem találtam ezt se, sehogyse, mindegy minden. Írjon nyugodtan, leveleim az én leveleim csak, senki se nyúlhat hozzájuk. Szeretném már Magát látni. Tudasson, ha majd Pestre megy. Isten vele, drága kis leányom. Írjon szerető fogadott apjának.

A hagyatékából Adynak még három, közelebbről nem datálható levéltöredéke került elő Baróti Marika kezefrásával.

Ha én megint jobban leszek, amit remélni alig tudok,
írok Magának édes kis leányom! Hogyan van? Sok-
sok a régi szeretettel.

Kis leányát régi szeretettel üdvözli és kéri türelemre
legközelebbi levélírásig szerető III. apja Adyja

Kis leányom, rövid az Élet, szívlelje meg mindazt,
amit mondtam és gondoljon reám Ady
Az Élet rövid, hosszú a Halál, Boldog az akit készülve
talál. Én elkészültem Búcsúzásra!

Az Ady–Baróti Marika kapcsolatról beszámoló mindkét újság-
cikkben az áll, hogy az utolsó években Ady helyett inkább a felesége
írt Marikának. Helytálló a közlés, mert dokumentumok tanúsítják.
Csinszkanak három terjedelmes levelét őrzi az Országos Széchényi
Könyvtár Kézirattára, ahová azok Sztojka Józsefnek, Baróti Marika
férjének második felesége útján jutottak.¹⁹ Hozzájuk csatlakozik ne-
gyediként az a megcsonkított Csinszka-levél, amely Ady leveleivel
együtt került a Petőfi Múzeumba. Nem kerültek elő viszont Mariká-
nak az 1915 márciusa utáni időből való levelei, noha a válaszokból
tudjuk, hogy többször és hosszan írt Adynak, ill. Adyéknek.

Ady leveleit természetesen egész terjedelmükben közöljük, a
Csinszka által írottakból viszont csak azokat a részeket, amelyek
valamilyen vonatkozásban állnak Adyval. Tehát adalékokkal szolgál-
nak a házaspár életkörülményeihez, leírják környezetüket, beszámol-
nak olvasmányaikról. Ez utóbbiakkal kapcsolatban ugyanis aligha
képzeltethető el, hogy azok a könyvek, amelyek Csinszkanak élményt
szereztek, és ezért megemlíti vagy ajánlja őket Marikának, ne fordul-
tak volna meg Ady kezén is. Ő magától tudjuk például, hogy Jókai
regényeit újra és többször is elolvasta Csucsán (ahol apósa könyv-
tárában találhattott rájuk).²⁰ Nyilván feleségétől is elvárta, hogy köves-
se példáját, mert Csinszka 1915. szeptember 19-i levelében ezt írja
Marikának: „Most Jókait olvasok, nem szeretem, de ismerni aka-
rom.”

Az Ady házaspár 1915. szeptember 20-ától 30-áig tartó második
érmindszenti látogatását megelőző napon írja Csinszka sietve ezt a

¹⁹ Jelzetük: Fond 74/136.

²⁰ A földmádt Jókai. Nyugat. 1916. május 16.

tízoldalas levelet Marikának. Bevezetőül megköszöni levelét, és biztosítja őt, hogy mind a ketten nagyon kedvesnek tartják Marika lényét. Majd élete történetét mondja el a házasságáig, és leírja ruhátárát, valamint önmagát. Önjellemzésének summája: „A gőgöm, az akaratom és a tudatosságom van olyan erős majdnem, mint az Ady Endréé.” Ezek után együttélésükről és az olvasmányairól ír:

Az életünk szertelen. Nappal délig aszunk — este dolgozunk. Egyet fájlalok, hogy Bandi nem szeret járni, s így én is ülök többet a szükségesnél. — A nyarat egy nyolcszobás kis villába [!] töltöttük, mit ha egyszer ízlésünkre átrendezünk talán, egy kis csodafészek lesz. — Olvasunk sokat, írunk, játszunk, néha egy hétig jó pajtások, néha egy hétig örülten egymásra éhes — emberek vagyunk, kiknek minden érintésük tragikusan szent, szép, és igaz találkozás. — Tieidnek nincs igazuk, hogy eltiltanak tőlünk, rasszban, érzésben csak komolyat, tisztát és igazat adunk és adhatunk. A szabad, vagy ha úgy tetszik bohém élet, csak akkor csúnya és szomorú — ha piszkos körmök, adósság és üres gyomor járnak vele. [.]

Igaz — az olvasásom.

Antal Sándornak olvastam most a novelláit, tehetséges, okos, eredeti éjszaki írások. Francia könyveket olvasunk sokszor — France, Willy, Rolland stb. Baschkirtseff memoíárjait (ha nem ismered — okvetlenül olvasd el) és Kóbornak *Ki a ghettóból*-ját, ezt pedig biztosan olvasd el, Marika, szép, megrázó, zsidó történet. Most Jókait olvasok, nem szeretem, de ismerni akarom. — Öllelek

Bertukád

A nyolcszobás villa a csucsai Boncza-vár. Ezt a kastély-benyomását keltő építményt, Alpár Ignác művét, csak nyáron lehetett lakni, mert akkoriban még nem volt alápincézve, és amint hűvösebbre fordult az idő, elviselhetetlenül nyirkos lett. Adyék állandó csucsai lakhelyéről, a kis házról a következő Csinszka-levél ad részletes leírást. E levélből hosszabban idézünk.

dec. 9. 1916. Csucsá.

Édes kis Marikám.

Rég akartunk írni neked, s hogy nem történt meg, oka a háború, a változások, meg hogy nem voltunk biztosak a Te körülményeidről sem. Ne haragudj, hogy kedves, hosszú írásodra megint csak én válaszlok, de látod, Bandi úgy tartja, hogy nekem könnyebb munka ez, mint neki, akinek mestersége és kenyere az írás. Aztán meg egyek is vagyunk mi nagyon ahhoz, hogy tapintatlanul, csúnyán és bourgeois-módra nyúljak az ő privát dolgaihoz. [...]

Most nagyon bájosan élünk itt Csucsán. Egy egészen kis külön téli fészkünk van. Bár nem régi és nem is fedelmi, nekünk mégis a Kis Trianont juttatja eszünkbe elvont ezer intimségével. Egy elő-, egy fürdő-, egy háló- és egy férfiszoba. A hálóba fehér festetlen fa garnitúra és torontáli divány, a férfiszoba pedig sárgásfehér, fényezett, nagy falbaépített könyvszekrényével, kis, tükrös ajtajával és fehér íróasztalával és falaival — végtelenül kedves. Két hatalmas kertre nyíló ablaka és egy nagy üvegajtaja van, és egy hatalmas angol bőrgarnitúrája barna. Itt élünk, szeretünk és dolgozunk.

Nagy örömünk a gyönyörű, nagy, hegyen épült park, ami sohasem ilyen gazdag, meseszerű és túlnőtt perspektívájú — mint most, virágtalanul.

Bandi most egy hosszú novellán dolgozik. Karácsonyra meg kell jelennie. — Én egy furcsa, régies, keresztiszemes szőnyegen varrok, olvasok, bútorokat és jövőt tervezek, s intézem a Bandi levelezését. [...]

Ebédelni Nagymamához följárunk, tőlünk 3 lépésre levő lakásába. A napokban megjött egyetlen katonafia, s így nagy az öröm.

Tavasszal négy hónapig Pesten voltunk. Részben a Magyar Királyban — részben a Városmajor szanatóriumában. Esténként pontosan bevártuk a Márványmenyasszonyban a zárórát. Pest nekünk egy időn túl —

túl mozgalmas és fárasztó, bár a vérünk ezt is megkívánja.

A Nyugat tavaszi matinéja csodás volt. 3—4000 embernyi lelkes közönség előtt olvasta fel Bandi két legszebb és legerősebb verses darabjait. [!] Imponálón sok volt a csillogó szemű, drága, lelkesült fiatalság.

Marika, nekem *kell*, hogy nagyon, tombolón, eszte-lenül és áldozni tudón szeressék az uramat. A fiatalság mindég imádnivaló, akkor is, ha igénytelen, és akkor is, ha imponálón sokat, *mindent* akar. Hogy Bandi is így adja magát, az céltalan és szükségtelen. Neki *kívánságnak, vágyak vágyának* kell tudni maradni. Ez a legfiatalabb, legmaradandóbb sors, a beteljesülés *nem* az sohasem. [. . .]

A nyarunk itthon fürdés, napkúra, Schöpflin és Balás[z] Árpád társaságával kezdődött. Aztán jött a mindent fölforgató menekülés, rajtunk keresztül. Idegenek és rémületek tanyája lett az otthonunk. Jöttek katonabarátok, átutazások és búcsúk is. Ősz-szel két hétig Érmindszenten voltunk. Ottan én nagyon szeretek. Olvasni: két szép könyvet olvastam mostan. Az egyik érdekes — mert érdekes és mert asszony írta. Olga Wohlbrück — Barbárok. A másik az életem legszebb és legfinomabb művészi örömei egyike, Thomas Mann: Halál Velencében. — Élveztem még Babits: Recitativóját [!] is. [. . .]

Csinszka levelei arra engednek következtetni, hogy Marika panaszkodott: férje és annak családja hevesen ellenzi kapcsolatát a „bohém” Adyék-kal. A kapcsolat persze csak levélbeli, hiszen Ady-val sohasem, Csinszkával pedig csak annak férje halála után fog egyszer-kétszer találkozni — ahogy a riportokban elmondja. — A levélben említett novella valóban Ady legterjedelmesebb és talán legjelentősebb írása ebben a műfajban. *Régi tavaszi háború* címmel a Nyugat 1917. évi első száma közölte. A folyóirat tavaszi matinéja a modern magyar irodalom nagy jelentőségű háborúellenes megmozdulása volt 1916. március 26-án, a Zeneakadémia nagytermében. Csinszka túlbecsüli a hallgatóság számát, mert oda kétezer-nél többen

aligha fértek be. Érthető viszont a tévedése, mert a visszaemlékezők tanúsága szerint az est hangulata valóban izzó volt.²¹ Ady *A mosti március* és *Az Akarat cselédjei* c. verseit olvasta föl. Megrázó élménye volt 1916 őszének a román hadsereg erdélyi betörése, és az előle menekülők áradata a „borzalmak tiport országútján” — ahogy az *Ember az embertelenségben*, a háború idejének egyik legnagyobb Ady-verse nevezi a Csucsán átvezető Kolozsvár–Nagyvárad-i műutat.

Csinszka következő levele szintén Csucsán íródott, nem sokkal az Ady házaspár 1917 eleji pesti tartózkodása után. (A postabélyegző kelte: 1917. március 23.) Különleges érdeklődésre tarthat számot a 12 oldalas levélnek a Veres Pálné utcai lakásról adott részletező leírása.

Írnivalóim tömegéből Hozzád menekülők, édes kis Marikám, kinek igazán régen tartozom köszönettel, szeretettel és sok írnavalóval.

Komoly, az életen túllépő dolog tartott vissza. Meghalt az édes Apám.

Különös egyéniség volt. Egy Jócai-ember. Geniális, makacs, okos, erőszakos, ezer rejtett jóságú, s az életet nagyon szerette. Úgy halt meg, hogy Bandit sohasem látta. Márciusba [!] találkoztunk volna, mert ő be akarta várni kétéves házasságunkat. Nem sikerült a tervünk, január 5-én megölte a szíve.

Nagyon megviselt bennünket.

Januárt, februárt Pesten töltöttük, rengeteg elintéznivalónk akadt és van ma is. Súlyosbítja a dolgunk, hogy ősztől kezdve Pesten is lesz lakásunk a Veres Pálné ucca elején, s ennek a berendezése, tervezése minden időmet leköti.

Nem lesz nagy lakás, de kényelmes, meleg és a mienk. Első emeleten, villany, gáz, lift és központi fűtés, a város szívébe [!] és mégis csendes helyen. Egy kis hall-szerű előszoba, három lakószoba, fürdő, konyha, kamra, cselédszoba és egy kis balkon. Nem túl nagy, hosszúkás alakú szobák, de nem is levegőtlenek, s ami rendkívül bájos: ajtók, ablakok és falak hófehérek lesznek. Az előszobába kis, magatervezte

²¹ Vö. SZENTIMREI JENŐ: *Rólad álmodott, Erdély*. In: *Babits Emlékkönyv*. [Bp. 1941], 93–94.

világos gyékénygarnitúrát csináltattam, két kis fotel, egy kis kerek szék, egy lilás kretonnal (nagyon kedves kis virágos tapéta mintája van) és üveggel borított asztal, egy ugyanilyen kretonból és bambusznádból összeállított tükrös fogas és egy lila és sárga krepdesinből összeszerkesztett függő gyékénylámpa. Sok virág, ide vezetődik a telefon, s a három pár üveges ajtón és nagy, kettős ablakon egy iparművésznővel öszszetervezett sárga krepdesin vitrázsok.

A székeken furcsa kis paraszt-párnák, s a földön egyszínű — vastag halinaposztó. Itt a színhatás — talán lila és világossárga lesz.

A közbelső szobából egy ebédlőszerű kis biedermeier szalont tervezek. Fehér lenbatiszt richelieu-függönyök (ez is inkább vitrázs-szerű), egy — hatágú, régi — gyertyatartós bronzcsillár, egy fiókosszekrény — rajta két régi ezüst girandol és egy régi ezüst szamová. Egy szép, kis, szintén korabeli üveges kredenc, egy öreg tükör, pár régi kis családi kép, egy üveges vitrin — benne eléggé jól fejlődő porcelángyűjteményem.

A szoba közepén egy egytalpú kerek asztal és egy Nagymamától kapott, gyönyörű, régi, hajlított, lengyelországi garnitúra. Pasztellkék selyembrokáttal szeretném behuzatni — simával, vagy apró ezüst virágossal.

A Bandi szobájába jön egy szép régi ágy, egy kis toilette, két szekrény, egy perzsával leterített nagy divány, sok párna, egy nagy fotel, egy szép íróasztal, sok könyvespolc és sok színes könyv rajta. Az ablakon fehér kalotaszegi függönyök. Itt nem lesz plafonvilágítás, csak a toilette-nél egy egykarú fali gyertyatartó — s az íróasztalon egy szép régi álló cloisonné-lámpa nagy, mattzöld ernyővel.

Ebbe a szobába [!] a színek, azt hiszem, sárgák lesznek, de kicsit bronzos, aransárgás.

Az én szobám rózsaszín és lila — szóval matt. Lesz benne egy nagy, sokfiókos, könyvrekesszes és íróasz-

talos régi szekreter. Egy nagy karosszék, virágos brokát. Egy kis munkaasztal, egy nagy szekrény, egy álló toilette-tükör, egy toilette és — egy — régi óriás kettős-ágy, ami nappal diványszerűen vetődik be és sok-sok színes párna van rajta.

Itt sincs plafonvilágítás, csak egy nagyon szép, virágos ernyőjű, régi rokokó talpaslámpa. A függönyök fehérek, vitrázsok lenbatsitzból — széles, aprókötésű törpés filet kézi betéttel.

Kevés kép a falon, kevés ezüst és kevés porcelán a szobákba, [!] s a földön kevés, de szép szőnyegek. Néhány szép kézimunka. A parketten egyszínű vastag halinaposztó.

Ketten vagyunk, a szomszédból hozatunk kosztot — így egy bejárónőt fogok tartani reggel, és állandón egy kis pikkolyszerű fiút, akit mindenre betanítok, ami a tisztaságot, csöndet és pontosságot illeti.

Remélem — amennyire most tervezni lehet, ősz közepére készen leszünk. — Akkor, ugye, felkeresel bennünket, ha Pesten jársz.

A képeid nagyon kedvesek. Jó kezed és jó szemed van, kislyány. Bandi külön készül megköszönni őket, de egyúttal ki is kapsz tőlünk. Mert ez túlzás volt. Mi nem tudunk neked helyette hasonlóan szépet és értékeset küldeni. Amit most kapsz tőlünk, az nem is revans, csak Pesten jártunk, és ha már nem írhattunk, hát rád gondoltunk mégis. Ezért vedd őket szeretettel. A gobelin-gombokat Bandival választottuk i parművésznél, fehér ruhán egészen kedvesen és eredetin hat — talán.

A kis fababa is onnan származik, és Bandi küldi Magduskának. Úgyis nagy a cselédhiány, ez egy istenfélő, jámbor falusi szűznek látszik, talán beválik. A kis zsebkendőt én küldöm Neked, Párisba [!] vettem annak idején, s a szagába és színébe még ma is benne érzem

azt a drága, szép, tegnapi világot, amitől eltiltott a háború. Küldöm az Aranykéz uccai szép napokat. Vannak benne jók is, gyöngék is. [. . .]

Egyébként jól volnánk, csak Bandi most — tartós jóllét és jóság után nagyon meghült. Ma ágyba dugtam, mert egy kicsit lázas, és nekem nagyon kell vigyáznom reá, mert ő igazán mindenem. Rajta kívül senkim és semmim nincs.

Maga a jóság, finomság, szépség és megértés, ma már győztem is egy kicsit, és visszatartja magát sokmindentől, ami káros. Olyan jó, amilyen csak a gyerekek tud lenni, és olyan biztosan megérzi az igazi szeretetnek a féltő, megtartó szavát. A szobánk egy virágoskert. Sok, sok fehér azeleánk nyílik, a jácintok és tulipánok is, napsütéses, drága tavasz van. Úgy — bánt, hogy az urad nem érti és nem érzi meg, mennyire közénk való vagy te, és mennyivel szebbet, jobbat, nekedvalóbbat adnánk mi neked, mint az a pár liba aradi asszony, akiktől biztosan nem tilt el. [. . .]

Nem ismerjük az Adyéknek küldött Marika-festette képeket, így az sem dönthető el, indokolt-e vajon a megajándékozottak mármár szemrehányó hálálkodása az értékes darabokért. Ha Marika képzőművészeti talentuma nem múlta fölül az irodalmi, úgy aligha. A képeknek egyébként azt megelőzően kellett Csucsára érkezniök, hogy Adyék Boncza halálhírére a fővárosba utaztak; tehát valószínűleg karácsonyi ajándéknak szánta őket küldőjük. Felesége leveléhez — és nyilván az ő unszolására — Ady külön lapon a következőket írta:

Kicsi, kedves lányom ágyban ceruzával kell írnom magának két szót s bejelenteni, hogy nem sokára komoly levelet írok. Egyelőre annyit: túlzottan megajándékozott bennünket, de kedvesen csinálta — s ez az enyhítő körülmény. Régi szeretettel üdvözlí

Endre apja

Ady lapját, az utolsót, amit eredetiben megőrzött, Marika kiemelte a levélből, és beragasztotta az Ady-levelek albumába. Csak tartalmi összefüggéseik alapján lehetett tisztázni a két írás kapcsolatát.

Az Est már többször idézett cikke is beszámol egy ajándékozásról. Eszerint Marika egy ezüstgyűrűt küldött Adynak, ami állítólag halálakor is az ujján volt, és ezzel együtt temették el. Csinszka pedig egy láncon függő, csepp alakú kővel viszonyozta az ajándékot. Minderről a fennmaradt levelekben nem esik szó.

Csinszka utolsó, csonkán fennmaradt levelét tartalma alapján 1918. június végére lehet datálni, mert nem sokkal azután íródott, hogy Adyék a fővárosból Csucsára érkeztek. A megmaradt részekben pesti élményeiről számol be Csinszka. Az Est cikke közli a levél néhány mondatát a Veres Pálné utcai lakásról. A nyomtatásban megjelent rész ki van vágva a levél eredetijéből. A cikk szerint Ady ezt írta Csinszka levelében: *Kis fogadott leányát régi szeretetben, jó emlékezetben őrzí²² meg és kíván neki kedvet, bátorságot az élethez Endre bátyja.*²³ Kétséges, hogy ezek a szavak az említett levélhez íródtak-e, mert annak éppen a vége, ahová a párszavas üzenet a leginkább illik, csonkítatlanul megmaradt, és ott nem szerepel. Az is lehetséges viszont, hogy külön lapon álltak, ahogy az előző Csinszka-levélhez, mellékelte Ady-sorok.

Szóljunk végül röviden a furcsa kapcsolat nem kevésbé furcsa záróakkordjáról. Amikor a halálos beteg Adyt a Liget Szanatórium-ba szállították, Marika értesítést kapott erről Csinszkatól. De nem ő hanem férje, Sztojka József és féltestvére, az akkor 20 évesen orvosi tanulmányainak kezdetén álló ifj. Baróti Lajos ment el a szanatórium-ba. A Petőfi Múzeumnak 1976. december 1-én adott interjúbán Baróti Lajos így számolt be a látogatásról: „Én mentem meg Sztojka, ketten látogattuk meg Adyt a szanatóriumban. Ez körülbelül egy héttel lehetett halála előtt. Borzalmas látvány volt. A szanatóriumi kis szoba — a földszinten volt, úgy emlékszem — teli volt füsttel. Ady feküdt az ágyban. Csinszka bemutatott bennünket, de Ady csak a kezét tudta kidugni a takaró alól. Így kezét fogtunk, de beszélni nem tudott. Oldalt feküdt, a szája alatt volt egy tál, és állandóan folyt bele a nyála. Legalább tízen voltak ott a szobában. Ismerősök, fiatalok, nagy csevegés volt és cigarettafüst.”

Maga Marika egészen másképp meséli a két újságcikkben a találkozássra tett utolsó kísérletét. Eszerint Csinszka értesítését Aradon kapta, ahol akkor élt. Vonatra ült, és Ady halálának napján érkezett Budapestre. Amikor az újságokból értesült a hírről, férje tiltakozása dacára kiment a szanatóriumba. A holttestet azonban már a Nemzeti Múzeumban fölállított ravatalhoz vitték. Utánasiették, de mire odaért, a koporsót már lezárták. Így holtában sem láthatta Adyt.

SCHWEITZER PÁL

²² A Haladásban: őrizte.

²³ A Haladásban: Bandi apja.

EGY ADY-KÉZIRAT SORSA

Mikor végleg elhagytam Magyarországot, némileg kegyeletképpen elhoztam magammal Apám néhány írását s köztük ezt az Ady-kéziratot is, amit még iskolás koromban adott nekem Apám. Azóta mindezek íróasztalom fiókjának mélyére süllyedtek; csak akkor vettem elő őket, amikor ifjúkori visszaemlékezéseimet írtam. Így bukkant elő ez az Ady-kézirat — egy ideig azt hittem: másolat, elfeledkezvén Apám eredeti gesztusáról, annyira szinte gyermekesen „olvashatónak” véltem. A Magyar Hírek egyik száma közölt egy Ady-facsimilét, abból láttam, a kézirat valódi. A ceruzával írt szöveg halványodik, a papír sárgul — de a vers megmarad.

SCHÖPFLIN GYULA

EGY ELFELEJTETT ADY-CIKK

Ez a cikk az Ady kritikai kiadás általam sajtó alá rendezett IX. kötetéből maradt ki. A Huszadik Században találtam rá a—y. betűjellel.

A kis cikk egy riviérai utazás emléke, onnan küldhette haza Ady, mert mikor a lap *Kortörténeti jegyzetek* című rovatában megjelent, a költő még Franciaországban tartózkodott. Az Apponyira történő utalásnak az a háttere, hogy kultuszminiszter korában Apponyi magyarországi ösztöndíjakat alapított festők részére, nehogy külföldi tanulmányútjaikon nemzetköziséget szívjanak magukba.

VEZÉR ERZSÉBET

UTAZNAK A MAGYAROK

Egyiptom, Dél-Olaszország s az olasz és francia Riviéra tele van magyarral, mert talán sok a pénzünk. Avagy kevés a pénzünk s ezért — mindegy. Annyi bizonyos, hogy sok az igényünk. Sok mindent megkívánunk, amihez nincs jogunk, sok mindent teszünk, amihez még a kedvünk is hiányzik. Valami francia tréfás írást olvastam, a sznobok nagyszerű hivatásáról. A sznoboknak, az utánzó, affektáló senkiknek már

sokat köszönhet az emberiség kultúrhistóriájára. Ha a magyar ember utazik élvezet nélkül, Nietzsche szavalja megértés nélkül, esetleg propagandát csinál az alkalmasabb és becsületesebb, más magyarok között. Utazni, idegenben látni a magyar embert pláne nagy élvezet, szinte pokoli. Nincs olyan zugolya a világnak, ahonnan egy kis elégedetlenséget ne vigyen még a legkorlátoltabb magyar is. Bíró Lajos, nem az író, hanem a vad emberek között utazó, valósággal megremült, amikor Magyarországra visszaérkezett. Mert *extra Hungariam non est vita*, de ilyen elmaradt élet nincs is sehol. Ha a magyar ember akárhová is, de kiteszi a lábát a határon, lázadó magyarként tér haza. Nekünk pedig szükségünk van a lázadókra, sok-sok lázadóra, mindenkire, aki elégedetlen. Szegény néhai Tóth Béla, ha valami kis hasznót mégis mívelt az írásaival, azért mívelte, mert szerette az utazást. Jó dolog az, ha keresztszegi Keresztszeghy és lépmezei Schwartz úr utaznak, akárhová, de mennek, látnak, más ételt esznek, más embert, más rendőrt és sok egyéb mást látnak.

Tíz év óta lett divat Magyarországon az utazás, s ez egyik reméltető jele sok olyannak, ami ma még távolinak látszik. Nem hiába érezte meg Apponyi Albert, hogy Párizsba nem szabad engedni magyar tudósokat és művészeket. De alapján, ha ő végiggondolja a dolgot, sehova se szabad a magyar embert engedni. Mert mindenünnen, s még a pelyva-emberek is, az elégedetlenséget hozzák haza. Így is legyen, s én szeretettel nézem külföldi bolyongásaimban, ha találkozom velük, a legkönnyebb, legsemmibb magyarokat is. Minden utazó magyar fölé egy tucat agitátorral, s örömdolog az, hogy utaznak a magyarok, sznobok és valakik.

(a—y)

Husadik Század, 1909 május, 492. l.
Kortörténeti jegyzetek

Valaki utavált belőnk.

(Schopflin Aladárnak küldöm.)

Unakozok s haragra irítlak,
Borondosam füvesek vagynak,
Fajdalmasok és bicsúzóak
S milyen füvesen nézünk magunkat
S milyen füvesen néztek most minket.
Alados-kő ránk nem juthat
S meg a sültösdöttem, szédültem,
Süstörög a folt-folt a tüzből
Panaszgal égünk, lángolunk.

Mint elárvult pipere-aszta,
Mint falmak fordított kútja
Olyan a belkünk, kőr, maraszta
Valakit, ki már nincs velünk,
Ki után ajult búval nézünk.
Egy régi, kényes, édes daniát,
Kezdetlen szívet tirakint,
Bemunkásgadtat: atyomgy-résznél.
Valakit, kiért hiú voltunk,
Aporodok s újra dalnokok.
S kit idvarunkban idvaroltunk.

9
*
Ingünk s mint rósz formák bedőlünk,
Vagy nemcsak innen kongnak,
Kölykösen újok gemünk:
Valaki itavalt belőlünk
S nem vége erre senki más,
Milyen magános férő-porba
Sét a szemünk, lett a szívünk
Szenvednek is szenvednek sorsa,
Mert aszom, végünk elhagyott.

*
Tém bűdjük szeretni magunkat
És nem hiszünk el, hogy szeretnek,
Akombakomos szépet
Idegen, város embernek
A régi fűszal nem ~~szépet~~ írunk,
Mert mi csak magunknak bötölünk,
Aszom-émelek, szeretlen,
Érté voltunk jól, ha jól voltunk
És kacérol és kűtlenek.
És most sirva megövezgedtünk.

Ezer sz. fáj, száz gyűze, nyűg
 Siránkozik, pityergő gyámlon
 S onlatogó, árva szívünk
 Ezer fájat, száz halál, száz fájjon
 S e feregy fájat fáj nekünk.
 Kopón az arcunk, kopón minden,
 Kopón a világ s a szívünk
 S minden világ a reményben,
 Mi hiért, s kériért galambon,
 Özlönjünk, gazi valónk,
 Kiszabadt belőlünk az aszony.

Ady Endre.
 = =

TALÁLKOZÁS A „TRÓNTALAN KIRÁLYYAL”

Az élet és alkotás sokszor meglehetősen ellentétekben kifejeződő egységére, a külső szemlélőnek sokáig rejtett törvényszerűségeire Laczkó Gézát az Adyval való első találkozások döbbenettették rá. Az Ady-irodalom eddig kevésbé ismerte vagy tartotta számon — néhány nagyobb tanulmányát kivéve — Laczkónak Adyról írott emlékezeit. Bizonyos, hogy ő, aki pedig vallotta, iszonyú kötelezettség az emlékezés, mert amit nem ír le, örökre elvesz, elenyészik — elég szemérmesen hallgat Adyhoz fűződő személyes emlékeiről. A magyarázatot talán az eddig lappangó, az Ady-kutatás előtt ismeretlen Laczkó frások — amelyekből a legjelentősebbet itt közöljük — adják meg.

Az Adyval való megismerkedés nyers tényeit — amelyre a között emlékezés épül — Laczkó és Kuncz Aladár elbeszélése nyomán Bóka László jegyezte le és tette közzé. (*Válogatott tanulmányok*. Bp. 1966. 881–882). Eszerint Kuncz Aladár vitte el Laczkót abba a budai kocsmába, ahol Ady tanár barátaival találkozni szokott. Ady sértően és lekezelően bánt Laczkóval, többször szándékosan kezét sem fogott vele. Ez őt végül is annyira felháborította, hogy a legközelebbi találkozásnál arcába akarta loccsantani a bort. A költő azonban hirtelen hangot váltott, tüntetően kedvessé vált, kocsimákba, kávéházakba cipelte magát.

A találkozás dátumát 1907 végére vagy 1908-ra tehetjük. Laczkó ekkor már a Veres Pálné Felsőbb Leánygimnázium tanára. Érzékeny, könnyen sebződő lélek, diáktársai az Eötvös Kollégiumból úgy emlékeznek rá vissza, mint komor, szarkasztikus egyéniségre. 1907-ben már megjelent verskötete, a *Solo solissimo* — címében is a magányosságra utal. A versek a századforduló lírai modorában íródtak, nyelvben, stílusban konvencionálisak, de az érzelmek valódiak, s kifejeznek egyfajta attitűdöt, egyfajta viszonyt: szerzőjük az írást tekinti legtermészetesebb kapcsolatának a világgal, az írást, amely megváltja korán jött szorongatásaitól, az akarat cselekvésben kifizetni nem tudó tétozásától. Laczkó — bár sokat olvasott — furcsa véletlenként Ady verseit nem ismerte s így előbb találkozott az emberrel, mint a költővel. S a nyers, fölényes gúnnyal szemben tehetetlen volt. S hogy Ady „gonoszkodásai” valóban mérgező tüskék maradtak, mi sem mutatja jobban, minthogy többször próbált szembenézni velük, megérteni, elfogadni, társadalmi indokait megtalálni.

S később Laczkó valóban hittel és szenvedéllyel „szóban és írásban” vallotta, hirdette, szolgálta Ady költői nagyságát, a Vörösmarty Akadémia ülésein éppúgy, mint az Ady-emlékszobor-bizottságban. Íróársairól rajzolt portrékban, a kortárs-irodalomról készült tanulmányaiban, vitacikkeiben mindenütt Ady a példa és a mérték.

Megismerkedésüket követően nemcsak az *Új verseket* olvasta el, de azzal hódol a költőnek, hogy megírja az első, szinte „úttörő-jellegű” tanulmányát *Ady költői nyelvéről*. (Nyugat, 1909. I. 569–86.) Adyt „nyelv-művésznek” tartja, de az *Új versek* és a *Vér és arany* még nem a nyelv forradalmi megújítóját mutatja. „Vizionárius”-ként jellemzi, akinek nem a szókincse vagy a mondattana új, hanem nyomról nyomra kimutathatóan „hihetetlenül új és gazdag a stílusa”, a köznap szavakból, mindennapos fordulatokból teremt költszetet. Későbbi tanulmányaiban a magyar nyelv három nagy forradalmi megújítójaként Vörösmartyt, Aranyt és Adyt nevezi meg.

S a költő halála után az emlékezés még friss koszorúi közt a Nyugatot Ady-emlékszámban az ő tanulmánya is szerepel, amelyben megfejtí – a kezdetben oly idegenül szemlélt – „szertelen lobogások” igazi értelmét. A lázadás sajátos formája volt ez.

„nemcsak eszmei, de tárgyi tiltakozás a fennálló rend ellen, erkölcsi tartalma: Jogom van az élethez . . . lázadó volt, aki a szellem erejének feltétlen jogát hirdette mindahhoz, amivel születte társadalmi rendünk a vagyoni kiváltságosait halmazza el . . . az ő életformája valóban a kalapácsos vörös ember, aki sújt, egyre sújt – de maga előbb omlik össze mint a bástya, amelyet ostromolt pörölyének zuhanásával” (*Ady életének tanulságai*, Nyugat, 1919. 246–47.)

S a hang még drámaibb, az emlékezés még vádlóbb Ady alakjának megidézésével, halálának negyedik „bús és gyászos” fordulóján, a még „fából való fejfa” tövébe, ahol szinte dantei látomásban merül fel előtte a „csapzott hajú homlok”, a költő testi és szellemi valósága.

„Ady Endre, a diósiadi közül való, mint ember, súlyos végzetet jelentett mindazoknak, kiknek közük volt hozzá. Herkulesi törzse, gyöngye, formátlan, beteges lába hosszú erős karja, nagy feje, dús és elnyúló szálú zsirosan fekete haja, ciklopszi ívelésű vastag szemöldöke, nagy sötét szeme, asszimetriás arca, fájdalmas ferdébe vonagló duzzadt ajkai, finom és távoli udvariassága s a belőle mint tengerből sziklaként kibukkanó nyerseségei, kötekedő természete, zsarnoksága, büntető és jutalmazó királyi gesztusai, bőkezű galleriája és pénz kikövetelése, terhes barátsága és szétzúzó ellenségeskedése, szeretet és szerelem igénylése, az elhasznált érzés vad kirugása, sértő közönye s lángokat gyújtó felénkhajlása, egész összetett és különös lényé súlyos végzetet jelentett szerelmeinek, barátainak, fegyvertársainak.” (Reggeli Hírlap, Miskolc 1923. január 28.)

S Mórca Erdélyéről szólva: elsőnek ismer rá Báthory vad lobogásában a sírba hanyatlott költő-fejedelem vonásaira.

„Báthory szép ember, gyönyörű hím, cigányos képű, szemébe csapzott, dús fekete hajú, gigászi méretekre szabták testét, indulatait . . . Ha költőnek születik . . . ő tör be Dévénynél az új időknek új dalaival. (*A történelmi regény és Mórca Zsigmond*, Nyugat, 1922. 1255–60.)

Az Ady emléktábla avatása újra felszítja a torló napok hamujába fúlt emlékeket. Amikor leírja, hogy még a háziúr is szégyenkezett, mert rosszul fizető lakójában nem ismerte fel a zsenit, ő is mérlegre teszi korábbi magatartását, s előbbi vallomásának valóságát, hűségét szinte pecséttel hitelesítve, érzékenységet kárhoztatja.

„Én eddig életemben kéthatározottlángelmével találkoztam. Egyiknek sem bírtam sokáig a közelében maradni. Ma persze nagyon sajnálom, hogy nem viseltem el türellemmel rigolyáikat. De mikor oly kibírhatatlanok voltak. S milyen nagyok. Jászai Mari és Ady Endre. S ez körülbelül minden művész sorsa. A világ amelyet kifejezünk, nem tud bevenni minket.” (*Hulljon le a lepel*, Pest, 1943. január 23.)

Az Ady-barátok egyre szaporodó táborából azonban szemérmesen kivonja magát, áhítat helyett inkább iróniával szól az átvirrasztott éjszakákról, örökmécse és tömjénfüst helyett kocsmai lámpák homályos fényébe borítva a múltat:

„... volt pl. az Andrássy úton egy nem is kétes, hanem bizonyos kocsmá, ahol magasztos firhangos fekete ketrecében keverte a csók és bor mámorát korai vakságban és tüdővészben szenvedő vellanykörték részeg fénye alatt. Ott bóbiskolt a jó költő rossz szakettban, rossz bor és jó barátok mellett koválygó báristennők és princesszas füst bűvöletében ... valóban ott ültünk a vátesszel!” — , de bizony nem egyszer borgőzös állapotban. (*„Három holló”-ról*, Pest, 1943. április 10.)

Mindezek után nem túlzás-e a sommás ítélet „jó barátok sohasem lettünk”. Hisz Ady más íróársai is többnyire harcostársak, fegyverbarátok. Az irodalomtörténet joggal sorolja Laczkót Ady baráti köréhez. Király István a költő „közvetlen szellemi környezetéhez tartozó”-ként emlegeti. Bóka László szerint — ahogy Kuncz Aladárról szóló tanulmányában írja — Ady Laczkót is barátságába fogadta, úgy tekint rá mint a túloldalról, a hivatalos tudomány oldaláról jött elismerésre. Fenyő Miksa Ady igaz értőinek táborába sorolja. Mások emlékezése szerint is sokszor megfordult Ady társaságában. Krúdy úgy idézi vissza, hogy „alig lehetett észrevenni Laczkót, aki meglehetősen csendes fiatalember volt, amolyan kis jelentéktelenkének, csatlakozónak látszott a virrasztó társaságban”. (*Ady Endre éjszakái*. 16.) Mások — Laczkó baráti történeteire hivatkozva — egy-egy zajos kiruccanás főszereplőjének is megteszik.

S Ady? — A „Három holló”-beli cimboraságon túl — Laczkó felgyúlásaiból és elhidegüléseiből következően — Ady kedvelhette. Hisz barátaival — Kuncz Aladárral pl. szorosabb barátságot tartott, levelezett — s harcukat a konzervatív szellem ellen érdeklődéssel kísérte. Mindennek azonban egy dedikált arcképen kívül kevés írásbeli nyoma vagy tárgyi relikviája maradt. Hihetünk azonban Kuncz Aladárnak, aki szerint „Ady szerette Gézát — de szeretett gonoszkodni”. Ő őrizte meg — Bóka idézett feljegyzésében — Ady finoman gúnyos jellemzését is Laczkóról. „Olyan finom szája van mint egy abbénak, de úgy iszik mint én.” *Ki látott engem*, kötetében *Az drvaság kertjeiben*, című versét neki ajálotta. —

Az itt következő emlékezést a birtokomban levő kéziratból közöljük, megjelenési helyét nem ismerjük, tartalmánál fogva azonban mindenképpen az Ady-irodalom becses darabja.

KIRÁLY A KONFLISBAN

(Írta Laczkó Géza)

Van Adynak egy verse: („Királyném, kigyúltak a lángok . . .”) amely egy ócska konflisról szól. Koldus-úton döcög vele, a tróntalan királlyal.

Tróntalan? Abban az értelemben, amelyet a vér és az arany adott versének, igen! De valójában ő csakúgy, mint minden zseni, oly trónon élte le életét, amelyet a kortársak ámulata és rémülete emelt alája. Mint ember? Milyen volt? Nemeslelkű vagy marakodó? Féltékeny vagy nagyszívű?

Ma még nem nehéz megállapítani levelekből, emlékekből. S azt találjuk néha, hogy az ember mértéke nem éri el a zseniét, akit magában hordott? Sokaknak talán lehangoló, nekem izgató probléma.

Íme, egy ember él köztünk, csúnyább vagy szebb, magasabb vagy alacsonyabb életet és ha zongorához ül vagy ecsetet fog vagy tollat ragad, fölének és kora fölé nő messzeterjedőn, mint a tikkadt nyári délből a trombita harsanó szava. Ebben nincs semmi különös. A művész infalibilitásának tünete-e ez. De köztünk, mocsokban vagy gondban, örömben vagy kétségbeesésben, kávéházban vagy konflisban a zseni embernek is mindig kivételes. Nem éppen nagy és magas, csak más, mint mi és mint a sámán-pap a hívei előtt, mindig *félelmet keltő*.

Sokszor olvastam a rongyos, sántikáló, beteg, csúf és szennyes Verlaineről, hogy részegen is milyen király volt szellemével, zavaró egyéniségével a józanul előkelő szmokingos urak között. És Goethe is király tudott maradni a hajlékony derekú miniszter frakkjában is. És nem volt-e király a Pilvax márványasztala mellett magát gondolkozva elvető Petőfi is? Írják és mondják, így volt.

De azt láttam, amikor Ady megjelent kávéházban vagy társaságban. Akár ismerték, akár nem, a földre szállt albatros nehézkességére emlékeztető járása, különös világos sárga cipője, nagy angol kesztyűje, hibátlan szabású, de hanyagul

viselt kétsoros sötét zakója, nagy karimájú fekete kalapja, széles és vonagló ajka, a Baudelaire sírján könyöklő Génie du mal fürteire emlékeztető logó haja, különös tört ívű descartesi szemöldöke, véres nagy sötét szemei inkább különössé, mint vonzóvá vagy ellenszenvet ébresztővé tették.

És abban a pillanatban, ahogy megjelent, rögtön frontot vállalt a jelenlevők mellett vagy ellenük. A leghatározottabban érezte vagy akarta, hogy mindenkivel szemben valamilyen határozott érzelmi tónusú helyzetbe kerüljön. Rögtön: gyűlölt vagy szeretett, megvetett vagy nagyrabecsült, de nem volt az életnek olyan formája, nem volt olyan ember, akivel szemben érdektelenséget vallott volna. Rögtön: ledorongált vagy hízelgett, magasztalt vagy megvetően félretolt. De nyomban álláspontot vállalt.

És mindenütt az történt, amit ő akart. Szép szóval vagy erőszakkal, parancsoló tekintetre vagy ki nem mondott szuggesztióra.

És feltétlen hódolatot kívánt, nem verseinek, nem szellemének, hanem saját maga királyi személyének. Lehetett támadni, ellentmondani neki, bár nem volt tanácsos, mint egy abszolút uralkodónak. Okosabb volt hajlott háttal beállni a hódolók gyűrűjébe, az ilyen embert elhalmozta királyi kegye jeleivel. Csak egyet nem lehetett, elvonni magad előre közönybe, tárgyilagosságba. Utánad jött, kifüstölt az objektivitás barlangjából, kiráncigált a közöny jégverméből és harcra kényszerített: gyűlöld vagy szeresd, légy vazallusa vagy Koppánya. De valakije!

Mikor megismertem, már nagy és elismert költő volt, én még nem olvastam tőle akkor egy sort se. Éppen akkor nőttem ki a versolvasásból s Tolsztoj prózájának óperenciáján ladikáztam. Verset nem vettem a kezembe. Véletlen dolog.

Ekkor találkoztam Adyval társaságban. Rám, a kötekedő, hangos, mindenáron szellemeskedő, fontoskodó s nagyon Henri Murger-s ifjú hajoncra félelmes hatást tett. Hogyne! Nagy nehezen irodalomból, akarásból, fantazmagóriákból kialakítottam magamnak valami „művész”-egyéniséget, ma

látom, kissé mesterkéltem, s hirtelen szembe jött velem emberül, meztelen szívvel, brutális nyíltan ez a zseni. Sodrott magával, mindnyájunkat. Levegőért kapkodtam. Kie Vickéltem. Ekkor utánam jött, gúnyolt, hajszott, csipkedett, míg le nem győzött. S mikor fölgyúlt szememben az ámulat döbbent lángja, elmosolyodott és otthagzott. S úgy ment el a társaságtól, hogy nem is üdvözölt.

Másnap megvettem az Új Verseket, elolvastam s azóta vallom Ady költői nagyságát szóban és írásban, de jó barátok sohasem lettünk.

Közli: VÉBER KÁROLY

BARTÓK BÉLA TALÁLKOZÁSA ADY ENDRÉVEL

Földessy Gyula emlékének

Ady Endre és Bartók Béla művészete közt, noha két különböző közegben alkottak, igen hamar felfedezték a rokonságot. A Nyugat 1908. május 1-i számában Csáth Géza — Bartókról szólva — írja: „Hasonlít ez a fantázia-birodalom az Ady Endrééhez...” Balázs Béla 1913-ban operaszínpadra tervezett mesedramájához hívja két társszerzőül Adyt és Bartókot.¹ Jóval később Ignotus egy vitacikkében hangoztatja: „Bartóknak igenis van köze: Ady Endréhez...”²

A Bartók-zene és az Ady-poézis kompozícióba foglalt találkozása Bartók dalsorozata.

Bartók öt Ady-verset zenésített meg 1916 február—április havában: *Öt dal, énekhangra zongorakísérettel, Op. 16.* Közülük két-két szélső (1. *Három őszi könnycsepp*, 2. *Az őszi lárma* és a 4. *Egyedül a tengerrel*, 5. *Nem mehetek hozzád*) a *Vér és arany* kötetből, a közbúlsó pedig (3. *Az ágyam hívogat*) a *Szeretném ha szeretnének* kötetből való. — A többrészes Bartók-kompozíciók közt mindig jelentős az ötrészes formában középre exponált tétel: *Az ágyam hívogat* centrális elhelyezésével Bartók ennek az opuszának végletes halál-központú karakterét döntötte el.

Költők megzenésítése egyébként éppenséggel nem jellemzi Bartók életművét, Ady öt verse szinte egyetlen kivétel — szemben Kodály költők megzenésítésében gazdag életművével, aki Balassitól Adyig dalok hosszú füzereit alkotta meg. Azért mondjuk, hogy „szinte”, mert az öt Ady-dal mö-

¹ Pesti Színpad, 1913. nov. 16. — b. l.

² Nyugat, 1928. aug. 16. 278.

gött észrevétlenül és kiadatlanul még egy dalciklus húzódott, egy másik *Öt dal, énekhangra zongorakisérettel*, *Op. 15.* Közülük az 1., 2. és 5. (valószínűleg a 4. is) Gombossy Klára diákleány dilettáns költeménye, a 3. számú pedig ennek barátnőjétől, Gleiman Wandától származik. Korábban e versek németlikének szerzőjét Balázs Bélában vélték felfedezni, a kompozíció kéziratban maradását politikai háttérrel magyarázva, pedig inkább túlságosan személyi vonatkozása miatt maradt ki Bartók nyomdába került műveinek sorából.

Az *Op. 15.* dalciklus története máig problematikus volt, részletes összefoglalását Somfai László hanglezásmertetőjében találhatjuk.³ Kétségtelen, hogy az *Op. 16.* lírájának feltetelezett személyes vonatkozásait az *Op. 15.* valóban személyes háttérű lírája lebbenti fel. E versek lendületéből — bizonyos értelemben korrekcióiból — fakad az Ady-versek zenésítése is: „egyetlen” dalciklusában Bartók a művészetében és ezzel egygyéforrt életével egészen Ady lírai egyéniségéhez testvéricsül: perzselő szerelmi poézis dalosa és ugyanakkor a Halál rokona. Az Ady-versek zenésítése a több éve (1913–1915) mélységes válságba dermedt, „elnémult” zeneszerző valódi poétai hangját oldotta meg — ekkor kezdődött pályafutásának új, kivételesen egyéni színezetű, nagykonceptiójú műveket alkotó korszaka. Megkockáztathatjuk a feltevést: Ady lírája Bartókot újabb zeneszerzői kibontakozásához segítette hozzá. A kortársak tehát idejekorán, sőt idő előtt, jól érezték rá a két géniusz rokon természetére.

Bartók és Ady kapcsolata tehát több, mint öt megzenésített Ady-vers. Ezt Bartók kora tudta. De több „kézzelfogható” adat sokáig nem került elő. Az ötvenes évek derekán meglepő felfedezésre bukkantunk. Egy fontos dokumentumról, Bartók első román nyelvű leveléről, melyet 1912 januárjában román barátjához, Ioan Bușiiához intézett, 1954 nyarán szereztünk hírt.⁴ Ekkor a következőket sikerült kideríteni:

³ Összkiadás, *Vokális művek 1.*

⁴ Bartók Béla levelei, III. k. [1955] 73.

E levelével Bartók egyidejűleg küldi Ady *Az Illés szekerén* c. kötetét és kilenc versre felhívja Busiția figyelmét, a kötet 30, 34, 38, 43, 44, 49, 88, 106 és 115 lapján található, illetve kezdődő versekre, és köztük az elsőhöz (a 30. lapon kezdődőhöz) magyarázatot is fűz. A vers eszmei mondanivalója — a magyar, román és szláv népek testvérisége — Bartókot mélységesen megragadja és a „Petőfi és Arany óta legfiatalabb, de legjobban tisztelt költőnk” bátorságának tanújelét látja benne: „Sohasem volt még költőnk, aki ilyet le mert volna írni” — teszi hozzá nyomatékkal.⁵ A lapszámokkal jelzett versek a korabeli Ady-kötetből könnyen rekonstruálhatók (egy lapon csak egy vers kezdődik, köztük az elsőről Bartók nyilatkozik is!), e versek tehát a következők: 1. *Magyar jakobinus dala*, 2. *Magyar fa sorsa*, 3. *Mért is tettem?*, 4. *A téli Magyarország*, 5. *A magyar vigasság*, 6. *Nekünk Mohács kell*, 7. *A grófi szérűn*, 8. *Akit én csókolok*, 9. *Májusi zápor után*.

E megjelölt versek Bartóknak Ady költészete iránt megnyilvánuló érdeklődése teljesen új képét mutatják. Közülük egyik az anyaság himnusza (8.), másik a paraszti élet apoteózisa (9.), a többi (1–7.) Ady úgynevezett magyarság-versei közül való erős szociális színezettel (köztük az 1., 3., 4. és 7. a Népszavában látott napvilágot először). A felsorolt versek közt a két utolsó már abból az időből való (1908 május 1. és június 1.), amikor Bartók is megírta első valóban új kompozícióit, a 14 bagatell és a 10 könnyű zongoradarab ciklusait.

A román nyelvű levél címzettje, Ioan Busiția, belényesi gimnáziumi tanár, 1909 nyarától segítette Bartókot a bihari román falvakban végzett népdalgyűjtő útjain; vendégül látta őt, tanácsokkal, ajánlólevelekkel látta el. Bartók élete végéig hálával gondolt rá, személye — a népzenei gyűjtőmunka minden mélységével és szépségével — a magyar–román

⁵ A levél eredeti román szövegét fénymásolatban SZEGŐ JÚLIA tette közzé *Bartók Béla a népdalkutató* c. könyvében, Bukarest, 1956. 128–9.

barátság felemelő szimbóluma. A címére küldött Ady-kötet megjelölt versei ismeretében azt mondhatjuk, hogy a magyar Bartók kapcsolata a román Buşuŷiával az akkori nemzetiségi Magyarországon, a tízes évek elején, a korabeli magyarságtudat Ady-fogalmazta radikális átértelmezésére épült. Ezeket a verseket nem zenésítette meg, de mondanivalójukat egész életművével vállalja. A megzenésített és utóbb Reinitz Bélának ajánlott öt Ady-vers az érzelmi életébe világított bele; ez a további kilenc vers Bartók tudatvilágát reprezentálja fényesen.

A hetvenes évek elejéig tehát mindössze 5 megzenésített és 9 kijelölt verset, összesen 14 verset ismertünk, amely Bartókra bizonyíthatólag hatott. Ekkor azonban ez a szám váratlanul több mint tízszeresére ugrott.

A budapesti Bartók Archívumban őrzik Bartók hagyatékának könyvanyagát is — egész életében olvasott, szeretett, kapott és őrzött könyvei töredékükben is megragadó együttesét. A Bartók-bibliotékában kilenc Ady-kötet található: hét verses kötet, egy novellás kötet és egy esszégyűjtemény. E kötetek zöme erősen jelzett: magán viseli Bartók érdeklődésének erős nyomát. Ennyi ceruzahúzás egyetlen más szerző műveiben sem található, egyetlen más szerzőt sem méltatott ekkora figyelemre. Bartók találkozása Adyval lényegében itt, Bartók könyvei közt érhető tetten; piros, kék, fekete ceruzavonások, aláhúzások, egyéb kiemelések, széljegyzetek sokaságával is lemérhető.

Az eredetileg fűzött köteteket utólag — amikor már a mélyebb bűvárlásokra nem került sor — egységesen bekötették. (Két kötetet a lelkiismeretlen könyvkötő egymásba kötött: *A Minden-Titkok versei* c. kötet 1—1 szélső ív kivételével *A Magunk szerelme* c. kötet íveit tartalmazza és viszont.) Az *Új versek* c. kötet második kiadás. A *Vér és arany* kötetben jelöletlenek azok a versek, amelyeket megzenésített! Az *Illés szekerén* kötetben jelöletlenek azok a versek, amelyeket a levele szerint kölcsönzött kötetben feltételezhetőleg meg is jelölt! *A Magunk szerelme* és a *Ki látott engem?* kötet-

ben semmiféle jelölés nincs! Az *Így is történhetik* c. novellás kötetben sincs jelölés, a *Vallomások és tanulmányok* egyes írásait viszont — a ceruzás jelek szerint — Bartók nagy figyelemmel olvasta. A *Szeretném, ha szeretnének* c. kötet, közel félszáz jelöléssel, a leggazdagabban dokumentálható Ady-verskötet.

De vegyük sorba Bartók könyvtárának Ady-köteteit, jelölt jellegzetességekkel, megjegyzésekkel, kiemelésekkel. Mi mindent olvashatunk ki belőlük?

Az *Új versek* második kiadása 1909-ben jelent meg. Bizonyos, hogy Bartók az első kiadás időpontjában (1906. február) még nem találkozott Ady költészetével. Egyes művészeti kérdésekben konzervatív világszemléletét az 1905 nyarán Párizsból írt leveleiből látjuk, ettől 1906 elején — Ady első *modern* verseskötetének megjelenése időpontjában — még alig-ha távolodott el. 1909 karácsonyán azonban második párizsi útja fordulópontot jelez; ekkor már tudnia kellett Adyról; író és festő barátai révén ismernie kellett Ady verseit. Ekkor mélyedt el — retrospektíve — az *Új versek* ciklusaiba is. Bartókot ekkor — ceruzajelzései szerint — a kötet 67 verse közül a következő 28 vers ragadta meg:

A „Léda asszony zsoltárai”-ból: 1. *Mert engem szeretsz*, 2. *A könnyek asszonya*, 3. *Félig csókolt csók*, 4. *Tüzes seb vagyok*, 5. *Léda a hajón*, 6. *A Léda szíve*, 7. *Vén faun üzenete*, 8. *Várnak rednk Délen*. „A magyar Ugaron”-ból: 9. *A Hortobágy poétája*, 10. *Ének a porban*, 11. *Lelkek a pályván*, 12. *Korán jöttem ide*, 13. *A krisztusok mártírja*, 14. *A lelkek temetője*, 15. *A magyar ugaron*. „A daloló Páris”-ból: 16. *Egy párisi hajnalon*, 17. *Jehan Rictus strófiából*, 18. *A Gare de l'Est-en*, 19. *Paul Verlaine álma*, 20. *A Szajna partján*. A „Szűz ormok vándorá”-ból: 21. *Szívek messze egymástól*, 22. *A csókok átka*, 28. *Midász király sarja*, 24. *Búgnak a tárnák*, 25. *Harc a Nagyúrral*, 26. *A kezek bábja*, 27. *Vörös szekér a tengeren*, 28. *Új vizeken járok*.

E kiemelt verseket Bartók a megfelelő lap felső szegélyén átlós ceruzavonásokkal jelölte pirosan. A piros mellett párhuzamos kék ceruzavonás talán második olvasást, további szelektálást jelent (1., 3., 4.). Kétszer pirossal jelzett vers is akad (2.). A kötet erősen kiemelt versét (8.) egy függőleges kék vonallal végig jelölte. A fő hely azonban e versek közt az *Ének a porban* c. költeményt illeti (baloldalt két függőleges vonal végig, egy erősebb kék és egy gyengébb piros).

Ady második modern verskötetete, a *Vér és arany*, mindössze 7 jelölést tartalmaz, további 4 vers (jelöletlenül) a megzenésítettekbe való, további 1 versre pedig egy későbbi kötet jelölése utal vissza. Ez a tizenkét vers a kötet 119 verséből édeskevés, ehhez azonban két megjegyzésünk van: először is ez a kötet valószínűleg második példány, feltételezhető egy elveszett első példány, amely sok más jelölés mellett a megzenésített versek jelöléseit is tartalmazta; másodszor pedig ez a néhány jelölés minőségileg új elemeket tartalmaz, egyes verssorok aláhúzását, egész verstextusok átfogását, sőt — horribile dictu — egy verssor korrekcióját is!

„A Halál rokona” ciklusból Bartók *Az anyám és én* c. vers utolsó strófáját jelöli: „Én kergettem a vénségbe: / Nem jár tőle olyan távol / Senki, mint torz-életével / Az ő szomorú fia.”

„A magyar Messiások” ciklusból a *Fölszállott a páva* c. vers első (és ismétléskor utolsó) strófája első sorát írta át Bartók a népi változat szerint. Ady szövege: „Fölszállott a páva a vármegye-házra . . .” Bartók változata: „Fölszállott a páva vármegye házára . . .” Ugyanebben a ciklusban *A magyar Messiások* második strófájában a következő két sort húzta alá: „. . . S üdve nincs a keresztnék. / Mert semmit se tehettek . . .”

„Az ős Kaján” ciklusban is két verset jelöl: a *Bolyongás Azur-országban* utolsó strófája két sorát húzta alá: „Óh. Élet, milyen nagy és szép / Minden tájad, melyet el nem értünk.” *Az alvó csók-palota* c. vers címe mellett kérdőjelet látunk.

„A Holnap elébe” ciklusban is két verset exponál, méghozzá a legbonyolultabbakból. Az *elbocsájtott légió* az álmaitól, így azok versbefoglalásaitól is eltávolodó költőt idézi. Utolsó strófája, Bartók aláhúzott sorával, egészében így hangzik: „Hajrá, én vitéz katonáim, / *Olyan mindegy az, ki a gazda.* / Harcoljatok avval, ki harcot akar / S hagyjátok el a harctalant, / Föl, föl, föl a magasba.” A másik vers: *A Holnap elébe*. Két első strófája jelölt (margón függőleges vonallal), ezenkívül több, aláhúzott sor is utal Bartók érdeklődésének súlypontjaira. Ahhoz, hogy Bartók kiemelései értelmet kapjanak, az egész verset idézni kell:

„Állj meg!” Ordít utánam az éjben

Cafra sereggel a Tegnap.

„Állj meg!” És én megyek, megyek.

„Állj meg!” Vágok a sűrű bozótnak,
Holdnak, pokolnak, fellegeknek
És egyedül és egyedül.

Vár, vár: futok a Holnap elébe.

Apám, anyám, papok és bárdok,

Nem kelletek, nem kelletek.

Ősök, árnyak, tegnapi legények,
Testvéreim vérben és kupában:
Undok Tegnap, maradjatok.

Megyek a bús, nagyszerű Sötétnek.

„Állj meg!” Nem. Előttem a Holnap,

Engem vár, engem, rohanok.

E legerőteljesebben jelölt vers mellett végezetül a *Sírni, sírni* c. vers jelöletlensége is fontos. Bartók *A Minden Titkok versei* c. kötetben erre a versre visszautal, amikor az ott szereplő *Egy templom-alapító álma* c. vers végéhez ezt a megjegyzést fűzi:

Lásd: *Sírni, sírni* (Vér és arany)

Bartóknak ez a megjegyzése különös figyelemre méltó, mert szemünkben az Ady költészetében való benneélés dokumentum erejű bizonyítéka. Jól illusztrálja Ady motívumköreinek érzékelését, az Ady-élményvilág asszociációrendszerének felismerését.

A Bartók könyvtárában ma fellelhető *Az Illés szekeren* kötet vajon azonos-e azzal a példánnyal, amit Bartók 1912 januárjában Ioan Bușîțianak küldött el és amelyről azt írta akkor: „Néhány hónapig nem lesz szükségem a könyvre” — tehát amelyet Bușîțiától visszavárt?!

A kilenc vers mindenesetre jelöletlen. A levelében lapszámokkal megadott merész versek iránti vonzalmának itt nyoma sincs. E kötet 109 verse közül mindössze három másikat jelöl: *Egy harci Jézus-Mária*, *Új könyvem fedelére*, *A verselő asszonyok*. (Az első vers jelölése nagy kék kereszt a margón, amelynek vízszintes szára az első strófa 3. és 4. sora közé ékelődik.) További három versre egészen kivételesen a tartalomjegyzékben hívja fel Bartók a figyelmet, lapszám szerint: *Gonoszak a halottak*, *Én kifelé megyek*, s végül: *Májusi zápor után*. Ez az utóbbi egyben a levélbeli jelölések egyikével azonos, a kétféle összeállítás egyetlen találkozási pontja.

Ennyi, és nem több. (Öt új jelölés.)

Ady soron következő két kötetének gazdagon jelölt anyaga azonban bőségesen kárpótol bennünket mindenért.

A Szeretném, ha szeretnének — Ady negyedik modern verskötetete — 1909 december közepén jelent meg. Az új művészi áramlatokban élő, immár „modern” Bartók ekkor ment másodszor Párizsba, ahol Berény Róberttel barátkozott, a „Nyolcak” (leendő) progresszív festőcsoport sokoldalú művészeivel — az *Új képek* címen Budapesten rendezendő kiállítás előestéjén! A magyar fővárosban javában dúlt a harc Bartók körül: 1909. november 22-én mutatták be *II. zenekari szvitjét*

a filharmonikusok („varangyok fetrengése, kígyók és más undok hüllők csúszása, kúszása a nyirkos, penészes köveken” — az ilyen és ehhez hasonló kritikák ideje járta), időben egészen közel ehhez a szimfonikus megjelenéshez, alig néhány nap múlva, november 27-én mutatkozik be Ady Endre először a budapesti közönség előtt. Földessy Gyulától tudjuk:

„... Ady, ha akarta és kedve volt hozzá, úgy tudott felolvasni, mint senki más. Az 1909 novemberi Royal-beli estélyén *Az ágyam hivat* c. költeményét olyan tökéletes frazírozással és mimikával mondta el, hogy a valaha hallott versszavakat között ennél elragadóbb előadást sohasem élveztem.”⁶

Ott volt-e Bartók ezen az előadáson? Itt látta-e Adyt először? Semmi bizonyíték sincs erre, de bizonyos, hogy ezekben az időkben kellett találkoznia Ady költészetével. Ekkor már (ezt pontosan tudjuk) 436 publikált vers hirdette Ady varázslatos lírai talentumát. A *Szeretném, ha szeretnének* kötet Bartók könyvtárában — 47 versjelöléssel — a nagy muzsikusz kivételesen elmélyedő érdeklődésének, megragadottságának leghitelesebb bizonyítéka. Ez a kötet, kilenc versciklusának bonyolult rendjével, Bartók érdeklődésének teljes skáláját őrzi. Válogatása ezúttal a következő versekre esett:

1. *Prológus-vers* („Sem utódja, sem boldog őse...”). Az „Esze Tamás komája” ciklusból: 2. *A Dál-kisasszonyok násza*, 3. *Hajó a ködben*, 4. *A föl-földobott kő*. A „Két szent vitorlás” ciklusból: 5. *Elfogyni az ölelésben*, 6. *Hidba hideg a Hold*, 7. *Séta bölcső-helyem körül*. „A vén komornyik” ciklusból: 8. *Északi ember vagyok*, 9. *Betemetik a tavat*, 10. *Zúg-zeng a jégcimbalom*, 11. *Megint Páris felé*, 12. *Bolond, halálos éj*, 13. *Budapest éjszakája szól*, 14. *Kisvárosok őszi vasárnapjai*. „A harcunkat megharcoltuk” ciklusból: 15. *Akarom tisztán lássatok*, 16. *A tenger ákombákomja*, 17. *Aki helyemre áll*, 18. *Hosszú az erdő*, 19. *Az elsőség jósága*. „A Hágár oltára” ciklusból: 20.

⁶ FÖLDESSY GYULA: *Újabb Ady-tanulmányok*. (Berlin, 1927. L. Voggenreiter Verlag, Magyar Osztály), 82. (Az *Ady-élmények* c. tanulmányból).

Fehér lány virág-kezei, 21. *A tízéves Éva*, 22. *A Hágár oltára*, 23. *Kató a misén*. — Meg kell jegyeznünk, nem elég világos, hogy Bartók egy kérdőjele 24a. *A Lóri csókja* c. vers végéhez, vagy a soron következő 24b. *Elindult egy leány* c. vers elejéhez tartozik-e? — „A Jövendő fehérei” ciklusból: 25. *A könyvek haszna*, 26. *Másokért halunk meg*, 27. *Proletár fiú verse*, 28. *Menekülés úri viharból*. Az „Áldott falusi köd” ciklusból: 29. *Fedjük be a rózsát*, 30. *Apámtól, anyámtól jövén*, 31. *Rettegésben a falu*, 32. *Áldott, falusi köd*, 33. *Őszi, forró virág-halmon*, 34. *A hatalmas Tél*. (Megjegyezzük: e ciklusban szereplő 6 vers sorrendje későbbi kiadásokban az első vers helycseréje miatt megváltozik, az első vers utolsó helyre kerül!) A „Rendben van, Úristen” ciklusból: 35. *A Halál pitvarában*, 36. *Rendben van, Úristen*, 37. *Virág-fohász virágok Urához*, 38. *Vezeklő vigadozás zsoltára*, 39. *Szelíd, esti imádság*, 40. *Könyörgés víg halásért*, 41. *Egy avas kérdés*. 42. *Az Uraknak Ura*. Végül az „Egyre hosszabb napok” ciklusból: 43. *Kocsi-út az éjszakában*, 44. *Sírató ember dala*, 45. *A Halál: pirkadat*, 46. *Lelkem szerelmes fattyai*, 47. *Most pedig elnémulunk*. — Ehhez az utolsó ciklushoz sorol — mint 48-ik — az *Öt dal, énekhangra zongorakísérettel*, Op. 16. centrumában álló vers, a Földessy beszámolójában említett, egykor Adytól hallott költemény: *Az ágyam hívogat*.

A versek jelöléséről szólva, megállapíthatjuk, hogy ebben a kötetben tűnik fel Bartók egyik legsajátságosabb jelölése, függőleges (rőt színű) vonal az első strófa szegélyén (2., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11. stb.). Mondhatjuk, hogy ez a jelölés az egész kötetre rányomja bélyegét. Úgy véljük, ehhez magyarázat is fűzhető.

Földessy szerint:

„Leggyökeresebb újítása az Ady-lírának: a lírai vers szerkezetének teljes megváltozása. Az Ady előtti lírai költemény, minálunk és legnagyobb részt a külföldi lírában is, csattanós befejezésre, poentre ment... Ezzel szemben Ady nagyon ritkán dolgozik poentre... Ugyanis Adynál a vers-gondolat vagy hangulat energiája a legeslegtöbbször a legelső versszakban a legerősebb s a további versszakok

— ha kerülnek is beléjük újabb motívumok és árnyalatok — legtöbbször továbbhúzásai, körülírásai, kifejtései, vagy kiteljesítései a nagy erővel odavetett első versszaknak . . . És támogathatták az Ady-féle verskezdések a XVI., XVII. századbeli református és kuruc énekek riadóserű első versszakai is, egyszóval az ősi magyar verstradíció, amelynek külső formáiból is sokat merített Ady Endre.”⁷

Eszerint Bartók eljárását, hogy csak első strófákat jelöl, úgy tekinthetjük, mint az *egész* vers birtokba vételét. A régi típusú magyar népdalok hangsúlyos, magasból indított, creszkedő szerkezete is ugyanezt a jellegzetességet mutatja. Elmondhatjuk tehát, hogy az Ady-verset olvasó Bartók legtermészetesebb mozdulata ez a régi századokban és népdalokban gyökerező ősi „textus-jelölés”.

A *Szeretném, ha szeretnének* kötet egyes jelzett verseit fekete ceruza is végigszántotta (3., 4., 13., 17., 19., 33., 38., 39.).

Az *Északi ember vagyok* c. vers utolsó strófája kivételes erejű csattanójával Bartókot külön jelölésre készítette.

A kötet mottó-versénél a 2. strófától jelez („Vagyok, mint minden ember: fenség . . .”)

A *Megint Páris felé* 2. strófájának utolsó két sorát aláhúzza: „Oktalan minden ország, / Ha az ember megvénül.”

A *Hágár oltára* 11. strófájában a harmadik sort húzza alá („Hosszú ruhában, fehérén, maflán . . .”).

A *Halál pitvarában* 5. strófája első két sorát húzza alá, mellette felkiáltójel: „Nem lehet az rossz valaki, / Akit annyian üztek, téptek . . .”

A *Szeretném, ha szeretnének* kötet Bartók-forgatta példánya a legaprólékosabb vizsgálódásokat is megérdemli, hiszen a Bartók könyvtárában fellelhető Ady-versek leginkább nyűtt, sokat forgatott kötete. Közel félszáz jelölésével valószínűleg Bartók legkedvesebb könyveinek egyike volt.

⁷ FÖLDESSY GYULA: *Tanulmányok és élmények* (Bp. 1934. Gergely R. Könyvkereskedése), 134–5. (Az Ady-költészetének külső és belső formái c. tanulmányból).

A *Minden-Titkok versei* c. kötet Ady ötödik modern vers-kötete. Első kiadása Bartók könyvtárában szintén erősen olvasott (a háromféle színnel, duplán, néha triplán jelzett strófák tanúsága szerint talán többször olvasott) példányában maradt fenn. Harminc vers jelölését regisztrálhatjuk (a 75 versből álló gyűjtemény 40 százalékát). A ciklusok közt a legtöbb jelölt vers „A szomorúság titkai”-ból található (tíz vers), ezt követi „A magyarság titkai” ciklus (hat vers); a jelzések száma egyenlően oszlik meg „A dicsőség titka” és „Az Élet-Halál titka” ciklusok között (öt-öt vers), végül „A szerelem titkai” és „Az Isten titkai” ciklust alig képviseli jelölés (három, illetve mindössze egyetlen vers).

A versek a következők:

„Az Isten titkai”-ból 1. *Kain megölte Ábelt.* „A szerelem titkai”-ból 2. *Öreg suhanc vágyakozása*, 3. *Csak látni akarlak*, 4. *Halk, bánatos szökés.* „A szomorúság titkai”-ból 5. *A Nap ravaszkodása*, 6. *Senki élőnek ellensége*, 7. *Akármilyen csúnya életet*, 8. *Az örömtelenség öröme*, 9. *A rém-mesék uhuja*, 10. *A megátkozott ember*, 11. *Az elmaradt szomorúság*, 12. *Az Éj zsoldára*, 13. *Nagy sírkertet mérünk*, 14. *Jóság síró vágya.* „A magyarság titkai”-ból 15. *Gőzösről az Alföld*, 16. *Hajh, őszi magyarság*, 17. *A márciusi Naphoz*, 18. *Obsitos vitéz nótája*, 19. *Élni, míg élünk*, 20. *Egy templom-alapító álma.* „A dicsőség titká”-ból 21. *Az öreg szakállas*, 22. *Életem apadó ere*, 23. *Bukdosik a lelkem*, 24. *Mert másokért csatáztam*, 25. *Ki elveszti harcdt.* „Az Élet-Halál titká”-ból 26. *A csodák esztendeje*, 27. *Testem, vitéz pajtásom*, 28. *A meghívott Halál*, 29. *Mindent másképpen szeretnék*, 30. *Az életem kertje.*

E kötet inkább kuszált, mint kalligrafált jelzéseinek hülámzása rendszerbe aligha foglalható. Néha egész verseket jelöl (5., 19.), vagy hosszú versek strófáinak zömét (8. — nyolc strófájából hatot, 29. — nyolc strófájából négyet stb.), egyes verseknek viszont csak egyes strófáit emeli ki kettős vonással (29. — az első négy jelzett strófából az első kettőt duplázza;

a 24. első, 18. utolsó, 25. közbülső [negyedik] strófáját jelöli kettősen). Színváltozatok szerint: a piros dominál (1. — 1—2. strófája, 4. — első három sora, 9., 10. és 11. versek első strófája), a kék is szerephez jut (2. — 1. strófa; 26. — 3. strófa; 28. — 1 — 2. strófa), egyszerre vagy külön piros és kék: 3. — 1—3. strófa, 24. — 1. strófa, 25. — 4. strófa, azonban a korábban említett 29. négy strófája így alakul: 1—2. piros, 1—4. kék! Fekete (illetve szürke) ceruzavonások találhatók a 6-nál: 1—2. piros után a 8. strófa fekete és piros; a 8-nál: 1—3. piros után a 4—6. strófa fekete vonással jelzett.

Sorok kiemelései aláhúzással, illetve egyéb jellegzetességek:

- 7.: 3. strófához kérdőjel.
 15.: 2. strófa utolsó sora aláhúzva („Óvakodva vigyáznak”).
 17.: 17—18. sor aláhúzva („Verje meg, verje meg, ha van verő Isten, / Aki csak egy kicsit ósdit akar itten”).
 18.: Kettősen jelölt utolsó strófa utolsó sora aláhúzva is („De én állok félre”).
 20.: E vers végéhez írta Bartók a már említett sort: „Lásd: Sirni, sirni (Vér és arany)”
 21.: E vers címéhez ezt írta: „(Kis József?)”
 27.: 4. strófa 1—2. sorát aláhúzta („Hiszen nem is az Élet nagy szó, / De az élet bús megérezése”).
 30.: 30.: Az első kiadásban a harmadik strófa utolsó sorában kiesett egy betű: Szemeik . . . „ingyen kíván[ják az Őszet is”. Bartók kipróbálja a „kívánték” és a „kívánják” változatot. A későbbi kiadásokban a megoldás: „kívánnák”.
 (Megjegyezzük: az előző Ady-kötet *Hidba hideg a Hold* c. versében [1. strófa 6. sorában] „A sokféle Időnek egye” is sajtóhiba, Bartók kérdőjele jogos. A későbbi kiadásokban „A sokféle Időnek egye” olvasható.)

A *Minden-Titkok verseivel* zárul Bartók glosszákkal, ceruzavonásokkal kísért ismerkedése Ady költészetével. A *menekülő Élet* c., 1912 januárjában megjelent kötet hiányzik Bartók könyvtárában. A *Magunk szerelme* 1913 márciusából és a *Ki látott engem?* 1914 februárjából megvan, de semmiféle ceruzanyom sem található bennük. Az *Így is történhetik* c. no-

gyelláskötet (1910-ből) szintén jelöletlen. *A halottak élén* és *Az utolsó hajók* kötete hiányzik.

Ady 1911-ben megjelent tanulmánykötete azonban, Bartók több mint egy tucat jelölésével, a verskötetekből alkotható érdeklődése képét kiegészíti. E *Vallomások és tanulmányok* c. kötet négy legfontosabb írását olvasta Bartók ceruza-szántó figyelemmel: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*, *A magyar Pimodán*, *Portus Herculis Monoeci* és *Petőfi nem alkuszik*.

Az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* c. tanulmányában Ady felsorolja, mi mindent adott Erdély a magyarságnak. Egy mondatában Bartók néhány szót aláhúzott, az egész mondatot idézzük, Bartók aláhúzásának kurzív kiemelésével:

„... Itt terem az első asszonyíró [Bethlen Kata], azután az erdélyi Mikes Kelemen példája annak, hogy *nekünk futni kell a germántól, s nyugatabbra menni* eszmeházasodások céljából, és ugyanő az, aki megmenti tisztaságát, becsületét a kemény, szegény, de szűz és erős magyar nyelvnek századokra.”

Az aláhúzott rész mellett a margón felkiáltójelet is látunk. Még ennek a bekezdésnek vége felé Bartók újabb aláhúzása látható, a bekezdést végig idézzük:

„Nem elég, ha vannak Apácai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermérszáz követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem. Csakugyan mi vagyunk azok, akiknek nem jutott a nemesebb fajok szükséges szenzibilizációjából? Erdély mást bizonyít, próbáljuk Erdélyt folytatni, hátha lehet.”

A magyar Pimodánban (a párizsi Hotel de Lausun — Gautier, Baudelaire mákonyos tanyája — honi transzpozíciójában) Bartók sűrű jelöléseit látjuk. Amikor Csokonai Vitéz Mihályról van szó, Bartók ezeket húzza alá:

„... A verseinket nem olvassák, nem látják; s ha látják, nem értik, s *ha megértik, jaj nekünk, mert ekkor nem értették meg még csak igazán*... Lilla, mint mindig, szeleburdi, rossz, megunható, kevés vagy elérhetetlen, *hozzánk jön feleségül vagy máshoz megy*...” „... Azután tovább töprengtem, s valami afélére lyukadtam ki: hogy valóban régi atavisztikus mérgek eredménye lehet a zseni... Hanem az alkohol okvetlenül éppen olyan végzetes bűne volt az embernek, ez bizonyos,

mint a csók, melyet mégse úgy eszközölnek a gerlék, mint mi. Ahogy nőtt a majom vagy micsoda őseinknek szellemi befogadó talentuma, úgy nőtt a félelmük a betegségektől, haláltól, kétségtől és bánattól. Ez vitte az embert a szerelmi raffinement-ok s mesterséges mámorok kigondolására . . .”

Nietzschéhez kapcsolódva írja le Ady e tanulmányában azt a két mondatot, amelyet Bartók egészében aláhúz:

„. . . S az alkoholos zseni vagy zseniféle — e teória értelmében — kénytelen újat mondani akkor is amikor talán nem akar. Elvész hatalma a szótár-szavak fölött, pathológikus kényszer, parancs olyan logikai bukfencre bírják, hogy önmaga elszédül, ha leírta, ha olvasta, hogy milyen újat és igazat írt le.”

A Bartók-aláhúzta sorok a zseni Ady alkotói lélektanához szolgáltatnak fontos mozzanatokot — úgy tűnik, hogy Bartók e sorokban kulcsot lelt saját zenei újító munkájának, zenei ihletének titkaihoz is. Nem sokkal később Bartók Adynak ebben a gondolatmenetében jelöl:

„Szeretnék aggodalom nélkül idézni egy új magyar poétából is, akiben az én igazságom hevesebben és bátrabban dolgozott. Ezt talán meg is teszem: »kik rátermettek messiási sorsra, belefűltek mámorba, alkoholba«, — ami legalábbis jellemző. Mert magyar poeta mondta . . .”

(Ady keserű humorral a *Még egyszer* [Nagyvárad, 1903.] verseskötetének *Áldomás* c., még 1900 nyarán, 22 éves korában írt verséből, tehát saját ifjabb énjéből idéz!) Néhány lappal tovább újabb ceruzajel a következő gondolatmenetnél:

„. . . Ördög és pokol, de főképpen kedves kortársaim összefogtak fiatalságom és hiúságom ellen. Hiszen jól dolgoztak: távoztam minden helyről, elsőről, másodikról és harmadikról, messze élek, nem is élek. De ama halottak közül való vagyok, akivel számolniuk kellett az élőknek, mert nem a kenyerüket veszem el. A nyugalmaikat veszélyeztetem, a hitüket s ezenfelül a cinizmusukat. . . .”

Bartók félrehúzódnása a zenei közélettől ezekben az időkben történt, elképzelhetjük, mennyire rokonnak érezte ezeket a sorokat. További aláhúzása egy mondatban két szó kiemelés:

„. . . És sok szabad annak, aki megjárta az ő hitével, aki félreállott a törekvők útjából s akinek bár még el se érte negyvenedik életévét, már memoárokat kell írnia.”

A kiemelt részhez Bartók lapszélre jegyezte Cellini nevét, és ezzel a híres firenzei szobrász és író Önéletrajzát is megidézi. Újabb aláhúzás a következő gondolatmenetnél:

„Herodes, az új Herodes, nem öletett le sok száz kisdedet: egyenesen reámhibázott. Én vártam, hogy valaki segítségemre fog sietni, végre sem maga az ügy, sem a halál nem egy emberé, de hiába vártam, úgy buktam el, hogy egy-két passzív samaritánuson kívül még észre se vette senki.”

És még egy utolsó jelölés (részben oldalt húzott ceruzavonással, az utolsó mondat azonban aláhúzással kiemelt):

„... Egy piros kancsó áll előttem: már csak a fenekén ül két-három kis pohárnyi bor. Ez a kancsó nem is ígért többet... De az étellel... másképpen szerződünk... Jó, én, ha időm, erőm és szeszélyem van rá, megkeresem a magyar törvényszerűséget magamnak, s megépítem a magyar Pimodánt. De én utánam jöhetnek még jobb-hiszemű, még ártatlanabb, s magukon segíteni sehogy se tudó legények. Itt, e földön, hol élünk s halnunk kell, minden csak rosszabbul lesz, mint ma van...”

A *Portus Herculis Monoeciben* (a pénzsóvár, életsóvár emberiséget Dosztojevszkij-szerű irracionálissal megidéző monacói meditációban) Bartók csak egy mondatot húzott alá:

„... *Benyargalunk fekete paripákkal a fehér, úttalan életbe, mert fehér az élet és úttalan és az utat csak akkor látjuk feketélni, midőn utolsót buzog az agyunk.*”

A *Petőfi nem alkuszikban* két részletet emelt ki:

„... *Ha Kossuth akkor nem kívánt volna kedves barátságban maradni a Habsburgokkal, a kortárs Csák Mátyással, a cifraruhás nagypapokkal, ma nem itt tartanánk bizony. Az a lekicsinyelt ifjú ember, az a Petőfi Sándor, az a zenebonás népköltő tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott.*”

„... *Különbem nemcsak Magyarországon, de széles mai kultúránkban, a mértékletességet és a mérsékletességet az érzés és elme impotensei fújtdk erénnyé.*”

Az első idézet mellett Bartók kérdőjelét látjuk a margón.

Ady tanulmánykötete *A Minden-Titkok verseit* követően jelent meg Ady 1905–1910 tájt írt elmélkedéseivel. Előszava szerint bizonyos értelemben ezekhez a versekhez kapcsoló-

dik (Ady velük is „a titkok fellegvárát akarta megostromolni”). És tudjuk, hogy Ady tanulmányai, akárcsak elbeszélései és publicisztikai írásai, esetenként egy-egy versének gondolati csírait, tematikus anyagát is tartalmazzák. Mert ezek a prózai írások is végeredményben az Ady-versek élményvilágának asszociációs rendszerébe tartoznak.

A motívum-körökre — amelyeket Földessy Gyula dolgozott ki,⁸ elsőnek teremtve dantei rendet Ady költői életművében — érdemes figyelniük: ezek ismeretében Bartók egyes jelölései élesebb kontúrt kapnak és rádiuszukban is tágulnak (a Bartók könyvtárából hiányzó Ady-verskötetek egyes verseihez is elvezethetnek).

Egyszerű példa:

Fokozottan kiemelt, kékkel-pirossal jelölt vers az *Új versek* c. kötet „A magyar Ugaron” ciklusából az *Ének a porban* (10.) költemény. E vers keserű kacajú „zarathusztai” motívumához kapcsolódik Földessy szerint *A lelkek temetője* (14.) és a *Vér és arany* c. kötetben *A magyar Messiások* is. Mit látunk? Ezek a versek szintén a Bartók kijelölte versek közt találhatók!

Még egy példa, kissé bonyolultabb, amelyhez azonban fontos következtetést is fűzhetünk:

A Minden-Titkok versei „szomorúság” ciklusában foglal helyet az *Akármilyen csúnya életet* (7.) c. vers, amelynek harmadik — jelölt — strófája mellett ott látjuk Bartók kalligrafikus nagy kérdőjelét. A problematikus strófa így hangzik: „Akárhogyan, de el nem múlni, / Akárhogyan, de létezni még, / Inkább feledten megfakulni, / Mint egy ragyogó, szép Halál / Dicsőséges karjába hullni.” Földessy szerint: „... az e kötetben levő *A meghívott Halálból* [28.] következtethetjük, Ady itt a «halálok fejedelmére», az önszántából vállalt élettől-való megválásra gondol...” Felütve a Bartók-olvasta kötet „Élet-Halál titka” ciklusában található költeményt, meglepődhe-

⁸ FÖLDESSY GYULA: *Ady minden Titkai. Ady-kommentárok*. Bp. Athenacum, 1949. 31. 118, 30. 69. lapok.

tünk: ez a vers szintén a glosszált anyaghoz sorol, két strófája előtt ott látjuk Bartók kék ceruzajelét! A megjelölt rész így hangzik: „Ha akarom, két óra múlva / Halott lesz egy szünetlen elme / S hódolattal lépi át küszöböm / Minden halálok fejedelme: / A meghívott Halál. // Póri, kicsi halálok helyett / Jönne pompával és bíborban: / Még fehér papíralarcot visel / Álomhozó hús grammanyi porban / Itt, az asztalomon.”

Csak aki tudja, hogy Bartók egy időben — bár inkább macacsul visszatérő szóbeszéd szerint — mennyit foglalkozott az öngyilkosság gondolatával, riadtan eszmél újabb bizonyítékokra az Ady-verskötetek glosszáiban. Még Bartók kalligrafikus kérdőjelére is élesebb fény vetül!

A motívum-körök vizsgálata ez alkalommal nemcsak egyes versek korrespondenciáihoz, pontosabb értelmezéseihez vezethet el, hanem a Bartók könyvtárában meglevő kötetek nem jelölt verseihez is utat törhetünk. Végül eljuthatunk a Bartók könyvtárából hiányzó kötetek verseihez is!

Az *Új versek* „Léda asszony zsoltárai” közt a *Várnak reánk Délen* erősen jelölt vers. Azonos motívum-körbe tartozik, megfelelője, a „Szűz ormok vándora” ciklusban a *Temetés a tengeren* c. költemény. Ez ugyan nincs a Bartók-jelölt versek közt, de mint „jelöletlen” verset is, Bartókhoz közelálló költeményként kezelhetjük. (Bartók maga jogosít fel erre az *Egy templom-alapító álma* c. vershez fűzött utalásával — egy olyan rokon versre, amelyet jelöletlenül hagyott a kötetben.)

A *Holnap élébe* c. verset — tudjuk — Bartók kivételes figyelemmel olvasta. E vers rokonait az Ady-kutatás *A halottak élén* kötetben és a posztumusz „utolsó hajók”-ban fedezi fel, Ady háborús éveiben — 1914–1917 közt — írt verseiben. Első megjelenéseik sorrendjében: a *Tegnap tegnap siratása*, a *Tegnapba élni bele*, az *Ember az embertelenségben* és a *Véresre zúzott homlokkal* c. költeményekben. Ezek az asszociációrendszer nagy körén futó távoli versek felidéznek a Bartók könyvtárából hiányzó, komor utolsó Ady-kötetek hangulatát is.

Izgatja a fantáziát, és vissza-visszatérő kérdés, Ady és Bartók ismerték-e egymást, legalábbis találkoztak-e valaha?

Egy találkozásukról Márfy Ödön emlékezett meg az ötvenes évek derekán. Eszerint a kor két nagy génusza a *Nyolcak* festőcsoport egyik tárlatán ismerkedett meg. Márfy tanúskodik róla, hogy ő hozta őket össze, kettőjük kezét ő tette egymásba. Márfy visszaemlékezéseit később Horváth Béla foglalta írásba,⁹ ebből megtudjuk, hogy Bartókot Berény hívta meg a kiállításra, Márfy pedig Adyt. „Csak szorongatták egymás kezét s néhány banális szót váltottak . . . Keveset beszéltek, inkább csak nézték egymást.” Mindez pillanatokig tartott: Márfy szerint hullámszó embergyűű közepette történt az esemény. Egy másik kommentár megőrzi számunkra e találkozás egyik állítólagos mondatát. Ady — Bartók külsejére célozva — megjegyezte volna: „Nagyobbnak képzeltem!” Az a vélekedés azonban, hogy „Bartók nem testi alakjára értelmezte a jellemzést, hanem való értékére s nagyon fájt még sokáig a költő véleménye”¹⁰ — így nem állja meg a helyét. De Bartók talán valóban mondhatta egyszer, később, ördögi malíciával, hogy bezzeg Ady őt nagyobbnak képzelte! Esetleg így mégis lehet valami reális mag a kissé érzelmesre sikerült kommentárban.

Fontosabb, hogy a *Nyolcak* melyik kiállításán történt ez a találkozás?

A *Nyolc*knak mindössze három tárlata volt. Ezek közül kell választani.

Első kiállításuk — *Új képek* címmel — 1909. december 30—31 és 1910. január 14 közt zajlott le (december 30-án volt a sajtóbemutató, 31-én az ünnepélyes megnyitás). Bartók az év végét Párizsban töltötte, az újév első napjaiban indult haza. (Egy képeslapját 1910. január 5-én már Münchenből postázza, egy másik levelét négy nappal később Budapestről küldi — tehát hazaérkezett.) Odakint a *Nyolcak* egyik vezéralakja, Berény Róbert is felbukkan Bartók párizsi ismerősei

⁹ Jelenkor 1961. dec. 715—9.

¹⁰ Élet és Irodalom 1958. márc. 28.

közt, aki nyilván felhívta figyelmét a kiállításra. Bartók tehát feltételezhetően megnézte a kiállítást. De találkozhatott-e ott Adyval? Mert Ady éppen ellenkezőleg: kifelé tart Párizsba, ötödik párizsi útjára készül. Sajnos, a dokumentumok nem elég világosak. 1909. december 7-i levelében azt írja Ady: „várom mindennap, hogy a doktoraim megengedik az utazást . . . Avval biztatnak, hogy 5–6 nap múlva talán már kibírok egy utat . . .”¹¹ Legközelebbi levele Párizsból 1910. január 11-én kelt. Nem tudjuk, mikor indult útnak, valószínű azonban, hogy a kiállítás első napjaiban még itthon volt, tehát ellátogathatott a Nagymező utcai „Könyves Kálmán”-ba. Papp Viktor közlése szerint: „Ady is figyelte Bartók útját. A Nyolcak 1910-es kiállításán személyesen is találkoztak.”¹² Mégsem bizonyos, hogy megtörtént-e itt és ez alkalommal a nevezetes találkozás.

A második kiállítás — „Nyolcak” néven az első — 1911. április 28–29-én nyílt meg a Nemzeti Szalonban, és május 25-ig tartott. E kiállítás alkalmával május 18-án a Nemzeti Szalonban hangversenyt rendeztek Bartók, Kodály és Weiner műveiből. Bartók négy siratóéneke és három burleszkje — legalábbis részben — ez alkalomra komponált zongoradarrab. A második burleszk (*Kicsit ázottan . . .*) kottáján a dátum — 1911 május — ezekre az időkre utal. A zongoradarrabokat maga Bartók adta elő. Közreműködött ezenkívül Kodály csellóra és zongorára írt szonátájának előadásában is; csellón Kerpely Jenő játszott. — Bartók tehát teljes jelentőségében jelen van ezen a tárlaton. De hol van Ady Endre? — Egy április 28-án — éppen a kiállítás sajtóbemutatójának napján — postázott, Lédához írt levelében betegségéről ír:

„. . . sehova se járok . . . Olyan agorafóbiám van, hogy egy nyilvános helyre, kávéházba, vagy akárhova ha belépnék, elájulnék . . . Az én tervem, mihelyt (4–5 nap) a Nyugat ad valami pénzt, megyek Párisba . . .”

¹¹ *Ady Endre válogatott levelei.* (1956), 311.

¹² BODNÁR GYÖRGY: *Bartók és a Nyugat-mozgalom.* Élet és Irodalom 1961. szept. 30.

(Május 10-én már Bécsből jelentkezik, 13-án már Párizsban van.) A Nyolcak kiállításának megnyitásán — levelének hangulata szerint — nem volt jelen, néhány nap múlva pedig hetedik párizsi útjára indult. A Bartókkal való találkozásra ekkor nem kerülhetett sor.

A Nyolcak harmadik — ezen a néven második — és egyben utolsó hazai seregszemléjére szintén a Nemzeti Szalonban került sor, 1912. november 14–15 és december 8 között. Márffy Ödön emlékezései, írásba foglalt közlései és művészettörténészek — Szíj Béla, Passuth Krisztina — vélekedései alapján inkább erre a kiállításra tesszük Bartók és Ady találkozásának lehetőségét. Az utazási lázaktól mentes Adyt most Márffy könnyebben elvihette erre a kiállításra, Bartók pedig Berény hívására ismét csak megjelenhetett.

Feltételezhetjük, hogy ekkor merült fel a Bartók-portré megfestésének gondolata is; a képet Berény Róbert — a *Nyolcak* festőcsoport talán legnyugtalanabb szellemű újítója — el is készítette 1913 tavaszán. Ez a kép — avatott méltatója szerint — a „Bartók zenei koncepcióját legjobban megközelítő festmény s a XX. századi magyar portréfestészet egyik gyöngyszeme”.¹³ A képet a Művészház 1913 május 4-én megnyitott nemzetközi posztimpresszionista tárlatán állították ki, ezen a kiállításon szerepelt — nagy nemzetközi nevek közt — a Nyolcak csaknem teljes gárdája és mindazok a magyar piktorok, akik átvették a Nyolcak konstruktív stílusát.

Legújabbban — már e tanulmány nyomdába adása után — került nyilvánosságra egy eddig ismeretlen Bartók-levél,¹⁴ amely szerint Bartók és Ady esetleg már 1909 november 27-én, a Beretvás Hugó rendezésében megtartott Ady-esten találkoztak.

¹³ SZÍJ BÉLA: *Berény Róbert—Bartók Béla. Művészet* 1961/6.

¹⁴ GÁBOR MIKLÓS — SCHEIBER SÁNDOR: *Ady Endre 1909-es budapesti előadestje. — Ady levelei Beretvás Hugóhoz. — Irodalomtörténeti Közlemények* 1977/1. 102. (facsimile)

hatott volna egymással. Levelében Bartók megköszöni Beretvásnak a meghívást és ezt írja;

„... Sajnos nem egészen bizonyos, elmehetek-e a hangversenynek legalább második felére, mert a zeneakadémián u. n. házi hangverseny van, melyen egy tanítványom játszik s melyet meghallgatni hivatalbeli kötelességem. De lehetséges, hogy az est közepén mégis átmehelek a Royalba. . .”

E levél szerint Bartók a nevezetes esten — legalábbis annak második felében — feltételezhetőleg jelen lehetett és már ez alkalommal megismerkedett Ady költészetével. És talán magával Adyval is?

DEMÉNY JÁNOS

A TANULMÁNY EGYES RÉSZEINEK ELSŐ FOGALMAZÁSAI

ADY és BARTÓK találkozásáról a PASSUTH KRISZTINA: *A Nyolcak festészete* c. (Budapest, 1967. Corvina) könyvéhez fűzött kommentárokban van szó:

Széljegyzetek egy könyvhöz. — Ady és Bartók találkozója. Kortárs 1969/6.

BARTÓK könyvtára ADY-versköteteinek felülvizsgálatáról először egy svéd nyelven megírt interjú ad számot:

ULLA-BRITT EDBERG: „*Ungerns Apollinaire — bibel för Bela Bartók.*” Svenska Dagbladet 1970. november 24. (A lap ADY ENDRE és BARTÓK BÉLA egymás mellé helyezett, összeillő fényképét is közli.)

A verskötetek jelöléseiről részletesebben első ízben magyar zenei szaklapban olvashatunk:

Bartók találkozója Adyval (Bartók könyvtárának Ady-kötetei). Magyar Zene 1971/1.

Ugyanez németül:

Ady-Gedichtbände in Bartóks Bibliothek. (International Musicological Conference in Commemoration of Béla Bartók 1971. Edited by JÓZSEF ÚJFALUSSY and JÁNOS BREUER. Editio Musica Budapest 1972., S. III — 120).

A tanulmánykötethez fűzött jelölések külön cikkben:

Ady-tanulmánykötet Bartók-könyvtárban. Muzsika 1971/3.

Jelen tanulmány az MTA Bartók Archivumában őrzött Ady-kötetek 1975/1976. években történt újabb, részletesebb felülvizsgálatának eredményeit foglalja össze.

A SZERETNÉM, HA SZERETNÉNEK HANGSÚLYOS ALAKZATAI

A kötet tagolása

„... egyike azoknak a kevés számú versesköteteinek, mely-lyel ő maga is meg volt elégedve.” — írja róla Ady Lajos.¹ És valóban, a kötetnek már a beosztása is egyfajta kiegyensúlyozottságra hívja fel a figyelmet. A ciklusoknak a száma, *Az Illés szekerén*nel egybevetve, hétről kilencre nő, mégpedig kilenc különböző típusúra. Ennek folytán az előző kötet három főmotívuma — Isten, forradalom, Léda — itt kevésbé markánsan rajzolódik ki.

Az *Új versek* mottója így kezdődik: E versek mind-mind a Léda asszonyéi. A *Vér és arany*ban is csak egy szerelmi ciklus van, A Léda arany-szobra. Ez tizenkilenc versből áll, és a következő ciklusban is van még két Léda-vers (*Így szólna a szóm, Az én két asszonyom*). Az *Illés szekerén*ben már megjele-nik az ellen-ciklus, a *Halálvirág: a Csók*, de még a Léda-ver-sek dominálnak.² Az ellen-ciklus tizenhárom versből áll ugyan, de az utolsó kettő, a *Szüret az Athosz-hegyen* és a *Májusi zápor után*, kilóg a többiek közül. Sőt, a címadó vers sokkal inkább illene a Léda-versek közé. A „Tavasszal nyíló őszirózsa”, az összetapadás, a „Hajad, karod, szemed tüzeljen, / Ajkad, csipőd, isteni melled” egyértelműen Lédára utal.

Ezzel szemben a *Szeretném, ha szeretnének* a nagy szerelem kiúttalan válságának jegyében fogant. Sűrűsödik a más nők utáni vágy, már nem legényes alkalmiságból fogan, az egyre nagyobb úrt próbálja kitölteni. Lépten-nyomon felbukkan-nak az erről árulkodó sorok:

Nyárban az ember nőre jobban vágyik,
Mert a nyár nagy kerítő.

(A *Dél-kisasszonyok* násza)

¹ ADY LAJOS: *Ady Endre*. Bp. 1923. 137.

² RÉVAI JÓZSEF: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Bp. 1968. 116 — 117.

Az előző kötethez mértén elhalványodnak a forradalmi versek is. (*A Jövendő fehérei* tizenegy darabjából kettő, a *Varjak, szent madarak* és a *Másokért halunk meg* inkább *A harcunkat megharcoltuk* ciklusba kívánczozna.) Itt hasztalan keresnénk *A Hadak útjának* egyveretű lendületét, vagy a *Csák Máté földjének* a vívódás ellenére is lobogó indulatait. A Csizmadia Sándor vádaskodására felelő *Küldöm a frigyláddát*, jellegzetesen apologetikus, „magamentsége” vers, akárcsak a *Menekülés úri viharból*. Nem véletlen, hogy a ciklusból éppen a két könnyebb hangvételi, lekerekített befejezésű vers, az *Álmodik a nyomor* és a *Proletár fiú verse* vált népszerűvé. Új és fő motívumként jelennek meg viszont a kuruc versek.

Ezek a versek nem a Thaly-féle balladák, még kevésbé az Endrődi-féle kuruc nóták szellemében fogantak. Elsődlegesen az olyan típusú versek kései származékai, mint például a 17. századvégi bújdosó ének, vagy a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*. De még ezeknél is mélyebben gyökereznek történelmi múltunkban. Magáig a reformációig, annak plebejusi hagyományáig, a Károli-bibliáig, egyszóval a kálvinizmusig nyúlunk vissza. Ez a szemléleti habitus fogja gyakori közelségbe az istenes versekkel: mind a kettő egy szüzetlen és pogány kálvinista műhelyében kovácsolódott.

A nyakas magyar kálvinistának bús és kopott öregúr az istene, harsonája nyomán az elnyomottak, a senkik jönnek, jajdulva, fegyverkezve. Az erdélyi széleken sarjadt költő a kálvinista múlt progresszív vonulataiban találja meg a maga legigazibb múltbeli közegét. A kuruc versek hidat vernek az istenes és a forradalmi versek között. A kötet másik főmotívuma: hazatalálás a szűkebb pátriába. A költői világképben — Király István Ady-könyvének egyik lényeges tanulsága ez — Páris szerepe egyre inkább halványodik, és ezzel párhuzamosan kerül az érzelmi centrumba Érmindszent, az ország peremén fekvő „Kis Erdélyország, bús sorsunk vidéke”. Átkos, fojtó életet takar az áldott falusi köd, hallatszik abban az öreg Kunok göthölése, látszik Kótó, a volt-falu és a száraz, szomorú Kraszna-árok. A kötet egészét átszövik az új felis-

merés képei: falusi nádas iskolára, ló-sóskás parlagra, gyermek-sége falujára emlékezik vissza a költő, nótázó zilahi emberként. Itt éli át legközvetlenebbül és legmélyebben népének sorsát és múltját, azon a tájon, ahol Esze Tamás kuruchada verődött össze. És bár tartalom és ritmika direkt párhuzamosítása mindig magában rejtje a vulgarizálásnak lehetőségét-vezélyét, a *Szeretném, ha szeretnének* olvasásakor mégis természetesnek találjuk a magyaros formák gyakoriságát.

Az eddigi főmotívumoknak a kiegyenlítődés révén bekövetkező viszonylagos elhalványodása folytán még erőteljesebben hangzanak ki a kötetből a kuruc-versek. A *Léda asszony zsoltárai*, *A Halál rokona*, majd *A Sion-hegy alatt* voltak eddig a kötetindító ciklusok. Most viszont az *Esze Tamás komája* került az új kötet élére, de a további ciklusokban is fel-feltűnik a kurucos hang. Ott jelenik meg Tyukodi pajtás, kopókkal úzik az erdőben az igazi magyart, magyar döllyfel rúgja fel a költő a világot, a későbbi eb ura fakó, Ugocsa non coronat előképeként.

A hangsúlyos alakzatok megnövekedett szerepe

Az *Esze Tamás komája* tíz verséből négy a hangsúlyos: *Bujdosó kuruc rigmusa*, *Hajó a ködben*, *Esze Tamás komája*, *Zilahi ember nótája*. De kiegészíti ezeket a jambikus *Kuruc Ádám testvérem*, amelynek 12 nyolcasából kilenc tagolódik felező nyolcásra, és ezzel a sortípussal indul a *Négy-öt magyar össze-hajol* is: „Itt valahol, ott valahol”. A kuruc-versek ritmikai függvényeként fokozott jelentőséget és szerepet kapnak a hangsúlyos alakzatok. A hangsúlyos versek megnövekedett szerepére már a pusztán mennyiségi egybevetés is felhívja a figyelmet. Az előző kötetéhez viszonyítva csaknem a kétszeresére, nyolcra tizenötöre nő a számuk. Igaz, a *Vér és arany*-ban is ilyen arányban szerepelnek a hangsúlyos (trochaikus) versek, de ott az esztétikai változatosság igénye hozta őket életre, nem a specifikus formát igénylő élmény. Ezért csökkenhetett felére a számuk *Az Illés szekerénben*. A kuruc ver-

sekben viszont maga a versmag szívja maga köré, egyetlen lehetőségként, a hangsúlyos alakzatot.

Ezt támasztja alá az is, hogy a tizenöt hangsúlyos versből mindössze kettő trochaizálható. Az egyik, a *Megint Páris felé* nem önálló vers, hanem részlet, nem is jellegzetes darabja a kötetnek. A többi tizenhárom alkalmilag, lazán mértékelt, elsősorban hangsúlyos; véglegesen függetlenednek a trochaikus lejtéstől, ami a számszerű összehasonlításban is tükröződik. A *Vér és arany* tizenöt hangsúlyos verséből nyolc trochaikus, további három pedig trochaizálható volt. Az *Illés szeke-rén* nyolc hangsúlyosából három a trochaikus, a *Szeretném, ha szeretnének* tizenöt hangsúlyosából már csak kettő. Ezzel párhuzamosan azt is megfigyelhetjük, hogy lazábbá válik a megmértékelés:

<i>Vér és arany</i>	trocheus: 49% jambus: 8,5%
<i>Az Illés szeke-rén</i>	trocheus: 52 jambus: 11,6
<i>Szeretném, ha szeretnének</i>	trocheus: 39,3 jambus: 14,3

Kitekintés elődökre és kortársakra

Ady hangsúlyosainak a mértékről való leválása annál figyelemre méltóbb, mert 19. századi költészetünkben elmosódik a határ hangsúlyos és trochaikus verselés között. Természet-szerű következménye volt ez annak, hogy hangsúlyos és trochaikus sorfajaink egybeesnek és hogy nyelvünk ereszkedő jellegű. Így például a *Toldi*, szándéktalanul, csaknem végig trochaizálható, különösen akkor, ha a korban még érvényben levő verselési licenciákat is figyelembe vesszük. Később már tudatossá válik Aranynál a ritmikai kettőzés lehetősége, de akkor sem születhettek jobb trocheusok, mint a *Toldi* előhang-jában:

Mint, ha pásztortűz ég őszi éjszakákon, —. ————/—.—.—.
 Messziről lobogva tenger pusztaságon: —. —.—./——.—.—.
 Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem —.———./—.———.
 Majd kilenc tíz ember-öltő régiségben. —.———./———.—.

A 24 ütemből 17 a trocheus és 7 a spondeus!

A századfordulótól kezdve, a mértékes verselés fellazulásával, mindennapossá, általánosan elfogadottá válik a hosszú szótagnak hangsúlyossal való helyettesítése. Még olyan arisztikus verselőknél is, mint Babits vagy Kosztolányi, és költött metrumokban is:

erényt pirító, tisztakezű gonosz
 Előtted állt a pálya szabad tere
 Hítért cserélni drága, derűs jövőt (A bal lator)
 —
 soha nem látott faju új virágból
 Szezelem, romlás buja zöld hinára
 Csökönyös önkény
 hitvány szemétdomb! Sohsem érdemelték
 — (Óda a bűnhöz)

Ennek a licenciának az alkalmazásával úgyszólván minden hangsúlyos vers trochaizálhatóvá vált. Gyakorlati jelentősége azonban nem volt ennek, hiszen a századelő modern költészetében ritkultak mind a hangsúlyos, mind a trochaikus alakzatok.

Ady hangsúlyos verselésével is új utat tör magának, alapvetően különbözvén a népi-nemzeti iskola utódvédjétől vagy a Szabolcska—Pósa-féle elágazástól. A tartalmi különbözőség megnyilvánul a versek műfajában és hangvételésében is. Az Arany-epigonok hangsúlyos verseinek jelentős része dal, Ady pedig nem írt ilyen típusú verset. Ha valami, akkor ez az édeskés álrealizmus volt idegen tőle, a felszínes örömmek vagy az erőltetett bánatnak dalba ringatása. És ugyanilyen idegen volt tőle a vidéki élet idillé nótázása. Semmi köze sincs az olyan típusú hangsúlyos alakzatokhoz, amelyekről olyan elragadtatással írja Herczeg Ferenc:

„Van a versek közt olyan, (például a Hintóka-ringóka című gyönyörű dal), amelynek ritmusában valami ősi és titokzatosan bájos muzsika lüktet. Mintha maga az anyatermészet dudolna a lengő hintán ujjongó gyermeke fülébe.”³

³ Pósa Lajos gyermekversei. Bp. 1914. 4.

Különbözött az Arany-epigonoktól a sorfajok alkalmazásában is. Azok kedvelték a hosszabb, kilenctől tizenkettőig terjedő sortípusokat. A tizenkettest ritkán alkalmazták, hiszen annak nehézségét már Arany is felismerte. Arany a megmértékeléssel, az általa choriambusnak nevezett metrummal próbálta kiküszöbölni a sortípus monotóniáját. Epigonjai már csak nagy ritkán folyamodtak ehhez a megoldáshoz, de természetesen nem távolodtak el attól. Például Vargha Gyula egy szótaggal megkurtítja a tizenkettest (a következőes hat-ötös osztás mutatja a sor eredetét), és a *Buda haldála* módján mértékeli a sort:

Itt nyáron öröm, kedv, víg lárma tanyáz,
S milyen komor és bús így télen a ház;
De zárt folyosóján — ég küldte ide —
Hogy' repdes egy kedves, rémült cinege

(*Télen a nyaralóban*)

Kozma Andor a felező tizest próbálja verselésünk főmotívumává emelni, annak ellenére, hogy Petőfi és Arany úgyszólván sohasem írtak ilyen alakzatban. Még nagy terjedelmű, milleneumi hangvételű eposzát, a *Honfoglalást* is páros rímű, tíz soros strófákra szedett négyütemű felező tizesekben írja. Kiderül azonban, hogy ez a sorfaj még egyhangúbb, mint klasszikus előképe.

A náluk is konzervatívabb és középszerűbb, de a korban népszerű és elismert Jakab Ödön egyszerűen nem vett tudomást az új irányzatokról és követelményekről. Ady első kötetének évében jelenik meg *Szilágyi és Hajmási* című páros rímű felező tizenkettesekben írt költői beszélye. Természetesen díszkötésben, Neogrády Antal illusztrációival. Haláláig (1931!!) sorjáztatta a felező tizenketteseket és a három ütemű tizenegyeseket, de írt három ütemű kilenceseket, sőt tizenketteseket is:

Szomorúak falun most a téli esték,
Nem mulatnak ott a lányok és menyecskék,
Híre sincs ott enyelgésnek, tréfászónak,
Nótázásnak, mesemondó, víg fonónak.

(*Szomorú esték, 1915*)

A hosszú hangsúlyos sorfajok szerepe még ennél is sokkal kiterjedtebb. Jelentős helyet foglalnak el azok a modern költők pályakezdő korszakában is. Mármost azokéban, akik egyáltalán írtak hangsúlyos verseket. Így például Juhász Gyula 1906-ig írott kilencvenegy verséből nem kevesebb mint tíz hangolódik ilyen ritmusra. Felező tizenkettesek: A *Magyar epigrammok* négy darabja (1898), *Merengés* (1899), *Rákóczi hársfái* (1901), *Áldás a fenyőkre* (1903), *Kérdések, Nevenapján, Alkonyati órák* (1905). Három ütemű tizes: *Magyar népem* (1903), *Dal a rózsákról* (1905). Három ütemű tizenegyes az 1898-es *Népdalok* első két darabja, a harmadik pedig három ütemű tizesekből áll.

Meglepően sok hosszú sorokból álló verset találunk az új generáció első reprezentatív antológiájában, a Holnapban. Balázs Béla hat verséből csak egy a jambus, négy hangsúlyos, egy pedig kevert. A *Nocturno II.* páros rímű felező tizenkettesekből áll, az *Országúton II.* félrímes tizenkettes-tizenegyes. Az országúton I. strófaszerkezete 10—10—6, a tizesek három üteműek. Az *órák* jambikus és hangsúlyos sorok rendszertelen váltakozása. A sorok, egy ötös kivételével, tizesek és tizenegyesek. Balázs Béla érdekes módon mindvégig hű maradt a magyaros ritmusokhoz, későbbi híres versei közül: *Táborfűz mellett, Vörös őrségen* tagozódása: 10—10—10—5—10—11, az 1945-ös *Honfoglalás* pedig felező nyolcasokat sorjáztat.

Dutka Ákos verseiben keverednek a hosszú sortípusok. Tizenkettesek és tizenegyesek a *Megyék Bethániába* sorai. A tizenegyesek helyenként Arany módjára mértékeltek:

Dübörög az üst-dob, sűr, dünnyög a síp
Most bontsd meg a fátylad, oldd le saruid stb.

Így tagolódik a *Meotis leánya* is. A vers félrímes tizenkettesei közé csak két tizes épül be: az első és az utolsó szakasz negyedik sorában. *Örök óta* című versében tizenkettesek, tizenegyesek és tizesek váltogatják egymást. *Ágnes* című versében jambikus és hangsúlyos sorok keverednek különböző ütembeosztású tizesekben és kilencesekben. Az *Elereszt a pusztá* strófái-

ban mindegyik hosszú sorfaj megtalálható, kilenctől tizenkettőig.

Emőd Tamás tizenegyes és tízes jambusokban írta a *Rab prédikátorok énekét*, de a három záró sorban felező tizenkettesre váltotta a ritmust. *Lelei Nagy András* című versének strófaszerkezete 12—12—6—6—12—6—14, a tizennégyesek is négy üteműek:

Szépen szólnak, szónokolnak fenn az úriszéken.

A *Históriás ének bús Bálint diákról* (maga a cím is felező tizenkettes) kezdő és záró szakasza tizenegyes és tízes jambus, ezek zárják közre a négy felező tizenkettesbe írt strófát. Rímelhelyezése sem gyakori: a a b b c c c.

Miklós Jutka *Badl isten* című versében, csak a teljesség kedvéért említjük, kilencesek, tízesek és tizenegyes váltakoznak rendszertelenül.

Mindebből természetesen nem következik, hogy a Holnap költői még ne szakadtak volna el, és pedig visszavonhatatlanul, a népi-nemzeti iskolától. Ők megszüntetve őrizték meg a hosszú hangsúlyos sorfajokat. Ennek részletező vizsgálata túlhaladná tanulmányunk kereteit, egy szempont azonban már az eddigiek alapján is megfogalmazható. Ezek a költők — java-részt pályájuk elején — tematikájukban még erősen vonzódtak a múlthoz, a történetihez csakúgy, mint a bibliaihoz. Ezek a témák pedig szívesen hangolódnak hosszabb, epikusabb sortípusokra.

A sorfajok

Csak a fentiekkel történő egybevetés útján világosodik meg annak érdekessége sőt jelentősége, hogy a *Szeretném, ha szeretnének* tizenöt hangsúlyos versének háromszáznolcvanhét sorából egyetlenegy sem hosszabb nyolc szótagnál. Egy másik aspektusból határozva meg: Minden sor kétütemű, tehát egyetlenegy három- vagy négyütemű sincs közöttük.

Igaz, megfigyelhető ez *Az Illés szekerén* magyaros verseinél

is. De ott még túlságosan kicsi volt az anyag ahhoz, hogy érdemleges következtetéseket lehetett volna levonni belőle: a hangsúlyos sorok száma mindössze százhatvanhat volt, tehát felénél is kevesebb, mint ebben a kötetben. De a két kötet hangsúlyos versei együttesen már jelentős blokkot alkotnak: huszonhárom vers, ötszázötvenhárom sor.

A rövid sorfajoknak ilyen mérvű előretörése, sőt egyeduralma nem magyarázható a régi korok költészetének vagy éppen a népköltészetnek a hatásával. Igaz, a *Bujdosó kuruca rigmusa* olvasásakor óhatatlanul felidéződik bennünk a *Megjártam a hadak útját* — ez azonban egyedi eset. A bujdosó énekek és a kuruc versek epikus hangvétellűek, zömükben hosszú sorokból állanak. Ritmikailag nem tipikusak a toborzó ének *Csinom Palkó* vagy a táncdal *Nosza hajdú* . . . rövid sorai.

De eredménytelenül keresnők a jelenség eredeztető okát Balassinál vagy Csokonainál is: nem rokon velük az Ady-ritmus. Balassi is többnyire hosszú sorokat írt,⁴ mint általában régi költőink, a Balassi-strófa is egy hosszú sortípus periódussá aprózása. Vele szemben Csokonai játékos virtuozitása mindenféle metrumnak szívesen hódolt. Vonatkozik ez természetesen a hangsúlyos formákra is. Elég lenne itt *Az estve*, a *Konstancinápoly*, a *Marosvásárhelyi gondolatok* felező tizenkettesekre utalnunk. De a *Lilla-dalok* között is sok a hosszú sor. Még a három ütemű tizenkettesre is találunk példát (*Habozás*).⁵

Hasonló eredményre jutunk a népköltészeti hatás feltételezésekor. Népköltészetünkre és műdalainkra sem jellemzőek a rövid sorok. A három legismertebb idevágó áthallás, illetve felhasználás Ady költészetében a *Fölszállott a páva* felező tizenkettes, *A nagy Cethalhoz* utolsó szakaszában visszacsengő *Kalapomhoz az alispán rózsát tett* három ütemű tizenegyes, *A cigány a vonójával* végén idézett *Lement a nap a maga járásán* pedig háromütemű tízes. A ritmikai múlthoz kötődés,

⁴ CSANDA SÁNDOR: *Balassi Bálint költészete*. Bratislava, 1973. 30–31.

⁵ ELEK ISTVÁN: *Csokonai versművészete*. Bp. é. n. 91–92.

legalábbis abban a formában, ahogyan azt Földessy gondolta, itt sem mutatkozik meg.

Az természetesen igaz, hogy ezekben a hangsúlyos alakzatokban, pontosabban a hangsúlyos formák ilyen mérvű szerepnövekedésében tükröződik Adynak a néphez közelítése. De ritmikai analógiákat seholsem találunk, a konkrét párhuzamosítási kísérlet, bármilyen aspektusból történjék is, eredménytelen. A rövid sorok egyeduralmának kérdésére csak a versek esztétikai egészére épülő vizsgálat adhatja meg a helyes választ.

Az eredeti bujdosó énekek és kuruc-versek óriási többsége elégikus hangvételű. Reménytelen, sivár jelen és jövő olvadnak egymásba, mint például a *Buga Jakab énekében*. Mások a szerencsétlen nemzet és a saját tragikus sorsukat formálják versebe, mint a *Zokogó sírással sírhat sz magyar nemzet* vagy a *Cantio Tokaiensis*. Jellegzetes verstípus a bukás okainak feltárása is, lásd a két híres szegénylegény-verset. Bár ezek között sem ritka a pattogó, dalszerű ritmus, epikus-elégikus tartalmukhoz jobban, tipikusabban illenek a hosszú sorfajok. A versek zöme záró jellegű, retrospektíven múltba tekintők, a tragikusan reménytelen történeti helyzetnek megfelelően letargikus, kesergő énekek.

Ezzel szemben Adynak ezek az első kuruc-versei távolról sem egyirányúak. A pillanatnyi reménytelenség és a jövőbe, esetleg a közeli jövőbe vetett hit szövődik bennük vívódó, zilált egységbe. A pillanatnyi reménytelenség a kuruckor népi tragikumával párhuzamosul, a jövőbe vetett hit pedig a kurucok vitézségével, állhatatosságával, az urak árulásáva szemben végsőkig dacoló kitartásával. Ha nem is látja még a konkrét frontot, a versek már nemritkán harcba hívóak. És nemcsak a kuruc-versek. S el ne felejtjük az „üsd, nem apád”-at (*Harcos Gyulai Pál*). „Békesség mindenkinek, / De nékem, / Maradjon háborúság.” (*Egy megíratlan naplóból*). Megint más típusú versből idézzük az elkötelezettség ars poética-igényű vállalását: „Valami búsongó dac fog el, / Valami hivatlan hit fon át (*A tenger ákombákoma*). Hetyke, magabízó hangon szól

A harcunkat megharcoltuk. Elég az első és az utolsó sorra utalnunk: „Gyáva kakasként fut az ellen . . . S rajtuk ütünk, Tyukodi pajtás.” És bár megváltoztatta a címet, talán az első, a Nyugatban közölt volt a jellemzőbb: *Új vitézi ének*. Ha pillanatnyilag reménytelennek látszik is minden, de ki kuruc, nem pityereg. Mert valaminek kell történnie. „Rákóczi, akárki, Jöjjön valahára.” Még a *Bujdosó kuruc rigmusa* is dacos keménységgel zárul: „De így éltünk vitézmódra.” A háború alatt írt kuruc versek hosszú soraival szemben itt a rövid sok dominálnak (*Bujdosó kuruc rigmusa*, *Esze Tamás komája*, *Kuruc Ádám testvérem*.)

A rövid sorokat a drámai zaklatottság indokolja. Ezek a kuruc versek monológra redukált minidramák. Ady nem felel Kuruc Ádámnak, sem Esze Tamásnak, a bujdosó kuruc társa meg sem jelenik. Az *Esze Tamás komája* csupa lobogó indulat, gyűlölet. Szaggatottan ömlik a panasz a forradalomra készülő szegényből, nem kerekíti ki a mondatokat, néhány szavas közlések sorjáznak a versben: „Gábor fiam Bécsé . . . / Asszonyom a sírban . . . / Váradon gyaláznak /” stb. Ennek megfelelően a vers strófászerkezete 6—6—8—6, félrímekekkel. Könnyen látható, hogy a nyolcasoknak itt élénkítő szerepük van, a tiszta hatosokból álló versnél nehezen kerülhető ki az egyhangúság veszélye.

Az *Esze Tamás komájával* ellentétben a *Bujdosó kuruc rigmusa* állapotot, mégpedig megmászhatatlan állapotot tükröz. Ehhez jobban illene az epikaibb hangvétel, a hosszabb sorok. Mégis, a lírai, vallomásos feszültség, drámaiság ebben is van olyan erős, mint a másik versben. A bujdosó kuruc most is büszke a bukott harcra, önmaga eredménytelen, már eleve reménytelen hősiességére. Nem vigasztalja a lengyel bor és asszony, a harcot áhítja vissza. A szubjektív drámaiság indokolja a rövid sortípust az Ady korában még „ősinek” vélt felező nyolcast, az objektív reménytelenség változtathatatlansága viszont a régiesen epikus négyes rímekben tükröződik. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek a négyes rímeknek nincs konkrét előképük. Balassi a változatos rímelhelyezéseket kedvelte,

Csokonai korában már nem divat a négysarkú kádencia, a *Megjártam a hadak útját* hét versszakából öt félrímes. Egyéb konkrét hatás még csak fel sem tételezhető, bár Ady ismerhett olyan verseket, mint például az *Egy bujdosó szegénylegény* vagy az *Áll előttem egy virágszál* kezdetű. Ezeknél azonban csak külső ék az elég henyén odarakott négyes rím.

Aligha szükséges hosszan bizonygatni, indokolni, hogy ez a két vers áll a hangsúlyos versek, sőt az egész kötet fókuszában. Bár a kuruc-versek száma nem nagy, a kötet számos versének hangvétele párhuzamosodik velük. A hangsúlyosok közül elsősorban kettőre kell itt utalnunk. A *Szétverek majd köztetekre*, mindenekelőtt annak utolsó előtt szakaszára:

Gyertek verekedve
S tán megint kicsordul
Új harcok új kedve
Belőlem s úri harag.

A másik a *Hosszú az erdő*, amelyben a költő bujdosó, űzött kurucként menekül a kopókkal vadászók elől:

Véres vad-kergetés
Vesztett, búgó kürtje
Hogy hajráz a nemes
Erdőbe-kerültre.

De visszatérnek a kurucos hangulati motívumok még olyan versekben is, mint például *Az ifjú Rajnánd!*

Nézzük egymást a Nappal
(Most van lehorgadóban):
Két rokkant öreg bajnok,
Leeresztett sisakkal,
Illendő tisztelettel.
Bástyás korcsma-verandán
Véletlen ez az óra:
Halott, nagy, hősi tornák
S örömtelen vitézek
Nyárvégi áldozója.

A kötet tizenöt hangsúlyos versének számszerű felmérése is egyértelműen bizonyítja, hogy a ritmikai főmotívumot ez a

két vers formálja meg, nem véletlenül kerülve a kötet élére, a harmadik, illetve a hetedik vershelyre.

Strófaszerkezetek — rímelhelyezés

A tizenöt hangsúlyos vers sorfajai így oszlanak meg: négy szótagos hét sor (1 vers), hat szótagos százhetvenkét sor (7 vers), hét szótagos harmincnégy sor (5 vers), nyolc szótagos százhatvannégy sor (9 vers). Uralkodó jellegű tehát a hatos és a nyolcas, míg a négyeseknek és a heteseknek csak élénkítő szerepük van. A strófaszerkezetek is azt bizonyítják, hogy a heteseknek nincs önálló, ritmusmeghatározó funkciója:

6-6-6-6	2 vers	8-4-8	1 vers
16 hatos	1 vers	8-8-8-8	3 vers
6-6-6-7	2 vers (1 el- térés)	8-8-8-8-8	1 vers
6-6-7-6-6-7	1 vers	8-8-8-7-8	1 vers
6-6-8-6	1 vers	8-8-8-9-8	1 vers
strófaváltó	1 vers		
	(3. 8-8-8-8-7, 1. 8-8-7-7-7)		

A tizenöt vers tizenegy strófaszerkezetre van szedve. Ady tehát nemcsak a jambusversekben, hanem a hangsúlyosokban is törekedett változatosságra. Ugyanakkor a legegyszerűbb, legkézenfekvőbb variációkat alkalmazta, minden mesterkéeltség nélkül.

Ugyanilyen variációs szándékoltság mutatkozik a rímelhelyezésekben is. A tizenöt versből mindössze három félrímes, kettő viszont rímtelen. A további tíz tíz különböző rímképletre íródott. Ezekre a variációkra, ugyanúgy mint a strófaszerkezeteknél, jellemző, hogy sohasem lépnek túl a hagyományos kereteken. Az új rímelhelyezések zömükben úgy jönnek létre, hogy a költő átrendezi, esetleg egyetlen sorvégi változtatással, a megszokott rímrendet. Ezért nem az egyes versek, hanem a versek összessége mutatja a rímelés megújulását, amely a későbbi ritkázott rímeknek, végső fokon az Ady féle speciális szabadversnek az előfutára.

Egyetlen összehasonlító adat is meggyőzően példázza, hogy mennyire újszerű volt a rímek ilyen mérvű szóródása. Petőfi hétszázkilencvennyolc rímes formájú verse közül 48% félrímes, 24% páros rímű, 5,5% a keresztrím, 1% az ölelkező rím. Tehát verseinek 78,5%-ban a négy legelterjedtebb rím-elhelyezést alkalmazza. Ez a szám még nagyobb lesz, ha — teljes joggal — idesoroljuk a hosszabb strófáknak olyan rímkombinációit, mint ölelkező-páros, ölelkező-kereszt, kereszt-páros.⁶

Ezzel szemben Ady tudatosan törekszik a változatosságra. Ezt mutatja a *Bujdosó kuruc rigmusának* négyes ríme. Igaz, Babits is alkalmazott négyes rímet, mégpedig korábban, mint Ady. Hatásról mégsem lehet, szó, bár Adynak ismernie kellett a Holnap 1908-as kötetében megjelent, de minden valószínűség szerint jóval korábban írt *Turáni indulót*. De Babits három szótagos refrénnel — Huj, huj, huj! — töri-élénkíti a négyes rím monotóniáját. Másrészt pedig Babits versének sokkal élénkebb, pergőbb a ritmusa, ami a mondatstruktúrának eredménye-eredeztetője. Babits verse végig töves ragrímekben íródott, a vers negyedik-nyolcadik szakaszában az alany benne foglaltatik az állítmányban, az első szakaszban mindössze egy igei állítmány van, az utolsóban egy se. Babits verse pillanatképekből áll, szemlélete és szerkesztésmódja jellegzetesen impresszionista:

Rabjaink a barmot hajtják,
Szolgáink a sátrat hordják,
Lányaink a hálót foldják,
Fiaink a lovat tartják.
Huj, huj, huj!

A Babits-vers játékosan könnyed és élénk, a négyes rím csak külső ékítménye annak. Az Ady-vers mély gondolati líra, amelynek optimális keretformája az archaizáló négyes rím.

Hangsúlyos versben szokatlan a három soros strófa, méginkább az x a a rímelés. De egyedülálló jelenség a második

⁶ J. SOLTÉSZ KATALIN: *Petőfi rímei*. Magyar Nyelv, 1966. 21—22.

sor variált refrén volta és a hat szakaszon áthúzódó azonos rímpár: átok — tihozzátok (*Meneküles úri viharból*). Ilyen újszerűen hat a fordított félrím, az a x a x. A vers (*Szétverek majd köztetek*) strófaszerkezete 6—6—6—7. A rím tehát két hatost köt össze, míg a magányos hetes rímtelen. A versben egy szabálytalan sor van, a harmadik szakasz második sora, amelyben a hatos helyén hetes áll:

Térdeljenek vakulván.

Így hangzik a sor az első megjelenéskor is, a Nyugatban. Így az 1910-es második kiadásban is. Az 1918-as harmadik kiadásban változik a szöveg, valaki hatosra „javította” a „rendelienes” hetest, megzabolázva a rakoncátlan ritmust:

Ő vak térdelésük.

Bár filológiai adatok hiányában biztosat nem állíthatunk, mégsem hallgathatjuk el annak a valószínűségét, hogy a változtatás nem Adytól származik. Alig hihető, hogy Ady a negyedik megjelenéskor és éppen 1918-ban javított volna a versen, hogy akkor hirtelen zavarta volna a perioditást megzökkenítő hetes. Tudjuk, hogy Adynál gyakori az ilyen típusú zökkenítés. És bár számolnunk kell azzal a valószínűséggel, hogy a kérdés lezáratlan marad, mégis fel kell vetnünk: véletlen-e, hogy éppen tizennyolcban eszközöltetik jó néhány változtatás az Ady-szövegekben. Tudjuk, hogy 1917 végétől kezdve Hatvany Lajos tulajdona lett az Ady-versek kiadási joga. 1918-ban Hatvany megjelenteti Ady valamennyi verseskötetét. Tudjuk, hogy az utolsó előtti Ady-kötet, *A halottak élén* is ebben az évben jelenik meg, és hogy Hatvany, kiadói jogával és Ady anyagi kiszolgáltatottságával visszaélve, tevékenyen „részt vett” a kötet szerkesztésében. A kérdés fontosságára való tekintettel szószerint idézzük Ady Lajos jól ismert könyvének idevágó sorait:

„Míg az előző kötetek verseiben kevés a korrigálás, s csak a Nyugat nagyszámú sajtóhibáit javíttatta ki (azért voltak nagyszámúak a sajtóhibák, mert Bandi rendszerint csak az utolsó órákban küldötte

be a kéziratot, amikor már egy-egy füzet teljes anyaga kiszedve, sőt betördelten várta a nyomtatást), — s legfeljebb 4–5 kisebb változtatást tett egy-egy egész verseskötet szövegén. A halottak élén-nél más volt a helyzet; Hatvany az egész anyagot átvizsgálta, jegyzeteket, észrevételeket írt hozzá: *szavakat, sorokat óhajtott megváltoztatni* (az én kiemelésem, SzP.) (néhol erre proposíciókat is tett), vagy strófákat, vagy egész verseket kihagyandónak talált.”⁷

Talán ebben az irányban kell keresnünk annak a szövegváltoztatásnak az okát is, amely a *Vezeklő vigadozás zsoltára* tizenegyedik sorában történt. A sor a Nyugatban való közléskor (Címe akkor még *Vezeklés a szomorúsáért*), az első és a második kiadásban így hangzik:

Magverő vagy rothadt, csirátlan semmi.⁸

Az 1918-as kiadásban (és ettől kezdve a legtöbb kiadásban), a „magverő” szó „magvető”-re változik. Föltételezhető, hogy a szót azért változtatták meg, mert az első három megjelenési alakot sajtóhibásnak vélték. Aligha hihető, hogy Ady változtatott volna a szövegen, sokkal valószínűbb, hogy egy Adyra jellemző új típusú szót korrigáltak. Annál is inkább, mert ez a kép és a „ver” szó Ady másik versében is szerepel:

Csépél az idő, hatalmasan csépél,
S ahogy kiveri testem-lelkem szemét,
Kezdek megtelni balga bölcsességgel.

(*Csépél az idő*)

A kérdés fontosságát bizonyítja a *Vér és arany* két ismert címváltozása is. A *Mostoha testvéreim a Betűben* az 1918-as negyedik kiadásban változott *Mostohám a Betűbenre*, és ugyanitt a *Hó hull a sárba Sárban veszett hóra*. Földessy utal a címváltozásra, de visszaemlékezése semmit sem tisztáz. Sőt. De szóljon maga Földessy:

Eredeti címe: *Mostoha testvéreim a betűben* volt. A verset valami tökéletes Ady-ignoráns az újságírókra vonatkoztatta s ez az értelmezés

⁷ ADY LAJOS: i. m. 221–222.

⁸ Nyugat, 1909. II. 126.

belegyökerezett az irodalmi köztudatba. Ady úgy tiltakozott e képzelenség ellen, hogy a második kiadásban *Mostohám a betűbenre* változtatta a vers címét.⁹

Csakhogy Ady nem a második, mégcsak nem is a harmadik kiadásban változtatott a címen. Különben sem képzelhető el, hogy egy „tökéletes Ady-ignoráns” miatt belejavított volna a versébe. Kézenfekvő lenne azt gondolnunk, hogy Földessy rosszul emlékezett, és a negyedik kiadás helyett második kiadást írt. Ezt azonban az a tény cáfolja, hogy a negyedik kiadás előkészületeinek idején Ady már jó ideje nem érintkezik Földessyvel, így Földessy emlékezése teljességgel légből kapott. Vagy talán a lelkiismeret-diktálta apologetika?

A kötetben még két olyan vers van, amelyben szövegromlást okozott valaki. Az egyik a *Budapest éjszakája szól*.¹⁰ Ennek tizenkettedik sora (a harmadik szakasz második sora) eredetileg így hangzott:

És Budapest ujjongva dalol, fizet.

Ilyen szöveggel jelent meg nemcsak az első kettő, hanem még a harmadik és az 1919-es negyedik kiadásban is. Csak az ötödik, 1923-as kiadásban, amelyet Földessy rendezett sajtó alá, változott meg a sor. Az anapestust valaki kiiktatta és sima jambussá „javította” a sort:

És Budapest ujjong, dalol, fizet.

A másik romlott szövegű vers a *Fedjük be a rózsát*. A vers hetedik szakasza az első megjelenéskor

⁹ FÖLDESSY GYULA: *Ady minden Titkai*. Bp. 1949. 57.

¹⁰ *Budapest éjszakája szól* először *A Holnap új verseiben* jelent meg, 1909-ben. Itt a sor így hangzik: És Budapest ujjong, dalol, fizet. Ismeretes azonban, hogy ADY milyen gondossággal nézte át versesköteteinek korrektúráit, s így nehezen valószínűsíthető, hogy a *Szeretném, ha szeretnének* első és második kiadásában is benne maradt volna egy ilyen sajtóhiba. Sokkal valószínűbb, hogy ADY javított e soron, egy ritmusklató anapestus beiktatásával.

Minden virágnak van ittasa, párja
 És útszéli fűnek, nyurga gyomnak
 Mert szól a kert: föl, nászágyra, ágyra.¹¹

A második sorban az „és” értelmetlen, magyartalan. Lehet, hogy Ady eredeti versmondatszerkesztési elképzelése a „közölés” volt, de ez így semmiképpen sem jó. Nyilván ezért hagyta el az „és”-t a kötetben való közléskor. A sor most már így alakult:

Útszéli fűnek, nyurga gyomnak.

Ez a szöveg jelent meg a második kiadásban is. Adyt nyilván nem zavarta, hogy a vers tízesei közé becsúsztott egy négyütemű kilences is. Az inkriminált harmadik kiadás sajtó alá rendezésekor ezt a sort is „rendezték”, és a többi sornak megfelelően, tízest csináltak belőle:

Útszéli fűnek és nyurga gyomnak.

És itt minden kommentár nélkül utalnunk kell arra, hogy Földessy, Horváth János nyomán, Babitscal vitázva is makacsul kitartott amellett, hogy Ady verselésének egyetlen szilárd karakterisztikuma a szótagszám stabilitása. És hogy Babits már 1920-ban félt attól, hogy Földessy erre való tekintettel javításokat fog eszközölni a sajtó alá rendezendő első kiadásban. Babits nyilván nem vetette össze a harmadik kiadás szövegét az első közlésekkel (mi oka lett volna rá?), így figyelmeztetése már eleve elkészt. Így történt, hogy számos rakoncátlan Ady-sor, sajnos mindmáig, megbabolázottan áll az olvasó előtt.

Új típusú rímet hoz létre azzal is, hogy az ölelkező rímet páros rímre redukálja: x a a x (*Varjak, szent madarak*). Csak a pályakép egészének ismeretében válik jelentőssé az ilyen fajta rímritkázás. Ez is egyik előjele, egyik előkészítő motívuma a második nagy korszak verselésének.

¹¹ Nyugat, 1909. II. 632–633.

Ezzel azonos a fejlődéstörténeti funkciója az ötsoros strófák rímei megírtkításának. A jambusversekben már eddig is sűrűn bukkantak fel az olyan típusú rímképletek, mint $x a x a a$ (*Zilahi ember nótája*), $a a x x a$ (*Hajó a ködben*), $x a x x a$ (*Tararrarom, hajh, tararrarom*).

A hagyományos rímstruktúra fellazulásának jele a versen belüli rímváltás is, a *Hosszú az erdőben*. A vers kilenc szakaszból öt félrímes, három $x a a a$, egy pedig $a a x a$. Nem verselési hanyagság, nem a rím iránti közöny következménye ez: a vers hangulati szférája, a megnyugvás nélküli örökös üldözöttség nem igényelte a rímelhelyezés szabályos periodizálását. Jól simult ez a furcsa rímtípus (három rím a négysoros strófában) a vers archaizáló, kurucosan népies hangjához. Innen az önrímek (Éhezett kopókkal — Jóllakott kopókkal; Tavasszal kergetnek — Ősszel is kergetnek; Én vagyok a vadjuk — Kívánatos vadjuk). Innen a virágénekekre emlékeztető képek: Hajnali kelővel, Éji Hold-búvóval.

Végezetül meg kell említenünk a kétharmadára redukált Balassi-strófát is (*Zúg-zeng a Jégcimbalom*). Hasonló szerkezet van már a *Vér és aranyban* is: 6—7—7—6—6—7 (*A szememet csókold*). Itt is megfigyelhető, hogy Ady a heteseket kevésbé gondosan kezeli, funkciója nem önálló ritmus képzése, hanem a hatosok vonulatának megtörése. Ezt bizonyítja, hogy Ady a hetesek cezuráival nem sokat törődik. A kötet százhatvannégy nyolcasában mindössze tizenhét helyen van metszethiba, a harmincnyolc hetesben viszont tizenöt helyen.

Külön helyet foglal el — és nemcsak a *Szeretném, ha szeretnének* hangsúlyosai között, hanem az életmű egészében is *Az ágyam hívogat* című vers.

Az ismétlésnek mint stilisztikai és ritmikai alakzatnak nemcsak a népköltészetben, hanem a műköltészetben is elhanyagolhatatlanul fontos szerepe van, mégpedig a kezdetektől fogva a sumér költészetben, a *Biblia* gondolatritmusaiban, Homérosz üzenet-megkettőzéseiben, az úgynevezett párhuzamos szerkesztésmódjában. Már a régi görög és római költészet is szívesen alkalmazza a refrént. Így például Theokritosz tizen-

öt alkalommal ismétli a Múzsához intézett evokációt, majd négy ízben annak variált alakját az első idillben. Ennek nyomán Vergilius is ilyen típusú refréneket ír *VIII. eklogájában*. De találunk refrént Catullus epüllionjában is, ahol tizenkétszer ismétlődik a „Currite ducentes subtegmina currite fusi” sor. Még gyakoribb, mindennapos az egyes szavaknak vagy kisebb szintaktikai egységeknek ismétlése. Ady, különösen az *Új versektől a Szeretném, ha szeretnénekig* terjedő korszakában, mindenkinél sűrűbben él ezzel a stilisztikai-ritmikai alakzattal, Karinthy tudatosította ezt elsőként az *Így írtok tiben*. Ismétléses alakzatai közül kiemelkedik *Az ágyam hívogat* rendszere, amely legfeljebb a strófa-átkötéses ismétlésekre emlékeztet némiképp.

A strófa átkötésnek legkiteljesedettebb formája a maláj eredetű pantum. Chamisso három ilyen verse nyomán Arany élt vele a *Bor vitézben*.¹² Szerkezeti formája a strófa páros sorainak a következő strófa páratlan soraiban történő megismétlése.

Ady azonban nyilván nem ismerte Chamissót, Arany balladáitól pedig köztudomásúan idegenkedett. Ismernie kellett viszont Baudelaire pantumját, az *Harmonie du Soir*:

Voici venir les temps où vibrant sur la tige
Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensoir;
Les sons et les parfums tournent dans l'air du soir;
— Valse mélancolique et langoureux vertige! —

Chaque fleur s'évapore ainsi qu'un encensier;
Le violon frémit comme un cœur qu'on afflige;
Valse mélancolique et langoureux vertige!
La ciel est triste et beau comme un grand reposoir.

Ennek a keleti eredetű formának jellegzetessége a melankólikus lassúság. A soroknak (Aranynál a rímeknek) csak fele gördíti előre a verset, bár kétségtelen, hogy a más összefüggésben ismétlődő sor hangulatilag nem teljesen azonos előző strófabeli önmagával. Ady azonban, szemben a pantum hagyo-

¹² Arany János *Összes Művei*, Bp. 1951. I. 494.

mányaival, a drámaiság, a szaggatottság, a felgyorsításnak szolgálatába állítja az ismétlést. Az első szakaszban az önálló képek dominálnak (álom-hely, erő-kút, csók-csárda stb.), a második részben a főnévi igenevekkel ábrázolt önálló egységekből álló cselekvés-sor. Az ismétlésnek logikai funkciója is van. Az álom-hely, erő-kút, csók-csárda, vidámság kifejezések, a megismétlés elhagyásával egyszerű felsorolásként hatnak. De ha az „erő-kút” először az „álomhely”-et követi, majd megismételve a „csók-csárda” előzményévé válik, akkor maga a folyamat hangsúlyozódik. A kis egységek, a szaggatottság és ismétles ellenére, sőt éppen ezek révén, olyan gyorsan követik egymást, olyan mértékben fokozzák fel a vers dinamikáját, hogy az még Adynál is egyedülálló. A gyorsítás legfőbb eszköze azonban maga a sortípus, a három-három osztású gyors hatos.

A félsorok, tehát a hármas ütemek következetes megismétlődése szigorú cezúrát követel. Még úgynevezett nagyütem-mé sem állhat össze a sor.

Kosztolányi híres versében az *Ilonában* találunk ilyen következetesen egyértelmű metszeteket, amit Kosztolányi azzal is hangsúlyoz, hogy két önálló sorra bontja a hatost, bár az aligha több tipográfiai játéknál.

Ez a vers is bizonyítéka annak, hogy Ady a felező tizenkettes, illetve annak önállósult félsorát, a hatost rugalmasan kezelte, és nem tekintette elsődleges tendenciának a négy-kettőre oszlást. Az ezt igazoló számadat a *Szeretném, ha szeretnénekre* vonatkozóan: a hatosok száma 168. Ebből négy-kettő: 66, három-három 68, kettő-négy: 28, nagyütem: 6. De Az ágyam hivatgat leszámításával sem érik el egészen az ötven százalékot a négy-kettes osztású sorok.

Trochaikus sorok a jambusversekben

A beékelt trochaikus sorok, akárcsak az előző kötetben, itt is jelentős szerepet játszanak. Márcsak a nagyságrend miatt is, hiszen 191 sor még egy terjedelmes kötetben sem elhanyagol-

ható mennyiség. Ez a szám az egzakt alsóhatárt mutatja, tehát azokat a sorokat, amelyeket csak trochaikusan értelmezhetünk. Ady itt sem ragaszkodik a következetes periódusokhoz, a trochaikus sorokat gyakran váltják két- sőt háromesélyes sorok, erős metszettel vagy anapestusszal jambusba forduló sorok. Ezeknek egy része is nyilvánvalóan trochaikus szándékú volt, de a verstani elemzés nem tudja elkülöníteni őket az emelkedőktől. A kötet 381 hangsúlyos sora és a 191 trochaikus sor, összesen 572 ereszkedő jellegű sor, számottevő tömböt formál a kötet egészének emelkedő jellegén belül, hiszen ez az összes sorok (2591) 22%-a. A jambusok lazulása mellett a jambusok térvesztése is megfigyelhető itt. Ez a 22% hangsúlyozottan hívja fel a figyelmet arra, hogy az Ady-ritmus érdemleges változásának a küszöbén vagyunk. De még csak a küszöbén.

A kötet egészét át- meg átszővi az ereszkedő lejtés, kereken negyven jambusversben bukkannak föl trochaikus sorok. A tüzetes vizsgálat azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy nem egyszerűen lejtéstendenciabeli eltérésről van szó. A trochaikus sorok belső tagolódása, ütemmegosztása is jelentősen eltér a jambuséktól.

A legjellemzőbb eltérések, sorfajonként, a következőek:

A tizenegy tízes között egy sincs felező négyütemű. Az egyetlen négyütemű 3-3-2-2 tagolódású. Hat sorban négyszótagos a vezérütem, egyben pedig hatszótagos, tehát úgynevezett nagyütem, amelyet négyszótagos követ. Két sor tagolódik 3-3-4-re, egy pedig 3-4-3-ra. Vagyis a tízesek ütembeosztása nem jambikus, hanem hangsúlyos alakzatokkal azonos. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy a négyütemű felező tízes hangsúlyos verselésünkben meglehetősen ritka, a 19. században pedig, egészen a Kiss József nevéhez fűződő ritmikai megújulásig, csak elvétve fordul elő.

A kilencesek száma kereken hatvan, ezek közül mindössze kilenc a négyütemű. De a kilencből is csak kettő a hármas indítású. Óriási többségük, kereken ötven, három ütemű. Ezeknek csaknem a fele, 24, négyes alapú, tehát jellegzetesen hang-

súlyos alakzat, nyolc pedig a hangsúlyosok között is meglehetősen ritka 3—3—3 osztású. Itt látszik legtisztábban, hogy a trochaikus mértéken belül másképpen rendeződnek a hangsúlyviszonyok, mint az azonos szótagszámú jambus sorokban.

Ugyanez figyelhető meg a nyolcasoknál is, ahol a huszonegy sorból tizenhárom felező nyolcas, egy pedig 6—2 osztású.

A negyvenkilenc hetesből harmincöt tagolódik hangsúlyosan, ebből is huszonnégy a 4—3-as, tizenegy pedig 3—4-es. Az ötös alapú hetesek száma tizenegy. Itt is szembeszökő a jambikus hetesektől való különbözés.

Egyértelműen hangsúlyosan tagolódik a huszonhárom hatos. Hét sor 4—2, nyolc sor 3—3, hét sor 2—4 osztású, egy pedig nagyütem. A rövidebb sorokban nem jöhet létre tagozódási differenciálódás.

A hangsúlyos verseknek és a jambusversekbe ékelt trochaikus soroknak magas száma jelzi, hogy bár az Ady-ritmus ebben a kötetben még nem érte el végkifejletét, a továbbformálódás iránya kezd kirajzolódni. A pályakezdő Ady jellegzetes újítása a jambusverseknek *következetesen* alkalmazott hangsúlyrendekkel való átszövése, a négyütemű kilencesnek és tízesnek főszólamává formálásával. A *Vér és arany*tól kezdve mindinkább háttérbe szorulnak a hosszú sorfajok, gyakoribbá válnak a hangsúlyos alakzatok, jelentősen megnő a két- vagy háromesélyes sorok száma, tért hódítanak a trochaikus sorok. Bár a négyütemű kilences a költői pálya egészében megtartja vezető helyét, jelentősége már a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben is észrevehetően halványodik. A kötetben a tizenöt hangsúlyos vers mellett negyven vers százkilencvenegy trochaikus sora (és nagyon sok trochaikusként is értelmezhető sor) mutatja, hogy az Ady-jambus tovább lazul. Nem az egyes sorokon, de a kötet egészén belül. Ezzel párhuzamosan tért vesztenek az addig meghatározó jellegű hármás-, illetve ötös alapú sorok. Bizonyító példaként elég itt a nyolcasokra hivatkoznunk. Ady jambikus nyolcasainak zöme természet-szerűleg osztódott — az ambroziánus nyolcassal egybeesve — 5—3-ra. A hangsúlyos, illetve trochaikus nyolcasok viszont

másképpen tagozódnak. A kötet nyolcasainak száma hatszázharminckilenc, az összes sorok 24,6%-a. Ebből azonban százhatvannégy a hangsúlyos nyolcas, a trochaikus pedig huszonegy, összesen száznyolcvanöt. Ez több mint egynegyede a kötet nyolcasainak. Amiből nyilvánvalóan következik, hogy az ötös alapú nyolcasok az előző kötettel szemben háttérbe szorulnak. A szakirodalom ismételten rámutatott a hangsúlyos versek számbeli növekedésére, de nem vizsgálta ezt a jelenséget a jambikusság, mégkevésbé az ötös alap aspektusából. Ugyanakkor a későbbiek ismeretében egészen nyilvánvaló, hogy a jambusoknak és ezen belül az ötös alapú soroknak számbeli csökkenése nem egyszerűen mennyiségi kérdés. A jambusok relevációjának kötetszintű csökkenése új verselési motívumnak csinál helyet. Ennek előkészítő feltétele az eddigi vezérmotívum gyengülése.

SZILÁGYI PÉTER

A HOMÁLYBÓL

AZ „EMIGRÁNS”-ADY

(DOKUMENTUMOK, MOZAIKOK A HONIAK
KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI ADY-IRODALMÁBÓL)

„Mért nem találkozunk süvöltve az eszme-barikádokon?”; „Majd holnap tán nem lesz idő megtérni, / Korrigálni az ősi nagy hibát . . .” — talán ez a két idézet hatja át a legerőteljesebben a hazát elhagyni kényszerült magyar frástudók gondolatvilágát. Találkozni, kezét fogni mindazokkal, akik Ady szellemében tettét vállalnak. Tettet, közösen, a nép, a nemzet ellen elkövetett „ősi nagy hibák” ellen — a jövőért.

De lehet-e, tudtak-e újat, mást mondani arról a magyar költőről, aki egyben az emberiség költőjévé vált; arról, aki az anyagi erővé váló gondolatot új módon teremtette meg életében, s halálában is „lázított” az ellenforradalmi Magyarországon?

Lehet-e elmélyíteni annak a költőnek a tablóját, akiről számos monográfia és cikkek ezrei születtek itthon és túl a határokon?¹

Az emigráns sajtóban rejtőző dokumentumok arról tanúskodnak, hogy igennel válaszolhatunk erre a kérdésre.

„Ebben az országban mindig jaj volt a forradalmároknak! . . .”² Adynak ez a megállapítása tragikus módon igazolódott be 1919 őszén. Barátainak, elvtársainak nagy többsége az ország elhagyására kényszerült. Vagyont nem vittek magukkal, de vitték Ady szellemét. Bécsben, Berlinben, Párizsban és Pozsonyban születtek az első Ady-monográfiák, Hatvany Lajos, Földessy Gyula, Bölöni György és Révész Béla tollából.³ Alig hagyta el a nyomdát Hatvany *Ady világá-*nak első kötete, a Fényes Samu szerkesztette bécsi Diogenes 1924. évi második száma már ismertetést közölt róla. Bölöni könyvéről hat esztendővel annak megjelenése előtt hírt kaptak a hazai olvasók.⁴

¹ VITÁLYOS LÁSZLÓ—OROSZ LÁSZLÓ: *Ady-bibliográfia 1896—1970. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*. Bp. 1972, MTA. 425 p. (Megj. 800 példányban, 4.764 annotált tételt tartalmaz).

² Nagyváradai Napló 1901. jún. 21.

³ HATVANY LAJOS: *Ady világa*. Wien 1924, Pegasus. 1—2. köt. — FÖLDESSY GYULA: *Újabb Ady-tanulmányok*. Berlin 1927, Vögenreiter Verl. Magyar Osztály. „Concordia” ny. Pozsony. 190 p. — BÖLÖNI GYÖRGY: *Az igazi Ady*. Paris 1934, Ed. Atelier. 385 p. — RÉVÉSZ BÉLA: *S lehullunk az ősi avaron*. Mell. Ady-dokumentumok könyve (84. fakszim.). Bratislava 1937, Prager. 224 p. (Az Új Európa Könyvesháza).

⁴ „Hazai 's külföldi tudósítások. GYOMAI IMRE: *Ezt csindlíják a magyar írók és újságírók Párizsban. Párizs, augusztus végén*. — *Literatura*. Bp. 1928. szept. 295—297. p.

Bölöni könyvét örömmel üdvözltek az amerikai magyar kommunisták Kultúrharc című folyóiratukban:

„...Írója és kiadója Ady egykori iskolatársa és egész életén át legjobb barátja. A könyv nagy hézagot pótol és mindenképpen megérdemli, hogy minden Ady-hívő könyvtárába kerüljön. Politikailag, mert Adyt, a nagy értéket igyekszik kiragadni azok kezéből, akik meghamisítva, otthon eltulajdonították. Emberileg, mert igen sok ismeretlen, érdekes és jellemző adatot mutat meg Ady életéből...”⁶

S miközben az emigráns írók az igazi Adyért fognak tollat, Magyarországon egyre intenzívebben folyik a „bomlasztó” irodalom üldözése. Rákosi Jenő megállapítása — „Ady Endre politikai értéke összességében problematikus, hatása az irodalomban s a közízlésben bomlasztó, a politikában vészes”⁶ — Ady verseinek üldözésében ölt testet. A válság, és a munkásmozgalom fellendülésének éveiben — egyidőben József Attila és Radnóti verspercivel — egyre nő a tiltott Ady-versek száma.⁷

A halott Ady egyre inkább kínos helyzetbe hozta az ellenforradalmi Magyarország uralkodó köreit. 1930-ban Supka Géza emelt szót a megcsontított Ady-kötet ellen,⁸ *A Gare de l'Est-en* előadásának tiltása „hazafiatlanság” ürügyével, nagy felháborodást keltett. A Népszavában egymást követték a leleplező és tiltakozó írások. A Népszava ifjúsági estjén is tilosak voltak Ady versei.⁹ 1941-ben pedig a Magyar Nemzetből ismerhették meg az olvasók a *Rohanunk a forradalomba* kapcsán indított per anyagát.¹⁰

Számos korabeli bizalmas akta őrzi Ady nevét. A politikai rendőrség 1934. évi *Vörös Könyve*, mely a forradalmi világirodalom gyökereit vizsgálja, elrettentésül Ady szavait idézi:

⁶ Kultúrharc. New York 1934 márc.

⁶ Hdború Ady Endre körül. — Irodalomtörténet. Bp. 1925. 82. p.

⁷ Párttört. Int. Arch. A. XVII. 1/1936/43. A budapesti főkapitányság engedélyügyeit illetőleg államrendészeti osztálya által nyilvánosan elő nem adhatónak talált (betiltott), versek. KERNER — ADY: *Csák Máté földjén*, ADY: *Álmodik a nyomor, Sőhajítás a hajnalban, Havasok és Rivierra* (oszt. ell. izg. és gyűlölet keltésére alkalmas), *Grófi szérűn, Fölszállott a páva, Csák Máté földjén, Percemberkéle után, Magyar jakobinus dala*, (A bizalmas akta az előző években tiltott verseket is tartalmazza.)

⁸ SUPKA GÉZA: *Az eltorzított Ady. Hogyan dolgozik a kiadói cenzúra.* — Literatúra. Bp. 1932. máj. 498 — 501. (SUPKA élesen bírálja az Athenaeum kiadásában megjelent *Ady Összes verseit*. Megállapítja, hogy 23 vers, összesen 423 sor maradt ki, idéz a „kifelejített versikék”-ből, például kihagyták a következőket: *Henrik úr lovagol, Farsang a Duna-nál, Köszvényország márciusa.*)

⁹ SZÉLPÁL ÁRPÁD: *A megcenzúrázott Ady.* Népszava 1932. jan. 1. — *A Népszava ifjúsági estje.* Népszava 1938. máj. 22.

¹⁰ KALMÁR-MARON FERENC: *A 12. 451 sz. aktaesemény.* Magyar Nemzet 1941. máj. 29.

„... A mai magyar társadalomban a papi és világi fejedelmeké minden. A militarizmusnak és a klerikalizmusnak és a feudalizmusnak falait le kell rombolnunk, ha élni akarunk...”¹¹

Az egymást követő magyar kormányok 1919 és 1945 között mindent megtettek azért, hogy az Ady útját követők *ne éljenek*. Két, jellemző bizalmas aktára utalunk csak. 1931-ben Apor követségi tanácsos jelentette a magyar belügyminiszternek, hogy a párizsi emigráns magyar írók Ady „mai jelentőségével foglalkoznak”:¹² 1941-ben a magyar királyi rendőrség debreceni kapitánysága informálta a belügyminisztériumot a helyi baloldali mozgalomról. A jelentés felhívta a figyelmet az 1927 óta működő Ady társaságra.¹³

Ennyire félt a halott költőtől a hazai uralkodó réteg. De élt Ady „nagy családja” hazai, és a nagyvilágban szétszórta követői körében. Ahogy Károlyi Mihály titkára, Havas Endre költő írta, ilyen család csak „a baloldali égtájon születhet”, s tagjai bárhol is éljenek, az összetartozás örök.

„A család valamennyi tagjának a szellemét, kora fiatalságában az 1918-as forradalomba belemerült régi, háborúelőtti Budapest eszmevilága, az előző család — a galileisták és a nyugatosok — befolyásolták, főképpen Ady Endre prófétikus költészete...”¹⁴

S miközben hazájában megpróbálták szellemét eltemetni, az egyre előbbé válik távol a hazától. Az emigráns politikusok, írók, publicisták, költők és képzőművészek Ady örökségét viszik tovább. A különböző emigráns csoportok, amelyek több kérdésben egymástól eltérő álláspontot képviseltek — találkoznak Ady értésében. Az ő szelleme köti össze az emigránsokat egy-egy országon belül.

Ady és az emigráns sajtó

Bármelyik emigráns lap kerül a kései olvasó kezébe, aligha lehetséges, hogy abban Ady nevével ne találkozzon. Az ő sorai állnak mottóként a fejlécen vagy a cikkek élén, egy-egy folyóiratban Ady-költe-

¹¹ Párttört. Int. Arch. Vörös Könyv 28. sz. A m. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó főcsoportjának XXXVIII. sz. referátuma. A Litintern. Bp., 1934. (Gépirat.)

¹² APOR párizsi követségi tanácsos jelentése. Párttört. Int. Arch. B. M. 1931. VII. res. 3. t. 5532.

¹³ Debreceni baloldali mozgalmak. Párttört. Int. Arch. B. M. VII. res. 1941—7-5688. (Az Ady Társaság vezetősége: ADY LAJOS, MEDGYESI FERENC szobrász, GULYÁS PÁL, KARDOS LÁSZLÓ. Előadás: FÖLDESSY GYULA az Ady-relikvidéről. Megfigyelés alatt ZÖLD SÁNDOR, KUN ZSIGMOND, KÁLLAI GYULA, ÚJHELYI SZILÁRD, SZILÁGYI JÓZSEF és mások.)

¹⁴ HAVAS ENDRE: *A menekülés könyve*. London 1943, Sylvan Press. (Ezt a kiadót ROSNER KÁROLY magyar tipográfusművész alapította a háború idején, angliai emigrációjában.)

mény az első szám programadó írása. S a cikkekben — szóljanak politikáról, általános kulturális kérdésekről, irodalomról — Ady neve sokhelyütt felbukkan.

Az emigráció első korszakában egymást követik a visszaemlékezések. A nagyváradi származású Antal Sándor, a Holnap-antológia előszavának szerzője, az 1919-es Vörös Újság volt belső munkatársa a BMU-ban írt róla.¹⁵

Jászi Oszkár tollából is több írást találunk Adyról, különböző lapokban. A Bécsi Magyar Újságban megjelent cikkéből álljon itt néhány sor:

„... Petőfit és Adyt a pusztá formá- és ritmusvirtuózoktól épp az különbözteti meg, hogy ők valóban a világszellem küldöttei, nemcsak a jelent mérik fel, de a jövő fejlődési elndületét oltják be a tétova nemzedék véérébe...”¹⁶

Az Emberben aláírás nélkül megjelent cikk így foglal állást:

„A legnagyobb magyar költő, Ady Endre a forradalomé volt. Akik az ő gyönyörű, remekbeöntött, lázadó dalait olvasták, azoknak nem kell ezt magyarázni... Nem is akarunk a dolog érdemébe mélyedni és komolyan vitázni arról, hogy kié volt Ady, a reakcióé-e, vagy a forradalomé? Egyszerűen megszólaltatjuk feleletül a nagy költőt és lapunk minden számában Ady verseket fogunk közölni, amelyek mindennél és mindenkinél ékeesebben és meggyőzőbben beszélnek. Íme: Menekülés úri viharból...”¹⁷

Kőhalmi Béla a Panorámában emlékezett meg a költőről *Kalandozás a Betűtengeren* című sorozatában. Cikkének néhány sorát idézzük:

„Mikor Ady Endre elment, nem egy halottat sülyesztettek el; egy titán csapott a magyar vizekbe s azóta körülötte örvénylik minden, ami irodalom. Nekünk, nekem Ady nem irodalom, nem olvasmány, nem emlék: darab életünk, a legdrágábbban, legigazabban az, mert az még életnek volt nevezhető...”¹⁸

A párizsi emigrációban Gara László a francia olvasókkal akarta megismertetni a magyar forradalmi irodalmat. Adyról, költői szenvedéllyel írja, hogy vele a modern magyar irodalom legszebb géniusza született, aki egyben a korabeli európai irodalom egyik legnagyobb képviselője. Több mint költő: vátész. Ő az, akinek költészetével új szakasz indult a magyar irodalomban.¹⁹

A Gara Lászlóval rokon nemes pátozzsal emlékezett Adyra Hollós József is 1926-ban:

¹⁵ ANTAL SÁNDOR: *Mikor ölték meg a magyar kultúrát?* — BMU 1921. máj. 5.

¹⁶ JÁSZI OSZKÁR: *Ady szelleme.* — BMU 1923. jan. 28.

¹⁷ *Kié volt Ady?* — Az Ember. Bécs 1920. jan. 9.

¹⁸ KŐHALMI BÉLA: *Ady és barátai.* — Panoráma. Bécs 1922. 47. sz.

¹⁹ GARA LÁSZLÓ: *La littérature hongroise. Art révolutionnaire.* — Partisans. Paris 1925. dec. 16.

„Nemcsak a legnagyobb magyar költő és a világirodalom legnagyobb lírikusa, de a legnagyobb magyar próféta is. Ha van még remény a magyarság föléledéséhez, úgy e költő isteni szikrája lehet még egyedül képes az alvó tüzet lángra lobbantani, ha majd a történelmi pillanat még egyszer elérkezik . . .”²⁰

Három esztendővel később pedig beszámol arról, hogyan vett meg Amerikában, nyolc dollárért egy Ady-kéziratot, az *Elindult egy ledny* című verset.²¹

Ady halálának tizedik évfordulóján Az Ember Jászi Oszkár megemlékezését közölte *Az Ady Endre öröksége* címmel. Jászi öt pontban fogalmazza meg, mit kellene tenni Ady tanításának szellemében. Az ötödik pont így szól:

„Ostoba háborús kalandok tervezetése helyett a magyar népnek a béke és a megértés fátylóját kell hordoznia, mert csak a munka és a demokrácia levegője gyógyíthatja be vérző sebeit, melyeket rajta egy esztelen háború és egy igazságtalan béke ütött és csak ez a szellem vezetheti őt előre egy olyan népszövetség felé, mely nélkül a Duna medencéje örökké kifosztott népek csatatere marad . . .”²²

s végül ő is — mint annyian az emigránsok közül — a *Magyar jakobinus dalából* idéz.

1932-ben a bécsi Világosság Esső Sándor névvel közölte *A mi Adynk* című írást. Az álnév mögött az 1919 őszén Ausztriába menekült Havas Géza rejtezett (az Anschluss után Mexikóba költözött és az ottani kommunista csoport munkájában vett részt a Szabad Osztrák Mozgalom tagjaként). Ady verseit idézve bizonyítja, hogy Ady osztályharcos költő, hogy az elnyomottak, dolgozó tömegek, a proletárok költője, aki tudta, hogy „csak a forradalom menthet meg az elpusztulástól . . .”²³

A kanadai magyar kommunisták lapja, a Kanadai Magyar Munkás, mely 1929-től élt, a faszizmus elleni harc idején a népfrontgondolat alappilléreinek tartotta Ady életművét. 1936. november 7-i ünnepi mellékletében Bíró Károly által összeállított montázst közöltek Ady hírlapi cikkeiből. 1937. február 27-én Szőke István, a Munkás szerkesztője, a Kanadai Kommunista Párt Központi Vezetőségének tagja írt tanulmányt a lapba Adyról; az augusztus 7-i szám — valószínűleg magyarországi lapból átvéve — közölte Zsolt Béla *Ady-utca* című írását.

1938 januárjában a párizsi Szabad Szóban jelent meg Bölöni

²⁰ HOLLÓS JÓZSEF: *Akik elköltöztek. A Társadalomtudományi Társaság halottai.* — Az Ember. New York 1926. nov. 8.

²¹ HOLLÓS JÓZSEF: *Egy Ady-kézirat története.* — Az Ember. New York 1929. jan. 26.

²² JÁSZI OSZKÁR: *Az Ady Endre öröksége.* — Az Ember. New York 1929. jan. 26.

²³ (HAVAS GÉZA) ESSŐ SÁNDOR: *A mi Adynk.* — Világosság. Bécs 1923 febr. (HAVAS GÉZA a Világosságban általában az ERŐS SÁNDOR álnévet használta, amint ezt a cikk szerzőjéhez írt levélben közölte 1974-ben).

cikke, *Ady és Magyarország* címmel, a Tihanyi Lajos rajzolta Ady-portréval.²⁴

A második világháború előestéjén, majd az ellenállási mozgalom kibontakozásakor új cikkekkel és tanulmányokkal gazdagodik az emigráns Ady-irodalom. 1939 januárjában közölte a moszkvai Új Hang Lukács György *Ady, a magyar tragédia nagy énekes*e című tanulmányának első részét. Lukácsnak ez a műve csak a háború után vált ismertté Magyarországon²⁵ Az Új Hangban indult Révai József Ady-sorozata is 1940 szeptemberében; befejező részét az 1941 februári szám közölte — Budapesten 1945-ben jelent meg kötetben.

„A világ-szellem küldötte”
Ady-versek az emigráns sajtóban

A két világháború közötti magyar emigráns sajtót (körülbelül másfélszázra tehető a lapok száma) — s itt nem csak a magas színvonalú folyóiratokról van szó, hanem a heti- és napilapokról is — Petőfi és Ady szelleme hatja át. A „menekülő szellem” — Fényes Samu kifejezésével élve — a befogadó országokban lel hazára. S bár a magyarok által alapított lapok színvonala, élettartama, kiadásuk korszaka, s nem utolsósorban szerkesztőiknek világnézete eléggé széles skálájú — Ady verseit mindegyikükben megtalálja az olvasó.

Az emigráns lapok elfeledett, elsárgult oldalain százával maradtak fenn Ady-versek, azok közül is a legforradalmibbak. A Bécsi Magyar Újság 1920 februárjától kezdve sorra-rendre közölte Ady verseit. A bécsi, Göndör Ferenc szerkesztette Az Ember című lapnak szinte minden száma őriz egy-egy Ady-verset. A Fényes Samu által 1923-ban alapított bécsi Diogenes hétről hétre közölte egészen 1927-es megszűnéséig Ady verseit magyar, német és angol nyelven.

A *kürtösök szavát* őrzi a bécsi Világosság 1920-as évfolyama; ezzel a verssel indult 1939. március 1-én a párizsi Üzenet.

A Május: szabad — ott áll a Buenos Aires-i Új Világban, a Kanadai Magyar Munkásban. A *Magyar jakobinus dala* jelszavá lett: Jászi Oszkár ezt idézte visszaemlékezésében. A párizsi Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapjában, mely az illegalitás alatt jelent meg, ezt az Ady-verset közzölték francia nyelven. A mexikói Szabad Magyarság, melyet Tamás Aladár szerkesztett, első számában, 1942 júniusában programadó írásként a *Véres panoráma tavaszán* című

²⁴ BÖLÖNI GYÖRGY: *Ady és Magyarország*. — Szabad Szó, Párizs 1938. jan. 1. (A Szabad Szót a budapesti királyi büntetőtörvényszék előbb elkobzásra, majd beérkező számait megsemmisítésre ítélte.)

²⁵ LUKÁCS GYÖRGY: *Ady, a magyar tragédia nagy énekes*e. — Írástudók elelőssége. Moszkva 1944, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó. 18 — 35. p.

erset tette közzé. Európában és a tengerentúl az — Egyesült Államokban, Kanadában, Argentínában, Chilében, Algírban — Ady szavaival hívtak harcba az embertelenség ellen, az eszmebarikádokon történő találkozásért.²⁶

Hogy mennyire aktuális volt Ady szava, tanúsítja a Szép Szó 1940 tavaszán New York-ban megjelent évkönyve, Remenyik Zsigmond szerkesztésében. Első oldalán, egy-egy Thomas Mann-, illetve Kossuth-idézet között ez áll:

„Magyar üzenet a nyilasok címére
Bánatok, kínok, mint vad keselyűk
Falánkoznak a milliók szívéből,
S mulasztott étek, öröm és gyerek
Helyén a Burg szuronyhatalma épül.
Megfojtódik Európa közepén
Egy szép népség, már álomban is pőre,
De élnek a kufárok s vett urak,
Forverc, előre.”

„Az idegen nyelv fátyola alatt . . .”

„... Ady szelleme még az idegen nyelv fátyola alatt is meg fogja rázni a bűnös Európát, meg fogja értetni vele szerencsétlenségünket s le fogja leplezni szörnyű tragédiánk igazit — honi és külföldi — bűnöseit”

— írta Jászi Oszkár 1921-ben, a német Ady-kötet kiadásakor.²⁷

S ha ez a remény talán nem egészen vált is valóra, mégis Ady költészete a két világháború között kezdett teret nyerni a világ-irodalomban. Költeményei egymás után láttak napvilágot francia, német, orosz és angol nyelven, s tudunk japán, kínai, héber, spanyol, holland és olasz fordításokról is — ezek megjelenésében nem kis érdemet szereztek a magyar emigránsok.

1921-ben, Hatvany Lajos tanulmányával jelent meg az *Auf neuen Gewässern* című válogatás; az 1922-es kiadású leipzig *Anthologia Hungarica* tizenhét Ady-verset tartalmaz; a Pogány Béla szerkesztette, 1924-es kiadású francia antológiában hat, az Ivan Goll összeállításában kiadott világirodalmi antológiában három Ady-vers található.

1925-ben a moszkvai magyar emigránsok antológiát állítottak össze a magyar forradalmi költészetéről — itt találja az olvasó orosz nyelven Ady forradalmi verseit.²⁸

²⁶ Itt említünk néhány emigráns lapot a jövődő teljes Ady-bibliográfiához: Világosság — Bécs, Kanadai Magyar Munkás — Toronto, Kultúrharc — New York, Új Előre — New York, Új Világ — Magyar Lapok — Buenos Aires, Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményei — Genf.

²⁷ JÁSZI OSZKÁR: *Az emigráns-Ady*. — BMU 1921. nov. 20.

²⁸ ADY, ANDREAS: *Auf neuen Gewässern*. Eine Auswahl. (Die Übersetzung besorgten ZOLTÁN FRANYÓ und HEINRICH GERHOLD. *Nachwort über Ady* von LUDWIG HATVANY.) Leipzig—Wien—Zürich 1921, Tal 169 p. — *Anthologia Hungarica*, Leipzig 1922. nsel-

A német fordításokról így írt Németh Andor: „... az igazi Ady mindig magyar titok marad és lefordíthatatlan. Van feneketlen magyar mélység: Ady...”²⁹

Az emigrációban kiadott magyar lapok 1920-tól 1945-ig számos Ady-verset őriznek német, angol és francia nyelven. Egyike a legelsőeknek, Franyó Zoltán tolmácsolásában a *Barangolás az országban – Wanderung im Lande*.³⁰ A legtöbb idegen nyelvű fordítás a Diogenesben látott napvilágot 1923 és 1927 között. Itt jelentek meg a német Ady-versek Matzner Hugó és Lang Lajos fordításában, az angol nyelvű Ady-ciklus Gáspár Endre nevéhez fűződik.³¹

A Kanadai Magyar Munkás irodalmi mellékletében a magyar nyelvű Ady-versek mellett egy-egy angol fordítást is talál az olvasó.³²

A Résistance magyar résztvevői Párizsban a háború utolsó esztendejében két Ady versét tették közzé földalatti kiadványaikban. 1944 júniusában a Gereblys László–Dobossy László–Marsovszky Miklós szerkesztette Phénix. Feuille de la Résurrection Hongroise című melléklapjában jelent meg a *Chant du jacobin hongrois*. A másik fordítás, az *Egy megtalált könyv* című, a forradalmár emigránsok legjelentősebb ellenállási orgánumban, a Magyar Szemlében látott napvilágot *Voltaire, ou le livre retrouvé* címmel. Andersen György fordította franciára.³³

„... magad vagy rügyező fejfa, jövendő...”

Antal Sándor Ady című versének e sorai az egész baloldali emigráció közös érzésének adtak hangot. Ez az érzés sürgette Ady jövendölésének beteljesítését, ez hívta életre az ő nevét viselő szervezeteket.

Már a huszas években élt Bécsben az Ady Barátainak Társasága.³⁴ New Yorkban, 1929 végén dr. Hollós József –, aki 1919-ban megalakította a Szegedi Nemzeti Tanácsot, majd a Tanácsköztársaság

Verl. – POGÁNY BÉLA: *Anthologie de la Poésie Hongroise Contemporaine*. Paris (1924), Les Ecrivains Réunis. – GOLL, IVAN: *Les cinq continents. Anthologie mondiale de poésie contemporaine*. Paris 1924. – *Vengerszkaja revoljucionnaja poezija*. Moszkva 1925. (Összeáll. és a bevezetőt írta MATHEIKA JÁNOS, GÁBOR ANDOR, LÁNYI SAROLTA.) Ford. Sz. ZAJAICKIJ.

²⁹ NÉMETH ANDOR: *A német Ady*. – BMU 1921. nov. 20.

³⁰ Az Ember, Bécs 1920. máj. 17.

³¹ MATZNER HUGÓ fordításai: Diogenes. Bécs 1923. 2. sz. GÁSPÁR ENDRE: *Ady-versek angolul*. – Diogenes. Bécs 1925. 26. sz.

³² ADY: *I am death's kinsman*. Fordító nélkül. – Kanadai Magyar Munkás 1937. máj. 11.

³³ *L'hommage d'André Ady à Voltaire*. Trad. et un brin de prélude de Georges Andersen. (A vers első ízben a Népszava 1907. dec. 22-i sz.-ban jelent meg, a *Candide* magyar kiadása alkalmából.)

Ady-Barátai Társaság. – BMU 1921. nov. 29.; HATVANY LAJOS: *A bécsi Ady-körrel*. Jövő, – Bécs 1921. nov. 29.

idején a népbetegségek elleni küzdelem tervét dolgozta ki — létrehozta az Ady Endre-Társaságot.³⁵ Párizsban is működött Ady-kör,³⁶ mely Új Utakon címmel adott ki folyóiratot 1936-ban. Az argentinai antifasiszták 1943-ban Libreria Ady néven könyvkereskedést nyitottak.³⁷

A világ különböző pontjain egymást követték az Ady életművét ismertető előadások. 1920 nyarán Párizsban Paul Fort ismertette költészetét,³⁸ 1922-ben a lipcsei Städtische Kaufhausban Stuma professzor tartott róla előadást.³⁹ 1924-ben a bécsi emigránsok emlékeztek meg Adyról. A Diogenes így számolt be az ünnepségről:

„Otthon a Piroska testvéreket, a csongrádi gyilkosokat ünneplik, a bécsi emigránsok Ady emlékét ünnepelték. Félig a halála évfordulója, félig a március forudulója. Hisz egyszerre halt meg Ady és a magyar március. Mikor fog feltámadni?”⁴⁰

A Diogenes 1924. március 1-i számának középpontjában Ady áll. Tudatják az olvasókkal, hogy a március 9-re tervezett ünnepségen, melyet Ignótus vezet be, Hatvany Lajos Ady és a jövő generáció címmel fog előadást tartani, Andai Piroska operaénekesnő pedig Reinitz Ady-dalaiból ad elő. „Az ünnep iránt nagy az érdeklődés, mert ha ki csak teheti, az emigráció távoli zugaiból is Bécsbe jön erre a napra.”⁴¹

Balázs Béla is Reinitz dakait tartja az „Ady-láz bacillusai virulens tenyésztelepének”, ~~e~~ dalokat nagyrabecsüli, mert

„... az Ady-versek látens melodikáját szabadították fel... Minden Ady-kötethez hozzá kellene csomagolni Reinitz dalait, mint autentikus lelki használati utasításokat. Mert Reinitz Béla az első és úgy látszik mindmáig a legmeggyőzőbb és legszuggesztívebb Ady-kommentátor.”⁴²

A bécsi ünnepséget évről évre követték a genfi, párizsi, berlini, londoni előadások.⁴³ 1930-ban az amerikai rádió egy órás Ady-

³⁵ *Fölhívás Amerika magyar értelmiségéhez. Ady Endre Társaságot alaptunk.* — Az Ember, New York 1929. dec. 7.

³⁶ A párizsi Ady-Kör új folyóirata. (Új Utakon. Szerk. VAMOSI PÁL.) — Pesti Napló 1935. márc. 17.

³⁷ „*Libreria Ady*”. (Alapította SIKOS KÁROLY.) — Új Világ, Buenos Aires 1943. jún. 12.

³⁸ J [JUHÁSZ GYULAI]: *Egy győzelmes magyar.* — A Munka 1920. júl. 11.

³⁹ *Ady-estély Lipcsében.* — BMU 1922. máj. 16.

⁴⁰ Diogenes. Bécs 1924. ápr. 5. (Részlet FÉNYES SAMU aláírás nélkül megjelent cikkéből.)

⁴¹ FÉNYES SAMU: *Reinitz.* — Diogenes, Bécs 1924. márc. 1.

⁴² BALÁZS BÉLA: *Az Ady-magyarító Reinitz Béla.* Uo.

⁴³ *Ady est Genfben.* — *Literatúra.* Bp. 1926. 7. sz. FORBÁTH J. JÁNOS: *Magyar irodalmi élet Párizsban.* — Az Ember, New York 1926. nov. 8. — *Sauvegeot előadása Adyról.* — *Literatúra.* Bp. 1928. márc. — *Hevesi Sándor a londoni Kings College-ben.* Arany, Petőfi, Ady. — *Literatúra.* Bp. 1929. márc. — *W. Lohmayer előadása Adyról a berlini rádióban.* — Szilágyság 1927. nov. 18.

műsort sugárzott.⁴⁶ A chicagói magyarok Ady-ünnepségéről a Kultúr-harc című folyóirat számolt be.⁴⁵

A New York-i Ady-Társaság is szenvedélyes meggyőződéssel ápolta Ady emlékét. 1936-ban rendezett ünnepségét Az Ember harangozta be:

„Az Ady Endre Társaság március hó második felében nagyszabású estélyt rendezett olyan nívós és gazdag programmal, amelyben régen gyönyörködött ennek a városnak magyarsága. A minden tekintetben jelentős műsornak valóságos szenzációja lesz, hogy egy előadás megtartására sikerült megnyerni az Ady Társaságnak Theodore Dreisert, a világhírű amerikai író. Magyar hallgatóság előtt ezúttal fog először szerepelni... A nevezetes estélyt Lengyel Emil, a társaság elnökségének egyik tagja vezeti be.”⁴⁴

A kanadai kommunisták nemcsak a sajtóban fejezték hűségüket Adyhoz. 1937-ben a lancasteri magyar főiskoláscsoport az Ady Társaság nevet vette fel — „korszerű kötelességvállalásuk” demonstrálására.⁴⁷ Az 1937 márciusában rendezett torontói Ady-ünnepély bevételének 25 %-át pedig a spanyol köztársaságért harcolóknak küldték el.⁴⁸

Párizsban — ahol a Résistance idején az emigránsok forradalmi lendülete majd háromezer magyart vitt a barikádokra — több ízben rendeztek Ady-ünnepséget. A Francia Barát Magyarok 1938. december 3-i rendezvényén az Üzenet szerkesztője, Tamás Aladár szólt az írók feladatairól. Utána Rózsaffy Rezső, Pórfi, Forgács Antal, József Attila és Ady megzenésített verseit adta elő. Még nevezetesebb az Ady halálának 20. évfordulóján, 1939. január 27-én tartott emlék-ünnepély. A bevezető előadást Aurélien Sauvageot professzor, a magyarok régi barátja tartotta,⁴⁹ Ligeti József pedig „megtáncolta” a Szeretném, ha szeretnének, és Párizs az én Bakonyom című költeményeket. A versmondó Farkas Aladár szobrászművész volt.⁵⁰

Az Angliába menekült magyar antifasiszták is magukkal vitték Ady örökét. Mikor a fasiszta háborúba lépett Magyarországon betiltották a PEN működését, Londonban Hatvany Lajos megszervezte a Szabad Magyar PEN-csoportot, s amikor Oxfordban, 1942-ben

⁴⁴ Egy órási műsor Adyról az amerikai rádióban. — Pesti Napló 1930. jún. 17.

⁴⁵ A chicagói osztály tevékenységéről. — Kultúrharc. New York 1934. febr.

⁴⁶ Theodore Dreiser — az Ady Endre Társaság előadói pódiumán. — Az Ember. New York 1936. febr. 29.

⁴⁷ A lancasteri magyar diákcsoport az „Ady Társaság” új nevet vette fel. Korszerű kötelesség-vállalás ez! — Kanadai Magyar Munkás 1937. ápr. 15.

⁴⁸ Az Ady-ünnepélyről. (Toronto) — Kanadai Magyar Munkás 1937. ápr. 13.

⁴⁹ Üzenet. A Párizsi Magyar Írók folyóirata. Revue des Gens de Lettres Hongrois à Paris. I. évf. I. sz. — E számban tették közzé A. SAUVAGEOT előadását és PÓR BERTALANNAK az évfordulóra készített ADY-portréját.

⁵⁰ LÖFFLER A. PÁL: A párizsi Magyar Írók. Gépirat. OSZK Kézirattára.

papírra vetette azt, hogy „nehéz kenyér emigránsnak lenni”⁵¹ — itt is Ady szavai állottak mottóként:

„Kivert bikának sorsa bíz' ez,
Ki elveszti a csordát . . .”

A hazából „kivertek” megkeresték egymást. Az angliai kommunisták Londoni Magyar Klubja baráti kapcsolatokat teremtett a két másik antifasiszta szervezettel, a Károlyi Mihály vezette Új Demokratikus Mozgalommal és az Angliai Szabad Magyarok Egyesületével. S már jóval a három szervezet egyesülése, az Angliai Magyar Tanács 1944-ben történt megalakulása előtt közös akciókkal mozgósítottak a fasizmus ellen.

A magyar költőket ismertető sorozatban elsőként Ady költészetét mutatták be.⁵² Károlyi Mihályné Andrassy Katinka a Connaught Square-i klubban Ady-verseket olvasott fel.

„Bár odafönt még zúgtak a bombázók, az irodalmi, esztétikai örömök mintegy a béke előhírnökei voltak, a békéé, amely a — költészet, a művészet segítségével — majd egyesíti az emberiséget . . .”⁵³

Politikai harc és forradalmi irodalom egyre szorosabban kapcsolódott össze az emberiséget katasztrófába sodró fasiszta agresszió felépésekor. Bécsben és Párizsban, Londonban és az amerikai kontinens országaiban a baloldali magyarok helyzete más és más volt — legális, majd illegális kiadványaikban mégis mindenütt ott élt Ady. Nehéz feladatot vállaltak — múltjuknál, megbízatásuknál fogva — a svájci magyar kommunisták a második világháború idején. A nyugat-európai magyar ellenállási mozgalmak szervezői — dr. Kálmán András, dr. Szőnyi Tibor és Vági Ferenc. Svájcban is illegálisításba kényszerültek. Mégis, sikerült maguk köré vonzani, a fasizmus elleni harcba bekapcsolni nemcsak a fiatal ösztöndíjasokat, a munkásokat; megnyerték a Svájcban élő magyar művészek és tudósok tevékeny támogatását is. 1944. szeptember 27-én Kerényi Károly professzor tartott előadást Adyról a Zürichi Magyar Egyesületben, *A magyar szellem tragédiája* címmel. Az 1945. március 15-i genfi ünnepélyen Petőfi és Ady költeményeit adták elő.

Ezen a napon a világ más tájain is ünnepeltek a hazából elűzöttek. A Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács New York-i ünnepélyén

⁵¹ HATVANY LAJOS: *Nehéz kenyér emigránsnak lenni*. — Haladás. Bp. 1946. nov. 14.

⁵² *Hungarian poets: Endre Ady*. Introd. by Mr. PAUL TABORI. His poems presented by Miss SYLVIA RENTOUL and Mr. FERENC GALLO. ADY songs by KODALY, REINITZ, etc. Mr. J. STRASSER.

⁵³ KÁROLYI MIHÁLYNÉ: *Együtt a száműzetésben*. Bp. 1969, Európa, 266–268.

Hollós József méltán mondhatta, hogy „a halott Ady a legélőbb élő maradt letiport hazájában . . .”⁵⁴

Ady neve a szabadságot jelentette minden ország magyar emigránsainak. Párizs felszabadulása után Bölöni Györgyné lírai emlékezése hangzott el a francia studióban, *France és Ady* címmel.⁵⁵

Az „emigráns-Ady” „a legélőbb élő” maradt. A hontalanok tollából született, Adyhoz, Adyról szóló versek is ezt tanúsítják.

„Nagy Mesterem! Megyünk mi páran Véled,
Véled ki holtak szent vezére vagy.”⁵⁶

— írta Molnár Árpád.

A megalázottak, a megnyomorítottak humanista orvos-poétája, Sebesi Ernő így írt róla:

„csak Őrá esküszünk a prófétára
mert megbűnhődte minden bűneinket.”⁵⁷

Nágel Géza Párizsi emlék. Az Ő városában címmel emlékezett rá.⁵⁸ Az amerikai Tarnóczy Árpád versének címe: Felhők isten trónja körül. Ady Endréhez, a tízéves halotthoz,⁵⁹ Gergely Lajos is 1919. január 27-ét idézi fel Emlékezés egy Tél-délutánra című versében,⁶⁰ Somló Lipót a vátész, a Messiás Adyról ír.⁶¹

S végül néhány sor Antal Sándor Ady-verséből:

. . . tudjuk, hogy élsz . . .

eldobott szemfedőd fátyol a múlton,
magad vagy rügyező fejfa, jövőndő
egy bűnbefúlt ország gyásztemetője felett.⁶²

MARKOVITS GYÖRGYI

⁵⁴ HOLLÓS JÓZSEF: *Élet és halál Ady költészetében*. — Szabad Magyarság. Mexikó 1945 április.

⁵⁵ *France és Ady*. KÉMERY SÁNDOR alábbi emlékezését SÓGOR KLÁRA hadnagy olvasta fel a párizsi magyar rádióban. — Magyar Szemle. Párizs 1945. ápr. 29.

⁵⁶ MOLNÁR ÁRPÁD: *Levél Adyhoz*. — Az Ember. Bécs 1919. nov. 20.

⁵⁷ SEBESI ERNŐ: *Ady felé*. — Diogenes. Bécs 1924. febr. 16.

⁵⁸ NÁGEL GÉZA: Párizsi emlék. Az Ő városában. — Az ember. New York 1929. jan. 26.

⁵⁹ TARNÓCZY ÁRPÁD: *Felhők isten trónja körül. Ady Endréhez, a tízéves halotthoz*. — Az Ember. New York 1929. jan. 26.

⁶⁰ GERGELY LAJOS: *Emlékezés egy Tél-délutánra. 1919. január 27. Ady Endre halálának tíz éves fordulójára*. Hollywood. — Az Ember 1929. jan. 20.

⁶¹ SOMLÓ LIPÓT: *Ady Endre*. — Az Ember 1929. jan. 26.

⁶² ANTAL SÁNDOR: *Ady*. — Világosság. Bécs 1921. febr. 16.

FORUM

MAKAY GUSZTÁV: Irodalmi tankönyveink Ady-képe 1945 után	870
ERDÉLYI ILDIKÓ: Ady a közvélemény előtt	901

DOKUMENTUM

SCHWEITZER PÁL: Ady és Csinszka levelei Baróti Marikához	928
SCHÖPFLIN GYULA: Egy Ady-kézirat sorsa	959
VEZÉR ERZSÉBET: Egy elfelejtett Ady-cikk	959
VÉBER KÁROLY: Találkozás a „tróntalan királlyal”	961

FILOLÓGIA

DEMÉNY JÁNOS: Bartók Béla találkozása Ady Endrével	967
SZILÁGYI PÉTER: A <i>Szeretném ha szeretnének</i> hangsúlyos alakzatai	989

A HOMÁLYBÓL

MARKOVITS GYÖRGY: Az „emigráns” Ady	1013
-------------------------------------	------

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Salgó István

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VI. 30. — Terjedelem: 12 (A/5) ív
77.4683 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 12 Ft

Előfizetés egy évre: 48 Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Akadémiai Kiadó, Budapest